

مرکز تحقیقات اسلامی

اصفهان

گامی

عمران
علیهما صلوات

www. **Ghaemiyeh** .com
www. **Ghaemiyeh** .org
www. **Ghaemiyeh** .net
www. **Ghaemiyeh** .ir

دوازده رسالهٔ رقصی

در بارهٔ نماز جمعه
از روزگار منوی

پاکستان
رسول جنبان

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه از روزگار صفوی

نویسنده:

رسول جعفریان

ناشر چاپی:

انصاریان

ناشر دیجیتال:

مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

فهرست

۵	فهرست
۱۶	دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه از روزگار صفوی
۱۶	مشخصات کتاب
۱۶	[مقدمه محقق]
۱۶	اشاره
۱۶	مقدمه
۱۸	تاریخ نماز جمعه و مباحث علمی مربوط به آن در دوره صفوی
۱۸	در آمد
۱۹	۱- مسائل و مشکلات اقامت نماز جمعه برای شیعیان
۲۳	۲- پیشینه اقامه نماز جمعه در میان شیعیان
۲۷	۳- نماز جمعه در عهد صفوی
۳۳	۴- مشکلات اقامه نماز جمعه در دوره صفوی
۳۳	۵- نماز جمعه در دوره قاجار
۳۵	۶- رساله‌های نماز جمعه بیانگر عقاید سیاسی- فقهی شیعه
۳۶	۷- انتقادات
۳۸	۸- فیض کاشانی و دشواری‌های اقامه نماز جمعه
۴۶	۹- رساله‌های نماز جمعه و اخباری‌ها
۴۸	۱۰- نهضت رساله‌نویسی درباره نماز جمعه
۵۱	۱۱- گزارش رساله محقق کرکی
۵۳	۱۲- گزارش رساله شهید ثانی
۵۶	۱۳- گزارش رساله نماز جمعه فیض کاشانی
۵۸	آگاهی‌های کتابشناختی درباره نماز جمعه
۵۹	۱- کتاب‌های تألیف شده از قرن دهم تا دوازدهم

- اشاره ۵۹
- الف- رساله‌های وجوب عینی اقامه جمعه ۵۹
- ب- رساله‌های عدم وجوب عینی و یا اثبات وجوب تخییری: ۶۷
- ج- رساله‌های حرمت اقامه نماز جمعه در عصر غیبت: ۷۳
- د- رساله‌هایی که عقیده مؤلفان آن برای ما روشن نیست: ۷۶
- ۲- کتاب‌های تألیف شده از قرن ۱۳ تا ۱۵ ۷۸
- ۳- کتاب‌های مشتمل بر خطبه‌های نماز جمعه ۸۲
- ۱- رساله فی صلاة الجمعة علی بن عبد العال کرکی ۸۲
- [مقدمه] ۸۳
- محقق کرکی ۸۳
- محقق کرکی و نماز جمعه ۸۳
- الباب الاول فی المقدمات، ۸۵
- اشاره ۸۵
- [المقدمة] الاولى: اختلف علماء الاصول فی أن الوجوب إذا رفع هل يبقى الجواز أم لا؟ ۸۵
- المقدمة الثانية اتفق أصحابنا- رضوان الله عليهم- علی أن الفقيه العدل الإمامی الجامع لشرائط الفتوی، ۸۶
- المقدمة الثالثة: يشترط لصلاة الجمعة وجود الإمام المعصوم، أو نائبه. ۸۷
- الباب الثاني اختلف أصحابنا فی حکم صلاة الجمعة حال غیبة الإمام- علیه السلام- علی قولین، ۸۸
- اشاره ۸۸
- القول الأول: القول بجواز فعلها إذا اجتمعت باقی الشرائط، ۸۸
- القول الثاني: المنع من صلاة الجمعة حال الغیبة و نفي شرعيتها، ۹۲
- تنبيه قد علم مما قدمناه أنه ليس المراد بجواز الجمعة حال الغیبة أو استحبابها ایقاعها كذلك؛ ۹۵
- الباب الثالث فی أن الجمعة لا تشرع حال الغیبة إلا مع حضور الفقيه الجامع للشرائط، ۹۶
- خاتمه و ارشاد هذا أوان بیان أوصاف الفقيه النائب فی زمان الغیبة، ۱۰۱
- ۲- رساله فی صلاة الجمعة زين الدين بن علی عاملی معروف به شهيد ثانی ۱۰۳

- ۱۰۳ [مقدمه]
- ۱۰۳ شرح حال شهید ثانی «۱»
- ۱۰۶ شهید ثانی و نماز جمعه
- ۱۰۷ [المدخل]
- ۱۰۷ الكلام على القول الأول
- ۱۱۷ الكلام على القول الثاني
- ۱۳۲ الكلام على القول الثالث و هو القول بعدم شرعيتها حال الغيبة مطلقا
- ۱۳۷ ختم و نصيحة
- ۱۴۱ [للمصنف رحمه الله تعالى و جعل الجنة مثواه]
- ۱۴۲ ۳- البلغة في بيان اعتبار إذن الامام في شرعية صلاة الجمعة شيخ حسن بن علي بن عبد العال الكركي
- ۱۴۲ [مقدمه]
- ۱۴۲ شرح حال شيخ حسن كركي
- ۱۴۳ شيخ حسن كركي و نماز جمعه
- ۱۴۳ [المدخل]
- ۱۴۴ أما المقدمة
- ۱۴۴ اشاره
- ۱۴۴ [البحث] الأول: كل حكم شرط فيه شروط متعددة
- ۱۴۴ البحث الثاني: قد أجمع علماء أهل البيت عليهم السلام على اشتراط صلاة الجملة بالإمام
- ۱۴۴ البحث الثالث: الفقيه العدل الإمامي الجامع لشرائط الفتوى
- ۱۴۵ أما المقالة
- ۱۴۵ اشاره
- ۱۴۵ الأول: القول بجوازها على ذلك التقدير
- ۱۴۵ اشاره
- ۱۴۵ الوجه الأول: الآية الشريفة

- ۱۴۷ الوجه الثاني: الأخبار
- ۱۵۲ الوجه الثالث: استصحاب الحال
- ۱۵۳ [فصل فی] القول بعدم جواز فعلها فی محلّ النزاع، أعنی حال الغیبة
- ۱۵۳ اشاره
- ۱۵۴ [الوجه الأول]: الإجماع علی اشتراط انعقاد الجمعة بالإمام أو منصوبه؛
- ۱۵۵ الوجه الثاني: الظهر ثابتة فی الذمّة بیقین و الأصل بقاء ما كان علی ما كان،
- ۱۵۵ الوجه الثالث: الجمعة لو شرعت حال الغیبة لوجبت عینا،
- ۱۵۵ أما الخاتمة
- ۱۶۳ ۴- رساله نماز جمعه تجلی در اثبات وجوب تخییری و نقد فاضل سراب بر آن
- ۱۶۳ [مقدمه]
- ۱۶۳ اشاره
- ۱۶۳ میرزا علی رضا تجلی
- ۱۶۳ اشاره
- ۱۶۶ علی رضا تجلی و مسأله نماز جمعه
- ۱۶۷ شرح حال فاضل سراب «۱»
- ۱۶۷ اشاره
- ۱۶۸ مشایخ روایتی سراب
- ۱۶۹ آثار علمی سراب
- ۱۷۱ درگذشت و مدفن فاضل سراب
- ۱۷۱ فاضل سراب و نماز جمعه
- ۱۷۳ [المدخل]
- ۱۷۳ فصل: [اقوال علمای شیعه در باب نماز جمعه]
- ۱۷۳ [الف: علامه حلی]
- ۱۷۶ [ب: شیخ طوسی]

۱۷۷	[ج: محقق حلی]
۱۷۸	[د: فتوای شماری دیگر از علما]
۱۸۹	فصل: تنبیه بر حجت بودن اجماع
۱۹۲	[اقوال علما در باب وجوب عینی نماز جمعه]
۲۰۱	فصل [احادیث دالّه بر اشتراط وجود معصوم] «۱»
۲۰۳	[حکمت نماز جمعه در روایات]
۲۱۲	[عدم اقامه نماز جمعه در گذشته]
۲۱۳	فصل [اقوال موجود در باب نماز جمعه]
۲۱۴	[دلایل قول به وجوب عینی و رد آن‌ها]
۲۲۸	خاتمه [حکمت اذن معصوم در اقامه نماز جمعه- دلیل عقلی]
۲۲۹	خاتمه: در زیادتی توضیح در مسأله کردن بعضی علما در نقل اجماع
۲۳۱	۵- رساله فی صلاة الجمعة مولی محمد باقر سبزواری خراسانی
۲۳۱	[مقدمه]
۲۳۱	شرح حال محقق سبزواری
۲۳۴	محقق سبزواری و نماز جمعه
۲۳۵	[المدخل]
۲۳۸	و الّذی أرّجحه من هذه المذاهب و أذهب إلیه، القول بالوجوب العینی من غیر اشتراط الفقیه؛
۲۳۸	اشاره
۲۳۹	[الحجّة الاولى: الآیة الشریفه]
۲۴۱	[الحجّة الثانية: الأخبار المستفیضة]
۲۴۶	[الإجماع فی الباب!] [علی نفی الوجوب]
۲۴۶	اشاره
۲۴۶	و الجواب عنه من وجوه:
۲۴۶	اشاره

- الأول: أنه لم يثبت دليل عقلي و لا نقلي على حجية الإجماع المنقول بأخبار الآحاد؛ ۲۴۶
- الوجه الثاني: إنا نسلّم ذلك، لكن نقول: الإجماع المنقول الشائع في كلام الأصحاب مصروف عن ظاهره ۲۴۶
- [آراء الفقهاء في المسألة] الوجه الثالث: ۲۴۸
- اشاره ۲۴۸
- [رأى الطوسى رحمه الله في المسألة] ۲۵۱
- الوجه الرابع نقول: الإجماع المنقول عند سلامته عمّا ذكرنا من القوادح، كان من جملة الأدلة الظنية ۲۵۳
- [دراسة القول بالوجوب التخييري] ۲۵۵
- [دراسة القول بالتحريم] ۲۵۶
- [اشتراط الفقيه في الوجوب التخييري] ۲۵۷
- [رأى المحقق و العلامة و الشهيد في المسألة] ۲۵۹
- [الكلام حول شرط العدالة في امام الجماعة] ۲۶۴
- ۶- رسالة تجلی شیرازی در نقد رسالة نماز جمعه محقق سبزواری ۲۶۷
- مقدمه ۲۶۸
- [سبب تأليف ابن رساله] ۲۶۸
- [رأى عماد طبرى و عبد الجليل قزوینی] ۲۸۹
- [فتاوى شهيد اول در كتاب ذكرى] ۲۹۱
- [شرایط پیشنماز] ۲۹۷
- خاتمه ۲۹۹
- ۷- رسالة في صلاة الجمعة مولى عبد الله بن محمد تونى بشروى ۳۰۲
- [مقدمه] ۳۰۲
- شرح حال مولى عبد الله تونى ۳۰۲
- تونى و نماز جمعه ۳۰۳
- [الكلام حول صلاة الجمعة في زمن الغيبة] ۳۰۵
- اشاره ۳۰۵

- ۳۰۵ مقدمه
- ۳۰۷ [الدلائل على الوجوب العيني و نقدها]
- ۳۰۷ اشاره
- ۳۰۷ [الدليل] الأول [الآية الشريفة]:
- ۳۰۸ الدليل الثاني لهم: الروايات
- ۳۱۵ الدليل الثالث لهم الاستصحاب
- ۳۱۵ [الدلائل على نفي الوجوب العيني]
- ۳۱۵ اشاره
- ۳۱۵ المقدمة الأولى في خبر الواحد
- ۳۱۸ المقدمة الثانية في الإجماع
- ۳۲۰ [اطلاق لفظ الإمام على السلطان]
- ۳۲۱ فصل في ذكر عبارة جمع من الفقهاء
- ۳۲۲ [الكلام حول الوجوب التخيري]
- ۳۲۲ اشاره
- ۳۲۲ [المقام الأول] في جواز فعلها حال الغيبة
- ۳۲۳ المقام الثاني في اعتبار الفقيه على تقدير القول بالجواز و عدمه
- ۳۲۴ [الكلام في حقيقة الاجتهاد و شرائطها]
- ۳۲۴ اشاره
- ۳۲۵ [ضرورة الفحص في أحوال الرواية]
- ۳۲۷ [عدم جواز العمل بالظن في المسألة]
- ۳۲۹ [إمكان الفحص في حال الرواة]
- ۳۳۰ [باقي شرائط الاجتهاد]
- ۳۳۱ تتمه
- ۳۳۲ [تكملة في ردّ مخالفات الاجتهاد]

- ۸- رساله فی صلاة الجمعة مولى محمد بن عبد الفتاح تنكابنى مشهور به فاضل سراب ۳۳۴
- مقدمه ۳۳۵
- [المقدمة] ۳۳۵
- [حكم صلاة الجمعة فى عصر الغيبة] ۳۳۷
- اشاره ۳۳۷
- الفصل الاول فى نقل عبارات الفقهاء و بيان مقتضاها فيما يحتاج إلى البيان ۳۳۸
- اشاره ۳۳۸
- [كلام الشهيد فى الذكرى] ۳۴۷
- [كلام العلامة فى المنتهى و تحليله] ۳۵۰
- [ما جرى بين المؤلف و بعض العلماء فى مجلس الوزير الاعظم] ۳۵۹
- الفصل الثانى فى اثبات وجوب الجمعة عينا فى زمان الغيبة، ۳۶۶
- اشاره ۳۶۶
- و أمّا الأخبار ۳۶۹
- الفصل الثالث فيما يقال فى عدم الوجوب سواء قيل بالحرمة أو بالتخيير ۳۸۶
- اشاره ۳۸۶
- [دلائل القول بالوجوب التخييرى] ۳۹۴
- [الأول الإجماع] ۳۹۴
- و الدليل الثانى [على التخيير] الأخبار ۳۹۶
- و قد يستدلّ على الحرمة بعض ۳۹۶
- خاتمة فى فوائد: ۴۰۴
- الفائدة الاولى إنّ الشّیخ زين الملة و الدّین- طاب ثراه- فى بعض تصانيفه ادّعى الإجماع على عدم الوجوب العینى لحسن الظنّ بمن ادّعاه، --- ۴۰۴
- اشاره ۴۰۴
- [صحّة انتساب رسالة الشهيد فى الصلاة الجمعة إليه] ۴۰۶
- الفائدة الثانية فى عدم اعتبار الفقيه فى صلاة الجمعة ۴۰۷

- ۴۰۸ الفائدة الثالثة في تحقيق العدالة على وجه يليق بهذه الرسالة
- ۴۱۶ الفائدة الرابعة أن شغل الذمة بالصلاة عند زوال يوم الجمعة يقينتي،
- ۴۱۶ ۹- رساله در نفی وجوب عینی نماز جمعه عبد الحی رضوی کاشانی
- ۴۱۶ مقدمه
- ۴۱۷ اشاره
- ۴۱۸ عبد الحی و نماز جمعه
- ۴۲۲ [متن الرسالة]
- ۴۴۴ ۱۰- رساله فی صلاة الجمعة احمد بن سلامه نجفی
- ۴۴۴ مقدمه
- ۴۴۵ [المدخل]
- ۴۴۵ أما المقدمة
- ۴۴۶ الفصل الأول فاعلم أن هذه الصلاة تختص بشرائط زائدة على شرائط باقى الصلاة، و هذا أيضا مما لا نزاع لأحد فيه،
- ۴۴۶ اشاره
- ۴۴۶ [الوجوب التخييري من غير رجحان بينها و بين الظهر]
- ۴۴۸ [الوجوب التخييري مع رجحان صلاة الجمعة]
- ۴۴۸ [الوجوب العيني و نقد دلائله]
- ۴۵۰ [حرمة صلاة الجمعة في الغيبة و نقد دلائلها]
- ۴۵۱ الفصل الثاني [في نفى دلائل الحرمة]
- ۴۵۱ خاتمة
- ۴۵۲ ۱۱- رساله نماز جمعه ملا محمد طاهر قمی در نقد رساله نماز جمعه ملا حسن علی شوشتری
- ۴۵۲ [مقدمه]
- ۴۵۲ شرح حال مولی محمد طاهر شیرازی قمی
- ۴۵۴ مولی حسن علی شوشتری
- ۴۵۶ رساله نماز جمعه ملا محمد طاهر در نقد ملا حسن علی شوشتری

- ۴۵۷ [سبب تألیف این رساله]
- ۴۵۸ فصل اول در بیان خبر متواتر
- ۴۵۸ فصل دوم در بیان خبر واحد
- ۴۶۰ فصل سیم در بیان اجماع
- ۴۶۳ فصل چهارم در بیان اقوال علما و فقهای امامیه در باب نماز جمعه و بیان مذهب حق
- ۴۶۷ فصل پنجم: در ذکر بعضی از عبارات قایلین به وجوب جمعه بی‌اشتراط وجود امام یا نایب خاص وی یا مجتهد
- ۴۶۷ اشاره
- ۴۷۱ [نقد دلائل قائلین به وجوب تخییری]
- ۴۷۲ [شروع در نقد رساله مولانا حسن علی شوشتری]
- ۴۷۲ اشاره
- ۴۷۳ [اصالت با اخباری‌هاست نه اصولی‌ها]
- ۴۷۳ اشاره
- ۴۷۵ البحث الاول: آن که در کتب اصول، مبتین و مبرهن شده که خطاب معدومین از هیچ عاقلی معقول نیست،
- ۴۷۷ قال المصنف: البحث الثاني آن که لفظ «إذا» از ادوات عموم نیست
- ۴۷۸ البحث الثالث: آن که «نودی» فعل ماضی مجهول است، و معلوم نیست که فاعل آن کیست،
- ۴۷۸ قال المصنف البحث الرابع: آن که مراد از ندا اذان است و اذان واجب نیست،
- ۴۷۸ البحث الخامس: آنچه ادعا نموده‌اند که امر حقیقت در وجوب است، ممنوع است،
- ۴۷۹ قال المصنف: البحث السادس: آن که بر تقدیر تسلیم که امر مزبور در این آیه از برای وجوب است،
- ۴۷۹ قال المصنف، البحث السابع: بدان الف لام الصلاة از برای جنس نیست، بلکه از برای عهد است قطعا،
- ۴۸۰ قال المصنف، البحث الثامن: آن که وجوب سعی مشروط به ندا است؛
- ۴۸۱ قال المصنف، البحث التاسع: آن که «فَأَسْعُوا» امر مؤمنین است به سعی نماز امام،
- ۴۸۱ قال المصنف، البحث العاشر: آن که مأمور به سعی است، و سعی در لغت به معنی سرعت و شتاب در رفتار است،
- ۴۸۱ قال المصنف، البحث الحادی عشر: آن که در استدلال دور است و دور محال است؛
- ۴۸۲ قال المصنف، البحث الثاني عشر: آن که آیه کریمه صریح است،

- ۴۸۲ اشاره
- ۴۸۵ [معنای واقعی اجتهاد و مجتهد]
- ۴۸۹ قال المصنّف: البحث الثالث عشر: أن که هیچ شبهه در این نیست که آیه کریمه بصفه عموم نیست
- ۴۹۰ قال المصنّف البحث الرابع عشر: أن که لفظ «خیر» در این آیه شریفه، به معنی افعال التفضیل است؛
- ۴۹۴ [دلائل قول به تحریم نماز جمعه در عصر غیبت]
- ۵۰۱ ۱۲- رساله نماز جمعه آقا جمال الدین بن آقا حسین خوانساری
- ۵۰۱ [مقدمه]
- ۵۰۱ شرح حال آقا جمال خوانساری
- ۵۰۲ آقا جمال و رساله نماز جمعه
- ۵۰۳ [مقدمه]
- ۵۰۴ مقدمه در نقل اقوال علمای امامیه در مسأله نماز جمعه در زمان غیبت
- ۵۰۷ فصل اول در نقل کلام جمعی از علما که دعوی اجماع کرده‌اند بر نفی وجوب عینی نماز جمعه در زمان غیبت.
- ۵۳۵ فصل دوم در ذکر بعضی از دلایل بر نفی وجوب عینی زیاده بر آنچه ظاهر شد از اجماع.
- ۵۴۸ فصل سوم در ذکر ادله قایلین به وجوب عینی و جواب از آنها
- ۵۷۲ درباره مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه از روزگار صفوی

مشخصات کتاب

سرشناسه: جعفریان، رسول، ۱۳۴۳ -، گردآورنده

عنوان و نام پدیدآور: دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه از روزگار صفوی / به کوشش رسول جعفریان

مشخصات نشر: قم: انصاریان، ۱۳۸۱ = ۱۴۲۳ق. = م ۲۰۰۳.

شابک: ۹۶۴-۴۳۸-۴۲۷-۳۰۰۰-۳ ریال: (شومیز)؛ ۳۵۰۰۰ ریال: (گالینگور)

یادداشت: کتابنامه به صورت زیرنویس

موضوع: نماز جمعه

موضوع: نماز جمعه -- تاریخ

موضوع: نماز جمعه -- کتابشناسی

رده بندی کنگره: BP۱۸۷/۵ ج ۹۵۷ ۱۳۸۱

رده بندی دیویی: ۲۹۷/۳۵۳

شماره کتابشناسی ملی: م ۸۲-۷۸۵۱

[مقدمه محقق]

اشاره

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَصَلَّى اللَّهُ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ الطَّاهِرِينَ

مقدمه

سالهاست که نویسنده این سطور علاقه‌مند به پژوهش در دوره صفوی است؛ دوره‌ای که به هر لحاظ، یک تجربه تاریخی ارجمند برای کشور پهناور ما ایران به شمار می‌آید. به لحاظ سیاسی این دوره، دوره سرافرازی ماست؛ دوره‌ای که ما در منطقه، به عنوان یک قطب با اهمیت به حیات تاریخی خود ادامه می‌دهیم، بر دیگران تأثیر می‌گذاریم، و در برابر کسانی که با دین و مذهب ما سر نبرد دارند، می‌جنگیم و فرهنگ اسلامی و شیعی خویش را حفظ می‌کنیم. به لحاظ فرهنگی هم در این دوره، ما سازنده افکار و اندیشه‌هایی هستیم که در تغذیه بنیادهای اجتماعی ما و برخی از کشورهای همجوار نقش مهمی دارد. در عرصه فلسفه، دانش حدیث و فقه و نیز علوم قرآنی آثاری را پدید آوردیم که طی چهارصد سال گذشته، مبنای زندگی اجتماعی و سیاسی ما بوده و به آنها افتخار کرده‌ایم.

طبیعی است که در طی این دوره دوست و سی ساله، تجربه‌های منفی هم داشته‌ایم، تجربه‌هایی که می‌بایست درس عبرتی برای آینده ما باشد و ما را از وقوع مجدد در مهالکی که در آن دوره پدید آمد و از جمله سبب شد تا طومار آن دولت در هم پیچیده شود، بازدارد. در مجموع، هم تجربه مثبت و هم منفی آن دوره مهم و تاریخ ساز برای ما، می‌بایست موشکافانه مورد مذاقه قرار گیرد و بخش‌های پنهان آن با تحقیق بیشتر آشکار شود.

بخشی از این بخش‌های پنهان، جریان‌های فرهنگی است که در این دوره در همه عرصه‌ها پدید آمده است. چندین فرهنگ محلی

در این مقطع، در تبریز و قزوین و اصفهان به هم گره خورد و در جمع با تلاش فرهیختگان، فیلسوفان و اندیشمندان این دوره، فرهنگ و تمدنی صفوی بنا گردید. کیفیت شکل‌گیری این فرهنگ و تمدن، در ابعاد مختلف آن، اعم از ادبیات، هنر، فلسفه و در رأس آنها دین که محبوب‌ترین و عمومی‌ترین پدیده مورد علاقه همه طبقات بود، مسأله‌ای است که باید با دقت پیگیری شود.

در این زمینه، شناخت جریان‌های فرهنگی که به نوعی حاصل رویارویی گروه‌ها و افراد

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۱۲

مختلف بوده است، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. به ویژه اگر مبحثی باشد که نه تنها خواص جامعه بلکه توده‌های مردم هم در آن ذی نفع بوده و به نوعی به آن توجه داشته‌اند. در این میان، نقاطی از این مباحث که حلقه وصل فرهنگ و دین و سیاست بوده، از اهمیت خاصی برخوردار است.

نماز جمعه و مباحثه بر سر آن، یکی از جریان‌های فرهنگی - دینی این دوره است که تقریباً ویژگی‌های یاد شده را دارد. یعنی همزمان یک بحث دینی است که به نوعی با مباحث سیاسی و حکومت پیوند خورده و از سوی دیگر مورد علاقه توده‌های مردم نیز هست. ارتباط آن با حکومت از آن روست که به هر حال، تعیین امام جمعه رسمی که در هر شهر بیش از یکی هم نمی‌توانست باشد، به حکومت مربوط می‌شد. از سوی دیگر اختلاف نظر علمی و فقهی میان فقها و این که آیا در عصر غیبت امام زمان (ع) اجازه اقامه نماز جمعه هست یا نه، و اگر هست به صورت وجوب تخییری و استحباب است یا وجوب، آنان را به مباحثات و گاه مجادلات علمی طولانی می‌کشاند که در این ضمن، مباحث دیگری از دین در زمینه اجتهاد و تقلید و غیره هم طرح می‌شد.

برای نخستین بار محقق کرکی به عنوان فقیهی که وظیفه خود را در هماهنگ کردن وضعیت دولت جدید با فقه شیعه می‌دید، مبحث نماز جمعه مطرح شد. از مقدمه آن به دست می‌آید که طی همان پانزده سال ابتدای حکومت صفوی، یعنی از تأسیس این دولت تا تألیف این رساله، این پرسش مطرح شده است که در دولت و فضای مذهبی جدید، تکلیف نماز جمعه چه می‌شود. چون به هر روی سنیان پیش از آن نماز جمعه را اقامه می‌کردند و اکنون دولت شیعی می‌بایست تکلیف خود را نسبت به آن معین می‌کرد.

محقق کرکی که فقیه برجسته‌ای بود، بر اساس فتوای شایع در مکتب حله، وجوب تخییری را که راهی میانه بود برگزید و آن را طرح کرد. وی این مطلب را با وجود فقیه جامع الشرائط یا به تعبیر آن روزگار «مجتهد الزمانی» پیوند داده، وی را به عنوان جانشین امام زمان با اختیارات وافی و کافی، شرط اقامه جمعه معرفی کرد و بدین ترتیب پایگاه و منزلت مجتهدین را در بخشی از مسئولیت‌های اجتماعی - دینی استوار کرد.

پس از آن شهید ثانی، چهل و دو سال پس از تألیف رساله کرکی، رساله خود را به سال ۹۶۲ نوشت و با استفاده از تمام توان و تجربه علمی - اجتهادی خود، کوشید تا وجوب عینی آن را ثابت کند. شاگردان و نوادگان وی هم در ایران بر این عقیده استوار ماندند؛ اما مخالفت‌ها سبب شد تا این عقیده در بوته تردید بماند. در این میان شمار زیادی پیرو مکتب کرکی شدند و برخی هم قائل به حرمت اقامه جمعه گشتند. گفتنی است به رغم آن که شهید ثانی طراح این فتوا، جزو دسته مجتهدین بود و حتی متهم به تأثیرپذیری از جریان اجتهادی سنی بود، اخباری‌ها بیشتر

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۱۳

رأی وی را دایر بر وجوب عینی پذیرفته و ادامه دادند در حالی که جریان اجتهادی بین تخییر و حرمت سیر می‌کرد. در مجموع طی این چهار صد سال، رأی تخییر بیش از همه طرفدار داشته است و هم اکنون هم غالب مجتهدان برجسته همین عقیده را دارند.

جریان مباحثه علمی بر سر اقامه نماز جمعه، به تألیف بیش از صد کتاب و رساله در این دوره دویمت و سی ساله منجر شد که ما فهرست آن آثار را در مباحث مقدماتی کتاب آورده‌ایم.

از میان این رساله‌ها، تعداد انگشت شماری به چاپ رسیده که از میان آنها، دو رساله محقق و شهید ثانی به عنوان رساله‌های پایه‌ای جزو چاپ شده‌هاست. رساله محقق کرکی توسط استاد محمد حسون و رساله شهید توسط دوست محقق حجة الاسلام و المسلمین آقای رضا مختاری در مجموعه رسائل شهید ثانی به چاپ رسیده است. ما با اجازه این دو بزرگوار عین متن چاپی آن دو رساله را در اینجا آورده‌ایم و صرفاً برای آنها مقدمه کوتاهی در جهت معرفی مؤلفان آنان و موضع آنان نسبت به بحث نماز جمعه نوشتیم. رساله آقا جمال خوانساری هم توسط دوست عزیز و دانشمند آقای علی اکبر زمانی نژاد تصحیح شده بود که عیناً در اختیار ما قرار گرفت.

به جز آنها ۹ رساله دیگر در اینجا عرضه شده است که پیش از این در حلیه طبع در نیامده بود. بیشتر آنها رساله‌هایی است که در رد دیگران نوشته شده یا به نوعی مورد انکار دیگران قرار گرفته، بر آن ردیه نوشته شده است. برخی فارسی و شماری هم عربی است. این رساله‌ها، به طور عمده از چهره‌های معروف و به هر حال فقهای شناخته شده این دوره است که می‌تواند جوانب مسأله را روشن کند. طبعاً امکان عرضه رساله‌های دیگری هم بود که امیدواریم در فرصتی دیگر بتوانیم آنها را نیز تقدیم دوستداران کنیم.

در اینجا با تواضع تمام ابراز می‌دارم که حرفه بنده تاریخ است و علاقه‌مندی من به این دوره ارجمند سبب شده است تا به این بخش توجه کنم. به همین دلیل، ممکن بلکه محقق است که در ارائه این متون فقهی دقت نهایی به کار نرفته باشد. امیدوارم اگر خطایی ملاحظه شد از ابراز آن به بنده برای اصلاح متون ارائه شده جهت چاپ‌های احتمالی بعدی کوتاهی نفرمایند.

رسول جعفریان - آذر ماه ۱۳۸۱

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۱۵

تاریخ نماز جمعه و مباحث علمی مربوط به آن در دوره صفوی

در آمد

نماز جمعه از فریضه‌های عبادی-سیاسی اسلام است که در نخستین روزهای تشکیل اولین دولت اسلامی در مدینه تشریح و به اجرا گذاشته شد. پس از آن هم در تأکیدی که در سوره جمعه بر آن صورت گرفت، به صورت یک فریضه اساسی و مهم در فقه اسلامی طرح گردید. درباره اهمیت این نماز و جنبه‌های مختلف عبادی-فرهنگی و سیاسی آن، مطالب فراوانی در متون تاریخی و فقهی آمده است که بسیاری از آنها را ضمن رساله‌هایی که در ادامه به چاپ خواهد رسید، خواهیم دید. این نوشتار در دو بخش، به بررسی جنبه‌های تاریخی و نیز آگاهی‌های کتابشناسانه نماز جمعه با دو عنوان ذیل خواهد پرداخت:

۱- زمینه‌های تاریخی نماز جمعه پیش از صفویه.

۲- کتابشناسی رساله‌های نماز جمعه پس از دوره صفویه.

از اوایل قرن دهم هجری تا کنون، نزدیک به یکصد و شصت رساله و کتاب مستقل درباره نماز جمعه نگاشته شده و این حرکت، نشانگر اهمیت اقامه نماز جمعه پس از تشکیل دولت شیعی صفوی در ایران است. بیشتر این رساله‌ها در اثبات وجوب عینی یا وجوب تخیری و شماری هم در حرمت اقامه آن در این دوران است. در واقع، همزمان با تشکیل این دولت بود که شیعیان آزادی عمل یافتند و توانستند در عرصه‌های مختلف اجتماعی و سیاسی، هویت شیعی خود را نشان دهند. البته روشن است که این حضور، به ویژه در دوران حکومت‌هایی که دارای خصوصیت‌های جائزانه‌ای بودند، دشواری‌هایی به دنبال داشت.

ائمه جمعه از یک سو در ارتباط با مردم و از سوی دیگر با حکومت، با دشواری‌های خاصی روبرو بودند؛ دشواری‌هایی که فیض کاشانی (م ۱۰۹۱) در یک مورد- و البته به

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۱۶

تفصیل - بدان اشاره کرده است. «۱» با این همه، اهمیت این موقعیت و نقش چندجانبه آن در اصلاح حیات فکری و عبادی مردم، وساطت در انتقال خواست‌های مردم به حکومت، تفهیم سیاست‌های جاری حکومت به مردم و ... هیچ جای انکار نیست. روشن است که اگر این وظیفه به درستی انجام می‌شد تا چه حد می‌توانست - و هم اکنون هم می‌تواند - در کاهش تنش‌های سیاسی و فرهنگی جامعه مؤثر باشد.

۱- مسائل و مشکلات اقامت نماز جمعه برای شیعیان

دو امر «جماعت» و «جمعه» همواره تبلوری بودند از پیوند سیاسی - عبادی حاکم با امت.

در این میان، نماز جمعه از نماز جماعت بسیار مهم‌تر بوده و هست؛ زیرا هم اجتماع بیشتری را در مسجد جامع شهر می‌طلبد و هم خطبه‌های امام جمعه عامل رشد فکری و معنوی مردم است.

طبیعی است که در نماز جماعت، این دو ویژگی - عموماً - وجود ندارد؛ با این حال اقامه نماز در پشت سر امام (پیشوا) به هر روی، نوعی «مطاع و مطیع» را به همراه دارد، گرچه هیچ فقهی قید نکرده است که امام جماعت لزوماً باید حاکم یا منصوب از سوی حاکم باشد؛ و البته خلفا و حکام، معمولاً ائمه جماعت مساجد بزرگ را معین می‌کرده‌اند. در آغاز عهد خلافت، حاکم مسلمانان، خود امامت جماعت و جمعه مرکز خلافت را عهده دار بود، لیکن وقتی دستگاه خلافت با دین و دین‌داری فاصله بیشتری گرفت، این کار از مسئولیت‌های عالمان شمرده شد.

در نگاه بسیاری از فقیهان سنی، اگر حاکم کسی را به امامت منصوب کرد، بر مردم است که در پشت سر او نماز بگذارند و در این باره تردیدی به خود راه ندهند. چه، در غیر این صورت، راه نفاق را در پیش گرفته‌اند. بنیاد این نگرش یک اصل سیاسی - فقهي بود که خاستگاه مذهبی داشت؛ گرچه در ادامه، گرفتار تحریف شد. این اصل، «اصل اطاعت از حاکم» بود. اولین پرسش در این باره، این بود که حاکم چگونه حاکم می‌شود و در چه اموری باید از او پیروی کرد؟ خاستگاه مذهبی بحث چنان بود که رهبری تا زمانی که ویژگی‌های خاص دینی و سیاسی لازم را داراست، باید به عنوان امام از او پیروی شود.

درباره این ویژگی‌ها، چندوچون‌هایی پیش آمد؛ اما برای خلفای جور مصلحت نبود که منتظر این چون و چراها نشسته، اجازه ورود به صحنه بحث سیاسی - دینی بدهند. آنان بر اصل «اطاعت»، آن هم اطاعت بی‌قید و بند و در هر شرایطی، تأکید کردند و تخطی از آن را

(۱) رساله شکوائیه، ضمن بحث «انتقادات» خواهد آمد.

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۱۷

در هیچ صورتی روا نشمرند و حتی کمترین برخورد را به عنوان «شق عصای مسلمین» محکوم و مطرود دانستند. در این باره، نمونه‌های بی‌شماری وجود دارد. جالب آنکه، آن‌ها به زور از مردم بیعت می‌گرفتند و پس از آن که فردی بیعت می‌کرد آن را به منزله سرسپردگی کامل او در برابر همه اوامر حکومت بدون چون و چرا تلقی می‌کردند. به همین دلیل، هر زمان که از دستوری تخطی می‌کرد، به استناد همین بیعت، او را متهم به «شکستن جماعت» کرده، مورد آزار و اذیتش قرار می‌دادند. این رویه دستگاه خلافت بود.

یکی از صحنه‌های حساس رعایت این اصل، اقامه نماز پشت سر حاکم و یا امام منصوب از طرف حاکم بود. به ویژه اگر این نماز، نماز جمعه و یا نماز عید می‌بود.

حساسیت خلفای جور که بر اصل «مطلق اطاعت» حتی در صورت فاسق و فاجر بودن حاکم، تأکید داشتند، چنان و چندان بود که اجازه هیچ نوع تخطی از حضور در جمعه و جماعت را به مردم نمی‌دادند. برای این کار، بایستی راه شرعی قضیه حل می‌شد و عالمان و اندیشمندان جامعه باید راه حلی ارائه می‌دادند. بدیهی است آنان از یک سو گرفتار حاکم زمان و یا آلت دست او بودند و مصلحت را در مدارای با او می‌دیدند و از سوی دیگر، نگران جنبه‌های اجتهادی و عبادی مسأله بودند! راه حلی که برگزیده شد، تا حدودی مشکل را برای هر دو طرف حل کرد. عالمان سنی یکپارچه اعلام کردند که اطاعت بی‌قید و شرط حاکم بر هر مسلمانی واجب است و به هیچ دلیلی نمی‌توان از حکم او تخطی کرد! بنابراین، وقتی حاکم خودش به عنوان امام، نماز جمعه می‌خواند یا کسی را برای این مقام معین می‌کند، بر مسلمانان لازم است با او نماز بگزارند؛ در غیر این صورت از فرمان حاکم سرپیچی کرده‌اند. از سوی دیگر، به مردم گفته شد که اصولاً «عدالت» شرط امام جماعت و جمعه نیست. مردم باید در اندیشه اقامه این فریضه دینی باشند و آن را به عنوان یک عبادت انجام دهند. هیچ لزومی ندارد که امام آن‌ها متّصف به صفت عدل باشد، بلکه حتی اگر متهم به فسق و کفر باشد، آنان باید نمازشان را بخوانند و بدانند که آسیبی به نمازشان وارد نخواهد شد! در واقع، آنان ناگزیر شرط عدالت را از امام حذف کردند تا از سویی به گمان خود «جماعت امت» را حفظ کنند و شقاق و نفاق در جامعه ایجاد نشود و از سوی دیگر، دل مسلمانان را از این بابت که با امام فاجری نماز می‌گزارند، آرام سازند. بدین صورت شرط عدالت از امام جماعت و جمعه حذف گردید.

شخصی از «ابن حزم» درباره خواندن نماز پشت سر امامی پرسش کرد که مذهب او را نمی‌داند، ابن حزم برآشفت و گفت: اولین بار، سؤال از این مسأله را «خوارج» مطرح کردند! او می‌افزاید: هیچ یک از صحابه و تابعین امتناع از اقامه نماز در پشت سر امامی که امامت نمازشان را عهده‌دار بود نمی‌کردند. آنان حتی پشت سر شخصی چون حجاج، نجده

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۱۸

خارجی و مختار «۱» و حتی کسانی که متهم به کفر بودند، نماز خواندند.

مسأله پرسش از شرایط امام، اختصاص به خوارج نداشت. نوع مخالفان حاکمیت رسمی تسنن، که از همان آغاز رحلت پیامبر صلی الله علیه و آله قدرت را در دست داشتند، با این مشکل مواجه بودند. این امر در عهد امویان، مسأله جاری گروه‌های مخالف حکومت بود؛ گروه‌ها و یا افرادی که بعضاً خود جزو جامعه تسنن به شمار می‌رفتند. با این حال، امویان عقیده آن گروهی را رسمی دانستند که اطاعت بی‌چون و چرا را ترویج می‌کردند و عدالت را در حاکم و امام جماعت و جمعه شرط نمی‌دانستند. برجسته‌ترین چهره صحابی در این جهت، عبد الله بن عمر بود که روش سیاسی وی بر همین پایه قرار داشت، گرچه بر این گمان بود که تقدس عبادی شخصی را به عنوان امری درونی پابرجا نگاه داشته است.

البته در نگاه سنیان، اگر امام جماعت و جمعه عادل باشد، مطلوب است، اما فرض بر این است که اگر فاسقی سر کار آمد، اطاعت از او نیز همچون اطاعت از خداوند واجب است! «۲» تأثیر عمومی این حرکت آن بود که مفهوم «عدالت» قوت خود را در فقه سیاسی اهل سنت از دست داد. حشویه یا اهل حدیث، این مبنا را به شدت استوار کرده، در برابر مخالفان، که به طور عمده شیعیان و معتزله بودند، مقاومت کردند. آنان مبنای اصلی عدل را که حسن و قبح عقلی بود، از میان بردند تا کسی نتواند تعریفی برای عدالت عرضه کند بلکه عدالت صرفاً در چهار چوب همان که انجام می‌پذیرد و طبعاً به گمان آنان به جبر الهی - که یک مصداق آن اصل حاکمیت امویان است - محدود شود.

امامان شیعه، عدل الهی و عدالت امام جماعت و جمعه را در آموزه‌های دینی - سیاسی خود به شدت تقویت کردند؛ و فقها و متکلمان شیعه، جایی بس والا برای این مفاهیم در اندیشه‌های کلامی و فقهی خود اختصاص دادند. از نظر امامان شیعه این عقیده مخالفان، که ائمه هدایت با ائمه کفر مساوی است و اطاعت هر کس که جانشین رسول خدا صلی الله علیه و آله شد - فاسق باشد یا

فاجر- فریضة الهی است و ... به هلاکت کشاندن مردم است. «۳» امام مجتبی نیز در حضور معاویه و مردم در شهر کوفه فرمودند: خلیفه کسی است که به کتاب خدا و سیره پیامبر خدا صلی الله علیه و آله عمل کند، نه کسی که ستم را پیشه خود می‌سازد «۴» اطاعت از امام عادل و مخالفت با حاکم ظالم در دیگر روایات ائمه- علیهم السلام

(۱) رسائل ابن حزم الاندلسی، ج ۳، صص ۲۰۷-۲۰۸

(۲) الفصل فی الملل و الاهواء و النحل، ج ۴، ص ۱۲۲

(۳) بنگرید: بحار الانوار، ج ۹۰، ص ۵۷

(۴) مقاتل الطالبین، ص ۴۷، و نک: ذخائر العقبی، ص ۴۰؛ نظم درر السمطین، (زرندی حنفی) ص ۲۰۰

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۱۹

- مورد تأکید قرار گرفته، «۱» و همان گونه که گذشت، در فقه شیعه و حتی کلام، جایگاه ویژه‌ای یافته است.

باید دانست که ضمن روایات نقل شده در منبع بالا، روایاتی نیز در کتب عامه از رسول اکرم صلی الله علیه و آله نقل شده است که نشان می‌دهد در مآخذ معتبر اهل سنت نیز، روایاتی در تأکید بر عدالت وجود دارد، اما متأسفانه به دلیل آنکه نظام سیاسی اهل سنت از واقعیت عملی آنچه پس از رسول خدا صلی الله علیه و آله رخ داده، گرفته شده، از آن روایات به دور مانده و بر خلاف روایت متواتر «لا طاعة لمخلوق فی معصیه الخالق»، و دیگر روایات مشابه، اطاعت از فرمانروایان جور لازم و واجب شمرده شده است.

احمد بن حنبل رئیس مذهب اهل حدیث، که بسیاری از عقاید تاریخی‌اش، بلکه همه آن‌ها در اشاعره و سایر اهل سنت باقی ماند، درباره خلافت می‌گوید: خلافت در قریش است تا آن زمان که دو نفر از مردم باقی بمانند و هیچ کس را حق منازعه با آن‌ها در امر خلافت نیست و تا روز قیامت این امر از دست آنان خارج نخواهد شد. جهاد نیز می‌بایست با همین خلفا باشد؛ چه صالح باشند چه فاجر. جور جائز و عدل عادل، جهاد را باطل نمی‌کند. نماز جمعه، نماز عید فطر و قربان و حج نیز با سلطان است؛ حتی اگر صالح و عادل و متقی نباشند. زکات، عشریه، غنایم نیز به همین امیران داده می‌شود؛ چه به عدالت رفتار کنند چه به ستم. اطاعت حق کسی است که خداوند او را حاکم ساخته است؛ هیچ کس از اطاعت او دست برنداشته و هیچ شمشیری بر وی خروج نخواهد کرد تا آنکه خدا فرجی برساند. نباید بر سلطان خروج کرد، باید اطاعت ورزید و بیعت را نقض نکرد. اگر کسی چنین کند، بدعت‌گذار، مخالف و مفارق جماعت مسلمانان است. اگر سلطان امر به معصیت کند، نباید از او پیروی کرد. اما هیچ کس حق خروج بر او را هم ندارد و نباید او را از حقی که دارد، منع کرد. «۲» همین نویسنده از ابو زرعه دمشقی نقل می‌کند که به عقیده ما، اقامه جمعه و اقدام به جهاد با همین والیان است؛ چه فاجر باشند چه صالح. «۳» با این توضیحات، مشکل شیعه در اقامه نماز جمعه آشکارتر می‌شود.

به هر روی، تاریخ نشان داده است که نماز جمعه همیشه منصبی حکومتی بوده است؛ حتی اگر برخی از مذاهب فقهی سنیان و نیز گروهی از فقیهان شیعه به غیر منصبی بودن آن فتوا داده باشند. «۴» چه، این فتوا به کار روستاها و مناطق دور افتاده می‌آید و آلا حکومت‌ها

(۱) برای این روایات نک: دراسات فی ولایة الفقیه، (حسین علی منتظری) ج ۱، صص ۳۰۰-۲۹۳

(۲) طبقات الحنابل، (ابی ابی یعلی) ج ۱، ص ۲۷، و نک: صص ۱۳۰، ۲۴۱-۲۴۲، ۲۹۴، ۳۲۹-۳۳۰، ۳۴۲-۳۴۴

(۳) همان، ج ۱، ص ۲۰۲

(۴) در میان مذاهب فقهی اهل سنت، تنها حنفیان هستند که حضور امام یا نایب او را برای امامت جمعه شرط دانسته‌اند. [به نوشته صاحب جواهر آنان نیز اظهر می‌دارند که در صورت تعذر، این شرط ساقط می‌شود. به علاوه، اذن امام را برای باز شدن مسجد نیز لازم می‌دانند. نک: الفقه الاسلامی و ادلته، (و هبه زهیلی) ج ۲، صص ۲۷۷-۲۷۸. از برخی از مطالبی که در همین نوشتار از قول احمد بن حنبل آورده‌ایم، آشکار می‌شود که او نیز بر این باور بوده که نماز جمعه را بدون اذن سلطان نمی‌توان خواند.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۰

همیشه در مراکز اصلی و شهرهای بزرگ، در کار امامت جمعه و حتی جماعت در مساجد جامع مداخله می‌کرده‌اند. در این صورت، وقتی خلفا و عاملان آنان جائز و ناعادل بودند؛ اقامه نماز جمعه از سوی شیعیان با آنها چگونه می‌توانست ممکن باشد؟ در این باره، یاد کردن از دعای امام سجاد علیه السلام که در صحیفه آمده است، مناسب می‌نماید. دعای چهل و هشتم صحیفه، دعای «یوم الأضحی و یوم الجمعة» است که حضرت ضمن استدعای بخشش از خداوند و درخواست رحمت و مغفرت - می‌فرماید: «بار خدایا! این مقام [مقصود امامت نماز عید و جمعه است] برای جانشینان و برگزیدگان تو است و این جایگاه امینان تو را با پایه بلندی که تو به ایشان اختصاص داده‌ای، آنان تصاحب کردند.» (۱) بدین ترتیب، امامت عیدین و جمعه غصب شده تلقی گردیده است و روشن است که شیعیان نمی‌توانستند با چنین غاصبانی نماز بگزرانند؛ چرا که در روایات اهل بیت، عدالت امام شرط اساسی اقامت جمعه تلقی می‌شد. چنانکه از امام باقر علیه السلام نقل شده است که فرمود: «تجب الجمعة علی کل من کان منها علی فرسخین، إذا کان الإمام عادلاً.» (۲)

امام صادق علیه السلام نیز فرموده است: «لا الجمعة الا مع امام عدل تقی.» (۳)

از امیر مؤمنان، علی علیه السلام نقل شده است که فرمود: «لا یصحّ الحکم و لا الحدود و لا الجمعة الا بإمام عدل.» (۴) بنابراین، شیعیان، بر اساس فتوای مشهور میان شیعه، ملزم بودند تا اولاً: نماز جمعه را با امام (۵) یا کسی که امام وی را تعیین کرده، اقامه کنند. ثانیاً: در صورتی که نایب عام باشد لزوماً می‌بایست این نماز را با امام عادل اقامه کنند. این در حالی بود که حکام آن روزگار، از نظر آنان فاسق و جائز بودند. البته این جور یا فسق از دو ناحیه بود: از سویی اساس خلفا حق اهل بیت را در امر خلافت غصب کرده بودند و حکومتشان مشروعیت نداشت و از

(۱) صحیفه سجادیه؛ دعای چهل و هشتم، فقره ۹. این کلامی است که قائلین به منصبی بودن امامت جمعه به آن استناد کرده‌اند.

(۲) التهذیب، ج ۳، ص ۲۳، دعائم الاسلام، ج ۱، ص ۱۸۱، مستدرک الوسائل، ج ۶، ص ۱۲ از دعائم

(۳) دعائم الاسلام، ج ۱، ص ۱۸۲، مستدرک الوسائل نوری، ج ۶، ص ۱۳

(۴) همان؛ و لذا فقهای اسلام نیز گفته‌اند که: «صلاة الجمعة فرض لازم مع إمام عادل»، نک: رسائل الشریف المرتضی (تحقیق:

السید احمد الحسینی) ج ۳، ص ۴۱، در ج ۱، ص ۲۷۲ وی می‌گوید: «لأن امامة الفاسق عند اهل البيت لا يجوز».

(۵) البته این نظر همه فقهای شیعه نبوده است.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۱

سوی دیگر، حکومت آن‌ها حکومتی جائزانه بود و شخصاً ویژگی‌های لازم برای احراز صفت عدالت را در خود نداشتند. به این دلیل بود که شیعه نمی‌توانست با آنان اقامه جمعه کند. بدین ترتیب شیعیان در نمازهای جمعه اهل سنت جز از روی تقیه شرکت نمی‌کردند.

علامه حلی با توجه به تشنیع اهل سنت بر شیعیان، به دلیل عدم اقامه جمعه، با اشاره به این که شرایط شیعیان برای برگزاری نماز جمعه بسیار آسان‌تر از فتاوی موجود در مذاهب اهل سنت است، می‌نویسد: عدم اقامه نماز جمعه توسط شیعیان آن است که اقتدای

به فاسق و مرتکب کبیره و مخالف عقیده خود را جایز نمی‌دانند. «۱»

یک سنی درباره فردی شیعه می‌نویسد: «کان رافضیا لم یرقّ فی جمعه فی جامع»؛ «آن شخص رافضی است و حتی یک بار هم در نماز جمعه در مسجد جامع دیده نشده است!». «۲» از آنجا که شیعه دولت مستقل منظمی تا عهد صفویه نداشت، نتوانست نماز جمعه را به طور ثابت برقرار سازد؛ حکومت‌هایی که شیعی دانسته شده‌اند، بیشتر هوادار مذهب تشیع بوده‌اند تا شیعی. با روی کار آمدن دولت صفوی، در این زمینه، تا حدودی مشکل حل گردید. «۳» آنان دولتی شیعی بودند؛ گرچه هنوز برای به دست آوردن مشروعیت مشکلات عدیده‌ای داشتند.

از سوی دیگر، بسیاری از فقها در فاصله قرن پنجم تا دهم هجری، شرط وجود امام معصوم - که وی را تنها مصداق امام و سلطان عادل تفسیر می‌کردند - برای اقامه جمعه را مطرح کردند. از نظر آنان، امام یا می‌بایست امام معصوم باشد یا نایب خاص او و یا نایب عام که کسی جز فقیه نیست. بدین ترتیب، حتی با حضور شاهان شیعی صفوی، بدون وجود مجتهد جامع الشرائط، مشکل همچنان پابرجا بود. این امر به صورت‌های مختلفی از سوی کسانی که قائل به وجوب عینی تا تخییری بودند، حل شد که ما نمونه برخی از استدلال‌های آن‌ها را در ضمن شرح برخی از رساله‌ها خواهیم آورد.

شاید اشاره به یک نکته در اینجا ضروری باشد و آن این که یاد کردن از نام خلفا در خطبه نماز جمعه، گویا از زمان ابو جعفر منصور عباسی (م ۱۵۸) رسم گشته است. زمانی که دولت صفوی بر سر کار آمد، قرار شد تا این بدعت کنار گذاشته شود. به همین دلیل، در خطبه‌های نماز جمعه بعد از آن، نامی از سلطان وقت برده نشد. «۴»

(۱) کشف الحق و نهج الصدق، ص ۱۰۰-۱۰۱؛ مجمع البیان، ج ۱۰، ص ۲۸۸؛ خوانساری، آقا جمال، رسائل، ص ۵۳۹

(۲) تاریخ الاسلام ذهبی، سالهای ۵۰۱-۵۲۰، ص ۳۲۵

(۳) نک: حسین بن عبد الصمد، العقد الحسینی، ص ۳۱

(۴) بنگرید: منهج الفاضلین، (محمد بن اسحاق ابهری) نسخه شماره ۲۱۹۷ کتابخانه ملی، برگ ۱۸

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۲

۲- پیشینه اقامه نماز جمعه در میان شیعیان

تا آنجا که به تاریخ دوره امامان مربوط می‌شود، باید گفت امام علی علیه السلام در نماز جمعه شرکت می‌کرد. نهایت آن که این کار از روی تقیه انجام می‌گرفته است. هم چنین پس از آن که امام به خلافت رسید، نماز جمعه را اقامه کرد. ضمن روایاتی که از آن حضرت نقل شده است، آن را یکی از مناصب امام دانسته و بر این نکته تأکید کرده است: «اذا قدم الخلیفه مصرا من الامصار، جمع الناس، لیس ذلک لأحد غیره». «۱» و فرمود: «العشیره، اذا کان علیهم امیر یقیم الحدود، فقد وجب علیهم الجمعه و التّشریق». «۲» و در روایتی از آن حضرت آمده است: «سه چیز است که اگر با امام خود در انجام آن مخالفت کنی، هلاک می‌شوی: جمعه، جهاد و انجام حج». «۳» این گونه روایات، سبب صدور این فتوا در شیعه شده است که نماز جمعه تنها با حضور امام یا نایب او واجب و برگزار می‌شود.

اما پس از امیر مؤمنان علیه السلام، بحث شرکت ائمه علیهم السلام در نماز جمعه، به گونه‌ای دیگر در اخبار منعکس شده است. اخباری وجود دارد که حضور برخی از ائمه را از روی تقیه عنوان کرده و آمده است که امام ابتدا نمازش را در خانه می‌خوانده، سپس به مسجد می‌رفته است. برخی از امامان نیز، پس از اقامه نماز، با خواندن دو رکعت دیگر، در واقع نماز ظهر [یعنی جمعا چهار رکعت یعنی نماز ظهر] را اقامه می‌کرده‌اند. این کاری است که امام سجاد علیه السلام انجام می‌داده «۴» و در روایتی از امیر مؤمنان

علیه السلام هم بر آن تأکید شده است. «۵» ابو بکر حضرمی گوید: از امام باقر علیه السلام پرسیدم شما در جمعه چه می‌کنید؟ حضرت فرمود: شما چه؟ گفتم: من در منزل نمازم را می‌خوانم و سپس به مسجد می‌روم، حضرت فرمود: «كذلك أصنع أنا»؛ «من نیز چنین می‌کنم». «۶» روایت دیگر نیز نشان می‌دهد که روز جمعه، امام برای اقامه نماز جمعه به مسجد نرفته است و توجیه شیخ حرّ عاملی آن است که چون امام جمعه فاسق بوده، آن حضرت شرکت نکرده است. «۷»

گویا قدیمی‌ترین گزارش مربوط به اقامه جمعه در جامعه شیعه مربوط به مسجد برائا،

(۱) التهذیب، ج ۳، ص ۲۳، ش ۸۱

(۲) الجعفریات، ص ۴۳؛ مستدرک، ج ۶، ص ۱۳

(۳) مستدرک، ج ۶، ص ۷

(۴) الکافی، ج ۳، ص ۳۷۵، ش ۷؛ وسائل الشیعه، ج ۷، ص ۳۵۱

(۵) التهذیب، ج ۳، ص ۲۸، ش ۹۶: اذا صلّوا الجمعة فی وقت، فصلّ معهم و لا تقومن من مقعدک حتی تصلی رکعتین آخرین.

(۶) التهذیب، ج ۳، ص ۲۴۶، ش ۶۷۱؛ وسائل، ج ۷، ص ۳۵۰

(۷) التهذیب، ج ۳، ص ۱۳، ش ۴۷؛ وسائل، ج ۷، ص ۳۲۱

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۳

مسجدی خارج از شهر بغداد است. این مسجد یکی از مساجد متبرک و مورد علاقه شیعیان بوده و زمانی خطیب آنان در آن مسجد خطبه نماز جمعه می‌خوانده است. راوی این گزارش، ابن جوزی است که از خطبه خطیب شیعه یاد کرده، اما روشن نیست که این خطبه نماز جمعه باشد، گرچه شاید بتوان گفت که از قرائن ذکر شده، می‌توان چنین استفاده‌ای را کرد. «۱» ابن جوزی در ضمن حوادث سال ۴۲۰، با اشاره به خطبه خطیب شیعی در مسجد برائا، به ممانعت حکومت از وی و دستگیریش اشاره کرده و از سندی یاد می‌کند که در رد آن خطبه نگاشته شده و زمین را برای نصب امام جمعه جدیدی از سوی حکومت فراهم کرده است. در این نامه آمده است که خطیب شیعه پس از درود بر پیامبر صلی الله علیه و آله افزود: «و درود بر برادرش آن انسان الهی که با جمجمه سخن گفت، مرده را زنده کرد و با اصحاب کهف سخن گفت» «۲» این سند بسیار تند نوشته شده و در آن، مسجد برائا محل اجتماع کفره و زنادقه خوانده شده است. ابن جوزی در ضمن حوادث سال ۳۴۹ نیز اشاره به درگیری‌های شیعه و سنی در بغداد و تعطیل نماز جمعه در همه مساجد جز مسجد برائا کرده است. «۳»

آدم متر بر اساس گفته‌های ابن جوزی و با اشاره به اینکه این مسجد در دست شیعیان بوده، اقامه جمعه را نیز توسط آنان دانسته است. «۴» روشن است که این وقایع در روزگار آل بویه شیعی بوده است. از این تاریخ جلوتر، حوادث مربوط به سال ۳۱۳ قابل توجه است؛ خطیب بغدادی با اشاره به منطقه برائا، به مسجد آن اشاره می‌کند که «گروهی منسوب به تشیع، به قصد اقامه نماز و نشستن به آن مسجد می‌روند. زمانی که به مقتدر عباسی خبر رسید که رافضی‌ها برای شتم صحابه و خروج از طاعت در آنجا اجتماع می‌کنند، دستور داد تا در روز جمعه، هنگام نماز به آنان حمله کنند. سپاهیان وی پس از حمله، به دستگیری افراد موجود در مسجد پرداختند و آنان را معاقبه و برای مدتی طولانی حبس کردند.

سپاهیان، مسجد را منهدم کردند و با زمین برابر ساختند. این مسجد تا سال ۳۲۸ خراب بود تا آن که بجکم آن را بنا کرد. «۵» گزارش کامل‌تر را ابن جوزی به دست داده که این واقعه در روز ۲۴ صفر سال ۳۱۳ بود و سی نفر هنگام نماز در مسجد حضور داشتند. وی اظهار

(۱) آدم متر از متن المنتظم چنین برداشت کرده است نک: تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری، ج ۱، ص ۷۹

(۲) المنتظم، ج ۱۵، صص ۱۹۸-۱۹۹

(۳) المنتظم، ج ۱۴، ص ۱۲۶؛ الکامل فی التاریخ، ج ۸، ص ۵۳۳

(۴) تمدن اسلامی در قرن چهارم، ج ۱، ص ۸۶

(۵) خطط بغداد فی العهود العباسیة الاولى، (ترجمه صالح احمد العلی، بغداد، ۱۹۸۴) صص ۱۱۳-۱۱۴

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۴

داشته است که این افراد اسماعیلی مذهب بوده‌اند. «۱»

متأسفانه اطلاعات این مآخذ در مصادر شیعی نیامده و نمی‌توان درباره صحّت و سقم آن‌ها چندان به جد سخن گفت. آنچه مسلم است این که این مسجد مورد علاقه شیعیان بوده و به ویژه در دوره اخیر، پس از روی کار آمدن بویه‌یان، امامیه بر آن مسلط بوده‌اند.

پس از آن، یک متن تاریخی با ارزش از کتاب نقض که در نیمه قرن ششم هجری تألیف شده در دست داریم که اقامه جمعه در شهرهای شیعه را گزارش کرده و در عین حال شرط اذن امام برای وجود آن را یادآور شده است. می‌دانیم که کتاب نقض در ردّ بر کتاب بعض فضائح الروافض نوشته شده که نویسنده آن، شیعیان را به ترک اقامه جمعه متهم ساخته و عبد الجلیل در پاسخ او چنین نوشته است:

«... از کجا مسلم است که شیعت نماز آدینه نکنند که معلوم است از مذهب بو حنیفه که در شهری منعقد باشد که هر صنفی از اصناف محترفه و صنایع [پیشه‌وران و صنعتگران] در آن شهر باشند و گریکی در باید [نباشد] وجوب ساقط باشد و به مذهب شافعی باید که چهل نفس حاضر باشند تا نماز آدینه واجب باشد و گری کمتر از این عدد باشند، واجب نباشد و به مذهب اهل بیت-علیهم السلام- چنان است که چون هفت شخص باشند، نماز آدینه دو رکعت واجب باشد بعد از خطبه؛ پس نماز آدینه در وجوب به مذهب شیعت مؤکدتر است از آنکه به مذهب فریقین.» «۲» همچنین صاحب فضایح الروافض در فضایح بیست و یکم کتابش گفته است: رافضی نماز آدینه و نمازهای عید به مصلیگاه مسلمانان نکنند و گویند:

موقوف است به آمدن امام، و غزو نکنند تا امام نیاید. «۳» شیخ عبد الجلیل جوابش می‌گوید: به مذهب بو حنیفه اگر یکی پیشه‌ور در شهر نباشد، وجوب ساقط باشد؛ و به مذهب شافعی تا چهل نفس نباشند واجب نباشد؛ به مذهب شیعت نیز چنان است که امام معصوم باید که حاضر باشد یا قائم مقام او تا نماز آدینه واجب باشد، و گری به مذهب فریقین بی شرط واجب نباشد و خللی نکند، به مذهب شیعت نیز چون اگر وجوب آن موقوف باشد بر شرطی، هم نقصانی نکند؛ و آن چه گفته در غزو روا ندارند کردن بی وجود امام و ظهور آن را نیز همین حکم است که گفته شد. «۴»

بدین ترتیب قزوینی بر آن است تا نشان دهد اقامه جمعه بر حسب آرای فقهی شیعه، سهل تر اقامه می‌شود تا بر حسب نظرات فقهی دیگر مذاهب. این همان سخنی است که

(۱) المنتظم، ج ۱۳، ص ۲۴۸

(۲) نقض، ص ۳۹۵

(۳) نقض، ص ۵۵۱

(۴) نقض، ص ۵۵۲

علامه و شهید و دیگران از کتاب نهج الفرقان إلى هداية [نهج] الايمان عماد الدين طبري آورده‌اند که: «إن الامامية أكثر ايجاباً للجمعة من الجمهور و مع ذلك يشنعون عليهم لتركها حيث انهم لم يجوزوا الايتمام بالفاسق و مرتكب الكبائر و المخالف في العقيدة الصحيحة». (۱)

با این حال، عبد الجلیل قزوینی شرط حضور امام برای وجوب آن را پذیرفته و در توجیه آن می‌نویسد: «و گر روا باشد که با فقد غربالگری و درزن کنی (۲) وجوب نماز آدینه ساقط باشد، چنان که شیعه گویند، با فقد امام معصومی نماز آدینه فریضت، به جماعت ساقط باشد، با آن قیاس می‌باید و نیک تأمل کردن تا فایده حاصل آید». (۳)

عبارت بالا- اشاره به این نکته است که چنان که بر اساس شرایط ابو حنیفه، با نبودن پیشه‌وری خاص در شهر، «وجوب» نماز جمعه ساقط شود، چرا طبق قول شیعه با فقد امام معصوم علیه السلام «وجود» آن ساقط نشود؟ چگونه شرایط ابو حنیفه با تمام بی‌اهمیتی‌اش رعایت می‌شود ولی به شرط مهمی که شیعه مطرح کرده، توجهی نمی‌شود؟

روشن است که قزوینی خود اذن امام معصوم را شرط وجوب اقامه جمعه می‌دانسته، با این حال، گزارش اقامه نماز جمعه را در شهرهای شیعه آورده است. ممکن است که شیعیان، قائل به وجوب تأخیری بوده و نماز جمعه را بر این اساس اقامه می‌کرده‌اند. عبارت عبد الجلیل چنین است: «بحمد الله و منه، در همه شهرهای شیعت، این نماز برقرار و قاعده هست و می‌کنند، با خطبه و اقامت [امامت، جماعت] و شرایط چنانکه در دو جامع به قم و به دو جامع به آوه و یک جامع به قاشان و مسجد جامع ورامین و در همه بلاد شام و دیار مازندران. و انکار این، غایت جهل باشد». (۴) ممکن است وجود مساجد جامع در شهرهای شیعه، دلیل دیگری بر اقامه جمعه در آن‌ها باشد، هر چند بعید نیست که این مساجد مانند دیگر شهرها به دست حکام سنی بنیاد گذاری شده باشد.

درباره مسجد جامع قم یا مسجد عتیق گفته شده که به عهد سلجوقیان ساخته شده است. بانی این مسجد امیر ابو الفضل عراقی بوده که از نگاه عبد الجلیل قزوینی؛ عالم شیعی قرن ششم، از بزرگان و امیران شیعه بوده است. عبد الجلیل می‌نویسد:

«امیر ابو الفضل عراقی در عهد سلطان طغرل کبیر مقرب و محترم بود، با روی شهر ری با روی قم و مسجد جامع عتیق قم منارها فرمود. مشهد و قبه سنی فاطمه بنت موسی بن

(۱) الشهاب الثاقب، ص ۳۸. همگونی عبارت‌های قزوینی و عماد الدین طبری را علی رضا تجلی (م ۱۰۸۵) در رساله ردیه خود که در همین مجموعه به چاپ رسیده آورده است.

(۲) درزن بر وزن برزن، به معنای سوزن است و کسی را نیز گویند که حلقه بر درزند (محدث ارموی)

(۳) نقض، ص ۳۹۴

(۴) همان، ص ۳۹۵

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۶

جعفر- علیهما السلام- او کرد و خیرات بی‌مر که به ذکر همه، کتاب بیفزاید». (۱) «او در جای دیگر از دو جامعی یاد می‌کند که ابو الفضل عراقی در بیرون شهر قم و کمال ثابت قمی در میان شهر ساخته و مقصوده‌های با زینت و منبرهای با تکلف و منارهای رفیع». (۲)

از این خبر به دست می‌آید که شهر قم از قدیم مسجد جامع داشته که در عهد سلجوقیان، امیری شیعی به نصب مناره بر مسجد جامع همت گماشته است. عبد الجلیل در عبارت پیشین تصریح دارد که شیعیان در مسجد جامع قم و چند شهر دیگر نماز جمعه اقامت می‌کرده‌اند. می‌دانیم که شهر قم از آغاز، از سنیان تهی بوده و جز حاکم شهر که از طرف خلافت عباسی نصب می‌شده و احتمالاً برخی دیگر از کارگزاران شهر، سنی دیگری در شهر نبوده است. متأسفانه اطلاعات دیگری درباره دیگر شهرهای شیعی نداریم جز

آنکه با توجه به مجموع توضیحات عبد الجلیل، توجه داشته باشیم که دست کم برخی از شیعیان، از نظر فقهی در این زمینه، با توجه به شرطیت حضور امام معصوم، مشکلاتی داشته‌اند. از مورد دیگری که آگاهی اندکی داریم یادی است از سید ابو الحسن کربلایی در قرن نهم، او «بر منابر اسلام خطبه معهود از اسامی گرامی خلفای راشدین منصرف گشته به نام شریف ائمه اثنی عشر موشح کرد» به دنبال آن وی را از خواندن خطبه منع کردند به این استدلال که «لا محاله ائمه اثنا عشر در خطبه معهود بر سبیل استمرار در ضمن اجمال و علی آله الأطهار مندرج‌اند.» (۳) قاعدتا باید مقصود خطبه جمعه باشد و البته روشن است که از این گزارش بهره چندان در تاریخچه نماز جمعه نزد شیعیان نمی‌توان برد.

در آثار فقهی مربوط به نماز جمعه در دوره صفوی، همواره به این مسأله عنایت می‌شد که آیا علمای شیعه نماز جمعه را اقامه می‌کرده‌اند یا نه. یا به تعبیر دیگر، سیره عملی میان علمای شیعه در تاریخ چه بوده است. در این باره، تقریباً این نظر پذیرفته شده است که با توجه به عدم اقامه جمعه، آنان قائل به وجوب عینی نماز جمعه نبوده‌اند.

۳- نماز جمعه در عهد صفوی

منابع موجود حکایت از آن دارند که در دوره صفویه، نماز جمعه در جامعه تازه شیعی شده

- (۱) همان، ص ۲۱۹. در چاپ نخست نقض، ص ۲۲۰ درباره مسجد جامع عتیق آمده «به مسجد جامع عتیق قم منارها فرمود». برای اطلاعات بیشتر درباره مسجد جامع عتیق نک: مدرسی طباطبائی، تربت پاکان، ج ۲، صص ۱۰۹-۱۲۰
- (۲) نقض، صص ۱۹۴-۱۹۵. در تربت پاکان، ج ۲، ص ۱۱۰ آمده که مسجد بیرون شهر همین مسجد امام حسن عسکری علیه السلام و مسجد داخل شهر، مسجد جامع عتیق است.
- (۳) مقامات جامی، (تصحیح نجیب مایل هروی، تهران، ۱۳۷۱) ص ۱۴۸
- دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۷

ایران، به آرامی اهمیت یافته است. پیش از صفویان، اقلیت‌های شیعی فراوانی در سراسر ایران بودند؛ اما به دنبال پیروزی، بیشتر شهرهای مرکزی ایران به تشیع گرویدند. با آمدن فقیهان عرب و سپس عجم به صحنه سیاست، زمزمه اقامه جمعه در شهرهای مختلف مطرح شده و محقق کرکی نخستین فقیهی بود که به جد به این امر توجه کرد.

توجه نخستین فقیه برجسته موافق با دربار صفوی به امر نماز جمعه، نشانگر مطرح شدن همزمان مسأله نماز جمعه با پیدایش دولت صفوی است؛ چیزی که اساساً تردیدی در آن وجود ندارد صفویان با آغاز حکومت رسمی خود، در ایجاد مناصب دینی، مانند صدارت و یا شیخ الاسلامی- همانند بسیاری از مناصب دیگر حکومتی- در چارچوبه سیاست‌های خود، از حکومت‌های پیشین یا معاصر حاکم در منطقه، به ویژه دولت عثمانی تأثیر پذیرفتند. آن زمان، نماز جمعه در سراسر کشور عثمانی برگزار می‌شد و اکنون که شیعیان حکومت مستقلی تشکیل داده و مناصب دینی خود را در سطحی قابل توجه شکل داده‌اند، چرا نماز جمعه را برپا ندارند؟ البته شاهدی بر این که شاهان صفوی دستور به برگزاری نماز جمعه داده باشند، در دست نیست. آنچه وجود دارد این است که تأسیس حکومت مستقل شیعی نقش مهمی در پیدایش زمینه تاریخی این تفکر داشته است. فقهای شیعه بر این باور بودند که نظر ائمه معصوم- علیهم السلام- در باب نماز جمعه و تأمل در اقامه آن، نه عدم اقامه آن به طور مطلق، بلکه ترک اقامه آن با حاکمان سنی بوده است و اینک که آن وضع از میان رفته، شیعیان می‌توانند با وجود سلطان عادل یا نایب عام، نماز جمعه را پیادارند.

بنا به برخی از شواهد، طرح نماز جمعه در روزگار صفویان، در زمان نخستین شاه صفوی صورت گرفته است. در این زمان، شیعیان به دلیل عدم اقامه نماز جمعه، مورد انتقاد علمای سنی عثمانی قرار گرفتند. در کنار آن توجه عالمی برجسته مانند محقق کرکی به

این مسأله، سبب شد تا زمینه اقامه آن در ایران فراهم گردد. در این که آیا نماز جمعه در زمان شاه اسماعیل نیز برگزار شده است یا نه، شاهدی تاریخی نیافتیم؛ در حالی که مرحوم آیه الله بروجردی نوشته‌اند: «شاه اسماعیل صفوی در قبال دولت عثمانی متمایل به اقامه جمعه شده، خود به انتخاب ائمه جمعه برای شهرهای مختلف پرداخت.»^۱

میرزا علی رضا تجلی مانند بسیاری از مخالفان برگزار نماز جمعه، بر این باورند که قول به وجوب عینی را شهید ثانی [م ۹۶۵] در آورد و پس از آن به دیگران سرایت کرد. عین عبارت وی در رساله اش چنین است: «و قول به وجوب عینی تا به زمان شیخ زین الدین در

(۱) البدر الزاهر فی صلاة الجمعة و المسافر، ص ۷

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۸

میان علمای ما نبوده؛ و هیچ یک از سابقین به آن قایل نشده‌اند و همانا که در اواخر عمر، شیخ زین الدین در حوالی نهصد و شصت از هجرت که در این باب رساله نوشت، شروع شد؛ و در ترویج این قول و جمعی دیگر که بعد از او آمدند و خواهش مفرط به امامت جماعت داشتند، از پستان افاده او شیر سست شده، مبالغه‌ها افزودند.»

آنچه مسلم است این که اقامه جمعه در دوره طولانی سلطنت طهماسب (۹۳۰-۹۸۴) جدی تر شد. توضیحات شیخ حسین بن عبد الصمد (م ۹۸۴) درباره اقامه نماز جمعه در این عهد مفید می‌نماید. او در رساله عقد الحسینی یا العقد الطهماسبی می‌گوید: از جمله چیزهایی که انجام آن در زمان ما ضروری است، نماز جمعه است و این برای دفع تشنیع اهل سنت است که بر این باورند که [شیعیان] با خدا و رسول مخالفت می‌کنند و علما اجماع بر ترک آن دارند و ظاهر حال نیز موافقت با آن‌ها دارد. [انجام این نماز] یا باید از طریق وجوب تخیری و یا وجوب عینی باشد؛ چرا که ادله قطعی روشنی بر وجوب آن از نظر قرآن، احادیث رسول صلی الله علیه و آله و ائمه وجود دارد که صحیح و صریح بوده و نمی‌توان آن‌ها را تأویل کرد.

وی در ادامه، به نقل برخی از اختلافات فقهی درباره اشراط یا عدم اشراط حضور امام و یا مجتهد پرداخته و سپس می‌نویسد: «اکنون - بحمد الله - هیچ عذری در ترک آن نداریم، بر خلاف متقدمان ما که عذرشان در ترک نماز جمعه روشن بود؛ زیرا امامان جمعه را حکام جور نصب می‌کردند و آنان نیز فساق را بدین کار می‌گماشتند و شیعیان نمی‌توانستند امام مورد رضایت خود را برگزینند.»^۱

از آنچه شیخ حسین گفته، نکات متعددی به دست می‌آید. او از دوستان شهید ثانی (۹۱۱- شهید در رجب ۹۶۵) بوده و چنان که می‌دانیم شهید اعتقاد به وجوب عینی نماز جمعه داشته است. شهید در رساله نماز جمعه خود به مشکلی که شیعیان به دلیل سلطه خلفای جور و تعیین ائمه فاسق برای نماز جمعه وجود داشته، اشاره کرده است. شیخ حسین هم چنین به رواج تشیع اشاره کرده و به زمینه‌هایی که با روی کار آمدن دولت صفوی فراهم شده، به خوبی توجه داده است. دخالت دولت صفوی را نیز در ترویج نماز جمعه ستوده است. شیخ حسین رساله مستقلی نیز درباره نماز جمعه دارد و در آنجا هم به عدم وجود مانع در این عهد برای اقامه جمعه تصریح کرده است.^۲

منابع عصر صفوی، پس از اشارتی که روملو به شیخ علی کرکی، یعنی محقق کرکی در

(۱) العقد الحسینی، صص ۳۱-۳۴

(۲) ذریعه، ج ۱۵، ص ۷۰

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۹

توجهش به «اقامت فرایض و واجبات و اوقات جمعه و جماعات»^(۱) دارد، از تلاش شیخ حسین بن عبد الصمد در اقامه نماز جمعه یاد کرده‌اند. اسکندر بیگ درباره او می‌نویسد:

«مراتب عالی فقاہت و اجتهاد او در معرض قبول و اذعان علمای عصر درآمده در اقامت نماز جمعه که بنا بر اختلافی که علمای ملت در شروط آن کرده بودند و مدت‌های مدید متروک و مهجور بود، به سعی بلیغ به تقدیم رسانیده، با جمعی کثیر از مؤمنین به آن اقدام می‌نمود». (۲) والہ اصفهانی نیز درباره حسین بن عبد الصمد نوشته است: «چون مدتی بود که اقامت نماز جمعه بنا بر اختلاف علما در شرایط و وجوب، وقوع آن در میان مسلمانان متروک و مهجور بود، شیخ بزرگوار در ادای آن لوازم اهتمام به تقدیم رسانیده، گزاردن نماز جمعه را در میان ارباب ایمان شایع گردانید و تا درگاه آسمان جاه اقامت داشت، دقیقه‌ای از دقائق اقامت جمعه و جماعات فرو نمی‌گذاشت». (۳) سید حسین کرکی (م ۱۰۰۱) که در نیمه دوم قرن دهم هجری یک قدرت روحانی برجسته‌ای در دربار صفوی در قزوین بوده، در مقدمه رساله نماز جمعه خود از شهرت فتوای وجوب عینی نماز جمعه در روزگار خود میان علما و طلاب سخن می‌گوید و بر آن می‌شود تا در رساله خود وجوب تخییری آن را ثابت کند. (۴)

گفتنی است که طعن عثمانی به شیعیان درباره عدم اقامه نماز جمعه تأثیر مهمی در تمایل بیشتر شیعیان به اقامه نماز جمعه داشت. میر مخدوم شریفی که از سنیان قزوین بوده و در پرده تقیه، به دروغ اظهار تشیع کرده و در دربار شاه اسماعیل دوم نفوذ کرده بود، پس از گریز از ایران، رساله‌ای در ردّ شیعه نوشت و در آنجا به همین مطلب پرداخت. وی ضمن اعتراضاتی که بر مذهب شیعه داشت، از جمله نوشته است: «از جمله اشکالات اینان، ترک جمعه و جماعت است». درباره نماز جمعه، علی بن عبد العال [محقق کرکی] در نوشته‌های خود، وجوب نماز جمعه را به حضور امام یا نایب او مشروط کرده و رساله‌ای در منع وجوب نماز جمعه نوشته است، (۵) به طوری که زین الدین عاملی [شهید ثانی] که علم دنیا در اختیارش بود، دریافت که چنین چیزی سبب تنفر قلوب دیگران از مذهب آنان می‌شود. به همین دلیل، در برابر رساله کرکی، رساله‌ای نگاشته است. پس از آن، تندی‌هایی درباره تشیع و محقق کرکی کرده و در ادامه شعری از سنیان در نقد شیعه آورده است:

(۱) احسن التواریخ، ص ۲۴۹

(۲) عالم‌آرای عباسی، ج ۲، ص ۲۴۷ (به کوشش محمد اسماعیل رضوانی، تهران ۱۳۷۷)

(۳) خلد برین، ص ۴۳۳

(۴) نسخه ش ۲۳۰ عمومی کتابخانه گهرشاد، برگ ۱۳۰

(۵) گفتنی است که رساله محقق کرکی در اثبات وجوب تخییری نماز جمعه است.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۰

به مذهب که درست و به ملت که تمام جماعت متعه حلال و نماز جمعه حرام

(۱) محقق سبزواری (م ۱۰۹۰) با تأکید بر اهمیت نماز جمعه می‌نویسد: «فرق مخالفین، تشنیعات عظیمه بر شیعه می‌کنند که نماز جمعه را با این همه تأکید که در قرآن و سنت واقع شده و وجوب آن متفق علیه فرق است، شیعه بر ترک آن اقدام می‌نمایند. لیکن تشیع ایشان بی‌موقع است؛ چه، محققان علمای شیعه نماز جمعه را واجب عینی می‌دانند». (۲) این البته موضع وی و برخی از علماست و نسبت دادن آن به طور کلی به فقهای شیعه، محل تأمل است. سبزواری از تلاشهایی که از سوی علمای مخالف وجوب نماز جمعه با اقامه آن می‌شود، چنین یاد کرده است:

لیکن در این زمان‌ها، بسیاری از علمای عصر - اصلحهم الله - بنا بر غرض‌های نفسانی در وجوب نماز جمعه، مضایقه دارند و بعضی حکم به حرمت می‌کنند و در این باب متمسک به شبهه‌های ضعیفه سست‌تر از خانه عنکبوت می‌شوند و غالب مردم عوامند، یا

نزدیک به عوام؛ به شبهات ایشان مغرور می‌شوند و جماعتی اعتماد بر ظاهر ایشان کرده، می‌گویند: ایشان در کمال دیانت و تقوایند؛ ما پیروی ایشان می‌کنیم؛ و از حقیقت حال بی‌خبرند و عقل‌های ایشان به تحقیق در این امور نمی‌تواند رسید. به این تقریب، هرج و مرج عظیم در این امر رو داده و جماعتی دیگر که اهلیت امامت نماز جمعه ندارند، امامت جمعه کنند و به همین قناعت نکرده، جماعتی را که اهلند و واجب‌الاطاعه‌اند و بر ایشان لازم است که تقلید و متابعت کنند، تفسیق و تجهیل و تضلیل می‌کنند؛ یعنی حکم به فسق و نادانی و ضلالت ایشان می‌کنند و گروهی از ضعیف‌عقلان، عوام را فریب داده به خود دعوت می‌کنند.

و چون اختلاف در میان مردم بسیار شده، سالها شده که ارباب دولت متوجه تمیز این امور و دفع مبطلان و تقویت اهل حق نمی‌شوند. حضرت واهب مئان- تعالی شأنه- نواب اشرف اقدس اعلی را توفیق آن بدهد که متوجه همه امور شده، نظم و نسق شرعیات را به درجه اعلی برساند و تمیز هر حقی بر وجه اکمل بجا آورد و محق را از مبطل متمیز سازد و ارشاد خلاق بر وجه اکمل بجا آورد. «۳»

باید دانست که نماز جمعه حتی با وجود همراهی بسیاری از علما و دخالت حکومت، به سرعت شیوع نیافت؛ زیرا مخالفت‌های فراوانی با آن صورت گرفت. ملا- محمد مقیم یزدی (م ۱۰۸۴) درباره شهر خود- یزد- می‌گوید: «چون نماز جمعه در شهر من متروک بوده و

(۱) تلخیص نواقص الروافض، میر مخدوم شریفی، برگ ۳۶ (نسخه شخصی آیه الله روضاتی).

(۲) روضه الانوار، ص ۱۳۷

(۳) روضه الانوار، ص ۱۳۹ در جای دیگری از تلاش‌های علی رضای تجلی در برخورد با محقق کرکی یاد کرده‌ایم.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۱

همچون سایر بلاد معروف و مشهور نیست، راهی جز آن نداشتم تا به همراه فرزندان و مریدانم اقامه جمعه کنم؛ در حالی که بسیاری از بزرگان از من ناخشنود بوده و تنها اندکی حمایت می‌کرده‌اند». «۱»

از آنجا که سنت اقامه نماز جمعه در میان شیعیان نبود، و فتوای مخالف با اقامه فراوان وجود داشت، رسمیت بخشیدن به این امر با دشواری‌های زیادی مواجه شد. بخش عمده‌ای از این دشواری‌ها، جنبه علمی- فقهی داشت؛ چرا که حکم نماز جمعه چندان واضح و روشن نبود. در اواخر دوره صفوی، عالمی نوشت: «مسائل دینی بر دو قسم است:

اول آن است که مشخص نیست که مذهب شیعه و طریقه ایشان در آن مسأله کدام است؛ مثل نماز جمعه که حرمت آن یا وجوب فی الجمله آن در زمان غیبت صاحب الزمان- صلوات الله علیه- معلوم نیست که کدام یک از این دو طریق مذهب شیعه بوده. این قسم از مسائل را مسائل خلافی می‌گویند. اگر کسی قائل شود که نماز جمعه در غیبت معصوم حرام است و دیگری قائل باشد که نماز جمعه در غیبت معصوم واجب است فی الجمله؛ بر هیچ یک از دو کس واجب نمی‌شود که به نوشتن کتاب و رساله، آن دیگری را قائل به مقاله خود کند». «۲»

با این حال، به نظر می‌رسد که طرفداران آن بر اوضاع غلبه کرده و توانستند نماز جمعه را برقرار کنند.

با همه عنایتی که دولت صفوی به مسأله نماز جمعه می‌توانست داشته باشد، «۳» باید دانست که غالب آن دسته از فقها که قائل به وجوب عینی نماز جمعه بودند و اینان بیشتر اخباری‌ها هستند، اساساً شرط وجود امام معصوم و نایب خاص و عام او را در عصر غیبت لازم نمی‌دیدند تا نیازی به سلطان یا دیگر صاحب منصبان باشد. در واقع اینان نماز جمعه را منصبی حکومتی نمی‌دیدند؛ با این حال، در عمل، اقامه جمعه، دست کم در شهرهای مهم، توسط کسانی بود که منصوب از طرف حکومت بودند.

به هر روی می‌توان گفت که این مسأله از دیدگاه کلیه فقها، در بعد فقهی آن، ارتباطی با سلطان نداشت؛ اما چون بسیاری از مسائل

عملا در محدوده اختیارات سیاسی و رسمی سلطان شیعه بود، از این رهگذر تناقضی میان قدرت فقیه و قدرت شاه به وجود می‌آمد. این تناقض می‌توانست به این ترتیب حل شود که هر چند امام جمعه را شاه تعیین می‌کرد، اما طبعاً وی می‌بایست فقیه جامع الشرایطی را بدین سمت منصوب نماید؛ فقیه منصوب، که از نظر فقهی خود را نصب شده از ناحیه ائمه معصوم - علیهم السلام - می‌دانست، لزومی

(۱) الحجۃ فی وجوب صلاة الجمعة، صص ۵۷-۵۸

(۲) رساله فی الغناء، ص ۱۹۸

(۳) نک: روضات الجنات، ج ۶، ص ۸۲

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۲

نمی‌دید از اقامه جمعه خودداری کرده، حکم شاه و تعیین او را رد کند. بدین جهت، ساختن مسجد شاه اصفهان [در اصل: مسجد عباسی] به منظور اقامه جمعه «۱» و جماعت در آن، به همین دلیل بوده و امام جمعه و جماعت این مسجد رسماً از طرف شاه برگزیده می‌شد.

حتی با وجود آنکه قائلان به وجوب عینی، محدوده‌ای برای قدرت مجتهد و یا حکومت شاه قائل نبودند، در عمل مجتهدان قدرتمند که عنوان شیخ الاسلام، صدر و یا ملاباشی داشتند، در کار تعیین امامان جمعه نقش اساسی داشتند.

صاحب روضات در شرح زندگی مرحوم آخوند ملا محمد تقی مجلسی (م ۱۰۷۰) می‌نویسد: «او نخستین کسی است که منصب امامت جمعه را در دو مسجد بزرگ، بعد از دو امام اقدم؛ سید داماد (۱۰۴۱) و شیخ بهایی (م ۱۰۳۰) عهده‌دار شد. این پس از زمانی بود که سال‌ها وضع برگزاری نماز جمعه نامنظم بوده، گاه صاحب ذخیره - محقق سبزواری - و در برخی اوقات شیخ لطف الله اصفهانی آن را اقامه می‌کردند. سپس کار بر آخوند مستقر شد و تا به امروز از بیت او خارج نشده است ... پس از وی فرزندش علامه محمد باقر مجلسی عهده‌دار آن گردید». «۲»

گفتنی است که در برخی از موارد، حتی داشتن منصب شیخ الاسلامی ربطی به قائل به وجوب عینی بودن نماز جمعه یا حتی وجوب تخییری نداشت. شخصی چون علی نقی کمره‌ای که زمانی شیخ الاسلام شیراز و پس آن اصفهان بوده و حتی به منصب شیخ الاسلامی رسید، رساله‌ای در حرمت اقامه جمعه در عصر غیبت نوشت. «۳» هم چنین آقا شیخ ابراهیم مشهدی، شیخ الاسلام مشهد نیز رساله‌ای در تحریم اقامه جمعه در عصر غیبت نوشته است. «۴» آقا جمال خوانساری (م ۱۱۲۲) نیز که از شخصیت‌های برجسته این دوره بود و مراودات فراوانی با شاه سلطان حسین داشت، رساله‌ای درباره عدم عینیت نماز جمعه دارد. «۵» بدین ترتیب علما نشان دادند که از نظر فقهی استقلال فکری خود را دارند.

این نیز افزودنی است که کسانی مانند میر داماد و شیخ بهایی، از بزرگان علمای عصر شاه عباس اول، قائل به وجوب تخییری نماز جمعه بودند و همین مقدار برای فراهم شدن زمینه

(۱) این نکته‌ای است که در کتیبه سر در مسجد عباسی اصفهان قید شده است: قد تمت بعون الله و حسن توفیقه عماره المسجد

الذی حرّی به أن یکون جامعاً لما صلیت صلاة الجمعة بشرائطها. بنگرید: گنجینه آثار تاریخی اصفهان، ص ۴۲۹

(۲) روضات الجنات، ج ۲، صص ۱۲۲-۱۲۳

(۳) رک: ذریعه، ج ۱۵، ص ۷۷؛ خوانساری، روضات الجنات، ج ۴، ص ۳۸۲. مقالی مستقل در این مجموعه به وی اختصاص داده شده است.

(۴) ذریعه، ص ۶۳

(۵) رک: فهرست کتابخانه مجلس، ج ۱۳، ص ۳، ۳۰۲

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۳

اقامه جمعه به صورت رسمی، بسیار مؤثر بوده است. اقامه نماز جمعه، به گونه‌ای رابطه دینی مردم با حکومت را برقرار می‌کرد. این ارتباط، از یک سو برای دربار صفوی مفید بود و از سوی دیگر برای علمای ملت که می‌توانستند نقش خود را در این جامعه در دفاع از دین و مردم بهتر ایفا کنند. طبیعی بود که کسانی از آن سوء استفاده نیز می‌کردند.

لازم به یادآوری است که شیخ الاسلام اکثر شهرهای کشور، با مشورت و یا حتی با حکم شیخ الاسلام دار السلطنه اصفهان تعیین می‌شدند و در این زمینه، برای نمونه، حکم شیخ بهایی را درباره تغییر محل شیخ الاسلامی عالمی از یزد به مازندران، در دست داریم. «۱»

از این طریق بود که ائمه جمعه می‌توانستند بر کارهای حکام محلی نظارت داشته و از پایمال شدن حقوق بسیاری از محرومان جلوگیری نمایند. بدیهی است وقتی تنها اجرای عرفیات در محدوده اختیارات حکام محلی قرار می‌گرفت و نوعاً قانونی هم وجود نداشت که حکام در چارچوبه آن عمل کنند، نفوذ علما در آن‌ها و محبوبیتشان در دل‌های مردم و تعیین شان به مقام شیخ الاسلامی و امامت جمعه، آنان را به صورت سپری در مقابل تجاوزات حکام درمی‌آورد. «۲»

در اینجا مناسب است تا اطلاعاتی را که مرحوم آخوند ملا محمد تقی مجلسی درباره اقامه نماز جمعه در دوره صفوی آورده است، نقل کنیم، وی نویسد: «[از برخی روایات] چنین ظاهر می‌شود که وجه ترک نماز جمعه همین بود که چون همیشه پادشاهان سنی بودند و خود می‌کردند یا منصوب ایشان و شیعیان از روی تقيه نمی‌کردند یا با ایشان می‌کردند تا آن که حق سبحانه و تعالی به فضل عمیم خود پادشاهان صفویه را- انار الله تبارک و تعالی برهانم- مؤید گردانید به ترویج دین مبین حضرات ائمه معصوم- صلوات الله علیهم اجمعین- بعد از آن نماز جمعه را علانیه بجا آوردند و اول کسی که بجا آورد، شیخ نور الدین علی بن عبد العالی بود. شنیدم از ابو البرکات و از جد خودم که چون شیخ علی به اصفهان آمدند، در مسجد جامع عتیق نماز جمعه بجا آوردند، تمام مسجد پر شد که دیگر جا نماند، و بعد از او شیخ حسین بن عبد الله- طاب ثراه- نماز جمعه بجا می‌آوردند و بعد از او مولانا عبد الله- طاب ثراه- و بعد از او سید الفضلاء میر محمد باقر داماد- نور ضریحه- و بعد از او شیخ بهاء الدین محمد- قدس سره- بجا آوردند «۳» و در نجف اشرف مولانا احمد اردبیلی- قدس سره- می‌کردند و در جبل عامل شیخ حسن و سید محمد و در مشهد مقدس میر محمد زمان- انار الله مراقد هم الزکیه- بجا آوردند. مجملاً به برکت ایشان

(۱) فهرست کتابخانه ملی، ج ۵، ص ۲۷۴. احتمال اینکه نامه از شیخ بهایی باشد وجود دارد.

(۲) حدیقه الشیعه، نسخه خطی کتابخانه آیه الله مرعشی، شماره ۱۱۲۴، برگ ۴۵

(۳) درگذشت شیخ بهایی دست کم ده سال پیش از میر داماد بوده است.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۴

رواج شرع شد و بعد از آن ترک نشد و امید است که این دولت ابد پیوند متصل به ظهور حضرت صاحب الامر- صلوات الله علیه- شود و همیشه شعایر اسلام و ایمان برپا باشد بجاه محمد و عترته الاقدسین. «۱»

«... و در زمان غیبت اگر خوفی نباشد و ندا کنند، واجب باشد و الا فلا. و بالخاصه همیشه نماز جمعه بی خوف نبوده است، حتی در این بلاد که الحمد لله رب العالمین، با آن که پادشاهان صفویه- ادام الله ظلالهم علی کافه العالمین- می‌خواهند که همیشه شعایر ایمان و اسلام برپا باشد، طلبه در مقام نفی یکدیگر می‌شوند و بسیار است که سبب رفع آن می‌شوند، چون تخیل تفردی کرده‌اند و

می‌کنند و در هیچ طایفه آن قدر حسد نیست که در این طایفه». (۲)

۴- مشکلات اقامه نماز جمعه در دوره صفوی

در این دوران، مخالفت‌ها و موافقت‌های علما با نماز جمعه تأثیر خود را در شدت و ضعف نماز جمعه داشته است، و خوب تخییری، راه را برای اقامه آن فراهم می‌کرد، اما مخالفت‌ها نیز به طور جدی وجود داشت. محقق سبزواری در آغاز رساله خود به طور صریح می‌نویسد: «با وجود وجود عینی نماز جمعه در عصر و زمان ما، حتی علما، صلحا و بزرگان در اهمال در برگزاری نماز جمعه متفق هستند و به گونه‌ای از آن فاصله گرفته‌اند که این طاعت در شهرهای ایمان رخت، بر بسته است». گفتنی است که مخالفان نماز جمعه، بسیاری‌شان به شدت بر ضد محقق سبزواری فعالیت می‌کردند. شیخ علی نواده صاحب معالم - که خود فرزند شهید ثانی است - در رساله‌ای که بر ضد محقق نوشته، او را متهم به بی‌سوادی کرده، می‌نویسد: «وی عمرش را در نماز جمعه و جماعت صرف کرد در حالی که خواندن سوره فاتحه و اذکار نماز را هم به درستی نمی‌دانست!» (۳) و می‌افزاید: «در حالی که وی توجه به بسیاری از واجبات یا منکرات ندارد، تلاش خود را منحصر در فراوان کردن نماز گزاران جمعه کرده است؛ چرا که این فزونی برای دکان دنیا مناسب است». (۴) هم چنین می‌نویسد: «وی زمانی خواندن دو نماز جمعه را در کمتر از یک فرسخ روا می‌شمرد؛ اما اکنون که موقعیتی یافته، از رأی خود برگشته تا همه مردم به نماز وی بیایند». (۵) اتهاماتی که

(۱) لوامع صاحبقرانی، ج ۴، ص ۵۱۳

(۲) همان، ج ۴، ص ۵۳۹

(۳) روضات، ج ۲، ص ۷۲

(۴) همان، ص ۷۶

(۵) همان، ص ۷۳

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۵

شیخ علی نسبت به محقق مطرح کرده، بر اساس تصریح خود صاحب روضات، بی‌پایه و از روی بی‌انصافی است. جدای از این قبیل برخوردها، مشکل عمده، اختلاف علمی بر سر وجوب نماز جمعه بود. به هر حال، شماری از مردم از فقهای پیروی می‌کردند که نه تنها به وجوب نماز جمعه قائل نبودند بلکه اقامه آن را در عصر غیبت حرام می‌دانستند. طبیعی بود که چنین مردمانی در مراسم نماز جمعه شرکت نکنند. عالمانی که به وجوب اعتقاد داشته و مهم‌تر منصب امامت جمعه در اختیارشان بود، انتظار داشتند که دولت در فراهم کردن زمینه اقامه نماز جمعه به آنان کمک کند. محقق سبزواری می‌نویسد:

باید صدور و محتسبان و اهالی شرع، در اوقات دعا، مردم را بر اجتماع در مساجد و مواضع دعا و اشتغال به دعا جهت پادشاه و حامی ملک و ملت تحریض نمایند و در ساعتی که در روز جمعه، بیع و شراء ممنوع است، امر به تعطیل اسواق و اجتماع در مساجد و حضور جمعات بنمایند تا شعار دین و مراسم شرع را رونق و تازگی بوده باشد و به تدریج مراسم و لوازم شرع و ملت مشرف بر اندراس نگردد و از خاطره‌ها فراموش نشود. (۱)

فیض کاشانی در رساله اعتذاریه، از مشکلات عدیده‌ای که علمای مخالف وجوب نماز جمعه، در اقامه نماز جمعه ایجاد می‌کردند، سخن گفته است.

۵- نماز جمعه در دوره قاجار

نماز جمعه در دوره قاجار، در ادامه سیاست مذهبی دوره صفوی، به صورت امری منصبی از طرف دولت قاجار درآمد؛ اما به موازات از دست رفتن اعتبار تمامی مناصب مذهبی پیشین، منصب نماز جمعه نیز اهمیت خود را در این دوره از دست داد. در واقع، زمانی که روابط علما با دولت نادر به دلایل مختلف، از جمله کاهش نفوذ علما، «۲» پس از تصاحب موقوفات توسط دولت و نیز سیاست سنی‌زدگی نادر به سردی گرایید، با همه همراهی قاجارها، این روابط به بهبودی کامل نرسید و دوگانگی در قدرت سیاسی موجود در جامعه ایران شدیدتر شد. دلیل عمده آن، ناسازگار بودن ساختار سیاسی قاجاریه به عنوان یک حکومت ایلی برای پذیرش موقعیت علما در مجموعه هیأت حاکمه بود. با این حال، سنت‌های جاری از عصر صفوی، در برخی از زمینه‌های مربوط به سیاست مذهبی همچنان

(۱) روضه الانوار، ص ۶۰۳

(۲) نک: خاندان شیخ الاسلام، ص ۴۷

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۶

ادامه یافت.

یکی از سنت‌های برجای مانده از عصر صفوی، انتخاب امام جمعه از طرف شاه بود.

«قاعده بر این قرار بود که پادشاه وقت، یک نفر را برای امامت جمعه در هر شهری و حتی در قصبات بزرگ جدا جدا تعیین می‌نمود.» «۱» بر این اساس، نام امام جمعه نیز در فهرست وظیفه‌بگیران دولتی ثبت می‌گردید.

نام بسیاری از ائمه جمعه شهرهای بزرگ؛ مانند تهران، اصفهان و مشهد در طول دوره قاجاری ثبت شده است. بیشتر ائمه جمعه اصفهان و تهران، از خاندان خاتون‌آبادی بوده‌اند و این نشانگر آن است که این انتخاب، افزون بر معیار علمی، جنبه موروثی نیز یافته است. نکته دیگری هم به مرور مطرح شد و آن پیوند خانوادگی میان دربار قاجاری با خاندان امام جمعه بود. در چنین وضعیتی روشن بود که بحث «عدالت» در امام جمعه رو به ضعف می‌گرایید آن گونه که «امامت جمعه چون از طرف پادشاه وقت به کسی واگذار می‌شده، چندان جنبه عدالت در آن کس شرط نبوده و فقط شرط آن واگذار شدن از طرف پادشاه بوده است.» «۲» امامت جمعه در دوره صفوی، البته صورت موروثی نداشته است. به عکس و به ویژه در دوره اخیر قاجاری، به طور نادر ممکن بود فردی غیر از خاندان امام جمعه که در اصل از سادات خاتون‌آبادی بودند، در تهران به این منصب دست یابد.

نکته دیگری که در اوایل دوره نادر رخ داد، آن بود که منصب شیخ الاسلامی و امامت جمعه از یکدیگر تفکیک شد. مرحوم مهدوی در این باره نوشته است: «در اوایل حکومت نادر و قدرت یافتن او، [که] دو منصب روحانی؛ یعنی منصب امامت جمعه و شیخ الاسلامی در اعقاب علامه مجلسی - علیه الرحمه - قرار گرفته بود» با مخالفت برخی افراد و موافقت نادر، این دو منصب از یکدیگر تفکیک شده؛ مقام شیخ الاسلامی به فرزندان محقق سبزواری واگذار گردید. «۳»

مرحوم معلم حبیب‌آبادی در مکارم الآثار - که شرح علمای دوره قاجاری از سال ۱۱۹۴ به بعد است - پس از یاد از نخستین امام جمعه اصفهان؛ یعنی میر عبد الباقی خاتون‌آبادی (م ۱۲۰۷)، فهرستی از امام جمعه‌های این شهر را در دوره صفوی و قاجاری به دست داده است. وی درباره ائمه جمعه اصفهان تا سال ۱۲۴۸ می‌نویسد: بجز یکی از آنان، چندان در مقامات علمی مهم نبوده و امامت جمعه اصفهان یک جنبه‌ای از ریاست و سیاست و تصرف در امور دنیوی و دولتی، بلکه در مورد دو نفر، جنبه حکومت مطلقه آن شهر را به

(۲) همان، ج ۲، ص ۳۱۷

(۳) خاندان شیخ الاسلام، ص ۴۷

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۷

خود گرفت. «۱»

بی توجهی به شرایط لازم در امام جمعه در دوره قاجاری و وابسته شدن آنان به حکومت، سبب بی‌اعتمادی مردم به ایشان شد. در این شرایط، مردم مراجع دینی مستقل را ترجیح می‌دادند و در برابر امام جمعه نیز، خود را مکلف به دفاع از حکومت می‌دید. این مسأله را در تحولات مربوط به دوره تحریم تنباکو تا مشروطه می‌توان دنبال کرد.

۶- رساله‌های نماز جمعه بیانگر عقاید سیاسی - فقهی شیعه

به دلیل آنکه شیعیان بحث امامت را در کتاب‌های کلامی خود آورده‌اند، در فقه، همانند سنیان، بابتی با عنوان «احکام سلطانی» منعقد نکرده‌اند و تنها برخورد عملی با حکام از یک سو و لزوم اجرای برخی از احکام اجتماعی، قضایی و اقتصادی از سوی دیگر، ضرورت طرح برخی از مسائل رهبری و سلطانی از دیدگاه شیعیان را در کتب فقهی آنان فراهم آورده است. کتاب‌های قضا، حدود، جهاد و امر به معروف و نهی از منکر، از جمله ابواب فقهی شیعه است که برخی از مسائل فقه سیاسی در آنجا مطرح می‌شود.

می‌دانیم که در امور «فرعی فردی»، نیاز به امام نیست و هر کس خودش آن‌ها را انجام می‌دهد، اما در امور اجتماعی و عمومی که در ارتباط با حاکمیت شکل می‌گیرد، افراد به تنهایی نمی‌توانند اقدامی صورت دهند؛ از این رو شرط وجود حاکم و حکومت در این گونه مسائل، بدیهی است. پس از دوران غیبت، رسیدگی به این امور مورد توجه فقها قرار گرفته و بنا به ادله‌ای که در دست آن‌ها بود، اجرای برخی از آن‌ها را مشروط به اذن امام معصوم و پاره‌ای دیگر را در عهده فقها و یا عدول مؤمنین می‌دانستند. از جمله این مسائل، یکی اقامه نماز جمعه بود که سیره عملی پیامبر صلی الله علیه و آله و هم چنین سیره خلفا، آن را با حاکم پیوند داد و روایات چندی نیز در این که این نماز باید همراه امام برگزار شود وجود داشت. بحث بر سر این مسأله ادامه یافت و برخی اقامه آن را مشروط به اذن معصوم و برخی دیگر اجرای آن را به دست فقها - به دلیل آنکه مسأله مهم‌تر از آن (قضا) به آنان سپرده شده - کافی دانستند. برخی از فقها نیز هیچ نوع شرطی را در این ارتباط نپذیرفتند و آن را بسان نمازهای جماعت دانستند. ضرورت طرح این مسأله تا آنجا گسترش یافت که فقها در باب نماز جمعه نیز بحثی درباره اختیارات سیاسی فقیه مطرح کردند و هر کدام عقیده‌ای را برگزیدند و بدین وسیله، این فرع فقهی موقعیت و محلی مناسب - و لو مختصر - برای اینگونه مباحث برای خود کسب کرد.

(۱) مکارم الآثار، ج ۲، ص ۳۲۰

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۸

اولین رساله‌ای که به وسیله محقق کرکی نگاشته شد و در آن وجوب تخییری نماز جمعه به اثبات رسید، به صورت رساله‌ای در باب از «ولایت فقیه» در آمد. او وجود امام معصوم و یا نایب خاص او را شرط اقامه جمعه دانست و در عین حال وجود نایب عام را نیز برای اقدام به این واجب در عصر غیبت کافی شمرد. طبیعی چنان بود که وی با پذیرفتن اختیارات ویژه فقها، نماز جمعه را واجب بشمارد، اما با احترام به آرای فقهای گذشته که نوعاً وجوب عینی آن را در عصر غیبت نمی‌پذیرفتند، آن را واجب تخییری دانست تا با اجماع علما دایر بر قول به «عدم وجوب عینی»، مقابله نکرده باشد. او برای اثبات اینکه نایب عام با نایب خاص تفاوتی ندارد؛

ادله ولایت فقیه را عنوان کرد. در این نوشته، مروری بر رساله وی خواهیم داشت.

بعد از او کسانی که در ردّ و یا تأیید نظر وی رساله نوشتند، مجبور بودند در این باب اظهار نظر کنند. در رساله «جمعه من مسائل الجمعة» فصل‌هایی با عناوین: «هل الفقیه له صلوح النیابه أم لا» و «فی أنّ انعقادها مشروط بالسلطان العادل أم لا» آمده است. «۱» معمولاً کسانی که به وجوب عینی نماز جمعه قائل بودند، شرط اذن امام معصوم در عصر غیبت را نمی‌پذیرفتند تا چه رسد به صلاحیت نیابت فقیه. قائلین به حرمت نیز اساساً اذن امام معصوم را - چه در حضور او و چه در عصر غیبت - شرط لازم می‌دانستند؛ از این رو، اقامه جمعه را در عصر غیبت، به دلیل آن که شرط لازم برای صحت آن موجود نیست، روا نمی‌شمردند. از سه نظر موجود درباره نماز جمعه، در عمل «وجوب تخییری» میان فقها طرفداران بیشتری پیدا کرد؛ چنان که منصبی بودن نماز جمعه نیز طرفداران بیشتری یافت. در بسیاری از مباحث مربوط به شرط اذن امام معصوم یا نایب خاص و عام او، تحلیل‌هایی درباره مقصود از تعبیر امام، امام عادل، سلطان و غیر اینها صورت گرفته که می‌تواند منبعی برای فقیه سیاسی شیعه باشد. در این باره، قائلین به وجوب تخییری به طور معمول، می‌پذیرند که مقصود از امام عادل، امام معصوم باشد، اما اختیارات فقیه را بر اساس ادله ولایت فقیه، شامل مجتهد جامع الشرائط نیز می‌دانند. قائلین به وجوب عینی آن در عصر غیبت، اساس تعبیر امام را در این روایات، به معنای معمولی امام جماعت می‌دانند. در برابر، قائلین به حرمت، این تعبیر را منحصر در امام معصوم عنوان می‌دانند.

۷- انتقادات

مروری بر تاریخ دوره صفوی می‌تواند نشان دهد که بیشتر علما، روابط مناسبی با دربار

(۱) نک: فهرست کتابخانه آیه الله مرعشی، ج ۸، ص ۲۲۱، مجموعه ۳۰۲۲

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۹

صفوی داشته‌اند؛ حتی کسانی مانند فاضل هندی که قائل به حرمت اقامه نماز جمعه در عصر غیبت بود، روابط مثبتی با دربار داشت. در این میان، روحانیونی هم یافت می‌شدند که نگاهی منتقدانه به اوضاع داشتند. این انتقاد، گاه متوجه روحانیونی نیز می‌شد که با حکومت روابط نزدیک برقرار کردند و مصاحبت با درباریان داشتند. شماری از این انتقادات نیز در نقد رفتار روحانیون شاغل در منصب امامت جمعه و غیره بوده است. در این باره، بیش از هر چیز، نقدها روی ریاست طلبی و تبعات منفی آن و نیز بی‌سوادی این افراد دور می‌زده است. «۱» به هر روی، عالمان فراوانی بوده‌اند که به رغم داشتن دانش کافی، کمتر موقعیتی به دست می‌آوردند و گاه همین سبب آزرده‌گی آنان می‌شد.

ما به درستی نمی‌دانیم که دامنه درستی این انتقادات تا چه اندازه بوده است. اما وجود یک نمونه شاخص که نمونه‌های چندی در آن آمده است، اصل وجود این نگرش انتقادی را نشان می‌دهد. عبدالحی رضوی کاشانی از علمای جوان سال‌های پایانی عصر صفوی که روزگار نادر را نیز درک کرده و تا اواسط قرن دوازدهم زنده بوده است، فصلی از کتاب حدیقه الشیعه خود را به نماز جمعه اختصاص داده است. ما این متن را در انتهای همین بخش آورده‌ایم. وی در آنجا، افزون بر مباحث علمی خود درباره نماز جمعه و انکار وجوب عینی آن در عصر غیبت، نگاهی تاریخی و البته منتقدانه به مسأله امامت جمعه و افرادی که شاغل در این منصب بوده‌اند، ارائه کرده است. عمده مباحث وی به تأثیر نوشته‌های فاضل تونی درباره نماز جمعه است که قائل به حرمت اقامه آن در عصر غیبت بوده و بیشتر در رد ملا-محمد سراب که اعتقاد به وجوب اقامه آن داشته، بوده است. در اینجا مروری بر انتقادهای او خواهیم داشت.

وی بر این باور است که رأی به عینیت اقامه نماز جمعه در عصر غیبت، از اختراعات جدیدی است که اهل ریاست داشته‌اند و چنین

قولی در فقه‌های پیش از عصر صفوی نبوده است. وی می‌گوید: از دیگر اختراعات اهل ریاست آن است که لفظ «امام» یا «سلطان عادل» موجود در روایات و متون کهن فقهی را اعم از امام معصوم و غیر معصوم دانسته و منحصر در امام معصوم نکرده‌اند. او هم چنین با اشاره به شرایطی که در متون کهن درباره اقامه کننده نماز جمعه آمده، بر آن است که حتی اگر مراد غیر معصوم باشد، چنان امامی با آن ویژگی‌ها در این زمان یافت نمی‌شود.

جدای از اینها، وی در زمینه‌های ریاست طلبی به چندین مورد اشاره می‌کند؛ از جمله

(۱) مانند همین مطالب را شیخ علی نواده صاحب معالم، نسبت به محقق سبزواری مطرح کرده است، روضات، ج ۲، ص ۷۳

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۴۰

حکایتی را از پدرش نقل کرده است که زمانی، شاه صفی از خلیفه سلطان خواست تا با احضار همه علماء، نماز جمعه‌ای برپا کند تا او نیز در آن شرکت جوید. امام جمعه وقت، ملا محمد باقر خراسانی بود، وقت نماز، خلیفه سلطان از امام جمعه خواست که آن روز، به جای نماز جمعه، نماز ظهر را بخواند و او نیز چنین کرد. پس از آن، وی مورد انتقاد ملا محمد رفیعا قرار گرفت که چرا کسی که خود نماز جمعه را واجب عینی می‌داند، حاضر شده است به خاطر وزیر اعظم، نماز ظهر بخواند. «۱» این جز سازش با قدرت و به انگیزه حفظ موقعیت، عامل دیگری نمی‌تواند داشته باشد. پس از آن، از وساطت ائمه جمعه برای افراد مجرم که پشت سر آن‌ها نماز می‌خوانند انتقاد کرده، می‌گوید: «ملا محمد طاهر قمی (م ۱۰۹۸)، امام جمعه پرنفوذ قم، از شخصی راهزن با نام کاووس حمایت کرد و حمایت او سبب شد تا به جای اعدام، حکومت وی را به حبس ابد محکوم کنند!» وی از خوش حالی ائمه جمعه در وقت شلوغی مسجد و ناراحتی آنان در وقت خلوتی یاد کرده و این را ناشی از ریاکاری آنان دانسته است. همچنین از این که فرزند ملا محمد باقر خراسانی، که نماز جمعه را در مسجد حکیم اصفهان اقامه می‌کرده و از شاه خواسته است تا اجازه دهد وی در مسجد شاه نماز جمعه را بخواند، انتقاد کرده و او را متهم به ریاست طلبی و ریاکاری کرده است. همچنین از طلبه‌ای کاشانی یاد کرده که پس از تحصیل در اصفهان، به هوای امامت جمعه این شهر به کاشان آمد، اما فرزندان امام جمعه در گذشته شهر، اجازه واگذاری منصب نماز جمعه را به او ندادند. وی به روستای خود باریکرسف رفت و چون نتوانست نماز جمعه مفصلی راه بیندازد، از اندوه در گذشت. وی همچنین از یکی از ائمه جماعت کاشان یاد کرده که مصاحبت با حاکم ظالم این شهر داشته و زمانی هم که حاکم در گذشت، وی ابتدا داخل قبر او رفت تا عذاب قبر نداشته باشد؛ کاری که پیامبر خدا صلی الله علیه و آله برای فاطمه بنت اسد کرده و خود ابتدا در قبر او خوابید. وی به سهل‌گیری موجود در تعریف عدالت برای امام جماعت و جمعه اشاره کرده، می‌گوید که این زمان، همه قول ابن جنید را پذیرفته‌اند که صرف مسلمان بودن در عدالت کافی است مگر آن که چیزی آن عدالت را زایل کند. در حالی که سایر فقها، عدالت را به صورت سختگیرانه‌تری تفسیر می‌کنند. وی در انتها از این که علامه مجلسی به هر آدم بی‌سوادی اجازه اقامه نماز جماعت و یا اجازه روایتی می‌دهد، برآشفته و به انتقاد از او پرداخته است. در میانه رساله، گفتگویی هم از علامه مجلسی با رستم خان سپهسالار آورده است؛ مجلسی از او پرسید: آیا در وقتی که

(۱) این حکایت به لحاظ تاریخی مشکل دارد که شرح آن را در گزارش کتاب حدیقه الشیعه رضوی در ذیل همین حکایت آورده‌ایم.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۴۱

صفوف سربازان در میدان جنگ برپا شده و صدای کرنا و دهل بالا می‌رود، هیچ احساس کبر و غرور نمی‌کنند؟ رستم خان در پاسخ گفت: از شما تعجب است که گمان می‌برید در آن شرایط کبر و غرور پدید می‌آید؛ اما در وقتی که شما در جلو ایستاده و

صفوف نماز گزاران در پشت سر شما با همه‌همه برپا می‌شود، کبر و عجب در شما پدید نمی‌آید. «۱»

اشاره به این نکته هم مناسب است که صاحب جواهر (م ۱۲۶۶) در بحث از نماز جمعه، با انتقال از آرای شهید ثانی و فیض کاشانی و حتی معرفی کتاب شهاب ثاقب وی به عنوان کتاب ضلال! از این نکته یاد کرده است که یکی از قائلان به وجوب عینی به خاطر حب ریاست و وظیفه‌ای که در بلاد عجم برای او قرار داده شده بود، احتیاط انجام نماز ظهر را انجام نمی‌داد. این نیز گفته شده است که بیشتر کسانی که قائل به وجوب بوده‌اند، از اهالی عجم بوده‌اند. حتی گفته شده است که برخی از آنان که دستشان کوتاه بوده، ابتدا قائل به حرمت بودند، اما وقتی موقعیتی یافتند، در وجوب آن اصرار داشتند. همو می‌افزاید: که وقتی ما مشغول نوشتن این مسأله بودیم، فردی مطمئن که برای زیارت امام رضا- علیه السلام- عازم [ایران] شده بود، از فتنه بزرگی در اصفهان خبر داد که بر سر اقامه نماز جمعه در مسجدی در این شهر رخ داده است. «۲»

۸- فیض کاشانی و دشواری‌های اقامه نماز جمعه

چشمه‌ای دیگر از این انتقادات، از خود فیض کاشانی (م ۱۰۹۱) است که مدتی امامت جمعه می‌کرده و مورد توجه شاه عباس دوم نیز بوده است. «۳» وی در رساله اعتذار یا شکوائیه که آن را در پاسخ عالمی از خراسان نگاشته و در آن درخواست وی را برای وساطت نزد شاه در واگذاری منصب امامت جمعه مشهد یا تولیت آستان قدس برای وی رد کرده، شرحی از دشواری‌های اقامه نماز جمعه توسط خود داده است. بخش عمده این رساله مربوط به همین مسأله بوده و ضمن آن به مسائل دیگری هم از دشواری‌های خود در آن زمان، در شهر اصفهان و کاشان پرداخته است. در اینجا ترجمه آن را به صورت آزاد می‌آوریم.

ستایش خدای را که دل‌های ما را در تاریکی‌های فتنه‌ها، با نور علم روشن ساخت و با دادن آرامش به ما در گذرگاه‌های سخت و دشوار، سینه‌های ما را گشاده ساخت، و درود بر محمد و خاندان که با تعلیم فرایض و سنت‌ها، هدایتگر به سوی خدایند.

(۱) حدیقه الشیعه، نسخه خطی شماره ۱۱۲۴ مرعشی.

(۲) جواهر الکلام، ج ۱۱، ص ۱۷۸-۱۷۹

(۳) متن نامه درخواست شاه از وی برای آمدن به اصفهان و پاسخ وی را بنگرید در بحث از مشاغل و مناصب علما در دوره صفوی در همین مجموعه.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۴۲

سرور من- که خدای تو را در رفاه حال و عاقبت کار نیک بخت گرداند- نامه‌ات که مشتمل بر شرح احوال تو و درخواست کمکت از من در رسیدن به برخی از آرزوهایت بود به من رسید و محتوای آن را دریافتم. از جمله درخواست‌های تو، آن بود که از من خواسته بودی تا از محضر شاه- انار الله برهانه- بخواهم تا منصب امامت جمعه را در مسجد جامع مشهد رضوی- سلام الله علیه- به تو واگذار کند و دیگری را که می‌خواهد بر تو پیشی گیرد، از این کار بازدارد. و خواسته بودی تا کاری را در آستانه رضوی به تو واگذارد و حقوقی از موقوفات که در آنجاست برایت معین کند تا زندگی خود و خانواده‌ات را سامان بخشی.

من در پاسخ نامه تو، این نامه را که شرحی از احوال من و مشتمل بر عذر خواهی است، برایت نوشتم؛ از آن روی که خود آن چنان در دشواری‌ها و شبهه‌ها در گیر شده‌ام که از برآوردن درخواست‌های تو عاجزم؛ باشد که عذر مرا در کوتاهی از انجام خواست‌هایت بپذیری که صاحبان کرامت، عذر پذیرند. و این را نوشتم تا رهروان، از آن بهره برند و ناآگاهان بدان آگاه شوند. اکنون با استعانت از خدای متعال می‌گویم- و پناه می‌برم به خدای متعال از این که خود را میرای از خطا نشان داده باشم- آری می‌گویم، هر کسی مرا می‌شناسد که می‌شناسد؛ اگر نمی‌شناسد، بداند که من چون برخی از مردمان این روزگار نیستم- که

بی‌مبالا- ورود و خروج در کارها داشته باشم، بلکه فردی هستم که مطابق شأن خودم، از بهترین دوستانم پرهیز دارم، و از دنیا خواهی و روزدن به فرزندان دنیا، چه برای حاجت خود و چه نیاز دیگران، خودداری می‌کنم. زیرا شرّ ناشی از درخواست چیزی از دیگران، بیش از خیر آن است و البته دفع شر و فساد، بهتر از جلب منفعت و فایده است.

من، بحمد الله، تا بدین جا ذلت خواهش را به هیچ روی تجربه نکرده‌ام؛ چرا که می‌دانم، طلب چیزی از کسی که خود نیازمند است، ناشی از سفاهت و ابله‌ی است و در شأن افراد متین و اهل مروت و دین‌داری نیست. کسی را که خدای آفریده و روزیش را ضمانت کرده، و در کتابش بر آن تأکید ورزیده، البته به وعده‌اش وفا می‌کند.

بنابراین مردمان اصیل، در نیازمندی‌های اولیه زندگیشان، نیازی به روزدن ندارند؛ اگر نیازمند چیزی باشند، چیزی است افزون بر معاش اصلی‌شان، که البته در زندگی نیازی به آن‌ها نیست و جز وبال نخواهد بود. در حدیث است که: «حلال دنیا محاسبه خواهد شد و حرامش عذاب خواهد بود». بنابراین چیزهای غیر ضروری، از دنیا نیست، بلکه از آخرت است و به دست آوردن آن‌ها از راه حلال عبادت. من روزگاری را با گروهی از فرزندان و عیال، بدون درآمد و وقف و حقوق ثابت و روزدن و قبول صدقه و پول شبهه‌ناک یا حتی حلال گذرانده‌ام؛ در حالی که هیچ کاری و سرمایه‌ای به جز قناعت نداشته‌ام. بله، میراثی از مال حلال پدری داشتم که اگر حقوق یک سال شما بود، آن را بی‌نیاهت اندک می‌دانستید.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۴۳

آن را نزد تاجری گذاشتم تا تجارت کند و سودی از آن به من برساند تا منت مخلوقی را بر دوش نکشم. با سودی که از آن پول به من می‌رسید، بسنده می‌کردم و با قناعت، با همان پول سیر می‌شدم؛ انفاق بیش از حد هم نداشتم. خود را راضی داشتم از این که مرّوت بخشش را نداشته باشم؛ چرا که می‌دیدم، مرّوت عفاف، بیش از مرّوت- داشتن و بخشیدن است. آن چنانکه امام باقر فرمود: گذشت شخص از آنچه در دستان مردم است، بهتر از گذشت شخص در بذل و بخشش است؛ و مرّوت صبر در حالت فقر و نیاز و عفاف و بی‌نیازی، بیش از مرّوت بخشش است. و بهترین دارایی، اعتماد به خدا و بی‌توجهی از داشت‌های دیگران است. چنان که در حکمت فارسی آمده است:

چندان که مروت است در دادن در ناستدن هزار چندان است

بدین ترتیب سالها، زندگی کرده، مشغول تحصیل علم بودم و جز به آن نپرداختم، تنها از چشمه دانش بهره بردم، تا آن که خدای متعال به برکت حلال خوری و پیروی از پیامبر و خاندانش، علم و حکمتی به من عطا کرد که در مرتبه مردان این روزگار نبود. بیش از یک صد کتاب در علوم دینی نوشتم و آنچه را که از خدای گرفته بودم، به برکت معصومین، در آن‌ها به ودیعت نهادم؛ کتاب‌هایی که همه آن‌ها را بر مردم آشکار نکردم، چرا که کسی را نیافتم که آن‌ها را بفهمد. [چنان که به حضرت سجاد منسوب است که] من گوهرهای دانش خود را پنهان می‌کنم؛ تا مبادا نادانی حق را در آن ببیند و برای ما فتنه‌ای برپا کند.

در این دوران، به هیچ روی در پی شهرت و ریا نبودم؛ آن گونه که حتی راضی نمی‌شدم، در همان حدی که هستم، مرا بشناسند. وضعیت خود را پنهان می‌کردم؛ چرا به یقین می‌دانستم که شهرت و موقعیت، وبال خواهند شد؛ و شخص را از عبادت بی‌دغدغه بازمی‌دارند، بلکه با داشتن شهرت و موقعیت، در هیچ شرایطی، انسان روی خوشی نخواهد دید؛ به ویژه اگر با ریاست قرین شود که البته چیزی جز عقوبت نزدیک در پی بی‌آن نخواهد بود؛ حتی اگر آن شخص از عقوبت در مال و دارایی، در امان بماند.

در آن وقت، من نماز جمعه را به طور پنهانی، با شمار اندکی از یارانم برگزار می‌کردم، چرا که نماز جمعه را واجب عینی دانسته و در ترک آن، از خدای خود در هراس بودم. در آن زمان، در شهر من، جز من کسی اقامه جمعه نمی‌کرد تا من نیز همراه مردم به وی اقتدا کنم؛ چه آن صورت، برای من بهتر بود تا این که خود امام باشم. سالها گذشت تا افرادی هم که در دور دست بودند، بر این مطلب واقف گشتند و در روزهای جمعه حاضر به نماز جمعه شدند و مرا شناختند و بر احوال و اوضاع من آگاه شده و از

تألیفات و نوشته‌هایم که مانند آن در دستان مردم نبود و بر اساس کتاب و سنت نوشته شده بود، بهره بردند. پس از آن نام من در شهرها انتشار یافت و خبر ریاست من که خود از آن در خشم بودم، به دیگران رسید.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۴۴

و بدانجا منتهی شد که شاه، مرا از شهر و محل تولدم خواست و گفت نزد ما بیا تا از دانش تو بهره‌ور شویم، «۱» به آمدنت بشارت دهیم و جمعه و جماعات را با حضور تو رونق بخشیم.

من در رد و قبول آن به لحاظ دینی حیران گشتم؛ برای آن که از وارد شدن در شبهات و نزاعها خشنود نبودم؛ یک پای جلو گذاشته، پای دیگر عقب می‌کشیدم؛ گاه به آمدن و گاه نیامدن، اشارت می‌کردم. یارانم مرا به لزوم قبول درخواست شاه، راهنمایی کرده، و از خدای ترساندند و گفتند که اگر پاسخ مثبت ندهم، گرفتار عقوبت الهی خواهم شد. چرا که به زعم آنان، رفتن من سبب ترویج دین و یاری ایمان و مؤمنان می‌شد. زمانی که به شهر آنان [اصفهان] آمدم و در آنجا مستقر شده و مردمانش را شناختم؛ کسانی از منسوبان به علم را یافتم که در آراء و افکار با یکدیگر در نزاعند. در آنجا برخی از آنان را دیدم که طالب دنیایند و با نظایر خود در تزاحم، در واقع صحنه جنگ میان برادران و دوستان. برخی به برخی طعنه می‌زنند و به رد آرای یکدیگر می‌پردازند و «کتاب خدای را پشت سرشان انداخته‌اند» «۲» گویی از آن خبر ندارند و در حالی که حق را می‌شناسند، آن را کتمان می‌کنند.

«به شبهت‌ها کار می‌کنند و به راه شهوتها می‌روند. معروف نزدشان چیزی است که شناسند و بدان خرسندند و منکر آن است که آن را نپسندند. در مشکلات خود را پناهگاهشان، شمارند و در گشودن مهمات به رأی خویش تکیه دارند. گویی هر یک از آنان امام خویش است که در حکمی می‌دهد، چنان بیند که به استوارترین دستاویزها چنگ زده و محکم‌ترین وسیلت‌ها را بکار برده است.» «۳» رویه شاه در این میانه، ترویج دین و شعائر الهی در میان مردم بود. او مرا به اقامه جمعه در مسجد جامعشان دستور داد. وقتی خبر نزدیک شدن من به سلطان، به گوش دیگران رسیده و دانستند که به امامت جز من راضی نمی‌شود و از هیچ کوششی برای احترام و عزت من خودداری نمی‌کند، زلزله در آنان پدید آمده، برآشفتمند.

شاه در انتظار آن بود که عالمان با یکدیگر هماهنگ شده، دست از اختلاف بردارند تا او با آگاهی بتواند خود در میان نمازگزاران درآید و با حضور خود شعایر دینی و اقامه جمعه و جماعات را ترویج کرده، به وسیله طاعت الهی، به پیوند دادن قلوب و ترغیب به یاد خدای بزرگ و نهی از فحشا و منکر پردازد. اما عالمان همچنان متفرق بوده، گروه گروه شدند و روز به روز بر اختلاف آنان افزوده شد.

گروهی از مدعیان زیرکی و فهم، کسانی بودند که توان ریاست نداشته و در فهم قرآن و سنت- آن گونه که شایسته بود- از بهره‌ای برخوردار نبودند. آنان از شرایط جمعه و

(۱) متن نامه شاه عباس دوم و پاسخ فیض در: تاریخ کاشان، صص ۵۰۰-۵۰۴

(۲) اقتباس از سوره بقره، ۱۰۱

(۳) نهج البلاغه، خطبه ۸۸

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۴۵

جماعات هم چیزی نمی‌دانستند؛ چرا که عمر خویش را نه در علم بلکه در چیزهایی که شبیه علم بود، ضایع کرده بودند؛ و راه دانش اندوزی و هدایت بواسطه پرده‌ای که چشمان آنان را گرفته بود، بر آنان گم گشته بود. این پرده، همانا پیروی از پدران و توجه به جلوه‌های دنیا بود. آنان مقلد کتاب‌های رایج بودند، بدون آن که از بصیرت و یقینی برخوردار بوده باشند. و همواره در

مسائل متشابه و متعارض خود گرفتار تردید و تشکیک بودند؛ حیران و سرگردان برای مردمان سخنان سردی را عنوان می‌کردند که برای نادانان چیزی جز حیرت به همراه نداشت و بعد از آن هم کناره می‌گرفتند: «يُرِيدُونَ لِيُطْفِئُوا نُورَ اللَّهِ بِأَفْوَاهِهِمْ وَاللَّهُ مُتِمُّ نُورِهِ وَ لَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ.»^۱

گروهی دیگر از اهل ریاست که گرفتار غبطه بودند- و ان شاء الله دور از حسد- مدعی اجتهاد بوده، خود را عادل و معتمد دانسته، با گروهی از هواداران همج‌الرء خود به خارج شهر می‌رفتند و نماز جمعه را در برخی از روستاها اقامه می‌کردند؛ یکی در این روستا و دیگری در روستای دیگر. آنان به خاطر آنچه در دل داشتند، در ایجاد اختلاف میان مسلمانان در کار دین تلاش کرده و این اختلاف و شقاق آنان، شیطان را خشنود کرده، اسباب فراخی سینه خود آنان گشته و دامنگیر خودشان شده است. بدین ترتیب که خطاها بر ایشان سوار گشته و بر ایشان خوش زینت داده شده است. آنان وسواس‌ها و بدعت‌ها را احتیاط و ورع نامیده، بی‌توجه به نفاق و اختلاف میان مسلمانان شده و باقی‌مانده الفت و محبت میانشان را از میان می‌برند؛ در حالی که هدف اصلی از جمعه و جماعات، و خواست هر خواهشگری، همین الفت و وحدت است. گویی اینان این سخن خدای را نشنوده بودند که «و همگی به رشته خدا در آویزید و پراکنده نشوید، و نعمت خداوند را بر خود یاد کنید که دشمنان همدیگر بودید و او میان دلهای شما الفت داد و به نعمت او با هم دوست شدید، و بر لبه پرتگاه آتش بودید و او بازتان رهاوند؛ خداوند بدین سان آیات خودش را برای شما به روشنی بیان می‌دارد تا هدایت یابید. و باید از میان شما گروهی باشند دعوتگر به خیر که به نیکی فرمان دهند و از ناشایستی بازدارند و اینان رستگارانند. و همانند کسانی نباشید که پس از آن که روشنگری‌ها فرا راهشان آمد، پراکنده شدند و اختلاف یافتند، و اینان عذابی سهمگین (در پیش) دارند.»^۲ و این سخن خدای که فرمود: «کسانی که دینشان را پاره پاره کردند و فرقه فرقه شدند، تو را کاری با آنان نیست، کارشان فقط با خداوند است.»^۳ و این سخن خدای را که فرمود: «و کسانی هستند که مسجد را دستاویز زیان رساندن و کفر و

(۱) صف، ۸

(۲) آل عمران، ۱۰۴

(۳) انعام، ۱۵۹

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۴۶

تفرقه‌اندازی بین مؤمنان ساختند.»^۱ با روایات بی‌شماری که در این زمینه هست. کار ایشان چنان می‌ماند که کسی «قصری بسازد و شهری را ویران کند».

گروه سوم: گروه شیاطین؛ آنان بودند که از روی بغی، حکم به تحریم نماز جمعه کرده، و از روی سرکشی امر به ترک آن می‌نمودند. آنان بر ترک جماعات اصرار داشتند، آن هم از روی کبرورزی نسبت به حدیثی که درباره آتش زدن خانه‌های کسانی که به جماعت حاضر نمی‌شدند، و مانند آن. گویی از تحقق سنت‌های دین و شعار مسلمین خودداری می‌ورزیدند: «امر به منکر و نهی از معروف می‌کنند و دستانشان از (انفاق) بسته بود؛ خداوند را فراموش کرده‌اند و خداوند هم فراموششان کرده است.»^۲

گروه چهارمی، (گروهی بی‌تفاوت که) از اساس، به این مطلب که معروفی محقق بشود یا نشود، منکری ترک بشود یا نشود، نماز جمعه‌ای اقامت بشود یا نشود، کاری نداشتند؛ گویی وقتی کناره گیرند و ساکت باشند، هیچ گناه و وبالی بر آنان نیست؛ چندان که این آیت الهی را نشنیده‌اند که «در نیکی و پارسایی همدستی کنید نه در گناه و ستمکاری»^۳ و این سخن خدای را که فرمود: «چرا علمای ربّانی و احبار، آنان را از سخنان ناشایسته و رشوه خواری‌شان نهی نمی‌کنند؟ چه بد است کار و کردارشان.»^۴ امام زمان ما صلوات الله علیه و علی آبائه، در نامه‌ای که برای شیخ مفید ما رحمه الله علیه نگاشت، فرمود: اگر شیعیان ما- که خدای آنان

را بر طاعتش موفق بدارد- در وفای به عهدشان، با یکدیگر متفق بودند، ملاقاتشان با ما به تأخیر نمی افتاد و به زودی سعادت زیارت ما با معرفت نسبت به ما، نصیبشان می شد. چیزی جز کارهای بد شما، ما را از شما پنهان نمی سازد، کارهایی که البته ما به آنها وقعی نمی گذاریم. و خداوند کمک دهنده است و ما را بس و بهترین و کیل. «۵»

زمانی که شاه که من از سوی وی مأمور اقامه سید عبادات بودم، این وضعیت را دید، عزمش درباره ترویج نماز جمعه و جماعات و گشودن راه سعادت، به سستی گرایید. پس از آن از حضور نماز جمعه، مگر به طور نادر، اهمال ورزیده به سراغ لذات دنیوی رفت. به جانم سوگند که او در این سستی و درویش از آنچه ابتدا بر آن مصمم بود، معذور بود: چرا که اینان راه درست را بر او مشتبه می کردند؛ چیزی که خودش برآیم گفت و من از پاسخ گویی عاجز بودم. درباره چنین اختلاف و نزاعی چه می توان گفت؛ به ویژه اختلاف میان

(۱) توبه، ۱۰۷

(۲) توبه، ۶۷

(۳) مائده، ۲

(۴) مائده، ۶۳

(۵) الاحتجاج، ج ۲، ص ۶۰۲ (تحقیق ابراهیم بهادری، محمد هادی به، تهران، اسوه، ۱۴۱۳).

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۴۷

کسانی که خود قائل به وجوب اقامه نماز جمعه و جماعات هستند و آن را فرض می دانند.

اینان خود به رد و ایراد بر یکدیگر پرداخته، خود را در ردیف دیگران عنوان کرده و در پی عیب جویی و نقض عدالت دیگران، در سخن و کردار، به تصریح و تلویح هستند؛ در حالی که خودشان با این اختلاف افکنی از چشم دیگران افتاده و شأن خویش را در واجد بودن شرایط ریاست، نه تنها نزد خواص که نزد عوام نیز پایین می آورند آن گونه که مضحکه مردم می شوند ذَلِكَ لَهُمْ خِزْيٌ فِي الدُّنْيَا وَ لَهُمْ فِي الْآخِرَةِ ﴿۱﴾ ما شاء الله. «۲»

انگیزه آنان، چیزی جز خواهش نفسانی آنان برای رسیدن به ریاست و حشمت بی توجهی به نزدیکی به خداوند، نبود. چرا که اگر هدف آنان از ریاست، ترویج دین و تأیید مؤمنان بود، در جمعه و جماعت به برادرانشان اقتدا می کردند و زبانها را از سخن گفتن در باره او باز می داشتند، او را حمایت و همراهی می کردند و به او سوء ظن نداشتند. آیا وقتی امیر مؤمنان یاوری نیافت، کار را به ابو بکر نسپرد و به او در نماز به ظاهر اقتدا نکرد؛ بدون آن که قابل سرزنش باشد؟ چرا که در اندیشه حفظ بیضه اسلام بود تا وحدت مسلمانان نشکند و اتحاد و پیوندشان پایدار بماند و احکام دین سالم بماند.

این در حالی بود که تسلیم امور به ابو بکر، خود مفاسدی داشت که بر کسی پنهان نبوده و قابل شمارش نبود، اما به هر روی این، سهل ترین و کم ضررترین کار در مقایسه با تفرقه و تشتت میان مسلمانان بود. طبیعی است که ما در این امور جزئی، به اینگونه برخورد، اولاً- هستیم، چرا که مفاسد آن، در قیاس با مورد امیر مؤمنان، کمتر است. ممکن است کسی از آنان بگوید، امیر مؤمنان علیه السلام تقیه می کرد. در پاسخ گفته خواهد شد که چرا تو تقیه نمی کنی، در حالی که مصلحت تقیه در اینجا هم وجود دارد؛ زیرا با این اقدام، فتنه و دشمنی و تفرقه از میان می رود، در حالی که مفاسده ای هم ندارد، و تو می توانی به قرائت نماز برادرت اطمینان داشته باشی؛ و او از عدالت؛ لازم مطابق با آنچه در روایت و درایت آمده، برخوردار است. این کار، عیوب او را هم می پوشاند و خطاهایش را پنهان نگاه می دارد.

همین اندازه در نشان دادن عدالت او کافی است. او را در کار تقوا و ادعاها و معامله اش با خدا، به خودش واگذار. تو و او در این

باره یکی هستید. چندان که او نزد خود و نزد گروهی از مردم از موقعیتی برخوردار است، تو نیز نزد خود و نزد گروهی از مردم همچنانی.

وسواس را کنار بگذار و به سخنان مردم نمایان، فریفته مشو. ما از مکر شیطان رانده شده، به خدا پناه می‌بریم. بگو: بسم الله الرحمن الرحیم و به قرین خودت اقتدا کن و با تواضع چاره

(۱) مائده، ۳۳

(۲) مؤلف نخواست است «عذاب عظیم» را که در ادامه آیه آمده، بر این افراد تطبیق کند و به کلمه «ما شاء الله» اکتفاء کرده است.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۴۸

دشواری‌های دین داریت را بکن.

اما من! امامت جمعه این شهر را به عهده نگرفتم مگر آن که به این کار مأمور شدم، و المأمور معذور. اگر اختیاری در این باره داشتم، آن را ترک می‌کردم و خود را در هلاکت نمی‌افکندم، همچنان که نخستین جمعه‌ای که به این شهر وارد شدم، پیش از آن که امر الزامی برای من صادر شود، آن را ترک کردم. اکنون نمی‌توانم رد کنم؛ بارها پس از آن درخواست ترک آن را کردم، اما به من اجازه داده نشد. دوست داشتم اجازه می‌یافتم تا به یکی از کسانی که برای این کار سزا بود، اقتدا می‌کردم یا آن که امامت جمعه را ترک کرده و خود را از پیامدهای ریاست که غالباً به هلاکت منتهی می‌شود، نجات می‌دادم. من بر این باورم که ترک نماز جمعه در شهرهایی که اقامه آن نماز در آن‌ها به فساد و دشمنی و اختلاف مسلمانان و کینه‌ورزی مؤمنان نسبت به یکدیگر می‌انجامد، جایز است؛ چه تارک آن معذور است. به خاطر همین امور است که امامان علیهم السلام نماز را در دوران خود ترک کردند؛ زیرا هدف از آن، پیوند دادن دلها، از میان بردن عیب‌ها، و سالم نگه‌داشتن باطن‌هاست؛ اما در این فضا، اقامه آن، ضد این اهداف است. چرا اگر شخص شایسته‌ای برای اقامه نماز در شهری باشد که در آنجا فرد ریاست خواه و موذی و حسود نباشد، برای او رواست تا آن را اقامت کند، مشروط بر آن که نیتش را برای خدای خالص گرداند و کسی جز خدا را منظور ندارد «و کم ذا و این أولئک؟ أولئک و الله الأقلون عددا الأعظمون قدرا.» (۱)

و توی ای بزرگوار، برای تو و دوستت، چاره‌ای جز اجتماع و اتحاد، یا ترک و راحتی جان از آنچه که به دشمنی و فساد می‌انجامد، نیست. اما این که تصور کرده‌اید که با تشخیص افراد شایسته از ناشایسته، اصلاح امکان‌پذیر بوده و می‌توان فرد ناشایست را دور کرد، بدان که از محاللات است؛ چرا کسی که میان اینان، اهل تمیز است، یا اهل تقیه است، یا غرض و مرض. آن کس نیز که تشخیص نمی‌دهد، کاری از او ساخته نیست، آن کسی هم که ادعای شایستگی دارد و به واقع ندارد، با سخن تشخیص‌گر نهی نمی‌شود، مگر آن که به اجبار شاه باشد و شاه چگونه اجبار می‌کند در حالی که از وضعیت آگاه نیست. به خدا سوگند که نمی‌تواند جبر کند؛ کسی هم نمی‌تواند از او چنین درخواستی را بکند؛ مگر آن که هر دو را بشناسند که استفاده از زور، شرعاً جایز و هیچ گناهی و پیامدی ندارد. چنین معرفتی برای شاه، جز به اتفاق با عالمان ممکن نیست و البته چنین اتفاقی هم ناممکن است؛ و از زمانی که خداوند مخلوقاتش را آفریده، چنین اتحادی به دست نیامده است؛ چه در

(۱) نهج البلاغه، کلمات کوتاه، ۱۴۷

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۴۹

کتاب خودش فرماید: «و لا یزالون مُخْتَلِفِينَ.» (۱) چنان که فرمود: «وَ اِخْتَلَفُوا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ» و آیات دیگر. چگونه با وجود اختلاف و تباین آراء و تراحم خواست‌ها، اتفاق پدید می‌آید. به علاوه که هر اهل علمی، عالم نمی‌باشد، چنان که امام علی علیه

السلام فرمود: «هر صاحب قلبی، فهیم و هر صاحب چشمی، بصیر و هر صاحب گوش‌شنوا نیست». (۲) اما من، وقتی اینان را تجربه کردم، به سرعت از در خانه آنان بریدم و با خوی انزواطلبی خودم، از آنان فاصله گرفتم؛ گرچه جسمم در میانشان بود و در ظاهر در شمارشان بودم؛ چرا که هر فتنه‌ای از آنان برمی‌خیزد و به آن‌ها بازمی‌گردد.

اکنون من گرفتار نفاق آنان و غریب میان اختلاف آنان و تنهای در جمع و ملت آن‌ها هستم. در بیشتر کارهایم، اختیاری ندارم و در حد توان برای بهبود آن می‌کوشم. البته هر آنچه داخل آن می‌شوم، خواست من نیست، بر آن مجبور شده‌ام «و کسی که مجبور شود، باغی و تجاوزگر نیست و گناهی بر او نه». (۳) اکنون راه‌گزینی ندارم؛ چنان که برای جریان امور معیشت من، مسئولیتی متوجه من نیست؛ زیرا که بیشتر آنچه مصرف می‌شود، از سوی آن‌هاست و بخش عمده آن به تربیت حیواناتشان می‌رسد و اندکی از آن در اداره امور مردم، من کاره‌ای نیستم چنان که در برآوردن نیازمندی‌های مؤمنان راهی برایم گشوده نیست. چرا که آنان برای هر امر کلی از کارهایشان امیری برگزیده‌اند و از مردم خواسته‌اند تا در امور خاص خود، بزرگ و کوچک، به آنان مراجعه کنند. اگر مصلحت چنان باشد که چیزی از اساس برداشته شود، وظیفه امیر مربوطه است و جز او کسی کاری انجام نمی‌دهد؛ و اگر بدهد، مورد عتاب و سرزنش قرار گرفته، گرفتار خطر و ضرر خواهد شد. کسی که با این نظام آشنا نیست، بر من اعتراض می‌کند و زبانش را بر من دراز می‌گرداند و مرا به بی‌توجهی به نیازمندی مؤمنان متهم می‌کند و مرا به بی‌مروتی و دین‌داری نسبت می‌دهد، و حتی اگر من با همه ناتوانی کاری انجام دهم، از اقتدار من ناراحت است.

با این همه، مردم مانند حیوانات تشنه‌ای که به چشمه و آبشخور برسانند، از روی حسد و دشمنی و فریب و مکر، بر من وارد می‌شوند. یکی تملق می‌گوید، دیگری نفاق می‌ورزد؛ یکی اظهار دوستی می‌کند و دیگری اظهار دشمنی. یکی سوء ظن می‌ورزد و دیگری آزار می‌دهد. یکی نسبت ناروا می‌دهد و طعنه در دینم می‌زند. این بعد از آنی است که من محبوب دل‌هایشان بودم و برای بیماری‌هایشان طیب. نزدیک بود مرا بکشند و از میان

(۱) هود، ۱۱۸

(۲) نهج البلاغه، خطبه ۸۸

(۳) بقره، ۱۷۳

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۵۰

بردارند. یکی درخواست پولی را دارد که گمان می‌کند نزد من است؛ دیگری به وساطت من در پی جاه و ریاست است، یکی به فریب می‌نشیند و دیگری مرا نسبت به شاه مغرور می‌سازد. یکی تمنای دنیای مرا دارد و دیگری در اندیشه احترام و کمک به من است.

دیگری ادعا می‌کند که برای من حمیم است و طمع آن دارد که من به خاطر دنیا او، حمیم بنوشم! بر این باورند که من دینم را به دنیای آنان می‌فروشم و یقینم را کنار می‌نهم. از هر سوی نزد من می‌آیند؛ گویی من کعبه حجاج هستم و ادعا دارند که محتاجند. برخی درخواست برقراری حقوق از وقف خاص را دارند؛ کسانی در پی گرفتن انعام از شاه و درباریان هستند و عده‌ای با عرضه زیرکی و کیاست خود، خواهان کمک من در گرفتن مقام و منصب و ریاست‌اند. برخی با نماز خواندن پشت سر من، انتظار کمک مرا در برقراری حقوق و صلح‌شان دارند. کسانی هم با حضور در درس من، طمع در همراهی و هم‌آوایی من دارند. گروهی نیز با استنساخ کتاب‌هایم، بر این گمان هستند که این کار تمایل قلبی مرا به همراه دارد. یکی صبح و شام همراهیم می‌کند و انتظار دارد که من برایش از مردم گدایی کنم. دیگری از روی غرض، مرض یا دشمنی بر من دروغ‌هایی می‌بندد. و کسانی بر آنند تا من خیری را از دست دیگری درآورده به آنان دهم، یا دست کم در آن شریکشان سازم.

کسانی هم در پی دست‌بوسی من هستند و می‌خواهند آنچه در آن است در آورند. برخی هم برایم نامه می‌نویسند و خطاب و عتاب با من دارند و گروهی برای آمدن به دیدن من، بر من منت می‌نهند؛ با این که در قلبشان با من میانه‌ای ندارند و به ضایع کردن وقت من پرداخته و از من انتظار تلافی دارند. کسانی را هم، هدفشان را از رفت و آمد نزد خود آگاه نیستم و نمی‌دانم که عرض حالشان برایم، از چه روست.

از همه اینها شگفت‌تر این است که من سالها در شهر آنان بودم، اما هیچ کدام دانش مرا نیازموندند و یک نفر از علمایشان در یک مسأله دقیق با من سخن نگفت تا از وضعیت علمی من آگاه شود و به یکی از دانایان آنها برنخوردم تا نادانی من بر او آشکار گردد. چنان که در تألیفات و نوشته‌های من نیز که مشتمل بر تحقیقات و تدقیقات است، مروری نکردند تا فراز و نشیب دانش مرا بشناسند. اما من، هرگاه، مشغول آزمودن گفته‌های آنان هستم، در پی شناخت احوال آنان، دانسته‌های آنها را از نوشته‌هایشان بیرون می‌کشم و هیچ کس را هم طراز با خود نمی‌یابم.

اینان با همه اقبالی که بر دنیایشان دارند و در آن فرو رفته‌اند و گویی احتیاج به این کار وادارشان کرده، می‌بینی که غلاتی دارند که ده نفر مانند آنان را کفایت می‌کند، در حالی که در پی بیش از آن هستند. نمی‌دانم در پی چیست‌اند و تا کی به اسراف می‌گروند. بگو تا رمقی در تو باقی است بکوش؛ آن وقت فاجری را خواهی یافت که بر تو پیشی گرفته است. آیا از

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۵۱

فزون طلبی در دنیا سیر نمی‌شوند یا آن که مغزهاشان از عقل تهی است که خود را نزد هم نوعان خوار می‌دارند؟ و با چنگال آزمندی، زیبایی صورتشان را می‌خراشند و به اصرار از مردم گدایی می‌کنند. در آنان هیچ انصافی نمی‌بینی؛ آن چنان که به شام و غذا اکتفا نمی‌کنند و به لباس و رداء قانع نمی‌شوند. قهوه می‌خورند و در پی شهوت هستند! از اینجا و آنجا می‌گیرند و صرف قلیان و تنباکو می‌کنند و به زینت لباس و پوشش خود می‌رسند. در پی زیاده طلبی بر هم ردیفان خود در معاش‌اند، در حالی که با توجه به تجملات و لباس‌های فاخر، از خدا و جهان آخرت غافلند. نه به کم راضی‌اند و نه به زیاد سیر می‌شوند. این سبب آن شده است که تمامی آنان، کلّ بر دیگران شوند و عزّت را به ذلّت ببوشانند.

زیادی انفاق و صله، اگر یافت شود، از کجا می‌آید و چه اندازه و به کدام نیت داده می‌شود؟ و زمانی که اموال جز از راه حرام و شبهه و مال ستمگران پدید نمی‌آید، چگونه بخشوده می‌شود. چگونه طلب می‌کند تا ببخشد. چه کسی می‌خواهد، برای چه کسی، چه اندازه و از چه کسی؟ چگونه حاضر می‌شود تا آبروی خود را نزد نااهل بریزد؟ به علاوه که به درستی نمی‌توان معنای استحقاق را دریافت؛ چرا که در معنای نیاز نیز هرج و مرج شده و نیازمند واقعی صله و انفاق، به خاطر همین شبهات و تردیدها، به دست نمی‌آید. در حدیث آمده است: نخستین چیزی که وقت خروج از قبر از انسان سؤال می‌شود، درباره عمر اوست که در چه گذرانده و درباره مال اوست که از کجا بدست آورده و در چه راهی انفاق کرده است.

امیر مؤمنان علیه السلام در وقتی که به خاطر رعایت تساوی در عطا و ترجیح ندادن سابقه داران بر دیگران، سرزنش شد، فرمود: مرا فرمان می‌دهید تا پیروزی را با ستم بر کسی که والی اویم، به دست آورم؟! به خدا که نپذیرم تا جهان سرآید، و ستاره‌ای در آسمان، پی ستاره‌ای برآید. اگر مال از آن من بود، همگان را برابر می‌داشتم، تا چه رسد که مال، مال خداست. بدانید که بخشیدن مال به کسی که مستحق آن نیست، با تبذیر و اسراف یکی است. قدر بخشنده را در دنیا بالا برد و در آخرت فرود آرد، او را در دیده مردمان گرامی کند، و نزد خدا خوار گرداند. هیچ کس مال خود را آنجا که نباید، نداد؛ و به غیر مستحق نبخشد، جز آن که خدا او را از سپاس آنان محروم کرد و دوستی‌شان از آن دیگری. پس اگر روزی پای او لغزید، و به یاری آنها نیازمند گردید، در دیده ایشان بدترین یار است و لئیم‌ترین دوستدار. «۱»

به جانم سوگند، اگر دنیا‌گرایی و زینت برای رسیدن به عزّت و عظمت است، از نظر

(۱) نهج البلاغه، خطبه ۱۲۶

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۵۲

خواص، قناعت عزیزتر و بهتر است؛ و اگر برای راحتی و رفاه است، راحتی در قناعت بیشتر و تمام‌تر است. این چیزی است که بر عاقلان فهمیده پوشیده نیست و البته سفیهان احمق آن را در نمی‌یابند.

اکنون من در کار خویش سرگردان شده و نمی‌دانم چه کنم، و به کجا بگریزم. فتوت و مروّت از من پنهان گشته و کسی را از میان مردم برای برادری و شایسته برای مروّت نمی‌یابم، مردمانی که چیزی را از چیزی تشخیص نمی‌دهند و اهل مراعات دین نیستند، حتی خانواده و یارانم هم؛ همه آنان راهی جز راه من می‌روند و هیچ کدام از سنخ من نیستند.

فَاللّٰهُ الْمَشْتٰكِي وَ اِلَيْهِ الرَّجْعِي «اِنَّمَا اَشْكُو بَنِيَّ وَ حُزْنِي اِلَى اللّٰهِ».

رَبَّنَا افْتَحْ بَيْنَنَا وَ بَيْنَ قَوْمِنَا بِالْحَقِّ وَ اَنْتَ خَيْرُ الْفَاتِحِيْنَ «۱» وَ الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِيْنَ وَ الصَّلَاةُ وَ السَّلَامُ عَلٰى مُحَمَّدٍ وَ اَهْلِ بَيْتِهِ الطَّاهِرِيْنَ.

تمام شد به خیر و خوبی در ربیع الاول سال ۱۰۷۷ در ادامه بحث از انتقادات، لازم است اشاره کنیم که بعدها سید جعفر کشفی (م ۱۲۶۷) در کتاب کفایه الایتام فی معرفه الأحکام نوشت: ... در هر چهار شب از چهار روز در عالم خواب، واقعه دیدم که از آن نیز یقین و معلوم شد که گذاردن نماز جمعه در ایام غیبت امام علیه السلام حرام است و گزارنده آن طالب ریاست و غاصب مرق و منصب امامت آن بزرگواران می‌باشد؛ چنان که فقراتی از صحیفه در روز جمعه صریح در این مطلب است. «۲»

۹- رساله‌های نماز جمعه و اخباری‌ها

می‌دانیم که جنگ اخباری و اصولی در دوران صفویه، دوباره اوج گرفت. این نزاع از قرن‌ها پیش میان دو گروه از عالمان شیعه وجود داشت؛ اما ظهور جدی آن در میانه قرن سوم تا قرن ششم هجری بود، که گزارش مفصل آن را عبد الجلیل قزوینی در کتاب نقض آورده است. در آن دوره، این تضاد بیش از آن که در مباحث فقهی باشد، در مسائل اعتقادی بود؛ در حالی که در دوره صفویه، این نزاع، بیشتر در فقه بود تا اعتقادات.

در آغاز دوره صفوی، فعالیت اخباری‌ها اندک بود و این مجتهدان پیرو مکتب اصولی شیعه بودند که تشیع را در ایران بسط دادند؛ اما به تدریج، گرایش اخباری نیرو گرفت و به ویژه در قرن یازدهم هجری رو به گسترش نهاد. احیا کننده حرکت اخباری که این بار بیش از هر چیز در مبحث اجتهاد و استنباطهای فقهی بود، ملا محمد امین استرآبادی (م ۱۰۳۶) بود که در کتاب الفوائد المدنیه خود از این روش دفاع کرده و به مرور این تفکر در حوزه

(۱) اعراف، ۸۹

(۲) تصویر این صفحه از کتاب را بنگرید در: مکارم الآثار، ج ۵، ص ۱۸۵۶

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۵۳

علمی - دینی اصفهان بسط یافت. در دهه‌های پایانی دولت صفوی، اخباری‌ها نفوذ بیشتری پیدا کردند، گرچه هیچ‌گاه روش اجتهادی کنار گذاشته نشد و همچنان به راه خود ادامه داد.

موضع دو گروه اخباری و اصولی در این دوره، در مسأله نماز جمعه شایان توجه است.

البته به طور دقیق و قطعی نمی‌توان همه افراد وابسته به یک مکتب را در یک نظر فقهی پیرامون نماز جمعه هماهنگ دانست؛ اما به طور تقریب می‌توان آنان را دسته‌بندی کرد. از میان مجتهدان نخست، محقق کرکی که روش خاص خود را داشت، قائل به وجوب

تخیری نماز جمعه شد و وجود فقیه جامع الشرائط را به عنوان نایب عام و مأذون برای اقامه جمعه لازم شمرد.

برخی از مجتهدان پس از وی، جانب وجوب تخیری را گرفتند. اینان کسانی بودند که اقامه نماز جمعه را در حیطه اختیارات فقیه جامع الشرائط می‌دانستند؛ اما شماری دیگر به حرمت اقامه جمعه در عصر غیبت معتقد شدند. این گروه، اقامه جمعه را ویژه زمان حضور معصوم دانسته و لفظ سلطان عادل یا امام را تنها بر امام معصوم حمل می‌کردند. گروه کمتری از این مجتهدان به وجوب عینی نماز جمعه در این دوره قائل شدند. در این زمینه، باید شهید ثانی را که هیچ‌گاه به ایران نیامده، پیشگام دانست. وی شرط حضور سلطان یا نایب او را برای اقامه جمعه نپذیرفت و آن را در هر حال، واجب عینی می‌دانست.

اما اخباری‌ها، اعم از چهره‌های افراطی یا معتدل، غالباً به وجوب عینی نماز جمعه اعتقاد داشتند. این افراد، که به مکتب اجتهادی حاکم بر جامعه شیعه از قرن پنجم تا دهم معترض بودند، بر اساس اطلاق روایات، نماز جمعه را در عصر غیبت واجب عینی می‌دانستند؛ در حالی که آن را منصبی هم نمی‌دانستند. این در حالی بود که برخی از اینان، مانند علامه مجلسی و پدرش، از طرف شاه به مقام امامت جمعه منصوب شدند. فیض کاشانی که در مرز مکتب اجتهاد، روش عرفانی و مشی اخباری ایستاده- و البته بیشتر اخباری است- قائل به وجوب عینی است. وی در رساله خود درباره قائلان به وجوب عینی نماز جمعه می‌نویسد: «و کان اکثرهم الأخباریین من أصحاب الحدیث، من أهل الفطنه و الفهم و التقوی و الدین». «۱» همو در جای دیگر اهل رأی و اجتهاد را معتقد به عدم وجوب عینی جمعه قلمداد کرده است. «۲» ملا- محمد طاهر قمی هم نوشته است: بر خبیر بصیر پوشیده نیست که علمای متقدمین امامیه را که اخباری‌یونند، همگی را اعتقاد این است که نماز

(۱) الشهاب الثاقب، ص ۴۷

(۲) همان، ص ۸

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۵۴

جمعه واجب عینی است، بی آن که وجود نبی یا وصی یا نایب خاص یا نایب عام شرط بوده باشد. «۱»

البته در میان اخباری‌ها، قائل به حرمت نیز وجود داشت. خلیل بن غازی (م ۱۰۸۹) از آن شمار است که گرایش اخباری داشت؛ اما قائل به حرمت نماز جمعه بود. «۲»

شیخ حرّ عاملی (م ۱۱۰۴) از اخباری‌های معتدلی است که نماز جمعه را بر اساس روایات موجود واجب می‌دانست و شرط وجود امام یا نایب او را برای اقامه آن لازم نمی‌شمرد. وی بر این باور بود که تعبیر امام عادل در این روایات، کنایه از همان امام جماعت است. «۳»

علامه مجلسی، به عنوان یک اخباری معتدل، در شمار کسانی است که قائل به وجوب عینی نماز جمعه بوده و میان آن و نماز عصر تفاوتی نمی‌گذارند. وی در بحار، پس از ارائه روایات و اخبار مربوط به نماز جمعه می‌نویسد: خلاصه کلام در این مطلب که سبب آشفتگی افکار و حیرت بزرگان گشته آن است که اگر نبود اجماع ادعا شده- درباره اذن سلطان- هیچ تردیدی در وجوب نماز جمعه بر اشخاص در همه جا و همه وقت وجود نداشت، درست به مانند سایر فرایض. درست همان طور که کسی نمی‌تواند بگوید نماز عصر یا لزوم زکات در گوسفندان مشروط به اذن امام معصوم است، همین طور در این مسأله نیز که ادله مشابهی دارد، جای این سخن نیست، اما مشکل از جایی آغاز گشت که شیخ و تابعان او ادعای اجماع در این مسأله کرده‌اند، همان طور که روش آن‌ها در مسائل مشابه نیز چنین است؛ اجماع ریسمان استوار و حجت محکم آن‌هاست که طبایع به آن متمایل گشته‌اند. علامه مجلسی سپس به بحث از اجماع پرداخته و برای تضعیف آن به نقل ادعاهای اجماعی پرداخته که موافق و مخالف درباره یک مسأله مطرح کرده‌اند. «۴»

در قرن دوازدهم، شیخ یوسف بحرانی (م ۱۱۸۶) که روش اخباری را به طور گسترده در فقه پیاده کرده و فقهی معتبر به شمار می‌آید، از قائلان به وجوب عینی نماز جمعه است.

وی در همان آغاز بحث، دو مانع عمده را که سبب شده است تا کسانی قائل به حرمت یا وجوب تخییری شوند، مطرح کرده است. نخست عدم عمل به اخبار آحاد توسط مجتهدان؛ و دیگری تمسک آنان به اجماع علمای شیعه در مسأله اذن سلطان. وی پیش از آن که بحثی را مطرح کند، این دو مبحث را طرح و رد کرده تا راه را برای عمل به اخباری که نوعی

(۱) رساله صلاة الجمعة، مرعشی، ش ۱۱۵۲۰، برگ ۹۳-پ.

(۲) ریاض العلماء، ج ۲، ص ۲۶۱؛ الروضة النضرة، ص ۲۰۴

(۳) وسائل الشیعة، ج ۷، صص ۳۱۰-۳۱۱

(۴) بحار الأنوار، ج ۸۹، ص ۲۲۱، ش ۶۵

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۵۵

اطلاق در وجوب عینی نماز جمعه دارد، فراهم سازد. «۱» او سپس نام شماری از عالمان اخباری را که قائل به وجوب عینی بوده‌اند، آورده، و ادعا کرده است که عالمان پس از شهید ثانی بجز افراد نادری، قائل به وجوب عینی نماز جمعه بوده‌اند. «۲» این در حالی است که آقا جمال خوانساری (م ۱۱۲۲) با یادآوری این نکته که نخستین کسی که وجوب عینی را مطرح کرده، شهید ثانی بوده است، می‌نویسد: پس از وی جمعی از اولاد و تلامذه او و شماری دیگر، پیرو او گردیدند؛ با آن که جمعی کثیر از اعظم علمای قبل از او، و خودش در شرح ارشاد و الفیه بلکه شرح لمعه نیز دعوی اجتماع طایفه امامیه بر نفی این قول کرده‌اند. «۳» اشاره وی به برخی از اولاد و احفاد او از جمله می‌تواند به صاحب مدارک؛ یعنی محمد بن علی موسوی عاملی (م ۱۰۰۴) باشد که در بخش نماز جمعه کتاب خود تحت تأثیر شهید قرار گرفته و سطری از رساله وی را نیز آورده است. موضع او کاملاً بر خلاف موضع محقق کرکی است که مسأله منصبی بودن نماز جمعه را اجماعی دانسته است. «۴» از نظر اخباری‌ها، شرط امام یا سلطان، از امور خود ساخته‌ای است که پس از رسول خدا صلی الله علیه و آله توسط حکام و ملوک ساخته شده و کسانی چون ابو حنیفه نیز که آرائشان ملایم طبع سلاطین است، از آن حمایت کرده‌اند. «۵» نکته‌ای که باید با توجه به این مطالب اظهار داشت، آن است که واجب عینی دانستن نماز جمعه بر اساس روش اخباری، به هیچ روی به صرفه دولت صفوی نبود؛ چرا که آنان اذن سلطان را روا نمی‌شمردند و حتی بسیاری در خارج شهر، اقامه جمعه می‌کردند بدون آن که اجازه‌ای از سلطان داشته باشند. در عین حال و همان گونه که گذشت، حتی از میان اخباری‌ها کسانی که به امامت جمعه در شهر می‌رسیدند، به طور معمول از طرف سلطان صفوی انتخاب و منصوب می‌شدند.

۱۰- نهضت رساله‌نویسی درباره نماز جمعه

به دنبال مطرح شدن نماز جمعه در روزگار صفوی، موج رساله‌نویسی در این باره آغاز گردید. پیش از این دوره، از رساله مستقلی در این باره آگاهی نداریم. آنچه تا آن زمان مطرح بود، مطالبی بود که در متون فقهی در بخش صلاة فراهم آمده بود. اما از زمانی که

(۱) الحدائق الناضرة، ج ۹، ص ۳۵۶؛ در این باره، پیش از او، آقا جمال خوانساری نیز توضیحات مفصلی را آورده است. بنگرید:

رسائل آقا جمال خوانساری، صص ۵۱۴ ۵۱۶

(۲) الحدائق الناضرة، ص ۳۹۶-۳۹۷

(۳) رسائل آقا جمال خوانساری، ص ۴۸۶-۴۸۷

(۴) مدارک الأحكام، ج ۴، صص ۸، ۹، ۲۱، ۲۶

(۵) الحدائق الناضرة، ج ۹، ص ۴۴۰

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۵۶

محقق کرکی اولین رساله را در آغاز دهه سوم قرن دهم هجری نگاشت و پس از حدود چهل سال دومین رساله را شهید ثانی در خارج از ایران، اما با ملاحظه مسائل داخلی ایران تألیف کرد، موج رساله نویسی آغاز شد؛ به طوری که تا حدود دوست سال پس از آن یک صد رساله مستقل تألیف شده و پس از آن تا دوره معاصر، قریب شصت رساله دیگر بر آن افزون شد. کمتر فقیه صاحب نامی را در این دوره می‌شناسیم که رساله‌ای در این باره تألیف نکرده باشد؛ همان طور که بسیاری از این رساله‌ها در رد و ایراد و یا دفاع از رساله‌های دیگر بوده است. این نشانگر شور و حرارت علمی خاصی است که در این زمینه وجود داشته است.

شدت بحث از نماز جمعه در روزگار شاه سلیمان (سلطنت از ۱۰۷۷ تا ۱۱۰۵) به جایی رسید که وی محفلی در حضور وزیر اعظم خود؛ شیخ علی خان و با حضور دو تن از عالمان؛ یکی مولانا محمد سعید رودسری و دیگری مولانا محمد سراب ترتیب داد تا سایر علما را گرد آورده و درباره «وجوب عینی»، «تخیری» و «حرمت نماز جمعه در دوره غیبت» به بحث پردازند. «۱» خود سراب در رساله عربی مفصل خود حکایت این مجلس را بازگو کرده است. «۲» گرچه ممکن است چند بار این بحث پیش آمده باشد، اما به واقع می‌توان گفت که این محفل نوعی سمینار خصوصی از جمع عالمان بود که برای بحث در این مسأله، ترتیب یافته بود. مسأله نماز جمعه در پنج شش دهه پایانی دوره صفوی، تبدیل به یک مسأله جنجال برانگیز شد آن گونه که به تعبیر علامه مجلسی «تحیرت فیها الأفهام و اضطرت فیها الأعلام». «۳»

به طوری که مجادلات میان علما، چه به صورت نوشتاری و چه شفاهی، رو به گسترش گذاشته و حتی به دربار صفوی و شخص شاه سلیمان هم کشیده شد. گویا شاه سلیمان علاقه‌مند شد تا بدانند مسأله بر سر چیست. جالب است بدانیم که آقا جمال نیز رساله مفصل نماز جمعه خود را «به حسب فرمان همایون» شاه سلیمان تألیف کرده است. «۴»

یکی از موضوعات مورد بحث آن بود که واقعا عقیده قدما چه بوده است؛ آیا آنان قائل به وجوب عینی بوده‌اند یا تخیری؟ دشواری این بود که هر عالمی، عبارات قدما را مطابق فهم خود تفسیر می‌کرد. در نهایت، یکی از فقها تصمیم گرفت تا گزارشی در این باره به شاه

(۱) تتمیم امل الامل، صص ۱۷۳-۱۷۲

(۲) متن این رساله، در رسائل نماز جمعه در ادامه خواهد آمد.

(۳) بحار الانوار، ج ۸۹، ص ۲۲۱

(۴) رسائل، ص ۴۸۳، این رساله، به نوشته خاتون آبادی (وقایع السنین، ص ۵۳۶) در سال ۱۰۹۱ یعنی سال درگذشت فیض کاشانی، نوشته شده است.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۵۷

بدهد. وی تصمیم گرفت تا چهار عبارت از متون فقهی کهن شیعه را که دو نمونه از شیخ طوسی در خلاف و نهاییه و دو مورد دیگر از کتاب ذکری الشیعه از شهید اول و چهارمی از کتاب معتبر از محقق حلی و تذکره از علامه حلی است، انتخاب کرده، آن را نزد علمای موجود در اصفهان بفرستد تا ملاحظه کنند و بنویسند که آیا از این عبارات، وجوب عینی فهمیده می‌شود یا وجوب تخیری.

این طومارها همراه با پاسخ علمای اصفهان در صص ۱۵۵-۱۸۵ نسخه ۴۶۵۹ دانشگاه آمده است. جمع‌آوری این طومارها کار میرزا علی رضا تجلی (م ۱۰۸۵) است که در پایان رساله خود، که آن را در برابر رساله محقق سبزواری نوشته، آورده است. تجلی تحت عنوان تذیب در انتهای رساله نماز جمعه خود در چرایی جمع‌آوری این طومارها می‌نویسد:

«حضرت آخوند- یعنی ملا محمد باقر خراسانی- درباره دلالت کلام شیخ در خلاف و نهاییه و کلام علامه در مختلف و کلام شیخ شهید در ذکری بر وجوب عینی، اصرار داشت و عبارات کتب دیگر را بر غیر مراد محمول داشته، ادعای ظهور در آن می‌نمود. بنابراین در شبی از شب‌ها که در خدمت دستور اعظم، میانه حقیر و حضرت آخوند سخن می‌رفت، حسب الاستدعای طرفین پاره [ای] از آن عبارات متنازع فیها در طوامیر و تعلیقه مطاعه در حاشیه هر یک از آن طوامیر مرقوم شد که علمای دار السلطنه بعد از تأمل، بیان نموده بنویسند که حال بر چه سان است. پس نزدیک هر یک فرستاده می‌شد و ایشان بعد از مطالعه و تعمق نظر، فهمیده خود را مرقوم می‌ساختند؛ تا آنکه در عرض سی چهل روز به اتمام رسیده در پایه سریر خلافت مصیر سلیمانی به تفصیل خوانده و چون ثبت آن‌ها مثمر فواید است، لهذا در صورت؛ همگی چنان که هست بدون تغییر و تبدیل و نقصان ثبت می‌گردد. و بالله التوفیق.»

وی در ابتدا عبارات مختلف شیخ را از کتاب‌هایی چون خلاف، نهاییه، و مصباح آورده و پس از آن می‌نویسد: علمای اعلام و فضلالی فخام- کثرهم الله فی الانام- اعلام نمایند که عبارت مسطور متن، دلالت صریح بر عینیت وجوب نماز جمعه در حالت غیبت معصوم دارد و صاحب این کلام قائل به وجوب عینی هست یا نه؟ بنده در گاه؛ شیخ علی. در پاسخ، عالمان ذیل اظهار رأی کردند: آقا حسین خوانساری، محمد حسین البروجردی، محمد صالح المازندرانی، محمد علی الاسترآبادی، علی بن محمد، علاء الدین محمد، جمال الدین محمد الخوانساری «۱» (کذا)، محمد سعید الطباطبائی، محمد تقی النقیب الحسینی

(۱) آقا جمال در رساله نماز جمعه خود، توضیح فراوانی درباره آرای شیخ طوسی و سایر علمای متقدم شیعه ارائه کرده تا نشان دهد که آنان عقیده به وجوب عینی یا حرمت نداشته‌اند؛ بلکه در عصر غیبت اقامه آن را جایز می‌شمرده‌اند.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۵۸

محمد رحیم عقیلی، محمد جعفر، تقی الدین محمد الرضوی، محمد باقر! روح الامین الحسینی، جمال الدین الحسینی النفرشی، اسماعیل الحسینی الخاتون الخاتون آبادی.

تمامی این افراد، تأکید دارند که عبارت شیخ طوسی دلالت بر وجوب عینی ندارد و تنها وجوب تخییری نماز جمعه از آن فهمیده می‌شود.

در بخش بعدی، عبارت مختلف علامه نقل شده است. آنگاه می‌نویسد: علمای کرام و فضلالی فخام- أدام الله برکاتهم فی الأنام...- تصدیق نمایند که وجوب عینی نماز جمعه در حالت غیبت معصوم از این عبارت مفهوم می‌شود و دلالت واضح بر مطلب مذکور و این که قائل این کلام قائل به وجوب عینی نماز جمعه باشد، دارد یا نه. بنده در گاه؛ شیخ علی؛ باز به همان ترتیب همان عالمان یاد شده، در این باره نیز بسان گذشته اظهار نظر کرده‌اند که عبارت یاد شده، دلالت بر وجوب عینی ندارد.

سومین عبارت از کتاب ذکری الشیعه شهید اول است. ایضا «بنده در گاه؛ شیخ علی» به همان ترتیب از علمای اعلام و فضلالی فخام خواسته است تا در این باره نیز نظر دهند.

پاسخ‌ها از همان افراد یاد شده است. محمد تقی النقیب در پاسخش نوشته است: به عرض می‌رساند که بنده در حضور بندگان نواب خانی- حفظه الله- و حضور حضرت آخوند مولانا محمد باقر، فهمیده خود را معروض داشت، موافق است با آنچه الحال مطالعه و مشاهده عبارات مزبوره نموده، این عبارات مستند شرعی وجوب عینی صلاة جمعه نمی‌شود و اگر بعضی الفاظ بانفرد،

إشعاری و تلویحی بر عینیت داشته باشد، اما با ملاحظه قراین و توافق به الفاظ دیگر ظاهر می‌شود که مراد از وجوب و لزوم، تأکد و شدت فضیلت صلاة جمعه است نه مراد وجوب عینی است.

عبارت چهارم از کتاب معتبر و تذکره است که درباره آن نیز همه عالمان یاد شده، اظهار نظر کرده‌اند. این متن با پاسخ اسماعیل خاتون آبادی، در ص ۱۸۵ نسخه یاد شده خاتمه می‌یابد. در واقع صرف نظر از نظرات خاص و استثنایی، سه رأی عمده درباره نماز جمعه دارد:

۱- یک دیدگاه که امامت جمعه را منوط به اذن امام معصوم دانسته و تنها در زمان حضور امام معصوم، اقامه جمعه را واجب و در زمان غیبت حرام می‌داند.

۲- نظر دیگر با توجه به اشتراط اذن امام، اقامه جمعه را از مناصبی می‌داند که به فقیه جامع الشرائط واگذار شده و اقامه جمعه را در عصر غیبت با اذن فقیه جامع الشرائط مجاز می‌داند. این دیدگاه نوعاً به وجوب تخییری اعتقاد دارد، گرچه شاید بتوان کسانی را یافت که با وجود نایب عام، قائل به وجوب عینی باشند.

۳- گروه سوم اذن امام معصوم و طبعاً نایب خاص و عام او را شرط در اقامه جمعه دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۵۹

ندانسته و با توجه به ظاهر قرآن و برخی از روایاتی که در وجوب وارد شده، اعتقاد به عینیت وجوب اقامه جمعه دارد. این گروه، بیشتر اخباری‌هایی هستند که با توجه به اطلاق برخی از اخبار وجوب نماز جمعه، آن را واجب عینی می‌دانند.

درباره این رساله‌ها آنچه گفتنی است این است که رساله‌های تألیف شده در این دوره، بیش از هر چیز به صورت رد و ایراد استدلالها و اقوال موافقان و مخالفان است. یعنی محتوای رساله‌ها، همه در جهت پاسخگویی و ردیه‌نویسی است. این رویه البته درباره رسائل دوره نخست صفوی، صادق نیست.

در اینجا بر سه رساله مرور خواهیم کرد: تحت رساله محقق کرکی که گویا نخستین رساله مستقل در باب نماز جمعه بوده و به وجوب تخییری معتقد است. دوم رساله شهید ثانی متفکر اصولی شیعه که به عینیت وجوب نماز جمعه قائل است. سوم رساله فیض کاشانی عالم و عارف اخباری که او نیز به عینیت وجوب نماز جمعه اعتقاد دارد.

۱۱- گزارش رساله محقق کرکی

علی بن عبد العال معروف محقق کرکی یا ثانی (م ۹۴۰) نخستین فقیه برجسته عصر نخست صفوی است که همکاری با این دولت را پذیرفت و منصب شیخ الاسلامی این دولت را به دست آورد.

رساله نماز جمعه او از آن جهت واجد اهمیت است که مؤلف در آن رساله، اندیشه سیاسی شیعه به ویژه ولایت فقیه را مطرح و مورد بحث و بررسی قرار داده است. محقق رساله خود را به سال ۹۲۱ یعنی زمان شاه اسماعیل تألیف کرد و در آن زمان هنوز موقعیت چندان مهمی از لحاظ حکومت نداشت.

اهمیت این رساله از آن جهت است که پیش از رساله شهید نگاشته شده و به هر روی مسأله را به طور جدی عنوان کرده است. اختلاف نظر عمده محقق با شهید در دو چیز است. نخست آن که وی نه به وجوب عینی بلکه وجوب تخییری اعتقاد دارد، در حالی که شهید بر وجوب عینی اصرار می‌ورزد؛ دوم آن که محقق، نماز جمعه را منصبی حکومتی می‌داند و تصریح دارد که «اقامه نماز جمعه در غیبت بدون حضور فقیه جامع الشرائط مشروع نیست.» «۱» در حالی که شهید وجوب عینی نماز را بدون منصبی بودن آن می‌پذیرد.

مروری گذرا بر اهم مطالب این رساله، می‌تواند روشنگر نکات قابل توجهی در سیر

(۱) جامع المقاصد، ج ۲، ص ۳۷۹. آنچه که در جامع المقاصد در شرح شرایع آمده، جدای از رساله مستقل محقق درباره نماز جمعه است.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۰

تاریخی نماز جمعه باشد.

کرکی بحث خود را با طرح یک مسأله اصولی آغاز می‌کند و آن این است که «در صورتی که حکم وجوب از عملی برداشته شود، آیا حکم جواز آن عمل باقی می‌ماند یا نه؟» عقیده مؤلف آن است که در صورت مذکور، حکم جواز باقی نمی‌ماند. «۱»
طرح این مقدمه بدین مناسبت است تا کسی تصور نکند، اگر در عصر غیبت، وجوب از نماز جمعه برداشته شد، جواز آن هم چنان بر جای می‌ماند، یعنی با وجود لغو وجوب از اقامه جمعه در عصر غیبت، جایز است آن را به جای آورد؛ زیرا جوازی که به معنای «اذن در عمل» است، تنها در نفس وجوب و استحباب وجود دارد، پس در صورتی که وجوب از عملی برداشته شود، استحباب به جای آن نمی‌تواند بنشیند؛ لذا بر اساس عقیده کرکی، کسی که می‌خواهد حکم بر جواز اقامه جمعه بدهد، بناچار باید وجوب آن را و لو به صورت وجوب تخیری باقی بداند؛ عقیده محقق همین است و این مقدمه نخست اوست.

وی در مقدمه دوم، در صدد اثبات نیابت برای فقیه عادل امامی (مجتهد) در امور شرعی و اموری که برای حاکم منصوب از طرف امام علیه السلام ثابت است، می‌باشد. او مستند اساسی خود را همان مقبوله «عمر بن حنظله» قرار داده و کلمه حاکم در این روایت را به معنی عام آن می‌داند نه قاضی. این مقدمه، چیزی جز اثبات ولایت فقیه نیست.

مقدمه سوم این است که نماز جمعه مشروط به وجود امام معصوم و یا نایب اوست. او گرچه بر این مطلب ادعای اجماع می‌کند، ولی مستند اصلی وی عمل پیامبر صلی الله علیه و آله در تعیین امام جمعه، همانند تعیین قاضی است که به عنوان سیره مستمر، در تمام اعصار مورد عمل مسلمانان قرار گرفته است. این استدلالی است که پیش از وی نیز فقها برای این مسأله داشته‌اند.

محقق در باب دوم رساله خود، بحث درباره «نماز جمعه در عصر غیبت» را آغاز می‌کند. در ابتدا قول به جواز اقامه جمعه را که مورد عنایت جمع کثیری از فقهاست، مطرح کرده و با استمداد از آیات و روایات، تمام کوشش خود را برای اثبات آن به کار می‌گیرد؛ البته او جواز را در قالب وجوب تخیری مطرح می‌کند؛ زیرا همان طور که گذشت، جواز به معنای رجحان شرعی، تنها در وجوب یا استحباب به کار می‌رود. از آنجا که از ادله مربوطه، وجوب فهمیده می‌شود، پس باید آن را واجب دانست، آن هم واجب تخیری؛ اما چرا واجب تخیری؟ بدان سبب که علما از ابتدای غیبت به بعد، قائل به وجوب عینی نبوده‌اند. دلیل آن نیز به احتمال این بوده است که اجتماع بدون امام را، مثار فتنه و شرّ

(۱) رسائل محقق کرکی، ج ۱، ص ۱۴۱. متن رساله نماز جمعه او در همین مجموعه به چاپ رسیده است.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۱

می‌دانسته‌اند (ص ۱۴۸). طبعاً جمع بین آن ادله و سیره علما، وجوب تخیری بین جمعه و ظهر را اقتضا می‌کند نه وجوب عینی را. اثبات وجوب تخیری گرچه راه را برای اثبات وجوب عینی باز کرد، ولی قائلین به وجوب عینی، بعدها ادله محقق کرکی را برای راهی که برگزیده بود، تخطئه کردند. او در هر حال کوشیده است تا اشکالات احتمالی مطرح شده، به ویژه آنچه را که در غایه المراد (تألیف شهید اول) وارد شده، پاسخ دهد. وی از یک سو باید در برابر احتمال وجوب عینی پاسخگو می‌بود و از سوی دیگر ادله قائلین به حرمت را رد می‌کرد. آنچه از ادله قائلین به حرمت اهمیت دارد مسأله شرطیت وجود امام یا نایب خاص اوست و چون تحقق این شرط در عصر غیبت منتفی است، بنابراین اقامه جمعه حرام است؛ اما محقق کرکی با استناد به قول علامه در مختلف مبنی

بر کفایت فقیه، از این اشکال جواب داده است؛ محقق کرکی این قول را که فقیه برای حکم و افتا منصوب شده است نه نماز جمعه، بسیار نادرست دانسته و می‌گوید: لَأَنَّ الْفَقِيهَ مَنْصُوبٌ مِنْ قَبْلِهِمْ - عَلَيْهِمُ السَّلَامُ - حَاكِمًا فِي جَمِيعِ الْأُمُورِ الشَّرْعِيَّةِ. (ص ۱۵۳) مؤلف در باب سوم در صدد استنتاج از حکم ارائه شده در باب ولایت فقیه برآمده و این باب را در اثبات اینکه اقامه جمعه در دوران غیبت جز با حضور فقیه جامع الشرائط، مشروعیت ندارد، می‌گشاید. فلسفه اصرار او بر این قول، آن است که هم شرطیت امام یا نایب او در نظر گرفته می‌شود - امری که اجماع منقول بر آن قائم شده است - و هم در برابر کسانی که شرط مذکور را نپذیرفته و اقامه جمعه در عصر غیبت را حرام می‌دانند، بتوان به به وجود فقیه جامع الشرائط و نیابت عام او استناد کرد.

نکته قابل توجه در سخنان محقق کرکی این است که وی در اثبات شرطیت اذن امام و یا نایب او، بیشتر به فقهای متأخر مانند محقق حلی در معتبر، علامه در تذکره و شهید اول در ذکری استناد کرده است. وی پس از کوشش بی‌دریغی دریغی که برای استخراج قول به نیابت فقیه در اقامه جمعه، از کلمات فقها نموده، می‌گوید:

در دوران غیبت هیچ فقیهی قول به وجوب حتمی عینی را به طور مطلق و یا قول به وجوب تخییری بدون حضور فقیه را اختیار نکرده است و اگر کسی با این زوال قطعی مخالفت کند، چیزی جز جرئت مخالفت بر حق تعالی را مرتکب نشده است. (ص ۱۶۳) استخراج نظرات مرحوم کرکی از کلمات فقها در عین حالی که بسیار استادانه صورت گرفته، ولی در پاره‌ای موارد، خالی از تکلف نیست.

محقق در پایان رساله خود (ص ۱۶۸ - ۱۷۰) تحت عنوان «خاتمه و ارشاد»، در عمل به وعده‌ای که برای تبیین شرایط فقیه در ضمن بحث از معنای فقیه جامع الشرائط داده بود،

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۲

سیزده شرط را برای چنین فقیهی برمی‌شمارد تا مردم معنای سبکی از آن برداشت نکرده و ارزش و مرتبه واقعی این کلمه را دریابند. «۱»

۱۲- گزارش رساله شهید ثانی

چنانکه که گذشت، به گفته برخی، زین الدین عاملی معروف به شهید ثانی (شهید در ۹۶۵) اولین کسی است که قائل به وجوب عینی نماز جمعه شده است. این پس از آنی است که وی در بیشتر تألیفات خود مانند شرح لمعه، شرح ارشاد الاذهان یعنی روض الجنان و آثار دیگر خود، پیرو مکتب علامه حلی بوده و به وجوب عینی باور نداشته است. شاید به جز رساله صلاة الجمعة او که در سال ۹۶۲ یعنی سه سال پیش از شهادت وی تألیف شده، تنها بتوان این اعتقاد او را در حاشیه وی بر قواعد الاحکام علامه مرور است. شهید در این حاشیه که با عنوان فوائد القواعد به چاپ رسیده، در بحث نماز جمعه، قول به وجوب عینی را مطرح کرده که خود نشان می‌دهد کتاب یاد شده در اواخر عمر وی تألیف شده است. «۲»

به هر روی، تألیف رساله صلاة الجمعة توسط او که ناظر به رساله محقق کرکی و در رد بر آن بود، سبب شد تا وی را به عنوان نخستین فقیهی که قائل به وجوب عینی در عصر غیبت است، معرفی کنند. شیخ یوسف بحرانی با اشاره به این مطلب، و با توجه به اعتقاد خودش به وجوب عینی، شهید را نخستین کسی می‌داند که این مسأله را که در یک دوره طولانی مندرس و کهنه شده بوده، تازه کرده است. «۳» آقا جمال خوانساری (م ۱۱۲۲) نیز با دید منفی و با اشاره به این که قول به وجوب عینی حتی به عنوان یک قول شاذ در کتاب‌های فقهی شیعه نیامده است، می‌نویسد: فقها «قول به وجوب عینی [را] اصلاً نقل نکرده‌اند از احدی؛ در عرض ششصد، هفتصد سال بعد از زمان حضور ائمه علیهم السلام؛ تا آن که در زمان شیخ زین الدین - رحمه الله - که از متأخرین است و از زمان او تا این زمان، صد و کسری باشد، این قول احداث شده و به بعضی نسبت داده‌اند. «۴» و در جای دیگر می‌نویسد:

و اول کسی که معلوم است که قایل به آن شده، شیخ شهید ثانی است در رساله‌ای که در

(۱) در فهرست مجلس سنای سابق، ج ۱، ص ۳۸۹ رساله‌ای با عنوان «شرایط الاجتهاد المبیحه للقضاء و الإفتاء» گویا از کرکی آمده است، در خوانساری، روضات (ج ۴، ص ۳۶۸) آمده: «و اما رساله‌ی الجمعه فیهی داخله فی شرح القواعد علی ما صرح نفسه فی بحث صلاة الجمعه».

(۲) عبارت وی در فوائد القواعد پس از نقل اقوال چنین است: و الاقوی وجوبها حیثند و عدم اشتراطها بالإمام و من نصبه مطلقاً، لإطلاق الأدلّة القطعیة من الكتاب و السنه، و هو ظاهر الأكثر، و الإجماع علی اشتراطها لو سلم مختص بحال الحضور. فوائد القواعد، ص ۱۹۱ (قم، مرکز الابحاث الاسلامیه)

(۳) الحدائق الناضرة، ج ۹، ص ۳۸۵

(۴) رسائل آقا جمال خوانساری، ص ۵۱۳

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۳

نماز جمعه نوشته، و بعد از او جمعی از اولاد و تلامذه او و بعضی از غیر ایشان تابع او گردیده‌اند.

پیش از گزارش متن رساله، مناسب است این نکته را یادآور شویم که با توجه به عظمت شهید ثانی، کسانی بر آن شدند تا نسبت رساله نماز جمعه شهید را به وی تکذیب کنند. به نظر می‌رسد نخستین بار این تردید را فاضل تونی نسبت به انتساب این رساله به شهید مطرح کرد که بعدها کسانی مانند عبدالحی رضوی هم به پیروی از وی، آن را در رساله نماز جمعه خویش آوردند. مطلب فاضل تونی بسیار بی‌پایه بود و فاضل سراب هم دلایل متعددی در نقد آن در خاتمه رساله خویش آورد. ملا عبد الله افندی، کتابشناس معروف عصر اخیر صفوی، ضمن اشاره به تردید در انتساب این رساله به شهید و این انتقاد که شهید آن را در جوانی و در دوران ناپختگی تألیف کرده، می‌گوید: تردید در انتساب این کتاب به شهید، نادرست است؛ چرا که علاوه بر شواهد مختلف، صاحب مدارک که از نوادگان اوست، به این مطلب تصریح کرده است. به علاوه، این مطلب که کتاب اثر دوران جوانی وی باشد، درست نیست؛ زیرا تاریخ تألیف رساله نماز جمعه، ربیع الاول سال ۹۶۲ هجری؛ یعنی چهار سال پیش از شهادت او و طبعاً از آخرین آثار وی می‌باشد. «۱» بعدها صاحب جواهر هم که بر عدم عینی بودن نماز جمعه اصرار دارد، ضمن اشکال به مجلسی اول و حمله به فیض، سخن آنان را برگرفته از رساله شهید دانسته و درباره این رساله می‌نویسد:

احتمال دارد که وی این رساله را در دوران کودکی (فی صغره) نوشته باشد؛ «۲» زیرا در آن، نسبت به بزرگان مذهب و حافظان شریعت تنیدی کرده؛ هم چنین در متن آن اضطراب و نکات زاید فراوان وجود دارد؛ اضافه بر این، مطالب این رساله با آنچه که در دیگر کتاب‌هایش در مورد وجوب تخییری نماز جمعه آورده، منافات دارد. «۳» روشن است که این مطلب از اساس بی‌پایه است.

در اینجا مروری بر رساله شهید ثانی خواهیم داشت. «۴»

او در آغاز، بی‌توجهی به اقامه جمعه را مورد نکوهش قرار داده و با اشاره به کار تحقیقی خود در این زمینه، اظهار می‌دارد که روی سخنش با کسانی است که زنجیر تقلید از اسلاف

(۱) ریاض العلماء، ج ۲، صص ۳۷۶-۳۷۷

(۲) جواهر الکلام، ج ۱۱، صص ۱۷۷-۱۷۸

(۳) جواهر الکلام، ج ۱۱، ص ۱۴۷

(۴) متن مورد استفاده ما نسخه خطی این رساله در مجموعه شماره ۱۷۷۷ از کتابخانه آیه الله مرعشی است؛ این رساله در مجموعه

مذکور از برگ ۳۹ شروع شده و در برگ ۵۸ پایان می‌یابد.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۴

را از گردن برداشته و آمادگی شنیدن حقایق را دارند. «۱» وی نخست اقوال مختلف در مورد وجوب و حرمت اقامه جمعه در عصر غیبت را بر شمرده، سپس اعتقاد خویش را دایر بر وجوب مطلق آن بیان کرده، برای اثبات آن دلایلی را ارائه می‌دهد: دلیل اول: ابتدا به آیات قرآن استناد جسته و در ابعاد مختلف آن، به تفصیل به بحث و بررسی پرداخته و اشکالات محتمل در این زمینه را پاسخ می‌دهد و در نهایت به این نتیجه می‌رسد که صیغه امر در آیه، بر وجوب عینی به طور مطلق دلالت می‌کند مگر آنکه شرطی برای آن اثبات شود؛ وی سپس شرط مذکور از طرف فقها را مورد بحث قرار می‌دهد که ما نظر او را در این باره بیان خواهیم کرد.

دلیل دوم: سپس توجه خود را به روایات وارده درباره مسأله معطوف داشته و تعدادی از آن‌ها را ذکر می‌کند و در ادامه پس از اشاره به اینکه نیازی به ارائه همه روایات مربوطه نیست، می‌نویسد: اساساً در این احادیث شرط حضور امام و نایب او نیامده است. دلیل سوم: آنگاه وجوب عینی نماز جمعه در زمان حضور ائمه (علیهم السلام) را استصحاب می‌کند. شایان توجه است که شهید ابتدا عنوان حضور را از مستصحب حذف کرده و سپس وجوب عینی به طور مطلق را استصحاب می‌کند (ص ۴۲).

دلیل چهارم: تمسک به اصالة الجواز؛ شهید در مقابل کسانی که بر وجوب تخییری اقامه جمعه در عصر غیبت اصرار می‌ورزند و آن را مستند به عمل فقها در عدم اقامه آن به طور حتم می‌دانند، می‌کوشد تا اثبات کند، عدم اقامه جمعه در عصر غیبت، نه به دلیل عینی ندانستن وجوب آن، بلکه بدان دلیل بود که غالب ائمه جمعه در شهرها عادل نبوده و از طرف ائمه ضلال تعیین می‌شدند، از این رو شیعیان از شرکت در اقامه جمعه با آنان سرباز می‌زدند (ص ۴۳) چیزی که با سیاست تقیه سازگار است.

دلیل پنجم: شهید می‌گوید: این حکم (وجوب عینی اقامه جمعه) مورد تأیید تمام مسلمین بوده و تنها حنفی‌ها از میان اهل سنت آن را مشروط به اذن سلطان دانسته و در صورت عدم وجود او، وجوب را ساقط دانسته‌اند. از میان فقهای شیعه نخست، قول به شرط وجود امام یا نایب او را سید مرتضی عنوان کرده، «۲» سپس سلار «۳» و ابن ادریس «۴» از او پیروی کرده‌اند. وی می‌کوشد تا به نحوی کلام سید مرتضی را تأویل کرده و آن را با غیر

(۱) بعدها شیخ حسین بن عبد الصمد نیز که سخت تحت تأثیر استادش شهید ثانی بود، این مطلب را در آغاز رساله نماز جمعه

خودش آورد. مرعشی، ش ۱۱۱۱۲

(۲) رسائل الشریف المرتضی، ج ۱، ص ۲۷۲

(۳) المراسم الشرعیة، ص ۲۶۱

(۴) السرائر، ج ۱، ص ۲۹۳

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۵

مشروط بودن به اذن، سازگار کند. به هر روی، شهید معتقد است که به خاطر مخالفت چند نفر معدود، نمی‌توان با فریضه‌ای که این چنین مورد تأیید و تأکید مسلمین قرار گرفته است، به مقابله برخاست.

وی سپس به نظریه‌ای که نماز جمعه را با حضور فقیه در عصر غیبت واجب می‌داند، عطف توجه نموده و نظریه مرحوم کرکی را مورد انتقاد قرار می‌دهد. او ادله کرکی را که سیره پیامبر (صلی الله و علیه و آله) و خلفا، و روایاتی درباره اقامه جمعه و نقل اجماع بود، یکی پس از دیگری در مورد بحث و بررسی قرار می‌دهد. در مورد سیره عملی پیامبر صلی الله علیه و آله و خلفا می‌گوید: این اذن و تعیین به معنای شرط نبود، چنانکه آن‌ها برای نمازهای روزانه نیز افرادی را به عنوان امام جماعت تعیین می‌کردند، بلکه سبب

این تعیین، آن بود که درگیری و اختلاف به وجود نیامده و همه بی‌درنگ به وی مراجعه کنند و برای چنین فردی سهمی از بیت المال هم داده می‌شد تا این مهم انجام شود (ص ۴۶).

وی سپس روایتی را مطرح می‌کند که در آن چنین آمده: لا تجب الجمعة على اقل من سبعة: الامام و قاضیه و مدّع حقا و مدّعی علیه و شاهدان و من یضرب الحدود بین یدی الامام. شهید ضمن ارائه پاسخ از اشکالاتی که پاره‌ای به سند و پاره‌ای دیگر به متن حدیث مربوط می‌شود، یادآور می‌شود که کلمه امام در این حدیث منحصرًا حمل بر سلطان عادل نمی‌شود، بلکه بر امام جماعت نیز اطلاق می‌گردد (ص ۴۶).

شهید در مقام پاسخ از اجماعی که محقق کرکی مدعی آن است، می‌کوشد تا کلمات فقها را آورده، نشان دهد که آن‌ها گرچه در برخی از کتب خود چنین گرایشی از خود نشان داده‌اند، ولی در کتاب‌های دیگرشان به شرط اذن امام چندان توجهی نکرده‌اند. اگر اجماعی در این مورد وجود داشته باشد، مربوط به شرط اذن امام (علیه السلام) در زمان حضور آن حضرت است؛ اما در عصر غیبت، این شرط ساقط شده است. آنچه غالباً مورد توجه فقهای متأخر واقع شده، تنها امکان اجتماع است نه قید حضور فقیه (ص ۵۰) مگر یکی دو مورد که در وجود این شرط، صراحت دارند.

شهید عبارت متقدمین از فقها را آورده و می‌نویسد: آنان چنین شرطی را- که حتماً امام یا نایب خاص او در عصر غیبت باید باشد- برای وجوب اقامه جمعه مطرح نکرده‌اند. به خصوص ابو الصلاح حلبی که همان قیود امام جماعت را در این مورد به صراحت کافی دانسته است (ص ۵۱). چنان که شیخ طوسی با وجود مشروط دانستن اقامه جمعه در دوران حضور، مانعی از اقامه آن- در عصر غیبت بدون وجود امام و اذن او، در صورت امکان اجتماع مؤمنین- ندیده است (ص ۵۲). شهید در پاسخ این اشکال که اجتماع بدون امام (علیه السلام) مثار فتنه است، اجتماعات فراوانی از جمله اجتماع مسلمین در عرفات را

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۶

یادآور می‌شود که تاکنون مثار هیچ فتنه و اختلافی نشده است! آنگاه رأی سوم؛ یعنی قول به حرمت اقامه جمعه در عصر غیبت را مورد انتقاد قرار می‌دهد و اولین دلیل آن‌ها- وجود امام و یا نایب او- را که طبعاً مورد قبول او نیست از اساس منتفی دانسته و بر فرض تسلیم، همان رأی محقق کرکی (فقیه در زمان غیبت نیابت عام دارد) را راه حل قضیه قلمداد می‌کند (ص ۵۴). سپس بقیه ادله طرفداران این نظریه را به شیوه مخصوص خود پاسخ می‌دهد.

وی در آخرین قسمت رساله خود تحت عنوان «ختم و نصیحه» روایاتی درباره نماز جمعه و فضیلت آن نقل کرده و به ویژه صلاة وسطی را با نماز جمعه یکی می‌داند. فیض که از این رساله فراوان نقل کرده، این خاتمه را عیناً در کتاب شهاب ثاقب درج کرده است.

شهید، تألیف این رساله را در ربیع الأول سال ۹۶۲ به پایان رسانده است.

از شهید، رساله کوچک دیگری تحت عنوان الحث علی صلاة الجمعة در دست است که در آن، همانند رساله فوق، روایات مربوط به نماز جمعه و فضیلت آن را آورده است. «۱»

لازم به تذکر است که شیخ حسن فرزند محقق کرکی، رساله‌ای در رد بر رساله صلاة الجمعة شهید نوشت که در واقع، دفاع از رساله پدرش یعنی محقق کرکی بود. وی در این رساله از شهید با عنوان «بعض الفائزین بدرجّة الشهادة» یاد کرده است.

۱۳- گزارش رساله نماز جمعه فیض کاشانی

رساله شهاب ثاقب، از رساله‌های معروفی است که در وجوب نماز جمعه نوشته شده و از آنجا که فیض کاشانی (م ۱۰۹۱) روی اندیشه‌های فقهی برخی از متأخرین از خود تأثیر داشته، رساله‌اش اهمیت خاصی یافته است. با این حال بعدها، مجتهدانی چون

وحید بهبهانی آرای وی را نپذیرفته و به ویژه صاحب جواهر، در انکار آرای او تا آنجا پیش رفت که کتاب شهاب ثاقب فیض را در شمار کتب ضلال آورد. (۲) وی او و شهید ثانی را متهم کرد که بی‌جهت در وجوب عینی نماز جمعه اصرار ورزیده‌اند. در اینجا مروری بر رساله فیض خواهیم داشت.

فیض کاشانی در آغاز رساله خود، با بدیهی دانستن حکم وجوب می‌نویسد: تنها تعدادی از اصحاب رأی و اجتهاد این نماز را مشروط به حضور امام و نایب خاص یا عام او دانسته‌اند که ممکن است در برخی از زمانها ساقط شود (ص ۸). وی پس از طرح مقدمه،

(۱) این رساله در ۵ صفحه، در مجموعه ۴۴۴ در کتابخانه آیه الله مرعشی (برگ ۳۱۷-۳۱۵) آمده است.

(۲) جواهر الکلام، ج ۱۱، ص ۱۷۸

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۷

بحث خود را در اثبات وجوب عینی اقامه جمعه و غیر مشروط بودن آن به وجود سلطان و فقیه آغاز می‌کند. در باب اول به آیاتی از قرآن کریم استناد جسته و به طور عمد به همان آیه سوره جمعه اتکا می‌نماید. آنگاه روایاتی را که از طرق خاصه و عامه از رسول خدا صلی الله علیه و آله نقل شده است، می‌آورد (ص ۱۸). فیض می‌نویسد: مهم‌ترین مستند کسانی که قائل به وجوب تخییری‌اند این است که سیره اصحاب در طول چندین قرن بر عدم اقامه جمعه جاری بوده که این برخورد جز با وجوب تخییری در عصر غیبت، با چیز دیگری قابل توجیه نیست. فیض در صدد توجیه این عمل می‌نویسد: آن زمان، زمان تقیه بوده و بدین جهت شیعیان، در میان اقامه جمعه با حاکمان موجود و اقامه جمعه به طور مخفی و اقامه ظهر به جای آن در خانه خود، مخیر بوده‌اند که همین هم باعث ترک اقامه جمعه از طرف شیعیان شده است (ص ۲۶) او این مطلب را از کسان دیگری از فقها نیز نقل کرده است.

فیض در پی استدلال به اجماع، با اشاره به این که قدمای اصحاب همگی اخباری بوده‌اند و مضمون فتاوی آن‌ها کلمات معصومین (علیهم السلام) بوده؛ آن‌ها را قائل به وجوب عینی دانسته و آغاز تردید در این حکم را از وقتی می‌داند که باب اجتهاد و رأی میان فقهای اصحاب گشوده شده است. (ص ۳۲) سپس چنین ادامه می‌دهد: ثقة الاسلام کلینی در کافی در باب «وجوب صلاة الجمعة» روایتی که حاکی از شرط اذن امام معصوم علیه السلام در اقامه جمعه باشد، نیآورده است.

صدوق رحمه الله نیز در کتاب من لا یحضره الفقیه گرچه این حدیث را نقل می‌کند که امام علیه السلام می‌فرماید: اگر کسی در روز جمعه، نماز را پشت سر امام بخواند، دو رکعت و گرنه چهار رکعت باید به جا آورد؛ ولی روشن است که منظور از کلمه امام در این روایت هر امامی است که بتوان به او اقتدا کرد نه امام معصوم (علیه السلام). مرحوم صدوق در امالی آورده است که امامیه اقامه جمعه می‌کنند و آن را مقید به زمان حضور معصوم علیه السلام نکرده است (ص ۳۵).

شیخ مفید نیز در باب صفات امام جمعه، همان صفات امام جماعت را بر شمرده است (ص ۳۶) در اینجا نیز فیض، کلمه امام را که مفید در المقنعه به کار برده، حمل بر امام به طور مطلق کرده است و به نقل اقوالی از کراچکی، شیخ عماد الدین طبری و حلبی می‌پردازد که مؤید نظر اوست. در عبارت حلبی چنین آمده: «لا تنعقد الجمعة إلا بإمام الملة أو منصوب من قبله أو من تکامل له صفات إمام الجماعة». (۱) و این تأیید صریحی است بر مقصود فیض

(۱) الکافی فی الفقه، ص ۱۵۱

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۸

(ص ۳۹). به گفته فیض گرایش قدمای اصحاب بر بینش اخباری تا زمان شیخ ادامه داشته و در زمان او به نقطه پایان خود می‌رسد؛ زیرا شیخ اولین کسی است که اعتقاد شرط اذن امام و یا نایب او را در اقامه جمعه مطرح کرده است. او فقهای بعد از زمان شیخ را به دنباله روی از وی نسبت می‌دهد (ص ۴۰). فیض در تأیید ادعایش از ملا محمد امین استرآبادی صاحب فوائد المدینه مطالبی را نقل می‌کند. به گفته وی، علامه نیز معتقد است که قدمای اصحاب، تا زمان شیخ طوسی همگی اخباری بوده‌اند؛ «و أمّا حدث الأصولی بین الإمامیة من الزّمن الشیخ الطوسی.»

فیض با این که شیخ را معتقد به وجوب عینی نماز جمعه می‌داند و از عبارت او چنین فتوایی را استنباط می‌کند، ولی به نظر او آشفتگی عبارت شیخ در مورد شرط اذن امام به گونه‌ای است که الهام‌بخش وجوب تخییری برای فقهای بعد از زمان او - که غالباً مقلد وی بودند - شده است (ص ۴۱).

آنچه فیض از کلمات شیخ در این زمینه استنباط می‌کند، این است که، شیخ، در زمان حضور معصوم علیه السلام اذن و یا حضور نایب او را شرط وجوب اقامه جمعه می‌دانست، ولی پس از زمان حضور، از نظر او شرط مذکور منتفی می‌شود (ص ۴۲). به هر روی، عده زیادی از فقها به استناد روایت فضل بن عبد الملک از امام صادق (علیه السلام) دایر بر این که اگر جماعتی در منطقه‌ای گرد آمدند، می‌توانند نماز جمعه را برپا دارند، استحباب اقامه جمعه در عصر غیبت را اختیار کرده‌اند (ص ۴۶) چنانکه علامه نیز در تذکره همین قول را ترجیح داده است. او در آنجا سلطان عادل را به امام معصوم تعبیر کرده و وجوب نماز جمعه را مختص زمان او دانسته و پس از وی با برداشته شدن وجوب، استحباب اقامه آن را باقی دانسته است (ص ۴۶).

فیض با اشاره به اینکه بیشتر فقهای بعد از شهید قائل به وجوب عینی نماز جمعه هستند، اقوال آنان را آورده است. این افراد عبارت‌اند از: فرزند شهید، شیخ حسن بن زین الدین، شیخ محمد فرزند شیخ حسن، سید امیر فضل الله نجفی (که می‌گوید حاشیه‌ای بر رساله اثنی عشریه شهید دارد)، شیخ فخر الدین بن طریح نجفی (که رساله اثنی عشریه را شرح کرده) و عده‌ای دیگر. آنگاه پس از نقل اقوال برخی از فقیهان هم عصرش درباره وجوب عینی اقامه جمعه، به اعتقاد صریح بیش از بیست نفر از آنان بر وجوب عینی تصریح می‌کند (ص ۵۶). وی در پایان این فصل می‌کوشد نشان دهد که اجماع، مطابق تعریف امامیه، حکایت از وجوب عینی دارد. (ص ۶۰-۵۸). اینها ادله‌ای است که شهید در رساله صلاة الجمعة به آن استناد کرده است.

در باب ششم به پاسخ اشکالات وارده پرداخته، به ویژه از استدلال‌های کرکی جواب

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۹

می‌دهد و در مقابل استدلال محقق کرکی در خصوص شرط حضور فقیه به عنوان نایب عام که به مقبوله عمر بن حنظله استدلال می‌کند؛ تا نیابت در اقامه جمعه را نیز دربرگیرد (ص ۶۷)، می‌گوید: اگر فقیه واقعا نیابت از امام معصوم را دارد، باید وجوب متعلق به اقامه جمعه، عینی باشد نه تخییری. محقق کرکی به دلیل مرسوم نبودن اقامه جمعه در میان شیعه، ادعای اجماع بر عدم وجوب عینی کرده و به نظر او گرچه وجوب عینی به این دلیل از بین می‌رود، ولی وجوب تخییری باقی می‌ماند. به ادعای فیض، اعتقاد به قیام اجماع بر عدم اشتراط اقامه جمعه بر وجود فقیه، روشی متین و به حقیقت نزدیک‌تر است (ص ۶۸).

فیض باب هفتم را به ارزیابی اجماع منقولی که به نظر او مدار بحث طرفداران وجوب تخییری است، اختصاص داده است (تا ص ۹۴).

در باب هشتم به نقل روایاتی پرداخته که در زمینه تحریض و تشویق به اقامه جمعه وارد شده است (ص ۹۵). فیض در رساله خود بخش عمده‌ای از استدلال‌های شهید را بازگو کرده و آشکار تحت تأثیر دیدگاه‌های اوست.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۰

۱- کتاب‌های تألیف شده از قرن دهم تا دوازدهم

اشاره

در اینجا رساله‌هایی را که در این زمینه نگارش یافته به ترتیب زیر فهرست می‌کنیم:

الف- رساله‌هایی که در اثبات وجوب عینی نماز جمعه نوشته شده است.

ب- رساله‌هایی که در اثبات عدم وجوب عینی و به عبارت دیگر در اثبات وجوب تخییری نگاشته شده است. «۱»

ج- رساله‌هایی که در تحریم اقامه جمعه در عصر غیبت نگارش یافته است.

د- رساله‌هایی که به دلیل عدم دسترسی ما به نسخه آن‌ها، شناخت عقیده نویسندگان آن‌ها مقدور نشد.

لازم به یادآوری است که زحمت عمده مربوط به این کتابشناسی را «مرحوم آیه الله شیخ آقا بزرگ» در ذریعه کشیده است. تلاش

ما افزون بر تکمیل آن فهرست، ارائه و معرفی نسخه‌های موجود از آن‌هاست؛ در قسمت نخست کتاب‌شناسی تنها رساله‌هایی

انتخاب شده است که از سال ۹۰۰ تا ۱۲۰۰ نگاشته شده‌اند. تنها مورد استثنا رساله‌ای است که به سال ۱۲۰۶ تألیف شده است.

الف- رساله‌های وجوب عینی اقامه جمعه

۱، ۲، ۳- صلاة الجمعة/ زین الدین عاملی معروف به شهید ثانی (م ۹۶۵) شهید ثانی سه رساله در این موضوع به نام‌های زیر نوشته

است: ۱- رساله فی صلاة الجمعة؛ ۲- الحث علی صلاة الجمعة؛ ۳- رساله فی آداب الجمعة. «۲»

(۱) رساله‌هایی که در عدم وجوب عینی نوشته شده، بیشتر ناظر به اثبات وجوب تخییری و جواز است، نه حرمت، گرچه ممکن است چنین نیز باشد.

(۲) نک: ریاض العلماء، ج ۲، ص ۳۷۰؛ امل الامل، ج ۱، ص ۸۶

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۱

ملا عبد الله تونی در صحت انتساب این رساله به شهید تردید نموده است. «۱» علامه آقا بزرگ تهرانی؛ علت این تردید را ناشی از

اشتباهی می‌داند که بر اساس آن تاریخ فراغت از تألیف این کتاب در نسخه‌ای سال ۹۷۲ بوده است در حالی که شهید، سالها پیش

از آن به شهادت رسیده است. آقا بزرگ می‌گوید: اصل نسخه در مکتبه الخوانساری موجود می‌باشد و تردیدی نیست که سهو از

ناسخ بوده که به جای «ستین»، «سبعین» نوشته است. «۲» به نظر می‌رسد که این انکار، بیش از آن که ناشی از این خطا باشد، ناشی

از آن است که عالمان منکر وجوب نماز جمعه، نمی‌خواستند تا انتساب این رساله را به عالم برجسته‌ای مانند شهید ثانی بپذیرند.

ملا محمد سراب در رساله‌ای که در رد بر تونی نگاشته، می‌نویسد: این سخن بسیار سست، یا از روی فراموشی است یا فریبکاری

که از گوینده دور است؛ چه متواتر است که این رساله از شهید است و اگر تونی آگاه نبود، می‌خواست از دیگران پرسد، چنان که

نگارنده مدارک هم عبارت‌هایی از آن را آورده و شهید نیای اوست؛ شایسته بود که از یکی از فرزندان شهید که در این شهرها

هستند پرسد تا نسخه خط او را بدو نشان دهند یا از راه‌های دیگر روشن کنند که آن رساله از شهید است. گذشته از این‌ها، این

رساله پس از آن کتاب‌هایی که او می‌پندارد مؤخر است، نوشته شده است. تازه این که بگوییم شهید این رساله را در جوانی نوشته

است، به او گستاخی کرده‌ایم و اندیشه جوانی او را ناپخته خوانده‌ایم. از همه اینها که بگذریم چنان که شهید خود نوشته است او

بخش یکم مسالک را روز چهارشنبه رمضان ۹۵۱ و شرح لمعه را پایان شب شنبه ۲۱ جمادی الاولی سال ۹۵۷ و این رساله را در

اول ربیع الأول سال ۹۶۲ تمام کرده است. «۳»

نسخه‌هایی از این رساله در فهرست مجلس، ج ۷، صص ۱۸۴-۱۸۳، فهرست دانشگاه شماره ۴۱۰۲، فهرست سپهسالار سابق ج ۵، ص ۲۸۹، فهرست نسخه‌های خطی (نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه) دفتر ۱۱، ۱۲، ص ۲۸۳، فهرست مرعشی، ج ۲۱، صص ۸۵-۸۴ معرفی شده است. متن چاپی آن توسط انتشارات اسلامی در قم به چاپ رسیده است.

۴- الشهاب الثاقب/ ملا محسن فیض کاشانی (م ۱۰۹۱) این رساله در اثبات وجوب عینی نماز جمعه نوشته شده و در بیروت و جز آن به چاپ رسیده است. ترجمه فارسی آن نیز در قم به چاپ رسیده است. ردیه‌های مختلفی بر آن نگاشته‌اند که از آن جمله، ردیه اسماعیل بن محمد حسین بن محمد رضا بن علاء الدین

(۱) فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس، ج ۷، صص ۱۸۳-۱۸۲

(۲) ذریعه، ج ۱۶، ص ۷۲. در همین زمینه نک: فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه، ج ۵ ص ۲۰۹۵

(۳) فهرست نسخه‌های خطی اهدائی مشکات به کتابخانه مرکزی دانشگاه، ج ۵، صص ۲۰۹۵-۲۰۹۶

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۲

محمد مازندرانی است «۱» و صاحب روضات الجنات قسمتی از آن را عینا آورده است. امین بن عبد الوهاب، شاگرد فیض نیز رساله‌ای در رد بر شهاب ثاقب نوشته است. «۲»

۵- فیض رساله دیگری به فارسی در این زمینه تحت عنوان ابواب الجنان دارد. «۳»

نسخه‌ای از آن در کتابخانه مرعشی (فهرست، ج ۲۶، ص ۱۳۴، ش ۱۰۱۷۷) موجود است.

۶- رساله فی صلاة الجمعة «۴»/ حسین بن عبد الصمد (م ۹۸۴) نویسنده پدر شیخ بهایی است. این رساله در اثبات وجوب عینی نماز جمعه نگاشته شده و دو نسخه از آن در فهرست مجلس، ج ۵، ص ۲۸۵ معرفی گردیده است؛ نسخه‌ای از آن هم در کتابخانه مرعشی ش ۱۱۱۱۲ موجود است. قسمتی از کتاب العقد الطهماسبی نویسنده که چاپ شده، در این باره است. شیخ حسین بن عبد الصمد، به ویژه زمانی که در خراسان منصب شیخ الاسلامی داشته، نماز جمعه را برگزار می‌کرده «۵» و نقش مهمی در احیای این حرکت داشته است.

۷، ۸، ۹- رساله فی صلاة الجمعة/ محمد بن عبد الفتاح تنکابنی «سراب» (م ۱۱۲۴) تنکابنی چندین رساله در این زمینه نوشته و یکی از درگیرترین عالمان این دوره، در مبحث مربوط به نماز جمعه است.

یکی از رساله‌های او در این زمینه، رساله‌ای که در رد بر مولا علی رضای تجلی شیرازی (م ۱۰۸۵) و فاضل تونی نوشته و ادله آنان را دائر بر حرمت اقامه نماز جمعه در عصر غیبت، رد کرده است. این رساله در فهرست مجلس، ج ۷، صص ۱۷۹-۱۷۸ و فهرست دانشگاه ج ۵، ص ۲۰۹۴ معرفی شده است. «۶» در آنجا آمده است که وی این رساله را به اشاره استادش محمد باقر سبزواری نوشت که فاضل تونی رساله او را رد کرده بود.

وی رساله دیگری به زبان عربی دارد که در فهرست دانشگاه ج ۱۶، صص ۳۹۲-۳۹۱ معرفی شده و نسخه‌ای از آن در کتابخانه آستان قدس به شماره ۶۴۶۶ موجود است. «۷»

رساله دیگر او در رد بر آقا جمال خوانساری است «۸» که آن را به دستور استادش شیروانی

(۱) فهرست کتابخانه آیه الله مرعشی، ج ۸، ص ۲۲۲

(۲) روضات الجنات، صص ۸۷-۸۲

(۳) ذریعه، ج ۱، ص ۷۷، و ج ۱۵، ص ۷۸

(۴) ذریعه، ج ۱۵، ص ۷۰

(۵) روضات، ج ۲، ص ۳۴۱؛ و نک: فقه شیعه ص ۲۰۱

(۶) نک: فقه شیعه، ص ۲۶۷

(۷) فهرست الفبایی کتب خطی آستان قدس رضوی، (مشهد، ۱۳۶۹) ص ۳۸۶، (فهرست ج ۲۰، ص ۳۲۷)

(۸) فهرست کتابخانه آیه الله مرعشی، ج ۱۳، ص ۸۷

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۳

تألیف کرده است. «۱» رساله‌ای از سراب هم در کتابخانه مدرسه آیه الله خویی در مشهد موجود است. «۲»

در کتابخانه ملی، مجموعه‌ای مشتمل بر سه رساله وجود دارد. نخست رساله فاضل تونی در انکار وجوب عینی نماز جمعه. پس از آن رساله ملا محمد سراب در رد بر آن و سپس پاسخی که برادرزاده ملا عبد الله تونی با نام محمد امین به ملا محمد سراب داده است. «۳» مانند همین مجموعه، به همین ترکیب، در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران هم موجود است. «۴»

در ذریعه مجموعاً چهار رساله از او در این زمینه معرفی شده است. «۵» آقای سماوی در شرح حالی که برای سراب آورده، سه رساله در این زمینه برای او یاد کرده است. نخست رساله‌ای که در رد بر رساله تونی (م ۱۰۷۱) است. دوم رساله‌ای عربی که آن را در رمضان ۱۱۰۶ نگاشته و در شش فصل درباره نماز جمعه بحث کرده است. سوم رساله‌ای به فارسی که در رد بر رساله آقا جمال خوانساری نوشته است. «۶»

۱۰، ۱۱، ۱۲- القامعه للبدعه فی ترک صلاة الجمعة / عبد الله بن صالح سماهيجی (م ۱۱۳۵) از این کتاب نسخه‌هایی در فهرست مجلس، ج ۷، ص ۲۰۸-۲۰۷ و در فهرست کتابخانه آیه الله مرعشی ج ۱۳، ص ۷۹، ج ۲۳، ص ۲۱۲ معرفی شده است. در فهرست مجلس رساله یاد شده به اجمال چنین معرفی شده است: این رساله دارای چهار فصل است: فصل اول در ادله وجوب عینی نماز جمعه از قرآن. فصل دوم در ادله وجوب عینی از اخبار که ضمن آن ۷۲ روایت نقل شده است. فصل سوم در اثبات آن از راه اجماع که در مطاوی آن نام جمعی از علمای معاصرش و کسانی را که در این باب رساله نوشته‌اند، ذکر می‌کند و در فصل چهارم ایرادهایی بر فاضل هندی (م ۱۱۳۷) و ملا خلیل قزوینی (م ۱۰۸۹) وارد آورده است.

بنابر اظهار علامه آقا بزرگ، او سه رساله در این زمینه نوشته که اولی قامعه للبدعه، دومی رساله الدمعه و سومی فذلکة الدلائل نام دارند. «۷» سومین رساله او رد بر فاضل هندی نوشته

(۱) ذریعه، ج ۱۵، ص ۶۷

(۲) فهرست کتاب‌های خطی کتابخانه مدرسه آیت الله خویی، مشهد، ص ۴۶

(۳) فهرست کتابخانه ملی ج ۱۰، ص ۴۳۹، ش ۱۸۵۸/ع. آقا بزرگ مانند همین نسخه را در بغداد دیده است.

(ذریعه، ج ۱۵، ص ۷۵)

(۴) فهرست دانشگاه، ج ۱۰، ص ۱۷۱۹

(۵) ذریعه، ج ۱۵، ص ۸۱-۸۰ و نک: فقه شیعه، ص ۲۶۶

(۶) بزرگان رامسر، صص ۱۴۰-۱۴۱

(۷) ذریعه، ج ۱۵، ص ۷۶

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۴

شده است. «۱»

۱۳- کشف الریبه عن حکم صلاة الجمعة فی ازمنة الغيبة/ میرزا علی بن محمد (قرن ۱۳) نسخه‌ای از آن که بسیار مفصل است، در کتابخانه آیه الله مرعشی، ج ۷، ص ۳۰۷ معرفی شده است؛ این رساله به خط مؤلف و تألیف آن در سال ۱۲۰۶ پایان یافته است.
 ۱۴، ۱۵- نماز جمعه، رساله رجاء الحق/ ملا- محمد طاهر قمی (م ۱۰۹۸) رساله نخست در ردّ بر مولانا حسن علی بن عبد الله شوشتری است که از قائلین به تحریم اقامه جمعه در عصر غیبت بوده است. این حسن علی (م ۱۰۷۵)، مدرّس مدرسه پدرش؛ معروف به مدرسه ملا عبد الله بود که خلیفه سلطان او را برداشت و محقق سبزواری را به جای وی نصب کرد. «۲»
 ملا محمد طاهر قمی که از علمای با نفوذ این روزگار بوده است و خود منصب امام جمعگی شهر قم را داشته، این رساله را به سال ۱۰۶۸ تألیف کرده است. نسخه‌هایی از آن در فهرست مجلس، ج ۱۶، ص ۳۷۱، فهرست کتابخانه آیه الله مرعشی، ج ۱۶، ص ۲۴۲، ج ۲۹ ص ۱۶۵ (ش ۵/ ۱۱۵۲۰) و فهرست کتابخانه ملک، ج ۶، ص ۱۶۸ معرفی شده است.

وی در مقدمه نوشته است: پوشیده نماند که در روز سه شنبه، عاشر شهر جمادی الاولی، سنه ثمان و ستین بعد ألف، در مجلسی شریف و محفلی منیف، محتوی بر فضلا و صلحا، رساله‌ای به نظر رسید، از تصانیف بعضی از فضلالی معاصرین، و هو الفاضل المعروف المشهور مولا- حسن علی بن مولانا عبد الله المغفور، در تحریم نماز جمعه و رد قائلین به وجوب آن به وجوه ضعیفه و اعتراضات سخیفه. پس در نوشتن جواب از آن متردد خاطر شده؛ به استخاره رجوع نمود. استخاره نوشتن خوب و نوشتن بد آمد. بنابراین به نوشتن مبادرت نمود. «۳»

رساله دیگر او در این باره جاء الحق نام دارد که در ۲۱ ربیع الثانی سال ۱۰۷۶ در رد بر ملا خلیل قزوینی به پایان رسیده و نسخه‌ای از آن در فهرست کتابخانه آیه الله مرعشی، ج ۱۵، ص ۱۵۸ معرفی شده است. «۴» نسخه دیگری از آن در فهرست مجلس (۱۴/ ۳۷۲) معرفی شده است.

۱۶- جمعه من مسائل الجمعة/ سید مرتضی بن محمد ساروی (زنده در ۱۰۴۹) مؤلف پس از بازگشت از نجف اشرف به یکی از شهرهای ایران، از اختلاف مردم آن

(۱) همان، ج ۱۵، ص ۷۶

(۲) وقایع الاعوام و السنین، ص ۵۲۳ (ذیل حوادث سال ۱۰۷۵)

(۳) فهرست دانشگاه، ج ۵، ص ۲۰۹۳؛ مرعشی، ش ۱۱۵۲۰، برگ ۸۰-پ.

(۴) نک: فقه شیعه، ص ۲۵۳

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۵

سامان درباره نماز جمعه ناراحت شده و بنا به درخواست برخی از دوستان، این رساله را دایر بر وجوب عینی اقامه آن در سال ۱۰۴۹ تألیف کرده است. نسخه گویا منحصر آن، در فهرست کتابخانه آیه الله مرعشی ج ۸، ص ۲۲۱ ش ۳۰۳۲ معرفی شده است. وی در مقدمه اشاره به اختلاف نظرهای موجود درباره نماز جمعه کرده و این که «أن الناس تشوشوا و تشتتوا فی الأطراف و تبددوا و ترددوا فی الأکناف سائلین من الفضلاء الذین لم یبلغوا علیا درجه الاجتهاد و الإفتاء، فاحصین من التفقه الذین لم یتجاوز أسفل درجه التقليد و الاستفتاء، فبعضهم کان یجوزها رجما بالغیب و بعضهم کان یحرّمها رمیا بالغیب». پس از آن از وی خواسته‌اند تا در این باره نظر بدهد که او هم، همین رساله را نگاشته است.

۱۷، ۱۸- صلاة الجمعة/ ملا محمد باقر بن محمد مؤمن معروف به محقق سبزواری خراسانی (م ۱۰۹۰) وی که سالها خود و اعقابش منصب امامت جمعه اصفهان را داشتند، دو رساله، یکی به فارسی و دیگری به عربی در این زمینه تألیف کرده است. «۱» نسخه‌هایی

از رساله فارسی او در فهرست کتابخانه ملک، ج ۶، ص ۹۶ و ۱۶۹، فهرست کتابخانه الهیات مشهد، ج ۳، ص ۷۲۱ و فقه شیعه ص ۲۴۴ معرفی شده است. فاضل تونی رساله‌ای رد آن نگاشته و او را به شدت مورد حمله قرار داده است. «۲» فیض مطالبی از او در تأیید خود آورده و او را به عنوان فقیه العصر و فاضل الزمان ستوده است. «۳» رساله عربی او به شماره ۱۳۱۴۹، ۱۹۹۰۱ (فهرست آستان قدس ۲۰/۳۲۶) و ۷۱۵۰ و ۲۱۲۴۷ (فهرست ۲۱/۹۱۳) در کتابخانه آستان قدس رضوی علیه الصلاة والسلام موجود است. (همچنین بنگرید: فهرست کتابخانه آیه الله مرعشی، ج ۸، ص ۲۲۱، ش ۳۰۳۲).

۱۹- صلاة الجمعة/ عبد الله حسینی مدنی این رساله نقدی بر بحث نماز جمعه کشف اللثام فاضل هندی است که نسخه‌ای از آن در فهرست کتابخانه آیه الله مرعشی، ج ۱۳، ص ۸۶-۸۵ معرفی گردیده است. مؤلف فهرست در پاورقی یادآور شده است که شاید نویسنده این رساله از شاگردان فاضل هندی بوده و از اسم مستعاری استفاده کرده باشد.

۲۰- رساله فی صلاة الجمعة/ نظام الدین محمد بن حسین قریشی ساوجی (حدود ۱۰۴۰) مرحوم شیخ آقا بزرگ این رساله را چنین وصف کرده: «الظاهر أنّها فی الوجوب

(۱) ریاض، ج ۵، ص ۴۵

(۲) فهرست دانشگاه، ج ۱۴، ص ۳۶۰۴

(۳) الشهاب الثاقب، ص ۵۲

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۶

العینی. «۱»

۲۱- رساله فی صلاة الجمعة و اختیار وجوبها الرسالة الصدریة/ صدر الدین محمد قزوینی «۲» بنا به نوشته ذریعه «۳» این رساله در سال ۱۱۱۰ تألیف شده است. بنا به اظهار صاحب ریاض، این رساله ردی است که مؤلف در قالب شرح بر استادش آقا رضی قزوینی که قائل به رجحان احتیاط در ترک جمعه بوده و عقیده‌اش را در کتاب التهجدیه آورده، نگاشته است. «۴»

۲۲، ۲۳- الحجّة فی وجوب الجمعة/ محمد مقیم فرزند محمد علی یزدی (م ۱۰۸۴) مؤلف به سال ۱۰۶۳ نگارش آن را به پایان رسانده است. همو رساله دیگری در وجوب نماز جمعه دارد که ضمن تفسیر وی از سوره جمعه، با نام وسیلة النجاة فی سوره الجمعة آمده است. نسخه‌ای از آن در کتابخانه وزیری یزد به شماره ۱۰۳ (فهرست، ج ۱، ص ۱۳۸) موجود است. درباره وی آمده است که شاگرد مجلسی اول بوده و به مدت چهل سال در یزد اقامه نماز جمعه می کرده است. او اولین شخصی بوده که نماز جمعه را در این شهر برپا کرده است. «۵» این رساله را آقای سید جواد مدرسی در یزد به چاپ رسانده است.

۲۴- رساله فی صلاة الجمعة/ سلیمان بن عبد الله بحرانی ماحوزی (م ۱۱۲۱) این رساله در اثبات وجوب عینی نماز جمعه «۶» ردّ بر رساله‌ای است که نویسنده‌اش اعتقاد به حرمت اقامه جمعه در عصر غیبت داشته است. صاحب روضات از آن با نام رساله فی مسألة وجوب صلاة الجمعة عینا یاد کرده است. «۷»

۲۵- حرمة صلاة الجمعة فی السفر/ محمد مسیح بن اسماعیل فسوی معروف به مسیحا (م ۱۱۱۵) وی قائل به وجوب نماز جمعه و حرمت آن در وقت سفر است. این رساله در سال ۱۱۰۲ تألیف شده و نسخه‌ای از آن در کتابخانه آستان قدس رضوی (فهرست ۲۰/۳۲۸) موجود است.

۲۶- رساله فی صلاة الجمعة و اختیار الوجوب العینی/ عبد العظیم بن عباس استرآبادی «۸»

(۲) همان، ص ۸۱

(۳) همان ج ۱۵، ص ۸۱، ج ۱۱، ص ۲۰۳

(۴) ریاض، ج ۵، ص ۱۷۲؛ نسخه‌ای از رساله تهجدیه که در آداب نماز شب بوده و به مناسبت به بحث نماز جمعه هم پرداخته، در کتابخانه مجلس موجود است. (فهرست، ج ۱۰، بخش ۱، ص ۲۱۵-۲۱۶)

(۵) النجوم السرد بذکر علماء یزد، ص ۱۴۷ (نسخه عکسی)

جعفریان، رسول، دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، در یک جلد، قم - ایران، اول، ه ق دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه؛ ص: ۷۶

(۶) ذریعه، ج ۱۵، ص ۷۲، ش ۴۸۲

(۷) روضات، ج ۴، ص ۱۹

(۸) ذریعه، ج ۱۵، ص ۷۳

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۷

۲۷- رساله در نماز جمعه/ ملا عبد الله بن حسین شوشتری (م ۱۰۲۱) نویسنده از علمای معروف اصفهان و استاد آخوند ملا محمد تقی مجلسی و قهپایی و برخی دیگر بوده و این رساله در اثبات وجوب عینی اقامه جمعه در عصر غیبت نوشته شده است. «۱» نسخه‌ای از آن را نیافتیم؛ اما بخشی از مطالب آن را ملا محمد مقیم یزدی در رساله نماز جمعه خویش آورده است. «۲»

۲۸- رساله در نماز جمعه و وجوب آن/ مولی محمد بن حسن مؤلف رساله، هم نام شیخ حر عاملی، اما جز اوست. علامه آقا بزرگ نسخه‌ای از این رساله را در مکتبه خوانساری دیده است. «۳»

۲۹- صلاة الجمعة/ مولی عوض شوشتری (م بعد از ۱۱۰۰) صاحب ریاض می نویسد: او از کسانی است که نماز جمعه را در عصر غیبت واجب می دانسته، خود به اقامه آن می پرداخته و رساله‌ای در این باب نوشته است. «۴»

۳۰- رساله فی صلاة الجمعة و القول بوجوبها/ احمد بن محمد بن یوسف بحرانی (م ۱۱۰۲) نویسنده این رساله قائل به وجوب عینی آن شده و رساله خود را در ردّ بر شیخ سلیمان شاخوری نوشته است. «۵»

۳۱- رساله فی وجوب صلاة الجمعة/ سید محمد تقی بن ابی الحسن حسینی استرآبادی این رساله در امل الآمل، ج ۲، ص ۲۵۱، ریاض العلماء، ج ۵، ص ۴۶، ذریعه، ج ۱۵، ص ۶۷ و الروضة النضرة ص ۹۴ معرفی شده است. نویسنده آن، نه تنها بر عدم حرمت اقامه آن در عصر غیبت تأکید می‌ورزد بلکه از جمله کسانی است که اعتقاد به وجود عینی آن را دارد. او رساله خود را در سال ۱۱۲۲ ق به پایان برده است.

۳۲- رساله فی صلاة الجمعة و وجوبها العینی «۶»/ مولی عماد بن یونس مؤلف رساله از علمای اخباری است. صاحب ریاض با اشاره به این مطلب، رساله او را مختصر و در اثبات وجوب عینی وصف کرده است. «۷» وی شاگرد مولی عبد الله تستری است

(۱) همان، و نک: الروضة النضرة (طبقات اعلام الشیعه، قرن ۱۱)، ص ۳۴۳

(۲) الحجّة فی وجوب صلاة الجمعة، ملا محمد مقیم یزدی (م ۱۰۸۴) تصحیح السید جواد المدرسی، صص ۸۱-۸۲

(۳) ذریعه، ج ۱۵، ص ۷۹

(۴) ریاض، ج ۴، ص ۳۰۴؛ کشف الاستار، ج ۶، ص ۲۹۳

(۵) ذریعه، ج ۱۵، ص ۶۳، نجوم السماء، ص ۱۵۲

(۶) اگر چه نامهای این رساله‌ها عربی است ولی غالباً به زبان فارسی نوشته شده است.

(۷) ریاض، ج ۴، ص ۲۹۸؛ ذریعه، ج ۱۵، ص ۷۷، الروضة النضرة، ص ۴۲۰

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۸

که به سال ۱۰۲۱ ق در گذشته «۱» و رساله‌ای از او در وجوب عینی یاد کردیم.

۳۳- رساله الجمعة/ محمد بن حسن حر عاملی (م ۱۱۰۴) این رساله در پاسخ رساله‌ای است که در رد بر شهید ثانی نوشته شده بوده است. «۲» در فقه شیعه ص ۲۶۰ آمده است: مندرج در الفوائد الطوسیه او، ولی در نسخه چاپ قم ۱۴۰۴ ق که ناقص است، چیزی از آن وجود ندارد.

۳۴- رساله فی صلاة الجمعة/ زین الدین علی بن سلیمان بن درویش بن حاتم قدمی (م ۱۰۶۴) وی کسی است که برای نخستین بار حدیث را در بحرین منتشر کرد. مؤلف این رساله را در اثبات وجوب عینی نماز جمعه نوشته است. «۳» وی در آنجا عقیده استادش محمد بن حسن بن رجب مقابی را نیز همین دانسته است.

۳۵- رساله فی صلاة الجمعة و وجوبها عیناً/ شیخ علی بن شیخ محمد بن احمد بحرانی مؤلف برادرزاده شیخ یوسف بحرانی است. «۴» آقا بزرگ می‌نویسد: نسخه‌ای از این کتاب نزد محمد صالح بحرانی بوده است.

۳۶- صلاة الجمعة و وجوبها العینی فی زمن الغیبة/ محمد باقر مجلسی (م ۱۱۱۰) نسخه‌ای از آن در فهرست مجلس ج ۱۶، ص ۲۵۳ معرفی شده است. «۵» علامه مجلسی در بحار الانوار به تفصیل در این باره سخن گفته که در بخش نخست این نوشتار، مطالبی از آن نقل کردیم.

۳۷- رساله فی صلاة الجمعة/ محمد تقی مجلسی (م ۱۰۷۰) فیض کاشانی و نیز صاحب حدائق می‌نویسند: ملا محمد تقی مجلسی رحمه الله درباره عینیت وجوب نماز جمعه در این رساله ۲۰۰ حدیث آورده است که چهل حدیث آن صریح در وجوب عینی، پنجاه حدیث ظاهر در وجوب عینی نود حدیث نشانگر مشروعیت اقامه آن در عصر غیبت و ۲۰ حدیث باقی مانده در فضیلت این نماز است. «۶»

فیض قسمتی از این رساله را عیناً در رساله خود آورده است. «۷» هم چنین نوشته است که حسن قاننی و میر محمد زمان مشهدی نیز به خط خود بر رساله محمد تقی تقریظ نوشته و

(۱) کشف الاستار، ج ۶، ص ۲۹۳

(۲) امل الآمل، ج ۱، ص ۱۴۴؛ ریاض، ج ۵، ص ۶۵

(۳) ذریعه، ج ۱۵، ص ۷۶

(۴) همان.

(۵) نک: فقه شیعه، ص ۲۶۲

(۶) ذریعه، ج ۱۶، ص ۶۸؛ الحدائق الناضرة، ج ۹، ص ۳۹۰

(۷) الشهاب الثاقب، ص ۵۵

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۹

تأکید بر عینیت نماز جمعه کرده‌اند. «۱» صاحب جواهر نیز اشارتی به آن رساله دارد. «۲» همچنان که ولی قلی شاملو نیز از این رساله مجلسی اول خبر داده، «۳» و بحرانی دو صفحه از آن را نقل کرده «۴» و از همانجا معلوم می‌شود که وی نیز بحث شرط حضور امام را نپذیرفته است.

- ۳۸- رساله صلاة الجمعة و القول بالوجوب العینی فی غایة البسط در تکملة نقد الرجال آمده است: گویا این رساله از سید حسن عاملی؛ مفتی عصر شاه طهماسب ماضی باشد. «۵»
- ۳۹- رساله فی صلاة الجمعة و عینتها فی زمن الغیبة/ جعفر بن حسین بن ... موسوی خوانساری این رساله در اثبات وجوب عینی اقامه جمعه در عصر غیبت بوده و در رد بر آقا جمال خوانساری نوشته شده است. «۶»
- ۴۰- صلاة الجمعة و وجوبها/ حسین بن حسن بن احمد بن سلیمان غریفی بحرانی (م ۱۰۰۱) نگارش این کتاب در سال ۹۹۶ صورت گرفته است. «۷»
- ۴۱- رساله فی صلاة الجمعة/ مولی حسین بن الحسن جیلانی اصفهانی لنبانی (م ۱۱۲۹) نویسنده آن شاگرد آقا جمال خوانساری است و رساله خود را در رد بر استاد و وجوب عینی اقامه جمعه نگاشته است. «۸»
- ۴۲- رساله فی صلاة الجمعة و وجوبها عینا/ مولی محمد امین تبریزی سیاح فیض در الشهاب الثاقب از آن نقل کرده و قسمتی از آن را آورده است. «۹»
- ۴۳- رساله فی وجوب صلاة الجمعة/ محمد امین بن محمد علی بن فرج الله کاظمی (م ۱۰۸۵) مؤلف این رساله را به خواهش برخی از مؤمنین نگاشته است. نسخه‌ای از آن در کتابخانه آستان قدس رضوی به شماره ۸۶۵ گک موجود است. (فهرست ۲۰ / ۳۲۱) ۴۴- رساله فی وجوب صلاة الجمعة/ میرزا عبد الله افندی مؤلف ریاض العلماء (م ح ۱۱۲۹) مؤلف در شرح حال خود در ریاض العلماء (ج ۳، ص ۲۳۱) اشاره به این رساله‌اش کرده که در رد فاضل قزوینی بوده و البته مفقود شده، است.

(۱) الروضة النضرة، ص ۱۵۴

(۲) جواهر الکلام، ج ۱۱، ص ۱۷۴

(۳) قصص الخاقانی، ج ۲، ص ۳۹

(۴) الحدائق الناضرة، ج ۹، صص ۳۹۰-۳۹۱

(۵) ذریعه، ج ۱۵، ص ۶۹

(۶) همان

(۷) همان، ج ۱۵، ص ۷۰

(۸) همان.

(۹) همان، ج ۱۵، ص ۶۴

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۸۰

- ۴۵- رساله فی وجوب صلاة الجمعة/ عیسی بیگ بن محمد صالح بیگ (م ۱۰۷۳) مؤلف پدر میرزا عبد الله افندی است و در شرح حالی که برای پدرش نگاشته (ریاض ۴/ ۳۰۷) از این رساله او یاد کرده است.
- ۴۶- صلاة الجمعة/ شیخ بهایی (م ۱۰۳۰) (منسوب) در فهرست کتابخانه ملک (۵/ ۲۲۴) ضمن معرفی این رساله آمده است: گویا از شیخ بهایی باشد؛ این رساله به عربی است که در آن خبرهای وجوب نماز جمعه آمده است.
- ۴۷- رساله فی وجوب صلاة الجمعة عینا/ سید هاشم بن سلیمان البحرانی (م ۱۱۰۷).
- نسخه‌ای از این رساله در فهرست کتابخانه ملی فارس (۲/ ۲۹۵) شناسانده شده است. «۱»
- ۴۸- کتاب فی اثبات وجوب صلاة الجمعة عینا/ علم الهدی بن فیض کاشانی (م ۱۱۱۵) آیه الله مرعشی در ذیل تألیفات وی در مقدمه معادن الحکمه (ج ۱، ص ۸۰) از این رساله یاد کرده است.

۴۹، ۵۰- رساله فی صلاة الجمعة/ محمد تقی بن میر عبد الله کشمیری (تألیف ۱۰۹۷) نسخه‌ای از آن در فهرست دانشگاه ج ۵، ص ۲۰۹۱ شناسانده شده و اظهار شده است که در اثبات وجوب عینی است. در ص ۲۰۹۲ رساله دیگری از همان نویسنده در اثبات وجوب عینی نماز جمعه، معرفی شده است.

۵۱- نماز جمعه/ مؤلف (؟) این رساله در وجوب نماز جمعه نگاشته شده و نسخه‌ای از آن در فهرست مجلس، ج ۱۶، ص ۲۵۴ معرفی شده است.

۵۲- صلاة الجمعة/ مؤلف (؟) ظاهراً در اثبات وجوب عینی اقامه جمعه نوشته شده است، این رساله ناقص و نسخه‌ای از آن در فهرست کتابخانه ملک (ج ۱، ص ۳۵۳) معرفی شده است.

۵۳- رساله در نماز جمعه/ مؤلف (؟) رساله‌ای است فارسی و در اثبات وجوب نماز جمعه در عصر غیبت در دوازده بحث که تاریخ کتابت آن ۱۱۲۲ است و نسخه‌ای از آن در فهرست کتابخانه آیه الله مرعشی (ج ۱۶، ص ۲۴۱، ضمن مجموعه ۶۲۶۰) معرفی شده است.

۵۴- رساله در وجوب عینی نماز جمعه/ مؤلف (؟) نسخه‌ای از آن در فهرست کتابخانه مسجد اعظم قم (ص ۴۶۱) شناسانده شده است.

۵۵- رساله التمویه/ مؤلف (؟)

(۱) نیز بنگرید: روضات، ج ۸، ص ۱۸۳

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۸۱

آقا بزرگ (۶۷/۱۵ ش ۴۵۸) می‌نویسد: این رساله یکی از علمای اخباری است که رد بر محمد تقی کشمیری نگاشته است؛ اما اشکال آن است که چگونه گفته شده است که رساله کشمیری در اثبات عینیت نماز جمعه بوده (نک: ش ۵۴-۵۳) و این رد نیز در اثبات وجوب آن است! ۵۶- الهدایه فی وجوب الجمعة/ مؤلف (؟) از نام رساله به دست می‌آید که در اثبات نماز جمعه نگاشته شده است. نسخه‌ای از آن در کتابخانه آستان قدس رضوی (فهرست الفبایی) ص ۶۰۸، ش ۱۰۸۷۵ به تاریخ ۱۱۰۴) موجود است.

۵۷- صلاة الجمعة و احکامها فی زمان الغیبه/ مؤلف (؟) در این رساله وجوب نماز جمعه در دوره غیبت بحث شده مؤلف آن، این نماز را واجب می‌داند و در آن از شهید ثانی و حسین بن عبد الصمد یاد کرده است. نسخه‌ای از آن در فهرست دانشکده حقوق صص ۳۹۹-۳۹۸ با شماره ۵۵- د شناسانده شده است.

۵۸- رساله در وجوب نماز جمعه/ مؤلف؟

رساله کوتاهی است از یک عالم شیعی در اثبات وجوب نماز جمعه در عصر غیبت.

مؤلف در آن ادعا می‌کند که وجوب نماز جمعه اجماعی بین علمای شیعه است و خود چهار دلیل بر وجوب آن اقامه می‌کند. او در این کتاب از محمد باقر سبزواری و شرح شرایع سید محمد نقل می‌کند. (فهرست کتابخانه مجلس، ۳۸/۵۴۵) ۵۹- رساله در نماز جمعه/ مؤلف؟ رساله مفصل فارسی است که در یکشنبه ۲۵ شوال ۱۰۸۶ کتابت شده و مع الاسف با همه کامل بودن، نام مؤلف آن روشن نیست. نسخه آن در آستان قدس رضوی به ش ۱۷۱۶۹ موجود است.

ب- رساله‌های عدم وجوب عینی و یا اثبات وجوب تخییری:

در این قسمت رساله‌هایی را می‌آوریم که در نفی وجوب عینی نوشته شده است. به طور طبیعی این قبیل آثار که گفته شده است در نفی وجوب عینی است، در صدد اثبات وجوب تخییری است. گرچه ممکن است در حرمت نیز باشد. بنای ما در این بخش یاد از

آثاری است که در وجوب تخیری بوده نوشته شده است.

۱- صلاة الجمعة/ نور الدین علی بن عبد العال، محقق کرکی (م ۹۴۰) این نخستین رساله‌ای است که درباره نماز جمعه و در اثبات وجوب تخیری آن، به شرط حضور فقیه جامع الشرائط نوشته شده و اخیراً در مجموعه رسائل محقق کرکی به دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۸۲

چاپ رسیده است ما گزارش محتوای آن را در بحثهای نخست کتاب آوردیم. «۱» و متن آن هم در این مجموعه به چاپ رسیده است.

۲- رساله صلاة الجمعة/ عبد الله بن محمد تونی بشروی خراسانی، فاضل تونی (م ۱۰۷۱) رساله تونی در نفی عینیت نماز جمعه، رساله‌ای مشهور از این روزگار است. این رساله از طرف محمد بن عبد الفتاح تنکابنی مشهور به سراب رد شده و برادرزاده تونی نیز کتاب سراب را رد کرده است. «۲»

هر سه رساله در یک جا در فهرست کتابخانه دانشگاه (ج ۱۰، ص ۱۷۱۹) و فهرست کتابخانه ملی (ج ۱۰، ص ۴۳۹) و فهرست مجلس (ج ۱۰، ب ۲، ص ۸۷۴؛ ج ۷، ص ۱۷۷، ۱۸۰) معرفی شده است. فاضل تونی در آغاز رساله خود که آن را به عربی نوشته، آورده است که جمعی از معاصران، سخنی تازه ساز کرده و بدعتی آورده، گویند، وجوب عینی نماز جمعه نه مشروط به وجود امام است و نه فقیه جامع الشرائط؛ و غرض از نوشتن این رساله ابطال این رأی مبتدع است.

نسخه‌ای از این رساله در فهرست کتابخانه آیه الله مرعشی (ج ۷، ص ۱۱۲ ش ۲۵۲۶) و فهرست مجلس (۹۳/۱۲)، و فهرست آستان قدس رضوی (ج ۲۰، ص ۳۱۹، ش ۱۳۲۵۹، ج ۲۱، ص ۹۱۴، ش ۱۱۳۳۵) معرفی شده است. «۳»

۳- رساله فی صلاة الجمعة/ امین بن احمد تونی (احمد م ۱۰۸۳) وی برادرزاده تونی است که نقد نقد سراب را بر عمویش نوشته و همراه رساله تونی و سراب، در فهرست مجلس (ج ۷، ص ۱۸۰) و جاهای دیگر که شرح آن در ذیل نام سراب و تونی گذشت، آمده است.

۴- رساله فی صلاة الجمعة/ محمد باقر استرآبادی، معروف به میر داماد (م ۱۰۴۱) رساله مذکور در یک صفحه آن هم در پاسخ پرسشی نگاشته شده است. فتوای میر داماد آن است که فریضة جمعه در عصر غیبت افضل دو واجب ظهر و جمعه- به شرط وجوب نایب عام، که همان مجتهد جامع الشرائط است- می‌باشد و در صورت عدم وجود نایب عام، اقامه نخواهد شد. فیض گفته است که وی نماز جمعه را اقامه می‌کرده و او بارها، با وی نماز جمعه خوانده است. «۴»

نسخه‌هایی از آن در فهرست کتابخانه آیه الله مرعشی (ج ۱۸، ص ۲۱۲، ج ۲۹، ص

(۱) نسخه‌های آن را بنگرید در: فقه شیعه، ص ۱۷۶

(۲) ریاض، ج ۳، ص ۲۳۷

(۳) برای اطلاع از نسخه‌های بیشتر نک: فقه شیعه، ص ۲۳۷

(۴) الحدائق الناضرة، ج ۹، ص ۳۹۵

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۸۳

۳۵۹) فهرست دانشگاه (۳۴۶۹/۱۳) و فهرست میکروفیلم‌های دانشگاه (۱۲۹/۲) معرفی شده و در فقه شیعه (ص ۲۳۰) آمده است: این رساله در سال ۱۳۹۷ در دیباچه قبسات و بار دیگر در مجموعه اثناعشر رساله للداماد چاپ شده و صاحب جواهر نیز از آن استفاده کرده است. «۱»

۵- صلاة الجمعة- التحیر فی حکم صلاة الجمعة/ محمد رفیع بن فرج گیلانی (م ح ۱۱۶۰) مؤلف از شاگردان علامه مجلسی است

که گویا رساله‌ای با دو تحریر که یکی افزوده‌هایی بر دیگری دارد، تألیف کرده است. رساله‌ای با عنوان صلاة الجمعة در فهرست مرعشی (۸/ ۲۲۳) در شش برگ معرفی شده است. نسخه‌ای دیگر از وی با عنوان صلاة الجمعة در فهرست مرعشی (۲۴/ ۲۶۳) ش ۹۵۰۹ معرفی شده و گفته شده است که در این نسخه اشکالاتی بر رساله‌ای از میر محمد تقی موسوی قائنی و پاسخ گیلانی از آن‌ها افزوده شده است. آقای حائری نسخه‌ای از آن را در مجلد هفتم فهرست مجلس (ص ۱۸۱) معرفی کرده، می‌نویسد: محمد رفیع گیلانی ... چند رساله در این باب نوشته و این رساله مختصر درباره فرض شک مجتهد در حکم صلاة جمعه در غیبت و تحیر اوست میان وجوب عینی و تخیری و حرمت، و تأسیس اصل برائت و یا احتیاط؛ و او خود اخیر را اظهر دانسته و حکم به جمع کرده است. نسخه‌ای دیگر در مرعشی (ش ۱۱/ ۱۱۴۳۱- فهرست ج ۲۹، ص ۴۱) و نسخه‌ای هم در کتابخانه آستان قدس رضوی (۵/ ۴۳۷) موجود است.

بین نویسنده و محمد تقی موسوی قائنی مشهدی نامه‌ای بلکه نامه‌های چندی در پرسش از نماز جمعه در دست است. این نامه و جواب تحت عنوان مباحثه و مکاتبه به شماره ۲۱۲۵۰ در فهرست آستان قدس (۲۱/ ۱۱۴۱) معرفی شده است. آقا محمد حسین بن آقا ابراهیم رساله‌ای در رد بر استاد خود یعنی همین رفیع گیلانی نوشته است. «۲»

۶- صلاة الجمعة/ محمد حسین بن محمد ابراهیم شریف (قرن دوازدهم)، حاشیه‌ای است به صورت استدلالی با عناوین «قوله دام ظلّه العالی» بر نماز جمعه ملا محمد رفیع گیلانی.

نسخه آن در مجموعه ۱۳۳۵ کتابخانه آستان قدس موجود است. «۳» این نقد و ایراد از قدیم شهرت داشته و در نجوم السماء آمده است: از بعضی فضلائی ثقات شنیدم که در میان او و میان فاضل معظم مولانا محمد رفیع گیلانی در مشهد مقدس در مسأله تخیر در صلاة

(۱) جواهر الکلام، ج ۱۱، ص ۱۵۵

(۲) ذریعه، ج ۱۵، ص ۶۵ و نک: الإجازة الکبیرة (جزائری)، ص ۱۳۸؛ فقه شیعه، ص ۲۸۳

(۳) فهرست کتب فقهی خطی آستان قدس رضوی، ج ۲۱، ص ۹۱۴

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۸۴

جمعه، مباحثات واقع شده و رسائل متعدده در آن باب تصنیف فرمودند. «۱»

۷- رساله در نماز جمعه/ آقا جمال خوانساری (م ۱۱۲۲) این رساله در یک نسخه برای شاه سلیمان نوشته شده «۲» و در نسخه‌ای دیگر برای شاه سلطان حسین «۳» رساله مذکور به طور مفصل درباره نفی عینیت و وجوب نماز جمعه است.

از آنجا که رساله آقا جمال رساله‌ای استوار و مفصل بوده، و شخصیت آقا جمال نیز برجستگی خاصی داشته، رساله‌اش مورد توجه مخالفان واقع شده، و ردیه‌های چندی بر آن نوشته شده است. یکی از آن‌ها از ملا محمد سراب است. «۴» دیگری از سید جعفر بن حسین خوانساری «۵»، شاگرد خود آقا جمال؛ چنان که حسین بن حسن گیلانی نیز ردی بر این رساله نوشته است. «۶»

آقا جمال در این رساله به تشریح دیدگاه‌های فقه‌های کهن پرداخته و نشان داده است که قول به وجوب عینی نماز جمعه در عصر غیبت مطرح نبوده و شهید ثانی برای نخستین بار آن را مطرح کرده است. «۷» وی فصل سوم، کتاب خود را به رد ادله شهید ثانی اختصاص داده است. از مجموع رساله آقا جمال چنین برمی‌آید که وی به وجوب تخیری؛ آن هم با شرط حضور امام یا نایب او قائل است. این رساله ضمن کتاب رسائل محقق خوانساری، از انتشارات کنگره بزرگداشت خوانساری‌ها به چاپ رسیده است.

۸، ۹- رساله در نماز جمعه/ میرزا علی رضا بن کمال الدین حسین اردکانی شیرازی متخلص به تجلی (م ۱۰۸۵) تجلی از فقها و شرع‌ای روزگار شاه عباس دوم است. رساله مذکور در اثبات عدم وجوب عینی نماز جمعه نوشته شده و نسخه‌ای از آن همراه رساله

دیگری از او در رد بر رساله محقق سبزواری در فهرست دانشگاه (ج ۱۴، ص ۳۶۰۴) معرفی شده است. در واقع، نسخه ش ۴۶۵۹ از برگ ۱ تا ۷۷ رساله تجلی است و در حاشیه آن شخصی با نام محمد گیلانی که همان ملا محمد سراب تنکابنی گیلانی است و به نوشته مآخذ ردی بر تجلی

(۱) فهرست مجلس، ج ۷، ص ۸۲

(۲) افشار و ...، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس، ج ۱۳، ص ۲۰۲. متن چاپی هم به نام شاه سلیمان است.

بنگرید: رسائل آقا جمال، ص ۴۸۳

(۳) فهرست کتابخانه مجلس، ج ۱۶، ص ۳۳۳، دانش پژوه، فهرست دانشگاه، ج ۱۳، ص ۳۳۷۴

(۴) فهرست آیه الله مرعشی، ج ۱۳، ص ۸۷

(۵) ذریعه، ج ۱۵، ص ۶۸

(۶) همان، ج ۱۵، ص ۷۰

(۷) برای نسخه‌های دیگری از رساله نک: فقه شیعه ص ۲۶۸-۲۶۷؛ فهرست الفبایی کتابخانه آستان قدس، صص ۵۸۹-۵۸۸؛

فهرست مرعشی، ج ۲۴، ص ۲۶۳، ش ۹۵۰۹

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۸۵

داشته «۱»- رساله‌ای در نقد وی نوشته است. درباره این کتاب و برخی از مطالب تجلی در مقدمه، توضیحاتی آوردیم. ایضا در نسخه یاد شده از برگ ۸۱ تا ۱۵۵ رساله دیگری از تجلی است که آن را در رد بر رساله فارسی ملا محمد باقر خراسانی در باب نماز جمعه نگاشته است. «۲» وی در این رساله، نام شمار زیادی از موافقان و جوب تخییری را آورده و در ادامه، نام قائلان به حرمت را یاد کرده است. پس از آن به انتقاد از ملا محمد باقر خراسانی- مجتهد و فیلسوف عارف مسلک- پرداخته که «ما بین دفتین شفای ابو علی را حق می‌داند».

آنگاه به انتقاد از ملا محسن فیض کاشانی پرداخته که «از حشوییه بی بهره از تحقیق و تدقیق است. گاهی مرید تصوف محیی الدین عربی است و زمانی همداستان و عظم محمد غزالی و ساعتی با حکمای مشایان جفت می‌دود و لمحای به فروغ مشکات عرفای اشراق طی راه می‌کند و پروایی از مخالفت اصحاب نداشته، بر هر چه قدرت التقاط و قوت انتحالش وفا کند، بی ملاحظه در بطون کتب، به نام خود ثبت می‌نماید» که البته «اختیار این قسم اقوال مبتدع و مذاهب مخترع- مانند وجوب عینی نماز جمعه- از او استبعادی ندارد و لیکن از امثال حضرت آخوند که خود را در علوم عقلیه و نقلیه سرآمد می‌داند، بسیار بسیار مستبعد است.» «۳» نسخه دیگری از رساله تجلی با شماره ۵۳۵۳ در کتابخانه مجلس شورا موجود است. «۴»

۱۰- رساله فی نفی الوجوب العینی للجمعه/ عبد الحی رضوی کاشانی (زنده در ۱۱۴۱) این رساله بخشی از کتاب حدیقه الشیعه مؤلف می‌باشد که ما بخش یاد شده را به چاپ رسانده‌ایم.

۱۱- رساله در صلاه جمعه/ محمد کاظم بن محمد حسین تویسرکانی مؤلف از شاگردان آقا جمال خوانساری بوده و رساله‌اش را در رد یکی از معاصرین خود که قائل به وجوب عینی نماز جمعه بوده، نگاشته است. نسخه‌ای از آن در فهرست دانشگاه (۱۱/ ۲۵۷۳) شناسانده شده است.

۱۲- صلاه الجمعه/ سید اسماعیل بن محمد خاتون آبادی (م ۱۱۱۶) نسخه‌ای ناقص از این رساله در فهرست مجلس (ج ۱۰، ب ۱، ص ۴۹۱) معرفی شده و عبارات زیر از آن نقل شده است:

«نماز جمعه خواندن به قصد وجوب عینی، بدعت است و به قصد وجوب تخییری

(۱) ذریعه، ج ۱۵، ص ۸۰ و نک: روضات، ج ۲، ص ۳۵۳

(۲) فهرست دانشگاه، ج ۱۴، ص ۳۶۰۴

(۳) فهرست دانشگاه، ج ۱۴، ص ۳۶۰۵ نسخه ۴۶۵۹، ص ۱۵۴

(۴) فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس، ج ۱۶، ص ۷۷

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۸۶

فضیلت، اما احتیاط در خواندن ظهر است و اقامه جمعه با معتقدان به عینیت، شاید حرام».

۱۳- رساله فی صلاة الجمعة / شیخ کلب علی صاحب ریاض رساله او را در دهخوارقان دیده است. «۱» او نماز جمعه را با وجود فقیه

جامع الشرائط واجب می‌دانسته است. «۲» بنابراین، این قولی ویژه است.

۱۴- اللمعة فی عدم عینیة صلاة الجمعة / سید حسین مجتهد کرکی (م ۱۰۰۱) «۳» نویسنده از چهره‌های برجسته دو دهه پایانی

سلطنت شاه طهماسب در شهر اردبیل «۴» و قزوین است. این رساله در اصل رد بر آرای شهید ثانی که قائل به وجوب عینی نماز

جمعه بوده، نوشته شده است. نسخه‌های آن در فهرست کتابخانه آیه الله گلپایگانی (ج ۱، ص ۱۳۶)، فهرست مدینه العلم (ص

۱۰۱-۱۰۲)، فهرست گوهرشاد (ج ۱، ص ۱۹۹) و فهرست الهیات مشهد (ج ۲، ص ۶۲۰) و مرعشی (ش ۴/ ۱۱۱۱۲، فهرست ج ۲۸،

ص ۱۷۲) معرفی شده است. «۵»

صاحب ریاض تاریخ اتمام آن را سال ۹۶۶ و به نام شاه طهماسب یاد کرده است.

نویسنده قائل به وجوب تخییری بوده و رساله‌اش را در رد شهید ثانی نگاشته است. «۶»

۱۵- البلغة فی صلاة الجمعة یا البلغة فی اعتبار اذن الإمام فی مشروعیة صلاة الجمعة / شیخ حسن بن علی بن عبد العالی کرکی (اواخر

قرن دهم) از این نام برمی‌آید که وی اجازه امام معصوم یا فقیه جامع الشرائط را در اقامه نماز جمعه شرط می‌داند. (فهرست

کتابخانه آیه الله مرعشی (۲۸۳/ ۱۲). به نوشته آقا بزرگ که نسخه‌ای از آن را نزد مرحوم حاج شیخ عباس قمی دیده، تألیف این

رساله در اول شعبان سال ۹۶۶ به پایان رسیده است. «۷»

۱۶- رساله فی صلاة الجمعة و القول بعدم وجوبها / سید ابراهیم حسینی نیشابوری طوسی مشهدی (م ۱۰۱۲) «۸» ۱۷- رساله فی صلاة

الجمعة و عدم وجوبها عینا فی زمن الغیبة / عبد العالی بن نور الدین

(۱) ریاض، ج ۴، ص ۴۰۸

(۲) ذریعه، ج ۱۵، ص ۷۸؛ کشف الاستار، ج ۶، ص ۲۹۶

(۳) درباره او بنگرید: الروضة النضرة، ص ۱۸۳-۱۸۴

(۴) وی زمانی شیخ الاسلام اردبیل بوده است. خلاصه التواریخ، ص ۵۵۵

(۵) نک: فقه شیعه، ص ۲۰۹ (در آنجا با عنوان البلغة فی عدم ... آمده است).

(۶) ریاض، ج ۲، ص ۶۶

(۷) فقه شیعه، ص ۲۰۴ از فهرست مدینه العلم، ص ۱۰۳ و مرعشی.

(۸) ذریعه، ج ۱۵، ص ۶۳ و نک: ریاض، ج ۱، ص ۶

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۸۷

علی بن الحسین بن عبد العالی کرکی (م ۹۹۳) «۱» شیخ آقا بزرگ از رساله او با عنوان «اللمعة فی عدم عینیة صلاة الجمعة» یاد کرده

«۲» که عنوان کتاب سید حسین کرکی است.

۱۸- رساله فی صلاة الجمعة و اختیار نفی الوجوب العینی / علی بن منشار کرکی (م ۹۸۴) مؤلف از شاگردان محقق کرکی و پدر زن شیخ بهایی بوده و رساله او در نفی عینیت وجوب نماز جمعه است. «۳»

۱۹- رساله در نماز جمعه از سید محمد تقی قائنی. نسخه‌ای از این رساله در ادامه رساله ملا محمد رفیع گیلانی آمده که به شماره ۳۰۳۲ در کتابخانه مرعشی موجود است.

۲۰- رساله فی صلاة الجمعة / یکی از شاگردان آقا جمال خوانساری.

سراب رساله‌ای در رد آقا جمال نوشته و مؤلف رساله فوق، به رد نوشته سراب پرداخته است. علامه آقا بزرگ رساله مذکور را که بسیار مفصل و البته ناتمام بوده، دیده است. «۴»

۲۱، ۲۲- رساله نماز جمعه / عبد العلی بن محمود خادم جاپلقی بروجردی (قرن ۱۰) نویسنده، دایی محمد بن علی معروف به ابن خاتون عاملی بوده و میر داماد از او اجازه روایی دارد. نسخه‌ای از آن در فهرست دانشگاه، (۲۰۸۸ / ۵) شناسانده شده و اظهار شده است که مؤلف اثبات کرده که نماز جمعه واجب نیست. در همان مجموعه رساله دیگری که آن برای «نواب کامیاب اشرف اعلی نایب صاحب الزمان» در رد ادله شهید ثانی در اثبات وجوب عینی، نوشته موجود است.

۲۳- تبصرة المجتهدین فی استظهار استار حجب الیقین / سید عبد الحسیب بن أحمد علوی (م ۱۱۲۱) وی فرزند سید احمد علوی، داماد میر داماد، فیلسوف و فقیه معروف عصر صفوی است. رساله عبد الحسیب در نفی وجوب عینی بوده و مؤلف در ۲۴ شوال ۱۰۶۶ از تألیف آن فراغت یافته است. نسخه‌ای از آن در کتابخانه مرعشی به شماره ۵۳۳۸ (فهرست ۱۴ / ۱۲۵) نگهداری می‌شود.

۲۴- رساله فی صلاة الجمعة / مولی محمد باقر بن اکمل بهبهانی (م ۱۲۰۵) وحید بهبهانی علاوه بر رساله فوق، رساله کوتاه دیگری نیز داشته که آقا بزرگ (ذریعه

(۱) درباره نویسنده که فرزند محقق کرکی است، بنگرید: احیاء الدائر، صص ۱۲۲-۱۲۳؛ خلاصه التواریخ، ج ۲، ص ۷۷۳

(۲) احیاء الدائر، ص ۱۲۳؛ ذریعه، ج ۱۵، ص ۷۳

(۳) ذریعه، ج ۱۵، صص ۷۶-۷۷

(۴) ذریعه، ج ۱۵، ص ۶۷

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۸۸

۱۵ / ۶۵ ش ۴۴۸) نسخه‌ای از آن را که در سال ۱۱۹۰ کتابت شده بوده، دیده است. نسخه‌ای از رساله وی در کتابخانه مرعشی (فهرست ج ۲۲، ص ۱۴۴، ش ۸۵۶۵) معرفی شده است.

۲۵- رساله در عدم عینیت نماز جمعه / ملا محمد رفیع طباطبائی نائینی ولی قلی شاملو در شرح حال وی می‌نویسد: «... و رساله‌ای دیگر بر عدم وجوب عینی نماز جمعه در زمان غیبت» نگاشته است. «۱» درباره مخالفت وی با وجوب نماز جمعه، حکایتی هم عبد الحی رضوی آورده است که رساله او را در ادامه همین کتاب‌شناسی چاپ کرده‌ایم.

۲۶- رساله در وجوب تخییری نماز جمعه / احمد بن سلامه (معاصر شاه عباس دوم) وی از علمای عرب مقیم دربار صفوی است که با شیخ جعفر فرزند شیخ لطف الله اصفهانی رفاقت داشته و از طرف شاه عباس به سفارت به هند رفته و در آنجا «با علمای آن دیار مناظرات» داشته است. از جمله تألیفات وی «رساله بر وجوب تخییری نماز جمعه» است. «۲» نسخه‌ای از آن در مجموعه ۱۱۳۳۵ کتابخانه آستان قدس رضوی موجود است.

(فهرست ۲۱ / ۹۱۶).

۲۷- رساله فی صلاة الجمعة / مؤلف (؟) نویسنده آن قائل به عدم وجوب اقامه جمعه در عصر غیبت بوده و در سال ۱۱۰۹ تألیفش را به پایان برده است. آقا بزرگ نسخه‌ای از آن را دیده است. (۳)

۲۸- صلاة الجمعة / مؤلف (؟) این رساله در نفی وجوب عینی نماز جمعه و در سال ۱۱۰۲ ق به عربی تألیف شده و نسخه‌ای از آن در فهرست ملک (۶/۴۹۲) معرفی گردیده است.

در اینجا مناسب است فهرست اسامی کسانی را که قائل به وجوب تخییری بوده و نام آنها را میرزا علی رضا تجلی در ردیه خود بر رساله محقق سبزواری آورده، ذکر کنیم: میر محمد تقی استرآبادی، مولانا عبد الله تونی، میر محمد باقر داماد، شیخ عماد الدین طبری، شیخ عبد الجلیل رازی قزوینی، مولانا احمد استرآبادی، شیخ لطف الله اصفهانی و فرزندش شیخ جعفر، شیخ عبد اللطیف بن علی بن ابی جامع، میر فیض تفرشی، ملا مراد تفرشی، آقا حسین خوانساری، میرزا رفیع‌ای نائینی، میر قاسم کوپایی، ملا رجب علی تبریزی، قاضی معز، شیخ جواد، شیخ احمد بن عبد السلام [شاید همان سلامه یاد شده باشد]، شیخ علی بن نصر الله، میر شرف الدین علی نجفی، مولانا صدرای نسابی، مولانا عبد الکریم طبسی، مولانا

(۱) قصص الخاقانی، ج ۲، ص ۳۵

(۲) قصص الخاقانی، ج ۲، ص ۵۴

(۳) ذریعه، ج ۱۵، ص ۶۸

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۸۹

صدرای شیرازی، شاه تقی الدین محمد شیرازی، شاه قوام الدین حمزه شیرازی، میر نظام الدین دشتکی، ابو الولی شیرازی، میرزا ابراهیم شیرازی. (۱)

۲۹- صلاة الجمعة / بهاء الدین محمد بن محمود مشرقی (قرن ۱۱) نسخه‌ای از آن به شماره ۶۴۶۵ در کتابخانه آستان قدس موجود است (فهرست الفبایی، ص ۳۸۶). از توضیحاتی که درباره این رساله به دست آمده چنین مفهوم می‌شود که وی تمایل به وجوب عینی نماز جمعه دارد گرچه از روی احتیاط در نهایت قول به وجوب تخییری را پذیرفته است. (فهرست آستان قدس ۲۰/۳۲۳)

ج- رساله‌های حرمت اقامه نماز جمعه در عصر غیبت:

۱- رساله صلاة الجمعة / بهاء الدین محمد بن حسن اصفهانی فاضل هندی (م ۱۱۳۷).

فاضل هندی در این رساله دلایلی را که طرفداران جواز اقامه جمعه در عصر غیبت ذکر کرده‌اند، رد نموده و دلایلی بر عدم جواز آن آورده است، نسخه‌ای از آن در فهرست مجلس (ج ۹، ب ۱، ص ۱۵۶، ش ۲۷۶۱) معرفی شده است. این کتاب بر حسب اشعاری که فاضل هندی در پایان نسخه آورده، به سال ۱۰۹۷ تألیف شده است.

۲، ۳- رساله در حرمت نماز جمعه در غیبت / خلیل بن غازی قزوینی (م ۱۰۸۹) صاحب ریاض او را از قائلین به حرمت اقامه جمعه دانسته است. همو افزوده است که رساله وی درباره نماز جمعه به فارسی است و در حقیقت بخشی از شرح فارسی او بر کتاب کافی است. نسخه‌ای از آن به شماره ۱۹۸۵۹ در آستان قدس موجود است (فهرست ۲۰/۳۲۶، ۲۱/۹۱۶، ش ۸۶۰۲). ملا محمد طاهر قمی به رد رساله وی پرداخت و وی رساله دیگری که متوسط بود، باز به فارسی نوشت و مطالب قمی را رد کرد. پس از آن رساله سومی نگاشت و در آنجا منصفانه‌تر برخورد کرده، اقامه کننده نماز را، به شرطی که از اخبار نماز جمعه وجوب یا استحباب فهمیده باشد، فاسق ندانست. (۲) گفتنی است که قزوینی، بوده و یکی از چهره‌های سیاسی مهم این دوره است. افندی می‌نویسد: وی داستان‌هایی با حکام قزوین و طهران دارد و در شمار کسانی است که اقامه جمعه را حرام

(۱) نک: فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۱۴، ص ۳۶۰۴، نسخه شماره ۴۶۵۹.

(۲) ریاض، ج ۲، ص ۲۶۶؛ استادی، رضا، فهرست مسجد اعظم ص ۲۸۱؛ (آقای استادی نوشته است: بخشی از شرح کافی است که به صورت رساله جداگانه در آورده است، از آن دو نسخه موجود است: ش ۱۳۵۹، ۱۴۳۲) نک: فقه شیعه، ص ۲۴۰ نسخه‌ای از آن به شماره ۸۶۰۲ در کتابخانه آستان قدس موجود است. (فکرت، فهرست الفبایی، صص ۳۸۶-۳۸۵).

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۹۰

می‌دانست. «۱»

۴- رساله فی صلاة الجمعة/ ملا محمد باقر قزوینی وی برادر ملا خلیل قزوینی نویسنده رساله شماره قبل است. نسخه‌ای از رساله او در کتابخانه آستان قدس رضوی (فهرست الفبایی ص ۳۸۶-۳۸۵ ش ۸۶۰۲) موجود است. آقا بزرگ (ذریعه ۶۶/۱۵) نیز از وی و رساله‌اش یاد کرده است.

۵- اللعنه فی تحقیق صلاة الجمعة/ قاضی نور الله شوشتری (م ۱۰۱۹) رساله وی در اثبات تحریم اقامه جمعه بوده و نسخه‌ای از آن ضمن مجموعه ۷۱۰۷ در فهرست کتابخانه آیه الله مرعشی (۱۸/۲۶۰) معرفی شده است. «۲» رساله مزبور، ناظر بر رساله کرکی و رد ادعای او، دایر بر نقل اجماع بر وجوب تخیری با حضور نایب عام بوده و مشتمل است بر بحثی درباره روایت عمر بن حنظله و دلالت آن. (برگ ۶۴) وی کوشیده با ارائه شروط اقامه جمعه، اهمیت امامت جمعه را مهمتر از منصب قضا و افتاء قلمداد کند تا کسی به اولویت اختیارات فقیه در این باره استناد نکند. «۳» ملا- محمد طاهر قمی در ردیه‌ای که بر حسن علی شوشتری نگاشته، طعنه‌ای هم به قاضی نور الله زده و انتقادهای دیگری هم به کتاب مجالس المؤمنین او کرده است. از جمله آن که چرا از علاء الدوله سمنانی ستایش کرده و وی را شیعه قلمداد نموده است.

۶- صلاة الجمعة/ حسن علی بن عبد الله شوشتری (م ۱۰۷۵) این رساله در حرمت اقامه جمعه در زمان غیبت می‌باشد و نسخه‌ای از آن در فهرست مجلس، (۱۴/۱۹۸) معرفی شده است. «۴» برای اطلاع از نسخه‌های دیگر نک: فقه شیعه، ص ۲۳۹. (نسخه‌ای هم در آستان قدس به شماره ۲۱۲۳۱ موجود است). این رساله توسط ملا محمد طاهر قمی نقد شده است. قمی در رساله خود به نقل از حسن علی می‌نویسد:

دلیل دیگر که بر وجوب نماز مزبور در این زمان بدان استدلال نموده‌اند، اخبار آحادی است که از سید مختار و ائمه اطهار (علیه السلام) در نماز مزبوره نقل شده که بسیاری از آن‌ها مشتمل بر اوامر و زواجر و ترغیب و ترهیب است؛ به سر حدی که بعضی از متفقه نادان، گمان کرده‌اند که احادیث داله بر وجوب آن، به سر حد تواتر رسیده است و از ده و بیست گذشته، به صد و دو بیست نزدیک شده، در مجالس و محافل و مشاعر و رءوس منابر تکثیر سواد نموده به تعداد آن می‌کوشند و بدین‌ها تهویل عوام کالانعام و تخویف جهال

(۱) ریاض، ج ۲، ص ۲۶۱

(۲) نک: روضات، ج ۸، ص ۱۵۹

(۳) نک: فقه شیعه، ص ۲۱۶

(۴) نیز بنگرید: ذریعه، ج ۱۵، ص ۶۹

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۹۱

عديم الافهام نموده، هنگامه ساز و معرکه پرداز می‌گردند. «۱» شاید اشاره او به مجلسی اول باشد که در رساله نماز جمعه خود بیش

از دویت حدیث فراهم آورده بود.

۷- صلاة الجمعة/ ملا اسماعیل محمد بن حسین خواجویی مازندرانی (م ۱۱۷۳) این رساله در حرمت نماز جمعه و در رد بر الشهاب الثاقب فیض است. نسخه‌هایی از آن در فهرست کتابخانه آیه الله مرعشی (۸/ ۲۲۲، ش ۳۰۳۲) و فهرست دانشگاه (۱۶/ ۴۵۵)، فهرست مجلس (۱۰، ب ۴/ ۱۷۳۳، ۱۷۳۶) فهرست آستان قدس (۲۰/ ۳۲۳) معرفی شده است، قسمت‌هایی از آن را صاحب روضات (۲/ ۸۷-۸۲) نقل کرده است. نیز نک: فقه شیعه، ص ۲۹۱. متن رساله خواجویی در مجموعه رسائل ایشان با عنوان الرسائل الفقهیه (۲/ ۴۵۹-۵۴۳) به چاپ رسیده است. فتوای وی در پایان رساله آن است که احتیاط در ترک نماز جمعه تا زمان ظهور امام زمان علیه السلام است. خواجویی خود نسخه‌ای هم از شهاب ثاقب کتابت کرده که در کتابخانه آیت الله مرعشی موجود است.

۸- رساله فی حرمة صلاة الجمعة/ علی نقی بن شیخ ابی العلاء کمره‌ای (م ۱۰۶۰) صاحب ریاض درباره او می‌گوید: او در عصر امام قلی خان حاکم شیراز، قاضی آن شهر بود و در زمان وزارت خلیفه سلطان، تا پایان عمر خود، شیخ الإسلام اصفهان شد. رساله او در حرمت اقامه جمعه در عصر غیبت است. «۲» ما شرح حال او را در جای دیگری آورده‌ایم. «۳» شگفت آن است که یک روحانی صاحب منصب که شیخ الاسلام پایتخت صفوی بوده، اعتقادی به اقامه جمعه در عصر غیبت نداشته است.

۹- رساله فی حرمة صلاة الجمعة فی زمن الغیبة مطلقا/ ابراهیم بن سلیمان قطیفی مؤلف از علمای عصر شاه طهماسب بوده در موضوعات متعدد از جمله خراج و رضاع، در رد بر رساله‌ها و فتاوای محقق کرکی مطلب نوشته است. وی را باید مخالف خوان محقق کرکی دانست که موقعیتی برجسته در دربار صفوی داشته است. این رساله قطیفی هم در رد بر اوست. «۴»

۱۰- رساله فی صلاة الجمعة و القول بحرمتها/ حاج محمد رضا قزوینی شهید (م ۱۱۴۶) «۵» ۱۱- رساله فی صلاة الجمعة/ سلمان بن مولی خلیل قزوینی او فرزند خلیل بن غازی قزوینی (م ۱۰۸۹) است. افندی می‌نویسد: او مانند پدرش

(۱) رساله صلاة الجمعة، ملا محمد طاهر قمی، ش ۱۱۵۲۰ مرعشی، برگ ۱۰۷

(۲) ریاض، ج ۴، ص ۲۷۲

(۳) بنگرید به همین مجموعه، مقاله اندیشه‌های سیاسی یک عالم شیعی صاحب منصب در دولت صفوی.

(۴) ریاض، ج ۱، ص ۱۷؛ تعلیقه امل الآمل، ص ۸۶؛ ذریعه، ج ۱۵، ص ۶۲

(۵) ذریعه، ج ۱۵، ص ۷۱

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۹۲

قائل به حرمت اقامه جمعه، بلکه موضعش شدیدتر از پدرش بود. در این باره رساله بلندی دارد که پسند من نیست. «۱»

۱۲- رساله فی صلاة الجمعة و القول بتحريمها/ آقا ابراهیم مشهدی (م ۱۱۴۸) این رساله به سال ۱۱۲۰ ق نوشته شده است. «۲»

۱۳- رساله فی صلاة الجمعة و دفع ظنون أوجبت وجوبها فی عصر الغیبة/ آقا حسین بن آقا ابراهیم خاتون‌آبادی مشهدی او شیخ الاسلام سپاه نادر و رساله او تعلیقه بر رساله استادش محمد رفیع گیلانی و در تحریم اقامه نماز جمعه است. «۳»

۱۴- رساله در حرمت صلاة جمعه/ محمد جعفر بن علی اردستانی (احتمالا سده ۱۲).

نسخه‌ای از آن در کتابخانه آیه الله گلپایگانی (فهرست، ۲/ ۸۵) موجود است.

۱۵- صلاة الجمعة و حرمتها/ مؤلف (؟) نسخه‌ای از آن در فهرست مدرسه سپهسالار (۵/ ۲۸۹) معرفی شده است.

۱۶- رساله در نماز جمعه/ مؤلف:؟

این رساله که کمتر از ده برگ می‌باشد، درباره حرمت اقامه نماز جمعه در عصر غیبت نگاشته شده است. «۴»

د- رساله‌هایی که عقیده مؤلفان آن برای ما روشن نیست:

- ۱- رساله فی صلاة الجمعة / سید حسین عاملی از این که دقیقاً نام وی بر کدام یک از «حسین عاملی» های این قرن تطبیق می‌کند، آگاهی نداریم. نویسنده فرائد الفوائد؛ او را در زمره اصحاب مدرسه شیخ لطف الله اصفهانی دانسته و یکی از تألیفات او را رساله‌ای درباره نماز جمعه دانسته است. «۵» موضوع این رساله نیز مشخص نیست.
- ۲- رساله فی صلاة الجمعة و تحقیق القول فیها فی زمان الغیبه / علی بن شهاب الدین احمد بن ابی الجامع حارثی عاملی مؤلف از شاگردان شهید ثانی بوده که پس از شهادت او به کربلا گریخته، سپس به هویزه

(۱) ریاض، ج ۲، ص ۲۶۴

(۲) ذریعه، ج ۱۵، ص ۶۳

(۳) ذریعه، ج ۱۵، ص ۷۰؛ الإجازة الکبیره، ص ۱۳۲

(۴) فهرست مرعشی، ج ۲۳، ص ۲۶، ش ۸۸۳۹

(۵) فرائد الفوائد، تبریزی، ص ۲۹۶

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۹۳

رفته و پس از فوت، جسدش به نجف منتقل شده است. «۱» شاید وی از مذهب استادش پیروی می‌کرده است.

- ۳- رساله فی الجمعة / شیخ سلیمان بن علی بحرانی شاخوری (م ۱۱۰۱) صاحب ریاض از این رساله یاد کرده است. «۲» علامه آقا بزرگ نوشته: احمد بن محمد بن یوسف بحرانی، ضمن رساله‌ای در اثبات وجوب عینی اقامه جمعه، ردی بر شاخوری نوشته است. «۳» طبعاً مذهب او در این باب تا حدودی روشن است.

۴- رساله فی الجمعة / شیخ عبد السلام بن محمد حر عاملی شیخ حر از این رساله یاد کرده است. «۴»

۵- رساله فی حکم صلاة الجمعة / حسین بن امیر ابراهیم بن امیر محمد معصوم قزوینی. «۵»

- ۶- رساله فی صلاة الجمعة / امیر محمد تقی مشهدی، معروف به پاچناری مشهدی همان است که دو رساله کوتاه از وی در پاسخ پرسش میرزا رفیع گیلانی درباره نماز جمعه در دست است. «۶»

۷- رساله فی صلاة الجمعة / مولی محمد امین بن عبد الوهاب رساله مزبور در ردّ الشهاب الثاقب و نویسنده آن، از شاگردان فیض می‌باشد. «۷» بنابراین تا حدودی مذهبش روشن است.

- ۸- نماز جمعه / مؤلف (؟) در هشت باب به سال ۱۰۵۵ ق نگاهشته شده است، نسخه‌ای از آن در فهرست مجلس (ج ۱۶، ص ۲۵۳) تحت عنوان: «نماز آدینه» شناسانده شده است.

۹- صلاة جمعه / مؤلف (؟) در دو بند نوشته شده و در فهرست مجلس (ج ۱۶، ص ۲۵۴) معرفی شده است.

۱۰- رساله فی صلاة الجمعة / سید امیر مرتضی بن ابراهیم حسینی مازندرانی

(۱) ذریعه، ج ۱۵، ص ۷۵

(۲) ریاض، ج ۲، ص ۴۵۱

(۳) ذریعه، ج ۱۵، ص ۶۳؛ نجوم السماء، ص ۱۵۰

(۴) امل الآمل، ج ۱، ص ۱۰۷؛ ذریعه، ج ۱۵، ص ۷۳

(۵) روضات، ج ۲، ص ۳۶۷

(۶) ذریعه، ج ۱۶، ص ۶۸، نسخه این مکاتبه در آستان قدس موجود است و عبارت آغازین آن چنین است: هذه صورت بعض المباحثات و المکاتبات التي وقعت بين الفاضل العلامة الورع الجليل المنيع مولانا محمد رفيع الجيلاني المجاور بمشهد مولانا الرضا عليه السلام ادام الله تعالى فضله و بين السيد السند العالم الفاضل المتقى مير محمد تقى المشهدى المعروف بالاصولى طاب ثراه.

(۷) ذریعه، ج ۱۵، ص ۶۵

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۹۴

صاحب رياض از اين رساله یاد کرده است. «۱»

۱۱- رساله في صلاة الجمعة/ مولى نور الدين نوروز على بن مولى رضى الدين محمد تبريزى.

این رساله ناقص و صاحب رياض از آن یاد کرده است. «۲»

۱۲- صلاة الجمعة/ مؤلف (؟) نسخه آن در فهرست کتابخانه ملک (ج ۵، ص ۴۰۴) شناسانده شده است.

۱۳- صلاة الجمعة/ مؤلف (؟) نسخه آن در فهرست ملک (ج ۵، ص ۲۲۴) شناسانده شده است.

۱۴- رساله در نماز جمعه/ محمد بن قاسم اصفهانی دیلماج (زنده در ۱۰۸۴) نسخه آن در کتابخانه آستان قدس به شماره ۶۱۹۸

(فهرست الفبایی ص ۸۰۴) موجود است. «۳»

۱۵- صلاة الجمعة/ سيد محمد تقى بن محمد صادق موسوى قاینی (قرن ۱۱) ۱۶- صلاة الجمعة/ مؤلف (؟) نسخه‌ای از آن که به

عربی نگارش یافته، به شماره ۲۷۴۳ در کتابخانه آستان قدس موجود است (فهرست الفبایی، ص ۳۸۶، ۵۸۹).

۱۷- نماز جمعه/ مولانا حسن (؟) رساله‌ای است به فارسی و نسخه‌ای از آن به شماره ۱۰۸۷۵ در کتابخانه آستان قدس موجود است

(فهرست الفبایی، ص ۵۸۹). شاید از مولانا حسن علی بن عبد الله شوشتری باشد که پیش از این معرفی کردیم.

۱۸- نماز جمعه/ مؤلف (؟) نسخه‌ای از آن در فهرست کتابخانه وزیرى یزد (ج ۳، ص ۹۰۱) به شماره ۱۲۳۰ شناسانده شده است.

۱۹- رساله في حکم صلاة الجمعة/ مؤلف (؟) نسخه‌ای از آن در فهرست کتابخانه آیه الله گلپایگانی (ج ۳، ص ۹۲) به شماره ۱۸۷۰

شناسانده شده است.

۲۰- الجمع بين صلاة الظهر و الجمعة/ بدر الدين محمد بن ابراهيم (قرن ۱۲) وی بر این باور است که جمع بین نماز ظهر و جمعه روا

نیست. نسخه‌ای از رساله او در کتابخانه مرعشی (فهرست ۱۳/۹۴ ش ۴۹۱۳) و نسخه‌ای دیگر به شماره ۹۵۰۹ در همان

(۱) رياض، ج ۵، ص ۲۰۷

(۲) رياض، ج ۵، ص ۲۶۰

(۳) نک: فقه شيعه، ص ۲۴۰، فهرست الفبایی، صص ۳۸۵، ۸۵۹

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۹۵

کتابخانه موجود است.

۲۱- رساله في صلاة الجمعة/ مؤلف (؟) این کتاب به درخواست مولى حيدر ترك در سال ۱۱۹۰ تألیف شده و شيخ آقا بزرگ

(۱۵/۶۷ ش ۴۵۷) نسخه‌ای از آن را شناسانده است.

۲۲- رساله في صلاة الجمعة/ شيخ محمد على بن ابى طالب مشهور به «حزین» (م ۱۱۸۱) بنا به نوشته آقا بزرگ (ذریعه ۱۵/۷۵ ش

۴۹۹) وی در فهرست آثارش از این کتاب یاد کرده است.

۲۳- مجموعه چند رساله درباره نماز جمعه (عربی) در مجموعه به شماره ۶۹۴ کتابخانه علامه طباطبائی (دانشکده پزشکی شیراز)

چند رساله رد و ایراد درباره نماز جمعه وجود دارد که نخستین آن‌ها از یاسین بن صلاح الدین بحرانی بود. تاریخ آخرین رساله سال ۱۱۶۹ می‌باشد.

۲- کتاب‌های تألیف شده از قرن ۱۳ تا ۱۵

در اینجا فهرستی از کتاب‌های مستقلی که درباره نماز جمعه در فاصله سالهای ۱۲۰۰ هجری تاکنون تألیف شده ارائه می‌کنیم. ترتیب فهرست فعلی بر اساس نام کتاب است.

۱- ایقاظ الهمجه لصلوة الجمعة/ سید محمد جواد آیه اللهی دارابی شیرازی (متولد ۱۳۰۹) مؤلف، کتاب فوق را به عربی نگاشته (ذریعه ۲۶/ ۷۷-۷۸ ش ۳۶۸) و خود آن را با عنوان کشف المقنعه عن وجوب الجمعة (ذریعه ۱۸/ ۶۴ ش ۶۹۱) ترجمه کرده است. النجعه فی صلاة الجمعة (ذریعه ۲۰/ ۳۱۵ ش ۳۱۶۶) رساله دیگر این مؤلف است که با نام مروارید غلطان برای جمعه گزاران در رمضان سال ۱۳۶۸ قمری در شیراز به چاپ رسیده است.

مترجم این رساله، فرزند مؤلف محمد جعفر دارابی است که شرح حال پدرش را نیز در اول مروارید غلطان آورده و از دو رساله نماز جمعه پدر در آنجا خبر داده است. وی نماز جمعه را واجب عینی می‌دانسته و این مطلب را در رساله کشف قنعه آورده است؛ اما رساله دوم یعنی مروارید غلطان، بر اساس فتاوی مراجع تقلید زمان نوشته شده و در آن بر اساس وجوب عینی و تخییری تحریر شده است. (بنگرید به مقدمه محمد جعفر دارابی بر مروارید غلطان، ص ۵).

۲- تحقیق الحق/ مولی محمد بن عاشور کرمانشاهی تهرانی مؤلف از عالمان عصر فتحعلی شاه قاجار مقیم تهران، و از معتقدان به وجوب عینی نماز جمعه بوده است. او علاوه بر کتاب فوق، اثری نیز با عنوان جلاء الشبهات فی وجوب الجمعة دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۹۶

داشته که رد بر صاحب ریاض بوده است. آقا بزرگ در ذریعه ۳/ ۴۸۱-۴۸۲، ش ۱۷۸۶ از تحقیق، و در ۵/ ۱۲۴، ش ۵۰۷ از جلاء الشبهات یاد کرده است.

۳- جلاء الشبهات فی وجوب الجمعة/ مولی محمد بن عاشور کرمانشاهی تهرانی درباره مؤلف و اثر دیگر او درباره نماز جمعه نک: تحقیق الحق.

۴- حول صلاة الجمعة/ شیخ محمد علی تسخیری این اثر در سال ۱۳۶۲ توسط سازمان تبلیغات اسلامی به چاپ رسیده است.

۵- خیر لمعه فی صلاة الجمعة/ سید احمد بن السید صالح الموسوی القزوینی الکاظمی به نوشته آقا بزرگ (ذریعه ۷/ ۲۸۵ ش ۱۳۹۹) کتاب وی به سال ۱۳۴۹ در بغداد به چاپ رسیده است.

۶- الشمعه فی حکم الجمعة/ سید محمد ابراهیم بن سید محمد تقی لکهنوی (م ۱۳۰۷) مؤلف این اثر را هنگام مسافرت به ایران به ناصر الدین شاه هدیه کرده و آن را «اللمعه الناصریه» نامیده است. وی قائل به وجوب تخییری است. آقا بزرگ (ذریعه ۱۴/ ۲۳۳، ش ۲۳۴۰) نسخه‌ای از آن را دیده است.

۷- صلاة الجمعة و الروایات المشتركة حولها/ محمد قانصوه- محمد علی تسخیری مؤلفان، علاوه بر مباحثی درباره نماز جمعه، روایات نماز جمعه را که در آثار شیعه و سنی همانند است، گردآوری کرده‌اند. (تهران، سازمان تبلیغات، ۱۴۰۶).

۸- صلاة الجمعة و العیدین/ مؤلف (؟) این اثر در سال ۱۲۳۱ در عظیم آباد هند تألیف شده و نسخه آن به شماره ۶۴۱۱ در کتابخانه آیه الله مرعشی (فهرست ۱۶/ ۲۷۹) موجود است. محتمل است از میرزا حسن عظیم آبادی متوفای ۱۲۶۰ باشد که در جای خود از رساله او در نماز جمعه یاد کردیم.

(بنگرید: فهرست آستان قدس، ج ۲۰، ص ۳۲۴) ۹- ضیاء اللمعه فی صلاة الجمعة/ سید محمد حسین موسوی شاهچراغی این اثر در

اثبات وجوب تخییری است و در تهران به سال ۱۳۶۰ ق چاپ شده است (هزار کتاب و رساله پیرامون نماز، ص ۲۴۵).

۱۰- کشف الریبه فی حکم صلاة الجمعة فی زمن او حال الغیبه/ سید ابو تراب خوانساری (م ۱۳۴۶) آقا بزرگ (ذریعه، ۱۸/۳۷ ش ۵۶۴) از این اثر یاد کرده است.

۱۱- کشف الرین و المین عن حکم صلاة الجمعة و العیدین/ آقا احمد بن آقا محمد علی

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۹۷

کرمانشاهی (م ۱۲۴۳) بنا به نوشته آقا بزرگ (ذریعه، ۱۸/۳۷ ش ۵۶۶) مؤلف در کتاب مرآة الاحوال خود از این اثر یاد کرده است.

۱۲- کشف المقنعه عن وجوب الجمعة/ سید محمد جواد آیه اللهی درباره او و آثار دیگرش درباره نماز جمعه، نک: ایفاظ الهمجه

لصلاة الجمعة ۱۳- اللمعه الساطعه فی تحقیق صلاة الجمعة و الجماعة/ سید طیب جزایری (معاصر) وی معتقد به اشتراط اذن امام

برای اقامه نماز جمعه در زمان غیبت شده و اثر وی در نجف به سال ۱۳۷۴ ق چاپ گردیده است. (هزار کتاب و رساله پیرامون نماز

ص ۲۵۰) اللمعه الناصریه نک: الشمعه فی حکم الجمعة ۱۴- الجمعة، کتاب فقهی استدلالی فی وجوب صلاة الجمعة تعییناً، شیخ

محمد الخالصی، بغداد، ۱۳۶۹ قمری (گویا این کتاب به فارسی هم ترجمه شده است).

۱۵- منهاج الشرعه فی صلاة الجمعة/ سید علی اکبر موسوی آیت اللهی، فارسی، چاپ شده به کوشش سید علی میر شریفی، قم،

مؤسسه اصفیاء، ۱۳۷۹.

۱۶- نماز جمعه از سلسله بحثهای فقه سیاسی اسلام/ محمد صادقی تهرانی (معاصر) این اثر در اصل به عربی بوده که آقای محمد

امین آن را به فارسی در آورده است. این کتاب همانند متن عربی آن به چاپ رسیده است.

۱۷- رساله در نماز جمعه/ مولی محمد امان لکهنوی اثری است فارسی در اثبات وجوب نماز جمعه. از این اثر در کشف الحجب

یاد شده است (نک: ذریعه ۱۵/۶۴ ش ۴۴۴).

۱۸- رساله در نماز جمعه/ آیه الله سید هبه الدین شهرستانی (م ۱۳۸۶) مؤلف از مصلحان بزرگ معاصر عراقی است. این اثر در

اصل به عربی بوده و توسط ابو القاسم سحاب ترجمه و (مجله هفتگی نور دانش سال ۲۷ ش ۴۲) چاپ شده است.

نسخه خطی اصلی عربی در کتابخانه وزیری (فهرست، ۳/ ۱۰۲۱) موجود است.

۱۹- رساله فی صلاة الجمعة و القول بعدم وجوبها/ سید ابو الحسن بن محمد رضوی مشهدی طوسی رساله‌ای است فارسی در عدم

وجوب نماز جمعه که مؤلف در سال ۱۳۰۰ از تألیف آن فراغت یافته و آقا بزرگ (ذریعه ۱۵/۶۳ ش ۴۳۸) آن را دیده است.

۲۰- رساله فی صلاة الجمعة/ میرزا ابو القاسم بن حسن گیلانی، میرزای قمی (م ۱۲۳۲) وی در این رساله (بنا به گفته آقا بزرگ در

ذریعه ۱۵/۶۳ ش ۴۴۰) به سقوط نماز جمعه در غیبت و جواز اقامه آن، قائل شده است.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۹۸

۲۱- رساله فی صلاة الجمعة/ سید ابو القاسم موسوی وی کتاب خود را در سال ۱۲۳۲ تألیف کرده و قائل به وجوب تخییری بوده،

گرچه نماز جمعه را افضل می دانسته است. آقا بزرگ (ذریعه، ۱۵/۶۳ ش ۴۳۹) نسخه‌ای از آن را دیده است.

۲۲- رساله فی صلاة الجمعة/ شیخ حیدر بن مولی محمد دزفولی مؤلف قائل به وجوب تخییری با افضل بودن اقامه جمعه و استحباب

جمع بین جمعه و ظهر است و کتابش به چاپ رسیده است. (هزار کتاب و رساله پیرامون نماز، ص ۲۳۵).

۲۳- رساله فی صلاة الجمعة/ سید دلدار علی نقوی لکهنوی (م ۱۲۳۵).

آقا بزرگ از این رساله یاد کرده است (ذریعه ۱۵/۷۱، ش ۴۷۶).

۲۴- رساله فی صلاة الجمعة/ شیخ عبد النبی نجفی عراقی آقا بزرگ (ذریعه، ۱۵/۷۵ ش ۴۹۷) از وی با عنوان عالم معاصر یاد کرده

و اینکه او نماز جمعه را مجزی از نماز ظهر نمی دانسته است. این رساله توسط فرزند مؤلف آقا نور الدین عراقی در مطبعة الغری

نجف طی ۲۸۵ صفحه در سال ۱۳۶۰ قمری چاپ شده است.

۲۵- رساله فی صلاة الجمعة/ عبد الخالق بن مولی عبد الرحیم یزدی مشهدی (م ۱۲۶۸) آقا بزرگ (ذریعه ۷۳/۱۵، ش ۴۸۵) از این کتاب و سایر آثار مؤلف یاد کرده، اما عقیده وی را در باب نماز جمعه یاد آور نشده است.

۲۶- رساله فی صلاة الجمعة/ مولی عبد الوهاب بن محمد علی قزوینی آقا بزرگ در «الکرام البررة» ج ۲، صص ۸۱۲-۸۰۹ به تفصیل از وی یاد کرده و از جمله به رساله نماز جمعه وی که با حاشیه خود او در کتابخانه سید محمد محیط در تهران است، اشاره کرده است و نیز نک: ذریعه، ۷۵/۱۵ ش ۴۹۷.

۲۷- رساله فی صلاة الجمعة/ مولی علی اصغر بن علی اکبر بروجردی آقا بزرگ (ذریعه، ۷۷/۱۵ ش ۵۰۵) از این رساله و این که در آخر کتاب نور الانوار وی (چاپ شده در ۱۲۷۵) آمده، یاد کرده است.

۲۸- رساله فی صلاة الجمعة/ سید علی محمد بن سید محمد بن دلدار علی (م ۱۳۱۲) آقا بزرگ (ذریعه، ۷۷/۱۵ ش ۵۰۸) تنها از نام کتاب وی یاد کرده است.

۲۹- رساله فی صلاة الجمعة/ سید محسن بن حسن اعرجی کاظمی (م ۱۲۲۷).

آقا بزرگ (ذریعه، ۷۸/۱۵، ش ۵۱۴) به نقل از خود مؤلف، نام این اثر را یاد کرده است.

۳۰- رساله فی صلاة الجمعة/ سلطان العلماء سید محمد بن سید دلدار علی نقوی (م ۱۲۸۴) مؤلف قائل به احتیاط جمع بین ظهر و جمعه است؛ نسخه‌ای از رساله او در کتابخانه

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۹۹

آیه الله مرعشی (فهرست، ۸/۳۹۱، ش ۳۱۶۰) موجود است.

آیه الله مرعشی (فهرست، ۸/۳۹۱، ش ۳۱۶۰) موجود است.

۳۱- رساله فی صلاة الجمعة/ سید محمد قلی بن محمد ابراهیم نقوی لکهنوی (م ۱۳۴۱) آقا بزرگ (ذریعه، ۶۷/۱۵) به نقل از مشاهیر علمای هند از این اثر یاد کرده است.

۳۲- رساله فی صلاة الجمعة/ شیخ محمد جواد بلاغی نجفی (م ۱۳۵۲).

بنا به اظهار آقا بزرگ (ذریعه ۶۹/۱۵ ش ۴۶۶) وی در این رساله، حکم نماز جمعه مسافری را که پس از «زوال» حرکت کرده، بیان کرده است.

۳۳- رساله فی صلاة الجمعة/ محمد علی بن محمد حسین مرعشی شهرستانی (م ۱۲۷۸) این کتاب در اثبات عدم وجوب عینی نماز جمعه نگاشته شده است. آقا بزرگ (ذریعه ۷۶/۱۵ ش ۵۰۱) از آن یاد کرده و یاد آور شده که نسخه‌ای از آن را دیده است.

۳۴- رساله فی صلاة الجمعة/ شیخ مرتضی حایری (م ۱۴۰۶) این اثر شرح قواعد علامه حلی بوده و در قم توسط دفتر تبلیغات اسلامی به چاپ رسیده است.

۳۵- رساله فی صلاة الجمعة/ مولی مهدی قمشاهی (م ۱۲۸۱) این اثر، نه رساله، بلکه کتابی است مفصل که مؤلف سی دلیل بر اثبات عینیت نماز جمعه آورده و در سال ۱۲۸۰ از تألیف آن فراغت یافته است (ذریعه، ۸۱/۱۵-۸۲، ش ۵۳۲).

۳۶- رساله فی صلاة الجمعة/ میرزا حسن بن امان الله دهلوی عظیم آبادی (م. ح ۱۲۶۰) مؤلف از شاگردان سید کاظم رشتی است و آقا بزرگ (ذریعه، ۶۹/۱۵ ش ۵۶۸) نسخه‌ای از کتاب وی را دیده است. آقا بزرگ در الکرام البررة، ج ۱، ص ۳۰۷، ش ۶۲۷ از وی یاد کرده، اما از این اثر او نامی نبرده است.

رساله‌ای با نام صلاة الجمعة و العیدین از مؤلفی ناشناخته که رساله‌اش را در عظیم آباد هند به سال ۱۲۳۱ تألیف کرده در کتابخانه آیه الله مرعشی (فهرست، ۱۶/۲۷۹، ش ۶۴۱۱) موجود است. محتمل است این دو یکی باشد. گفتنی است که پس از این مطالب در

- فهرست آستان قدس نسخه‌ای از رساله نماز جمعه مؤلف را به شماره ۲۰۲۰۲ معرفی شده یافتیم. (فهرست ۲۰/۳۲۴) ۳۷- رساله شریفه علمیه در فريضة جمعه/ نصر الله شمس الهدی این رساله در سال ۱۳۳۱ شمسی در تهران به چاپ رسیده است.
- ۳۸- رساله فی صلاة الجمعة/ میرزا محمود شهابی مؤلف از استادان بنام سالهای اخیر دانشگاه تهران است. وی در این رساله به وجوب نماز جمعه قائل شده است (ذریعه ۱۵/ ۸۱ ش، ۵۳۰).
- ۳۹- رساله فی صلاة الجمعة/ میرزا احمد بن ابو الحسن، محقق لاری اصطهباناتی (م دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۱۰۰
- ۱۳۵۴) او این رساله را به دستور آیه الله مرحوم سید عبد الحسين لاری نگاشته است. آقا بزرگ در ذریعه ۱۵/ ۶۳ ش ۴۴۱ از این کتاب و در نقباء البشر، ج ۱، ص ۸۹، ش ۲۰۵ از خود او یاد کرده است.
- ۴۰- رساله فی صلاة الجمعة/ سید ناصر بن سید هاشم موسوی احسائی آقا بزرگ (ذریعه، ۱۵/ ۸۲ ش ۵۳۳) تنها به یاد از نام کتاب و مؤلف اکتفا کرده است.
- ۴۱- صلاة الجمعة و العیدین فی مصادر الفریقین/ تحقیق و نشر: المدیریة العامة لائمة الجمعة (قم ۱۴۱۴) این کتاب، همانگونه که از نامش به دست می آید، مجموعه روایاتی است که درباره نماز جمعه و عیدین در مصادر سنی و شیعه آمده است.
- ۴۲- نماز جمعه/ محمد حسین محمدی اردهالی این کتاب در سال ۱۳۲۸ در تهران به چاپ رسیده است.
- ۴۳- نماز جمعه در رواق اندیشه امام/ گزینش: جواد محدثی (معاصر) این مقاله در کنفرانس بررسی اندیشه امام خمینی در سال ۷۰ به چاپ رسیده است.
- ۴۴- نماز جمعه کنگره هفتگی الهی/ شیخ علی کورانی (معاصر) از عالمان لبنانی مقیم قم است که بیشتر به بررسی جنبه‌های اجتماعی- دینی نماز جمعه و ارائه جنبه فقهي آن بر اساس فتوای حضرت امام خمینی (قدس سره) پرداخته است. این اثر در سال ۱۳۶۱ در تهران به چاپ رسیده (هزار کتاب و رساله پیرامون نماز، ص ۲۵۳).
- ۴۵- نماز جمعه و مسائل مربوط به آن/ شیخ علی مشکینی (معاصر) این اثر به بحث درباره نماز جمعه از دیدگاههای مختلف پرداخته و قائل به وجوب تخییری شده است (قم ۱۴۰۱).
- ۴۶- نماز جمعه یا قیام توحیدی هفته/ سید محمد جواد موسوی غروی اصفهانی (معاصر) این اثر مجموعه خطبه‌های مؤلف در نماز جمعه است که به سال ۱۳۵۸ در اصفهان چاپ شده است.
- ۴۷- رساله در صلاة الجمعة/ مؤلف:؟ این رساله در قرن سیزدهم تألیف شده و مؤلف قائل به حرمت اقامه جمعه در عصر غیبت است. (آستان قدس ش ۲۳۶۳۰، فهرست ۲۱/ ۹۱۹ ۴۸- مباحثی پیرامون نماز جمعه/ جمعی از مؤلفان (معاصر)
- دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۱۰۱
- این کتاب مجموعه چند گفتار درباره نماز جمعه است. مقالات آن عبارتند از: نماز جمعه در کلام نورانی امام؛ نماز جمعه مهم‌ترین تشکل دینی؛ ابعاد گوناگون نماز جمعه؛ نماز جمعه عامل وحدت و اجتماع (بیانات مقام معظم رهبری)؛ نماز جمعه عامل وحدت (آقای هاشمی رفسنجانی)؛ تاریخچه نماز جمعه (؟)؛ جمعه از دیدگاه معصومین (حجّه الاسلام قاضی عسکر)؛ نماز جمعه از دیدگاه شهید مطهری؛ نماز جمعه و ابعاد گوناگون آن (مرحوم آیه الله خاتمی یزدی)؛ نماز جمعه صف توحیدی اسلامی (سید محمود طالقانی)؛ مقام و منزلت امام جمعه (حسین نوری)؛ بحثی پیرامون منصبی بودن نماز جمعه (آیه الله محمد حسن قدیری)؛ نماز جمعه بزرگترین اجتماع عبادی- سیاسی هفته (تفسیر نمونه)؛ نماز جمعه میعادگاه مؤمنان (مؤسسه در راه حق)؛ نخستین خطبه رسول خدا صلی الله علیه و آله در نماز جمعه مدینه؛ خطبه امیر مؤمنان علی علیه السلام در نماز جمعه؛ سیمای نماز جمعه در کشورهای مختلف جهان. این اثر در سال ۱۳۷۱ توسط دبیرخانه مرکزی ائمه جمعه در قم منتشر شده است.

۴۹- مرآة المصلین و مشکاة المستدلین / محمد نصیر بارفروشی در این رساله به زبان سجع و نیز گردآوری متون حدیثی بر عینیت نماز جمعه؛ ادله‌ای آورده شده است. نسخه آن در کتابخانه آیه الله مرعشی (فهرست، ۴ / ۳۹۰ ش ۱۵۸۵) موجود است.

۵۰- مروارید غلطان برای جمعه گزاران / سید محمد جواد آیه اللهی (شیراز ۱۳۲۸ ش) درباره وی و دیگر آثارش درباره نماز جمعه نک: ایفاظ الهجعه لصلاة الجمعة.

۵۱- موضوع نماز جمعه و عیدین، (ترجمه از کتاب جواهر الکلام) مترجم، عبد المطلب اردوبادی، ۱۳۶۸ قمری، چاپخانه شفق.

۵۲- وقت تشریح نماز جمعه / مرتضی بن مصطفی این کتاب درباره تاریخ تشریح نماز جمعه و نمازهای روزانه است و نسخه‌ای از آن در کتابخانه آیه الله مرعشی (فهرست ۱۳ / ۱۴۶ ش ۴۹۴۹) موجود است.

۵۳- رساله فی وجوب صلاة الجمعة / عبد النبی نمازی این کتاب در سال ۱۴۱۳ در قم به چاپ رسیده است.

۲- کتاب‌های مشتمل بر خطبه‌های نماز جمعه

یکی از اقدامات حاشیه‌ای نماز جمعه، تألیف رساله‌هایی است که الگوهایی را برای خطبه‌خوانی عرضه کرده است. در این باره چند رساله را می‌شناسیم:

۱- الخطب للجمعات و الاعیاد از صاحب حدائق (نک: روضات الجنات، ۸ / ۲۰۵).

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۱۰۲

۲- صلاة جمعه: مختصری از احکام نماز جمعه و خطبه‌های متعدد (نک: فهرست مسجد اعظم، قم ص ۲۸۱).

۳- چند خطبه برای نماز جمعه و غیره (نک: فهرست مسجد اعظم قم، ص ۵۸۴).

۴- الخطب للعیدین و الجمعة از حاج محمد حسن بن حاج معصوم مجتهد قزوینی (نک: مینو در، ج ۲، ص ۳۱۹).

۵- فی خطب الجمعة فی زمن التقیة (رک: فهرست کتابخانه مرعشی ۱۲ / ۳۵۷) ۶- بساتین الخطباء و ریاحین العلماء در خطبه‌های جمعه (نک: فهرست کتابخانه مرعشی ۱۳ / ۱۹۲).

۷- الخطب للجماعات و الاعیاد المنتزع اکثرها من مواظب الاثمة (نک: مقدمه مشکاة بر محجة البیضای ج ۲، ص ۴۱) نسخه‌ای از آن در کتابخانه دانشگاه تهران به شماره ۹۵۹۹ موجود است.

۸- الخطب، عبد الخالق بن عبد الرحیم یزدی، خطبه نماز جمعه و دو عید (نک: فهرست ملک، ج ۵، ص ۳۶۳، مجموعه ۱۷۷۸) ۹- خطبتنا الجمعة: دو خطبه کوتاه با سجع و صنعت‌های ادبی برای امامان جمعه (نک:

فهرست کتابخانه آیه الله مرعشی، ۸ / ۱۰۶).

۱۰- کتاب فی الخطب، خطبه‌هایی است که علم الهدی فرزند فیض در جمعه‌ها و اعیاد و نیز مجالس و عظم انشا کرده است (نک: مقدمه آیه الله مرعشی بر معادن الحکمه، ج ۱، ص ۸۲ قم، انتشارات اسلامی) ۱۱- خطبه‌های نماز جمعه به عربی (نک: فهرست کتابخانه آیه الله گلپایگانی، ج ۳، ص ۲۱۸ به شماره ۲۲۸۳).

۱۲- الخطب للجمعة و الاعیاد از میر داماد، شیخ آقا بزرگ در الروضة النضرة ص ۶۸ از آن یاد کرده است.

جز اینها که آوردیم، علامه آقا بزرگ تهرانی نیز در ذریعه، ج ۷، ص ۱۸۳ و بعد از آن، از تعدادی از این کتاب‌ها یاد کرده است. به علاوه خطبه‌های برخی از خطیبان جمعه پس از انقلاب اسلامی نیز به صورت مستقل و یا در مطبوعات نشر شده است.

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۱۰۳

۱- رساله فی صلاة الجمعة علی بن عبد العال کرکی

[مقدمه]

محقق کرکی

شیخ علی بن عبد العال کرکی (م ۹۴۰) معروف به محقق ثانی از چهره‌های علمی و سیاسی چهار دهه نخست قرن دهم هجری است که همزمان با تأسیس دولت صفوی، نقش فعالی در بازسازی فقه سیاسی شیعه و هماهنگ ساختن آن با فضای ایجاد شده پس از تأسیس این دولت شیعی، ایفا کرد. جای تردید نیست که وی مورد توجه شاه اسماعیل بوده و به ویژه در ده سال نخست سلطنت شاه طهماسب به مقامات دینی بالایی در دولت صفوی دست یافته است. به علاوه، وی افزون بر تلاش‌های شخصی خود، توانسته است شماری از شاگردان خود را وارد دستگاه قضایی و صدارت صفوی کند پس از وی فرزندان و نوادگانش در زمره عالمان برجسته ایران بوده و از میان آنان فرزندش عبد العال و نواده دختریش شیخ حسین کرکی در درباره صفوی تا حوالی سال ۱۰۰۰ هجری نقش شناخته شده‌ای داشته‌اند.

طبعاً بحث درباره نقش محقق کرکی، در ابعاد دینی، فرهنگی و سیاسی، مجال مستقلی را می‌طلبد. در این باره مطالبی نوشته شده و باز هم جای تحقیق و تتبع فراوان است. «۱»

یکی از عرصه‌های فعالیت فرهنگی وی، پرداختن به مسائل فقهی تازه‌ای بود که به نوعی با مسائل حکومتی ارتباط داشت که از آن جمله می‌توان به بحث خراج و نماز جمعه اشاره کرد. در بحث همکاری با حکومت نیز مباحثی را مطرح کرد که از جهاتی تازگی داشت.

افزون بر اینها تلاش قابل توجهی هم در تبیین مبانی فکری شیعه از خود نشان داد که به همراه فعالیت‌های سایر علما، تأثیر قابل ملاحظه‌ای بر تغییر اوضاع مذهبی ایران از خود بر جای

(۱) ما در کتاب صفویه در عرصه دین، سیاست و فرهنگ، مجلد اول، به طور پراکنده مطالب فراوانی درباره وی آورده‌ایم.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۱۰۴

گذاشت و سبب استوار شدن مذهب تشیع در ایران شد.

با همه این احوال، می‌بایست در درجه نخست وی را یک فقیه دانست؛ فقهی که با نگارش اثر سترگ جامع المقاصد فی شرح القواعد قدم مهمی در پیشرفت فقه برداشت و مکتب فقهی خاص خویش را که در پیوند با مکتب حله بود، در آغاز عصر صفوی، در ایران توسعه داد.

به علاوه آثار دیگری، هم در فقه و هم در عقاید نگاشت که فهرستی از آنها را در اجازه‌ای که در تاریخ ۲۱ جمادی الثانیه ۹۳۴ برای شیخ علی بن عبد العالی میسی (استاد شهید ثانی) در بغداد نگاشته، آورده است. «۱» وی همچنین در اجازه‌ای که در نهم رمضان سال ۹۳۷ در شهر اصفهان برای قاضی صفی الدین عیسی نگاشته، فهرستی از تألیفات خود را که از آن جمله همین رساله نماز جمعه است، یاد کرده است. «۲»

محقق کرکی و نماز جمعه

رساله نماز جمعه محقق، که آن را در سال ۹۲۱ ق تألیف کرده است، در عین اختصار، رساله‌ای منظم، مستدل، نیرومند و روان است. وی از نظریه و جوب تخییری نماز جمعه دفاع می‌کند و تلاش می‌کند تا آن را به عنوان دیدگاهی که علمای سلف شیعه به آن معتقد بوده‌اند، ارائه دهد. وی در مقدمه، با اشاره به اوج گرفتن پرسش‌های مردم درباره نماز جمعه اظهار می‌دارد که این رساله

را در پاسخ به حل این معضل فقهی نگاشته است. راه حلی که وی برگزیده، تقریباً راه حلی میانی است که از برخی از آراء مکتب حله نیز مستفاد می‌شود و آن اعتقاد به وجوب تخییری است.

محتوای آراء ارائه شده در این رساله با مضمون آنچه در جامع المقاصد فی شرح القواعد آمده است یکی است، گرچه این رساله، رساله‌ای مستقل و منظم می‌باشد. در تأثیر این رساله و دیدگاه‌های فقهی درج شده در جامع المقاصد، همین بس که به رغم بالا گرفتن اعتقاد شماری از علمای نیمه دوم عصر صفوی به وجوب عینی نماز جمعه، نظریه وجوب تخییری اقامه نماز جمعه در عصر غیبت، همچنان موقعیت خود را به عنوان یک رأی متعلق به عصر اجتهاد، حفظ کرده و تا به امروز حاکم بر دیدگاه‌های وجوب عینی (مبتنی بر نگرش اخباری) و حرمت (متعلق به گرایش اجتهادی افراطی) در میان مجتهدین و مراجع تقلید است. ما گزارش محتوایی رساله محقق را در بخش‌های مقدماتی آورده‌ایم و در اینجا تکرار

(۱) بحار الانوار، ج ۱۰۵، ص ۴۲

(۲) همان، ج ۱۰۵، ص ۷۹

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۱۰۵

نمی‌کنیم. طبعاً در مجموعه‌ای از مهمترین رسائل نماز جمعه دوره صفوی، لازم بود تا این رساله به عنوان نخستین اثر درج می‌شد. چنان که رساله شهید ثانی هم که در وجوب عینی نماز جمعه است، می‌بایست در این مجموعه چاپ می‌شد. به همین دلیل، به رغم آن که هر دو رساله پیش از این چاپ شده است، بار دیگر به چاپ می‌رسد؛ زیرا نقش مهمی در تألیف رساله‌های بعدی دارد. رساله نماز جمعه محقق در همان روزگار صفوی به فارسی درآمده و نسخه‌ای از آن که توسط محمد صادق سرکانی (زنده در ۱۰۳۳) ترجمه شده، در کتابخانه وزیری یزد ش ۱۴۰۵ موجود است.

رساله حاضر را سالها پیش محقق ارجمند جناب آقای محمد الحسون در مجموعه رسائل محقق کرکی به چاپ رساند. وی با دستیابی به نسخه‌های دیگر و در پی تصمیمی که برای باز چاپ این مجموعه گرفته‌اند، بار دیگر آن را تصحیح کرده، برای چاپ آماده نموده است که مع الاسف تا به امروز این مهم به انجام نرسیده است. دوست ارجمند جناب حجة الاسلام و المسلمین مختاری- زید عزه- واسطه شده متن تصحیح شده ایشان را با اجازه ایشان برای چاپ در این مجموعه در اختیار ما گذاشت. آقای حسون از چندین نسخه برای تصحیح متن حاضر بهره برده است. نسخه مرعشی (مجموعه ش ۱۱۰) که از آن با «ش ۱» در یاورقی یاد شده است. نسخه دیگر از مرعشی (ش ۴۹۳۳) که از آن با «ش ۲» یاد شده است. نسخه سوم مرعشی با ش ۱۴۰۹ با رمز «ش ۳» در معرفی شده است. نسخه چهارم از کتابخانه آستانه قدس با عنوان «ض» شناسانده شده است. در اینجا از لطف ایشان و جناب آقای مختاری سپاسگزاری می‌کنم.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۱۰۷

بسم الله الرحمن الرحيم و به نستعين «۱» بعد حمد الله على سوابغ نعمه «۲» الغامرة «۳» و الصلاة على حبيبه محمد و عترته الطاهرة. فقد طال تكرار سؤال المترددين إلى عن حال شرعية صلاة الجمعة في هذه الأزمان، التي منى أهلها بغيبه الإمام المعصوم- عليه صلوات الله الحى القيوم- و أنها على تقدير الشرعية ما الذى يعتبر لصحتها و إجزائها عن صلاة الظهر، و أظهوروا عندى فى مرات «۴» كثيرة أن الناس فى ذلك كالمختيرين، لا يدرون ما يصنعون، و لا يعملون أى طريق يسلكون.

فليتأ رأيت أن الأمر قد تفاقم، و الخلف و الخلاف قد تراكم، سألت الله الخيرة فى إملاء جملة من القول لتحقيق الحق فى هذه المسألة، على وجه أرجو من التوفيق الإلهية أن ينكشف بها القناع و يزول بها اللبس، متضرعاً إليه سبحانه أن يجعلها خالصة لوجهه الكريم، و موجبة لثوابه الجسيم. و حين أجلت الرؤية فى ما لا بد منه لإيضاح الصواب، خطر لى أن أضعها على ثلاثة أبواب:

الباب الاول في المقدمات،

اشاره

و هي ثلاثة:

[المقدمة] الاولى: اختلف علماء الاصول في أن الوجوب إذا رفع هل يبقى الجواز أم لا؟

و تحرير محل النزاع: أنه إذا ثبت الوجوب بدليل شرعي في محل، ثم رفع بدليل آخر عن ذلك المحل، هل يبقى الجواز ثابتا فيه، حيث أن الدليل الدال على الوجوب دلّ على شيئين: الوجوب، و الجواز، و الدليل الرافع له إنما يرفع الوجوب خاصّة؟ بكلّ من القولين قال جمع من العلماء.

أما القائلون ببقاء الجواز «۵» فاحتجوا بأنّ المقتضى للجواز موجود، و المانع منه منتف،

(۱) متن حاضر تصحيح استاد محمد حسون است كه برای چاپ در این مجموعه آن را در اختیار ما گذاشته‌اند.

(۲) سبغت النعمة: اتسعت، و أسبغ الله عليه النعمة: أي أتمها. الصحاح ج، ۴، ص ۱۳۲۱ «سبغ».

(۳) الغمر: الماء الكثير، الصحاح، ج ۲، ص ۷۷۲ «غمر».

(۴) في «ش ۱»: مراتب

(۵) ذهب اليه جمع من الاصوليين منهم محب الله بن عبد الشكور في فواتح الرحموت بشرح مسلم الثبوت، (ج ۱، ص ۳۰۱)؛ و القاضي اليبضاوي في منهاج الاصول المطبوع بمتن الابهاج في شرح المنهاج (ج ۱، ص ۱۲۶). و لمزيد الاطلاع انظر: القوانين للميرزا ابو القاسم القمي، ج ۱، ص ۱۲۷

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۱۰۸

فوجب القول بتحقيقه.

أما الأوّل: فلأنّ الأمر الدال على الوجوب متحقق، لأنّه المفروض، و الوجوب ماهية مركبة من الإذن في الفعل و المنع من الترك، فيكون مقتضيا لهما ضرورة كون المقتضى للمركب مقتضيا لكل جزء من أجزائه، لامتناع تحقق المركب من دون تحقق الأجزاء.

و أما الثاني: فلأنّ الموانع كلّها منتفية بحكم الأصل، ما عدا رفع الوجوب و هو غير صالح للمانع، لأنّه إنما يقتضى رفع الوجوب الذي قد علمت تركّبه من الجزأين و رفع المركب قد يكون برفع جميع الأجزاء، و قد يكون برفع أحدها، فهو أعم من كلّ منها، و العام لا يدلّ على خاصّ معين، فإذا لا دلالة لرفع الوجوب على رفع الجواز.

قيل عليه: بعد رفع المركب لا- يعلم بقاء الجواز، لأنّ رفع المركب قد يكون برفع الجزأين معا، و المقتضى منسوخ فلا- يقطع بقاء مقتضاه.

ورد بأن بقاء الجواز متحقق لتحقق مقتضيه أوّلا، و الأصل استمراره فلا- يرفع بالاحتمال، و المنسوخ إنّما هو الوجوب لا نفس الأمر المقتضى للجواز، فلا- نقطع بعدم بقائه، للاكتفاء في رفع الوجوب برفع المنع من الترك، و عدم القطع ببقاء مقتضى الأمر غير قادح، لأنّ المدعى ظهور بقائه لا القطع به.

و التحقيق: أنّ الجواز المدلول عليه بالأمر الدال على الوجوب هو الجنس - أعني: الإذن في الفعل - لا- الجواز الذي معناه استواء الطرفين، و ذلك أمر كلّ لا تحقيق له إلّا في ضمن فرد من أفراده الأربعة، أعني: الوجوب و الندب و الكراهة و الإباحة. و بعد رفع الوجوب يمتنع بقاء الجواز المدلول عليه بالأمر تضمنا، لامتناع تحقق الكلّي لا في ضمن فرد من أفراده. و الجواز الذي معناه استواء

الطرفین لم یدل علیه دلیل أصلاً، إذ لا یلزم من ثبوت الوجوب ثبوته، كما لا یلزم من رفعه رفعه و لا ثبوته فینتفی بحکم الأصل، و حینئذ فیقطع بانتفاء ذلك الجواز.

إذا عرفت ذلك فقولہ فی الجواب (بقاء الجواز متحقق لتحقق مقتضیه) إن أراد به: الجواز الذی هو الأمر الکلی فهو فاسد، لأن بقاءه بعد انتفاء الوجوب ممتنع، لأن تحققه أتما كان ضمناً، و ذلك یقتضی بقاءه بعد انتفاء الجزء الآخر، بل انتفاء ذلك الجزء یقتضی انتفاءه ان لم یدلّ دلیل علی تقييده بجزء آخر، و الفرض أن لا دلیل یدلّ علی ذلك أصلاً.

و إن أراد الجواز بالمعنى الآخر فظاهر بطلانه.

و أما القائلون بعدم بقاء الجواز «۱» فاحتجوا بأنّ الجواز الذی هو جزء من مفهوم الوجوب

(۱) منهم الشيخ حسن بن زين الدين الشهيد الثاني في معالم الدين و ملاذ المجتهدين، (ص ۹۰) و ابو حامد محمد بن محمد الغزالي في المستصفى من الاصول (ج ۱، ص ۷۳) و محمد بن محمد بن نظام الدين محمد الانصارى في فواتح الرحموت بشرح مسلم الثبوت (ج ۱، ص ۱۰۳) و العلامة الحلّي في نهاية الاصول البحث الرابع، احكام الوجوب، و علی بن عبد الكافي السبكي في الابهاج في شرح المنهاج، (ج ۱، ص ۱۲۶) و لمزيد الاطلاع انظر:

القوانين للميرزا ابو القاسم القمي، ج ۱، ص ۱۲۷

دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۱۰۹

هو الجواز بالمعنى الأعم كما عرفت، لامتناع ذلك في الأخص، و تقوّمه بالفصل الذی هو المنع من الترك، فإذا ارتفع ارتفع، لاستحالة بقاءه منفكاً عن فصل.

قيل عليه: نمنع استلزام ارتفاع هذا الفصل ارتفاع الجنس، لتقوّمه بفصل عدم المنع من الترك، لأن ارتفاع المنع من الترك - الذی هو فصل الوجوب - یقتضی ثبوت عدم المنع منه، فيقوم به الجنس لاحتياجه إلى فصل ما، لا إلى فصل معين.

و جوابه: أن ارتفاع المنع من الترك قد يكون برفع كل من الجزأين و قد يكون برفع الحرج بالترك خاصية. فارتفاعه أعم من كل منهما، و لا دلالة للعام علی الخاص، فلم يتحقق فصل عدم الحرج بالترك و الأصل یقتضی نفيه، فینتفی الجواز، و هذا هو الحق.

المقدّمه الثانية اتفق أصحابنا - رضوان الله عليهم - علی أن الفقيه العدل الإمامی الجامع لشرائط الفتوى،

المعبر عنه بالمجتهد في الأحكام الشرعية، نائب من قبل أئمة الهدى - صلوات الله و سلامه عليهم - في حال الغيبة، في جميع ما للنيابة فيه مدخل، و ربّما استثنى الأصحاب القتل و الحدود مطلقاً. فيجب التحاكم إليه، و الانقياد إلى حكمه، و له أن يبيع مال الممتنع من أداء الحق إن احتيج إليه، و يلي أموال الغيّاب و الأطفال و السفهاء و المفلسين، و يتصرّف علی المحجور عليهم، إلى آخر ما يثبت للحاكم المنصوب من قبل الإمام عليه السلام.

و الأصل فيه ما رواه الشيخ في التهذيب باسناد إلى عمر بن حنظلة، عن مولانا الصادق جعفر بن محمد - عليهما السلام - أنه قال: «أنظروا إلى من كان منكم قد روى حديثنا، و نظر في حلالنا و حرامنا، و عرف أحكامنا، فارضوا به حكماً، فإنّي قد جعلته عليكم حاكماً؛ فإذا حكم بحكمننا و لم يقبله منه، فإنّما بحكم الله استخفّ، و علينا ردّ، و الرادّ علينا الرادّ علی الله، و هو علی حدّ الشرك بالله، و إذا اختلفا فالحكم ما حكم به عدلها و أفقهما و صدقهما في الحديث و أورعهما». (۱)

و في معناه أحاديث كثيرة. (۲)

و قد استخرج الأصحاب الأوصاف المعبرة في الفقيه المجتهد من هذا الحديث و نحوه،

(۱) التهذیب، ج ۶، ص ۲۱۸، ح ۵۱۴ و ص ۳۰۱، ح ۸۴۵؛ و رواه الشيخ الكلینی فی الکافی، ج ۱، ص ۵۴، ح ۱۰ و ج ۷، ص ۴۱۲، ح ۵، و الطبرسی فی الاحتجاج، ۳۳۵

(۲) انظر: وسائل الشیعة ج ۲۷، صص ۱۳۶-۱۵۳ الباب ۱۱ من أبواب صفات القای و ما يجوز أن یقضی به.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۱۱۰

و ضبطوها فی ثلاثه عشر شیئا، سیأتی بیانها إن شاء الله تالی فی آخر الرساله. «۱»

و المقصود من هذا الحدیث هنا: أن الفقیه الموصوف بالأوصاف المعینة، منصوب من قبل أئمتنا علیهم السلام، نائب عنهم فی جمیع ما للنبایة فیہ مدخل بمقتضى قوله: «فإنی قد جعلته علیکم حاکما»، و هذه استنباهة علی وجه کلی.

و لا یقدح کون ذلك فی زمن الصادق علیه السلام؛ لأن حکمهم و أمرهم علیهم السلام واحد، كما دلّت علیه أخبار أخرى. «۲»
و لا- کون الخطاب لأهل ذلك العصر؛ لأن حکم النبی- صلی الله علیه و آله و سلم- و الإمام علیه السلام علی الواحد حکم علی الجماعة بغير تفاوت، كما ورد فی حدیث آخر. «۳»

المقدمه الثالثه: یشرط لصلاه الجمعة وجود الإمام المعصوم، أو نائبه.

و علی ذلك إجماع علمائنا قاطبه، و ممن نقل الإجماع علی ذلك من متأخري أصحابنا: المحقق نجم الدین بن سعید فی المعبر «۴»، و العلامة المتبحر جمال الدین ابن المطهر فی کتبه ك التذکره «۵» و غيرها، «۶» و شیخنا الشهيد فی الذکری. «۷» و بعد التابع الصادق تظهر حقیقه ما نقلوه.

و الأصل فی ذلك- قبل الإجماع- الاتفاق علی أن النبی- صلی الله علیه و آله- کان یعین لإمامه الجمعة- و كذا الخلفاء بعده- كما یعین للقضاء. «۸»

(۱) فی «ص»: و من أراد معرفتها فلیرجع إلى مضائها من کتب الأصحاب.

(۲) الکافی، ج ۱، ص ۴۱، ح ۴؛ وسائل الشیعة، ج ۲۷، ص ۸۰ ح ۱۱ الباب ۸ من أبواب صفات القاضی و ما يجوز أن یقضی به.
(۳) قول النبی (ص): «حکمی علی الواحد حکمی علی الجماعة» ورد فی موسوعه أطراف الحدیث، ج ۴، ص ۵۵۱ نقلا عن الأسرار المرفوعه لعلی القاری، ص ۱۸۸، و تذکره الموضوعات للفتنی، ص ۱۸۶، و كشف الخفاء للعجلونی، ج ۱، ص ۴۳۶، و الدرر المنتثره فی الأحادیث المشتهره للسيوطی، ص ۷۵، و الفوائد المجموعه للشوکانی، ص ۲۰۰.

و فی عوالی اللآلی، ج ۱، ص ۴۵۶ حدیث ۱۹۷ و ج ۲، ص ۹۸ حدیث ۲۷۰ ورد قول النبی (ص) هكذا: «حکمی علی الواحد حکمی علی الجوامع».

و روى الترمذی فی سننه ج ۴، ص ۱۵۱ ح ۱۵۹۷، کتاب السیر «۲۲» باب ما جاء فی بیعه النساء «۳۷» قول النبی (ص): «إنما قولی لمائئه امرأه کقولی لامرأة واحده». و أخرجه كذلك الدارقطنی فی سننه، ج ۴، ص ۱۴۷ حدیث ۱۶ کتاب المکاتب، و الشوکانی فی نیل الأوطار ج ۱، ص ۳۰

(۴) المعبر، ج ۲، ص ۲۷۹

(۵) تذکره الفقهاء، ج ۴، ص ۱۹

(۶) تحریر الأحکام، ج ۱، ص ۴۳؛ منتهی المطلب، ج ۱، ص ۳۱۷؛ نهایه الأحکام، ج ۲، ص ۱۳

(۷) ذکرى الشیعة، ص ۲۳۰

(۸) انظر: السنن الكبرى للبيهقى، ج ۳، ص ۱۲۳، كنز العمال، ج ۷، ص ۶۰۰ ح ۲۰۴۵۳

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۱۱۱

و كما لا یصح أن ینصب الإنسان نفسه قاضیا من دون إذن الإمام، فكذا إمام الجمعة. و ليس هذا قیاسا، بل استدلال بالعمل المستمر فی الأعصار، فمخالفته خرق للإجماع.

و یتبه ذلك ما روى عن أهل البيت عليهم السّلام من عدّة طرق، منها: رواية محمد بن مسلم قال: «لا تجب الجمعة على أقلّ من سبعة: الإمام، وقاضيه، ومدّع حقًا، ومدّع علیه، وشاهدان، و من يضرب الحدود بين یدی الإمام»، «۱» و فی هذا دلالة على اشتراط الإمام. قال فی التذكرة: و لأنه إجماع أهل الأعصار، فإنه لا یقیم الجمعة فی كلّ عصر إلّا الأئمة. «۲» إذا عرفت ذلك، فاعلم أنه لا- كلام بين الأصحاب فی اشتراط الجمعة بالإمام أو نائبه، إنّما الكلام فی اشتراط كون النائب منصوبا بخصوصه، أو یكفی نصبه و لو على وجه كلّی حيث یتعدّر غيره، و أكثر الأصحاب على الثاني، و سیأتی لذلك مزيد تحقیق إن شاء الله.

الباب الثاني اختلف أصحابنا فی حکم صلاة الجمعة حال غیبة الإمام- علیه السلام- علی قولین،

اشاره

بعد انعقاد الإجماع منهم و من كافة أهل الإسلام، على وجوبها بشرائطها حال ظهوره علیه السلام. «۳»

القول الأول: القول بجواز فعلها إذا اجتمعت باقی الشرائط،

و هو المشهور بين الأصحاب، و به قال الشيخ رحمه الله فی النهاية «۴» و الخلاف، «۵» و أبو الصلاح «۶» و المحقق فی المعتمد «۷» و غيره، «۸» و العلامة فی المختلف «۹» و غيره «۱۰»، و شيخنا الشهيد، «۱۱» و جمع من المتأخرين، «۱۲» و هو الأقوى، و يدلّ علیه

(۱) كتاب من لا یحضره الفقيه، ج ۱، ص ۲۶۷، ح ۱۲۲۲؛ التهذيب، ج ۳، ص ۲۰، ح ۷۵؛ الاستبصار، ج ۱، ص ۴۱۸، ح ۱۶۰۸؛ وسائل الشیعة، ج ۷، ص ۳۰۵ الباب ۲ من أبواب صلاة الجمعة و آدابها حدیث ۹.

(۲) تذكرة الفقهاء، ج ۴، ص ۱۹

(۳) من «ش ۱»: وجوده.

(۴) النهاية، ص ۱۰۷

(۵) الخلاف، ج ۱، ص ۶۲۶ مسألة ۳۹۷

(۶) الكافي فی الفقه، ص ۱۵۱

(۷) المعتمد، ج ۲، ص ۲۹۷

(۸) شرائع الإسلام، ج ۱، ص ۹۸، المختصر النافع، ص ۳۶

(۹) مختلف الشیعة، ج ۲، ص ۱۵۲، مسألة ۱۴۷ (قم، مركز الابحاث الاسلامیة، ۱۴۱۴)

(۱۰) نهاية الأحكام، ج ۲، ص ۱۴.

(۱۱) الذکری، ج ۴، ص ۱۰۴-۱۰۵ (تحقیق مؤسسه آل البيت عليهم السلام، ۱۴۱۹)

(۱۲) قال السید محمد جواد الحسينی العاملى فی مفتاح الكرامة، ج ۳، ص ۶۲؛ و أمّا القول الرابع و هو الوجوب تخیرا من دون اشتراط الفقيه، و یعبّر عنه بالجواز تارة، و بالاستحباب أخرى، فهو المشهور كما فی التذكرة و غایة المراد، و مذهب المعظم كما فی

الذکرى، و الأكثر كما فى الروض و المقاصد العلیة و الماحوزیة و ریاض المسائل، و هو خیرة النهاية و المبسوط و المصباح و الجامع للشرائع و الشرائع و النافع و المعتمر و التخلیص و حواشى الشهيد و البیان و غایة المراد كما سمعت، و الموجز الحاوی و المقتصر و تعليق الإرشاد و المیسئة و الروض و الروضة.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۱۱۲

وجوه:

الأول: قوله تعالى يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذِ انبُؤِ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ وَ ذَرُوا الْبَيْعَ. (۱)

وجه الدلالة: أنه علق الأمر بالسعى إلى الذكر المخصوص - و هو الجمعة أو الخطبة اتفاقاً - بالنداء للصلاة و هو. الأذان لها، و ليس النداء شرطاً اتفاقاً، و الأمر للوجوب كما تقرّر فى موضعه؛ فيجب السعى لها حينئذ، و وجوبه يقتضى وجوبها، و لا ريب أن الأمر بالسعى إنما هو حال اجتماع الشرائط من العدد و الخطبتين و غيرهما.

فإن قيل: المدعى هو شرعية الجمعة حال الغيبة، و الآية إنما تدلّ عليها فى الجملة، فلا يثبت المدعى.

قلنا: لا ريب أن المراد بالأمر هنا التكرار و إن لم يكن مستفاداً من لفظ الأمر، فإنه لا يدلّ بنفسه على وحدة و لا تكرار، إذ هو مستفاد بدليل من خارج؛ للإجماع على أنه لا يكفى للامتنان فى الجمعة فعلها مرّة أو مرّات، بل دائماً، و ذلك يتناول زمان الغيبة.

فإن قيل: المدعى جواز فعل الجمعة زمان الغيبة، و الذى دلّ عليه دليلكم هو الوجوب مطلقاً المقتضى لوجوبها حينئذ.

قلنا: ليس المراد بالجواز هنا معناه الأخص، و هو ما استوى طرفاً فعله و تركه؛ للامتنان ذلك فى العبادات، فإنّ العبادة تستدعى رجحاناً لتفعل كونها قرينة، و كون الإخلاص معتبراً فى نيتها، و الثواب مترتباً على فعلها.

و إنما المراد به معناه الأعم، أعنى مطلق الإذن فى الفعل شرعاً، و ذلك جنس للوجوب و الندب و قسميهما.

فإن قيل: أى الأقسام الأربعة مراد؟

قلنا: معلوم انتفاء الباحة و الكراهة و كذا الندب؛ للإجماع على أن الجمعة حيث تشرع تجزئ عن الظهر، و يمتنع التعيّد بهما معاً؛ لامتنان الجمع بين البدل و مبدله، فلم يبق إلّا الوجوب التخيريّ بينها و بين الجمعة، فالجواز المدعى فى معنى الوجوب.

فإن قيل: لم آثرتم التعبير بالجواز على الوجوب؟

قنا: لوجهين:

أحدهما: أن التعبير بالوجوب يوهم إرادة الحتمى.

(۱) الجمعة: ۹

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۱۱۳

و الثانى: أن مناط الخلاف هو الشرعية حائث و عدمها، و معنى الشرعية: الإذن فى الفعل شرعاً، فإذا مناط الخلاف هو الجواز و عدمه، فلو عبّره بغيره لم يقع الموقع.

فإن قيل: قد عبّر بعض الفقهاء باستحباب الجمعة حال الغيبة.

قلنا: هو صحيح و إن كان التعبير بالجواز أولى؛ لما تبّهنا عليه.

و وجه الصحة: أن الوجوب التخيريّ لا ينافيه الاستحباب العينيّ؛ لأنّ أحد فردى الواجب قد يكون أفضل من الفرد الآخر، فيكون مستحباً بالنسبة إليه، فيستحبّ اختياره.

فإن قيل: دليلكم يقتضى الوجوب العينيّ الحتمى، و المدعى هو الوجوب التخيريّ، فلم يتلاقيا.

قلنا: أجمع علماؤنا الإمامية - رضوان الله عليهم - طبقه بعد طبقه، من عصر أئمتنا - عليهم السلام - إلى عصرنا هذا، على انتفاء الوجوب

العيني عن الجمعة حال غيبه الإمام - عليه السلام - و عدم تصرفه و نفوذ أحكامه. و لعل السر فيه أن اجتماع الناس كافة في مكان واحد لفعل الجمعة - كما هو الواجب في كل بلد - مناط التنازع و التجاذب، فمع عدم ظهور الإمام عليه السلام و نفوذ أحكامه ربما كان مثار الشر و الفساد، فلم يحسن الأمر به مطلقاً.

و يومئ إلى ذلك ما رواه طلحة بن زيد، عن أبيه، عن علي عليه السلام قال: «لا جمعة إلا في مصر تقام فيه الحدود»، «١» و إن كان في الحديث ضعف.

و حيث كان كذلك، لم يكن عموم الآية بالوجوب الحتمي في الأزمان - الشامل لزمان الغيبه، المستفاد من التكرار، الذي دل الإجماع على كونه مراداً بالأمر - ثابتاً، بل الثابت عمومها بمطلق الوجوب الصادق بالوجوب التخييري حلتئذ، و هو المدعى.

و اعترض شيخنا في شرح الإرشاد على الاحتجاج بالآية على جواز الجمعة حال الغيبه أو استحبابها، بأنه يحتمل أن يراد بـ «نودي»: نداء خاص، و قرينته الأمر بالسعي. «٢» يعنى: يحتمل إرادة النداء حال وجود الإمام عليه السلام، بقرينه الأمر بالسعي الدال على الوجوب.

و جوابه: أن الوجوب ثابت في زمان الغيبه و غيره كما قررناه؛ لأن الوجوب التخييري وجوب فلا اشكال.

الثاني: الأخبار:

فمنها: صحيحة زرارة، قال: حثنا أبو عبد الله - عليه السلام - على صلاة الجمعة حتى ظننت أنه يريد أن تأتيه، فقلت: نغدوا عليكم؟ فقال: «لا، إنما عنيت عندكم». «٣»

(١) التهذيب، ج ٣، ص ٢٣٩، حديث ٦٣٩؛ الاستبصار، ج ١، ص ٤٢٠، ح ١٦١٧.

(٢) غاية المراد، ج ١، ص ١٦٥

(٣) التهذيب، ج ٣، ص ٢٣٩، ح ٦٣٥؛ الاستبصار، ج ١، ص ٤٢٠، ح ١٦١٥؛ وسائل الشيعة، ج ٧، ص ٣٠٩ - ٣٠١، الباب ٥ من ابواب صلاة الجمعة و آدابها ح ١

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ١١٤

و منها: موقفة زرارة، عن عبد الملك، عن الباقر - عليه السلام - قال: «مثلك يهلك و لم يصل فريضه فرضها الله»، قال: قلت: كيف أصنع؟ قال: «صلوا جماعة»، يعنى الجمعة. «١»

و منها: صحيحة عمر بن يزيد، عن الصادق - عليه السلام - قال: «إذا كانوا سبعة يوم الجمعة فليصلوا في جماعة». «٢»

و منها: صحيحة منصور، عن الصادق - عليه السلام - قال: «يجمع القوم يوم الجمعة إذا كانوا خمسة فما زاد، فإن كانوا أقل من خمسة فلا جمعة لهم، و الجمعة واجبة على كل أجد، لا يعذر الناس فيها إلا خمسة». «٣» الحديث.

و اعترض شيخنا في شرح الإرشاد على الإحتجاج بالحديثين الأولين، بأنه يجوز استناد الجواز فيهما إلى إذن الإمام، و هو يستلزم نصب نائب؛ لأنه من باب المقدمه. قال: و نبه عليه العلامة في نهايته بقوله: لما أذنا لزرارة و عبد الملك جاز؛ لوجود المقتضى، و هو إذن الإمام. «٤»

و جوابه: أن تجويز فعل أو ايجابه من الإمام - عليه السلام - لأهل عصره لا يكون مقصوراً عليهم؛ لأن حكمه عليه السلام على الواحد حكمه على الجماعة، «٥» كما في قول النبي - صلى الله عليه و آله - و قد سئل عن القصر: «إنما هي صدقة تصدق الله بها عليكم فاقبلوا صدقته»، «٦» فإن ذلك غير مقصور على السائل، و لا على أهل عصره قطعاً.

فتجويز الإمام عليه السلام فعل الجمعة لأهل عصره، مع عدم نفوذ أحكامه و تصرفاته يكون اذنا لهم و لغيرهم، و لا يلزم إلى نصب نائب من باب المقدمه كما ذكره؛ لأنه حينئذ لا يكون خاصاً، و العام غير متوقف على نصبهم؛ لما عرفت من أن الإمام قد نصب نائباً

علی وجه العموم بقوله عليه السلام: «فإني قد جعلته عليكم حاكماً» (۷) و هذا لا يختلف فيه عصره و عصرنا. و يظهر من قول زرارة رحمه الله: حثنا أبو عبد الله عليه السلام، و من قول الباقر عليه

(۱) التهذيب، ج ۳، ص ۲۳۹، ح ۶۳۸؛ الاستبصار، ج ۱، ص ۴۲۰، ح ۱۶۱۶؛ وسائل الشيعة، ج ۷، ص ۳۱۰، الباب ۵ من ابواب صلاة الجمعة و آدابها ح ۲

(۲) التهذيب، ج ۳، ص ۲۴۵، ح ۶۶۴؛ الاستبصار، ج ۱، ص ۴۱۸، ح ۱۶۰۷؛ وسائل الشيعة، ج ۷، ص ۲۰۵، الباب ۲ من ابواب صلاة الجمعة و آدابها، ح ۱۰

(۳) التهذيب، ج ۳، ص ۲۳۹، حديث ۶۳۶؛ الاستبصار، ج ۱، ص ۴۱۹، حديث ۱۶۱۰؛ وسائل الشيعة، ج ۷، ص ۳۰۴-۳۰۵، الباب ۲ من ابواب صلاة الجمعة و آدابها، حديث ۷

(۴) نهاية الأحكام، ج ۲، ص ۱۴؛ غاية المراد، ج ۱، ص ۱۶۵

(۵) تقدمت مصادره في الصفحة، ص ۱۸

(۶) صحيح مسلم، ج ۱، ص ۴۷۸، ح ۶۸۶، الباب ۱ من ابواب صلاة المسافرين و قصرها؛ سنن أبي داود، ج ۲، ص ۳، ح ۱۱۹۹، الباب ۱ من ابواب صلاة المسافرين، سنن النسائي، ج ۳، ص ۱۱۷؛ الباب ۱ من ابواب الصلاة في السفر، مسند أحمد بن حنبل، ج ۱، ص ۴۴،

ح ۱۷۵

(۷) تقدمت مصادره في الصفحة ۱۷

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۱۱۵

السَّلام لعبد الملك: «مثلك يهلك و لم يصلّ فريضة فرضها الله تعالى!»، أن ذلك ليس على طريق الوجوب الحتمي العيني و إن كان قوله عليه السَّلام: «فريضة فرضها الله تعالى» يدلّ على الوجوب في الجملة، و ما ذلك إلّا لأنّ زمانه و زمان الغيبة لا- يختلفان؛ لا اشتراكهما في المنع من التصرف و تنفيذ الأحكام الذي هو المطلوب الأقصى من الإمام، و لو لا ذلك لم يكن نصبه للحاكم حينئذ متناولاً لعصرنا و ما قبله و ما بعده، و أيّ فرق بين الحكمين حتى يجعل أحدهما مقصوداً على عصره عليه السَّلام و الآخر عامّاً في كل زمان؟! و عند التأمل الصادق لهذين الحديثين تتضح دلالتهما على مشروعية فعل الجمعة و إن لم تجب حتماً، إذ لو كان الوجوب حتمياً «۱» لكان حقّه أن يأمر و يجر و ينكر على التاركين كمال الإنكار.

و العجب أن الأصحاب لم يقصروا نصب الحاكم على الوجه الذي عرفته على من سمع ذلك في زمنهم- عليهم السَّلام- و اعترفوا بعمومه لكلّ زمان، و هنا اختلفوا و صار بعضهم إلى تجويز قصر الإذن على أهل عصرهم عليهم السَّلام! و اعترض رحمه الله على الحديثين الآخرين بأنهما مطلقان، و المطلق محمول على المقيد. «۲»

و جوابه: القول بالموجب، فإنّهما مقيدان بوجود الإمام أو من يقوم مقامه، فيدلّان حينئذ على مطلق وجوب الجمعة مع الشرائط المذكورة و إن تحتمت مع ظهوره عليه السَّلام؛ لما عرفت سابقاً من انتفاء الوجوب الحتمي حال الغيبة بإجماعنا.

الثالث: استصحاب الحال، فإنّ الإجماع من جميع أهل الإسلام على وجوب الجمعة في الجملة حال ظهور الإمام عليه السَّلام بشرط حضوره أو نائبه ثابت، فيستصحب إلى زمان الغيبة إلى أن يحصل الدليل الناقل، و هو منتف.

فإن قيل: شرطه ظهور الإمام، فينتفي.

قلنا: ممنوع، و لم لا يجوز أن يكون شرطاً لتحتم الوجوب، فيختص الانتفاء بانتفائه.

فإن قيل: يلزم بحكم الاستصحاب القول بالوجوب العيني.

قلنا: هناك أمران:

أحدهما: أصل الوجوب في الجملة.
و الثاني: تحتمه و تعين الفعل.
و الذي يلزم استصحابه هو الأول دون الثاني؛ لما عرفت من أن تحتم الوجوب مشروط

(۱) في «ش ۱» حتما
(۲) أي الشهيد في غاية المراد، ج ۱، ص ۱۶۶
دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۱۱۶
بظهور الإمام إجماعاً منّا، فإذا انتفى شرط، كيف يستصحب.
فإن قيل: فيلزم بمقتضى الاستصحاب شرعية الجمعة حال الغيبة و إن لم يكن من له النيابة حاضراً.
قلنا: لم ينعقد الإجماع على وجوبها حال ظهوره- عليه السلام- مطلقاً، بل يشترط حضوره- عليه السلام- أو نائبه إجماعاً منّا، فهذا هو الذي يلزم استصحابه دون ما عداه.
و يزيده بياناً أن اشتراط الجمعة بالإمام أو نائبه إجماعياً كما عرفت، فإن كان شرط الصّحة، فظاهر، و إن كان شرط الوجوب فإذا انتفى لم يلزم بقاء الجواز كما عرفته، على أن بقاء الجواز هنا لا- يعقل و إن جوّزناه في مواضع أخرى؛ لأنّ الجواز الثابت هو الجواز بالمعنى الأخصّ، لأنّ الفصل المقيّد للجنس- و هو عدم الحرج الذي يقتضى فصل الوجوب- لا يستلزم رجحاناً ليصدق الاستصحاب؛ لعدم استلزام الأعمّ الأخصّ، و لانتفائه بالأصل و بانتفاء ما يقتضيه، و الجواز بالمعنى الأخص لا ينتظم مع العبارة.
و اعلم أنّ شيخنا الشهيد- رحمه الله- قال في شرح الإرشاد بعد أن اعترض على دلائل المجوّزين بما حكيناه سابقاً: و المعتمد في ذلك أصالة الجواز، و عموم الآية، و عدم دليل مانع. «۱»
هذا كلامه، و هو استدلال عجيب، فإنّ أصالة الجواز لا يستدل بها على فعل شيء من العبادات، إذ كون الفعل قريناً و راجحاً بحيث يتعبّد به توقيفياً يحتاج إلى إذن الشارع، و بدونه يكون بدعاً.
و أمّا الآية فلا عموم لها، و إطلاقها مقيّد بحصول الشرائط باتفاق أهل الإسلام، و من الشرائط حضور الإمام أو نائبه إجماعاً منّا.
و أمّا عدم الدليل المانع فلا يقتضى الجواز، إذ لا بدّ من كون المجوّز موجوداً.

القول الثاني: المنع من صلاة الجمعة حال الغيبة و نفى شرعيتها،

و هو المنقول عن المرتضى في المسائل الميفارقيات ظاهراً، «۲» و عن سلار «۳» و ابن ادريس صريحاً «۴» و اختاره العلامة في المنتهى.
«۵»

(۱) غاية المراد، ج ۱، ص ۱۶۶
(۲) جواب المسائل الميفارقيات (رسائل الشريف المرتضى)، ج ۱، ص ۲۷۲
(۳) المراسم، ص ۲۶۱
(۴) السرائر، ج ۱، ص ۲۹۰، ۲۹۳
(۵) منتهى المطلب، ج ۱، ص ۳۳۶
دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۱۱۷
و قال في الذكري: إنّه متوجّه، بعد أن أفتى بالجواز، «۱» و ذلك يقتضى اضطراب كلامه في حكمها.

و احتجوا علی ذلك بوجوه:

الأول: شرط انعقاد الجمعة الإمام أو من نصبه لذلك اتفاقاً، و في حال الغيبة الشرط منتف، فينتفى الانعقاد؛ لامتناع ثبوت المشروط مع انتفاء الشرط.

و أجاب في المختلف بمنع الإجماع على خلاف صورة النزاع، و بالقول بالموجب، فإنّ الفقيه المأمون منصوب من قبل الإمام، و لهذا تمضى أحكامه، و تجب مساعدته على إقامة الحدود و القضاء بين الناس. (۲) لا يقال: الفقيه منصوب للحكم و الإفتاء، و الصلاة أمر خارج عنهما. لأننا نقول: هذا في غاية السقوط؛ لأنّ الفقيه منصوب من قبلهم - عليهم السّلام - حاكماً في جميع الأمور الشرعيّة، كما علمته في المقدّمه.

الثاني: أنّ الظهر ثابتة في الذمّة بيقين، فلا- يبرأ المكلف إلّا بفعالها. و أجاب أيضاً بأنّ اليقين منتف بما ذكرناه، (۳) يعني من الدلائل الدالّة على مشروعية الجمعة. و أجاب في شرح الإرشاد بأنّه يكفي في البراءة الظنّ الشرعي، و إلّا لزم التكليف بما لا يطاق، (۴) و في هذا الجواب اعتراف بوجوب الظهر.

و الأولى في الجواب منع تيقن وجوب الظهر في محل النزاع، و كيف و هو المتنازع! فيكون الإحتجاج به مصادرة. الثالث: ذكره شيخنا في الذكري فقال- بعد أن حكى القول بالمنع و دليل القائلين به:- و هذا القول متوجّه، و إلّا لزم وجوب العيني، و أصحاب القول الأول- يعني المجوّزين- لا يقولون به. (۵)

و حاصله: أنّه لو جاز فعل الجمعة حال الغيبة- كما قال المجوّزون- لزم وجوبها عينا، فلا يجوز فعل الظهر، و الثاني باطل باتفاقنا. و بيان الملازمة: أنّ الدلائل الدالّة على الجواز دالّة على الوجوب عينا، فإنّ اعتبارت دلالتها لزم القول بالوجوب. و لأنّ الجمعة لم تشرع إلّا واجبة عينا، فمتى ساغ فعلها لزم وجوبها كذلك.

(۱) الذكري، ج ۴، ص ۱۰۴-۱۰۵

(۲) مختلف الشيعة، ج ۲، ص ۲۵۳

(۳) مختلف الشيعة، ج ۲، ص ۲۵۳

(۴) غاية المراد، ج ۱، ص ۱۶۴

(۵) الذكري، ج ۴، ص ۱۰۴-۱۰۵

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۱۱۸

هذا أقصى ما يقال في توجيهه، و ضعف هذا الاستدلال أظهر من أن يحتاج إلى البيان، فإنّ الدلائل الدالّة على الوجوب في الجملة لا على الوجوب عينا، و نحن نقول بموجبه، و كون الجمعة لم تشرع إلّا واجبة عينا ليس أمراً زائداً على محلّ النزاع، فالمطالبة بالبيان بحالها.

فإن قيل: المتبادر من الوجوب هو العيني لا التخييري.

قلنا: إن اريد كونه لا يستعمل فيه حقيقة معلوم بطلانه، و إذا اريد كون العيني أكثر في الاستعمال فمسلم، لكن ذلك لا يمنع من الحمل عليه. على أنّا نحمله على الوجوب في الجملة أعمّ من كلّ منهما، و هو الموضوع الحقيقي، و حينئذ فيتمّ المراد، لا سيما و قد أجمعنا على امتناع ارادة العيني؛ للإجماع على نفيه حال الغيبة، و صحیحه زراة و موثقة عبد الملك تبهان على ذلك.

و اعلم أنّ من الأصحاب من بنى القولين في المسألة على أنّ الإمام هل هو شرط الصحة أو شرط الوجوب؟ فإنّ أصل الاشتراط لا

خلاف فيه.

فإن كان شرط الصحّة، امتنع فعل الجمعة حال الغيبة، كما يقول ابن ادریس «۱» و الجماعة، «۲» و إن كان شرط الوجوب، لم يمتنع؛ إذ اللّازم انتفاؤه حينئذ، هو الوجوب خاصّة.

و أوّل من أشار إلى هذا البناء شيخنا الشهيد في الذكري، فأنه قال - بعد حكاية القول بالمنع عن ابن ادریس و الجماعة -: و هو القول الثاني من القولين، بناء على أن إذن الإمام شرط الصحّة، و هو مفقود. «۳»

و تبعه تلميذه المقداد في شرح النافع قال فيه: و مبني الخلاف أن حضور الإمام هل هو شرط في ماهيّة الجمعة و مشروعيتها، أم في وجوبها؟ فابن ادریس على الأوّل، و باقى الأصحاب على الثاني، و هو أولى؛ لأنّ الفقيه المأمون كما تنفذ أحكامه حال الغيبة، كذا يجوز الاقتداء به في الجمعة، «۴» هذا كلامه.

و ما أشار إليه شيخنا من البناء لا - يخلو: إمّا أن يراد بالإذن فيه الإذن مطلقاً، أو الإذن الخاص و هو الصادر من الإمام عليه السّلام لشخص معيّن.

و الأوّل منظور فيه، فإنّ إذن الإمام في الجملة متى ثبت كونه شرطاً للجمعة لزم عدم مشروعيتها بانتفائه، سواء كان شرطاً لصحتها أو لوجوبها.

أمّا إذا كان شرط الصحّة فظاهر.

(۱) السرائر، ج ۱، ص ۲۹۰

(۲) كالسيد المرتضى في جواب المسائل الميفارقيات (رسائل الشريف المرتضى) ج ۱، ص ۲۷۲؛ و سلّار في المراسم، ص ۲۶۱؛ و العلّامة في منتهى المطلب، ج ۱، ص ۳۳۶

(۳) الذكري، ج ۴، ص ۱۰۴ - ۱۰۵

(۴) التنقيح الرائع لمختصر الشرائع، ج ۱، ص ۲۳۱

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۱۱۹

و أمّا إذا كان شرط الوجوب؛ فلاّنتفاء الوجوب لانتهاء الشرط لا يلزم منه ثبوت الجواز لوجوه:

الأوّل: ما سبق بيانه في المقدّمه من أنّ الوجوب إذا رفع لا يبقى الجواز.

الثاني: أنّ الجواز «۱» بمعنى الإباحه لا - يتصوّر في العباده، و اثبات الاستحباب بغير مثبت باطل، و مع ذلك لا قائل بواحد منهما من أهل الإسلام.

الثالث: أنّ وجوب الجمعة إذا اختصّ بحال الإذن، اقتضى كون الدلائل الداله على فعلها مختصّه بحال الإذن؛ لبطان ما خالفها، و حينئذ فحال عدم الإذن لا يدلّ عليه بوجوب و لا إباحه، فلا يقال فيه: ارتفع الوجوب فيبقى الجواز؛ لأنّ متعلق الوجوب و الجواز يعتبر اتحاداً ليتأتى فيه ذلك، و هو منتف هنا.

و أيضاً فإنّ بناء الجواز حال الغيبة على الإذن في الجملة شرط الوجوب لا يستقيم؛ لأنّ ذلك يقتضى الوجوب حال الغيبة، لتحقّق الشرط بوجود الفقيه، و لا قائل به.

فإن قيل: جاز أن يكون المراد بالوجوب المشروط بالإمام هو العينيّ، فإذا انتفى لانتهاء الشرط، لم يلزم انتفاء الوجوب التخييريّ.

قلنا: لا - يلزم انتفاؤه إذا ثبت، إلّا أنّه لا - مثبت له حينئذ؛ لأنّ الوجوب العينيّ إذا جعلت دلائل وجوب الجمعة من الآيه و الحديث مقصوده عليه، لم يكن على ما سواه دليل.

جعفریان، رسول، دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، در یک جلد، قم - ایران، اول، ه ق دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه؛ ص: ۱۱۹

فإن قيل: يمكن أن يراد بالآية والحديث الوجوب العيني في حال ظهور الإمام، والتخييري في حال غيبته. «۲» قلنا: يمتنع فهم ذلك من اللفظ ويقبح إرادته منه، ومع ذلك فمجرد إمكان إرادته عقلا لا يقتضى إرادته. وأقصى ما يقال في تفسير الآية: إن الأمر إما أن يكون للوجوب العيني، أو الوجوب في الجملة أعم منه ومن التخييري. ولما دل الإجماع على نفي العيني زمان الغيبة، امتنع حمل الآية عليه، وتعين الحمل على الوجوب في الجملة. وأيضا فإن بناء القول بالمنع من الجمعة حال الغيبة على كون الإذن مطلقا - وإن لم يكن على وجه خاص - شرط الصحة لا يستقيم؛ لأن هذا البناء يقتضى الجواز حال الغيبة، وقد عرفت أن الفقيه المأمون للجماع للشرائط مأذون له بوجه كلي، وكيف يبنى الشيء على ما ينافيه؟ هذا إذا أريد المعنى الأول.

و إن أريد الثاني - أعنى الإذن الخاص - صح البناء؛ لأنه إذا ثبت كونه شرطا للصحة، لزم

(۱) في «ش ۱»: الوجوب

(۲) في «ش ۳» الغيبة

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۱۲۰

نفیها حال الغيبة لا محالة و إن كان شرط الوجوب لا يلزم نفیها حالئذ؛ لأن الوجوب المشروط بالإذن الخاص إنما هو العيني اتفاقا، و شرط الصحة في تلك الحالة - وهو الإذن في الجملة - متحقق. والظاهر أن هذا هو المراد، بل كاد يكون قطعيا؛ لأن بناء الشيء على ما ينافيه في كلام شيخنا الشهيد - مع كمال تحققه و دقة نظره - من أبعد الأشياء.

و إنما أوردنا الكلام كما ترى، ليتضح أن المراد ما ذكرناه؛ و ما ذكره المقداد «۱» - رحمه الله - من البناء غير مستقيم؛ لأن حضور الإمام عليه السلام إذا أريد به ظهوره توسعا، و تجوزا إذا أريد حضوره أو حضور نائبه الخاص اكتفاء لوضوحه، و أريد بالوجوب المشروط على الشق الثاني الوجوب الحتمي، لم يخرج عن كلام الشهيد، إلّا أن قوله: (و هو أولى؛ لأن الفقيه ... إلى آخره) «۲» خال من الربط، إذ لا يلزم من نفوذ الأحكام الفقهية إلى آخره كون الأولى اشتراط الوجوب بحضور الإمام - عليه السلام - دون صحة الجمعة.

و لو قيل في البناء: شرط الجمعة إما إذن الإمام - عليه السلام - على وجه خاص، أو مطلقا.

فعلى الأول يتخرج المنع، و على الثاني الجواز، و كما دلّ الدليل على اعتبار الإذن في الجملة حيث يتعدّد الإذن الخاص، كان الأصح من القولين الجواز، فكان أجود.

و إنما قلنا ذلك؛ لأنّ اشتراط الجمعة بالإمام أو نائبه اجماعي كما عرفت، و مع ظهوره - عليه السلام - و تمكّنه لا بدّ من الاستنابة صريحا بالإجماع.

تنبيه قد علم مما قدّمناه أنه ليس المراد بجواز الجمعة حال الغيبة أو استحبابها إيقاعها كذلك؛

لامتناعه من وجوه، فإنّ الإباحة لا تنتظم مع العبادة، و إرادتها مع ذلك إرادة الاستحباب باطل؛ لعدم دليل يدلّ على واحد منهما، و البدلية على كلا «۳» التقديرين متعدّرة، و الجمع بين الجمعة و الظهر استقلال غير مشروع اتفاقا، فلم يبق إلّا إرادة الجواز بمعنى السائغ، و هو جنس للوجوب كما عرفت، أو الاستحباب العيني فإنّه يجامع الوجوب التخييري كما سبق.

إذا عرفت ذلك فقد قال شيخنا في الذكرى في تحقيق ما يراد بالاستحباب هنا:
فالاستحباب إنما هو في الاجتماع، أو بمعنى أنه أفضل الأمرين الواجبين على التخيير. «٤» هذا كلامه، و المعنى الثاني هو الصواب،
فإن استحباب الاجتماع مع وجوب الفعل ليس بجيد.

(١) التنقيح الرائع لمختصر الشرائع، ج ١، ص ٢٣١

(٢) التنقيح الرائع لمختصر الشرائع، ج ١، ص ٢٣١

(٣) في نسخه «ض»، أحد.

(٤) الذكرى، ج ٤، ص ١٠٤-١٠٥

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ١٢١

الباب الثالث في أن الجمعة لا تشرع حال الغيبة إلا مع حضور الفقيه الجامع للشرائط،

و كونه إماما.

قد علم مما مضى أن إجماع الإمامية في كل عصر على اشتراط الجمعة بالإمام أو نائبه واقع، و أشرنا إلى أن كبراء الأصحاب قد نقلوا ذلك صريحا.

فممن نقله المحقق نجم الدين بن سعيد في المعبر، قال في بيان سياق شروط الجمعة- و قد عدّ منها السلطان العادل أو نائبه- و هو قول علمائنا. «١»

و من الناقلين له العلماء في كتبه، قال في التذكرة: مسألة: يشترط في وجوب الجمعة السلطان أو نائبه عند علمائنا أجمع. «٢»

ثم قال: مسألة: أجمع علماءنا كافة على اشتراط عدالة السلطان، و هو الإمام المعصوم أو من يأمره بذلك. «٣»

و منهم شيخنا المدقق الشهيد، قال في الذكرى: و شروطها- يعنى الجمعة- السلطان و هو الإمام المعصوم أو نائبه اجماعا منا. «٤»
و التصريح بذلك في باقى عبارات الأصحاب أمر ظاهر لا حاجة إلى التطويل بنقل جميعها، و أنت تعلم أن ثبوت الإجماع يكفى فيه شهادة الواحد، فما ظنك بهؤلاء الأثبات. «٥»

و حينئذ نقول: إذا ثبت كون الإجماع واقعا على اشتراط الإمام أو نائبه فى وجوب الجمعة، امتنع وجوبها بدون الشرط، فإذا أمكن النائب الخاص تعيين؛ لأن النيابة على الوجه الخاص مقدمة على النيابة العامة، و إنما يصار إلى الثانية مع تعدد الاولى. و لا ريب أن مشروعيتها الجمعة حال الغيبة إنما هو بطريق الوجوب تخيرا، كما عرفته غير مرّة، فيتناولها الاشتراط المذكور.

فإن قيل: لم لا يجوز أن يكون المراد كون المشروط بالإمام أو نائبه هو وجوبها عينا حتما، بل هو المتبادر إلى الأفهام من معنى الوجوب؟

قلنا: الوجوب مفهوم كلّى يصدق على الحتمى و التخييرى، و المضيق و الموسع، و العينى و الكفائى. و كل من عرف اصطلاح الفقهاء و الاصوليين علم ذلك قطعا على وجه لا يرتاب فيه.

(١) المعبر، ج ٢، ص ٢٧٩

(٢) تذكرة الفقهاء، ج ٤، ص ١٩ مسألة ٣٨١

(٣) تذكرة الفقهاء، ج ٤، ص ٢٠ مسألة ٣٨٢

(٤) الذكرى، ج ٤، ص / ١٠-١٠٤

(۵) فی «ش ۳»: الثقات.

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۱۲۲

و يؤيده أنه يقبل القسمة إلى الأقسام كلها، و مورد القسمة يجب اشتراكه بين الأقسام. فإذا علق حكم بالوجوب وجبت أجزاءه على الماهية الكلية، أعنى مفهوم الوجوب المضاف إلى الجمعة مطلقاً، و لا يجوز حمله على بعض الأفراد دون بعض إلاً بدليل يدل عليه، و بدون ذلك يمتنع شرعاً.

فمن عمد إلى ما نقله الأصحاب من الإجماع الذي حكيناه و حمله على فرد مخصوص من أفراد الوجوب- و الحال ما قدّمناه- كان كمن حمل قوله عليه السّلام: «مفتاح الصلاة الطهور» (۱) على الصلاة الواجبة أو اليومية مثلاً؛ لأنها أشيع و أكثر دورانا على لسان أهل الشرع، و كفاه بذلك عارا و افتراء.

و يزيد ذلك بيانا أن أجلة الأصحاب صرحوا في كتبهم بكون الفقيه الجامع للشرائط معتبرا حال الغيبة، و هم الذين نقلوا إلينا الإجماع في هذه المسألة و غيرها، و معتمدنا في الأدلة النقلية إنما هو نقلهم، و لا ريب أنهم أعرف بموقع الإجماع و أعلم بما نقوله، فلو كان الإجماع واقعا على خلاف المدعى لكانوا أحقّ بمتابعته و أبعد عن مخالفته.

و يحقق ما قلناه ما ذكره علم المتقدمين و علامة المتأخرين في المختلف لما ذكر احتجاج المخالف بوجهين، أحدهما: أن من شرط انعقاد الجمعة الإمام أو من نصبه، و بانتفاء الشرط ينتفى المشروط قطعاً إلى آخر احتجاجهم، قال: و الجواب عن الأول بمنع الإجماع على خلاف صورة النزاع، و أيضاً فإننا نقول بموجبه؛ لأنّ الفقيه المأمون منصوب من قبل الإمام، و لهذا تمضى أحكامه، و تجب مساعدته على إقامة الحدود و القضاء بين الناس. (۲)

هذا كلامه، و حاصله: أنه أجاب عن دليل الخصم- أن الاشتراط المذكور ثابت إجماعاً، و هو يقتضى عدم المشروعية في الغيبة- بجوابين:

أحدهما: إننا نمنع ثبوت الإجماع على عدم مشروعية الجمعة حال الغيبة، و قد بينا الدليل الدال على المشروعية حينئذ، فيجب العمل به؛ لعدم المنافي، و الاشتراط المذكور إن ادعى على وجه ينافي فعلهم حال الغيبة منعناه، و إلاً لم يضرنّا.

الثاني: القول بالموجب، و هو بفتح الجيم، معناه: تسليم الدليل مع بقاء النزاع، و حاصله:

الاعتراف بصحة الدليل على وجه لا يلزم منه تسليم المتنازع فيه.

و تقريره: أن اشتراط الجمعة بالإمام أو من نصبه حق، و لا يلزم عدم صحتها حال الغيبة؛ لأنّ الشرط حينئذ حاصل، فإنّ الفقيه المأمون منصوب من قبل الإمام، و لهذا تمضى أحكامه،

(۱) سنن أبي داود، ج ۱، ۱۶ ح ۶۱ باب فرض الوضوء؛ بسنن الترمذی، ج ۱، ۸ ح ۳ باب ما جاء أن مفتاح الصلاة الطهور، سنن ابن ماجه، ج ۱، ۱۰۱ ح ۲۷۵-۲۷۶، باب مفتاح الصلاة الطهور، سنن الدارمی، ج ۱، ۱۷۵ باب مفتاح الصلاة الطهور، مسند أحمد بن حنبل، ج ۱، ص ۱۲۹

(۲) مختلف الشيعة، ج ۲، ص ۲۵۲-۲۵۳، مسألة ۱۴۷

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۱۲۳

و يقيم الحدود، و يقضى بين الناس، و هذه الأحكام مشروطة بالإمام أو من نصبه قطعاً بغير خلاف، فلولا أن الفقيه المذكور منصوب من قبل الإمام لجميع المناصب الشرعية لما صحت منه الأحكام المذكورة قطعاً، و قد علمت بجميع ذلك في المقدمة الثانية.

و المراد بالفقيه: هو الجامع لشرائط الفتوى، المعبر عنه بالمجتهد، عبارة يتوهم سامعها لقلمة لفظها سهولة معناها، و إنما أوقعه في هذا الغلط شدة الانحطاط عن مرتبتها، (۱) و سند ذكر تلك الشرائط عما قريب إن شاء الله تعالى.

ولا- ريب أن من تأمّل هذا الكلام و فهم معناه، علم من سوجه أن اشتراط الجمعة حال الغيبة بالمجتهد أمر محقق مفروغ منه، كاشتراطها بالإمام أو منصوبه الخاص حال ظهوره، على وجه لا يتخالج خواطر ذوى الألباب فيه الشكّ.

و قريب ممّا ذكره فى المختلف كلام شيخنا فى شرح الارشاد، فإنّه قال فى حكاية دليل المخالف على عدم المشروعية: لأنّ الشرط الإمام أو نائبه، و المشروط عدم عند عدم الشرط.

أمّا الصغرى؛ فلرواية محمّد بن مسلم عن أبى جعفر عليه السّلام: «تجب الجمعة على سبعة نفر، و لا تجب على أقلّ منهم: الإمام، و قاضيه». «۲» ثمّ ساق الحديث إلى آخره و قال: و أمّا الكبرى فلما تقرّر فى الاصول، و يشكل بأنّه نفى الوجوب، و لا يلزم منه نفى الجواز المتنازع، ثمّ نقول: الفقيه منصوب من قبل الإمام؛ لوجوب الترافع إليه. «۳» هذا كلامه.

أمّا الإشكال الذى أبداه بغير متّجه؛ لأنّ نفى الوجوب و إن لم يستلزم نفى الجواز بنفسه، إلّا أنّه يلزم بوجه آخر و هو انتفاء مثبتته.

نعم، جوابه الثانى- أعنى القول بالموجب- صحيح فى موضعه، فإنّ الشرط حاصل؛ لأنّ الشرط هو الإمام أو منصوبه اتفاقاً.

و بمعنى ما فى المختلف أجاب المقداد فى شرح النافع، «۴» و كذا ابن فهد فى شرحه له. «۵»

فأمّا المقداد فقال فى مبنى الخلاف: إنّ حضور الإمام هل هو شرط فى ماهية الجمعة و مشروعيتها، أم فى وجوبها؟ فابن ادریس على الأوّل، «۶» و باقى الأصحاب على الثانى، و هو أولى؛ لأنّ الفقيه المأمون كما تنفذ أحكامه حال الغيبة، كذا يجوز الاقتداء به فى الجمعة. «۷»

(۱) فى «ش ۱»: مرتقاها.

(۲) من لا- يحضره الفقيه، ج ۱، ص ۲۶۷، ح ۱۲۲۲؛ التهذيب، ج ۳، ص ۲۰، ح ۷۵؛ الاستبصار، ج ۱، ص ۴۱۸، ح ۱۶۰۷؛ وسائل الشیعة، ج ۷، ص ۳۰۵، باب ۲ من أبواب صلاة الجمعة و آدابها، ح ۹

(۳) غاية المراد، ج ۱، ص ۱۶۳-۱۶۴

(۴) التنقيح الرائع لمختصر الشرائع، ج ۱، ص ۲۳۱

(۵) المهذب البارع فى شرح مختصر النافع، ج ۱، ص ۴۱۴

(۶) السرائر، ج ۱، ص ۲۹۰

(۷) التنقيح الرائع لمختصر الشرائع، ج ۱، ص ۲۳۱

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۱۲۴

هذا كلامه، و قد عرفت ما فيه سابقاً، لكن الغرض منه هنا بيان تصريحه باشتراط الفقيه المأمون فى الجمعة، و من سياق عبارته يعلم أنّ اشتراط الفقيه أمر محقق لا شكّ فيه.

و أمّا ابن فهد عبارته فى شرح النافع هى عبارة المختلف بعينها من غير زيادة و لا نقصان، «۱» و قد حكينا عبارة المختلف فلا حاجة إلى التكرار بغير فائدة، فهذه العبارة المذكورة مصرّحة بالاشتراط.

و ممّا هو فى حكم الصريح عبارة التذكرة فإنّه قال فيها: مسألة: و هل للفقهاء المؤمنین حال الغيبة و التمكّن من الاجتماع و الخطبتين صلاة الجمعة؟ أطبق علماؤنا على عدم الوجوب؛ لانتفاء الشرط، و هو ظهور الإذن من الإمام عليه السّلام، و اختلفوا فى استحباب إقامة الجمعة، فالمشهور ذلك. «۲»

هذا كلامه، و مراده بعدم الوجوب هو الحتمى؛ لأنّ الاستحباب لا يراد به إيقاع الجمعة مستحبّة، كما عرفته، فلا بدّ من حمل الوجوب المنفى على ما ذكرناه.

و قوله: (لانتفاء الشرط، و هو ظهور الإذن من الإمام عليه السّلام) مراده به الإذن الخاص؛ لأنّ الفقيه مأذون له على وجه العموم، و هو

قد فرض المسألة من أولها في أنه هل للفقهاء فعلها لتدافع أم لا؟ فلو لم يرد بالإذن ما قلناه، لتدافع كلامه.

و مراده بالفقهاء: أن كل واحد منهم هل له أن يجمع بجماعة استقلالا، أم لا؟ كما هو ظاهر.

و من نظر إلى تصويره المسألة بعين التحقيق علم أن اعتبار الفقيه في الجمعة ليس موضع كلام، إنما الكلام في أنها هل تشرع معه، أم لا؟

و قريب من هذه العبارة عبارة شيخنا في الدروس فإنه قال فيها: تجب صلاة الجمعة ركعتين بدلا من الظهر بشرط الإمام أو نائبه، و في الغيبة تجمع الفقهاء مع الأمن، و تجزئ عن الظهر على الأصح. (۳)

إذا عرفت ذلك، فاعلم أنه لو كان اشتراط الجمعة بالفقيه حال الغيبة موضع خلاف الأصحاب - مع ما تلوناه من الدلائل، و ما حكيناه من عبارات كبراء الأصحاب المصرحة بالاشتراط - لكان اللازم بحكم الدليل الانقياد إلى ما قالوه و المصير إلى ما نقلوه، فكيف و لا نعلم إن أحدا من العلماء الإمامية في عصر من الأعصار صرح بكون الجمعة في حال الغيبة واجبة حتما مطلقا أو تخيرا بدون حضور الفقيه.

(۱) مختلف الشيعة، ج ۲، ص ۲۵۲؛ المهذب البارع في شرح مختصر النافع، ج ۱، ص ۴۱۴

(۲) تذكرة الفقهاء، ج ۴، ص ۲۷، مسألة ۳۸۹

(۳) الدروس، ج ۱، ص ۱۸۶

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۱۲۵

فالاتجاه «۱» على المخالفة في واحد من الأمرين عنوان الجراءة على الله سبحانه، و عدم التحرج من القول عليه، و آية الجهل الصرف في سلوك مناهج الشريعة المصطفوية المطهرة، أعادنا الله من ذلك بمنه و كرمه.

و قدما آنتست من بعض الفضلاء أن عبارة الذكري تدل على أن الفقيه المذكور ليس شرطا لمشروعية الجمعة حال الغيبة، فرددت ذلك و أعلمته أنه خلاف الإجماع، و العبارة لا تقتضى ما ذكره، و نحن نذكر العبارة و نحقق ما فيها بعون الله تعالى:

قال في سياق شروط النائب: التاسع: إذن الإمام له، كما كان النبي - صلى الله عليه و آله - يأذن لأئمة الجمعات، و أمير المؤمنين - عليه السلام - بعده، و عليه اطباق الإمامية، هذا مع حضور الإمام عليه السلام.

و أما مع غيبته كهذا الزمان ففي انعقادها قولان: أصحهما - و به قال معظم الأصحاب - الجواز إذا أمكن الاجتماع و الخطبتان، و يعلل بأمرين:

أحدهما: أن الإذن الحاصل من الأئمة الماضين، فهو كالإذن من إمام الوقت. و ساق الكلام إلى أن قال: و لأن الفقهاء حال الغيبة يباشرون ما هو أعظم من ذلك بالإذن، كالحكم و الافتاء، فهذا أولى.

و الثاني: أن الإذن إنما يعتبر مع إمكانه، أما مع عدمه فيسقط اعتباره، و يبقى عموم القرآن و الأخبار خاليا عن المعارض.

ثم أورد صحيحتي عمر بن يزيد و منصور السالفين، و احتج باطلاقهما و طلاق غيرهما من الأخبار، ثم قال: و التعليان حسنان، و الاعتماد على الثاني. (۲)

هذا آخر كلامه، و المقتضى لحصول الوهم فيه ثلاثة أشياء:

الأول: أنه جعل بناء التعليل الثاني على سقوط اعتبار إذن الإمام في الجمعة حيث لا يمكن، و جعل الاعتماد على هذا التعليل؛ و إذا سقط اعتباره لم يحتج إلى وجود الفقيه المأمون؛ لأن الباعث على اعتبار وجوده هو كون الإذن من الإمام شرطا للصلاة.

الثاني: أنه اعتبر في أحد التعليلين ضرورة الجمعة عند الفقهاء حال الغيبة، و لم يعتبره في الثاني، فلولا أن المراد عدم اعتبار الفقيه لمشروعيته لكان التعليان شيئا واحدا لا شيئين.

الثالث: أنه احتج بعموم القرآن- یعنی اطلاقه و اطلاق الأخبار- و ذلك يقتضى عدم الاشتراط المذكور؛ لمنافاة الإطلاق الاشتراط. و لا يخفى على ذوى الطباع السليمة ضعف هذه الخيالات، و فساد هذه الأوهام:

(۱) فى هامش «ش ۳»: فالإصرار (خ ل)

(۲) الذكري، ج ۴، ص ۱۰۵

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۱۲۶

أما الأول: فلأنّ المراد بالإذن الذى بنى التعليل الثانى على سقوط اعتباره مع عدم امكانه، هو الإذن الخاص دون الإذن مطلقا، و لا يلزم من سقوط اعتبار الإذن الخاص سقوط اعتبار الإذن مطلقا.

و يدلّ على أنّ المراد بالإذن الخاص ما سبق من كلامه قبل هذا، و ما ذكره بعد؛ فأما ما سبق فقوله: إنّ اشتراط الجمعة بالإمام أو نائبه إجماعى، «۱» و حينئذ فلا- يعقل سقوط الإذن مطلقا؛ لمنافاة الإجماع له. و قوله: و يعلل بأمرين: أحدهما: أنّ الإذن حاصل من الأئمة الماضين، فهو كالإذن من إمام الوقت. «۲»

فإن مقتضاه أنّ الإذن من الأئمة الماضين قائم مقام الإذن من إمام العصر، حيث إنّ معتبر و شرط، فإذا قوبل الثانى بهذا التعليل، و بنى على عدم اعتبار الإذن، تبادر إلى الفهم بغير شكّ الإذن الخاص.

و أما ما ذكره بعد فقوله عند ما حكى قول المانعين من الجمعة فى حال الغيبة: و هو القول الثانى من القولين، بناء على أنّ إذن الإمام شرط الصحة، و هو مفقود. «۳»

فإنّ المراد بالإذن هو الإذن الخاص، كما حقّقناه فيما مضى. و إذا جعل بناء قول المانعين على كون الإذن شرطا، فالمناسب أن يبنى قول المجوّزين على أنّ ذلك الإذن غير شرط، و لو سلّم فيكفى لعدم تحقّق لعدم تحقّق المخالفه احتمال إرادته.

فإن قيل: ما ذكرتم من أنّ سقوط اعتبار الإذن الخاص لا يستلزم سقوط اعتبار الإذن مطلقا حقّ، لكن كما لا يستلزم سقوطه لا يستلزم ثبوته فى الجملة؛ فمن أين يستفاد اشتراط الفقيه فى محلّ النزاع؟

قلنا: قد علم أنّه أسلف فى أوّل كلامه أنّ اشتراط وجوب الجمعة بالإمام أو نائبه اجماعى، فيلزم منه اشتراط الفقيه فى الغيبة؛ لما ثبت من كونه نائبا.

فإن قيل: فما الذى يكون حاصل التعليل الثانى حينئذ؟

قلنا: حاصله أنّ إذن الإمام الذى ادّعى المانع كونه شرطا للجمعة إنّما نقول شرطيته حال الإمكان لا مطلقا، إذ لا دليل يدلّ على الإطلاق، فإذا تعذّر سقط و بقى وجوب الإذن فى الجملة مستفادا من الإجماع.

فإن قيل: فما الفرق بين التعليلين حينئذ؟

قلنا: الفرق بينهما أنّ التعليل الأوّل فيه اعتراف باشتراط إذن الإمام مطلقا على كلّ حال، و فى حال الغيبة يكتفى عنه بما يقوم مقامه، و هو الإذن فى الجملة. و التعليل الثانى حاصله نفى

(۱) الذكري، ج ۴، ص ۱۰۴-۱۰۵

(۲) الذكري، ج ۴، ص ۱۰۴-۱۰۵

(۳) الذكري، ج ۴، ص ۱۰۴-۱۰۵

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۱۲۷

اشتراط إذن الإمام مع عدم الامكان، فاشتراط الفقيه إن لم يكن لازما عن هذا، لكنّه يثبت بمقتضى الإجماع السابق.

و كيف قَدَّر فلا يلزم أن يكون ما في الذكري خلافا لما عليه الأصحاب، لأمرين: أحدهما: أنه قد اضطرب رأيه في الفتوى، حيث إنه عند حكاية قول المانعين قال: وهذا القول متجه ... إلى آخره، «١» و ظاهره رجحان هذا القول.

الثاني: أن عبارة الدروس «٢» على خلاف ذلك، و هي بعد الذكري، و سمعنا كثيرا من بعض أشياخنا- رحمهم الله- إنه رحمه الله كان يقول: خذوا عني ما في الدروس، فلا مجال لمتعت أن يجعل ذلك قولاً يخالف ما عليه الأصحاب. و بما ذكرناه من البيان اتضح بطلان الوهم الثاني أيضا.

و أما الثالث؛ فلأن عموم القرآن و الأخبار إنما يريد به في مقابل ما يدعيه الخصم من اشتراط الجمعة بالإذن الخاص في زمان الغيبة، فهو عموم اضافي؛ لامتناع إرادته العموم مطلقا، للاتفاق على اشتراط العدد و الخطبتين و الجماعة، و ذلك مقيد لإطلاق و إن لم يكن مذكورا فإنه مراد، كما في قوله تعالى: إِذِ انقَضَتْ إِلَى الصَّلَاةِ فَأَعْسَلُوا، «٣» فإن التقدير، إذا قمتم محدثين؛ لثبوت أنه- صلى الله عليه و آله- صلى الخمس بطهارة واحدة و قال: «أما أردت أن أعلمكم». «٤»

و حيث اجريت الآية على الإطلاق بالإضافة إلى المتنازع فيه؛ لعدم ما يوجب التقييد، لا يلزم أن لا يكون مقيداً بما دلّ الدليل على التقييد به من اعتبار النائب في الغيبة.

و يتبّه على أن مراده ما قلناه: إنه في شرح الارشاد بعد أن ردّ استدلال المانعين بالقول بموجب دليلهم من حيث إن الفقيه منصوب من قبل الإمام، احتجّ في آخر البحث على الجواز بعموم الآية، «٥» فلو لا أن مراده بالعموم ما قلناه، لتنافى أول كلامه و آخره.

خاتمه و ارشاد هذا أوان بيان أوصاف الفقيه النائب في زمان الغيبة،

الموعود بذكرها في المقدمة الثانية، و قد سبق أنها ثلاثة عشر:

(١) الذكري، ج ٤، ص ١٠٤-١٠٥

(٢) الدروس، ج ١، ص ١٨٦

(٣) المائدة، ٦

(٤) صحيح مسلم، ج ١، ص ٢٣٢، ح ٢٧٧؛ سنن أبي داود، ج ١، ص ٤٤، ح ١٧١ و ١٧٢؛ سنن الترمذي، ج ١، ص ٨٩، ح ٦١؛ سنن ابن ماجه، ج ١، ص ٧٠، ح ٥١٠ و ٥١١؛ سنن النسائي، ج ١، ص ٨٥ باب الوضوء لكل صلاة؛ مسند أحمد بن حنبل، ج ٣، ص ١٣٢ و ١٣٣، ج ٥، ص ٣٥٠ و ٣٥٨

(٥) غاية المراد، ج ١، ص ١٦٦

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ١٢٨

الأول: الإيمان؛ لأن العدالة شرط كما سنين، و غير المؤمن لا يكون عدلا، و إليه الإشارة بقوله عليه السلام في حديث عمر بن حفظة السابق: «منكم».

الثاني: العدالة؛ لوجوب التثبت عند خبر الفاسق، «١» و إليه الإشارة بقوله عليه السلام: «أعدلهما».

الثالث: العلم بالكتاب.

الرابع: العلم بالسنة، لا- على معنى أن يعلم الجميع، بل ما لا بد منه في درك الأحكام، و لا يشترط حفظ ذلك، بل أهلية التصرف، بحيث إذا راجع أصلا معتمدا أمكنه الوقوف على ما هو بصده.

الخامس: العلم بالإجماع؛ لأنه أحد المدارك، و للتحرز من الفتوى بخلافه.

السادس: العلم بالقواعد الكلامية التي تستمد منها الاصول و الأحكام.

السابع: العلم بشرائط الحدّ و البرهان؛ لامتناع الاستدلال من دونه.

الثامن: العلم باللغّة و النحو و الصرف، لا بالجميع، بل المحتاج إليه على وجه يقتدر على التصرف إذا راجع.

التاسع: العلم بالناسخ و المنسوخ و أحكامهما، و كذا أحكام الأوامر و النواهي، و العموم و الخصوص، و الإطلاق و التقييد، و الإجمال و البيان، و العلم بمقتضى اللفظ شرعا و عرفا و لغّة، و نحو ذلك مما يتوقف عليه فهم الخطاب، ككون المراد مقتضى اللفظ إن تجرد عن القرينة، و ما دلّت عليه على تقدير وجودها.

العاشر: أن يعلم أحوال التعارض و الترجيح.

الحادي عشر: العلم بالجرح و التعديل و أحوال الرواة، و تكفي فيه شهادة من يعتمد عليه من الأولين، و قد اشتمل على ذلك الكتب المعتمدة في الحديث و الرجال، و نقح الفقهاء جملة من ذلك في الكتب الفقهية.

الثاني عشر: أن له نفسا قدسيّة و ملكة نفسانيّة يقتدر معها على اقتناص الفروع من الاصول، و ردّ الجزئيات إلى قواعدها، و تقوية القوى، و تضعيف الضعيف، و الترجيح في موضع التعارض.

فلا- يكفي العلم بالامور السالفة بدون الملكة المذكورة، و كذا لا يكفي الاطلاع على استدلال الفقهاء و فهم كلامهم من دون أن يكون موصوفا بما ذكرنا، بحيث ينفق ممّا آتاه الله و لا يكون كلّا على من سواه.

و لا بدّ في ذلك من ممارسة أهل الصنعة، و اقتباس التدرّب في ذلك منهم، و ظهور

(۱) الحجرات، ۶

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۱۲۹

الاستقامة على صفحات أحواله بينهم على وجه لا يكاد يدفع.

فلا يجوز لمن يخاف عذاب الآخرة و تتلّون و جنتاه بالحياة أن يقدم على القول على الله و رسوله و أمته- صلوات الله عليه و عليهم- بمجرد اعتقاده في نفسه فهم المراد، و ظنّه سلوك نهج السداد، و مطالعة عبارات الأولين.

فإنّ خياطة ثوب و اصلاح طعام مع كونه من الامور الحسيّة لا يتمّ بدون التوفيق، فما ظنّك بالشرعية المطهّرة التي قرع نبينا و إمامنا- صلوات الله عليهما و آلهما- لأجلها رءوس جماجم قريش، و أضرب عن كونهم واسطة قلادة الرّحم و المتحرّمين بحرمة ذلك الحرم.

و من خفى عليه ما قلناه فليستمع إلى قوله عليه السلام: «خذ العلم من أفواه الرجال»، «۱» و قوله عليه السلام: «لا يغرنكم الصحفيون» «۲» أي: الذين يأخذون علمهم من الصحف و الدفاتر.

و ليتبته المقتحم لجة الهلكة بالتوتّب على هذه المنزلة أنّه قائل على الله، فإمّا مع كمال البصيرة و اليقين، و إمّا من الافتراء عليه سبحانه في خسران مبین، بدليل قوله تعالى: قُلْ أَلَلَهُ أَذُنَ لَكُمْ أَمْ عَلَى اللَّهِ تَفْتَرُونَ. «۳»

و تعلّل ذوى الأوهام الفاسدة بقول أكثر العلماء بجواز تجرؤ الاجتهاد، كتعلل العليل بما لا يشفيه، فإنّ المراد بتجرؤ الاجتهاد، القدرة على الاستنباط بالملكة المذكورة في بعض أبواب الفقه و مسائله دون بعض، بعد العلم بالامور المذكورة كلّها على الوجه المعترف- إن

أمكن وقوع هذا الفرض- إلى أن يسمع أو يرى من يفهم كلام العلماء دليل مسألة فيحسن من نفسه رجحانه و الإذعان إلى قبوله، فإنّ ذلك مشترك بين هؤلاء و بين كثير من صلحاء عجائز أهل الإسلام مع تحاشهنّ عن التلوّث بالجرأة على الله إلى هذا المقام.

و إلى هذه الامور المذكورة كلّها وقعت الإشارة بقوله عليه السلام: «و روى حديثنا و عرف أحكامنا»، فإنّ معرفة الأحكام بدون ذلك ممتنع. و يستفاد منه أنّ وصف النيابة مطلقا «۴» لا يثبت للمتجزئ، فإنّ الإضافة في الجمع تفيد العموم، و المراد معرفتها باعتبار التهيؤ و

الاستعداد القریب.

(۱) ذکره العلامة فی البحث الثالث من مقدمه کتاب تحریر الأحکام، ج ۱، ص ۳؛ و رواه الأحسائی فی عوالی اللآلی، ج ۴، ص ۷۸، ح ۶۸؛ و عنه فی بحار الأنوار، ج ۲، ص ۱۰۵، ح ۶۴، باب من يجوز أخذ العلم منه و من لا يجوز، و سفینه البحار، ج ۲، ص ۱۷

(۲) ذکره العلامة فی البحث الثالث من مقدمه کتاب تحریر الأحکام، ج ۱، ص ۳؛ و رواه الأحسائی فی عوالی اللآلی، ج ۴، ص ۷۸، حدیث ۶۹؛ و عنه فی بحار الأنوار، ج ۲، ص ۱۰۵، حدیث ۶۵، باب من يجوز أخذ العلم منه و من لا يجوز، و سفینه البحار، ج ۲، ص ۱۷

(۳) یونس، آیه ۶۰

(۴) مطلقاً: لم ترد فی «ض»

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۱۳۰

الثالث عشر: أن يكون حافظاً، بحيث لا يغلب عليه النسيان، فيختلّ تصرفه في الصناعات؛ لتعذر درك الأحكام حينئذ. و ليس المراد عدم عرض النسيان كما هو ظاهر، فإنّ السهو كالطبيعة الثانية للإنسان، و ما أحسن ما قيل: أول ناس أول الناس. و هاهنا نجس عنان اليراعة حامدين لله سبحانه، مصّلين على حبيبه و صفوته محمّد و أطايب عترته. و من وقف على ما أفدناه في هذه المسألة المهمّة، فليتبّه إلى ما أودعناه في مطاوى عبارتها «۱» من الفوائد العلميّة و النصائح الدينيّة، و ليجعل محطّ نظره في مطالعتها و ملاحظتها، بل في جميع حالاته، هو قصد وجه الله العظيم، و ليعلم أنّ أيام هذه المهلة عمّا قليل ينصرم، فإمّا إلى نعيم لا يفتنى، و إمّا سوء الجحيم.

و فرغ من تسويدها مؤلّفها العبد المعترف بذنوبه و عيوبه على بن عبد العالی تجاوز الله عن سيئاته، و حشره في زمرة مواليه و ساداته، سادس شهر محرّم الحرام افتتاح سنه إحدى و عشرين و تسعمائة، حامدا مصلياً عودا على بدء.

(۱) فی «ش»: عبارته

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۱۳۱

۲- رساله فی صلاة الجمعة زين الدين بن علي عاملی معروف به شهيد ثاني

[مقدمه]

شرح حال شهيد ثاني «۱»

شيخ زين الدين بن علي بن احمد عاملی شامی (سه شنبه ۱۳ شوال ۹۱۱/ رجب ۹۶۵) از اهالی جبل عامل لبنان و به طور خاص از روستای جبع است که خاندانش در آنجا می‌زیستند. وی در همانجا و روستای میس به تحصیل ادامه داد؛ پس از آن به کرک نوح رفت و تا سال ۹۳۴ در آنجا ماند. آنگاه از آنجا به زادگاهش بازگشت و تا سال ۹۳۷ به کارهای علمی و دینی اشتغال داشت. در این سال بار سفر را به سوی دمشق بسته در آنجا به تحصیل ادامه داده، برخی از متون فلسفی و هیئت را نزد شمس‌الدین محمد مکی فرا گرفت. وی بار دیگر سالهای ۹۳۸ تا ۹۴۱ را در زادگاهش بسر برد و سپس در سال ۹۴۲ عازم دمشق و سپس مصر گردید. شهید پس از ۱۸ ماه توقف در مصر به زادگاهش بازگشت. به گفته خود شهید وی در سال ۹۴۴ در رتبت اجتهاد بوده اما شهرت علمیش به اجتهاد از سال ۹۴۸ در جامعه شیعه جبل عامل بالا گرفته است. نخستین نوشته اجتهادی او حاشیه وی بر کتاب ارشاد

الاذهان علامه حلی بوده و پس از آن آثار فراوانی در فقه و سایر رشته‌های دینی تألیف کرده است. در واقع باید گفت شهید از علما و فقهای بنام شیعه در قرن دهم هجری است که رشته‌ای عظیم از دانش شیعی را از محدوده شامات و جبل عامل به عراق و از آنجا به ایران عصر صفوی انتقال داده است. به تعبیر دیگر، وی حلقه واسطه مهمی است که به ویژه فقه شیعه را از عصر پیش از خود گرفته و پس از بارور ساختن آن، به نسل بعدی انتقال داده است. استادان شهید ثانی در درجه اول عالمان جبل عامل و سپس برخی از علمای دمشق و

(۱) این شرح حال بر اساس مطالبی که دوست ارجمند جناب آقای مختاری در مقدمه غایه المراد و برخی دیگر از آثار شهید نوشته‌اند، و نیز مقدمه الروضة البهیة (چاپ جامعه النجف و تصحیح مرحوم کلانتر) تهیه شده است.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۱۳۲

قاهره بودند. شهید ثانی ابتدا نزد پدرش علی بن احمد و سپس نزد شیخ علی بن عبد العال میسی (شاگرد محقق کرکی)، و سید بدر الدین حسن کرکی مشغول فراگیری علوم دینی شد.

در مرحله بعد، وی در دمشق شاگردی شمس الدین محمد مکی و شمس الدین ابن طولون را کرد. وی پس از رسیدن به رتبه استادی، به تدریس پرداخت و شاگردانی را پرورش داد که از آن جمله می‌توان به شیخ حسین بن عبد الصمد (پدر شیخ بهایی) شیخ علی بن زهره، سید علی عاملی (پدر صاحب مدارک)، سید علی صائغ و بهاء الدین محمد عودی اشاره کرد.

متن اجازات شهید ثانی به برخی از شاگردانش بر جای مانده است که از آن جمله اجازه وی به شیخ حسین بن عبد الصمد (در سال ۹۴۱)، اجازه به شیخ حسین بن زمعه مدنی (۹۴۸)، اجازه به محمود بن محمد لاهیجانی (۹۵۳) اجازه به احمد بن شمس الدین حلی (۹۶۱) اجازه به سید علی بن الصائغ (۹۶۲) و اجازه به شیخ تاج الدین بن هلال جزائری (م ۹۶۴) می‌باشد. «۱»

عودی که از شاگردان شهید بوده، رساله‌ای با عنوان بغیة المرید در شرح احوال شهید ثانی داشته است که بخش‌هایی از آن در کتاب الدر المنثور (از شیخ علی نواده شهید که سالهای زیادی در اواخر دوره صفوی مقیم اصفهان بود) بر جای مانده است. بنا به نوشته وی، شهید با داشتن همتی بلند و منزلتی رفیع، عالمی متواضع، نرم و با شاگردان و طالبان علم بسیار خوش برخورد بود. وقتی با یارانش می‌نشست، خود را مانند یکی از آنان می‌دانست و به هیچ صورتی حاضر به جدا کردن و ممتاز ساختن خود از آنان نبود. «۲»

می‌توان گفت که عمده تربیت دینی و اخلاقی وی در خانواده‌اش بوده که از خاندان‌های علم و عمل در جبل عامل به شمار می‌آمده‌اند. همین تربیت سبب شده است که شهید، در حالی که تنها ۹ سال داشته، قرآن را ختم کرده است. «۳»

شهید افزون بر فراگیری علوم دینی از عالمان شیعه، با سفری که در سال ۹۴۲ به مصر داشته، نزد شماری از علمای آن دیار به تحصیل علم پرداخت. وی خود از استادش شیخ ابو الحسن بکری یاد کرده که در آنجا نزد وی فقه و تفسیر خوانده است. «۴» وی در سال ۹۵۲ هم به استانبول رفت و در آنجا یک رساله فقهی با عنوان «الرساله تبحت عما لا یسع المکلف جهله» نگاشت که مورد توجه قاضی عسکر وقت دولت عثمانی یعنی محمد بن قطب الدین

(۱) بنگرید: رسائل الشهید الثانی، ج ۲، ص ۱۱۱۲-۱۱۶۱

(۲) الدر المنثور، ج ۲، ص ۱۵۵-۱۵۶

(۳) رسائل الشهید الثانی، ج ۲، ص ۸۶۳

(۴) الدر المنثور، ج ۲، ص ۱۵۹؛ رسائل الشهید الثانی، ج ۲، ص ۸۶۵-۸۶۸

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۱۳۳

قاضی زاده رومی قرار گرفت. «۱» متأسفانه از این رساله نسخه‌ای بر جای نمانده است.

عمده موفقیت علمی شهید ثانی در زمینه تألیف، آن هم در یک عمر ۵۴ ساله، آثار شگرفی است که اسامی آنها اعم از کتاب و رساله بالغ بر هفتاد عنوان می‌شود. این آثار با اسلوب علمی ممتاز و با دقتی خاص نگارش یافته و بیشتر آنها پس از وی، مورد توجه حوزه‌های علمی شیعه قرار گرفته است.

در مرحله نخست، شهید در کارهای تألیف خود به آثار فقهی مکتب حله سخت توجه داشته و افزون بر شرحی که با عنوان روض الجنان بر کتاب ارشاد الاذهان علامه حلی در سال ۹۴۹ نگاشته دو حاشیه دیگر هم بر همان کتاب تألیف کرده است. وی افزون بر مسالک الافهام، کتاب فوائد القواعد را نیز به صورت حاشیه بر کتاب قواعد الاحکام علامه حلی تألیف کرده است. همچنین، حاشیه‌ای بر شرائع الاسلام محقق حلی (م ۶۷۶) و حاشیه‌ای بر مختصر النافع وی نوشته است.

شهید افزون بر توجه‌اش به آثار محقق و علامه، نسبت به آثار شهید اول نیز که مکتب فقهی او هم به نوعی در امتداد مکتب حله بوده است، حساسیت ویژه‌ای داشته و شماری از آنها را شرح کرده یا بر آنها حاشیه زده است. «۲» نمونه مهم آن کتاب الروضة البهیة در شرح کتاب اللعنة الدمشقیة است که به عنوان یکی از رایج‌ترین متون درس فقه در حوزه‌ها مورد استفاده قرار گرفته است. وی همچنین کتابی با عنوان المقاصد العلیة (در سال ۹۵۰) در شرح بر رساله الفیة شهید اول نگاشته است. علاوه بر آن دو بار هم بر این کتاب حاشیه زده که مجموع آنها در یک مجلد انتشار یافته است. شهید اثر دیگری در سال ۹۵۵ با عنوان الفوائد الملیة در شرح رساله النفلیة (در موضوع مستحبات نماز) شهید تألیف کرده است.

شهید در عرصه تألیفات کلامی و اخلاقی نیز آثاری از خود بر جای گذاشته است. کتاب کشف الریبه در احکام غیبت، کتاب مسکن الفؤاد درباره صبوری در مصائب و دشواری‌ها، و کتاب حقیقه الایمان در تعریف ایمان و کفر به لحاظ کلامی از آن جمله است. کتاب منیه المرید وی یکی از آثار جاودانه در اخلاق به ویژه شاخه تعلیم و تربیت به حساب می‌آید.

کتاب الداریه او هم در نوع خود اثری عالی و سودمند به شمار می‌آید. «۳»

افزون بر این کتابها، رسائلی از شهید بر جای مانده که مجموعاً در دو جلد انتشار یافته است. بسیاری از این رسائل فقهی، و شماری از آنها کلامی، تفسیری یا اخلاقی است.

(۱) الدر المنتور، ج ۲، ص ۱۷۴؛ رسائل الشهید الثانی، ج ۲، ص ۸۶۹-۸۸۰

(۲) درباره مکتب شهید اول و پیروی شهید ثانی از آن بنگرید: مقدمه‌ای بر فقه شیعه، (مشهد، ۱۳۶۸) ص ۵۴-۵۵

(۳) بیشتر آثار شهید ثانی، طی یک طرح جامع، توسط مرکز الابحاث الاسلامیة وابسته به دفتر تبلیغات اسلامی قم، طی چند سال گذشته به چاپ رسیده است.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۱۳۴

به نوشته برخی مورخان، شهید در پنجم ربیع الأول سال ۹۶۵ در مسجد الحرام پس از اقامه نماز عصر دستگیر شد. وی پس از آن که چهل روز را در یکی از خانه‌های شهر مکه زندانی بود، از طریق دریا به استانبول اعزام شده در همانجا در سال یاد شده به شهادت رسید. جسدش را سه روز نگاه داشتند و پس از آن در دریا انداختند. «۱»

فرزند شهید یعنی شیخ حسن (م ۱۰۱۱) صاحب معالم الاصول و منقی الجمان و نوادگان وی، در زمره عالمان و فقیهان بنام روزگار خویش بوده و شماری از آنان از جمله شیخ علی (فرزند محمد بن حسن بن زین الدین) در ایران می‌زیستند. این افراد، به همراه برخی از شاگردان شهید مانند شیخ حسین بن عبد الصمد، عامل عمده‌ای در نشر افکار فقهی شهید ثانی در ایران به شمار می‌آیند.

شهید ثانی و نماز جمعه

فتاوی شهید درباره نماز جمعه، دو دوره مختلف را پشت سر گذاشته است. دوره نخست که وی تابع مکتب حله و مکتب شهید اول است و با تکیه بر آراء محقق، علامه و شهید اول دیدگاه‌های خود را مطرح کرده است. در این دوره، اساس نظرات وی بر پایه همان فتاوی سابق مبتنی است و شهید ثانی جز شرح و بسط دیدگاه‌های علامه و شهید اول، کار چندانی انجام نمی‌دهد. در این مرحله دیدگاه‌های نخست وی به طور عمده در روض الجنان و شرح اللمعه آمده است.

در مرحله دوم، به تدریج وی به وجوب عینی نماز جمعه معتقد شده و رساله مستقل خود را درباره صلاة الجمعة تألیف کرده است. محقق سبزواری در رساله نماز جمعه خود تصریح کرده است که شهید به تدریج این نظریه خود را مطرح کرد، چرا که از مخالفت دیگران هراس داشت. (۲)

رساله شهیده سبب شد تا بسیاری از نویسندگان مخالف نظر وی، چنین اظهار کنند که برای نخستین بار شهید ثانی بدعت و وجوب عینی نماز جمعه را مطرح کرد! در این میان، برخی نسبت رساله را به وی که به هر حال فقیهی برجسته بود، تکذیب کردند. کسانی هم گفتند: این رساله مربوط به دوره آغازین زندگی اوست و بعدها از نظر خویش برگشته است. در واقع همه این دعاوی نادرست بود. وی این رساله را در سال ۹۶۲ هجری قمری از شهادتش نگاشت و در آن از دیدگاه‌های سابق خویش برگشته قائل به وجوب عینی نماز

(۱) لؤلؤة البحرين، ص ۳۴؛ روضات الجنات، ج ۳، ص ۳۸۳؛ منیة المرید، مقدمه، ص ۱۵۰

(۲) بنگرید به رساله نماز جمعه محقق در همین مجموعه.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۱۳۵

جمعه شد. البته این که این تغییر رویه تا چه اندازه مربوط به رفت و شد وی در جوامع اهل سنت بوده است، مسأله‌ای دیگر است. آنچه در این رساله آمده، استدلال‌های فقهی است و در عین حال از اشاره به طعن سنیان بر شیعیان به دلیل عدم اقامه این فریضه هم خالی نیست.

کار عمده شهید ثانی در این رساله نقد رساله محقق کرکی بود که مسأله وجوب تخییری را مطرح کرده بود. پس از شهید بسیاری از شاگردان و نوادگان وی به وجوب عینی قائل شدند (۱) که از آن جمله می‌توان به شیخ حسین به عبد الصمد و سید محمد عاملی صاحب مدارک الأحکام نواده دختری شهید ثانی اشاره کرد. ما در بخش‌های مقدماتی، گزارش رساله شهید ثانی را آورده‌ایم. به علاوه، شیخ حسن کرکی فرزند محقق کرکی هم رساله‌ای در نقد رساله شهید نوشت که پس از رساله شهید ارائه کرده‌ایم.

شهید علاوه بر رساله فقهی صلاة الجمعة که آن در اثبات وجوب عینی نماز جمعه نگاشته است، رساله دیگری با عنوان الحث علی صلاة الجمعة و رساله‌ای هم با عنوان خصائص يوم الجمعة نوشته که هر سه در مجلد اول رسائل الشهد الثانی به چاپ رسیده است. در اینجا ما تنها رساله صلاة الجمعة شهید را که پس از رساله محقق کرکی، دومین رساله پایه‌ای در این مبحث به شمار می‌رود، ارائه کرده‌ایم.

متن رساله صلاة الجمعة را با تصحیح دوست ارجمند و دانشمند و مدقق جناب شیخ رضا مختاری- زید عزه- ارائه کرده و همین جا به خاطر لطف ایشان برای اجازه چاپ آن در این مجموعه سپاسگزاری می‌کنم.

(۱) از آن جمله شیخ حسن فرزند وی. بنگرید: معالم العلماء، ج ۱، ص ۲۳۲

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۱۳۷

[المدخل]

بسم الله الرحمن الرحيم و به ثقتی الحمد لله الذي شرف يوم الجمعة على سائر الأوقات، و فضل صلاتها على جميع الصلوات، و خصها بالحث عليها في محكم الآيات، و الصلاة على أشرف النفوس الطاهرات، و على آله و أصحابه و أزواجه الزاكيات. و بعد، فهذه جملة تشتمل على بيان حكم صلاة الجمعة في هذا الزمان الذي قد منى فيه بالبتة أهل الإيمان، و خذلهم ببغيه و حسده الشيطان، حتى هدموا أعظم قواعد الدين بالشبهة لا بالبرهان، و ها أنا محقق لموضع الخلاف فيها، و مرشد إلى ما هو الحق من وجوبها يومئذ بالدليل الواضح و البرهان اللائح، لمن أخرج رقبته من ربة التقليد للأسلاف، و سلك سبيل الحق بالإنصاف، و خاف الله تعالى في امتثال أمره و الوقوف معه، فإنه أولى من يخاف، مستمداً من الله التوفيق، و الإلهام للحق فإنه به حقيق. فأقول: اتفق علماء الإسلام في جميع الأعصار و سائر الأمصار و الأقطار على وجوب صلاة الجمعة على الأعيان في الجملة، و إنما اختلفوا في بعض شروطها. و سيأتي تحقيق الكلام في موضع الخلاف إن شاء الله تعالى.

و مع ذلك فالحث على فعلها و الأمر به بضروب التأكيد في الكتاب و السنة لا يوجد مثله في فريضة البتة، و سنورد عليك جملة منه. ثم إن الأصحاب اتفقوا على وجوبها عينا مع حضور الإمام أو نائبه الخاص، و إنما اختلفوا فيه في حال الغيبة و عدم وجود المأذون له فيها على الخصوص، فذهب الأ-كث-ر حتى كاد أن يكون إجماعاً، أو هو إجماع على قاعدتهم المشهورة من أن المخالف إذا كان معلوم النسب لا- يقدر فيه- إلى وجوبها أيضاً مع اجتماع باقي الشرائط غير إذن الإمام، و هم بين مطلق للوجوب كما ذكرناه و بين مصرح بعدم اعتبار شرط الإمام أو من نصبه حينئذ. و ربما ذهب بعضهم إلى اشتراطها حينئذ بحضور الفقيه الذي هو نائب الإمام على العموم، و إلا لم تصح.

و ذهب قوم إلى عدم شرعيتها أصلاً حال الغيبة مطلقاً. (۱) و الذي نعتمده من هذه الأقوال و نختاره و ندين الله تعالى به هو المذهب الأول.

(۱) سيأتي هذه الأقوال مشروحا تخريجها.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۱۳۸

الكلام على القول الأول

و لنا عليه وجوه من الأدلة:

الأول: قوله تعالى: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ﴾ (۱) الآية.

أجمع المفسرون على أن المراد بالذكر المأمور بالسعي إليه في الآية صلاة الجمعة أو خطبتها، فكل من تناوله اسم الإيمان مأمور بالسعي إليها و استماع خطبتها (۲) و فعلها و ترك كل ما أشغل عنها، فمن ادعى خروج بعض المؤمنين من هذا الأمر فعليه الدليل. و في الآية مع الأمر الدال على الوجوب من ضروب التأكيد و أنواع الحث ما لا يقتضى تفصيله المقام، و لا يخفى على من تأمله من أولى الأفهام.

و لَمَّا سَمَّاها اللهُ تعالى ذكراً و أمر بها في هذه السورة و ندب إلى قراءتها في صلاة الجمعة- بل قيل: إنه أوجبها ليتذكر السامعون مواقع الأمر و موارد الفضل (۳)- عقبه في السورة التي بعدها التي يذكر فيها المنافقين بالنهي عن تركها و الإهمال لها و الاشتغال عنها بقوله تعالى:

لَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَّا تُلْهِكُمْ أَمْوَالُكُمْ وَلَا أَوْلَادُكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ فَأُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ. «(۴)»

و ندب إلى قراءة هذه السورة فيها أيضا لذلك، تأكيداً للتذكير بهذا الفرض الكبير. و مثل هذا لا يوجد في غيره من الفروض مطلقاً؛ فإنّ الأوامر بها مطلقه مجمله غالباً خالية من هذا التأكيد و التصريح بالخصوص، حتى الصلاة التي هي أفضل الطاعات بعد الإيمان. لا يقال: الأمر بالسعي في الآية معلق على النداء لها و هو الأذان لا مطلق النداء، و المشروط عدم عند عدم شرطه، فيلزم عدم الأمر بها على تقدير عدم الأذان. سلّمنا، لكن الأمر بالسعي إليها مغاير للأمر بفعلها؛ ضرورة أنّهما متغايران، فلا يدلّ على المدعى. سلّمنا، لكن المحققون على أنّ الأمر لا يدلّ على التكرار فيحصل الامتثال بفعلها مرّة واحدة. لأننا نقول: إذا ثبت بالأمر أصل الوجوب، حصل المطلوب؛ لإجماع المسلمين قاطبةً فضلاً عن الأصحاب، على أنّ الوجوب غير مقيد بالأذان، و إنّما علّقه على الأذان حتّى فعله لها،

(۱) الجمعة (۶۲): ۹

(۲) انظر التبيان ج ۱۰، ص ۸؛ مجمع البيان ج ۱۰، ص ۲۸۸، ذيل الآية ۹ من الجمعة (۶۲)؛ و قال الراوندى في فقه القرآن ج ۱، ص ۱۳۳: و المراد بذكر الله الخطبة التي هي تتضمن ذكر الله و المواعظ ... و قيل: المراد بالذكر في الآية، الصلاة التي فيها ذكر الله.

(۳) لم نقف على قائله.

(۴) المنافقون (۶۳): ۹

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۱۳۹

حتى ذهب بعضهم إلى وجوبه لها لذلك. «(۱)» و كذا القول في تعليق الأمر بالسعي، فإنّه أمر بمقدّماتها على أبلغ وجه، و إذا وجب السعي إليها وجبت هي أيضا كذلك؛ إذ لا يحسن الأمر بالسعي إليها و إيجابه مع عدم إيجابها، و لإجماع المسلمين على عدم وجوبه بدونها. كما أجمعوا على أنّها متى وجبت وجب تكرارها في كلّ وقت من أوقاتها على الوجه المقرّر ما بقى التكليف بها، كغيرها من الصلوات اليومية و العبادات الواجبة مع ورود الأوامر بها مطلقه كذلك، و الأوامر المطلقة و إن لم تدلّ على التكرار لم تدلّ على الوحدة، فيبقى إثبات التكرار حاصلًا من خارج بالإجماع و غيره من النصوص، و سنتلو عليك منها ما يدلّ على التكرار صريحاً. لا- يقال: الأمر المذكور بها مرتّب على النداء، و النداء متوقّف على الأمر بها؛ للقطع بأنّها لو لم تكن مشروعة لم يصحّ الأذان لها، فالاستدلال على مشروعيتها بالأمر المذكور دورى.

سلّمنا، لكن الأمر بها إذا كان معلقاً على النداء- و هو الأذان، و هو لا يشرع لها إلّا إذا كان مأموراً بها، و لا يؤمر بها إلّا إذا اجتمعت شرائطها- فلا يصحّ الاستدلال على مشروعيتها مطلقاً بالآية.

لأننا نقول: مقتضى الآية أنّ الأمر بالسعي معلق على مطلق النداء للصلاة الصالح لجميع أفرادها، و خروج بعض الأفراد بدليل خارج، و اشتراط بعض الشرائط فيه لا ينافي أصل الإطلاق، فكُلّ ما لا يدلّ دليل على خروجه فالآية متناولة له، و به يحصل المطلوب.

و يمكن دفع الدّور بوجه آخر، و هو أنّ المعلق على النداء هو الأمر بها الدالّ على الوجوب، و الأذان غير متوقّف على الوجوب، بل على أصل المشروعية، فيرجع الأمر إلى أنّ الوجوب متوقّف على الأذان، و الأذان متوقّف على المشروعية [التي هي] أعمّ من الوجوب، فلا- دور. و أيضا فإنّ النداء المعلق عليه الأمر هو النداء للصلاة يوم الجمعة أعمّ من كونها أربع ركعات و هي الظهر المعهودة أم ركعتين و هي الجمعة، و لا شبهة في مشروعيتها النداء للصلاة يوم الجمعة مطلقاً، و حيث ينادى لها، يجب السعي إلى ذكر الله، و هو صلاة الجمعة أو سماع خطبتها المقتضى لوجوبها، و كأنّه قال: إذا نودي للصلاة عند الزوال يوم الجمعة فصلّوا الجمعة أو فاسعوا إلى صلاة الجمعة و صلّوها، و هذا واضح الدلالة لا إشكال فيه، و لعلّه السرّ في قوله تعالى: فَاسْعَوْا إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ و لم يقل: «فاسعوا إليها»؛ لئلا يلزم الإشكال المتقدّم.

لا يقال: إن مطلق النداء لها غير مراد في الأمر بالسعي عنده، بل يحتمل أن يراد به نداء خاصّ و هو حال وجود الإمام عليه السلام، و قرينه الخصوص الأمر بالسعي الدالّ على الوجوب؛ لأنّ الأصحاب لا يقولون به عينا حال الغيبة، بل غايتهم القول بالوجوب التخييري، و من ثمّ عبّر أكثرهم بالاستحباب أو الجواز حينئذ، كما سيأتي البحث فيه.

(۱) الكافي في الفقه ص ۱۵۱؛ و استدللّ له بهذا الدليل العلّامة في مختلف الشيعة ج ۲، ص ۲۵۰-۲۵۳، المسألة ۱۴۷

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۱۴۰

لأننا نقول: لا شكّ أنّ النداء المأمور بالسعي معه مطلق شامل بإطلاقه لجميع الأزمان التي من جملتها زمان الغيبة. فيدلّ بإطلاقه على الوجوب المضيق. و الوجوب التخييري الذي ادّعه متأخّر و الأصحاب، ستعرف ضعف مبناه إن شاء الله تعالى.

و لكن على تقدير تسليمه يمكن أن يقال: إنّ الأمر بالسعي المقتضى للوجوب لا- ينافيه؛ لأنّ الوجوب التخييري داخل في مطلق الوجوب الذي يدلّ عليه الأمر و فرد من أفرادها، فإن الأمر لا يدلّ على وجوب خاصّ بل على مطلقه الشامل للعيني المضيق و التخييري و الكفائي و غيرها، و إن كان إطلاقه على الفرد الأول منها أظهر، و تخصيص كلّ منها في مورد بدليل خارج عن أصل الأمر الدالّ على ماهية الوجوب الكلّية، كما لا يخفى.

لا يقال: الأمر بالسعي على تقدير النداء المذكور ليس عامّا بحيث يتناول جميع المكلفين؛ للإجماع على أنّ الوجوب مشروط بشرائط خاصّة معينة كالعدد و الجماعة و غيرهما، و إذا كان مشروطا بشرائط غير معيّنة في الآية كانت مجملّة بالنسبة إلى الدلالة على الوجوب المتنازع، فلا يثبت بها المطلوب.

لأننا نقول: مقتضى الأمر المذكور و إطلاقه يدلّ على وجوبها على كلّ مؤمن، و تبقى دلالة باقى الشروط من خارج، فكلّ شرط يدلّ عليه دليل صالح يثبت به و يكون مقيدا لهذا الأمر المطلق، و ما لا يدلّ عليه دليل صالح تبقى دلالة هذه الآية على أصل الوجوب ثابتة مطلقا، و سنحقّق الكلام في الشرط المتنازع فيه هنا، و نبيّن فساد مبناه إن شاء الله تعالى.

الثاني: الأخبار المتناولة بعمومها لموضع النزاع، و هي كثيرة جدًا.

فمنها: قول النبيّ صلى الله عليه و آله: «الجمعة حقّ واجب على كلّ مسلم إلّا أربعة: عبد مملوك أو امرأة أو صبيّ أو مريض». «(۱)»

و منها: صحيحة زرارة عن الباقر عليه السلام قال:

فرض الله على الناس من الجمعة إلى الجمعة خمسا و ثلاثين صلاة، منها صلاة واحدة فرضها الله في جماعة، و هي الجمعة، و وضعها عن تسعة: عن الصغير و الكبير و المجنون و المسافر و العبد و المرأة و المريض و الأعمى و من كان على رأس فرسخين. «(۲)»

و منها: صحيحة أبي بصير و محمّد بن مسلم عن الصادق عليه السلام قال: إنّ الله تعالى فرض في كلّ سبعة أيّام خمسا و ثلاثين صلاة، منها صلاة واجبة على كلّ مسلم أن يشهدها إلّا

(۱) سنن ابى داود ج ۱، ص ۲۸۰، ح ۱۰۶۷، باب الجمعة للمملوك و المرأة؛ سنن البيهقي ج ۳، ص ۱۸۳، باب من لا تلزمه الجمعة؛ المستدرک على الصحيحين ج ۱ ص ۴۲۵، ح ۱۰۶۲، كتاب الجمعة، ح ۳۷. و فيها: مسلم في جماعة إلّا.

(۲) الكافي ج ۳، ص ۴۱۹، باب وجوب الجمعة و على كم تجب، ح ۶؛ الفقيه ج ۱، ص ۲۶۶، ح ۱۲۱۷، باب وجوب الجمعة و فضلها و ... ح ۱؛ تهذيب الاحكام ج ۳، ص ۲۱، ح ۷۷، باب العمل في ليلة الجمعة و يومها، ح ۷۷

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۱۴۱

خمسة: المريض و المملوك و المسافر و المرأة و الصبيّ. «(۱)»

و منها: صحيحة منصور بن حازم عن أبى عبد الله عليه السلام قال: يجمع «(۲)» القوم يوم الجمعة إذا كانوا خمسة فما زاد، و إن كانوا

أقلّ من خمسة فلا جمعة لهم. و الجمعة واجبة على كلّ أحد، لا يعذر الناس فيها إلّا خمسة: المرأة و المملوك و المسافر و المريض و الصبيّ (۳).

و منها: صحیحة عمر بن یزید عنه علیه السلام قال: «إذا كانوا سبعة يوم الجمعة فليصلوا في جماعة». (۴) یعنی الجمعة لأنّ مطلق الجماعة لا يشترط فيها العدد المخصوص.

و منها: صحیحة محمّد بن مسلم عن أحدهما عليهما السلام قال: سألته عن أناس في قرية، هل يصلون الجمعة جماعة؟ قال: «نعم يصلون أربعا إذا لم يكن لهم من يخطب». (۵)

و منها: صحیحة الفضل بن عبد الملك قال: سمعت أبا عبد الله عليه السلام يقول: إذا كان قوم في قرية صلّوا الجمعة أربع ركعات، فإن كان لهم من يخطب جمّعوا إذا كانوا خمسة نفر و إنّما جعلت ركعتين لمكان الخطبتين. (۶)

و منها: صحیحة أبي بصير و محمّد بن مسلم عن أبي جعفر عليه السلام قال: «من ترك الجمعة ثلاث جمع متوالية طبع الله على قلبه». (۷)

و في معناها عن النبيّ صلى الله عليه و آله أخبار كثيرة:

منها: قوله صلى الله عليه و آله: «من ترك ثلاث جمع تهاونا بها طبع الله على قلبه». (۸)

في حديث آخر: «من ترك ثلاث جمع متعمدا من غير علة ختم الله على قلبه بخاتم النفاق». (۹)

(۱) الكافي ج ۳، ص ۴۱۸، باب وجوب الجمعة و على كم تجب، ح ۱؛ تهذيب الأحكام ج ۳، ص ۱۹، ح ۶۹، باب العمل في ليلة الجمعة و يومها، ح ۶۹

(۲) يجمعون في الحجر ... اي يصلون صلاة الجمعة (النهاية في غريب الحديث و الأثر ج ۱، ص ۲۹۷، جمع)

(۳) تهذيب الاحكام ج ۳، ص ۲۳۹، ح ۶۳۶، باب العمل في ليلة الجمعة و يومها، ح ۱۸؛ الاستبصار ج ۱، ص ۴۱۹، ح ۱۶۱۰، باب العدد الذين يجب عليهم الجمعة، ح ۴

(۴) تهذيب الاحكام ج ۳، ص ۲۴۵، ح ۶۶۴، باب العمل في ليلة الجمعة و يومها، ح ۴۶؛ الاستبصار ج ۱، ص ۴۱۸، ح ۱۶۰۷، باب العدد الذين يجب عليهم الجمعة، ح ۱

(۵) تهذيب الاحكام ج ۳، ص ۲۳۸، ح ۶۳۳، باب العمل في ليلة الجمعة و يومها، ح ۱۵؛ الاستبصار ج ۱، ص ۴۱۹، ح ۴۲۰، ح ۱۶۱۳، باب القوم يكونون في القرية ...، ح ۱

(۶) تهذيب الاحكام ج ۳، ص ۲۳۹-۲۳۸، ح ۶۳۴، باب العمل في ليلة الجمعة و يومها، ح ۱۶؛ الاستبصار ج ۱، ص ۴۲۰، ح ۱۶۱۴، باب القوم يكونون في القرية ...، ح ۲

(۷) تهذيب الاحكام ج ۳، ص ۲۳۸، ح ۶۳۲، باب العمل في ليلة الجمعة و يومها، ح ۱۴

(۸) سنن ابی داود ج ۱، ص ۲۷۷، ح ۱۰۵۲، باب التشديد في ترك الجمعة؛ سنن النسائي ج ۳، ص ۸۸، باب التشديد في التخلف عن الجمعة؛ سنن الترمذی ج ۲، ص ۳۷۳، ح ۵۰۰، باب ما جاء في ترك الجمعة من غير عذر.

(۹) خصائص يوم الجمعة للسيوطي، ص ۲۱؛ كنز العمال ج ۷، ص ۷۳۱، ح ۲۱۱۴۶

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۱۴۲

و قوله صلى الله عليه و آله: «لينتهين أقوام عن ودعهم الجمعات أو ليختمن الله على قلوبهم ثم ليكونن من الغافلين». (۱)

و منها: صحیحة زرارة قال: حثنا أبو عبد الله عليه السلام على صلاة الجمعة حتى ظننت أنه يريد أن تأتيه، فقلت: نغدو عليك؟ قال: «لا، إنّما عنيت عندكم». (۲)

فهذه الأخبار الصحيحة الطَّرُق الواضحة الدلالة، التي لا يشوبها شكٌ ولا تحوم حولها شبهةٌ من طرق أهل البيت عليهم السلام في الأمر بصلاة الجمعة والحثَّ عليها وإيجابها على كلِّ مسلمٍ عدا ما استثنى، والتوعدُّ على تركها بالطبع على القلب الذي هو علامة الكفر - العياذ بالله تعالى - كما نبه عليه تعالى في كتابه العزيز. «٣» و تركنا ذكر غيرها من الأخبار الموثقة وغيرها، حسماً لمادة النزاع، ودفعاً للشبهة العارضة في الطريق. وليس في هذه الأخبار مع كثرتها تعرُّض لشرط الإمام ولا من نصبه، ولا لاعتبار حضوره في إيجاب هذه الفريضة المعظمة، فكيف يسع المسلم الذي يخاف الله تعالى إذا سمع مواقع أمر الله ورسوله وأتمته عليهم السلام بهذه الفريضة، وإيجابها على كلِّ مسلم أن يقصر في أمرها، ويهملها إلى غيرها، ويتعلل بخلاف بعض العلماء فيها؟ وأمر الله تعالى ورسوله وخاصته عليهم السلام أحق، ومراعاته أولى، فليحذر الذين يُخالِفون عن أمره أن تُصيبتهم فتنةٌ أو يُصيبتهم عذابٌ أليمٌ. «٤» ولعمري لقد أصابهم الأمر الأول، فليرتقبوا الثاني إن لم يعف الله تعالى ويسامح. نسأل الله تعالى العفو والرحمة.

وقد تحضَّل من هذين الدليلين أن من كان مؤمناً فقد دخل تحت نداء الله تعالى وأمره في الآية الكريمة بهذه الفريضة العظيمة ونهيه عن الانتهاء عنها. ومن كان مسلماً فقد دخل تحت قول النبي صلى الله عليه وآله وقول الأئمة عليهم السلام: إنَّها واجبةٌ على كلِّ مسلم. ومن كان عاقلاً فقد دخل تحت تهديد قوله تعالى: وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ - يعني الانتهاء عنها - فَأُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ «٥». وقولهم عليهم السلام: من تركها - على ذلك الوجه - طبع الله على قلبه؛ لأنَّ «من» موضوعة لمن يعقل إن لم تكن أعم. فاختر لنفسك واحدة من هذه الثلاث، وانتسب إلى اسم من هذه الأسماء، أعنى الإيمان أو الإسلام أو العقل، وادخل تحت مقتضاه، أو التزم قسماً رابعاً إن شئت. نعوذ بالله من قبح الزلَّة وسنة الغفلة.

- (١) سنن النسائي ج ٣، ص ٨٩ - ٨٨؛ باب التشديد في التخلف عن الجمعة؛ سنن البيهقي، ج ٣، ص ١٧١، باب التشديد على من تخلف عن الجمعة ممن وجبت على؛ خصائص يوم الجمعة للسيوطي، ص ٢٠
- (٢) تهذيب الاحكام ج ٣، ص ٢٣٩، ح ٦٣٦؛ باب العمل في ليلة الجمعة و يومها، ح ١٨؛ الاستبصار ج ١، ص ٤١٩، ح ١٦١٠، باب العدد الذين يجب عليهم الجمعة، ح ٤
- (٣) المنافقون (٦٣): ٣
- (٤) النور (٢٤): ٦٣
- (٥) المنافقون (٦٣): ٩

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ١٤٣

لا يقال: دلالة هذه الأخبار مطلقه لا تنافي اشتراطها بحضور الإمام أو من نصبه، كما لا تنافي اشتراط باقى الشرائط المعترية فى الجمعة غير ما ذكر فيها، و إذا ورد دليل مقيد بما ذكر، وجب الجمع بينها بحمل المطلق على المقيد، و ستأتى الدلالة على اشتراط إذن الإمام فى الوجوب.

و الحديث الأخير نقول بموجه؛ فإنه يجوز استناد الوجوب فيه إلى إذن الإمام لزرارة. و مثله موثقة زرارة عن عبد الملك عن الباقر عليه السلام قال: «مترك يهلك و لم يصل فريضة فرضها الله تعالى!» قلت: كيف أصنع؟ قال: «صلوا جماعة». يعنى صلاة الجمعة. «١» و قد نبه العلامة فى نهايته على ذلك بقوله: «لما أذنا لزرارة و عبد الملك جاز، لوجود المقتضى و هو إذن الإمام». «٢»

لأننا نقول: مقتضى القواعد الأصولية و وجوب إجراء هذه الأدلة على إطلاقها، و العمل بموجب دلالتها من وجوب هذه الصلاة على كلِّ مسلم، إلما ما أخرجته الأخبار أو دلَّ على إخراجها دليل من خارج. و دلالة شرطية حضور الإمام أو من نصبه مطلقاً غير متحققه، كما سنبينه إن شاء الله تعالى. فيجب العمل بإطلاق هذه الأدلة القاطعة إلى أن يوجد المقيد.

و أما دعوى إذن الصادقين عليهما السلام لزرارة و عبد الملك فى الخبرين ففيه، أنَّ المعتبر عند القائل بهذا الشرط كون إمام الجمعة

الإمام أو من نصبه، و ليس في الخبرين أن الإمام عليه السلام نصب أحد الرجلين إماماً لصلاة الجمعة، و إنما أمرهما بصلاتها أعم من فعلهما لها إمامين و مؤتمنين، و ليس في الخبرين زيادة على غيرهما من الأوامر الواقعة بها من الله تعالى و رسوله صلى الله عليه و آله و الأئمة عليهم السلام لسائر المكلفين، فإن كان هذا كافياً في الإذن فلتكن تلك الأوامر كافية، و يكون كل مكلف جامع لشرائط الإمامة مأذوناً فيها منهم، أو كل مكلف مطلقاً مأذوناً في فعلها و لو بالایتمام بغيره كما يقتضيه الإطلاق إذ لا فرق في الشرع بين الأمر الخاص و العام من حيث العمل بمقتضاه، و ذلك هو المطلوب.

و أيضاً فأمرهما عليهما السلام للرجلين ورد بطريق يشمل الرجلين، و غيرهما من المكلفين أو من المؤمنين، كقوله: «صلوا جماعة»، و قول زرارة: حثنا أبو عبد الله عليه السلام على صلاة الجمعة، و قوله: «إنما عنيت عندكم»، من غير فرق بين المخاطبين و غيرهما إلا في قوله عليه السلام: «مثلك يهلك و لم يصل فريضة فرضها الله!». و ذلك أمر خارج عن موضع الدلالة، و على تقدير اختصاص المخاطبين فظاهر رواية زرارة أنهم كانوا بحضرتهم عليه السلام جماعة و لم يعين أحداً منهم للإمامة و لا خصه بالأمر و الحث. و حمل ضمير الجمع في كلام زرارة على التعظيم لا يناسب المقام و لا تقتضيه بلاغة الإمام عليه السلام فإن ضمير الجمع وقع من السائل و المسؤول على وجه ظاهر في تحقق الجمع كما لا يخفى.

(۱) تهذيب الاحكام ج ۳، ص ۲۳۹، باب العمل في ليلة الجمعة و يومها، ح ۲۰؛ الاستبصار ج ۱، ص ۴۲۰، ح ۱۶۱۶، باب القوم يكونون في قريه هل يجوز عن يجمعوا أو لا، ح ۴

(۲) نهایه الاحكام ج ۲، ص ۱۴

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۱۴۴

الثالث: استصحاب الحكم السابق؛ فإن وجوب الجمعة حال حضور الإمام عليه السلام أو نائبه ثابت بإجماع المسلمين في الجملة، فيستصحب إلى زمان الغيبة- و إن فقد الشرط المدعى- إلى أن يحصل الدليل الناقل عن ذلك الحكم، و هو منتف على ما نحققه إن شاء الله تعالى، و لو استصحب الإجماع على هذه الطريقة أمكنك أيضاً على قاعدة الأصحاب؛ حيث لا يقدح عندهم مخالفة معلوم النسب، أو إقامة المشهور مقامه على ما عهد منهم. و صرح به الشهيد في مقدمات الذكري. «۱» و إن كنا نحن لا نرتضيه، لكن ذكرناه على وجه الإلزام للخصم لأنه معتمده في أكثر مباحثه، و سيأتي أن المخالف في الباب آحاد قليلة معلومة لا تؤثر في المدعى المشهور. لا يقال: الإلزام استصحابه إنما هو الوجوب حال الحضور و ما في معناه- أعني الوجوب المقيّد به لا مطلق الوجوب- فلا يتم استصحابه في حال الغيبة.

لأننا نقول: لا نسلم أن الوجوب الثابت حال الحضور و ما في معناه مقيّد به بل هو ثابت مطلقاً في ذلك، و هو ظرف زمان له من غير أن يتقيّد به كباقي الأزمان التي تثبت فيها الأحكام و يحكم باستصحابها بعدها. نعم قد ينازع في تحقق الإجماع في حال الغيبة استصحاباً له حال الحضور، نظراً إلى تصريح بعضهم بأن الإجماع مقيّد به، و سيأتي الكلام فيه و في جوابه.

لا- يقال: هذه الأدلة الثلاثة يستلزم وجوبها عينا، بمعنى عدم إجزاء الظهر عنها مع إمكان فعلها، و الأصحاب لا يقولون به، بل غاية الموجب لها أن يجعل الوجوب حال الغيبة تخييرياً بينها و بين الظهر و إن كان يقول: إنها أفضل الفردين الواجبين على التخيير، كما صرح به جماعة منهم، «۲» فما تدلّ عليه الأدلة لا يقولون به و ما يقولون به لا يدلّ عليه الدليل.

لأننا نقول: ما ذكرت من دلالتها على الوجوب العيني ظاهراً حق، غير أن المتأخرين من الأصحاب أو أكثرهم- لا جميع الأصحاب كما قيل «۳»- معرضون عنه رأساً. و ربما ادعى بعضهم الإجماع على خلافه، «۴» و إن كان دون إثبات الإجماع و حجّيته على هذا الوجه خرط

(۱) ذکری الشیعه ص ۴-۵: الاصل الثالث: الاجماع، و هو اتفاق علماء الطائفة علی امر فی عصر واحد لا مع تعیین المعصوم؛ فإنه یعلم به دخوله، و الطريق إلى معرفة دخوله أن یعلم اطباق الامامیة علی مسألة معينة، أو قول جماعة فيه من لا یعلم نسبه بخلاف قول من یعلم نسبه ... الخامس: الحق بعضهم المشهور بالجمیع علیه فان أراد فی الاجماع فهو ممنوع، و ان اراد فی الحجة فقیرب لمثل ما قلناه.

(۲) منهم المحقق الکرکی فی جامع المقاصد ج ۲، ص ۳۷۸-۳۷۹، و رساله صلاة الجمعة ضمن رسائل المحقق الکرکی ج ۱، ص ۱۴۷

(۳) لم نقف علی قائله.

(۴) كالعلامة فی تذكرة الفقهاء ج ۴، ص ۲۷، المسألة ۳۸۹؛ و المحقق الکرکی فی جامع المقاصد ج ۲، ص ۳۷۵، و رساله صلاة الجمعة ضمن رسائل المحقق الکرکی ج ۱، ص ۱۴۷-۱۴۸

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۱۴۵

القتاد، «۱» فإننا بعد الاستقصاء التام و التتبع الصادق لم نقف علی دليل صالح يدل علی أن الوجوب المذكور تخييري، و لا ادعاه مدع، و إنما مرجع حجّتهم إلى دعوى الإجماع علیه، فإن تمّ فهو الحجّة و إلا فلا. و سنتلو عليك من كلام السابقين من الأصحاب ما يدلّك علی فساد هذه الدعوى، و تصریح بعضهم بأنّ الوجوب متعيّن مطلقاً.

ثمّ علی تقدير القول بكون الوجوب تخييراً حالة الغيبة يمكن الجواب عن السؤال بأن نقول: إن الأدلة المذكورة إنّما دلّت علی الوجوب المطلق فی الجملة؛ الصالح لكونه عيّنًا و تخييراً و غيرهما من أفراده و إن كان الفرد المتعيّن منها أظهر فی الإرادة، إلّا أنّه لا يمنع من إرادة غيره، حيث يدلّ علیه الدليل، و لمّا أمكن حمل الوجوب علی المتعيّن مع حضور الإمام و ما فی معناه حمل علیه؛ لأنّه الفرد الأظهر. و لمّا تعدّد حمليه علیه حال الغيبة بواسطة ما قيل من الإجماع المدعى علی خلافه صرف إلى التخييري لأنه بعض أفراده. ربما استأنس بعض الأصحاب للوجوب التخييري بظاهر رواية زرارة و عبد الملك السابقتين حيث قال زرارة: حثنا أبو عبد الله علیه السلام علی الجمعة، و قوله علیه السلام: «مثلك يهلك و لم يصلّ فريضه فرضها الله علیه»؛ فإنّ هذا الكلام يشعر بأنّ الرجلين كانا متهاونين بالجمعة مع أنّهما من أجلاء الأصحاب، و فقهاء أصحابه، و لم يقع منه علیه السلام إنكار شديد بل حثهما علی فعلها، فدلّ ذلك علی أنّ الوجوب ليس عيّنًا، و إلّا لأنكر عليهما بتركها كمال الإنكار.

نعم استفيد من حثّه، و قوله علیه السلام: إنّها فريضه فرضها الله تعالى، و جوبها فی الجملة فيحمل علی التخييري.

فی هذا التوجيه نظر بيّن و دفعه مع معارضته لتلك الأوامر العظيمة السابقة سهل؛ لأنّ زرارة راوى هذا الحديث قد روى أيضا ما أسلفناه من قوله: «فرض الله علی الناس من الجمعة إلى الجمعة خمسا و ثلاثين صلاة، منها صلاة واحدة فرضها الله فی جماعة». و لا شبهة فی أنّ غير الجمعة من الفرائض و جوبه عيني، فلو حمل و جوبها علی التخيير علی بعض الوجوه لزم تهافت الكلام و اختلاف حكم الفرائض بغير مائز، و كذلك باقى الأخبار التي تلونها دالة أو ظاهر فی الوجوب العيني المضيّق.

و المذی يظهر لى أنّ السرّ فی تهاون الجماعة بصلاة الجمعة ما عهد من قاعدة مذهبهم أنّهم لا يقتدون بالمخالف و لا بالفاسق، و الجمعة إنّما تقع فی الأغلب من أئمّة المخالفين و نوابهم و خصوصا فى المدن المعتبرة، و زرارة و عبد الملك كانا بالكوفة و هى أشهر مدن الإسلام ذلك الوقت، و إمام الجمعة فيها مخالف منصوب من أئمّة الضلال، فكانوا يتهاونون بها لهذا الوجه، و لمّا كانت الجمعة من أعظم فرائض الله تعالى و أجلّها ما رضى الإمام علیه السلام لهم بتركها

(۱) فى المثل: دونه خرط القتاد: يضرب للأمر الشاق (المستقصى ج ۲، ص ۸۲)

مطلقاً؛ فلذلك حثهم على فعلها حيث يتمكنون منها.

على هذا الوجه استمر حالها مع أصحابنا إلى هذا الزمان، فأهمل لذلك الوجوب العيني و أثبت التخييري لوجه نرجو من الله تعالى أن يعذرهم فيه، و آل الحال منهم «۱» إلى تركها رأساً في أكثر الأوقات و معظم الأصقاع مع إمكان إقامتها على وجهها. و ما كان حق هذه الفريضة المعظمة أن يبلغ بها هذا المقدار من التهاون بمجرد هذا العذر الذي يمكن رفعه في كثير من بلاد الإيمان سيما هذا الزمان. و بهذا ظهر أن حث الإمام عليه السلام للرجلين و غيرهما عليها دون أن ينكر ذلك عليهم شديداً ليس من جهة الوجوب التخييري بل للوجه الذي ذكرناه.

و قد تتبته قبلي لهذا الوجه الذي ذكرته الشيخ الإمام عماد الدين الطبري رحمه الله «۲» في كتابه المسسمى بنهج العرفان إلى هداية الإيمان، «۳» فقال فيه بعد نقل الخلاف بين المسلمين في شروط وجوب الجمعة:

إن الإمامية أكثر إيجاباً للجمعة من الجمهور، و مع ذلك يشنعون عليهم بتركها، حيث إنهم لم يجوزوا الائتصاص بالفاسق و مرتكب الكبائر و المخالف في العقيدة الصحيحة. «۴» انتهى المقصود من كلامه.

و فيه دليل على أن تركهم للجمعة لهذه العلة، لا- لأمر آخر. فلو كانوا يشترطون في وجوبها بل في جوازها مطلقاً إذن الإمام المفقود حال الغيبة أصلاً أو أكثرها بالنسبة إلى الموضوع الذي يحضر فيه النائب بل في زمن حضوره أيضاً لعدم تمكنه غالباً من نصب الأئمة لها حينئذ أيضاً و لا مباشرتها بنفسه لما «۵» تصور العاقل أن الإمامية أكثر إيجاباً لها من العامة؛ لأن ذلك معلوم البطلان ضرورة، و إنما يكونون أكثر إيجاباً لها من حيث إنهم لا- يشترطون فيها المصير كما يقوله الحنفى، «۶» و لا- جوفه و لا- حضور أربعين كما يقوله الشافعى، «۷» و يكتفون في إيجابها بإمام يقتدى به أربعة نفر مكلفين بها، فيظهر بذلك كونهم أكثر إيجاباً من الجمهور. و إنما منعهم من

(۱) في النسخ: منه بدل منهم. و لعل الضمير راجع الى الوجه.

(۲) هو الشيخ الجليل العالم حسن بن على المعروف بعماد الدين الطبري، كان معاصراً للمحقق نصير الدين الطوسى، وردت ترجمته

في «رياض العلماء» ج ۱، ص ۲۶۸- ۲۷۵؛ «روضات الجنات» ج ۲، ص ۲۶۱- ۲۶۵؛ «الانوار الساطعة» ص ۴۱

(۳) الظاهر أن هذا الكتاب فقد و لم يصل الينا، و ذكره الطهرانى في الذريعة ج ۲۴، ص ۴۲۱- ۴۲۲

(۴) راجع نفس العبارة في كتاب نهج الحق و كشف الصدق ص ۴۵۰ للعلامة الحلى رحمه الله

(۵) جواب لقوله: فلو كانوا.

(۶) مبسوط السرخسى ج ۲، ص ۲۳؛ بداية المجتهد، ج ۱، ص ۱۵۹؛ و حكاة عنه الشيخ في الخلاف ج ۱، ص ۵۹۷، المسألة ۳۵۸

(۷) الأئمة ج ۱، ص ۱۹۰؛ المجموع ج ۴، ص ۵۰۲؛ بداية المجتهد ج ۱، ص ۱۵۸؛ و حكاة عنه الشيخ في الخلاف ج ۱، ص ۵۹۸

المسألة ۳۵۹

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۱۴۷

إقامتها غالباً ما ذكرناه من فسق الأئمة.

على أننا قد بيننا أن الأئمة عليهم السلام أنكروا على تركها زيادة على ما ذكر في الحديثين، و صرحوا بوجوبها على كل أحد كما أشرنا إليه في الأخبار المتقدمه. و قوله عليه السلام: «لا يعذر الناس فيها»، و قول الباقر عليه السلام: «من ترك الجمعة ثلاث جمع متواليه طبع الله على قلبه». فأى مبالغه و نكير أعظم من هذا؟ و أى مناسبة فيه للواجب التخييري؟ لأن ترك فرد منه إلى الفرد الآخر جائز إجماعاً لا يجوز ترتب الدم عليه قطعاً.

و أبلغ من ذلك قول النبى صلى الله عليه و آله في خطبة طويلة حث فيها على صلاة الجمعة منها: إن الله تعالى قد فرض عليكم

الجمعة فمن تركها في حياتي أو بعد موتي استخفافا بها أو جحودا لها فلا جمع الله شمله ولا بارك له في أمره، ألا ولا صلاة له ألا ولا زكاة له ألا ولا حج له ألا ولا صوم له ألا ولا برّ له حتى يتوب. (۱)

نقل هذا الخبر المخالف والمؤلف (۲) و اختلفوا في ألفاظ تركناها، لا مدخل لها في هذا الباب. و أمثال ذلك عن النبي صلى الله عليه وآله و آله و الأئمة عليهم السلام كثيرة دالة على إيجابها و الحث عليها و لو لم يكن في الباب إلّا الآية الشريفة في سورة الجمعة لكان ذلك كافيا لأولى الأبصار، شافيا عند ذوى الاعتبار.

الرابع: التمسك بأصالة الجواز، فإننا لم نجد على التحريم دليلا- صالحا كما سنبيته، فالأصل جواز هذا الفعل بالمعنى الأعمّ المقابل للتحريم الشامل لما عدا الحرام من الأقسام الخمسة، ثم الإباحة من الأربعة الباقية منفية بالإجماع، على أن العبادة لا تكون متساوية الطرفين، و كذا الكراهة، بمعنى مرجوحية أحد الطرفين مطلقا من غير منع من النقيض، و إن أمكن المكروه في العبادة بمعنى آخر، فبقي من مدلول هذا الأصل الوجوب و الاستحباب، فالثابت هنا أحدهما، لكن الاستحباب منفى أيضا بالإجماع، على أنها لا تقع مستحبة بالمعنى المتعارف، بل متى شرعت وجبت، فانحصر أمر الجواز في الوجوب و هو المطلوب.

و أصل هذا الدليل مجردا عن الترويج ذكره الشهيد رحمه الله في شرح الإرشاد، فقال بعد ذكر الأدلة من الطرفين: «و المعتمد في ذلك أصالة الجواز، و عموم الآية، و عدم دليل مانع». (۳)

و اعترض عليه (۴) بأن أصالة الجواز لا يستدل بها على فعل شيء من العبادات إذ كون الفعل قربة و راجحا بحيث يتعبد به توقفي يحتاج إلى إذن الشارع و بدونه يكون بدعه، و عدم

(۱) سنن ابن ماجه ج ۱، ص ۳۴۳، ح ۱۰۸۱، باب في فرض الجمعة؛ سنن البيهقي ج ۳، ص ۱۷۱، كتاب الجمعة

(۲) لم اعثر عليه في مجاميعنا الروائية، ألما أن صاحب الوسائل نقله عن هذه الرسالة في وسائل الشيعة ج ۷، ص ۳۰۲، أبواب صلاة الجمعة، الباب ۱، ح ۲۸

(۳) غاية المراد ج ۱، ص ۱۶۶

(۴) المعترض هو المحقق الكركي في رساله الجمعة ضمن رسائل المحقق الكركي ج ۱، ص ۱۵۲

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۱۴۸

الدليل المانع لا يقتضى الجواز؛ إذ لا بدّ من كون المجوز موجودا.

و أنت إذا تأملت ما ذكرناه من توجيه الاستدلال يظهر عليك جواب هذا الإيراد؛ فإن الجواز المطلوب هنا لما كان في مقابلة التحريم- بناء على أن الأصل في هذه الأفعال و نظائرها هل هو الجواز أو التحريم؟ و أن المرجح هو الجواز- فالثابت هنا ما قابل التحريم و هو يشمل الأحكام الأربعة و إن أريد بعضها كما قررناه، و هذا هو الوجه المسوّغ لها. و التوقيف عليها بخصوصها متحقق في الكتاب و السنّة، و إنّما وقع الاشتباه في هذا الفعل المخصوص المضبوط شرعا، هل هو الآن جائز أم حرام؟ فأصالة الجواز نافعة في إثباته.

لا- يقال: لا يتم الحكم عليها بالجواز إلّا بمعونه النقل من الكتاب و السنّة و معه يستغنى عنها، فلا وجه لإفرادها بالدلالة، فيرجع الأمر إلى أن العبادات لا تثبت بها.

لأننا نقول: القدر الثابت بهذه الأصالة أصل الجواز المقابل للتحريم، و الاستدلال به عقلي لا يتوقف من هذه الجهة على الدليل النقلى الدال على التوقيف على كميّتها و كيفيّتها، فتحقق الاستغناء من هذه الحيثية، و إن توقفت بعد إثبات جوازها على أمر آخر، كما أن إثبات شرعيّتها أيضا بالدليل النقلى، لا- يقدح فيه توقّفها- بعد إثباته- على تحقّق شرائطها و أحكامها، و لم يستقل دليل أصل المشروعية بالدلالة على تمام ما يعتبر فيها شرعا. و جملة الأمر أن الفرض من أدلة المشروعية نفى القول بالتحريم، لا تحقيق الحال في تقريرها شرعا و تبين شروطها و كيفيّتها و أحكامها، بل يتوقف بعد إثبات المشروعية على أدلة أخرى على هذه الأشياء من غير منافاة

بین الأمرین؛ و لا استغناء ببعضها عن بعض.

الخامس: أن القول بالوجوب على هذا الوجه قول أكثر المسلمين لا- يخرج منه إلّا الشاذّ النادر من أصحابنا على وجه لا يقدح في تحقّق دعوى أنّه إجماع أو يكاد؛ فإنّ جملة مذاهب المسلمين ممّن يخالفنا يقولون بذلك:

أما غير الحنفية فظاهر؛ لأنهم لا يعتبرون في وجوبها إذن الإمام. (١)

أما الحنفية فإنهم وإن شرطوا إذنه لكنهم يقولون إنّه مع تعدّد إذنه يسقط اعتباره و يجب فعلها حينئذ بباقي الشرائط. (٢)

و أمّا أصحابنا فهم على كثرتهم و كثرة مصنّفهم و اختلاف طبقاتهم لا- ينقل القول بالمنع من قبلهم إلّا عن المرتضى في المسائل الميفارقيات، (٣) و مع ذلك كلامه ليس بصريح فيه بل ظاهره ذلك، كما اعترف به جميع من نقل ذلك عنه. (٤)

(١) الأمّ ج ١، ص ١٩٢؛ المجموع ج ٤، ص ٥٨٣؛ المدونة الكبرى ج ١، ص ١٥٢-١٥٣؛ المغنى ج ٣، ص ٢٠٦

(٢) مبسوط السرخسي ج ٢، ص ٣٤-٣٥ و ١٢٠؛ الهداية ج ١، ص ٨٢-٨٣

(٣) اجوبة المسائل الميفارقيات، ضمن رسائل الشريف المرتضى ج ١، ص ٢٧٢

(٤) كالعلامة في مختلف الشيعة ج ٢، ص ٢٥١، المسألة ١٤٧؛ و الشهيد في غاية المراد ج ١، ص ١٦٣؛ و المحقق الكركي في رسالة

صلاة الجمعة، ضمن رسائل المحقق الكركي ج ١، ص ١٥٢

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ١٤٩

و مثل هذا القول الشنيع المخالف لجمهور المسلمين و صريح الكتاب و السنة لا ينبغي إثباته و نسبه لمثل هذا الفاضل بمجرد الظهور، بل لا بدّ فيه من التحقيق، و إنّما كان ظاهره ذلك من غير تحقيق؛ لأنّ السائل لمّا سأله عن صلاة الجمعة هل تجوز خلف المؤلف و المخالف جميعا، أجب بما هذا لفظه: «لا جمعة إلّا مع إمام عادل أو من نصبه الإمام». فالحكم على ظاهر هذه العبارة واضح، و هي مع ذلك تحتمل خلاف ظاهرها من وجهين:

أحدهما: حمل النفي الموجّه إلى الماهية إلى نفي الكمال كما هو واقع كثيرا في الكتاب و السنة. و يؤيد هذا الوجه أنّه قال في كتابه الفقه الملكي «١»: الأحوط أن لا- تصلّي الجمعة إلّا بإذن السلطان و إمام الزمان؛ لأنّها اذا صلّيت على هذا الوجه انعقدت و جازت بإجماع، و إذا لم يكن فيها إذن السلطان لم يقطع على صحتها و اجزائها.

هذا لفظه، و هو ظاهر في أنّ إذن الإمام معتبر اعتبار كمال و احتياط لا تعين.

و الثاني: حمل المنع من الصلاة بدون إذن الإمام العادل مع إمكان إذنه لا مطلقا، كما هي عادة الأصحاب على ما ستقف عليه إن شاء الله من عباراتهم، فإنهم يطلقون اشتراط إذنه في الوجوب ثمّ يجوزون فعلها حال الغيبة بدونه مردين بالاشتراط على تقدير إمكانه. يؤيد هذا الحمل لكلام المرتضى رحمه الله على الخصوص قوله في الكتاب المذكور سابقا: «و الأحوط أن لا تصلّي الجمعة إلّا بإذن السلطان، إلخ»؛ لأنّ إذنه إنّما يكون أحوط مع إمكانها لا مطلقا، بل الاحتياط مع تعدّدّها في الصلاة بدونها امتثالا لعموم الأمر من الكتاب و السنة و غيرهما من الأدلّة، و مع قيام الاحتمال يسقط القول بنسبته إلى المرتضى رحمه الله على التحقيق و إن كان ظاهره ذلك.

نعم صرح به تلميذه سلار، (٢) و بعده ابن إدريس؛ (٣) فهذان الرجلان عمدة القول بسقوطها حال الغيبة، و ربما مال العلامة في بعض كتبه (٤) إلى هذا القول، لكنّه صرح بخلافه في غيره خصوصا المختلف، (٥) و هو آخر ما صنّفه من الكتب الفقهية في هذا الباب. (٦) و لا يخفى عليك حال قول يختصّ من بين المسلمين بهذين الرجلين مع معارضة الكتاب و السنة لهما على الوجه الذي بيّناه.

(١) الظاهر أنّ هذا الكتاب فقد و لم يصل إلينا، و ذكره ابن شهر آشوب في معالم العلماء ص ٧٠، و الطهراني في الذريعة ج ١٦، ص

(۲) المراسم ص ۲۶۱

(۳) السرائر ج ۱، ص ۳۰۳

(۴) يأتي في ص ۷۴ عند الكلام على القول الثالث.

(۵) مختلف الشيعة ج ۲، ص ۲۵۲، المسألة ۱۴۷

(۶) انظر في ذلك الذريعة ج ۲۰، ص ۲۲۰، و غاية المراد ج ۱، ص ۳۵-۳۶، مقدمة التحقيق، و تأمل.

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۱۵۰

و قد ظهر بذلك ضعف القول بسقوطها حال الغيبة مطلقا بل بطلانه.

و بقي الكلام مع القول الثاني الذي يشترط في جوازها الفقيه، و ما ذكرناه من الأدلة كاف في ضعف القولين معا، و لكن تحقيق المقام يتوقف على تخصيصهما بالكلام. فلنشرع الان فيه بمشيئة الله تعالى.

الكلام على القول الثاني

و هو وجوب الصلاة المذكورة حال الغيبة لكن بشرط حضور الفقيه الجامع لشرائط الفتوى، و إلا لم تشرع.

اعلم أن هذا القول لم يصرح به أحد من فقهاءنا على وجه اليقين، و إنما هو ظاهر عبارة العلامة جمال الدين في التذكرة «۱» و النهاية «۲» و الشهيد في الدروس «۳» و اللمعة «۴»، لا-غير، و في باقى كتبهما وافقا غيرهما من المجوزين من حيث الإطلاق، و سنتلو عليك عبارتهما في ذلك و نبين عدم دلالتها على المطلوب، بل عدم موافقة دليلها لظاهرها، فقولهما بذلك غير متيقن.

و لكن المحقق المرحوم الشيخ عليّ قدس سزه اعتنى بهذا القول و ترجيحه، و ادعى إجماع القائلين بشرعيتها عليه، «۵» و الأصل في هذا القول أن إذن الإمام معتبر فيها، فمع حضوره يعتبر حضوره أو نائبه، و مع غيبته يقوم الفقيه المذكور مقامه؛ لأنه نائبه على العموم، و جملة ما ذكره من الدليل على هذا الشرط أمور ثلاثة:

الأول: أن النبي صلى الله عليه و آله كان يعين لإمامة الجمعة و كذا الخلفاء بعده كما يعين للقضاء؛ و كما لا يصح أن ينصب الإنسان نفسه قاضيا من دون إذن الإمام فكذا إمام الجمعة. قالوا: و ليس هذا قياسا بل استدلالا بالعمل المستمر في الأعصار، فمخالفته خرق الإجماع.

الثاني: رواية محمد بن مسلم قال: لا تجب الجمعة على أقل من سبعة: الإمام و قاضيه و مدّع حقا و مدعى عليه و شاهدان و من يضرب الحدود بين يدي الإمام. «۶»

و فيه دلالة على اشتراط الإمام حيث جعله أحد السبعة.

الثالث: أنه إجماع، كما نقله جماعة من الأصحاب منهم المحقق نجم الدين بن سعيد

(۱) تذكرة الفقهاء، ج ۴، ص ۲۷، المسألة ۳۸۹

(۲) نهاية الأحكام، ج ۲، ص ۱۴

(۳) الدروس الشرعية، ج ۱، ص ۱۸۶

(۴) اللمعة الدمشقية، ص ۱۵

(۵) رسالة صلاة الجمعة ضمن رسائل المحقق الكركي، ج ۱، ص ۱۵۸-۱۶۰ (و المطبوع في نفس هذه المجموعة)

(۶) الفقيه، ج ۱، ص ۲۶۷، ح ۱۲۲۲، باب وجوب الجمعة و فضلها و ... ح ۶؛ تهذيب الأحكام، ج ۳، ص ۲۰-۲۱، ح ۷۵؛ باب العمل

فی لیلة الجمعة و یومها، ح ۷۵؛ الاستبصار، ج ۱، ص ۴۱۸-۴۱۹، ح ۱۶۰۸، باب العدد الذین یجب علیهم الجمعة، ح ۲

دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۱۵۱

فی المعتمر «۱» و العلامه جمال الدین بن المطهر فی التذکره «۲» و النهایه «۳» و الشهد فی الذکر، «۴» و الإجماع المنقول بخبر الواحد حجة فکیف بنقل هؤلاء الأعیان.

و الجواب عن الأصل المذكور، أنه لو تمّ لهم القول بكون وجوبها مع الفقيه عیناً على حدّ وجوبها مع الإمام و نائبه الخاصّ؛ قضیة لوجود الشرط، و هؤلاء المتأخرون لا یقولون به بل یجعلونها حال الغیبة مطلقاً مستحبّة بمعنی أنّها واجبة تخیراً إلا أنّها أفضل الفردين الواجبین على التخییر، فهي مستحبّة عیناً واجبة تخیراً. فما یقتضیه دلیلهم لا یقولون به، و ما یقولون به لا یفضی إلیه دلیلهم.

و أيضاً، فإنّهم یعترفون فی هذه الحالة بعدم وجود شرط الوجوب الذی هو الإمام أو نائبه كما سنحکیه من ألفاظهم، فلا فرق حیث بین وجود الفقيه و عدمه حیث لا یوجد هذا الشرط، بل إما أن یحکموا بوجوبها؛ نظراً إلی أنّ الشرط المذكور إنّما یعتبر مع إمكانه لا مطلقاً، أو یحکموا بعدم مشروعیتها؛ التفاتاً إلی فقد الشرط.

لا- یقال: نختار الأوّل، و هو حصول الشرط بحضور الفقيه، و لكنّ الوجوب العینی منفی بالإجماع كما سندّعیه، فقلنا بالوجوب التخییری حیث دلّ الدلیل على الوجوب و لم یمكن القول بالأوّل.

لأننا نقول: قد اعترفتم فی کلامکم بفقد الشرط فی هذه الحالة كما سنحکیه عنکم، و هو خلاف ما التزمتموه هنا؛ و دعوی الإجماع المذكور، سنبین فسادها إن شاء الله تعالی.

و الجواب عن الأمر الأوّل- مع تسلیم اطّراده فی جمیع الأئمّة- منع دلّالته على الشرطیة بل هو أعمّ منها، و العامّ لا یدلّ على الخاصّ، و الظاهر أنّ تعین الأئمّة إنّما هو لحسم مادّة النزاع فی هذه المرتبة، و ردّ الناس إلیه بغير تردّد، و اعتمادهم على تقلیده بغير ریب، و استحقاقه من بیت المال لسهم وافر من حیث قیامه بهذه الوظیفة الکبیره من أركان الدین.

و یؤید ذلك أنّهم كانوا یعینون لإمامة الصلاة الیومیة أيضاً و للأذان و غیرهما من الوظائف الدینیة مع عدم اشتراطها بإذن الإمام یا جماع المسلمین، و لم یزل الأمر مستمراً فی نصب الأئمّة للصلوات الخمس و الأذان و غیرهما أيضاً من عهد النبی صلی الله علیه و آله إلی یومنا هذا من الخلفاء و السلاطین و أئمّة العدل و الجور، کلّ ذلك لما ذکرناه من الوجه لا لجهة الاشرط، و هذا أمر واضح لا یخفی على منصف.

و عن الثانی بعدم دلّالته على الاشرط من وجوه:

(۱) المعتمر، ج ۲، ص ۲۷۹

(۲) تذکره الفقهاء، ج ۴، ص ۱۹، المسألة ۳۸۱

(۳) نهایة الأحکام، ج ۲، ص ۱۳

(۴) ذکرى الشیعة، ج ۴، ص ۱۰۴

دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۱۵۲

أحدها: ضعف الخبر، فإنّ فی طریقہ الحکم بن مسکین، و هو مجهول. لم یذکره أحد من علماء الرجال المعتمدين و لم ینصوا علیه بتوثیق و لا ضده، و من هذا شأنه یردّ الحدیث لأجله؛ لأنّ أدنی مراتب قبوله أن یردّ الحکم بن مسکین، و لا یکن صحیحاً، و شهرته بین الأصحاب على وجه العمل بمضمونه بحیث تجبر ضعفه ممنوعه، فإنّ مدلوله لا یقول به أحد، و عدده لا یقول به الأكثر.

و من العجیب هنا قول الشهد رحمه الله فی الذکرى اعتذاراً عن عدم نصّ الأصحاب على الحکم بجرح و لا مدح بأنّ الکشی ذکره فی کتابه و لم یعرّض له بدم، «۱» فإنّ مجرد ذکر الکشی له لا یوجب قبولاً له فقد ذکر فی کتابه المقبول و غیره، بل لو ذکره بهذه

الحاله جميع المصنفين و من هو أجل من الكشي لم يفد ذلك قبوله، فكيف بمثل الكشي الذي يشتمل كتابه على أغاليط من جرح لغير مجروح بروايات ضعيفه، و مدح لغيره كذلك، كما نبه عليه جماعة من علماء أهل هذا الفن «٢» و الغرض من وضعه ليس هو معرفه التوثيق و ضده كعادة غيره من الكتب، بل غرضه ذكر الرجل و ما ورد فيه من مدح و جرح - و على الناظر طلب الحكم - و حيث لا يقف على شيء من أحواله يقتصر على ما ذكره كما يعلم ذلك من تأمل الكتاب، و ما هذا شأنه كيف يجعل مجرد ذكره له موجبا لقبول روايته! ما هذا إلّا عجب من مثل هذا المحقق المنقّب.

و ثانيها: أنّ الخبر متروك الظاهر؛ لأنّ مقتضى ظاهره أنّ الجمعه لا تنعقد إلّا باجماع الإمام و قاضيه و المتداعيين و الشاهدين و الحدّاد، و اجتماع هؤلاء ليس بشرط إجماع، و إنّما الخلاف في حضور أحدهم و هو الإمام. فما يدلّ عليه الخبر لا يقول به أحد، و ما يستدلّ به منه لا يدلّ عليه بخصوصه.

فإن قيل: حضور غيره خرج بالإجماع، فيكون هو المخصّص لمدلول الخبر، فتبقى دلالته على ما لا إجماع فيه باقية.

قلنا: يكفي في إطراحه و تهافته مع ضعفه، مخالفه أكثر مدلوله لإجماع المسلمين، و ما الذي يضطرنا إلى العمل ببعضه مع هذه الحالة العجيبة؟

و ثالثها: أنّ مدلوله من حيث العدد و هو السبعة متروك أيضا، و معارض بالأخبار الصحيحه الدالّمة على اعتبار الخمسة خاصية، كصحيحه منصور بن حازم، و قد تقدّمت، و ما ذكر فيه السبعة - غير هذا الخبر - لا ينافي إيجابها على من دونهم بخلاف هذا الخبر، فإنّه نفى فيه وجوبها على أقلّ من السبعة.

(١) ذكرى الشيعة، ج ٤، ص ١٠٤-١٠٥؛ رجال الكشي، ص ١٢، ٢٤٩، ٣٦٢، ٤٥٧-٤٥٨.

(٢) رجال النجاشي، ص ٣٧٢، رقم ١٠١٨؛ خلاصة الأقوال، ص ١٤٦؛ رجال ابن داود، ص ١٨١. و انظر قاموس الرجال، ج ١، ص ٥٨-٦٤

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ١٥٣

و رابعها: أنّه على تقدير سلامته من هذه القوادح يمكن حمله على حالة إمكان حضور الإمام، و أمّا مع تعدّره فيسقط اعتباره، جمعا بين الأدلّة. و يؤيّد إطلاق الوجوب فيه الدالّ بظاهره على الوجوب العيني المشروط - عند من اعتبر هذا الحديث - بحالة الحضور، و أمّا حالة الغيبة فلا يطلقون على حكم الصلاة اسم الوجوب بل الاستحباب؛ بناء على ذهابهم حينئذ إلى الوجوب التخييري مع كون الجمعه أحد الفردين الواجبين تخييرا.

و خامسها: حمل العدد المذكور في الخبر على اعتبار حضور قوم من المكلفين بها بعدد المذكورين - أعني حضور سبعة و إن لم يكونوا عين المذكورين - نظرا إلى فساد حمله على ظاهره من اعتبار أعيان المذكورين؛ لإجماع المسلمين على عدم اعتباره، و قد نبه على هذا التأويل شيخنا المتقدّم السعيد أبو عبد الله المفيد في كتاب الإشراف فقال: و عددهم خمسة نفر في عدد الإمام و الشاهدين و المشهود عليه و المتولّي لإقامة الحدّ. «١»

و سادسها: أنّ الإمام المذكور في الخبر لا يتعيّن حمله على الإمام المطلق - أعني السلطان العادل - بل هو أعمّ منه، و المتيقّن منه كون الجماعة لهم إمام يقتدون به حتّى لا تصحّ صلاتهم فرادى و نحن نقول به.

فإن قيل: قرينه الإطلاق عطف «قاضيه» عليه بإعادة الضمير إليه، فإنّ الإمام غيره لا قاضى له.

قلنا: قد اضطررنا إلى العدول عن ظاهره لما ذكرناه من عدم اعتبار حضور قاضيه و غيره، و إن اعتبرنا حضور الإمام فلا حجة فيه حينئذ، و جاز إضافة القاضى إليه بأدنى ملابسة؛ لأنّ المحلّ باب تأويل لا محلّ تنزيل، و باب التأويل متّسع خصوصا مع دعاء الضرورة إليه على كلّ حال، و نمنع من كون إطلاق الإمام محمولا على السلطان خصوصا مع وجود الصارف.

و سابعا: أنّ العمل بظاهر الخبر يقتضى أن لا يقوم نائبه مقامه، و هو خلاف إجماع المسلمين، و هو قرينه أخرى على كون الإمام ليس هو المطلق، أو محمول على العدد المتقدّم أو غيره.

و ثامنها: أنّه معارض بما رواه محمد بن مسلم - راوى هذا الحديث - فى الصحيح عن أحدهما عليهما السلام قال: سألته عن أناس فى قرية هل يصلّون الجمعة جماعة؟ قال: «نعم، يصلّون أربعا إذا لم يكن فيهم من يخطب». «٢» و مفهوم الشرط أنّه إذا كان فيهم من يخطب يصلّون الجمعة ركعتين و «من» عامّة فيمن يمكنه الخطبة الشامل لمنصوب الإمام و غيره، و مفهوم

(١) الإشراف فى عامّة فرائض الإسلام ص ٢٥ (المطبوع فى سلسلة مؤلفات الشيخ المفيد، ج ٩)

(٢) تهذيب الأحكام، ج ٣، ص ٢٣٨، ح ٦٣٣، باب العمل فى ليلة الجمعة و يومها، ح ١٥؛ الاستبصار، ج ١، ص ٤١٩ - ٤٢٠، ح ١٦١٣، باب القوم يكونون فى قرية ...، ح ١

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ١٥٤

الشرط حجّة عند المحقّقين. «١» و إذا تعارضت رواية الرجل الواحد سقط الاستدلال بها، كيف مع حصول الترجيح لهذا الجانب بصحّة طريقه و موافقته لغيره من الأخبار الصحیحة، و غير ذلك ممّا قد علم! و أمّا الجواب عن الثالث - و هو دعوى إجماع الأصحاب على ذلك - فتحقيق القول فيه يحتاج إلى بسط و نقل لكلام القوم و بيان الحقّ فى ذلك، فإنّه عمدة الاستدلال و مظهر الشبهة القويّة، فنقول و بالله التوفيق:

إنّ الذى يدلّ عليه كلام الأصحاب و مدعى الإجماع أنّ موضع الإجماع المدعى إنّما هو حال حضور الإمام، و تمكّنه، و الشرط المذكور حينئذ إنّما هو مع إمكانه لا مطلقا فى وجوبها عينا لا تخيرا كما هو مدّعاهم حال الغيبة؛ لأنّهم يطلقون القول باشرطه فى الوجوب و يدّعون الإجماع عليه أولا ثمّ يذكرون حال الغيبة، و ينقلون الخلاف فيه و يختارون جوازها حينئذ استحباب معترفين بفقد الشرط.

هكذا عبّروا عن المسألة و صرّحوا به فى الموضوعين، فلو كان الإجماع المدعى لهم شاملا لموضع النزاع، لما ساغ لهم نقل الخلاف بعد ذلك، بل اختيار جواز فعلها بدونه، و أيضا فإنّهم يصرّحون بأنّه شرط للوجوب ثمّ يذكرون الحكم حال الغيبة و يجعلون الخلاف فى الاستحباب فلا يعتبرون عن حكمها حينئذ بالوجوب و هو دليل بين على أنّ الوجوب الذى يجعلونه مشروطا بالإمام و ما فى معناه إنّما هو حيث يمكن، أو فى الوجوب العيني حال حضوره، بناء منهم على أنّ ما عداه لا يسمّونه واجبا و إن أمكن إطلاقه عليه من حيث إنّّه واجب تخيیری. و على هذا الوجه يسقط الاستدلال بالإجماع فى موضع النزاع لو تمّ فى غيره. هذا من حيث الإجمال.

و أمّا الوجه التفصيلی فيتوقّف على نقل كلام مدعى الإجماع و تحرير القول فى مراده، فلنشرع فى نقله لنبيّن مطابقتة لما ذكرناه فى الجواب الإجمالی، و يعلم أنّ ما ذكره المدعى إنّما هو أخذ بأوّل الكلام و إغفال لباقيه فنقول:

أمّا من صرّح بدعوى الإجماع - و جعله المرحوم الشيخ علىّ عمده فى الاستدلال «٢» - فأؤلّهم المحقّق أبو القاسم جعفر بن سعيد رحمه الله فإنّه قال فى المعتبر: «مسألة: السلطان العادل أو نائبه شرط وجوب الجمعة، و هو قول علمائنا» «٣» ثمّ استدلّ عليه بما ذكرناه سابقا من فعل النبىّ صلّى الله عليه و آله و الخلفاء بعده، و برواية محمد بن مسلم. و استدلّ على اشتراط عدالته بأنّ الاجتماع مظنّة النزاع و مثار الفتن غالبا، و الحكمة موجبة لحسم مادّة الاختلاف، و لن يستمرّ إلّا مع

(١) مبادئ الوصول، ص ٩٨ - ٩٩

(٢) رسالة صلاة الجمعة ضمن رسائل المحقّق الكركى، ج ١، ص ١٤٤ و ١٥٨

(٣) المعتبر، ج ٢، ص ٢٧٩

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۱۵۵

السلطان العادل؛ إذ الفاسق يسرع إلى بواعث طبعه و مرامی أهويته لا إلى مواضع المصلحة» (۱)، انتهى كلامه.

و الكلام عليه كما أسلفناه في مجمل الجواب بأن هذا الشرط المدعى عليه الإجماع مع تسليمه إنما هو حال حضور الإمام، أو في وجوبها العيني، و الذي يوجب ذلك أنه قال بعد ذلك: «لو لم يكن إمام الأصل ظاهرا سقط الوجوب و لم يسقط الاستحباب، و صليت جمعة إذ أمكن الاجتماع و الخطبتان.» (۲)

ثم استدلل عليه برواية الفضل بن عبد الملك، قال: سمعت أبا عبد الله عليه السلام يقول: إذا كان قوم في قرية صلوا الجمعة أربع ركعات، فإن كان لهم من يخطب جمعا إذا كانوا خمسة نفر. (۳) و بالروايات السابقة. (۴)

و هذا كما ترى صريح في جواز فعلها حال الغيبة بدون إذن الإمام عملا بإطلاق الروايات؛ و أن الإجماع الذي ادعاه إنما هو حالة الحضور، و إنما لما أمكنه مخالفته؛ و أن المراد بالوجوب العيني؛ بدليل أنه كنى عن حكمها حال الغيبة بالاستحباب، و مراده كونه أفضل الفردين، كما قررناه سابقا، و جعل ضابط شرط الوجوب حينئذ إمكان الاجتماع و الخطبتين.

و قال بعد ذلك في موضع آخر من الكتاب: لو كان السلطان جائرا ثم نصب عدلا استحباب الاجتماع و انعقدت جمعة. و أطبق الجمهور على الوجوب؛ لنا أننا بيننا أن الإمام العادل أو من نصبه شرط الوجوب، و التقدير عدم ذلك الشرط؛ أما الاستحباب فلما بيناه من الإذن مع عدمه. (۵) انتهى.

و هذا أيضا صريح في أن دعوى الإجماع المذكور إنما هي في حالة الحضور؛ و أن المراد الوجوب العيني، لا التخييري المعبر عنه بالاستحباب؛ و أن العدل كاف في إمامة الجمعة حينئذ، إذ لا تصح إرادة الإمام العادل بالعدل المنسوب؛ لاعترافه بفقد الشرط حينئذ و هو حضور الإمام العادل أو من نصبه؛ و لأن الصلاة معه حينئذ تكون واجبة، إذ لا فرق بين نصب الجائر له و عدمه في الوجوب. فتعين أن المراد به مطلق العدل، فقيها كان أم لا، و أن فعلها حال الغيبة بدون إذنه مأذون فيه من جهة الروايات المذكورة و إن لم يكن هناك منصوب من الإمام؛ لاعترافه بفقد الشرط حينئذ. و هذا كله واضح صريح من العبارة؛ فكيف يجعل دليلا

(۱) المعتبر، ج ۲، ص ۲۸۰

(۲) المعتبر، ج ۲، ص ۲۹۷

(۳) تهذيب الأحكام، ج ۳، ص ۲۳۸ - ۲۳۹، ح ۶۳۴، باب العمل في ليلة الجمعة و يومها، ح ۱۶؛ الاستبصار، ج ۱، ص ۴۲۰، ح ۱۶۱۴،

باب القوم يكونون في قرية هل ...، ح ۲

(۴) المعتبر، ج ۲، ص ۲۹۷

(۵) المعتبر، ج ۲، ص ۳۰۷

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۱۵۶

على موضع النزاع؟

و لكن بقى في الكلام شىء، و هو أن الإمام إن كان شرطا عنده من حيث الأدلة المذكورة، فكيف يستدل بإطلاق النصوص أو بعمومها على الجواز بدون الشرط؟ إذ ليس في تلك الأدلة إشعار بتقييد الشرط بحال حضوره، كما لا إشعار لتلك النصوص بأن الجواز بدون حضوره أو نائبه مقصور على تعدده.

بل التحقيق أن تلك الأدلة لا-توصل إلى المطلوب من الاشتراط كما قررناه، و النصوص الدالة على شرعيتها بل وجوبها مطلقا غير مقيدة بحال الغيبة، فلا وجه لتقييدها.

و بقي استدلاله على اشتراط كونه عادلا بما ذكره من أن مادّة الاختلاف لا تنحسم إلّا به، إلى آخر ما ذكره. فيه ما لا يخفى من أن الاجتماع على هذه العبادة المخصوصة و نظائرها لا يتوقف على مثل ما ذكر، ضرورة تحقّق هذا الاجتماع بل ما هو أعظم منه في جميع الأوقات خصوصا بمعنى و عرفات و غيرهما من مجامع العبادات، و لم يحصل شيء من تلك المحذورات، كما يظهر بأدنى تأمل. و هذه الجماعة في الصلاة اليوميّة مشروعة مندوب إليها، و إن عظم الجمع أضعافا كثيرة كما «١» يحصل به الجمع في الجمعة في كثير من أفرادها، و لا يعتبر الشارع فيها زيادة على إمام يصح الاقتداء به، و لا ينظر إلى احتمال الفتنة المذكورة، و كذا في غيرها، كما لا يخفى.

و الكلام على عبارات العلّامة قريب من ذلك؛ فإنّه قال في التذكرة: «الجمعة واجبة بالنصّ و الإجماع». «٢» ثمّ قال في مسألة أخرى: «و جوبها على الأعيان». «٣» ثمّ قال: «يشترط في وجوب الجمعة السلطان أو نائبه عند علمائنا أجمع»، و استدللّ عليه بمثل دليل المعتمد من غير تغيير، «٤» و ظاهر متن هذا الكلام و سياقه «٥» صريحان في أن الوجوب المدعى شرطية الإمام فيه هو العيني حال حضوره. ثمّ قال بعد ذلك: و هل للفقهاء المؤمنين حال الغيبة و التمكّن من الاجتماع و الخطبتين صلاة الجمعة؟ أطبق علماؤنا على عدم الوجوب؛ لانتفاء الشرط، و هو ظهور الإذن من الإمام، و اختلفوا في استحباب إقامة الجمعة، فالمشهور ذلك.

(١) في النسخ: لما بدل كما.

(٢) تذكرة الفقهاء، ج ٤، ص ٧، المسألة ٣٧٢

(٣) تذكرة الفقهاء، ج ٤، ص ٧، المسألة ٣٧٣

(٤) تذكرة الفقهاء، ج ٤، ص ١٩، المسألة ٣٨١

(٥) هكذا في نسخه، و أكثر النسخ: و سياق هذا الكلام و سياقه و لعلّ المراد سياق كلام العلّامة و المحقق.

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ١٥٧

و استدللّ عليه بالأخبار المذكورة «١» كعبارة المعتمد.

و هذا أيضا كما ترى صريح في أن الإجماع المدعى على الوجوب إنّما هو على العيني حالة الحضور؛ لأنّه جعل فعلها حال الغيبة مستحبا، و عنى به ما ذكرناه من الواجب التخييري إذا كان بعض أفرادها أفضل من بعض، و جعل المشهور استحباب فعلها حينئذ بدون إذن الإمام.

فتبين بذلك أن دعوى الإجماع ليست على حالة الغيبة قطعا، و إنّما هي مختصة بحالة الحضور على الوجوب العيني، و أنّهم لا يسمّون حكمها حالة الغيبة و جوبا أصلا، بل بالغ العلّامة فادعى الإجماع على عدم الوجوب حينئذ و إن أمكن تسميته و جوبا كما قرّناه. و أوضح من ذلك دلالة في العبارة اعترافه بفقد الشرط، و رتبّ عليه عدم الوجوب ثمّ حكم بالاستحباب، فلو كان الإمام أو من نصبه شرطا مطلقا لما أمكنه الحكم باستحبابها حينئذ مع اعترافه بفقد الشرط.

و من هنا يظهر ظهورا بينا أن الفقيه ليس بشرط أيضا عنده و إن مثل به، و إلّا لزم القول بالوجوب إن تحقّق معه الشرط، و إلّا رأسا إن لم يحصل، كما لا يخفى.

و قريب من عبارة التذكرة عبارته في النهاية «٢»، فلا- وجه لذكرها. نعم بقي في عبارته فيهما أنّه جعل مورد الخلاف حال الغيبة في فعل الفقهاء للصلاة لا مطلق المصلّين، كما فعله في المعتمد، و سيأتى أن التعبير بذلك لا يفيد الحصر لفظا و دليلا.

و قال في التذكرة بعد ذلك: لو كان السلطان جائرا ثمّ نصب عدلا استحباب الاجتماع و انعقدت جمعة على الأقوى، و لا تجب لفوات الشرط و هو الإمام أو من نصبه، و أطبق الجمهور على الوجوب. «٣»

و الكلام في هذه العبارة كالكلام في عبارة المعتمد، فإنّها قريبة منها، و دالّة بإطلاقها على الاجتزاء بمطلق العدل و إن لم يكن فقهيا.

فهی أجدود من العبارة السابقة و مؤيدة لكون ذكر الفقهاء وقع سابقا على وجه المثال لا الحصر.

ثم نقول: اللانزم من القول بتمشّي الإجماع على اشتراط الإمام في الصلاة مطلقا في موضع النزاع أن لا- يخصّ بدليل الأخبار و لا بالوجوب العيني؛ لأنّ الفقيه إن كان مأذونا بحيث يتحقّق معه الشرط لزم كون الوجوب على حدّ الوجوب الأوّل، و إلّا فما الذي أوجب الفرق؟

و إن لم يكن قائما بوظيفة شرطية الإمام لم تكن الصلاة معه صحيحة؛ لفقد شرط الصحة، كما لا تصحّ الصلاة لفقد غيره من الشروط المعتبرة فيها من الجماعة و العدد و الخطبتين و غيرها؛

(۱) تذكرة الفقهاء، ج ۴، ص ۲۷، المسألة ۳۸۹

(۲) نهاية الأحكام، ج ۲، ص ۱۳-۱۴

(۳) تذكرة الفقهاء، ج ۴، ص ۲۴، المسألة ۳۸۴

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۱۵۸

لأنّ قاعدة الشرط تقتضي عدم مشروطه بعدمه.

و لأجل هذا الإشكال ينبغي أن لا- يجعل تعبيره بالفقهاء سابقا قيّدا و لا شرطا للجواز، مضافا إلى أنّها لا تدلّ على نفى الجواز عمّن عداهم إلّا بالمفهوم الضعيف. و يمكن مع ذلك كون فائدة التخصيص بالفقهاء خصوصية الردّ على ابن إدريس المانع من فعلها حال الغيبة استدلالا بفقد الشرط، «۱» فتبه بذكر الفقهاء على منع كون الشرط مفقودا مطلقا حينئذ، بحيث ينسدّ فعلها في حال الغيبة كما زعمه المانع، فإنّ الفقهاء مأذونون من قبل الإمام عليه السّلام على العموم، فيتحقّق الشرط المدّعى على تقدير تسليمه.

و إلى هذا المعنى أشار العلّامة في المختلف حيث قال بعد حكاية المنع عن ابن إدريس:

«و الأقرب الجواز». «۲» ثمّ استدللّ بعموم الآية و الأخبار، ثمّ حكى حجّة ابن إدريس على المنع بأنّ شرط انعقاد الجمعة الإمام أو من نصبه الإمام إجماعا، «۳» إلخ. ثمّ قال في المختلف:

و الجواب بمنع الإجماع على خلاف صورة النزاع، و أيضا فإنّنا نقول بموجبه؛ لأنّ الفقيه المأمون منصوب من قبل الإمام، «۴» إلخ. و أنت إذا تأملت كلامه وجدته قادحا في الإجماع المدّعى أولا، و على تقدير تسليمه لا يلتزم بسدّ باب فعلها حال الغيبة كما زعم ابن إدريس؛ لأنّ الفقيه منصوب من قبل الإمام على العموم. و بهذا يظهر أنّ ذكر الفقيه لم يقع لبيان الاشتراط و انحصار المشروعية فيه، و يؤيده ما أشرنا إليه من اعترافه حينئذ بفقد الشرط، و لهذا رتبّ عليه الحكم بعدم الوجوب، فكيف يجمع بين الكلامين باشتراط الفقيه الموجب للوجوب الذي هو منفيّ عنده بالإجماع الذي ادّعاه؟ هذا على تقدير حمل الفقيه على معناه الخاصّ و هو المجتهد.

و لو حمل على معناه العام المتبادر من معناه عرفا بل شرعا في كثير من الموارد- كما بينوه في باب الوقف و الوصية و غيرها- انسدّ عنّا باب التكليف. نعم كلامه في المختلف الواقع بطريق الردّ على ابن إدريس لا يحتمل إلّا معنى الفقيه الخاصّ ليكون نائبا عن الإمام، و يتحقّق به بطلان القول بعدم شرعيّتها حال الغيبة مطلقا. و أمّا كلام التذكرة و النهاية فلا يتعيّن لذلك؛ لعدم المقتضى له.

و أمّا الشهيد رحمه الله فإنّه قال في الذكري: إنّ شرط وجوبها سبعة: الأوّل: السلطان العادل و هو الإمام أو نائبه إجماعا- ثمّ اخذ في ذكر شروط النائب إلى أن قال:- التاسع: إذن الإمام له كما

(۱) السرائر، ج ۱، ص ۳۰۳

(۲) مختلف الشيعة، ج ۲، ص ۲۵۲، المسألة ۱۴۷

(۳) السرائر، ج ۱، ص ۳۰۳: ... و أيضا فإن عندنا- بلا خلاف بين أصحابنا- أنّ من شرط انعقاد الجمعة الإمام، أو من نصبه الإمام

للصلاة.

(۴) مختلف الشيعة، ج ۲، ص ۲۵۳، المسألة ۱۴۷

دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۱۵۹

كان النبي صَلَّى اللهُ عليه وآله يأذن لأئمة الجمعات وأمير المؤمنين عليه السَّلام [بعده «۱»] و عليه إطباق الإمامية؛ هذا مع حضور الإمام عليه السَّلام و أما مع غيبته كهذا الزمان ففي انعقادها قولان، أصحابهما - و به قال معظم الأصحاب - الجواز إذا أمكن الاجتماع و الخطبتان؛ و يعلل بأمرين:

أحدهما: أن الإذن حاصل من الأئمة الماضين عليهم السَّلام، فهو كالإذن من إمام الوقت، و إليه أشار الشيخ في الخلاف، و يؤيده صحيح زرارة قال: حننا أبو عبد الله عليه السَّلام على صلاة الجمعة حتى ظننت أنه يريد أن تأتيه، فقلت: نغدو عليك؟ قال: «لا، إنما عنيت عندكم». و لأن الفقهاء حال الغيبة يباشرون ما هو أعظم من ذلك بالإذن كالحكم و الإفتاء، فهذا أولى.

و التعليل الثاني: أن الإذن إنما يعتبر مع إمكانه، أما مع عدمه فيسقط اعتباره، و يبقى عموم القرآن و الأخبار خاليا عن المعارض. ثم نقل صحيحة عمر بن يزيد السالفه؛ و صحيحة منصور بن حازم: «يجتمع القوم يوم الجمعة إذا كانوا خمسة فما زاد. و الجمعة واجبة على كل أحد لا يعذر الناس فيها إلا خمسة، إلخ» ثم قال: - و التعليلان حسنان، و الاعتماد على الثاني «۲» انتهى. و في هذه العبارة دلالة واضحة على أن الإجماع المدعى إنما هو حالة الحضور، و أما حال الغيبة فالأكثر على عدم اعتباره. و تعليله الأول يشتمل على أمرين:

أحدهما: أن الإذن حاصل لجميع المكلفين من الأئمة الماضين كما تدل عليه الروايات التي أسلفناها، فهو كالإذن من إمام الوقت، و ليس المراد منه أن الإذن حاصل للفقهاء، لوجهين:

أحدهما: أنه جعله كقول الشيخ في الخلاف، و استدلل عليه بإطلاق خبر زرارة، كما حققناه سابقا. و عبارة الشيخ في الخلاف دالة على ما قلناه من أن الأئمة عليهم السَّلام أذنوا بمضمون تلك الأخبار للمؤمنين أن يجتمعوا و يصلوا الجمعة كيف اتفق مع الإمكان، كما ترشد إليه صحيحة منصور بن حازم السابقة و غيرها، و سننقل عبارة الخلاف فيما بعد إن شاء الله تعالى لنبين دلالتها على ذلك. و الوجه الثاني أنه عطف الإذن للفقهاء على ما ذكره سابقا بقوله: «و لأن الفقهاء يباشرون» إلخ. و هو يقتضي المغايرة بين الأمرين. و الأمر الثاني: أنه على تقدير التنزل و الاعتراف بعدم الإذن من الأئمة لعامة المؤمنين، فهو متحقق للفقهاء بقوله عليه السَّلام: «انظروا إلى رجل قد روى حديثنا - إلى قوله: - فإني قد جعلته عليكم حاكما». «۳» و لهذا يباشرون بهذا الإذن ما هو أعظم من الجمعة كالحكم بين الناس و إقامة

(۱) أضفناه من المصدر.

(۲) ذكرى الشيعة، ج ۴، ص ۱۰۴-۱۰۵

(۳) الكافي، ج ۱، ص ۶۷، باب اختلاف الحديث، ح ۱۰، و ج ۷، ص ۴۱۲، باب كراهية الارتفاع إلى قضاء الجور، ح ۵؛ تهذيب الأحكام، ج ۶، ص ۲۱۸، ح ۵۱۴، باب من إليه الحكم و...، ح ۶ و ص ۳۰۱-۳۰۲، ح ۸۴۵، باب الزيادات في القضايا و الأحكام، ح

۵۲

دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۱۶۰

الحدود و غيرها. و بهذين الأمرين يحصل الرد على خصوص دعوى ابن إدريس المنع من فعلها؛ نظرا إلى فقد الشرط، «۱» بإثبات وجود الشرط على - تقدير تسليمه - بأحد الأمرين، الإذن للجميع و الإذن للفقهاء، فلا يتم القول بالمنع نظرا إلى فقد الشرط.

و تعليله الثاني دال على عدم اعتبار الإذن حينئذ، و أنه إنما يعتبر مع إمكانه - و هو حالة الحضور - نظرا إلى عموم الأدلة و عدم وجود

ما يدلّ على الاشتراط مطلقاً كما حقّقناه، و جعل اعتماداً على هذا التعليل و اكتفى بإمكان الاجتماع و الخطبتين، و هو دالّ على ما اخترناه.

فهؤلاء المذكورون من علمائنا جمله من استند الشيخ عليّ رحمه الله إلى نقلهم الإجماع على اشتراط إذن الإمام في شرعيّة صلاة الجمعة، الشامل لموضع النزاع و هو حال الغيبة، حتّى التجأ بسبب ذلك إلى اشتراط حضور الفقيه، و إلّا لم تشرع. «۲» و أنت إذا اعتبرت كلامهم، وجدته بمعزل عن الدلالة على ذلك، بل لا دلالة له أصلاً، و إنّما دلّ على حالة الحضور خاصيّة، و أنّ حالة الغيبة موضع النزاع و محلّ الخلاف، و أنّ المرجح عندهم عدم اشتراط الإذن، بل يكفي إمكان الاجتماع مع باقي الشرائط. و عبارة الشهيد في البيان «۳» قريبة من عبارته في الذكرى «۴» في الدلالة على أنّ الشرط إمكان اجتماع من تنعقد بهم الجمعة و الخطبتان «۵» من غير اعتبار الفقيه. و كلامه في الدروس «۶» و اللمعة «۷» قريب من كلام العلامة، حيث عبر بالفقهاء. كما أنّ كلام العلامة في كثير من كتبه «۸» قريب من كلام المحقّق «۹» و الشهيد في الذكرى و البيان، و قد عرفت أنّ التعبير بالفقهاء لا يدلّ على حصر الجواز فيه، بل و لا يلائم التعبير بفقد الشرط حينئذ.

(۱) السرائر، ج ۱، ص ۳۰۳، و قد تقدّمت عبارته قبل عدّة صفحات.

(۲) رسالة صلاة الجمعة ضمن رسائل المحقّق الكرّكي، ج ۱، ص ۱۵۸-۱۵۹؛ جامع المقاصد، ج ۲، ص ۳۷۹

(۳) البيان، ص ۱۸۸-۱۹۰

(۴) ذكرى الشيعة، ج ۴، ص ۱۰۴-۱۰۵

(۵) في جميع النسخ: و الخطبتين بدل و الخطبتان.

(۶) «الدروس الشرعيّة»، ج ۱، ص ۱۸۶

(۷) اللمعة الدمشقيّة، ص ۱۵: و لا ينعقد إلّا بإمام أو نائبه و لو فقيها مع إمكان الاجتماع في الغيبة و اجتماع خمسة.

(۸) اختار العلامة في مختلف الشيعة، ج ۲، ص ۲۵۲، المسألة ۱۴۷، الجواز مطلقاً؛ و قال في تحرير الأحكام الشرعيّة ج ۱، ص ۴۳: فلو لم يكن الإمام ظاهراً و لا نائب له سقط الوجوب إجماعاً، و هل يجوز الاجتماع حينئذ مع إمكان الخطبة؟ قولان؛ و قال في قواعد الأحكام، ج ۱، ص ۲۸۴: و هل يجوز في حال الغيبة و التمكن من الاجتماع بشرائط الجمعة؟ فيه قولان؛ و قد أفتى بالمنع في منتهى المطلب كما يأتي في ص ۶۰

(۹) المعبر ج ۲، ص ۲۹۷؛ شرائع الإسلام، ج ۱، ص ۸۸؛ المختصر النافع، ص ۶۰

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۱۶۱

و عبارة اللمعة تحمل معنى آخر، و هو قيام الفقيه مقام المنسوب على الخصوص في الوجوب العيني، و هذا له وجه و وجه عند من يعتبر في وجوبها إذن الإمام أو من نصبه كما علم من مذهب الأصحاب.

و ما عدا هاتين العبارتين من كلام من وقفت عليه من الأصحاب، بين مصرّح بعدم اشتراط الفقيه و أنّ الشرط مجرد العدد المعبر مع إمام يجوز الاقتداء به، و بين مطلق للحكم أو معتم للمؤمنين بحيث يتناول موضع النزاع، و سنحكي كلام جماعة ممّن وقفنا على كلامهم من الأعيان، زيادة في البيان، على وجه يبيّن أنّ دعوى الإجماع على اشتراط الفقيه حينئذ مجرد حسابان، و أنّ هذه الدعوى لو قلبت لقام لمدها البرهان. فمّمّ الحكم في عبارته شيخنا المتقدّم المفيد محمّد بن النعمان، فإنّه قال في كتاب الإشراف في عامّة فرائض الإسلام: باب عدد ما يجب به الاجتماع في صلاة الجمعة، عدد ذلك ثمانى عشرة خصلة:

الحزبيّة و البلوغ و التذكير و سلامة العقل و صحّة الجسم و السلامة من العمى و حضور المصّر و الشهادة للنداء و تخلية السرب و وجود أربعة نفر بما تقدّم ذكره «۱» من هذه الصفات.

و وجود خامس يؤمهم، له صفات يختص بها على الإيجاب: ظاهر الإيمان، و الطهارة في المولد من السفاح، و السلامة من ثلاثة أدواء: البرص و الجذام و المعزة بالحدود المشينة لمن أقيمت عليه في الإسلام، و المعرفة بفقہ الصلاة، و الإفصاح بالخطبة و القرآن، و إقامة فرض الصلاة في وقتها من غير تقديم و لا تأخير عنه بحال، و الخطبة بما يصدق فيه من الكلام.

فإذا اجتمعت هذه الثماني عشرة خصلة و جب الاجتماع في الظهر يوم الجمعة على ذكرناه، و كان فرضها على النصف من فرض الظهر للحاضر في سائر الأيام. «۲» انتهى المقصود من عبارته.

و هو صريح في أنّ المعبر في إمام جمعة هو المعبر في إمام الجماعة عنده على تسهيل في الشرائط أيضا؛ فإنه لم يعتبر فيه العدالة الظاهرة كما اعتبره المتأخرون، «۳» بل اكتفى بظاهر الإيمان الكافي في الحكم بالعدالة حيث لا يظهر لها مخالف كما ذهب إليه جماعة من علمائنا المتقدمين. «۴»

و دلت أيضا على أنّ إذن الإمام ليس بشرط مطلقا، خلاف ما ادّعه القوم المذكورون،

(۱) في المصدر: بما يأتي ذكره بدل لما تقدّم ذكره.

(۲) الإشراف، ص ۲۴-۲۵

(۳) كالمحقق في شرائع الإسلام، ج ۱، ص ۸۷؛ و العلامة في نهاية الأحكام، ج ۲، ص ۱۴ و تذكرة الفقهاء، ج ۴، ص ۲۲، المسألة ۳۸۴؛ و الشهيد في البيان، ص ۱۹۰

(۴) قال العلامة في مختلف الشيعة، ج ۲، ص ۵۱۳، المسألة ۳۷۲: قال ابن الجنيّد: كلّ المسلمين على العدالة، إلى أن يظهر منه ما يزيلها، و هو يشعر بجواز إمامة المجهول حاله إذا علم إسلامه.

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۱۶۲

و أكد ذلك بقوله «فإذا اجتمعت هذه الثماني عشرة خصلة و جب الاجتماع في يوم الجمعة، إلخ».

و ظاهره أيضا كون الوجوب متعيّنا مطلقا، لأنّ ذلك هو ظاهر إطلاق الوجوب، و لأنّه هو المراد في بعض الأحوال و هو حضور الإمام أو من نصبه إجماعا.

و المفيد رحمه الله لم يفرّق في كلامه بين الأزمان مطلقا، بل جعل الشرط متّحدا فيها. فاستعماله في الأمرين بغير قرينه، و إثبات الفرق بين الأزمان مع إطلاق لفظه غير سديد.

ثمّ عقب ذلك بقوله في الكتاب المذكور: باب عدد من يجتمع في الجمعة: و عددهم خمسة نفر في عدد الإمام و الشاهدين و المشهود عليه و المتولّي لإقامة الحدود. «۱»

فدلّ كلامه هنا على أنّ الإمام ليس بشرط، و أنّ المعبر حضور قوم بعدد المذكورين لا عينهم.

و قريب من كلامه رحمه الله عبارة شيخه الصدوق أبي جعفر محمّد بن بابويه رضوان الله عليه؛ فإنّه قال في كتابه المقنع في باب صلاة الجمعة: و إن صلّيت الظهر مع الإمام بخطبة صلّيت ركعتين، و إن صلّيت بغير خطبة صلّيتها أربعا. «۲» و قد فرض الله من الجمعة إلى الجمعة خمسا و ثلاثين صلاة، منها صلاة واحدة فرضها الله في جماعة و هي جماعة و هي الجمعة، و وضعها عن تسعة: عن الصغير و الكبير و المجنون و المسافر و العبد و المرأة و المريض و الأعمى و من كان على رأس فرسخين ... و من صلّاها وحده فليصلّها أربعا كصلاة الظهر في سائر الأيام. «۳» انتهى المقصود من عبارته.

و دلالتها على المراد واضحة من وجوه:

منها: قوله «و إن صلّيت الظهر مع الإمام، إلخ». فإنّ المراد بالإمام - حيث يطلق في مقام الاقتداء - من يقتدى به في الصلاة، أعمّ من كونه السلطان العادل و غيره.

و هذه العبارة خلاصة قول الصادق عليه السلام في موثقة سماعة حيث سأله عن الصلاة يوم الجمعة، فقال: «أما مع الإمام فركعتان، و أما من صلى وحده فهي أربع ركعات بمنزلة الظهر» (٤)، يعني إذا كان إمام يخطب، فإذا لم يكن إمام يخطب فهي أربع ركعات و إن صلوا جماعة. هذا آخر الحديث. (٥)

(١) رسالة الإشراف، ص ٢٥ (المطبوع في سلسلة مؤلفات الشيخ المفيد، ج ٩)

(٢) إلى هنا تنتهي عبارة المقنع، ص ١٤٧، و ما بعدها عبارة الصدوق رحمه الله في الهداية، ص ١٤٤-١٤٥.

(٣) الهداية، ص ١٤٤-١٤٥

(٤) تهذيب الأحكام، ج ٣، ص ٢٤٥، ح ٦٦٥، باب العمل في ليلة الجمعة و يومها، ح ٤٧، لفظ الحديث في المصدر هكذا: إنما صلاة الجمعة مع الإمام ركعتان، فمن صلى من غير إمام وحده فهي أربع ركعات بمنزلة الظهر.

(٥) هكذا في جميع النسخ التي بأيدينا.

دوازه رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ١٦٣

و المصنف رحمه الله طريقته في هذا الكتاب أن يذكر متون الأحاديث مجردة عن الأسانيد لا يغيرها غالباً، و أيضاً فلا يمكن حمله على السلطان من وجه آخر، و هو أنه ليس بشرط إجماع المسلمين؛ فإن الشرط عند القائل به هو أو و من نصبه، و لا شك أن منصوبه غيره.

و منها: قوله: «تسقط عن تسعة» و عددهم، و هو مدلول رواية زرارة السابقة الدالة على المطلوب، فإن مفهومها عدم سقوطها عن غيرهم فيتناول موضع النزاع.

و منها: قوله: «و من صلاها وحده فليصلها أربعاً»، و هذا عدل قوله سابقاً: «و إن صليت الظهر مع الإمام» و مقتضاه أن من صلاها في جماعة مطلقاً يصلها اثنتين كما تقدم، و لا تعرض لجميع العبارة باشتراط السلطان العادل و لا ما في معناه مطلقاً.

و قال الشيخ أبو الصلاح التقي بن نجم الحلبي في كتابه الكافي:

لا تعتقد الجمعة إلا بإمام الملة أو من تتكامل له صفات إمام الجماعة عند تعذر الأمرين. (١)

هذه عبارته، و هي صريحة واضحة الدلالة على الاكتفاء عند تعذر إذن الإمام بصلاة العدد المعبر مع إمام يجوز الاقتداء به في اليومية، و ليس في عبارات الأصحاب أجلى من هذه و لا- أدل على المطلوب، و لم ينقل في ذلك خلافاً، و مع ذلك فترتيبه الإمام الصالح للجماعة على تعذر الإمام و منصوبه ليس شرطاً زائداً عنده على صلاة الجماعة؛ لأنه قال في الكتاب المذكور في باب الجماعة:

و أولى الناس بها إمام الملة أو من ينصبه، فإن تعذر الأمران لم تعتقد إلا بإمام عدل، (٢) إلخ.

فقد ظهر لك أن حكم الجماعة عنده في الصلاتين على حد سواء، و مع ذلك فالوجوب عنده عيني مطلقاً على ما صرح به في كتابه بعد ذلك، فإنه قال:

و إذا تكاملت هذه الشروط انعقدت جمعة، و انتقل فرض الظهر من أربع ركعات إلى ركعتين بعد الخطبة، و تعين فرض الحضور على كل رجل بالغ حر سليم مخلى السرب حاضر، بينه و بينها فرسخان فما دونهما، و يسقط فرضها عن عدها، فإن حضرها تعين عليه فرض الدخول فيها (٣) جمعة. (٤)

فقد عبر بتعيين الحضور في الموضوعين الدال على الوجوب المضيّق، من غير فرق بين حالة حضور الإمام و عدمه، كما لم يفرق في الاجتزاء بالإمام الصالح للجماعة عند عدم حضور الإمام و نائبه بين حضور الفقيه و غيره، و بهذا يظهر خلاف ما ادعى من الإجماع على الأمرين مضافاً إلى تأييده بالأدلة الواضحة عليه كما قد عرفته.

(۱) الكافي في الفقه، ص ۱۵۱

(۲) الكافي في الفقه، ص ۱۴۳

(۳) في المصدر: المدخول فيها.

(۴) الكافي في الفقه، ص ۱۵۱

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۱۶۴

و من غریب ما اتفق هنا نقل الشهيد رحمه الله في البيان عن أبي الصلاح القول بعدم شرعيتها حال الغيبة، «۱» كقول سَلار «۲» و ابن إدريس، «۳» مع تصريح أبي الصلاح بما ذكرناه و قطعه بالوجوب مطلقا و جعله عيبا. و الظاهر أن ذكره اتفق سهوا و إلا فقد نقل هو في شرح الإرشاد عن أبي الصلاح القول بالاستحباب مع جملة القائلين به. «۴» و كذا نقله عنه العلامة في المختلف «۵» مبتدئا به حاكيا عبارته التي حكيناها أولا. و مع ذلك فنقل الشهيد في الشرح المذكور عن أبي الصلاح القول بالاستحباب ليس بصحيح أيضا؛ لما عرفته من تصريحه بالوجوب العيني.

و قال القاضي أبو الفتح محمد بن علي الكراجكي «۶» رحمه الله في كتابه المسمى ب تهذيب المسترشدين - بعد أن ذكر جملة من أحكام الجمعة و أن العدد المعتبر فيها خمسة - ما هذا لفظه: و إذا حضرت العدة التي يصح أن تتعقد بحضورها الجماعة يوم الجمعة، و كان إمامهم مرضيا متمكنا من إقامة الصلاة في وقتها و إيراد الخطبة على وجهها، و كانوا حاضرين آمنين ذكورا بالغين كاملين العقول أصحاء، و جبت عليهم فريضة الجمعة جماعة، و كان على الإمام أن يخطب بهم خطبتين و يصلّي بهم بعدهما ركعتين، الخ «۷» و هذه أيضا من العبارات الصريحة في الاكتفاء للجمعة بإمام مرضي للجماعة، و هي في عمومها لحالة حضور الإمام و غيبته كعبارة الشيخ المفيد، و دلالتها على الوجوب المتعين أيضا أظهر.

و أما عبارة التقي فدلالته كذلك و أزيد، غير أنها مقيدة بتعذر الإمام و من نصبه كالجماعة عنده كما قد عرفته.

و قال الشيخ رحمه الله في المبسوط بعد أن ذكر في أول الباب اشتراطها بالسلطان العادل أو من

جعفریان، رسول، دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، در یک جلد، قم - ایران، اول، ه ق دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه؛ ص: ۱۶۴

(۱) البيان، ص ۱۸۸

(۲) المراسم، ص ۷۷

(۳) السرائر، ج ۱، ص ۳۰۳

(۴) غاية المراد، ج ۱، ص ۱۶۴

(۵) مختلف الشيعة، ج ۲، ص ۲۵۰ - ۲۵۱، المسألة ۱۴۷

(۶) هو العالم الثقة فقيه الأصحاب و من كبار أصحاب السيد المرتضى علم الهدى رحمه الله، توفي سنة ۴۴۹، انظر ترجمته و بعض مصادر ترجمته في النابس، ص ۱۷۷ - ۱۷۹

(۷) الظاهر أن تهذيب المسترشدين فقد و لم يصل إلينا، قال الطهراني في الذريعة، ج ۴، ص ۵۰۳ - ۵۰۴: التهذيب في ذكر العبادات الشرعية بتقسيم يقرب فهمه و يسهل حفظه، كثير الفوائد، في سبعين ورقة للعلامة الكراجكي الشيخ أبي الفتح محمد بن علي بن عثمان المتوفى ۴۴۹، و هو جزء واحد متصل بكتابه التلقين لأولاد المؤمنين ذكره مؤلف فهرس تصانيفه المنقول بعينه في خاتمة المستدرک في ص ۴۹۷، و يقال له: تهذيب المسترشدين أيضا. أقول: مؤلف فهرس تصانيفه كان من معاصريه، كما في خاتمة

مستدرک الوسائل، ج ۳، ص ۴۹۷

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۱۶۵

یأمره «۱»: و لا بأس أن يجتمع المؤمنون في زمان التقيّة بحيث لا ضرر عليهم فيصلّون [جمعه] «۲» بخطبتين، فإن لم يتمكّنوا من الخطبة صلّوا جماعة ظهرًا أربع ركعات. «۳»

و هذه العبارة أيضا دالّة بعمومها على المطلوب و مرشدة إلى ما أسلفناه من أن شرطية السلطان العادل في كلامه و كلام غيره مختصة بحال حضوره، و هي كعبارة المتأخرين الذين عبّروا عن حكمها حينئذ الجواز، حيث أرادوا به معناه الأعم، و لكن تزيد عن المتأخرين أنه لا- يجب حمل نفي البأس في كلامه على الوجوب التخييري، كما ذكره بعض المتأخرين، «۴» بناء على ما صرّحوا به من مذهبهم في ذلك.

و أما الشيخ فلما لم يصرّح به و لم يكن في نفي البأس زيادة على نفي التحريم كان دالّا على الجواز بالمعنى الأعم كما قرّرنا سابقا ردّا على سلّار، حيث منع من فعلها حينئذ، و ذلك لا ينافي القول بوجوبها على أيّ وجه اتّفق. و لما كان مستنده على نفي البأس الأخبار السابقة- كما أشار إليه- لم يبعد إرادته منه الوجوب المتعيّن لدلالة الأدلّة عليه، فيكون كقول غيره من المتقدّمين و المعاصرين له، بل كقوله في الخلاف، فإنّه ظاهر في الوجوب المتعيّن أيضا كما ستعرفه. و حينئذ فحمل المتأخرين «۵» له على الجواز بمعنى الوجوب التخييري ليوافق مذهبهم، و يجعل من جملة عمل الطائفة، غير سديد، بل عكسه أولى.

و قريب من عبارته في المبسوط «۶» عبارته في النهاية؛ فإنّه قال فيها: الاجتماع في صلاة الجمعة فريضة إذا حصلت شرائطه، و من شرائطه أن يكون هناك إمام عادل أو من نصبه الإمام للصلاة بالناس. «۷»

ثمّ قال في آخر الباب: و لا بأس أن يجتمع المؤمنون في زمان التقيّة بحيث لا ضرر عليهم فيصلّوا جمعة، لكنهم يصلّون أربع ركعات «۸»، إلخ.

فاشترطه في أوّل الباب حضور الإمام أو نائبه مختصّ بحال حضوره، كما يرشد إليه آخر كلامه حيث جوّز صلاة الجمعة لعامة المؤمنين إذا تمكّنوا منها حال الغيبة.

و يظهر من كلامه أيضا أنّ نفي البأس يراد منه الوجوب حيث قال «فإن لم يتمكّنوا من

(۱) المبسوط، ج ۱، ص ۱۴۳

(۲) إضافة من المصدر.

(۳) المبسوط، ج ۱، ص ۱۵۱

(۴) الظاهر أنّ المراد الشهيد و المحقّق الكرّكي، انظر ذكرى الشيعة، ج ۴، ص ۱۰۴-۱۰۵؛ جامع المقاصد، ص ۱۲، ص ۳۷۸-۳۷۹؛

رسالة صلاة الجمعة ضمن رسائل المحقّق الكرّكي، ج ۱، ص ۱۴۷

(۵) الظاهر أنّ المراد الشهيد و المحقّق الكرّكي، كما سبق آنفا.

(۶) سبق تخريجه قبيل هذا.

(۷) النهاية، ص ۱۰۳

(۸) النهاية، ص ۱۰۷

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۱۶۶

الخطبة جاز لهم أن يصلّوا جماعة» إلخ؛ فإنّ تعليق جواز الظهر على عدم تمكّنهم من الخطبة يؤذن بعدم جوازها لو تمكّنوا منها. و نفي البأس لا ينافيه لما ذكرناه سابقا، و إنّما عبّر بذلك بناء على الغالب من عدم تمكّن المؤمنين من إقامة الجمعة بأنفسهم بإمام منهم كما

قرّناه سابقا.

و أما عبارة الشيخ في الخلاف فقريبة من عبارته في المبسوط و النهاية مع زيادة تصريح بالوجوب حينئذ؛ فإنه قال- بعد أن اشترط إذن الإمام أو من نصبه- فإن قيل: أليس رويتم فيما مضى من كتبكم أنه يجوز لأهل القرايا و السواد و المؤمنين إذا اجتمع «١» العدد الذي تنعقد بهم أن يصلوا الجمعة؟ قلنا: ذلك مأذون فيه مرغّب فيه، فجرى مجرى أن ينصب الإمام من يصلّى بهم. «٢» انتهى.

و في هذه العبارة زيادة تصريح عن العبارتين السابقتين بقيام الإذن العامّ للمكلفين مقام الإذن الخاصّ الموجب لوجوب الصلاة عينا، و إنّما جعل ذلك جاريا مجرى إذن الإمام؛ نظرا إلى إذنه عليهم السّلام في الأخبار السالفة للمؤمنين في إقامة هذه الصلاة فيكون كنصب إمام خاصّ. و إلى هذه العبارة المحكيّة في الخلاف و ما دلّت عليه، أشار الشهيد في الذكرى في تعليقه الأوّل الذي حكيناه عنه، و بيّنّا أنه اشتمل على تعليلين هذا أحدهما، و جعل مأخذه إشارة الشيخ في الخلاف.

و من العجيب هنا نقل الشيخ فخر الدين رحمه الله في شرحه عن الشيخ في الخلاف القول بالمنع منها كقول سلّار، و اقتصاره في نقل قوله بالجواز على النهاية، «٣» مع تصريحه في الخلاف بما ذكرناه من الجواز مبالغا فيه مدّعا الإذن من الأئمة عليهم السّلام كنصبهم إماما خاصّا لها الموجب للوجوب المتعيّن. و كذلك صرح به في المبسوط؛ «٤» إلّا أنّ تركه أسهل من نسبة الخلاف إلى الخلاف. و عبارة الشيخ يحيى بن سعيد في الجامع مثل عبارة الشيخ أبي جعفر في كتبه بنفى البأس عن اجتماع المؤمنين حيث يمكنهم الخطبة، «٥» و قد عرفت مؤداه.

و أمّا عبارة المتأخرين- كالمحقّق أبي القاسم رحمه الله في كتبه «٦»، و العلّامة في غير الكتابين السابقين، و سائر المتأخرين- فهي ظاهرة المراد و متقاربة الدلالة على الجواز أيضا و

(١) في النسخ: اجتمعوا، ما أثبتناه موافق للمصدر.

(٢) الخلاف، ج ١، ص ٦٢٦، المسألة ٣٩٧

(٣) إيضاح الفوائد، ج ١، ص ١١٩

(٤) سبق تخريجه في ص ٦٥، التعليقة ٣

(٥) الجامع للشرائع، ص ٩٧

(٦) المعبر، ج ٢، ص ٢٩٧؛ شرائع الإسلام، ج ١، ص ٨٨؛ المختصر النافع، ص ٦٠

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ١٦٧

الاستحباب مع إمكان الاجتماع و الخطبتين من غير اشتراط أمر آخر، و لا وجه لنقلها هنا لاشتهارها و وجود كتبها في أيدي الناس، فاقصرنا على نقل ما يقلّ وجوده. فكيف يتوجه بعد ذلك دعوى مدّعى الإجماع على اشتراط الفقيه مطلقا أو إذن الإمام مطلقا؟ و الحال أنّ الخلاف لم يتحقّق، فهل هذا إلّا مجازفة لا تليق بهذا المقام الجليل و الشريعة المطهرة؟! و ليس حينئذ لمتعنّت أن يقول: هذه العبارات مطلقة في تعيين الإمام الذي يصلّى بهم الجمعة، فيمكن حمله على المقيد و هو المأذون له عموما من الإمام و هو الفقيه؛ لأنّ ذلك إنّما يتمّ حيث يدلّ دليل على اشتراط إذنه في هذه الحالة، و هو منتف على ما حقّقناه، فإنّه من غير الإجماع مفقود، و منه على تقدير تسليمه متخلّف؛ لأنّهم لم يدّعوه إلّا على حالة الحضور و إمكان إذنه. و مع ذلك فقد سمعت تصريح كثير بعدم اعتباره مع تعذّره صريحا و آخرين مطلقا، كما أوضحناه.

و قد تلخّص من ذلك أنّ القائل باشتراط حضور الفقيه حال الغيبة، إمّا قليل جدّا بالعناية التامة أو معدوم؛ فإنّ كلّا من المعبرين المذكورين بالفقهاء و نحوهم قد صرح بخلاف ذلك في باقي كتبه، فيكونان قائلين بما يوافق الباقيين، لو تنزلنا و قلنا بدلالة عبارتهما المذكورة على الاشتراط، مع أنّك قد عرفت بعد دلالتها عليه، بل عدمه إلّا بالمفهوم الضعيف، مع اعترافهما و غيرهما في هذه الحالة

بفقد شرط الوجوب الذي هو حضور الإمام أو من نصبه، و لولاه لحكموا بالوجوب المعين كما قرروه في جواب العائمة الموجبين لها حينئذ على ما عرفت من كلام التذكرة في جوابه للمخالفين، فكيف يجتمع مع هذا اشتراط حضور الفقيه؛ لأنه إن كان منصوبا و من الإمام على وجه يتأدى به هذا الشرط فاللازم القول بالوجوب المتعين؛ لوجود الشرط الذي هو مناط الوجوب، و قد جعل فقده حجة على المخالف؛ و إن لم يحصل به الشرط - نظرا إلى أن المعتبر منصوب الإمام على الخصوص - لم يكن حضوره معتبرا في الجواز فضلا عن الوجوب، بل إما أن ينظروا إلى عموم الأوامر - كما اعترفوا به - و يحكموا بالجواز بل الوجوب، و إما أن يحكموا بسقوطها رأسا؛ نظرا إلى فقد الشرط، فالقول الوسط - مع الاعتراف بفقد الشرط الدال على أن الفقيه غير كاف فيه - لا وجه له حينئذ أصلا و رأسا كما لا يخفى.

فحينئذ لو قيل بإسقاط هذا القول؛ لما ذكرناه، و رد المسألة إلى قولين - الوجوب خاصة كما هو المشهور، أو عدم الشرعية كما هو النادر - كان أوفق بكلامهم و استدلالهم. و مع ذلك قد عرفت أن عبارة هذين الشيخين ليست صريحة فيه، بل استبطان دليلها مناف له، فلا ينبغي أن يجعل لهما في ذلك قول يخالف دليلهما، بل يخالف ما عليه الأصحاب بمجرد الاحتمال. و على هذا فلو قلب الدليل و قيل: إن عدم اشتراط حضور الفقيه في جواز الجمعة حال الغيبة إجماع، لكانت هذه الدعوى في غاية المتانة و نهاية الاستقامة، و لا يضرها أيضا

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۱۶۸

تصريح الفاضل الشيخ على رحمه الله بالاشتراط؛ لأنه إنما استند في القول إلى الإجماع الذي فهمه، و إلا فإنه لم يذكر عليه دليلا معتبرا غيره، و قد ظهر لك أن الأمر على خلاف هذه الدعوى. و خبر محمد بن مسلم الذي استدلل به أيضا على اشتراط الإمام لا ينساق هنا؛ لما قررناه.

و بقي من استدلاله أن الاجتماع مظنة النزاع الذي لا يندفع إلا بالإمام العادل أو من نصبه، و هذا بالإعراض عنه حقيق، بل ينبغي رفعه من البين و ستره؛ فإن اجتماع المسلمين على طاعة من طاعات الله تعالى لو توقف على حضور الإمام العادل و ما في معناه لما قام للإسلام نظام، و لا ارتفع له مقام. أين أنت على ما ترتب من الاجتماع في سائر الصلوات و حضور الخلق بعرفات غيرها من القربات؟! و بها يشرف مقامهم و يضاعف ثوابهم و لم يختل نظامهم. بل وجدنا الخلل حال وجوده و حضوره أكثر و الاختلاف أزيد، كما لا يخفى على من وقف على سيرة أمير المؤمنين عليه السلام في زمن خلافته و حاله مع الناس أجمعين، و حال غيره من أئمة الضلال انتظام الأمر و قلّة الخلاف و الشقاق في زمانهم.

و بالجملة، فالحكمة الباعثة على الإمام أمر آخر وراء مجرد الاجتماع في حال الصلوات و غيرها من الطاعات.

و اعلم أنه قد ظهر من كلام بعض المتأخرين أن الوجوب العيني منتف عن هذه الصلاة حال الغيبة، و إنما يبقى الجواز بالمعنى الأعم، و المراد منه استحبابها بمعنى كونها أفضل الفردين الواجبين تخييرا - أعني الجمعة و الظهر - لا أنه ينوى الاستحباب؛ لأن ذلك منتف عنها على كل حال بإجماع المسلمين، بل إما أن تجتمع شرائطها فتجب، أو تنتفي فتسقط. (۱)

و قد عرفت أيضا أن هذا الحكم - و هو وجوبها تخييرا و إن كان أفضل الفردين - لا دليل عليه إلا ما ادّعوه من الإجماع، و لم يدّعه منهم صريحا سوى ما ظهر من عبارة التذكرة. (۲)

و دونها في الدلالة عبارة الشهيد في الذكرى، فإنه قال فيها:

إذا عرفت ذلك فقد قال الفاضلان: يسقط وجوب الجمعة حال الغيبة و لم يسقط الاستحباب، و ظاهرهما أنه لو أتى بها كانت واجبة مجزئة عن الظهر، فالاستحباب (۳) إنما هو في الاجتماع، أو بمعنى أنه أفضل الفردين الواجبين على التخيير. و ربما يقال بالوجوب المضيق حال الغيبة؛ لأن قضية التعليلين ذلك، فما الذي اقتضى سقوط الوجوب؟ إلا أن عمل

(۱) انظر ذكرى الشيعة، ج ۴، ص ۱۰۴-۱۰۵؛ جامع المقاصد، ج ۲، ص ۳۷۸-۳۷۹؛ رسالة صلاة الجمعة ضمن رسائل المحقق الكركي، ج ۱، ص ۱۴۷

(۲) تذكرة الفقهاء، ج ۴، ص ۲۷، المسألة ۳۸۹: و هل للفقهاء المؤمنين حال الغيبة ... صلاة الجمعة؟ أطبق علماؤنا على عدم الوجوب ... و اختلفوا في استحباب إقامة الجمعة، فالمشهور ذلك.

(۳) في جميع النسخ: «و الاستحباب»، و ما أثبتناه من المصدر.

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۱۶۹

الطائفة على عدم الوجوب العيني في سائر الأعصار و الأمصار، و نقل الفاضل فيه الإجماع. «۱» انتهى.

و في هذه العبارة- مع ما اشتملت عليه من المبالغة- إشعار بعدم ظهور الإجماع عنده، و من ثمّ نسبه إلى الفاضل. و قد عرفت- ممّا حكيناه من عبارات من تقدّم- ما يقدح في الإجماع و عمل الطائفة معاً، و لعله أشار بقوله: «و ربما يقال بالوجوب المضيق» إلى ذلك. و الظاهر أنّ عمل الطائفة الذي أشار إليه لا- يتمّ إلماً في المتأخرين منهم أو من بعضهم لا من الطائفة مطلقاً، لما سمعت من كلام المتقدمين الذين هم عمدة فقهاء الطائفة. و ما اقتضت على من ذكرت لخصوصية قولهم في ذلك، بل لعدم وقوفى على مصنفاتهم، و لا- على باقى مصنفات من ذكرت. و في وجود ما نقلته فيما حضرني من ذلك دليل يبين على أنّ ذلك من الأحكام المقررة عندهم المفروغ منها؛ لأنّ أحدا منهم لم ينقل في ذلك خلافاً، فكيف يتمّ للمتأخرين الحكم بخلافه؟

و لا يخفى عليك أنّ مجرد عمل الطائفة على هذا الوجه لا يكون حجّة و لا قريبا منهم، خصوصاً مع دلالة الأدلة القاطعة من الكتاب و السنّة على خلاف ذلك، فكيف مع انحصار القول في قليل منهم! و القدح في ذلك بمعلومية نسب المخالف مشترك الإلزام و إن لم يكن في جانب أرجح؛ لما عرفت من أنّ القائل بالوجوب العيني أكثر من القائل بالتخيري مع اشتراكهما في الوصف، و سيأتي ما يدلّك على فساد هذه القاعدة مطلقاً. و في هذا القدر كفاية في تحرير هذا القول. و الله الموفق.

الكلام على القول الثالث و هو القول بعدم شرعيتها حال الغيبة مطلقاً

قد عرفت فيما أسلفناه أنّ القائل بهذا القول شاذّ بالنسبة إلى جملة أصحابنا بل جملة المسلمين، و أنّه منحصر في قائلين و هما سلار و ابن إدريس، و أمّا غيرهما فإن مال إليه في كتاب فقد خالفه في غيره، كالمرتضى على ظاهر ما عرفت من كلامه، و العلامة حيث مال إليه في المنتهى، «۲» و في كتاب الأمر بالمعروف من التحرير، «۳» و الشهيد حيث قال في الذكرى: «إنّ هذا القول متوجّه و إلّا لزم الوجوب العيني». «۴» و مثل هذا لا يعدّ قولاً خصوصاً بعد الرجوع عنه في كتاب آخر متأخّر عنه. و أمّا نقل القول به عن الشيخ رحمه الله في الخلاف فقد عرفت أنّه ليس

(۱) ذكرى الشيعة، ج ۴، ص ۱۰۵

(۲) منتهى المطلب، ج ۱، ص ۳۳۶

(۳) تحرير الأحكام الشرعية، ج ۱، ص ۱۵۸

(۴) ذكرى الشيعة، ج ۴، ص ۱۰۴-۱۰۵

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۱۷۰

بصحيح، و كذا نقله عن أبي الصلاح، و قد حقّقناه سابقاً.

و جملة ما احتجّ به القائلون بهذا القول من ثلاثة أوجه- كالقول السابق:-

الأول: أن شرط انعقاد الجمعة الإمام أو من نصبه لذلك إجماعاً كما مرّ، و في حال الغيبة الشرط منتفٍ فينتفي الانعقاد؛ لامتناع ثبوت الشرط مع انتفاء المشروط.

الثاني: أن الظهر ثابتة في الذمّة بيقين، فلا يبرأ المكلف إلّا بفعلها.

الثالث: أنه يلزم من عدم القول به الوجوب العيني؛ لإفضاء الأدلّة إليه، و المسوّغون لها لا يقولون به، كما أشار إليه في الذكرى.

و الجواب عن الشبهة الأولى: بمنع الإجماع على خلاف صورة النزاع، و قد عرفت سنده.

و على تقدير تسليمه لا يلزم منه تحريم فعلها حال الغيبة مطلقاً كما زعمه هذا القائل، فإن الفقهاء نواب الإمام عليه السّلام على العموم بقول الصادق عليه السّلام:

انظروا إلى رجل قد روى حديثنا و عرف أحكامنا فارضوا به حاكماً؛ فإنّي قد جعلته عليكم حاكماً، الحديث، و غيره ممّا في معناه. و جعله حاكماً من قبله على العموم الشامل للمناصب الجليلّة التي هي وظيفة الإمام كالقضاء و إقامة الحدود و غيرها تدخل فيه الصلاة المذكورة بطريق أولى؛ لأنّ شرطيتها به أضعف، و من ثمّ اختلف فيها بخلاف هذه المناصب؛ فإنّها متوقّفة على إذنه قطعاً. لا يقال: مدلول الإذن هو الحكم بين الناس، و لأنّه هو موضع سؤال السائل و الصلاة خارجة.

لأنّنا نقول: موضع الدلالة كونه منصوباً من قبلهم عليهم السّلام مطلقاً، فيدخل فيه موضع النزاع. و إن حصل شكّ في الإطلاق فالطريق ما يتّناه من أنّ ما تناوله النصّ أقوى من الصلاة، و لا- يقدر فيه كونه في زمن الصادق عليه السّلام؛ لأنّ حكمهم و أوامره عليهم السّلام شاملة لجميع الأزمان، و هو موضع نصّ و وفاق. «١» و كذا لا يقدر كون الخطاب لأهل ذلك العصر؛ لأنّ حكمهم- كحكم النبيّ صلّى الله عليه و آله- على الواحد حكم على الجماعة كما دلّت عليه الأخبار. «٢»

و مع هذا كلّ فعمدة الأمر عندى على منع الإجماع المذكور على وجه يوجب مدّعاهم.

أمّا أولاً: فلاّنه على تقديره إنّما وقع على حالة الحضور كما حقّقناه لا على حالة الغيبة، فإنّه موضع النزاع أو الوفاق على عدمه، فكيف يساق إليه الإجماع المتنازع.

و أمّا ثانياً: فلمنع تحقّقه على زمن الحضور أيضاً؛ لوجود القادح فيه حتّى من يدّعيه كما اتّفق للعلامة في المختلف، فقد حكينا القادح فيه عنه مع دعواه له في غيره، و لظهور المخالف

(١) انظر بحار الأنوار، ج ٢، ص ٢٦٠-٢٦١، باب التوقّف عند الشبهات و الاحتياط في الدين، ح ١٢-١٣، ١٧، ج ١١، ص ٥٦، باب

معنى النبوة و علّة بعثه الأنبياء و ...، ح ٥٥، ج ٢٥، ص ٣٣٢، باب نفى الغلوّ في النبيّ و الأئمّة ...، ح ٩

(٢) انظر الكافي، ج ١، ص ٥٣، باب رواية الكتب و الحديث و ...، ح ١٤، و انظر ايضاً ما ذكرنا في التعليقة السابقة.

دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ١٧١

كما علم من عبارة المتقدّمين.

و أمّا ثالثاً: فلمنع تحقّقه على وجه يصلح للدلالة على تقدير عدم ظهور المخالف؛ فإنّ الإجماع عند الأصحاب إنّما هو حجّة بواسطة دخول قول المعصوم عليه السّلام في جملة أقوال القائلين، و العبرة عندهم إنّما هي بقوله دون قولهم، و قد اعترفوا بأنّ قولهم: إنّ الإجماع حجّة إنّما هو مشى مع المخالف، حيث إنّ كلام حقّ في نفسه و إن كانت حيثيّة الحجّيّة مختلفه عندنا و عندهم، على ما هو محقّق في محلّه. «١» و إذا كان الأمر كذلك فلا بدّ من العلم بدخول قول المعصوم في جملة أقوالهم حتى تتحقّق حجّيّة قولهم، و من أين لهم هذا العلم في مثل هذه المواضع مع عدم وقوفهم على خبره عليه السّلام فضلاً عن قوله؟

و أمّا ما اشتهر بينهم- من أنّه متى لم يعلم في المسألة مخالف أو علم مع معرفته أصل المخالف و نسبه يتحقّق الإجماع و يكون حجّة، و يجعل قول الإمام عليه السّلام في الجانب الذي لا ينحصر، و نحو ذلك مما بينوه و اعتمدوه- فهو قول مجانب للتحقيق جدّاً ضعيف

المأخذ.

و من أين يعلم أن قوله عليه السلام و هو بهذه الحالة من جملة أقوال هذه الجماعة المخصوصة دون غيرهم من المسلمين خصوصا في هذه المسألة؟ فإن قوله بالجانب الآخر أشبه و به أولى؛ لموافقته لقول الله تعالى و رسوله و الأئمة عليهم السلام على ما قد عرفت. ثم متى بلغ قول أهل الاستدلال من أصحابنا في عصر من الأعصار السابقة حدا لا ينحصر و لا يعلم به بلد القائل و لا نسبه؟ و هم في جميع الأزمان محصورون مضبوطون بالاشتغال و الكتابة و التحرير لأحوالهم على وجه لا يتخالج معه شك، و لا تقع معه شبهة، و مجرد احتمال وجود واحد منهم مجهول الحال مغمور في جملة الناس مع بعده مشترك من الجانبين، فإن هذا إن أثر كان احتمال وجوده مع كل قائل ممكنا، و مثل هذا لا يلتفت إليه أصلا و رأسا.

و قد قال المحقق في المعبر - و نعم ما قال -:

الإجماع حجة بانضمام المعصوم عليه السلام فلو خلا المائة من فقهاءنا عن قوله لما كان حجة ...

فلا تغتر بمن يتحكم فيدعى الإجماع باتفاق الخمسة و العشرة من الأصحاب مع جهالة قول الباقيين، إنا مع العلم القطعي بدخول الإمام في الجملة (٢). انتهى.

و من أين يحصل العلم القطعي بموافقة قوله عليه السلام لأقوال الأصحاب مع هذا الانقطاع المحض و المفارقة الكلية و الجهل بما يقوله على الإطلاق من مدة تزيد عن ستمائة سنة؟

و قريب من قول المحقق قول العلامة في نهاية الوصول؛ فإنه لمّا أورد على نفسه أنه لا يمكن العلم باتفاق الكل على وجه يتحقق دخول المعصوم عليه السلام فيهم، أجب بأنّ الفرض

(١) الذريعة إلى أصول الشريعة، ج ٢، ص ٦٠٣-٦٠٧

(٢) المعبر، ج ١، ص ٣١

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ١٧٢

دخوله فيهم؛ إذ الإجماع إنما يتم به، فلا يمكن منع دخوله. (١) انتهى.

و بما ذكرناه يحصل الفرق بين قوله مع الجهل بحاله على ما وصفناه، و بين قول رجل من علماء المسلمين في أقطار الأرض، حيث حكم الجمهور بتحقيق إجماع المسلمين و لم يقدح فيه احتمال مخالف في بعض الأقطار لا يعلم.

و وجه الفرق أن قول هذا البعض في قطر من أقطار الأرض مع كونه مجتهدا مطلقا مما يستحيل خفاؤه و الجهل بعينه عادة، فلو كان ثم من هو بهذه الصفة لظهر للمسلمين و نقل قوله، هذا مما يدلّ عليه العلم العادي قطعا، و إن حصل شك في العلم فلا أقل من الظنّ الغالب المتاحم للعلم الكافي في الدلالة على مسألة شرعية، حيث إن طرق الفقه كذلك بخلاف قول الإمام عليه السلام المجهول عينه و محلّه و كلامه في هذه الأعصار المتطاولة بكلّ وجه، فإنّ إدخال قوله مع جملة أقوال قوم معلومين تحكّم ظاهر.

نعم يتوجه العلم بقول المعصوم و دخوله في أقوال شيعته عند ظهوره؛ كما اتفق لأبائه عليهم السلام في مسائل كثيرة اتفقت فيها كلمة علماء شيعتهم و الروايات بها عنهم كالقول بوجوب مسح الرجلين في الوضوء، و المنع من مسح الخفين، و منع العول و التعصيب في الإرث، و نظائر ذلك.

و أما الفروع التي تجددت حال الغيبة و وقع الخلاف فيها، فالرجوع فيها إلى ما ساق إليه الدليل من الكتاب و السنّة و غيرهما من الأدلّة المعتمدة شرعا لا إلى مثل هذه الدعاوى العارية عن البرهان. و هذا ذرء من مقال «٢» في هذا المقام و بقي الباقي في الخيال، فتنبه له و لا تكن ممن يعرف الحقّ بالرجال «٣» فتقع في مهاوى الضلال.

و اعلم أنّ هذا البحث كلّ خارج عن مقصود المسألة و إن نفع فيها من وجه؛ لأنّ منشأ الإشكال فيها إنّما هو حكم اعتبار النائب حال

الغیبه و عدمه، و الإجماع المدعی إنما هو حالة الحضور، و لا ضرورة بنا إليه، و إنما تبهنا عليه لكثرة الحاجة إليه في أبواب الفقه و استدلاله، فقد زلّ بواسطته أقدام أقوام و أخطأ في الاستدلال به أجلاء أعلام، إن أكثرت المطالعة و التنقيب اهتديت عليه، و الله الموفق و الهادي.

و أما الجواب عن الشبهة الثانية: بأن الظهر ثابتة في الذمة فلا يبرأ إلّا بفعلها فمن وجوه:

(۱) نهاية الوصول لم يطبع بعد، و للوقوف على مخطوطاته انظر إرشاد الأذهان، ج ۱، ص ۱۱۳-۱۱۴، مقدّمه التحقيق.

(۲) ذرء من خبر: شيء منه (القاموس، ص ۵۱ ذراً).

(۳) لعلّه إشارة إلى قول الوصيّ أمير المؤمنين عليه أفضل صلوات المصلّين: إن دين الله لا يعرف بالرجال، بل بآية الحقّ، فاعرف الحقّ تعرف أهله- المروّی فی أمالی الطوسی، ص ۶۲۶، المجلس ۳۰، ح ۵ و بحار الأنوار، ج ۶، ص ۱۷۹، باب ما يعاین المؤمن و الکافر عند الموت و ...، ح ۷ و ج ۳۹، ص ۲۴۰، باب سائر ما يعاین من فضله و ...، ح ۲۸

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۱۷۳

الأول: منع كون الظهر ثابتة في الذمة بيقين، و هل هو إلّا عين المتنازع؟ فكيف يجعل دليلاً؟ و أيضاً فإنّ الثابت بأصل الشرع هو الجمعة، أمّا الظهر فلا- يجب إلّا مع فواتها أو فقد شرطها، فالأمر معكوس؛ لأنّ المتيقّن الثابت هو الجمعة إلى أن يثبت المزيل. نعم يتوجه على الوجوب التخيري حال الغيبة أن يقال: إنّ هذا الفرد من الفردين الواجبين تخييراً و هو الظهر مجزئ إجماعاً على ما زعموه، بخلاف الفرد الآخر فإنّه موضع النزاع، و قد عرفت ما في هذا الوجه؛ فإنّه متوقّف على تحقّق الإجماع على وجه يكون حجة في رفع إيجاب الجمعة الثابت بالكتاب و السنّة و الإجماع في الجملة، فلا يصحّ القول بأنّ هذا الفرد مجزئ إجماعاً على هذا الوجه بل الأمر بعكسه أولى.

الثاني: منع كون المكلف لا- يبرأ إلّا بفعل الظهر؛ فإنّه إذا فعل الجمعة على هذا الوجه الذي ذكرناه برى منها أيضاً؛ لما دلّت عليه الأدلّة من شرعيّتها، و الحكم بهذه الأدلّة قطعي و القطع في كلّ باب بحسبه، و متى شرعت أجزاء عن الظهر بإجماع المسلمين. الثالث: على تقدير التنزّل و الاعتراف بعدم تيقّن براءة الذمة بما ذكر، فلا نسلم أنّه يشترط اليقين ببراءة الذمة، بل يكفي الظنّ المستند إلى الدليل المعبر شرعاً، و إلّا لزم التكليف بما لا يطاق، و هو هنا حاصل بل ما هو أزيد من ذلك كما قد سمعته.

و الجواب عن الشبهة الثالثة: - على تقدير تسليم انتفاء الوجوب العيني - أن الدلائل المذكورة إنّما دلّت على الوجوب في الجملة، أعني الوجوب الكلّي المحتمل لكلّ واحد من أفراد المنقسم إليها كالعيني و التخيري و غيرهما و إن كان ظاهراً في أحدها، إلّا أنّ الصارف عنه موجود، و هو الإجماع الّذي زعمه القائل، و أيّ صارف عن هذا الفرد أكبر من الإجماع إذا تمّ، فيحمل على غيره من الأفراد، و الإجماع منحصر في إرادة أحد الفردين خاصيّة العيني أو التخيري، فإذا انتفى الأوّل بقي الآخر. هذا على تقدير انسداد باب القول بالوجوب العيني، و إن قامت عليه الأدلّة و دلّت عليه عبارات الأصحاب.

لكن قد عرفت أنّ دليله قائم، و القائل به من الأصحاب موجود، و دعوى الإجماع على عدمه ممنوعة. ثمّ غاية أنّه نقل إجماع بخبر الواحد و هو غير مفيد هنا، لأنّ دليل القائل حينئذ من الأصوليين مع ظهور الخلاف فيه أنّه مفيد للظنّ المجوز للعمل بمقتضاه و هو منتف هنا، خصوصاً مع ما قد أطلعنا عليه من خطئهم في هذه الدعوى كثيراً. و يكفيك في نقل العلامة الإجماع مع ظهور خلافه، ما نقله في كثير من كتبه من الإجماع على أنّ الكعيبين هما مفصل الساق و القدم، «۱» مع ظهور الإجماع على عدمه من جميع الأصحاب، بل من المسلمين، لأنّ

(۱) ادّعى العلامة الإجماع على ذلك في تذكرة الفقهاء، ج ۱، ص ۱۷۰ فقط حيث قال: ... إلى الكعيبين، و هما العظامان الناتان في

وسط القدم، و هما معقد الشراك أعنى مجمع الساق و القدم، ذهب إليه علماؤنا أجمع؛ و لم يدع الإجماع عليه فى سائر كتبه، منها: قواعد الأحكام، ج ۱، ص ۲۰۳؛ تحرير الأحكام الشرعية، ج ۱، ص ۱۰؛ نهاية الأحكام، ج ۱، ص ۴۴؛ مختلف الشيعة، ج ۱، ص ۱۲۵، المسألة ۷۸؛ منتهى المطلب، ج ۲، ص ۷۱ و ۷۴
دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۱۷۴

عامّة الأصحاب يقولون: إنّه الناتئ فى وسط القدم عند معقد الشراك، و العامّة بعضهم يقول كما قاله الأصحاب، «۱» و الباقرن على أنّه الناتئ على يمين القدم و شماله. «۲» و المفصل لم يقل به سوى هذا الفاضل على ما حَقَّقناه فى محلّه. «۳» و تبه عليه الشهيد رحمه الله فى الذكرى «۴» و غيره، «۵» فكيف يحصل الظنّ بنقل الإجماع فى مسألة ظاهرة الخلاف واضحة الأدلّة على ما خالف.
و أمّا ما اتّفق لكثير من الأصحاب - خصوصا للمرتضى فى الانتصار و للشيخ فى الخلاف مع أنّهما إماما الطائفة و مقتدياها فى دعوى الإجماع على مسائل كثيرة مع اختصاصهما بذلك القول من بين الأصحاب أو شذوذ الموافق لهما «۶» - فهو كثير لا يقتضى الحال ذكره. و من أعجبه دعوى المرتضى فى الكتاب إجماع الإماميّة - و جعله حجّة على المخالفين - على وجوب التكبيرات الخمس فى كلّ ركعة للركوع و السجود و القيام منهما، «۷» و وجوب رفع اليدين لها، «۸» و أنّ أكثر «۹» النفاس ثمانية عشر يوما، «۱۰» و أنّ خيار الحيوان يثبت للمتبايعين معا، «۱۱» و أنّ الشفعة تثبت فى كلّ مبيع من حيوان و عروض و منقول و غيره، قابل للقسمة و غيره، «۱۲» و أنّ أكثر الحمل سنة، «۱۳» و أنّ الهبة جائزة ما لم تعوّض و إن كانت لذى رحم، «۱۴» و أنّ المهر لا تصحّ زيادته عن خمسمائة درهم قيمتها خمسون ديناراً، فما زاد عنها يردّ إليها، «۱۵» و أنّ العقيدة

(۱) المغنى، ج ۱، ص ۱۸۹؛ مبسوط السرخسى، ج ۱، ص ۹؛ احكام القرآن، ج ۲، ص ۵۷۹

(۲) المغنى، ج ۱، ص ۱۸۹؛ مبسوط السرخسى، ج ۱، ص ۹؛ بدائع الصنائع، ج ۱، ص ۷

(۳) انظر روض الجنان ص ۳۶

(۴) ذكرى الشيعة، ص ۸۸ (چاپ سنگی)

(۵) البيان، ص ۴۷ - ۴۸

(۶) انظر رساله مخالفة الشيخ الطوسى لإجماعات نفسه المطبوعة فى المجلد الثانى من رسائل الشهيد الثانى، و ما ذكر حولها فى مقدّمه التحقيق.

(۷) لم نجده فى الانتصار صريحا؛ نعم قال فى الانتصار، ص ۱۴۷ - ۱۴۸، المسألة ۴۵؛ و ممّا انفردت به الإمامية القول بوجوب رفع اليدين فى كلّ تكبيرات الصلاة، لأنّ أبا حنيفة و أصحابه و الثورى لا يرون رفع اليدين بالتكبير إلّا فى الافتتاح للصلاة ... و الحجّة فيما ذهبنا إليه طريقة الإجماع و براءة الذمّة. و استظهر منها العلامة و وجوب التكبير فى الركوع و السجود، حيث قال فى مختلف الشيعة، ج ۲، ص ۱۸۸، المسألة ۱۰۶: أوجب السيد المرتضى رحمه الله رفع اليدين فى كلّ تكبيرات الصلاة ... و هو يشعر بوجوب التكبير فى الركوع و السجود ...

(۸) الانتصار، ص ۱۴۷، المسألة ۴۵

(۹) ما أثبتناه هو الصحيح كما فى المصدر، و فى جميع النسخ: و أنّ أقلّ

(۱۰) الانتصار، ص ۱۲۹، المسألة ۲۸

(۱۱) الانتصار، ص ۴۳۳، المسألة ۲۴۵

(۱۲) الانتصار، ص ۴۴۸، المسألة ۲۵۶

(۱۳) الانتصار، ص ۳۴۵، المسألة ۱۹۳

(۱۴) الانتصار، ص ۴۶۰، المسألة ۲۶۱

(۱۵) الانتصار، ص ۲۹۲، المسألة ۱۶۴

دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۱۷۵

واجبه، «۱» إلى غير ذلك من المواضع التي اختصّ هو بالقول بها فضلا عن أن يوافقه فيها شذوذ. وفي دعوى الشيخ في كتبه ما هو أعجب فمن ذلك وأكثر، لا يقتضى الحال ذكره. و لو ضمنا إليه ما ادّعه كثير من المتأخرين - خصوصا المرحوم الشيخ عليّ - لطال الخطب.

و من غريبها دعوى الشيخ على رحمه الله في شرح الألفية الإجماع على أن ناسى الغصب في الثوب و المكان لا تجب عليه الإعادة خارج الوقت، «۲» مع ظهور المخالف في ذلك، حتى أن الفاضل في القواعد أفتى بالإعادة مطلقا كالعالم، «۳» و في شرحها للشيخ عليّ قال: إن في المسألة ثلاثة أقوال: الإعادة مطلقا، و في الوقت، و عدمها مطلقا. «۴» و كذلك ادّعى في شرحه للقواعد الإجماع على أن المستعير لزرع نوع له التخطي إلى المساوي و الأدون، «۵» مع أن مختار المحقق في الشرائع - فضلا عن غيره - المنع من التخطي إلى الأقلّ ضررا فضلا عن المساوي. «۶» و كذلك ادّعى الإجماع فيه أيضا على أن المساقاة لا تبطل بالموت، «۷» مع أن الشيخ في المبسوط جزم بطلانها و نسبه إلى علمائنا بعبارة تشعر بالإجماع و لا أقلّ من الخلاف، «۸» و في الشرائع «۹»، و مختصرها صرح بالخلاف في المسألة أيضا، «۱۰» و لو أتيت لك على جميع ما ذكره من ذلك في مؤلفاته و رسائله لطال، و في هذا القدر كفاية. فإذا أضفت هذا إلى ما قرّرناه سابقا كفاك في الدلالة على حال هذا الإجماع و نقله بخبر الواحد المنقول به الإجماع، و الله يشهد - و كفى به شهيدا - أن الغرض من كشف هذا كله ليس إلّا بيان الحقّ الواجب المتوقّف عليه؛ لقوة عسر الفطام عن المذهب الذي تألفه الأنام، و لولاه لكان لنا عنه أعظم صارف، و الله تعالى يتولّى أسرار عبادته و يعلم حقائق أحكامه، و هو حسبنا و نعم الوكيل.

(۱) الانتصار، ص ۴۰۶، المسألة ۲۳۳

(۲) لم نجده في شرح الألفية

(۳) قواعد الأحكام، ج ۱، ص ۲۵۶ و ۲۵۸

(۴) جامع المقاصد، ج ۲، ص ۸۷ - ۹۰

(۵) جامع المقاصد، ج ۶، ص ۸۷: الظاهر من كلامهم أن هذا الحكم إجماعي و إلّا فهو مشكل من حيث الدليل؛ لوجوب الاقتصار على المأذون.

(۶) شرائع الإسلام، ج ۲، ص ۱۳۶

(۷) جامع المقاصد، ج ۷، ص ۳۴۸

(۸) المبسوط، ج ۳، ص ۲۱۶: إذا ماتا أو مات أحدهما انفسخت المساقاة كالإجارة عندنا.

(۹) شرائع الإسلام، ج ۲، ص ۱۲۳

(۱۰) المختصر النافع، ص ۱۷۲

دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۱۷۶

ختم و نصيحة

إذا اعتبرت ما ذكرناه من الأدلّة على هذه الفريضة المعظمة، و ما ورد من الحثّ عليها في غير ما ذكرناه مضافا إليه، و ما أعده الله من الثواب الجزيل عليها، و على ما يتبعها و يتعلّق بها يوم الجمعة من الوظائف و الطاعات - و هي نحو مائة وظيفة «۱» قد أفردنا عيوننا في

رسالة مفردة ذكرنا فيها خصوصيات يوم الجمعة «٢» - ونظرت «٣» إلى شرف هذا اليوم المذخور لهذه الأمة، «٤» كما جعل [الله] لكل أمة يوماً يفرعون فيه إليه و يجتمعون على طاعته، واعتبرت الحكمة الإلهية الباعثة على الأمر بهذا الاجتماع، و إيجاب الخطبة المشتملة على الموعظة و تذكير الخلق بالله تعالى و أمرهم بطاعته و زجرهم عن معصيته و ترهيدهم في هذه الدنيا الفانية و ترغيبهم في الدار الآخرة الباقية المشتملة على ما لا عين رأت و لا أذن سمعت و لا خطر على قلب بشر، «٥» و حثهم على التخلق بالأخلاق الجميلة و اجتناب السمات الرذيلة، و غير ذلك من المقاصد الجليلة، كما يطلع عليها من طالع الخطب المروية عن النبي صلى الله عليه و آله و أمير المؤمنين عليه السلام و غيرهما من الأئمة الراشدين و العلماء الصالحين، علمت «٦» حينئذ أن هذا المقصد العظيم و المطلب الجليل لا يليق من الحكيم إبطاله و لا يحسن من العاقل إهماله، بل ينبغي بذل الهمة فيه، و صرف الحيلة إلى فعله، و بذل الجهد في تحصيل شرائطه و رفع موانعه، ليفوز بهذه الفضيلة الكاملة، و يجوز هذه المثوبة الفاضلة.

و قد روى - مضافاً إلى ما سبق - عن النبي صلى الله عليه و آله أنه قال: «من أتى الجمعة إيماناً و احتساباً استأنف العمل». «٧» و عن أبي عبد الله عن أبيه عن جدّه عليهم السلام قال: جاء أعرابي إلى النبي صلى الله عليه و آله يقال له: قلب. فقال: يا رسول الله إني تهيت إلى الحجّ كذا و كذا مرّة فما قدر لي، فقال له: «يا قلب، عليك

(١) ذكرها السيوطي في رسالته خصائص يوم الجمعة.

(٢) عنوان هذه الرسالة خصائص يوم الجمعة.

(٣) معطوف على قوله إذا اعتبرت قبل عدّه أسطر.

(٤) إشارة إلى الخصوصية الرابعة و الخمسون التي ذكرها السيوطي في خصائص يوم الجمعة، ص ٥٥ بقوله: أنه المؤخره لهذه الأمة، و روى في ذلك حديثين.

(٥) إشارة إلى ما روى عن النبي صلى الله عليه و آله في صحيح البخاري، ج ٣، ص ١١٨٥، ح ٣٠٧٢، باب ما جاء في صفة الجنّة و أنّها مخلوقة، من أنه قال: قال الله تعالى: أعددت لعبادي الصالحين ما لا عين رأت و لا أذن سمعت، و لا خطر على قلب بشر (٦) جواب لقوله إذا اعتبرت و نظرت.

(٧) الفقيه، ج ١، ص ٢٧٤، ح ١٢٥٩، باب وجوب الجمعة و فضلها و ...، ح ٤٣

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ١٧٧

بالجمعة؛ فإنها حجّ المساكين». «١»

و عنه صلى الله عليه و آله: من غسل و اغتسل و بكر و ابتكر و دنا و أنصت و لم يبلغ كان له بكلّ خطوة كأجر عبادة سنة صيامها و قيامها. «٢»

قيل في تفسيره: غسل مواضع الوضوء، و اغتسل يعني جسده، و بكر في غسله، و ابتكر يعني إلى الجامع. «٣»

و عنه صلى الله عليه و آله: لم تطلع الشمس و لم تغرب على يوم أفضل من يوم الجمعة، و ما من دابة إلّا و هي تفرع من يوم الجمعة إلّا الثقلين: الإنس و الجنّ، و على كلّ باب من أبواب المساجد ملكان يكتبان الناس الأوّل فالأوّل فكلّ رجل قدّم بدنه و كرجل قدّم بقرة و كرجل قدّم شاة و كرجل قدّم طيراً و كرجل قدّم بيضة، فإذا قعد الإمام طويت الصحف. «٤»

و في حديث آخر نحوه، و في آخره: «إذا خرج الإمام حضرت الملائكة يستمعون الذكر». «٥»

و عنه صلى الله عليه و آله: من توضأ يوم الجمعة و أحسن الوضوء ثم أتى الجمعة فدنا و استمع و أنصت غفر له ما بينه و بين الجمعة الأخرى و زيادة ثلاثة أيام. «٦»

و عن عليّ عليه السلام أنه قال: إذا كان يوم الجمعة خرج أحلاف «٧» الشياطين يزيتون أسواقهم و معهم الرايات، و تقعد الملائكة

على أبواب المساجد فيكتبون الناس على منازلهم حتى يخرج الإمام، فمن دنا إلى الإمام و أنصت و استمع و لم يبلغ كان له كفلان من الأجر، و من تباعد عنه فاستمع و أنصت و لم يبلغ كان له كفل من الأجر، و من دنا من الإمام فلغا و لم يستمع كان عليه كفلان من الوزر، و من قال لصاحبه: «صه» فقد تكلم، و من تكلم فلا جمعة له - ثم قال علي عليه السلام: - هكذا سمعت نبيكم صلى الله عليه و آله. (۸)

(۱) تهذيب الأحكام، ج ۳، ص ۲۳۶، باب العمل في ليلة الجمعة و يومها.

(۲) سنن أبي داود، ج ۱، ص ۹۵، ح ۳۴۵، باب في الغسل يوم الجمعة؛ سنن الترمذی، ج ۲، ص ۳۶۷-۳۶۸، ح ۴۹۶، باب ما جاء في فضل الغسل يوم الجمعة. سنن ابن ماجه، ج ۱، ص ۳۴۶، ح ۱۰۸۷، باب ما جاء في الغسل يوم الجمعة؛ الترغيب و التهيب، ج ۱، ص ۴۸۸، [باب] الترغيب في صلاة الجمعة و السعي إليها و ...، ح ۱۱

(۳) انظر: الترغيب و التهيب، ج ۱، ص ۴۸۸-۴۸۹

(۴) مسند أحمد، ج ۳، ص ۱۰۲، ح ۷۶۹۱؛ الترغيب و التهيب، ج ۱، ص ۴۹۱-۴۹۲، [باب] الترغيب في صلاة الجمعة و السعي إليها و ...، ح ۱۷

(۵) سنن أبي داود، ج ۱، ص ۹۶، ح ۳۵۱، باب في الغسل يوم الجمعة؛ سنن الترمذی، ج ۲، ص ۳۷۲، ح ۴۹۹، باب ما جاء في التكبیر إلى الجمعة

(۶) سنن أبي داود، ج ۱، ص ۲۷۶، ح ۱۰۵۰، باب فضل الجمعة؛ سنن الترمذی، ج ۲، ص ۳۷۱، ح ۴۹۸، باب ما جاء في الوضوء يوم الجمعة؛ سنن ابن ماجه، ج ۱، ص ۳۴۶-۳۴۷، ح ۱۰۹۰، باب ما جاء في الرخصة في ذلك.

(۷) هكذا في النسخ، و في بعضها: أخلاف بالخاء المعجمة، و لم ترد في المصدر هذه الكلمة.

(۸) الترغيب و التهيب، ج ۱، ص ۵۰۰-۵۰۱، [باب] الترغيب في التكبیر إلى الجمعة و ...، ح ۷.

دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۱۷۸

و روى عبد الله بن سنان قال: قال أبو عبد الله عليه السلام: فضل الله الجمعة على غيرها من الأيام، و إن الجنان لتزخرف و تزین يوم الجمعة لمن أتاه، و إنكم تتسابقون إلى الجنة على قدر سبقكم إلى الجمعة، و إن أبواب السماء لتفتح لصعود أعمال العباد. (۱)

و روى الصدوق بإسناده إلى أبي جعفر عليه السلام قال: إن الملائكة المقربين يهبطون في كل جمعة معهم قراطيس الفضة و أقلام الذهب، فيجلسون على أبواب المسجد على كراسي من نور، فيكتبون من حضر الجمعة الأول و الثاني و الثالث حتى يخرج الإمام، فإذا

خرج الإمام طورا صحفهم. (۲)

و في معنى هذه أخبار كثيرة. و يكفيك في فضل هذه الصلاة اعتبار واحد، و هو أن يوم الجمعة أفضل الأيام مطلقا، كما ورد في صحاح الأخبار، و صرح به العلماء الأخيار: روى عن النبي صلى الله عليه و آله بطريق أهل البيت عليهم السلام أنه قال:

إن يوم الجمعة سيد الأيام تضاعف فيه الحسنات و تمحى فيه السيئات و تكشف فيه الكربات و تفضى فيه الحاجات العظام و هو يوم المزيد، لله فيه عتقاء و طلقاء من النار، ما دعا الله فيه أحد من الناس و عرف حقه و حرمة إلا كان حقا على الله تعالى أن يجعله من

عتقائه و طلقائه من النار، و ما استخف أحد بحرمة و ضيع حقه إلا كان حقا على الله تعالى أن يصليه نار جهنم إلا أن يتوب. (۳)

و عن أبي بصير قال: سمعت أبا جعفر عليه السلام يقول: «ما طلعت الشمس بيوم أفضل من يوم الجمعة». (۴) و في معناه أخبار كثيرة دلّت على أنه أفضل الأيام مطلقا.

و قد وردت أيضا بأن الصلاة اليومية من بين العبادات بعد الإيمان أفضل مطلقا، و ناهيك فيه بما رواه معاوية بن وهب في الصحيح قال: سألت أبا عبد الله عليه السلام عن أفضل ما يتقرب به العباد إلى ربهم و أحب ذلك إلى الله عزّ و جلّ ما هو؟ فقال: «ما أعلم شيئا

بعد المعرفة أفضل من هذه الصلاة، ألا ترى إلى العبد الصالح عيسى بن مريم عليه السلام قال: «وَأَوْصَانِي بِالصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ مَا دُمْتُ حَيًّا». (۵)

(۱) الكافي، ج ۳، ص ۴۱۵، باب فضل يوم الجمعة و ليلته، ح ۹؛ تهذيب الأحكام، ج ۳، ص ۳-۴، ح ۶، باب العمل في ليلة الجمعة و يومها، ح ۶

(۲) الفقيه، ج ۱، ص ۲۷۴، ح ۱۲۵۸، باب وجوب الجمعة و فضلها و ...، ح ۴۲

(۳) الكافي، ج ۳، ص ۴۱۴، باب فضل يوم الجمعة و ليلته، ح ۵؛ تهذيب الأحكام، ج ۳، ص ۲-۳، ح ۲، باب العمل في ليلة الجمعة و يومها، ح ۲

(۴) الكافي، ج ۳، ص ۴۱۳، باب فضل يوم الجمعة و ليلته، ح ۱؛ تهذيب الأحكام، ج ۳، ص ۲، ح ۱، باب العمل في ليلة الجمعة و يومها، ح ۱

(۵) الكافي، ج ۳، ص ۲۶۴، باب فضل الصلاة، ح ۱؛ الفقيه، ج ۱، ص ۱۳۵، ح ۶۳۴، باب فضل الصلاة، ح ۱۳؛ و الآية في سورة مريم (۱۸): ۳۱

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۱۷۹

و ورد أيضا أن أفضل الصلوات اليومية الصلاة الوسطى التي خصها الله تعالى من بينها بالأمر بالمحافظة عليها- بعد أن أمر بالمحافظة على سائر الصلوات- المقتضى لمزيد العناية بها و شدة الاهتمام بفعالها، و أصح الأقوال أن الصلاة الوسطى هي صلاة الظهر، و صلاة الظهر يوم الجمعة هي صلاة الجمعة على ما تحقّق، أو هي أفضل فرديها على ما تقرّر، و قد ظهر من جميع هذه المقدمات القطعية أن صلاة الجمعة أفضل الأعمال الواقعة من المكلفين بعد الإيمان مطلقا، و أن يومها أفضل الأيام. (۱)

فكيف يسع الرجل المسلم- الذي خلقه الله تعالى لعبادته و فضله على جميع بريته و بين له مواقع أمره و نهيه و عرضه بذلك للسعادة الأبدية و الكمالات النفسية السرمديّة، و أرشده إلى هذه العبادة المعظمة السنية، و دلّه على ثبوتها العلية- أن يتهاون في هذه العبادة الجليلة و يضيع هذه الجوهرة الأثيلة النبيلة، أو يتهاون بحرمه هذا اليوم الشريف و الزمن المنيف و يصرفه في البطالة و ما في معناها، فإن من قدر على اكتساب درّة يتيمة قيمتها مائة ألف دينار مثلا في ساعة خفيفة فاشتغل عنها باكتساب خرقة قيمتها فلس، يعدّ عند العقلاء من جملة السفهاء الأغبياء، و أين نسبة الدنيا بأسرها إلى ثواب صلاة فريضة واحدة، مع ما قد استفاد بطريق أهل البيت عليهم السلام: أن صلاة فريضة أفضل من الدنيا و ما فيها (۲)؛ و أنّ صلاحها خير من عشرين حجّة، و حجّة خير من بيت مملوء ذهباً يتصدّق به حتى يفنى الذهب. (۳)

فما ظنك بفريضة هي أعظم الفرائض و أفضلها! هذا على تقرير السلامة من العقاب و الابتلاء بحرمان الثواب، فكيف بالتعرض لعقاب ترك هذه الفريضة العظيمة و التهاون في حرمتها الكريمة! مع ما سمعت من توعد الله تعالى و رسوله و أمته عليهم السلام بالخسران العظيم و الطبع على القلب و الدعاء عليهم من تلك النفوس الشريفة بما سمعت، إلى غير ذلك من الوعيد و ضروب التهديد على ترك الفرائض مطلقا فضلا عنها.

و تعلّل ذوى الكسالة و أهل البطالة المتهاونين بحرمه ذى الجلالة في تركها بمنع بعض العلماء من فعلها في بعض الحالات، [و هو]- مع ما قد عرفت من شدوذه و ضعف دليله- معارض بمثله في الأمر بها و الحثّ عليها و التهديد لتاركها من الله و رسوله و أمته صلوات الله عليهم أجمعين و العلماء الصالحين و السلف الماضين و يبقى بعد المعارضة ما هو أضعاف ذلك، فأى وجه لترجيح هذا الجانب مع خطره و ضرره لو لا قلة التوفيق و سوء

(۱) انظر رسالة السيوطي الموسومة بخصائص يوم الجمعة

(۲) تهذيب الأحكام، ج ۲، ص ۲۴۰، ح ۹۵۳، باب فضل الصلاة و المفروض منها و المسنون، ح ۲۲، مع اختلاف في الألفاظ.

(۳) الكافي، ج ۳، ص ۲۶۵-۲۶۶، باب فضل الصلاة، ح ۷؛ تهذيب الأحكام، ج ۲، ص ۲۳۶-۲۳۷، ح ۹۳۵، باب فضل الصلاة و المفروض منها و المسنون، ح ۴

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۱۸۰

الخدلان و خدع الشيطان؟

نسأل الله تعالى بفضله و رحمته أن يتبهننا من مراقد الغفلة على الأعمال الموجبة لمرضاته، و يجعل ما بقي من أيام المهلة مقصورا على أفضل طاعاته.

و قد بينت من حق هذه الصلاة ما قد عرفت، و أدبت فيها من حق أمانة العلم ما أمرت، و ما علي «إِلَّا الْإِصْلَاحُ مَا اسْتَطَعْتُ وَ مَا تَوْفِيقِي إِلَّا بِاللَّهِ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَ إِلَيْهِ أُنِيبُ» (۱) و «حَسْبُنَا اللَّهُ وَ نِعْمَ الْوَكِيلُ». (۲)

و ليكن هذا آخر ما نمليه في هذه الرسالة حامدين لله تعالى، مصليين على صاحب الرسالة محمد النبي المصطفى و آله الأطهار. فرغ من تسويدها مؤلفها الفقير إلى عفو الله تعالى زين الدين بن علي بن أحمد الشامي العاملي غرة ربيع الأول المنتظم في سلك سنة اثنتين و ستين و تسعمائة هجرية حامدا مصليا مسلما مستغفرا.

[للمصنف رحمه الله تعالى و جعل الجنة مثواه]

اعلم أن البحث في هذه المسألة وقع من عشرة أوجه:

الأول: إثبات مشروعيتها الجمعة حال الغيبة، و الرد على من منع منها.

الثاني: إثبات وجوبها.

الثالث: كون وجوبها عينيا أو تخييرا و ترجيح الحق في كل منهما.

الرابع: أن الوجوب المذكور هل يتوقف على إذن الإمام أم لا؟

الخامس: أنه على تقدير توقفه هل يتوقف على إذن الفقيه حال الغيبة أم لا؟

السادس: الرد على من ادعى الإجماع على اشتراط الفقيه و بطلان دعواه.

السابع: الرد على من ادعى الإجماع على سقوط الوجوب العيني حينئذ و بطلان دعواه.

الثامن: الكلام على القاعدة المشهورة من أن مخالف الإجماع إذا كان معلوم النسب لا يقدر فيه.

التاسع: الكلام على دعوى كون الإجماع المنقول بخبر الواحد حجة و بيان فسادها مطلقا.

العاشر: التنبيه على أن خطأ كثير من الفضلاء في هذه الدعوى اقتضى انصراف الظن عن صدق الخبر المذكور الذي هو مناط الحجية.

(۱) اقتباس من الآية ۸۸ من سورة هود (۱۱)

(۲) اقتباس من الآية ۱۷۳ من سورة آل عمران (۳)

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۱۸۱

و البحث في بعض هذه المواضيع العشرة خلاف المشهور، فيتوقف التصديق بها على إمعان النظر و عزل داعية الهوى و المين و تقليد السلف من البين، و طلب الحق - الذي هو ضالة المؤمن - و أتباعه حيث وجدته، «(۱) و الاعتماد في ذلك كله هو على الله تعالى، فهو حسينا و كفي، و الحمد لله وحده، و صلى الله على محمد و آله الطاهرين.

(۱) لَعَلَّه إشارة إلى قول النبي صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ: «الكلمة الحكمة ضالمة المؤمن، حيثما وجدها فهو أحقَّ بها» المروى في سنن ابن ماجه، ج ۲، ص ۱۳۹۵، ح ۴۱۶۹، باب الحكمة. و انظر سائر مصادرهما في منية المرید، ص ۱۷۳، التعليق ۲، ص ۲۴۰، التعليق ۴ دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۱۸۳

۳- البلغة في بيان اعتبار إذن الامام في شرعية صلاة الجمعة شيخ حسن بن علي بن عبد العال الكرکی

[مقدمه]

شرح حال شيخ حسن کرکی

علی بن عبد العال مشهور به محقق کرکی (م ۹۴۰) دو فرزند پسر با نام‌های شیخ حسن و شیخ عبد العال، هر دو با پسوند کرکی داشت. فرزند دختری وی نیز مادر میر داماد است و بدین ترتیب شیخ حسن و عبد العال، دایی‌های میر داماد هستند. هر دو فرزند پسر، در شمار علمای دوره طهماسب بوده و به همراه نواده دختری دیگر محقق، یعنی سید حسین کرکی، در زمره علمای دوره شاه طهماسب صفوی به شمار می‌روند. درباره عبد العال این حکایت از دوره اسماعیل دوم بر جای مانده است که اسماعیل دوم (۹۸۴-۹۸۵) به وی گفت: «این سلطنت حقیقتاً تعلق به حضرت امام صاحب الزمان علیه السلام می‌دارد و شما نایب مناب آن حضرت و از جانب او مآذونید به رواج احکام اسلام و شریعت؛ قالیچه مرا شما بیندازند و مرا شما بر این مسند بنشانید تا من به رأی و اراده شما بر سریر حکومت و فرماندهی نشسته باشم.» این عالم که احساس کرد شاه اسماعیل قصه طعنه بر او دارد: «زیر لب فرمودند که پدر من فرّاش کسی نبود.» (۱) طبعاً ارزش این نص به مانند همان جمله معروف شاه طهماسب به محقق کرکی است که او را نایب امام زمان علیه السلام خواند و خود را منصوب از طرف محقق کرکی.

از شیخ حسن کرکی اطلاعات زیادی در دست نیست. میرزا عبد الله افندی از این که شیخ حر نام را در امل الامل نیاورده، سخت اظهار شگفتی کرده است. این در حالی است که یکی از رساله‌های شیخ حسن با عنوان عمده المقال فی کفر أهل الضلال مورد استفاده شیخ حر در رساله الاثنی عشریه او قرار گرفته است.

(۱) نظری، محمود، نقاوه الآثار، ص ۴۱.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۱۸۴

میرزا عبد الله افندی می‌نویسد: نسخه‌ای از کتاب عمده المقال او که در آن درباره سنیان و صوفیان نوشته است، در اختیار من است. وی این کتاب را به نام شاه طهماسب نگاشته و تألیف آن را در شهر مشهد در سال ۹۷۲ تمام کرده است. وی کتابی هم در مناقب اهل بیت و مثالب دشمنان آنان دارد که از آن در عمده المقال خویش یاد کرده است. افندی می‌افزاید:

سید داماد در حاشیه شارح النجاة کتاب شرح الارشاد را به دایی خود نسبت داده که روشن نیست مقصودش شیخ حسن است یا شیخ عبد العال. شیخ حسن رساله‌ای هم با عنوان المنهاج القويم فی التسليم دارد که نسخه‌ای در اختیار من است و رساله مختصری درباره بحث سلام در نماز است که آن را هم در مشهد در سال ۹۶۴ تألیف کرده است. (۱) با توجه به این که به نوشته قاضی احمد قمی برادرش شیخ عبد العال، کتاب شرح ارشاد داشته، بعید به نظر می‌رسد که شیخ حسن کتابی با این عنوان داشته باشد.

در منابعی که ملاحظه شد، تاریخ درگذشت شیخ حسن به دست نیامد؛ اما قاضی احمد قمی از برادرش شیخ عبد العال با تجلیل یاد کرده و در ذیل حوادث سال ۹۹۳ پس از اشاره به این که در این سال «دو مجتهد نامدار از دنیای بی‌مدار به دارالقرار رحلت

فرمودند» ابتدا از ملا احمد اردبیلی یاد کرده و سپس درباره عبد العال نوشته «دوم شیخ الطائفه و مقتدای فرقه الناجیه شیخ عبد العالی بن شیخ علی در روز پنج شنبه ۲۷ رجب سال ۹۹۳. ولادتش در روز جمعه ۱۲ ذی‌قعدة ۹۲۶ ق و عمرش ۶۷ و مدفنش بقعه امامزاده ابراهیم در دار السلطنه اصفهان. «۲» به نظر می‌رسد که شهرت برادر بیش از شهرت وی بوده است. شاهد آن، مطالب مفصلی است که محمد یوسف واله اصفهانی درباره موقعیت علمی عبد العال آورده است. «۳»
به علاوه گویا شیخ حسن بیشتر مقیم مشهد بوده است تا اصفهان.

شیخ حسن کرکی و نماز جمعه

هر دو برادر یعنی شیخ حسن و شیخ عبد العال و هم فرزند خواهر آنان سید حسین کرکی، رساله‌هایی درباره نماز جمعه نوشته که در کتابشناسی شرح آنها آمده است. عنوان رساله شیخ حسن کرکی البلغه فی اعتبار اذن الامام علیه السلام فی شرعیة الجمعة است که همین رساله‌ای است که در اینجا به چاپ می‌رسد. شیخ حسن در اول شعبان سال ۹۶۶ از تألیف این رساله فراغت یافته است. «۴»

(۱) ریاض العلماء، ج ۱، ص ۲۶۰

(۲) خلاصه التواریخ، ج ۲، ص ۷۷۳

(۳) خلد برین، (حدیقه دوم، تهران، ۱۳۷۲)، ص ۴۲۹

(۴) بنگرید: ذریعه، ج ۲، ص ۱۴۶

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۱۸۵

شیخ حسن این رساله را به دفاع از رأی پدرش محقق کرکی و به عنوان ردی بر رساله شهید ثانی نوشته است. با توجه به تاریخ تألیف کتاب که سال ۹۶۶ می‌باشد، یعنی کمتر از یک سال پس از شهادت شهید ثانی و همچنین تاریخ تألیف رساله شهید که ۹۶۲ می‌باشد، چنین به دست می‌آید که رساله یاد شده به سرعت به ایران رسیده و شیخ حسن که احساس کرده است شهید آراء پدرش را رد کرده، دست به تألیف این رساله زده است. وی در این رساله، از شهید ثانی با تعبیر بعض الفائزین بدرجه الشهادة یاد کرده، اما نام وی را نیاورده است.

با توجه به تاریخ تألیف کتاب که در روزگار شاه طهماسب نگاشته شده، روشن است که کتاب به وی تقدیم شده و القابی که در مقدمه آمده، مربوط به وی می‌باشد.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۱۸۷

[المدخل]

بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله الذي حق الحق بفضله العميم، و أبطل الباطل بلطفه الجسيم، و محى البدع عن الدين القويم، و أحيا الشرع المطهر بنصب الحجج الهادين إلى الصراط المستقيم، و كرم نوع الإنسان بإلهامه التمييز بين الخطاء و الصواب نهاية التكريم، و الصلاة و السلام على سيد ولد آدم نبينا محمد المنعوت بالخلق العظيم، المبعوث لتبليغ رسالات الملك الكريم، و على آله الأئمة الاثنى عشر العز اللهميم.

اما بعد: فيقول الفقير المتوسل بالنبي و آل النبي حسن بن علي بن عبد العالی: قد توالى على السمع أن جمعا من المؤمنين قد زعموا أن بعض علماءنا- رضوان الله عليهم أجمعين- ذهب إلى جواز إيقاع صلاة الجمعة حال غيبة الإمام عليه السلام مع عدم حضور الفقيه الجامع لشرائط الفتوى، و لما أتضح لدي كذب هذه الدعوى و انعقاد إجماعهم على خلافها، كتبت ما لا بد منه في تحقيق الحق في

ذلك، و ضمنت أدلته قاطعة و براهين ساطعة قاصدا بذلك التقرب إلى الله سبحانه و النقص من كتمان الحق المبين و الخدمة لمقيم أركان الدين، محيي سنن الأنبياء المرسلين، مالك رقاب الملوك و السلاطين، ظلّ الله على الخلق أجمعين، أعنى المؤيد من عند الله سبحانه بالدولة العادلة السامية العلية العلية، القاهرة الباهرة الشريفة المنيفة العلوية الشاهية الصفوية الموسوية، أمدها الله تعالى بالظفر و النصر، و جعلها من أنصار صاحب الأمر و أعلى بها كلمته الى يوم الحشر، و ذلّل لها رقاب الملوك و الحكام، و قرن أيامها بالخلود و الدوام، بالنبي و آله سادات الأنام و من الله نستمد المعونة على التمام و إلهام الصواب فى سائر المهام.

و سميت هذه الرسالة بالبلغه فى بيان اعتبار إذن الامام فى شرعية صلاة الجمعة و جعلتها مشتملة على مقدمة و مقاله و خاتمة؛

أما المقدمة

اشاره

ففى مباحث ثلاثة:

[البحث] الأول: كل حكم شرط فيه شروط متعددة

فإنه يجب أن يندم بفواتها بأسرها أو
دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۱۸۸
بفوات واحد منها العلم القطعي بانتفاء مجموع الشروط على كل تقدير من هذين التقديرين فينتفى التأثير، إذ الشرط ما يتوقف عليه تأثير المؤثر.

البحث الثاني: قد أجمع علماء أهل البيت عليهم السلام على اشتراط صلاة الجمعة بالإمام

أو من نصبه لها أو عموما على وجه يتناولها، و ممن حكى الإجماع على ذلك المحقق والدى قدس الله روحه، و كذا الشيخ أبو جعفر الطوسى فى الخلاف و ابو القاسم نجم الدين فى المعتبر و العلامة جمال الدين فى كتبه كالتذكرة، و المقداد فى كنز العرفان « ۱ » و الشهيد فى الذكري، و قد تقرّر فى الاصول أن الإجماع المنقول بخبر الواحد حجة بناء على ما تقرّر فيه من حجة خبر الواحد، فكيف إذ اشترك فى نقله هؤلاء الجماعة الذين هم رأس المذهب الحقّ؛ و السبب فيه شيان: الأول: الاتفاق على أن النبي صلى الله عليه و آله كان يعين لإمامة الجمعة و كذا الخلفاء بعده، كما يعين للقضاء و كما لا يصح أن ينصب الإنسان نفسه قاضيا من دون إذن الإمام عليه السلام فكذا إمامة الجمعة؛ و ليس هذا قياسا بل استدلال بالعمل المستمرّ فى الأعصار، فمخالفته خرق للإجماع. الثانى: ما رواه الشيخ فى التهذيب، عن محمد بن مسلم، عن أبى عبد الله عليه السلام قال:
تجب الجمعة على سبعة و لا يجب على أقل منهم: الإمام و قاضيه و مدّع حقا و مدعى عليه و شاهدان و من يضرب الحدود بين يدي الإمام.

البحث الثالث: الفقيه العدل الإمامي الجامع لشرائط الفتوى

المعبر عنه بالمجتهد فى الأحكام الشرعية نائب عن أئمة الهدى - عليهم التحية و الثناء - حال الغيبة فى جميع ما للنيابة فيه مدخل عدا القتل و الحدّ على قول، و الأصل فى ذلك ما رواه الشيخ فى التهذيب عن عمر بن حنظلة، عن أبى عبد الله عليه السلام قال: انظروا إلى من كان منكم قد روى حديثنا و نظر فى حلالنا و حرامنا و عرف أحكامنا فارضوا به حكما، فإنى قد جعلته عليكم حاكما، فإذا

حكم بحكمننا و لم يقبل منه فإنما بحكم الله استخفّ و علينا ردّ، و الرادّ علينا رادّ على الله و هو على حدّ الشرك بالله. «۲» و منطوق الروايه شاهد بأنه نائب من قبل أئمتنا عليهم السّلام على وجه كلّى و لا يضمرّ في ثبوت هذه النيباه في زمن مولانا الصادق عليه السّلام لأنّ حكمهم و أمرها لا يختلف أصلا كما لا يضمرّ اختصاص الخطاب بأهل ذلك العصر، لأنّ حكم النبي و الائمه عليهم السّلام على الواحد حكم على الجماعة كما ورد عنهم عليهم السّلام. و لا- ضعف سندها بعمر بن حنظله التفاتا إلى أن حاله مجهول لانجبارها بشهره مضمونها بين علماءنا- رضوان الله عليهم- و بعدّه أخبار اخرى، منها روايه سالم بن مكرم المكنى بأبي خديجه، فإن الشيخ قد وثّقه في موضع من كتابه وفاقا للنجاشي و إن ضعفه في موضع آخر منه. «۳»

(۱) كنز العرفان، ج ۱، ص ۲۴۴

(۲) التهذيب، ج ۶، ص ۲۱۸، ۳۰۱

(۳) قاموس الرجال، ج ۴، ص ۶۱۳-۶۱۵

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۱۸۹

أما المقالة

اشاره

ففي إيراد الخلاف من علماء أهل البيت عليهم السّلام في جواز إيقاع صلاة الجمعة في الغيبه مع حضور المجتهد و إيراد ما الحقّ من ذلك، فنقول: اختلف علماءنا- رضوان الله عليهم- في جواز إيقاعها حيثنذ على قولين بعد انعقاد الإجماع منهم و من أهل الخلاف على وجوبها عينا حال حضور الإمام أو من نصبه مع حصول باقى الشرائط.

الأول: القول بجوازها على ذلك التقدير

اشاره

و هو المشهور بن علماءنا خصوصا المتأخرين لوجوه:

الوجه الأول: الآية الشريفة

قوله تعالى: «إِذْ نُوذِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ». «۱» وجه الاستدلال بذلك على المطلوب أن الله سبحانه قد علّق الأمر بالسعى إلى الذّكر المخصوص و هو الجمعة أو الخطبة على اختلاف الرأيين و إن كان الحمل على القدر المشترك بينهما أولى تفصيلا من المجاز و الاشتراك المخالفين للأصل على النداء للصلاة و هو الأذان لها. فإن قيل: إذا كان الأمر بها في هذه الآية معلّقا على النداء لها لزم الدور، نظرا إلى أن جواز النداء لها أيضا معلّق على الأمر بها و كون وجوبها مشروطا به و حينئذ لا يكون من قبيل الواجب المطلق بل من قبيل الواجب المشروط الذي لا يجب تحصيل شرطه كالزكاة و الحج.

قلت: إنما يلزم الدور على تقدير صرف النداء الواقع في الآية إليها و لا دليل عليه، و لعلّه لمطلق الصلاة ظهرها أو جمعة، و الإجماع منعقد من جميع أهل الإسلام على أن الجمعة من قبيل الواجب المطلق، فلا يرد من تعليقها في الآية على الأذان إلّا الحثّ على فعله لها

أو كونه داعيا إليها و كذلك تعقبته الفاء.

فإن قيل: صيغة الأمر تستعمل في الندب تارة و في الوجوب اخرى، فلا يستفاد منها الوجوب أصلا.

قلت: قد تقرّر في الاصول أن الأمر للوجوب حقيقة و للندب مجازا، لأنه خير من الاشتراك و الأصل الحمل على المعنى الحقيقي.

فإن قيل: فإذن يلزم وجوب العدو الى ذكر الله، لأن أهل اللغة قد صرّحوا في كتبهم منهم الجوهري في صحاحه بأن السعي هو العدو، و ذلك ينافي الهيئة المستحبة و هي المشي بالسكينة في البدن و الوقار في القلب.

(۱) الجمعة: ۹

دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۱۹۰

قلنا: لا يراد به هذا المعنى حتى يلزم هذا المحذور بل إنّما يراد به مطلق المضى إليه كما صرّح المقداد في كثر العرفان بأنّ الموجود في قراءة عبد الله بن مسعود «فامضوا إلى ذكر الله» «۱» و قد رواه أيضا عن أمير المؤمنين و الباقر و الصادق عليهم السلام فيحمل عليه؛ فنعم الأمر هنا للفور لما تقرّر من أن الفاء للتعقيب.

فإن قيل: أى دلالة في الآية على محل النزاع و هو جوازها حال الغيبة مع الشرائط، مع أنها لم تكن شاملة لمن وجد بعد ورود الخطاب قطعا للعلم الضروري بأنه كان ذلك الوقت معدوما و خطاب المعدوم قبيح فيمتنع وقوعه من الحكيم.

قلنا: دلالتها على ذلك من حيث إخبار النبي صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله بِأَن كَلَّ مِنْ يَأْتِي إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ فَإِنَّ اللَّهَ تَعَالَى يَأْمُرُهُ بِصَلَاةِ الْجُمُعَةِ بعد وجوده و اجتماع الشرائط فيه و إن كان الخطاب خاصا بالموجودين و نحو ذلك القول و سائر التكليف.

فإن قيل: الأمر لا يدلّ على التكرار كما لا يدلّ على الوحدة، بل هو موضوع للقدر المشترك بينهما، و حينئذ فلا دلالة فيها على محلّ النزاع لصدق الامتثال بالمرّة.

قلنا: التكرار هنا مستفاد من الإجماع، على أنه لا يصدق الامتثال بفعل الجمعة مرّة أو مرات.

فإن قيل: لا ريب أن عموم الآية غير باق على حاله، بل قد خصّ باعتبار الشرائط من العدد و الخطبتين و نحو ذلك، فكيف يستدلّ بها على محلّ النزاع؟

قلنا: ذلك لا يمنع من الدلالة عليه لأنّ العامّ المخصوص حجّة في الباقي على ما تقرّر في الأصول.

فإن قيل: محلّ النزاع هو الجواز مع الشرائط و الآية تدلّ على الوجوب لما عرفت من أنه مدلول الأمر حقيقة و أحدهما غير الآخر فأين دلالتها عليه؟

قلنا: المراد بالجواز البدي هو محلّ النزاع هو الجواز بالمعنى الأعم و هو القدر المشترك بين ما عدى الحرام من الوجوب و الندب و الإباحة و الكراهة لا بالمعنى الأخص و هو المرادف للإباحة للعلم القطعيّ بأنّ الجمعة عبادة و كل عبادة يمتنع خلؤها من الرجحان لا محالة، و حينئذ نقول ذلك الأمر الكلّي لا تحقّق له إلّا في ضمن فرد من أفراد الأربعة، و العلة الدالة على انتفاء إرادة الإباحة منه تدلّ على انتفاء إرادة الكراهة منه أيضا و إرادة الندب منه منتفية أيضا للإجماع على أن الجمعة متى شرعت أجزاء عن الظهر، و حينئذ تكون بدلا عنها و التكليف بالجمع بين البدل و المبدل ممتنع، فلزم بطريق السير و التقسيم ثبوت الوجوب التخييري بينهما فيكون الجواز هنا بمعنى الوجوب.

(۱) راجع: مجمع البيان، ج ۱۰، ص ۱۳.

دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۱۹۱

فإن قيل: ما الوجه في إثبات الفقهاء التعبير بالجواز على الوجوب؟

قلنا: لأنَّ التعبير به لا يوهم إرادة الحتم، بخلاف التعبير بالوجوب؛ و أيضا فإنَّ الخلاف إنّما وقع في الشرعية حال الغيبة بمعنى الجواز بالمعنى الأعم.

فإن قيل: قد عبر بعض الفقهاء باستحبابها في محلّ النزاع و هو مناف للوجوب.

قلنا: بل هو إنما ينافي بعض أقسام الوجوب و هو الوجوب العيني لا- الوجوب التخيري، للعلم القطعي بأنّ متعلق الوجوب التخيري ليس هو عين واحد من الأفراد بل هو الأمر الكلي كما تقرّر في الاصول، فلا محذور في تعلق الاستحباب بواحد منها، و قد احتمل الشهيد في الذكرى أن يراد باستحبابها هذا المعنى أو في الاجتماع، لكن الأوّل هو الحقّ إذ لا يعقل القول بالثاني مع وجوب الفعل.

فإن قيل: ما الوجه في إثارة التعبير بالاستحباب أيضا على الوجوب؟

قلنا: لأنَّ التعبير بالواجب يوهم الحتم و يحير الوهم استواءهما في الفضل بخلاف التعبير بالاستحباب، فإنّه يدلّ على المراد من غير احتياج إلى زيادة لفظ.

فإن قيل: الظاهر من الوجوب الوارد في الآية إنما هو الوجوب العيني و حينئذ فلا دلالة فيها على الوجوب التخيري في الغيبة الذي هو محلّ النزاع و من ثمّ اعترض الشهيد رحمه الله في شرح الارشاد بعد الإحتجاج بها على ذلك بأنّه يحتمل أن يراد ب «نودي» نداء خاص يعني نداء حال وجود الإمام و قرينته الأمر بالسعي الدالّ على الوجوب.

قلنا: بل الظاهر المقرّر أن الوجوب موضوع للقدر المشترك بين الوجوب التخيري و العيني، فإذن هو يوجد مع كلّ واحد منهما، غاية الأمر أن استفادة المدّعى منها إنما يكون بمعونة الإجماع المحكي في التذكرة و الذكرى على انتفاء الوجوب العيني حال الغيبة.

الوجه الثاني: الأخبار

فمنها ما اشترك في نقله المخالف و المؤلف من قول النبي صلّى الله عليه و آله: إنّ الله قد فرض عليكم الجمعة، فمن تركها في حياتي أو بعد موتي استخفافا بها أو جحودا لها، فلا جمع الله شمله و لا بارك له في عمره. «(۱)»

و منها صحيحة زرارة قال: حننا أبو عبد الله عليه السّلام على صلاة الجمعة حتّى ظننت أنّه يريد أن تأتيه، فقلت: نغدوا عليك؟ فقال: «لا، إنما عنيت عندكم». «(۲)»

و منها موثقة زرارة عن عبد الملك، عن أبي جعفر عليه السّلام قال: مثلك يهلك و لم يصلّ فريضة

(۱) وسائل الشيعة، ج ۵، ص ۷، ح ۳۶؛ سنن ابن ماجه، ج ۱، ص ۳۴۳

(۲) التهذيب، ج ۳، ص ۲۳۹، ح ۶۳۵؛ الاستبصار، ج ۱، ص ۴۲۰، ح ۱۶۱۵؛ وسائل الشيعة، ج ۷، ص ۳۰۹-۳۰۱، الباب ۵ من ابواب صلاة الجمعة و آدابها ح ۱

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۱۹۲

فرضها الله!»، قال: قلت: كيف أصنع؟ قال: «صلّوا جماعة»، يعني الجمعة «(۱)» و منها صحيحة عمر بن يزيد عن أبي عبد الله عليه السّلام قال: إذا كانوا سبعة يوم الجمعة فليصلّوا في جماعة. «(۲)» يعني أيضا صلاة الجمعة، لأن اعتبار العدد المخصوص مقصور عليها.

و منها صحيحة منصور بن حازم عن أبي عبد الله عليه السّلام: يجتمع القوم يوم الجمعة إذا كانوا خمسة فما زاد، فإن كانوا أقلّ من خمسة فلا- جمعة لهم، و الجمعة واجبة على كلّ أحد، لا- يعذر الناس فيها إلّا خمسة: المرأة و المملوك و المسافر و المريض و الصبي. «(۳)»

و منها صحيحة أبي بصير و محمّد بن مسلم، عن أبي عبد الله عليه السّلام قال: إنّ الله عزّ و جلّ فرض في كلّ سبعة أيام خمسا و ثلاثين صلاة، منها صلاة واجبة على كلّ مسلم أن يشهدا إلّا خمسة، «(۴)» يعني بهم من ذكره.

و منها صحيحه زراره، عن أبي جعفر عليه السلام «و قد فرض الله من الجمعة إلى الجمعة خمسا و ثلاثين صلاة؛ منها صلاة واحدة فرضها الله في جماعة و هي الجمعة و وضعها عن تسعة: عن الصغير و الكبير و المجنون و المسافر و العبد و المرأة و المريض و الأعمى و من كان على رأس فرسخين. «۵»

و منها صحيحه الفضل بن عبد الملك، قال: سمعت أبا عبد الله عليه السلام يقول: إذا كان قوم في قرية صلّوا الجمعة أربع ركعات، فإن كان لهم من يخطب، جمّعوا إذا كانوا خمسة نفر. «۶»

و منها صحيحه أبي بصير و محمد بن مسلم عن أبي جعفر عليه السلام قال: من ترك الجمعة ثلاثا من غير علّة طبع الله على قلبه. «۷»
و منها صحيحه محمد بن مسلم عن أحدهما عليهما السلام قال: سألت عن اناس في قرية هل يصلّون الجمعة جماعة؟ قال: يصلّون أربعاً إذا لم يكن من يخطب بهم. «۸»

فإن قيل: الرواية الاولى نقول بموجبها الجواز إن يترتب ما تضمنته من الذم على تركها

(۱) التهذيب، ج ۳، ص ۲۳۹، ح ۶۳۸؛ الاستبصار، ج ۱، ص ۴۲۰، ح ۱۶۱۶؛ وسائل الشيعة، ج ۷، ص ۳۱۰، الباب ۵ من ابواب صلاة الجمعة و آدابها ح ۲

(۲) التهذيب، ج ۳، ص ۲۴۵، ح ۶۶۴؛ الاستبصار، ج ۱، ص ۴۱۸، ح ۱۶۰۷؛ وسائل الشيعة، ج ۷، ص ۲۰۵، الباب ۲ من ابواب صلاة الجمعة و آدابها، ح ۱۰

(۳) التهذيب، ج ۳، ص ۲۳۹، حديث ۶۳۶؛ الاستبصار، ج ۱، ص ۴۱۹، حديث ۱۶۱۰؛ وسائل الشيعة، ج ۷، ص ۳۰۴-۳۰۵، الباب ۲ من ابواب صلاة الجمعة و آدابها، حديث ۷

(۴) الكافي، ج ۳، ص ۴۱۸؛ التهذيب، ج ۳، ص ۱۹

(۵) طوسی، التهذيب، ج ۳، ص ۲۱، ح ۷۷؛ كليني، الكافي، ج ۳، ص ۴۱۹، ح ۶؛ صدوق، ابن بابويه، كتاب من لا يحضره الفقيه، ج ۱، ص ۴۰۹، ح ۱۲۱۹

(۶) نفس المدرک، ج ۳، ص ۲۳۸-۲۳۹، ح ۶۳۴؛ طوسی، الاستبصار، ج ۱، ص ۴۲۰، ح ۱۶۱۴

(۷) التهذيب ج ۳، ص ۲۳۸؛ وسائل الشيعة ج ۷، ص ۲۹۹-۳۰۲

(۸) التهذيب ج ۳، ص ۲۳۸؛ الاستبصار ج ۱، ص ۴۱۹؛ وسائل الشيعة ج ۷، ص ۳۰۶

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۱۹۳

لهذه العلّة لا مطلقاً، و حينئذ لا دلالة فيها على محلّ النزاع، و الرواية الأخيرة إنما تدلّ عليه بمفهوم الشرط، و قد اختلف الاصوليون في حجّيته.

قلنا: وجه دلالة الرواية الأولى على محلّ النزاع تضمّنها فرض صلاة الجمعة على الإطلاق، و الرواية الأخيرة و إن كانت دلالتها على ذلك بمفهوم الشرط إلا أن الشهيد عليه السلام صرّح في شرح الإرشاد بأن أكثر الاصوليين قالوا بحجّيته، فيعول على المشهور، لأنّه قد ورد في الخبر «خذ ما اشتهر بين أصحابك و دع ما ندر». «۱»

فإن قيل: هذه الأخبار يقتضى بعمومها عدم اشتراط الجمعة بالإمام أو نائبه و كذا الآيّة، قلنا: هذه العمومات لا ريب أن الإجماع منعقد على اختصاصها بما ذكر من الاشتراط بالإمام أو نائبه كما أشرنا اليه في المقدّمة، و إلى السبب فيه، و هو الاتفاق على التعيين لإمامة الجمعة من النبيّ صلّى الله عليه و آله و الخلفاء بعده، و رواية محمد بن مسلم، عن أبي عبد الله عليه السلام قال: «تجب الجمعة على سبعة نفر، و لا تجب على أقلّ منهم: الإمام، و قاضيه و مدّعي حقا و مدّعي عليه و شاهدان و من يضرب الحدود بين يدي الإمام». «۲»
فإنّ فيه دلالة على اشتراط الإمام حيث جعله أحد السبعة.

فإن قيل: انعقاد الإجماع منّا على الاشتراط بالإمام أو نائبه ممنوع، لأنّه لا يكفي في الإجماع دخول من لا يعلم نسبه، إذ يشترط فيه العلم القطعي بدخول المعصوم لتوقف العلم بكونه حجّة عندنا على القطع بدخوله و دخوله غير معلوم و يرشد إلى اشتراطه بالقطع المذكور قول أبي القاسم في المعبر بعد أن صرح بأن الإجماع حجّة لانضمام قول المعصوم فلا تغترّ إذا بمن يتحكّم فتدعى الإجماع باتّفاق الخمسة و العشرة من الأصحاب مع جهالة قول الباقيين إلّا مع العلم القطعي بدخول المعصوم في الجملة. «۳» و كذا قول العلامة في نهاية الاصول بعد أن أورد أنّه لا- يمكن العلم باتّفاق الكلّ على وجه يتحقّق دخول المعصوم فيهم بأنّ الفرض دخوله فيهم إذ الإجماع إنّما يتمّ به فلا يمكن منع دخوله.

قلنا: لا يمكن القول بمنع انعقاد الإجماع على ذلك بعد أن اشترك في نقله رؤساء المذهب الحقّ و خاصيّة أهل البيت عليهم السّلام لما تقرّر في الاصول من أنّه حجّة و إن نقل بخبر الواحد، و إلّا لزم القول بعدم حجّية خبر الواحد و هو يقتضى طرح معظم الشريعة، إذ هو مبنى أكثرها كما هو ظاهر كلّ منصف؛ و بعد فإنّا نقول بموجب ما قلتم من الاشتراط بالقطع المذكور و لا يضّرّ

(۱) عوالى اللثالى، ج ۳، ص ۱۲۹

(۲) من لا- يحضره الفقيه، ج ۱، ص ۲۶۷، ح ۱۲۲۲؛ التهذيب، ج ۳، ص ۲۰، ح ۷۵؛ الاستبصار، ج ۱، ص ۴۱۸، ح ۱۶۰۷؛ وسائل الشيعه، ج ۷، ص ۳۰۵، باب ۲ من أبواب صلاة الجمعة و آدابها، ح ۹

(۳) المعبر، ج ۱، ص ۳۱

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۱۹۴

ذلك في الإجماع الذي حكاه هؤلاء الأجلّاء، فإنّ القطع بذلك حاصل من نقلهم الاتّفاق عليه لحسن اعتقادنا فيهم. و أيضا لو كان هذا القول الذي نقلوا عليه الاتّفاق خطأ، لوجب على الإمام أن يبيّن خطأه حذرا من أن ينتسب إلى إضلال الخلق أو من أن يحصل منه التقرير على المعصية في هذه الأعصر المتداولة؛ و قد صرح السيد المرتضى علم الهدى في الشافي بأن الإجماع إنّما يفرغ إليه إذا التبس قول امام الزمان، إمّا لغيبته أو لغيرها بحيث لا يعرف قوله على التعيين؛ فالرجوع إلى الإجماع يقتضى العلم بدخول المعصوم في الجملة و إن كنّا لا نعرف شخصه و لا عينه.

و هذا الكلام يقتضى الاكتفاء في الإجماع بدخول حى غير معروف النسب كما صرح به الشهيد رحمه الله في الذكري بقوله: الطريق إلى معرفه دخوله أن يعلم إطباق الإمامية على مسأله معينه، أو قول جماعة فيهم من لا يعلم نسبه، «۱» و مراده الاكتفاء بهذا الطريق الأخير مع العلم بنسب الباقيين كما يدلّ عليه قوله، فلو انتفى العلم بالنسب في الشطرين، فالاولى التخيير كالخبرين المتعارضين؛ و وجه الاكتفاء بالطريق الأخير على ذلك التقدير، حصول القطع بعدم دخوله في الفريق المعلوم النسب من الإمامية، فيقطع بدخوله في الفريق الآخر منهم و لا يضّرّ في ذلك وجود حى غير معروف النسب قائل بمقاله العامه، لأنّ البرهان العقلى و النقلى قد قام على تضليل من خالف أصول الطائفة، و ذلك يمنع من تجويز القول بأنّه هو الإمام؛ و الإيراد بجواز إظهاره تلك الأحوال تقيّة من دفعه بأنّه قد يقطع بكونه متدينا بذلك، فيمتنع أن يكون هو الإمام و مع التجويز للتقيّة يلتزم باعتبار قوله في الإمامية، فلعله الإمام، لكن هذا الاحتمال لا يتأتّى لما عرفت من اشتراك رؤساء المذهب الحقّ في نقل الإجماع على الاشتراط المذكور و حسن الاعتقاد فيهم متحقّق و بذلك يسلم الإجماع على ذلك من الطعن مع أنه مؤيد بالاتّفاق المستمرّ من عهد النبىّ صلّى الله عليه و آله على التعيين لإمامه الجمعة. و كذا برواية محمد بن مسلم السالفه.

فإن قيل: التعيين لذلك يجوز أن لا تكون علة الاشتراط بل حسم مادّة النزاع و إلّا لزم اطّراد الحكم في سائر الموارد، و ليس كذلك؛ ألا ترى أنّهم كانوا يعينون أشخاصا لليومية و الأذان و نحو ذلك مما أجمع المسلمون على أنّه لا يشترط فيها نوابهم، قلنا: الظاهر من استمرار التعيين لذلك في سائر الأعصار و الأمصار الاشتراط، و لا يضّرّ تعدّد العله فيه لأنّ علل الشرع معرفات، فلا محذور في تعدّد

أصلا.

فإن قيل: رواية محمد بن مسلم تضمنت اعتبار الإمام، و جاز أن يراد به العدل الذي

(۱) الذكري، ج ۱، ص ۴۹

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۱۹۵

يقتدى به في صلاة الجماعة إذ لا قرينه تدل على أن المراد امام الأصل.

قلنا: بل القرينه على ذلك متحققه و هي الضمير الموجود في المعطوف العائد إلى المعطوف عليه للعلم القطعي بأن غير إمام الأصل لا قاضي له، و كذا قوله «و من يضرب الحدود بين يدي الإمام» للعلم أيضا بأن غير إمام الأصل لا تقام عنده الحدود و إن كان مجتهدا على قول قوي.

فإن قيل: يجوز أن يعدل عن ظاهره بإضافه القاضي إليه بأدنى ملابس، لأنّ المحل باب تأويل لا باب تنزيل و باب التأويل متسع. قلنا: العدول عن ظاهره مجاز فلا يجوز ارتكابه بغير قرينه.

فإن قيل: القرينه على العدول عن ظاهره موجوده، و هي أن اعتبار حضور اولئك القوم متروك للإجماع على عدم اعتبار أكثر الأشخاص التي اشتملت عليهم، فيكون المراد اعتبار حضور قوم بالعدد المذكور و يرشد إليه قول المفيد في الإشراف «و عددهم خمسة في عدد الإمام و الشاهدين و المشهود عليه و المتولّى لإقامه الحد».

قلنا: إن تمّ هذا الإضمار صلح ذلك للقرينه في العدول عن ظاهره، لكنّه لا يتمّ، لما تقرّر في الاصول من أنّه على خلاف الأصل و لزوم التقدير في أكثر مدلول هذا الخبر لدليل لا يستلزم التقدير في الباقي.

فإن قيل: لو تمّ العمل بظاهره لزم ما لا يقول به أحد من المسلمين، و هو أن لا يقوم نائب الإمام مقامه.

قلنا: هو لم يتضمّن النص على عدم قيام نائبه مقامه كما لم يتضمّن قيامه مقامه، بل الحكم بقيامه مقامه مستفاد من الإجماع المنعقد على اشتراط الوجوب بأحدهما لا على التعيين.

فإن قيل: هو ضعيف الإسناد؛ فإنّ في سنده الحكم بن مسكين و قد صرح العلامة في المختلف بأن حاله غير معلوم، «۱» فلا يجوز التعويل عليه.

قلنا: ضعفه ينجر بشهرته بين علماءنا رحمهم الله.

فإن قيل: أكثر مدلوله قد وقع اجماع المسلمين على خلافه، فكيف يكون مشهور بينهم؟

قلنا: قد صرح الشهيد في الذكري بأن الأكثر أوردوه و هذا الراوي الذي رواه ذكره الكشي و لم يتعرّض له بدم، و لا نريد بشهرته إلّا هذا القدر، و عدم عملهم بأكثر مدلوله لمعارض لا يقتضى تركهم العمل بالباقي.

فإن قيل: إيراد الأكثر له في كتبهم لا يقتضى قبوله لاشتمال كتبهم على المقبول و غيره.

قلنا: عدم تعرّضهم لذمّه مع توقّف الدواعي إليه، لأنّه مما يعمّ به البلوى، و مع ما قد جرت

(۱) المختلف، ج ۲، ص ۲۲۷: قال العلامة: و لم يحضرني الان حاله.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۱۹۶

عادتهم بإيراد ما يجدوه من وجوه الضعف، يقتضى قبوله خصوصا و قد أورد ابن بابويه في من لا يحضره الفقيه، فإنّه قد شرط في دياجه هذا الكتاب أن لا يورد فيه إلّا ما يفتى به و يحكم بصحّته و يعتقد فيه أنه حجّة فيما بينه و بين ربّه.

فإن قيل: مدلوله من حيث العدد متروك و معارض بما سلف من الأخبار الصحيحه المتضمنه لاعتبار خمسة فما زاد.

قلنا: يمكن التوفيق بينه وبين تلك الأخبار بما ذكره الشيخ في التهذيب من حمله على اعتبار هذا العدد في الوجوب العيني و حملها على اعتبار ذلك العدد في الوجوب التخييري؛ أو بما ذكره العلامة في التذكرة من أنه ليس نصاً في المطلوب، لأن الأقل من السبعة قد يكون أقل من الخمسة، فيحمل عليه جمعا بين الأدلة إلا أن الشهيد رحمه الله في الذكرى استبعد هذا الحمل الأخير نظراً أن «أقل» نكرة في سياق النفي فتعم، فهو في قوة لا تجب على كل عدد ينقص عن السبعة.

فإن قيل: هو معارض بمفهوم ما مر من صحیحة محمد بن مسلم عن أحدهما عليهما السلام قال:

سألته عن اناس في قرية هل يصلون الجمعة جماعة؟ قال: يصلون أربعا إذا لم يكن من يخطب بهم. (۱) فإن مفهوم الشرط في ذلك أنه إذا كان لهم من يخطب يصلون جمعة سواء حضر الإمام أم لا و مفهوم الشرط حجة عند الأكثر.

قلنا: لا- يتم التعارض بينهما و مفهوم الشرط و إن كان حجة عند الأكثر إلا أنه قد تقرّر في الاصول أن المفهوم بأقسامه لا يعارض المنطوق.

فإن قيل: يقيد باعتبار الإمام الأصل مع حضوره، أما مع غيبته فلا.

قلنا: لا ريب أن التقييد بذلك على خلاف الأصل لما تقرّر من أن الأصل اجراء اللفظ على إطلاقه، فلا يجوز اختيار هذا التقييد إلا أن يقوم دليل عليه، و من أدى على ذلك دليلاً- طالبناه بالبيان. فعلى هذا يجب أن يقيد الخبر الدال على اعتبار الإمام الأصل بالأخبار المطلقة أو المشتملة على اعتبار الإمام مطلقاً جمعا بين الأدلة.

فإن قيل: فعلى ما ذكرتموه من الاشتراط بالإمام أو نائبه لا تشرع الجمعة في الغيبة، لفقد الشرط مع تحقق المانع و هو النزاع الناشئ من الاجتماع، و ذلك خلاف المدعى؛ و الحكم بالجواز في صحیحة زرارة و موثقة عبد الملك يجوز استناده إلى إذن الإمام عليه السلام و هو يستلزم نصب نائب من باب المقدمة كما تبّه على ذلك العلامة في النهاية بقوله لَمَّا أذنا لزرارة و عبد الملك جاز لوجود المقتضى، (۲) و هو إذن الإمام و الأخبار الباقية مطلقاً و المطلق يجب تنزيهه على المقيد للعلم القطعي بوجوب الجمع بين الأدلة.

(۱) التهذيب ج ۳، ص ۲۳۸؛ الاستبصار ج ۱، ص ۴۱۹؛ وسائل الشيعة ج ۷، ص ۳۰۶

(۲) نهاية الأحكام، ج ۲، ص ۱۴

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۱۹۷

قلنا: فقد الشرط إنما يلزم إذا تحقق الوجوب مع عدم حضور نائب الغيبة، أما على تقدير قصر الوجوب على حضوره و الايتمام به كما هو المدعى فلا- يلزم، لما مر في المقدمة من أنه نائب على وجه العموم و اتفاق وجود المانع نادر لعدم توفر الدواعي إلى الاجتماع المستلزم له، فيبقى استفادته من الأخبار السابقة بلا معارض، و الحكم بالجواز في صحیحة زرارة و موثقة عبد الملك لا يجوز استناده إلى النائب الخاص و إنما لكان الوجوب عينيّا مع أن ظاهر التعبير فيهما بالحثّ و نحوه ممّا لا يشتمل على كلّ الإنكار ينفيه، و هذا التجويز أو الإيجاب من الإمام عليه السلام إنما كان مع عدم نفوذ أحكامه و تصرّفاته، فإذا زمانه على هذا التقدير يساوى زمان الغيبة، فلا يكون هذا التجويز مقصوراً على أهل عصره، فبطل القول بأنّه يلزم منه نصب نائب من باب المقدمة، لأن ذلك إنما يتم إذا كان النائب خاصاً و العام غير متوقّف على نصبهم، لأن الإمام قد نصب المجتهد في الأحكام الشرعية نائباً على وجه العموم كما مرّ و حينئذ نقول بموجب ما قالوه من أن الأخبار الباقية المطلقة مقيدة بالإمام أو نائبه.

فإن قيل: مدلول ما سلف من خبر عمر بن حنظلة الدال على أن المجتهد في الأحكام الشرعية له إذن من الائمة عليهم السلام في الحكم و الإفتاء و ذلك كيف يتناول الإذن في الصلاة؟

قلنا: بل مدلوله النيابة من قبلهم عليهم السلام مطلقاً فيدخل في ذلك محلّ النزاع؛ على أن الإذن منهم له فيما يتناوله النصّ من الحكم و الإفتاء أقوى من الإذن له في الصلاة فيكون دلالة عليه من قبيل مفهوم الموافقة كدلالة تحريم التأفيف (۱) على تحريم الضرب.

فإن قيل: فعلى ما قررت من أن الفقيه نائب في الغيبة يلزم أيضا ثبوت الوجوب العيني لتحقيق الشرط و أنتم لا تقولون به. قلنا: قد انعقد الإجماع على ثبوت البدل في محل النزاع و تقرّر أنه يمتنع شرعا التكليف بكلّ من البدل و المبدّل، فيتعلّق التكليف بأحدهما و هو معنى الوجوب التخييري؛ و لو لا الإجماع على أنه الثابت في محلّ النزاع لقلنا بثبوت الوجوب العيني فيه أيضا. و مدلول الآيه و الأخبار إنّما هو ثبوت الوجوب مطلقا، و قد مرّ أنّه تقرّر في الاصول أن الوجوب موضوع للأمر الكليّ الشامل لكلّ من الوجوب العيني و التخييري و استفادة أحدهما إنّما يكون بدليل من خارج، فإنّه إذا ثبت البدل تحقّق الوجوب التخييري، و إذا انتفى كان الثابت هو الوجوب العيني لانتفاء المقتضى لثبوت الوجوب التخييري.

فإن قيل: يمكن إرادته و إن انتفى مقتضيه، و هو البدل.

قلنا: بل إرادته على هذا التقدير ممتنع شرعا، لاستلزامه ما هو متفق على عدم جوازه، و هو تأخير البيان عن وقت الحاجة.

(۱) إشارة إلى الدلالة الأولويّة في الآيه الشريفه: و لا تقل لهما اف

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۱۹۸

فإن قيل: استعمال الوجوب في العيني أكثر، فيجب الحمل عليه عند إطلاق لفظ الوجوب.

قلنا: قد مرّ أنّنا أنّه حقيقة في المعنى الكليّ فيكون استعماله في بعض الأقسام مجازا، و كثرة استعماله في بعضها بمجرد لا يقلب هذا المجاز حقيقة كما أنّ قلّمه استعمال المعنى الحقيقي لا- يقلبه مجازا إلّا أن يحوج إرادة المعنى الحقيقي إلى القرينة و يتبادر المعنى المجازي.

الوجه الثالث: استصحاب الحال

فإنّ علماء الخاصّة و العامّة بأسرهم قد صرّحوا بوجوب الجمعة حال ظهور الإمام عليه السّلام بالشرائط التي من جملتها حضوره أو حضور نائبه، أما علماء الخاصّة فإنّ بعضهم إنّما منع منها حال الغيبة خاصّة و أما علماء العامّة فإنّهم أوجبوها على الأعيان و لم يفرّقوا في ذلك بين وجود الإمام و عدمه، و لا بين تعدّد حضوره و عدمه إلّا الحنفية، فإنّهم اشترطوا وجود إمام و إن كان جائرا و نفوا اعتبار إذنه في الوجوب عند التعدّد؛ فقد اتّضح أن القول بالوجوب حال الظهور ممّا لا كلام للفريقين فيه و الأصل بقاؤه إلى زمان الغيبة حتى يحصل الدليل الناقل و هو منتف و لو ادّعا مدّع طالبناه بالبيان و بهذا الوجه يمكن استصحاب الإجماع أيضا بناء على ما تقرّر عند علماءنا من أنه لا يقدح فيه مخالفة حيّ معروف النسب.

فإن قيل: الناقل حاصل و هو اشتراط الوجوب بظهور الإمام فينتفى الوجوب لما تقرّر من وجوب انتفاء المشروط بانتفاء الشرط الذي يتوقّف عليه تأثير المؤثّر.

قلنا: هذا يتمّ إذا كان مطلق الوجوب مشروطا به، أمّا إذا كان المشروط به هو الوجوب العيني فلا، لاختصاص الانتفاء بانتفائه على أنا نقول بموجبه، فإنّ أصل الوجوب و إن كان مشروطا بالإمام أو نائبه لكن قد مرّ الدليل على أنّ المجتهد نائبه على وجه العموم.

فإن قيل: فيلزم بحكم الاستصحاب القول بالوجوب العيني في محلّ النزاع.

قلنا: هذا إنّما يلزم أن لو كان الوجوب المستصحب هو الوجوب العيني، أمّا لو كان المستصحب هو الوجوب في الجملة فلا، لما مرّ من انعقاد الإجماع على انتفاء الوجوب العيني، لأنّه مشروط بظهور الإمام فلا يعقل استصحابه مع انتفاء شرطه، فيبقى الوجوب التخييري لا محالة.

فإن قيل: فيلزم بمقتضى الاستصحاب شرعيّة الجمعة على تقدير الاكتفاء بظهوره و إن لم يكن نائبه الفقيه الجامع لشرائط الفتوى حاضر.

قلنا: قد انعقد الإجماع على عدم الاكتفاء في الشرعية بظهوره مطلقا بل لا بدّ فيها من حضوره أو حضور نائبه، فهذا هو الّذی يلزم استصحابه دون ما عداه، و قد استدلّ الشهيد رحمه الله

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۱۹۹

في شرح الإرشاد «۱» على محلّ النزاع بأصالة الجواز و اعترض عليه المحقق والدي - قدس الله روحه - بأنّها لا يستدلّ بها على فعل شيء من العبادات إذ كون الفعل قرْبَةً و راجحا بحيث يعبّد به توقيفي يحتاج إلى إذن الشارع و بدونه يكون بدعة. «۲» قلنا: قد جاء الأصل بمعنى الاستصحاب كما صرح به العضدي في شرح مختصر الحاجب فلعلة المراد من ذلك فيكون تقدير كلامه «لأنّ الأصل بقاء ما كان على ما كان» و حينئذ لا يتوجّه هذا الإشكال أصلا و ما أجاب به بعض الفائزين بدرجة الشهادة «۳» عن ذلك بأنّ الجواز الّذی هو جزء هذا الدليل إنّما يراد به معناه الأعمّ و هو مقابل التحريم إذ لا يناسب إرادة معناه الأخصّ المرادف باعتباره للإباحة في العبادة لكن لا يراد به إلّا الوجوب إذ الإباحة و الكراهة منفيان للإجماع على اعتبار الرجحان في العبادة، و كذا النذب، للإجماع على أنّ الجمعة متى شرعت وقعت بدلا عن الظهر لا يقل أصلا إلّا أن يراد بأصالة الجواز بهذا المعنى الّذی يرجع الجواز باعتباره إلى الوجوب ما قرّرناه نحن من الاستصحاب إذ لو أريد غيره لصار تقدير الدليل هكذا، لأنّ الأصل الجواز الذي يؤول إلى الوجوب، و ذلك غير مطابق للأصول المقرّرة كما هو ظاهر، لكن إرادته من أصالة الجواز ما قرّرناه من الاستصحاب لا يناسب ما ارتكبه من الاستدلال على ذلك بالاستصحاب لما فيه من بشاعة التكرار.

فإن قيل: إنّما يلزم عدم مطابقتها لذلك للأصول المقرّرة إذا أريد الاستدلال بأصالة الجواز على الوجوب، و ليس ذلك مرادا بل المراد الاستدلال بها على أصل الجواز و استفادة الوجوب منها بدليل من خارج للعلم بأنّها متى شرعت وجبت.

قلنا: فعلى هذا التقدير لا- يكون أصالة الجواز بمجرد دليلها- على المطلوب و هو الوجوب و إلّا لم يزل عدم اندفاع أصل الاعتراض بالكلية، بل يكون الدليل على ذلك مجموع أصالة الجواز مع ما قد علم من خارج من أنها متى شرعت وجبت، فيصير تقدير الدليل هكذا «هذه الصلاة جائزة»، لأنّ الأصل الجواز، و كلّما جازت قد وجبت، لما علم من خارج؛ ينتج هذه الصلاة قد وجبت، لكن جعل الدليل مرکبا من هذين الأمرين، ياباه ظاهر عبارة الشهيد رحمه الله إذ ظاهرها أن أصالة الجواز بمجرد دليل و هذا التقرير يقتضى أنّها جزء الدليل و أين أحدهما من الآخر؛ فعلى هذا يتوجّه أصل الاعتراض على ظاهرها و يندفع بما قرّرناه سابقا.

[فصل في] القول بعدم جواز فعلها في محلّ النزاع، أعني حال الغيبة

إشارة

و حضور الفقيه الجامع لشرائط الفتوى و الايتمام به و هو قول السيد المرتضى في المسائل الميفارقيات:

(۱) غاية المراد، ج ۱، ص ۱۶۶: و المعتمد في ذلك أصالة الجواز، و عموم الآية، و عدم دليل مانع.

(۲) رسائل المحقق الكركي، ج ۱، ص ۱۵۲

(۳) مقصود شهيد ثاني است.

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۲۰۰

لا- جمعة إلّا مع إمام عادل أو من نصبه الإمام؛ «۱» و ذلك لأنّه قد تقرر في الأصول أنه إذا تعدّر النفي للمهيّبة الذي هو المعنى الحقيقي، تعيّن المصير إلى أقرب المجازات إليه و هو نفي الصّحة.

فإن قيل: يجوز حملها على خلاف الظاهر بأن يراد به نفي الصّحة مع إمكان الإذن لا مطلقا أو نفي الكمال، و القرينة على ذلك ما

صرّح به فی کتاب الفقه الملکی «۲» من أن الأحوط اشتراط الجمعة بإذنه.

قلنا: منعه من صلاحية تصريحه بذلك قرينه على ارتكاب خلاف الظاهر في كتاب آخر على أنه يجوز ارتكاب خلاف الظاهر فيما صرّح به في كتاب الفقه الملکی بأن يقال و الأحوط اشتراط الجمعة بإذنه على القول بالوجوب التخييري الذي لا نقول نحن به، و أيّ اولوية لارتكاب خلاف الظاهر في ذلك الكتاب على ارتكابه هنا و من ادعى الاولوية طالبناه بالبيان.

فإن قيل: يجوز أن يراد بالإمام العادل الواقع في عبارته ما يعمّ الإمام العدل الجامع لشرائط الفتوى؛ و حينئذ لا تدلّ عبارته على عدم الجواز في الغيبة كما قيل.

قلنا: هذا يأباه الحكم بصحتها مع حضور منصوبه، للعمل القطعي بانتفاء الصحة مع حضور منصوب غير إمام الأصل؛ و على كلّ حال فقد نصّ على هذا القول سلّار بن عبد العزيز حيث قال: و لفقهاء الطائفة أن يصلّوا بالناس في الأعياد و الاستسقاء، فأما الجمع فلا، «۳» و اختاره محمد بن ادريس و مال إليه العلامة في المنتهى و في باب الأمر بالمعروف من التحرير و كذا الشهيد في الذكري فإنه قال بأنّه متوجه بعد أن رجّح الأول أعنى القول بالجواز، فيظهر اضطرابه في الفتوى و قد نسبه المحقق [والدي]- قدس الله روحه إلى الشيخ في الخلاف، و الشهيد في البيان إلى أبي الصلاح و إن نوزع في صحّة كلّ من هاتين النسبتين؛ نعم هو ظاهر عبارته في الجمل؛ «۴» لأنّه اشترط فيه السلطان العادل أو من يأمره السلطان بذلك و يدلّ عليه بوجوه:

[الوجه الأوّل]: الإجماع على اشتراط انعقاد الجمعة بالإمام أو منصوبه؛

و هذا الشرط منتف في محلّ النزاع، فينتفي الانعقاد لامتناع ثبوت المشروط مع انتفاء الشرط؛ و أجاب عن ذلك العلامة في المختلف بمنع انعقاد الإجماع على خلاف صورة النزاع، «۵» أي على انتفاء

(۱) رسائل المرتضى، ج ۱، ص ۲۷۲

(۲) في المخطوطة: الفقيه الملکی.

(۳) المراسم الشرعية، ص ۲۶۴

(۴) شرح جمل العلم و العمل ص ۱۲۱ و ۱۲۲

(۵) مختلف الشيعة، ج ۲، ص ۲۵۳.

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۲۰۱

الشرعية فيها و إلّا لم يتحقّق للنزاع وجه أصلا و بالقول بالوجوب «۱» فإن المجتهد منصوبه على وجه العموم.

فإن قيل: هذا المنع الصادر منه لا ينافي ما أورده هو في غير هذا الكتاب و كذا غيره من إجماع علماءنا على اشتراط الوجوب بالإمام أو منصوبه.

قلنا: بل لا ينافيه لأنه منعه من انعقاد الإجماع منّا على عدم شرعية الجمعة في الغيبة مطلقا بحيث يندرج في ذلك كلّ من حالتى حضور المجتهد و عدم حضوره، إذ لا يعقل ما زعمه بعض الفائزين بدرجة الشهادة من أنّه أراد بذلك المنع من انعقاد الإجماع على اشتراط الوجوب بالإمام أو نائبه بعد أن حكاها على ذلك في كتبه كالتذكّرة و المنتهى لما فيه من شائبة المناقضة، و حينئذ فدعواه الإجماع على ذلك بحالها و المنع غير مناف لها أصلا إذ مقتضاه عدم تسليم دعوى الإجماع على عدم شرعية الجمعة حال الغيبة و لو مع حضور المجتهد بل يجب الحكم بالشرعية مع حضوره، لما ثبت من أنه نائب على وجه العموم.

فإن قيل: فعلى هذا لا يعقل الخلاف الواقع على تقدير حضوره لتتحقق الشرط نظرا إلى اندراج في النائب الذي قد انعقد الإجماع على اشتراط الوجوب به.

قلنا بل یعقل، فإن النائب الخاص قد انعقد الإجماع على أنه نائب في الصلاة إذا نصب لها أو مطلقاً؛ أما نائب الغيبة فقد وقع الشك في أنه هل هو نائب في الصلاة فيدخل في النائب الذي قد انعقد الإجماع على الاكتفاء به أم لا، وإن كان قد استخرج الحكم بكونه نائباً فيها من النص المقتضى لثبوت نيابته فيما هو أقوى منها كالحكم، و الإفتاء.

الوجه الثاني: الظاهر ثابتة في الذمة بيقين والأصل بقاء ما كان على ما كان،

فيتوقف يقين البراءة عليها؛ وأخبار الآحاد إنما تثمر الظن فلا يركن إليها؛ وأجاب عن ذلك العلامة في المختلف أيضاً بأن قيام الأدلة الدالة على مشروعية الجمعة تمنع من يقين بثبوتها على أنه عين المتنازع فيه، فيكون الاستدلال به مصادرة؛ «٢» وأجاب عن ذلك الشهيد في شرح الإرشاد بوجه آخر وهو أنه يكفي في البراءة الظن الشرعي وإلا لزم التكليف بما لا يطاق، «٣» وفي ذلك اعتراف بوجود الظاهر.

الوجه الثالث: الجمعة لو شرعت حال الغيبة لوجب عينا،

لكن التالي باطل بالإجماع فالمقدم مثله؛ بيان الملازمة أن الدلائل الدالة على الجواز دالة على الوجوب، فإذا اعتبرت دلالتها لزم القول به، وأجاب عن ذلك المحقق والدي قدس الله روحه بأن الدلائل إنما دلّت على مطلق الوجوب الذي قد مرّ غير مرّة أنه موضوع للقدر المشترك بين الوجوب العيني و

(١) في الاصل: بالقول بالوجوب.

(٢) راجع: المختلف، ج ٢، ص ٢٥٣

(٣) غاية المراد، ج ١، ص ١٦٤

دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ٢٠٢

التخييري، و لما انتفى الوجوب العيني حال الغيبة- لما حكيناها عن التذكرة و التحرير و الذكرى من الإجماع من علماءنا رحمهم الله على انتفاءه لانتفاء شرطه، و هو ظهور الامام عليه السلام- تعين الوجوب التخييري، و لا يلزم من انتفاء شرط الواجب الخاص انتفاء شرط الواجب مطلقاً.

و يمكن الجواب عن هذه الوجوه الثلاثة المصرحة بالمنع بنوع آخر بأن يقال أنها استدلال في مقابل النص، لما مرّ من دلالة صحیحته زارة و موثقة عبد الملك على ثبوت الوجوب التخييري حال الغيبة، فلا يلتفت إلى شيء منها.

أما الخاتمة

ففي بيان خطأ من زعم تحقّق الخلاف من علماءنا رحمهم الله في ثبوت القول بوجوبها عينا على ذلك التقدير و إيراد ما زعمه دليلاً على ذلك.

فنقول: قد أجمع العلماء كافة على انتفاء الوجوب التخييري حال الغيبة مع حضور الفقيه المعبر عنه بالمجتهد في الأحكام الشرعية، كما أجمع الخاصية بأسرهم على انتفاء الوجوب العيني حال الغيبة و لو مع حضور الفقيه، و ذلك لما مرّ من أنّ العامّة بأجمعهم قد انفردوا بالمساواة بين حكم الظهور و الغيبة، فأثبتوا الوجوب العيني في الحالين سواء كان المجتهد موجوداً أم لا، و الخاصّة بأسرهم شرطوا في تحقّق أصل الوجوب الإمام أو نائبه. لما رواه الشيخ باسناده عن محمد بن مسلم و قد تقدّم، و باسناده أيضاً عن طلحة بن يزيد عن أبي

عبد الله عليه السلام قال: لا جمعة إلّا في مصر تقام فيه الحدود»، «۱» وجه الاستدلال أنّ الرواية الأولى دلّت على اعتبار إمام الأصل في ثبوت الوجوب و الرواية الأخيرة دلّت على اعتباره في تحقّق الشرعية فيكون المراد اعتباره في مطلق الوجوب الذي هو موضوع للقدر المشترك بين الوجوب العيني و التخييري فلا- تشريع بدونها، و الإجماع دلّ على قيام نائبه مقامه؛ و الرواية الأخيرة و إن كانت ضعيفة السند نظرا إلى أن راويها بترى إلا أنّها موافقة لما عليه الأصحاب إلّا في اشتراط المصّر ظاهرا، و يمكن تأويلها فيكون التقدير لا جمعة غالبا إلّا في مصر، و ذلك لأنّ حصول جميع شرائطها في القرى و البوادي نادر بالنسبة إلى حصولها في الأمصار.

فقد أتضح بحمد الله سبحانه أن ما رجّحه بعض المتأخرين الفائزين بدرجته الشهادة في الرسالة التي أفردها في صلاة الجمعة «۲» من القول بوجوبها عينا حال الغيبة مع تعدّد الإمام أو نائبه و لوفقيها بجانب للصواب، مخالف لما أطبق عليه الأصحاب؛ و سيأتي لذلك مزيد تحقيق إن شاء الله تعالى.

(۱) التهذيب، ج ۳، ص ۲۳۹، حديث ۶۳۹؛ الإستبصار، ج ۱، ص ۴۲۰، ح ۱۶۱۷

(۲) گذشت که مقصود شهيد ثانی و رساله صلاة الجمعة اوست که در همین مجموعه چاپ شده است.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۰۳

و قد أسنده إلى بعضهم تعويلا على ما وجده من بعض عباراتهم المطلقة التي لا تدلّ على مطلوبه بوجه من الوجوه، و على ما اشبهه عليه من أمر الإجماع، و سنحّق الكلام على وجه يزيل الشبهة التي أوردها عليه، و يتمّ خطأ ما توهمه قولاً لبعضهم بعون الله سبحانه و تعالى. و قد احتجّ عليه بعموم الآية و الأخبار، و بأصالة الجواز، و باستصحاب الحكم المجموعه عليه.

و الجواب عن الآية بأنّها إنّما تدلّ على الوجوب؛ و قد مرّ أن موضوعه الحقيقي القدر المشترك بين الوجوب العيني و التخييري، فإذن لا- يستفاد أحدهما من الآية أصلا بل بدليل من خارج، و لذلك افتقرت إلى بيان النبي صلّى الله عليه و آله فعلا أو قولاً، و مثله الجواب عن الأخبار و كذا عن أصالة الجواز إن تمّ الاستدلال بها على وجه يؤول إلى الوجوب، و قد بينا أنه لا يتمّ؛ و أما الجواب عن الاستصحاب فبأن نقول لا يتأتى استصحاب الوجوب العيني إلى زمان الغيبة، لأنّ الشهيد رحمه الله في الذكرى قد شهد بانتفائه عن حال الغيبة بقوله إن عمل الطائفة على انتفاء الوجوب العيني في سائر الأعصار و الأمصار؛ «۱» و كذا العلامة في التذكرة و التحرير كما مرّ غير مرّة، و يرشد إلى ذلك تعبيرهم عن حكم الظهور بالوجوب و عن حكم الغيبة بالجواز و الاستصحاب.

و يمكن الجواب عن هذه الأدلّة الأربعة بوجه آخر بأن يقال عموم الآية و الأخبار يجب تخصيصه بما مرّ آنفا من الإجماع، و من حديث محمد بن مسلم و طلحة بن يزيد الدالين على اشتراط إمام الأصل في الوجوب، و من صحيح زرارة و موثّق عبد الملك الدالين على أنّ الثابت في الغيبة هو الوجوب التخييري؛ و أصالة الجواز و الاستصحاب لا- يلتفت إليهما بعد ورود النص، لما تقرّر من أن الاستدلال في مقابل النص غير مسموع و الشهرة التي ادّعاها على مطلوبه ذلك أعنى ثبوت الوجوب العيني في الغيبة لا تتمّ بعد ما عرفت من حكاية أجلاء علماءنا الإجماع على انتفائه و تصريح كبارهم بأنّ النزاع إنما وقع في تحقّق الشرعية مع حضور نائب الغيبة لا مطلقاً، و لا ريب أن دعواها على ذلك عجيب منه بعد ملاحظة ما صرّحوا به من أن أحدا منهم لم يذهب إليه في طبقه من الطبقات، و لا في عصر من الأعصر المختلفة عن عصر النبي صلّى الله عليه و آله و تسليم القول بأنهم أعلم بمواقع الإجماع و الخلاف.

و بعد، فلو قطعنا النظر عمّا صرّحوا به من انعقاد الإجماع على انتفاء ذلك لجزمنا به أيضا، لأننا بعد التتبع التام وجدنا أنّ كتبهم الموضوعه لبيان الخلاف و الوفاق خالية منه، مع أنّ دأبهم إيراد الخلاف النادر في المسائل النادرة؛ و كذا وجدنا كتب الأحاديث المروية عن أئمتنا عليهم السلام خالية من التصريح به مع أنّ ديدنهم إيراد الأحاديث الواردة من طرقهم، و إن ندر العمل بها،

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۲۰۴

فلو كان ذلك قولاً لأحد منهم لنقل إلينا جزماً كما نقل القول بالجواز و المنع مع حضور نائب الغيبة بل كان نقله أهم من ذلك، لما فيه من البعث على عدم التهاون في إهمال هذا الواجب الكبير و عدم تركه ميلاً- إلى غيره؛ فكان عدم نقلهم إياه مع أنه مما يعتم به البلوى، دليلاً- على انتفاءه فلا يجوز ارتكابه بمجرد إطلاق بعض الروايات و العبارات ما لم يعلم ذهاب بعض علماءنا رحمهم الله إليه، و اشتغال بعض النصوص عليه حذراً من خرق الإجماع و الإبداع في الدين، إذ ليست البدعة أمراً أزيد على اعتقاد رجحان ما لم يرد به النص، فكيف إذا نطقت كتبهم بالإجماع على خلافه، و شهدت النصوص بانتفائه كما أسلفنا شيئاً من ذلك.

و قد فهمه من قول المفيد في الإشراف بعد أن صرح باشتراط اجتماع خمسة يجتمع فيهم تسع صفات و اعتبر في الخامس منهم ظاهر الإيمان، و طهارة المولد، من السفاح، و السلامة من ثلاثة ادواء البرص و الجدام و المعرة بالحدود و المشتبه لمن أقيمت عليه في الإسلام، و المعرفة بفقهاء الصلاة ۷ و الإفصاح في الخطبة و القرآن، و إقامة فرض الصلاة في وقتها من غير تقديم و لا تأخير عنه بحال، و الخطبة بما يصدق فيه من الكلام، فإذا اجتمعت هذه الثماني عشر خصلة وجب الاجتماع في الظهر يوم الجمعة على ما ذكرناه، و كان فرضها على النصف من فرض الظهر الحارّ في الأيام؛ و منشأ فهمه ذلك عبارة هذه الرسالة اكتفاء مصنفها في الإمام بظاهر الإيمان المعبر في الحكم بالعدالة من غير أن يصرح باعتبار اجتهاده، و كذا تصريحه بتحقيق الوجوب الذي ظاهر في العيني على تقدير حضور تلك الخصال من غير أن يفرق بين حكم زمان الظهور و الغيبة، و ضعف منشأ ظاهر؛ فإن عدم تصريحه باعتبار اجتهاده لا يدل على عدم قطعاً، و دعوى أظهرية الوجوب في العيني مدفوعة بما تقرّر من أن موضوعه الحقيقي إنما هو القدر المشترك بينه و بين التخييري؛ و الاكتفاء في التعبير عن حكم زمان الظهور و الغيبة بلفظ الوجوب الصادق على العيني و التخييري لا يلزم منه إرادة الفرد الأوّل في الحالين و عدم الفرق بين حكم الحالين لفظاً للاعتماد على ما هو المقرّر في المذهب الحقّ المعروف عند الطائفة المحقّقة من ثبوت الوجوب العيني في حال الظهور، و التخييري في حال الغيبة؛ فلا يذهب على أحد ثبوت العيني حال الغيبة أيضاً.

و فهمه أيضاً من قول أبي الصلاح في الكافي بعد أن صرح بعدم انعقاد الجمعة إلّا بإمام الملة أو منصوب من قبله أو من يتكامل له صفات إمام الجماعة عند تعذر الأمرين، فإذا تكاملت هذه الشروط انعقدت الجمعة و انتقل فرض الظهر من أربع ركعات إلى ركعتين بعد الخطبة و تعين فرض الحضور على كلّ رجل بالغ حرّ سليم، مخلى السرب، حاضر بينه و بينها فرسخان فما دونها، و يسقط فرضها عن عداه، فإن حضرها تعين عليه فرض الدخول

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۲۰۵

فيها جمعه. «۱»

و منشأ فهمه ذلك منها تعبيره بتعيين الحضور عند تكامل الشرائط من غير أن يفرق بين حكم زمان الظهور و الغيبة. و هو بزعمه يدل على ثبوت الوجوب العيني في الحالين. و لا- ريب أنه منشأ ضعيف غير ناطق بمراده، لأنه يحتمل أنه أراد بثبوت الوجوب العيني على تقدير تكامل الشرائط الاختيارية خاصة، فكيف يجوز له القول بتحقيقه في الغيبة و نسبتته إلى مثل هذا الفاضل بمجرد هذه العبارة التي تحتمل ما قلناه احتمالاً قريباً، و كيف يجوز له أيضاً بمجرد اشتراطه في إمام الجمعة تكامل صفات الجماعة أن يحدث قولاً بعدم اعتبار الاجتهاد فيه أيضاً مع أنه يحتمل احتمالاً قريباً أنه أراد بذلك الرد على العامة القائلين بعدم اشتراط عدالة الإمام لا عدم اعتبار اجتهاده، مع أن تخصيص اعتبار شيء لا ينفى اعتبار ما عداه.

و بذلك اتضح ضعف منشأ فهمه الأمرين أيضاً من قول أبي الفتح الكراچكي في كتابه المسمى ب تهذيب المسترشدين: و إذا حضرت العدة التي يصحّ أن تنعقد بحضورها الجماعة يوم الجمعة، و كان إمامهم مرضياً متمكناً من إقامة الصلاة في وقتها و إيراد الخطبة على وجهها، و كانوا حاضرين آمنين ذكورا بالغين كاملين العقول أصحاء، و جبت عليهم فريضة الجمعة جماعة، و كان على الإمام أن يخطب بهم خطبتين و يصلّي بهم بعدهما ركعتين. «۲»

و كذا من عبارة الشيخ في المبسوط «٣» و من قوله في النهاية و من شرائطه أن يكون هناك إمام عادل أو من نصبه الإمام للصلاة بالناس إلى أن قال: ولا بأس أن يجتمع المؤمنون في زمان الغيبة بحيث لا ضرر عليهم فيصلّوا جماعة بخطبتين؛ فإن لم يتمكنوا من الخطبة جاز لهم أن يصلّوا جماعة، لكنهم يصلّون أربع ركعات؛ «٤» فإن فهمه الأمرين إنما نشأ من تعليق جواز الظهر على عدم تمكّنهم من الخطبة التفاتا إلى أن ذلك يدلّ بمفهوم الشرط على عدم جوازها لو تمكّنوا منها و هو يقتضى الوجوب العيني؛ و عدم اشتراط إذن الإمام أيضا، و نفي البأس لا ينافيه لأنه دالّ على الجواز بالمعنى الأعمّ الذي يؤول إلى الوجوب، و ذلك الذي فهمه و ركن إليه التفاتا إلى دلالة مفهوم الشرط عليه لا تنطق به العبارة و لا يستقيم بعد ملاحظة قوله في الخلاف من شرط انعقاد الجمعة الإمام أو من يأمره الإمام بذلك من قاض أو امر و نحو ذلك، و متى أقيمت بغير أمره لم يصحّ محتجرا على ذلك بالاحتياط و بإجماع الفرقة المحقّقة ناقلا الخلاف فيه عن أهل الخلاف متعرّضا عليه بقوله: فإن قيل: أليس قد رويتم في ما

(١) الكافي، ص ١٥١

(٢) و العبارة وردت أوّل مرة في رسالة الشهيد في صلاة الجمعة.

(٣) المبسوط، ج ١، ص ١٤٣

(٤) النهاية، ص ١٠٣

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ٢٠٦

مضى من كتبكم «١» أنه يجوز لأهل القرايا و السواد و المؤمنین إذا اجتمع العدد الذي تتعقد بهم أن يصلّوا الجمعة؟ قلنا: ذلك مأذون فيه مرعّب فيه، فجرى ذلك مجرى أن ينصب الإمام من يصلّى بهم. «٢» و هذا الجواب يوهّم خلاف مطلوبه، و هو الجواز في الغيبة، و لذلك قال ابن ادریس «٣» أنه جواب عجيب مجيبا عن السؤال بأنّ جوازها منهم إما يقول به إذا كان فيهم نواب الإمام أو نواب خلفاءه لا مطلقا. و الّذي سنح لي في توضيح السؤال و الجواب الذي أورده من طرف العامّة بطريق الإلزام بعد ما أسلف انفرادهم عن الفرقة المحقّقة بعدم صحّتها من أهل القرى و السواد، أنه إذا جازت منهم على قولكم فليجز في زمان الغيبة؛ و في تقرير الجواب أن جوازها منهم إنما استند الى إذن الإمام لهم بإيقاع الكاملين منهم إياها بالشرائط، فكان ذلك جاريا مجرى أن ينصب من يصلّى بهم، و لا يلزم من ذلك ثبوتها في زمان الغيبة. و بما قرّرناه يؤول الى ما أجاب به ابن ادریس و لا يكون تعجبه في محلّه لأنه توهم أنه أراد بذلك الجواب القول بالجواز في الغيبة مع أنه لا يليق أن ينسبه بعد أن نقل عنه في هذا الكتاب و كذا غيره كلا علامة و ولده فخر الدين و المحقق والدي قدس الله روحه أنه منع منها في الغيبة كما يرشد إليه ظاهر كلامه في الجمل أيضا، فإذن لا يتمّ نسبة بعض الفائزين بدرجة الشهادة خلافه إلى الخلاف؛ و قد احتمل حمل قول الشهيد في اللمعة «لا تتعقد إلّا بالإمام أو نائبه و لو فقيها مع إمكان الاجتماع في الغيبة» على ثبوت هذا القسم من الوجوب حال حضور نائب الغيبة و فهم ما تنزّل إليه في شرح اللمعة بعد أن أطلع على فساد ما اختاره من الوجوب العيني في الغيبة لما أورده من الإجماع على انتفاء هذا القسم من الوجوب إلى الجواز مع عدم حضور المجتهد من قول الشهيد في الذكرى في سياق شروط النائب: التاسع: إذن الإمام له، كما كان النبيّ صلّى الله عليه و آله يأذن لأنمة الجمعات، و أمير المؤمنين عليه السّلام بعده، و عليه إطباق الإماميّة، هذا مع حضور الإمام عليه السّلام؛ و أمّا مع غيبته كهذا الزمان ففي انعقادها قولان: أصحّهما- و به قال معظم الأصحاب- الجواز إذا أمكن الاجتماع و الخطبتان، و يعلّل بأمرين: أحدهما: أن الإذن الحاصل من الأئمة الماضين، فهو كالإذن من إمام الوقت. و لأنّ الفقهاء حال الغيبة يباشرون ما هو أعظم من ذلك بالإذن، كالحكم و الافتاء، فهذا أولى. الثاني: إن الإذن إنّما يعتبر مع إمكانه، أمّا مع عدمه فيسقط اعتباره، و يبقى عموم القرآن و الأخبار خاليا عن المعارض- إلى قوله- و التعليلان

(۱) در چاپی: فیما معنی و فی کتبکم

(۲) الخلاف، ج ۱، ص ۶۲۶

(۳) السرائر، ج ۱، ص ۳۰۳

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۰۷

حسان، و الاعتماد علی الثانی. «۱» و ذلك لأنه تخيل أنه لما جعل مبنى التعليل الثانی الذي اعتمده على سقوط اعتبار إذنه مع التغدر، استلزم سقوط اعتبار حضور نائب الغيبة؛ لأنّ الباعث على اعتباره تحصيل الإذن الذي هو شرط الصلاة و لا ريب أنّ ما احتمل إرادته من عبارة للمعة لا يعقل أصلا بعد ما تلونه من حكاية جمع كثير من علماءنا- منهم مصنّفها- إجماعهم على انتفاء حال الغيبة.

و ما فهمه من التعليل الثانی الواقع في عبارة الذكرى من الجواز مع عدم امكان الإذن، إنما يستقيم إذا حمل الإذن الواقع فيها الّذى يسقط مع عدم إمكانه على الإذن العام الّذى يتحقّق مع حضور المجتهد؛ و ذلك لا يجوز لأحد أن ينسب إرادته إلى مثل هذا الفاضل المحقق بعد أن أطلع فيما تقدّم من كلامه على نقل الإجماع من علماءنا رحمهم الله؛ على أنّ من شروطها السلطان العادل و هو الإمام أو نائبه، لاستلزامه نوعا من التدافع بين كلاميه و شائبه من المناقضة بينهما؛ مع إمكان أن يحمل كلامه على وجه لا يتوجّه عليه شيء من ذلك بأن يقال: أنه أراد بذلك الإذن الّذى يسقط مع التّعذر الإذن الخاص كالإذن العام المتحقّق بحضور المجتهد، و إلى ذلك يرشد مقابله التعليل الثانی المقتضى لاعتبار الإذن مع الإمكان بالتعليل الأوّل المقتضى لعدم اعتباره؛ و كذا بناؤه القول بالمنع على أنّ إذن الإمام شرط الصحّة و هو مفقود؛ بيان ذلك أنه إذا بنى القول بالمنع على اشتراط الإذن الخاص في الصحّة، كان المناسب أن يبنى القول بالجواز على أنّ ذلك الإذن غير شرط [الصحّة] فيها بل يكفي الإذن العام المتحقّق بحضور المجتهد.

فإن قيل: هذا الحمل الذي ذكرتموه يقتضى اشتراط الانعقاد بحضور المجتهد و ذلك لا يناسب ما استدللّ به من عموم الآيه و الأخبار. قلنا: عدم مناسبة ذلك له مسلّم إذا أراد به العموم الحقيقي، لكنّه لم يرد قطعا للعلم بانتفائه بما اتّفق على اشتراطه من العدد و الخطبتين، بل إنّما أراد به العموم الإضافي كما يرشد إليه ما أورده في شرح الإرشاد من استدلاله على الجواز بعموم الآيه، بعد أن ردّ دليل المانعين بالقول بموجبه، إذ الفقيه نائب أيضا؛ فإنّ المفهوم من سياق ذلك أن مراده عمومها لمحلّ النزاع و هو الجواز مع حضور نائب الغيبة.

و بعد فإنّ اشتراط الانعقاد بحضور الفقيه لا ريب فيه، و قد حكى المحقق والدي- قدّس الله روحه- الإجماع ممّا على ذلك متعذرا عن إطلاق بعض العبارات بالاعتماد على ما تقرّر في المذهب و صار معلوما بحيث صار التقيد به في كلّ عبارة مما يكاد بعد تسامحا، و يرشد إليه قصرهم مورد الخلاف على حضوره، ألا ترى إلى قول العلامة في التذكرة: و هل للفقهاء المؤمنين حال الغيبة و التمكن من الاجتماع و الخطبتين صلاة الجمعة؟ أطبق علماؤنا على

(۱) الذكرى، ج ۴، ص ۱۰۴-۱۰۵

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۰۸

عدم الوجوب؛ لانتفاء الشرط، و هو ظهور الإذن من الإمام عليه السّلام «۱» و إلى تسليمه في المختلف ما استدللّ به المانعون من الإجماع على اشتراط الانعقاد بالإمام أو نائبه كما هو المذهب؛ و إلى ما جرى عليه ابن فهد في المهذب «۲» و الشهيد في شرح الارشاد من نحو ما في المختلف و الى قوله في الدروس: و في الغيبة يجمع الفقهاء مع الأمن و يجزى عن الظهر على الأصحّ. «۳» و في للمعة و لا تنعقد إلّا بالإمام أو نائبه و لو فقيها مع إمكان الاجتماع في الغيبة، «۴» مع أن العطف بلو الوصلية لبيان أخفى الأحوال؛ و إلى قول المقمّاد في التنقيح: و مبنى الخلاف أنّ حضور الإمام هل هو شرط في ماهية الجمعة و مشروعيتها، أم في وجوبها؟ فابن ادريس

على الأوّل، و باقى الأصحاب على الثانى؛ «۵» و قد أومى إلى ذلك الشهيد فى الذكري بقوله: مبنى القول بالمنع على [أن] إذن الحاكم شرط الصحّة و هو مفقود، «۶» و إن كان فى هذا البناء بحث التفاتا إلى بناء الثانى على [أن] اشتراط حضوره فى الوجوب يقتضى بقاء الجواز بعد ارتفاع الوجوب، و هو معلوم العدم لأنّ الجواز الذى هو جزء الوجوب لا يرد به معناه الأخصّ المرادف باعتباره للإباحة قطعاً، بل الأعمّ الذى هو الجنس المقوم بفصل الحرج بالترك؛ و بعد ارتفاع هذا الفصل الحكم بارتفاعه و تقوّمه بفصل عدم الحرج بالترك، ينفى صدق ارتفاع الحرج بالترك برفع الجزأين معا و برفع الحرج بالترك خاصه، فارتفاعه أعم من كلّ منهما و لا دلالة للعام على الخاص، فلا يقطع بتحقيق فصل عدم الحرج بالترك؛ و حكم الأصل يقتضى نفيه، فينتفى الجواز على القول الثانى أيضا إلّا أن يرد بالوجوب المرتفع العيني فيبقى الوجوب التخييري ثابتا بصحيح زرارة و موثق عبد الملك لكن بشرط حضور الفقيه الذى هو مورد الخلاف.

فإن قيل: يجوز أن يكون مرادهم هنا بالفقيه الذى جعلوه مورد الخلاف معناه العام المعبر عنه بالعالم بالأحكام الشرعية الفرعية و لو بالتقليد كما صرّحوا بإرادته فى باب الوقف و الوصية و نحو ذلك، فلا يكون الحكم مقصورا على حضور المجتهد. قلنا: قد نقل فى عرف الأصوليين إلى المعنى الخاص المعبر عنه بالعالم بالأحكام الشرعية الفرعية عن أدلتها التفصيلية إمّا بالفعل أو بالقوة القريبة منه لا يطلقونه على المعنى العام مجرّدا عن القرينة، فيكون عندهم حقيقة فى المعنى الخاص، [و] مجازا فى المعنى العام؛

(۱) تذكرة الفقهاء، ج ۴، ص ۲۷، مسألة ۳۸۹

(۲) المهذب البارع فى شرح مختصر النافع، ج ۱، ص ۴۱۴

(۳) الدروس، ص ۴۱

(۴) اللعة الدمشقية، ص ۳۲ (قم دار الفكر، ۱۴۱۱)

(۵) التنقيح الرائع لمختصر الشرائع، ج ۱، ص ۲۳۱

(۶) الذكري، ج ۴، ص ۱۰۴-۱۰۵

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۲۰۹

فلا- يرد هنا بالفقيه الذى وقع مورد الخلاف سوى معناه الخاص المرادف باعتباره للمجتهد؛ و لا يلزم من إرادة المعنى العام فى باب الوقف و الوصية إرادته هنا أيضا، لما تقرّر فى الأصول من أن الأطراد من خواص الحقيقة، و لما فى ذلك من شائبة القياس. فإن قيل: قد صرّح العلامة فى التذكرة «۱» بعد أن أورد استحباب الاجتماع مع حضور الفقيه استحبابه أيضا لو نصب الجائر عدلا، و ذلك يقتضى أن لا يكون ذلك العدل فقيها بالمعنى الخاص و إلّا لكان أفرادها عن المسألة المتقدّمة عريّا عن الفائدة، لأنّ نصب الجائر و عدم نصبه له على حدّ سواء.

قلنا: نمنع من اقتضاء اعتبار الفقيه بالمعنى الخاص هنا أيضا خلوّ أفرادها عمّا تقدّمها عن القائل بجواز أن يكون أفرادها خفاء الحكم، للشكّ فى جواز إيقاعه إياها نظرا إلى تحقّق صورة النيابة عن الحاكم [الجائر] منه كما قيل يمنع المجتهد من إقامة الحدّ إذا قيل الولاية منه نظرا إلى هذه العلة، و يزيد ذلك بيانا ما قدّمناه من انعقاد الإجماع على اشتراط الوجوب بحضور الإمام أو نائبه، و لمّا تعدّر النائب الخاص فى الغيبة اعتبر النائب العام و هو المجتهد.

فإن قيل: أفرادهم حال الغيبة و نقلهم الخلاف فيه و تعبيرهم عن حكمه بالجواز و الاستحباب بعد نقلهم الإجماع على اشتراط الوجوب بحضور الإمام أو نائبه، يدلّ على أن الإجماع إنّما انعقد على اشتراطه فى الوجوب العيني أو فى أصل الوجوب مع الإمكان، فلا يدلّ على تعيين حضور المجتهد حال الغيبة.

قلنا: بل ذلك يدلّ على تعيين حضوره فى تلك الحال؛ و ذلك لأنّ الاجماع قد انعقد على اشتراطه فى الوجوب، و قد مرّ أن موضوعه

الحقیقی القدر المشترك بین العینی الثابت حال الظهور و التخییری الثابت حال الغیبه، فقد دلّ علی اشتراطه ماهیهً بذلک، و الأصل یقتضی عدم تقييده بواحد منهما بعينه، كما أنّ الاستصحاب یقتضی عدم تقييد اشتراطه فی أصل الوجوب بحال الإمكان، فيستصحب الإجماع الدالّ علی اشتراط إذنه إلى حال الغیبه؛ و جاز أن يكون العله فی أفراد حال الغیبه مجرد مخالفته حال الظهور فی الحكم فی الجملة، كما أنّه جاز أن يكون التعبير عن حكمه بالاستصحاب أو الجواز محض تحصيل الامتياز عن حكم الظهور فی الجملة أيضا. فإن قيل: نمنع انعقاد الإجماع علی اشتراط إذنه فی زمن الظهور لوجود القادح فيه حتى من مدّعيه، كما أنّفق للعلامه فی المختلف فلم يتم استصحابه.

قلنا: ضعف سند هذا المنع ظاهر ممّا تقدّم بيانه من أنّه إنّما منع من الإجماع علی عدم الانعقاد فی الغیبه، و لو مع حضور المجتهد كما ادّعا ابن ادریس، لا من الإجماع علی

(۱) تذکره الفقهاء، ج ۴، ص ۲۴

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۲۱۰

اشتراط إذن الإمام علیه السلام كما يظهر لكلّ منصف واحدهما غير الآخر قطعا، فلا يظهر لمنع ذلك وجه أصلا بل لا يجوز أن يصدر ممّن أحاط علما بوجود العلم بمقتضى الإجماع و إن نقل بخبر الواحد و إن لم يقرن بقريته لوجب العلم، فكيف إذا اشترك في نقله أجلّاء الأصحاب و رؤساء المذهب الحقّ كما أنّفق الأمر في هذا الإجماع الذي اقترن إليه عدّة قرائن توجب العلم منها مطابقتها للسنة لما حقّقناه من دلالة حديثي محمد بن مسلم و طلحة بن زيد علی اعتبار إمام الأصل و منها موافقته لأدلة العقل، فإن الاجتماع مظنة النزاع الذي لا يندفع إلّا بالإمام أو من نصبه.

فإن قيل: قد وجدنا الاجتماع بدونه في الموقفين و منى و نحو ذلك، منفكاً عن الفتنة فلا يكون مظنة لها علی تقدير عدم حضور الإمام أو من نصبه بل مظنتها علی تقدير حضوره أظهر و الاختلاف أكثر كما يبنى عنه سيرة أمير المؤمنين، في زمن خلافته و حاله مع رعيته. قلنا: قليلا ما يوجد الاجتماع بدونه منفكاً عنها، فصحّ الحكم بكونه مظنة لها علی تقدير عدم حضوره إذ الاعتماد علی الأغلب، فإن النادر كالمعدوم؛ و ممّن نبه علی ذلك ابو القاسم في المعتمد: و أمّا القول بأنّ مظنتها علی تقدير حضوره أظهر فهو خطأ قطعاً لا يتمّ علی أصول الإمامية أصلاً، و ذلك لاستلزامه هدم ما أطبق عليه من أن تصرّفه لطف كما أن وجوده كذلك، و من وجوب استمراره إلى انقضاء إمداد التكليف فكيف يجوز لمسلم أن يقول بذلك القول مع أنه يؤدّي إلى هدم أصل من أصول الملتين و ركن من أركان الدين، فثبت أن مظنتها تندفع علی تقدير حضوره فإنّ انتظام أمر عامّة الناس علی وجه يؤدّي إلى صلاح الدين و الدنيا يفتقر إلى رياسة عامّة فيهما فيجب في الحكمة أن يتوقّف انعقادها علی إذنه، فلا يجوز إيقاعها إلّا مع حضوره أو حضوره نائبه و لو فقيها مع إمكان الاجتماع في الغیبه.

فإن قيل: لو توقّف انعقادها علی إذنه لاقتضى أن لا يكون الإمامية أكثر ايجاباً لها من الجمهور، مع أنّ العلامة في نهج الحق (۱) و الطبري (۲) في نهج العرفان بعد نقل الخلاف بين المسلمين في شروط الجمعة [قالوا ب] أنّ الإمامية أكثر ايجاباً لها من الجمهور، و مع ذلك فالجمهور يشنعون عليهم بتركها، حيث أنّهم لم يجوزوا و الايتمام بالفاسق، و مرتكب الكبائر، و المخالف في العقيدة الصحيحة، (۳) بيان لزوم ذلك أنّه يفهم من تعليلهم انتفاء الأكثرية عندهم بانفرادهم عن العامة باعتبار العدالة و مجانبه الكبائر و صحّة العقيدة و عدم اعتبار شيء آخر يقتضى زيادة انتفاءها؛ فلو اعتبر إذنه لزم أن يكون ايقاعها عندهم نادراً لتوقّفه علی الإذن

(۱) قال العلامة (ص ۴۵۰) بعد بيان الاختلاف في مختلف مسائل صلاة الجمعة بين الشيعة و سائر المذاهب: و قد ظهر من هذه المسائل للعقل و المنصف أن الإمامية أكثر ايجاباً للجمعة من الجمهور و مع ذلك يشنعون عليهم تركها حيث أنّهم لم يجوزوا الايتمام

بالفاسق و مرتكب الكبيرة.

(۲) في الاصل: الطبرسي.

(۳) نهج الحق و كشف الصدق، ص ۴۵۰ (قم، مؤسسه دار الهجرة، ۱۴۰۷)

دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۲۱۱

المفقود حال الغيبة، لقلبه حضور المجتهد في سائر البقاع والأصقاع، فيكون ايقاعها عند الجمهور أكثر، لعدم اشتراطهم في ايقاعها إذنه.

قلنا: عدم اعتبارهم شيئاً آخر وراء ما ذكر، إنما يستفاد بمفهوم اللقب الضعيف، و بعد فكيف ينسب إلى العلامة خلاف ما نطق به في أكثر كتبه من الإجماع على اشتراط الوجوب الموضوع حقيقة للقدر المشترك بإذنه، و على انتفاء الوجوب العيني في الغيبة بمجرد هذا المفهوم الضعيف الذي يستفاد من هذه العبارة؛ و يكفي في انتفاء أكثرية ايجابهم إياها على تقدير اعتبار إذنه بالنسبة إلى الخاصة، انفرادهم عن الخاصة باعتبار المصر كما يقوله الحنفية و جوفه و حضور أربعين كما يقول الشافعية.

فإن قيل: يكفي في حصول إذنه بإيقاعها ما تضمنه النص من إطلاق أمره بجامع الشرائط بالإمامة و لغيره بالایتمام، فلا يعتبر في حضور الإذن حضور المجتهد، كما لا يتوقف وجوبها العيني على ما عدا ذلك الإذن المستفاد من إطلاق الأمر تجنباً من الوعيد على تركها بالطبع على القلب الذي هو علامة الكفر، و بعدم قبول الصلاة و الزكاة و الصوم و الحج كما دلّ عليه قول النبي صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ: إِنَّ اللَّهَ قَدْ فَرَضَ عَلَيْكُمْ الْجُمُعَةَ، فَمَنْ تَرَكَهَا فِي حَيَاتِي أَوْ بَعْدَ مَوْتِي اسْتِخْفَافًا بِهَا أَوْ جُحُودًا لَهَا، فَلَا جَمْعَ لِلَّهِ شَمْلَهُ وَ لَا بَارَكَ اللَّهُ لَهُ فِي أَمْرِهِ، أَلَا وَ لَا صَلَاةَ لَهُ، أَلَا وَ لَا زَكَاةَ لَهُ، أَلَا وَ لَا حَجَّ لَهُ، أَلَا وَ لَا صَوْمَ لَهُ، أَلَا وَ لَا بَرَّ لَهُ حَتَّى يَتُوبَ؛ (۱) فعلى ما قلناه من حصول الإذن و لو مع عدم حضور المجتهد يكون الاحتياط في فعلها مطلقاً.

قلنا: قد دلّ الإجماع و حديثي محمد بن مسلم و طلحة بن يزيد و نصب الثواب دائماً على أن إذنه بإيقاعها لا يحصل إلّا مع حضور نائبه، فيجب أن يقيد بذلك إطلاق الأمر جمعا بين الأدلة؛ و ذلك الوعيد على تركها لا يدلّ على ما قيل من وجوبها عينا أصلاً، لجواز أن يترتب على تركها للاستخفاف بها أو الجحود لمشروعيتها بالكلية أو مع ترك الظهر أو حال وجوبها العيني الثابت مع حضور النائب الخاص؛ و القرينة على ذلك ما تقدّم من اشتمال صحيح زرارة و موقّق عبد الملك على الحثّ، و نحوه مما يدلّ على الوجوب التخييري في الغيبة، لعدم اشتماله على كلّ الأذكار؛ و حينئذ فلا يستفاد من ذلك الوعيد الإذن بإيقاعها حال الغيبة أصلاً؛ و دعوى الاحتياط في فعلها حال الغيبة مطلقاً لا يتمّ بعد ملاحظة ما أوردناه من وقوع الخلاف من الخاصية في شرعيتها حال الغيبة مع حضور المجتهد، و ذلك لأنّ الأحوط عندهم على هذا إنّما هو فعل الظهر ليقين براء الذمّة على تقديرها خاصّة.

و بعد فكيف يتمّ القول بأنّ الأحوط عندهم فعل الجمعة بدون حضوره مع ما أوردناه من نقل كبراهم الإجماع على اشتراطها بالإمام أو نائبه و لو فقيها، و على وقوعها بدون ذلك

(۱) وسائل الشيعة، ج ۵، ص ۷، ح ۳۶؛ سنن ابن ماجه، ج ۱، ص ۳۴۳

دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۲۱۲

بدعاً؛ و من المعلوم الضروري أنّ كلّ بدعة ضلالة و كلّ ضلالة مصيرها إلى النار «۱» لا محالة، فلا يسوغ لأحد أن يعتقد أنّها وسيلة إلى التّقرّب إلى رضا الله عزّ و جلّ مع فقد شرطها لأنّها على ذلك التقدير يكون معصية فلا يتقرّب بها حينئذ و لو على قول بعض الزيدية المنقول عنهم في كثر العرفان بأنّ الصلاة الوسطى التي أكّد سبحانه عليها في محكم كتابه العزيز «۲» لانفرادها بالفضل، هي الجمعة [في] يوم الجمعة و الظهر [في] سائر الأيام، و ذلك لما قد ورد في الأثر عن سيّد البشر «فإن قليلاً من سنة خير من كثير بدعة»؛ «۳» فكيف على قول الخاصية بأنها الظهر مطلقاً كما اختار الشيخ في الخلاف ناقلاً فيه إجماعهم للنص، و لتوسيطها في النهار و وقوعها

فی الهاجره بین برد الغداة والعشى و بین صلاتی النهار و الصبح و العصر أو بین نافلتین متساویتین؛ «۴» و نقل السید المرتضی «۵» إجماع الشیعة علی أنها العصر لوقوعها بین لیلیة و نهاریة حال الاشتغال بالمعاش، و المقسم بها فی قول الله تعالی «وَالْعَصِيرِ»؛ و لا یعارض بالقسم بالفجر لأن المراد به فجر یوم النحر و نقل الطبرسی فی تفسیره الصغیر المسمى بالجوامع قولاً ثالثاً بأنها الفجر لأنها مشهودا واسطة بین لیلین و نهارتین منفردة بین مجتمعین واقعه فی الحد المشترك بینهما؛ «۶» و نقل الزمخشری فی الکشاف «۷» قولاً رابعاً بأنها المغرب، لتوسطها عدداً بین الثنائیة و الرباعیة و وقتاً بین اللیلیة و النهاریة، و فرضاً، لأن أول ما فرض الله سبحانه الظهر؛ و نقل البیضاوی «۸» قولاً خامساً بأنها العشاء لتوسطها بین جهرتین واقعتین فی طرفی اللیل؛ و نقل فخر الدین الرازی فی تفسیره الکبیر «۹» قولین آخرین أحدهما: أنها مجموع الخمس لتوسطها بین شعب الإیمان البالغة إلى بضع و سبعین؛ الثانی: أنها أخفیت لیحافظ علیهن كإخفاء الولی و لیلة القدر و الاسم الأعظم و ساعة الإجابة.

و الله الموفق للإصابة و لتقتصر علی ما وعدنا بإیراده فی هذه الرسالة خوفاً من الإطالة.

(۱) راجع: مسند احمد، ج ۳، ص ۳۱۰؛ کتاب مسلم، ج ۲، ص ۵۹۲؛ سنن البیهقی، ج ۳، ص ۲۰۷؛ الدر المنثور، ج ۳، ص ۶۱۲

(۲) حَافِظُوا عَلَی الصَّلَاةِ وَ الصَّلَاةِ الْوَسْطَى: بقرة، ۲۳۸

(۳) نهج الحق، ص ۲۸۹

(۴) راجع: الخلاف، ج ۱، ص ۲۹۳

(۵) رسائل الشریف المرتضی، ج ۱، ص ۲۷۵؛ قال: و إنما سمیت الوسطی لأنها بین صلاتین من صلاة النهار تقدمت علیها، و صلاتین من صلاة اللیل تأخرت عنها.

(۶) راجع: جوامع الجامع، ج ۱، ص ۲۲۵ (قم، مؤسسه النشر الاسلامی) و فيه اشاره أن المقصود صلاة الفجر و لكن ليس فيه ما ورد فی المتن؛ و فی هامشه عن: تفسیر الماوردی، ج ۱، ص ۳۰۹ قال: قاله ابن عباس و ابو موسی الاشعری و جابر بن عبد الله.

(۷) الکشاف، ج ۱، ص ۲۸۸ (قم، دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۴۱۴) قال فيه: عن قبيصة بن ذؤيب: هي المغرب، لأنها وتر النهار و لا تنقص فی السفر من الثلاث.

(۸) تفسیر البیضاوی، ج ۱، ص ۵۳۶ (بیروت، دار الفکر).

(۹) التفسیر الکبیر، ج ۲، ص ۴۸۶ (بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۱۷ ق).

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۱۳

۴- رساله نماز جمعه تجلی در اثبات وجوب تخیری و نقد فاضل سراب بر آن

[مقدمه]

اشاره

میرزا علی رضا تجلی شیرازی ملا محمد تنکابنی مشهور به فاضل سراب

میرزا علی رضا تجلی

اشاره

میرزا علی رضا تجلی فرزند کمال الدین حسین اردکانی شیرازی «۱» از عالمان و شاعران به نام قرن یازدهم هجری است که در اصفهان می‌زیسته است. وی همزمان، هم در سلک عالمان و فقیهان و هم شاعران و ادیبان بود، و به رغم آن که در فقه و منطق ید طولایی داشت، اما ورود او در شعر، بعد فقه‌پیش را تحت الشعاع قرار داده است، شهرت وی در چهل سالگی در اصفهان پر عالم این زمان، چندان بوده است که چندین نفر از معاصرانش شرح حال وی را نوشته‌اند.

ولی قلی شاملو در دهه هفتاد قرن یازدهم درباره او نوشته است: چراغ خانواده روشن‌دلی مولانا علی‌رضا تجلی، در سلک اکابر فضلا و اجله شعرا هذا الیوم انتظام دارد. مشار الیه شیرازی الاصل است. مثنوی مشهور موسوم به معراج الخیال از نتاج افکار اوست. ابیات مدون او از ده هزار بیت متجاوز است. «۲» وی سپس ابیاتی از اشعار لطیف او را آورده است:

هر که از شوقش دل شوریده حمد آغاز کرد
مد بسم الله همچون رگ طپیدن ساز کرد
در حریم آرزو لب تر نکردم از حجاب باده
همچون رنگ از پیمانام پرواز کرد

(۱) افندی با تردید می‌نویسد: کمال الدین حسین اردکانی هم گویا در سلک علما بوده است (المظنون آن والد التجلی من علماء الاصحاب). آقا بزرگ از این تردید بر آشفته از این که افندی اینچنین در حق وی و برخی موارد دیگر ستم کرده، بر می‌آشوبد. (طبقات اعلام الشیعه، قرن ۱۱، ص ۱۵۸) اگر اینچنین باشد، این سخن نصرآبادی - بنگرید به ادامه بحث - که تجلی را از کدخدازادگان اردکان فارس دانسته، باید مربوط به اجداد او باشد نه پدرش.

(۲) قصص الخاقانی، (ولی قلی شاملو، تصحیح حسن سادات ناصری، تهران، ۱۳۷۴) ج ۲، ص ۹۵

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۱۴

نصرآبادی با تفصیل بیشتری از وی یاد کرده و آگاهی‌های مهمی از وی بدست می‌دهد:

ملا علی رضای تجلی از کدخدازادگان اردکان از اعمال فارس است. به زیور فضایل نفسانی و حلیه کمالات روحانی آراسته، تجلی شمع شعورش بزم قدسیان را منور ساخته و چراغ کمالاتش در محفل روحانیان پرتو انداخته. در مجلسی که ایشان به افاده مشغول باشند، فحول علما را قدرت دم زدن نیست، در کمال پاکی طینت و پرهیزگاریست. به طریق بعضی از طلبه هرگز متوجه منهیات نشده. روزی به فقیر گفت که اگر خوردن شراب مباح بود، باز هم ارتکاب آن از امثال ما جماعت نامناسب بودی. الحق «الظاهر عنوان الباطن» درباره او صادق است. در اوائل سن جهت تحصیل به اصفهان آمده، مدتی از تلامذه بحر معرفت آقا حسین [خوانساری] بود. بعد از آن اراده هندوستان نموده، در آنجا به تعلیم ابراهیم خان ولد علی مردان خان مشغول بود. مشار الیه و سایر امرا کمال مهربانی به او داشتند. باز شوق ایران و مؤانست دوستان باعث شده به اصفهان مراجعت کرد. (کمال اسماعیل):

به غربت اندر اگر سیم و زر فراوان است هنوز هم وطن خویش و بیت احزان به

اگر چه نرگسدهان‌ها ز سیم و زر سازند برای نرگس هم خاک نرگستان به

در شهور سنه هزار و هفتاد و دو [۱۰۷۲] پادشاه قدردان شاه عباس ثانی محلی از محال اردکان را به سیور غال او عنایت فرمودند. نواب اشرف اقدس [شاه سلیمان] هم در این سال [۱۰۸۳] ایشان را به مجلس طلب داشته در سفر بیلاق در رکاب ظفر انتساب بودند و الحال در اصفهان به مباحثه و تألیف مشغولند. گاهی بعد از مباحثه متوجه ترتیب نظم غزل و رباعی می‌شود. تجلی تخلص دارند و اشعارش این است. «۱» وی سپس ۲۴ بیت از اشعار وی را آورده است که یک بیت آن چنین است:

نسبت من به تو چون نسبت عکس است به شخص با توام گر همه در عالم دیگر باشم

مرحوم احمد گلچین معانی پس از نقل مطالب نصرآبادی، اشعاری از وی را بر سیل مثال آورده که به خوبی لطافت طبع تجلی را نشان می‌دهد. وی همچنین اشعاری چند از مثنوی معراج الخیال او که به سال ۱۳۱۳ در بمبئی به چاپ رسیده، آورده است. «۲»

میرزا عبد الله افندی از وی با عنوان «شاعر معاصر» یاد کرده، شعر فارسی وی را عالی می‌خواند و تخلص او را تجلی می‌نویسد. وی می‌افزاید: او در اوائل شاگرد آقا حسین

(۱) تذکره نصرآبادی، (تصحیح ناجی نصرآبادی، تهران، اساطیر، ۱۳۷۸) ج ۱، ص ۲۴۲-۲۴۳
 (۲) کاروان هند (مشهد، ۱۳۶۹)، ج ۱، صص ۲۰۰-۲۰۴، ش ۱۰۹. وی همانجا اشاعر کرده است که درباره تجلی می‌توان به کتاب «تذکره شعرای کشمیر» تألیف سید حسام الدین راشدی پاکستانی (ج ۱، ص ۱۵۴-۱۶۴) مراجعه کرد.
 دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۱۵

خوانساری بود. پس از آن به دیار هند رفت؛ سپس برگشته به ایروان رفت، اما شهرتش در اصفهان بالا گرفت تا آن که در اوائل دولت سلطان زمان ما- شاه سلیمان- به عنوان مدرس مدرسه مادر- مدرسه جده- تعیین شد. پس از آن، از مدرسه کناره گرفت به دلایلی که جای بیانش اینجا نیست، به حج رفت. سپس به شیراز برگشته، مدتی در آنجا ماند تا آن که در سال ۱۰۸۵ در گذشت. داستانهای زندگی وی شگفت و طولانی است. خداوند ما و او و سایر مؤمنان را ببخشاید! افندی سپس درباره تألیفات او می‌نویسد: وی رساله‌ای در منع از اقامه نماز جمعه در عصر غیبت به فارسی نوشت و در انتهایش نقدی هم بر محمد باقر خراسانی- محقق سبزواری- نگاشت که در حقیقت رساله مستقلی است. مولا محمد گیلانی مشهور به ملا محمد سراب نقد تندى بر رساله فارسی او نگاشته است. (هر سه در این مجموعه چاپ شده است) وی تفسیر قرآنی هم به فارسی نوشت که برای ما جالب نیامد. «۱» دیوانی هم دارد که اشعار فارسی آن لطیف است. رساله‌ای هم در امامت با عنوان سفینه النجاه نگاشت که آن را در هند تألیف کرده است. افندی می‌افزاید: از آنجایی که این مرد در ایران و هند شهرت دارد، من شرح حال وی را نوشتم، اما وی را رتبت علمای انجباب را نداشت و اولی چنان است که وی را در زمره شاعران آوریم، زیرا انصاف آن است که وی ملک الشعراء بلکه اساس و رئیس آنان بود. شعر فارسی او از لطیف‌ترین، رقیق‌ترین و متعادل‌ترین اشعار است (فان شعره الفارسی من ألفت الأشعار و أرقها و أعدلها). «۲» به جز شرح حالهایی که گذشت، شماری دیگر نیز از وی در آثار خویش یاد کرده‌اند. «۳»

اما درباره دیوان وی باید گفت که از این اثر نسخه‌های فراوانی بر جای مانده است. شیخ آقا بزرگ ذیل عنوان دیوان تجلی شیرازی شرح حال مختصر وی را بر اساس مطالب افندی آورده و افزوده است: وی در هند فرزندان علی مردان خان را تعلیم می‌داد. پس از آن به ایران آمد و در فقه و کلام و تفسیر کتابهایی نوشت و در ۱۰۸۵ یا ۱۰۸۸ در گذشت. «۴» به رقم تصریح افندی به این که تجلی در شیراز و آن هم در سال ۱۰۸۵ در گذشته، در فهرست مجلس پس از معرفی دیوان وی آمده است که وی به ضبط، در قم، پس از برگشتن از هند به

(۱) آقا بزرگ تفسیر وی را یاد کرده اما نسخه‌ای معرفی نکرده است. بنگرید: ذریعه، ج ۴، ص ۲۶۷

(۲) ریاض العلماء، ج ۴، صص ۹۵-۹۶

(۳) از آن جمله سخن سرایان فارس (تهران، ۱۳۳۸) ج ۲، ص ۱۲ (به نقل از روز روشن و ذریعه) فارسنامه ناصری، (تهران، ۱۳۶۷)،

ج ۲، ص ۱۲۴۹ و نیز بنگرید: فرهنگ سخنوران، (تهران، ۱۳۶۸) ج ۲، ص ۱۸۰-۱۸۱

(۴) ذریعه، ج ۹، ص ۱۶۷

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۱۶

سال ۱۰۸۸ در گذشته است. «۱»

به جز دیوان، چندین مثنوی از وی بر جای مانده است. یکی از آنها مثنوی وصف کشمیر (۱۰۴ بیت) است که گویا با عنوان مثنوی

بهاریه هم شهرت دارد.

مثنوی دیگر او مثنوی معراج الخیال است که نسخه‌های فراوانی از وی وجود دارد و همان طور که گذشت در سال ۱۳۱۳ در بمبئی به چاپ هم رسیده است. مثنوی سوم او مثنوی لیلی و مجنون است که از این مثنوی هم نسخه‌های فراوانی در دسترس است. احمد منزوی فهرستی از نسخه‌های موجود دیوان و مثنوی معراج الخیال را به دست داده است. «۲»

وی کتابی با عنوان حاشیه حاشیه تهذیب المنطق نگاشته که از وی نسخه‌های فراوانی در کتابخانه‌های مختلف ایران در دسترس قرار دارد و مکرر هم در پایان حاشیه مولی عبد الله یزدی شهابادی بر تهذیب المنطق تفتازانی چاپ شده است. وی این حاشیه را به نام شاگردش ابراهیم خان نگاشته است. «۳»

کتاب سفینه النجاة او بنا به نوشته آقا بزرگ در سه بخش توحید، نبوت، امامت و معاد نوشته شده اما بخش امامت آن بسیار مفصل است. مؤلف در تاریخ دوم ربیع الاولی سال ۱۰۶۷ در هند از تألیف آن فراغت یافته است. اثر یاد شده چاپ شده است. «۴» شگفت آن که فاضل سراب هم دقیقاً کتابی با عنوان سفینه النجاة دارد که از قضا آن کتاب نیز بحث امامتش مفصل و بخشهای دیگر آن محدود است.

یک اثر مهم در تألیفات وی کتاب صحه النظر فی تحقیق الفرقه الناجیه الاثنی عشر است که در مجموعه ۳۲۱۱ کتابخانه مرکزی دانشگاه (برگ ۱-۲۱۹) موجود است. «۵» آغازی که برای سفینه النجاة نقل شده، با آغاز این رساله متفاوت است، و طبعاً باید این کتابی جز آن باشد.

ترجمه و شرح عهدنامه مالک اشتر نیز از وی در دست است که آن را به نام شاه سلیمان و شیخ علی خان زنگنه صدر اعظم وقت نگاشته است. «۶»

شماری از منشآت تجلی هم در کتاب مجمع الافکار محمد حکیم هندی که نسخه آن به

(۱) فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس، ج ۳، ص ۴۷۵

(۲) فهرست نسخه‌های خطی فارسی (تهران، ۱۳۵۰)، ج ۳، ص ۲۲۵۹ (سه نسخه از ملک، مجلس و بیات) ج ۴، ص ۳۲۱۹-۳۲۲۱ (معراج الخیال)

(۳) ذریعه، ج ۶، ص ۶۱. در ذریعه ۶۱/۲۳ درباره نسخه‌های آن و نیز آغازش توضیحاتی آمده است.

(۴) ذریعه، ج ۱۲، ص ۲۰۱؛ نسخه‌ای از آن در کتابخانه مجلس شورا به شماره ۵۲۴۹ (فهرست ۷۷/۱۶) موجود است که در سال ۱۰۶۷ در زمان حیات مؤلف کتابت شده است.

(۵) فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ص ۲۱۶۷-۲۱۶۸

(۶) فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۹، ص ۱۲۱۴

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۲۱۷

شماره ۱۴۲۰۹ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی نگهداری می‌شود، آمده است. «۱» خود مؤلف در نقدش بر محقق سبزواری از کتاب مستمسک الشیعه خود یاد کرده، اما در ذریعه از آن یاد نشده و تاکنون هم نسخه‌ای از آن به دست نیامده است. فرزند وی با نام عبد الهادی هم شاعر بوده و دیوانی داشته و نمونه‌ای از اشعارش در گلشن ص ۶۰۳ آمده است. «۲»

علی رضا تجلی و مسأله نماز جمعه

تجلی به مانند بسیاری از عالمان دیگر این دوره، رساله‌ای درباره نماز جمعه نگاشته و قدرت استنباط فقهي خود را در آن نشان داده

است. این رساله که در تحریم اقامه جمعه و یا دست کم نفی وجوب عینی آن در عصر غیبت است، پیش از سال ۱۰۸۱ نگاشته شده است؛ زیرا در این سال، ملا محمد سراب این رساله را نقد کرده است. نسخه‌ای از اصل و ردیه سراب در یک مجموعه که چندین رساله نماز جمعه در آن آمده، با شماره ۴۶۵۹ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود که همان هم اساس این چاپ قرار گرفته است. در این مجموعه رساله تجلی، رد سراب و رساله دیگری از تجلی در رد بر رساله فارسی محقق سبزواری درباره نماز جمعه آمده است. به علاوه رساله نماز جمعه آقا جمال خوانساری (م ۱۱۲۲) در این مجموعه موجود است. همچنین پس از خاتمه رساله تجلی، طوماری که در زمان شاه سلیمان از سوی علمای دار السلطنه اصفهان درباره فهم آنان از متون فقهی گذشته در حکم نماز جمعه تهیه شده، درج شده که ما در مقدمه مباحث مربوط به نماز جمعه آن را آوردیم.

تجلی در این رساله مقدار زیادی از آراء فقهی پیشین را آورده و ضمن رد وجوب عینی نماز جمعه، شهید ثانی را به عنوان نخستین کسی که نظریه وجوب عینی را طرح کرده، شناسانده است. وی همچنین علاوه بر رد محقق سبزواری، طعنه‌ای هم بر فیض کاشانی که قائل به وجوب عینی بوده زده و در اینجا نشان داده است که مخالفت وی نه تنها از بابت اعتقادش به وجوب عینی بلکه به دلیل مشی فکری فیض و نگرش التقاطی او در اقتباس از متون مختلف و تغییر مواضعش در هر گاه و بیگاه می‌باشد. و بالجمله مخالفت عقل و نقل و اختیار این قسم اقوال مبتدع و مذاهب مخترع از امثال ملا محسن کاشی که از حشویه به بهره از تحقیق و تدقیق است، و مع هذا

(۱) فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس، ج ۳۸، ص ۲۹۳

(۲) ذریعه، ج ۹، ص ۱۲۸۶

جعفریان، رسول، دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، در یک جلد، قم - ایران، اول، ه ق دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه؛ ص: ۲۱۸

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۱۸

گاهی مرید تصوّف محی الدین عربی است، و زمانی هم داستان وعظ محمد غزالی و ساعتی با حکمای مشاء جفت می‌دود و لمحهای به فروغ مشکات عرفای اشراق طی راه می‌کند و پروایی از مخالفت اصحاب نداشته، بر هر چه قدرت التقاط و قوت انتحالش وفا کند، بی ملاحظه در بطون کتاب به نام خود ثبت می‌نماید، استبعادی ندارد؛ و لیکن از امثال حضرت آخوند که خود را در علوم عقلیه و نقلیه سرآمد می‌داند، بسیار بسیار مستبعد است.

افزودنی است که نسخه دیگری از رساله نماز جمعه تجلی، یعنی همان که مورد نقد سراب قرار گرفته، در کتابخانه مجلس با ش ۵۳۵۳ (فهرست ۱۶/۲۶۳) موجود است.

از ویژگی‌های رساله سراب استفاده وی از آثار و رساله‌هایی است که بخشی از آنها از میان رفته است. وی به خصوص با کتاب نقض فضایح الروافض هم آشنایی داشته و به طور کلی اطلاعات کتابشناسانه وی در مقایسه با بسیاری از عالمان این دوره، بیشتر است.

شرح حال فاضل سراب «۱»

اشاره

مولی محمد بن مولی عبد الفتاح تنکابنی یا سرابی تنکابنی در سال ۱۰۴۰ در روستای سراب تنکابن به دنیا آمد. «۲» پدرش شخصی با سواد بوده و به همین دلیل به ملا عبد الفتاح شهرت داشته است. با این حال، هیچ یک از کتب تراجم درباره وی سخنی نگفته‌اند. ملا محمد دوران کودکی را در زادگاه خود سراب «۳» که در آن زمان از محلات مشهور جورده رامسر بود، گذرانید. سپس برای طی مدارج عالی علمی به اصفهان مهاجرت نمود.

در آن زمان، اصفهان بزرگترین مرکز علمی جهان تشیع بود و صدها استاد و دانشمند در

(۱) این شرح حال را برای فاضل سراب، دوست دانشمند جناب حجة الاسلام و المسلمین شیخ محمد سمایی حائری برای بنده نوشتند.

(۲) در حاشیه زبده البیان (نسخه کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی ش ۴۹۳۲) محمد صادق تنکابنی فرزند مولی محمد نوشته است: تاریخ وفات حضرت قبله گاهی ام جعل الله تعالی روحه عنده فی أعلى علیین و حشره مع المعصومین تخمیناً پنج ساعت از شب دوشنبه هیجدهم ذی الحجة الحرام ۱۱۲۴ به مقتضای فرموده خودشان هشتاد و پنج می شد.

(۳) سراب بر وزن خراب، از محلات جورده رامسر بوده و در زلزله سال ۱۱۲۴ به کلی ویران شده است. در این محله، مدرسه علمی معموره‌ای بوده است که طبق مدارک و اسناد، عده‌ای از فضلا و دانشمندان در آن تدریس و تحصیل می کرده‌اند. سالها بعد از ویرانی، در مجاورت آن، عده‌ای از مسکرها، خانه و دکان بنا نموده و آن محل را صیقل محله نامیدند که تاکنون آباد می باشد. میرزا محمد تنکابنی در قصص العلماء ص ۲۷۵ می نویسد: محمد بن عبد الفتاح از اهل بلد مؤلف کتاب و اهل قریه ایست مسماً به سراب که در سابق اوقات آبادانی بوده و اکنون خراب و در جوار جورده ییلاق تنکابن واقع است. بنده (سمایی) جای آن آبادی را در سال ۱۳۸۵ ق از نزدیک مشاهده کردم.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۱۹

مدارس آن به تدریس و تربیت طلاب اشتغال داشتند. ملا محمد مدارج عالی را نزد استادانی چون مولی محمد تقی مجلسی (م ۱۰۷۰) و مولی محمد باقر خراسانی (م ۱۰۹۰) و آقا حسین خوانساری (م ۱۰۹۸) و مولی رجب علی تبریزی اصفهانی (م ۱۰۷۰) و دیگر دانشمندان طی کرد و سپس به تدریس و تألیف پرداخت و شهرتی به دست آورد.

زمانی که ملا محمد اردبیلی کتاب جامع الرواه را نوشت، نسخه‌ای از کتابش را در سال ۱۱۰۰ برای شاه سلیمان استنساخ کرده فرستاد و از علمای بزرگ وقت خواست تا هر کدام در نوشتن مقدمه آن سهیم شوند. ملا محمد باقر مجلسی «بسم الله الرحمن الرحیم» را نوشت. آقا جمال خوانساری «الحمد لله...» را، علاء الدین گلستانه و میرزا محمد عقیلی هم هر کدام کلمه یا جمله‌ای نوشتند و ملا محمد سراب هم «و الاثبات و الاعیان» را نوشت. «۱» این نشان می دهد که وی در این دوره شهرت علمی داشته است.

مشایخ روایتی سراب

مشهورترین مجیزین فاضل سراب چهار نفر هستند که وی در اجازه‌ای که در تاریخ ۱۱۱۲ در مشهد مقدس برای فرزندانش مولی محمد صادق و مولی محمد رضا و مولی محمد شفیع نوشته، نامشان را آورده است. این اجازه در روضات الجنات (ص ۶۲۰ چاپ سنگی) آمده است. چهار نفر یاد شده عبارتند از: محقق سبزواری (م ۱۰۹۰)، شیخ علی بن شیخ محمد مشهدی مشهور به شیخ علی صغیر (م ۱۱۰۴)؛ مولی محمد علی استرآبادی (پدر مولی محمد شفیع استرآبادی)؛ ملا محمد باقر مجلسی (م ۱۱۱۰).

مرحوم مجلسی هم از فاضل سراب اجازه‌ای داشته که متن آن در بحار (ج ۱۰۵، ص ۹۶) آمده و ضمن آن علامه اشاره فرموده است

که فاضل سراب بیش از سی عنوان کتاب نگاشته است. برخی دیگر از مجازین فاضل سراب عبارتند از: شیخ زین الدین بن عین علی خوانساری، میر محمد حسین حسینی خاتون آبادی، ملا محمد شفیق لاهیجی، محمد اشرف بن عبد الحسیب بن احمد علوی، و مولی عبد الباقی سبزواری و سه فرزندش.

آثار علمی سراب

فاضل سراب آثار فراوانی که شمار آنها بالغ بر سی عنوان می‌شود، نگاشته است؛ اما تاکنون فهرست جامعی از آنها در جای دیده نشده است. آنچه در اینجا ارائه می‌شود، بر اساس جستجویی است که در فهارس نسخ خطی به انجام رسیده است. گفتنی است که این آثار در زمینه‌های مختلف علمی بوده و نه تنها در علوم دینی بلکه در فلسفه و طبیعیات نیز آثاری از

(۱) بنگرید: مقدمه جامع الرواة، ج ۱، ص ج. (قم، ۱۴۰۳).

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۲۰

وی بر جای مانده است.

۱- اثبات الباری یا اثبات الصانع یا اثبات الصانع القديم بالبرهان القاطع. تاریخ تألیف آن در ۱۴ صفر ۱۱۱۳ ق می‌باشد. (نسخه دانشگاه تهران ش ۱۸۸۷/۲ با تاریخ ۱۱۱۵ که با نسخه مؤلف مقابله شده). و بنگرید: فهرست نسخه‌های کتابخانه ملی، ج ۱۰، ص ۵۳۷-۲ اجسام الهندسی؛ این رساله در مجموعه‌ای از رسائل که در اختیار عبد الوهاب فرید رامسری بود در سال ۱۳۹۱ ق ملاحظه شد. گویا تألیف آن در سال ۱۰۹۱ ق بوده است.

۳- اصول الدین و العقائد، رساله‌ای کوتاه و به زبان عربی که به سال ۱۱۱۳ تألیف شده است. (ذریعه ۸۷/۱۱).

۴- تفسیر آیه الكرسي، رساله‌ای در ۲۰ برگ که آن را در کتابخانه شخصی مرحوم سید محمد محسن پیر سیدی طیب در رامسر مشاهده کردم.

۵- حاشیه بر شرح مطالع، نسخه‌ای از آن را در کتابخانه عبد الوهاب فرید تنکابنی در سال ۱۳۹۱ ملاحظه کردم که آن هم در مجموعه‌ای بود که رسائل آن در سال ۱۰۹۱ تألیف شده بود. نسخه دیگر در نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه ۱۲۵/۲ معرفی شده است.

۶- حاشیه بر معالم الاصول، نسخه‌ای از آن در کتابخانه غرب همدان (فهرست ص ۲۳۶) موجود است. (بنگرید: ذریعه ۲۱۰/۶) ۷- حاشیه بر زبده البیان، یادداشت‌هایی است که ملا محمد صادق پسر مؤلف از روی یادداشت‌های پدرش هنگام تدریس در حاشیه نسخه‌ای از زبده نوشته و در اواخر جمادی الاولی ۱۱۲۴ تمام شده است. بر اساس آن نسخه‌ای در ۱۰۲ برگ در ۱۱۲۸ استنساخ شده که در نسخه ش ۷۷۲ کتابخانه وزیری یزد نگهداری می‌شود. و بنگرید: فهرست میکروفیلیمهای دانشگاه تهران، ش ۳۱۵، ذریعه ۹/۶ ۸- حاشیه بر شرح لمعه، بنگرید: فوائد الرضویه، ص ۵۵۰-۹ حاشیه بر مدارک الاحکام، بنگرید: ذریعه ۱۹۸/۶ ۱۰- حاشیه بر ذخیره المعاد از محقق سبزواری استاد مؤلف؛ بنگرید: ذریعه ۸۶/۶-۱۱ حاشیه در شبه کل کلامی کاذب.

۱۲- حکم رؤیت هلال قبل از زوال، نسخه‌ای از آن در فهرست دانشکده ادبیات بوده که در سال ۱۱۰۶ تألیف شده و در ۱۱۰۹ مطالبی بر آن افزوده شده است. نسخه‌ای از آن که در سال ۱۱۱۳ استنساخ شده در کتابخانه شخصی آقای فیضی مهدوی در کرمانشاه می‌باشد.

رساله یاد شده در رد نظرات محقق سبزواری است. محمد جعفر پسر محقق سبزواری رديه‌ای بر فاضل سراب نوشت و محمد رحیم پسر محمد جعفر با توجه به این چند رساله رساله‌ای با عنوان الهلالیه نوشت که در کتابخانه گهرشاد موجود است. (بنگرید:

فهرست چهار کتابخانه مشهد، ۱/ ۴۳۴)

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۲۱

۱۳- حجیه الاخبار و الاجماع، این رساله ضمن مجموعه ۱/ ۱۸۵۹ دانشگاه تهران موجود است. همین طور بنگرید: فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی ج ۱۰، ص ۵۳۱، ش ۴/ ۱۸۸۹ این رساله در ۱۱۰۵ تألیف شده است. (نسخه‌ای به خط مؤلف در اختیار علامه آیت الله حاج سید محمد علی روضاتی زید عزه می‌باشد).

۱۴- حاشیه بر آداب البحث قاضی عضد الدین ایجی (م ۷۵۶) بنگرید: ذریعه ۶/ ۱۵۹- حجیه الاجماع و خبر الواحد؛ این رساله بجز رساله حجیه الاخبار و الاجماع پیشگفته است و نسخه‌ای از آن در کتابخانه گوهرشاد موجود است. (فهرست چهار کتابخانه مشهد، ص ۲۰۶) بنگرید: ذریعه، ۶/ ۲۶۹- ۱۶- الحركة فی المقولات، بنگرید: فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی ج ۱۰، ص ۵۳۵، و بنگرید: نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه ۲/ ۱۷۱۲۵- تحریر التوحید، این رساله ناظر بر حاشیه ملا صدرای شیرازی بر بخش الهیات شفا و رساله شمس الدین گیلانی و سخن عبد الرزاق گیلانی و رد سخنان آنها در پاسخ به شبهات ابن کمونه است. بنگرید به: فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی ج ۱۰، ص ۵۳۹. تاریخ تألیف آن سال ۱۱۰۳ می‌باشد. و نیز بنگرید: فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه (مشکات)، ج ۳، ص ۲۱۳.

۱۸- سفینه النجاه، در اصول دین و به طور عمده در امامت. نسخه‌ای از آن به شماره ۳۰۴۷ در کتابخانه مرکزی دانشگاه موجود است. و بنگرید: فهرست آستان قدس، ۱/ ۱۹۴۶- ضیاء القلوب در اعتقادات و امامت و گویا ترجمه مانندی از خود مؤلف از کتاب سفینه النجاه او می‌باشد. آیت الله حاج سید محمد علی روضاتی- زید عزه العالی- شرحی درباره این کتاب ضیاء القلوب و مؤلف آن نوشته‌اند؛ بنگرید: فهرست کتب خطی کتابخانه‌های اصفهان، ص ۱۲۳- ۱۱۶- ۲۰- صلاة الجمعة و القول بوجوبها العینی، این رساله در رد بر رساله ملا عبد الله تونی (م ۱۰۷۱ نوشته شده است. بنگرید: فهرست آستان قدس ۵/ ۴۳۷) (این رساله در مجموعه حاضر بر اساس نسخه خطی حضرت آیت الله حاج سید محمد علی روضاتی- زید عزه- به چاپ رسیده است).

۲۱- وجوب صلاة الجمعة، این کتاب در سال ۱۱۰۶ تألیف شده است. بنگرید: فهرست آستان قدس ۵/ ۵۳۷- ۲۲- رساله در وجوب عینی نماز جمعه در رد رساله آقا جمال خوانساری. وی این رساله را به دستور استادش شیروانی (م ۱۰۹۸) تألیف کرده است.

۲۳- رساله در وجوب عینی نماز جمعه، این رساله در رد بر رساله علی رضا تجلی است که مؤلف در شوال ۱۰۸۱ آن را تألیف کرده است. (این رساله در مجموعه حاضر به چاپ

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۲۲

رسیده است).

۲۴- رساله‌ای در کلام، به عربی و در شش فصل، رساله یاد شده در جمادی الثانیه ۱۱۰۲ به اتمام رسیده است. بنگرید: فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه ۳/ ۵۷۸ ش ۲۵۷۸۷- رساله‌ای در نذر و تصدق، نسخه‌ای از آن به شماره ۲۰۹۱/ ۹ در کتابخانه مرکزی دانشگاه موجود است.

۲۶- شبهه المیزان، نسخه‌ای از آن را در کتابخانه شخصی عبد الوهاب فرید تنکابنی در رامسر در سال ۱۳۵۱ ش دیدم.

۲۷- رساله در حرکت، این رساله هم ضمن همان مجموعه‌ای که نزد عبد الوهاب فرید تنکابنی بود، آمده است.

۲۸- فصول اذان، وی در سال ۱۰۹۸ این رساله را تألیف کرده است. بنگرید: فهرست کتب خطی کتابخانه‌های اصفهان، ص ۱۲۴؛ فهرست دانشگاه ۵/ ۱۹۶۰.

۲۹- رساله در شبه الجذر الاضم، این رساله در سال ۱۰۹۷ تمام شده است. بنگرید:

فهرست کتب خطی کتابخانه‌های اصفهان، ص ۱۲۴؛ فهرست دانشگاه، ۲/ ۱۲۵؛ فهرست کتابخانه ملی ۱۰/ ۵۳۶- ۳۰- رساله وقوع

حرکت در «آن»؛ نسخه‌ای از آن در فهرست کتابخانه ملی ۱۰/۵۳۴ با شماره ۵/۱۸۸۹ ع معرفی شده است.

۳۱- غنیة المتعبد؛ آقا بزرگ از آن یاد کرده است. بنگرید: ذریعه ۱۶/۶۸ ۳۲- فوائد لطیفه فی ابطال کون الحرکه، شرح فصل دوم مقاله دوم طبیعیات شفا که آن را در سال ۱۱۰۱ تألیف کرده است. نسخه‌ای از آن به خط فرزندش محمد صادق در کتابخانه فخر الدین نصیری بوده است.

۳۳- مناسک حج فارس، نسخه‌ای از آن در فهرست کتابهای اهدایی آیت الله خامنه‌ای به کتابخانه آستان قدس به شماره ۱۱۸۵ معرفی شده است. «۱»

درگذشت و مدفن فاضل سراب

فاضل سراب، در شب دوشنبه هیجدهم ذی حجه ۱۱۲۴ (شب عید غدیر) در اصفهان درگذشت و در جایی که بعدها به تکیه فاضل سراب یا تکیه جویباری‌ها شهرت یافت و اعقابش در آنجا مدفون شدند، دفن گردید. مرحوم مصلح الدین مهدوی شرحی از این تکیه

(۱) تا اینجا مطالب استاد ارجمند جناب آقای سمایی حائری در شرح حال و آثار فاضل سراب (با اندکی تلخیص از طرف ما در متنی که ایشان برای بنده فرستادند) تمام شد. با سپاس فراوان از ایشان و این که آنچه پس از این هم آمده با استفاده از کتاب بزرگان تنکابن ایشان است. توضیحات بعدی مربوط به فاضل سراب و نماز جمعه از ماست.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۲۳

و مدفونین در آن به دست داده است. «۱» در میان مدفونین در این تکیه از ملا محمد صادق و ملا محمد رضا نامی یاد شده که به نظر می‌رسد فرزندان خود فاضل سراب باشند. مرحوم مهدوی درباره نامیده شدن تکیه به جویباری‌ها می‌نویسد: چون اعقاب فاضل سراب در محله جویباره ساکن بودند و پس از فوت عموما در حوالی او در بقعه و صحن مدفون شدند، تکیه را گاه به نام تکیه جویباری‌ها می‌خوانند. «۲»

از جمله کسانی که خود را از اعقاب فاضل سراب می‌داند، مولی محمد صالح مازندرانی بن مولی محسن بن عبد الفتاح تنکابنی (۱۲۰۰-۱۲۸۵) است. فرزند وی میرزا مهدی بن محمد صالح هم که به نوشته مرحوم مهدوی «مترجم عالم و فاضل و مرجع مراجعات در اصفهان بوده» در تکیه جدش فاضل سراب در پشت سر او در همان سکوی سنگ مرمر به خاک سپرده شده است. «۳»

فاضل سراب و نماز جمعه

همان گونه که از فهرست آثار فاضل سراب به دست می‌آید، وی چهار اثر در زمینه نماز جمعه نگاشته است. بیشتر این آثار در رد بر دیگران نوشته شده، اما در جمع آنها، رساله عربی او مفصل تر بوده و به رغم آن که در رد بر ملا عبد الله تونی نوشته شده، وی به تفصیل در این باره بحث کرده است. عقیده وی در این باب، همانند استادش محقق سبزواری بوده و در این ردیه نویسی‌ها ملاحظه استادش محقق سبزواری کرده و به دفاع از وی برخاسته است. بدین ترتیب وی قائل به وجوب عینی نماز جمعه بوده و در این باب، نه صرفاً از روش اخباری بلکه بر اساس مشی استدلالی-اجتهادی اما با دیدگاه اخباری، کوشیده است تا وجوب عینی نماز جمعه را ثابت کند.

در کتاب حاضر دو متن از وی به چاپ رسیده است. نخست ردیه‌ای است که وی بر ملا علی رضا تجلی نگاشته است. ما عین متن تجلی و حواشی فاضل سراب را یکجا چاپ کرده‌ایم؛ با این تفاوت که متن سراب با تو رفتگی دو سانتی از متن تجلی و با قلمی

متفاوت ارائه می‌شود.

متن دوم رساله مفصل عربی او درباره نماز جمعه است که آن را رد بر فاضل تونی نگاشته و ضمن آن برخی از عبارات رساله تونی را آورده است. گفتنی است که ما رساله فاضل تونی را هم که در اصل رد بر محقق سبزواری است، در این مجموعه آورده‌ایم. نکته

(۱) بنگرید: سیری در تاریخ تخت فولاد اصفهان (اصفهان، ۱۳۷۰)، ص ۱۰۰-۱۰۴

(۲) زندگی نامه علامه مجلسی، ج ۲، ص ۸۶ (چاپ اول)؛ درباره احتمال دیگر در این باره بنگرید: بزرگان تنکابن، (قم، ۱۳۷۲) ص ۳۲۲

(۳) تذکره القبور، ص ۳۸۷؛ و نیز بنگرید: بیان المفاجر ج ۲، ص ۱۸۶؛ بزرگان تنکابن، صص ۳۲۰-۳۲۲

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۲۴

تاریخی قابل توجه رساله عربی سراب، اشارات وی به مباحثاتش با برخی از علما در حضور وزیر اعظم وقت که به احتمال شیخ علی خان زنگنه بوده، می‌باشد. این نشان از درگیر شدن خود دولت صفوی در مباحث مربوط به نماز جمعه است. ما در این باره آگاهی‌های دیگری در مباحث مقدماتی این کتاب آوردیم. ملا امین بن احمد تونی برادرزاده فاضل تونی رساله‌ای در رد بر فاضل سراب که وی آن را در نقد تونی نوشته بوده تألیف کرده که در فهرست مجلس (ج ۷، ص ۱۸۰) معرفی شده است.

مقدمه کوتاه فاضل سراب بر نقدی که بر رساله تجلی نوشته است، چنین است:

بسم الله الرحمن الرحيم. الحمد لله رب العالمين و الصلاة والسلام على نبيه محمد و آله أجمعين.

اما بعد: چون در حکم فریضه نماز جمعه میان علما اختلافات شده بود و این ذره بیمقدار محمد گیلانی مدتی مدید در فکر و اندیشه آن می‌بود، و از جهت اطمینان خاطر به هر طرف قدم استکشاف و استعلام می‌فرمود تا آن که بعد از تأمل بسیار در آیه وافی هدایت نماز جمعه، و تفکر تمام در اخبار و آثار شریفه عترت طاهره که هر یک عروه الوثقای شیعیان و دلیل و راهنمای اهل ایمانست، خاطر را اطمینان عظیم به وجوب عینی بهم رسید و از تتبع حجج منکرین لزوم حتمی قوی تر می‌گردید، و پیوسته طریقه این فقیر بود آن که از هر کس، خواه فاضل و خواه غیر فاضل حرفی که می‌شنید تأمل کافی در آن می‌نمود که اگر لغزشی در طریقه قویمه شده باشد به وسیله آن ثبات و قرار گیرد، و اگر خطایی از جاده مستقیم کرده باشد، به دلالت آن راه به مقصود برد. و در این اوان رساله‌ای به نظر فقیر رسید که بعضی از معاصرین در انکار بر وجوب عینی نوشته بود. فقیر بنابر طریقه خود تأمل در آن نموده آن را مشحون به اموری چند یافت در نقل عبارات فقها که از ارباب دیانت بسیار غریب بود و از اصحاب ادعای هدایت عجیب می‌نمود؛ چه بعضی عبارات که ظاهرش بلکه صریحش در وجوب عینی است و از غبار حرمت و مظنه تخیر پاک و بری اصلا ذکر نکرده و همچنین بعضی کلمات که اگر بنامه نقل شود ظاهرش در وجوب است و اگر ناتمام ذکر شود موهم بلکه ظاهر در حرمت، از وسط یا از طرف انداخته، و از جهت ترویج مذهب خود در لباس ابهام و ابهام گذاشته؛ و بعضی عبارات که یک جزو آن دلالت بر اشتراط امامت یا نایب در وجوب می‌کند و جزء دیگر دلالت بر عدم اشتراط در انعقاد و استحباب می‌کند، جزء اول را بدون ثانی ذکر کرده تا آن که در نظر بعضی بنابر عدم تفرقه میان شرط وجوب و شرط انعقاد به حسب ظاهر متوهم شود.

مجملاً چون رساله مذکوره را چنین دید لازم طریقه دین‌داری دانست که تنبیه بر این امور نماید تا جماعتی که کتب فقها نزد ایشان حاضر نباشد یا اعتماد بر دیانت معاصر مذکور کنند، آگاهی یافته حق در نظر ایشان جلوه نماید. وَقُلْ لِّجَاءِ الْحَقِّ وَ زَهَقِ الْبَاطِلِ إِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ زَهُوقًا.

آنچه حرف صاحب رساله است در متن نوشته شده و حرف مجیب در حاشیه [آمده است]

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۲۵

[المدخل]

بسم الله الرحمن الرحيم اما بعد چون از کمال دین پروری پیوسته خاطر ملکوت ناظر نواب کامیاب همایون اقدس ارفع اعلاهی شاهی ظلّ اللّهی «۱» شاه سلیمان الصفوی الموسوی- خلد الله ملکه و سلطانه- متوجه توضیح و تنقیح مسائل شرعی می‌باشد عموماً، و مسأله نماز جمعه خصوصاً، بنابراین بنده دعاگو علی رضا از مسأله مذکوره ملخصی که شایستگی دریافت داشته باشد، در این باب به عرض می‌رساند.

[فصل: اقوال علمای شیعه در باب نماز جمعه]

[الف: علامه حلی]

چون عمده در این باب اجماع علمای امامیه است، اولاً- اقوال ایشان را معروض می‌دارد. از آن جمله علامه حلی در کتاب منتهی المطلب گفته: یشرط فی الجمعة العادل، أي المعصوم عندنا أو إذنه؛ یعنی شرط است در وجوب نماز جمعه امام عادل، یعنی امام معصوم یا اذن امام نزد علمای ما. بعد از آن گفته: أما اشتراط الإمام أو إذنه فهو مذهب علمائنا أجمع؛ یعنی شرط بودن امام معصوم یا اذنش مذهب جمیع علمای شیعه است و اجماعی ایشان است. و بعد از این گفته: و لم یقم الجمعة إلّا السلطان فی کل عصر فکان إجماعاً، و لو كانت تنعقد بالرعیة لصلّوها فی بعض الأحيان، «۲» یعنی نکرده است نماز جمعه را مگر سلطان در هر عصری، پس اجماع است که بدون امام یا اذنش منعقد نمی‌شود و اگر منعقد می‌شد به غیر امام، هرآینه بایستی که در بعضی اوقات کرده باشد و حال آن که نکرده‌اند.

قال صاحب الرسالة: «اما بعد چون از کمال دین پروری» تا آنجا که گفته «و اگر منعقد می‌شد به غیر امام هرآینه بایستی که در بعضی اوقات کرده باشند و حال آن که نکرده‌اند» اقول: منتهی از اوایل تصنیفات علامه است که در سن سی و دو سالگی نوشته و لهذا سخنان علامه در باقی تصنیفات او متین تر از منتهی است. «۳» و آن چه در

(۱) در متن ضل الهی

(۲) منتهی المطلب، ج ۱، ص ۳۱۷

(۳) همان گونه که در متن آمده کتاب «منتهی المطلب فی تحقیق المذهب» نخستین کتاب فقهی علامه است. بنا به نوشته خود او در «خلاصه الاقوال» وی تا سال ۶۹۳ هـ- هفت جلد از این کتاب را تألیف کرده بوده است.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۲۶

اینجا گفته که «فکان اجماعاً» محل نظر است؛ چه اگر مراد او از اجماع، اجماع معتبر نزد شیعه باشد که آن عبارت از اتفافی است که علم به دخول معصوم به هم رسد، درست نیست؛ زیرا که اطلاع به هم رسانیدن [در این باره] که در مدت مدید که میان زمان رسول خدا صلی الله علیه و آله و زمان علامه گذشته هیچ کس نماز جمعه نکرده است به غیر از خلفا یا به غیر از خلفا و نایبان ایشان، نه پنهان و نه آشکار، متعذر است. و بر تقدیری که معلوم شود، وقتی حجت خواهد بود که معلوم شود نماز نکردن به واسطه عذر تقیه نسبت به بعضی و شبهه نسبت به بعضی عذری دیگر نیست بلکه ناشی از محض این است که همه ایشان نماز جمعه را بی‌اذن امام جایز ندانسته‌اند؛ و دعوی این گراف است. و اگر مراد از اجماع شهرت باشد، ظاهر است که به حسب شرع حجت نیست. و از اینجا ضعف قول او که گفته «و لو كانت تنعقد بالرعیة لصلّوها فی بعض الأحيان» [روشن می‌شود.] و نظیر این استدلال بعضی از فقهای دیگر نیز کرده‌اند و مثل این بحث نیز بر ایشان می‌آید.

و نیز بعد از آن که نقل اختلاف را در نماز جمعه در زمان غیبت امام کرده که شیخ طوسی در نهاییه جایز می‌داند، در خلاف جایز نمی‌داند، همچنان که سید مرتضی و سلار و ابن ادریس جایز نمی‌داند، «۱» گفته: و هو الأقوی عندی لنا ما تقدم من اشتراط الإمام أو نائبه فمع الغيبة يجب الظهر لفوات الشرط، «۲» یعنی جایز نبودن قوی‌تر است نزد من از برای شرط بودن امام یا نایبش؛ پس در غیبت امام واجب باشد ظهر چهار رکعت به واسطه نبودن شرط نماز جمعه که امام معصوم است یا نایبش.

قال صاحب الرساله «و نیز بعد از آن که» تا آنجا گفته که «امام معصوم است یا نایبش» اقول: کلام علامه در این کتاب دلالت دارد که اعتقاد او حرمت نماز جمعه باشد در زمان غیبت امام علیه السلام اما این کتاب از اوایل تصنیفات علامه است و در تصنیفات بعد از این در بعضی توقف کرده و در بعضی قایل به استحباب نماز جمعه شده و ظاهر مختلف که نقل شده که آخر تصنیفات علامه است، «۳» و جوب عینی است چنان که خواهد آمد.

(۱) بنگرید: رسائل المرتضی، ج ۱، ص ۲۷۲ (أجوبة المسائل الميافارقيات)، المراسم، ص ۲۶۱؛ السرائر، ج ۱، ص ۲۹۳

(۲) منتهی المطلب، ص ۳۳۶

(۳) وی این کتاب را میانه سالهای ۶۹۷ تا ۷۰۸ تألیف کرده است. بنگرید: مکتبه العلامة الحلی، (سید عبد العزیز طباطبائی)، ص ۱۷۴

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۲۷

و هم علامه در کتاب نهاییه گفته: یشرط فی وجوب الجمعة السلطان أو نائبه عند علمائنا أجمع، یعنی شرط است در واجب بودن نماز جمعه سلطان یا نایبش نزد علمای شیعه جمیعاً و اجماعی ایشان است که در آن خلاف نکرده‌اند. و بعد از این گفته: لأنّ النبی صلی الله علیه و آله کان یعین لإقامة الجماعة، و کذا الخلفاء بعده کما عین للقضاء، یعنی از برای آن که پیغمبر تعیین می‌کرد از برای امام نماز جمعه و همچنین خلفای بعد از او همچنان که تعیین می‌کرد از برای قضا. و بعد از این گفته: و کما لا یصحّ أن ینصب الإنسان نفسه قاضیا من دون إذن الإمام فکذا إمام الجمعة؛ «۱» یعنی و همچنان که صحیح نیست که کسی خود را از پیش خود قاضی کند بی‌اذن امام و فرموده او، همچنین صحیح نیست که کسی امامت جمعه کند از پیش خود بی‌فرموده امام و اذنش.

قال صاحب الرساله «بعد علامه در کتاب نهاییه گفته» تا آنجا که گفته «و همچنین صحیح نیست که کسی امامت کند از پیش خود بی‌فرموده امام و اذنش» اقول: تعیین نبی صلی الله علیه و آله و امیر المؤمنین علیه السلام دلالت بر شرط بودن نمی‌کند، چه ممکن است که به واسطه وجه دیگر باشد از بابت دفع ماده نزاع یا به واسطه اطمینان مردم در اقتداء و امثال این؛ و قول و فعل خلفاء جور حجت نیست و مع هذا جواب جاری است و عدم صحّت قضا فقیه مسلّم نیست. ممکن است که نیابت فقیه در نماز جمعه کافی باشد.

دور نیست که سبب نقل اجماع از بعضی همین شبهه مذکوره باشد و از بعضی دیگر نقل ایشان.

بعد از این گفته: و السلطان عندنا هو الإمام المعصوم؛ یعنی مراد از سلطان نزد علمای شیعه امام معصوم است نه دیگری، لیکن در حالت نفاذ حکم و فرمان روایی چنان که ظاهر است از معنی سلطنت.

قال «بعد از این گفته و السلطان عندنا» تا آنجا که گفته «چنان که ظاهر است از معنی سلطنت» اقول: عبارت صاحب نهاییه تتمه‌ای دارد که صاحب رساله مصلحت خود را در آن دانسته که آن را نقل نکند و این وظیفه دیانت نیست و آن تتمه این است: فلا یصحّ الجمعة إلّا معه أو مع من یأذن له؛ هذا فی حال ظهوره، أما فی حال الغيبة فالأقوی أنه یجوز لفقهاء المؤمنین إقامتها؛ یعنی پس صحیح نیست نماز جمعه مگر با امام معصوم یا با مأذون از جانب امام. این که گفتیم که نماز جمعه به یکی از این دو تا صحیح نیست در وقت ظهور امام است، اما در وقت غیبت قوی‌تر

(۱) نهاية الاحكام، ج ۲، ص ۱۳

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۲۸

این است که جایز باشد فقهای مؤمنان را اقامت نماز جمعه. «۱»

و در کتاب تذکره الفقهاء نیز گفته: يشترط في وجوب الجمعة السلطان العادل أو نائبه عند علمائنا أجمع، یعنی نزد جمیع علمای شیعه و به اجماع ایشان شرط است در واجب بودن نماز جمعه امام معصوم یا نایبش که به فرموده و امر او امامت جمعه می کرده باشد. بعد از این گفته: لإجماع على أن النبي صَلَّى الله عليه و آله كان يعين لإمامة الجماعة «۲» و كذا الخلفاء بعده كما يعين للقضاء، و كما لا يصح أن ينصب الإنسان نفسه قاضيا من دون إذن الإمام كذا إمامة الجمعة، «۳» یعنی از برای آن که اجماعی است که پیغمبر صَلَّى الله عليه و آله تعیین امام می کرد در نماز جمعه و همچنین خلفای بعد از او، پس صحیح نیست که کسی از پیش خود بی اذن امام و تعیین او امامت نماز جمعه کند؛ همچنان که صحیح نیست که از پیش خود قاضی شود. و بعد از این گفته: أجمع علمائنا كافة على اشتراط عدالة السلطان و هو الإمام المعصوم أو من يأمره بذلك، «۴» یعنی اجماع کرده‌اند علمای ما همگی بر شرط بودن عدالت سلطان که امام معصوم است یا آن کس که امام معصوم او را مأمور ساخته به امامت نماز جمعه. و بعد از این نیز گفته: و هل للفقهاء المؤمنين حال الغيبة و التمكن من الاجتماع و الخطبتين صلاة الجمعة؟ أطبق علمائنا على عدم الوجوب، «۵» یعنی آیا فقهای شیعه را در زمان غیبت امام و قدرت بر اجتماع و خطبه می‌رسد که نماز جمعه کند؟ اجماع کرده‌اند علمای شیعه بر واجب نبودن نماز جمعه در زمان غیبت.

قال «و در کتاب تذکره الفقهاء» تا آنجا که گفته «بر واجب نبودن نماز جمعه در زمان غیبت» اقول: عبارت بعد از این را که صاحب رساله نقل نکرده این است «و اختلفوا في استحباب اقامة الجمعة فالمشهور ذلك»، «۶» یعنی اختلاف کرده‌اند علما در مستحب بودن اقامه نماز جمعه، مشهور این است و بعد از آن حدیثی چند به واسطه اثبات این دعوی نقل کرده، و بعد از آن قول سلار «۷» و ابن ادریس «۸» را به عدم جواز نماز جمعه در زمان غیبت و جواب ایشان از احادیث مذکوره را نقل کرده و خود رد و قبول نکرده.

(۱) نهاية الاحكام، ج ۲، ص ۱۴

(۲) در نسخه: الجماعة.

(۳) تذکره الفقهاء، ج ۴، ص ۱۹

(۴) تذکره الفقهاء، ج ۴، ص ۲۰

(۵) تذکره الفقهاء، ج ۴، ص ۲۷

(۶) تذکره الفقهاء، ج ۴، ص ۲۷

(۷) المراسم، ص ۲۶۱

(۸) السرائر، ج ۱، ص ۲۹۳

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۲۹

در کتاب تحریر الاحكام نیز گفته: من شرط [شرايط] الجمعة الإمام العادل أو من نصبه؛ فلو لم يكن الإمام ظاهرا و لا نائب له، سقط الوجوب اجماعا؛ «۱» یعنی از جمله شرایط جمعه امام معصوم است یا آن کسی که امام او را نصب کرده باشد؛ پس اگر نه امام باشد و نه نایب امام، ساقط می‌شود وجوب نماز جمعه به اجماع.

قال صاحب الرساله «در کتاب تحریر الاحكام نیز گفته» تا آنجا که «ساقط می‌شود وجوب نماز جمعه به اجماع». اقول: عبارت بعد از این را که صاحب رساله نقل نکرده این است که «و هل يجوز الاجتماع حتى مع إمكان الخطبة قولان» یعنی آیا جایز است جمع

شدن از برای نماز جمعه در وقتی که امام ظاهر نباشد و نایب نباشد با امکان خطبه خواندن، دو قول است؛ یعنی بعضی قایلند به جواز و بعضی به حرمت.

و در ارشاد نیز گفته: لا- تجب إلّا بشروط: الإمام العادل أو من يأمره؛ «۲» یعنی نماز جمعه واجب نمی‌شود، مگر به چند شرط: اول امام معصوم یا آن کسی که مأمور باشد از جانب او.

[ب: شیخ طوسی]

دیگر شیخ طوسی در کتاب خلاف گفته: من شرط انعقاد الجمعة الإمام، أو من يأمره الإمام بذلك من قاض أو أمير و نحو ذلك، و متى أقيمت بغيره لم تصح؛ «۳» یعنی از شرایط درست بودن نماز جمعه امام است یا آن کس که امام او را مأمور ساخته باشد به آن از قاضی یا سرکرده و مانند آن؛ و هرگاه گزارده شود نماز جمعه بی حضور امام و کسی که از جانب امام مأمور باشد، صحیح نخواهد بود.

قال صاحب الرساله «دیگر شیخ طوسی در کتاب خلاف...» تا آنجا که گفته که «صحیح نخواهد بود» اقول بر صاحب رساله: عبارت کتاب خلاف که ظاهر است بر وجوب عینی و مخالف طریقه اوست نقل نکرده و شرط امانت را مرعی نداشته و آن این است که «فإن قيل: أليس قد رويت في ما مضى من كتبكم «۴» أنه يجوز لأهل القرایا و السواد و المؤمنین إذا اجتمع العدد الذی تنعقد بهم أن يصلوا الجمعة؟ قلنا: ذلك مأذون فيه مرغّب [مرغوب] فيه فجزى ذلك مجرى أن ينصب الإمام من يصلی بهم» «۵» یعنی اگر کسی بگوید که آیا نه چنین است که شما روایت کرده‌اید در کتاب‌های سابق

(۱) تحریر الاحکام (طبع قدیم)، ج ۱، ص ۴۳

(۲) ارشاد الاذهان، ج ۱، ص ۲۵۷

(۳) الخلاف، ج ۱، ص ۶۲۶

(۴) در چاپی: فیما معنی و فی کتبکم

(۵) الخلاف، ج ۱، ص ۶۲۶

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۳۰

خود این که جایز است مردم ده‌ها و سواد و مؤمنین را وقتی که جمع شوند به آن عددی که در نماز جمعه معتبر است این که نماز جمعه بگذارند؟ ما در جواب می‌گوییم که، ایشان مأذون و ترغیب کرده شده‌اند در نماز جمعه گزاردن و این اذن و ترغیب که نسبت به ایشان شده است، به منزله این است که امام پیشنهاد از برای ایشان نصب کرده باشد. و ظاهر این عبارت دلالت دارد که شیخ در این کتاب قایل به وجوب عینی نماز جمعه باشد، چه هرگاه امام نصب پیشنهاد کند، نماز جمعه واجب عینی است به اتفاق و این اذن و ترغیب در نماز جمعه به منزله نصب است نزد شیخ؛ پس نماز جمعه واجب عینی باشد نزد او.

و بعد از این گفته: علیه إجماع الفرقة، فإنهم لا يختلفون أن من شرط الجمعة الإمام أو أمره؛ یعنی بر درست نبودن نماز جمعه بی‌امام و آن کسی که از جانب او منصوب است، اجماع کرده‌اند علمای شیعه از برای آن که ایشان خلاف نکرده‌اند در این که شرط نماز جمعه امام معصوم است یا کسی که از جانب او مأمور باشد. بعد از این گفته: و أيضا فإنه إجماع فإن من عهد النبي صلى الله عليه و آله إلى وقتنا هذا ما أقام الجمعة إلّا الخلفاء و الأمراء، أو [و] من ولي للصلاة؛ یعنی نیز اجماعیست که درست نیست نماز جمعه بی‌امام و نایبش از برای آن که از زمان پیغمبر صلى الله عليه و آله تا این زمان که مائیم نکرده است جمعه را مگر خلفا و سرکرده‌های خلفا و آنان که تعیین شده‌اند از جانب ایشان از برای امامت نماز. و بعد از این گفته: فعلم أن ذلك إجماع أهل

الأعصار و لو انعقدت بالرعيّة لصلّاها كذلك، «۱» یعنی پس دانسته شد که شرط بودن امام و نایبش در نماز جمعه و درست نبودن نماز جمعه بی امام و نایبش، اجماعی علمای هر عصر است؛ و اگر درست می‌بود به غیر امام و نایبش، هر آینه می‌بایست کرده باشند بی امام و نایبش و حال آن که نکرده‌اند.

و هم شیخ طوسی در کتاب نهاییه‌اش که همه آن را از کتب اصحاب ائمه معصومین علیهم السّلام و علمای قریب العهد به معصوم نقل کرده، گفته: اعلم أنّ الاجتماع فی صلاة الجمعة فريضة إذا حصلت شرائطه [و من شرائطه] أن يكون هناك إمام عادل أو من نصبه الإمام للصلاة [بالناس]؛ «۲» یعنی بدان که اجتماع در نماز جمعه واجب است هر گاه متحقق شود شرایطش؛ و از جمله شرایطش آن است که امام معصوم یا آن کس که امام معصوم او را تعیین از برای امامت نماز در میان باشد. و قریب به همین مضمون در کتاب تبیان و کتاب مبسوط و کتاب جمل و عقودش نیز گفته است.

(۱) الخلاف، ج ۱، ص ۶۲۷

(۲) النهایه، ص ۱۰۳

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۳۱

[ج: محقق حلی]

و محقق در کتاب معتبر گفته: السلطان العادل أو نائبه شرط وجوب الجمعة و هو قول علمائنا؛ یعنی امام معصوم و نایبش شرط است در واجب بودن نماز جمعه، و آن مذهب علمای شیعه است که بر آن اجماع کرده‌اند. بعد از این گفته: معتمدنا فعل النبي صَلَّى الله عليه و آله فإنه [كان] يعين لإمامة الجمعة و كذا الخلفاء بعده، كما يعين للقضاء، فكما لا يصح أن ينصب الإنسان نفسه قاضيا من دون إذن الإمام كذا إمامة الجمعة، یعنی آن چه ما بر آن اعتماد نموده‌ایم کرده پیغمبر است به واسطه آن که آن حضرت تعیین امام از برای نماز جمعه می‌کرد و همچنین خلفای بعد از او همچنان که از برای قضا تعیین می‌کرد؛ پس همچنان که درست نیست که کسی خود را قاضی کند از پیش خود به بی تعیین امام، همچنین درست نیست که امامت نماز جمعه از پیش خود کند بدون آن که امام او را تعیین کند و به او بفرماید. و بعد از این گفته: و ليس هذا قياسا بل استدلال بالعمل المستمر بالأعصار «۱» فمخالفة خرق للإجماع، «۲» یعنی آن چه گفته شد نه قیاس است بلکه استدلال است به آن چه همیشه بوده است در زمان‌های بیشتر تا به این زمان؛ پس خلاف آن کردن مخالفت اجماع کردن است.

قال صاحب الرسالة «محقق در کتاب معتبر گفته» تا آنجا که «گفتیم که مخالف اجماع کردن است» اقول: «و هو قول علمائنا» صریح در نقل اتفاق علما نیست، پس آنچه صاحب رساله در ترجمه عبارت او گفته صحیح نیست و از لفظ اجماع در کلام محقق که مخالفه فی الإجماع اگر اجماع معتبر نزد شیعه را قصد کرده است، ظاهر است که لازم نمی‌آید، و اگر مراد شهرت باشد حجت نیست. حاصل به حیثیتی که بر عبارت منتهی و نهاییه علامه شده بر عبارت محقق نیز می‌آید.

اقول: باید که از تعلیل محقق توهم قایل بودن او به حرمت نشود؛ چه بعد از این گفته است «و اگر امام اصل ظاهر نباشد، ساقط می‌شود و جوبش نه استحباب. «۳» و ایضا بعد از این گفته که هر گاه سلطان جابر نصب کند عادل را، سنت است اجتماع و منعقد می‌شود جمعه. «۴»

و در کتاب شرایع نیز گفته: الجمعة لا تجب إلّا بشروط: الأول السلطان العادل أو من نصبه؛ «۵»

(۲) المعتبر، ج ۲، ص ۲۷۹

(۳) المعتبر، ج ۲، ص ۲۹۷

(۴) المعتبر، ج ۲، ص ۳۰۷

(۵) شرایع الاسلام، ج ۱، ص ۷۴

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۳۲

یعنی نماز جمعه واجب نمی‌شود مگر به چند شرط: اول امام معصوم است یا آن کس که تعیین کرده او را امام معصوم. قال صاحب الرساله: «و در کتاب شرایع نیز گفته» تا آنجا که گفته که «تعیین او را امام معصوم» اقول: عبارت بعد که صاحب رساله نقل نکرده این است: اذا لم یکن الإمام ظاهر «۱» و لا من نصبه للصلاة و أمکن الاجتماع و الخطبتان؛ قيل: یتحب أن یصلی جمعه؛ و قيل: لا- یجوز؛ و الأول أظهر؛ «۲» یعنی هرگاه امام ظاهر نباشد و همچنین کسی او را از برای پیشنهادی نصب کرده باشند حاضر نباشند و قدرت جمع شدن به واسطه نماز جمعه و خطبه خواندن باشد، بعضی می‌گویند که مستحب است نماز جمعه گزاردن و بعضی جایز نمی‌دانند و اول اظهر است.

[د: فتوای شماری دیگر از علما]

و ابن ادریس در کتاب سرایر گفته: إنَّ عندنا بلا خلاف بین أصحابنا أنَّ من شرط انعقاد الجمعة الإمام أو من نصبه الإمام للصلاة؛ «۳» یعنی به تحقیق که نزد علمای ما بی‌خلافی، در میانه اصحاب ما آن است که شرط درست بودن نماز جمعه امام معصوم است یا آن کس که او را امام معصوم تعیین کرده باشد از برای نماز جمعه.

دیگر سید مرتضی در مسائل میافارقیات گفته: و لا جمعة إلا مع إمام عادل أو من ینصبه الإمام العادل، فاذا عدم، صلّیت الظهر أربع رکعات؛ «۴» یعنی نماز جمعه درست نیست مگر با امام معصوم یا آن کس که او را امام معصوم تعیین کرده باشد، و هرگاه که نباشد امام معصوم یا نایش، باید که نماز ظهر چهار رکعت گزارده شود.

قال صاحب الرساله «و ابن ادریس در کتاب سرایر گفته» تا آنجا که گفته که «نماز ظهر چهار رکعت گزارده شود» «۵» اقول: اکثر علما قول به حرمت را به ظاهر قول سید مرتضی نسبت داده‌اند نه به صریحش، و وجه این است که ممکن است که مراد او از منصوب عام باشد بر وجهی که شامل فقیه باشد بلکه غیر فقیه نیز چنان که از کلام شیخ در «خلاف» ظاهر باشد؛ و احتمالات دیگر نیز در این عبارت است که منافی تحریم است، چنانچه شیخ زین الدین و غیره گفته‌اند.

(۱) در چاپی: موجودا

(۲) شرایع الاسلام، ج ۱، ص ۷۶

(۳) السرائر، ج ۱، ص ۳۰۳

(۴) رسائل الشریف المرتضی، ج ۱، ص ۲۷۲

(۵) الاحکام صلاة الجمعة، ص ۲۷۲

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۳۳

و در کتاب جملش گفته: صلاة الجمعة فرض لازم مع الإمام العادل؛ «۱» یعنی نماز جمعه واجب حتمی است با معصوم نافذ الحکم. دیگر قاضی عبد العزیز بن براج در شرحش بر این جمل در بیان شروط و جوب نماز جمعه گفته: حضور الإمام العادل أو من نصبه و جری مجراه؛ «۲» یعنی از جمله شرایط و جوب نماز جمعه حضور معصوم نافذ الحکم است یا آن کس که منصوب از جانب او و

نایب مناب او باشد. بعد از این گفته: و الدلیل علی صحه ما ذهبنا إليه الإجماع؛ یعنی دلیل بر صحه آن چه ما بر آن رفته‌ایم اجماع است.

دیگر شیخ شهید در کتاب ذکری گفته: شروطها سبعة: الأول السلطان العادل و هو الإمام أو نایبه إجماعاً منّا؛ «۳» یعنی شرط نماز جمعه هفت چیز است: اول امام معصوم یا نایبش از این رو که اجماع کرده‌اند بر آن علمای ما که شیعه‌ایم. بعد از این در خصوص زمان غیبت گفته: عمل الطائفة علی عدم الوجوب العینی فی سائر الأعصار و الأمصار؛ «۴» یعنی در همه زمان‌ها و مکان‌ها علمای شیعه بر آن بوده‌اند که واجب عینی نیست بی‌امام معصوم و نایبش.

قال: «دیگر شیخ شهید در کتاب ذکری گفته» تا آنجا که گفته که «واجب عینی نیست بی‌امام معصوم و نایبش» اقول: صاحب رساله در میان عبارات، یک عبارت را اختیار کرده که دلالت بر حرمت کند و باقی را انداخته به واسطه دلالت بر وجوب عینی، و فقیر به تفصیل نقل می‌کند تا دلالتش ظاهر شود و آن این است:

در بیان نماز جمعه گفته: يجب الصلاة الجمعة بالنص و الإجماع ركعتان بدلان عن الظهر قال الله تعالى «إِذَا تَوَدَّى لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ» و قال النبي صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ: «الجمعة حق على كل مسلم إلاً أربعة: عبد مملوك أو امرأة أو صبي أو مريض» و قال صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ: «اعلموا أن الله قد افترض عليكم الجمعة، فمن تركها في حياتي أو بعد موتي و له إمام عادل استخفافاً بها أو هجوا «۵» لها فلا جمع الله له شمله و لا بارك له في امره ... حتى يتوب» ... و روى زرارة عن الباقر عليه السلام قال: «فرض الله تعالى على الناس من الجمعة إلى الجمعة خمسا و ثلاثين صلاة، منها صلاة واحدة فرضها الله عزّ و جلّ في جماعة و هي الجمعة و وضعها عن تسعة: عن

(۱) رسائل الشریف المرتضی، ج ۳، ص ۴۱

(۲) شرح جمل العلم و العمل ص ۱۲۳

(۳) الذکری، ج ۴، ص ۱۰۴

(۴) الذکری، ج ۴، ص ۱۰۴-۱۰۵

(۵) جهودا؟

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۳۴

الصغير، و الكبير، و المجنون، و المسافر، و العبد، و المريض، و الأعمى و من كان علی رأس فرسخین؛ «۱» یعنی واجب است نماز جمعه به نص قرآن و اجماع دو رکعت بدل از ظهر همچنین که آیه و احادیث دلالت می‌کند شرح اینها در مبحثش می‌آید.

و در مقام بیان شروط جمعه، چند شرط را گفته تا گفته: الثامن إذن الإمام له كما كان النبي صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ يأذن لائمة الجماعة و امیر المؤمنین علیه السلام بعده و علیه إطباق الإمامية؛ هذا مع حضور الإمام علیه السلام؛ و أما مع غيبته كهذا الزمان ففي انعقادها قولان أصحها و به قال معظم الأصحاب الجواز، إذا يمكن «۲» الاجتماع و الخطبتان؛ و یعلل بأمین: أحدهما:

إن الإذن حاصل من الائمة الماضین، فهو كالإذن من إمام الوقت، و إليه أشار الشيخ فی الخلاف؛ یعنی یکی از شروط، إذن امام است مر پیشنماز را، همچنین پیغمبر صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ اذن می‌داد مر پیش نمازان جمعه را و امیر المؤمنین علیه السلام بعد از آن حضرت اذن می‌داد.

بر معتبر بودن إذن اتفاق شیعه است. این که گفتیم که إذن امام معتبر است، وقتی است که امام حاضر باشد، و اما وقتی که حاضر نباشد همچو این زمان، در منعقد شدن نماز جمعه دو قول است. صحیح‌ترین این دو قول که مذهب معظم اصحاب است، جواز نماز جمعه است هر گاه ممکن باشد جمع شدن و خطبه خواندن؛ و این جواز معلل به دو چیز می‌شود: یکی آن که إذن حاصل است از

ائمه پیشین؛ پس این مانند اذن از امام زمان است، و به این اشاره کرده است شیخ در خلاف، و گفته: و یؤیدیه صحیح زرارۀ قال: حننا أبو عبد الله عليه السلام على صلاة الجمعة حتى ظننت أنه يريد أن نأتيه فقلت: نغدو عليك؟ فقال: إنما عنيت عندكم؛ ولأن الفقهاء حال الغيبة يبشرون ما هو أعظم من ذلك بالإذن كالحكم والإفتاء فهذا أولى؛ یعنی تأیید تعلیل اول می کند خبر صحیح که زرارۀ روایت کرده و شرحش خواهد آمد، و دیگر آن که فقها در زمان غیبت امام مباشر می شوند به اذن چیزی را که عظیم تر از نماز جمعه گزاردن است از بابت حکم کردن و فتوی دادن؛ پس نماز جمعه کردن به طریق اولی؛ و التعلیل الثانی أن الإذن إنما يعتبر مع إمكانه أما مع عدمه فيسقط اعتباره و يبقى عموم القرآن والأخبار خاليا عن المعارض؛ و قد روی عمر بن یزید فی الصحیح عن الصادق عليه السلام: «إذا كانوا سبعة يوم الجمعة فيصلوا في جماعة» و فی الصحیح عن منصور عن الصادق عليه السلام: «يجتمع القوم يوم الجمعة إذا كانوا خمسة فما زادوا؛ الجمعة واجبة على كل أحد لا يعذر الناس فيها إلا خمسة: المرأة والمملوك والمسافر و

(۱) الذکری، ج ۴، ص ۱۰۳-۱۰۴

(۲) در چاپی: امکان

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۳۵

المريض و الصبی»؛ «۱» و فی الموثق عن زرارۀ عن عبد الملك عن الباقر عليه السلام: «قال مثلک یهلك و لم یصل فريضة فرضها الله؟ قال: قلت: كيف أصنع؟ قال: صلوا جماعة؛ یعنی صلاة الجمعة»؛ «۲» یعنی تعلیل دویم از برای انعقاد نماز جمعه در زمان غیبت این است که اذن امام معتبر نیست مگر با امکان اذن امام. با عدم امکان پس ساقط است اعتبار آن و باقی می ماند عموم قرآن و اخبار که دلالت بر وجوب جمعه می کند بی معارض؛ و تفسیر روایات در محلش مذکور می شود. بعد از آن اشاره کرده که اخبار عام که شامل زمان غیبت باشد، بسیار است و گفته: و التعلیلان حسنان و الاعتماد علی الثانی؛ «۳» یعنی این دو تعلیل که گفته شده هر دو خوب اند و اعتماد بر دویم است.

کلام شهید در این مقام دلالت بر وجوب عینی دارد، بنابر آنکه جزء اول تعلیل اول دلالت می کند که شیعیان در زمان غیبت در نماز جمعه گزاردن مأذون باشند، چنان که در احادیث واقع شده و شیخ در خلاف گفته؛ پس هیچ شرطی از شروط نماز جمعه مفقود نیست، چه اخبار عام است و شرطی که احتمال نبودن داشت اذن بود؛ بنابراین فرض آن نیز متحقق خواهد بود. و شیخ شهید چون این وجه را احسن دانسته، پس نماز جمعه واجب عینی باشد نزد او. و جزء دویم تعلیل نیز بر وجوب جمعه دلالت دارد، چه حکم کرده که مجتهدین مأذونند از جانب امام؛ و تعلیل دویم آن که اذن امام در وقتی که ممکن نباشد ساقط است و عموم اخبار و احادیث خالیست از معارض، و مقتضای این نیز وجوب عینی است، و گفته: إذا عرفت ذلك، فقد قال الفاضلان يسقط وجوب الجمعة حال الغيبة و لم يسقط الاستحباب، و ظاهرهما أنه لو أتى بها كانت واجبه مجزیه عن الظهر فالاستحباب إنما هو فی الاجتماع أو بمعنى أنه أفضل الأمرين الواجبين على التخيير؛ یعنی وقتی که سخنان پیش را دانستی، می گویم به درستی که گفته اند دو فاضل که محقق و علامه باشند که ساقط می شود وجوب نماز جمعه در زمان غیبت و ساقط نمی شود استحباب؛ و ظاهر کلام این دو فاضل این است که اگر نماز جمعه گزارده شود آن نماز واجب است مجزی از ظهر؛ پس استحباب نیست مگر در اجتماع از برای نماز یا استحباب، به این معنی است که مکلف در روز جمعه مخیر است میان نماز جمعه و ظهر، أما جمعه

(۱) التهذیب، ج ۳، ص ۲۳۹، حدیث ۶۳۶؛ الاستبصار، ج ۱، ص ۴۱۹، حدیث ۱۶۱۰؛ وسائل الشیعه، ج ۷، ص ۳۰۴-۳۰۵، الباب ۲

من ابواب صلاة الجمعة و آدابها، حدیث ۷

(۲) التهذیب، ج ۳، ص ۲۳۹، ح ۶۳۸؛ الاستبصار، ج ۱، ص ۴۲۰، ح ۱۶۱۶؛ وسائل الشیعه، ج ۷، ص ۳۱۰، الباب ۵ من ابواب صلاة

الجمعه و آدابها ح ۲

(۳) الذکری، ج ۴، ص ۱۰۵

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۳۶

افضل است از این دو نماز که واجب‌اند به تخییر؛ و گفته: ربما يقال بالوجوب المصتیق حال الغیبه لأن قضیه التعلیلین ذلك ممّا الذی اقتضی سقوط الوجوب إلّا أنّ عمل الطائفة علی عدم الوجوب العینی فی سائر الأعصار و الأمصار و نقل الفاضل فیہ الإجماع «۱» یعنی گاه باشد که گفته شود به وجوب عینی نماز جمعه در زمان غیبت از برای آن که مقتضای دو تعلیل که گذشت این است؛ پس چه چیز است که تقاضای سقوط نماز جمعه می‌کند نهایتش عمل طایفه، یعنی مشهور میانۀ ایشان بر عدم وجوب عینی است در همه عصرها و شهرها. و نقل کرده است علامه در عدم وجوب عینی اجماع را؛ و پوشیده نیست که مراد شهید از عمل طایفه شهرت است که به اجماع معتبر در نزد شیعه چه! اگر مقصود او اجماع معتبر بوده منافات داشت با آن که گفته که آیات و اخبار خالی از معارض‌اند، چه اگر اجماعی که حجت شرعی است نزد او متحقق می‌بود قرآن و اخبار خالی از معارض نمی‌بود. و نقل اجماع را به علامه نسبت داده‌اند، اشاره است که او این مسأله را اجماعی نمی‌داند. و گفته که: و بالغ بعضهم فنفی الشرعیة أصلا و رأسا و هو ظاهر کلام المرتضی و صریح سلار و ابن ادریس، «۲» و هو القول الثانی من القولین بناء علی أنّ إذن الإمام شرط الصحّة و هو مفقود و هؤلاء یسندون التعلیل إلى إذن الإمام و یمنعون وجود الإذن و یحملون الإذن الموجود فی عصر الائمه علیهم السّلام علی من سمع ذلك الإذن و لیس حجّة علی من یأتی من المکلّفين و الإذن فی الحکم و الإفتاء أمر خارج عن الصلاة و لأنّ المعلوم وجوب «۳» الظهر فلا تزول إلّا بمعلوم؛ یعنی مبالغه کرده‌اند بعضی از فقهاء، پس نفی شرعیّت نماز جمعه کرده‌اند اصلا، یعنی نه به عنوان وجوب عینی قایلند و نه بعنوان استحباب. این است ظاهر کلام سید مرتضی و صریح کلام سلار و ابن ادریس؛ و این قول دویم است از دو قول در نماز جمعه در زمان غیبت. و این نفی شرعیّت ایشان بنابر دو چیز است: یکی آن که اذن امام شرط صحّت نماز جمعه است، و این اذن مفقود است و ایشان تعلیل صحت را مستند به اذن امام می‌سازند و منع می‌کنند وجود اذن را در زمان غیبت، و حمل می‌کنند اذن موجود در زمان ائمه علیهم السّلام را بر هر کسی که آن را شنیده باشد، و می‌گویند که آن اذن حجت نیست بر مکلّفان آینده؛ و

(۱) ذکری، ج ۴، ص ۱۰۴-۱۰۵. در حاشیه: (و حمل کردن کلامش به این که آیه و اخبار در اصل جواز معارض ندارند در تمام معنا تکلیف است).

(۲) بنگرید: رسائل المرتضی، ج ۱، ص ۲۷۲ (.. و لا جماعه الا مع امام عادل أو من ینصبه الامام العادل، فإذا عدم ذلك صلیت الظهر

أربع رکعات)، المراسم، ص ۲۶۱، السرائر، ج ۱، ص ۲۹۳

(۳) در اصل: وجود!

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۳۷

اذن در حکم و افتاء که حاصل است، خارج از اذن نماز جمعه است و دلالت بر آن ندارد. و دویم آن که معلوم وجوب ظهر است؛ پس زایل نمی‌شود مگر به معلوم مخفی نیست که چون ادلّه قایلین به حرمت نماز جمعه در غایت ضعف بود، متعرض آن نشد. اما جواب دلیل اول ایشان آن که دلیلی بر لزوم اذن ائمه علیهم السّلام نیست و علامه در مختلف «۱» و شهید در شرح ارشاد «۲» و ابن فهد انکار اشتراط اذن نموده‌اند. مجملا اشتراط اذن ممنوع است؛ و بر تقدیر تسلیم، مخصوص به زمان حضور است نه مطلق چنان که از کلام شهید ظاهر شد. بر تقدیر، عموم رخصت‌های آن کافی است و تخصیص عمومات اخبار، بی حجت شرعی و جهی ندارد. و تعیین به وجوب ظهر روز جمعه دعوی بی‌اصل است در محل نزاع. چون ضعف سخنان نافی شرعیّت ظاهر بود و در کلام شهید

اشاره ظاهری به بعضی اجوبه مذکوره شده بود، در اینجا متعرض نشده و گفته و هذا القول متوجه و وارد بر اصحاب قول اول می‌شود و الا قول بر وجوب عینی لازم آید و ایشان قایل به آن نیستند؛ وجه ورود آن که مستند ایشان در جواز عموم کتاب و سنت است دلالت بر وجوب عینی می‌کند؛ و باز مستند ایشان تعلیلین است و تعلیلین چنان چه مذکور شد مقتضی وجوب عینی است. و بعضی گمان کرده‌اند که این عبارت دلالت دارد که شیخ شهید از قول به وجوب عدول کرده، قایل به تحریم شده و این سخیف است؛ و چون تواند بود که مثل شهید محقق نقل دو قول در مسأله نمود، قول اول را تصحیح و ترجیح نماید؛ چون نقل قول ثانی نماید، از آن رجوع نموده به ثانی قایل شود. و مراد از اصحاب قول اول ممکن است که فاضلین باشد؛ چه ایشان صاحب قول اولند از دو قول که در تحت قول به جواز مذکور شد؛ و ممکن است که مراد به اصحاب قول اول اصحاب قول به جواز باشد به اعتبار اکثر نه مجموع.

و در کتاب بیان نیز در شرایط نماز جمعه گفته: الإمام العادل أو نائبه و فی الغیبه او العذر سقط «۳» الوجوب؛ یعنی از جمله شرایط وجوب عینی نماز جمعه امام معصوم است یا نایبش و در زمان غیبت امام و زمانی که کردنش مقدور نباشد، وجوب عینی ساقط می‌شود.

(۱) المختلف، ج ۲، ص ۲۵۳

(۲) شهید اول در غایه المراد فی شرح نکت الارشاد (ج ۱، ص ۱۶۴) می‌نویسد: و المشهور و المنصور استحباب الإجماع، و هو فتوی النهایه (النهایه، ص ۳۰۲)، و الخلاف (ج ۱، ص ۶۲۶)، و الاتباع (مقصود از آن المذهب ج ۱، ص ۱۰۴، وسیله ابن حمزه، ص ۱۰۳، و فخر الدین پسر علامه در ایضاح الفوائد، ج ۱، ص ۱۱۹) و ابی الصلاح (الکافی، ص ۱۵۱) و المحقق فی المعتمد (ج ۲، ص ۲۸۷-۲۸۱، ۲۹۷)، و المصنف فی المختلف (مختلف الشیعه، ص ۱۰۹ چاپ سنگی).

(۳) در چاپی: یسقط

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۳۸

قال صاحب الرساله «و در کتاب بیان نیز» تا آنجا که گفته «وجوب عینی ساقط می‌شود» اقول: عبارت بعد [را] صاحب رساله ذکر نکرده: یسقط الوجوب لا لجواز، و منع الجواز ابو الصلاح و سلار و ابن ادریس و هو ظاهر المرتضی و هو بعید؛ «۱» یعنی در غیبت امام، وجوب نماز جمعه ساقط می‌شود نه جوازش و منع کرده است جواز را ابو اصلاح و سلار و ابن ادریس، و این است ظاهر کلام سید مرتضی؛ و جایز نبودن نماز جمعه در زمان غیبت بعید است.

و در کتاب دروس نیز گفته: تجب صلاة الجمعة ركعتين بدلا عن الظهر بشرط الإمام أو نائبه؛ یعنی واجب می‌شود نماز جمعه دو رکعت بدل از ظهر چهار رکعت به شرط امام معصوم یا نایبش.

قال صاحب الرساله «و در کتاب دروس نیز گفته» تا آنجا که گفته «به شرط امام معصوم یا نایبش» اقول: تتمیه که نقل نکرده: و فی الغیبه تجتمع الفقهاء مع الأمن و یجزئ عن الظهر علی الأصح مع البلوغ و العقل و الحضر و الحرّیه و الذکور و الصیحه من العمی و المرض و الإقعاد و الشیخوخه المانع و [عدم] «۲» و البعد بأزید من فرسخین و عدم اشتغاله بجهاز میت أو مریض أو حبس بباطل أو حق عجز عنه أو خوف علی نفسه ظلما أو ماله، أو مطر أو وحل شدید، و لو حضروا وجبت علیهم و انعقدت بهم إلا غیر المکلف و المرأة و العبد علی الأصح «۳» و یجب الحضور علی من بعد بفرسخین فناقصا أو صلّاها فی منزله إن اجتمعت الشرائط و بعد فرسخ و إلا تعین الحضور؛ «۴» یعنی پوشیده نیست که چون شیخ شهید گفته که اگر کمتر از یک فرسنگ باشد، متعین است حضور، فهمیده می‌شود که او در این کتاب قایل به وجوب عینی نماز جمعه باشد با فقیه، چه تخصیص این به زمان حضور معصوم مناسب سیاق نیست.

دیگر شیخ مقداد در کتاب کنز العرفان گفته: السلطان العادل أو نائبه شرط فی وجوبها و هو إجماع علمائنا؛ «۵» یعنی شرط واجب بودن جمعه امام معصوم است یا نایش، و این اجماعیه علمای ماست که در آن خلاف نکرده‌اند. و در کتاب تنقیح بعد از آن که نقل کرده که در زمان غیبت جمعی منع کرده‌اند نماز جمعه را و جمعی سنت دانسته‌اند گفته: و منشأ الخلاف أن

(۱) البیان، ص ۱۰۲

(۲) از چاپی

(۳) در چاپی: و المرأة علی الأصح

(۴) الدروس، ص ۱۸۶-۱۸۷

(۵) جواهر الکلام، ج ۱۱، ص ۱۵۴، از کنز العرفان ج ۱، ص ۱۶۸

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۳۹

حضور الإمام هل هو شرط فی ماهیة الجمعة و مشروعیتها أم فی وجوبها؛ فالسید و سلار و ابن ادریس علی الأول «۱» و باقی الأصحاب علی الثانی؛ «۲» یعنی منشأ خلاف آن است که آیا حضور امام شرط است در درستی و جایز بودن نماز جمعه یا شرط است در وجوب نماز جمعه. سید مرتضی و سلار و ابن ادریس بر اولند، یعنی شرط درستی و جایز بودن نماز جمعه می‌دانند حضور امام را و باقی اصحاب بر ثانی‌اند؛ یعنی شرط وجوب نماز جمعه می‌دانند.

قال صاحب الرساله «و دیگر شیخ مقداد» تا آنجا که گفته «یعنی شرط وجوب نماز جمعه می‌دانند» اقول: تتمه عبارت که صاحب رساله نقل نکرده این است: و هو اولی لأن الفقیه المأمون كما تنفذ أحكامه حال الغیبة کذا يجوز الاقتداء به فی الجمعة؛ «۳» و موضع البحث إنما هو استحباب الاجتماع لا إیقاع الجمعة فإنه مع الاجتماع يجب الإیقاع و يتحقق البدلیة من الظهر. «۴»

پس به اتفاق و اجماع، نماز جمعه در زمان غیبت واجب عینی نباشد؛ چنان که ظاهر است. و همچنین هر یک از علمای سابق که ذکر اختلاف کرده‌اند در این مسأله مثل ابن فهد در مهذب و شیخ فخر الدین در ایضاح و شیخ علی در شرح قواعد و غیرهم، قول علما را منحصر در جایز بودن و جایز نبودن نقل کرده‌اند و اصلا و مطلقا مذکور نساخته‌اند که احدی به وجوب عینی قائل نشده است.

قال: «پس به اتفاق و اجماع نماز جمعه در زمان غیبت واجب عینی نباشد» آنجا که گفته که «احدی به وجوب عینی قایل نشده است» اقول: بعد از نقل کلام بعضی از فقها که قایل به وجوب عینی بوده‌اند، چنان که پیش از این معلوم شد، نقل نکردن ایشان قول به وجوب عینی را دلالت بر نبودن قائلین به وجوب عینی نمی‌کند و بر منشأ اشتباه قائلین به این قول سابقا اشاره باشد و در مستحب اجماع نیز خواهد آمد.

دیگر شیخ ابو علی طبرسی در تفسیر مجمع البیان در سوره جمعه گفته: لا تجب إلا عند حضور السلطان العادل او من نصبه السلطان للصلاة؛ «۵» یعنی واجب نمی‌شود نماز جمعه

(۱) بنگرید: رسائل المرتضی، ج ۱، ص ۲۷۲ (... و لا- جماعه الامام عادل او من ینصبه الامام العادل، فإذا عدم ذلك صلیت

الظهر أربع رکعات)، المراسم، ص ۲۶۱، السرائر، ج ۱، ص ۲۹۳

(۲) رسائل الکرکی، ج ۱، ص ۱۵۵، از فاضل مقداد در شرح مختصر النافع

(۳) رسائل الکرکی، ج ۱، ص ۱۵۵

(۴) التنقیح الرائع لمختصر الشرائع، ج ۱، ص ۲۳۱

(۵) مجمع البیان، ج ۱۰، ص ۸

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۴۰

مگر نزد حضور امام معصوم یا آن کس که او را امام معصوم تعیین کرده باشد و شیخ احمد بن یحیی بن سعید در کتاب جامعش بعد ذکر الجمعة واجب گفته: بشرط حضور الإمام الأصل أو من یأمره؛ «۱» یعنی نماز جمعه واجب است به شرط حاضر بودن امام اصل یا حضور کسی که فرموده باشد او را امام اصل که بکند؛ و مراد از امام اصل به اتفاق شیعه اهل بیت امام معصوم است.

دیگر شیخ سلار بن عبد العزیز در کتاب مراسم شرعیه گفته: صلاة الجمعة فرض مع حضور الإمام الأصل أو من یقیمه؛ «۲» یعنی نماز جمعه واجب است با حضور امام زمان یا آن کس که امام زمان او را بر آن بازدارد و نایب گرداند.

دیگر در رساله اش گفته: و لفقهاء الطائفة أيضا أن یصلوا بالناس فی الأعیاد و الاستسقاء؛ فأما الجمعة «۳» فلا؛ «۴» یعنی فقهای امامیه را می‌رسد که در زمان غیبت امام نماز با جماعت کنند در عید یا در طلب باران؛ اما ایشان را نمی‌رسد که نماز جمعه کنند.

دیگر شیخ احمد بن فهد در کتاب موجز گفته: و یجب الرکعتان عوض الظهر بظهور الإمام؛ «۵» یعنی وقتی واجب می‌شود نماز جمعه دو رکعتی عوض نماز ظهر چهار رکعتی که امام معصوم ظهور کند.

اقول: تتمه که ذکر نشده است این است «کصحتها فی غیبتها» یعنی واجب است نماز جمعه در وقت ظهور امام چنان که صحیح است نماز جمعه در وقت غیبت امام.

دیگر شیخ مفلح بن حسن صیمری در شرح موجز «۶» ابن فهد گفته: یشرط فی وجوب الجمعة ظهور السلطان العادل و انبساط ید و هو الإمام المعصوم أو من یأمره به ذلك؛ یعنی شرطش در واجب بودن نماز جمعه ظهور امام معصوم و فرمان روا بودنش یا آن کس که مأمور ساخته باشد امام معصوم او را به امامت کردن نماز جمعه.

قال صاحب الرسالة: «دیگر شیخ مفلح» تا آنجا که گفته «با امامت کردن در نماز جمعه» اقول: آن چه بعد از این مذکور است که نقل نشده این است: اذا أمکن الاجتماع العدد و الخطبتان استحَبَّ الاجتماع و ایقاع الجمعة بئیه الوجوب و یجزی عن الظهر.

(۱) الجامع للشرائع، ص ۹۴

(۲) در چاپی: او من یقوم مقامه. المراسم الشرعیة، ص ۷۷

(۳) در چاپی: الجمع.

(۴) المراسم الشرعیة، ص ۲۶۴

(۵) الرسائل العشر، ابن فهد حلی، ص ۸۷

(۶) مفلح بن حسن بن راشد صیمری (کمره‌ای!) شاگرد ابن فهد حلی (م ۸۴۱) است. کتاب الموجز الحاوی لتحریر الفتاوی از ابن فهد حلی است که بر اساس نص حاضر، شیخ مفلح آن را شرح کرده است.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۴۱

دیگر شیخ علی بن عبد العالی در رساله نماز جمعه گفته: أجمع علمائنا الإمامیه طبقه بعد الطبقة من عصر أئمتنا: إلى عصرنا هذا علی انتفاء الوجوب العینی عن الجمعة؛ «۱» یعنی اجماع کرده‌اند علمای شیعه در هر عصری از اعصار از زمان ائمه معصومین تا زمان ما بر سقوط وجوب عینی در زمان غیبت.

و نیز در همین رساله گفته: یشرط لصلاة الجمعة وجوب الإمام المعصوم أو نائبه و علی ذلك إجماع علمائنا قاطبه؛ «۲» یعنی شرط است در نماز جمعه وجود امام معصوم یا نایبش و بر آن علمای شیعه همگی اجماع کرده است.

دیگر در شرح قواعد گفته: یشرط لوجوب الجمعة السلطان العادل و هو الإمام المعصوم أو نائبه عموماً أو فی صلاة الجمعة اجماعاً؛

«۳» یعنی شرط است در واجب بودن نماز جمعه امام معصوم یا نایبش، خواه آن نایب نایبش باشد در همه کارها و خواه نایبش باشد در خصوص نماز جمعه به اجماع علمای ما.

قال صاحب الرساله: «دیگر در شرح قواعد گفته» تا آنجا که گفته «در خصوص نماز جمعه به اجماع علمای ما» اقول: و تتمه دیگر نقل نشده گفته بعد از نقل خلاف در جواز و حرمت نماز جمعه در زمان غیبت: الفتوی علی الجواز لوجوه؛ «۴» یعنی فتوی بر جواز نماز جمعه است در زمان غیبت بنا بر دلیلی چند و بعد از آن دلایل را ذکر کرده.

دیگر سید بن زهره در کتاب غنیه در شرایط وجوب نماز جمعه گفته: و حضور امام العادل أو من نصبه و جری مجراه؛ یعنی از جمله شرایط واجب بودن نماز جمعه حضور امام معصوم است یا آن کس که از جانب او منصوب و نایب باشد. بعد از این گفته: کلّ ذلك بدلیل الإجماع؛ «۵» یعنی همه آن چه گفته شد از شرایط وجوب نماز جمعه دلیلش اجماع علمای امامیه است.

اقول: دور نیست که مراد ابن زهره از لفظ «و جری مجری» فقیه باشد یا اعم چنان که از عبارت خلاف ظاهر شد. دیگر ابن ابی عقیل که از قدما اصحاب است گفته: صلاة الجمعة فرض على المؤمنین حضورها مع الإمام فی المصر الذی هو فیه و حضورها مع أمرائه فی الأمصار و القرى النائیه

(۱) رسائل الکرکی، ج ۱، ص ۱۴۷-۱۴۸

(۲) رسائل الکرکی، ج ۱، ص ۱۴۴

(۳) در چاپی: یا جماعنا. جامع المقاصد، ج ۲، ص ۳۷۱

(۴) جامع المقاصد، ج ۲، ص ۳۷۶

(۵) غنیه النزوع، ص ۹۰ (تصحیح الشیخ ابراهیم البهاری، قم، ۱۴۱۷)

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۴۲

عنه؛ «۱» یعنی واجب است بر مؤمنان حضور نماز جمعه با امام زمان در شهری که امام زمان در آنجا است و با امرای امام زمان در شهرها و ده‌های دور از امام.

دیگر شیخ ابو الفتوح حسین بن علی خزاعی در تفسیرش در سوره جمعه گفته: بدان که نماز آدینه واجب است به شرایطی و از شرایط او آن است که امامی عادل باشد یا کسی از جهت او به نزدیک ما چون قاضی و امیری؛ و بی‌امر امام درست نباشد. «۲»

دیگر ابن حمزه در کتاب وسیله در شرایط نماز جمعه گفته: السلطان العادل أو من نصبه لذلك؛ «۳» یعنی از جمله شرایط نماز جمعه درست بودن نماز جمعه حضور امام معصوم است یا آن کس که او را امام تعیین کرده باشد از برای امامت نماز جمعه.

اقول: لفظ «او من نصبه» احتمال دارد که شامل مجتهد نیز باشد؛ چنان که از کلام شهید ظاهر می‌شود.

دیگر شیخ علی بن ابراهیم کفعمی در مصباح‌اش در شرایط وجوب نماز جمعه گفته:

السلطان العادل او من یأمره؛ «۴» یعنی از شرایط وجوب نماز جمعه معصوم نافذ الحکم است یا آن کس که او را معصوم فرموده باشد که امامت کند.

دیگر شیخ زین الدین در شرح الفیه در باب نماز جمعه گفته: السابغ اشراطها بالإمام او من نصبه بالنسبه إلى الوجوب العینی؛ «۵» یعنی هفتم مشروط بودن نماز جمعه است به وجود امام یا آن کس که امام او را نصب کرده باشد نسبت به وجوب عینی. بعد از این

گفته: و هو موضع وفاق؛ یعنی شرط بودن وجود امام یا نایبش در وجوب عینی نماز جمعه اتفاقی و اجماعی است.

و هم شیخ زین الدین در شرح ارشاد گفته: الوجوب العینی منفی حال الغیبه بالإجماع؛ «۶» یعنی وجوب عینی نیست در زمان غیبت به اجماع.

قال صاحب الرساله: «دیگر شیخ زین الدین» تا آنجا که گفته «اتفاقی و اجماعی است بر» اقول شیخ زین الدین بعد از این که قایل به وجوب عینی شده، مطلع بر غلط کردن خود در بعض تصانیف که خلاف آن را گفته شده است و رساله در این باب

(۱) مختلف الشیعۀ، ج ۲، ص ۲۴۷؛ المعبر، ج ۱، ص ۲۹۰

(۲) روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن، ج ۱۹، ص ۲۰۱ (تصحیح محمد جعفر یاحقی، محمد مهدی ناصح، مشهد، ۱۳۷۵)

(۳) الوسیله، ص ۱۰۳

(۴) مصباح کفعمی، ص ۴۱۰

(۵) المقاصد العلیه فی شرح الرساله الالفیه، ص ۳۵۸ (قم، مرکز الابحاث الاسلامیه، ۱۴۲۰)

(۶) روض الجنان فی شرح ارشاد الازدهان، ج ۲، ص ۷۷۱

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۴۳

مشهور است. (۱)

دیگر میر محمد باقر داماد در کتاب عیون المسائل گفته: أجمع علمائنا أن النداء المشروط به، وجوب السعی إلى صلاة الجمعة لا بد أن يكون من قبل النبي صَلَّى اللهُ عليه و آله أو الإمام أو من يأذن له و الإمام نصبه لها؛ یعنی اجماع کرده علمای امامیه بر آن که ندایی که به آن واجب می شود رفتن به نماز جمعه می باید که بوده باشد از جانب پیغمبر صَلَّى اللهُ عليه و آله یا امام معصوم یا آن کس که تعیین کرده باشد او را امام معصوم. بعد از این گفته: و علی ذلك إطباق الإمامیه؛ یعنی بر آن چه مذکور شد اتفاق دارند علمای امامیه و اصلا در آن خلاف نکرده اند. و بعد از این نیز در ساقط بودن وجوب عینی در زمان غیبت امام گفته: قد أطبق الأصحاب علی نقل الإجماع علیه؛ یعنی علمای امامیه همه به اتفاق نقل اجماع کرده اند بر این که نماز جمعه در زمان غیبت امام معصوم واجب عینی نیست. و بعد از این نیز گفته: لا رادّ فی الأصحاب لاشتراط صلاة الجمعة بالإمام أو منصوب من قبله؛ یعنی نیست کسی در علمای امامیه که قبول نداشته باشد شرط بودن امام یا منصوب از جانب امام را در نماز جمعه.

قال: «دیگر میر محمد باقر داماد» تا آنجا که گفته «نماز جمعه در زمان غیبت امام معصوم واجب عینی نیست» اقول: اغراق این دعوی از تأمل کلام فقهاء ظاهر می شود با آن که میر رحمه الله خود نیز به نوعی از وجوب عینی قایل شده و آن این است که اختیار با پیش نماز فقیه است؛ اما بعد از اختیار او بر مأمومین واجب عینی می شود.

دیگر شیخ بها الدین محمد نیز قایل به وجوب عینی نماز جمعه نشده، و در کتاب جامع عباسی چنین گفته: بدان که میانه مجتهدین در وجوب نماز جمعه در زمان غیبت حضرت امام (عج) خلاف است؛ و اصح آن است که مکلف مخیر است میانه گزاردن نماز جمعه و نماز ظهر. «۲» تا اینجا عبارت شیخ بهاء الدین محمد بود.

دیگر میر سید حسین در رساله اش در باب نماز جمعه «۳» گفته آن حضرت: أقوال الإمامیه فی [صلاة الجمعة] قولین لا ثالث لهما: الوجوب التخییری أو عدم المشروعیه؛ یعنی گفته های علمای امامیه در نماز جمعه منحصر است در دو قول و دو مذهب که سیوم ندارد: یکی وجوب تخییری و دیگری نامشروع بودن.

(۱) مقصود رساله نماز جمعه شهید است که در همین مجموعه با تصحیح استاد رضا مختاری به چاپ رسیده است.

(۲) جامع عباسی، ص ۵۶

(۳) میر سید حسین کرکی نواده دختری محقق کرکی، از علمای متنفذ دوره طهماسب است که رساله ای در حرمت اقامه نماز جمعه

نگاشته که در بخش کتابشناسی آن را معرفی کردیم. نسخه‌ای از این رساله در مسجد گوهرشاد مشهد به شماره عمومی ۲۳۰ موجود است.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۴۴

دیگر میرزا رفیع‌ای نائینی «۱» در فقه فارسیش در مطلب نماز جمعه گفته: اجتماع بر غیر رسول و غیر خلیفه و امام ملت دلیلی بر وجوبش قائم نیست؛ و از اینجا است که در زمان عدم حضور امام راعی اسلام، فقهای عظام به فقدان شرط وجوب عینی قایل گشته، اتفاق علمای امامیه بر اشتراط وجوب عینی جمعه به قیام امام عادل و ظهورش نقل نموده‌اند.

دیگر مولانا حسن علی شوشتری در رساله‌اش «۲» گفته: بدان که نماز جمعه بعد از هجرت حضرت پیغمبر صلی الله علیه و آله به مدینه طیبه بدلا عن الظهر مفروض شد، بر جمعی مخصوص به شروط مخصوصه واجب گشت که از جمله آن شروط، امامت آن حضرت یا اوصیای مطهر او یا نیبان ایشان است؛ و بدون آن بر رعیت حرام شده؛ و بر این معنی اتفاق فرقه ناجیه و اجماع طائفه محققه، طبقه بعد طبقه و عصر بعد عصر انعقاد یافته و به نقل متواتر علمای اعلام ثابت و محقق شده. و بعد از این گفته: اما در زمان غیبت، اصحاب ما- رضوان الله علیهم- در آن اختلاف نموده‌اند. بعضی آن را مستحب دانسته‌اند؛ و گاهی تعبیر از آن به لفظ جواز کرده‌اند و بعضی از ایشان آن را بدعت و حرام دانسته و همگی اتفاق نموده‌اند که در این زمان عینی نیست؛ و بسیاری از ایشان نقل اجماع بر نفی عینیت کرده‌اند و این دو قول تا زمان شیخ زین الدین مستمر بود.

دیگر مولانا علی نقی که در رساله‌اش در باب نماز جمعه «۳» گفته: ذهب السيد المرتضى إلى القول بالتحريم و الشيخ الطوسي في الخلاف و ابن ادریس و سلار و العلامة فی التحرير و المنتهی و المقداد فی کنز العرفان؛ «۴» و استدلال کل واحد منهم، بل اجماع علی ذلك؛ و نقل عن أبي الصلاح أيضا القول بالتحريم؛ یعنی سید مرتضی و شیخ طوسی در کتاب خلاف و ابن ادریس و سلار و علامه در کتاب تحریر و کتاب منتهی و شیخ مقداد در کتاب کنز العرفان قائل شده‌اند به آن که نماز جمعه در زمان غیبت امام حرام است؛ و همگی ایشان به اجماع استدلال کرده‌اند و گفته‌اند حرمتش در زمان غیبت اجماعی علمای امامیه است، و از ابی الصلاح نیز نقل شده که قایل به حرمت است.

اقول: قول علامه به حرمت نماز جمعه در بعض تصانیف، چون از آن رجوع کرده است در این مقام نفع ندارد؛ و کلام سید مرتضی چنان که مذکورش صریح در حرمت نیست و حرمت نماز جمعه که ملا علی نقی از عبارت خلاف موافق بعضی فهمیده

(۱) میرزا رفیع الدین محمد بن حیدر طباطبائی نائینی متوفای هفتم شوال ۱۰۸۲ در میان آثار وی به فقه فارسی بر نخوردیم. درباره وی بنگرید: طبقات اعلام الشیعه (قرن ۱۱)، ص ۲۲۶

(۲) نسخه‌ای از آن در فهرست مجلس، (فهرست ج ۱۴، ص ۱۹۸؛ ج ۱۶، ص ۳۷۱) موجود است.

(۳) مع الاسف نسخه‌ای از رساله نماز جمعه وی را تاکنون نیافته‌ایم.

(۴) کنز العرفان ج ۱، ص ۱۶۸

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۴۵

است، خلاف مقصود شیخ است، چنان که ظاهر شد. و عبارت کنز العرفان دلالت بر حرمت ندارد. آری ابن ادریس دعوی کرده که امام معصوم یا منصوب از جانب او از برای امامت نماز شرط انعقاد نماز جمعه است به اجماع و سلار نیز قایل به حرمت نماز جمعه شده است چنان که عبارت منقوله دلالت دارد؛ اما دعوی اجماع نکرده است؛ و از اینجا مرتبه کلام او که متفرع بر سابق ساخته به قول خود که «فالوجوب العینی» الی آخره، معلوم است و عن قریب ضعف کلام او و کسانی که با او موافق‌اند بر وجه اکمل ظاهر خواهد شد.

چونان که شیخ شهید در کتاب بیان به این مضمون گفته که منع کرده‌اند نماز جمعه را در زمان غیبت ابو الصلاح و سلار و ابن ادریس و ظاهر از سید مرتضی نیز این است. تا اینجا بود مضمون کلام شیخ شهید مولانا حسن علی شوشتری. شیخ شهید را در ذکری و شیخ طبرسی را در تفسیر کبیر و قاضی نور الله در رساله‌اش «۱» نیز از جمله قایلین به حرمت نماز جمعه شمرده؛ آنگاه گفته: و هو الاقوی فی نظری؛ بعد از این مولانا علی نقی مذکور به این مضمون گفته: فالوجوب العینی ساقط بالکلیه بالاجماع، فبقی الأمر دائراً بین الجواز و التحريم، فالتارک لها غیر مأثوم بالاتفاق و القائل لها علی خطر عظیم عند القائل بالتحريم؛ یعنی واجب عینی بودن نماز جمعه در زمان غیبت بالکلیه ساقط است به اجماع علمای امامیه و در آن اصلاً خلافی نیست و احتمالی که باقی می‌ماند، این است که یا جایز باشد یا حرام؛ پس بنابراین آن کس که نمی‌کند نماز جمعه را در زمان غیبت، گناهی نخواهد داشت به اتفاق علمای امامیه، و آن کس که می‌کند خطر عظیم خواهد داشت نزد کسانی که به حرمتش رفته‌اند و این نهایت ظهور دارد.

و سید مرتضی در کتاب فقه ملکی «۲» نیز به همین دستور افاده فرموده و گفته: الأحوط أن لا تصلی الجمعة إلا بإذن السلطان و إمام الزمان لأنها إذا صلّیت علی هذا الوجه انعقدت و جازت بالإجماع، و إذا لم یکن فیها إذن السلطان لم یقع علی صحتها و اجزائها، یعنی کمال احتیاط که گزارده نشود نماز جمعه مگر به اذن سلطان و امام زمان از برای آن که هرگاه گزارده شود بر این وجه منعقد و مجزیست به اجماع و هرگاه اذن سلطان در آن نبوده باشد، جزم به درستیش نتوان کرد و از روی یقین واقع نخواهد شد بر نهج صحت و اجزا.

(۱) رساله قاضی نور الله در حرمت اقامه نماز جمعه در عصر غیبت در دست است.

(۲) نام این کتاب را ابن شهر آشوب در معالم العلماء (ص ۱۰۵) آورده و گویا نسخه‌ای از آن شناسایی نشده است.

مقایسه کنید با: الدرر، ج ۱۶، ص ۲۹۹. مطلب یاد شده را فاضل هندی (کشف اللثام، ج ۴، ص ۲۲۸) از کتاب الفقه الملکی آورده و عبارت به گونه‌ای است که وی نیز کتاب را ندیده است. گویا عبارت را به نقل از شهید آورده است.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۴۶

اقول: آخر عبارت سید، همچنان که بعضی از ثقات نقل کرده‌اند «له یقطع علی صحتها و اجزائها» است و صاحب رساله به جای آن «لم یقع» «۱» نقل کرده است و لفظ لم یقطع مناسب سیاق نیست.

و میرزا رفیع‌ای نائی در فقه مذکورش نیز گفته: در زمان غیبت احوط آن است که نماز ظهر را چهار رکعت بکنند. انتهی و مولانا خلیل قزوینی حکم به عدم صحت نموده و گفته جمعی از ثقات قدمای علمای شیعه امامیه که نزدیک بوده‌اند به زمان ظهور ائمه معصومین علیهم السلام و میسر بوده ایشان را اطلاع بر احوال اصحاب ائمه علیهم السلام نقل اجماع شیعه امامیه کرده‌اند بر این که شرط است در نماز دو رکعتی مقارن خطبتین در حضر که فرض است بر سایر خلایق حضور نزد آن مگر جمعی مخصوص این که قدوة آن معصوم مبسوط الید شد؛ خواه خودش متولی این شود و خواه کسی که از مرده و معتمد علیه و مأمور بخصوصه از جانب او باشد؛ مثل وکیل او در حالت بیماری او؛ پس در زمان غیبت امام مفترض الطاعه نماز جمعه دو رکعتی که در حضرت که با خطبتین است ناقص و باطل است و نماز جمعه صحیح در حضر منحصر است در چهار رکعتی.

و مولانا عبد الله تونی در رساله‌اش «۲» گفته: الظاهر ثبوت الإجماع علی اشتراط هذه الصلاة بالإمام أو نائبه بل یمکن القطع بالإجماع عند حضور الإمام فثبوت أن هذه الحقیقه مما یقع علی نحو آخر فی زمان الغیبه مما یحتاج إلى الدلیل؛ یعنی ظاهر ثبوت اجماع است بل مشروط بودن نماز جمعه به وجود امام یا نایبش بلکه ممکن است جزم به اجماع نزد حضور امام؛ پس گزاردن نماز جمعه بدون شرط مذکور محتاج است به دلیل. تا اینجا بود مضمون کلامش.

و چون تحقق اجماع بر اشتراط معصوم یا نایبش در زمان حضور معصوم به مرتبه‌ای است از ظهور که قایلین به وجوب عینی در زمان غیبت نیز انکار آن نکرده بر آن شهادت داده‌اند، چنان که شیخ زین الدین در شرح لمعه «۳» و شرح ارشاد «۴» و شرح الفیه «۵» گفته «و هو موضع وفاق» و همچنین شیخ حسین بن عبد الصمد در شرح الفیه «۶»

(۱) در نسخه: لم یقطع.

(۲) متن رساله تونی در همین مجموعه چاپ شده است.

(۳) شرح اللمعة الدمشقیة، (جامعة النجف الدینیة)، ج ۱، صص ۲۹۹-۳۰۱

(۴) روض الجنان فی شرح ارشاد الاذهان، ج ۲، ص ۷۷۱

(۵) المقاصد العلیة فی شرح الرسالة الالفیة، ص ۳۵۸ (قم، مرکز الابحاث و الدراسات الاسلامیة، ۱۴۲۰)

(۶) نسخه اصل این شرح در کتابخانه آستان قدس رضوی (فهرست ج ۲، ص ۸۴) موجود است. مؤلف این کتاب را در اواخر محرم ۹۸۱ در هرات به پایان رسانده است.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۴۷

پس قطع نظر از ثبوت اجماع بر سقوط وجوب عینی در زمان غیبت، حکم به زوال امر ثابت بالاتفاق متیقن الثبوت بی دلیل قطعی صحیح نخواهد. و بعد از این ضعف دلیل آنها معلوم خواهد شد إن شاء الله؛ پس صواب، بقای آن است در زمان غیبت بر همان نحوی که در زمان حضور معصوم بود، چنان که ظاهر است.

اکنون بعد از رعایت جانب انصاف و سلب اغراض ناشی از حبّ جاه و ریاست که اعظم مکاید است، ظاهر می‌شود که احتیاط و سلامت روی و بریء الذمّة بودن از روی یقین همگی در ترک نماز جمعه است در زمان غیبت امام (عج).

فصل: تنبیه بر حجّت بودن اجماع

بر عقلا پوشیده نیست که اگر این چنین امر عظیمی که در هر هفته همه کس مکلف به کردنش باشد واجب عینی می‌بود، بر علما و فقهای پیشین که زمان ایشان به زمان معصوم نزدیکتر بود، مخفی نمی‌ماند. خصوص تا به حدی که دعوی اجماع بر خلافش کنند و شهادت دهند که از زمان پیغمبر تا زمان ما در هیچ وقت نماز جمعه را کسی نکرده است سوای پیغمبر و خلفا و آن کسانی که تعیین می‌شده‌اند از جانب ایشان از برای امامت نماز جمعه، با آن که همواره هم‌تشان در اقتدای به طریق رسول خدا و ائمه هدی معروف بود و در هر باب نهایت بذل جهد می‌کردند و هر چه از اخبار و آثار ائمه معصومین علیهم السّلام تا به حال در میان است همه از برکت سعی و کوشش ایشان بوده و هست؛ و فی الواقع هر گاه آن چه این بزرگان دین ما در این باب از اجماع و اتفاق نقل کرده باشند، محل اعتماد می‌توان کرد و از کجا راه به طریقه ائمه معصومین علیهم السّلام می‌توان برد و چگونه علم به خصوصیات دین و مذهب به هم می‌توان رسانید، چه همه از ایشان یا امثال ایشان به ما رسیده است، چنان که ظاهر است بر هر که نصیبی از نور انصاف و درستی شعور و راستی فکر دارد. پس روشن شد که سخن ایشان در این باب سند است و مخالفت اجماع جایز نیست به اتفاق.

قال صاحب الرسالة: «بعد از رعایت جانب انصاف» تا آنجا که گفته «مخالفت اجماع جایز نیست به اتفاق» اقول: حجّت اجماع نزد علمای شیعه به اعتبار علم به دخول معصوم است؛ علم به هم رسانیدن که اجماع چنین در زمان غیبت امام علیه السّلام متحقق شده است، متعذّر است و اگر این اجماع در زمان ظهور متحقق شده بود، علمایی که به آن زمان اقرب بودند به اطلاع آنها احق بودند به آن که از کلام اکثر ایشان یا همه ایشان چنان که بعضی از علمای کرام گفته‌اند، وجوب عینی ظاهر می‌شود. و ظاهر این است که چون در زمان حضرت رسول خدا صلّی الله علیه و آله و امیر المؤمنین علیه السّلام تعیین حکام می‌شد، اکثر اوقات نماز جمعه را

ایشان می‌گزاردند و گاه همچنان که بعضی گفته‌اند،

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۴۸

شیعه، امام جمعه را علی حده تعیین می‌کردند، بنابر مصلحتها که اشاره به آن شد. و در زمان خلفای خود چون نماز جمعه را خلفا خود یا نمایان ایشان می‌کردند و شیعیان بنابر تقیه قدرت بر نماز جمعه گزاردن علی حده به حسب ظاهر نداشتند و چون زمان تقیه امتداد بسیار به هم رسانید و همیشه بر این وتیره بود، ابن ادریس و سلار گمان کردند که مشروع بودن نماز جمعه مشروط به امام یا نایب امام است؛ و متأخرین دیدند که احادیث صریح است به انعقاد نماز جمعه بی اعتبار امام و نایبش، این قول را سخیف شمرده جمعی قایل به استحباب نماز جمعه در زمان غیبت شده‌اند و بعضی اذن را معتبر دانسته‌اند؛ اما مجتهد را داخل مأذون می‌شمردند. آن بعضی که قایل به استحباب شدند به فعل مستمر استدلال کرده انتزاع اجماع می‌نمودند با ضعف استدلال که اشاره به آن شد. و بعضی «أجمع علمائنا علی عدم وجوب العینی» گفتند و این استدلال و دعوی در میان متأخرین شیوع به هم رسانیده به وجهی که ترک ظاهر احادیث صحیحه صریحه کرده و تأویل نموده، به اجماع متمسک می‌شود و تأیید آن را به احادیث چندی که دلالت بر مدعا ندارد بلکه بعضی بر نقیض مدعا دلالت دارد می‌کنند. با آن که مسأله در نقل اجماع، اکثر علما که اینها به نقل متمسک می‌شوند از کتب ایشان ظاهر می‌شود از بابت نقل اجماع کردن علامه که کعبتین مفصل ساق و قدم است با ظهور اجماع بر خلافتش، چنان که شیخ زین الدین گفته. «۱» و ایضا منقول است از ابن براج که گفته: عورت مرد از ناف است تا نصف زانو؛ و از ابی الصلاح منقول است که از ناف است تا نصف ساق، و محقق در معتبر گفته که: زانو از عورت نیست به اجماعی علمای ما؛ و ایضا علامه در منتهی اجماع فرقه نقل کرده بر این که مصلی که در غیر موضع سلام بدهد واجب است دو سجده سهو، و محقق گفته که این قول علمای شیعه است با مخالفت علی بن بابویه و محمد بن علی بن بابویه در مقنع چنان که علامه در مختلف و شهید در ذکری نقل کرده، و ایضا کسی که آیه سجده را بشنود بی آن که گوش بدهد، ابن ادریس اجماع نقل کرده است بر واجب بودن سجده؛ و شیخ نقل اجماع کرده بر عدم وجوب و از این باب اجماعات در کلام فقها بسیار است و این رساله گنجایش نقل و تفصیل ندارد.

مجموع کلام آن که با این همه تشویش در نقل اجماع ایشان ترک عمل به ظاهر اخبار صحیحه بسیار کردن به واسطه «اجمع علمائنا» گفتن بعضی از علما با وجود مخالف

(۱) اینها مواردی است که شهید ثانی در رساله صلاة الجمعة خود آورده است. متن آن رساله در همین مجموعه چاپ شده و مآخذ این موارد نیز در ذیل متن آمده است.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۴۹

به حیثی که بعضی از علمای کرام خلاف گفته ایشان را مشهور بین القدماء و بعضی اجماع میانشان می‌دانسته باشند، وجهی ندارد. و از اینجا است که در کتاب کافی و غیره از ائمه معصومین علیهم السلام روایت شده که خذوا بالجمع «فإن المجمع علیه لا ریب فیه» «۱»؛ یعنی عمل کنید به آن چه اجماع بر آن شده به واسطه آن که، آن چه اجماع بر آن شد، شکی و شبهه در آن نیست. قال «و از اینجا است» تا آنجا که گفته «شکی و شبهه در آن نیست» اقول: مضمون اخذ به مجمع علیه و مشهور بین الاصحاب و ترک ما وافق القول در یک حدیث است که اشاره به آن می‌شود و مضمونش این است: بعد از آن که حضرت امام جعفر صادق علیه السلام فرموده‌اند که حکم کننده میان متنازعین چه قسم کس که می‌باید باشد، سایل گفت که اگر هر کدام از متخاصمین اختیار مردی از شیعیان که به آن صفت باشد کنند و ایشان مخالف هم حکم کنند و هر کدام متمسک به حدیث شما باشند، چه باید کرد؟ حضرت فرمود که، حکم عادل و افقه و اصدق در حدیث و اورع معتبر است. گفتیم که اگر در این صفات بعضی را بر بعضی

ترجیح نتوان کرد؟ حضرت در جواب فرمودند:

ينظر إلى ما كان من روايتهم عنا في ذلك الذي حكما به المجمع عليه من أصحابك فيؤخذ به من حكمننا و يترك الشاذ الذي ليس بمشهور عند أصحابك، فإن المجمع عليه لا ريب فيه. «۲» مجمل كلام آن که الف و لام بحسب لغت دلالت بر عموم می‌کند، بلکه به اعتبار قرینه و دلیل خارج در جایی که باشد به آن حمل می‌کنند، و الاصل در آن لام عهد است و لفظ المجمع عليه اگر اشاره به روایت باشد، دلالت دارد که در روایت مجمع عليه شکی نباشد و اگر اشاره به مجمع عليه میان اصحاب سائل باشد، دلالت دارد که مجمع عليه میان جمعی که در زمان ظهور معصوم باشند، شکی در آن نباشد؛ چه ایشان چون در زمان ظهور حضرت‌اند و اخبار حضرات به واسطه و بی‌واسطه به آنها می‌رسد، اتفاقی که در میانشان به هم می‌رسد معلوم می‌شود که مقصود حضرت آن است. و آن چه از این استدلال می‌توان کرد اعتبار اتفاق در زمان معصوم است و تحقیق چنین اجماع بر وجوب عینی مسلم نیست، بلکه بعضی از علما دعوی اجماع قدماي اصحاب بر وجوب عینی می‌کند، چنان که مذکور خواهد شد. و از اینجا ضعف کلام صاحب رساله که مبنی بر تحقیق اجماع معتبر است ظاهر شد، و همچنین ضعف تمسک به شهرت میان اصحاب؛ چه

(۱) الکافی، ج ۱، ص ۶۷

(۲) الکافی، ج ۱، ص ۶۷

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۵۰

شهرت میان اصحاب راوی حجت بودن لازم ندارد که شهرت بین المتأخرین حجت باشد بر آن.

پس نماز جمعه واجب عینی نخواهد بود در زمان غیبت امام به اجماع بلکه مردّد باشد کردنش میانه سنت و حرام به اتفاق؛ و شکی نیست که ترک این چنین امری احتمال ثواب جزیل و کردنش احتمال گناه عظیم دارد. و قطع نظر از اتفاق این قسم علما و فقها بر نقل اجماع کردن، می‌توان گفت که به مجرد فتاوی ایشان در مصنفات خود و حکم به عدم وجوب عینی نماز جمعه کردن و خلاف آن را نقل نمودن صاحبان انصاف را علم به اجماعی بودن آن به هم می‌رسد؛ چه هرگاه جمعی کثیر از علمای معتبر که همگی تابع و پیرو گفته و کرده ائمه معصومین علیهم السلام باشد، در کتب خود خبر دهد و حکم کند که فلان مسأله چنین است و از هیچ یک مخالفت آن را نقل ننماید، همانا که منصف بی‌غرض را علم به هم رسد که البته از معصوم به ایشان رسیده و ناشی از گفته و کرده معصوم شده؛ و اجماع امامیه در حقیقت به همین برمی‌گردد که اتفاق اقوال اصحاب به مرتبه‌ای باشد که از آن علم بهم رسد که معصوم نیز از ایشان موافق است؛ چنان که بر اهل خبرت و تتبع مستور نیست.

و اگر علم به اجماعی بودن آن به هم نرسد، البته علم به مشهور بودنش به هم می‌رسد بلاشک و شبهه، همچنان که از اقوال ایشان نیز معلوم است که گزاردن نماز جمعه از زمان معصوم تا زمان ایشان معمول و مشهور بین الاصحاب نبوده است و از ائمه هدی علیهم السلام به روایات متعدده در کتب اربعه و غیرها به صحت پیوسته که در اخبار و اقوال مختلفه عمل به مشهور بین الاصحاب باید کرد و نادر غیر مشهور را ترک باید نمود، چنان که در کتاب کافی و غیره فرموده‌اند که: خذ بما اشتهر بین أصحابك و دع الشاذ النادر؛ «۱» یعنی عمل کن به آن چه نزد اصحاب تو مشهور است و نادر غیر مشهور را واگذار. و قول به وجوب عینی نماز جمعه از درجه اعتبار ساقط و مختار، طریقه معمول مشهور بین الاصحاب خواهد بود که نکردن نماز جمعه باشد.

و نیز از امثال این روایات به صحت پیوسته که ائمه ما فرموده‌اند که می‌باید در اخبار و اقوال مختلفه که از ایشان به ما برسد، عمل به خلاف مختار مخالفت کرد که راه راست در مخالفت آنها است. چنان که در کتاب کافی و غیره روایت شده که فرموده‌اند: دعوا ما وافق القوم فإن الرشد فی خلافهم؛ «۲» یعنی واگذارید آن چه موافق طریقه مخالفین است، از برای آن که راه راست و طریقه حق در مخالفت آنها است. و مشروط بودن وجوب عینی نماز

(۱) مستدرک وسائل الشیعه، ج ۱۷، ص ۳۰۳ از عوالی اللالی، ج ۴، ص ۱۳۳

(۲) وسائل الشیعه، ج ۲۷، ص ۱۱۲

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۵۱

جمعه به حضور امام معصوم یا اذنش چنان که اجماعی علمای شیعه اثناعشریه است، مخالفت با مختار ارباب هر چهار مذهب دارد، به واسطه آن که شافعی و مالک و احمد حنبل، امام و اذن امام در نماز جمعه را شرط نمی‌داند و ابو حنیفه اگر چه شرط می‌داند، اما می‌گوید امام عادل در کار نیست بلکه فاسق و جابر کافی است. پس طریقه هیچ یک از آن مذاهب موافقت ندارد، به خلاف قول به مشروط نبودن و در زمان غیبت امام واجب عینی دانستن که موافقت دارد با طریقه شافعی و مالکی و حنبلی.

قال: «پس نماز جمعه واجب عینی نخواهد بود در زمان غیبت امام به اجماع» تا آنجا که گفته «موافقت دارد با طریقه شافعی و مالکی و حنبلی» اقول: در همان حدیث که مذکور شد، سایل گفت که: اگر دو خبر از شما مشهور باشد و ثقات از شما روایت کرده باشند؟ گفت: اخذ کرده می‌شود آن خبر که موافق کتاب و سنت باشد و مخالف گفته عامه باشد، پس اخذ به آن می‌کند و ترک می‌کنند آن چه حکم آن مخالف کتاب و سنت باشد و موافق عامه باشد. بعد از آن سایل گفت که: جعلت فداک! إن کان الفقیهان عرفا حکمه من الکتاب و السنّة و وجدنا أحد الخبرین موافقا للعامة و الاخری مخالفا لهم، بأی الخبرین یؤخذ؟ قال: ما خالف العامة فقیه الرشاد؛ «۱» یعنی اگر دو فقیه حکم را دانند از کتاب و سنت، بیایم ما یکی از دو خبر را موافق عامه و دیگری را مخالف عامه، به کدام اخذ می‌شود؟ گفت: آن چه مخالف عامه است، پس در اوست رشاد.

مخفی نیست که ترجیح به مخالفت عامه چنان که از این حدیث ظاهر می‌شود، بعد از آن است که به اعتبار صحت حدیث و سایر وجوه که مذکور است تفاوت نباشد؛ و احادیث داله بر وجوب عینی ظاهر است به حسب صحّت روایت و وضوح دلالت نسبت به آن اخبار که نافیان وجوب عینی مستمسک‌اند ندارد، و اهل اصول نیز حمل بر تقیه را بعد از مرتبه ترجیح به اعتبار صحت روایت گفته‌اند. و مخفی نیست که قایلین به وجوب عینی نیز عدالت را در پیشنهاد معتبر می‌دانند به خلاف شافعی و مالکی و حنبلی، و ایضا چنان که در منتهی مذکور است حسن و اوزاعی و حیب ابن ابی ثابت و ابی حنیفه، امام یا اذنش را در نماز جمعه معتبر می‌دانند نه ابی حنیفه تنها. «۲» و اقول: این بود کلام صاحب رساله در باب اجماع.

(۱) الکافی، ج ۱، ص ۶۷

(۲) منتهی المطلب، ج ۱، ص ۳۱۷

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۵۲

[اقوال علما در باب وجوب عینی نماز جمعه]

در این مقام مناسب آن است که کلام بعضی از علمای کرام که دلالت بر وجوب عینی دارد نقل شود تا عدم اجماع، بر اهل خبرت ظاهر گردد شیخ مفید رحمه الله در کتاب مقنعه گفته که: و اعلم أن الروایة جاءت عن الصادقین علیهم السّلام إن الله جلّ جلاله فرض علی عباده من الجمعة إلى الجمعة خمسا و ثلاثین صلاة لم يفرض فیها الاجتماع إلّا فی صلاة الجمعة خاصّة؛ یعنی بدان که روایت راستگویان که عبارت از ائمه معصومین علیهم السّلام است، آمده است که خدای تعالی واجب گردانیده است بر بندگان خود، جمعه تا جمعه، سی و پنج نماز که واجب نگردانیده است در این نمازها جماعت را مگر در نماز جمعه تنها بعد از این، آیه و حدیث برای اثبات این دعوی ذکر کرده و گفته: ففرضها وفّقك الله الاجتماع علی ما قدّمناه إلّا أنّه یشرط «۱» حضور امام مأمون

على صفات يتقدّم الجماعة و يخطب بهم «۲» خطبتين يسقط بهما و بالاجتماع عن المجتمعين في الأربع ركعات، ركعتان؛ یعنی پس فرض نماز جمعه به عنوان جماعت است چنان که گفتیم؛ اما شرطست حضور امام صاحب امانت که بر صفات چندی که وقتی که متّصف به آن صفات باشد پیشنمازی جماعت بکند و از برای جماعت دو خطبه بخواند، ساقط می‌شود به دو خطبه و جماعت گزاردن از مردم در چهار رکعت، دو رکعت. بعد از آن گفته که وقتی متّصف به آن صفات باشد بر همه واجب می‌شود مگر چند نفر که استثنا می‌شود، گفته که: و الشرائط التي تجب في من يجب معه الاجتماع أن يكون حرًا بالغًا طاهرًا في ولادته، مجنبًا من الأمراض البرص و الجذام خاصة في خلقته، «۳» مسلما، مؤمنا معتقدا للحقّ بأسره في ديانتته، مصلّيًا للفرض في ساعته، فإذا كان كذلك، و اجتمع معه أربعة نفر، و جب الاجتماع؛ یعنی شرایطی که می‌باید باشد در کسی که با او اجتماع واجب می‌شود و هرگاه چنین کسی باشد ترك نماز جمعه جایز نیست، این است که آن امام بالغ باشد و ولد الزنا نباشد و مرض جذام و برص نداشته باشد، و اگر مرض دیگر داشته باشد منافات ندارد. مسلمان باشد و شیعه باشد و دیانت او به نحوی باشد که همه حق را اعتقاد داشته باشد. نماز واجبی را در وقتش می‌گزارده باشد. پس هرگاه که عصر [کذا] چنین نفر باشد و چهار نفر دیگر با او جمع شوند، واجب است نماز جمعه به جا آوردن. و گفته که: و من صلّى خلف امام بهذه الصفات و جب عليه الإنصات عند قراءته و القنوت في الاولي من الركعتين في

(۱) در چاپی: بشریطه.

(۲) در چاپی: یخبطهم.

(۳) در چاپی: جلدته.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۵۳

فريضة؛ و من صلّى خلف إمام بخلاف ما وصفناه [رتب الفرض على المشروح فيما قدّمناه. و يجب حضور الجمعة مع من وصفناه] «۱» من الائمة فريضة، و يستحب مع من خالفهم تقيّة و ندبا؛ «۲» یعنی کسی که نماز جمعه گزارد با امام که این صفات را داشته باشد، واجب است بر او خاموش شدن نزد قرائت او و قنوت در رکعت اول، و کسی که با امامی که این صفات را نداشته باشد نماز واجب را وامی‌گذارد، بر آن وجهی که گذشت. و واجب است حاضر شدن از برای نماز جمعه با امامی که وصفش مذکور شد و مستحب است با کسی که مخالف آن‌ها است به عنوان تقيّه و ندب.

تأويل این عبارت به حمل کردن صفاتی که از برای امام ذکر کرده، به صفات امام معصوم با آن که غرض از تصنیف کتب فقهی است که مردم آن چه از عبارتش بفهمند عمل کنند [روا نیست]، «۳» و ظاهر آن است که از این الفاظ صفات مخصوص به امام معصوم فهمیده نمی‌شود، موجهست. [!]

وقال في الإشراف باب عدد ما يجب به الاجتماع في صلاة الجمعة: و عدد ذلك ثمانی عشر خصلة: الحرية و البلوغ و التذكير، و سلامة العقل، و صحّة الجسم، و السلامة من العمى، و حضور المصبر، و الشهادة للنداء، و تخلية السرب، و وجود أربعة نفر مما تقدّم ذكره من هذه الصفات، «۴» و وجود خامس يؤمّمهم له صفات يختصّ بها على الإيجاب: ظاهر الإيمان [و العدالة] و الطهارة في المولد من السفاح و السلامة من ثلاثة أدواء: البرص و الجذام و المعرة «۵» بالحدود المشينة «۶» لمن أقيمت عليه في الإسلام، و المعرفة بفقّه الصلاة، و الإفصاح بالخطبة و القرآن، و إقامة فروض الصلاة في وقتها من غير تقديم و لا تأخير عنه بحال، و الخطبة بما يصدق فيه من الكلام. فإذا اجتمعت هذه الثمانی عشر خصلة، و جب الاجتماع في الظهر من يوم الجمعة على ما ذكرناه، و كان فرضها على النصف من فرض الظهر للحاضر في سائر الأيام. «۷»

یعنی عدد آن چیز که هرگاه آن‌ها بهم رسند، نماز جمعه واجب است و آن هجده خصلت است: آزاد بودن و بالغ بودن و مرد بودن

و سلامت عقل و صحت بدن و کور نبودن و در شهر بودن و شهادت از آن و عدم خوف و حضور چهار کس که متصف به

(۱) داخل گروه در نسخه نیامده است.

(۲) المقنعه، ص ۱۶۳-۱۶۴

(۳) داخل گروه از ماست.

(۴) در چاپی: و وجود اربعه نفر بما یاتی ذکره من هذه الصفات.

(۵) المعرة، الأمر القبیح المکروه و الأذی.

(۶) المشاین: المعایب و القبائح.

(۷) الإشراف، ص ۲۴-۲۵ (المطبوع فی سلسله مؤلفات الشیخ المفید، ج ۹)

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۵۴

صفات مذکوره باشند و وجود پنجمین که پیشنهادی اینها کند و از برای پیش نماز صفات چندی باشد که مختص به آن صفات باشد به ایجاب، به این معنی که اگر آن صفات نباشد امامت آن جایز نیست آن صفات این است: ظاهرش ایمان باشد و ولد زنا نباشد. سه مرض که جذام و برص و عیب حدود که ثابت است از برای کسی که اقامت حدود بر او شده است، نداشته باشد. و مسائل نماز را داند و خطبه و قرآن درست خواندن و نماز واجب را در وقتش کردن، نه مقدم و نه مؤخر به هیچ وجه و خطبه خواندن به کلام راست. پس هرگاه جمع شود این هجده خصلت، واجب است که نماز جمعه گزارند به طریقی که گفتیم و فرض جمعه نصف ظهر کسی است که مسافر نباشد. و این عبارت نیز صریح است در وجوب عینی.

و از ابو الصلاح در کافی «۱» منقول است که گفته: و لا ینعقد الجمعة إلّا بإمام المله أو منصوب من قبله أو من یتکامل له صفة إمام الجمعة عند تعذر الأمرین؛ یعنی منعقد نمی‌شود جماعت وقت تعذر امام و نایب و گفته: و إذا تکاملت هذه الشروط انعقدت جمعة و انتقل فرض الظهر من أربع رکعات إلى رکعتین [بعد الخطبة]؛ یعنی هرگاه شروطی که ذکر شد تمام شود، [منعقد] می‌شود جمعه و منتقل می‌شود فرض ظهر از چهار رکعت به دو رکعت [بعد از خطبه]. و گفته: و تعین فرض الحضور علی کل رجل بالغ حرّ سلیم محلی السرب، حاضر بینه و بینها فرسخان فما دونهما و یسقط فرضهما عن عداة، فإن حضرها تعین علیه فرض الدخول فیها «۲» جمعه، «۳» یعنی متعین است وجوب حضور بر همه مرد بالغ سلیم از امراض که مخلی از سرب باشد، یعنی ممنوع نباشد. حاضر باشد نه مسافر و میان او و محل اقامت نماز جمعه زیاده از دو فرسخ نباشد. و ساقط می‌شود وجوب نماز جمعه از غیر آنها که مذکور باشد؛ اما اگر حاضر شود متعین است بر او نماز جمعه گزاردن؛ و کلام ابی الصلاح نیز صریح است در وجوب عینی.

و قاضی ابو الفتح کراچکی در کتاب تهذیب المسترشدین گفته- همچنان که ثقات از او نقل کرده‌اند:- و إذا حضرت العدة التي یصح أن تعقد بحضورها الجماعة يوم الجمعة و كان إمامهم مرضياً متمكناً من إقامة الصلاة في وقتها و إيراد الخطبة علی وجهها و كانوا حاضرین آمنین ذکورا، بالغین، کاملی العقول، أصحّا و جبت علیهم فريضة الجمعة و كان علی الإمام أن یخطب بهم خطبتین و یصلی بهم بعدها

(۱) در نسخه: کامل.

(۲) در چاپی: المدخول فیها.

(۳) الکافی، ص ۱۵۱

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۵۵

رکعتین؛ «۱» یعنی هرگاه حاضر شود عددی که صحیح است که منعقد می‌شود به حضور آن عدد نماز جماعت روز جمعه، یعنی نماز جمعه و امام ایشان مرضی باشد و قدرت بر اقامت نماز در وقتش و خطبه خواندن داشته باشد در آن وجهی که می‌باید و ایشان حاضر باشند نه مسافر، و خوف نباشد، مردان بالغ باشند، کامل العقل و صحیح باشند، واجب است بر ایشان نماز جمعه، و بر امام است که دو خطبه بخواند از برای ایشان و بعد از خطبه دو رکعت نماز بگذارد.

در کتاب امالی ابن بابویه رحمه الله در وصف دین امامیه گفته که: و الجماعة يوم الجمعة فريضة و في سائر الايام سنة، فمن تركها رغبة عنها و عن جماعة المسلمين من غير علة فلا صلاة له. و وضعت الجمعة عن تسعة: عن الصغير و الكبير و المجنون و المسافر و العبد و المرأة و المريض و الأعمى و من كان على رأس فرسخين؛ «۲» یعنی جماعت در روز جمعه واجب است و در روزهای دیگر سنت. پس کسی که ترک کند نماز جمعه را از بی رغبتی از نماز جمعه و از جماعت مسلمانان بی علت، پس نماز از برای او نیست. و ساقط است نماز جمعه از نه کس: از طفل نابالغ و از پیر عاجز و مجنون و مسافر و بنده و زن و بیمار و کور و کسی که آنجا که اوست تا محل اقامت نماز جمعه بیش از دو فرسنگ باشد.

و در مقنع - چنانچه نقل کرده‌اند - گفته: و إن صليت الظهر مع إمام يوم الجمعة بخطبة صليت ركعتين، و إن صليت بغير خطبة صليتها أربعا [بتسليمه واحدة] «۳» و قد فرضها الله من الجمعة إلى الجمعة خمسا و ثلاثين صلاة، منها صلاة واحدة فرضها الله في صلاة جماعة و هي الجمعة و وضعها عن تسعة: عن الصغير و الكبير و المجنون و المسافر و العبد و المرأة و المريض و الأعمى و من كان على رأس فرسخين؛ و من صلاها وحده فليصلها أربعا كصلاة الظهر في سائر الايام؛ یعنی اگر نماز ظهر روز جمعه را با امام به خطبه گزارده شود، دو رکعت است و اگر به غیر خطبه گزارده شود چهار رکعت؛ به درستی که واجب گردانیده خدای تعالی از جمعه تا جمعه سی و پنج نماز.

از جمله اینها یکی را واجب گردانیده است که به جماعت گزارده شود و آن نماز جمعه است و ساقط کرده است از نه کسی که مذکور شد. و کسی که نماز ظهر روز جمعه را تنها گزارده، چهار رکعت گزارده، همچو نماز ظهر سایر روزها.

(۱) مدارك الاحكام، ج ۴، ص ۲۴؛ ذخیره المعاد، ج ۲، ص ۳۰۸؛ الحدائق الناضرة، ج ۹، ص ۳۸۱

(۲) الامالی، ص ۶۴۳ (مجلس ۹۳)

(۳) المقنع، ص ۱۴۷. مطلب مقنع تا همین جاست و حدیث بعد در الهدایه ص ۱۴۵ آمده است. این خطا گویا از رساله شهید ثانی آغاز شده و بقیه به صورت محکی از آن نقل کرده‌اند.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۵۶

علامه در مختلف «۱» گفته: قال أبو الصلاح: لا- تنعقد الجمعة إلّا بإمام الملمّة أو منصوب من قبله أو بمن يتكامل له صفات إمام الجماعة عند تعذر الأمرين و أذان و إقامة. ففي هذا الكلام حکمان، الأول: فعل الجمعة مع غيبة الإمام مع تمكن الفقهاء من إقامتها و الخطبة كما ينبغی؛ یعنی ابو اصلاح گفته است که منعقد نمی‌شود نماز جمعه مگر به امام معصوم یا نایبش یا کسی که شرایط پیشنمازی جماعت با آن باشد، وقتی که امام و نایبش دست بهم ندهد و اذان و اقامت. پس در کلام ابو الصلاح که مذکور شد دو حکم است؛ اول: به جا آوردن نماز جمعه با غیبت امام در وقت قدرت فقها از اقامت نماز جمعه و خطبه خواندن چنان که می‌باید. و گفته: و هذا حکم قد خالف فيه جماعة؛ قال السيد المرتضى في المسائل الميفارقيات: صلاة الجمعة ركعتان من غير زيادة عليهما و لا جمعة إلّا مع إمام عادل أو من ينصبه الإمام العادل؛ فإذا عدم، صليت الظهر أربع ركعات؛ «۲» یعنی این حکم اول که مذکور شد، حکمی است که مخالفت کرده‌اند در این حکم جماعتی؛ و جماعت اشاره با اینها است که ذکر می‌کند. گفته است سید مرتضی در مسائل ميفارقيات: نماز جمعه دو رکعت است بی‌زیاده؛ و نماز جمعه نیست مگر با امام معصوم یا کسی که او را نصب کرده باشد.

پس وقتی که هیچ از این دو نباشد، نماز ظهر چهار رکعت گزارده می‌شود.

و گفته که: و هو يشعر بعدم التصفیق؛ «۳» یعنی کلام سید مرتضی اشعار دارد که در زمان غیبت امام معصوم نماز جمعه را تجویز نکند. و گفته که: و قال سلّار: و لفقهاء الطائفة أن يصلّوا بالناس فی الأعیاد و الاستسقاء، فأما الجمع فلا و هذا اختیار ابن ادریس. یعنی سلّار گفته: مر فقهای شیعه را می‌رسد که پیشنمازی مردم بکنند در عیدها و به واسطه طلب باران؛ اما از برای نماز جمعه جایز نیست و این جایز نبودن اختیار ابن ادریس است. بعد از آن نقل عبارت نهایی و خلاف با سؤال قرایا و جواب که گذشته است کرده و گفته که: و ابن ادریس منع من ذلك كما ذهب إليه سلّار و الأقرب الجواز؛ یعنی ابن ادریس نماز جمعه را در زمان غیبت امام جایز نمی‌داند، مثل سلّار و اقرب جواز است. و بعد از آن گفته: لنا عموم قوله تعالى: إِذِنا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ إِلَى آخِرِ الآیَةِ؛ و ما رواه عمر بن یزید عن الصادق صلّی الله علیه و آله قال: إذا كانوا سبعة یوم الجمعة فليصلّوا جماعة. و فی الصحيح عن منصور؛ و ذکر الحدیث الصحيح عن زرارة قال:

حُتْنَا إِلَى آخِرِ الحدیث؛ و فی الموثق عن عبد الملك و ذکر الحدیث؛ و لأنّ الأصل عدم

(۱) المختلف، ج ۲، ص ۲۵۰، مسألة ۱۴۷

(۲) رسائل الشریف المرتضی، ج ۱، ص ۲۷۲

(۳) در چاپی: و هو يشعر بعدم التسویغ حال الغیبة.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۵۷

الاشترط لأنّها بدل عن الظهر و لا یزید حکمها علی حکم المبدّل؛ یعنی دلیل بر جواز عموم آیه و احادیث است، و دیگر آنکه نماز جمعه بدل از ظهر است و زیاد نخواهد بود حکمش بر حکم نماز ظهر و در ظهر آنها شرط نیست. پس در نماز جمعه نیز شرط نخواهد بود. لا یقال ینقض بالخطبتین؛ لأنّنا نقول: إنّهما بدل عن الرکعتین، و لم یشرط فیهما زیادة علی الرکعتین؛ یعنی کسی نگوید که آنچه گفته بودی که جمعه بدل از ظهر است، پس شرط آن زیاده از شرط ظهر نخواهد بود و منقض می‌شود به دو خطبه که در نماز جمعه شرط است و در ظهر شرط نیست؛ به واسطه آن که ما جواب می‌دهیم که آن دو خطبه بدل از دو رکعت نماز ظهرند و در آن شرط نیست زیاده بر شرط دو رکعت نماز ظهر.

مخفی نیست که از استدلال علامه به جواز که عام است به عموم آیه و احادیث که استدلال بر وجوب عینی نماز جمعه در زمان حضور امام به اینها می‌شود، ظاهر می‌شود که در این کتاب اعتقاد به وجوب عینی نماز جمعه داشته باشد. و بعد از این در ضمن استدلال ابن ادریس بر عدم جواز نماز جمعه در زمان غیبت، این دلیل را نقل کرده که از شرط انعقاد نماز جمعه، امام یا منصوب از قبل امام است به اجماع.

و دلیل دیگر نیز نقل کرده گفته: و الجواب عن الأوّل، بمنع الإجماع علی خلاف صورة النزاع، و ایضا فإننا نقول بموجبه لأنّ الفقیه المأمون منصوب من قبل الإمام و کذا یمضی أحكامه و یجب مساعدته علی إقامة الحدود و القضاء بین الناس؛ «۱» یعنی جواب از اول به منع اجماع بر خلاف صورت نزاع که این است که آیا امام شرط است یا نه و ایضا ما می‌گوییم به موجب این که امام یا نایب شرط نماز جمعه است و از اینجا لازم نمی‌آید که نماز جمعه جایز نباشد؛ به واسطه آن که فقیه صاحب امانت منصوب است از قبل امام، و همچنین ممضی است احکام او و واجب است معاونت او بر اقامت حدود قضا میان مردم.

و دیگر شیخ جلیل القدر زین الدین رحمه الله در رساله اش گفته که: ثمّ إنّ الأصحاب اتّفقوا علی وجوبها عینا مع حضور الإمام أو نائبه الخاصّ، و إنّما اختلفوا فی حال الغیبة و عدم وجود المأذون له فیها علی الخصوص، فذهب الأكثر - حتّی کاد أن یکون إجماعا، أو هو إجماع علی قاعدتهم المشهورة من أنّ المخالف إذا کان معلوم النسب لا یقدح فیها - إلى وجوبها ایضا مع اجتماع باقی

الشرايط غير إذن الإمام، و هم بين مطلق للجوب كما ذكرناه و بين مصرّح بعدم اعتبار شرط الإمام أو من نصبه حينئذ. و

(۱) مختلف الشيعة، ج ۲، ص ۲۵۳

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۵۸

ربما ذهب بعضهم إلى اشتراطها حينئذ بحضور الفقيه الذي هو نائب الإمام على العموم، و إلا لم تصح. و ذهب قوم إلى عدم شرعيتها أصلا حال الغيبة مطلقا. و المذی نعتمده من هذه الأقوال و نختاره و ندين الله تعالى به هو المذهب الأول. «۱» یعنی به درستی که علمای شیعه اتفاق دارند بر وجوب نماز جمعه عینا با حضور امام یا نایب خاصش و اختلاف نکرده‌اند در وجوب مگر در حال غیبت و نبودن کسی که مأذون باشد از قبل امام؛ بخصوص رفته‌اند اکثر علمای شیعه به مرتبه‌ای که نزدیک است که اجماع باشد یا اجماع است بنابر قاعده مشهوره اجماع که مخالف هر گاه معلوم النسب باشد، ضرری به اجماع نمی‌رسد به وجوب نماز جمعه، چنان که در زمان حضور واجب بود هر گاه باقی شرایط نماز جمعه بهم رسد غیر از اذن امام. و این جماعت قایلین به وجوب از دو بیرون نیستند: یا وجوب گفته‌اند مطلق یا تصریح کرده‌اند به این که امام یا نایب امام شرط نیست در زمان غیبت؛ و گاه باشد که بعضی از علما قایل باشند به اشتراط جمعه در این زمان به حضور فقیه که او نایب امام است علی العموم؛ و اگر فقیه نباشد صحیح نیست. و بعضی قایل شده‌اند به عدم شرعیت نماز جمعه در زمان غیبت مطلقا. و آن چه من اعتماد می‌کنم از این اقوال و اختیار او می‌کنم و اطاعت خدای تعالی به آن می‌کنم مذهب اول است.

بعد از آن استدلال به آیه و احادیث کرده و گفته: فکیف یسع المسلم الذی یخاف الله تعالی إذا سمع مواقع أمر الله و رسوله و أئمته علیهم السّلام بهذه الفریضة، و ایجابها علی کلّ مسلم أن یقصر فی أمرها، و یهملها إلی غیرها، و یتعلّل بخلاف بعض العلماء فیها؟ و أمر الله تعالی و رسوله و خاصّيته علیهم السلام أحقّ، و مراعاته أولى، فلیخذر الذین یخالفون عن أمره أن تصیبتهم فتنه أو یصیبتهم عذاب أليم. «۲» یعنی چه نحو گنجایش دارد مسلمانی را که از خدا ترسد، وقتی که بشنود مواقع امر خدا و رسول و ائمه علیهم السّلام این فریضه را و ایجابش را بر هر مسلمان که تقصیر کند در امرش و اهمال کند این فریضه را به غیرش، و علت مخالفت را خلاف بعضی علما گوید در آن فریضه و حال آن که امر خدا و رسول خدا صلی الله علیه و آله و خاصه خدا احق است و مراعات او اولی! پس بترسند آنان که مخالفت می‌کنند از امر خدا این که برسد به ایشان فتنه یا عذاب الیم.

دیگر صاحب مدارک در تحت قول محقق که گفته «ثمّ الجمعة لا یجب إلا بشروط:

الأول السلطان العادل أو من نصبه» استدلال محقق و علامه را بر این که در وجوب

(۱) بنگرید به رساله شهید در همین مجموعه.

(۲) نور، ۶۳

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۵۹

عینی نماز جمعه، سلطان عادل یا کسی که او نصب کرده باشد شرط است نقل کرده، و جواب گفته که: و هنا أمران ینبغی التنبیه لهما: الأول الظاهر أن هذه المسألة لیست اجماعیة، فإن کلام أكثر المتقدّمین خال من ذکر هذا الشرط؛ «۱» یعنی در این مقام دو چیز است که می‌باید تنبیه به آنها کرد: اول آن که ظاهر این است که این مسأله واجب عینی نبودن نماز جمعه در زمان غیبت امام اجماعی نیست، بنابر آنکه کلام اکثر متقدمین خالی است از ذکر شرط امام یا منصوب از جانب او.

و در حاشیه بر استبصار «۲» بعد از ذکر روایت محمد بن مسلم گفته که: و هذه الروایة هی التي استند إليها القائلون باشتراط الإمام أو نائبه فی صلاة الجمعة؛ و هی مستند ضعیف بضعف السند باشماله علی الحکم بن مسکین و هو مجهول الحال و لإطباق المسلمین

کافه علی ترک العمل بظواهرها حیث خصت السبعة بمن ليس حضورهم شرطا اتفاقا و لو كانت الرواية صحيحة لأمكن حملها على أن ذكر هذه السبعة وقع كناية عن احتمال هذا العدد و يسقط الإحتجاج بها رأسا؛ مع أن هذه الرواية معارضة بعدة أخبار كصحيحة عمر بن يزيد متقدمة حيث قال فيها: إذا كان سبعة يوم الجمعة فليصلوا في جماعة؛ و صحيحة محمد بن مسلم عن أحدهما عليهم السلام قال: سألت عن أناس في قرية هل يصلون الجمعة جماعة؟ قال: يصلون أربعا إذا لم يكن من يخطب بهم. (۳) و صحيحة الفضل بن عبد الملك حيث قال فيها: فإذا كان لهم من يخطب، جمعوا إذا كانوا خمسة نفر. دلت هذه الروايات على الاكتفاء في وجوب الجمعة بوجود من خطب و حضور خمسة أو سبعة؛ فلو كانت مشروطة بما ذكروه لكان هذا الإطلاق من قبيل الألغاز الذي لا ينبغي صدوره من الحكيم.

و بالجمله فالمستفاد من الكتاب العزيز و السنة المستفیضة بل المتواترة و وجوب الجمعة إذا كان القوم خمسة أو سبعة و كان لهم من يخطب؛ فمن ادعى تقييدها أو تخصيصها طولبت بدليله و دون اثباته خرط القتاد؛ (۴) یعنی روایت است که مستند به آن شده‌اند قایلین به اشتراط امام یا نایبش در نماز جمعه و این مستند ضعیف است به واسطه ضعف سند به اعتبار اشمال سندش بر حکم بن مسکین و او مجهول الحال است؛ و به واسطه اتفاق مسلمین همه بر ترک عمل بظواهرش؛ بنا بر آنکه

(۱) مدارک الاحکام، ج ۴، ص ۲۳

(۲) مقایسه کنید با: ذریعه، ج ۶، ص ۱۹، ش ۶۱ آقا بزرگ نسخه‌ای از آن معرفی نکرده است. از حاشیه وی بر الفیه نسخه‌ای در مرعشی (ش ۳/ ۱۱۵۲۰) موجود است.

(۳) التهذیب ج ۳، ص ۲۳۸؛ الاستبصار ج ۱، ص ۴۱۹؛ وسائل الشیعه ج ۷، ص ۳۰۶

(۴) بنگرید: مدارک الاحکام، ج ۴، ص ۲۲

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۶۰

تخصیص شده است هفت نفر در این حدیث به کسانی که حضورشان شرط نیست به اتفاق؛ و اگر این روایت صحیح بود ممکن بود حمل روایت بر این که ذکر این هفت کس واقع شده است به عنوان کنایه از اجتماع عدد هفت؛ پس ساقط شد احتجاج به این روایت؛ با آن که روایت معارضة کرده شده است به اخبار متعدده که دلالت می کنند بر اکتفای در وجوب جمعه به وجود کسی که خطبه بخواند و پنج نفر یا هفت حاضر باشند؛ پس اگر نماز جمعه مشروط به آنها بود که ذکر کرده‌اند خواست بودن، اطلاق این احادیث از بابت لغزی (۱) که سزاوار نیست که از حکیم صادر شود. و بالجمله آن چه استفاد از قرآن و حدیث بیشمار بلکه متواتر می شود و وجوب جمعه است، هر گاه قوم پنج نفر باشند، و از برای ایشان کسی باشد که خطبه بخواند. پس کسی که دعوی تقييد این اخبار یا تخصیص آنها می کند از او طلب دلیل کرده می شود و آسان تر از اثبات این دعواست دست به چوب بر خار کشیدن.

بعد از آن گفته که: قال جدی قدس سره فی رسالته الشریفه التي وضعها فی هذه المسألة: و کیف یسع ... یعنی گفته جدم که عبارت از شیخ زین الدین است در رساله شریفه اش که وضع کرده است در مسأله نماز جمعه و کیف یسع تا آخر عبارت نقل کرده شد.

و دیگر شیخ حسین بن عبد الصمد گفته: (۲) «و مما یتحتم فعله فی زماننا صلاة الجمعة، إما لدفع تشنیع أهل السنة، اذ یعتقدون أننا نخالف الله و الرسول و اجماع العلماء فی ترکها، و ظاهر الحال معهم، و إما بطریق وجوب التخییری و إما بطریق «الوجوب الحتم و الإعراض عن الخلاف لضعفه، لقیام الأدلّة القاطعة الباهرة علی وجوبها من القرآن و احادیث النبی (ص) و الائمه المعصومین الصحیحة الصریحه التي لا تحتمل التأویل بوجه، و کلّها خالیة من اشتراط الإمام علیه السلام أو المجتهد، بحيث أنه لم یحضرنی مسألة من مسائل الفقه علیها أدلّة بقدر أدلّة صلاة الجمعة فی کثرتها و صحتها و المبالغة فیها؛ یعنی از جمله چیزها که واجب است کردن آن در زمان ما نماز جمعه است، یا از برای دفع ملامت اهل سنت که اعتقاد دارند که ما مخالف گفته خدا و رسول او و اجماع علما

می‌کنیم در ترک نماز جمعه و ظاهر با ایشان است؛ و یا به طریق [وجوب تخیری و یا به طریق] وجوب عینی و اعراض کردن از خلاف بنا بر

(۱) در اصل: نفری.

(۲) مطالب ذیل همه از العقد الطهماسبی است. این متن در دفتر دهم «میراث اسلامی ایران» صص ۱۷۷-۲۲۲ چاپ شده و متن حاضر بر اساس آنچه در آنجا به طبع رسیده، ارائه شده است. نسخه‌ای از رساله نماز جمعه وی به شماره ۱۱۱۲ در کتابخانه آیت الله مرعشی موجود است.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۶۱

ضعفش، به واسطه بودن ادله قاطعه ظاهره بر وجوبش از قرآن و احادیث صحیح صریح پیغمبر صلی الله علیه و آله و ائمه معصومین علیهم السلام همچو احادیثی که احتمال تأویل به هیچ وجه ندارد. و کل این ادله خالیند از اشتراط امام و مجتهد؛ و ادله نماز جمعه بر وجهی است که من خاطر ندارم مسأله‌ای از مسائل فقه را که بر او ادله به قدر ادله نماز جمعه باشد در صحت و بسیاری و مبالغت. بعد از آن گفته که: دلیلی بر اشتراط مجتهد نیست و کسی بر این قایل نشده است، مگر شیخ شهید در لمعه و تابع آن شده است شیخ علی: و ملخص الأقوال ثلاثة: الوجوب الحتمی من غیر تعرض لمجتهد و هو ظاهر کلام «کل العلماء» المتقدمین ما عدا سلار و ابن ادریس من المتأخرین. الثانی: الوجوب التخیری بینها و بین الظهر و هو مذهب المتأخرین و ادعوا علیه الإجماع و لم یشرطوا مجتهدا.

الثالث: المنع منها حال الغیبه مطلقا، سواء أحضر المجتهد أم لا، و هو مذهب سلار و ابن ادریس و اتفق الكل علی ضعف دلیله و بطلانه، فالذی یصلی الجمعة، یكون قد برئت ذمته و أدی الفرض بمقتضی کلام الله و رسوله و الائمه الهادین و جمیع العلماء. و خلاف سلار و ابن ادریس و الشیخ علی رحمه الله لا یقدح فی الإجماع، لما تقرّر من قواعدنا، أن خلاف الثلاثة و الأربعة بل و العشرة و العشرين لا یقدح فی الإجماع إذا كانوا معلومی النسب و هذا من قواعدنا الأصولیه الإجماعیه و علیه إجماعنا. و الذی یصلی الظهر، تصحّ صلاته علی مذهب هذین الرجلین و المتأخرین، «لأنهم ذهبوا إلی بالتخیر»، و لا تصحّ بمقتضی کلام الله و رسوله و الائمه المعصومین و العلماء المتقدمین، فأی الفریقین أحقّ بالأمن إن کنتم تعلمون؛ یعنی: ملخص سخن در نماز جمعه سه است: اول وجوب عینی بی اعتبار مجتهد؛ و این ظاهر کلام کل علمای متقدمین و جمعی از متأخرین است. دویم: وجوب تخیری میان نماز جمعه و ظهر و این مذهب متأخرین است غیر سلار و ابن ادریس؛ و دعوی کرده‌اند بر این اجماع را و شرط نکرده‌اند مجتهد را. سیوم: منع از نماز جمعه است در وقت غیبت امام مطلقا، خواه مجتهد باشد یا نه. این مذهب سلار و ابن ادریس است. و اتفاق کرده‌اند کل علما بر ضعف دلیل حرمت و بطلانش؛ پس آن که نماز جمعه می‌گزارد بری شده است ذمه او و ادای واجب کرده است به مقتضای کلام خدا و کلام رسول خدا صلی الله علیه و آله و ائمه هدی علیهم السلام و جمیع علما؛ و خلاف سلار و ابن ادریس و شیخ علی، ضرری در اجماع ندارد، بنا بر آنچه مقرر شده از قاعده‌های ما که خلاف سه کس و چهار کس بلکه ده کس و بیست کس ضرر در اجماع ندارد، هر گاه اینها معلوم النسب باشند، و این قواعد اصول اجماعی است و آن که نماز ظهر به جای می‌آورد، نماز او بنا مذهب سلار و

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۶۲

ابن ادریس و متأخرین بنا بر آنکه متأخرین به تخیر قایلند، صحیح نیست به مقتضای کلام خدا و رسول او و ائمه معصومین علیهم السلام و علمای متقدمین، پس کدام از این دو فرق سزاوارترند به ایمن بودن، اگر شما علم و تمیز داشته باشید؟ و گفته که: نعم، لو أراد أحد تمام الاحتیاط للخروج من خلاف هذین الرجلین صلی الظهر بعدها، و لیهی تارکها الجواب لله تعالی

لو سأله يوم القيامة: لم تركت صلاة الجمعة؟ وقد أمرت بها في كتابي العزيز على أبلغ وجه، و أمر بها رسولی الصادق علی أكد وجه، و أمر بها الائمه الهادون و أكدوا فيها غاية التأكيد و وقع إجماع المسلمين علی وجوبها فی الجملة، فهل یلیق من العاقل الرشد أن یجیب بقوله:

«ترکتها لأجل خلاف سلار و ابن ادریس»، ما هذا إلبا لعمی أو تعامی أو تعصّب مضرّ بالدين، أجارنا الله و إرباکم منه و جمیع المسلمین؛ «۱» یعنی: آری اگر اراده کند کسی تمام احتیاط را به واسطه خروج از خلاف سلار و ابن ادریس، بگذارد ظهر را بعد از نماز جمعه؛ و می باید مهیا باشند تارک نماز جمعه از برای جواب خدای تعالی اگر از او سؤال کند در روز قیامت که از چه رو ترک نماز جمعه کرده، حال آن که امر کرده بودم به آن نماز در کتاب عزیز من بر ابلغ وجه، و امر کرد به آن رسول راستگوی من با تأکید تمام، و امر کرده اند ائمه هادین و تأکید کرده اند در آن نهایت تأکید و واقع شده است اجماع مسلمانان بر وجوب نماز جمعه؛ و بالجملة پس آیا لایق است از عاقل رشید که جواب دهد به قول خود که من ترک نماز جمعه کرده ام به واسطه خلاف سلار و ابن ادریس! این نیست مگر به واسطه کوری یا کوری به خود بستن یا تعصب که ضرر به دین دارد. پناه بدهد خدا ما را و شما را و جمیع مسلمانان را از تعصّب.

و دیگر مولانا عبد الله شوشتری در شرح الفیه «۲» بعد از نقل اقوال فقها در نماز جمعه گفته: الذی تقتضیه النظر وجوبها عینا مضيقا فی زمان الغیبة من غیر اشتراط بوجود النائب العام و کذا بوجود الإمام و النائب الخاص فی زمان الحضور مع العذر و عدمه؛ و الدلیل علی ذلك ظاهر الآیة و الأخبار السابقة؛ و القول بأن الوجوب المضيق حال الغیبة خلاف الإجماع غیر مسموع؛ أما أولا فلعدم تحققه عندنا، و کم من مثل هذه الدعوی قد ظهر خلافه من مدّعیه؛ و أما ثانيا فلما بیننا من اشعار عبارة النهاية؛ و أما ثالثا فلأن المذكور فی بیان تحقق الإجماع علی ما مضی من الشیخ و المحقق لا یدل علی المدّعی و هو واضح؛ یعنی آن چه اقتضا می کند نظر، وجوب عینی نماز

(۱) العقد الطهماسبی، (چاپ شده در میراث اسلامی ایران دفتر دهم)، ص ۲۱۱-۲۱۲

(۲) آقا بزرگ در میان ۳۵ شرحی که برای الفیه شهید اول یاد کرده، یادی از شرح مولانا عبد الله شوشتری نکرده است. مقایسه کنید با: ذریعه ج ۱۳، صص ۱۰۹-۱۱۴

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۶۳

جمعه است در زمان غیبت بدون اشتراط به وجوب نایب عام و همچنین به وجود امام در زمان حضور با عذر یا بی عذر؛ و دلیل بر این ظاهر آیه و اخبار گذشته است. و قول به این که وجوب عینی نماز جمعه در حال غیبت امام خلاف اجماع است، مسموع نیست؛ اما أولا بنابر عدم تحقق این اجماع نزد ما؛ چه بسیاری از دعوی اجماع هست که خلافش ظاهر شد، حتی از مدعی آن؛ و اما ثانيا به واسطه آن که بیان کردیم که عبارت نهایی اشعار به وجوب عینی دارد؛ و اما ثالثا به واسطه آن که مذکور در بیان تحقق اجماع چنان که گذشت از کلام شیخ و محقق دلالت بر مدعی یعنی اجماع معتبر ندارد و این واضحست.

و دیگر شیخ حسن ولد شیخ زین الدین در کتاب اثنا عشریه گفته: شرط وجوب الجمعة الان حضور خمسة من المؤمنین و يتأكد فی السبعة، و أن یكون فیهم من یصلح للإمامة و یتمکن من الخطبة؛ یعنی شرط وجوب نماز جمعه در این زمان حضور پنج کس است از مؤمنان، مؤکد می شود وجوب در هفت؛ و این که باشد در میان ایشان کسی که صلاحیت امامت داشته باشد و خطبه تواند خواند.

و دیگر شیخ محمد بن شیخ حسن در شرح رساله مذکوره گفته: و هذه الأخبار كما ترى مطلقة فی وجوب الجمعة عینا و الحمل علی التخییری موقوف علی قیام ما یصلح للدلالة علی وجود الآخر فیهِ و إلبا فالدلالة علی الفرد مذکور وحده لا یتعریه شوب الارتیاب و لا

یخفی مفادها علی ذوی الألباب؛ و ما ينقل من الإجماع علی عدم العینی فی زمن الغیبه فقد سمعت الکلام فی نظره؛ یعنی این احادیث همچنان که می‌بینی مطلق است در وجوب عینی نماز جمعه، و حمل کردن بر وجوب تخیری موقوف است بر قیام امری که صلاحیت دلالت بر وجود دیگری یعنی بدل نماز جمعه داشته باشد، و اِلّا در دلالت کردن بر فرد مذکور، تنها شایبه ریب به او راه نمی‌یابد؛ و مخفی نیست مفاد این اخبار بر صاحبان تمییز. اما نقل اجماعی که بر عدم وجوب عینی نماز جمعه در زمان غیبت کرده‌اند، شنیدی سخن را در ضعف آن.

بعد از نقل کلام فقهاء ظاهر شد که این اجماع که دعوی شده ثبوت ندارد و الله تعالی أعلم بحقایق الامور.

فصل [احادیث داله بر اشتراط وجود معصوم] «۱»

همچنان که از اجماع علمای اهل بیت محقق می‌گردد که شرط وجوب عینی نماز جمعه

(۱) این عنوان در حاشیه با خطی دیگر نوشته شده است.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۶۴

حضور امام معصوم نافذ الحکم است، از احادیث معصوم نیز معلوم می‌شود. چنان که در کتاب من لا یحضره الفقیه روایت شده از امام محمد باقر علیه السّلام که فرمود: تجب الجمعة علی سبعة نفر من المؤمنین و لا تجب علی أقلّ منهم: الإمام و قاضیهم و مدعیاً حق و شاهدان و الذی یضرب الحدود بین یدی الإمام؛ «۱» یعنی واجب می‌شود نماز جمعه بر هفت کس از صاحبان ایمان، و واجب نمی‌شود بر کمتر از آن‌ها: امام زمان و شش کس دیگر بعد او: قاضی منسوب از جانب امام و دو مدعی با هم منازع در حقی از حقوق، و دو شاهد و آن کس که می‌زند حدّ شرعی را در حضور امام.

اقول: از کلام صاحب الرساله ظاهر می‌شود که قطع نظر از خصوص این موضع لفظ امام را ظاهر در معنی امام معصوم می‌دارند و این ممنوع است.

و در کتاب تهذیب نیز روایت شده از امام محمد باقر علیه السّلام به این عبارت که: تجب الجمعة علی سبعة نفر من المسلمین و لا تجب علی أقلّ منهم: الإمام و قایه و المدعی حقاً و المدعی علیه و الشاهدان و الذی یضرب الحدود بین یدی الإمام؛ «۲» معنی هر دو روایت یکی است و تفاوت در بعضی الفاظ است؛ چه در تهذیب بدل «المؤمنین» المسلمین واقع شده و بدل «مدعیاً حق» المدعی علیه واقع شده و بدل «شاهدان» الشاهدان واقع شده بالف و لام؛ و مخفی نیست به ظاهر و متبادر از امام، امام زمان است؛ قطع نظر از قراین کرده، مع هذا در خصوص این حدیث، ذکر قاضی امام و آن کس که در حضورش حد می‌زند، دلیل قطعی است بر آن که مراد امام زمان است؛ زیرا که قاضی و حدزننده داشتن، مخصوص امام زمان نافذ الحکم است و احتمال پیش نماز ندارد. و در ذکر خصوص این شش کس اشارت است به وجه اعتبار عدد هفت کس، از این رو که چون حضور امام زمان شرط است و اکثر اوقات در خدمت امام زمان نافذ الحکم این مرتبه از جمعیت به سبب حضور این جماعت متحقق است، لهذا به هفت مسلمان که یکی از آن‌ها امام زمان باشد واجب می‌شود؛ و از اینجا است که شیخ شهید در ذکری بعد از ذکر این حدیث گفته: و فیه اشاره إلى أن الاجتماع [المدنی] «۳» لا یتّم إلاّ بهؤلاء و الجمعة تتبع التمدن لأنها إنّما تجب علی المستوطنین؛ «۴» یعنی در ذکر امام زمان آن شش کس دیگر اشاره است به آن که جمعیت سکنة بلاد انتظام تمام نمی‌نماید مگر باین‌ها، و نماز جمعه تابع اقامت در بلد است، به واسطه آن که واجب نیست مگر بر متوطنین دون مسافرین.

(۲) التهذیب، ج ۳، ص ۲۰

(۳) المدنی در متن چایی نیامده است.

(۴) الذکری، ج ۴، ص ۱۰۴-۱۰۵

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۶۵

قال «و در ذکر خصوص این شش کس» تا آنجا که گفته «دون مسافرین» اقول: اگر چه ظاهر این است که مراد از امام در اینجا معصوم باشد، اما ممکن است ذکر این هفت به عنوان تمثیل باشد و وجه تمثیل به اینها اشاره به اتم اعتبار این عدد باشد نه بر اعتبار این هفت کس و نه بر اعتبار امام معصوم یا سلطنت و عموم علت در همه افراد لازم نیست.

و آن که می گوید از این حدیث استدلال نمی توان کرد، به واسطه آن که چون خصوص آن شش کس که غیر امام به اجماع شرط نماز جمعه نیست، خصوص امام نیز شرط نیست بلکه همه به عنوان مثال و تعیین عدد مذکور است، سخنش بی صورت است؛ چه از این که خصوص شش کس مذکور شرط نماز نباشد به اجماع لازم نیست که خصوص امام نیز شرط نباشد، بلکه باید خصوص امام شرط باشد تا ذکر آن شش کس به خصوص وجهی داشته باشد، چنان که اشاره به آن شد. و چون اجتماع و نماز با تعیین کرده و نایب امام در حکم اجتماع و نماز با امام است، لهذا در امثال این مقام اکتفا به ذکر امام شده است.

قال «و آن که می گویند» تا آنجا که گفته «اکتفا به ذکر امام شده است» اقول: چون ظاهر حدیث مذکور این است که نماز جمعه هفت کس مذکور بخصوصهم معتبراند و به این ظاهر کسی قایل نشده؛ و تخصیص بعضی به تمثیل و بعضی به اعتبار، خصوص باعث تنافری شدید در اسلوب می گردد و از بابت الفاظی که منافی حکمت بیان است می شود؛ به خلاف آن که همه بر تمثیل محمول شود، می باید که ذکر امام نیز به عنوان تمثیل باشد. و وجه ذکر آن شش کس موقوف نیست به این که مراد اعتبار خصوص در وجوب نماز جمعه باشد، چنان که صاحب رساله توهم کرده و آن چه در تعیین کرده امام گفته در مجتهد نیز محتمل شده است و با این احتمالها به این حدیث استدلال بر اعتبار امام نمی توان کرد. حقا که این حدیث همچنان که یکی از فضیلتی کرام و علمای ذوی الاحترام فرموده از متشابهات احادیث است و مقصود معصوم ظاهر نیست و از چنین حدیثی استدلال کردن وجهی ندارد؛ و بعض سخنان «۱» متعلق به این حدیث از نقل کلام سید محمد صاحب مدارک بر حاشیه استبصار ظاهر شد.

در کتاب من لا یحضره الفقیه روایت شده از امام محمد باقر علیه السلام که در باب عددی که شرط وجود نماز جمعه است فرموده: یجب علی سبعة نفر من المسلمین و لا جمعة لأقل من

(۱) «سخنان» حدسی است.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۶۶

خمسة من المسلمین، أحدهم الإمام؛ «۱» یعنی واجب می شود نماز جمعه بر هفت کس از مسلمانان و نیست نماز جمعه از برای کمتر از پنج کس مسلمان که یکی از آنها امام باشد. و این اشاره است به آن که عدد شرط واجب عینی بودن نماز جمعه هفت است، امام زمان و شش مسلمانان دیگر، و عدد اقل مرتبه انعقاد که به عنوان تخیر و جواز توان کرد پنج است؛ امام زمان و چهار مسلمان دیگر، چنان که علمای ما در جمع میانه احادیث متضمن عدد هفت و احادیث متضمن عدد پنج تصریح کرده اند. بعد از این فرموده که: فإذا اجتمع سبعة و لم یخافوا أتهم بعضهم و خطبهم؛ یعنی پس هر گاه مجتمع شوند هفت کس که یکی از آنها امام بوده باشد و خایف نباشند، امامت آنها خواهد کرد بعضی از آنها و خطبه خواهد خواند. مراد آن که در غیر زمان تقیه که خلفای باطل صاحب اختیارند، به وجود هفت کس مسلمان که یکی از آنها امام باشد نماز جمعه واجب می شود و امام خواهد کرد آن را؛ و مراد از امام، امام معصوم نافذ الحکم است؛ هم به دلالت ظاهر و هم به قرینه اخبار دیگر.

قال «و در کتاب من لا يحضره الفقيه روايت شده» تا آنجا که گفته «و هم به قرينه اخبار ديگر» اقول: اين حديث صحيح معتبر است و در من لا يحضره الفقيه چنين واقع شده که: قال زراره: قلت له: علي من تجب الجمعة؟ قال: تجب على سبعة نفر من المسلمين و لا جمعة لأقل من خمسة المسلمين أحدهم الإمام، فاذا اجتمع سبعة و لم يخافوا أمهم بعضهم و خطبهم. «۲» و اين حديث دلالت بر وجوب عینی دارد؛ چه نسبت امامت به بعضی دلالت دارد که متعین نباشند از اين هفت کس و لفظ بعض را تخصيص به معين دادن به خلاف «۳» ظاهر است.

و همانا که مناط حکم شيخ صدوق محمد بن بابويه در کتاب هدايه «۴» اين حديث باشد و حديث سابق بر اين در آنجا که گفته: إذا اجتمع يوم الجمعة سبعة و لم يخافوا أمهم بعضهم و خطبهم؛ بعد از اين گفته: السبعة الذين ذكرناهم: الإمام و المؤذن و القاضي و المدعى و المدعى عليه و الشاهدان؛ چه می تواند بود که يك کس هم مؤذنی تواند کرد و هم حد تواند زد. و حاصل معنی عبارت آن هفت کسی را که مذکور ساختيم و گفتيم که هر گاه مجتمع شوند و خوف نداشته باشند بعضيشان امامت کند و خطبه بخواند، امام زمان نافذ الحکم است و شش کس ديگر به عدد مؤذن و قاضی و مدعی و مدعا عليه و دو شاهد؛ و چون مذکور شد عدد اقل مرتبه انعقاد نماز جمعه که عنوان تخيير و جواز گيرد، پنج است: امام

(۱) من لا يحضره الفقيه، ج ۱، ص ۴۱۱

(۲) فقيه ج ۱، ص ۲۶۷؛ وسائل الشيعه ج ۷، ص ۳۰۴.

(۳) «خلاف» حدسی است. در اصل: به عنف.

(۴) الهداية، ص ۱۴۵

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۶۷

زمان و چهار مسلمان ديگر. لهذا شيخ مفيد در کتاب اشراف در بيان عدد پنجی که به آن منعقد می شود نماز جمعه، گفته: الإمام و الشاهدين و المشهود عليه و المتولّى لإقامة الحدّ؛ «۱» و معنی عبارت ظاهر است.

قال صاحب الرساله «و همانا که مناط حکم شيخ صدوق» تا آنجا که گفته «و معنی عبارت ظاهر است» اقول: مفيد در اشراف گفته: باب عدد من يجمع في الجمعة: و عددهم خمسة في عدد الإمام و الشاهدين و المشهود عليه و المتولّى لإقامة الحدّ؛ يعنى عدد آنها که جمع می شوند در نماز جمعه پنج است. در عدد امام و دو شاهد و مشهود عليه و متولى اقامة حد. مخفى نيست که مقصود از اين عبارت تأويل حديثی است که اينها در آن مذکور شده اند به اين که عين اينها مراد نيست بلکه مراد اين عدد است، همچنان که شيخ زين الدين از عبارت اشراف فهميده و آن نحو که صاحب رساله نقل کرده به اسقاط بعضی عبارات که دلالت بر مقصود مفيد نمی کند؛ دور نيست که مقصود از عبارت هدايه ابن بابويه نیز همین معنی که فهميده به آن اشاره کرده است، باشد اما در عبارتش تشويش هست.

[حکمت نماز جمعه در روايات]

و در کتاب علل الشرايع و عيون اخبار الرضا روايت شده از امام على بن موسى الرضا عليه السلام که در جواب سؤال از سبب دو رکعت بودن نماز جمعه با امام و چهار رکعت بودنش بی امام فرموده: منها أنّ الصلاة مع الإمام أتمّ و أكمل لعلمه و فقهه و عدله و فضله؛ «۲» يعنى از جمله اسباب آن که نماز با امام تمام تر و کامل تر است به واسطه علم امام و فقهش و عدلش؛ به اين معنی که چون امام دانا و عالم به احکام شريعت و عادل و مستجمع فضائل است، دو رکعت نمازی که با او گزارده می شود، مثل چهار رکعت است. و مخفى نيست که مراد از امامی که بايد عالم و فقيه و عادل و فاضل باشد، امام معصوم است و اگر نه شرط امام معصوم سبب

بودی، بایستی که هر نماز جماعتی که با این چنین امامی کرده شود، دو رکعتی باشد.

قال «و در کتاب علل الشرایع» تا آنجا که گفته «هر نماز جماعتی که با این چنین امامی کرده شود دو رکعتی باشد» اقول: قطع نظر از ضعف سند این حدیث کرده، علل الشرایع «۳» اکثر سبب «حکم» عامند، گو «سبب» عام نباشد، «۴» همچنان که در قصر نماز

(۱) الإشراف، ص ۲۵ (المطبوع فی سلسله مؤلفات الشیخ المفید، ج ۹)

(۲) وسائل الشیعه، ج ۷، ص ۳۱۲ از علل الشرایع.

(۳) یعنی آنچه در باب حکمت احکام در روایات آمده.

(۴) به این معنا که روایاتی که به طور معمول علل احکام را بیان می‌کند، حکمت است نه علت. م.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۶۸

در سفر تعب و امثال این علل که در همه افراد جاری نباشد، بسیار است. و ایضا اگر این صفات مخصوص به امام معصوم باشد و اتصاف به آن صفات در امامت نماز جمعه معتبر باشد، لازم می‌آید که نایب خاص نیز امامت نماز جمعه نتواند کرد؛ و این به اتفاق باطل است؛ و آن چه تو در باب خاص محتاجی به گفتن آن، نزدیک به آن در غیر نایب نیز ممکن است.

و همچنین در جواب سؤال از سبب خطبه نماز جمعه فرموده: لأنّ الجمعة مشهد عام فأراد أن یکون الأمير سبب موعظتهم و ترغیبهم فی الطاعة و ترهیبهم من المعصية و توفیقهم علی ما أراد من مصلحة دینهم و دنیاهم و یخبرهم بما ورد علیهم من الآفاق من الأحوال التي لهم فيها المضرّة و المنفعة؛ «۱» پس شارع خواسته که امام زمان، مردم را راغب کند به طاعت و بترساند از معصیت و بداردشان بر آن چه خواهد از مصلحت دینشان و دنیاشان و مطلع گرداند آن‌ها را بر آن چه وارد شده بر او از اطراف مملکت از امور خطیری که مضرت یا منفعتش به ایشان می‌رسد.

و در عیون الاخبار به جای «الامیر» الإمام واقع شده و مراد از هر دو یکی است که امام زمان باشد؛ چه این اوصاف و احوال مخصوص او است؛ چنان که ظاهر است؛ زیرا که از امام عادل عالمی که هر هفته از اطراف مملکت به او خبرها برسد و او مردم را بر آن چه خواهد بازدارد؛ و از کارهای موجب مصالح دینی و دنیوی به غیر از امام نافذ الحکم اراده نمی‌توان کرد.

قال «و همچنین در جواب سؤال» تا آنجا که گفته که «اراده نمی‌توان کرد» اقول:

جواب این و امثال این ظاهر شد احتیاج به اعاده ندارد.

و بعد از این فرموده که: و لیس بفاعل غیره ممن يؤمّ الناس فی غیر يوم الجمعة؛ یعنی نمی‌کند غیر امام زمان این‌ها را از آن کسانی که پیش نمازی مردم می‌کنند در غیر روز جمعه. و این فقره مختص به روایت علل الشرایع است «۲» و تصریح است به آن که نماز جمعه مخصوص امام زمان است.

قال «و بعد از این فرموده و لیس بفاعل» تا آنجا که گفته «نماز جمعه مخصوص امام زمان است» اقول: این فقره اشاره به آن است که هرگاه امام معصوم در شهری حاضر باشد، دیگری را نمی‌رسد که امامت جمعه در آن شهر کند چنان که حدیث إذا قدم الخلیفة مصرا من الأمصار جمّع بالناس و لیس ذلك لأحد غیره «۳» اشاره به این است.

(۱) وسائل الشیعه، ج ۷، ص ۳۴۴ از علل الشرایع.

(۲) وسائل الشیعه، ج ۷، ص ۳۴۴ از علل الشرایع.

(۳) التهذیب، ج ۳، ص ۲۳؛ وسائل الشیعه، ج ۷، ص ۳۳۹

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۶۹

در واقع به غیر از معصوم یا تعیین کرده معصوم دیگر که را این رتبه هست که از هر طرف معموره تا به دو فرسخی که محیط مجموع آن دوازده فرسخ کسری باشد، همه مکلفین در هر هفته جمع شوند و به او اقتداء کنند و مع هذا مطابق روایت من لا یحضره الفقیه از رسول خدا صلی الله علیه و آله به این مضمون که مقدم دارید افضل را و همچنین روایت تهذیب از رسول خدا صلی الله علیه و آله به این مضمون که آن کس که امامت جمعی کند و در ایشان اعلم از او باشند، همیشه کارشان در تنزل خواهد بود تا قیامت می باید خود را از چندین هزار هزار کس در مثل این قسم سوادهای اعظم می باشند، افضل و اعلم دانست.

و اگر کسی در این وضع الهی تأمل کند که در هر هفته مقرر فرموده که از اطراف هر معموره از معموره‌های در تحت حکم معصوم، تمام سپاهی و رعیت تا بدو فرسخی جمع شوند به قصد عبادت خدای تعالی نزد معصوم یا نایب معصوم معلوم می شود که از برای خصوص مصالح دینی و دنیوی سلطنت معصوم است و بس که در این ضمن کارهای ضروری در هر جمعه صورت پذیر گردد و هم سپاهی و رعیت همگی در هر هفته از نظر بگذرند و تربیت یابند و هم دشمنان اطراف از کثرت و جمعیت همیشگی اهل اسلام خایف و هراسان باشند، و هم بر شوکت و عظمت دین و ملت بیفزاید و هم داد مظلومان به آسانی داده شود، و امثال این فواید، چنان که ظاهر است.

و از اینجاست که میرزا رفیعا در فقه مذکورش در بیان جمعه گفته: مستعمل است به حسب عرف اهل دین در اجتماع امت و اولی الامر «۱» واجب الاطاعة در دین بر سیل طاعت و انقیاد تا با اجتماع و متابعت به هدایت و معاونت موثق گشته، از ضعف و عجز لازم تفرق و نفاق در ظل حمایت اجتماع و اتفاق به سعادت تقویت دین و اعلائی لوای حق یقین رافع طغیان ظلم و عناد و مشید ارکان صلاح و سداد باشند؛ انتهی.

و نیز به روایت هر دو کتاب در جواب سؤال از سبب دو خطبه مقرر داشتن فرموده: [إنما جعلت خطبتین] لأن تکون واحده للثناء و التمجید و التقدیس لله عزّ و جل و الاخری للحوائج و الأعذار و الإنذار [و الدعاء] و لما یرید أن یعلمهم من أمره و نهیه و ما فیہ الصیلاح و الفساد؛ یعنی از برای آن که بوده باشد یک خطبه از برای سپاس و ستایش و ذکر بزرگی و پاکی جناب الهی؛ و دیگر از برای حاجت‌ها و عذر پذیرفتن و بیم دادن و آنچه می خواهد که بفهماند آنها را از امرش و نهیش؛ و آنچه در آن است صلاح و فساد.

و در کتاب محاسن شیخ احمد بن محمد بن خالد برقی و کتاب امالی شیخ صدوق محمد

(۱) به جای «اولی» به اندازه یک کلمه سیاه شده و «امر» به دنبالش آمده است. حدس ما همان است که در متن آمده است.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۷۰

بن علی بن بابویه و کتاب عقاب الاعمالش روایت شده از امام محمد باقر علیه السلام که فرموده: صلاة الجمعة فريضة [و الاجتماع إليها فريضة] مع الإمام؛ «۱» یعنی نماز جمعه واجبست با امام و ظاهر است که متبادر از امام، امام زمان است و به قرینه اخبار دیگر احتمال غیر ندارد.

اقول: از لفظ امام در امثال این مقام، پیشنماز متبادر می شود، چنان که بعضی از علما گفته‌اند نه معصوم؛ و در اخبار دیگر نیز قرینه اراده پیشنماز است چنان که ظاهر خواهد شد.

و در کتاب کافی از امام جعفر صادق علیه السلام روایت شده که در جواب سؤال از نماز جمعه فرمود: أما مع الإمام فرکتان و أما من یصلی وحده فهی أربع رکعات و إن صلّوا جماعة؛ «۲» یعنی نماز با امام دو رکعت است و کسی که تنها گزارد بی امام، پس آن چهار رکعت است، هر چند به جماعت گذارند. و مراد از امام در این حدیث نیز امام زمان است و احتمال پیش نماز ندارد، چنان که ظاهر است از قید آخر حدیث. و چون با مأذون از جانب امام در حکم نماز با امام هست، اکتفا به امام شده است.

و همین حدیث در من لا یحضره الفقیه ناتمام روایت شده به این عبارت که صلاة الجمعة مع الإمام رکعتان فمن صلّى وحده فهی أربع رکعات؛ (۳) یعنی نماز جمعه با امام زمان دو رکعت است؛ پس هر کس بگزارد بی‌امام زمان، پس آن چهار رکعت است. و در کتاب تهذیب نیز این حدیث روایت شده از امام جعفر صادق علیه السّلام به این عبارت که، أما مع الامام فرکعتان و أما من صلّى وحده فهی أربع رکعات بمنزلة الظهر؛ یعنی إذا کان امام یخطب؛ فإذا لم یکن امام یخطب فهی أربع رکعات و إن صلّوا جماعة؛ (۴) یعنی با امامی که خطبه می‌خواند در جمعه دو رکعت است و بی‌او چهار رکعت، مثل نماز صبح ظهر روزهای دیگر، هر چند به جماعت گزارده شود. و مراد از امام خطبه خوان، امام زمان است که صاحب خطبه است و خطبه به او تعلق دارد یا نایش، نه هر کس که خطبه در نماز جمعه تواند خواند و إلّا فقرة و إن صلّوا جماعة درست نخواهد بود، بواسطه آن که هر کس صلاحیت پیش نمازی دارد، خطبه می‌تواند خواند، خصوص آن که اقل مرتبه از خطبه که حمد خداست به صیغه الحمد لله و صلوات بر پیغمبر و آل پیغمبر و شهادت و رسالت و استغفار از برای مؤمنین با اندک موعظه و قرائت سوره از سوره‌های کوچک قرآن مثل قل هو الله أحد و خواندن آیه إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ تا آخر از برای نماز جمعه کافی است به اتفاق.

(۱) وسائل الشیعه، ج ۷، ص ۲۹۷-۲۹۸

(۲) الکافی، ج ۳، ص ۴۲۱

(۳) من لا یحضره الفقیه، ج ۱، ص ۴۱۷

(۴) التهذیب، ج ۳، ص ۱۹

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۷۱

قال «و در کتاب کافی از امام جعفر صادق علیه السّلام روایت شده» تا آنجا که گفته «و خواندن آیه إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ در آخر از برای نماز جمعه کافی است به اتفاق»:

اقول عبارت تهذیب و من لا یحضره الفقیه صریح‌اند به آن که مراد از امام پیشنماز است به قرینه آن که نماز منفرد را در مقابل نماز با امام ذکر کرده، و چون اکثر پیش‌نمازها قدرت بر خطبه خواندن نیز دارند، حضرت نماز با پیشنماز را مطلقاً دو رکعت فرموده بنا بر غالب؛ و راوی چون می‌دانست که مراد حضرت از دو رکعت بودن با پیشنماز کلیه نیست بلکه با پیشنمازی است که خطبه تواند خواند، تفسیر مقصود او حضرت کرد و حاصل تفسیر این است که آنچه حضرت فرمود که جمعه با پیشنماز دو رکعت است، وقتی است که آن پیشنماز خطبه تواند خواند، و اگر خطبه نتواند خواند، چهار رکعت است، اگر چه به عنوان جماعت گزارده شود. و این تتمه در بعض نسخ کافی نیز هست؛ و مؤید آن که در اصل نسخه کافی بوده، آن که شیخ این حدیث را از کافی با آن زیادتی نقل کرده و معلوم است که این زیادتی از شیخ یا از نسخ نیست. و ظاهر این است که از «اربع رکعات اول تا ثانی» از قلم بعض نسخ افتاده و آخر کلام راوی به حدیث ضم شده و فی الجمله تشویشی بهم رسیده؛ و ایضا اعتقاد صاحب رساله است این که این حدیث و حدیث من لا یحضره الفقیه یکی است و ابن بابویه در من لا یحضره الفقیه حدیث را از کتاب سماعه با لفظ و إن صلّوا جماعة از کلام راوی باشد؛ و بر تقدیری که از حدیث یا کافی اسقاط نشده باشد ممکن است که مراد این باشد که نماز در روز جمعه با پیشنماز یعنی در وقتی که به پیشنماز اقتدا کرده باشد دو رکعت است؛ و اگر منفرد کند و به پیشنمازی اقتدا نکرده باشد، چهار است؛ اگر چه مخالفان اقامت جمعه کنند. «جماعة» و عدول از لفظ «صلّى» به «صلّوا» قرینه بر این معنی است.

و دعوی آن که هر پیشنمازی قدرت بر خطبه خواندن دارد به صورت است؛ چه در پیشنماز، فضیلت و اقل آن چه در خطبه معتبر است، دانستن آیه إن الله يأمر و أمثال آن دانستن معتبر نیست. سبب امثال این دعاوی از عدم تدبر در احادیث است یا از عدم تذکرش. مخفی نیست که حدیث من لا یحضر و تهذیب و بعض نسخ کافی که قراین بر صحتش هست، دلالت بر نقیض مدعای

صاحب رساله دارند؛ و باقی نسخ کافی اگر چه دلالت بر نقیض مدعا ندارند، اما دلالت بر مدعا نیز ندارد.

پس ظاهر شد که امام در نماز جمعه، غیر از پیش نماز است؛ و بر این معنا نیز دلالت دارد حدیثی که در تهذیب روایت کرده عبد الله بن بکیر از امام جعفر صادق علیه السّلام و گفته: سألت أبا عبد الله عليه السّلام عن قوم في قرية ليس لهم من يجمع بهم، أ يصلون الظهر يوم الجمعة في جماعة؟

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۷۲

قال: نعم اذا لم يخافوا؛ «۱» یعنی پرسیدم از آن حضرت که جماعتی که در دهی باشند و نداشته باشند آن کسی را که با ایشان نماز جمعه گزارد، آیا جایز است که نماز ظهر روز جمعه را به جماعت گذارند؟ آن حضرت فرمود: آری جایز است، هر گاه خوفی نداشته باشد. و وجه دلالتش ظاهر است.

و در کتاب کافی و من لا يحضره الفقيه و تهذیب و علل الشرايع روایت شده از امام محمد باقر علیه السّلام که فرموده: إنّما وضعت الركعتان اللتان أضافهما النبي صَلَّى اللهُ عليه و آله يوم الجمعة للمقيم، لمكان الخطبتين مع الإمام؛ «۲» یعنی دو رکعت آخر که حضرت پیغمبر افزوده است و در نماز چهار رکعتی از برای مقيم، سبب کم شدنش در نماز جمعه در خطبه نماز جمعه است با امام و تفصیلش آن است که حضرت رضا علیه السّلام در روایت علل الشرايع و عيون الاخبار که پیش از این پاره‌ای مذکور گشت فرموده: و منها أنّ الإمام يحبسهم للخطبة و هم منتظرون للصلاة، و من انتظر للصلاة فهو في الصلاة في حكم التمام؛ «۳» یعنی از جمله اسبابش یکی آن است که امام مردم را نگاه می‌دارد از برای خطبه، در حالتی که منتظر نمازند. پس انتظار نمازشان در حکم کردن دو رکعت دیگر است.

و تتمه روایت کافی و فقيه و تهذیب از امام محمد باقر علیه السّلام این است که: فمن صَلَّى يوم الجمعة في غيره جماعة، فليصلها أربعا كصلاة الظهر في سائر الأيام؛ «۴» یعنی کسی که نماز گزارد در روز جمعه در غیر جماعتی که نماز جمعه به آن منعقد می‌شود، باید که چهار رکعت بگزارد، مثل ظهر در روزهای دیگر.

قال «و در کتاب کافی» تا آنجا که گفته «باید که چهار رکعت بگزارد، مثل ظهر در روزهای دیگر» اقول: ذکر «فی غیر جماعت» در مقابل «مع الامام» صریحست در این که مراد از امام پیشنماز است و حمل کردن لفظ جماعت را بر جماعتی که امامت ایشان را امام معصوم یا نایب کند، هیچ وجه ندارد؛ و از اینجا ظاهر شد که این حدیث صحیح نیز بر نقیض مدعای صاحب رساله دلالت دارد؛ و جواب عبارت عیون قبل از این ظاهر شد بر تقدیری که مراد از امام، معصوم باشد.

و در روایت دیگر از من لا يحضره الفقيه چنین است که: فمن صَلَّى يوم الجمعة في غير جماعة فيصلها أربعا كصلاة الظهر في سائر الأيام؛ «۵» و معنی این عبارت نزدیک به همان است.

(۱) التهذیب، ج ۳، ص ۱۵؛ الاستبصار، ج ۱، ص ۴۱۷

(۲) الکافی، ج ۳، ص ۲۷۱؛ من لا يحضره الفقيه، ج ۱، ص ۱۹۵؛ علل الشرائع، ج ۱، ص ۲۶۴

(۳) عيون اخبار الرضا، ج ۲، ص ۱۱۱؛ علل الشرايع، ج ۱، ص ۲۶۴

(۴) وسائل الشیعه، ج ۷، ص ۳۱۲؛ علل الشرائع، ج ۱، ص ۲۶۴

(۵) من لا يحضره الفقيه، ج ۱، ص ۱۹۵

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۷۳

تفاوت آن که در اینجا عبارت صَلَّى يوم صریح است در چهار رکعت کردن نماز با جماعت، به خلاف آن عبارت که صریح نیست؛ هر چند به قرینه روایت سابق کافی و تهذیب مراد است.

قال «و در روایت دیگر از من لا يحضره الفقيه» تا آنجا که گفته «هر چند به قرینه روایت سابق کافی و تهذیب مراد است» اقول: مراد از «فمن صَلَّى يوم» نماز جماعت نیست به قرینه فی غیر جماعه، بلکه معنی حدیث بنابراین نسخه این است که کسی که نماز کند با قوم در روز جمعه به غیر جماعت، پس چهار رکعت نماز بگزارد؛ و حمل کردن عبارت به این که کسی که نماز جماعت کند با قوم در روز جمعه به غیر جماعت، یعنی به غیر جماعتی که امام معصوم یا نایبش امامت ایشان کند، چهار رکعت بگزارد، در نهایت بعد است و خود ساخته مقوی این حل است نه حل او، چنان که ظاهر شد.

و در روایت علل الشرائع چنین است که: فمن صلاها وحده فليصلها أربعا كصلاة الظهر في سائر الأيام؛ «۱» یعنی هر کس بی امام نماز گزارد باید که چهار رکعت گزارد هر چند که با جماعت گزارده شود؛ چنان که در روایت سابق کافی تصریح به آن شده و مخفی نیست که مراد از امام در این حدیث امام زمان است، چنان که در روایت سابق علل الشرائع و عیون الاخبار از حضرت رضا علیه السلام و احتمال دیگر ندارد.

و در تذکره الفقهاء و نهاییه علامه حلّی و ذکری شیخ شهید و کنز العرفان شیخ مقداد و شرح ارشاد شیخ زین الدین از رسول خدا صلی الله علیه و آله روایت شده که فرموده: اعلموا أنّ الله قد افترض عليكم الجمعة في مقامی هذا، فی شهری هذا، فی عامی هذا، فمّن تركها فی حیاتی او بعد مماتی [موتی] و له إمام عادل استخفافا او جحودا بها، فلا جمع الله شمله و لا برك الله له فی أمره، ألا ولا صلاة له، ألا ولا زكاة له، ألا ولا حج له، ألا ولا صوم له، ألا ولا برّ له حتى يتوب؛ فإن تاب، تاب الله عليه؛ «۲» یعنی بدانید که خدای تعالی واجب گردانیده بر شما نماز جمعه را؛ پس کسی که ترک کند در زندگی من یا بعد از فوت من از روی استخفاف یا انکار، در حالتی که مر او را امام عادل بوده باشد، پس جمع نکند خدای تعالی کار پراکنده اش را و مبارکی و برکت و میمنت پدید نیورد در امرش؛ آگاه باشید و بدانید که او را نه نماز باشد و نه زکات و نه حج و نه روزه و نه خیر و خوبی تا وقتی که توبه کند. و مراد از امام عادل معصوم است، چنان که ظاهر است.

(۱) علل الشرائع، ج ۲، ص ۳۵۴

(۲) وسائل الشیعه، ج ۵، ص ۷، ح ۳۶؛ سنن ابن ماجه، ج ۱، ص ۳۴۳؛ سنن البیهقی، ج ۳، ص ۲۴۴، مسند ابی یعلی، ج ۳، ص ۳۸۱؛ روض الجنان فی شرح ارشاد الاذهان، ج ۲، ص ۷۵۴
دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۷۴

قال «در تذکره الفقهاء» تا آنجا که گفته «مراد از امام عادل معصوم است چنان که ظاهر است». اقول: امام عادل گاهی به معنی معصوم مستعمل می شود، اما در زمان رسول خدا صلی الله علیه و آله به این معنی بودن در محل منع است؛ و لهذا در اکثر احادیثی که در حق امیر المؤمنین علیه السلام واقع شده به لفظ امام نیست، بلکه به لفظ امارت و خلافت و وصایت و امثال این واقع شده ... «۱» و از این حدیث ظاهر می شود که ترک جمعه درین صورت معین، چنین مفسده‌ای داشته باشد و لازم نمی آید که ترک در این صورت هیچ نحو مفسده نداشته باشد.

و این حدیث را شیخ زین الدین بدون لفظ «و له امام عادل» نقل کرده و گفته که در بعضی الفاظ این حدیث اختلافی بود؛ آنچه من نقل کرده‌ام، اتفاقی است و آن دال بر خلاف مدعای صاحب رساله است. و مقدم در بعضی احادیث نیز امام عادل به معنی پیشنماز استعمال شده است. و بر تقدیری که امام عادل به معنی امام معصوم باشد، دلالت بر شرط بودن امام معصوم در وجوب نماز جمعه ندارد.

و در تهذیب روایت شده از امام محمد باقر علیه السلام به این عبارت که: تجب الجمعة علی من کان منها علی فرسخین و معنی ذلک إذا کان إمام عادل؛ «۲» یعنی واجب می شود نماز جمعه بر کسی که از جای نماز جمعه تا جای [او] دو فرسخ باشد و راوی

معنیش را گفته که: این در وقتی است که امام عادل را در میان بوده باشد.

قال «و در روایت تهذیب روایت شده» تا آنجا که گفته «امام عادل در میان بوده باشد» اقول: مخصوص بودن امام عادل با نام معصوم ممنوع است؛ و ایضا در بعض نسخ معتبره «اذا كان الإمام عادلاً» واقع شده و دلالت دارد که مراد از امام پیشنماز باشد.

و نیز در تهذیب روایت شده از امام جعفر صادق علیه السلام که فرموده: علی الإمام أن يخرج المحبسین فی الدین یوم الجمعة إلی الجمعة و یوم العید إلی العید و یرسل معهم، فإذا قضاوا الصلاة و العید ردّهم إلی السجن؛ «۳» یعنی بر امام است که بیرون آورد و ببرند زندانیان محبوس از برای ادای دین را روز جمعه به سوی جمعه، و روز عید به سوی روز عید، و همراه کند کسان با آنها؛ پس بعد از انقضای نماز جمعه و عید آنها را بازفرستد به زندان.

قال «و نیز در تهذیب روایت شده» تا آنجا که گفته «آنها را بازفرستد بدان» اقول: امام در این حدیث به معنی امام معصوم است بنا بر قرینه؛ اما از این که بر امام معصوم باشد که محبتسین در دین را بیرون فرستد به سوی جمعه و عید و بعد از انقضای باز

(۱) در اینجا یک کلمه نامفهوم. شاید «بر حسن».

(۲) التهذیب، ج ۳، ص ۲۳

(۳) التهذیب، ج ۳، ص ۲۸۵؛ من لا یحضره الفقیه، ج ۳، ص ۳۱

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۷۵

به زندان فرستد، لازم نمی آید که آن امام شرط وجوب نماز جمعه باشد، با آن که در سند این حدیث عبد الرحمن بن سیابه مذکور است و او مجهول الحال است.

و هم در تهذیب روایت شده از امیر المؤمنین علیه السلام: لا- جمعه إلا فی مصر یقام فیہ الحدود؛ «۱» یعنی نیست جمعه مگر در شهری که اجرای حدود شرعی در آن می شود. و این کنایه است از اشتراط وجود سلطان عادل؛ یعنی امام معصوم نافذ الحکم چنان که ظاهر است و حملش بر تقیه وجهی ندارد.

قال: «و در تهذیب روایت شده از امیر المؤمنین علیه السلام» تا آنجا که گفته «چنان که ظاهر است». اقول: اولاً این حدیث ضعیف است به سبب اشتمال بر طلحة بن زید؛ و ثانياً آن که محمول است بر تقیه به واسطه آن که موافق مذهب بعض عامه است. چنان که شیخ در تهذیب علامه در منتهی گفته و ثالثاً آن که معارض است با اخبار معتبره که دلالت بر عدم اشتراط مصر می کنند.

و هم در تهذیب روایت شده از امیر المؤمنین علیه السلام که فرموده: إذا قدم الخلیفه مصرًا من الأمصار جمّع بالناس، لیس لأحد ذلك غیره؛ «۲» یعنی هرگاه خلیفه عصر به شهری از شهرهای اسلام آید، نماز جمعه می گزارد با مردم و احدی را نمی رسد سواى او. و از اینجاست که شیخ شهید در ذکری گفته: اعلم أنه لا خلاف فی أنه لو حضر الإمام الأعظم مصرًا و تمکن من الإمامة لم یؤم غیره تأسیاً بفعل النبى صلی الله علیه و آله و الائمه بعده؛ یعنی نیست [اختلافی] در آن که وقتی که امام زمان در شهری حاضر شود و متمکن باشد در امامت، نماز جمعه او خواهد گزارد.

بعد از این گفته: نعم لو كان له مانع استناب و لا یجوز التقدّم بغیر إذنه؛ «۳» یعنی آری! اگر او را مانعی باشد، نایب تعیین خواهد کرد و جایز نیست امامت نماز بدون او.

قال: «و هم در تهذیب روایت شده از امیر المؤمنین» تا آنجا که گفته «و جایز نیست امامت نماز بدون او» اقول: قطع نظر از ضعف سند و ارسالش کرده، معنی حدیث این است که هرگاه خلیفه داخل شهری شود، امامت جمعه می کند و دیگری را نمی رسد که در آن شهر امامت جمعه کند. و مقصود شهید نیز این است و معلوم نیست که غیر از صاحب رساله، کسی این حدیث را مؤید اشتراط امام معصوم توهم تواند کرد.

و در کافی و تهذیب روایت شده از امام محمد باقر علیه السّلام که فرموده: لا تكون الخطبة و الجمعة و صلاة ركعتين على أقل من خمسة رهط: الإمام و أربعة؛ «۴» یعنی نمی‌باشد خطبه و جمعه و

(۱) التهذیب، ج ۳، ص ۲۹۳

(۲) التهذیب، ج ۳، ص ۲۳

(۳) الذکری، ج ۴، ص ۱۰۴-۱۰۵

(۴) الکافی، ج ۳، ص ۴۱۹؛ التهذیب، ج ۳، ص ۲۴۰

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۷۶

نماز دو رکعتی بر کمتر از پنج نفر امام زمان و چهار کس دیگر. و ظاهر از امام نیز در این حدیث امام معصوم است و به قرینه‌های سابق نیز احتمال دیگری ندارد.

قال «و در کتاب کافی و تهذیب تا آنجا که گفته «به قرینه‌های سابق نیز احتمال دیگری ندارد». اقول: جواب امثال این ظاهر باشد. و نیز بر اختصاصش به معصوم دلالت دارد کلام حضرت امام زین العابدین علیه السّلام در دعای روز عید اضحی و روز جمعه در صحیفه کامله آنجا که فرموده: اللهم إنّ هذا المقام لخلفائك و أصفیائك و مواضع أمانتك في الدرجة الرفیعة التي اخصصتهم بها قد ابتزوها؛ «۱» یعنی بار خدایا! به درستی که این مکان یعنی امامت نماز عید و جمعه کردن و خطبه خواندن از برای جانشینان پیغمبر و برگزیده‌های تو است و جاهای امینان و معتمدان تو است در پایه بلندی که مخصوص گردانیده‌ای تو ایشان را به آن، و به تحقیق که ربوده‌اند آن را و غضب نموده‌اند.

قال و نیز بر اختصاصش دلالت دارد کلام حضرت امام زین العابدین علیه السّلام در دعای روز عید اضحی و روز جمعه در صحیفه کامله تا آنجا که فرموده: اللهم إنّ هذا المقام لخلفائك و أصفیائك و مواضع أمانتك في الدرجة الرفیعة التي اخصصتهم بها قد ابتزوها؛ یعنی بار خدایا به درستی که این مقام یعنی امامت نماز عید و جمعه کردن و خطبه خواندن از برای جانشینان پیغمبر و برگزیده‌های تست و جاهای امینان و معتمدان تست در پایه بلندی که مخصوص گردانیده‌ای تو ایشان را به آن؛ و به تحقیق که ربوده‌اند از او و غضب نموده‌اند. اقول: اصل این مقام از آن حضرت است به این معنی که در جایی که ایشان باشند دیگری را نمی‌رسد که امامت جمعه کند؛ و کلام حضرت شکوه است از آنها که جای ایشان را غضب کرده، تمکین ایشان نمی‌کردند. و عبارت دلالت ندارد بر آن که هیچ وقتی و در هیچ جایی غیر خلفا کسی امامت نتواند کرد. و ایضا ممکن است که اصفیا و امانا شامل خواص شیعیان باشد.

و از اینجاست که در من لا یحضره الفقیه از امام محمد باقر علیه السّلام روایت شده که فرموده: ما من عید للمسلمین أضحی و لا فطر إلا و هو یجدد فيه لآل محمد حزنا. قیل: و لم ذلک؟ قال:

لأنهم یرون حقهم فی ید غیرهم؛ «۲» یعنی هیچ عیدی نیست که تازه نشود در آن از برای آل محمد صلّی الله علیه و آله اندوهی از برای آن که می‌بینند حق خود را دست دیگران. و در تهذیب نیز به همین مضمون از آن حضرت روایت شده و علامه در کتاب منتهی روایت کرده از رسول خدا صلّی الله علیه و آله

(۱) مصباح المتهدجد، ص ۳۷۱

(۲) الکافی، ج ۴، ص ۱۶۹؛ من لا یحضره الفقیه، ج ۱، ص ۵۱۱

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۷۷

که فرموده: «أربع إلى الولاية: الفیء و الحدود و الصدقات و الجمعة؛» (۱) یعنی چهار چیز است که به والیان امت تعلق دارد: غنیمت و جهاد و حدّها و خراج‌های شرعی و نماز جمعه.

قال: «و علامه در منتهی روایت کرده از رسول خدا ۹» تا آنجا که گفته «و خراج‌های شرعی و نماز جمعه» اقول: علامه بعد از نقل کلام عامه گفته که: لنا ما رواه الجمهور عن النبی صلی الله علیه و آله قال: أربع تا آخر، یعنی یکی از دلیل ما آن است که که عامه روایت کرده‌اند از پیغمبر صلی الله علیه و آله. مخفی نیست که طریقه فقها در آن زمان این بود که در کتب استدلالی مذاهب عامه را نقل کرده، بعضی از آنها که مخالف رأی ایشان بود باطل می‌نمودند و به احادیث ایشان به عنوان الزام استدلال بر مختار خود یا بر بطلان مذاهب عامه می‌کردند، نه آن که هر چه از آن استدلال کنند معتمد ایشان باشد.

بنابراین است که این را نسبت به جمهور دارد، پس به چنین حدیثی استدلال بر اثبات مدعا کردن صورتی ندارد. و بر تقدیری که فی الجمله اعتبار داشته باشد محتاج به تأویل است به وجهی که با اخبار صحیحه صریحه جمع شود.

و آنچه در تهذیب از آداب خطبه خواندن از امام جعفر صادق علیه السلام روایت شده که فرموده: و یتوکأ علی قوس أو عصا (۲) نیز مؤید است؛ زیرا که تکیه بر کمان کردن مناسب ائمه و والیان است.

قال «و آن چه در تهذیب» تا آنجا که گفته «مناسب ائمه و والیان است». اقول: شیخ در تهذیب از عمر بن یزید نقل کرده به سند صحیح از امام جعفر صادق علیه السلام قال: إذا كانوا سبعة يوم الجمعة فليصلوا في جماعة و ليلبس البرد و العمامة و ليتوكأ علی قوس أو عصا و ليقعد قعدة (۳) و تا آخر یعنی آن حضرت فرمودند هر گاه مردم هفت کس باشند در روز جمعه پس باید که نماز را جماعت بکنند یعنی نماز جمعه بکنند و پیش‌نماز برد و عمامه بپوشد و تکیه بر کمان یا عصا کند پوشیده نیست که امر به نماز جمعه به اجتماع هفت کس مطلقاً دلالت دارد که امام و نایبش شرط نباشد و آنچه او مؤید معتبر بودن امام دانسته ضعیف است.

دیگر همگی علمای اهل بیت در مؤلفات خود تصریح کرده‌اند که شرایط وجوب نماز عید همان شرایط وجوب نماز جمعه است، و نقل اجماع کرده‌اند چنان که محقق در معتبر فرموده «هو مذهب علمائنا» و علامه در منتهی گفته «لا-خلاف بین علمائنا». و در احادیث معصومین علیهم السلام نیز وارد شده که وجوب نماز عید مشروط به وجود امام است؛ چنان که در

(۱) منتهی المطلب، ج ۱، ص ۳۱۷

(۲) التهذیب، ج ۳، ص ۲۴۵

(۳) التهذیب، ج ۳، ص ۳۴۵

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۷۸

تهذیب روایت شده از امام محمد باقر علیه السلام که فرموده: من لم یصل مع الإمام فی جماعة يوم العید فلا صلاة له و لا قضاء علیه؛ (۱) یعنی آن کس که نماز جماعت با امام نکند روز عید، پس مر او را نماز نیست و بر او قضاء نیست. و ظاهرش امام معصوم است. و در کافی نیز مثلش روایت شده.

قال «و دیگر همگی علمای اهل بیت» تا آنجا که گفته «و در کافی نیز مثلش روایت شده». اقول: لفظ امام در مقام امامت و اقتدا متبادر پیش‌نماز است، و جواب باقی احادیث که نقل می‌کند همین است.

و هم در تهذیب روایت شده از امام محمد باقر علیه السلام که فرموده: لا صلاة يوم الفطر و الأضحی إلا مع الإمام؛ (۲) یعنی نماز واجب روز عیدین نیست مگر با امام؛ و در کافی نیز مثلش روایت شده؛ و در تهذیب و من لا یحضره الفقیه نیز روایت شده از امام جعفر صادق علیه السلام که در نماز عیدین فرموده: لا صلاة إلا مع إمام. (۳)

شیخ صدوق ابن بابویه در همین مکان گفته: وجوب العید إنما هو مع إمام عادل یعنی واجب بودن نماز عید نیست مگر به وجود امام

عادل که مراد معصوم است به اصطلاح علمای شیعه.

و از اینجاست که شیخ مفید در کتاب اشراف در بیان عدد هفت کسی که به آن‌ها نماز عید واجب می‌شود گفته: الإمام و قاضیه و المدعی حقا و المدعی علیه و الشاهدین و المتولی لإقامة الحد؛ «۴» معنی عبارت ظاهر است چنان که سابقا مذکور گشت. پس از این اجماع و اخبار غیر، محقق می‌گردد که وجوب نماز جمعه مشروط است به وجود معصوم.

قال «و هم در تهذیب روایت شده» تا آنجا که گفته که «وجوب نماز جمعه مشروط است به وجود معصوم». اقول: امام عادل اگر چه گاهی به معنی امام معصوم مستعمل می‌شود، اما در کلام ابن بابویه به این معنی بودن ظاهر نیست، و ضعف دلالت اخبار و اجماع ظاهر شد.

و از جمله مؤیدات بودن وجود نماز جمعه به امر امام نوشته حضرت امیر است به امرای بلاد در معنی نماز که تعیین وقت هر یک از نماز پنج‌گانه کرده و متعرض نماز جمعه نشده و وقت ظهر را بعد از وقت نماز جمعه تا وقت فضیلتش مقرر داشته چنان که در نهج البلاغه

(۱) التهذیب، ج ۳، ص ۱۲۸

(۲) التهذیب، ج ۳، ص ۱۳۵؛ الاستبصار، ج ۱، ص ۴۴

(۳) التهذیب، ج ۳، ص ۱۳۵؛ من لا یحضره الفقیه، ج ۱، ص ۵۰۶

(۴) الإشراف، ص ۲۶ (المطبوع فی سلسله مؤلفات الشیخ المفید، ج ۹)

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۷۹

فرموده: فصلوا بالناس الظهر حتی یفیء الشمس مثل مریض العنز؛ «۱» یعنی نماز ظهر با مردم بگذارید وقتی که سایه به قدر خواب گاه بزی برگشته باشد؛ زیرا که وقت نماز جمعه یا وقت فضیلتش، اول زوال است، و وقت عصر روز جمعه قوت ظهرهای روزهای دیگر است، مطابق اخبار و اقوال علمای اهل بیت، فتفتن.

[عدم اقامه نماز جمعه در گذشته]

اکنون به دیده انصاف نظر باید کرد که هرگاه اخبار معتبره در کتب معتمده فرقه ناجیه امامیه دلالت کند بر اختصاص امامت نماز جمعه به حضور معصوم نافذ الحکم، و علمای موق القول همگی نقل اجماع بر آن کرده، شهادت داده باشند که در هیچ عصری بدون اذن نبی و خلفا کسی امامت جمعه نکرده و تا زمان ایشان در میانه شیعه معمول نبوده، و در بسیاری از اوقات علمای معتمد شیعه نزد سلاطین و ارباب حکم شیعه کمال اعتبار می‌داشته‌اند، مثل شیخ صدوق محمد بن علی بن بابویه قمی [م ۳۸۱] و پدرش علی بن بابویه و استادش محمد بن حسن بن قولویه [م ۳۶۸] و معاصرین ایشان در زمان سلاطین دیالمه که آن مایه اقتدار داشتند که چند خلیفه را در بغداد میل کشیدند؛ و همچنین شیخ مفید [م ۴۱۳] و سید مرتضی [م ۴۳۶] و برادرش سید رضی [م ۴۱۶] و معاصرین ایشان باز در زمان دیالمه، و علامه حلی [م ۷۲۶] و معاصرانش در زمان سلطان محمد اولجایتو [م ۷۱۶] و غیر ایشان، و اکثر بلاد معظم علمای شیعه و اتباع ایشان بسیار بوده‌اند، حتی آن که در وقتی که مأمون حضرت امام رضا علیه السلام را از مدینه به مرو طلبید، مقرر کرد که از راه قم نیایند، از بیم هجوم شیعه، و هم اهل قم به نقل شیخ ثقه علی بن عیسی اربلی در اواخر کشف الغمه مکرر حکام یکی از خلفای بنی عباس را اطاعت نکرده از قم اخراج نمودند و لشکر خلیفه را که بر سر ایشان شکست می‌دادند تا آن که خلیفه ناصر الدوله بن حمدان را که امیر الامراء و شیعه بود فرستاد و ایشان به واسطه تشیع او، از راه اطاعت بیش استقبالش کردند، و زیاده بر سابق آن چه بایست داد دادند، «۲» و مع هذا در هیچ جا مذکور نشده که در وقتی از اوقات علمای

شیعه نماز جمعه دو رکعتی می‌گزارده‌اند، دیگر چگونه در طریقه شیعه اهل بیت مدعی وجوب عینی نماز جمعه در زمان غیبت بتوان شد؟ و الله الملهم للصواب و إليه المرجع و المآب.

قال «اکنون به دیده انصاف نظر باید کرد» تا آنجا که گفته «و الله الملهم للصواب و الیه

(۱) وسائل الشیعه، ج ۴، ص ۱۶۳ از نهج البلاغه.

(۲) بنگرید: مجالس المؤمنین، ج ۱، ص ۸۵

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۸۰

المرجع و المآب». اقول: اخباری که به گمان صاحب رساله دلالت بر اختصاص امامت نماز جمعه به معصوم یا نایبش دارد، دانستی که بعضی دلالت بر مقصود او نمی‌کند و بعض بر نقیضش دلالت می‌کند. و سخن در باب اجماع و وجه اشتباه نیز ظاهر شد. و نماز جمعه نکردن جمعی از علمای متأخرین که قایل به وجوب عینی نبوده‌اند با کمال اقتدار و نهایت اعتبار، هیچ نفعی به صاحب رساله ندارد؛ همچنان که در باب معاصرین دیالمه ضعیف است، چه دیالمه اگر چه اقتدار داشتند و عزل خلفا می‌نمودند، اما نسبت به خلیفه که معزول نبود نهایت اعزاز و اکرام می‌کردند و امامت جمعه و امثال آن را به حسب بعض مصلحت‌ها از خلفا منع نمی‌کردند؛ پس جمعی از خلفا که در بغداد و حوالی بغداد بودند از بابت مفید، اعتبار داشتن ایشان منافات با معذور بودن در امامت نماز جمعه که خلفا مختص به خودشان و نایبشان می‌دانستند ندارد؛ و ابن بابویه در وقتی که در بغداد نبود، اگر نمی‌کرده باشد، ممکن است که مانعی داشته باشد؛ چه مانع منحصر در تقیّه از پادشاهان نیست.

خلاصه سخن آن که جمعی از فقها که از سخنان ایشان وجوب عینی نماز جمعه فهمیده می‌شود، اگر معلوم شود که نماز جمعه نکرده‌اند به اعتبار مانع خواهد بود؛ اگر چه خصوصیاتش بر ما ظاهر نباشد؛ چه قول کسی هر گاه دلالت بر امر می‌کند، فعلش را که احتمالات بسیار دارد، معارض آن قول نمی‌توان ساخت. و استدلال به حکایت حضرت امام رضا علیه السلام در نهایت ضعف است؛ چه گفتن مأمون که حضرت امام رضا علیه السلام را از راه قم نبرند به واسطه کثرت شیعه و خوف فتنه و شورش، دلالت ندارد که اهل قم از خوف نداشته باشند و نماز جمعه را که خلفا یا منصوبان ایشان می‌کنند، بدون اذن ایشان اشکال توانند کرد.

فصل [اقوال موجود در باب نماز جمعه]

از اقوال و شهادت علمای پیشین، ظاهر و متیقن می‌شود که هیچ یک از سابقین اصحاب فرقه ناجیه شیعه اثنا عشریه، به وجوب عینی نماز جمعه در زمان غیبت نرفته‌اند و بعد از اتفاق بر واجب عینی نبودن اختلاف کرده‌اند که آیا در زمان غیبت امام جایز است کردنش یا جایز نیست؟

قال «از اقوال و شهادت» تا آنجا که گفته «جایز نیست» اقول: از نقل کلام فقها ظاهر شد که صاحب رساله در این دعوی مصیب نیست.

جمعی بر آن رفته‌اند که جایز نیست؛ از این رو که مشروط است به حضور سلطان عادل، یعنی معصوم نافذ الحکم یا حضور نایبی که تعیین شده باشد از جانب او از برای امامت

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۸۱

نماز جمعه؛ خواه کارهای دیگر نیز به او مفوض باشد و خواه نباشد؛ و در زمان غیبت نه حضور سلطان عادل متحقق است و نه حضور این چنین نایبی.

قال «جمعی بر آن رفته‌اند که جایز نیست» تا آنجا که گفته «و نه حضور این چنین نایبی». اقول: از نسبت این قول به جمعی، توهم

کثرت در قایلین به این قول می‌شود؛ و قبل از این ظاهر شد که کسی که قایل به حرمت نماز جمعه بودن او ثابت است، سلار است و ابن ادریس؛ چه علامه از این قول رجوع کرده است.

و جمعی دیگر بر آن رفته‌اند که جایز است، از این رو که حضور سلطان عادل یا حضور نایبش شرط و وجوب عینی است نه شرط جواز؛ پس در زمان غیبت معصوم نافذ الحکم نبودنش در ظاهر به عنوان تخییر جایز باشد؛ به این معنی که مختار باشد مکلف میانه کردن نماز جمعه و کردن نماز ظهر و هر یک را بکند، کافی باشد بدل از دیگری. و این قسم واجبی را واجب تخییری می‌گویند. و بنابراین مذهب، نماز جمعه به حسب زیادتی فضیلت، افضل فردین واجب تخییری است؛ به این معنا که از این دو نماز که هر یک را بدل از دیگری توان کرد، افضل، نماز جمعه است. بعد از تحقیق شرایط، و منجز است قول علمای سابق در این دو قول، چنان که از سخنان ایشان به وضوح پیوسته، پس در هر جا که حکم به کردن نماز جمعه کرده باشند بی حضور معصوم و نایبش، مقصود کردن به طریق تخییر است، نه به طریق وجوب عینی؛ و مشهور از وجوب تخییری آن است که مذکور شد.

و از میر محمد باقر داماد منقول است که بعد اختیار فقیه و اتفاق اجتماع و حصول جمیع شرایط، وجوب عینی می‌شود در مردم چنان که ظاهر کلام او است در عیون المسائل آنجا که گفته: فإذا اختارها الفقیه و اتفق الإجماع [و حصل الشرائط برمتها] وجب علی الناس السعی إليها؛ «۱» اگر چه از تلامذه‌اش میر محمد تقی استرآبادی در شرحش وجوب سعی را بر سبیل تخییر حمل کرده؛ و الله يعلم.

و قول به وجوب عینی تا به زمان شیخ زین الدین در میان علمای ما نبوده؛ و هیچ یک از سابقین به آن قایل نشده‌اند و همانا که در اواخر عمر، شیخ زین الدین در حوالی نهصد و شصت از هجرت که در این باب رساله نوشت، شروع شد؛ و در ترویج این قول و جمعی دیگر که بعد از او آمدند و خواهش مفرط به امامت جماعت داشتند، از پستان افاده او شیر سست شده مبالغه‌ها افزودند. قال: «و جمعی دیگر بر آن رفته‌اند که جایز است» تا آنجا که گفته «مبالغه‌ها افزودن».

اقول: بطلان حصر علمای سابق در دو قول ظاهر شد با آن همه تدریساتی که از

(۱) عیون المسائل، (ضمن: اثنا عشر رساله)، ص ۲۱۷-۲۱۸. داخل گروه در متن چاپی نیامده است.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۸۲

صاحب رساله در نقل کلام فقها شده، چنان که ظاهر شد جمعی از علمای کبار صاحب دیانت را از بابت سید محمد صاحب مدارک و شیخ حسین بن عبد الصمد والد و استاد شیخ بهاء الدین محمد و امثال این بزرگان دین را نسبت به حبّ جاه و حبّ امامت جماعت دادن با آن که بعضی از آنها در بلاد مخالف بودند و امامت جماعت نسبت به ایشان میسر نبود، از کمال بی ادبی است.

و مولانا عبد الله تونی در رساله‌اش که در رد وجوب عینی نماز جمعه نوشته، بعد از آن که قول به وجوب عینی را مخترع و بدعت شمرده، به این مضمون گفته که بر تقدیر صحّت بودن رساله از شیخ زین الدین، ظاهر آن است که مختار اوایل سنش باشد و بعد از آن در کتب دیگرش از آن برگشته باشد. انتهی. «۱»

[دلایل قول به وجوب عینی و رد آن‌ها]

و از جمله دلایلی که در این باب اقامه کرده‌اند، یکی آیه شریفه است که در سوره جمعه فرموده: **يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذِ اذْكُرُوا يَوْمَ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ وَ ذَرُوا الْمَيْعَةَ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ إِن كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ؛ «۲»** و معنی ظاهرش این است که ای آن کسانی که ایمان آورده‌اید هر گاه ندانید که روز جمعه، پس بشتابید به سوی ذکر خدا و واگذارید سودا و

معامله را، آن بهتر است از برای شما اگر بدانید.

و شکی نیست که این آیه مجمل است و دلالت بر خصوصیات و شرایط نماز جمعه ندارد به اتفاق. و «ذکر الله» اعم است از نماز جمعه در ظاهر، هر چند جمعی از ارباب تفسیر مخصوص به نماز جمعه دانسته‌اند؛ و مع هذا مراد از ندا، ندای جمعی مخصوص است، و الا لازم می‌آید هر کس ندای نماز جمعه کند، واجب باشد اطاعت کردنش، اگر چه جاهل و فاسق و مخالف مذهب بوده باشد، و این به اتفاق باطل است. پس محقق شد که بر تقدیری که مراد از ذکر الله نماز جمعه باشد، مقصود از آیه شریفه آن است که به ندای کسی که استحقاق امامت نماز جمعه دارد، به سوی نماز جمعه بشتابید، بعد از تحقق شرایط نماز جمعه گزاردن در شما و استحقاق امامت نماز جمعه در غیر معصوم، و آن کس که معصوم او را تعیین نکند از کجا ثابت می‌شود بلکه ثابت و محقق استحقاق معصوم است و تعیین کرده معصوم.

(۱) شهید رساله نماز جمعه خود را در ربیع الاول سال ۹۶۲ یعنی سه سال پیش از شهادتش نگاشته و بنابراین سخنی که در متن آمده، نادرست است. فاضل سراب در رساله عربی خود که در رد بر رساله فاضل تونی است، به تفصیل به جواب از این سخن تونی پرداخته است.

(۲) الجمعة: ۹

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۸۳

و شاید که بر نماز مخصوص جمعه بدون امامت معصوم یا نایب صادق نباشد، چنان که از کلام جمعی مفهوم می‌شود، مثل ظاهر کلام قاضی عبد العزیز بن براج در شرح جمل آنجا که از ذکر شرایط نماز جمعه که امام و نایبش را از آن جمله شمرده گفته: فهذه الشروط إذا اجتمعت ثبت كون هذه الصلاة فريضة جمعة، و إن لم يجتمع لم يثبت كونها كذلك. (۱) و میرزا رفیعای نائینی در فقهش تصریح به آن کرده و گفته: جمعه حقیقه، اجتماع بر سلطان واجب الاطاعه یا بر منسوب از جانب اوست. انتهى.

و مولانا عبد الله تونی در رساله‌اش به این مضمون گفته که محتمل است که نماز جمعه واجب عبارت باشد از دو رکعتی که گزارده می‌شود با امام یا نایب خاص با شرایط مخصوصه؛ و بعد از این گفته: الحق إن صلاة الجمعة عبارة عن تلك.

و نیز آن کس که به اشتراط در زمان حضور اعتراف دارد دون اشتراط در زمان غیبت چگونه از آیه و اخبار، حکم شامل هر دو زمان را می‌تواند فهمید؛ و لهذا مولا احمد اردبیلی در شرح ارشاد گفته: و کیف يفهم من قوله تعالى فَاسْتَعَوْا مثلاً الوجوب العینی حال الحضور بشرط «۲» الإمام و نائبه و عدمهما حال الغیبه، و كذا من الأخبار. «۳»

و حملش بر خصوص حکم زمان غیبت معقول نیست، چه امثال این قسم خطاب و حکم، به تبعیت حاضر و موجود متوجه غایب و معدوم می‌شود؛ پس بالضروره یا محمول بر خصوص زمان حضور خواهد بود که به اتفاق به شرط معصوم است یا نایبش بی شبهه، چنان چه مولانا احمد نیز در شرح مذکور شهادت داده و گفته: لا شك و لا ريب التخصيص بالإمام المعصوم أو نائبه حال الحضور و الإمكان مع الوجوب العینی من غير نزاع؛ «۴» یا بر آن چه سابق ذکر یافت فتدبر.

جعفریان، رسول، دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، در یک جلد، قم - ایران، اول، ه ق دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه؛ ص: ۲۸۳

و بعد از تسلیم عمومیت نماز جمعه و صدقش بر آن چه در آن معصوم یا نایب مقتدا نباشد، چون ظاهر از حرف تعریف عهد است، پس می‌تواند بود که معهود خصوص نماز رسول خدا صلی الله علیه و آله باشد یا نمازی که در آن معصوم یا نایبش امامت کند. و افاده کردن کلمه اذا عموم را نیز ممنوع است. پس آیه شریفه دلالت ظاهر بر مطلب قایلین به وجوب عینی در زمان غیبت

ندارد به وجوه متعدده.

و بر تقدیری که دلالت ظاهر داشته باشد بر مطلب ایشان، چون اجماع شده که وجوب نماز جمعه مشروط است به وجود معصوم یا نایبش، هر آینه واجب باشد حملش بر حضور

(۱) شرح جمل العلم و العمل، ص ۱۲۱-۱۲۲

(۲) در چاپی: و شرط.

(۳) مجمع الفائدة و البرهان، ج ۲، ص ۳۶۲

(۴) مجمع الفائدة، ج ۲، ص ۳۶۱

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۸۴

نبی و امام و اذن ایشان؛ چنان که ظاهر است. و توضیح مجمل بودن آیه شریفه آن که نماز جمعه قطع نظر است از مشروط بودن به حضور معصوم یا نایبش، خصوصیات چند نیز دارد: مثل دو رکعتی بودن و خطبه داشتن و به جماعت منعقد شدن در وقتی معین و شرایطی چند دیگر نیز دارد، مثل بودن آن جماعت به عددی خاص که از پنج کمتر نباشد و به هفت نرسیده واجب نشود. و همچنین همگی بالغ و عاقل و مرد و آزاد و مجاور و بینا و سالم از مرض بودن و پیر ناتوان نبودن و خوف نداشتن و در خصوص پیش نماز سوای این صفات عدالت داشتن به معنی گناه کبیره نکردن، بر صغیره مصرّ نبودن، چنان که شیخ شهید در ذکری و علامه در منتهی و غیرهما در آن نقل اجماع علمای امامیه کرده‌اند. و نیز لنگی نداشتن و ولد الزنا نبودن و در خصوص مأوم زیاده از دو فرسخ دوری از جای نماز نداشتن، چنان که به تفصیل در کتب اصحاب ما مذکور است. و شکی نیست که از آیه شریفه به حسب ظاهر، به غیر از امر به شتافتن به ذکر خدا بعد از ندا کردن در روز جمعه، چیزی دیگر مفهوم نمی‌شود.

قال: «از جمله دلایلی که در این باب اقامه کرده‌اند یکی آیه شریفه است که در سوره جمعه فرموده» تا آنجا که گفته بعد از یک ورق دیگر «و شکی نیست که از آیه شریفه به حسب ظاهر بغیر از امر به شتافتن به ذکر خدا بعد از ندا کردن در روز جمعه خبر دیگر مفهوم نمی‌شود». اقول:

جمیع مفسّرین و علمای خاصه و عامه به این آیه استدلال بر وجوب نماز جمعه کرده‌اند و ذکر الله را به نماز جمعه یا خطبه نماز جمعه تفسیر کرده‌اند؛ و نقل کرده‌اند که وقتی که این آیه نازل شد، رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله شروع به نماز جمعه کردند. و منسوخ بودن حکم الله مطلقاً منقول نشده بلکه از خطب «۱» دلالت بر بقای حکم آیه بعد از رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله نیز دارد. و اصل عموم حکم آیه است تا خلافت ظاهر شود؛ و مخصوص بودنش دلیل می‌خواهد و از بعض تخصیصات که از خارج ظاهر شده، از بابت عدد و جماعت و عدالت پیشنهاد و سایر چیزهای که صاحب رساله ذکر کرده، لازم نیست که به هیچ وجه عمومش باقی نباشد. حاصل تخصیص آیه و اخبار عامه زیاده بر قدر اقتضای مخصص وجهی ندارد. و سخن اجماع و جوابش مکرر گذشت و زیاده بر این تفصیل مناسب سیاق این رساله نیست.

و بر تقدیری که مراد از ذکر الله نماز روز جمعه باشد و امر اقتضای وجوب کند، همین

(۱) یعنی خطبه‌های بر جای مانده از رسول خدا (ص) می‌توان دریافت که حکم منسوخ نشده و نماز جمعه ادامه داشته است.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۸۵

وجوب نماز روز جمعه فی الجمله ثابت می‌شود؛ اعم از عینی و تخیری و کفایی و اعم از آن که مخصوص به زمان و حضور معصوم باشد یا نه؛ و بر اشتراک وجوب میان عینی و تخیری شیخ زین الدین نیز در شرح ارشاد تصریح کرده و گفته: اصل الوجوب

مطلق و مشترک بین العینی و التخییری؛ «۱» پس به غیر از نماز واجب مجملی مفاد آیه شریفه نیست، و خصوصیات و شرایط همگی از قول و فعل معصوم مستفاد می‌گردد، و این بسیار ظاهر است.

قال «و بر تقدیری که مراد از ذکر الله نماز جمعه باشد» تا آنجا که گفته «و این بسیار ظاهر است» اقول: ظاهر از امر وجوب است خصوصاً اوامر قرآنی و خصوصاً این آیه که مشتمل بر تأکید آن نیز هست چنان که در محل خود بیان شده، و ظاهر از وجوب، وجوب عینی است و تخییری و کفایبی قرینه می‌خواهند و جایی که قرینه نباشد بر وجوب عینی محمول می‌شود با آن که در این [جا] قرینه بر وجوب عینی هست؛ و ایضا هیچ کس از این آیه وجوب تخییری و کفایبی نفهمیده‌اند و تخصیص چنان که مذکور شد محتاج دلیل است.

و در اکثر آیات احکام، به حسب مصلحت الهی، مطالب به طریق اجمال اندراج یافته و بیانش به معصوم مفوض شده؛ چنان که از آیه **أَقِمِ الصَّلَاةَ لِدُلُوكِ الشَّمْسِ** «۲» که در باب نماز ظهر است و ظاهرش مطابق گفته مفسرین این است که نماز بگزارد در وقت زوال، هیچ چیز دیگر از خصوصیات و شرایط نماز ظهر مفهوم نمی‌شود. و همگی منوط [به] بیان معصوم است؛ پس همچنان که این آیه شریفه دلالت بر وجوب دو رکعت گزاردن نماز ظهر در سفر مثلاً ندارد، این آیه شریفه نیز دلالت بر وجوب عینی نماز دو رکعتی روز جمعه با آن همه خصوصیات و شرایط ندارد به تخصیص وجوب عینی در زمان غیبت معصوم، و الله ولی التوفیق.

قال «و در اکثر آیات» تا آنجا که گفته «و الله ولی التوفیق» اقول: جواب این، قبل از این ظاهر شد.

دیگر که در کافی و تهذیب و من لا یحضره الفقیه روایت شده از امام محمد باقر علیه السلام که فرموده:

فرض الله عزّ وجلّ علی التّیاس من الجمعة إلى الجمعة خمساً و ثلاثین صلاةً، منها واحدة فرضها الله عزّ وجلّ فی جماعة و هی الجمعة و وضعها عن تسعة: عن الصغیر و الکبیر و المجنون و المسافر و العبد و المرأة و المریض و الأعمی و من کان علی رأس فرسخین؛ «۳»

(۱) روض الجنان فی شرح الارشاد الاذهان، ج ۲، ص ۷۷۴ (قم، مرکز الابحاث الاسلامیه، ۱۴۲۲)

(۲) اسراء، ۷۸

(۳) الکافی، ج ۳، ص ۴۱۹؛ من لا یحضره الفقیه، ج ۱، ص ۴۰۹؛ التهذیب، ج ۳، ص ۲۱

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۸۶

یعنی واجب کرده خدای تعالی بر مردمان از جمعه تا جمعه سی و پنج نماز، از آن جمله یک نمازی است که فرض گردانیده آن را خدای تعالی در حالتی که به جماعت گزارده شود و آن نماز جمعه است. و برداشته است آن را از نه کس: طفل نابالغ و پیر ناتوان و دیوانه و مسافر و زن و بنده و بیمار و کور و آن که بر سر دو فرسنگ باشد؛ یعنی به زیاده از دو فرسنگ دوری داشته باشد؛ چنان که علمای پیشین بیان فرموده‌اند.

و مخفی نیست که این خبر نیز مجمل است که از ظاهرش همین مفهوم می‌شود که از جمعه تا جمعه نماز فرضی هست در جماعتی که به جماعت گزارده می‌شود و از نه کس مخصوص ساقط است و آن نماز جمعه است؛ و خصوصیات دیگر آن نماز و آن جماعت و شرایطی که به اتفاق در پیش نماز معتبر است، از عدالت و قرائت و حلال‌زادگی و خطبه‌خوانی همگی از خارج مستفاد است. و فرض نیز مثل وجوب اعم است از عینی و تخییری و کفایبی از آن که مخصوص به زمان و حضور معصوم باشد یا نه. پس شاید که مراد از آن نماز، نمازی باشد که در آن معصوم یا نایبش مقتدا باشد؛ و همچنین شاید که مراد از جماعت نیز جماعتی باشد که معصوم یا نایبش در آن بوده باشد؛ زیرا که نکره در اثبات مفادش عموم نیست تا شامل هر جماعت بوده باشد. و نیز همچنان که بر هر فردی از افراد شخصیه نماز یومیه حضری و سفری هر یک از مکلفین صادق است که بعضی از آن سی و پنج نماز است بر

نماز جمعه که صاحب الامر در زمان غیبت می‌گزارد یا جمعی که نزدش حاضر می‌توانند شد، مثل سی کسی که در خدمتش می‌باشند و خاصه موالیش که مکانش را می‌دانند، چنان که در «باب فی الغیبه» کتاب حجت کافی از حضرت صادق علیه السلام روایت شده نیز صادق است که بعضی از آن سی و پنج نماز است که فرض شده بر جماعتی و ساقط شده بر جماعتی؛ و بنابر آنکه سایر مکلفین بلاد و امصار را تمکن حضور آن نماز نیست و به زیاده از دو فرسنگ دوری دارند، از آن‌ها ساقط است؛ فتأمل.

و قطع نظر از این‌ها، هرگاه سقوط وجوب عینی در زمان غیبت اجماعی باشد و از اجماع و احادیث معصومین نیز محقق باشد اشتراط حضور معصوم یا نایبش به خصوص، دیگر بلا شک محمول خواهد بود بر آن که فرض است به شرط مذکور؛ پس چگونه دلیل بر وجوب عینی در زمان غیبت می‌تواند شد؟

قال «دیگر صریح است که در کافی و تهذیب» تا آنجا که گفته «پس چگونه دلیل بر وجوب عینی در زمان غیبت می‌تواند شد». اقول: مخفی نیست که لفظ فرض در وجوب عینی اصرح از لفظ وجوب است؛ و نماز جمعه را مقارن سایر نمازهای یومیه کردن نیز دلالت دارد که وجوبش مقتید به زمان حضور معصوم و تخییری و کفایی نباشد، و استثناء کردن جمعی که مکلف به هیچ تکلیف نیستند، از بابت طفل نابالغ و

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۸۷

مجنون دلالت بر نهایت مبالغه در وجوب و تأکید عموم دارد. و جواب سخن اجمال در شرح آیه ظاهر شد. و سخن در باب اجماع و احادیثی که به گمان صاحب رساله موجب تخصیص این حدیث صحیح صریح و سایر احادیث معتبره است، مذکور شد. و در کتاب من لا یحضره الفقیه اول حدیث اینما فرض الله عز و جل است، و بنابر آن، معنی چنین می‌شود خدای تعالی واجب نگردانیده از جمعه تا جمعه مگر سی و پنج نماز، و این در دلالت بر وجوب عینی اصرح است.

از اینجاست که میرزا رفیع‌ای در فقه مذکورش گفته: اما روایات قایله به وجوب جمعه بلا تعرض شرط وجوب بعد از ظهور اجماع کل اهل اسلام بر مشروطیت وجوب جمعه به شروط، محمول باشد بر وجوب مشروط نه مطلق؛ و دلیل وجوب مطلق نشود و معارض احادیث داله بر اشتراط به شرط نباشد. انتهى و چون دأب شیخ صدوق آن است که احادیثی را که به مضمون ظاهرش عمل نمی‌کند، یا رد می‌کند یا تأویل؛ و تتمه‌ای که از این حدیث روایت کرده مشتمل بر دو قنوت است:

یکی در رکعت اول پیش از رکوع، هم در نماز جمعه و هم در نماز منفرد، و دیگری در رکعت ثانی بعد از رکوع در خصوص نماز جمعه، لهذا بعد از روایت این حدیث گفته: و تفرد بهذه الروایة حریر عن زرارة و الذی أستعمله و افتی به و مضی علیه مشایخی - رحمه الله علیهم - هو أن القنوت فی جمیع صلاة فی الجمعة و غیرها فی الركعة الثانیة بعد القراءة و قبل الركوع؛ (۱) یعنی این حدیث را همین حریر از زراره روایت کرده است و آنچه را که من عمل می‌کنم و به آن فتوی می‌دهم و به آن رفته‌اند استادان من، آن است که قنوت در جمیع نمازها، خواه نماز جمعه و خواه غیر آن، در رکعت دوم است پیش از رکوع. تا اینجا بود مضمون کلام صدوق؛ و الله یعلم.

قال «و چون دأب شیخ صدوق آن است» تا آنجا که گفته «و الله یعلم». اقول: چون اعتقاد ابن بابویه این است که احادیث متعدد دلالت دارد که قنوت در همه نمازها در رکعت دوم است پیش از رکوع، و این حدیث دلالت دارد که قنوت نماز جمعه به آن تیره باشد، بنابراین گفته که من به این جزء حدیث عمل نمی‌کنم؛ چه این حدیث را حریر تنها از زراره روایت کرده، و احادیثی که دلالت بر یکی بودن قنوت دارد بسیار است. پس این معارض آن‌ها نمی‌تواند شد؛ و اول حدیث را که دلالت بر وجوب نماز جمعه دارد رد نکرده است؛ و مؤید این معنی آن که در سایر تصنیفاتش نیز به همین حدیث استدلال بر وجوب نماز جمعه کرده است.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۸۸

دیگر خبری است که در کافی و تهذیب روایت شده از امام جعفر صادق علیه السلام که فرموده: **إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ فَرَضَ فِي كُلِّ سَبْعَةِ أَيَّامٍ خَمْسًا وَثَلَاثِينَ صَلَاةً، مِنْهَا صَلَاةٌ وَاجِبَةٌ عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ أَنْ يَشْهَدَهَا إِلَّا خَمْسَةً: الْمَرِيضُ وَالْمَمْلُوكُ وَالْمَسَافِرُ وَالْمَرْأَةُ وَالصَّبِيُّ؛** «۱» یعنی به درستی که خدای عز و جل فرض گردانیده در هر هفت روز سی و پنج نماز را؛ از آن جمله نمازی است واجب بر هر مسلمان که حاضر شوند از برای گزاردنش مگر پنج کس: بیمار و بنده و مسافر و زن و نابالغ.

و پوشیده نیست که کسی در وجوب حضور این نماز بر هر مسلمان، سوای جمعی مخصوص ندارد؛ سخنی که هست در این است که نماز مثل نمازهای دیگر، در این حدیث بر نحو اجمال مذکور است؛ و کیفیتش معلوم نیست. شاید که امامت معصوم یا نایبش در حقیقت این نماز معتبر باشد یا از لوازم و شرایطی باشد که بدون او متحقق نشود و صادق نیاید. پس این حدیث نیز مثل حدیث سابق است و محمول است بر آن که واجب است به شرط وجود معصوم و اذنش.

و چون اعاده تفصیل سخن موجب تکرار است، لهذا در امثال این مقام به آن چه سابقا تحریر یافته اکتفا نموده بر نحو اجمال اشاره می شود تا بعد از رجوع، به وضوح پیوندد.

قال «دیگر خبری است در کافی و تهذیب» تا آنجا که گفته «تا بعد از رجوع به وضوح پیوندد». اقول: این حدیث صحیح صریح است در وجوب نماز جمعه؛ چه در این حدیث تعمیم مسلمانان و جمعه‌ها «۲» صریحا شده است. و اگر در وجوب این نماز، امام صاحب سلطنت یا نایب او شرط باشد چنان که بعضی توهم کرده‌اند، لازم می آید که از زمان آن حضرت تا امروز نماز جمعه بر هیچ کس در هیچ جمعه‌ای از جمعه‌ها فرض نباشد، بلکه فرضش موقوف به ظهور صاحب الامر باشد؛ و حال آن که او گفته که بر همه مسلمانان غیر از چند کس که استثنا کرده، در همه جمعه‌ها فرض است و مبالغه نیز نموده، چنان که قبل از این اشاره شد با زیادتی لفظ آن که آن نیز از برای مبالغه است.

آیا نزد قایل به وجوب عینی در شهری که دو شایسته پیش نمازی جمعه یا بیشتر بهم رسد، بر کدام یک به موجب این حدیث واجب خواهد بود حضور به نماز دیگری! فتدبر.

دیگر خبری است که در تهذیب روایت شده از امام جعفر صادق علیه السلام که فرموده: **يَجْمَعُ الْقَوْمُ يَوْمَ الْجُمُعَةِ إِذَا كَانُوا خَمْسَةً وَمَا زَادُوا؛ فَإِنْ كَانُوا أَقَلَّ مِنْ خَمْسَةٍ فَلَا جُمُعَةَ لَهُمْ؛ وَ الْجُمُعَةُ**

(۱) الکافی، ج ۳، ص ۴۱۸؛ التهذیب، ج ۳، ص ۱۹

(۲) یعنی همه مسلمانان در همه جمعه‌ها.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۸۹

وَاجِبَةٌ عَلَى كُلِّ أَحَدٍ لَا يَعْذِرُ النَّاسَ فِيهَا إِلَّا خَمْسَةً: الْمَرْأَةُ وَالْمَمْلُوكُ وَالْمَسَافِرُ وَالْمَرِيضُ وَالصَّبِيُّ؛ «۱» یعنی نماز جمعه می گذارند آن جماعت در روز جمعه، هر گاه بوده باشند پنج کس و زیاده بر آن، پس اگر کمتر باشند از پنج کس بر ایشان نماز جمعه نیست؛ و نماز جمعه واجب است بر هر کس و معذور نیستند.

می تواند بود که مراد از «قوم» جماعتی باشد که در آن‌ها معصوم یا نایبش بوده باشد؛ خصوص با وجود حرف تعریف که ظاهر در عهد است، و از این قرار نیز «جمعه» خصوص با حرف تعریف. و سخن در حقیقت و کیفیت جمعه گذشت و همچنین در وجوبش؛ پس این خبر نیز مثل آن دو خبر سابق است و مجهول است بر آن که بعد از تحقق شرایط واجب است و ایما بایستی که بر هر پنج مرد بالغ آزاد مجاور غیرهما و با وجود فسق همه و عامی بودن و قرائت و خطبه ندانستن واجب باشد که یکی پیش نماز باشد، و چهار [نفر] دیگر اقتدا به او کرده نماز جمعه بگذارد و این به اتفاق باطل است.

قال «دیگر خبری است که در تهذیب روایت شده» تا آنجا که گفته «و این به اتفاق باطل است». اقول: این حدیث صحیح نیز دلالت بر وجوب دارد و این که گفته که اگر این حدیث را تخصیص ندهیم به صورت حضور معصوم یا نایبش، لازم می‌آید که فاسق و کسی که قرائت و خطبه نداند امامت نماز جمعه تواند کرد، ضعیف است. چه معلوم شد که عموماً را به قدری از تخصیص که دلیل معتبر تقاضای آن کند، داده می‌شود؛ و بر تخصیص بر امام یا نایبش دلیلی نیست؛ و بر عدم اعتبارش بعضی از احادیثی که دلالت داشت گذشت و بعضی نیز خواهد آمد. و این دلیل صاحب رساله بر اعتبار امام یا نایبش دارد، اخبار چند جاری می‌توان ساخت که هیچ عاقلی به آن قایل نشده؛ مثلاً در حدیثی که واقع شده به این مضمون که اگر دو کس نماز کنند، یکی از این‌ها به دیگری اقتدا کند، کسی نگوید که [لازم] می‌آید که آن یکی که پیشنمازی می‌کند، معصوم یا نایبش باشد و الا لازم می‌آید کسی که زنا کرده و مؤمنی را به ناحق کشته و شراب خورده و مست شده و قرائت نداند و وضو نسازد، در آن حال پیشنمازی تواند کرد. حاصل کلام آن که از این بابت سخنان گفتن و نوشتن مناسب صاحبان تمیز نیست.

و مع هذا به پنج کس با تحقق شرایط واجب عینی نمی‌شود، بلکه هفت کس باید چنان که در سابق به آن اشاره شد. قال «و مع هذا» تا آنجا که گفته «در سابق که اشاره به آن شد». اقول: مخفی نیست

(۱) التهذیب، ج ۳، ص ۲۳۹

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۹۰

که عبارت آخر حدیث که و الجمعة واجبه علی کلّ أحد لا یعذر الناس فیها إلا خمسة: المرأة و المملوک و المسافر و المریض و الصبی، ظاهرش وجوب عینی است؛ و اول خبر که مضمونش این است که نماز می‌گذارند وقتی که پنج کس باشند، به عنوان استحباب بودن، منافات ندارد که پنج کس معذور نباشد در وقتی که هفت کس [هست] خلاصه سخن آن که هرگاه نص تقاضا کند که لا یعذر الناس را تخصیص باید کرد به وقتی که هفت نفر توانند جمع شد، لازم نیست که بدون نص تخصیص داده شود به حضور معصوم یا نایبش؛ و ایضا تو که حکم این حدیث را مخصّص به حضور معصوم می‌دانی، تو را نیز چنین به تخصیص احتیاج هست، و هر چه شما در زمان حضور می‌گویید ما در غیبت می‌گوییم.

و باید که در این حدیث و حدیث سابق نایبنا و پیر را در تحت مریض اعتبار کرد و دیوانه را در تحت صبی تا با حدیث سابق اول مخالفت نداشته باشد.

و در این باب احادیث از این مجمل‌تر بسیار است که همه محمول است بر وقت تحقق شرایط؛ مثل روایت تهذیب از امام جعفر صادق علیه السلام که فرموده: لا- تکون جمعة ما لم یکن القوم خمسة؛ «۱» یعنی نمی‌باشد نماز جمعه مادامی که نبوده باشند آن جماعت پنج کس. و نیز فرموده که: أدنی ما یجزی فی الجمعة سبعة أو خمسة أدناه؛ «۲» یعنی اقل آنچه مجزی است در نماز جمعه، هفت کس است یا پنج کس و کمتر از پنج نیست.

و نیز فرموده: إذا کانوا سبعة یوم الجمعة فلیصلوا فی جماعة؛ «۳» یعنی هرگاه هفت کس باشند روز جمعه، پس باید که نماز گزارند در جماعت.

قال «و نیز فرموده که إذا کانوا سبعة یوم الجمعة» تا آنجا که گفته «پس باید که نماز گذارند در جماعت». اقول: این حدیث صحیح است که عمر بن یزید از آن حضرت روایت کرده و مراد از جماعت نماز جمعه است به قرینه قید به هفت کس؛ و این دلالت دارد که هرگاه هفت کس بهم رسد مأمور به نماز جمعه باشند؛ اگر چه معصوم و نایبش نباشد؛ چه امر به جمعه را مشروط به هفت کس ساخته و قید به معصوم و نایب نکرده. و مکرر مذکور شد که احادیث بر عموم محمولند تا مخصص نداشته باشد؛ و هرگاه مخصص داشته باشد، هر قدری که آن مخصص تقاضا کند، تخصیص داده می‌شود نه زیاده بر آن.

و همچنین از امام محمد باقر علیه السلام که فرموده: الجمعة واجبه علی من إن صَلَّى الغداة فی أهله

(۱) التهذیب، ج ۳، ص ۲۳۹

(۲) التهذیب، ج ۳، ص ۲۱

(۳) التهذیب، ج ۳، ص ۲۴۵؛ الاستبصار، ج ۱، ص ۴۱۸

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۹۱

أدرک الجمعة؛ و کان رسول الله صَلَّى الله عليه و آله إنَّما یصلی العصر فی وقت الظهر فی سائر الأيام، کی إذا قضاوا الصلاة مع رسول الله صَلَّى الله عليه و آله رجعوا إلى رحالهم قبل الليل و ذلك سنَّه إلى يوم القيامة؛ «۱» یعنی نماز جمعه واجب است بر کسی که اگر نماز صبح در خانه‌اش گزارده، از جای او تا جای نماز جمعه آن مقدار مسافت باشد که نماز جمعه را تواند دریافت، و رسول خدا صَلَّى الله عليه و آله نماز عصر روز جمعه را در وقت ظهر روزهای دیگر می‌گزارد تا آن که مردمان دور دست بعد از فراغ از نماز با رسول خدا صَلَّى الله عليه و آله به منزل‌های خود توانند برگشت پیش از شب؛ و آن سنَّت و طریق باقی است تا قیامت.

قال «و همچنین از امام محمد باقر علیه السلام» تا آنجا که گفته «و آن سنَّت و طریق باقی است تا قیامت». اقول: از باقی بودن این طریق تا روز قیامت فهمیده می‌شود که امام معصوم و اذنش شرط نماز جمعه نباشد و این بسیار ظاهر است.

و مثل روایت کافی و تهذیب از امام محمد باقر علیه السلام که فرموده: تجب الجمعة علی من کان منها علی رأس فرسخین؛ «۲» یعنی واجب است نماز جمعه بر آن کس که از جای نماز جمعه به دو فرسنگی باشد.

و همچنین از امام محمد باقر علیه السلام که فرموده: تجب الجمعة علی من کان منها علی رأس فرسخین، فإن زاد علی ذلك فلیس علیه شیء؛ «۳» یعنی واجب است نماز جمعه بر هر کس که از جای نماز جمعه به قدر دو فرسنگی باشد و اگر زیاده از دو فرسنگ دور باشد، بر او چیزی نیست.

و چون حکم در این قسم اخبار و همچنین در آن چه به این مضمون وارد شده که هر که ترک سه جمعه پی‌درپی بکند، خدای تعالی دل او را تیره می‌سازد و مانند اینها، همگی مقید است به وقت تحقق شرایط و از جمله شرایط وجود معصوم نافذ الحکم است یا اذنش، به اجماع و اخبار فصل سابق، پس از این قسم اخبار استدلال بر وجوب عینی در زمان غیبت نتوان کرد.

قال «و مثل روایت کافی و تهذیب از امام محمد باقر علیه السلام که فرموده تجب علی الجمعة» تا آنجا که گفته «استدلال بر وجوب عینی در زمان غیبت نتوان کرد». اقول: این دو حدیث دلالت دارند که کسی که از جای او تا محل اقامت نماز جمعه دو فرسنگ باشد برو حضور جمعه واجب است و قدری که از روی دلیل خارج شده از بابت آن که امام جمعه مخالف مذهب یا فاسق باشد، بیرون رفته باقی به عموم خود باقی است؛ چنان

(۱) التهذیب، ج ۳، ص ۲۳۸

(۲) الکافی، ج ۳، ص ۴۱۹؛ التهذیب، ج ۳، ص ۲۳

(۳) التهذیب، ج ۳، ص ۲۴۰

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۹۲

که مکرر اشاره به امثال این شد. و دلالت بعضی اخبار فصل سابق بر نقیض مدعا و بعضی دیگر نه بر مدعا و نقیض، و ضعف اجماع ظاهر شد.

و از اینجاست که مولانا احمد اردبیلی در شرح ارشاد گفته: الآیه مجمله لا یفهم کون المراد منها صلاة الجمعة مفضلة إلاً بالاجماع و

نحوه و کذا اکثر الأخبار خالیه عن تفصیلها مثل «واحدة فرضها الله في جماعة و وضعها عن تسعة» (۱) و مثل «و منها واجبه علی کل مسلم أن يشهدا إلاً خمسة» (۲) إلى آخره و غيرها؛ و لا يفهم التفصیل و الاحکام إلاً بالاجماع؛ و الحاصل إننا لا نقدر أن نخلى لضعفه، و نتشبت بالأخبار و الآية للاجمال فلا بد لها من التثبت به و اعتباره؛ (۳) حاصلش آن که آیه شریفه و اکثر اخبار واقعه در باب نماز جمعه مجمل است، و تفصیلش معلوم نمی‌شود مگر به اجماع و معمول میانه اصحاب؛ پس نتوان واگذاشت اجماع را و متوسل به آیه و اخبار شد، بلکه ناچار است از تمسک به اجماع و اعتبارش.

دیگر خبری است که در تهذیب روایت شده از امام جعفر صادق علیه السلام که فرموده: إذا كان قوم في قرية صلوا الجمعة أربع ركعات، فإن كان لهم من يخطب، جمّعوا إذا كانوا خمسة نفر، و انما جعلت الركعتين لمكان الخطبتين. (۴) یعنی هر گاه بوده باشند جماعتی در دهی، باید نماز جمعه چهار رکعت گزارند و اگر با آن‌ها کسی باشد که خطبه بخواند، باید که نماز جمعه دو رکعتی گذارند؛ وقتی که پنج کس باشد؛ و این که دو رکعتی قرار شده است از برای دو خطبه است.

و پوشیده نیست که می‌تواند بود که مراد از من یخطب امام معصوم باشد که صاحب خطبه است، و خطبه به آن تعلق دارد یا نایش، بلکه احتمال غیر منتفی است به دلالت اجماع و اخبار چنان که در احادیث فصل سابق مذکور شد. و در حدیث سیم آن فصل به روایت تهذیب در خصوص من یخطب نیز سخنی چند تحریر یافت.

قال «و دیگر خبری است که در تهذیب روایت شده» تا آنجا که گفته «سخنی چند تحریر یافت» اقول: پوشیده نیست که در این حدیث [که] موثق است به ابان بن عثمان، مردم ده مأمور به نماز جمعه شده‌اند، هر گاه من یخطب باشد؛ و من یخطب به حسب لغت و عرف عام است و مخصوص به معصوم و نایب نیست. و جواب سخنان او در محلش تحریر یافت.

دیگر خبری است که روایت شده از یکی از این دو امام معصوم که در جواب سؤال از نماز

(۱) التهذیب، ج ۳، ص ۲۱، ح ۷۷؛ الکافی، ج ۳، ص ۴۱۹؛ ح ۶؛ کتاب من لا یحضره الفقیه، ج ۱، ص ۴۰۹، ح ۱۲۱۹

(۲) الکافی، ج ۳، ص ۴۱۸؛ التهذیب، ج ۳، ص ۱۹

(۳) مجمع الفائدة، ج ۲، ص ۳۳۵

(۴) مجمع الفائدة و البرهان، ج ۳، ص ۲۳۸-۲۳۹، ح ۶۳۴؛ طوسی، الاستبصار، ج ۱، ص ۴۲۰، ح ۱۶۱۴

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۹۳

به جماعت گزاردن در روز جمعه فرموده: نعم یصلون أربعا إذا لم یکن من یخطب؛ (۱) یعنی نماز چهار رکعتی بگزارند به جماعت وقتی که نبوده باشد کسی که خطبه می‌خواند. و چون دانسته شد که مراد از آن کس که خطبه جمعه می‌خواند، معصوم است یا نایش، ظاهر شد که این حدیث بر نقیض مطلب قایلین به وجوب عینی دلالت دارد نه بر مطلب ایشان، مثل سیم فصل سابق به روایت تهذیب.

قال «و دیگر خبری است که روایت شده از یکی از این دو امام معصوم» تا آنجا که «گفته مثل حدیث سیم فصل سابق روایت تهذیب» اقول: این حدیث را شیخ به سند صحیح از محمد بن مسلم روایت کرده و او از یکی از دو امام معصوم که گفت: سألته عن أناس في قرية، هل یصلون الجمعة جماعة؟ قال: نعم! یصلون أربعا إذا لم یکن من یخطب؛ (۲) یعنی محمد بن مسلم از حضرت سؤال کرد که آیا مردم ده نماز جمعه می‌گزارند؟ حضرت فرمودند: آری! یعنی نماز جمعه می‌گذارند و چون نماز جمعه گزاردن در وقتی بود که کسی باشد که خطبه تواند خواند، حضرت فرمودند که، چهار رکعت وقتی می‌گذارند که کسی نباشد که خطبه تواند خواند؛ یعنی اما در وقتی که خطبه تواند خواند، جمعه باید کرد و معلوم شد که من یخطب عام است و این حدیث دلالت بر مدعای قایلین به وجوب عینی دارد.

و بر فرض عموم من یخطب نیز مستلزم وجوب عینی نماز جمعه دو رکعتی در زمان غیبت نیست؛ زیرا که به مجرد «جواز» نماز جمعه دو رکعتی، وجوب عینی چهار رکعتی ساقط می‌شود؛ فتدبر.

دیگر خبری است که در تهذیب روایت شده که زراره گفت: حثنا أبو عبد الله عليه السلام على صلاة الجمعة حتى ظننت أنه يريد أن تأتيه؛ فقلت: نغدو عليك! فقال: لا إنما عنيت عندكم؛ «۳» یعنی ترغیب و تحریر فرمود ما را ابو عبد الله عليه السلام که امام جعفر صادق است بر نماز جمعه تا آن که گمان بردم که می‌خواهد که بیایم و با او نماز جمعه گزاریم؛ پس گفتم: فردا نزد تو مجتمع خواهیم شد. پس فرمود که، مراد من نه این است که تو گمان برده‌ای؛ من نخواستم از آن چه گفتم جز آن که شما نزد خودها تان نماز جمعه گزاردن.

پس حدیث نیز دلالت بر نقیض مدعای مستدل دارد، به واسطه آن که دلالت می‌کند بر آن که آن حضرت نمی‌گزارده است؛ و همچنین زراره که از بزرگان اصحاب آن حضرت هست؛ و نیز اگر زراره نماز واجب عینی را ترک کرده بود، بایستی که آن حضرت نهایت

(۱) بحار الانوار، ج ۸۶، ص ۱۷۹

(۲) التهذیب ج ۳، ص ۲۳۸؛ الاستبصار ج ۱، ص ۴۱۹؛ وسائل الشیعه ج ۷، ص ۳۰۶

(۳) التهذیب، ج ۳، ص ۲۳۹؛ الاستبصار، ج ۱، ص ۴۲۰

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۹۴

عتاب کند. و نیز در واجبات، اطلاق امثال کلمات مفید ترغیب و تحریر متعارف نیست، بلکه در مستحبات متعارف است و بس؛ و بنا بر حمل استحباب مستلزم جواز در زمان غیبت نیست؛ زیرا که می‌تواند بود که مخصوص به سامع بوده باشد؛ و معصوم به سبب مصلحتی از مصالح بخصوص او فرموده باشد؛ چنان که شیخ شهید در ذکری تصریح به آن کرده؛ و از قبل کسانی که جایز نمی‌دانند نماز جمعه را در زمان غیبت گفته: یحملون وجود الإذن فی عصر الائمه علی من سمع ذلك الإذن و ليس حجة علی من يأتي؛ «۱» یعنی آن کسانی که جایز نمی‌دانند نماز جمعه را در زمان غیبت حمل می‌کنند اذنی را که ائمه معصومین علیهم السلام در زمان خود داده باشند بر آن که مخصوص است به آن کس که آن اذن را شنیده است و بر آینده‌ها حجت نیست؛ قال «و دیگر خبری است که در تهذیب روایت شده» تا آنجا که گفته «و بر اینها حجت نیست» اقول: نماز جمعه نکردن حضرت به واسطه ضرورت تقیه چنان که اشاره به آن شد، دلالت بر عدم وجوب عینی نمی‌کند. و نکردن زراره ممکن است که به اعتبار این باشد که ندانسته باشد که هرگاه به حسب ظاهر نماز جمعه علی حده نتوان کرد، اگر ممکن باشد پنهان می‌باید کرد. و ظاهر است که ترک نماز جمعه در چنین جایی باعث عتاب نیست. و نیز ممکن است که زراره با والی آنجا نماز نمی‌کرده باشد؛ و بنا بر مصلحت وقت اولی و احسن آن باشد که با آن‌ها نماز کند؛ اما این احتمال خلاف ظاهر لفظ عندکم است. و ایضا لفظ عندکم دلالت بر تعیین یک شخص از برای امامت نماز جمعه ندارد. و اگر این حدیث مطلق نسبت به حاضرین اذن باشد، پس عمومات بسیار نسبت به غایبین نیز اذن خواهد بود. و شیخ شهید این وجه را از قبل بعضی که نماز جمعه را در زمان غیبت جایز نمی‌دانند، گفته است، نه بر وجهی که خود نیز حسن دانسته باشد؛ چنان که «یحملون» دلالت دارد. و از نقل کلام آن سابقا نیز ظاهر شد. و بر صاحبان بصیرت پوشیده نیست که قایلین به وجوب نماز جمعه از هر حدیثی که در مبحث وجوب نماز جمعه نقل کنند، استدلال بر وجوب عینی نماز جمعه نمی‌کنند بلکه مقصود از ذکر حدیث زراره سابق و منصور و امثال آن استدلال بر وجوب عینی نماز جمعه است، و آن‌ها دلالت دارند، چنان که اشاره به آن شد. و مقصود به ذکر بعض احادیث بیان عدم اعتبار امام معصوم است و اذنی؛ و از بعضی جواز مطلق است به واسطه ردّ بعضی که قایل به حرمت نماز جمعه در زمان غیبت شده‌اند؛ و از بعضی بیان عدد معتبر در نماز جمعه است و

امثال اینها.

(۱) الذکری، ج ۴، ص ۱۰۴-۱۰۵

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۹۵

گویا صاحب رساله گمان کرده است که اگر حدیثی که در باب نماز مذکور شده باشد و دلالت بر وجوب عینی نماز جمعه نکند، ضرری بر قایلین به وجوب عینی نماز جمعه دارد. و بر تقدیر افاده جواز در زمان غیبت به کار قایلین به وجوب تخییری خواهد آمد و به هیچ وجهی نفعی به قایل به وجوب عینی ندارد.

و بر تقدیر افاده وجوب عینی محمول بر تقیه خواهد بود؛ زیرا که ائمه ما اصحاب خود را همیشه از راه تقیه به اقتدای ظاهری به پیش نمازان عامه «۱» مأمور می ساخته‌اند؛ چنان که در من لا یحضره الفقیه روایت شده از امام جعفر صادق علیه السلام که به زید شحام که از جمله ثقات آن حضرت شمرده می شود، فرموده: یا زید! خالقوا الناس بأخلاقهم، صلوا فی مساجدهم و عودوا مرضاهم و اشهدوا جنازتهم و إن استطعتم أن تکونوا الائمة و المؤذنین فافعلوا؛ «۲» حاصلش آن که ای زید! در ظاهر به طور سنیان سلوک نمایش دهید. نماز کنید در مسجدهای آنها و عیادت کنید بیماران آنها را و حاضر شوید جنازه آنها را، و اگر توانید پیش نمازی و مؤذنی نماز ایشان کرد، بکنید.

و از اینجاست که شیخ مفید در مقنعه گفته: و یجب حضور الجمعة مع من وصفناه من الائمة فرضا و یستحب مع من خالفهم تقیه و ندبا؛ «۳» یعنی لازم است حاضر شدن به نماز جمعه با آن کسانی که وصف کردیم از ائمه لزومی از جهت فرض شرعی واقعی، و مستحسن است با آن کسانی که مخالف آنهاست استحسانی از جهت سنت بودن؛ و بعد از این بلافاصله همین حدیث زراره را نقل نموده است.

قال «و بر تقدیر افاده وجوب» تا آنجا که گفته «و بعد از این بلافاصله همین حدیث زراره را نقل نموده است» اقول: امر نماز جمعه کردن مر زراره را با جمعی از شیعیان به واسطه تقیه بودن را احتمال دارد اما خلاف ظاهر لفظ عندکم است چنان که گفته شد. و از این که جمعی از اصحاب مأمور به نماز جمعه کردن در خفیه باشند منافات ندارد با معاشرت با عامه و نماز جمعه را به حسب ظاهر با آنها کردن.

دیگر خبری است که هم در تهذیب روایت شده از امام محمد باقر علیه السلام که به عبد الملک بن اعین برادر زراره فرموده: مثلک یهلک و لم یصل فریضة فرضها الله! قال: قلت: کیف أصنع؟

قال: صلها جماعة، یعنی صلاة الجمعة؛ «۴» یعنی همچون تویی نمیرد و نکرده باشد واجبی را

(۱) ناخوانا. «عامه» حدسی است.

(۲) کتاب من لا یحضره الفقیه، ج ۱، ص ۳۸۳

(۳) المقنعه، ص ۱۶۴

(۴) التهذیب، ج ۳، ص ۲۳۹، ح ۶۳۸؛ الاستبصار، ج ۱، ص ۴۲۰، ح ۱۶۱۶؛ وسائل الشیعه، ج ۷، ص ۳۱۰، الباب ۵ من ابواب صلاة الجمعة و آدابها ح ۲

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۹۶

که خدای تعالی فرض کرده است. و بعد از آن که عبد الملک گفته: و کیف أصنع؟ یعنی پس چه کنم؟ آن حضرت فرمود: صلوا

جماعه؛ یعنی صلاة الجمعة؛ یعنی نماز جمعه بگذارید؛ و مخفی نیست که این حدیث نیز چون حدیث سابق دلالتش بر عدم وجوب عینی ظاهرتر است؛ زیرا که مثل عبد الملک که از جمله بزرگان اصحاب آن حضرت باشد، معنی ندارد که تا آن وقت این چنین واجبی را نکند؛ و با این حال آن حضرت این طریق با او در این باب سخن گوید و او را عتاب نفرماید و از خدمت خود دور نسازد. و نیز در حمل استحباب یا وجوب از روی تقیه چنان که مذکور شد مثل حدیث سابق است، و بنابر افاده جواز در زمان غیبت، به کار قایلین به وجوب تخییری می‌آید نه قایل به وجوب عینی چنان که ظاهر است.

قال «دیگر خبری است که هم در تهذیب وارد شده» تا آنجا که گفته «به کار قایلین به وجوب تخییری می‌آید نه قایل به وجوب عینی چنان که ظاهر است» اقول: این حدیث دلالت دارد که فرض نماز جمعه در زمان آن حضرت باقی باشد با آن که آن حضرت سلطنت ظاهر نداشت و آن حضرت به عنوان صلوا امر فرمودن، ظاهر در عدم تعیین پیشنماز است. و همچنین که اشاره شد اگر از امثال این حدیث اذن حاضرین ظاهر می‌شود، از احادیث دیگر اذن غایبین نیز ظاهر خواهد شد. و امر به نماز جمعه به واسطه اقتدای به عامه به واسطه تقیه را احتمال دارد، اما خلاف ظاهر است، چه تشنیع مثلک یهلک و لم یصل فریضة فرضها الله به واسطه ترک فریضة است نه از برای ترک تقیه؛ و وجه عتاب زاید نکردن در حدیث سابق ظاهر شد.

دیگر خبری است که در مصباح شیخ طوسی روایت شده از امام جعفر صادق علیه السلام که فرموده:

إِنِّي لِأَحَبِّ لِلرَّجُلِ أَنْ لَا يَخْرُجَ مِنَ الدُّنْيَا حَتَّى يَتَمَتَّعَ وَ لَوْ مَرَّةً وَاحِدَةً؛ وَ أَنْ يَصَلِّيَ الْجُمُعَةَ فِي جَمَاعَةٍ؛ «۱» یعنی به درستی که من دوست می‌دارم از برای مردانی که بیرون نرود از دنیا تا وقتی که متعه کند، اگر هم یک مرتبه باشد؛ و نماز جمعه گزارد در جماعتی.

و این حدیث نیز به کار قایل به وجوب تخییری می‌آید نه قایل به وجوب عینی؛ چه ظاهرش استحباب به قرینه انضمامش به متعه و قرینه کلمه أحب و کلمه و لو مرّة واحدة؛ زیرا که این قسم الفاظ را در مستحبات استعمال می‌کنند. و از قبل جمعی که جایز نمی‌دانند نماز جمعه را در زمان غیبت می‌توان گفت که شاید این حدیث کنایه باشد از تمنای ظهور سلطنت معصوم، و حاصلش آن که دوست می‌دارم که مرد مؤمن از دنیا نرود تا وقتی که زمان سلطنت معصوم دریابد؛ و به رغم انف مخالفین از روی جمعیت خاطر هم متعه کند،

(۱) مصباح المتعجل، ص ۳۶۴

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۹۷

اگر چه یک نوبه باشد، و هم نماز جمعه را با آن کس گزارد که خدای تعالی آن را موقوف و مشروط به وجود آن گردانیده است، و بر این معنا گواهی می‌دهد فی جماعه چنان که ظاهر است بر صاحبان دریافت درست.

و قطع نظر از این، هر گاه به اجماع ثابت باشد اشتراط حضور معصوم یا نایبش، دیگر عمل به ظاهر این قسم اخبار نشاید کرد بلکه اگر قابل تأویل باشد تأویل باید کرد بخصوص سامع مأذون شده از جانب معصوم بالخصوص زمان معصوم یا غیر آن، و اگر قابل نباشد طرح باید کرد؛ زیرا که برابری با اجماع نمی‌تواند کرد.

قال «دیگر خبری است که در مصباح شیخ طوسی روایت شده» تا آنجا که گفته که «برابری با اجماع نمی‌تواند کرد» اقول: از این حدیث کسی استدلال بر وجوب عینی نماز جمعه نمی‌کند تا عدم دلالت بر وجوب ضرری داشته باشد؛ و اما استدلال بر ضرری در زمان غیبت نیز نمی‌توان کرد؛ چه قرینه انضمامش به متعه و کلمه أحب اگر چه مشعر به استحبابند، اما ممکن است چنان که از کلام شیخ مفید ظاهر شد که این حدیث اشاره به نماز با عامه باشد که در آن زمان نماز جمعه را به حسب ظاهر ایشان می‌کردند، اما لفظ مرّة قرینه بر استحباب نیست، چه مقارن متعه است نه جمعه؛ پوشیده نیست که این حدیث را اشاره به تمنای ظهور معصوم گرفتن و

لفظ فی جماعه اشاره به جماعت خاص گرفتن از دریافت بسیار دور است، و حمل حدیث بر تمنای قدرت هر شیعه بر این که متعه را آشکار بکند اگر همه یک نوبت باشد، و جمعه را همیشه تواند به جای آورد بدون تقیه و اقتدا به عامه از آن جمله و حمل کرده، دورتر نیست. و جواب لفظ اجماع مکرر گذشت.

دیگر خبری است که در کافی و تهذیب روایت کرده عمر بن حنظله، و گفته: سألت أبا عبد الله عن رجلين من أصحابنا بينهما منازعة في دين أو ميراث، فتحاكما إلى السلطان والى القضاء أ يحل ذلك؛ یعنی از ابا عبد الله که امام جعفر صادق علیه السلام باشد، پرسیدم که دو مرد شیعه که در میانشان نزاعی باشد در دینی یا میراثی، پس داوری برند به خلیفه باطل و سلطان ناحق و به قاضیان که منصوبند از قبل او، آیا حلال است آن داوری؟ پس حضرت فرمود: من تحاکم الیهم فی حقّ أو باطل فإنما تحاکم إلى الطاغوت و ما یحکم له فإنما یأخذ سحتا و إن کان حقّا ثابتا له، لأنه أخذ به حکم الطاغوت و قل أمر الله أن یکفر به؛ یعنی هر کس داوری به سوی آنها برد در حقی یا باطلی، پس داوری برده باشد به سوی طاغوت و آنچه را حکم می‌کند از برای او، پس نمی‌گیرد مگر به ناحق و ستم، هر چند بوده باشد حق ثابت لازم از برای او؛ به واسطه آن که گرفته است آن را به حکم طاغوت، و حال آن که به تحقیق امر کرده است خدای تعالی به نگرویدن به طاغوت و اطاعتش نکردن و طاغوت شیطان است. و اینجا

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۹۸

کنایه است از شیطان که از آن جمله‌اند حاکم جابر و خلیفه به ناحق.

بعد از این راوی گفته: قلت کیف یصنعان؟ یعنی گفتم من که پس چه کنند؟ آن حضرت فرمود: یظنران من کان منکم قد روی حدیثنا و نظر فی حلالنا و حرامنا و عرف أحكامنا فلیرضوا به حکما، فإنی قد جعلته علیکم حاکما؛ «۱» یعنی ببینند آن کسی را از شما که بوده باشد از کسانی که به تحقیق روایت کرده باشد حدیث ما را و نظر در حلال ما و حرام ما، شناخته باشد حکم‌های ما را، پس راضی شوند به داوری او، پس به درستی که من گردانیده‌ام او را بر شما حاکم.

و از این حدیث چنین استدلال کرده‌اند که چون معصوم، راوی حدیث ناظر در حلال و حرام، عارف به احکام اهل بیت را بر شیعیان خود حاکم گردانیده است، پس فقها و مجتهدین نایب معصوم خواهند بود و با وجود نایب معصوم نماز جمعه واجب است؛ و این دلیل نیز بی‌صورت است؛ به واسطه آن که معصوم در این حدیث به غیر از این نفرموده که من از برای رفع تنازع میان شیعیان در مثل دین و میراث اینچنین کسی را حاکم ساختم تا متنازعین به آنچه او فتوا دهد عمل نمایند و نزد حاکم جور به داوری نروند. و بر ارباب هوش مستور نیست که این معنی دخلی به نیابت در خصوص امامت نماز جمعه ندارد تا به نیابت در جمیع امور چه رسد، چنان که ظاهر است؛ و الله الهادی إلى سبیل الرشاد.

دیگر «خبری است که در کافی و تهذیب روایت کرده عمر بن حنظله» تا آنجا که گفته «و الله الهادی إلى سبیل الرشاد» اقول: چون از دلایل ظاهر شد که نماز جمعه واجب است بدون اشتراط به معصوم یا نایبش، تصحیح نیابت فقیه بر ما ضرور نیست تا بیان دلالت این بر نیابت مطلق باید کرد.

این بود عمده دلایلی که ایشان اقامت نموده‌اند. و روایت کتب علیکم الجمعة فریضة واجبه إلى یوم القیامة، «۲» یعنی مکتوب شده بر شما نماز جمعه فرض واجب تا روز قیامت که در معتبر و مهذب به عنوان لقوله علیه السلام و در تذکره و نهایت علامه به عنوان قال علیه السلام مذکور است و بعضی از آن استدلال کرده‌اند، قطع نظر از آن که مرسل است و تصریح به اسم نشده و به ظاهر از طرق عامه است، می‌تواند بود که مراد از الجمعة نمازی باشد که معصوم یا نایبش مقتدای آن باشد، چنان که در اخبار سابق.

و بر خردمندان با انصاف است که بی‌تعصب و عناد از راه حق طلبی و نجات‌جویی در این فصل تأمل نمایند تا بر ایشان روشن شود که در زمان غیبت، جرأت امامت [اقامت] نماز

(۱) الکافی، ج ۱، ص ۶۷؛ التهذیب، ج ۶، ص ۲۱۸

(۲) المعتبر، ج ۲، ص ۲۷۷؛ المهذب، ج ۱، ص ۳۹۹؛ تذکره الفقهاء، ج ۱، ص ۱۴۳ (چاپ جدید ج ۴، ص ۱۲)؛ نهایة الاحکام، ج ۲، ص ۱۱

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۲۹۹

جمعه مطلقاً بسیار دشوار است، چه جای وقتی که به عنوان وجوب عینی باشد.

و بر واقفان احوال و آثار ائمه معصومین - صلوات الله علیهم اجمعین - معلوم است که حضرات ائمه علیهم السلام بنا بر آنکه سلطنت ظاهر نداشتند، هرگز نماز جمعه نمی کردند؛ مگر چندی حضرت امیر و امام حسن علیهما السلام در اوانی که سلطنت ظاهر داشتند. و وقتی که بر سبیل تقیه به جمعه مخالفین می رفته‌اند، یا بیشتر نماز ظهر در منزل خود می کرده‌اند یا آن که بعد از سلام پیش نماز، بلا فاصله برمی خاسته‌اند و دو رکعت نماز دیگر به واسطه اتمام ظهر می کرده‌اند و اصحاب خود را نیز به این طریق تعلیم می فرموده‌اند.

و احادیث در این باب بسیار است چنان که در تهذیب روایت شده از ابو بکر حضرمی که گفته: قلت لأبی جعفر علیه السلام: کیف یصنع یوم الجمعة؟ قال: کیف تصنع أنت؟ قلت: أصلی فی منزلی ثم أخرج فأصلی معهم. قال: كذلك أصنع أنا؛ یعنی گفتم به ابی جعفر که امام محمد باقر علیه السلام باشد که، چه می کنی روز جمعه؟ آن حضرت فرمود: تو چه می کنی؟ من گفتم: نماز می گزارم در منزل، بعد از آن نماز می گزارم با مخالفین. آن حضرت فرمود: من نیز چنین می کنم.

و هم در تهذیب روایت شده از امام جعفر صادق علیه السلام که فرموده: فی کتاب علی علیه السلام: إذا صلوا الجمعة فی وقت، فصلوا معهم ولا تقومن من مقعدک حتی تصلی رکعتین آخرین؛ یعنی در کتاب حضرت امیر المؤمنین علی بن ابی طالب علیه السلام مذکور است که، هرگاه نماز جمعه گزارند مخالفین در وقتش، پس بگذارید با آنها نماز را و مخیز از جای و به جای دیگر مرو تا آن که بگزاری دو رکعت آخر را.

قال «این بود عمده دلایلی که ایشان اقامت نموده‌اند» تا آنجا که گفته «تا آن که بگزاری دو رکعت آخر را». اقول: کسی که از روی انصاف بی شایبه غرض و اعتساف، اخبار صحیحه صریحه ائمه معصومین علیهم السلام را که در باب نماز جمعه واقع شده تأمل کند و اختلال دعوی اجماعات بعضی از علما را که در ترک این فریضه به دعوی اجماع ایشان متمسک می شوند مطلع گردد، در جایی که منشأ اشتباه به حسب ظاهر نداشته باشند، و منشأ اشتباه ایشان را در دعوی عدم وجوب عینی ملاحظه نماید و وصیت به حفظ احادیث و آثار در کلام حجج که غرض از آن عمل به مضمون آن اخبار است ملاحظه نماید، می داند که جرأت را آن کس دارد که عمل کرده به دعوی اجماعی که حجتش را نه عقل دلالت دارد و نه نقل، نه آن کس که عمل کرده به اخباری که جمعی از بزرگان شیعه نقل کرده‌اند. و آنچه در باب تقیه کردن ائمه مذکور شده و امر کردن ایشان شیعیان را به تقیه در وقتی که معنی تقاضای آن کند، مسلم است.

و گاه بوده که بعد از سلام پیش نماز، چهار رکعت به یک سلام می گزارده‌اند؛ چنان که در

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۰۰

روایت کافی و تهذیب حضرت امیر المؤمنین علیه السلام گزارده است. و بر اصحاب خبرت پوشیده نیست که همچنان که آیات بسیار و اخبار بی شمار بر وجوب جهاد کردن و فصل مجاهدین ناطق است، و مع هذا به دلیل اجماع و اخبار محمول بر وقت حضور معصوم است، همچنین آن چه در باب وجوب نماز جمعه و فضلش وارد شده نیز محمول است بر وقت حضور معصوم با آن که اضعاف مضاعف آنها در باب نماز ظهر چهار رکعتی در تمام هفته ورود یافته؛ و معلوم التحقق بودن ظهر به مراتب زیاده است از نماز جمعه.

قال «و بر اصحاب خبره پوشیده نیست که همچنان که آیات بسیار و اخبار بی شمار بر وجوب جهاد کردن و فضل مجاهدین ناطق

است، و مع هذا به دلیل اجماع و اخبار محمول بر وقت حضور معصوم است، همچنین آن چه در باب وجوب نماز جمعه و فضلش وارد شده نیز محمول است بر وقت حضور معصوم با آن که اضعاف مضاعف آنها در باب نماز ظهر چهار رکعتی در تمام هفته ورود یافت و معلوم التحقق بودن ظهر به مراتب زیاده است از نماز جمعه».

اقول: مکرر مذکور شد که عمومات ادله را به قدری که مخصیص معتبر تقاضا کند، به تخصیص داده می‌شود با آن که در باب جهاد یک حدیثی که در صراحت در عموم اوقات و اشخاص و اعتبار سند مثل حدیث ابی بصیر و محمد بن مسلم که از امام جعفر صادق علیه السلام روایت کرده‌اند که قبل از این مذکور شد بوده باشد، نیست با آن که مخصص جهاد از اخبار صریحه بسیار است؛ و در باب سقوط جهاد در غیبت امام، مخالفی از اصحاب ظاهر نیست، به خلاف نماز جمعه که نه اخبار بر سقوط وجوبش دلالت دارد و نه اجماع متحقق؛ و آنچه در باب نماز ظهر است آیه و اخباری که دلالت بر عموم از مال و اشخاص کند از بابت حدیث مذکور نیست.

و از اینجاست که میرزا شرف الدین علی نجفی در اثنا عشریه شیخ حسن گفته: «۱» اخبار الجمعة معارضة بالأخبار الدالة علی أربع ركعات بعد النافلة فی زوال كل يوم فیه أكثر من أن یحصی. چنان که در باب التفویض از کتاب الحجة کافی روایت شده از حضرت صادق علیه السلام که فرموده بعد بیان افزودن رسول خدا صلی الله علیه و آله دو رکعت آخر را در ظهر و عصر و عشاء فرموده: لا- یجوز تركهن إلاً فی سفر» «۲» و لم یرخص رسول الله صلی الله علیه و آله لأخذ تقصیر الركعتین اللتین ضمهما إلی ما فرض الله عزّ و جل بل ألزمهم ذلك إلزاماً واجباً لا یرخص لأحد فی شیء من

(۱) مقصود کتاب «توضیح الاقوال و الادله» در شرح الاثنی عشریه است که متن از شیخ حسن بن زین الدین شهید ثانی (م ۱۰۱۱) و شرح از میر شرف الدین علی بن حجة الله شولستانی است. بنگرید: ذریعه، ج ۴، ص ۴۹۱؛ ج ۱۳، ص ۶۰
(۲) الکافی، ج ۱، ص ۲۶۶

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۰۱

ذلك إلاً للمسافر؛ حاصلش آن که جایز نیست ترک دو رکعت‌های آخر؛ و مرخص نساخته است رسول خدا صلی الله علیه و آله کم کردن و نگزاردن آنها از برای احدی، مگر از برای مسافر.

خاتمه [حکمت اذن معصوم در اقامه نماز جمعه - دلیل عقلی]

بر ارباب عقول کامله پوشیده نیست که اختیار هر امری از امور که بدون اذن خصوص معصوم، یعنی نبی و ولی مستلزم مفاسد و اختلال نظام دینی و دنیوی باشد، خدای تعالی به مقتضای حکمت بالغه آن را منوط به اذن خصوص معصومین می‌دارد تا به هر کس که سزاوار دانند، تفویض فرمایند؛ چنان که در تعیین خلیفه به طریقه علمای اهل بیت و همچنین تعیین حکومت بلاد و جهاد با کفار و فتح امصار.

و از جمله این امور است نماز جمعه به عنوان وجوب؛ زیرا که بدون اذن خصوص معصوم موجب مقاصد عظیم می‌شود، به تخصیص در سوادهای اعظم و معموره‌های معظم از برای آن که چون در طبع اکثر مردم عالم حبّ جاه و خواهش ریاست مذکور است، یقین که این چنین امری که جمیع مکلفین به آن تا به دو فرسخی باید از روی وجوب و لزوم در یک جا اجتماع نمود، همگی به یک کس اقتدا کنند و پند و موعظه‌اش بشنوند و به آن عمل نمایند، خواهان بسیار می‌دارد و بر غرض‌ها و نیت‌های باطنی آنها کسی به آسانی اطلاع به هم نمی‌تواند رسانید؛ و اگر از جمله آنها بعضی را خلوص نیت و صلاح طویت نصیب باشد، جمعی دیگر را شرارت ذاتی و قساوت جبلی آتش افزود نایره فساد خواهد بود و از راه ساختگی‌ها و تصنعات امتیازی در نظر سایر الناس ندارند،

و مردمان از راه تفاوت طبایع و اخلاق و تباین اغراض و اطوار و مخالف میلها و رأیها هیچ یک دیگری را از امثال و اقران خود قبول ندارد؛ پس اگر مشروط به اذن خصوص معصوم نباشد و مردم را از پیش خود اختیار امامت نماز جمعه رسد، بی‌شک و شبهه چندین کس در هر معموره مدعی امامت نماز جمعه خواهند شد؛ و چون با هم نمی‌توانند کرد، بالضروره، هر یک نفی استحقاق امامت دیگری خواهند کرد و کار به نزاع و جدال خواهد انجامید، و روز به روز به سبب فتنه‌انگیزی و آشوب طلبی عوام متزاید خواهد شد تا به جایی که کار به قتل و غارت رسد و هرج و مرج پدید آید؛ و از اینجا است که علمای ما مثل محقق و علامه و غیرهما از جمله دلایل وجوب عینی نبودن گفته‌اند از برای آن که این چنین اجتماع محل بر انگیزن فتنه‌ها و فسادها است؛ پس به حکم ضرورت عقل نیز محقق شد که وجوب عینی مشروط است به وجود معصوم و اذن معصوم.

قال «خاتمه بر ارباب عقول کامله پوشیده نیست» تا آنجا که گفته «مشروط به وجود معصوم و اذن معصوم است». اقول: بر صاحب بصیرت پوشیده نیست که در دلیل

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۰۲

عقلی، یقین معتبر است و بر حجیت دلیل عقلی ظنی دلیلی نیست؛ و ظاهر است که این دلیل افاده یقین نمی‌کند بلکه افاده ظن نیز نمی‌کند بلکه بر نقیضش ظن قوی هست.

خلاصه سخن آن که نماز جمعه را به عنوان وجوب عینی مکرر می‌کرده‌اند و هیچ وقت از آن باب مفسده‌ای که صاحب رساله گفته، بلکه عشری از معشار آن را نیز نقل نکرده‌اند. و اگر گویند که اگر چه مکرر نماز جمعه به عنوان وجوب عینی واقع شده بدون مفسده، اما جمعی چون منکر آن بود از اجتماعی که باعث مفسده باشد نمی‌شد، جواب آن که بنابر وجوب عینی واقع بر طرف شدن اختلاف لازم نمی‌آید و بر تقدیر بر طرف شدن اختلاف و توافق از اجتماع از دو فرسخ لازم نمی‌آید؛ چه بنابر بعض دواعی و با اندک دشواری ممکن است که جمعی ترک فریضه‌ای از فرایض نمایند و بر تقدیری که هیچ کس مساهله و مداهنه ننماید و همه جمع شوند، مفسده لازم نمی‌آید؛ چه همچنین انفاق بر حقی از حقوق شرعی دلالت بر حق خوبی و حسن رویت و انصاف و ترک دواعی می‌کند نسبت به اکثر؛ اگر نسبت بر بعضی دواعی باطل باشد، ممکن است که زود ظاهر شده از مرتبه امانت و اعتماد ساقطش دانند. اگر صاحب بصیرت جمیع استدلالات صاحب رساله را که به اخبار دلیل عقل کرده تأمل نموده با ظاهر همان یک حدیث صحیح زراره که واقع شده که *إِنَّمَا فَرَضَ اللَّهُ مِنَ الْجُمُعَةِ إِلَى الْجُمُعَةِ خَمْسًا وَ ثَلَاثِينَ صَلَاةً مِنْهَا صَلَاةٌ وَاحِدَةٌ فَرَضَهَا اللَّهُ فِي جَمَاعَةٍ وَ وَضَعَهَا عَنْ تَسَعَةٍ* (۱) تا آخر حدیث نسنجیده می‌داند که این سخنان را معارض این حدیث معتبر ساختن از روی رویت نیست.

خاتمه: در زیادتی توضیح در مساهله کردن بعضی علما در نقل اجماع

منها: شیخ در خلاف گفته: هر گاه بنده خیانت کرده باشد اعتاق او از کفاره جایز نیست، و اگر خطا باشد جایز است و متمسک شده به اجماع فرقه، و عکس آن گفته در مبسوط و گفته آنچه اقتضا می‌کند مذهب ما، آن است که اگر عمد است نافذ است عتق و اگر خطا است نافذ نیست. (۲)

و منها: در خلاف شرط دانسته مجرّد کردن ایلا-را از شرط و احتجاج کرده به اجماع فرقه و در مبسوط تجویز کرده وقوع آن را معلق به شرط و صفت. (۳)

(۱) الکافی، ج ۳، ص ۴۱۹

(۲) رسائل الشهد الثانی، ج ۲ رساله «مخالفة الشيخ الطوسي لإجماعات نفسه»، ص ۸۵۰

(۳) همان، ص ۸۵۰

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۰۳

و منها: در خلاف گفته: غراب همه آن حرام است و احتجاج کرده به اجماع فرقه و اخبار ایشان و در نهاییه گفته مکروه است خوردن زبان؛ و در تهذیب نیز تصریح به کراهت کرده نه تحریم. «۱»

و منها: در حدود نهاییه گفته هر که حلال داند اکل جزی و مار ماهی را واجب القتل است. در کتاب اطعمه نهاییه هر دو را مکروه دانسته و این از غرایب است. «۲»

و منها: در خلاف گفته جایز نیست مضطر را تناول خمر، نه به واسطه تشنگی و نه غیر تشنگی، و احتجاج کرده به اجماع فرقه؛ و در نهاییه تجویز کرده. «۳»

و منها: در خلاف گفته حکم نمی‌کنند بر منکر نکول و ادعای اجماع کرده و در نهاییه اختیار قضا نکول کرده. «۴»

و منها: [در] خلاف گفته اگر تعارض کنند ملک قدیم و ید، ید اولی است و استدلال به اجماع [کرده] و در مبسوط قدیم ملک را راجح دانسته. «۵»

و امثال این از شیخ رحمه الله بسیار است. منها دعوی کرده سید مرتضی اجماع امامیه را بر ترک عمل به اخبار آحاد، و شیخ طوسی دعوی اجماع بر خلافش کرده. و منها شیخ علی در بعض تصنیفاتش گفته: نمی‌دانم خلاف را در این که سوره ساقط نمی‌شود نزد ضیق وقت؛ با آن که محقق در معتبر و علامه در منتهی نقل اجماع کرده‌اند بر سقوط. و اینها اندکی از بسیار است که شیخ زین الدین نقل کرده [است]. «۶»

این چند کلمه تحریر یافت در ماه شوال سنه هزار و هشتاد و یک. «۷»

و این مأخوذ است از آن چه ارباب عصمت فرموده‌اند که قیام نماز جمعه و نظام جمعیت اهل ایمان به وجود امام معصوم است، چنان که در عیون الاخبار و علل الشرایع به روایت فضل بن شاذان از حضرت رضا علیه السلام مروی است که از جمله سبب‌های نصب امام زمان فرموده: منها انا لا نجد فرقه من الفرق و لا مله من الملل بقوا و عاشوا بقیم فیهم و رئیس، و لما لا بدّ لهم منه فی أمر الدین و الدنیا فلم یجز فی حکمه الحکیم أن یتروک الخلق مما یعلم أنه لا بدّ لهم منه و لا قوام لهم إلّا به، فیقاتلون به عدوهم و یقسمون به فیهم و یقیم لهم جمعهم و

(۱) همان، ص ۸۵۱-۸۵۲

(۲) همان، ص ۸۵۲

(۳) همان، ص ۸۵۲

(۴) همان، ص ۸۵۴

(۵) همان، ص ۸۵۴

(۶) موارد اخیر از رساله صلاة الجمعة شهید ثانی اقتباس شده است.

(۷) در حاشیه آمده: پایان رساله محمد گیلانی.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۰۴

جماعتهم و یمنع ظالمهم من مظلومهم؛ «۱» حاصلش آن که از جمله اسباب نصب امام زمان آن است که هیچ طایفه‌ای از طوایف انام و اهل ادیان، نزیسته‌اند مگر با صاحب اختیاری و سر کرده‌ای از برای آنچه ناچار بوده ایشان را از آن در کار دین؛ پس در حکمت الهی روا نیست واگذاشتن کسی که ناچار است خلاق را از او و انتظام نمی‌یابد احوالشان مگر به او تا به وسیله سلطنتش با

دشمنان جنگ کنند و به حکم عدالتش غنایم را قسمت نمایند و بر پای دارد آن امام از برای ایشان جمعه و جمعیتشان را، و کوتاه سازد دست ظالمشان را از مظلومشان.

و در علل الشرایع بدل فقره «یقیم لهم» «یقیمون به» واقع شده، یعنی بر پای می‌دارند به سبب او جمعه و جمعیتشان را؛ و مرجع هر دو یکی است، چه بر هر تقدیر مراد آن است که تحقق جمعه و جمعیت و اتفاق اهل ایمان منوط به وجود امام زمان است؛ چنان که ظاهر است.

از اینجا است که شیخ مفید در کتاب ارشاد از جمله دلایل بر وجود صاحب الامر (عج) گفته: و من الدلائل علی ذلك ما يقتضیه العقل بالاستدلال الصحیح من وجود إمام معصوم کامل غنی عن رعایه فی الأحکام و العلوم فی کلّ زمان، لاستحالة خلّو المکلّفین من سلطان یكونون بوجوده أقرب إلى الصلاح و أبعد من الفساد و حاجة الكلّ من ذوی النقصان إلى مؤدّب للجناة، مقوم للعصاة، رادع للغواة، معلّم للجهاال، متبّه للغافلین، محدّر للضلال، مقیم للحدود، منفذ للأحكام، فاصل بین أهل الاختلاف، و ناصب للأمرء و ساد للثغور، حافظ للأموال، حام عن بیضه الإسلام، جامع للناس فی الجمعات و الأعیاد؛ «۲» حاصلش آن که از جمله دلایل بر وجود آن حضرت، حکم عقل است از روی فکر صحیح و اندیشه درست به آن که ناچار است در هر زمانی از امام معصوم کاملی که در احکام و علوم مستغنی باشد از رعایش به واسطه محال بودن خالی ماندن مکلفین از سلطانی که بوده باشند به برکت وجودش نزدیک تر به صلاح و دورتر از فساد و احتیاج داشتن همه مکلفین که در حد ذات خود ناقص اند به کامل معصومی که اهل آزار و ستم را تأدیب کند و گناه کاران و کج رفتاران را به راستی بازدارد و گمراهان را به راه آورد، و جاهلان را تعلیم دهد، و غافلان را آگاه گرداند، و اهل ضلالت را بترساند، و حدود را اجرا کند، و حکمها را نفاذ بخشد، و حق را از باطل جدا سازد و امراء نصب فرماید، و اطراف مملکت را ضبط کند، و حفظ اموال و حمایت بیضه اسلام نماید، و جامع مردم باشد در جمعه‌ها و عیدها. تا اینجا بود مضمون

(۱) عیون اخبار الرضا، ج ۲، ص ۱۰۱؛ علل الشرائع، ج ۱، ص ۲۵۱

(۲) الارشاد، ج ۲، ص ۳۴۲

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۰۵

کلام شیخ مفید که در آخرش تصریح است به آن که اجتماع مردم در نماز جمعه و عید منوط است به حضور امام معصوم و فرمان او، چنان که ظاهر است؛ و مراد از مؤدب مثلا- در این دلیل، مؤدب غیر محتاج به مؤدب است و همچنین معلم و غیره تا لازم نیاید تسلسل؛ پس اوصاف مذکوره همگی مختص خواهد بود به معصوم.

و چون عقل و نقل هر دو بر اشتراط وجود معصوم و اذنش در وجوب عینی نماز جمعه شهادت می‌دهند، امیدوار است که به اندک تأمل و توجهی حق در نظر ارباب تمییز جلوه گر آید.

قُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَ زَهَقَ الْبَاطِلُ إِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ زَهُوقًا

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۰۷

۵- رساله فی صلاة الجمعة مولی محمد باقر سبزواری خراسانی

[مقدمه]

شرح حال محقق سبزواری

محمد باقر بن محمد مؤمن شریف سبزواری (۱۰۱۷-۱۰۹۰) از علما و فقهای قرن یازدهم هجری است که در عین تبخّر و تخصص در فقه علائق عرفانی نیز داشت و به دلیل داشتن عنوان شیخ الاسلام و امام جمعه اصفهان، همچنین به عنوان یک چهره سیاسی-مذهبی پرنفوذ در این دوره شناخته می‌شد. همین علاقه عرفانی وی سبب شد تا نصرآبادی در زمان حیات او، درباره اش چنین بنگارد:

مولانا محمد باقر از دار المؤمنین سبزواری است؛ عارف معارف یقین و کاشف سرائر علوم دین مبین. مقتدای فحول علما و پیشوای زمره فضلا. عبادت از آب وضویش با طراوت، و گلستان معرفت از اهتزاز نفس مبارکش همدوش نضارت. به قوت بی تعلقی از قید علائق وارسته و به نسبت زهد و تقوای ایشان مرغان سبزواری تحت الحنک بسته. در اوایل شباب دوش به دوش آگاهی جهت تحصیل به اصفهان آمده، در علوم نظری از تلامذه میر ابو القاسم فندرسکی (م ۱۰۵۰) و قاضی معز بوده. در علوم دین و ضبط حدیث با آخوند ملا حیدر علی اصفهانی و ملا حسن علی ولد ملا عبد الله شوشتری مباحثه نموده. الحال فحول علما از مدرس مبارک فیض وافر می‌برند و از علما اجازه نماز جمعه یافته، در اصفهان مبادرت می‌نمایند. «۱»

برخی از دیگر معاصران وی از جمله شیخ حر عاملی، سید علی خان مدنی و میر محمد صالح خاتون آبادی هم از وی به بزرگی یاد کرده‌اند. «۲» اما در این میان شاگرد وی

(۱) تذکره نصرآبادی «تذکره الشعراء»، ج ۱، ص ۲۲۰ (تصحیح محسن ناجی نصرآبادی، تهران، ۱۳۷۸)

(۲) بنگرید: خاندان شیخ الاسلام اصفهان، ص ۵۶-۵۷ (از امل الامل، سلفه العصر ص ۴۹۱) و حدائق المقربین.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۰۸

عبدالحسین خاتون آبادی اطلاعات بسیار جالبی درباره وی به دست داده که می‌تواند ابعاد مختلف زندگی علمی و سیاسی وی را روشن کند. وی در ذیل حوادث سال ۱۰۹۰ می‌نویسد:

وفات استادى و استنادى و من هو أشفق من والدى، المحقق المدقق، التحرير الفاضل، ذى الاعراق الطيبة و الاخلاق الزاكية ... أعنى آخوندى، مستغنى اللقب، مولانا و مقتدانا مولا محمد باقر السبزواری تغمّده الله بغفرانه و برحمته و رضوانه. و له تصانیف أئینه نفیسه فى العقليات و النقلیات. در هشتم ربیع الاول سنه الف و تسعين در سالی که بیماری بسیار بود و جمعی کثیر از هر طایفه فوت شدند. و از تصانیف آن جناب شرح ارشاد [ذخیره المعاد فى شرح الارشاد] است نود و شش هزار بیت تا کتاب حج، و فى الواقع کتابی است عديم المثال و النظر. و بسیاری از شرح ارشاد را فقیر در خدمت آن جناب خواندم در وقتی که در اصفهان بودم، رحمه الله. و الحال این کتاب مستطاب مرجع فضلا و علما است ... و کتاب کفایه در فقه نوشتند بعد از کتاب شرح ارشاد قریب به سی هزار بیت، کتابی است بسیار نافع مشتمل بر مسائل نافع ضروریه که در متون کتب مشهوره نیست و مسائل غیر ضروریه نادره که در کتب مشهوره هست در آنجا نیست؛ و تمام ابواب فقه در آن کتاب ترصیح یافته الی حدود دیات و مسائل میراث که قلیل الاحتیاج است. و حاشیه بر شرح اشارات مشتمل بر اشارات لطیفه دقیقه، و حاشیه بر شفای بو علی و حواشی غیر مدونه بر کتاب قانون، و حاشیه شبهه استلزام، و حاشیه مقدمه واجب و رساله جواب رساله خدام والامقام علامه العلماء آقا حسینا متعنا الله بطول بقائه، و رساله نماز جمعه به عربی و رساله دیگر در نماز جمعه به فارسی و بسیار مبسوط که در سفر مشهد مقدس مشغول بود. و در سفر مازندران نواب خلد آشیان صاحب قران شاه عباس ثانی، آخوند را تکلیف فرموده، همراه برد، و فقیر نیز در خدمت آن جناب بودم. و بعد از آن سفر، در هزار و هشتاد و دو [۱۰۸۲] به زیارت مشهد مقدس آمدند و فقیر در مشهد بودم. و تولد آخوند در هزار و هفده [۱۰۱۷] بود.

سخی و کریم و غنی الطبع و بسیار بسیار متدین بود، خصوصا در خلوات. و در اخلاق نادره دوران بود و همگی اوقات مواظبت بر

اصلاح اخلاق خود و حقیر داشت و قریب به چهل سال اکثر اوقات خود را به صحبت آن جناب گذرانیدم. «۱» از میان آثار محقق سبزواری دو کتاب ذخیره المعاد و کفایه الاحکام وی به طور مستمر مورد استفاده فقهای بزرگ شیعه بوده و به همین دلیل در آثار بعدی از وی با عنوان صاحب ذخیره و صاحب کفایه یاد می‌شود. شماری از علما از جمله وحید بهبهانی بر کتاب ذخیره حاشیه نوشته‌اند. مرحوم

(۱) وقایع السنین و الاعوام، ص ۵۳۳-۵۳۴ (به کوشش محمد باقر بهبودی، تهران، کتابفروشی اسلامیة، ۱۳۵۲)

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۰۹

مهدوی برای بسیاری از تألیفات وی نسخه‌های در کتابخانه‌های مختلف ایران معرفی کرده است. «۱»

افزون بر میر فندرسکی و قاضی معز و نیز ملا-محمد تقی مجلسی، از دیگر استادان وی یکی هم شیخ بهایی بود که بخشی از گرایش‌های وی به تأثر او از شیخ بهایی بازمی‌گردد.

وی شاگردان فراوان و فرهیخته‌ای نیز داشته است که فهرست بلندی از آنها را مرحوم مصلح الدین مهدوی آورده است. «۲» از فراوانی شاگردان چنین به دست می‌آید که محفل وی، محفلی شاگردپرور بوده است. گفتنی است که آقا حسین خوانساری (۱۰۱۶-۱۰۹۸) شوهر خواهر وی بوده، و فرزندانش از محقق استفاده علمی برده نامشان در زمره شاگردان وی ضبط شده است. «۳» در باب ارتباط وی با حکومت صفوی باید به ارتباط خاص او با خلیفه سلطان اشاره کرد که خود فقیهی بود که بر مسند وزارت تکیه زده و سخت به محقق سبزواری علاقه‌مند بود. بر پایه همین علاقه بود که وی سمت شیخ الاسلامی یافت و چندان این منصب بر قامت وی برازندگی داشت که عنوان شیخ الاسلامی و امام جمعگی همچنان در خاندان وی تا روزگار اخیر باقی ماند. «۴» یکی از آثار محقق سبزواری کتاب روضه الانوار عباسی اوست که آن را برای شاه عباس ثانی نگاشته و در زمره معروف‌ترین سیاست‌نامه‌هایی است که در این دوره تألیف شده است. «۵» همچنین در جریان تاجگذاری شاه سلیمان در شوال سال ۱۰۷۸ خطبه جلوس شاه را بر تخت محقق سبزواری خواند در حالی که علمایی مانند میرزا رفیع‌ای نائینی هم حضور داشتند. «۶»

محقق سبزواری که زندگی تقریباً در معاصرت کامل با فیض کاشانی است، با وی در مسائلی توافق داشت که نشان از همگرایی آنان در این قبیل مسائل دارد. توجه این دو به فلسفه و عرفان و همچنین اشتراک آنان در مباحثی چون نماز جمعه و غنا نشانگر این نوع

(۱) خاندان شیخ الاسلام اصفهان، ص ۸۸-۱۰۰

(۲) خاندان شیخ الاسلام اصفهان، ص ۷۲-۸۷

(۳) در این باره که آیا آقا حسین هم نزد محقق سبزواری تحصیل کرده یا نه، بنگرید: دو گفتار، علامه سید محمد علی روضاتی، صص ۸-۹

(۴) بنگرید: روضات الجنات، ج ۲، ص ۶۸. درباره خاندان شیخ الاسلام اصفهان که از نسل وی منشعب شده‌اند بنگرید به کتاب استاد مصلح الدین مهدوی با همین عنوان «خاندان شیخ الاسلام اصفهان». اصفهان، گلبهار، ۱۳۷۲

(۵) درباره آن بنگرید: صفویه در عرصه دین، فرهنگ و سیاست، ج ۱، مبحث «گزیده اندیشه و فقه سیاسی شیعه در دوره صفوی».

(۶) وقایع السنین و الاعوام، ص ۵۲۹

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۱۰

همگرایی آنان است. گفتنی است که فیض کاشانی در الشهاب الثاقب خود که در اثبات وجوب عینی نماز جمعه است، از محقق

سبزواری با عنوان فقیه العصر و فاضل الزمان یاد کرده است. «۱»

محقق سبزواری در روزگار خود منتقدانی هم داشته است که برخی به دلیل ارتباط وی با حکومت و داشتن منصب شیخ الاسلامی و امام جمعگی و برخی هم به دلیل اعتراض به شماری از فتاوی او با وی از در مخالفت درآمدند. شاید معروف‌ترین آنها شیخ علی عاملی (م ۱۱۰۳) نواده شهید ثانی است که با شدت و حدت هر چه تمامتر به وی تاخته و تندترین اتهامات را به وی نسبت داده است. بیشتر اعتراض وی درباره فتاوی او در مسأله غنا، عدم مفطر بودن غبار غلیظ، عدم نجاست اهل کتاب و تعریف غروب به زمان استتار قرص خورشید می‌باشد. وی این مطالب را در رساله‌ای که در تحریم غنا نوشته و بیشتر آن در رد محقق سبزواری است آورده است. «۲» از دیگر منتقدان او یکی هم عبد الحی رضوی است که در حدیقه الشیعه ضمن بحث از نماز جمعه، سخت به محقق سبزواری و فرزندان وی که در مسجد حکیم اصفهان اقامه جمعه می‌کرده‌اند، حمله کرده است. متن رساله عبد الحی را در باره نماز جمعه در همین مجموعه آورده‌ایم.

محقق سبزواری در هشتم ربیع الاول سال ۱۰۹۰ در اصفهان در گذشت. پس از آن جنازه وی را به مشهد منتقل کرده در مدرسه میرزا جعفر این شهر دفن کردند که مرقد وی تاکنون مزار مؤمنین است. در این سرداب قبر شمار دیگری از علمای آن روزگار است که از آن جمله شیخ علی نواده شهید ثانی و فرزندش شیخ حسین، شیخ حر عاملی و فرزندش، و ملا میرزا شیروانی می‌باشد. «۳»

محقق سبزواری و نماز جمعه

محقق سبزواری اعتقاد به وجوب عینی نماز جمعه داشت و علاوه بر آن که آن را به طور مرتب در اصفهان اقامت می‌کرده، دو اثر فقهی یکی به فارسی و دیگری به عربی، در این باره نوشت. محقق در این دیدگاه خود متأثر از رساله نماز جمعه شهید ثانی بوده و اکثر قریب به اتفاق اقوال و آرای فقهای پیشین را به نقل از رساله شهید آورده است. رساله فارسی وی مورد نقد میرزا علی رضا تجلی قرار گرفت و ملا محمد سراب از شاگردان محقق سبزواری

(۱) فیض کاشانی، الشهاب الثاقب، صص ۵۲-۵۳

(۲) بنگرید به خلاصه آن رساله درج شده در روضات الجنات، ج ۲، ص ۷۱-۷۷؛ خاندان شیخ الاسلام اصفهان، ص ۶۲

(۳) بنگرید: خاندان شیخ الاسلام اصفهان، ص ۱۱۸-۱۲۰

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۱۱

به امر استاد خویش به آن پاسخ داد. هدف اصلی محقق سبزواری در این رساله پاسخی به اعتراضاتی است که درباره اقامه نماز جمعه در این دوره وجود داشته است. به علاوه، به طوری که خود در چند مورد در این رساله یادآور شده است، وی شاهد سستی و اهمال عامه و علما در برگزاری نماز جمعه بوده است. از این رو لازم دانسته تا این دو رساله را بنگارد.

محقق سبزواری در روش فقهی خود، به طور اصولی در فقه تابع مکتب محقق کرکی (م ۹۴۰) نیست، بلکه به نوعی در امتداد مکتب مقدس اردبیلی (م ۹۹۳) است که طی چند دهه در کنار مکتب کرکی جای خود را در حوزه علمی اصفهان به دست آورده بود. این مسأله که محقق سبزواری در این رساله به ارتباط فکری و استدلالی میان کرکی با بزرگان مکتب حله، یعنی علامه و محقق تصریح کرده و وی را سخت متأثر از مکتب حله می‌داند، نشان می‌دهد که وی دقیقاً تشخیص می‌داده است که نحله‌ای که وی به آن متکی است، نحله حله نیست.

در این زمینه، همان گونه که اشاره شد، وی با فیض کاشانی شریک بوده است؛ گرچه به نظر می‌رسد روش فقهی محقق سبزواری بیش از فیض کاشانی از سبک نگارش‌های اجتهادی مکتب حله بهره برده است. این قبیل محققان، از که رأیی بر خلاف اجماعات

معمول در آثار مکتب حله بدهند، ابایی ندارند؛ به همین دلیل محقق سبزواری از این که کسانی شهید ثانی را متهم کرده‌اند که عقیده تازه‌ای آورده نکوهش کرده و از این گروه با عنوان «رعاع و سفلة الناس» یاد کرده گلایه کرده است که اینان به مشهورات زمانه خویش عادت کرده و جرأت مقابله را ندارند.

ما در تصحیح رساله حاضر از دو نسخه استفاده کرده‌ایم. یکی نسخه شماره ۲۱۲۴۷ آستان قدس رضوی با تاریخ کتابت ۱۳۴۱ ق و دیگر نسخه شماره ۳۰۳۲ کتابخانه مرحوم آیت الله مرعشی گویا با تاریخ ۱۲۲۵ ق.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۱۳

[المدخل]

بسم الله الرحمن الرحيم و به اعتمادی الحمد لله الّذی فرض علی عباده المؤمنین السّعی إلى ذکره لینالوا به الرّحمه و الرّضوان، و حدّره و نهاهم عن الانتهاء عنه لیحذروا و یتوقّوا عن الشّقوة و الخسران؛ و الصّلاه و السلام علی أفضل الأنبیاء محمّد، أفضل من أقام عمود الدین و أظهر شعائر الإیمان، و علی آله الطاهریں الذین أوضحو أسرار السنّه و بینوا أحكام القرآن.

و بعد فیقول المفتقر إلى رحمة الله الباری محمد باقر بن محمد مؤمن السبزواری: إنّی لَمّا تأملت القرآن و الأحادیث النبویّه، و تصفّحت الآثار المنقولّه عن الصادقین أصحاب العصمه و الطهاره، و جدت الصلاه الجمعه من أكّد الفرائض و أبلغها، و أعظم الطاعات و أكبرها، حتی قیل إنّه أعظم الطاعات بعد الإیمان؛ و مع هذا رأیت أهل زماننا و أبناء عصرنا حتّی علماءهم و صلحاءهم و کبراءهم و عظماءهم مطبّقون علی ترکها، متفقون علی إهمالها و هجوها حتی اندرست هذه الطاعة الشریفه فی بلاد الإیمان، بل ذکرها لم یقرع الأسماع و لم یظنّ الاذان.

فرأیت أن أذکرهم فی هذه الرساله حدیث هذا الصدیق المهجور و أذکر لهم مکان هذا الأمر المستور، لعلّ هذا التذکیر یفید فائده فی أمر الدین، و یجذب القلوب إلى إذعان الحقّ و تسلیم الیقین. مع علمی بأنّ الناس علی قسمین: قسم منهم ترکوا الحقّ و رفضوه و قارفوا الباطل و التزموه، فاستوقدوا نار العصبیّه و استحملوا أوزار الحمیّه، فهم أعداء الحقّ و خصماء الدین و قطع طریق عباد الله الطالبین، فهؤلاء لا ینفعهم قول و لا خطاب، و لا یؤثر فیهم دعوه و لا کتاب.

و لیس کلامی معهم، بل أقول مخاطبا لمن نظر فی هذه الرساله من الطائفه الأخری ممّن اتقى طریق الجور و الاعتساف، و لازم منهاج العدل و الإنصاف، عباد الله الخائفین یوم المعاد، السالکین مسلك الصلاح و السداد، إنّی بذلت مجهودی فی تحقیق ما أودعت فی هذه المقالّه و أظهرت فی أثناء هذه الرساله، فاستنصحنونی و ناصحنونی و لا- تستغشونی و لا- تغاشونی و اجلوا أنظارکم و أنعموا أفکارکم بعد تخلیص التیّه و رفض الهوی، فإنّه أعظم صاّد عن الحقّ و حاجز عن الصواب، فإن دعاکم نظرکم و تدبّرکم إلى الموافقه فنعم المراد و الوفاق، و إن کان الأمر علی غیر ذلك فلا ترضوا بضلالی بزعمکم و خطائی علی عقیدتکم بل

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۱۴

اجتهدوا فی الدّعوه إلى الصواب لتنالوا به عظیم الأجر و الثواب.

علی أنّی أعلم أنّ الناس تفرقا فی أفکارهم و اختلافا فی أنظارهم و تشتتا فی آراءهم و تشعبا فی أهواءهم، و لکن الغرض إهداء التّصیحه بالقلب و اللسان و بذل الجهد بحسب الإمكان، و الله سبحانه سیجمعها فی موقف الحساب و معرض السؤال و الجواب، فهناک یتوی الوضیع و الشریف، و الله یقضی بالحقّ و لا یحیف و اتّقوا یوماً تُرْجَعُونَ فیه إلى الله ثمّ تُوفی کُلُّ نَفْسٍ ما کَسَبَتْ وَ هُمْ لَا یُظْلَمُونَ. «۱»

و اعلم أنّ لأصحابنا الإمامیه فی صلاه الجمعه فی زمان غیبه الإمام المعصوم علیه السلام أقوالا:

القول الأول: الوجوب التخییری: بمعنی أنّ المکلّف مخیر بین إیقاعها ظهرا و إیقاعها جمعه، و هو قول أكثر المتأخّرین عن الشیخ أبی

جعفر الطوسی، و أما الشيخ فقد صرح بهذا القول في مصباح المتهجد لكنه عبر بلفظ الاستحباب، «۲» و كلامه في النهاية و المبسوط و الخلاف قابل للحمل على الوجوب العيني بل ظاهره ذلك كما سيجيء تحقيقه، بل و ربما عبر بعضهم بالجواز، و مراده به المعنى الأعم، المقابل للتحريم، و عبر بعضهم بالاستحباب و مرادهم به الاستحباب العيني أو استحباب الاجتماع، فلا ينافي الوجوب التخيري؛ و صرح كثير منهم بأنه لا يصلحها إلا بتية الوجوب، و قد يدعى اتفاقهم عليه و أصحاب هذا القول متفقون على أن الجمعة أفضل من الظهر. و المستفاد من كلام أكثر أصحاب هذا القول عدم اشتراط الفقيه في صحه الجمعة كما سيجيء تحقيقه.

القول الثاني، التحريم: و إليه ذهب سلار بن عبد العزيز، «۳» و محمد بن ادریس، «۴» و هو المحكى عن ظاهر المرتضى في المسائل الميفارقيات، «۵» و كلامه ليس بصريح في ذلك كما اعترف به جميع من نقل ذلك عنه. قاله الشهيد الثاني في رسالته الشريفة المعمولة في وجوب تحقيق صلاة الجمعة؛ و قال فيها أيضا: و مثل هذا القول الشنيع المخالف لجمهور المسلمين و صريح الكتاب و السنّة لا ينبغي اثباته و نسبه بمثل هذا الفاضل بمجرّد الظهور، بل لا بدّ فيه من التحقيق؛ ثم قال و إنّما كان ظاهره ذلك من غير تحقيق، لأنّ السائل لما سأله عن صلاة الجمعة هل تجوز خلف المؤلف و المخالف جميعا، أجاب بما هذا لفظه: «لا جمعة إلا مع إمام عادل أو من نصبه الإمام». فالحكم على ظاهر هذه العبارة واضح، و هي مع ذلك تحتمل خلاف ظاهرها من وجهين:

(۱) بقره، ۲۸۱

(۲) مصباح المتهجد، ص ۳۶۴

(۳) المراسم، ص ۲۶۱

(۴) السرائر، ج ۱، ص ۲۹۰، ۲۹۳

(۵) جواب المسائل الميفارقيات (رسائل الشريف المرتضى)، ج ۱، ص ۲۷۲

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۳۱۵

أحدهما: حمل النفي الموجه إلى الماهية إلى نفي الكمال كما هو واقع كثيرا في الكتاب و السنّة. و يؤيد هذا الوجه أنه قال في كتابه الفقه الملكي «۱»: الأحوط أن لا تصلّى الجمعة إلا بإذن السلطان و إمام الزمان؛ لأنها اذا صلّيت على هذا الوجه انعقدت و جازت بإجماع، و إذا لم يكن فيها إذن السلطان لم يقطع على صحتها و أجزاءها. هذا لفظه، و هو ظاهر في أن إذن الإمام معتبر اعتبار كمال و احتياط لا تعين.

و الثاني: حمل المنع من الصلاة بدون إذن الإمام العادل مع إمكان إذنه لا مطلقا، كما هي عادة الأصحاب على ما ستقف عليه إن شاء الله من عباراتهم، فإنهم يطلقون اشتراط إذنه في الوجوب ثم يجوزون فعلها حال الغيبة بدونه مريدين بالاشتراط على تقدير إمكانه. يؤيد هذا الحمل لكلام المرتضى رحمه الله على الخصوص قوله في الكتاب المذكور سابقا: «و الأحوط أن لا تصلّى الجمعة إلا بإذن السلطان، إلخ»؛ لأنّ إذنه إنّما يكون أحوط مع إمكانها لا مطلقا، بل الاحتياط مع تعدّرها في الصلاة بدونها امتثالا لعموم الأمر من الكتاب و السنّة و غيرهما من الأدلّة، و مع قيام الاحتمال يسقط القول بنسبته إلى المرتضى رحمه الله على التحقيق و إن كان ظاهره ذلك. «۲» انتهى.

و يحتمل أن يكون المراد بمن نصبه الإمام أعم من الفقيه، فإنّه نائب الإمام عليه السّلام في القضاء و الإفتاء و إقامة الحدود عند الأصحاب و النصوص متظافرة به، و نقل بعضهم الاتفاق عليه؛ و قد اعترف العلامة في المختلف «۳» و الشهيد في شرح الارشاد «۴» و ابن فهد في المهذب «۵» في هذه المسألة بأنّ الفقيه داخل فيمن نصبه الإمام، فلا بعد في تنزل كلام السيد عليه. و يحتمل أن يكون مراده بالمنصب المعنى الشامل لمن أذن له الأئمة الماضون عليهم السّلام كما أشار إليه الشيخ في الخلاف. و يحتمل أن يكون مراده بالإمام الأوّل، إمام الجماعة و بالثاني إمام الأصل. و لعلّ في تنكير الأوّل و تعريف الثاني تأييدا لهذا.

و نسب الشهيد رحمه الله في البيان القول بالتحريم إلى أبي الصلاح مع أنه نسب إليه في شرح الإرشاد القول بالاستحباب وفاقا لغيره كالعلامة وغيره. و حكم الشهيد الثاني بخطاء النسبتين؛ و إنَّ المصْرَحَ به في كلام أبي الصلاح الوجوب العيني و هو متَّجه كما سيجيء. و نسب الشيخ فخر الدين و الشيخ على هذا القول إلى الشيخ في الخلاف، و هو خطأ بل كلام الشيخ في

(۱) الظاهر أنَّ هذا الكتاب فقد و لم يصل إلينا، و ذكره ابن شهر آشوب في معالم العلماء ص ۷۰، و الطهراني في الذريعة ج ۱۶، ص ۲۹۲

(۲) راجع رسالة الشهيد في نفس هذه المجموعة.

(۳) المختلف، ج ۲، ص ۲۵۳

(۴) غايه المراد، ج ۱، ص ۱۶۳-۱۶۴

(۵) المهذب البارع في شرح مختصر النافع، ج ۱، ص ۴۱۴

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۳۱۶

الخلاف ظاهره الوجوب العيني، و لو نوقش في ذلك فهو دائر بين الوجوب التخيري و العيني، لا يحتمل غيرهما كما سيجيء تحقيقه. و قوى هذا القول العلامة في المنتهى «۱» و في كتاب الأمر بالمعروف عن التحرير، «۲» و وافق المشهور في سائر كتبه. و في الذكرى بعد تصحيح الجواز أولا- و ميلًا إلى الوجوب العيني ثانيا، قال: و هذا القول يعني قول أصحاب التحريم متوجّه و إلّا لزم القول بالوجوب العيني، و أصحاب القول الأول لا يقولون به. «۳» و بالجملة كلامه في الذكرى لا يخلو عن اضطراب ما سيجيء بيانه. و في البيان «۴» وافق المشهور. و ظاهر كلامه في اللمعة «۵» الوجوب العيني بشرط الفقيه، و كلامه في الدروس «۶» دائر بين الوجوب العيني بشرط الفقيه و التخيري.

و ممّا ذكرنا يعلم أنّ المتحقّق بهذا القول ليس إلّا سلّار و ابن ادريس، و أمّا غيرهما ممّن ينسب إليه هذا القول فإنّما لم يصرح به أو رجح عنه؛ و لهذا لم ينقل ذلك إلّا عنهما في كثير من الكتب. و أسنده المحقّق إلى سلّار حسب؛ و من المتأخّرين من ادّعى الإجماع على انتفاء هذا القول بناء على أنّ مخالفة معروف النسب غير قادح في تحقّق الإجماع، و قول الشهيد الثاني «و هو إجماع على قاعدتهم المشهورة» اشارة إلى ما ذكر و فيه تأمل.

القول الثالث: الوجوب التخيري بشرط وجود الفقيه الجامع لشرائط الافتاء و التحريم بدونه:

و إلى هذا القول ذهب المدقّق الشيخ على [الكركي] مدّعيًا أنّ هذا مذهب جمهور القائلين بجوازها في زمان الغيبة. و قطع الشهيد الثاني و من تبعه من المتأخّرين عنه بأنّ هذا القول مختص بالمدقّق رحمه الله و أنّه لا يوافقه عليه أحد من الأصحاب. نعم يتوهم ذلك من بعض عباراتهم و هو متَّجه و سيجيء تحقيق ذلك مفصّلا.

القول الرابع: الوجوب العيني من غير اشتراط الفقيه. و هو قول المفيد في كتاب الإشراف، و المقنعة، و أبي الصلاح، و أبي الفتح الكراجكي. و هو ظاهر ابن بابويه في المقنع و الأمالي و الفقيه. و ظاهر الشيخ رحمه الله في الخلاف بل في المبسوط و التهذيب و النهاية أيضا. و ظاهر الشيخ عماد الدين الطبري، «۷» و الظاهر أنّه قول قدماء الأخباريين جميعا، و اختاره الشهيد الثاني في

(۱) منتهى المطلب، ج ۱، ص ۳۳۶.

(۲) تحرير الأحكام الشرعية، ج ۱، ص ۱۵۸

(۳) ذكرى الشيعة، ج ۴، ص ۱۰۴-۱۰۵ (قم، مؤسسة آل البيت، ۱۴۱۹)

(۴) البيان، ص ۱۸۸-۱۹۰

(۵) بنگرید: شرح اللمعة الدمشقیة، ج ۱، ص ۲۰۹-۳۰۱

(۶) الدروس، ج ۱، ص ۱۸۶

(۷) فی الاصل: الطبرسی. و هو قوله فی کتاب «نهج العرفان الی حقائق الايمان» كما نقل عنه الشهيد الثاني فی رسالته فی تحقیق صلاة الجمعة.

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۳۱۷

رسالته، و نسبه الی الأكثر، لعل مراده القدماء. و تبعه علی هذا أكثر من تأخر عنه من أهل التحقيق كالشيخ حسين بن عبد الصمد الحارثي و السيد علی الصايغ و المحقق الشيخ حسن، و الفاضل السيد محمد صاحب المدارك و مولانا عبد الله الشوشتری و غیرهم ممّا يطول تعدادهم.

و جماعة من أصحابنا المتأخرين معرضون عن حكاية القول بالوجوب العيني بل ادعى العلامة فی التذكرة و النهاية إطباق الأصحاب علی عدم الوجوب العيني فی زمن الغيبة، و تبعه الشيخ علی [الكركي] و الشيخ الشهيد الثاني فی شرح الارشاد «۱» و شرح الألفية؛ «۲» و يظهر من كلامه فی شرح اللمعة «۳» نوع تأمّل فی ذلك لا يخفى علی المتأمل فی كلامه. و فی رسالته اختار القول بالوجوب العيني و بالغ فی ذلك.

و أمّا الشهيد الأول فينقل فی الذكري قولاً بالوجوب العيني، ثمّ أسند عمل الطائفة إلی خلافه، و حكى عن العلامة دعوى الإجماع العيني بشرط الفقيه و لم أجد من صرح باختيار هذا القول إلّا أنّ ذلك ظاهر اختيار العلامة فی المختلف و هو آخر ما صنّفه فی هذا الباب علی ما ذكره بعض العلماء. بيان ذلك أنّه لما حكى قول ابن ادریس بالمنع من صلاة الجمعة فی زمان الغيبة و حكى من احتجاجه الإجماع علی أنّ من شرط الجمعة الإمام أو من نصبه الإمام للصلاة، أجب بمنع الإجماع أوّلاً ثمّ قال.

و أيضا نقول: بموجبه لأنّ الفقيه المأمون منصوب من قبل الإمام، و لهذا يمضى احكامه و تجب مساعدته علی إقامة الحدود و القضاء بين الناس. «۴» فاعترف بهذا الكلام بأنّ المنصوب المعتبر فی صلاة الجمعة شامل للفقيه، فإذا انضاف إلی ذلك دعواهم الإجماع علی الوجوب العيني عند حضور الإمام أو من نصبه عليه القول بالوجوب العيني بشرط الفقيه.

و يقاربه كلام الشهيد فی شرح الإرشاد و ابن فهد فی المهذب؛ و بهذا التقريب يمكن استفادة هذا القول من كلام الشهيد فی اللمعة الدمشقیة حيث قال: ولا- تنعقد إلّا بالإمام العادل أو نائبه و لو كان النائب فقيها مع إمكان الاجتماع فی الغيبة. «۵» و احتمال الشهيد الثاني فی رسالته هذا الاحتمال فی تفسير عبارة اللمعة و استوجهه. و كلامه فی الدروس يحتمل الحمل علی الوجوب العيني و التخيري.

(۱) غاية المراد، ج ۱، ص ۱۶۳-۱۶۴

(۲) المقاصد العلية، ص ۳۵۸

(۳) شرح اللمعة الدمشقیة، ج ۱، ص ۲۹۹-۳۰۱

(۴) المختلف، ج ۲، ص ۲۵۳

(۵) اللمعة الدمشقیة، ص ۳۲ (قم دار الفكر، ۱۴۱۱)

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۳۱۸

و الذى أرجحه من هذه المذاهب و أذهب إليه، القول بالوجوب العيني من غير اشتراط الفقيه؛

فكفى إمام الجمعة العدالة، نعم إذا حصل التعارض بين الفقيه و غيره فى بلد، فالظاهر أن الحق للفقيه و أنه يجب على غير الفقيه البعد بفرسخ أو الايتمام به، لأن الفقيه نائب الإمام و النائب فى حكم المنوب عنه، و لم يبعد أن يكون الحكم كذلك إذا كان أحد الفقيهين أعلم بالتقريب المذكور.

[الحجة الاولى: الآية الشريفة]

و الحجية على مختارنا وجوه: منها قوله تعالى: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ وَ ذَرُوا الْبَيْعَ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ؛ (۱) وجه الاستدلال بهذه الآية الشريفة أن المفسرين اتفقوا على أن المراد بالذكر فى هذه الآية الشريفة صلاة الجمعة أو خطبتها أو هما معا. حكى ذلك غير واحد من العلماء، و الأمر للوجوب على ما تحقق فى موضعه. و المراد بالنداء الأذان. فالمستفاد من الآية الأمر بالسعى إلى صلاة الجمعة لكل واحد من المؤمنين متى تحقق الأذان لأجل الصلاة، إن كان اللازم فى قوله تعالى للصلاة للأجل؛ أو وقت الصلاة إن كان اللام فيه للتوقيت. و حيث كان الأصل عدم التقييد بشرط، يلزم عموم الوجوب بالنسبة إلى زمان الغيبة و الحضور.

و يتوجه إلى هذا الدليل وجوه من الإيراد:

الأول: أن «إذا» غير موضوعه للعموم لغه، فلا يلزم وجوب السعى كلما تحقق النداء، بل يتحقق بالمرّة، و هى عند تحقق الشرط. و الجواب أن «إذا» و إن لم يكن موضوعه للعموم لغه، لكن يستفاد منها العموم فى أمثال هذه المواضع عرفا، إما بحسب الوضع العرفى و إما بحسب القرائن الدالة عليه.

و أيضا نقول: لا يخلو إما أن يكون المراد إيجاب السعى و لو فى العمر مرّة أو إيجابه على سبيل العموم أو إيجابه عند حضور الإمام أو نائب. لا- سبيل إلى الأول، إذ الظاهر أن المسلمين متفقون على أن ليس المراد من الآية إيجاب السعى مطلقا بحيث يتحقق بالمرّة بل أطبقوا على أن المراد بها التكرار. و لا سبيل إلى الثالث لكونه خلاف الظاهر من اللفظ، إذ لا دلالة للفظ عليه و لا قرينه عليه؛ فالعدول عن الظاهر إليه يحتاج إلى دليل واضح. فثبت الثانى و هو المطلوب.

و أيضا نقول: الخطاب عام بالنسبة إلى جميع المؤمنين، سواء تحقق الشرط المدعى بالنسبة إليه أم لم يتحقق، فعلى تقدير تجويز أن المراد بالآية لم يكن التكرار، يلزم إيجاب

(۱) الجمعة: ۹

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۳۱۹

السعى على من لم يتحقق الشرط بالنسبة إليه و لو مرّة؛ و يلزم منه الدوام و التكرار لعدم القائل بالفصل.

الثانى: أن الأمر فى الآية معلق على ثبوت الأذان؛ فمن أين ثبت الوجوب المطلق؟

و الجواب: أنه يلزم بصريح الآية الإيجاب متى تحقق الأذان؛ و يلزم منه الإيجاب مطلقا لعدم القائل بالفصل؛ و اتفاق المسلمين على أن الأذان ليس شرطا لوجوب الجمعة، و لعل فائدة التعليق على الأذن الحث على فعله لتأكد استحباب الأذان لها حتى ذهب بعضهم إلى وجوبه لها؛ و يحتمل أن يكون المراد من النداء دخول الوقت على سبيل الكناية.

لا يقال لنا: إن نعارض و نقول: يستفاد من الآية عدم وجوب السعى عند عدم الأذان، و يلزم من ذلك انتفاء الوجوب فى بعض صور انتفاء الشرط المتنازع فيه، فيلزم منه عدم الوجوب عند عدم الشرط المذكور مطلقا، لعدم القائل بالفصل.

لأننا نقول: إذا حصلت المعارضة بين منطوق كلام و مفهومه فدلالة المفهوم مطروحة باتفاق المحققين. على أن التعليق بالأذان قد خرج مخرج الغالب؛ و يعتبر فى دلالة المفهوم أن لا يكون الأمر كذلك.

الثالث: أن الأمر بها معلق على التّداء لها، و التّداء لها متوقّف على الأمر بها، للقطع بأنّها لو لم تكن مشروعة لم يصحّ الأذان لها فيلزم الدور؛ و أيضا الحكم معلق على الأذان لها و لا يشرع لها إلّا إذا كانت مأمور بها، و تحقّق ذلك بدون الشرط المتنازع فيه ممنوع. و الجواب عن الأوّل أنّ الأمر بها ليس معلق على الأذان لها، بل معلق على الأذان لمطلق الصلاة أو على الأذان مطلقا في وقت الصلاة؛ بيان ذلك أنّ اللام في قوله تعالى «لِلصَّلَاةِ» يحتمل أن يكون للأجل، و يحتمل أن يكون للتوقيت، و «من» في قوله تعالى «مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ» يحتمل أن يكون بيانا ل «إذا» و يحتمل أن يكون بيانا للصلاة بناء على أن يكون اللام للتوقيت، و يحتمل أن يكون للتبويض؛ و على شيء من هذه التقديرات لا يصير المعنى إذا تحقّق النداء للصلاة الجمعة. و يحتمل أن يكون من بمعنى في؛ و حينئذ فالظاهر أن يكون الظرف لغوا متعلّقا بالفعل السابق، و على هذا أيضا لا يفهم كون النداء للصلاة الجمعة. و أما احتمال أن يكون الظرف مستقرا فلا يخلو عن بعد. و على تقدير التسليم كان محصّله إذا نودي للصلاة الكائنة في يوم الجمعة؛ و لا تخصيص فيه بصلاة الجمعة بل مطلق. و لا قرينة هاهنا على العهد حتى تكون الصلاة المذكورة في الآية منصرفه إليه، بل ظاهرها الإطلاق؛ و لعل السرّ في قوله تعالى «فَاسْعَوْا إِلَيْ ذِكْرِ اللَّهِ» دون فاسعوا إليها ذلك.

سَلَمْنَا أَنَّ الْأَمْرَ مَعْلُقٌ عَلَى الْأَذَانِ لَهَا، لَكِنْ مَقْتَضَاهُ ثُبُوتُ الْأَمْرِ عِنْدَ تَحَقُّقِ أَيِّ أَذَانٍ كَانَ، لِإِطْلَاقِ الْمَعْلُقِ عَلَيْهِ، فَكُلُّ أَذَانٍ ثَبِتَ عَدَمُ تَرْتُّبِ الْوَجُوبِ عَلَيْهِ كَانَ خَارِجًا عَنِ هَذَا الْحُكْمِ؛ وَ كَانَ الْبَاقِي مَنْدَرَجًا تَحْتَ الْإِطْلَاقِ. سَلَمْنَا لَكِنَّ الْأَمْرَ مَوْقُوفٌ عَلَى الْمَشْرُوعِيَّةِ وَ الْمَشْرُوعِيَّةُ غَيْرُ مَتَوَقَّفَةٌ عَلَى الْأَمْرِ بِهَا، بَلِ دَوَاذِهِ رِسَالَةٌ فَقَهِي دَرِبَارَةَ نَمَازِ جَمْعِهِ، ص: ۳۲۰

يجوز ثبوته بدليل آخر، فلا يلزم الدور. على أنه يمكن أن يقال يستفاد مشروعية الأذان لها مطلقا من الآية، لأنّ تعلق الإيجاب على الأذان مطلقا يستلزم مشروعية الأذان لها مطلقا إلّا ما خرج بالدليل؛ إذ لا يترتب الإيجاب على أذان غير مشروع، و قد ثبت الملزوم بمقتضى الآية، فثبت اللّازم.

لا يقال الإيجاب معلق على الأذان المشروع، فلا يثبت مشروعية الأذان لها مطلقا بالآية. لأننا نقول: ليس المشروعية قيدا في الأذان المعلق عليه حتى يقدر فيما ذكرنا للإطلاق.

نعم لا يترتب الإيجاب إلّا على أذان يكون في الواقع مشروعاً؛ و بين الأمرين فرق واضح؛ و ممّا ذكرنا يظهر الجواب عن الثاني. الرابع: أنّ الأمر أعمّ من الإيجاب الحتمي و الإيجاب التخيري، فلا يثبت بالآية الوجوب العيني.

و الجواب أنّ الأمر حقيقة في الوجوب العيني، لأنّ ما دلّ على أنّ الأمر حقيقة في الوجوب، دالّ على ذلك كما لا يخفى على من تأمل فيه، و إن اشتبّه ذلك على غير واحد من المتأخرين. على أنّ وجود الأمر مع عدم ثبوت ما يدلّ على تحقّق البدل موجب لتعيين الحمل على الوجوب العيني اتفاقاً و الأمر هاهنا كذلك، لما سيجيء من ضعف ما دلّ على القول بالتخيير.

الخامس: الأمر في الآية متعلق بالسعي، و المدعى وجوب الجمعة.

و الجواب أنّ الغرض من الأمر بالسعي، الأمر إليها على أبلغ وجه و أكده. مع اتفاق المسلمين على وجوبها عند وجوب السعي إليها. و لعل الغرض من لفظ السعي المبالغة في التحريض و الحثّ عليها.

و اعلم أنّ في الآية وجوها من التأكيد و المبالغة ذكرها المفسّرون و غيرهم. قيل «۱»: و لما سمّاها الله تعالى في هذه الآية ذكراً و أمر بها في هذه السورة، و ندب إلى قراءتها في صلاة الجمعة بل قيل أنّه أوجبها تذكيراً للسامعين و تنبيها لهم و تحريضا على فعلها عقبه في السورة التي بعدها يذكر فيها المنافقون بالنهي عن تركها و الإهمال لها و الاشتغال عنها بقوله تعالى يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تُلْهِكُمْ أَمْوَالُكُمْ وَلَا أَوْلَادُكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَ مَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ فَأُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ، «۲» و ندب إلى قراءه هذه السورة فيها أيضا تأكيدا للتذكير بهذا الفرض الكبير. و مثل هذا لا يوجد في غيره من الفروض مطلقاً؛ فإنّ الأمر بها مطلقه مجمله غالبا خالية من مثل هذا التأكيد و التصريح.

(۱) فی الهامش: قاله الشهيد الثاني فی الرسالة.

(۲) المناقون، ۹

دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۳۲۱

[الحجّة الثانية: الأخبار المستفيضة]

الحجّة الثانية و هي أوضح الحجج في هذا الباب الأخبار المستفيضة بل المتواترة من طرق العامية و الخاصة. و لنكتف بذكر أخبار الخاصة و نترك الأخبار العامية على كثرتها و كذلك نترك الأخبار الضعيفة من طرقنا و قوفا على ما يحصل الركون التام إليه. فمن ذلك ما أورده الشيخ أبو جعفر الكليني في الكافي، و الشيخ في التهذيب باسناده إلى الكليني عن أبي بصير و محمد بن مسلم في الصحيح عن أبي عبد الله عليه السلام قال: إن الله تعالى فرض في كل سبعة أيام خمسا و ثلاثين صلاة، منها صلاة واجبة على كل مسلم أن يشهدها إلّا خمسة: المريض و المملوك و المسافر و المرأة و الصبي. «۱»

ففي الخبر على ما فيه من المبالغة و التأكيد و الإتيان بلفظ «الفرض» الدال على تأكد الوجوب، التصريح باللفظ الموضوع للعموم لغه بل هو أوضح الألفاظ فيه حيث قال «في كل سبعة أيام» ثم أردفه بقوله عليه السلام «على كل مسلم» ثم الاستثناء الموجب لزيادة التأكيد في العموم، فلا- خفاء حينئذ في شمول الحكم لزمان الغيبة و الحضور. و مما يؤيده الجمع بين الصلاة الجمعة و غيرها من الصلاة التي لا يختص بحال الحضور.

فإن قلت: شمول الرواية لزمان الغيبة من حيث العموم مسلم، لكن ما دل على اشتراط الوجوب العيني بالإمام أو نائبه الخاص موجب للتخصيص و التقييد جمعا بين الأدلة.

قلت: ستعرف ضعف ما يظن دليلا على ذلك و عدم صلاحيته للحجّة. على أنه لو سلم حجّيته في نفسه لا يصلح لتأويل مثل هذا الخبر الواضح من حيث السند و الدلالة. فإن ارتكاب مثل هذا التخصيص في مثل هذا الخبر في نهاية البعد لا يستقيم ارتكابه إلّا لضرورة شديدة، فإنه يستلزم خروج أكثر أيام الجمع و أكثر المسلمين عن الكليّة المذكورة، لأن أيام ظهور المعصوم عليه السلام على وجه الولاية و الاستيلاء الذي هو مناط الوجوب العيني عند من نفاه في زمن الغيبة قليل جدّا بالنسبة إلى غيرها من الأزمنة؛ فتخصيص الحكم يستلزم خروج أكثر أفراد العام؛ و قد منعه أكثر المحققين من أثمّة الأصول. و هل يستقيم عند الطبايع المستقيمة تجويز أن المعصوم عليه السلام في مقام بيان الحكم الشرعي و إفادته، يبالغ في وجوب شيء و يقول أنه واجب في كل أسبوع على كل مسلم إلّا جماعة خاصّة من المسلمين، و مع ذلك لا يثبت هذا الحكم لأحد من أهل عصره عليه السلام لا لمعظم المسلمين بل يثبت لطائفة من المسلمين فيما مضى في قليل من الأزمنة السابقة، و قليل من الأزمنة الآتية في آخر الزمان،

(۱) الكافي ج ۳، ص ۴۱۸، باب وجوب الجمعة و على كم تجب، ح ۱؛ تهذيب الاحكام ج ۳، ص ۱۹، ح ۶۹، باب العمل في ليله الجمعة و يومها، ح ۶۹.

دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۳۲۲

أعني زمان النبي صلى الله عليه و آله و زمان خلافة أمير المؤمنين عليه السلام و زمان خلافة القائم عليه السلام و ذلك بناء على أن المراد بزمان الحضور المعتبر في الوجوب العيني عندهم، زمان الحضور على سبيل السيلطنة و الاستيلاء لا مطلقا [كما] صرح بذلك جماعة من الأصحاب.

فإن قلت: يجوز أن يكون المراد بالفرض أعم من الوجوب التخييري، فلا يدل الخبر على الوجوب العيني.

قلت: قد مرّ ما يصلح جواباً لهذا على أن الاستثناء ينافي هذا؛ لأنّ الوجوب التخييري ثابت بالنسبة إلى أكثر من ذكر في المستثنى. ومن ذلك ما رواه الشيخ الصدوق أبو جعفر محمد بن بابويه في من لا يحضره الفقيه، عن زرارة، باسناده الصحيح عن أبي جعفر عليه السلام أنّه قال: إنّما فرض الله عزّ وجلّ على الناس من الجمعة إلى الجمعة خمسا و ثلاثين صلاة، منها واحدة فرضها الله عزّ وجلّ في جماعة و هي الجمعة و وضعها عن تسعة: عن الصغير، و الكبير، و المجنون، و المسافر، و العبد، و المرأة، و المريض، و الأعمى، و من كان على رأس فرسخين؛ «١» إلى آخر الخبر.

و من ذلك ما رواه الكليني باسنادين: أحدهما من الحسان بإبراهيم بن هاشم، و الآخر صحيح عند جماعة من المتأخرين، لكنّه خلاف التحقيق إلّا أنّ انضمامه إلى الأوّل يوجب زيادة القوّة و الوثوق، مع أنّ حسنة إبراهيم بن هاشم ملحقة عند جماعة من الأصحاب بالصحيح، عن زرارة عن أبي جعفر عليه السلام قال عليهم السلام فرض الله عزّ وجلّ إلى آخر ما نقلته عن الفقيه. و وجه الاستدلال بهذا الخبر قريب من السابق.

من ذلك ما رواه الصدوق، عن زرارة، باسناده الصحيح، قال قلت: لأبي جعفر عليه السلام: على من تجب الجمعة؟ قال: تجب على سبعة نفر من المسلمين و لا جمعة لأقل من خمسة المسلمين أحدهم الإمام، فإذا اجتمع سبعة و لم يخافوا أمهم بعضهم و خطبهم. «٢» و وجه الاستدلال بهذا الخبر أنّه عليه السلام قال «تجب على سبعة نفر من المسلمين» من غير استفصال مع كونه عليه السلام في مقام البيان؛ فيدلّ على ثبوت الحكم على سبيل العموم من غير تخصيص و تقييد. و مما يعضد التعميم و يؤكّده الاكتفاء بهذا الجواب في جواب السؤال ب «من» الموضوعه للسؤال عن التشخيص و التعيين و الخصوصية لا الكمّ و المقدار؛ فكأنّه عليه السلام قال لا يعتبر فيه خصوصية إلّا اعتبار السبعة من المسلمين. ثمّ أكّده عليه السلام لزيادة البيان و التوضيح بقوله: «فإذا اجتمع سبعة» و هو كلام واضح الدلالة عرفاً أو بحسب القرائن الحالية و المقالية على العموم. و قوله عليه السلام أمهم بعضهم على سبيل الإطلاق من غير تخصيص بالإمام و النائب

(١) الكافي، ج ٣، ص ٤١٩؛ من لا يحضره الفقيه، ج ١، ص ٤٠٩؛ التهذيب، ج ٣، ص ٢١

(٢) فقيه ج ١، ص ٢٦٧؛ وسائل الشيعة ج ٧، ص ٣٠٤.

دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ٣٢٣

مما يوضح المدعى جدّاً. و احتمال إرادة المعنى الشامل للوجوب التخييري مندفع بما ذكرنا سابقاً، و بأنّ الوجوب التخييري لا يختصّ بالسبعة، بل يثبت للخمسة أيضا على ما حقّقه في شرح الإرشاد.

و من ذلك ما رواه الشيخ أبو جعفر الطوسي، عن منصور، في الصحيح، عن أبي عبد الله عليه السلام: يجمع القوم يوم الجمعة إذا كانوا خمسة فما زاد، فإن كانوا أقل من خمسة فلا جمعة لهم، و الجمعة واجبة على كلّ أحد، لا يعذر الناس فيها إلّا خمسة. «١» و وجه الدلالة في هذا الخبر غير خفيّ بعد الإحاطة بما سبق.

من ذلك ما رواه الشيخ عن أبي بصير و محمّد بن مسلم في الصحيح عن أبي جعفر عليه السلام قال:

من ترك الجمعة ثلاث جمع متواليه طبع الله على قلبه. «٢» و في معناه غيره من الأخبار من طريق العامة و الخاصة.

و وجه الدلالة فيه عموم لفظه «من» الشاملة لزمان الغيبة و الحضور. و في الخبر من المبالغة و التأكيد ما لا يخفى؛ فإنّ الطبع و الختم و الرين ممّا شاع استعماله في الكتاب و السنة في الكفار الذين لا يستعدّون لقبول الحقّ و لا يقبلون لظهور الإيمان في قلوبهم، فصاروا ممّن لا يؤثر فيهم الدعوة و الكتاب، و لا يرجعهم عن الباطل التعنيف و الاستعتاب.

و من ذلك ما رواه الشيخ في الصحيح عن زرارة، قال: قال أبو جعفر عليه السلام: الجمعة واجبة على من إن صلّى الغداة في أهله أدرك الجمعة؛ و كان رسول الله صلى الله عليه و آله إنّما يصلّي العصر في وقت الظهر في سائر الأيام، كي إذا قضاوا الصلاة مع

رسول الله صلى الله عليه وآله رجعوا إلى رحالهم قبل الليل و ذلك سنّة إلى يوم القيامة. (۳)
و ظاهر الخبر و سياقه إيجاب الجمعة على الناس بعد تحقّقه؛ فالاستدلال به على الوجوب العيني إنّما يستقيم بعد ثبوت المشروعيّة؛ فهو
حجّة على القائلين بالوجوب التخييري لا على القائلين بالتحريم إلّا بضرب من التكلف.
و من ذلك ما رواه الكليني عن محمّد بن مسلم و زرارة في الحسن بإبراهيم بن هاشم، عن أبي جعفر عليه السّلام فقال: تجب الجمعة
على كلّ من كان منها على فرسخين، إذا كان الإمام عادلا. (۴)
و من ذلك ما رواه عن محمّد بن مسلم في الحسن بإبراهيم قال: سألت أبا عبد الله عليه السلام عن

(۱) التهذيب، ج ۳، ص ۲۳۹، حديث ۶۳۶؛ الاستبصار، ج ۱، ص ۴۱۹، حديث ۱۶۱۰؛ وسائل الشيعة، ج ۷، ص ۳۰۴-۳۰۵، الباب ۲
من ابواب صلاة الجمعة و آدابها، حديث ۷
(۲) تهذيب الاحكام ج ۳، ص ۲۳۸، ح ۶۳۲، باب العمل في ليلة الجمعة و يومها، ح ۱۴.
(۳) التهذيب، ج ۳، ص ۲۳۸
(۴) قاضي نعمان، دعائم الاسلام، ج ۱، ص ۱۸۱، نوري، مستدرک الوسائل، ج ۶، ص ۱۲ از دعائم
دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۳۲۴

الجمعة فقال: تجب على من كان منها على فرسخين، فإن زاد على ذلك فليس عليه شيء. (۱)
و روى الشيخ، الخبر الأول من هذين الخبرين بإسناد فيه على بن السندی و ليس في شأنه توثيق يعتدّ به، و الخبر الثاني معلّقاً عن عليّ
بن إبراهيم بسائر الإسناد. و وجه الدلالة في هذه الأخبار نحو ما مرّ في الخبر السابق عليها.
و من ذلك ما رواه الشيخ عن عبد الملك في الموثق بعبد الله بن بكير، عن أبي جعفر عليه السلام قال، قال: مثلك يهلك و لم يصلّ
فريضة فرضها الله!»، قال: قلت: كيف أصنع؟ قال: «صلّوا جماعة»، يعني الجمعة. (۲) و إنّما جعلنا هذا الخبر من الموثقات جريا على
المشهور، بناء على أنّ ابن بكير فطحّيّ؛ و أمّا التحقيق فإنّه يقتضى أن لا يقصر هذا الخبر عن الصحاح بل يزيد على بعضها، لأنّ المعتبر
في باب الروايات و الظنّ الحاصل بها، الوثوق بصدق الزاوي و ضبطه، و أصل المذهب ممّا لا مدخل له في هذا الباب إلّا في أخبار
تتعلّق به، فهناك لا يبقى الظنّ لمكان الغرض الموجب للتهمّة و الظنّة، و على ذلك كان مدار عمل المتقدّمين من الأصحاب على ما
يظهر بالتتبع، و حيث كان ابن بكير ممّن أجمعت العصابة على تصحيح ما يصحّ عنه على ما ذكره ابو عمرو الكشّي و يفهم من كلام
الشيخ في العدة مع توثيق أئمة الرجال له، كان الظنّ الحاصل بخبره لا يقصر عمّا يحصل بغيره من الصحاح.
و ممّا يؤيد ذلك أنّ الأصحاب كانوا شديدي الاحتراز عن مخالفيهم في المذهب، و العادة تقضى بأنّ الاحتياط يقع في توثيق المباين
في المذهب أكثر من الموافق، و مع ذلك فتوثيقهم له و خلطهم به و رواية أجلاءهم عنه كابن أبي عمير و صفوان و غيرهما لا يكون
إلّا لكمال و وضوح صدقه و ضبطه و ثقته عنده؛ و إن أحطت بكنه القاعدة التي نراعيها و نجعلها مركز رحي العمل بأخبار الآحاد لم يبق
لك ريب فيه و في نظائره إلّا أنّ المقام يقصر عن تفصيله و تبينه.

و من ذلك ما رواه الشيخ عن محمد بن مسلم في الموثق بإبراهيم بن عبد الحميد، عن أبي جعفر عليه السلام قال: تجب الجمعة على
من كان منها على فرسخين و معنى ذلك إذا كان الإمام عادلا، و قال إذا كان بين الجماعتين ثلاثة أميال فلا بأس أن يجمع هؤلاء و
يجمع هؤلاء و لا- يكون بين الجماعتين أقلّ من ثلاثة أميال، و اعلم أنّ للجمعة حقّا قد ذكر عن أبي جعفر عليه السلام أنّه قال لعبد
الملك مثلك يهلك و لم يصلّ فريضة فرضها الله عزّ و جلّ، قال قلت: كيف أصنع؟ قال صلّها جماعة يعني الجمعة. (۳)

(۲) التهذیب، ج ۳، ص ۲۳۹، ح ۶۳۸؛ الاستبصار، ج ۱، ص ۴۲۰، ح ۱۶۱۶؛ وسائل الشیعة، ج ۷، ص ۳۱۰، الباب ۵ من ابواب صلاة الجمعة و آدابها ح ۲

(۳) التهذیب، ج ۳، ص ۲۳۹، ح ۶۳۸؛ الاستبصار، ج ۱، ص ۴۲۰، ح ۱۶۱۶؛ وسائل الشیعة، ج ۷، ص ۳۱۰، الباب ۵ من ابواب صلاة الجمعة و آدابها ح ۲

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۲۵

وجه الاستدلال بهذین الخبرین تعبیره علیه السّلام عبد الملک ترکه صلاة الجمعة و الحكم بانه ممّا فرض الله علیه، مع أنّ الظاهر أنّه علیه السّلام لم ينصب لصلاة الجمعة أحدا؛ ففيه دلالة على أنّ الوجوب العینی غیر مشروط بالشّروط المتنازع فيه. و ينضاف إلى ذلك الأمر به فی آخر الخبر.

فإن قيل: الأمر فی هذا الخبر لا يدلّ على العموم، إذ يجوز أن يكون الوجوب مستندا إلى إذن الإمام علیه السّلام و قد نبه علیه العلامة فی النهاية، فلا يلزم من ذلك انسحاب الحكم إلى غیر عبد الملک.

نقول: المعتمد عند القائل بالشّروط المذكور أن يكون إمام الجمعة الإمام أو من نصبه الإمام لها، إمّا بخصوصها أو تبعا للأماره، و ليس فی الخبر أنّ الإمام علیه السّلام نصبه إماما للجمعة و إنّما أمره بصلاتها أعمّ من فعله لها إماما أو مأمونا، و ليس فی الخبر زيادة على الأوامر المطلقة الدالة على الوجوب على سائر المكلفین، فإن كان هذا كافيا فی حصول الشرط فلتكن تلك الأوامر كافية فيه، فيكون كلّ مكلف مأذونا فيها جامعا لما اعتبروه من الشرط فترتفع ثمرة الخلاف. و أيضا الأمر ورد بطريق يشمل له و لغيره من المكلفین، فلم يكن مختصّا به.

و من ذلك ما رواه الشيخ عن عمر بن يزيد فی الصحيح عن أبي عبد الله علیه السلام: إذا كانوا سبعة يوم الجمعة فليصلوا فی جماعة؛ و ليلبس البرد و العمامة و ليتوكأ على قوس أو عصا و ليعقد قعدة بين الخطبتين و يجهر بالقراءة و يقنت فی الركعة الاولى منها قبل الركوع. (۱)

و من وراء ذلك عن الفضل بن عبد الملک فی الموثّق، قال سمعت أبا عبد الله علیه السّلام يقول: إذا كان قوم فی قرية صلّوا الجمعة أربع ركعات، فإن كان لهم من يخطب، جمّعوا إذا كانوا خمسة نفر، و انما جعلت الركعتين لمكان الخطبتين. (۲)

و هذه الرواية جعلناها من الموثّقات جريا على المشهور، و لا يبعد إلحاقه بالصّحاح، إذ ليس فی طريقه من يتوقّف فی شأنه إلا أبان بن عثمان، و هو ممّن أجمعت العصابة على تصحيح ما يصحّ عنه.

وجه الاستدلال فی هذین الخبرین عموم الأمر بالنسبة إلى السبعة و الخمسة من غير تخصيص بحصول الشرط المتنازع فيه، لكنّ الاستدلال بهما يتوقّف على أن يكون الأمر و ما فی معناه فی أخبارنا للوجوب؛ و من لم يسلم ذلك لم يصلح له الاحتجاج بهما. و على كلّ تقدير فالخبران دالّان على الوجوب المطلق.

و مما يدلّ علیه أيضا ما رواه الشيخ عن محمّد بن مسلم فی الصحيح عن أحدهما عليهم السلام قال: سألته عن أناس فی قرية، هل يصلّون الجمعة جماعة؟ قال: «نعم يصلّون أربعا إذا لم يكن لهم

(۱) التهذیب، ج ۳، ص ۳۴۵؛ وسائل الشیعة ج ۷، ص ۳۱۳ و المؤلف ذكر الرواية فی المتن ناقصا فنقلناه بتمامها).

(۲) الاستبصار، ج ۱، ص ۴۲۰، ح ۱۶۱۴

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۲۶

من يخطب». (۱)

و الظاهر أنّ محمّد بن مسلم سأل عن صلاة الجمعة لا الظهر يوم الجمعة؛ فقله علیه السّلام «يصلّون أربعا» بعد قوله «نعم» بمنزلة

التأكيد له، فكأنه قال إنما يختص الأرب بصورة لم يكن من يخطب؛ وفيه تأييد للوجوب العيني.

و مما يدل على الوجوب المطلق ما رواه الشيخ عن زرارة في الصحيح قال: حثنا أبو عبد الله - عليه السلام - على صلاة الجمعة حتى ظننت أنه يريد أن تأتيه، فقلت: نغدوا عليكم؟

فقال: «لا، إنما عنيت عندكم». «۲» و ما رواه الكليني عن سماعة في الموثق، قال: سألت أبا عبد الله عليه السلام عن الصلاة يوم الجمعة فقال: أما مع الامام فركعتان و أما من صلّى وحده فهي أربع ركعات بمنزلة الظهر؛ يعني إذا كان إمام يخطب؛ فإذا لم يكن إمام يخطب فهي أربع ركعات و إن صلّوا جماعة. «۳» و في هذا الخبر تأييد للوجوب العيني.

و يدل على الوجوب العيني أخبار أخرى غير نقيّة السند. و في بعض الأخبار مبالغة تامّة، و هو قول النبي صلى الله عليه و آله في خطبة طويلة حثّ فيها على صلاة الجمعة: منها أنّ الله تعالى قد أوجب عليكم الجمعة فمن تركها في حياتي أو بعد موتي استخفافا بها أو جحودا لها فلا جمع الله شمله و لا - بارك له في أمره، ألا و لا صلاة له ألا و لا زكاة له ألا و لا حجّ له ألا و لا صوم له ألا و لا برّ له حتى يتوب. «۴»

قال الشهيد الثاني: نقل هذا الخبر المخالف و المؤلف، و اختلفوا في ألفاظ تركناها، لأنّها لا مدخل لها في هذا الباب. و أمثال ذلك عن النبي و الأئمة عليهم السلام كثيرة دالة على المبالغة التامة و الحثّ البالغ. [انتهى كلام الشهيد]. فهذه هي الأخبار السليمة السند من الطعن، الواضحة الدلالة التي لا يشوبها عند التأمل الصحيح و النظر الجيد شكّ و لا ارتياب في الأمر بصلاة الجمعة و الحثّ عليها و التوعيد على تركها بالطبع على القلب الذي هو علامة الكفر و النفاق، و دلالتها على الوجوب العيني واضحة على ما بيّناه من غير اشتراط الإمام و لا نائبه العام و الخاص.

و قال الشهيد الثاني: فكيف يسع المسلم الذي يخاف الله تعالى إذا سمع مواقع أمر الله و رسوله و أئمتّه عليهم السلام بهذه الفريضة، و يجابها على كلّ مسلم أن يقصر في أمرها، و يهملها إلى

(۱) تهذيب الاحكام ج ۳، ص ۲۳۸، ح ۶۳۳، باب العمل في ليلة الجمعة و يومها، ح ۱۵؛ الاستبصار ج ۱، ص ۴۱۹ - ۴۲۰، ح ۱۶۱۳، باب القوم يكونون في القرية ...، ح ۱.

(۲) التهذيب، ج ۳، ص ۲۳۹، ح ۶۳۵؛ الاستبصار، ج ۱، ص ۴۲۰، ح ۱۶۱۵؛ وسائل الشيعة، ج ۷، ص ۳۰۹ - ۳۰۱، الباب ۵ من ابواب صلاة الجمعة و آدابها ح ۱

(۳) التهذيب، ج ۳، ص ۱۹

(۴) سنن ابن ماجه ج ۱، ص ۳۴۳، ح ۱۰۸۱، باب في فرض الجمعة؛ سنن البيهقي ج ۳، ص ۱۷۱، كتاب الجمعة

دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۳۲۷

غيرها، و يتعلّل بخلاف بعض العلماء فيها؟ و أمر الله تعالى و رسوله و خاصيته عليهم السلام أحقّ، و مراعاته أولى، فليخذر الذين يخالفون عن أمره أن تصيبهم فتنة أو يصيبهم عذاب أليم. «۱» و لعمرى لقد أصابهم الأمر الأول، فليرتقبوا الثاني إن لم يعف الله تعالى و يسامح، نسأل الله تعالى العفو و الرحمة.

و قال أيضا بعد نقل الإحتجاج بالكتاب و السنّة: و قد تحصّل من هذين الدليلين أنّ من كان مؤمنا فقد دخل تحت نداء الله تعالى و أمره في الآية الكريمة بهذه الفريضة العظيمة و نهيته عن الانتهاء عنها. و من كان مسلما فقد دخل تحت قول النبي صلى الله عليه و آله و قول الأئمة عليهم السلام: إنّها واجبة على كلّ مسلم. و من كان عاقلا فقد دخل تحت تهديد قوله تعالى: وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ - يعني الانتهاء عنها - فَأُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ «۲». و قولهم عليهم السلام: من تركها - على ذلك الوجه - طبع الله على قلبه؛ لأنّ «من» موضوعة لمن يعقل إن لم تكن أعيم. فاختر لنفسك واحدة من هذه الثلاث، و انتسب إلى اسم من هذه الأسماء، أعنى الإيمان أو الإسلام أو

العقل، و ادخل تحت مقتضاه، أو التزم قسماً رابعاً إن شئت. نعوذ بالله من قبح الزلّة و سنّة الغفلة «۳» انتهى كلامه أعلى الله مقامه.

[الإجماع في الباب!] [على نفى الوجوب]

اشاره

إن قلت: الآية و الأخبار كما ذكرت دالّة على الوجوب العيني، إلّا أنّ الأصحاب نقلوا الإجماع على انتفاء الوجوب العيني؛ فممن نقل ذلك العلّامة في النهاية و التذكرة و الشيخ على و الشهيد الثاني في شرح الإرشاد «۴» و شرح الألفية، «۵» و هو ظاهر كلام المحقق و الشهيد. و الإجماع الذي ينقله هؤلاء الأعيان من أفاضل أصحابنا حجّة إذ التّعويل في موارد الإجماع و الخلاف على قولهم؛ فيذن سقط القول بالوجوب العيني.

و اعترف جماعة منهم بأنّ الكتاب و السنّة دالّان على الوجوب العيني، لكن دعاءهم إلى عدم القول به، إجماع الأصحاب على انتفاءه. قلت: هذا هو الداء العضال و الشبهة التي بها زلت أقدام، و عدلت عن الحقّ أقوام، و أخطأت عن التحقيق أفهام؛ لكنّه عند الفحص الصحيح و النظر الغائر بمكان من الضعف؛

و الجواب عنه من وجوه:

اشاره

(۱) النور (۲۴): ۶۳.

(۲) المنافقون (۶۳): ۹.

(۳) انظر الى رسالته الشهيد في هذه المجموعة.

(۴) غايه المراد، ج ۱، ص ۱۶۳-۱۶۴

(۵) المقاصد العلية، ص ۳۵۸

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۳۲۸

الأول: أنه لم يثبت دليل عقلي و لا نقلي على حجية الإجماع المنقول بأخبار الآحاد؛

و تمام تحقيق الكلام في هذا الباب لا يناسب المقام، و إنّما تطلب من فنّ أصول الفقه.

الوجه الثاني: إنّنا نسلم ذلك، لكن نقول: الإجماع المنقول الشائع في كلام الأصحاب مصروف عن ظاهره

المصطلح عليه لضرورة دعنا إلى ذلك و هي مبنيّة على أمرين: الأول أنّ الإجماع عند أصحابنا عبارة عن اتّفاق المسلمين أو اتّفاق جماعة بحيث يعلم دخول المعصوم عليه السّلام في جملتهم، يظهر ذلك لمن مارس كلام الأصحاب. و الاطلاع على هذا الإجماع في زمان غيبة الإمام عليه السّلام من غير جهة النقل و الرواية عنهم إمّا غير متحقّق أو قليل نادر جدّاً.

بيان ذلك أنّ من ادّعى الإجماع في حكم من الأحكام في هذه الأزمنة، إمّا أن يكون غرضه حصول العلم له باتّفاق جميع العلماء أو جميع المسلمين بحيث حصل العلم له بأنّ إمام الزمان عليه السّلام داخل في جملة المجمعين، و إمّا يدّعي أنّه تصفّح آثار القدماء و

أصحاب الأئمة عليهم السّلام فوجدوا جميعاً أو جماعة كثيرة منهم متفقون على حكم ما قولاً أو فعلاً بحيث يعلم دخول بعض الأئمة الماضين عليهم السّلام في جملتهم، وإن لم يصل إلينا منقولة عن بعضهم على الخصوص، وإما يدعى أنه وجد بعد التصفّح والاطّلاع على الاتّفاق المذكور موافقة بعض الأئمة الماضين عليهم السّلام لهم في القول والفعل المذكور وإن لم يكن داخلاً في جملة من أطلع على حالهم لاجتماع بعض الأمارات التي دعت إلى ذلك، وإما يدعى أنه حصل له العلم بقول المعصوم عليه السّلام من جهة أخرى.

أمّا الأوّل فالتعسّف فيه ظاهرة، لأنّ الاطّلاع على قول الإمام عليه السّلام مع غيبه شخصه وخفاء عينه وانقطاع أخباره وأقواله ومكانه في مدّة تقرب من سبعمائة سنة أو أقلّ أو أكثر بحيث لم يعلم أنه في أيّ قطر من أقطار الأرض، مشارقتها ومغاربها، وبزها وبحرها، سهلها وجبلها، وأنه ممزوج للناس مخالط ومعامل معهم أو منزو معزل عنهم، «(۱) ساكن أقاليم الأرض وأبعادها، أو هو في كهف جبل منقطع عن الخلق أو هو في بعض الجزائر البعيدة لا يصل إليها أحد من الناس إلى غير ذلك ممّا لا سبيل إليه؛ و هل دعوى ذلك إلّا مجازفة ظاهرة و تعسف بين؟

و من هنا يعلم أنّ اتّفاق الفقهاء والعلماء في عصر من الأعصار على حكم من الأحكام لا يكفي في ذلك، إذ القدر البعيد يحصل العلم به، اتّفاق الفقهاء والعلماء من أرباب التصنيف والفتاوى الذين أخبارهم متواترة وآثارهم متواصلة، وهم ساكنون في البلاد، معروفون بالأشخاص والأعيان محصورون، محدّدون، ولا سبيل إلى غير ذلك. و مجرد ذلك لا يكفي

(۱) في النسخة الأخرى: معزول عنهم.

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۳۲۹

في الادعاء المذكور.

و أمّا الثاني فهو وإن كان ممكناً لكنّ الخبير المنصف يعلم أنّه لا يوجد إلّا في القليل من المسائل نادراً و وقوع ذلك في المسائل التي لا ينقل فيه رواية عنهم و اختلفت الروايات عنهم أو وردت بخلاف ما ادّعى الإجماع عليه نادر متعسر جدّاً. و أمّا الثالث فمع مشاركته للثاني في القلّة والندرة خروج عن ظاهر معنى الإجماع المصطلح؛ و مع ذلك يرجع إلى ضرب من الاجتهاد دون الأخبار؛ و مع ذلك فمحلّ كلامهم عليه ليس بأبعد من التاويلات الآتية. و من هنا يعلم حال الرابع.

إذا عرفت هذا علمت أنّ الإجماعات المنقولة في كلام الأصحاب الواقع نقلها في المسائل الكثيرة جدّاً بل في أكثر المسائل، لا يمكن حملها على ظاهرها، إذ من المستبعد جدّاً وقوع العلم به في تلك المسائل بأسرها؛ فلا بدّ من صرفها عن ظواهرها المصطلح عليها و ارتكاب التاويل فيها.

الثاني: إنّنا نجد في كثير من المسائل بأسرها ادّعى بعضهم الإجماع عليه مع وجود الخلاف فيه، بل من المدّعى نفسه في كتاب آخر سابق عليه أو لاحق به؛ و كذلك نجد بعضهم ادّعى الإجماع على حكم و ادّعى آخر الإجماع على خلافه. و حسبك في هذا الباب ما اتّفق للسيد المرتضى و الشيخ الطوسي مع كونهما إماما الطائفة و مقتداها في الإنتصار و الخلاف؛ و من أغرب ذلك دعوى السيد المرتضى في كتاب المذكور إجماع الإمامية على وجوب التكبيرات الخمس في كلّ ركعة للركوع و السجود و القيام منهما و وجوب رفع اليدين لها؛ و أنّ أقلّ النفاس ثمانية عشر يوماً، و أنّ خيار الحيوان يثبت للمتبايعين معاً، و أنّ الشفعة تثبت في كلّ بيع من عروض و حيوان و منقول و غيره قابل للقسمة و غيره، و أنّ أكثر الحمل سنة، و أنّ الهبة جائزة ما لم يعوّض و إن كانت لذي رحم، و أنّ المهر لا يصحّ زيادته عن خمس مائة درهم، فما زاد عنها يرد إليها، و أنّ العقيقة واجبة؛ «(۱) إلى غير ذلك من المواضع التي اختصّ هو بالقول بها أو وافقه شاذ.

و من هذا الباب دعواه إجماع الإمامية على ترك العمل بأخبار الآحاد، و الشيخ رحمه الله ادّعى الإجماع على خلافه، و في كلام

الشیخ فی الخلاف و غیره ما هو أعجب من ذلك، و المجال أضیق من أن یفی بتفصیله. و من مارس كلام ابن زهره فی الغنیة «۲» لا یشک فیما ذکرناه، إذ أكثر الأحكام و المسائل التي أوردھا فیھا ادعی إجماع الفرقة علیه، مع وقوع الخلاف فی كثير منها.

(۱) ذكہ هذه الموارد كلها الشهيد الثاني فی رسالته فی تحقیق صلاة الجمعة و المؤلف نقل عنها بعینه. فراجع لمصادر البحث الى الرسالة التي طبعت فی هذه المجموعة مع تحقیق صديقنا الاستاذ الشیخ رضا المختاری زید عزه.

(۲) غنیة النزوع الى علمی الاصول و الفروع، ابن زهرة الحلبي (۵۱۱-۵۸۵)، تحقیق الشیخ ابراهیم البهادری، قم، ۱۴۱۷ دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۳۳۰

و فی كلام ابن إدريس أيضا فی هذا الباب ما فيه كفاية. و هذا هو الأمر الثاني الباعث بارتكاب التأویل فی دعواهم الإجماع. و اعتذر الشهيد فی الذكری عن ذلك بعد الإشارة إليه حيث قال:

و العذر إما بعدم اعتبار المخالف المعین؛ و إما لتسميتهم الأشهر إجماعاً؛ و إما بعدم ظفره حين ادعی الإجماع بالمخالف؛ و إما بتأویل الخلاف على وجه يمكن مجامعته لدعوى الإجماع و إن بعد كجعل الحكم من باب التخيير؛ و إما إجماعهم على روايته بمعنى تدوينه فی كتبهم منسوبا إلى الأئمة عليهم السلام. «۱»

فإن قلت: ما ذكرت من الاضطراب و الاختلاف فإنما يوجد فی كلام المتقدمين ممن ذكر، و أما المتأخرون كالعلامة و غيره فلا. قلت: الاضطراب فی الفتوى و نقل الإجماع مع وجود الخلاف و المساهلة التأمية غير غزير فی كلام العلامة رحمه الله و يتفق له نقل الإجماع فی حكم ما فی التذكرة أو غيره مع وجود الخلاف فيه. و من أعجب ما اتفق له فی هذا الباب دعواه إجماع الأصحاب على أن الكعب هو المفصل، «۲» مع أنه لا يشاركه فی هذا القول أحد من المسلمين فضلا عن الأصحاب. و قد اتفق للشيخ على [الكركي] أيضا دعوى الإجماع فی كثير من المسائل التي وقع الخلاف فيه من أجلاء الأصحاب و عظماءهم بل فی المتون و الكتب الشائعة، و قد أخذ عليه فيه، و من أعجب ما اتفق له فی هذا الباب أن ذكر فی بعض مؤلفاته أنه لم يعرف خلافا فی أن السورة لا تسقط عند ضيق الوقت على وجه يؤذن بالاتفاق؛ «۳» مع أن المحقق فی المعتبر «۴» و العلامة فی المنتهى «۵» نقلوا الإجماع على السقوط، و إطالة الكلام فی هذا الباب خارج عن الغرض.

و ليس الغرض طعنا عليهم و وقیعة فيهم، بل المقصود أنهم يتسامحون فی أمثال هذه الأمور، فحمل الإجماع المنقول فی كلامهم على معناه الظاهر، غير مستقيم؛ فلا بد من ارتكاب التأویل فيه. و مع قیام هذا الاحتمال لم يبق التأویل عليه فی الحجية.

[آراء الفقهاء فی المسألة] الوجه الثالث:

اشاره

بعد تسليم حجیة الإجماع المنقول بخبر الواحد و أن مراد الأصحاب المعنى الظاهر، نقول: إنما نسلم الحجیة إذا لم یثبت الخلاف و لم يوجد أمر یوجب الشك فی الحصول الاتفاق؛ و الأمر هاهنا ليس كذلك، لوجود الخلاف فی هذا الباب عن جماعة من

(۱) الذكری، ج ۱، ص ۴۹

(۲) تذكرة الفقهاء، ج ۱، ص ۱۷۰

(۳) و فی جامع المقاصد (ج ۲، ص ۲۵۲): السورة تسقط مع الضرورة!

(۴) المعتبر، ج ۲، ص ۱۷۱

(۵) منتهی المطلب، ج ۱، ص ۲۷۲

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۳۱

عظماء الأصحاب و كبراءهم، بل بما يدعى أن القائل بالوجوب العيني أكثر، بل قيل إن ذلك مذهب جمهور المتقدمين و إن شئت أن تعرف ذلك فاستمع ما أتلو عليك من ألفاظهم و عباراتهم.

قال المفيد في المقنعة: و اعلم أن الرواية جاءت عن الصادقين عليهم السلام إن الله جلّ جلاله فرض على عباده من الجمعة إلى الجمعة خمسا و ثلاثين صلاة لم يفرض فيها الاجتماع إلّا في صلاة الجمعة خاصة؛ فقال جلّ من قائل: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ وَ ذَرُوا الْبَيْعَ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ. و قال الصادق عليه السلام من ترك الجمعة ثلاثا من غير علة طبع الله على قلبه. «۱»

ففرضها و ففكك الله الاجتماع على ما قدّمناه إلّا أنّه بشرطه حضور إمام مأمون على صفات يتقدّم الجماعة، و يخطب بهم خطبتين يسقط بهما و بالاجتماع عن المجتمعين من الأربع ركعات ركعتان؛ و إذا حضر الإمام وجبت الجمعة على سائر المكلفين إلّا من عذره الله تعالى منهم، و إن لم يحضر إمام سقط فرض الاجتماع، و إن حضر إمام يخلّ شرائطه بشرطه من يتقدّم فيصالح به الاجتماع؛ فحكم حضوره حكم عدم الإمام. و الشرائط التي تجب فيمن يجب معه الاجتماع أن يكون حرّاً، بالغاً، طاهراً في ولادته، مجنباً من الأمراض الجذام و البرص خاصّة في جلده، مسلماً، مؤمناً، معتقداً للحقّ بأسره في ديانته، صادقاً في قوله، مصلياً للفرض في ساعته، فإذا كان كذلك و اجتمع معه أربع نفر وجب الاجتماع. من صلّى خلف إمام بهذه الصفات وجب عليه الإنصات عند قراءته و القنوت في الاولى من الركعتين في فريضة؛ و من صلّى خلف إمام بخلاف ما وصفناه، رتب الفرض على المشروح في ما قدّمناه. و يجب حضور الجمعة مع من وصفناه من الائمة فرضاً و يستحب مع من خالفهم تقيّة و ندبا؛ روى هشام بن سالم عن زرارة بن أعين: قال: حتنا أبو عبد الله عليه السلام على صلاة الجمعة حتى ظننت أنه يريد أن نأتيه؛ فقلت: نغدو عليك. فقال: لا أنما عنيت ذلك عندكم. «۲»

انتهى كلامه و هذا كلام صريح في الوجوب العيني من غير اشتراط الإمام أو نايه. و قد صرح بالوجوب في طي كلامه مرارا، و لم يشترط في مقام بيان الشرط سوى ما يعتبر في إمام الجماعة. و قد بالغ في الوجوب عند حضوره على وجه لا يحتمل الوجوب التخييري كما لا يخفى على المتأمّل في كلامه، خصوصا في استثناء الجمعة من سائر الصلوات في فرض الاجتماع، و قوله «و يجب حضور الجمعة» إلى قوله «و يستحب مع من خالفهم».

(۱) التهذيب ج ۳، ص ۲۳۸؛ وسائل الشيعة ج ۷، ص ۲۹۹-۳۰۲

(۲) المقنعة، ص ۱۶۳-۱۶۴؛ و الرواية في التهذيب، ج ۳، ص ۲۳۹، ح ۶۳۵ و الاستبصار، ج ۱، ص ۴۲۰، ح ۱۶۱۵

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۳۲

و من جوز ارتكاب تأويل في مثل هذا الكلام، فقد أبعد ما بين السماء و الأرض، و كيف يظنّ بفقهاء صنف كتابا في الفتوى لأجل عمل الناس، ثم يقصد فيما أورد فيه معاني لا يصل إليها ذهن أحد من باب التعمية و الألغاز؟ هذا ممّا لا وجه له أصلا، و هل هو إلّا تعسف بارد لا يرتكبه المقتصدون من أهل العدل و الإنصاف؟

و ظاهر الشيخ في التهذيب موافقته للمفيد لأنّه نقل كلام المفيد و أورد بعض الأخبار الدالة عليه و لم يتعزّض لبيان تأويل أو تخصيص كما هو دأبه و عادته فيما يخالف ظاهره لقوله و مذاهبه.

و قال المفيد في كتاب الإشراف على ما حكاها جماعة من العلماء المعترين: باب عدد ما يجب به الاجتماع في صلاة الجمعة: و عدد ذلك ثمانى عشر خصلة: الحرّية و البلوغ و التذكير، و سلامة العقل، و صحّة الجسم، و السلامة من العمى، و حضور المصر، و الشهادة

للنداء، و تخلية السرب، و وجود أربعة نفر مما تقدم ذكره من هذه الصفات، «١» و وجود خامس يؤمهم له صفات يختص بها على الإيجاب: ظاهر الإيمان [و العدالة] و الطهارة في المولد من السفاح و السلامة من ثلاثة أدواء: البرص و الجذام و المعرة «٢» بالحدود المشيئة «٣» لمن أقيمت عليه في الإسلام، و المعرفة بفقهاء الصلاة، و الإفصاح بالخطبة و القرآن، و إقامة فروض الصلاة في وقتها من غير تقديم و لا تأخير عنه بحال، و الخطبة بما يصدق فيه من الكلام. فإذا اجتمعت هذه الثماني عشر خصله، و جب الاجتماع في الظهر من يوم الجمعة على ما ذكرناه، و كان فرضها على النصف من فرض الظهر للحاضر في سائر الأيام. «٤»

و قال ابو الصلاح تقي بن نجم الحلبي في الكافي «٥» على ما حكى عنه جماعة من ثقات أصحابنا: و لا تنعقد الجمعة إلّا بإمام الملة أو منصوب من قبله أو بمن يتكامل له صفة إمام الجماعة عند تعدد الأمرين. «٦» و هو صريح في عدم اشتراط الإمام أو نائبه، و ليس فيه زيادة على ما هو المعتبر عنده في إمام الجماعة حيث قال في باب الجماعة: و أولى الناس بها إمام الملة أو من ينصبه، فإن تعدد الأمران لم تنعقد إلّا بإمام عدل. «٧»

و قال بعد العبارة التي نقلناها أولاً: إذا تكاملت هذه الشروط انعقدت جمعة، و انتقل فرض الظهر من أربع ركعات إلى ركعتين بعد الخطبة، و تعين فرض الحضور على كل رجل

(١) در چاپی: و وجود اربعة نفر بما يأتي ذكره من هذه الصفات.

(٢) المعرة، الأمر القبيح المكروه و الأذى.

(٣) المشايين: المعايب و القبائح.

(٤) الإشراف، ص ٢٤-٢٥ (المطبوع في سلسلة مؤلفات الشيخ المفيد، ج ٩)

(٥) في الاصل: الكامل!

(٦) الكافي، ص ١٥١

(٧) الكافي في الفقه، ص ١٤٣

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ٣٣٣

بالغ حرّ سليم مخلى السرب حاضر، بينه و بينها فرسخان فما دونهما، و يسقط فرضها عمّن عداه، فإن حضرها تعين عليه فرض الدخول فيها جمعة. «١» انتهى و هو من اعتبارات الصرفة في الوجوب العيني.

و قال القاضي ابو الفتح الكراچكي في كتابه المسمى بتهذيب المسترشدين ما هذا لفظه على ما حكاه الجماعة المذكورة: و إذا حضرت العدة التي يصح أن تنعقد بحضورها الجماعة يوم الجمعة و كان إمامهم مرضياً متمكناً من إقامة الصلاة في وقتها و إيراد الخطبة على وجهها و كانوا حاضرين آمنين ذكورا، بالغين، كاملی العقول، أصحاً و جبت عليهم فريضة الجمعة و كان على الإمام أن يخطب بهم خطبتين و يصلّي بهم بعدها ركعتين. «٢»

و هو ظاهر الصدوق في المقنع حيث قال فيما حكى عنه: و إن صلّيت الظهر مع الإمام بخطبة صلّيت ركعتين، و إن صلّيت بغير خطبة صلّيتها أربعاً. «٣» و قد فرض الله من الجمعة إلى الجمعة خمساً و ثلاثين صلاة، منها صلاة واحدة فرضها الله في جماعة و هي جماعة و هي الجمعة، و وضعها عن تسعة: عن الصغير و الكبير و المجنون و المسافر و العبد و المرأة و المريض و الأعمى و من كان على رأس فرسخين ... و من صلّاها وحده فليصلّها أربعاً كصلاة الظهر في سائر الأيام. «٤»

و كان في كتاب الأمامي في وصف دين الإمامية: و الجماعة يوم الجمعة فريضة و في سائر الأيام سنة، فمن تركها رغبة عنها و عن جماعة المسلمين من غير علة فلا صلاة له. و وضعت الجمعة عن تسعة: عن الصغير و الكبير و المجنون و المسافر و العبد و المرأة و المريض و الأعمى و من كان على رأس فرسخين. «٥» و تخصيصها بزمان الحضور مع كونه بصدد بيان مذهب الإمامية ليعمل به

السامعون و یجرون علی مقتضاه من غیر قرینه بعید کل البعد.

و قال الشيخ عماد الدين الطبري في كتابه المسمى بنهج العرفان إلى هداية الايمان بعد نقل الخلاف بين المسلمين في شرط وجوب الجمعة: إن الإمامية أكثر ايجابا للجمعة من الجمهور و مع ذلك يشنعون عليهم بتركها حيث إنه لا يجوزون الايتمام بالفاسق و مرتكب الكبائر و المخالف في العقيدة الصحيحة. (۶)

(۱) الكافي في الفقه، ص ۱۵۱

(۲) مدارك الاحكام، ج ۴، ص ۲۴؛ اين نقل ابتداء در رساله صلاة الجمعة شهيد ثاني آمده است.

(۳) إلى هنا تنتهي عبارة المقنع، ص ۱۴۷

(۴) الهداية، ص ۱۴۴-۱۴۵

(۵) الامالي، ص ۶۴۳ (مجلس ۹۳)

(۶) الذي حكى العبارة عن عماد الطبري هو الشهيد الثاني في رسالته في تحقيق صلاة الجمعة، و الكتاب مفقود و لكن العبارة بعينه موجود في كتاب «نهج الحق و كشف الصدق»، ص ۴۵۰ (قم، مؤسسه دار الهجرة، ۱۴۰۷) للعلامة الحلي رحمه الله
دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۳۳۴

كذا حكاه عنه بعض أصحابنا الثقات. و ظاهر قوله أن الإمامية أكثر ايجابا للجمعة من الجمهور إنما يستقيم على القول بعدم اشتراط الإمام أو نائبه في الوجوب العيني؛ إذ على تقديره كان الوجوب العيني في زمان الغيبة على طول زمانه منتفيا، فيكف يتصور من عاقل الحكم بأن الإمامية أكثر ايجابا للجمعة من الجمهور مع أنها لا تجب عندهم في أكثر الأعصار و الأدوار. و الجمهور لا يشترطون إلّا المصر كما يقوله الحنفى وجوبه و حضور أربعين كما يقوله الشافعى؛ و يكتفون في ايجابها بإمام يقتدى به مع أربعة من المسلمين المكلفين بها.

و ظاهر الكليني أيضا الوجوب العيني حيث لم يورد في الكافي سوى الأخبار الدالة عليه حتى أنه لم يورد روايه محمد بن مسلم الآتية التي توهم بعضهم دلالتها على اعتبار الإمام أو نائبه في الوجوب العيني، و لا يخفى على الماهر المتفحص لآثار القدماء أنهم لا يذكرون في كثير مذاهبهم و آرائهم، و من تلك الأخبار يعلم أقوالهم و مذاهبهم.
و بهذا الوجه يمكن أن يدعى أن القول بالوجوب العيني مذهب قدماء أصحابنا الأخباريين حيث يوردون الأخبار الدالة عليه في كتبهم مع انتفاء المعارض كما سيجىء، و لعلّه نظر إلى ذلك من نسب القول بالوجوب العيني إلى جميع القدماء.

[رأى الطوسى رحمه الله فى المسألة]

و ظاهر الشيخ فى الخلاف أيضا القول بالوجوب العيني لأنه يشترط أولا فى الجمعة إذن الإمام أو نائبه، و نقل فيه الإجماع؛ ثم قال: فإن قيل أليس قد رويتم فيما مضى من كتبكم أنه يجوز لأهل القرايا و السواد من المؤمنين إذا اجتمعوا العدد الذى ينعقد بهم أن يصلوا جمعة؟

قلنا: ذلك مأذون فيه مرغّب فيه، فجرى ذلك مجرى أن ينصب الإمام من يصلّى بهم. (۱)

فإنه حكم بأن إذن العام للمكلفين يجرى مجرى الخاص مع الاتفاق على أن الصلاة مع من ينصبه لها واجب عينا. و قوله «مأذون فيه» أعم من الاستحباب، و يحتمل أن يكون فيه إشارة إلى حصول الإذن الذى اعتبره أولا؛ و قوله «مرغّب فيه» أعم من الاستحباب أيضا و إن كان استعماله فيه شائعا؛ و لعلّ هذا منشأ توهم الوجوب التخييري من كلامه مبنى على بادية النظر و قلّة التأمل.

و قال فی النهایه: الاجتماع فی صلاة الجمعة فريضة إذا حصلت شرائطه؛ و من شرائطه أن يكون هناك إمام عادل أو من نصبه الإمام للصلاة بالناس. «۲»

ثم قال فی آخر الباب: و لا بأس أن يجتمع المؤمنون فی زمان التقيّة بحيث لا ضرر عليهم

(۱) الخلاف، ج ۱، ص ۶۲۶، المسألة ۳۹۷.

(۲) النهایه، ص ۱۰۳.

دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۳۳۵

فیصلوا جمعة، لكنهم يصلون أربع ركعات. «۱» و فی تعليق جواز الأربع بعدم التمكن من الخطبة، دلالة ما على الوجوب العيني. و لا ينافيه نفى البأس، لأنه أعم من الوجوب و كأن الغرض به الرد على زعم التحريم. و حينئذ فينبغي أن يخص الاشتراط المذكور في أول كلامه بزمان حضور الإمام و تمكنه عليه السلام.

و قال فی المبسوط: و أما الشروط الراجعة إلى صحّة الانعقاد فأربعة: السلطان العادل أو من يأمره السلطان. «۲»

و ظاهر هذا الكلام ينافي ما صرح به في آخر كلامه من تجويزه صلاة الجمعة في زمان الغيبة. و في توجيهه احتمالان: أحدهما تخصيص هذا الحكم بزمان الحضور، و الثاني أن يقال من يأمره السلطان أعم من أن يكون منصوبا بخصوصه أو مأذونا من قبلهم و لو بالألفاظ العامة له و لجميع المؤمنين كما نطقت به الأخبار، فإنه جار مجرى المنصوب عند الشيخ على ما استفيد من الخلاف.

ثم قال الشيخ بعد إيراد مسائل: و من كان في بلد وجب عليه حضور الجمعة؛ سمع النداء أو لم يسمع؛ فإن كان خارجا عنه و بينه و بينه فرسخان فما دونه، وجب عليه أيضا الحضور؛ فإن زاد على ذلك لا يجب عليه، ثم لا يخلو إما أن يكون فيهم العدد الذي يتعقد به الجمعة أو لا، فإن كانوا كذلك وجب عليهم الجمعة، و إن لم يكونوا لم يجب عليهم غير الظهر؛ و متى كان بينهم و بين البلد أقل من فرسخين، و فيهم العدد الذي يتعقد بهم الجمعة و إن لم يكونوا، لم يجب عليهم غير الظهر، و متى كان بينهم و بين البلد أقل من فرسخين و فيهم العدد الذي يتعقد بهم الجمعة جاز لهم إقامتها، و يجوز لهم حضور البلد. «۳»

و هذا الكلام ظاهر في الوجوب العيني و إلا لم يستقيم إلا بتخصيص هذه الأحكام بزمان الحضور من غير قرينه و هو خلاف الظاهر. مع أن المتبادر من هذه الأحكام ما يتعلّق بزمان القائل و ما ضاهاه؛ ثم قال بعد تخلل كلام: و يجب على أهل القرى و السواد إن كان فيهم العدد الجمعة. و من شرط ذلك أن يكون قراهم مواضع استيطان، فأما أهل بيوت مثل البادية و الأكراد فلا يجب ذلك عليهم لأنه لا دليل على وجوبها عليهم؛ و لو قلنا أنها تجب عليهم إذا حضر العدد لكان قويا لعموم الأخبار في ذلك، و إذا كان في قرية جماعة يتعقد بهم الجمعة فكل من كان بينه و بينهم مسافة فرسخين فما دونها، و ليس فيهم العدد الذي يتعقد بهم الجمعة، وجب عليهم الحضور؛ و إن كان فيهم العدد جمعوا لنفوسهم.

و هذا أيضا ظاهره الوجوب العيني و تخصيص هذه الأحكام بزمان الحضور من غير

(۱) النهایه، ص ۱۰۷.

(۲) المبسوط، ج ۱، ص ۱۴۳

(۳) المبسوط، ج ۱، ص ۱۴۴

دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۳۳۶

قرينه لا يخلو عن بعد؛ ثم قال في أواخر الباب: لا بأس أن يجتمع المؤمنون في زمان التقيّة بحيث لا ضرر عليهم فيصلون جمعة بخطبتين، فإن لم يتمكنوا من الخطبة صلوا جماعة ظهرا أربع ركعات. «۱»

و هذا الكلام غير دالّ على شيء من الوجوب العيني والتخييري، و العبارات السابقة ظاهرة في الوجوب العيني؛ مضافا إلى أنّ الظاهر أنّ مستنده في التجويز المذكور النظر إلى الأخبار السابقة الدالّة عليه و المستفاد منها الوجوب العيني، فحمل كلامه عليه أقرب. فإذا علم بما ذكرنا أنّ حمل جماعة من المتأخّرين كلام الشيخ على الجواز بمعنى الوجوب التخييري ليوافق مذهبهم و يجعل من جملة عمل الطائفة غير متين. و بما ذكر من التوجيه الأول ما نقل أولا من المبسوط و ما مرّ في عبارة الخلاف يظهر أنّ من عدّ من شروط وجوب الجمعة الإمام العادل أو من نصبه و ليجرى مجراه كابن زهره، فكلامه غير صريح في نفي الوجوب العيني في زمان الغيبة إذ يجوز أن يكون قوله جرى مجراه إشارة إلى ما قال الشيخ في الخلاف، فإذا أصغيت إلى ما أسمعناك ظهر لك أنّ القول بالوجوب العيني ثابت متحقّق، بل هو قول جماعة كثيرة من العلماء، و إنكار ذلك بعد ما سمعت ما قلناه و أطلعت عليه ليس إلّا إنكار المقتضى الفطره و تشبّثا بأذيال السفسطة.

الوجه الرابع نقول: الإجماع المنقول عند سلامته عمّا ذكرنا من القوادح، كان من جملة الأدلة الظنيّة

و العمل به إنّما يتّجه إذا لم يكن دليل آخر أقوى منه أو مساو له، و الأمر هاهنا كذلك، لأنّ الظنّ الذي يحصل من الكتاب و الأخبار المذكورة المفصلة مع صحّة أسانيدها و اعتبار طرقها و وضوح دلالتها و وقوع المبالغة و التأكيد فيها، أقوى من الظنّ الحاصل بالإجماع المنقول. ثم اعلم أنّ نقل الإجماع المذكور لم يوجد في كلام من يعتدّ به إلّا في كلام العلّامة في النهاية و التذكرة، و لم يقل بلفظ الإجماع بل قال أطبق علماؤنا. و مفاد هذا اللفظ غير معنى الإجماع المصطلح؛ فعلم مراده المشاهير. و أمّا الشيخ على فعادته متابعه العلّامة و أمثاله من العلماء من غير مراجعته إلى الأصول و المآخذ؛ فاتّفق له نقل الإجماع بناء على ما فهمه من كلام العلماء، جريا على قاعدته. و أمّا المحقق فكلامه ليس بصريح في نقل الإجماع، لأنّه قال: الإمام العادل أو من نصبه شرط وجوب الجمعة، و هو قول علماءنا؛ و يجوز اختصاص هذا الحكم بحال الحضور بقريته إيراد حكم الغيبة بعد ذلك على حدّه كما هو دأب غيره من الأصحاب، لكن فيه بعد

(۱) المبسوط، ج ۱، ص ۱۵۱

دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۳۳۷

كما ستعلم. نعم قوله «و هو قول علماءنا» غير دالّ على معنى الإجماع الذي ذكر في صدر الكتاب من أنّه يقتصر في كتابه على نقل أقول جماعة من العلماء المشهورين دون غيرهم؛ و لعلّه نظر حال تحرير هذه المسألة إلى أتباع كلام الشيخ و ما يفهم من كلامه في بادئ النظر و لم يبالغ في التبع، فاتّفق منه نسبة الحكم إلى علماءنا و وقوع الخطأ و المساهلة في بعض الأحيان ممن لم يكن معصوما غير غزير؛ و العلّامة تبع المحقّق كما هو دأبه و عادته؛ و أمثال هذه الأمور لا يخفى على من تتبع كلامهما؛ ثمّ تبعه الشيخ على [الكركي].

و أمّا الشهيد فيظهر من كلامه أنّ الإجماع المذكور لم يثبت عنده كما يفهم من عبارته الآتية حيث نسب نقل الإجماع إلى الفاضل من غير أن يقطع به، و نقل القول بالوجوب العيني.

و أمّا الشهيد الثاني فقد نقل الإجماع في بعض كتبه اقتفاء الأثر من نقل الإجماع و جريا على موافقتهم، ثمّ لما فتش عن حقيقة الحال، و ظهر له بصريح الحق، عدل عنه إلى اختيار القول بالوجوب العيني و نسبه إلى أكثر العلماء. و كلامه في شرح اللمعة لا يخلو من تلميح به.

فإنّه اعترف بكون الكتاب و السنّة يقتضى الوجوب العيني و قال: لو لا دعواهم الإجماع على عدم الوجوب العيني لكان القول به في

غایة القوّة فلا أقلّ من التّخیری؛ «۱»، و فيه إشعار بعدم ثبوت تلك الدعوى عنده، و ظنی أنّه تدرّج إلى التصريح بهذا القول خوفا من إنكار الناس و تعبيرهم؛ حيث یظنون هذا قولاً مبدعاً مستحدثاً، إذ نشأ على خلافه قرون. و هذا من عادات الأكثر في أمثال هذه الأمور، خصوصاً الرّزاع و السفلة من الناس؛ فإنّ التزامهم للمشهورات على الألسنة و إن لم يكن لها أصل و توغّلهم فيه و تهالكهم في انتصاره ممّا لا يخفى على أحد.

فإن قلت: هب أنّ الإجماع على عدم الوجوب العيني غير ثابت، و أنّ الخلاف فيه متحقّق، لكن الشهرة بين الأصحاب من الإمارات القويّة الموجبة لغلبة الظنّ، فلا يبقى الوثوق التّام بالأدلة التي ذكرت على الوجوب العيني.

قلت: البدي على جمهور أهل التحقيق من الأصوليين و غيرهم أنّ الشهرة ليست بحجّة، لأنّ مرجعها إلى اجتهاد جماعة و هو ليس بحجّة إلّا على مقلّديهم في زمانهم؛ و ما ذكرت من حصول الظنّ بها فإنّما يستقيم في الشهرة التي تكون بين قدماء الطائفة من أصحاب الحديث، لأنّه يبني على اطلاع لهم على أمر قد ثبت عندهم ممّا ربما خفي علينا من أقوال الأئمة عليهم السلام و أفعالهم، لما قد ظهر من شأنهم و عهد من عاداتهم من عدم الإخلاد و الركون إلى الآراء، و اعراضهم إلّا عمّا ثبت من أصحاب العصمة عليهم السلام باليقين. و أمّا المتأخرون فلا يجري

(۱) شرح اللمعة الدمشقية، ج ۱، ص ۲۹۹ - ۳۰۱

دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۳۳۸

فيهم هذا الحديث؛ و قد عرفت أنّ الشهرة المذكورة إن تتمّ لا تتمّ إلّا في المتأخرين من الأصحاب دون القدماء بل لا يبعد ادّعاء انعكاس الأمر فيهم كما قيل و تلوت و سمعت هذا، مع أنّ الظنون الحاصلة بمثله كيف يقاوم تلك الأدلة القاطعة، و تبهر تلك الأوار الساطعة.

فإن قلت: أين أنت عن عمل الطائفة و تواطئهم على تركها كما أشار إليه الشهيد في الذكري و كيف ظنّك بالأصحاب هل يقدمون على ترك شيء، و يتوافقون عليه مع اعتقادهم و جوبه، بل كونه من الفرائض المؤكّدة؟

قلت: قد أشار الشهيد الثاني رحمه الله إلى هذا الاعتراض و أجاب عنه فقال: و الظاهر أنّ عمل الطائفة الذي أشار إليه لا يتمّ إلّا في المتأخرين منهم أو من بعضهم لا من الطائفة مطلقاً، لما سمعت من كلام المتقدمين الذين هم عمدة فقهاء الطائفة. و ما اقتضت على من ذكرت لخصوصيّة قولهم في ذلك، بل لعدم وقوفى على مصنّفاتهم، و لا على باقى مصنّفات من ذكرت. و في وجود ما نقلته فيما حضرني من ذلك دليل يبيّن على أنّ ذلك من الأحكام المقرّرة عندهم المفروغ منها؛ لأنّ أحداً منهم لم ينقل في ذلك خلافاً، فكيف يتمّ للمتأخرين الحكم بخلافه؟

ثم قال: و لا يخفى عليك أنّ مجرد عمل الطائفة على هذا الوجه لا يكون حجّة و لا قريبا منهم، خصوصاً مع دلالة الأدلة القاطعة من الكتاب و السنّة على خلاف ذلك، فكيف مع انحصار القول في قليل منهم! و القدر في ذلك بمعلوميّة نسب المخالف مشترك الإلزام و إن لم يكن في جانب أرجح؛ لما عرفت من أنّ القائل بالوجوب العيني أكثر من القائل بالتخيري مع اشتراكهما في الوصف. انتهى كلامه. «۱»

و بالجملة ادعاء توافق الأعصار على ذلك غير مسلم؛ و من أين ثبت ذلك و العلم بذلك لا يحصل إلّا من إخبار أهل كلّ عصر بحال زمانه و ما يدانيه. و الظاهر انتفاء هذا فيما نحن فيه؛ كيف و لم أجد بعد التّفحص التّام أحداً أخبر بهذا؛ و ليس مراد الشهيد أنّ الطائفة يتركونه بل كثيراً ما يقال إنّ هذا الخبر أو هذا الحكم معمول بين الأصحاب، بمعنى أنّهم يفتون بمضمونها؛ فرجع إلى حديث الشهرة السابقة و قد عرفت حالها. و لو سلّم أنّ مراده ذلك فعليه مبنى على الظنّ الحاصل له بسبب الإمارات فهو بمنزلة الأحكام الاجتهاديّة و سقوطها عن مرتبة الحجّية، خصوصاً عند التعارض بما علمت و سمعت غير خفيّ بوجه من الوجوه.

و الحاصل: إنّا لا نعلم سوى أنّ الطائفة يتركون الإعلان بصلاة الجمعة في كثير من الأعصار، بل يجوز استنادها إلى الخوف و التقيّة حيث كانت السلطنة و الإمارة لخلفاء الجور و أئمة الضلال من المخالفين، و أئمة الجمعات كانوا منصوبين من قبلهم و كان على الناس

(۱) راجع رساله الشهيد في تحقيق صلاة الجمعة في هذه المجموعه.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۳۹

الاجتماع معهم خوفا و تقيّة، فلم يكن يتيسر لأحد من الطائفة إقامة صلاة الجمعة علانية، بل يجتمعون مع المخالفين و هو موجب للخروج عن العهده عندهم، بل قد يتفق الخوف من غير المخالفين أيضا بل من المتدينين بالتشيع كما في زماننا هذا و أمثاله حيث تركت هذه الفريضة في معظم بلاد المؤمنين لأسباب ليس هذا موضع ذكرها.

و أما أنّ الطائفة يتركونها في السر أيضا في مثل تلك الأزمان غير واضح، و من أين يحصل العلم بذلك؟ و ممّا أعان على قلة وقوع صلاة الجمعة منهم في كثير من الأزمان مضافا إلى التقيّة المذكورة اعتبار الوحدة في صلاة الجمعة في مقدار فرسخ واحد، و الاتفاق على شخص واحد، مع تباين الهمم، و افتراق الدواعي، و اختلاف العقائد علما و عملا ممّا قلّ أن يتفق حصوله، و العادة قاضية بذلك حيث تشتد قوة الصوارف عن بعض القربات و تعظم اشتداد البواعث على تركه تنشأ الاختلافات و يتطرق الشبهات، ثم يتقاوم الأهواء و يتصادم الآراء، و يتسع مسالك الخطاء، و تتشعب مجارى الضلال حتى يؤول الأمر إلى الإطباق على الترك و التواطؤ عليه، فلا يبعد أن يكون الأمر المذكور علّة تامّة لترك صلاة الجمعة في بعض الأحيان و مؤكّدا للعلّة في البعض.

و بالجملة الاستناد إلى هذه العلل الضعيفة في أحكام الشريعة، بعد ظهور ثورات الحجج و باهرات الأدلّة لا يوافق العقول الصحيحة؛ و الإعراض عنه أمثل.

و ممّا يمكن الاستدلال به على وجوب صلاة الجمعة عينا التأسّي بالنبي صلى الله عليه و آله بناء على ما ذهب إليه جمهور المحققين من وجوب التأسّي فيما علم جهه و جوبه، بل ادعى جماعه منهم إجماع المسلمين على ذلك من زمن الصحابة إلى هذه الأعصار اللّاحقة. و مجرّد احتمال أن يكون الوجوب مقيدا بشرط حاصل بالنسبة إلى النبي صلى الله عليه و آله و غير حاصل إلينا، غير قاذح إلى أن يثبت هذا الاحتمال. ولى في هذا المقام بحيث في الأصول و ليس هذا موضع ذكره. و على كلّ حال فصلاحيّة هذا الوجه للتأييد غير منكر.

و استدللّ على الوجوب المطلق بوجوه أخرى أظنّها ضعيفة. منها استصحاب الحال السابق بناء على الوجوب في زمان الحضور بأن يكون زمان الحضور ظرفا للوجوب، فيستصحب في زمان الغيبة، لعدم ثبوت حصول الرفع. و لو تمّ هذا الوجه لدلّ على الوجوب العيني لكنّه ضعيف.

و منها التمسك بأصل الجواز و يبقى الإباحة و الكراهة في العبادات، إذ غير الوجوب المطلق ينتفى بالإجماع فيثبت الوجوب المطلق. و منها أنّ ذلك مذهب جمهور المسلمين إلّا الشاذّ القليل من أصحابنا، فيكون إجماعا، لأنّ مخالفة معروف النسب غير ضارّ في حصول الإجماع.

و أنت خبير بما في تلك الأدلّة فتدبر.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۴۰

[دراسة القول بالوجوب التخييري]

و حيث فرغنا من اثبات ما اخترناه، نشتغل بايراد حجج الخصوم. أما أصحاب القول الأول و هو الوجوب التخييري فلهم وجوه:

الأول: إنّ الأدلّة التي ذكرت من الكتاب و السنّة تدلّ على الوجوب، و الوجوب أعمّ من العيني و التخييري، و الوجوب العيني له

خصوصية زائده، و حيث لا دليل عليها فينتفى بالأصل؛ و الجواب ظاهر مما أسلفناه.

الثاني: إن الكتاب و السنّة دالّان على الوجوب العيني، لكن الإجماع على عدم الوجوب العيني مانع عن القول به، فتصرف عن ظواهرها. و الجواب قد مرّ.

الثالث: بعضی الأخبار التي ليست بصريحة في الوجوب العيني مع دلالتها على الرجحان المطلق. و جوابه ظاهر بما مرّ. و ربما استأنس بعضی الأصحاب للوجوب التخيري بظاهر رواية زرارة و عبد الملك السابقتين، حيث قال زرارة: حثنا أبو عبد الله عليه السلام على صلاة الجمعة؛ و قوله عليه السلام: مثلك يهلك و لم يصلّ فريضة فرضها الله. فإنّ هذا الكلام يشعر بأنّ هذين الرجلين كانا متهاونين بالجمع مع أنّهما من أجلاء الأصحاب و فقهاءهم و لم يقع منه عليه السلام انكار شديد، و إنّما حثّهما على فعلها. و الجواب أنّه يجوز أن يكون تهاونهما مبتئيا على اعتقادهم عدم جواز الاقتداء بالمخالف و الفاسق، و تردّدهم في تسييرها سرّا، و الجمعة إنّما يقع في الغالب من أئمة المخالفين و نوابهم خصوصا في المدن الكبار و الأمصار العظيمة، كالكوفة التي هي مسكن زرارة و عبد الملك، و هي من أشهر بلاد الإسلام في ذلك الوقت؛ و لما كانت الجمعة من أعظم فرائض الله سبحانه و أجلّها و علم الإمام عليه السلام عن بعض أصحابه الإقدام على تركها، ما رضی بذلك، حتى أمرهما بإقامتها و حثّهما عليها، و لما لم يكن تهاونا عن عمد بل عن عروض الشبهة لم يزد في تقرير عبد الملك و توبيخه على قوله عليه السلام: مثلك يهلك و لم يصلّ فريضة فرضها الله تعالى عليه. و أمّا زرارة فتهاونه غير واضح من الخبر؛ نعم في الخبر إشعار ضعيف به. على أنّ فيما أوردنا من الأخبار من الذمّ و اللؤم البالغ على تركها ما قد علمت و سمعت، و مثله لم يقع في فريضة من الفرائض. فحصل بها ما فيه الغنية و الكفاية بل أزيد منه. و ما ذكرنا من وجه تهاون بعض الأصحاب قد تبه عليه الشيخ عماد الدين الطبري «١» في العبارة المحكيّة عنه سابقا. و على هذا الوجه استمرّ الإهمال من أصحابنا في كثير من الأزمان

(١) في الاصل: الطبرسي.

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۳۴۱

و انضافت إليه العلة التي أشرنا إليها سابقا حتى آل الأمر إلى إهمالها كليّة و هجرها رأسا كما في زماننا هذا. و ما كان حقّ هذه الفريضة المعظمة من فرائض الدين أن يبلغ التهاون بها إلى هذا الحدّ مع أنّ شرائط الوجوب متحقّقة في أكثر بلاد الإيمان خصوصا في هذه الأعصار و الأزمان؛ و العجب كلّ العجب من طائفة من المسلمين كيف يقدمون على إنكار هذه الفريضة المعظمة و يشنعون على من فعلها أو قصد الإتيان بها، و يبالغون في ذلك أشدّ المبالغة من غير أن يكونوا على بينة أو يتمسكوا في ذلك بحجّة؛ فيا عجبا كيف جرّأتهم على الله و رسوله و إقدامهم على الحقّ و أهله فسيجمع الله بين الفريقين في موقف واحد، فهناك يرفع حجاب كلّ مكتوم و يعرف الظالم من المظلوم، و سَيَعْلَمُ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَيَّ مُنْقَلَبٍ يَنْقَلِبُونَ؛ «١» و إلى الله المشتكى في كلّ حال و عليه التوكّل في المبدأ و المآل.

[دراسة القول بالتحريم]

و أمّا أصحاب القول الثاني و هم القائلون بالتحريم فتمسكوا بأمر:

الأول: إنّ شرط انعقاد الجمعة الإمام أو من نصبه لذلك إجماعا. و في حال الغيبة الشرط منتف، فينتفى الانعقاد.

الثاني: إنّ الظهر ثابتة في الذمّة بيقين فلا يبرأ المكلف إلّا بفعلها.

الثالث: إنّهُ يلزم من عدم القول به، الوجوب العيني لإفضاء الأدلّة إلى ذلك و المشرّعون لها لا يقولون به.

و الجواب عن الأول: إنّنا لا نسلم اشتراط الأذن مطلقا و لو كان عند حضور الإمام عليه السلام؛ و قد منع ذلك بعض المتأخّرين و هو

ظاهر العلامه في المختلف. «۲» و ما سمعت من عبارات كثير من الأصحاب، خصوصا القدماء منهم، خالية عن اعتبار هذا الشرط؛ و كذلك النصوص، فكيف يتم دعوى الإجماع في مثله.

سَلَمْنَا، لكن هذا الشرط مخصوص بزمان الإمام عليه السَّلام و استيلائه لا مطلقا. سَلَمْنَا؛ الأذن عن الأئمة الماضين عليهم السَّلام في الأخبار السابقة يجري مجراه، كما أشار إليه الشيخ في الخلاف. سَلَمْنَا؛ لكن الفقيه منصوب من قبلهم عليهم السَّلام فيما هو أعظم من ذلك، فهو نائب على العموم فلا يتم لهم القول بالتحريم. سَلَمْنَا؛ لكن هذا الشرط شرط للوجوب العيني لا مطلقا، فلا يتم لهم القول بالتحريم.

و بالجملة: ادعاء الإجماع على اشتراط الإمام أو نائبه على الخصوص في صحتها مع عدم

(۱) الشعراء، ۲۲۷

(۲) المختلف، ج ۲، ص ۲۵۳

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۴۲

ذهاب أحد من المسلمين إلى ذلك إلا الشاذ منهم في غاية الضعف و الوهن؛ و سيجيء زيادة كلام في عدم اعتبار هذا الشرط. و عن الثاني: إننا لا نسلم لاشتغال الذمه بالظهر في يوم الجمعة نفعاً، و هل الكلام إلا في ذلك، و اشتغال الذمه به في غيرها من الأيام غير نافع؛ و لعمرى ادعاء العكس أقرب، لأنَّ الجمعة هي أول صلاة نزلت على رسول الله صلى الله عليه و آله و تحقَّق التكليف بها؛ و استمرَّ على ذلك؛ ثم حصل الرخص و جواز الاكتفاء بالظهر بالنسبة إلى جماعة؛ فالتكليف بالظهر أمر طار و احتياجه إلى الإثبات أظهر. و بالجملة هذا الكلام في غاية السقوط.

و عن الثالث: قد ظهر بما حقَّقناه سالفاً على أننا لا نسلم إفضاء جميع الأدلة إلى الوجوب العيني بل بعضها دال على الوجوب المطلق.

[اشتراط الفقيه في الوجوب التخييري]

و أما من ذهب إلى القول الثالث و هو اشتراط الفقيه في الوجوب التخييري فاحتجَّ عليه بأنَّ إذن الإمام معتبر في صحه صلاة الجمعة؛ فمع حضوره يعتبر حضوره أو نائبه، و مع عدمه يقوم مقامه نائبه على القوم. و جملة ما اطلعت عليه من الاحتجاج على المقدمه الأولى أمور:

الأول: أنَّ النبي صلى الله عليه و آله كان يعين لأمامه الجمعة، و كذا الخلفاء بعده كما يعين للقضاء؛ و كما لا يصح أن ينصب الإنسان نفسه قاضياً من دون إذن الإمام فكذا لا يجوز أن ينصب نفسه لإمامه الجمعة؛ و قالوا: و ليس هذا قياساً بل استدلالاً بالعمل المستمر في الأعصار، فيكون مخالفته خرقاً للإجماع.

الثاني: رواية محمّد بن مسلم، عن أبي جعفر عليه السَّلام قال: تجب الجمعة على سبعة نفر من المسلمين و لا تجب على أقل منهم: الإمام و قاضيه و المدعى حقاً و المدعى عليه و الشاهدان و الذي يضرب الحدود بين يدي الإمام. «۱»

الثالث: أنَّه اجماعي على ما نقله جماعة من الأصحاب منهم المحقق و العلامة و الشهيد في الذكري؛ و الإجماع المنقول بخبر الواحد حجة فكيف بنقل هؤلاء الأعيان.

و الجواب أنَّه لو تمَّ ما ذكره لزم أن يكون الوجوب مع الفقيه عيئاً، لحصول النيابة الموجبة للوجوب عينا؛ إذ لا يشترط الوجوب العيني إلا بالنائب؛ فإذا حصل بحصول الفقيه كما اعترف به، لزم القول بالوجوب العيني، و هؤلاء المتأخرون لا يقولون به. و أيضاً فالتأخرون يعتبرون في هذه الحالة بانتفاء شرط الوجوب الذي هو الإمام أو نائبه؛ فلا فرق حينئذ بين وجود الفقيه و عدمه، بل لزمهم إمَّا القول

بالوجوب العيني بناء على أنَّ هذا الشرط

(۱) التهذیب، ج ۳، ص ۲۰

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۴۳

إنّما يعتبر مع الإمكان فعند عدمه كانت النصوص الدالّة على الوجوب العيني خالية عن المعارض، و إنّما القول بالتحريم، نظرا إلى تعميم الشرط و انتفائه.

و بالجملة لا يخلو إنّما أن يحصل الشرط و هو إذن الإمام بحضور الفقيه أم لا؛ و على الأوّل يلزم وجوب الجمعة عينا، و على الثاني لم يكن فرق بين حضور الفقيه و عدمه.

و الجواب عمّا استدللّ به على الاشتراط المذكور، أمّا عن الأوّل: فبعد تسليم ما ادّعاه من العمل المستمرّ مع إمكان منعه أنّ هذا غير دالّ على الشرطيّة، بل يجوز أن يكون الغرض من ذلك حسم مادّة النزاع و تسهيل الأمر و كفاية مؤنّة الاختبار حتى يصلح للناس الاعتماد عليه من غير ريب، و لا يفضى إلى التناقض و الاختلاف؛ و لأنّ يستحقّ الإمام سهما و افرا من بيت المال من حيث قيامه بهذه الوظيفة المعظمة من وظائف الدين، و لهذه العلّة كانوا يعينون لإمامة سائر الصلوات و الأذان و غيرها من الأمور الدينيّة ممّا لا يتوقّف صحّته على الإذن و التعيين اتّفاقا. و لم يزل الأمر مستمرّا في هذه الأمور في زمن حكّام العدل و الجور إلى زماننا هذا مع عدم احتمال الاشتراط في شيء منها.

و عن الثاني: أنّ الخبر متروك الظاهر؛ لأنّ مقتضى ظاهره أنّ الجمعة لا تتعقد إلّا بالجماعة المذكورة في الخبر، و هو خلاف الإجماع؛ مع أنّ ظاهره يقتضى عدم الاكتفاء بالنائب، و هو خلاف الإجماع أيضا؛ فيجب حمل الخبر على أنّ المراد من ذكر الجماعة التمثيل لا اعتبار اشتراطهم على الخصوص. و قد تبّه على ذلك المفيد رحمه الله في كتاب الإشراف على ما حكى عنه، فقال: و عددهم الإمام و شاهدان و المشهود عليه و المتولّي لإقامة الحدود؛ «۱» أو يكون الغرض التنبيه على حكمه اعتبار هذا العدد كما أشار إليه واحد من العلماء. على أنّ ضرورة الجمع بينه و بين الأخبار السابقة خصوصا رواية محمد بن مسلم راوى هذا الخبر يقتضى المصير إلى ما ذكرناه مع أنّه ليس في الخبر اشتراط ذلك في الصحّة بل في الوجوب.

سَلّمنا لكن يحتاج إلى العدول عن الظاهر جمعا بين الأدلّة. و مما يؤكّد ذلك ما رواه الشيخ عن الحلبي في الصحيح عن أبي عبد الله عليه السّلام أنّه قال في صلاة العيدين: إذا كان القوم خمسة أو سبعة فإنّهم يصنعون الصلاة كما يصنعون يوم الجمعة. و قد يجاب عن هذا الخبر يعنى رواية محمد بن مسلم باستضعاف السند، لأنّ في طريقه الحكم بن مسكين و هو غير مصرّح بالتوثيق في كتب الرجال؛ و هذا متّجه على الطريقة المشهورة المعمولة بين المتأخّرين إلّا أنّ لى فيه كلاما ذكرته في شرح الإرشاد. «۲»

فإن قلت: ضعف الخبر سندا و دلالة منجبر بعمل الأصحاب و قبولهم.

(۱) الإشراف في عامّة فرائض الإسلام ص ۲۵ (المطبوع في سلسلة مؤلفات الشيخ المفيد، ج ۹)

(۲) راجع، ذخيرة المعاد، ج ۲، ص ۱۸۶

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۴۴

قلت: لا- نسلم ذلك، أمّا المتقدّمون فقد عرفت الحال فيهم؛ و أمّا المتأخّرون فقد قطع جماعة منهم في سنده، منهم العلامة؛ و قال المحقق في المعبر لا يمكن العمل برواية محمد بن مسلم، لأنّه أحصى السبعة ممّن ليس حضورهم شرطا، فسقط اعتبارها. «۱» و حمله الشهيد في الذكرى على أنّ إحصاء العدد لبيان إشارة الحكمة في اعتبار الاستيطان في الجمعة لا لأنّه شرط في انعقادها. «۲» و ما دلّ عليه صريح الخبر من عدم الوجوب على أقلّ من سبعة، مخالف لما ذهب إليه أكثر الأصحاب، فكيف يمكن في مثله ادّعاء كونه مقبولا، و من العامل به؛ مع أنّ هذا المقدار من القوّة لا يجعله صالحا لمقاومة ما مرّ من الأدلّة.

و عن الثالث: أن الإجماع المدعى، على ما فيه، قد منعه العلامة في المختلف. و على تقدير التسلم إنما يختص بحال الحضور و التمكّن من الاستيدان كما صرح به جماعة منهم.

و يحتمل في كلامهم بعضهم اختصاصه بالوجوب العيني لا مطلق الصحة. و تفصيل هذا المقام يحتاج إلى نقل عبارات من تمسك هذا القائل بدعواهم الإجماع حتى يتضح جليته الحال.

و أما قدماء الأصحاب فقد عرفت أنهم معرضون عن ذكر هذا الشرط رأساً؛ و كذلك جماعة من المتأخرين عن الشيخ. و قد عرفت أيضاً أن كثيراً من عبارات الأصحاب دالّ على عدم اعتبار هذا الشرط. و أما الشيخ في الخلاف فكلامه المنقول عنه سابقاً يحتمل وجهين:

أحدهما أن يكون الإذن الذي اشترط أولاً و ادعى الإجماع عليه أعم من الإذن الحاصل عن الأئمة عليهم السلام للمؤمنين، و ثانيهما اختصاصه بحال الحضور كما بيناه. و كذلك عبارة المبسوط. و أما عبارة النهاية فظاهرها اختصاص الشرط بالحضور أو الوجوب العيني؛ و الأول أقرب؛ و قد حكى أن كلام الشيخ يحيى بن سعيد في الجامع يوافق كلام الشيخ رحمه الله (۳)

[رأى المحقق و العلامة و الشهيد في المسألة]

و الان نشتغل بإيراد الفاضلين و الشهيد. قال في المعتبر: السلطان العادل أو نائبه شرط وجوب الجمعة، و هو قول علمائنا. (۴) ثم نقل الخلاف في هذا الباب عن فقهاء العامة؛ ثم قال:

و البحث في مقامين: أحدهما في اشتراط الإمام أو نائبه، و المصادمة مع الشافعي؛ و معتمدنا فعل النبي صلى الله عليه و آله فإنه كان يعين لإمامة الجمعة و كذا الخلفاء بعده كما يعين للقضاء؛ فكما لا يصح

جعفریان، رسول، دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، در یک جلد، قم - ایران، اول، ه ق دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه؛ ص: ۳۴۴

(۱) المعتبر، ج ۲، ص ۲۸۲

(۲) ذكرى الشيعة، ج ۴، ص ۱۰۸

(۳) قال في الجامع للشرائع: الجمعة واجبة على كل ذكر، حر، بالغ، كامل العقل... و لا يجب على غيرهم، بشرط حضور امام الأصل أو من يأمره. الجامع للشرائع، ص ۹۴

(۴) المعتبر، ج ۲، ص ۲۷۹.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۴۵

أن ينصب الإنسان نفسه قاضياً من دون الإمام، كذا إمامة الجمعة؛ و ليس هذا قياساً بل استدلالاً بالعمل المستمر في الأعصار، فمخالفته خرق للإجماع؛ ثم أيده برواية محمد بن مسلم، ثم أخذ في أجوبة شبه العامة، ثم قال: المقام الثاني: اشتراط عدالة السلطان و هو انفراد الأصحاب خلافاً للباقيين؛ و موضع النظر أن الاجتماع مظنة النزاع و مثار الفتن غالباً، و الحكمة موجبة لحسم مادة الهرج و قطع نائرة الاختلاف، و لن يستمر إلا مع السلطان؛ ثم المعنى الذي باعتباره وقعت نيابة إمام الجمعة على إذن الإمام يوجب عدالته، إذ الفاسق يسرع إلى بواعث طبعه و مرامى أهويته لا- إلى مواقع المصلحة، فلا يتحقق حسم مادة الهرج على الوجه الصواب ما لم يكن العادل؛ و لأن الفاسق لا يكون إماماً فلا يكون له أهلية الاستنابة.

لا يقال: لو صح ما ذكرتم «۱» لما انعقدت الجمعة ندباً مع عدمه لانسحاب العلة في الموضوعين و قد أجزتم ذلك إذا أمكنت الخطبة،

لأننا نجيب بأنّ الندب لا تتوفّر الدواعي على اعتمادها، فلا يحصل الاجتماع المستلزم للفتن إلّا نادرا. «۲»

ثمّ أخذ في جواب شبه العامّة؛ ثمّ أخذ في إيراد المسائل المتعلّقة بالجمعة؛ ثمّ قال بعد عدّة ورقات: لو لم يكن إمام الأصل ظاهرا سقط الوجوب لا الاستحباب، و صلّيت جمعة إذا أمكن الاجتماع و الخطبتان؛ و به قال الشيخ، و أنكره سلار؛ ثمّ احتجّ على ما اختاره برواية الفضل بن عبد الملك و رواية زرارة و عبد الملك السابقت؛ ثمّ قال في موضع آخر بعد ذلك بعدة أوراق: لو كان السلطان جائرا ثمّ نصب عدلا استحبّ الاجتماع و انعقدت جمعة.

و أطبق الجمهور على الوجوب؛ لنا أنّا بيّنا أنّ الإمام العادل أو من نصبه شرط الوجوب، و التقدير عدم ذلك الشرط؛ أمّا الاستحباب فلما بيّناه من الإذن مع عدمه. «۳»

و كلامه يحتمل وجهين: أحدهما قوله «السلطان العادل أو نائبه» شرط وجوب الجمعة بزمان الحضور؛ و الثاني ابقاؤه على عمومته؛ و حينئذ كان مفاده إنّما شرط في الوجوب العيني لا في الوجوب مطلقا. و يؤيّد الأول قوله حيث استدللّ عليه فكما لا يصحّ أن ينصب الإنسان نفسه قاضيا من دون إذن الإمام، كذا إمامة الجمعة؛ لأنّ هذا لا يصحّ إلّا في زمان الحضور لا في القضاء و لا في الجمعة. أمّا القضاء فلاّنه يجوز للفقهاء عندهم في زمان الغيبة؛ و أمّا الجمعة فإنّها مستحبة عند المحقّق في زمان الغيبة فلا يستقيم إلّا بتخصيصه بزمان الحضور. و يؤيّد الثاني قوله «لو كان السلطان جائرا ثمّ نصب عدلا استحبّ الاجتماع» إلى قوله «لما أنّا بيّنا أنّ الإمام العادل أو من نصبه شرط الوجوب» فإنّ هذا يدلّ على أنّ ما ذكره لا يختصّ بزمان الحضور، و لعلّ الاحتمال الثاني أقرب. و بالجملة في كلامه اضطراب. و على التقديرين

(۱) في المصدر: لو لزم ما ذكرتم.

(۲) المعتبر، ج ۲، ص ۲۸۰

(۳) المعتبر، ج ۲، ص ۳۰۷.

دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۳۴۶

فاشترط الإمام أو نائبه في صحّة الجمعة ممّا ينفيه صريح كلامه، و قوله «لو كان السلطان جائرا ثمّ نصب عدلا استحبّ الاجتماع» ممّا ينادى على خلافه.

و في كلام المحقّق نظر من وجوه: أمّا التمسك بالعمل المستمرّ و روايته محمّد بن مسلم فقد مرّ الكلام فيهما، مع أنّه صرح في موضع آخر من المعتبر بأنّ الرواية المذكورة لا يمكن العمل بها؛ و ما ذكره لو تمّ لدلّ على عدم جوازها بدون الإمام أو نائبه، و هو لا يقول به. و تخصيص الأدلّة بحال الحضور ممّا لا وجه له، إذ ليس فيها ما يقتضي التقييد كما أنه ليس في النصوص التي استدللّ بها على الجواز في حال الغيبة ما يقتضي تخصيص بعدم زمان الحضور. و الحق أنّ تلك الأدلّة قاصرة عن إفادة المطلوب كما مرّ و تلك النصوص مطلقة غير مقيدة بوقت دون وقت.

و ما استدللّ به على اعتبار السلطان بقوله «و الاجتماع مظنة النزاع» إلى آخر ما ذكره محلّ تأمل؛ لأنّ الأحكام الشرعية بمثل هذه التعليقات التي لا يكاد يطردها، لجواز حصول هذا الاجتماع من غير فتنه و نزاع. و مجرد حصول النزاع على شيء لا يقتضي عدم شرعيته؛ فإنّه أمر ينشأ من فعل المكلفين من غير أن يكون لأصل الحكم الشرعي مدخلا فيه؛ و لو كان الأمر على هذا لبطل كثير من الأحكام التي هي أعظم من هذا بل ما اخضرّ في الإسلام عود و لا استقام له عمود. «۱» و لعلّ غرض من استند من الأصحاب إلى مثل هذه التعليقات في أمثال هذه المواضع التأييد و التقوية لإبناء الحكم عليه.

هذا ما يتعلّق بكلام المحقّق؛ و أمّا العلّامة فقال في التذكرة: الجمعة واجبة بالنصّ و الإجماع. «۲» ثمّ قال بعد الاحتجاج عليه «و وجوبها على الأعيان». «۳» و يشترط للجمعة أمور ستّة، و عدّ منها السلطان. و أخذ في تفصيل كلّ واحد من الشرائط و حيث وصل إلى

السلطان قال: و يشترط في وجوب الجمعة السلطان و هو الإمام المعصوم أو من يأمره بذلك؛ و استدلل بنحو ممّا ذكر في كلام المحقق، ثم أخذ في إيراد المسائل إلى أن قال: و هل للفقهاء المؤمنين حال الغيبة و التمكّن من الاجتماع و الخطبتين صلاة الجمعة؟ أطبق علماؤنا على عدم الوجوب؛ لانتفاء الشرط، و هو ظهور الإذن من الإمام، و اختلفوا في استحباب إقامة الجمعة، فالمشهور ذلك. (٤)

و استدلل عليه بالأخبار المذكورة في المعبر، و هذا صريح في أن الشرط المذكور إنّما هو

(١) هذا إشارة إلى كلام مولانا أمير المؤمنين على عليه السلام حيث قال: لو كنّا نأتى ما أتيتم ما قام للدين عمود و لا اخضرّ للايمان عمد نهج البلاغة، الخطبة رقم ٥٦

(٢) تذكرة الفقهاء، ج ٤، ص ٧، المسألة ٣٧٢.

(٣) تذكرة الفقهاء، ج ٤، ص ٧، المسألة ٣٧٣

(٤) تذكرة الفقهاء، ج ٤، ص ٢٧، المسألة ٣٨٩

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ٣٤٧

لوجوب العيني عنده. و يحتمل تخصيص الإجماع الذي نقله سابقا بزمان الحضور بقريته ما استدلل عليه كما قلنا في عبارة المحقق؛ و كلامه صريح في أن الشرط الذي هو الإذن منتف في زمان الغيبة، و تخصيصه بالفقهاء إنّما هو من باب التمثيل لا الحصر. و قد قال في موضع آخر منه: لو كان السلطان جائرا ثم نصب عدلا استحَبَّ الاجتماع و انعقدت جمعة على الأقوى، و لا تجب لفوات الشرط و هو الإمام أو من نصبه، و أطبق الجمهور على الوجوب. (١)

و يؤيد أن ذلك من باب التمثيل قوله في كتاب الأمر بالمعروف من التذكرة: يجوز لفقهاء الحق أن يجتمعوا بين الناس في الصلوات، و يستحب ذلك استحبابا مؤكدا مع الأمن؛ و قد اختلف علماؤنا في الجمعة مع الأمن؛ (٢) و نحوه في التحرير. (٣)

و قال الشهيد الثاني: اللزوم من القول بتمشّي الإجماع على اشتراط الإمام في الصلاة مطلقا في موضع النزاع أن لا يخصّ بدليل الأخبار و لا بالوجوب العيني؛ لأنّ الفقيه إن كان مأذونا بحيث يتحقّق معه الشرط لزم كون الوجوب على حدّ الوجوب الأول، و إلّا فما الّذي أوجب الفرق؟ و إن لم يكن قائما بوظيفة شرطية الإمام لم تكن الصلاة معه صحيحة؛ لفقد شرط الصحة، كما لا تصحّ الصلاة لفقد غيره من الشروط المعترية فيها من الجماعة و العدد و الخطبتين و غيرها؛ لأنّ قاعدة الشرط تقتضي عدم مشروطه بعدمه. و لأجل هذا الإشكال ينبغي أن لا- يجعل تعبيره بالفقهاء سابقا قيّدا و لا- شرطا للجواز، مضافا إلى أنّها لا تدلّ على نفى الجواز عمّن عداهم إلّا بالمفهوم الضعيف. و يمكن مع ذلك كون فائدة التخصيص بالفقهاء خصوصية الردّ على ابن إدريس المانع من فعلها حال الغيبة استدلالا بفقد الشرط، (٤) فبّه بذكر الفقهاء على منع كون الشرط مفقودا مطلقا حينئذ، بحيث ينسدّ فعلها في حال الغيبة كما زعمه المانع، فإنّ الفقهاء مأذونون من قبل الإمام عليه السلام على العموم، فيتحقّق الشرط المدعى على تقدير تسليمه. و إلى هذا المعنى أشار العلّامة في المختلف. (٥)

و قال العلّامة في النهاية: و يشترط في وجوب الجمعة السلطان أو نائبه عند علماءنا أجمع؛ و استدلل بنحو ممّا ذكر في التذكرة، ثم قال: و السلطان عندنا هو الإمام المعصوم (٦) فلا تصحّ الجمعة إلّا معه أو مع من يأذن له. هذا في حال ظهوره، أمّا في حال الغيبة فالأقوى أنّه

(١) تذكرة الفقهاء، ج ٤، ص ٢٤، المسألة ٣٨٤

(٢) تذكرة الفقهاء، ج ٩، ص ٤٥٠

(۳) تحریر الأحكام الشرعیة، ج ۱، ص ۱۵۸

(۴) السرائر، ج ۱، ص ۳۰۳

(۵) مختلف الشیعة، ج ۲، ص ۲۵۳، المسألة ۱۴۷

(۶) تذكرة الفقهاء، ج ۴، ص ۲۰ مسألة ۳۸۲

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۴۸

يجوز لفقهاء المؤمنین إقامتها. و احتجّ عليه برواية زرارة و عبد الملك، و فيه تصريح باختصاص الشرط بزمان الحضور و الوجه في تخصيص الفقهاء بالذكر ما قلنا في عبارة التذكرة.

و قال الشهيد في الذكري: إنّ شروط وجوبها سبعة: الأوّل السلطان العادل أو من نصبه إجماعاً، ثم أخذ في ذكر شروط النائب إلى أن قال: التاسع: إذن الإمام له، كما كان النبي صلى الله عليه و آله يأذن لأئمة الجمعات، و أمير المؤمنين عليه السّلام بعده، و عليه إطباق الإماميّة، هذا مع حضور الإمام عليه السّلام. و أمّا مع غيبته كهذا الزمان ففي انعقادها قولان: أصحهما- و به قال معظم الأصحاب- الجواز إذا أمكن الاجتماع و الخطبتان، و يعلّل بأمرين:

أحدهما: أنّ الإذن الحاصل من الأئمة الماضين، فهو كالإذن من إمام الوقت. و إليه أشار الشيخ في الخلاف و يؤيده صحیح زرارة قال: حتّى أبو عبد الله عليه السّلام على صلاة الجمعة حتى ظننت أنّه يريد أن تأتيه، فقلت: نغدو عليك؟ فقال: لا إنّما عنيت عندكم؛ و لأنّ الفقهاء حال الغيبة يباشرون ما هو أعظم من ذلك بالإذن، كالحكم و الإفتاء، فهذا أولى.

و الثاني: أنّ الإذن إنّما يعتبر مع إمكانه، أمّا مع عدمه فيسقط اعتباره، و يبقى عموم القرآن و الأخبار خاليا عن المعارض.

ثمّ أورد صحیح عمر بن يزيد و منصور السالفين، و احتجّ باطلاقهما و إطلاق غيرهما من الأخبار، ثم قال: و التعليان حسنان، و الاعتماد على الثاني. إذا عرفت ذلك فقد قال الفاضلان: يسقط وجوب الجمعة حال الغيبة و لم يسقط الاستحباب، و ظاهرهما أنّه لو أتى بها كانت واجبة معجزته عن الظهر. فالاستحباب إنّما هو في الاجتماع، أو بمعنى أنّه أفضل الفردين الواجبين على التخيير. و ربما يقال بالوجوب المضيق حال الغيبة؛ لأنّ قضیة التعليين ذلك، فما الذي اقتضى سقوط الوجوب؟ إلّا أنّ عمل الطائفة على عدم الوجوب العيني في سائر الأعصار و الأمصار، و نقل الفاضل فيه الإجماع. و بالغ بعضهم فنفي الشرعية أصلاً و رأساً و هو ظاهر كلام المرتضى و صريح سلار و ابن ادریس، «(۱)» و هو القول الثاني من القولين بناء على أنّ إذن الإمام شرط الصحة و هو مفقود و هؤلاء يسندون التعليل إلى إذن الإمام و يمنعون وجود الإذن و يحملون الإذن الموجود في عصر الأئمة عليهم السّلام على من سمع ذلك الإذن و ليس حجّة على من يأتي من المكلفين و الإذن في الحكم و الإفتاء أمر خارج عن الصلاة؛ و لأنّ المعلوم وجوب «(۲)» الظهر فلا يزول إلّا بيقين.

ثم قال: و هذا القول متوجه، و إلّا لزم وجوب العيني، و أصحاب القول الأوّل- یعنی

(۱) راجع: السرائر، ج ۱، ص ۲۹۳

(۲) در اصل: وجود!

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۴۹

المجوزين- لا يقولون به. «(۱)» انتهى.

و فيه دلالة واضحة على أنّ إذن الإمام إنّما يعتبر في حال الحضور كما يدلّ عليه قوله «هذا مع حضور الإمام» و اعتماده على التعليل الثاني، و تعليقه الأوّل يشتمل على أنّ الإذن حاصل لجميع المكلفين من الأئمة الماضين، كما يدلّ عليه الروايات السابقة، فهو بمنزلة الإذن من إمام الزمان، و ليس المراد أنّ الإذن حاصل للفقهاء حسب. و ممّا يؤيّده قوله «و أشار إليه الشيخ في الخلاف». فإنّ ما ذكره

الشیخ فی الخلاف لیس إلّا أنّ الإذن حاصل من الأئمة الماضین علیهم السّلام لسائر المکلّفین و لیس فیہ تخصیص بالفقهاء كما مرّ. و لعل المراد بقوله «و هذا القول متوجه» أنّ هذا القول وارد علی القائلین بالتخیر لا أنّه صحیح، و لهذا قال متوجه و لم یقل متوجه؛ و لم یحکم بفساد القول بالوجوب العینی بل قال «أصحاب القول الأول لا یقولون به» كأنه قال إنهم لا یعتفون به مع أنّه یلزم علیهم ذلك. و حمل اختیاره فی الذکری علی الوجوب العینی أقرب، لأنّه بعد ما صحّح أولاً الجواز و هو أعمّ من الوجوب مقابلاً للقول الثانی یعنی التحريم، استحسن التعلیلین، و جعل اعتماده علی الثانی، مع أنّ مقتضاهما الوجوب العینی.

فهؤلاء جملة من استند الشیخ علی [الکری] فی اعتبار الفقیه فی صحّة الجمعة إلی دعواهم الاجماع؛ و قد عرفت عدم دلالة کلامهم علی ذلك و لیس هاهنا ما یصلح لهذا التوهم سوى تعبير العلامة فی التذکره و النهایة بالفقهاء؛ و کلام الشهید فی اللعمه؛ و قد نقلناه سابقاً.

أما الأولین فقد بیننا عدم دلالتها علی اعتبار الفقیه؛ و أما الثالث فقد بیننا فی أوّل الرسالة أنّ ظاهره القول بالوجوب العینی بشرط حضور الفقیه و هو غیر ما یُدّعیه المدقّق الشیخ علی.

و کلام الشهید فی الدروس یوافق التذکره فی التعبير، لكنّه یحتمل الوجوب العینی؛ و یحتمل أن یكون مراده الوجوب التخیری؛ و یكون التعبير بالفقیه من باب التمثیل. فظهر من هذه الجملة أنّ ما ذکره الشیخ علیّ من اعتبار اشتراط الفقیه فی وجوب صلاة الجمعة مع کونه خلاف الأصل من متفرداته.

و بما ذکرنا ظهر أنّ الذی یقتضیه التحقیق و الأدلّة الظاهرة الواضحة أنّ صلاة الجمعة فی زمان الغیبه واجبه عیناً، و أنّه لا یعتبر فیہ الفقیه بل ینفی فیہ العدل الجامع لشرائط الإمامه؛ و الأخبار الدالّة علی فضیلة الصلاة مطلقاً کثیره، و کذا فی خصوص صلاة الجمعة، و کذا فی فضیلة يوم الجمعة و المبالغة التامة فی رعايه حقّها و أداء الطاعات فیها، و لها حقوق و وظائف کثیره أعظمها و أفضلها صلاة الجمعة؛ بل ادّعی بعض المحقّقین أنّها أفضل الطاعات مطلقاً بعد أصل الإیمان، و العقل یجد أنّ ما اعتبر فیها من اجتماع المؤمنین و الخطبة

(۱) الذکری، ج ۴، ص ۱۰۴-۱۰۵

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۵۰

المشتملة علی حمد الله و الثناء علیه و الشهادة بالتوحید و الرسالة و الصلاة علی النبی و آله الطاهرين، و الوعظ و التذکیر و الأمر بالتقوی و التحذیر عن دار الغرور و الاغترار و الرّکون و الإخلاق إلیها، و الرّغبة فیها، و مدّ العین إلی نعيمها و زهرتها، و الدعاء إلی الکفّار و أعداء الدین، و الدعاء لإمام الزمان علیه السّلام و لعامة المؤمنین و المؤمنات إلی غیر ذلك من الفوائد و المنافع الّتی احتوتها صلاة الجمعة فی مثل هذا العيد الكبير و اليوم الجلیل، ممّا یوافق الحکمة و قانون العقل الصریح، فلا یلیق إهمالها و تعطيلها و هجرها استناداً إلی العلل العلیلة و الأهواء الرديئة. و مع ذلك، فقد أهمل الناس مثل هذه الفریضة المؤکّدة، و ترکوها، و هجروها فی بلاد المؤمنین مع انتفاء التّقیه من قبل المخالفین.

و لنختم هذا الكلام بكلام أفاده بعض العلماء و قد أحسن و أجاد:

و ممّا یتحتم فعله فی زماننا صلاة الجمعة، إمّا لدفع تشنیع أهل السنه، إذ یعتقدون أنّا نخالف الله و الرّسول و إجماع العلماء فی ترکها، و ظاهر الحال معهم، و إمّا بطریق وجوب التخیری و إمّا بطریق الوجوب الحتم و الإعراض عن الخلاف، لضعفه، لقیام الأدلّة القاطعة الباهرة علی وجوبها من القرآن و احادیث النبی صلی الله علیه و آله و الائمه المعصومین علیهم السّلام الصحیحة الصریحة الّتی لا تحتمل التأویل بوجه، و کلّها خالیة من اشتراط الإمام علیه السّلام أو المجتهد، بحيث أنّه لم یحضرنی مسألة من مسائل الفقه علیها أدلّة بقدر أدلّة صلاة الجمعة فی کثرتها و صحّتها و المبالغة فیها، و لم نقف لمن اشترط المجتهد علی دلیل ناهض، فکیف مع معارضة

اطلاق القرآن و الأحادیث الصحیحة و لا قال باشرطه أحد من العلماء المتقدمین و لا المتأخرین ما عدا الشهید فی اللعنة فقط، و فی باقی کتبه وافق العلماء أو لم یشرطه. نعم تبعه علیه الشیخ علی عفی الله عنه. و ملخص الأقوال ثلاثة:

[الأول:] الوجوب الحتمی من غیر تعرض للمجتهد و هو ظاهر کلام کل العلماء المتقدمین ما عدا سلار و ابن ادريس من المتأخرین.

الثانی: الوجوب التخییری بینها و بین الظهر و هو مذهب المتأخرین و ادعوا علیه الإجماع و لم یشرطوا مجتهدا.

الثالث: المنع منها حال الغیبة مطلقا، سواء أحضر المجتهد أم لا، و هو مذهب سلار و ابن ادريس و اتفق الكل علی ضعف دلیله و بطلانه، فالذی یصلی الجمعة، یكون قد برئت ذمته و أدى الفرض بمقتضى کلام الله و رسوله و الأئمة الهادین و جمیع العلماء. و خلاف سلار و ابن ادريس و الشیخ علی رحمه الله لا یقدح فی الإجماع، لما تقرّر من قواعدنا أنّ خلاف الثلاثة و الأربعة بل و العشرة و العشرين لا یقدح فی الإجماع إذا كانوا معلومی النسب و هذا من قواعدنا الاصولیة الإجماعیة و علیه إجماعنا. و الذی یصلی الظهر، تصحّ صلاته علی مذهب هذین الرجلین و المتأخرین، لأنهم ذهبوا إلى بالتخییر، و لا تصحّ بمقتضى کلام الله

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۵۱

و رسوله و الأئمة المعصومین و العلماء المتقدمین، فأی الفريقین أحقّ بالأمن إن كنتم تعلمون. نعم، لو أراد أحد تمام الاحتیاط للخروج من خلاف هذین الرجلین صلّی الظهر بعدها. و لیهیئنی تاركها الجواب لله تعالی لو سأله یوم القیامة لم تركز صلاة الجمعة؟ و قد أمرت بها فی کتابی العزیز علی أبلغ وجه، و أمر بها رسولی الصادق علی آكد وجه، و أمر بها الأئمة الهادون و أكدوا فیها غایة التأكيد و وقع إجماع المسلمین علی وجوبها فی الجملة، فهل یلیق من العاقل الرشد ان یجیب بقوله: «ترکتها لأجل خلاف سلار و ابن ادريس»، ما هذا إلا لعمی أو تعامی أو تعصّب مضرّ بالدين، أجازنا الله و إیاکم منه و جمیع المسلمین. (۱) انتهى

[الكلام حول شرط العدالة فی امام الجماعة]

و ممّا قد یعمل به علی ترك الجمعة المناقشة و التدقیق التام فی أمر العدالة، لما قد يتوهم ندره وجود العادل أو انتفاء فی هذه الأزمان. و الذی دعاهم إلى ذلك تخطی جماعة من المتأخرین عما اعتبره السلف فی أمر العدالة، بل دققوا فیها و اعتبروا فیها ما لم یکن معهودا بین السلف، و زاد الناس علی ذلك حتی وقعوا فی الوسواس، حتی ظنّوا أنّ العدالة أمر لا یتحقّق فی القرون و الأدوار. و لیس الأمر عند التحقیق بذلك بل الجمهور من السلف السابقین علی سهولة الخطب فی أمر العدالة، و قلّة تدقیقهم فی ذلك و الاكتفاء بحسن الظاهر، و عدم ظهور الخلاف؛ و هو الذی یرتبط بالدلیل و یدلّ علیه الأخبار و الروایات الواردة عن أصحاب العصمة سلام الله علیهم أجمعین. و قد فضّلنا فی شرح الارشاد الکلام فی تحقیق العدالة و بیان مذهب القدماء و المحدثین و تحقیق الكبائر و الصغائر و ما وقع من الخلاف فیها و إیراد الروایات الواردة فیها، و تحقیق أنّ التفتیش لیس معتبرا فی العدالة، بل یكفی الاعتماد علی حسن الظاهر، و أوردنا أقاویل المخالفین فی ذلك و أجبنا عنه. (۲)

و لنورد فی هذا المقام نبذة من الأخبار الدالة علی سهولة أمر العدالة، و أنّه یكتفی فیها بالاعتماد علی حسن الظاهر من غیر تفتیش و بحث عن البواطن. و هذه الأخبار و إن لم یکن كل واحد ناهضا باثبات المرام إلا أنّ مجموعها یفید الظنّ الغالب علی المدعی. و بعض تلك الأخبار مختصّ بإمام الجماعة، و بعضها بالشاهد، و بعضها بمن یستمع الطلاق إلا أنّ الظاهر أنّ العدالة المعتره فی كل واحد منها واحدة بلا خلاف فی ذلك.

فمن هذا الباب ما رواه الشیخ و الكلینی عن ابن ابی عمیر فی الحسن بإبراهیم بن هاشم، عن بعض أصحابنا، عن أبی عبد الله علیه السلام فی قوم خرجوا من خراسان أو بعض الجبال و كان

(۱) العقد الطهماسبی، للشیخ حسین بن عبد الصمد العاملی، (طبع فی مجلد العاشر من «میراث اسلامی ایران»)، ص ۲۱۱-۲۱۲

(۲) ذخیره المعاد، ج ۲، ص ۳۰۵-۳۰۶

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۵۲

يأتهم رجل؛ فلما صاروا إلى الكوفة علموا أنه يهودي، قال: لا يعيدون. قال الصدوق في الفقيه و في كتاب زياد بن مروان القندي و في نوادر محمد بن عمير، أن الصادق عليه السلام قال في رجل صلى بقوم من حين خرجوا من خراسان حتى قدموا مكة فإذا هو يهودي أو نصراني، قال:

ليس عليهم إعادة. «۱»

و فيه دلالة تامة على أن السلف كانوا يسامحون في هذا الباب مسامحة تامة و عدم استفصال الإمام عليه السلام من المعاشرة و الاختبار و عدمه بل إطلاق الحكم بعدم الإعادة دليل على ما قلناه. و الرواية صحيحة لأن ابن بابويه نقله من كتاب ابن أبي عمير و هو الثقة المعتمد في غاية الجلالة.

و من ذلك ما رواه الشيخ باسناد صحيح و ابن بابويه بأسانيد ثلاثه، اثنان منها من الصحاح، عن عمر بن يزيد الثقة، قال: سألت أبا عبد الله عليه السلام عن إمام لا بأس به في جميع أمره عارف، غير أنه يسمع أبويه الكلام الغليظ الذي يغيظهما أقرأ خلفه، قال: لا تقرأ خلفه إلا أن يكون «۲» عاقلاً قاطعاً؛ «۳» و فيه دلالة على أن مطلق الذنوب غير قاذح في العدالة و إن أكثر منه، لعدم استفصال الإمام عليه السلام مع ما في صيغة المضارع من الدلالة على الدوام التجديدي. نعم إذا وصل إلى المداومة كان قاذحاً في العدالة، و كان خارجاً عن هذا الحكم بالإجماع إن ثبت.

و من ذلك ما رواه الشيخ باسناد لا يخلو عن اعتبار عبد الرحيم القصير، قال: سمعت أبا جعفر عليه السلام إذا كان الرجل لا تعرفه يؤم الناس يقرأ القرآن فلا تقرأ خلفه و اعتد بصلاته. «۴»

و من ذلك ما رواه الشيخ بإسنادين، أحدهما صحيح و الآخر موثق، عن عبد الله بن بكير، قال سألت حمزة بن حرمان أبا عبد الله عليه السلام عن رجل آمن في السفر و هو جنب و قد علم و نحن لا نعلم؛ قال: لا بأس. «۵» و فيه تأييد للمدعا و إن لم يصلح للدلالة. و من ذلك ما رواه الكليني و الشيخ عن حريز في الصحيح، عن أبي عبد الله عليه السلام في أربعة شهدوا على رجل محصن بالزنا، فعُدل منهم اثنان و لم يعدل الآخران؛ قال، فقال: إذا كان أربعة من المسلمين ليس يعرفون بشهادة الزور أجزيت شهادتهم جميعاً و أقيم الحد على الذي شهدوا عليه، إنما عليهم أن يشهدوا بما أبصروا و علموا، و على الوالي أن يجيز شهادتهم إلا أن يكونوا معروفين بالفسق. «۶»

(۱) كتاب من لا يحضره الفقيه، ج ۱، ص ۴۰۵؛ الكافي، ج ۳، ص ۳۷۸

(۲) في المصدر: ما لم يكن عاقلاً قاطعاً.

(۳) التهذيب، ج ۳، ص ۳۰؛ كتاب من لا يحضره الفقيه، ج ۱، ص ۳۷۹؛ وسائل الشيعة، ج ۸، ص ۳۱۳

(۴) التهذيب، ج ۳، ص ۲۷۵

(۵) التهذيب، ج ۳، ص ۳۹

(۶) الكافي، ج ۷، ص ۴۰۳؛ التهذيب، ج ۶، ص ۲۷۷

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۵۳

و من ذلك ما رواه الصدوق باسناد صحيح على الظاهر، عن عبد الله بن المغيرة، قال: قلت للرضا عليه السلام: رجل طلق امرأته و أشهد شاهدين ناصبيين، قال: كل من ولد على الفطرة و عرف بالصِّلاح في نفسه جازت شهادته. و عن عبد الله بن المغيرة بالإسناد السابق عن أبي الحسن الرضا عليه السلام قال: من ولد على الفطرة و عرف بصلاح في نفسه جازت شهادته. «۱» و روى الشيخ هذين الخبرين

باسنادین ضعیفین. «۲»

و من ذلك ما رواه الكليني و الشيخ عنه، عن أحمد بن محمد بن أبي نصر في الحسن بإبراهيم بن هاشم، عن أبي الحسن أنه قال له: جعلت فداك كيف طلاق السنة؟ قال:

يطلقها إذا طهرت من حيضها قبل أن يغشاها بشاهدين عدلين كما قال الله تعالى في كتابه؛ ثم قال عليه السلام في آخر الرواية: من ولد على الفطرة أجزت شهادته على الطلاق بعد أن تعرف منه خيرا. «۳»

و منها ما رواه الشيخ باسناده فيه كلام عن يونس، عن بعض رجاله، عن أبي عبد الله عليه السلام قال سألته عن البيئة إذا أقيمت على الحق، أ يحل للقاضي أن يقضى البيئة من غير مسألة إذا لم يعرفهم، قال فقال: خمسة أشياء يجب على الناس الأخذ بظاهر الحكم: الولايات، و المناكح، و الموارث، و الذبائح، و الشهادات؛ فإذا كان ظاهره ظاهرا مأمونا جازت شهادته و لا يستل عن باطنه. «۴» و روى ابن بابويه في كتاب الخصال في الصحيح إلى إبراهيم بن هاشم، عن أبي جعفر المقرئ بإسناده رفعه إلى أبي عبد الله عليه السلام عن أبيه عن آبائهم عليهم السلام قال: قال أمير المؤمنين عليه السلام:

خمس أشياء يجب على القاضي الأخذ بها بظاهر الحكم، إلى آخر الخبر السابق بأدنى تفاوت. «۵»

و من ذلك ما رواه الصدوق في من لا يحضره الفقيه بإسناد حسن بالوشاء، عن العلاء بن سيابة، قال: سألت أبا عبد الله عليه السلام عن شهادة من يلعب بالحمام، قال: لا بأس إذا كان لا يعرف بفسق. «۶» و رواه الشيخ بإسناد فيه خلل. «۷»

و من ذلك ما رواه الشيخ بإسناد صحيح إلى الحسن بن محبوب، عن عمرو بن أبي المقدم، عن أبيه، عن سلمة بن كميل، قال: سمعت عليا عليه السلام يقول لشريح في حديث طويل: و

(۱) الكافي، ج ۶، ص ۶۷؛ كتاب من لا يحضره الفقيه، ج ۳، ص ۴۶، ۴۸

(۲) التهذيب، ج ۶، ص ۲۶۳

(۳) الكافي، ج ۶، ص ۶۵؛ التهذيب، ج ۸، ص ۴۹

(۴) الكافي، ج ۷، ص ۴۳۱؛ التهذيب، ج ۶، ص ۲۸۳؛ الاستبصار، ج ۳، ص ۱۳؛ من لا يحضره الفقيه، ج ۳، ص ۱۶

(۵) الخصال، ج ۱، ص ۳۱۱

(۶) كتاب من لا يحضره الفقيه، ج ۳، ص ۴۸

(۷) التهذيب، ج ۶، ص ۲۸۴

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۳۵۴

اعلم أن المسلمين عدول بعضهم على بعض إلّا مجلود في حدّ لم يتب منه أو معروف بشهادة زور أو ظنين، «۱» و هو المتهم كما يعرف من كتب اللغة؛ و قال ابن الأثير: أي متهم في دينه. «۲»

و من ذلك ما رواه الشيخ، عن خلف بن حماد، عن رجل عن أبي عبد الله عليه السلام قال: لا تصلّ خلف الغالي و إن كان يقول بقولك و المجهول و المجاهر بالفسق و إن كان مقتصدا. «۳» و لعل المراد بالمجهول، مجهول الإيمان.

و روى ابن بابويه في كتاب الأمالي، عن صالح بن علقمة، قال: قال الصادق جعفر بن محمد عليهما السلام - و قد قلت له يا بن رسول الله! أخبرني من تقبل شهادته و من لا تقبل - يا علقمة! كلّ من كان على فطرة الإسلام جازت شهادته؛ قال: فقلت: تقبل شهادة مقترف الذنوب؟ فقال:

يا علقمة! لو لم تقبل شهادة المقترفين للذنوب لما قبلت إلّا شهادة الأنبياء و الأوصياء صلوات الله عليهم، لأنهم هم المعصومين دون سائر الخلق، فمن لم تره بعينك يرتكب ذنبا أو لم يشهد عليه بذلك شاهدا فهو من أهل العدالة و السّتر و شهادته مقبولة و إن كان في

نفسه مذنبا، «۴» الحدیث. و نحوه روی سعد بن هبة الله الراوندی فی کتاب قصص الأنبياء عليهم السلام فيما نقل عنه. «۵»
و أيضا فی الأمالی عن إبراهيم بن زياد الكرخي، عن الصادق جعفر بن محمد عليهم السلام: من صَلَّى خمس صلوات في اليوم و الليلة
في جماعة فظنوا به خيرا و أجزوا شهادته. «۶»
و أمرا الأخبار في هذه الباب كثيرة، و فيما ذكرناه كفاية؛ فهذه الأخبار على كثرتها دالة على سهولة أمر العدالة مع سلامتها من
المعارض.

و أما ما ظنَّ أنه دالّ على أنه يعتبر في العدالة التفتيش عن البواطن و المعاشرة، هو ما رواه الشيخ عن ابن أبي يعفور قال: قلت لأبي عبد
الله عليه السلام: لأبي عبد الله ع بما تعرف عدالة الرجل بين المسلمين حتى تقبل شهادته لهم و عليهم؟ قال: فقال أن تعرفوه بالستر و
العفاف و الكفّ عن البطن و الفرج و اليد و اللسان و يعرف باجتناّب الكبائر التي أوعد الله عليها النار من شرب الخمر و الزنا و الزبا و
عقوق الوالدين و الفرار من الزحف و غير ذلك و الدالّ على ذلك كله و السياتر لجميع عيوبه حتى يحرم على المسلمين تفتيش ما
وراء ذلك من عثراته و غيبته و يجب عليهم توليته و إظهار عدالته في الناس التعاهد للصّلوات الخمس إذا واطب عليهنّ و حافظ
موافقتهنّ بإحضار جماعة المسلمين و أن لا يتخلف عن جماعتهم في مصلاهم

(۱) الكافي، ج ۷، ص ۴۱۲؛ كتاب من لا يحضره الفقيه، ج ۳، ص ۱۵؛ التهذيب، ج ۶، ص ۲۲۵

(۲) راجع: النهاية في غريب الحديث، ذيل «ظنن»

(۳) التهذيب، ج ۳، ص ۳۱؛ وسائل الشيعة، ج ۸، ص ۳۱۰

(۴) الامالی، ص ۱۰۲؛ وسائل الشيعة، ج ۲۷، ص ۳۹۵

(۵) قصص الانبياء، ص ۲۰۳

(۶) الامالی، ص ۳۳۸؛ وسائل الشيعة، ج ۲۷، ص ۳۹۵

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۳۵۵

إلا من علمه و ذلك أنّ الصّلاة ستر و كفارة للدّنوب و لو لا ذلك لم يكن لا أحد أن يشهد على أحد بالصّلاح لأنّ من لم يصلّ فلا
صلاح له بين المسلمين لأنّ الحكم جرى فيه من الله و من رسوله صلّى الله عليه و آله بالحرق في جوف بيته؛ قال رسول الله صلّى الله
عليه و آله لا صلاة لمن لا يصلّي في المسجد مع المسلمين إلا من علمه، و قال رسول الله صلّى الله عليه و آله لا غيبه إلا لمن صلّى في
بيته و رغب عن جماعتنا و من رغب عن جماعة المسلمين و جب على المسلمين غيبته و سقطت بينهم عدالته و وجب هجرانه و إذا رفع
إلى إمام المسلمين أنذره و حدّره فإن حضر جماعة المسلمين و إلا أحرق عليه بيته و من لزم جماعتهم، حرمت عليهم غيبته و ثبتت
عدالته بينهم، «۱» فغير دالّ على مدّعاهم بل بالدلالة على نقيضه أشبه، لأنّ غاية ما يستفاد منها أنّ المحافظة على الصّلوات و حضور
الجماعات كاف في الحكم بالعدالة، و لا يحتاج إلى التفتيش و التبطين. و ليكن هذا آخر ما قصدنا اثباته في هذه الرسالة.
و الحمد لله أولا و آخرا و ظاهرا و باطنا و صلّى الله على أفضل من دعا إلى توحيد ربّه الأزلي القديم و دينه السرمدى القويم، محمّد
و آله أزكى من نطق بتسبيح ربه العظيم.

(۱) التهذيب، ج ۶، ص ۲۴۱؛ الاستبصار، ج ۳، ص ۱۲. كتاب من لا يحضره الفقيه، ج ۳، ص ۳۸ مع تفاوت في التعبيرات و الكلمات.

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۳۵۷

مقدمه

در مقدمه رساله میرزا علی رضای تجلی شرح حال وی را آوردیم و گفتیم که وی افزون بر نگارش رساله‌ای مستقل درباره نماز جمعه، به نقد رساله محقق سبزواری هم پرداخته است. اینک پس از چاپ رساله محقق سبزواری، مناسب است تا نقد تجلی را نیز به چاپ برسانیم.

گفتنی است که این نقد مربوط به رساله فارسی محقق سبزواری است نه رساله عربی او.

اما از آنجا که بخش‌هایی از متن رساله فارسی محقق در ضمن همین رساله تجلی آمده، طبعاً مناسب آن بود تا اگر چیزی از محقق در اینجا به چاپ می‌رسد، همان متن عربی باشد. به هر روی در اینجا متن نقد میرزا علی رضا تجلی را بر محقق سبزواری خدمت دوستداران تقدیم می‌کنیم. این رساله در همان مجموعه‌ای قرار دارد که رساله تجلی و نقد سراب در آن قرار داشت و مشخصات آن را در جای خود بیان کردیم.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۵۹

[سبب تألیف این رساله]

<بسم الله الرحمن الرحيم> چون بعد از تمام این رساله، پاره‌ای از سخنان غریب عجیب در رساله‌ای که جناب غنی الالقاب آخوندی مولانا محمد باقر سبزواری به فارسی در باب وجوب عینی نماز جمعه تألیف نموده بودند به نظر اقل عباد علی رضا شیرازی درآمد، بنابراین اشاره به چندی از آن‌ها می‌نماید. از آن جمله در اوایل مقدمه گفته:

هیچ کس از علمای شیعه خلافتی ندارد در آن که در زمان مقدس حضرت رسول الله صلی الله علیه و آله نماز جمعه واجب عینی بود بر همه مسلمانان، سوای چند صنف که از ایشان ساقط بود، انتهى.

بر ارباب خبرت مستور نیست که در زمان رسول خدا صلی الله علیه و آله نماز جمعه همین در مدینه مشرفه گزارده می‌شد، چنان که در کتاب خلاف شیخ طوسی «۱» و کتاب منتهی و کتاب تذکره علامه حلی «۲» روایت شده از ابن عباس که گفته: «أول جمعه جمعت فی الإسلام بعد جمعه فی مسجد النبی صلی الله علیه و آله بالمدینه، جمعه جمعت بجوانا؛ «۳» یعنی اول نماز جمعه که در اسلام گزارده شد بعد از نماز جمعه مسجد مدینه رسول خدا صلی الله علیه و آله نماز جمعه‌ای است که گزارده شد در جوانا بضم جیم و فتح واو پیش از الف، و همچنین مثلثه بر وزن بخارا قریه‌ای است قرای بحرین. «۴» در صحیح بخاری در باب وفد عبد القیس به این عبارت روایت شده که: «أول جمعه جمعت بعد جمعه جمعت فی مسجد رسول الله صلی الله علیه و آله فی مسجد عبد القیس بجوانا من البحرین، و به همین طریق علامه نیشابوری نیز در تفسیرش روایت کرده. و چون نزول آیه شریفه در مبادی هجرت به مدینه بوده و اسلام اهل بحرین به قول موثقین مثل صاحب روضه الاحباب و غیره در سال هفتم هجرت رسول خدا صلی الله علیه و آله اتفاق افتاده، بعد از فرستادن علاء بن حضرمی را به

(۱) الخلاف، ج ۱، ص ۵۹۸

(۲) تذکره الفقهاء، ج ۴، ص ۱۱۱

(۳) بخاری، ج ۲، ص ۶؛ سنن ابی داود، ج ۱، ص ۲۸۰، ح ۱۰۶۸، سنن البیهقی ج ۳، ص ۱۷۶؛ التهذیب، ج ۳، ص ۲۳۸، ح ۶۳۴

(۴) بنگرید: معجم البلدان، ج ۲، ص ۱۷۴ (ذیل مورد)

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۶۰

رسالت نزد منذر بن ساوی عبدی والی بحرین و مسلمان شدنش بر دست علاء و پیش از آن بسیاری از اطراف مدینه مثل خبیر و غیره به تصرف اسلام درآمده بود و جمعی کثیر از مسلمانان در این نواحی بودند، و به قول برخی از ارباب سیر در سال ششم یا هفتم از هجرت بوده، و بر هر تقدیر اگر بر همه مسلمانان واجب عینی می‌بود، هرآینه بایستی که در آن حدود پیش از جواتا نماز جمعه گزارده شود؛ خصوص آن که از روایت صاحب کتاب بدایه و نهایه و غیره معلوم می‌شود که نماز جمعه جواتا بعد از فوت حضرت رسول خدا صلی الله علیه و آله و ارتداد اهل بحرین بود.

و مؤید این است آن چه شیخ در مصباح در باب نماز اعرابی که مشهور بین الانام است روایت کرده از زید بن ثابت که گفته: مردی از اعراب نزد حضرت رسول خدا صلی الله علیه و آله آمد و گفت: ما در این بادیه می‌باشیم که دور است از مدینه، و قادر نیستیم که در هر جمعه نزد تو حاضر شویم؛ پس بیاموز مرا عملی که فضل نماز جمعه داشته باشد تا وقتی که نزد مردم ایشان را از آن خبر دهم. پس آن حضرت او را ده رکعت نماز به تفصیلی که در مصباح و غیره مذکور است، تعلیم فرمود. «۱» دیگر گفته: از وقتی که آیه نماز جمعه نازل شد تا وقتی که حضرت رسول الله صلی الله علیه و آله از دار غرور به سرای سرور رحلت نمودند، همیشه مداومت و مواظبت بر نماز جمعه می‌کردند؛ انتهى.

شأن نزول آیه شریفه در تفسیر مجمع البیان «۲» و تفسیر کشاف «۳» و تفسیر نیشابوری «۴» به این مضمون منقول است که انصار پیش از آمدن رسول خدا صلی الله علیه و آله به مدینه با هم نشستند و گفتند:

یهود در هر هفته روزی اجتماع دارند و آن روز شنبه است، و همچنین نصارا و آن روز یکشنبه است؛ پس ما را نیز روزی باید که هر هفته در آن جمعیت ما واقع شده به ذکر خدا و نماز قیام نمائیم. پس این روز را که در این وقت یوم العروبه می‌گفتند- به مهملتین قبل از او، پس موخده- از برای خود یقین نموده مسمی به جمعه ساخته نزد اسعد بن زراره که نقیب بنی ساعده بود مجتمع شدند، و او با ایشان دو رکعت نماز گزارد و ایشان را موعظه کرد؛ پس آیه شریفه به حضرت رسول صلی الله علیه و آله نازل شد. «۵» و منقول است که اسعد در آن روز گوسفندی برای ایشان کشت. و بنا بر قلت آن جماعت چاشت و شام ایشان هرگاه از همان

(۱) مصباح المتجهج، ص ۳۱۷

(۲) مجمع البیان، ج ۹-۱۰، ص ۲۸۶

(۳) الکشاف، ج ۴، ص ۵۳۲

(۴) غرائب القرآن، ج ۱۰، ص ۵۴۲ (قاهره، مکتبه القیمه).

(۵) بحار الانوار، ج ۱۹، ص ۱۲۵ از مجمع البیان.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۶۱

گوسفند مهیا نمود.

و گفته‌اند که این اول جمعه بود که در اسلام انعقاد یافت و بعد از آن که رسول خدا صلی الله علیه و آله از مکه مهاجرت فرمود. روز دوشنبه دوازدهم ربیع الاول یا هشتم- مطابق گفته ابن اثیر در جامع الاصول- به قبا که قریه‌ای است در حوالی مدینه رسید، در بنی عمرو بن عوف فرود آمد و سه روز دیگر در آنجا اقامت نمود؛ و به روایت بخاری زیاده از ده روز اقامت نمود. و بر هر تقدیر در روز جمعه متوجه مدینه شد و نماز جمعه را در آن روز در بنی سالم بن عوف گزارده و این اول نماز جمعه بود که رسول خدا صلی الله علیه و آله در اسلام اقامت نمود، و خطبه‌اش اول خطبه‌ای بود که در مدینه خواند.

و در اتقان سیوطی مذکور است که آیه شریفه مدنی است و نماز جمعه در مکه فرض شد؛ و مؤید این است آن چه صاحب کتاب

بدایه و نهایه به این مضمون گفته که آن حضرت و اصحابش در مکه از شدت مخالفت مشرکین نمی‌توانستند اقامت نماز جمعه با خطبه نمود.

و مولانا حسن علی نیز در رساله‌اش «۱» تصریح کرده که آیه شریفه بعد از وجوب نماز جمعه و بیان جمیع شرایط و ارکان و احکام آن به مدتی نازل شده در سرزنش پاره‌ای از جهّال صحابه که گاهی تکاهل نموده، حاضر نمی‌شدند؛ و گاهی بعد از حضور قطع کرده از پی کارهای بی‌حاصل خود می‌رفتند.

و بالجمله از گفته حضرت آخوند مفهوم می‌شود که نزول آیه شریفه و وجوب اقامت رسول خدا صلی الله علیه و آله نماز جمعه را متقاربان بوده به اتفاق؛ و از اقوال مذکوره خلاف آن معلوم می‌شود. دیگر گفته:

چون دولت خلفای جور و ضلال قائم شد و ایشان به جور و ظلم بر مسلمانان مستولی شدند، امامت نماز جمعه ایشان می‌کردند و حضرت مقدس امیر المؤمنین علی بن ابی طالب - علیه الصلاة والسلام - بنابر تقیه اقتدا به ایشان می‌کردند. بعد از این نیز گفته:

و همچنین حضرت ائمه هدی علیهم السلام از راه تقیه اقتدا به خلفا و نایبان ایشان می‌کردند و از راه نقل به ما نرسیده که در خفیه و پنهان حضرات علیهم السلام نماز جمعه می‌کرده‌اند یا نمی‌کردند، و به همان نماز جمعه که با مخالفان می‌کرده، اکتفا می‌نموده‌اند. انتهی.

آن چه از احادیث اهل بیت و اقوال علمای امامیه به تحقیق پیوسته، آن است که ائمه معصومین نماز در خفیه نمی‌گزارده‌اند و اقتدا نمی‌کرده‌اند و نماز جمعه به ظاهر با مخالفین

(۱) مقصود حسن علی بن ملا عبد الله شوشتری است که رساله‌ای در تحریم اقامه نماز جمعه در عصر غیبت دارد.

نسخه‌های آن را در بخش کتابشناسی رساله‌ها و کتابها معرفی کردیم.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۶۲

می‌گزارده‌اند و به آن اکتفا نمی‌نموده‌اند، بلکه یا پیش‌تر در منزل نماز جمعه ظهر می‌گزارده‌اند یا بعد از سلام امام مخالفین، بلا فاصله برمی‌خاسته‌اند و دو رکعت آخر می‌کرده‌اند. و گاه چهار رکعت همه را می‌گزارده‌اند و اصحاب خود را به این طریق تعلیم می‌فرموده‌اند. و گاه بوده که به جمعه حاضر نمی‌شدند و در همه این ابواب اخبار وارده است؛ چنان که در تهذیب روایت شده از امام جعفر صادق صلی الله علیه و آله که در باب اقتدا کردن به مخالفین فرموده: عدوّ الله فاسق لا ینبغی لنا أن نقتدی به و لا نصلی معه؛ «۱» و هم در تهذیب روایت شده از فضل بن یسار که گفته: سمعته و سمعت أباه یقولان: لا تقتد «۲» بالصلاة خلف الناصب و اقرأ لنفسک کأنک وحدک. «۳»

و در کافی و تهذیب روایت شده از امام محمد باقر علیه السلام که در باب نماز در پشت مخالفین فرموده: ما هم عندی إلا بمنزلة الجدر؛ «۴» و نیز در کافی و تهذیب روایت شده از امام جعفر صادق علیه السلام که فرموده: من صلّی فی منزله ثم أتى مسجدا من مساجدهم فصلی معهم خرج بحسناتهم. «۵»

و در تهذیب روایت شده از ابو بکر حضرمی که قلت لأبی جعفر علیه السلام: کیف تصنع یوم الجمعة؟ قال: کیف تصنع أنت؟ قلت أصلی فی منزلی، ثم أخرج فاصلی معهم؛ قال كذلك أصنع أنا. «۶»

و در کافی روایت شده از امام محمد باقر علیه السلام که فرموده: کان علی بن الحسین علیه السلام یصلی معهم رکعتین فإذا فرغوا قام فأضاف الیهما رکعتین. «۷»

و در تهذیب روایت شده از امام جعفر صادق علیه السلام که فرموده: فی کتاب علی علیه السلام: إذا صلّوا الجمعة فی وقت فصلوا

معهم و لا تقومن من مقعدك حتى تصلی ركعتین آخرین. (۸)

و در کافی و تهذیب روایت شده از امام محمد باقر علیه السّلام که: إنّ أمير المؤمنين عليه السّلام صلّى خلف فاسق، فلما سلم و انصرف، قام أمير المؤمنين عليه السّلام فصلی أربع ركعات لم يفصل بينهما بتسليم؛ فقال له رجل إلى جنبه: يا أبا الحسن! صلّيت أربع ركعات، لم تفصل بينهما بتسليم! فقال: إنّها أربع ركعات مشبّهات. بعد از این حضرت امام محمد باقر علیه السّلام فرموده: فسكت فوالله ما عقل ما

(۱) التهذیب، ج ۳، ص ۲۸

(۲) در چاپی: لا تعتدّ

(۳) التهذیب، ج ۳، ص ۲۸

(۴) الکافی، ج ۳، ص ۳۷۳؛ التهذیب، ج ۳، ص ۲۶۶

(۵) الکافی، ج ۳، ص ۳۸۰؛ من لا يحضره الفقيه، ج ۱، ص ۴۰۷؛ التهذیب، ج ۳، ص ۲۷۰

(۶) التهذیب، ج ۳، ص ۲۴۶

(۷) الکافی، ج ۳، ص ۳۷۵

(۸) التهذیب، ج ۳، ص ۲۸

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۶۳

قال له. (۱)

و هم در تهذیب روایت شده از ابی بصیر که گفته: دخلت علی ابی عبد الله علیه السّلام فی يوم الجمعة و قد صلّیت الجمعة و العصر؛ فوجدته قد باهی یعنی من الباه ای جامع، فخرج إلّی فی ملحفة ثم دعا جاریته فأمرها أن تضع له ماء تصبّه علیه؛ فقلت له: أصلحك الله! اغتسلت؟

فقال: ما اغتسلت بعد و لا صلّیت؟ فقلت له: قد صلّیت الظهر و العصر جميعا. قال: لا بأس. (۲)

لأنّه لا یمتنع تأخیر الظهر عن وقت زوال شمس إذا كان عذر. و احادیث در این باب بسیار است.

و نیز اصحاب ما در مؤلفات خود بر طبق فرموده و کرده معصوم حکم نموده‌اند؛ چنان که شیخ طوسی در باب جمعه کتاب نهاییه گفته: و إذا صلّى الإنسان خلف من لا یقتدی به جمعةً للتقیة، فإن تمكّن أن یقدّم صلاته علی صلاته، فعل و إن لم یتمکن یصلّی معه ركعتین، فإذا سلّم الإمام، قام فأضاف إليها ركعتین اخرائین و یكون ذلك تمام صلاته. (۳) و در مبسوط نیز به همین مضمون گفته. (۴)

و سید مرتضی در مسائل میافاریات در جواب از سؤال نماز جمعه در پشت سر مخالفین گزاردن گفته: و من اضطرّ إلى أن یصلیها [خلف] (۵) من لا یجوز إمامته تقیة و جب علیه أن یصلّی بعد ذلك ظهرا أربعا. (۶)

لا یقتدی به، و إن صلّی معه ركعتین ینوی بهما الظهر و إذا سلّم الإمام أتم، كان جایزا. (۷)

و علامه در منتهی گفته: و إذا كان الإمام ممن لا یقتدی به، فلیقدّم صلاته علی صلاته و لو لم یتمکن صلّی معه، فإذا سلّم الإمام قام فأضاف إليها ركعتین تتمّة الظهر؛ (۸) مضمونش همان است که در بیان عبارت نهاییه شیخ مذکور شد؛ و از این قرار در کتب دیگر پس معلوم شد که در این مقام نیز آن چه حضرت آخوند گفته، خوب نگفته است. دیگر گفته:

و حضرت صادق علیه السّلام اصحاب خود را ترغیب و تحریض بر گزاردن نماز جمعه در بلاد شیعیان می کرده‌اند؛ و بعضی شیعیان تویخ و سرزنش بر ترک نماز جمعه می فرموده‌اند؛ چنان چه بعد از این خواهد آمد؛ انتهی.

(۱) الکافی، ج ۳، ص ۳۷۴؛ التهذیب، ج ۳، ص ۲۶۶

(۲) التهذیب، ج ۳، ص ۱۳

(۳) النهایه، ص ۱۰۶

(۴) المبسوط، ج ۱، ص ۹۸

(۵) داخل گروه در چاپی نیامده است.

(۶) رسائل المرتضی، ج ۱، ص ۲۷۲

(۷) المعتمر، ج ۳، ص ۳۰۵

(۸) منتهی المطلب، ج ۱، ص ۳۳۶ (چاپ قدیم ج ۱، ص ۷۸)

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۶۴

مخفی نماند که اگر ترغیب و توییح آن حضرت محمول باشد بر امر به گزاردن شیعیان در آن زمان نماز جمعه را با یکدیگر نه با مخالفین، پس منافی کلام سابق اوست که در سبب نماز جمعه نکردن گفته تقیه شدید و بیم هلاک بود؛ چنان که ظاهر است؛ و اگر محمول باشد بر امر بگزاردن با مخالفین، پس به کار او که قایل به وجوب عینی در زمان غیبت است، نخواهد آمد؛ و احیاناً که ادعای ترغیب و توییح قیاس به خصوص زمان غیبت نماید، محض دعوی بی صورت خواهد بود، چنان که بر اهل خبرت روشن است. و در فصل سیوم رساله، جواب آنچه را یابنده حواله کرده، مذکور است در طی بیان روایت زراره و عبد الملک برادرش فارجمع الیه.

دیگر گفته:

در بعضی زمان‌ها که شیعیان را قوتی بود، چون زمان پادشاهان دیالمه و حکام بنی دبیس و بنی حمدان و سلاطین طبرستان و غیرهم، ظاهر حال آن است که علمای شیعه نماز جمعه می‌کرده باشند؛ اما در جایی مذکور نشده که می‌کردند یا نمی‌کردند؛ انتهی.

پوشیده نماند که هر گاه بزرگان علمای اهل بیت مثل شیخ طوسی و محقق و علامه حلی و شیخ شهید و شیخ مقداد و ابن ادریس و غیرهم همگی شهادت داده باشند که از زمان رسول خدا صلی الله علیه و آله تا زمان ایشان به غیر از نبی و خلفا هیچ کس از رعیت نکرده‌اند؛ چنان که در این رساله بهری شامل از کلام هر یک از این بزرگان مرقوم شده و در کتاب مستمسک الشیعه «۱» نیز قدری اشمال تحریر یافته، و بر هر که اطلاعی بر اقوال و اعمال مقتدایان و پیشینیان شیعه اثناعشریه دارد، ظاهر است که در هیچ وقتی از اوقات پیش از عصر شیخ زین الدین کسی به وجوب عینی نماز جمعه در زمان [غیبت] قایل نشده و گزاردنش هرگز در میان ایشان معمول نبوده، پس محقق شد که آن چه حضرت آخوندی گفته که در جایی مذکور نشده که می‌کردند یا نمی‌کردند، محض خلاف و خلاف محض است.

دیگر گفته:

چون از علمای شیعه نماز جمعه علانیه بر طرف شد، بنابر تقیه مذکوره، و مدتها بر این گذشت، و شیعه و سنی در اکثر بلاد اسلام با هم مخلوط بودند، و چون مذهب اکثر سنی‌ها این است که نماز جمعه بی‌رخصت خلیفه و پادشاه درست نیست و شیعیان دیدند که مدتها است که نماز جمعه به ظاهر متروک است، اشتراط رخصت خلیفه از سنیان به شیعیان سرایت کرد و جمعی از شیعیان نیز به این قایل شدند که

(۱) به طور طبیعی باید این کتاب از مؤلف باشد، اما در ذریعه یادی از آن نشده است.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۶۵

بی‌رخصت امام نماز جمعه واجب عینی نیست انتهی.

سبحان الله این چه بدگمانی و بی‌پروایی است هرگاه علمای اهل بیت از راه اختلاط با سنیان خلط کنند میانه مذهب خود و مذهب سنیان خصوص در این چنین واجبی که افضل فرایض خمسه است. دیگر بر کدام قول و کدام فعل ایشان اعتماد می‌ماند و چگونه طریقه ائمه معصومین علیهم السلام را از طریقه مخالفین تمیز می‌تواند کرد. حاشا و کلاً که اجلاف و عوام شیعه چنین باشند، چه جای بزرگان دین و پیشوایان ملت. فی الواقع اظهر من الشمس است که علمای شیعه در کتب و مؤلفات خود همه جا طریقه خود را که از معصومین فرا گرفته‌اند یا طریقه مخالفین نقل نموده بر اثبات حقیقت طریقه خود و بطلان طریقه مخالفین دلایل و براهین اقامت کرده‌اند، چنان که در کتاب خلاف شیخ طوسی و انتصار سید مرتضی و معتبر محقق و منتهی و تذکره علامه حلی و غیر اینها در بسیاری از مسائل خلافیه که احادیث متعارضه داشته، مطابق فرموده معصومین خلاف طریقه مخالفین را اختیار کرده‌اند. دیگر چگونه ایشان را به این قسم امر شیعی متهم می‌توان ساخت. نعوذ بالله من امثال هذه الظنون.

و آن چه گفته که به مذهب اکثر سنیان نماز جمعه مشروط به وجود امام است نیز خلاف واقع است؛ به واسطه آن که به مذهب شافعی و مالکی و حنبلی مشروط نیست، بلکه همین به مذهب ابو حنیفه تنها مشروط است. و از عمده تابعین ابو حنیفه مثل محمد بن حسن [شیبانی] نیز نقل کرده‌اند که در وقت مسافرت امام یا بیماری او یا فوتش مشروط نیست، و رعیت از پیش خود می‌تواند کرد؛ چنان که شیخ طوسی در خلاف «۱» و علامه حلی در منتهی تصریح به آن کرده‌اند. «۲» و نیز اگر چه امام نزد ابو حنیفه شرط است، اما جایز و فاسق کافی است، و همیشه ائمه فاسق جایز ایشان نماز می‌گزارند؛ پس اگر اشتراط حضور امام از سنیان به شیعیان سرایت کرده بود، بایستی که شیعیان نیز امامت فاسق جایز را جایز دانند، و حال آن که به اتفاق جایز نمی‌دانند.

دیگر آن چه گفته که «وجوب عینی قول شیخ مفید است» دعوی است، بلکه خلافش ثابت است؛ هم از گفته شیخ مفید خودش چنان که گذشت در خاتمه رساله و پیش‌تر و بعد از این نیز خواهد آمد؛ و هم از گفته شیخ طوسی که شاگرد بلا واسطه او است و در تهذیب و در استبصار همه جا از او روایت می‌کند و در کتاب خلاف گفته اجماعی شیعه اشتراط امام و واجب نبودن در زمان غیبت و کسی در آن خلاف نکرده است؛ پس هرگاه شیخ مفید که

(۱) الخلاف، ج ۱، صص ۶۲۶-۶۲۷

(۲) منتهی المطلب، ج ۱، ص ۳۱۷

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۶۶

استادش بود به وجوب عینی رفته بود، دیگر چگونه نقل اجماع و اتفاق می‌کرد. و همچنین از گفته علمای دیگر مثل ابن ادریس و علامه و محقق و شیخ شهید و غیرهم.

دیگر آن چه گفته که در کتاب مقنعه و کتاب اشراف صریحاً به وجوب عینی قایل شده نیز محض ادعاست، و ناچار است در بیان این مقصد از ذکر پاره‌ای از عبارات مقنعه و اشراف تا ظاهر شود که حکم یاد گرفتن «و لا تُشِرُّوا» و فراموش کردن «كُلُّوا وَ اشْرَبُوا» داشته است.

بدان که شیخ مفید در اوایل کتاب مقنعه در باب «ما يجب في اعتقاد الإمامة و معرفة أئمة العباد» گفته: و يجب على كل مكلف أن يعرف إمام زمانه و يعتقد إمامته و فرض طاعته، فإنه أفضل أهل عصره و سيد قومه و أنهم في العصمة و الكمال كالأنبياء عليهم السلام و يعتقد أن كل رسول [الله تعالى] فهو نبي إمام و ليس كل إمام نبياً و لا رسولاً، و أن الأئمة بعد رسول الله صلى الله عليه و آله حجج

الله تعالی و اولیائه و خاصه اصفیاءه الله، «۱» أولهم و سیدهم أمير المؤمنین علی بن ابی طالب بن عبد المطلب بن هاشم بن عبد مناف علیه أفضل الصلاة و السلام، ثم الحسن و الحسين، علی بن الحسين، ثم محمد بن علی بن الحسين، ثم جعفر بن محمد، ثم موسی بن جعفر، ثم علی بن موسی، ثم محمد بن علی، ثم علی بن محمد، ثم الحسن بن علی، ثم الحجّة القائم بالحق ابن الحسن بن علی بن محمد بن علی بن موسی بن جعفر محمد بن علی بن الحسين بن علی بن ابی طالب - علیهم الصلاة و السلام - لا إمامة لأحد بعد النبی صلی الله علیه و آله غیرهم، و لا یستحقها سواهم و أنهم الحجّة علی كافة الأنام كالأنبیاء علیهم السّلام و أنهم أفضل خلق الله بعد نبيّه علیه و آله السلام و الشهداء علی رعاياهم يوم القيامة كما أن الأنبياء علیهم السّلام شهد الله علی أممهم و أن بمعرفتهم و ولايتهم تقبل الأعمال و بعداوتهم و الجهل بهم يستحقّ النار. «۲»

و در باب «العمل فی لیلۃ الجمعة و یومها» بعد از ذکر پاره‌ای از فضایل شب و روز جمعه و لزوم غسل بعد از فجر و امر به گرفتن شارب و چیدن ناخن و پوشیدن پاک‌ترین جامه‌ها و به کار بردن خوشبویی و رفتن به مسجد اعظم بلد و گزاردن نماز ظهر چهار رکعتی به آداب و همچنین نماز عصر گفته: و اعلم أن الروایة جاءت عن الصادقین علیهم السّلام إن الله جلّ جلاله فرض علی عباده من الجمعة إلی الجمعة خمساً و ثلاثین صلاةً لم یفرض فیها الاجتماع إلّا فی صلاة الجمعة خاصه؛ فقال جلّ من قایل: یا أيها الذین آمنوا إذا نودی للصلاة من یوم الجمعة فاسعوا إلی ذکر الله و ذروا البیع ذلکم خیر لکم إن کنتم تعلمون. و قال الصادق علیه السّلام من ترک الجمعة ثلاثاً من غیر علة طبع الله علی قلبه. «۳»

ففرضها وفقک الله الاجتماع علی ما قدّمناه إلّا أنه بشریطة حضور إمام مأمون علی صفات

(۱) این قسمت را بر اساس متن چاپی مقنعه اصلاح کردیم.

(۲) المقنعه، ص ۳۲

(۳) تهذیب ج ۳، ص ۲۳۸؛ وسائل الشیعه ج ۷، ص ۲۹۹-۳۰۲

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۶۷

یتقدّم الجماعة، و یخطب بهم خطبتین یسقط بهما و بالاجتماع عن المجتمعین من الأربع رکعات رکعتان؛ و إذا حضر الإمام وجبت الجمعة علی سائر المکلفین إلّا من عذره الله تعالی منهم، و إن لم یحضر إمام سقط فرض الاجتماع، و إن حضر امام یخلّ شرائطه بشریطة من یتقدّم فیصلح به الاجتماع؛ فحکم حضوره حکم عدم الإمام. و الشرائط التي تجب فیمن یجب معه الاجتماع أن یكون حرّاً، بالغاً، طاهراً فی ولادته مجتّباً من الأمراض الجذام و البرص خاصه فی جلدته، مسلماً مؤمناً معتقداً للحق بأسره فی دیانته، صادقاً فی قوله، مصلياً للفرض فی ساعته، فإذا كان كذلك و اجتمع معه أربع نفر وجب الاجتماع. من صلی خلف إمام بهذه الصفات وجب علیه الإنصات عند قراءته و القنوت فی الاولی من الرکعتین فی فريضة؛ و من صلی خلف إمام بخلاف ما وصفناه، رتبّ الفرض علی المشروح فی ما قدّمناه.

و بعد از این بلافاصله گفته: و یجب حضور الجمعة مع من وصفناه من الائمه فرضاً و یستحب مع من خالفهم تقياً و ندباً؛ روى هشام بن سلام عن زرارة بن أعین: قال: حثنا أبو عبد الله علیه السّلام علی صلاة الجمعة حتی ظننت أنه یرید أن تأتيه؛ فقلت: نغدو علیک. فقال: لا أنما عنیت ذلک عندکم. و بعد از این بلافاصله گفته: و لا بأس بالصلاة لمن عدم الإمام فی منزله و مسجد قبيلته غیر أن إتيان المسجد الأعظم علی کلّ حال لا ضرر فیها، أفضل. و تسقط صلاة الجمعة مع الإمام عن تسعة: الطفل الصغير، و الهرم الكبير، و المرأة، و المسافر، و العبد، و المريض، و الأعمى، و الأعرج، و من كان منها بالمسافة علی أكثر من فرسخین. «۱»

و بعد از این در آخر همین باب نیز گفته: لا جمعة إلّا بخطبة و إمام. «۲»

و در باب صلاة العیدین گفته: و هذه الصلاة فرض لازم لجميع من لزمته الجمعة علی شرط حضور الإمام سنّه علی الانفراد عند عدم

حضور الإمام. «۳»

همچنان که در رساله مسار الشیعه نیز در خصوص روز عید فطر گفته: صلاة العید فی هذا الیوم فریضة مع الإمام علیه السّلام و سنه علی الانفراد. «۴»

و نیز در باب الزیادات مقنعه گفته: لا بأس أن تصلّی صلاة العیدین فی بیتک عند عدم إمامها أو لعارض مع وجوده. «۵»
و در باب الامر بالمعروف و النهی عن المنکر گفته: و للفقهاء من شیعه الأئمة علیهم السّلام أن یجتمعوا بإخوانهم فی الصلوات الخمس و صلاة الأعیاد و الاستسقاء و الکسوف و

(۱) المقنعه، ص ۱۶۳-۱۶۴

(۲) المقنعه، ص ۱۶۵

(۳) المقنعه، ص ۱۹۴

(۴) مسار الشیعه، ص ۳۱ (سلسله مؤلفات الشیخ المفید، ج ۷)

(۵) المقنعه، ص ۲۰۲

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۶۸

الخشوف، إذا تمکنوا من ذلك و أمنوا فیہ من معرفة أهل الفساد. «۱»

و هر کس در اطراف این عبارات از روی اندک تأملی نظر می‌کند، بر او روشن می‌شود که نزد این شیخ بزرگوار مثل سایر مشایخ کبار و علمای عالی‌مقدار، وجوب عینی نماز جمعه منوط و مشروط به وجود امام معصوم نافذ الحکم است؛ خواه در زمان حضور و خواه در زمان غیبت. آیا دیده نمی‌شود که در باب عمل روز جمعه بعد از بیان ظهر چهار رکعتی و امر بگزاردنش به آداب مشتمل بر وظایف واجبی و سنتی و ادعیه مأثوره چگونه تصریح کرده و گفته: إذا حضر الإمام وجبت الجمعة علی سایر المکلفین که به قرینه مقابله‌اش با سایر مکلفین نصّ است در معصوم، چنان که در کلامش در باب استسقاء که گفته: يتقدّم الإمام علی کافّة المکلفین، «۲» و همچنین بعد از ذکر ائمه معصومین علیهم السّلام به تفصیل و اوصاف مخصوصه ایشان در اوایل کتاب، چگونه در این مقام بر سبیل نص گفته: «و یجب حضور الجمعة مع من وصفناه من الأئمة فرضاً و یستحب من خالفهم تقيّة و ندباً» تا آخر حدیث چنان که تحریر یافته؛ و باز اشاره به سابق که نص در معصوم است کرده و گفته «لا بأس بالصلاة لمن عدم الإمام» و نیز در آخر باب بر سبیل تأکید گفته «لا جمعة إلّا بخطبة و إمام»؛ و همچنین در باب عید به عبارت «حضور الإمام» دو بار تصریح به معصوم کرده؛ و در باب امر به معروف نماز جمعه را بر فرض اعتبارش در تحت صلوات خمس یا اعیاد در ضمن اجتماعاتی که اکثرش به اتفاق واجب نیست، به عبارت معمول در جواز و استحباب تجویز نموده چنان که تحریر یافته؛ و احیاناً که در آن عبارت نماز جمعه در تحت صلوات خمس با اعیاد اعتبار نشده باشد، احتمال اظهارش حرمت خواهد بود، مطابق آن چه از سلار در فصل اول رساله مذکور گشته، و ظاهر اعتبار نشده باشد، اگر چه شیخ طوسی در باب امر به معروف نه‌ایه تصریح بخصوص نماز جمعه کرده و گفته: و یجوز لفقهاء أهل الحق أن یجمعوا بالناس للصلوات کلّها و صلاة الجمعة و العیدین و یخطبون الخطبتین و یصلّون بهم صلاة الکسوف ما لم یخافوا فی ذلك ضرراً، فإن خافوا فی ذلك الضرر لم یجز لهم التعرّض لذلك علی حال.

و محقق نیز در معتبر در مقصد نماز جمعه گفته: لو لم یکن إمام الأصل ظاهر، سقط الوجوب و لم یسقط الاستحباب و صلّیت جمعة إذا أمکن الاجتماع و الخطبتین. «۳»

و انصاف آن است که بعد از سقوط وجوب عینی چنان که با اجماع و اخبار محقق است، سوای حسن ظن به این قسم اکابر و قوت احتمال دست به دست رسیدن رخصت از

(۱) المقنعه، ص ۸۱۱

(۲) المقنعه، ص ۲۰۷

(۳) المعتمر، ج ۲، ص ۲۹۷

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۶۹

معصوم، به ایشان دلیل قاطعی که به آن ترک ظهر چهار رکعتی متیقن تکلیف توان کرد و به خاطر جمع نماز جمعه دو رکعتی به عنوان تخییر توان گزارد نیست؛ چنان که بر واقفان طریقه فرقه ناجیه امامیه روشن است. و از اینجا است که در ذکری احتمال حرمت در نظر شیخ شهید راجح آمده؛ چنان که بعد از این از کلامش معلوم خواهد شد؛ هر چند در دروس جواز را اصح دانسته و گفته: و فی الغیبه یجمع الفقهاء مع الأمن و یجزی عن الظهر علی الأصح. «۱»

و علامه اگر چه در مختلف تقویت قایلین به جواز کرده، چنان که در مقام بیان مذهب ابو الصلاح خواهد بود و در نهاییه نیز در خصوص زمان غیبت جواز را اقوی دانسته و گفته:

«و أما فی حال الغیبه فالأقوی أنه یجوز لفقهاء المؤمنین إقامتها» «۲» و به خبر زراره و عبد الملک که در فصل سیم رساله مذکور شد، استدلال کرده؛ لیکن در فصل امر به معروف تحریر حرمت را اقوی دانسته و گفته: لفقهاء أهل الحق أن یجمعوا بالناس الصلوات کلها من الفرائض الخمس و العیدین استحبابا مؤکدا مع عدم الخوف؛ أما الجمعه فاختلف علماؤنا فأجازها بعضهم و منع سلار و ابن ادریس من ذلك و هو قوی. «۳»

و همچنین در فصل امر به معروف منتهی اقرب شمرده و گفته: و یجوز لفقهاء أهل الحق أن یجمعوا بالناس الصلاة «۴» کلها من الفرائض الخمس و العیدین استحبابا مؤکدا مع عدم الخوف؛ «۵» أما الجمعه فقال بعض أصحابنا یجوز لهم إقامة الجمعه و یخطبون الخطبتین مع عدم الخوف و منع سلار و ابن ادریس من ذلك و أوجبوا الصلاة أربع رکعات و هو الأقرب؛ و قد سلف فی کتاب الصلاة.

و در تذکره در مقصد امر به معروف توقف کرده و به این عبارت گفته: قد اختلف علماؤنا فی الجمعه حال الغیبه و الأمن التمكن من الخطبتین علی ما یسوغ فجوزه بعضی علمائنا و منعه آخرون. و از عبارات مذکوره کتاب مقنعه آن چه صلاحیت دارد که در بادی الرأی از راه حب مفرط به قول به وجوب عینی سند حضرت آخوند شود و از قولش «فترضها وفقک الله» است تا «رکعتان» و دیگری از قولش «و الشرائط التي یجب فیمن یجب» است تا «فریضه» چنان که همه آنها پیش از این مرقوم شده و بر دقیقه یاب راست فکر درست اندیش مستور نیست که هم بر وجوب عینی بر تقدیر نایب محمول می تواند شد و هم بر وجوب تخییری،

(۱) الدروس، ص ۴۱

(۲) نهاية الاحکام، ج ۲، ص ۱۴

(۳) تحریر الاحکام، ج ۱، ص ۱۵۸

(۴) در چاپی: الصلوات.

(۵) منتهی المطلب، ج ۲، ص ۹۹۵

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۷۰

خواه به طریقه مشهور و خواه به طریقه میر محمد باقر داماد.

و از جمله مؤیدات حمل بر تقدیر نایب آن که اوصافی را که در امام شرط کرده اوصافی است که علمای دیگر در نایب ذکر

کرده‌اند، مثل شیخ طوسی که در نهاییه بعد از تصریح به اشتراط امام عادل و نایبش گفته: و ینبغی أن یکون صفه الإمام الذی یتقدم أولا أن یکون حرًا بالغًا ظاهرًا فی ولادته مجنبًا من الأمراض الجذام و الجنون و البرص و یکون مسلمًا مؤمنًا معتقدًا للحق غیر مرتکب لشیء مما یدخل به فی جمله الفساق و یکون صادقًا فی خطبته و مصلیًا للفرض فی اول وقتہ؛ و بعد از آن گفته: فإذا کان كذلك وجب الاجتماع و الاقتداء به فی الصلاة و الإصغاء إلى قراءته و متى أخل بشیء مما وصفناه لم يجب الاجتماع، و کان حکم الجمعة حکم سایر الأيام فی لزوم الظهر أربع رکعات. (۱)

از جمله مؤیدات حمل بر وجوب تخیری آن که حکم به وجوب را در فقره بعد مقلید به کلمه فرضا کرده و گفته: و يجب حضور الجمعة مع من وصفناه و من الائمه فرضا، و در عملها و فرض‌های دیگر به وجوب تنها اکتفا نموده، اشاره به آن که با حضور ائمه واجب عینی است و با غیبت ائمه واجب تخیری همچنان که ذکر شد، یا بعد از يستحب در فقره تالی اشاره می‌تواند بود به آن که اکتفا نباید کرد به نماز جمعه که با مخالفین کرده می‌شود، بلکه آن را از جمله نوافل و مستحبات باید دانست؛ چنان که در معتبر روایت شده از ابی ذر که گفته: قال لی رسول الله صلی الله علیه و آله: کیف أنت إذا کانت علیک امراء یؤخرون الصلاة عن وقتها؟ قلت: فما تأمرنی؟ قال: صل الصلاة لوقتها؛ فإن أدرکتها معهم فصل فإنها لک نافله. (۲)

و در سابق نیز دانسته شد و نیز می‌تواند بود که از امام مأمون امام عادل خواسته شده باشد هر چند بعید می‌نماید؛ همچنان که ممکن است که از «علی صفات یتقدم الجماعة و یخطب بهم خطبتین یسقط بهما الرکعتان» امام معصوم و نایبش اراده شده باشد؛ از این راه که امام امینی که بر صفاتی باشد که تقدم بر جماعت تواند داشت و دو خطبه که به آن‌ها اسقاط رکعتین شود تواند خواند، منحصر باشد در معصوم و نایبش. و همچنین ممکن است که «يجب فیمن يجب» کنایه باشد از معصوم یا نایبش و اختصار بر صفات بعد از آن مبنی بر اشتها و تعارف باشد. و نیز می‌تواند بود که فقره «معتقدا للحق بأسره» اشاره به معصوم باشد؛ از این رو که غیر معصوم عالم به همه حق‌ها و مصدق حقوق بالتام نمی‌تواند بود. و همچنان فقره «صادقا فی خطبته» که در بعضی از نسخ معتبره موجود است، چنان که در بیان عبارت اشرف مبین خواهد شد إن شاء الله.

(۱) النهایه، ص ۱۰۵

(۲) تذکره الفقهاء، (چاپ سنگی) ج ۱، ص ۱۷۶

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۷۱

چون حال عبارت کتاب مقنعه معلوم شد، اکنون عبارات رساله اشرف (۱) نیز تحریر می‌یابد تا محقق شود که آن هم صریح در وجوب عینی در زمان غیبت نیست بلکه به انضمام قراین و فقرات دیگر، مفید خلاف آن است. از جمله آن عبارت آن که بعد از هفده رکعت بودن یومیه حضر و عدد تکبیرات و تسیحات و رکوع و سجود آن‌ها باب مواضع القنوت گفته:

و موضعه فی [من] جمیع الصلوات الفرائض و النوافل فی الرکعة الثانیة قبل الرکوع إلاً فی صلاة الجمعة لمن صلّاها رکعتین مع الإمام فی جماعة فإنه فی الاولى «۲» قبل الرکوع. «۳»

و بعد از آن در باب «عدد ما يجب به الاجتماع فی صلاة الجمعة» گفته: و عدد ذلك ثمانی عشر خصله: الحریة، و البلوغ، و التذکیر، و سلامة العقل، و صحه الجسم، و السلامة من العمی، و حضور المصر، و الشهادة للنداء، و تخلیه السرب، و وجود أربعة نفر مما تقدم ذكره من هذه الصفات، «۴» و وجود خامس يؤمهم له صفات یختص بها الإیجاب: ظاهر الإیمان [و العدالة] و الطهارة فی المولد من السفاح، و السلامة من ثلاثة أدواء: البرص و الجذام، و المعرة بالحدود المشینة لمن اقيمت علیه فی الإسلام و المعرفة بفقہ الصلاة و الإفصاح بالخطبة و القرآن و إقامة فروض الصلاة فی وقتها من غیر تقدیم و لا تأخیر عنه بحال، و الخطبة بما یصدق فیہ من الکلام. فإذا اجتمعت هذه الثمانی عشر خصله و جب الاجتماع فی الظهر من یوم الجمعة علی ما ذکرناه، و کان فرضها علی النصف من فرض

الظهر للحاضر فی سائر الأيام.» (۵)

و بعد از آن در باب «عدد ما یجمع فی الجمعة» گفته: و عددهم خمسۀ نفر فی عدد: الإمام و الشاهدين و المشهود علیه و المتولی لإقامة الحدّ.» (۶)

و باز در باب «عدد من یجتمع فی العیدین» گفته «و عددهم سبعة علی عدد: الإمام، و قاضیه، و المدعی حقا، و المدعی علیه، و الشاهدين، و المتولی لإقامة الحدّ.» (۷)

پس هر گاه در مواضع قنوت تصریح به امام ظاهر در معصوم نموده باشد و عدد جمعه و عید قاضی و حدزننده را که قرینه امام معصوم نافذ الحکم است، چنان که در حدیث اول فصل سیم رساله بیان شده، ذکر کرده باشد و مع هذا در عدد ما یجب به الاجتماع و جوب را

(۱) چاپ شده در سلسله مؤلفات الشیخ المفید، ج ۹

(۲) در متن چاپی: الاولة

(۳) الإشراف، ص ۲۰ (المطبوع فی سلسله مؤلفات الشیخ المفید، ج ۹)

(۴) در چاپی: و وجود اربعة نفر بما یأتی ذکره من هذه الصفات.

(۵) الإشراف، ص ۲۴-۲۵ (المطبوع فی سلسله مؤلفات الشیخ المفید، ج ۹)

(۶) الإشراف، ص ۲۵ (المطبوع فی سلسله مؤلفات الشیخ المفید، ج ۹)

(۷) الإشراف، ص ۲۶ (المطبوع فی سلسله مؤلفات الشیخ المفید، ج ۹)

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۷۲

که احتمال تخیری دارد، مقید به عینی نساخته باشد، دیگر چگونه حکم جزم به اراده و جوب عینی در زمان غیبت می توان کرد؟ و با این حال احتمال و جوب بر تقدیر نایب نیز دارد؛ و لهذا اوصاف مذکوره را همگی یا اکثر آنها را علمای دیگر در باب نایب ذکر کرده اند؛ چنان که در نهایت سابقا مذکور شده؛ و همچنین در مبسوط و معتبر و منتهی و تذکره و غیر آن.

و نیز می تواند بود که از فقره «له صفات یختص بها» معصوم اراده شده باشد، بنابر اختصاص صفت عصمت و لوازم آن. و از جمله مؤیدات آن که، ظاهر الایمان اختصاص ندارد؛ زیرا که مأموم نیز باید ظاهر الایمان باشد؛ و همچنین ممکن است که صادق بودن در خطبه اشاره به معصوم باشد؛ چه اوست که فعلش مصدق قول است و گفتارش مطابق کردار؛ و هر آن چه در خطبه می فرماید، خودش به جا می آورد نه دیگران که بفرمایند و خود به جای نیاورند، چنان که خدای عز و جل سرزنش کرده و فرموده: أَ تَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَ تَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ.» (۱)

و قطع نظر از این ها هر گاه علمای معتبر شیعه نقل اجماع کرده باشند بر اشتراط امام یا نایب و در کتاب های خود شهادت داده باشند که اتفاق و عمل فرقه ناجیه در همه اعصار و امصار بر عدم و جوب عینی در زمان غیبت بوده، دیگر به مجرد آن که عبارتی در کتاب محمول بر و جوب عینی تواند شد، چه حکم می توان کرد که صاحب کتاب قایل به و جوب عینی است. و از اینجاست که میر محمد باقر داماد در کتاب عیون المسائل بعد از آن که در باب سقوط و جوب عینی در زمان غیبت گفته «علما اتفاق کرده اند بر نقل اجماع» و حکم به تخیر کرده به سبب نیابت عام، به این مضمون گفته «و احیانا که ظاهر لفظ - یعنی از اصحاب - موهم خلاف اجماع باشد، و از اینجا بعضی از متأخرین توهم مذهب دیگر کنند - یعنی شیخ زین الدین - و همچنین بعضی از مقلدین او - یعنی شیخ حسین عبد الصمد شاگردش - پس اعتمادی بر آن نیست.» (۲) تا اینجا بود مضمون کلام میر محمد باقر داماد.

دیگر گفته به این مذهب ابو الصلاح تقی بن نجم الحلبی و شیخ ابو الفتح کراچکی انتهى.

و این نیز خلافت ظاهر است؛ چه ابو الصلاح یکی از شاگردان شیخ طوسی و سید مرتضی است؛ هر گاه شیخ طوسی و غیره شهادت داده باشند که خلاف نکرده‌اند علمای شیعه در

(۱) بقره، ۴۴

(۲) و أما أنّ ظاهر لفظ بعض الاصحاب كأبي الصلاح وغيره يوهّم الاكتفاء بمن يتكامل له صفات إمام الجماعة، و من هناك توهم بعض المتأخرين (يعني به الشيخ الفاضل زين المتأخرين قدس الله نفسه) ربما تبعه بعض المقلّدين أنّ هناك قولاً ثالثاً هو الوجوب التخييري. بنگرید: عيون المسائل (ضمن اثنا عشر رسالته)، ص ۲۱۹

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۷۳

اشتراک معصوم یا نایبش بخصوص در وجوب عینی نماز جمعه، دیگر چه گنجایش دارد که شاگردش به وجوب عینی در زمان غیبت قایل شود با آن که بر آن تقدیر نیز ضرر به اجماعی که شیخ مقدم بر او نقل نکرده ندارد، و مع هذا معارض است به آن چه شیخ شهید در کتاب بیان به ابو الصلاح نسبت داده از قول به حرمت، آنجا که گفته: و منع الجواز ابو الصلاح و سلار و ابن ادریس. و کراچکی خود در عداد علمای معتبر متداول التصانيف مؤثّق القول کجا در آمده تا به سخنش در کتابی که بالفعل کسی ندیده است، چه رسد به آن که نه در عبارت منقول از ابو الصلاح تصریح به وجوب عینی شده و نه در عبارت منقول از کراچکی. و اگر کتاب آن‌ها در میان می‌نمود، بلا شک در موضع دیگر کلامی یافت می‌شد که قرینه از او عدم به وجوب عینی می‌شد.

و بالجمله چند فقره که در میان است، محمول بر غیر وجوب عینی می‌تواند شد و لهذا علامه در مختلف قول ابو الصلاح را در برابر قول به حرمت نقل کرده و حکم به اقرب بودن جواز مفهوم از کلام ابو الصلاح نموده، و از قبل او بحث بر دلیل قایلین به حرمت کرده، در آنجا که گفته: قال ابو الصلاح: لا تتعقد الجمعة إلّا بإمام الملة أو منصوب من قبله، أو بمن يتكامل له صفات إمام الجماعة عند تعذر الأمرين و أذان و إقامة. و فی هذا الكلام حکمان:

الأوّل فعل الجمعة فی غیبة الإمام مع تمكّن الفقهاء من إقامتها و الخطبة كما ينبغي و هذا الحكم قد خالف فيه جماعة؛ «۱» و بعد از نقل منع کردن ابن ادریس و سلار نماز جمعه را در زمان غیبت گفته: الأقرب الجواز لنا عموم قوله تعالى إِذْ نُوذِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا و ما رواه عمر بن يزيد فی الصحيح عن الصادق عليه السلام قال: يجتمع القوم إذا كانوا خمسة فما زادوا، و إن كانوا أقلّ من خمسة فلا- جمعة لهم و الجمعة واجبة على كل أحد، لا يعذر الناس فيها إلّا خمسة: المرأة و المملوك و المسافر و المريض و الصبي. «۲» و فی الصحيح عن زرارة قال: حثنا أبو عبد الله عليه السلام على صلاة الجمعة حتى ظننت أنّه يريد أن تأتيه؛ فقلت: نغدوا عليك. فقال: لا إنّما عنيت عندكم. «۳» و فی الموثق عن زرارة عن عبد الملك عن الباقر عليه السلام قال:

قال مثلك يهلك و لم يصلّ فريضة فرضها الله تعالى؛ قال: قلت: كيف أصنع؟ قال: صلّها جماعة، یعنی صلاة الجمعة. «۴» و لأنّ الأصل عدم الاشتراط و لأنّها بدل عن الظهر، فلا يزيد

(۱) المختلف، ج ۲، ص ۲۵۰-۲۵۱

(۲) التهذيب، ج ۳، ص ۲۳۹

(۳) التهذيب، ج ۳، ص ۲۳۹

(۴) التهذيب، ج ۳، ص ۲۳۹؛ الاستبصار، ج ۱، ص ۴۲۰؛ وسائل الشيعة، ج ۷، ص ۳۱۰، الباب ۵ من ابواب صلاة الجمعة و آدابها ح ۲

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۷۴

حکمها علی حکم المبدل. لا- يقال فینتقض بالخطبتین، لأننا نقول إنهما بدل من الرکعتین، و لم یشرط فیهما زیاده علی الرکعتین؛ احتج ابن ادریس بأن من شرط انعقاد الجمعة الإمام أو من نصبه الإمام للصلاة و لأن الظهر أربع رکعات ثابتة فی الذمة بیقین فلا یرأ المکلف من العهده إلیما بصفتها، و أخبار الآحاد مظنونة لا یجوز التعویل علیها و الجواب عن الأول بمنع الإجماع علی صورة النزاع و أيضا فأنا نقول بموجبه لأن الفقیه المأمون من قبل الإمام، و لهذا یمضی أحكامه و تجب مساعدته علی إقامة الحدود و القضاء بین الناس؛ و عن الثانی: أن الیقین منتف بما ذکرناه و أخبار الآحاد و إن أفادت الظن فإن حکم بها قطعی و إلیما سقط أكثر ما سطره فی کتابه. «۱»

و عبارت دیگر که از ابو الصلاح نقل کرده‌اند این است که بعد از این گفته: و إذا تکاملت هذه الشروط انعقدت جمعة و انتقل فرض الظهر من أربع رکعات إلی رکعتین بعد الخطبة، و تعین فرض الحضور علی کل رجل بالغ سلیم محلی السرب حاضر بینه و بینها فرسخان فما دونهما، و یسقط فرضها عن عدها؛ فإن حضرها تعین علیه فرض الدخول فیها جمعة. «۲»

و نیز نقل کرده‌اند که در باب الجماعة گفته: و أولى الناس بها إمام الملة أو من نصبه فإن تعذر الأمران لم ینعقد إلیا بإمام عادل. «۳» و مخفی نیست که آن چه در این مقام سند از برای وجوب عینی می‌تواند شد، فقره «انتقل فرض الظهر» و فقره «تعین فرض الحضور» است. و [مورد] اول، بعد از نظر صحیح، مفادش جز این نیست که وقتی که انعقاد یافت، منتقل می‌شود و وجوب از چهار رکعت به دو رکعت بعد از خطبه؛ و این منافات به وجوب تخییری ندارد؛ زیرا که بعد از انعقاد به سبب خطبه حرام است و گذاشتن و بدلش ظهر چهار رکعتی گزاردن، خواه واجب عینی باشد و خواه تخییری؛ هم به طریقه مشهور و هم به طریقه میر محمد باقر. و [مورد] ثانی نیز نص در وجود عینی نیست؛ چه محتمل است که مراد آن باشد که مختص می‌شود فرض حضور و تعلق می‌گیرد به خصوص هر مرد موصوف به اوصاف مخصوصه مذکوره دون دیگران؛ خواه آن فرض حضور، عینی باشد و خواه تخییری فتدبر.

و لهذا علمای معتبر او را از جمله قایلین به استحباب شمرده‌اند؛ مثل شیخ شهید در شرح ارشاد «۴» و ابن فهد در مهذب «۵» و شیخ علی در رساله نماز جمعه؛ و مخفی نیست که از

(۱) المختلف، ج ۲، ص ۲۵۲-۲۵۳

(۲) الکافی، ص ۱۵۱

(۳) الکافی، ص ۱۴۳

(۴) غایه المراد، ج ۱، ص ۱۶۴

(۵) المهذب، ج ۱، ص ۱۰۴

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۷۵

عبارات علامه و استدلال و جوابی که از ابو الصلاح ذکر کرده، به غیر از جواز مستلزم وجوب تخییری، امری دیگر مفهوم نمی‌گردد؛ و از غریب آن که به مجرد همین که علامه در همین مقام از راه بحث با ابن ادریس در آمده و دلایل حرمتش را منع کرده و از قبل ابو الصلاح دلیل بر جواز گفته است، حضرت آخوند ادعا نموده در این کتاب، وجوب عینی است با وجود نقل اجماع بر عدم وجوب عینی و راجح دانستن حرمت چنان که تحریر یافت؛ چه در فصل اول رساله و چه در طی بیان کلام شیخ مفید در این ملحقات؛ و این محض تعسف غلط بینی است.

اگر گفته شود که هرگاه غرضش وجوب عینی نباشد، پس استدلال از آیه و خبر دال بر وجوب معنی ندارد، گفته می‌شود که وجه استدلال از آیه آن که فرموده است خدای تعالی به سعی در وقت ندا که ظاهر بر وجوب است، پس بعد از سقوط وجوب عینی به سبب اجماع متحقق خواهد بود در ضمن وجوب تخییری؛ و از اینجاست که در جواب اول از دلیل اول ابن ادریس چنین گفته که: و

الجواب عن الأول بمنع الإجماع على صورة النزاع که حاصلش این است که آن چه از اجماع مسلم است اجماع بر عدم وجوب عینی است؛ اما در متنازع فیه که جواز و وجوب تخییری است، «۱» مسلم نیست. و از این نیز وجه استدلال از خبر اول که در آن حکم به وجوب بر همه کس سوای هیچ کس مخصوص نشده، معلوم گشت؛ و آن دو خبر دیگر خود صریح است در استحباب چنان که در فصل چهارم رساله توضیح یافته؛ و چون بر استدلال از آیه بحث وارد می‌آید که شاید مراد از آن‌ها خصوص وجوب عینی به شرط حضور معصوم باشد و در حقیقت نماز جمعه با حضور معصوم نافذ الحکم یا نایبش معتبر باشد، لهذا در اینجا جواز را به اقرب ادا کرده و در منتهی و تحریر حرمت را راجح دانسته و در تذکره توقف نموده؛ و از آن چه در جواب ثانی از دلیل اول گفته، مرادش این است که قول به جواز منافات ندارد با آن که اصل انعقاد نماز جمعه مشروط باشد به حضور معصوم یا نایبش؛ از این رو که قایل به جواز قایل به اشتراط نیز می‌تواند بود به ادعای آن که فقیه عادل منصوب است از جانب معصوم بر وجه عموم و مرخص است از او، و هم در این امر و هم در اموری دیگر از اجرای احکام و امامت حدود شرعی؛ پس نزد او نیز مطلق انعقاد نماز جمعه و صحتش خواهد بر سبیل وجوب عینی و خواه بر سبیل جواز و وجوب تخییری مشروط خواهد بود به معصوم یا نایبش؛ و لیکن در نایب خاص که در زمان نفاذ حکم امام معصوم منصوب است از برای امامت نماز جمعه، اذن و انعقاد بر سبیل وجوب عینی است؛ و در باب عام که مآذون و مرخص است در زمان

(۱) در اصل: نیست.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۷۶

تقیه و غیبت، اذن و انعقاد بر سبیل جواز و وجوب تخییر است که راجع است به قسمی از استحباب، چنان که بعد از این در عبارات کتاب خلاف شیخ طوسی مصرح‌تر از این خواهد آمد.

و جواب از دلیل ثانی این ادریس خود ظاهر است که منافاتی ندارد و آن چه از کراچکی منقول است که در کتابش که مسمی است به تهذیب المسترشدین و دیده نشده است، گفته، این است: و إذا حضرت العدة التي يصح أن ينعقد بحضورها الجماعة يوم الجمعة و كان إمامهم مرضياً متمكناً من إقامة الصلاة في وقتها و ایراد الخطبة على وجهها و كانوا حاضرین، أمين، ذكورا، بالغين، كاملي العقول، اصحاء و جبت عليهم فريضة الجمعة و كان على الإمام أن يخطب بهم خطبتين و يصلی بهم بعدها ركعتين؛ «۱» و مستور نیست که این کلام هم احتمال وجوب عینی بر تقدیر نایب دارد و هم احتمال وجوب تخییری و نیز می‌تواند بود که فقره «مرضياً متمكناً من إقامة الصلاة في وقتها» و «إيراد الخطبة على وجهها» کنایه باشد از معصوم نافذ الحکم یا نایبش، هر چند دور می‌نماید.

و دیگر آن چه به ثقة الاسلام محمد بن یعقوب الكلینی نسبت داده از قول به وجوب عینی نیز ادعای محض است. آیا از کجا بر حضرت آخوند ظاهر شده باشد و اگر در جای دیده است، چرا ذکر نکرده است، و حال آن که ثقة الاسلام در کتاب کافی روایت کرده از امام محمد باقر علیه السلام که خطبه و نماز جمعه نمی‌باشد مگر با امام. و از امام جعفر صادق علیه السلام روایت کرده که نماز جمعه با امام دو رکعت است و بی‌امام چهار رکعت است، هر چند با جماعت گزارده شود. همچنین روایت کرده که نماز عید نیست مگر با امام، چنان که در فصل سیم رساله تحریر یافت. و به هیچ وجه متوجه توجیه و تفسیر نشده و خلافتش را ذکر نکرده؛ و دأب محدثین جز این نیست که احادیث مخالف رأی خود را در صدد توجیه و تأویل و منع و ردّ در می‌آیند و موافق را وامی‌گذارند، چنان که ظاهر است بر ارباب تتبع.

دیگر آن چه به صدوق محمد بن علی بن بابویه نسبت داده نیز خلاف ظاهر است از نقل علما و هم از تصانیفش؛ چنان که در کتاب من لا یحضره الفقیه در باب نماز جمعه، حدیث دوم باب اول رساله حضرت آخوند را روایت نموده و رد کرده؛ چنان که در فصل

سیم رساله تحریر یافت. و بعد از آن حدیث مشتمل بر امام و قاضی منصوب از جانب امام را روایت کرده و به هیچ وجه متعرض توجیه و تأویل نشده و در باب نماز عید بعد از آن که روایت کرده که نماز عید با امام است، گفته: وجوب العید إنّما هو مع امام عادل؛ «۲» و این نیز

(۱) رسائل الشهد الثاني، ص ۸۰

(۲) من لا يحضره الفقيه، ج ۱، ص ۵۰۶

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۷۷

تصریح است به اشتراط امام معصوم، هم در جمعه و هم در عید؛ زیرا که شرایط هر دو یکی است به اتفاق.

و در رساله هدایه‌اش در باب نماز جمعه گفته: و إذا اجتمع يوم الجمعة سبعة و لم يخافوا، أمهم بعضهم و خطبهم و الخطبة بعد الصلاة لأنّ الخطبتين مكان الركعتين الآخرين.

و بعد از آن گفته: و السبعة الذين ذكرناهم: الإمام و المؤذن و القاضي و المدعى حقا و المدعى عليه و الشاهدان. «۱» و این نیز ظاهر است در اشتراط معصوم، چنان که در فصل سیم رساله به وضوح پیوست.

و در مقنع گفته: و إن صلّيت الظهر مع إمام بخطبة صلّيت ركعتين، و إن صلّيت بغير خطبة صلّيتها أربعا [بتسليمه واحدة] «۲» و قد فرض الله من الجمعة إلى الجمعة خمسا و ثلاثين صلاة منها صلاة واحدة فرضها الله في جماعة و هي الجمعة و وضعها عن تسعة، عن:

الصغير، و الكبير، و المجنون، و المسافر، و العبد، و المرأة، و المريض، و الأعمى، و من كان على رأس فرسخين و من صلاها وحده فليصلها أربعا كصلاة الظهر في سائر الأيام. «۳» و این نیز ظاهر در اشتراط معصوم است؛ و در آن نیز اشاره شده به آن که حدیث مشهوری که عمده دلایل قائلین به وجوب عینی در زمان غیبت است، مقید است به وجود امام و مراد از «من صلّى وحده» اعم از انفراد و جماعت است چنان که در فصل سیم در حدیث چهارم به روایت کافی در بیان فقره «اما من يصلّى وحده فیهی أربع ركعات، و إن صلّوا جماعة» مبین گشته.

و آن چه در آخر کتاب امالی گفته که: «و الجماعة يوم الجمعة فريضة واجبة و في سائر الأيام سنّة، من تركها رغبة عنها و عن جماعة المسلمين من غير علة فلا صلاة له» «۴» نیز مرادش با وجوب بر تقدیر امام و نایب است، چنان که ظاهر است با وجوب تخییری به قرینه «رغبة عنها» بر تقدیری که ترغیب متعلق به مطلق جماعت [است] از برای آن که در ترك واجب عینی قید «رغبة عنها» نمی‌باید؛ لهذا در فضیلت نماز جماعت که سنت است، روایت شده در تهذیب از امام جعفر صادق علیه السلام که فرموده: ليس الاجتماع بمفروض في الصلاة كلّها و لكنّها سنّة، من تركها رغبة عنها و عن جماعة المسلمين «۵» من غير علة فلا

(۱) الهدایه، ص ۱۴۵-۱۴۶

(۲) المقنع، ص ۱۴۷ بقیه عبارت که حدیث است، در الهدایه ص ۱۴۵ آمده است.

(۳) الکافی، ج ۳، ص ۴۱۹

(۴) الامالی، ص ۶۴۳

(۵) در چاپی: المؤمنین.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۷۸

صلاة. «۱» و در کافی نیز به همان عبارت روایت شده. «۲» و در کتاب من لا يحضره الفقيه نیز در باب الجماعة و فضلها به عبارت

مشمول بر این حدیث گفته: فرض الله تبارک و تعالی علی الناس من الجمعة إلى الجمعة خمسا و ثلاثین صلاة، منها «۳» صلاة واحدة فرضها الله فی جماعه و هی الجمعة؛ فأما سائر الصلوات فلیس الاجتماع إليها بمفروض و لکنه سنه، من ترکها رغبه عنها و عن جماعه المسلمین من غیر عله فلا صلاة له؛ «۴» و از اینجا ظاهر می‌شود که مرادش نیست مگر مطابق فرموده معصوم که ترغیب متعلق به نماز به جماعت باشد؛ و پس نیز آن چه را در کتاب عیون الاخبار و علل الشرایع روایت کرده صریح است در اشتراط وجود معصوم؛ چنان که در حدیث دویم فصل سیم رساله به تحقیق انجامید.

پس از کجا بر حضرت آخوند معلوم شده که او به وجوب عینی قایل است؟ و اگر قایل به وجوب عینی نماز جمعه می‌بود، چرا در زمان مثل رکن الدوله پادشاه شیعه که که او را در پهلوی خود می‌نشانند، نماز جمعه نمی‌کرد؟ دیگر از همه بدتر آن که «۵» نسبت قول به وجوب عینی را به شیخ طوسی داده و گفته مذهب شیخ ابو جعفر طوسی برین باشد؛ انتهی.

و حال آن که در همه کتابی که بالفعل از شیخ ابو جعفر طوسی در میان است، مثل کتاب خلاف و کتاب مبسوط و کتاب نهاییه و کتاب تبیان و کتاب جمل رخصت در زمان غیبت نموده و به عبارات داله بر جواز و استحباب ادا کرده و در مصباح به لفظ يستحب گفته؛ و چون در تنبیه و کج روشی‌های بعضی اذهان ناچار است از ذکر کلام شیخ، لهذا بعبارته مذکور می‌سازد. از آن جمله در کتاب خلاف گفته: من شرط انعقاد الجمعة، الإمام أو من یأمره الإمام بذلك من قاض أو أمير أو نحو ذلك. و متى اقيمت بغير أمره لم تصح. و به قال الاوزاعي و ابو حنیفه و قال محمد [بن حسن الشیبانی] إن مرض الإمام أو سافر أو مات فقد تمت الرعيه من یصلی بهم الجمعة صحّت لانه موضع ضروره و صلاة العیدین عندهم مثل صلاة الجمعة؛ و قال الشافعی لیس من شرطه الإمام ولا- أمر الإمام و متى اجتمع جماعه من غیر أمر الإمام فأقاموها بغير إذنه جاز و به قال مالک و أحمد. دلیلنا أنه لا خلاف فی أنها تنعقد بالإمام أو من یأمره، و لیس علی انعقادها إذا لم یکن إمام ولا أمره دلیل. فإن قيل ألیس قد رویتم فیما مضی و فی

(۱) التهذیب، ج ۳، ص ۲۴

(۲) الکافی، ج ۳، ص ۳۷۲

(۳) در چاپی: فیها

(۴) من لا یحضره الفقیه، ج ۱، ص ۳۷۵

(۵) در اصل: ترنکه! «بدتر آن که» حدسی است.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۷۹

کتبکم إنه یجوز لأهل القرایا و السواد و المؤمنین إذا اجتمعوا العدد الذی تنعقد بهم أن یصلوا الجمعة، قلنا ذلك مأذون [مرغب] فیهِ، فجری ذلك مجری أن ینصب الإمام من یصلی بهم. و أيضا علیه إجماع الفرقة، فإنهم لا یختلفون فی أن من شرط الجمعة الإمام أو أمره، و روی محمد بن مسلم عن ابی جعفر علیه السلام قال: یجب الجمعة علی سبعة نفر من المسلمین و لا یجب علی أقل منهم: الإمام و قاضیه و المدعی حقا و المدعی علیه و الشاهدان و الّذی یضرب الحدود بین یدی الإمام. و أيضا فإنه إجماع بأن من عهد النبی صلی الله علیه و آله إلى وقتنا هذا، ما أقام الجمعة إلا الخلفاء و الامراء و من ولی للصلاة، فعلم أن ذلك إجماع أهل الأعصار، و لو انعقدت بالرعيه لصلوها كذلك. «۱»

و در مبسوط گفته: و أمّا الشروط الراجعة إلى صحّة الانعقاد فأربعة: السلطان العادل أو من یأمره السلطان؛ و العدد سبعة و جوبا و خمسۀ ندبا؛ و أن یكون بین الجمعین ثلاثة أمیال فما زاد علیها؛ و أن یخطب خطبتین. «۲»

و در جمل و عقود گفته: تجب الجمعة إذا اجتمعت شروط و هی علی ضربین: أحدهما یرجع إلى من وجبت علیه، و الثانی یرجع إلى

غیره، فما يرجع إليه، عشرة شرائط: الذكور، و البلوغ، و الحرّیه، و کمال العقل، و الصحّة من المرض، و ارتفاع العمی، و ارتفاع العرج و أن يكون شیخا لا- حراك به، و أن لا يكون مسافرا و أن يكون بينه و بين الموضع التي تصلی فيه الجمعة فرسخان فما دونه؛ و مع اجتماع الشروط لا تتعد [الجمعة] إلّا بأربعة شروط و هي الرجعة إلى غيره: السلطان العادل أو من يأمره السلطان، و العدد سبعة و جوبا و خمسة ندبا، و أن يكون بين الجمعین ثلاثة أميال فما زاد و أن یخطب خطبتین. (۳)

و در تبيان در تفسير آیه شریفه سورة الجمعة گفته: و فرض الجمعة لازم على جميع المكلفين إلّا صاحب العذر من سفر أو مرض أو أعمى أو عرج أو آفة أو غير ذلك، و عند اجتماع شروط و هي كون سلطان عادل أو من نصبه السلطان للصلاة. (۴)

و در نهایت گفته: اعلم أنّ الاجتماع فی صلاة الجمعة فريضة إذا حصلت شرائطه؛ من شرائطه أن يكون هناك إمام عادل أو من نصبه الإمام للصلاة بالناس، و يبلغ عدد من يصلی بهم سبعة نفر، فإن كانوا أقلّ من ذلك لم أجب عليهم الجمعة، و يستحبّ لهم أن یجتمعوا إذا كانوا خمسة نفر، و مع حصول هذه الشروط تسقط من تسعة نفر: الشيخ الكبير، و الطفل الصغير، و المرأة، و العبد، و المسافر، و الأعمى، و الأعرج، و المريض، و من كان على رأس أكثر

(۱) الخلاف، ج ۱، صص ۶۲۶-۶۲۷

(۲) المبسوط، ج ۱، ص ۱۴۳

(۳) الرسائل العشر، صص ۱۸۹-۱۹۰

(۴) التبيان، ج ۱۰، ص ۸

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۸۰

من فرسخين. (۱) و بعد از آن گفته: لا بأس أن یجمع المؤمنون فی زمان التقیة بحيث لا ضرر عليهم فيصلّوا جماعة بخطبتین، فإن لم یتمکنوا من الخطبة جاز لهم أن یصلّوا جماعة، لكنهم یصلّون أربع رکعات. (۲)

و مثل این در باب امر به معروف گفته، چنان که قبل از این مذکور شد در طی بیان قول شیخ مفید. و در مبسوط نیز در آخر کتاب جمعه به همین عبارت؛ تفاوت آن که در فقرة آخر به این عبارت گفته: فإن لم یتمکنوا من الخطبة صلّوا جماعة ظهرا أربع رکعات. (۳) و در مصباح گفته: و یستحبّ فی زمان الغیبة و التقیة بحيث لا ضرر عليهم إذا اجتمع المؤمنون و بلغوا سبعة نفر أن یصلّوا الجمعة رکعتین بخطبة؛ فإن لم یکن من یخطب صلّوا أربعا، و روی ابن ابی عمیر عن هشام عن أبی عبد الله علیه السلام: قال إني لأحبّ للرجل أن لا یخرج من الدنيا حتى یتمتع و لو مرّة واحدة، و أن یصلی الجمعة فی جماعة. (۴)

و از کلامش در تہذیب در آخر «عمل لیلۃ الجمعة و یومها» معلوم می شود که حدیث عبد الملک را نیز به همین معنی از استحباب حمل کرده آنجا که گفته: و اعلم أنّ للجمعة حقا قد ذکر عن أبی جعفر علیه السلام أنّه قال لعبد الملک: مثلک یهلك و لم یصلّ فريضة فرضها الله عليه! قال: قلت: كيف أصنع؟ قال: صلّوا جماعة، یعنی الجمعة. (۵) و سخن در این دو حدیث در فصل چهارم رساله مذکور است و بر هوشمند راست سلیقه درست اندیشه، بی شک و شبهه واضح و لایح است که عباراتی که از کتب شیخ مسطور (۶) گشت، احتمال و جوب عینی ندارد. و چون حضرت آخوند کتاب خلاف و نهایت و مبسوط را بر جوب عینی حمل کرده، بنابراین اولاً اشاره به معنی مقصود شیخ می نماید و ثانیاً راه خیال استنباط و جوب عینی و مورد توهم آن را بیان می کند.

باید دانست که شیخ در خلاف در اول مسأله گفته که شرط انعقاد جمعه، امام است یا مأمور (۷) از جانب امام؛ و بر آن استدلال کرده از راه اجماع؛ و بعد از آن در «فإن قيل» سؤال کرده که آیا نه شما در کتب خود نقل کرده اید که جایز است که مردم قریه‌ها و سایر مؤمنان در وقت تحقق جمعیتی که جمعه به آن منعقد می شود، نماز جمعه گزارند. آنگاه در «قلنا»

- (۱) النهایة، ص ۱۰۲
 (۲) النهایة، ص ۱۰۷
 (۳) المبسوط، ج ۱، ص ۱۵۱
 (۴) مصباح المتعجل، ص ۳۶۴
 (۵) التهذیب، ج ۳، ص ۲۳۹، ح ۶۳۸؛ الاستبصار، ج ۱، ص ۴۲۰، ح ۱۶۱۶؛ وسائل الشیعه، ج ۷، ص ۳۱۰، الباب ۵ من ابواب صلاة الجمعة و آدابها ح ۲
 (۶) در اصل: مستور.
 (۷) در اصل: مأموم.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۸۱

جواب داده و گفته: آنچه ما تجویز کرده‌ایم «مأذون فيه مرغب فيه» است، یعنی معصوم در زمان تقيه و غیبت اذن داده و مستحب است. حاصلش آن که همچنان که در زمان نفاذ حکم معصوم، اذن بر سییل وجوب است و به آن واجب می‌شود و در غیر زمان نفاذ، حکم تقيه است، اذن بر سییل استحباب است و به آن واجب نمی‌شود، بلکه استحباب به هم می‌رساند؛ پس آن چه گفته‌ایم انعقاد مطلقاً مشروط به حضور امام یا مأمور از جانب امام است، درست است؛ چه اذن و رخصت در زمان تقيه جاری مجرای اذن و رخصت در زمان نفاذ حکم است. تفاوت این است که در زمان نفاذ حکم معصوم، مصحح انعقاد بر سییل وجوب است؛ در زمان تقيه مصحح انعقاد بر سییل استحباب. از این رو که در زمان تقيه، اذن بر نحو استحباب از معصوم حاصل شده؛ و راه اشتباه حضرت آخوند آن که شیخ اولاً- گفته که شرط انعقاد نماز جمعه امام است یا مأمور از جانب امام؛ و در ثانی الحال گفته که گزاردن نماز جمعه در زمان تقيه و غیبت به اذن امام است، و این اذن در حکم نصب کردن امام است؛ پس همچنان که با وجود امام و نایبش واجب است، بر این تقدیر نیز واجب خواهد بود؛ و این باطل صرف و صرف کج‌روی و غلط بینی است؛ هم از راه تصریح به مرغب فيه که نص در استحباب است، و لهذا شیخ در تهذیب آن را به عنوان بابی کرده که در آن نمازهای سنتی است، و گفته «باب الصلاة المرغب فيها»، در اوایل مصباح هم سنتی را مرغب فيها گفته و در اوسطش در ما جاء فی فضل یوم الجمعة و الافعال المرغبه فيها گفته «الصلاة فعلها المرغب فيها» پس صلاة نبی و صلاة امیر المؤمنین و صلاة جعفر و صلاة فاطمه و غیر آنها را ذکر کرده، و در کافی نیز باب صلاة فاطمه و غیرها من صلاة الترغیب واقع شده. و هر چند علم بودن این کلمه در مستحبات احتیاج به بیان نداشت، لیکن بنابر بهانه‌جویی مکابر بی‌انصاف، اشاره به پاره‌ای از موارد استعمال آن شد. و این در نهایت ظهور است، و هم از راه تصریحات شیخ و علمای دیگر؛ زیرا که در مبسوط و تبیان و جمل و عقود از امام به سلطان عادل که نص در معصوم نافذ الحکم است، تعبیر کرده؛ چنان که در تذکره و محقق در معتبر و شرایع و شیخ شهید در ذکری و شیخ مقداد در کنز العرفان و شیخ طبرسی در مجمع البیان و ابن حمزه در وسیله و غیر اینها؛ و در نهاییه به امام عادل که آن نیز نص است که در معصوم نافذ الحکم تعبیر کرده؛ چنان که علامه در منتهی و تحریر و ارشاد و سید مرتضی در میافارقیات و شیخ شهید در بیان و ابن زهره در غنیه و غیر اینها. و بعد از این در مبسوط و نهاییه حکم گزاردن نماز جمعه در زمان غیبت و تقيه به «لا-بأس» که نص در جواز است ادا نموده و در مصباح به «یستحب» که نص در استحباب است، بیان کرده؛ همچنان که علامه در نهاییه به «یجوز» ادا نموده و محقق در معتبر «سقط

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۸۲

الوجوب دون الاستحباب» گفته؛ و نیز شیخ «۱» در نهاییه و تبیان تصریح به اشتراط در وجوب کرده؛ مثل علامه در نهاییه و تذکره و ارشاد و محقق در معتبر و شرایع و شیخ شهید در دروس و بیان و شیخ مقداد در کنز العرفان و شیخ ابو علی طبرسی در مجمع البیان و ابن فهد در مهذب و ابن زهره در غنیه «۲» و شیخ علی در شرح قواعد و شیخ زین الدین در شرح الفیه «۳» و غیره اینها، چنان که

در فصل اول رساله مرقوم است.

پس چگونه در کلام شیخ اذن معصوم را مطلقاً خواه در زمان نفاذ حکم و خواه در زمان تقیه، مستلزم وجوب عینی می‌توان اعتبار کرد؛ و چون منشأ توهم در عبارت، خلافت و بطلانش دانسته شد، اکنون گفته می‌شود که مراد از قول شیخ در نهاییه که گفته «فإن لم يتمكنوا الخطبة جاز لهم أن يصلوا جماعة» این است که بر تقدیر عدم تمکن از خطبه، نماز ظهر چهار رکعت را، هم به تنهایی می‌توان گزارد و هم به جماعت؛ پس بر این تقدیر نه نماز جماعت متعین خواهد بود و نه نماز به تنهایی بخصوص؛ و لهذا به «جاز» ادا نموده.

و همچنین است در مبسوط که به «صلوا» ادا نموده، چنان که ظاهر است از عبارت مصباح؛ و حضرت آخوند چشم از این پوشیده و چنین خیال کرده که هرگاه نماز ظهر به جماعت بر تقدیر عدم تمکن جایز باشد، پس بر تقدیر تمکن جایز نخواهد بود؛ و این در کمال سخافت و رکاکت است. پس محقق شد که نسبت وجوب عینی در زمان غیبت به شیخ، عین خطا و غلط محض است. دیگر گفته:

بلکه ظاهر حال آن است که مذهب قدماى اخباریین و محدثین شیعه همه این باشد چنان که در رساله نماز جمعه بیان کرده‌ایم، انتهی بر هر ذی شعوری ظاهر است که خصوصیات اقوال و مذهب فقها و علمای سابق یا از کتب و مصنفاتی که از ایشان در میان باشد معلوم می‌شود یا از نقل علمای دیگر که معاصر یا متأخر باشند؛ پس اقوال و مذاهب از جمعی که در این زمان کتب و مصنفات ایشان بین الانام متداول و معروف است، چه از متقدمین مثل ثقة الاسلام محمد بن یعقوب کلینی و صدوق محمد بن علی بن بابویه، و شیخ مفید، و سید مرتضی، و شیخ الطائفه محمد بن حسن طوسی، و شیخ ابو علی طبرسی، و ابن زهره، و ابن حمزه، و ابن ادریس، و چه از متأخرین مثل محقق و علامه و شیخ مقداد و شیخ شهید، همگی از مصنفات و کتب و رسایل ایشان معلوم شده که وجوب نماز جمعه را مشروط به حضور معصوم نافذ الحکم یا نایبش می‌دانند؛ و بر آن جمعی کثیر از موثقین و معتبرین نقل اجماع و اتفاق کرده‌اند؛ و هیچ یک از

(۱) در متن: شیخ شهید!

(۲) غنیة النزوع، ص ۹۰

(۳) المقاصد العلیة فی شرح الرسالة الالفیة، ص ۳۵۸

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۸۳

این بزرگان قول به وجوب عینی را در زمان غیبت از احدی نه از سابقین و نه از معاصرین خود نقل نکرده‌اند؛ و تا به زمان محقق و علامه، اصول و کتب اصحاب ائمه معصومین و مصنفات و مؤلفات سایر سابقین در میان بوده؛ چه جای زمان پیشتر؛ و صدوق خود در اول کتاب لا یحضره الفقیه بعد از اخبار به آن که آن چه در آن کتاب آورده، حجت میانه او و خدا است، به این مضمون گفته که جمیع آن چه در این کتاب است، مستخرج است از کتب مشهوره که محل اعتماد و مرجع و مدار است؛ مثل کتاب حریر بن عبد الله سجستانی از معارف اصحاب حضرت صادق علیه السلام و کتاب عبید الله بن علی حلبی از ثقات اعظم حضرت صادق علیه السلام و کتب علی بن مهزیار اهوازی و کتب حسین بن سعید هر دو از اکابر ثقات اصحاب حضرت رضا و جواد و هادی علیهم السلام و نوادر احمد بن محمد بن عیسی از ثقات جلیل القدر اصحاب حضرت رضا و جواد و هادی علیهم السلام و نوادر محمد بن ابی عمیر از اجله ثقات صحیح الروایة حضرت رضا و جواد علیهم السلام و کتاب نوادر الحکمة محمد بن احمد بن یحیی بن عمران اشعری از ثقات اصحاب حدیث، و کتاب الرحمة سعد بن عبد الله از مشایخ ثقة عظیم الشأن علی بن بابویه و کتب محاسن احمد بن ابی عبد الله برقی از ثقات اصحاب حدیث و رساله پدرش علی بن بابویه از ثقات مشایخ و جامع شیخش محمد بن حسن بن ولید از

مشایخ ثقه عظیم القدر و غیر این‌ها از اصول و مصنفاتی که طرق روایتش به آن‌ها معروف است، در فهرست کتاب‌هایی که روایت از مشایخ و پیشینیانش به او رسیده. «۱» تا اینجا بود مضمون کلام صدوق سوای تعریفات صاحبان کتاب.

و شیخ طوسی در آخر تهذیب و استبصار ذکر کرده که احادیث این دو کتاب را همه از کتب و اصول اصحاب ائمه و مصنفات مشایخ امامیه روایت نموده؛ و خصوص آخر استبصار گفته که کتاب تهذیب مشتمل است بر جمیع احادیث فقه از متفق علیه و مختلف فیه و کتاب نهاییه مشتمل است بر مجرد فتواها در جمیع فقه و ذکر جمیع آنچه روایت شده در آن بر وجهی که حجمش کم است و فایده‌اش بسیار؛ و استبصار مشتمل است بر جمیع آن چه روایت شده از اخبار مختلفه؛ و در اوایل مبسوط گفته که من پیش از این تألیف نمودم کتاب نهاییه را و ذکر کردم در آن، جمیع آن چه روایت کرده بودند آن را اصحاب ما در مصنفاتشان و اصول آن‌ها از مسائل، و متفرق آورده بودند در کتابهایشان، بلکه ذکر کردم همه آن یا اکثرش به همان الفاظ که منقول از ایشان بود. تا اینجا بود مضمون کلام شیخ طوسی.

و ابن ادریس که از جمله قایلین به حرمت نماز جمعه است، در آخر کتاب سرایر از کتب و اصول جمعی از اصحاب ائمه معصومین علیهم السّلام و همچنین از مصنفات و مؤلفات سابقین

(۱) من لا یحضره الفقیه، ج ۱، ص ۱

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۸۴

دیگر سوای شیخ طوسی و ابن بابویه استخراج پاره‌ای از احادیث کرده، «۱» چنان که ظاهر است که همه آنها نزدش حاضر بوده، مثل کتاب موسی بن بکر واسطی از اصحاب حضرت کاظم علیه السّلام و کتاب نوادر و کتاب جامع احمد بن محمد بن ابی نصر بزنطی از ثقات عظیم الشان رضا علیه السّلام و کتاب معاویه بن عمار از اعظام ثقات اصحاب حضرت صادق و کاظم علیهم السّلام و کتاب ابان بن تغلب از ثقات جلیل القدر و قدمای اصحاب باقر و صادق علیهما السّلام و کتاب جمیل بن دراج از اجله ثقات اصحاب حضرت صادق علیه السّلام و کتاب سیاری صاحب موسی و الرضا علیهما السّلام و کتاب مسائل الرجال احمد بن محمد بن عیاش جوهری و مسائل علی بن رباب از ثقات رفیع المکان اصحاب حضرت صادق علیه السّلام و مسائل داود صرمی «۲» از اصحاب هادی علیه السّلام و مسائل محمد بن علی بن عیسی و کتاب حریر بن عبد الله سجستانی از معاریف اصحاب حضرت صادق علیه السّلام و کتاب مشیخه حسن بن محبوب از اکابر ثقات صحیح الروایه اصحاب حضرت رضا علیه السّلام و کتاب نوادر علی بن رباب از مشایخ ثقات و کتاب قرب الاسناد محمد بن عبد الله بن جعفر الحمیری از وجوه ثقات اصحاب و کتاب جعفر بن محمد بن سنان و کتاب عبد الله بن بکیر بن أعین از روایت موثق حضرت صادق علیه السّلام و کتاب روایت ابو القاسم بن قولویه یعنی جعفر بن محمد بن قولویه از اجله ثقات و استاد شیخ مفید و کتاب انس العالم صفوانی «۳» و کتاب محاسن احمد بن ابی عبد الله برقی و کتاب العیون و المحاسن شیخ مفید. تا اینجا بود مضمون کلام ابن ادریس سوای تعریفات صاحبان کتاب، مگر در سیاری. و چون ابن ادریس او را در این کتاب به صاحب موسی و رضا علیهما السّلام وصف کرده و علمای رجال ابو عبد الله سیاری مسمی به احمد بن محمد بن سیار را از اصحاب هادی و عسکری علیهما السّلام شمرده‌اند، می‌تواند بود که این سیاری غیر آن باشد. و الله یعلم.

و محقق در اواخر فصل ثانی از اوایل کتاب معتبر به تقریب بیان مرتبه علم حضرت جواد علیه السّلام و ستایش فضایل اصحاب و اتباع آن حضرت گفته مثل حسین بن سعید و برادرش حسن و احمد بن محمد بن نصر بزنطی و احمد بن محمد بن خالد و برقی و شاذان بن خلیل قمی و ایوب بن نوح بن دراج و احمد بن محمد بن عیسی و غیرهم از آن کسانی که به طول می‌کشد شمار آن‌ها و کتابهای ایشان الحال معتمد و متداول میانه اصحاب است؛ «۴» و بعد از این در اوایل فصل رابع گفته: چون فقهای ما در کثرت به

حدی رسیده‌اند که ضبط عددشان متعسر و حصر اقوالشان متعذر است، از جهت در همه جا بودن و بسیاری

(۱) مقصود بخش مستطرفات سرائر است.

(۲) کتاب مسائل الحسن العسکری علیه السلام از ابو سلیمان بن داود بن مافنه صرمی.

(۳) کتاب انس العالم و ادب المتعلم از ابو عبد الله محمد بن احمد بن عبد الله صفوانی.

(۴) المعتمر، ج ۱، ص ۲۷

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۸۵

تصانیف و با این [همه] منحصر و مندرج بود گفته‌هاشان در اقوال جماعتی از فضلاى متأخر از ایشان، لهذا آوردم من در این کتاب کلام آن کس را از ایشان که در فضل مشهور و تقدمش در نقد اخبار و درستی اختیار و خوبی اعتبار معروف بود، و اقتصار کردم از کتب این افاضل بر آن چه ظاهر بود در آن سعی و اجتهادشان، و معلوم بود اهتمامشان، و بر آن بود اعتمادشان؛ پس از آنان که برگزیدم حسن بن محبوب است و احمد بن محمد بن ابی نصر بزنطی و حسین بن سعید و فضل بن شاذان و یونس بن عبد الرحمن و از متأخرین ابو جعفر محمد بن بابویه قمی و محمد بن یعقوب کلینی، و از اصحاب کتب فتاوی: علی بن بابویه و ابو علی احمد بن جنید و حسن بن ابی عقیل عمانی و مفید محمد بن محمد بن نعمان و علم الهدی و شیخ ابو جعفر محمد بن حسن طوسی. «۱» تا اینجا بود مضمون کلام محقق.

و علامه در اول کتاب تحریر به این مضمون گفته که: به تحقیق جمع کردیم در این کتاب معظم مسائل فقهیه و اکثر مطالب تکلیفیه فرعیه را بدون تطویل به ذکر حجّت و دلیل؛ چه گردانیده‌ایم آن را موکول به کتاب منتهی المطلب؛ پس به درستی که آن مشتمل است بر همه مسائل، هم اصولش و هم فروعش، و بر ذکر هر خلافی که واقع شده در آن‌ها میانه مسلمانان مگر نادری که بر سبیل ندرت مذکور نشده باشد.

و در اوایل کتاب نهاییه [الاحکام] به این مضمون گفته که: ملخص کردم در این کتاب فتوهای امامیه را بر وجه اختصار. و در اول کتاب تذکره الفقهاء نیز به این مضمون گفته که همت گماشته‌ام در این کتاب به تلخیص فتاوی علما و قواعد فقهی طریقه امامیه. و در اول کتاب مختلف نیز به این مضمون گفته که به درستی که واقف شدم بر [آراء] متقدمین اصحاب امامیه و مقالات سابقین علمای امامیه در علم فقه، و یافتیم در میانه ایشان خلاف در بسیاری از مسائل متعدده و مطالب عظیمه متفرقه؛ پس دوست داشتم آوردن این مسائل مختلف فقها را به دستوری که مشتمل باشد بر آن چه به ما رسیده است از اختلاف ایشان در احکام شرعیه و مسائل فقهیه دون متفق علیه؛ چه آن حواله شده است به کتاب کبیر ما که مسمی است به منتهی المطلب در تحقیق مذهب؛ به واسطه آن که در آن کتاب مسائل خلافی و اتفاقی هر دو جمع است. تا اینجا بود مضمون کلام علامه.

و شیخ شهید در اول کتاب ذکر کرده که این کتاب ذکر الشیعه است در احکام شریعت که آوردیم در آن، آن چه صادر شده از سید مرسلین به وساطت خلفای معصومینش از آن چه دلالت کرده بر آن کتاب مبین و اجماع مطهرین و حدیث مشهور و دلیل مأثور از معصوم

(۱) المعتمر، ج ۱، ص ۳۴

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۸۶

رسیده. تا اینجا بود مضمون گفته کلام شیخ شهید.

و شیخ احمد بن فهد در مقدمه رابعه کتاب مهذب به این مضمون گفته که: بدان به درستی که من التزام نمودم در این کتاب که

بیان کنم خلاف متحقق در هر مسأله را که مصنف اشاره به خلاف در آن کرده باشد؛ و به قدر طاقت و توانایی سعی کردم و کوشش نمودم در پیدا کردن آن کس که خلاف کرده است؛ اگر چه نادر و متروک بوده باشد؛ و گاه هست که تردد از خصوص مصنف است؛ پس به آن نیز اشاره می‌کنم و بیان می‌نمایم در جایش، بعد از تتبع و تفحص و بازیافت اقوال اصحاب و فتواشان و روایاتشان حسب الامکان؛ و می‌آوردم در هر مسأله آن چه را اصحاب گفته‌اند از اقوال متعدده، اگر چه بعضش متروک باشد. و گاه باشد که مصنف در بعضی مسائل دو قول ذکر می‌کند و من بیشتر از آن ذکر می‌کنم؛ و اگر مسأله خلافی دیگر مناسبش باشد، آن را بعد از آن می‌آورم؛ هر چند مصنف اشاره به خلاف در آن نکرده باشد؛ هر چند آن را مذکور نساخته باشد در کتاب غالباً؛ و اگر مقام شایسته تفریح بوده آوردم از تفریحات «۱» و جوهش آن چه امکان داشته است. تا اینجا بود مضمون کلام این فهد.

پس اگر مذهب قدمای اصحاب و جوب عینی می‌بود، این قسم بزرگان موثق القول خود شهادت داده‌اند که آن چه در آن است همه از کتب و مصنفات سابقین نقل کرده‌اند و همه ملخص اقوال اصحاب ائمه معصومین علیهم السلام و فتاوی و عقاید سابقین است، چرا نقل نمی‌کردند و به احدی نسبت نمی‌دادند- فاعتبروا یا اولی الالباب حقا- که هر که از راه بی‌غرضی کتب اصحاب را قدر سهلی تتبع نماید و ببیند که چگونه کوشش نموده‌اند و در همه جا اقوال علما و اختلافات آنها را در کلیات و جزئیات مسائل مذکور ساخته‌اند، و صاحبان اقوال را خواه اصحاب ائمه معصومین علیهم السلام مثل فضل بن شاذان و یونس بن عبد الرحمن و احمد بن محمد بن ابی نصر بزنطی و غیرهم و خواه غیر اصحاب ائمه مثل ابن جنید و ابن ابی عقیل و علی بن بابویه و غیرهم، چه از متقدمین و چه از متأخرین، نام برده‌اند، به تحقیق و یقین می‌داند که قول به وجوب عینی در زمان غیبت که اصلاً و مطلقاً در کتب این بزرگان به کسی نسبت نداده‌اند و در هیچ جا مذکور نساخته‌اند، و به هیچ وجه من الوجوه متعرض آن نشده‌اند، و تا به زمان شیخ زین الدین نام و نشان نداشته است [بلکه] بدعت محض و اختراع صرف است. امید که حق سبحانه و تعالی بندگان خود را از مکاید اغراض دنیوی به تخصیص اغراض ناشی از حبّ جاه و ریاست مصون دارد. «۲»

(۱) در متن: تعریفات.

(۲) اگر این طعنه بر امثال محقق سبزواری که در دستگاه صفوی بودند، به گونه‌ای محملی داشته باشد، بر کسی چون شهید ثانی که در بلاد عثمانی آن هم در تقیه می‌زیست، هیچ مصداقی ندارد.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۸۷

پس محقق شد که نسبت قول وجوب قدمای اخباریین و محدثین شیعه افترا و بهتان است. و از آن چه حضرت در این رساله که خلاصه آن رساله است افاده فرموده، معلوم است که در آن رساله چه قسم بیان کرده باشند؛ و الله الهادی. دیگر گفته:

و کلام شیخ حسین بن عبد الصمد الحارثی والد بزرگوار شیخ بهاء الدین محمد اشعار بر دعوی نزدیک به اجماع بر وجوب عینی نموده و نزدیک به آن کلام شیخ زین الدین رحمه الله اشعاری دارد. انتهى.

طرفه حالی است که نص مقتدایان و پیشوایان و متقدم و متأخر بر اجماع و اتفاق بر عدم وجوب عینی منظور و مسموع نیست و اشعار بر دعوی اجماع والد بزرگوار شیخ بهاء الدین محمد که فضیلتی بهتر از پدر شیخ بهاء الدین ندارد و دعویش کذب محض و مخالف اقوال و شهادت همگی علما و فقهای صادق القول است، منظور و مسموع است. همچنین اشعار نزدیک به آن از شیخ زین الدین استادش که مدعی وجوب عینی است و در این قول منفرد بود؛ چنان که بر ارباب تتبع ظاهر است. و از اینجاست که مولانا احمد اردبیلی در شرح ارشاد تصریح کرده و گفته: «قول مع عدم الرفیق». «۱» در واقع این چه آزر مست و الله خیر الحاکمین.

دیگر گفته:

و این قول را شیخ شهید ثانی رحمه الله از ظاهر شیخ عماد الدین طبری «۲» نیز نقل کرده و صریحا از اکثر متقدمان علمای شیعه نقل نموده؛ انتهى.

آن چه از شیخ عماد الدین طبری منقول است، مطابق است با آن چه علامه در کتاب نهج الحق و کشف الصدق گفته و به هیچ وجه دلالت بر وجوب عینی در زمان غیبت ندارد. و از برای انکشاف حال و توضیح مقال، کلام هر دو مذکور می‌گردد. بدان که علامه در کتاب مذکور اولاً پاره‌ای از اختلافات میان شیعه و اهل سنت را در نماز جمعه بیان کرده، مثل آن که امامیه رفته‌اند به وجوب حضور به نماز جمعه تا به دو فرسخی و ابو حنیفه گفته است هر گاه خارج از بلد باشد واجب نیست حضور؛ و امامیه رفته‌اند به آن که به پنج کس که یکی از آن‌ها امام باشد، واجب می‌شود، و شافعی و احمد و اسحاق گفته‌اند واجب نمی‌شود بر

(۱) مجمع الفائدة، ج ۲، ص ۲۶۳

(۲) در متن: طبرسی.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۸۸

کمتر از چهل کس؛ و امامیه رفته‌اند به وجوب چهار چیز در خطبه حمد و ثنای الهی و صلوات بر پیغمبر و آتش و وعظ و قرائت چیزی از قرآن و ابو حنیفه گفته است واجب است در خطبه هر یک از الحمد لله و الله اکبر و سبحان الله و لا اله الا الله؛ و امامیه رفته‌اند به حرمت سفر بعد از زوال پیش از نماز جمعه و حنفی تجویز سفر کرده‌اند؛ و امامیه رفته‌اند به آن که جایز است نماز جمعه در صحرا و ابو حنیفه گفته جایز نیست مگر در شهر یا در عیدگاه؛ و شافعی گفته جایز نیست مگر در میان شهر؛ بعد از این گفته:

وقد ظهر من هذه المسائل للعاقل المنصف أن الإمامية أكثر إيجاباً للجمعة من الجمهور، و مع ذلك يشنعون عليهم تركها، حيث أنهم لم يجوزوا الانتماء بالفاسق و مرتكب الكبائر و المخالف في العقيدة الصحيحة. «۱» و از شیخ عماد الدین مذکور در کتابش که مسمی است به نهج العرفان و هدایة الایمان «۲» به همین نحو منقول است که بعد از نقل خلاف میانه مسلمانان در نماز جمعه گفته:

إن الإمامية أكثر إيجاباً للجمعة تا آخر آن چه از علامه مذکور گشت، به همان عبارت بی تفاوت.

و بر صاحبان شعور مستور نیست که کلام مذکور دلالت بر وجوب عینی در زمان غیبت ندارد؛ و اگر می‌داشت چگونه مثل علامه که در کتب خود و همه جا نقل اجماع بر سقوط وجوب عینی کرده آن را می‌گفت، بلکه به اندک توجهی دلالتش بر عدم وجوب عینی ظاهر می‌شود؛ از برای آن که از این کلام فهمیده می‌شود که مخالفین ترک نماز جمعه را شیوه و عادت امامیه دانسته، از این راه تشنیع می‌کرده‌اند؛ چنان که صاحب فضایح الروافض در فضیحت بیست و یکم کتابش گفته: رافضی نماز آدینه و نمازهای عید به مصلیگاه مسلمانان نکنند و گویند: موقوف است به آمدن امام، و غزو نکنند تا امام نیاید. «۳» و شیخ عبد الجلیل قزوینی در کتابش که در پانصد و پنجاه و کسر هجری در نقض فضایح مذکوره و رد آنها تألیف کرده، در جوابش گفته: به مذهب ابو حنیفه اگر یکی پیشه‌ور در شهر نباشد، وجوب ساقط باشد؛ و به مذهب شافعی تا چهل نفس نباشد واجب نباشد؛ به مذهب شیعت نیز چنان است که امام معصوم باید که حاضر باشد یا قائم مقام او تا نماز آدینه واجب باشد، و گر به مذهب فریقین بی شرط واجب نباشد و خللی نکند، به مذهب شیعت نیز چون اگر وجوب آن موقوف باشد بر شرطی، هم نقصانی نکند؛ و آن چه گفته در غزو روا ندارند

(۱) نهج الحق و کشف الصدق، ص ۴۵۰

(۲) از این کتاب عماد الدین طبری، جز همین یک نقل قول که درباره نماز جمعه در منابع فقهی دوره صفوی آمده، آگاهی

نداریم. وی صاحب کتابهای متعددی از جمله کامل بهایی، مناقب الطاهرین، اربعین و آثار دیگر است. در بیشتر منابعی که این نقل قول را از وی آورده‌اند، به خطا او را طبری خوانده‌اند.

(۳) نقض، ص ۵۵۱

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۸۹

کردن بی‌وجود امام و ظهور آن را نیز همین حکم است که گفته شد. «۱» انتهى. و در پیشتر نیز گفته: «... از کجا مسلم است که شیعت نماز آدینه نکند که معلوم است از مذهب بو حنیفه که در شهری منعقد باشد که هر صنفی از اصناف محترفه و صنایع [پیشه‌وران و صنعتگران] در آن شهر باشند و گر یکی در باید [نباشد] وجوب ساقط باشد و به مذهب شافعی باید که چهل نفس حاضر باشند تا نماز آدینه واجب باشد و گر کمتر از این عدد باشند، واجب نباشد و به مذهب اهل بیت علیهم السلام چنان است که چون هفت شخص باشند، نماز آدینه دو رکعت واجب باشد بعد از خطبه؛ پس نماز آدینه در وجوب به مذهب شیعت مؤکدتر است از آنکه به مذهب فریقین.» (۲)

پس اگر نزد امامیه در زمان غیبت واجب عینی می‌بود، گنجایش نداشت که تا این مرتبه متروک شود و سرمایه تشیع مخالفین گردد؛ چنان که ظاهر است.

[فتوای شهید اول در کتاب ذکری]

دیگر گفته:

شیخ شهید رحمه الله در کتاب ذکری قولی به وجوب عینی نماز جمعه نقل کرده، از کلام او نیز میلی به این ظاهر می‌شود؛ انتهى. چون حضرت آخوند این چنین نسبت خلاف واقع دور از کاری را به شیخ شهید داده ناچار است از نقل عبارت ذکری تا مرتبه راست روی‌های فکر از این بهتر معلوم گردد.

بدان که شیخ شهید در ذکری در فصل نماز جمعه گفته: [يجب صلاة الجمعة بالنص والإجماع ركعتان بدلا عن الظهر]. قال الله تعالى: إِذِ انبأ نُوْدِي لِلصَّلَاةِ الْآيَةِ. و قال النبي صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ:

الجمعة حق على كل مسلم إلبا أربعة: المملوك أو امرأة أو صبي أو مريض. و قال صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ: إن الله قد افترض عليكم الجمعة، فمن تركها في حياتي أو بعد موتي و له إمام عادل، استخفافا بها أو جحودا لها، فلا جمع الله له شمله و لا بارك له في أمره، ألا- و لا صلاة له، ألا و لا زكاة له، ألا و لا حج له، ألا و لا صوم له، ألا و لا بر له حتى يتوب. و قال الصادق عليه السلام برواية أبي بصير و محمد بن مسلم: إن الله فرض في كل أسبوع خمسا و ثلاثين صلاة؛ منها صلاة واجبة على كل مسلم أن يشهدا إلبا خمسة: المريض و المملوك و المسافر و المرأة و الصبي. و روى زرارة عن الباقر عليه السلام قال: فرض الله على الناس من الجمعة، الخ .. و [۳] شروطها سبعة: الأول:

السلطان العادل و هو الإمام أو نائبه إجماعا منا. ثم ذكر شروط النائب إلى أن قال: التاسع: إذن

(۱) نقض، ص ۵۵۲

(۲) قزوینی، نقض، ص ۳۹۵

(۳) داخل گروه را مؤلف نیاورده و ما برای مزید فایده آن را بر متن افزوده‌ایم.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۹۰

الإمام له كما كان النبي صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ يَأْذَنُ لِأئِمَّةِ الْجُمُعَاتِ وَ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عَلَيْهِ السَّلَامُ [بعده] و عليه إطباق الإمامية. هذا مع

حضور الإمام علیه السّلام و أما مع غيبته كهذا الزمان، ففي انعقادها قولان: أصحهما- و به قال معظم الأصحاب- الجواز إذا أمكن الاجتماع و الخطبتان، و يعلّل بأمرين: أحدهما أن الإذن حاصل من الأئمة الماضين عليهم السّلام فهو كالإذن من أئمة الوقت. و إليه أشار الشيخ في الخلاف، و يؤيّد به صحيح زرارة: قال حثنا أبو عبد الله عليه السّلام على صلاة الجمعة، حتى ظننت أنه يريد أن تأتيه. فقلت: نغدو عليك [لصلاة الجمعة]. قال: لا، إنّما عنيت عندكم. «۱» و لأنّ الفقهاء حال الغيبة يباشرون ما هو أعظم من ذلك بالإذن كالحكم و الإفتاء، [فهذا أولى]. و التعليل الثاني: أن الإذن إنّما يعتبر مع إمكانها، أما مع عدمه، فيسقط اعتباره و يبقى عموم القرآن و الأخبار خاليا عن المعارض. و قد روى عمر بن يزيد- في الصحيح- عن الصادق عليه السّلام: إذا كان سبعة يوم الجمعة فليصلوا في جماعة.

و في الصحيح عن منصور عن الصادق عليه السّلام: يجمع القوم يوم الجمعة إذا كانوا خمسة فزادوا؛ و الجمعة واجبة على كلّ أحد لا يعذر الناس فيها إلا خمسة: المرأة و المملوك و المسافر و المريض و الصبيّ. و في الموثق عن زرارة عن عبد الملك، عن الباقر عليه السّلام قال، قال:

مثلك يهلك و لم يصل فريضة فرضها الله! قال: قلت: كيف أصنع؟ قال: صلوا جماعة؛ يعني صلاة الجمعة. «۲» كذا في أخبار كثيرة مطلقة و التعليلان حسان و الاعتماد على الثاني. إذا عرفت ذلك، فقد قال الفاضلان: «۳» يسقط وجوب الجمعة حال الغيبة و لم يسقط الاستحباب و ظاهرهما أنه لو أتى بها كانت واجبة مجزئة عن الظهر فالاستحباب إنّما هو في الاجتماع أو بمعنى أنه أفضل الأمرين الواجبين على التخيير. و ربما يقال بالوجوب المصتق حال الغيبة، لأنّ قضية التعليلين ذلك، فما الذي اقتضى سقوط الوجوب؟ إلا أنّ عمل الطائفة على عدم الوجوب العيني في سائر الأعصار و الأمصار. و نقل الفاضل فيه الإجماع «۴» و بالغ بعضهم، فنفي الشرعية أصلا و رأسا و هو ظاهر كلام المرتضى «۵» و صريح سلار «۶» و ابن ادریس «۷» و هو القول الثاني من القولين بناء على أن إذن الإمام شرط الصحة و هو مفقود. و هؤلاء يسندون التعليل إلى إذن الإمام و يمنعون وجود الإذن و يحملون الإذن الموجود في عصر الأئمة عليهم السّلام

(۱) طوسی، التهذيب، ج ۳، ص ۲۳۹، ص ۱۷

(۲) التهذيب، ج ۳، ص ۲۳۹، ح ۶۳۸؛ الاستبصار، ج ۱، ص ۴۲۰، ح ۱۶۱۶؛ وسائل الشیعة، ج ۷، ص ۳۱۰، الباب ۵ من ابواب صلاة الجمعة و آدابها ح ۲

(۳) المعتمد، ج ۲، ص ۲۷۹؛ تذكرة الفقهاء، ج ۴، ص ۲۷

(۴) تذكرة الفقهاء، ج ۱، ص ۲۶-۲۷

(۵) رسائل، جوابات المسائل الميفارقيات، ج ۱، ص ۲۷۲

(۶) المراسم، ص ۷۷ (قم، ۱۴۱۴)

(۷) السرائر، ج ۱، ص ۲۹۰، ۲۹۳

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۳۹۱

على من سمع ذلك الإذن و ليس حجة على من يأتي من المكلفين، و الإذن في الحكم و الإفتاء أمر خارج عن الصلاة «۱»، و لأنّ المعلوم وجوب الظهر فلا يزول إلّا بمعلوم و هذا قول موجه و إلّا يلزم القول بالوجوب العيني و أصحاب القول الأوّل لا يقولون به. «۲» ملخص كلام شيخ شهيد در اين مقام آن كه، در زمان حضور امام نافذ الحكم به اتفاق اماميه نماز جمعه بدون اذن امام درست نيست نه بر سبيل وجوب و نه بر سبيل جواز؛ و بايد پيشنماز جمعه را امام زمان نصب كند، همچنان كه حضرت پيغمبر صلی الله عليه و آله و امير المؤمنين عليه السّلام نصب می کردند؛ اما در زمان غيبت امام، علمای اماميه را در آن دو قول است: اصحّ قولين كه بیشتر

اصحاب بر آنند جواز است در وقت امکان اجتماع و خطبه‌ها؛ و قول دویم حرمت است که ظاهر کلام سید مرتضی و صریح ابن ادریس است. و جواز را دو سبب است: سبب اول آن که اذن ائمه سابق مثل اذن از امام وقت است؛ چنان که شیخ به آن اشاره کرده در کتاب خلاف و حدیث زراره مؤید آن است که جعفر صادق علیه السلام او را ترغیب و تحریص به نماز جمعه فرموده؛ و نیز فقها در زمان غیبت مباشر اعظم از آن می‌شوند به اذن معصوم، مثل حکومت میانه متنازعین و فتوا دادن؛ و سبب ثانی آن که اذن در وقت امکان معتبر است نه در وقتی که ممکن نباشد؛ پس اعتبار اذن ساقط می‌شود و باقی می‌ماند عموم قرائن و اخبار بی معارض؛ و به صحت پیوسته از حضرت صادق علیه السلام که فرموده: هر گاه هفت نفر باشند باید که نماز جمعه را به جماعت گزارند. جمعه واجب است بر هر کس؛ مردم در آن معذور نیستند مگر زن و بنده و مسافر و بیمار و طفل؛ و نیز عبد الملک را فرمود که نماز جمعه گزارد و به او فرمود که مثل تویی هلاک شود و این چنین واجبی را نکند! و در این [باره، اخبار] مطلق بسیار است. و سبب‌ها هر دو خوب است، و اعتماد دویم مناسب است. و بعد از این علامه و محقق گفته‌اند: وجوب نماز جمعه در زمان غیبت ساقط است، اما استحبابش ساقط نیست و مجزی است از ظهر، و به جای آن می‌توان کرد و استحبابش به اعتبار آن است که افضل فردین واجب تخییری است؛ و بسیار باشد که حکم کرده شود به وجوب عینی در زمان غیبت؛ از این رو که مقتضای آن دو سبب جایز بودن است؛ پس چه چیز است که اقتضای سقوط وجوب کرده است إلاً آن که عمل فرقه امامیه بر عدم وجوب عینی بوده در همه اعصار و امصار. و قول دویم که حرمت است مبنی بر آن است که اذن امام زمان، شرط صحت است و در زمان غیبت نیست و این جماعت که قایل‌اند به حرمت می‌گویند بدون اذن امام زمان درست نیست؛ و اذن امام سابق مخصوص آن کسانی است که در آن

(۱) هذا جواب عما قال سابقا في التعليل الأول و هو قوله: ولأن الفقهاء حال الغيبة يباشرون ما هو أعظم من ذلك بالإذن كالحكم والإفتاء.

(۲) ذكرى الشيعة، ج ۴، ص ۱۰۴-۱۰۵ (قم، مؤسسه آل البيت، ۱۴۱۹)

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۹۲

زمان شنیده‌اند و حجت بر آینده‌ها نیست و به آنان که در زمان دیگرند سرایت نمی‌کند؛ و اذن در حکم متنازعین، و فتوا دادن داخلی به نماز ندارد؛ و نیز نماز ظهر وجوبش معلوم است و زایل نمی‌شود مگر به معلوم. و این قول به حرمت، متوجه آن است و إلاً لازم می‌آید وجوب عینی. و اصحاب قول اول قایل آن نیستند. تا اینجا بود مضمون کلام شیخ شهید که در آن جواب از دو دلیل وجوب تخییری گفته، و تقویت قول به حرمت کرده، و در «ربما يقال بالوجوب المضيق» و همچنین در «هذا القول متوجه و إلاً لزم الوجوب العینی» لزوم وجوب عینی را به عنوان مفسده ذکر نموده، و قول به آن را از احدی نقل نکرده؛ چنان که همه این مراتب بر هر صاحب سوادى روشن است، و مطابق فهمیده حضرت آخوند در عبارت اول قول به وجوب عینی را نقل کرده که بر اهل تمیز خلافت معلوم است؛ و در عبارت ثانی مایل به وجوب عینی شده که از سابق رسواتر است. در واقع هر گاه میل به حرمت بل تصریح به آن از این کلام فهمیده نشود، میل به وجوب عینی خود چگونه از آن فهمیده می‌تواند شد؟ آیا جمعی که کلام علما را با کمال ظهور این قسم می‌فهمند، کلام خدا و رسول و ائمه را چه قسم خواهند فهمید؟

دیگر گفته:

و از متأخرین علمای شیعه، شیخ شهید ثانی شیخ زین الدین رحمه الله قایل به وجوب عینی شده و در این باب رساله نوشته و مبالغه تمام کرده، و دیگر شیخ حسین بن عبد الصمد و شیخ محقق شیخ حسن بن الشیخ زین الدین و شیخ محمد بن شیخ حسن و سید علی صایغ و سید محمد صاحب مدارک و مولانا عبد الله شوشتری و غیرهم به این قول رفته‌اند. انتهى.

مخفی نیست که تمامی ان جماعت که به این شد و تد مذکور ساخته، راجع نمی‌شود [مگر] به پدر و پسر زاده و داماد و دختر زاده

و شاگرد و اصلی همه پدر است که از او به ایشان سرایت کرده؛ آیا هرگاه حال علما و فضلا و صلحا از صد و پنجاه سال در نماز جمعه کردن به طریق و جوب عینی بر حضرت آخوندی ظاهر باشد، چگونه احوال و آثار ائمه معصومین و اصحاب و اتباع ایشان بر علمای قریب العهد ظاهر نباشد؛ و چگونه بر مثل شیخ ابو جعفر طوسی، حال مثل شیخ مفید که استادش بود مخفی ماند و همچنین حال ثقه الاسلام محمد بن یعقوب کلینی و حال شیخ صدوق محمد بن علی بن بابویه و امثال ایشان و به چه نحو بدون اطلاع بر طریقه علمای اهل بیت، این همه بزرگان دین و دانایان ملت در باب عدم وجوب عینی در زمان غیبت نقل اجماع کنند؛ فانصفوا تهتدوا. دیگر گفته:

مجملاً- از زمان شیخ زین الدین رحمه الله تا امروز که قریب یک صد و پنجاه سال می‌شود، علما و فضلا و صلحا و اتقیا و ارباب حدیث نماز جمعه می‌کرده‌اند و اکثر ایشان نماز دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۹۳ جمعه را واجب عینی می‌دانسته‌اند؛ انتهی.

پوشیده نماند که از این کلام سه چیز مفهوم می‌شود: یکی پیدا شدن وجوب عینی نماز جمعه در زمان شیخ زین الدین؛ و این حق است. دویم گزاردن جمیع اهل علم و فضل و صلاح نماز جمعه را؛ و سیم واجب عینی دانستن اکثر آن‌ها. و هیچ یک از دویم و سیم حق نیست و خلافش ظاهر است؛ مثل مولانا احمد اردبیلی و میرزا محمد صاحب رجال و شیخ بهاء الدین محمد و شیخ عبد العالی و شیخ [حسن] پسران شیخ علی و مولانا محمد استرآبادی و شیخ لطف الله و شیخ جعفر پسرش و شیخ عبد اللطیف ابن علی ابی الجائع و میر فیض تفرشی و ملا مراد تفرشی و آقا حسین خوانساری و میرزا رفیعای نائنی و میر قاسم کوپایی و ملا رجب علی تبریزی و قاضی معز و شیخ جواد و شیخ احمد بن عبد السلام و شیخ علی بن نصر الله و میر شرف الدین علی و مولانا صدرای نسابی و مولانا عبد الله تونی و مولانا عبد الکریم طوسی و مولانای صدرای شیرازی و شاه تقی الدین محمد شیرازی و شاه قوام الدین حمزه شیرازی و میر نظام الدین احمد دشتکی و شاه ابو الولی شیرازی و میرزا ابراهیم شیرازی و امثال این بزرگان بعضی می‌کرده‌اند و واجب تخییری می‌دانسته‌اند، مثل میر محمد باقر داماد؛ و جمعی کثیر به حرمتش رفته‌اند، مثل قاضی نور الله شوشتری و میر سید حسین مجتهد و مولانا علی نقی کمره و مولانا حسن علی شوشتری و مولانا خلیل قزوینی و امثال این‌ها که الحال در خاطر نیست.

(۱)

آیا هرگاه گزاردن جمعی نماز جمعه را بعد از نهصد سال و کسری سند وجوب عینی تواند شد، نگزاردن جمیع ائمه و اصحاب و علمای جلیل القدر عظیم الشأن در عرض نهصد سال و کسری چرا سند عدم وجوب عینی تواند شد. فانصفوا تهتدوا. دیگر گفته:

اعتقاد فقیر این است که نماز جمعه واجب عینی است؛ و قریب به سی سال است که چنین اعتقاد دارم و بخاطرم نمی‌آید که در عرض این مدت هرگز مرا شکی عارض شده باشد؛ انتهی.

در این کلام اگر چه اظهار کمال ثبات یقین و نهایت رسوخ اعتقاد است، هر چند مخالف اجماع فرقه ناجیه امامیه باشد، اما دخلی به مبحث ندارد و نسبتش به شب جمعه و روز جمعه یکسان است. دیگر گفته:

قول سیوم تحریم؛ و قایل به این صریحا ابن ادریس است و سلار بن عبد العزیز از شاگردان سید مرتضی؛ و بعضی مذهب را اسناد به سلار تنها کرده‌اند و بعضی اسناد به ظاهر کلام سید مرتضی رحمه الله کرده‌اند؛ انتهی.

(۱) بیشتر رساله‌های این اشخاص را در باب نماز جمعه، در بخش کتابشناسی معرفی کرده‌ایم.

کمره و مولانا حسن علی شوشتری، سوای جمعی که به تازگی مذکور گشت، سید مرتضی است و شیخ در خلاف و ابن ادریس و سلار و علامه در تحریر و منتهی و شیخ مقداد در کنز العرفان و شیخ شهید در ذکری و شیخ ابو علی طبرسی در تفسیر کبیر و مولانا عبد الله تونی در رساله اش «۱» ابن ابی عقیل را نیز از جمله قایلین به حرمت شمرده است. پس نقل این قسم اقوال در ترویج و جوب عینی ثمره‌ای نخواهد بخشید. دیگر گفته:

و جمیع ناقلاّن دلالت صریح ندارد؛ و شیخ زین الدین رحمه الله فرموده که چنین قول شنیعی که مخالف قول جمهور مسلمانان باشد، و مخالف صریح کتاب خدا و سنت مصطفی باشد، سزاوار نیست که نسبت به چنین فاضلی دهند تا محقق نشود. انتهی. مخفی نیست که هرگاه از سید مرتضی سؤال کند که نماز جمعه می‌توان کرد یا نه و او در جواب گوید نیست نماز جمعه مگر با امام عادل یا آن کس که منصوب باشد از جانب امام عادل، و هرگاه مفقود باشد، آن گزارده می‌شود ظهر چهار رکعت، و اگر کسی مضطرب شود و با کسی که جایز نباشد امامتش نماز جمعه کند، واجب است بر او که بعد از نماز ظهر چهار رکعت گزارد، دیگر صریح نبودن معنا ندارد. و عبارت سؤال و جواب مسائل میافارقیات این است: مسألة ثانیة، صلاة الجمعة هل تجوز أن تصلى خلف المؤلف والمخالف جميعا و هل هي ركعتان من غير زيادة عليها و لا جمعة إلا مع إمام عادل أو من ينصبه الإمام العادل، فإذا عدم ذلك صليت الظهر أربع ركعات و من اضطر إلى أن يصلّيها مع من لا تجوز إمامته تقيئ و جب عليه أن يصلّي بعد ذلك ظهرا أربعاً. «۲» و آن چه در فقه ملکی به لفظ احوط بیان کرده، چنان که در فصل اول رساله مذکور است، منافات با قول به حرمت ندارد، از برای آن که یکی از طرق استدلال قدما طریقه احتیاط تيقن براءت ذمه است، و هر که تتبع کتاب انتصار سید و خلاف شیخ و شرح جمل ابن براج کرده، می‌داند که در بسیاری از مسائل واجب و حرام چنین استدلال کرده‌اند؛ و از اینجاست که میرزا رفیعا در فقه مذکورش گفته که ظاهر حال آن است که علم الهدی از جمله مانعین صحت جمعه از جهت و جوب اختیار متيقن الصحه بر مجوز الفساد است در فرایض متيقن الثبوت؛ انتهی.

پس ظاهر شد که تجویز احتمال دیگر در کلام سید جدل و مکابره است، همچنان که از اتفاق علمای امامیه در نقل اجماع بر سقوط و جوب در زمان غیبت، معلوم گشت که قول

(۱) رساله تونی در همین مجموعه به چاپ رسیده است.

(۲) رسائل المرتضی، ج ۱، ص ۲۷۲

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۹۵

شیخ، قول به و جوب عینی در زمان غیبت است. دیگر گفته:

و بعضی از علمای دیگر که قایل به تحریم شده‌اند از آن رجوع کرده‌اند. مجملا چنان چه این فقیر فهمیده به غیر سلار و ابن ادریس هر که اسناد این قول به او شده یا از این قول رجوع کرده و به خلاف آن در کتاب دیگر قایل شده، یا از کلام او صریح نیست و بیان این در رساله نموده‌ایم. انتهی.

آن چه معلوم است این است که بعضی از علما در بعضی از تصانیف خود نماز جمعه را در زمان غیبت جایز ندانسته‌اند و در بعضی از تصانیف دانسته، به مثل «لا بأس» و «يجوز» و «يستحب» ادا کرده‌اند؛ و هیچ یک از حرمت به و جوب عینی رجوع نکرده و توبه‌نامه به مهر عدول نرسانیده است، بلکه همگی به اتفاق و اجماع و جوب عینی را ساقط دانسته‌اند. پس از این گونه سخنان قول به و جوب عینی رونقی و رواجی به هم نخواهد رسانید.

و بیانی که به رساله اش حواله کرده، همان توجیهاات ناموجه است که در طی ذکر کلام شیخ در خلاف و نهاییه و کلام علامه در مختلف و کلام شیخ شهید در ذکری به آن اشاره شد.

دیگر گفته:

بعضی اجتهاد را در امام جمعه شرط دانسته‌اند. شیخ زین الدین رحمه الله را اعتقاد آن است که به غیر از شیخ علی [کرکی] کسی دیگر از علما به این قول قایل نشده؛ انتهى.

این سخن نیز محض دعوی است بلکه خلافش ظاهر است؛ زیرا که در اکثر مواضع که علما تجویز این امثال این امور نموده، تصریح به فقهای امامیه کرده‌اند؛ چنان که در اقوالی که در طی کلام شیخ مفید تحریر یافت، از باب امر به معروف مقنعه: للفقهاء من شیعه الأئمة أن یجمعوا؛ و از باب امر به معروف نهاییه: تجوز لفقهاء المؤمنین إقامتها؛ و از باب جمعه دروس شیخ شهید: یجمع الفقهاء؛ و از باب جمعه ذکر: الفقهاء یباشرون ما هو أعظم؛ و از باب جمعه مختلف: الفقیه المأمون منصوب، «۱» موجود است. و در فصل اول رساله نیز در کلام سلار: لفقهاء الطائفة أن یصلوا فی الأعیاد، مذکور است. دیگر گفته:

و اعتقاد فقیر آن است که هر کس نفس خود را از غرض پاک سازد و به اخلاص متوجه شود، حضرت هادی مطلق ارشاد می‌کند و حق را ظاهر می‌سازد؛ انتهى.

پوشیده نیست که عمده اغراض این قسم مطالب، ناشی از حبّ جاه و ریاست است؛ اگر کسی نفس خود را از آن پاک سازد، همانا که به ارشاد ربانی، حق در نظرش ظاهر خواهد شد؛ و الله الهادی إلی سبیل الرشاد.

(۱) مختلف الشیعه، ج ۲، ص ۲۵۳

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۹۶

دیگر آن چه در باب وجوب عینی نماز جمعه در زمان غیبت از آیه شریفه و اخبار ایراد نموده، جوابش همگی در فصل چهارم رساله در طی ذکر آیه شریفه و اخبار مذکور است؛ لهذا به تکرار آن پرداخته حواله به آنجا می‌نماید؛ و به سخنی چند که در آنجا ذکر نیافته اختصار می‌کند.

از آن جمله آن که حدیث هشتم؛ یعنی تجب الجمعة علی من کان منها علی رأس فرسخین در تهذیب به طریق دیگر نیز از محمد بن مسلم روایت شده و در آخرش مذکور است: و معنی ذلک إذا کان امام عادل؛ «۱» و مقتضای دیانت و امامت در امثال این مقام آن بود که این نیز مذکور شود؛ و همانا که صرفه نداشته است؛ زیرا که امام عادل نص در معصوم است، و منافی مطلب حضرت آخوند هست؛ خواه از راوی باشد و خواه از معصوم دیگر.

از این قرار در حدیث سیزدهم نیز چشم از امام عادل پوشیده‌اند؛ چه در آن حدیث صحیح هم مطابق روایت علامه در تذکره و نهاییه و شیخ شهید در ذکر و شیخ مقداد در کنز العرفان و شیخ زین الدین در شرح ارشاد «و له امام عادل» مذکور است، چنان که در فصل سیم رساله ثبت افتاده، و مطابق آن چه در معتبر از ابو حنیفه نقل شده «و له امام عادل أو جائر» هر دو مذکور است؛ و در روایت حضرت آخوند هیچ یک مذکور نیست. آیا مؤلف و مخالفی که این حدیث را موافق نقل حضرت آخوند از شیخ زین الدین بی‌امام عادل روایت کرده که باشد و در کدام کتاب به نظر ایشان رسیده باشد؛ و چرا نام نمی‌برند که در کجاست؟ با آن که در تقدیری که در صد جا بی‌امام عادل روایت شده باشد، مقتضای دین داری آن است که چشم از آنجا که با امام عادل روایت شده، نبوشند؛ چنان که ظاهر است.

دیگر حدیث پانزدهم که از کافی روایت نموده، عبارتش در نسخ معتبره که از کافی به نظر رسیده همین است که أما مع الإمام فرکعتان و أما من یصلی وحده فهی أربع رکعات و إن صلوا جماعة؛ «۲» و دیگر زیادتی‌ها در روایت تهذیب است از کافی چنان که در فصل سیم رساله هر دو مذکور است. و ظاهرا چون عبارت موجود در تهذیب بنابر عمومیت «من یخطب» در بادی الرأی بر مطلب

حضرت آخوند انطباق به هم می‌تواند رسانید آن را اختیار کرده، چشم از عبارت نسخ معتبره کافی پوشیده باشند؛ هر چند این عبارت نیز بعد از تأویل نفعی نمی‌رساند؛ زیرا که مراد از «من یخطب» امام است یا نایبش؛ چه صاحب خطبه، معصوم نافذ الحکم است که خطبه به او تعلق دارد و بدون اذن او کسی را نمی‌رسد که در نماز جمعه خطبه بخواند و بر تقدیری که بر عموم محمول شود، دلالتش بر زیاده از وجوب

(۱) التهذیب، ج ۳، ص ۲۳

(۲) الکافی، ج ۳، ص ۴۲۱

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۹۷

تخیری در محل منع است؛ چنان که ظاهر است.

دیگر آن چه را در باب فضایل نماز جمعه مذکور ساخته حق است؛ اما بشرطها و شروطها، چنان که در جهاد؛ و این خصوصیتی به نماز جمعه و جهاد ندارد، بلکه در هر عبادتی از عبادات چنین است. و از اینجاست که حضرت رضا علیه السلام مطابق روایت عیون الاخبار در تصدیق روایت من قال لا اله الا الله و جبت له الجنة فرموده بشرطها و شروطها و أنا من شروطها؛ «۱» پس ترک سه نماز جمعه مثلا سبب می‌شود خدای تعالی ختم بر دل بگذارد و دل را تیره سازد، لیکن بعد از تحقق شرایط که از آن جمله یکی حضور معصوم نافذ الحکم است. و لهذا در امالی صدوق و محاسن برقی چنین روایت شده از امام محمد باقر علیه السلام که فرموده: صلاة الجمعة فريضة و الاجتماع إليها فريضة مع الإمام، فإن ترك رجل من غير علمه ثلاث جمع فقد ترك ثلاث فرائض و لا يدع ثلاث فرائض من غير علمه إلا منافق. «۲»

و در عقاب الاعمال صدوق نیز روایت شده از امام محمد باقر علیه السلام که فرموده: صلاة الجمعة فريضة مع الإمام فإن ترك من غير علمه ثلاث جمع فقد ترك ثلاث فرائض. «۳» دیگر در باب اول گفته:

بعضی از فضلا رساله در وجوب عینی نماز جمعه نوشته و دوست حدیث در آن رساله ایراد نموده و به اعتقاد او احادیث دلالت بر وجوب عینی نماز جمعه دارد؛ انتهى.

گستاخی نباشد! بالفرض اگر شخصی هزار حدیث نقل کند که هیچ یک ربطی به وجوب عینی نماز جمعه نداشته باشد، و ادعا نماید که به اعتقاد من، همه اینها دلالت بر وجوب عینی دارد، بر دیگران کجا حجّت می‌شود. پس در اثبات این چنین مطلبی غرض از این قسم سخنان، سوای عام فریبی دیگر چه می‌تواند بود؟

[شرایط پیشنهادی]

دیگر چون در باب پنجم مساهله‌ها در باب پیش نماز روایت شده تا به مرتبه پیش نمازی یهود و نصارا در وقت ندانستگی، «۴» بنابراین چند حدیث در این مطلب مذکور می‌شود. و از آن جمله در تهذیب در باب احکام الجماعة روایت شده از رسول خدا صلی الله علیه و آله که فرموده: من أمّ

(۱) عیون اخبار الرضا، ج ۲، ص ۱۳۵

(۲) الامالی، ص ۴۸۵؛ وسائل الشیعه، ج ۷، ص ۲۹۷

(۳) ثواب الاعمال، ص ۲۳۲

(۴) اشاره به روایاتی که روا می‌شود انسانی پشت سر کسی که یهودی یا نصرانی است نماز بخواند در حالی که نمی‌داند.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۹۸

قوما و فیهم من هو أعلم منه لم یزل أمرهم إلى السفال إلى یوم القیامة؛ «۱» یعنی هر کس امامت جمعی کند که در ایشان از او داناتری بوده باشد، همیشه کارشان در تنزل و فروپایگی خواهد بود تا روز قیامت.

و در من لا یحضره الفقیه نیز روایت شده از رسول خدا صلی الله علیه و آله که فرموده: إمام القوم وافدهم فقدّموا أفضلکم؛ «۲» یعنی پیشنماز جماعت پیشرو ایشان است روز قیامت، پس مقدم دارید افضلتان را.

و در کافی در باب «الصلاة خلف من لا یقتدی به» و در تهذیب در باب «فضل المساجد» روایت شده از امام محمد تقی علیه السلام که فرموده: لا تصلّ إلا خلف من تثق بدینه و أمانته، «۳» یعنی نماز مکن مگر از پی کسی که وثوق و اعتماد داشته باشی به دینش و امانتش؛ و سرایر ابن ادریس از کتاب ابی عبد الله سیاری که او را مصاحب موسی و الرضا وصف کرده روایت شده از سیاری که گفته: قلت لأبی جعفر الثانی: قوم من موالیک یجتمعون فتحضر الصلاة فیتقدّم بعضهم فیصلی بهم جماعة، فقال: إن کان الذی یؤمّ بهم لیس بینہ و بین الله طلبه فلیفعل؛ «۴» یعنی گفتم به ابی جعفر دویم که امام محمد تقی علیه السلام باشد که جماعتی از شیعیان و غلامان تو اجتماع می کنند، پس وقت نماز می رسد، پس بعضی پیش نماز شده نماز جماعت می گذارند. آن حضرت فرمود: اگر آن کس که امامت ایشان می کند میانه او و میانه خدای تعالی بازخواستی نیست بکند؛ و بعد از این سیاری نیز گفته: قلت له مرّة اخرى: إن القوم من موالیک یجتمعون فتحضر الصلاة، فیؤذّن بعضهم، فیتقدّم أحدهم، فیصلی بهم، فقال: إن کان قلوبهم کلّها واحدة فلا بأس؛ «۵» یعنی گفتم به آن حضرت بار دیگر که جمعی از شیعیان و غلامان «۶» تو جمع می شوند و در وقت نماز یکی از ایشان امام شده، نماز جماعت می گذارند. پس آن حضرت فرمود: اگر دلهای همه یکی است باکی نیست. و بعد از این نیز سیاری گفته: قلت و من لهم بمعرفة ذلك؟ قال فدعوا الإمامة لأهلها؛ «۷» یعنی گفتم کیست از ایشان که متحمل تواند شد او را؟ گفت حضرت در جواب که: واگذارید [امامت را] به اهلش.

و در تهذیب احکام الجماعة روایت شده از ابی ذر که گفته: إنّ امامک شفیعک إلى الله فلا

(۱) التهذیب، ج ۳، ص ۵۶

(۲) من لا یحضره الفقیه، ج ۱، ص ۳۷۷

(۳) الکافی، ج ۳، ص ۳۷۴؛ التهذیب، ج ۳، ص ۲۶۶

(۴) وسائل الشیعة ج ۸، ص ۳۱۶

(۵) مستطرفات السرائر، ص ۵۷۰

(۶) موالیک به معنای غلامان نیست؛ به معنای دوستان است.

(۷) وسائل الشیعة، ج ۸، ص ۳۴۹

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۳۹۹

تجعل شفیعک سفیها و لا فاسقا؛ «۱» یعنی پیشنماز تو شفیع تو است نزد خدای تعالی؛ پس مگردان شفیع خود را نه سفیه و نه فاسق.

و در کافی در باب «من تکره الصلاة خلفه» روایت شده از رسول خدا صلی الله علیه و آله که فرموده:

یتقدّم القوم أقرأهم للقرآن، فإن كانوا فی القراءة سواء، فأقدمهم هجرة، فإن كانوا فی الهجرة سواء فأکبرهم سنًا، فإن كانوا فی السن سواء فلیؤمّهم أعلمهم بالسنة و أفقهم فی الدین؛ «۲» یعنی پیشنمازی مردم می کند آن کس که قرآن بهتر می خواند، و اگر در قرائت مساوی باشند، هر کس از آن ها که هجرت به سوی رسول خدا زودتر کرده باشد، و اگر در دین نیز مساوی باشند هر کس که سنش بیشتر باشد، و اگر در سن مساوی باشند، داناتر و فقیه تر خواهد کرد.

و نیز در کافی در همین باب در خصوص پیشنمازی بنده از امام محمد باقر علیه السّلام روایت شده که فرموده: لا بأس به إذا كان فقیها و لم یکن هناک أفتة منه، «۳» یعنی باکی نیست وقتی عالم به احکام شریعت باشد و از او فقیه‌تری در آنجا نبوده باشد. و در تهذیب نیز در باب احکام الجمعة به همین مضمون روایت شده و اخبار در این باب بسیار است.

خاتمه

در طریقه فرقه ناجیه امامیه اختصاص امام عادل نافذ الحکم در نهایت ظهور است؛ چنان که بر ارباب تتبع روشن است و محتاج به بیان نیست، لیکن از برای اسکات ارباب جدل و مکابره، اشاره به برخی از موارد استعمالات و از آن جمله در تهذیب در باب القضاء فی قتل الزّحام روایت شده از امام محمد باقر علیه السّلام در باب کسی که ناصبی معروف به ناصبی را غضبا لله بکشد فرموده: أمّا هؤلاء فیقتلونه به، و لو رفع إلی إمام عادل لم یقتله به؛ و بعد از این فرموده: و لکن إذا کان له ورثة کان علی الإمام أن یعطیهم الدّیة من بیت المال. «۴» و در کافی در باب «من لا دیة له» و در من لا یحضره الفقیه در باب «ما جاء فی السارق یکابر امرأة روایت شده از امام جعفر صادق علیه السّلام در باب زنی که قصد کننده به حرامش را به ضرب سنگ بکشد، فرموده: لیس علیها شیء فیما بینها و بین الله و إن قدّمت إلی امام عادل أهدر دمه. «۵» و در کافی در باب التحدید روایت شده از رسول خدا صلی الله علیه و آله که فرموده: ساعة من إمام عادل أفضل من

(۱) التهذیب، ج ۳، ص ۳۰؛ من لا یحضره الفقیه، ج ۱، ص ۳۷۸

(۲) الکافی، ج ۳، ص ۳۷۶

(۳) الکافی، ج ۳، ص ۳۷۵

(۴) التهذیب، ج ۱۰، ص ۲۱۳

(۵) من لا یحضره الفقیه، ج ۴، ص ۱۶۵

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۴۰۰

عبادة سبعین سنة و حدّ یقام لله فی الأرض أفضل من مطر أربعین صباحا؛ «۱» و در کافی در باب الغزو و در تهذیب در باب «من یجب علیه الجهاد» حکایت «لا غزو إلّا مع إمام عادل» «۲» در خدمت حضرت امام جعفر صادق علیه السّلام مذکور است.

و در تهذیب در باب قتال اهل بغی روایت شده از حضرت امیر المؤمنین که در ماده طایفه‌ای از خوارج فرموده: إن خرجوا علی إمام عادل أو جماعة فقاتلوهم و إن خرجوا علی إمام جائر فلا تقاتلوهم. «۳»

و مخفی نیست که در این حدیث همه جا امام عادل به معنی معصوم است. و نیز در کافی و تهذیب در باب «الحد فی السرقة» روایت شده از امام جعفر صادق علیه السّلام که فرموده: إذا سرق السارق من البیدر من إمام جائر فلا قطع علیه إنّما أخذ حقه فإذا کان مع إمام عادل علیه القطع. «۴»

و در نهج البلاغه حضرت امیر مؤمنان علیه السّلام در مخاطبه با عثمان نصیحتش فرموده: و اعلم! إن أفضل عباد الله عند الله إمام عادل. «۵» و در محاسن برقی روایت شده از امام محمد باقر علیه السّلام که فرمود: إنّ من دان الله عزّ و جلّ بعبادة یجهد فیها نفسه بلا إمام عادل من الله فإن سعيه غیر مقبول، و من أصبح من هذه الامة لا إمام له من الله عادل أصبح تائها متحیرا إن مات علی حاله تلک مات میتة کفر و نفاق. «۶»

و در باب «إن الارض لا تخلوا من حجة» از کتاب الحجة کافی روایت شده از حضرت صادق علیه السّلام که فرموده: إنّ الله أجّل و أعظم من أن یترک الأرض بغیر إمام عادل. «۷» و در کافی در باب فضل زیارت ابی عبد الله الحسین علیه السّلام و همچنین در

تهذیب در باب فصل زیارته علیه السّلام و در من لا یحضره الفقیه در باب ثواب زیارت النبی علیه السّلام و الائمه علیهم السّلام و در کامل الزیارة محمد بن قولویه در باب «ثواب من زار الحسین یوم عرفه» روایت شده از امام جعفر صادق علیه السّلام که فرموده: ائما مؤمن أتى قبر الحسین علیه السّلام عارفاً بحقّه فی غیر یوم عید کتب الله له عشرين حجّة و عشرين عمرة مبرورات مقبولات، و عشرين حجّة و عمرة مع نبی مرسل أو امام عدل و من أتاه فی یوم عید کتب الله له مائة حجّة و مائة و مائة غزوة مع نبی مرسل أو امام عادل. «۸»

(۱) الکافی، ج ۷، ص ۱۷۵

(۲) التهذیب، ج ۶، ص ۱۳۵

(۳) التهذیب، ج ۶، ص ۱۴۵

(۴) التهذیب، ج ۱۰، ص ۱۲۸

(۵) نهج البلاغه، خطبة ۱۶۴

(۶) المحاسن، ج ۱، ص ۹۲

(۷) الکافی، ج ۱، ص ۱۷۸

(۸) الکافی، ج ۴، ص ۵۸۰

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۴۰۱

و در مصباح شیخ طوسی نیز در اعمال عرفه روایت شده، لیکن در بعضی از نسخ امام عادل واقع شده و در بعضی امام عادل واقع نشده؛ هر دو به حسب استعمال مختص به معصوم نافذ الحکم است.

و در کافی در باب الرجل یصلی وحده روایت شده از سماعه که گفته: سألته عن رجل کان یصلی فخرج الإمام و قد صلّى الرجل رکعة من صلاة فريضة، فقال: إن کان امام عدل «۱» فليصلّ اخرى و ينصرف و يجعلها تطوعاً و ليدخل مع الإمام في صلاته كما هو و إن لم يكن الإمام عدل فليبين على صلاته كما هو و یصلی رکعة اخرى معه یجلس قدر ما یقول أشهد أن لا اله إلا الله وحده لا شریک له و أشهد أن محمداً عبده و رسوله صلّى الله علیه و آله ثمّ لیتّم صلاته معه علی من استطاع، فإنّ التقیة واسعة و لیس شیء من التقیة إلّا و صاحبها مأجور علیها إن شاء الله. «۲»

و در این حدیث نیز در بعضی از نسخ عادل واقع است و در بعضی عدل؛ و مراد از هر دو یکی است؛ چنان که در کافی در باب النوادر کتاب حج روایت شده از امام جعفر صادق و امام محمد باقر علیهما السّلام که فرموده‌اند: العدل رسول الله و الإمام من بعده؛ «۳» و نیز در کافی در باب المساجد التي یصلح الاعتکاف فیها روایت شده از امام جعفر صادق علیه السّلام که فرموده: لا اعتکاف إلّا فی مسجد جماعة قد صلّى فيه الإمام عدل بصلاة جماعة. «۴»

و در من لا یحضره الفقیه نیز در باب الاعتکاف به همین نحو روایت شده؛ «۵» و در تهذیب نیز از کافی روایت شده؛ همچنان که در احادیث اهل بیت امام عادل به معنی معصوم نافذ الحکم است و در محاورات علمای امامیه نیز به همین دستور است، چنان که پاره‌ای از آن در فصل اول رساله از کتاب نهاییه شیخ طوسی و منتهی و تحریر و ارشاد علامه حلی و میافاریات سید مرتضی و بیان شیخ شهید و غنیة ابن حمزه «۶» تحریر یافت؛ و مزید بر آن چنان که در انتصار سید مرتضی در مسأله سیر «من حارب الإمام العادل و بغی علیه و خرج عن التزام طاعته، یجری مجری من حارب النبی صلّى الله علیه و آله و خالغ طاعته فی الحکم علیه بالکفر» و در مقنعه شیخ مفید در باب الانفال: و لیس لأحد أن یعمل فی شیء مما عددناه من الأنفال إلّا بإذن الإمام العادل. و در مصباح شیخ طوسی در فصل اول: فأما الجهاد فلا یجب إلّا عند وجود الإمام العادل. و در نهاییه شیخ طوسی در باب قتال اهل بغی، و همچنین در

(۱) در چاپی: اماما عدلا.

(۲) الکافی، ج ۳، ص ۳۸۰

(۳) الکافی، ج ۴، ص ۳۹۶

(۴) الکافی، ج ۴، ص ۱۷۶

(۵) من لا یحضره الفقیه، ج ۲، ص ۱۸۴

(۶) غنیة النزوع از سید حمزه بن علی بن زهره (۵۱۱-۵۸۵).

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۴۰۲

ابن ادریس: کُلُّ من خرج علی إمام عادل و نکث بیعتہ و خالفه فی أحکامه و هو باغ و جاز للإمام قتاله و مجاهدته. و در کتاب خلاف شیخ در همین باب: الباغی هو من خرج علی إمام عادل. و در غنیة ابن زهره در شرایط جهاد: و أمر الإمام العادل به. و در رکن رابع کتاب جهاد شرایع: یجب قتال من خرج علی إمام عادل. و در مبحث ثانی مقصد ثانی کتاب جهاد منتهی:

و یتعین إذا عینہ الإمام العادل. «۱»

و از این قرار در امثال این مقام، همگی علما و فقهای امامیه از امام عادل معصوم نافذ الحکم خواسته‌اند، و بر هر کس که اندک ممارستی در اخبار و اقوال علمای اهل بیت دارد، ظاهر است که لفظ «الإمام» بدون قید عادل منصرف است در ظاهر به امام معصوم. و لهذا در بسیاری ابواب کتب احادیث و فقه مثل ابواب کتاب جهاد و انفال و حدود و غیر ذلک اکتفا به آن می‌کنند؛ مثل قطاع الملوک کلها للإمام و للإمام صفو المال و ما أخذ بالسیف فذلک إلی الإمام و غیر اینها؛ چنان که در تهذیب و استبصار و کافی و من لا یحضره الفقیه و غیرها واقع است؛ و از بسیاری ظهور احتیاج به بیان ندارد.

و هر کس در آثار و اخبار اهل بیت و اقوال اصحاب امامیه از روی انصاف و بی‌غرضانه تأمل می‌کند، به یقین می‌داند که آن چه را علمای سابق در کتب خود آورده‌اند و بر آن اتفاق داشته‌اند، همه دست به دست از معصوم به ایشان رسیده است؛ پس چشم از معمول میانه بزرگان دین پوشیدن و از آیه و اخباری که بیش به نظر ایشان رسیده و ایشان همه را دانسته و در کتب خود ذکر کرده و به یمن ضبط و صیانت ایشان به اهل ازمنه لاحق رسیده باشد، استدلال بر امری که خلافش نزد ایشان ثابت بوده باشد، منافی دین‌داری است.

طرفه‌تر آن که حضرت آخوند ما بین دفتین شفای ابو علی را حق می‌داند، و او در فصل آخر الهیات که در [بارة] خلیفه و امام است، حکم کرده به وجوب اموری چند در عبادات که تمام نشود مگر به وجود خلیفه و امام؛ مثل وجوب اجتماعات در عیدها و فواید بر آن مترتب ساخته، از تعظیم شأن خلیفه و مهیا بودن در دفع اعدا و اکتساب فضایل و استجابت دعوات و نزول برکات که گفته: ثم یجب أن یفرض فی العبادات امور لا تتم إلا بالخلیفه «۲» تنویها به و جذبا إلی تعظیمه، و تلک الأمور هی الامور الجماعه، مثل الأعیاد؛ فإنه یجب أن یفرض اجتماعات مثل هذه، فإن فیها دعاء للناس إلی التمسک بالجماعه، و إلی استعمال عدد الشجاعه و إلی المنافسه، و بالمنافسه تدرک الفضائل و فی الاجتماعات استجابة الدعوات و نزول البرکات؛ «۳» و حال آن که به اعتقاد حضرت آخوندی وجوب اجتماعات اعیاد از جمعه و

(۱) منتهی المطلب، ج ۱، ص ۹۰۶

(۲) در چاپی: الخلیفه!

(۳) الهیات من کتاب الشفاء (تصحیح حسن حسن زاده آملی، قم، ۱۳۷۶ ش)، ص ۵۰۴

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۴۰۳

غیرها مشروط و منوط به وجوب خلیفه و امام نیست.

و بالجمله مخالفت عقل و نقل و اختیار این قسم اقوال مبتدع و مذاهب مخترع از امثال ملا محسن کاشی که از حشویه بی بهره از تحقیق و تدقیق است، و مع هذا گاهی مرید تصوف محی الدین عربی است، و زمانی هم داستان وعظ محمد غزالی و ساعتی با حکمای مشاء جفت می دود و لمحهای به فروغ مشکات عرفای اشراق طی راه می کند و پروایی از مخالفت اصحاب نداشته، بر هر چه قدرت التقاط و قوت انتحالش وفا کند، بی ملاحظه در بطون کتاب به نام خود ثبت می نماید، استبعادی ندارد؛ و لیکن از امثال حضرت آخوند که خود را در علوم عقلیه و نقلیه سرآمد می داند، بسیار بسیار مستبعد است.

رَبَّنَا افْتَحْ بَيْنَنَا وَبَيْنَ قَوْمِنَا بِالْحَقِّ وَأَنْتَ خَيْرُ الْفَاتِحِينَ ﴿۱﴾ تمت بالخیر سنه ۱۱۲۸.

(۱) اعراف، ۸۹

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۴۰۵

۷- رساله فی صلاة الجمعة مولی عبد الله بن محمد تونی بشروی

[مقدمه]

شرح حال مولی عبد الله تونی

مولی عبد الله بن محمد تونی بشروی از علما و فقهای عصر صفوی است که آثار چندی در مباحث فقهی و اصولی نگاشته و به دلیل اعتقادش به حرمت اقامه نماز جمعه در عصر غیبت شهرت داشته است. به نوشته میرزا عبد الله افندی، وی برای مدتی در اصفهان در مدرسه مولی عبد الله تستری اقامت داشت، پس از آن به مشهد مقدس رفته در آنجا اقامت گزید. زمانی هم اراده زیارت قبور ائمه شیعه در عراق را داشت که با همین هدف به قزوین آمد و برای مدتی همراه برادرش ملا احمد، در این شهر ماند. این زمان دوست دانشمند او ملا-خلیل قزوینی که وی هم قائل به حرمت نماز جمعه بود، در این شهر بود که طبعاً با درخواست او مدتی را در آنجا گذراند. پس از آن عازم عتبات شد، اما در کرمانشاه درگذشت و همانجا دفن شد.

افندی با نقل عبارت شیخ حرّ در امل الامل که تونی را با القاب «عالم فاضل ماهر فقیه صالح زاهد عابد معاصر» ستوده و نوشته است که او صاحب شرح الارشاد در فقه، رساله الاصول و رساله نماز جمعه است، «۱» می افزاید: از دیگر آثار او حاشیه بر معالم الاصول است که بسیار نیکوست. همچنین تعلیقات بر مدارک و حاشیه‌ای هم بر ارشاد علامه دارد که گویا همان شرح الارشاد است. سپس می افزاید: بر اساس آنچه که ما از کسانی که او را دیده بودند شنیدیم، وی از باتقواترین مردمان روزگارش بوده و دومی ملا احمد اردبیلی به شمار می آمده است. همین طور برادرش ملا احمد. «۲»

کتاب اصولی تونی که افندی به آن اشاره کرده، اثر گرانسنگ او تحت عنوان الوافیة فی

(۱) امل الامل، ج ۲، ص ۱۶۳

(۲) ریاض العلماء، ج ۳، ص ۲۳۷-۲۳۸

جعفریان، رسول، دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، در یک جلد، قم - ایران، اول، ه ق دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه؛ ص: ۴۰۶

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۴۰۶

اصول الفقه است که اثری رایج میان طلاب در حوزه‌های علمی بوده و به همین دلیل شیخ انصاری در فرائد الاصول خود به آرای اصولی وی توجه داشته و در موارد متعددی به آن پرداخته است. بر این کتاب اصولی، چندین شرح و حاشیه نوشته شده است. «۱» این کتاب در سالهای اخیر توسط سید محمد حسین رضوی تحقیق و انتشار یافته است. «۲» از دیگر نوشته‌های او یکی هم فهرست تهذیب الاحکام است که در همین الوافیه از آن یاد کرده است. «۳» نسخه‌ای از فهرست یاد شده به شماره ۳۰۵۹ در کتابخانه آیت الله مرعشی موجود است. «۴»

تنکابنی در قصص العلماء حکایتی از ملاقات شاه عباس اول با وی دارد که به نظر می‌رسد اصل داستان مربوط به ملا عبد الله شوشتری باشد نه تونی. «۵»

درگذشت وی در شهر کرمانشاه در تاریخ ۱۶ ربیع الاول سال ۱۰۷۱ اتفاق افتاده است. «۶»

درباره تاریخ و مدفن وی بر اساس نوشته‌ای از برادرش ملا احمد روی نسخه‌ای از وافیه که در کتابخانه امیر المؤمنین علیه السلام در نجف بوده و به سال ۱۱۱۱ کتابت شده، آمده است که پس از درگذشت وی در تاریخ فوق الذکر، وی در نزدیکی پل شاه در کرمانشاه دفن شده و شیخ علی خان زنگنه - که سالها وزیر اعظم شاه سلیمان بود - بر مزار وی بنایی برپا کرد، «۷» که به مرور از میان رفت، اما خوشبختانه در سالهای اخیر مرقد وی از زیر خاک درآمد و به همت آیت الله زرنندی کرمانشاهی، بنایی بر آن ساخته شده مورد مردم قرار گرفت. «۸»

تونی و نماز جمعه

تونی رساله نماز جمعه خود را در سال ۱۰۵۸ به زبان عربی تألیف کرده و هدف رساله خویش را نفی وجوب عینی نماز جمعه در عصر غیبت دانسته است. وی علاوه بر آن دلایل کسانی هم که به جواز اقامه جمعه در عصر غیبت قائل اند نقل و سپس رد کرده و بدین ترتیب قائل به حرمت اقامه جمعه در عصر غیبت شده است.

تألیف این رساله، زمانی است که شماری از علمای اصفهان به پیروی از شهید ثانی قائل

(۱) ذریعه، ج ۶، ص ۲۳۰

(۲) قم، مجمع الفکر الاسلامی، ۱۴۱۲ ق.

(۳) بنگرید به مقدمه الوافی، ص ۱۸

(۴) درباره آثار وی نیز بنگرید: روضات الجنات، ج ۴، ص ۲۴۴-۲۴۶

(۵) قصص العلماء، ص ۲۵۲ (به کوشش شریفی خوانساری، قم، ۱۳۸۰).

(۶) الکنی و الالقاب، ج ۲، ص ۱۲۸

(۷) روضات الجنات، ج ۴، ص ۲۴۴-۲۴۵؛ طبقات اعلام الشیعه، قرن ۱۱، ص ۳۴۲

(۸) بنگرید: تاریخ تشیع در کرمانشاه، محمد علی سلطانی، (تهران، ۱۳۸۰)، ۶۰۴

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۴۰۷

به وجوب عینی نماز جمعه بوده و برای رواج آن تلاش می‌کرده‌اند. وی در این اثر به ارائه تک تک ادله قائلین به وجوب عینی

پرداخته و به آنها پاسخ داده است. افزون بر اینها، وی در پایان کتاب، بحثی هم درباره «اجتهاد» ارائه کرده و این نشان می‌دهد که وی طرف خویش را در مبحث نماز جمعه، گروهی می‌دانسته است که رویه اخباری‌گری را پیش گرفته و با توجه به ظاهر برخی از روایاتی که درباره نماز جمعه وارد شده، قائل به وجوب عینی نماز جمعه شده‌اند. ما در مباحث مقدماتی این کتاب به این نکته اشاره کردیم که بیشتر قائلین به وجوب عینی نماز جمعه در این دوره از کسانی بودند که گرایش اخباری داشتند؛ گرچه چنین نبوده است که هیچ کدام از قائلین به مشی اجتهادی به وجوب عینی نماز جمعه اعتقاد نداشته باشند.

ملا عبد الله تونی در مبحث اجتهاد، ابتدا به بحث از شرایط اجتهاد پرداخته و از آن جمله ضرورت آشنایی با رجال و اسناد احادیث را مورد توجه قرار می‌دهد. در این زمینه، وی این نظر برخی از معاصران خود را که معتقدند همه احادیث کتب اربعه متواتر بوده و نیاز به بررسی سندی ندارد، رد کرده و احمقانه‌تر از آن، این نظر را می‌داند که برخی گفته‌اند هر حدیثی که در آثار امامیه آمده چنین است و طبعا باید آن را پذیرفت. وی ضمن طرح مفصل این بحث که همه این آثار نیاز به بررسی سندی دارد و حتی در این بررسی نمی‌توان به ظن هم استناد کرد، از امکان تحقیق و تفحص در احوال راویان سخن گفته است. وی سپس به بیان دیگر شرایط اجتهاد پرداخته، یکی از مهم‌ترین آنها را این می‌داند که مجتهد باید قادر به بازگرداندن فروع به اصول باشد. وی ضمن طرح بحث از قیاس و استصحاب عقلی و شرعی این تصور برخی را که گمان می‌کنند مبارزه امامان با قیاس، مبارزه با اجتهاد بوده، رد کرده و آن را ناشی از عدم درک درست معنای اجتهاد و کاربرد آن مفهوم در دوره‌های مختلف می‌داند. وی منشأ خطای آنان را در این می‌داند که آنچه در روایات درباره نهی از عمل به قیاس و اجتهاد آمده، منطبق با اصطلاح رایج اجتهاد در این زمان می‌دانند و با آن مخالفت می‌کنند، در واقع آنچه در روایات نهی شده است، عمل به رأی و قیاس است نه اجتهاد مصطلح میان فقهای امروز. وی از این که اینان و هم و فهم غلط خود را بر مشی شیخ صدوق هم تطبیق داده خود را پیرو او می‌دانند، سخت بر می‌آشوبد و تلویحا چنین اظهار می‌کند که بهتر است این افراد که اخباری مسلک بوده و در اخبار و احادیث تبخیری دارند، کاری به اجتهاد و مجتهدین نداشته باشند. از دید وی، صدوق که نزدیک به عصر ائمه علیهم السلام بود و همه اصول احادیث را در اختیار داشت، تقریبا نیازی به اجتهاد نداشت، اما امروز با توجه به این عدم دسترسی لازم است تا در بسیاری از موارد، فقها به اجتهاد بپردازند. با توجه به آنچه گذشت، از شگفتی‌های تنکابنی - در کنار بسیاری از نکات شگفت

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۴۰۸

و غیر قابل باور وی در کتابش - یکی هم این است می‌نویسد: آخوند ملا عبد الله تونی اخباری مسلک بوده است. «۱»
درباره نماز جمعه این را هم باید افزود که دوست دانشمند تونی، یعنی ملا خلیل قزوینی (م ۱۰۸۹) هم قائل به حرمت اقامه جمعه بوده و وی هم رساله‌ای در این باب داشته است. بعدها فاضل سراب رساله مفصل عربی خود را همزمان در رد بر تونی و قزوینی نگاشت که در همین مجموعه به چاپ رسیده است.

گفتنی است که ملا امین بن احمد تونی برادرزاده فاضل تونی رساله‌ای در رد بر فاضل سراب که وی آن را در نقد تونی نوشته بوده تألیف کرده که در فهرست مجلس (ج ۷، ص ۱۸۰) و فهرست دانشگاه (۱۰، ص ۱۷۲۰) معرفی شده است.

از رساله تونی و ردیه سراب بر آن نسخه‌های متعددی در دست است که در بخش کتابشناسی آنها را معرفی کردیم. نسخه مورد استفاده ما در اینجا، نسخه ش ۱۱۳۳۵ کتابخانه آستان قدس رضوی از کتابهای اهدایی شیخ محمد صالح حائری سمنانی است که حاوی چندین رساله درباره نماز جمعه می‌باشد. رساله مزبور در تاریخ ۱۱۸۴ کتابت شده است.

نسخه دیگری از این رساله به شماره ۲۵۲۶ در کتابخانه آیت الله مرعشی موجود است.

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۴۰۹

[الكلام حول صلاة الجمعة في زمن الغيبة]**اشاره**

>بسم الله الرحمن الرحيم <الحمد لله على جميل بلائه، و له الشكر على جزيل نعمائه، و الصلاة على أشرف أنبيائه محمد و الطيبين من آلّه، و بعد فهذه رساله مختصرة في بيان نفى الوجوب العيني لصلاة الجمعة في زمن الغيبة، و الله الموفق و المعين.

مقدمة

اعلم أنه لا خلاف في وجوب صلاة الجمعة وجوبا عيّنيا عند سلطنة الإمام عليه السّلام معه أو مع من نصبه، و اختلفوا في وجوبها عند عدم سلطنة الإمام عليه السّلام؛ فذهب جماعة إلى تحريمها و جماعة إلى جوازها، و هو المعبر عنه بالوجوب التخيري؛ و قد ابتدع جماعة من أهل عصرنا هذا قولاً ثالثاً فقالوا بأنّها واجبة علينا مطلقاً، سواء كان الإمام حاضراً أو لا، و سواء كان هناك فقيه ثقة أو لا، و الغرض من وضع هذه الرسالة نفى هذا القول المبتدع و الكلام مع هؤلاء.

فأقول في ذكر المذاهب على ما وصل إليّ:

الأول: فمن القائلين بالتحريم ابن أبي عقيل، فإنّه قال على ما نقل عنه العلامة في المختلف في بحث اشتراط استيطان المصر: صلاة الجمعة فرض على المؤمنين، حضورها مع الإمام في المصر الذي هو فيه، و حضروها مع أمرائه في الأمصار و القرى النائية عنه، «١» فإنّه ظاهر في انحصار الوجوب في الإمام و أمرائه و إلّا لكان التخصيص بهما لغوا، و هو شيخ عظيم المنزل، رفيع الشأن من أجلاء هذه الطائفة و قدمائهم.

[الثاني]: السيد المرتضى رحمه الله فإنّه قال: لا جمعة إلّا مع إمام عادل أو من ينصبه الإمام العادل، فإذا عدم، صلّيت بالظهر أربع ركعات. «٢» و قال في كتابه الفقه الملكي على ما نقله [الشهيد الثاني] عنه: و الأحوط أن لا يصلّي الجمعة إلّا بإذن السلطان و إمام الزمان، لأنّها إذا صلّيت على هذا الوجه انعقدت و جازت بإجماع، و إذا لم يكن فيها إذن السلطان لم يقطع على

(١) مختلف الشيعة، ج ٢، ص ٢٤٧؛ المعبر، ج ١، ص ٢٩٠

(٢) رسائل المرتضى، ج ١، ص ٢٧٢

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ٤١٠

صحتها و اجزائها. «١»

فإن قلت: هذا لا يدلّ على التحريم لأنّ القول الأحوط يدلّ على تجويز نقيضه.

قلت: الفقيه بعد الفحص عن دليل ثبوت عبادة إذا لم يظهر عليه، لم يجوّز صحتّها و هذا ظاهر؛ و أيضا الظاهر من كلام القدماء تعيين الأمر الأحوط، و كان مستندهم الأخبار الواردة في الأمر بالاحتياط من قولهم عليهم السّلام «عليك بالاحتياط و خذ بالحائطة لدينك».

«٢»

فإن قلت: قوله يدلّ على أنّ الأحوط إذن السلطان مع إمكانه، فلا يدلّ على حكم وقت تعذر الإذن.

قلت: قوله رحمه الله: و الأحوط أن لا يصلّي الجمعة إلّا بإذن السلطان صريح في الحكم بترك الجمعة مع عدم خصوص الإذن، و ليس في عبارته ما يشعر باختصاص هذا بإمكان الإذن و هو ظاهر.

الثالث: سلار، فإنه قال: و لفقهاء الطائفة أن يصلّوا بالناس في الأعياد و الاستسقاء، فأما الجمع فلا، «٣» و هو صريح في التحريم غير قابل للتأويل. و قريب منه عبارة المفيد في المقنعة في باب الأمر بالمعروف حيث قال: و للفقهاء أن يجتمعوا بإخوانهم في الصلوات الخمس و صلوات الأعياد و الاستسقاء و الكسوف و الخسوف؛ «٤» و على تقدير دخول الجمعة في الصلوات الخمس، فالعبارة ظاهرة في الجواز كما لا يخفى [و ممن] نقل الإجماع على اشتراط الإذن الشيخ ابو جعفر الطوسي رحمه الله في الخلاف، فإنه قال: من شرط انعقاد الجمعة الإمام أو من يأمره الإمام بذلك من قاض أو أمير و نحو ذلك؛ و متى أقيمت بغير إذنه لم تصح؛ ثم قال: دليلنا أنه لا خلاف أنها تنعقد بالإمام أو من يأمره، و ليس على انعقادها إذا لم يكن إمام و لا أمره دليل؛ ثم قال: و أيضا فإنه إجماع؛ فإن من عهد النبي صلى الله عليه و آله و إلى وقتنا هذا ما أقام الجمعة إلّا الخلفاء و الأمراء، و من ولى الصلاة؛ و يحكم أن ذلك إجماع أهل الأعصار؛ و لو انعقدت بالرعية لصلّوها كذلك، ثم قال: أليس قد رويتم فيما مضى من كتبكم أنه يجوز لأهل القرايا و السواد المؤمنين إذا اجتمعوا العدد الذي تنعقد بهم أن يصلّوا الجمعة؛ قلنا ذلك مأذون فيه مرغب فيه، فجرى ذلك مجرى أن ينصب الإمام من يصلّوا بهم؛ «٥» و لا يخفى أنه نقل دليلا شرعيا و هو الإجماع، و تأويله لهذا الدليل لا يوجب ضعف الدليل؛ فتأمل.

(١) كشف اللثام، ج ٤، ص ٢٢٨

(٢) راجع: وسائل الشريعة، ج ٢٧، ص ١٦٧

(٣) المراسم الشرعية، ص ٢٦٤

(٤) المقنعة، ص ٨١١

(٥) الخلاف، ج ١، ص ٦٢٦

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ٤١١

[و منهم] محمد بن ادريس: فإنه قال: لا خلاف بين أصحابنا من شرط انعقاد الجمعة الإمام أو من نصبه الإمام للصلاة، «١» و قد بالغ فيه غاية المبالغة؛ و نقل عن الشيخ القول بالتخير في نهايته و اعتذر عنه فقال: و اعتذرنا في عدّة مواضع للشيخ أبي جعفر الطوسي رحمه الله فيما أورده في كتابه النهاية و قلنا أورده إيراد الاعتقاد لأنّ هذا الكتاب أعنى كتاب النهاية كتاب خبر لا كتاب بحث و نظر. و منهم العلامة رحمه الله في المنتهى و ظاهر التذكرة و التحرير في كتاب الأمر بالمعروف و النهي عن المنكر. «٢» و نقل أيضا هذا القول عن الشهيد رحمه الله في بعض كتبه، و أيضا نقل عنه أن في البيان نسب هذا القول إلى أبي الصلاح و لا دلالة لكلامه في كتابه المسمّى بالكافي عليه، فكأنّه أطلع عليه من موضع آخر.

و أمّا القائلون بالجواز المعبر عنه بالوجوب التخييري فمنهم الشيخ أبو جعفر الطوسي في نهايته «٣» و تبعه جميع من تأخر عنه من الفقهاء غير المذكورين سابقا؛ و توقّف العلامة بين التحريم و الوجوب التخييري في بعض كتبه كالتحرير في بحث صلاة الجمعة و الارشاد؛ «٤» و ممن نقل الإجماع صريحا على عدم الوجوب العيني في زمان الغيبة غير المذكورين سابقا المحقق في المعبر، «٥» و العلامة في التذكرة «٦» و المنتهى و الشهيد الأول في الذكري «٧» على ما لا يخفى، و المحقق الشيخ علي، «٨» و الشهيد الثاني في بعض شروحه، «٩» و القول المخترع مما لا يظهر له قائل ممن يعتدّ به. و قد نقل رساله في الوجوب العيني و نسبت إلى الشهيد الثاني زين المله و الدين، و الظاهر أنه مختاره في أوائل سنّه، ثم رجع عنه في كتبه الأخرى، إن كانت النسبة صحيحة؛ «١٠» و اختاره الشيخ حسين بن عبد الصمد و السيد محمد في المدارك و جماعة من أهل عصرنا؛ و هؤلاء أسندوا هذا القول إلى بعض القدماء كأبي جعفر الكليني، و

(۲) تحرير الأحكام الشرعيّة، ج ۱، ص ۱۴۳ (ط. ق)

(۳) النهایة، ص ۱۰۷

(۴) اقتصر العلامة في «ارشاد الاذهان» بهذه العبارة: في استحبابها حال الغيبة وإمكان الاجتماع قولان. راجع: غاية المراد، ج ۱، ص ۱۶۳

(۵) المعتبر، ج ۲، ص ۲۷۹

(۶) تذكرة الفقهاء، ج ۴، ص ۱۹

(۷) الذكري، ج ۴، ص ۱۰۴-۱۰۵

(۸) في رسالته في تحقيق صلاة الجمعة المطبوعة في هذه المجموعة.

(۹) روض الجنان، ج ۲، ص ۷۷۱

(۱۰) و الحقّ هو أن رسالة الشهيد الثاني في صلاة الجمعة ألف في سنة ۹۶۲ أي قبل استشهاده بثلاث سنوات. راجع حول هذه المسألة الى ما كتبه الفاضل السراب في رسالته في صلاة الجمعة (في هذه المجموعة) التي ألفها في الرد على رسالة التوني هذه.

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۴۱۲

ابن بابويه، و المفيد، و أبي الصلاح، و الشيخ في الخلاف، و القاضي أبي الفتح الكراجكي، و سأورد كلامهم حتى يظهر لك حقيقة الحال.

[الدلائل على الوجوب العيني و نقدها]

اشاره

فصل في استدلال هؤلاء على الوجوب العيني و جوابهم؛ و لا أورد إلا أدلتهم المعتمدة بزعمهم، فاستدلوا بوجوه:

[الدليل الأول] الآية الشريفة:

قوله تعالى: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذِ انْتَدَى لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ وَ ذَرُوا الْبَيْعَ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ، فَإِنَّهُ يَفْهَمُ مِنْهَا وَجُوبَ السَّعْيِ إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ، وَ هُوَ الْخُطْبَةُ أَوْ الصَّلَاةُ، وَ هُوَ عَامٌ؛ فَمَنْ ادَّعَى التَّخْصِصَ بِوُجُودِ الْإِمَامِ أَوْ نَائِبِهِ، فَعَلِيهِ الْبَيَانُ؛ وَ الْجَوَابُ عَنْهُ بِوَجْهِ:

الأول: إنَّ هذا الاستدلال موقوف على كون المراد بالصلاة هاهنا الركعتين اللتين صلينا عند ظهر يوم الجمعة المسبوقه بالخطبتين مطلقا، أي سواء وقعتا من الإمام أو نائبه أو لا، و سواء كان هناك عدد خاص أو لا، و سواء كانت صحيحة أو لا، إلى غير ذلك؛ و هو ممنوع بل هو ظاهر البطلان؛ إذ ظاهر أن اللّام في الصلاة للعهد، فيحتمل أن يكون المراد بها ما صلّاها الإمام أو نائبه الخاص في الوقت الخاص مع عدد خاص، خمسة أو سبعة إلى غير ذلك؛ و الحاصل أنا ندعى أنه يمكن الصّيدور من الإمام داخلا في الحقيقة النوعية لصلاة الجمعة أو من شرائطها الخارجة عنه التي لا يصدق هذا العنوان على الأفعال المخصوصة بدونها كالجماعة و الخطبتين، فبمجرد الأمر بحضور مسمى هذا العنوان كيف يمكن الحكم بالوجوب العيني ما لم يثبت صدقه بدون هذا الشرط، خصوصا أن هذا خطاب مشافهة و الأمر لهم إنّما هو بحضور صلاة النبي صلى الله عليه و آله و الإجماع على اشتراك جميع المكلفين مع الخاطبين إنّما هو على نحو ما كلّف به المخاطبون، فإذا كان صلاة مشروطة بإمامة النبي صلى الله عليه و آله أو نائبه فكيف يمكن بهذه الآية إثبات وجوبها على نحو آخر فيما بعد ما لم يكن هناك دليل آخر و هو ظاهر و الحمد لله.

الثانی: أنه موقوف علی إفادة «إذا» العموم، و هو ممنوع، سیمّا فی العرف السابق؛ و قد صرّح المنطقیون بأن «إذا» و «أن» للإهمال، و المهملة فی قوّة الجزئية، فیصیر الحاصل وجوب الحضور فی بعض أوقات النداء، فنحتمل اختصاصه ببناء الإمام أو نائبه.

الثالثه: أنه موقوف علی حجّیه قول المفسّرين و إلّا فیجوز العقل أن یكون المراد ایجاب ذکر الله تبارک و تعالی فی هذا الوقت، لشرفه و استجابة الدعاء فیهِ، أو یكون المراد حکایه

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۴۱۳

الأذان و یكون الأمر للوجوب و النداء.

الرابع: أنه موقوف علی حمل أفعال التفضیل علی غیر معناه الحقیقی، و إلّا فیكون مفاد الآیة علی ما هو مقتضى أفعال التفضیل فی السعی إلی صلاة الجمعة خیریه و فی تركه أيضا خیریه، و لكن للأول زیادة فی الخیریه علی الثانی، فیكون دالّهُ علی الوجوب التخییری و استجاب اختیار الجمعة علی الظهر.

الدلیل الثانی لهم: الروایات

[۱] فمنها ما رواه الكلینی، عن محمد بن یحیی، عن أحمد بن محمد بن الحسین بن سعید، عن النضر بن سويد، عن عاصم بن حمید، عن أبی بصیر و محمد بن مسلم، عن أبی عبد الله علیه السّلام قال: إن الله عزّ و جلّ فرض فی كلّ سبعة أيام خمسا و ثلاثین صلاة، منها صلاة واجبه علی كلّ مسلم أن یشهدھا إلّا خمسة: المریض و المملوك و المسافر و المرأة و الصبی؛ [۱] [۲] و منها ما رواه الشیخ بسنده عن الحسین بن سعید، عن صفوان بن منصور، عن الصادق علیه السّلام قال: یجمع القوم یوم الجمعة إذا كانوا خمسة فما زاد، فإن كانوا أقلّ من خمسة فلا جمعة لهم، و الجمعة واجبه علی كلّ أحد، لا یعذر الناس فیها إلّا خمسة المرأة و المملوك و المسافر و المریض و الصبی. [۲]

[۳] و منها ما رواه أيضا عن الحسین بن سعید، عن النضر بن عاصم، عن أبی بصیر و محمد بن مسلم، عن أبی جعفر علیه السّلام قال: من ترك الجمعة ثلاثا من غیر علّة طبع الله علی قلبه. [۳]

[۴] و منها ما رواه أيضا عن الحسین بن سعید، عن فضالة، عن أبان بن عثمان، عن الفضل بن عبد الملك، قال: سمعت أبا عبد الله علیه السّلام یقول: إذا كان قوم فی قریه صلّوا الجمعة أربع ركعات، فإن كان لهم من یخطب، جمّعوا إذا كانوا خمسة نفر، و إنّما جعلت الركعتین لمكان الخطبتین. [۴]

[۵] منها ما رواه أيضا عن الحسین بن سعید، عن صفوان، عن العلاء، عن محمد بن مسلم، عن أحدهما علیهم السّلام قال: سألته عن اناس فی قریه هل یصلّون الجمعة جماعة، قال: نعم،

(۱) الكافی، ج ۳، ص ۴۱۸؛ التهذیب، ج ۳، ص ۱۹

(۲) التهذیب، ج ۳، ص ۲۳۹، حدیث ۶۳۶؛ الاستبصار، ج ۱، ص ۴۱۹، حدیث ۱۶۱۰؛ وسائل الشیعة، ج ۷، ص ۳۰۴-۳۰۵، الباب ۲ من ابواب صلاة الجمعة و آدابها، حدیث ۷

(۳) تهذیب ج ۳، ص ۲۳۸؛ وسائل الشیعة ج ۷، ص ۲۹۹-۳۰۲

(۴) نفس المدرک، ج ۳، ص ۲۳۸-۲۳۹، ح ۶۳۴؛ طوسی، الاستبصار، ج ۱، ص ۴۲۰، ح ۱۶۱۴

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۴۱۴

و یصلّون أربعا إذا لم یکن من یخطب. [۱]

[۶] و منها ما رواه أيضا عن الحسین بن سعید، عن أبی بصیر عن عمر بن أذینة، عن زراره، قال: قال أبو جعفر علیه السّلام: الجمعة

واجبه على من إن صَلَّى الغداة في أهله أدرك الجمعة؛ و كان رسول الله صَلَّى الله عليه و آله إنَّما يصَلِّي العَصْر في وقت الظهر في سائر الأيام، كى إذا قَضُوا الصَّلَاةَ مع رسول الله صَلَّى الله عليه و آله رجعوا إلى رحالهم قبل الليل و ذلك سنه إلى يوم القيامة؛ «٢» [٧] و منها ما رواه أيضا عن الحسين بن سعيد، عن ابن أبي عمير، عن هشام بن سالم، عن زرارة، قال: حُتْنَا أبو عبد الله عليه السَّلَام على صلاة الجمعة حتى ظننت أنه يريد أن نأتيه، فقلت نغدو عليك؟ فقال: لا إنَّما عنيت عندكم. «٣»

[٨] و منها ما رواه محمد بن يعقوب، عن محمد بن اسماعيل، عن الفضل بن شاذان و على بن ابراهيم، عن أبيه جميعا عن حماد بن عيسى، عن حريز، عن زرارة عن أبي جعفر عليه السَّلَام قال: فرض الله على النَّاس من الجمعة إلى الجمعة خمسا و ثلاثين صلاة، منها صلاة واحدة فرضها الله في جماعة و هي الجمعة و وضعها عن تسعة: عن الصَّغِير، و الكَبِير، و المَجْنُون، و المسافر، و العبد، و المرأة، و المريض، و الأعمى، و من كان على رأس فرسخين. «٤»

[٩] و منها ما رواه الشيخ بسنده عن محمد بن على بن محبوب، عن العباس، عن حماد بن عيسى، عن ربعي، عن عمر بن يزيد، عن أبي عبد الله عليه السَّلَام قال: إذا كانوا سبعة يوم الجمعة فليصلوا في جماعة و ليلبس البرد و العمامة و ليتوكأ على قوس أو عصا و ليقعد قعدة بين الخطبتين و يجهر بالقراءة و يقنت في الركعة الأولى منهما قبل الركوع. «٥»

[١٠] و منها ما رواه ابن بابويه بسنده عن زرارة، قال: قلت لأبي جعفر عليه السَّلَام على من تجب الجمعة؟ قال: تجب على سبعة نفر من المسلمين و لا جمعة لأقل من خمسة المسلمين أحدهم الإمام، فإذا اجتمع سبعة و لم يخافوا أمَّهم بعضهم و خطبهم. «٦» قال السيد محمد [العاملی] رحمه الله في المدارك بعد إيراد هذه الروايات و حكمه بأنَّها مستفیضة جدًا بل تكاد أن تكون متواترة: فهذه الأخبار الصحيحة الواضحة الدلالة على وجوب الجمعة على كلِّ مسلم عدا ما استثنى يقتضى الوجوب العيني، إذ لا اشعار فيها بالتخيير بينها بين فرد آخر خصوصا قوله عليه السَّلَام: من ترك الجمعة ثلاث جمع متواليا طبع الله على

(١) التهذيب ج ٣، ص ٢٣٨؛ الاستبصار ج ١، ص ٤١٩؛ وسائل الشيعة ج ٧، ص ٣٠٦

(٢) التهذيب، ج ٣، ص ٢٣٨

(٣) وسائل الشيعة، ج ٧، ص ٣١٠.

(٤) الكافي، ج ٣، ص ٤١٩؛ من لا يحضره الفقيه، ج ١، ص ٤١١

(٥) التهذيب، ج ٣، ص ٣٤٥

(٦) فقيه ج ١، ص ٢٦٧؛ وسائل الشيعة ج ٧، ص ٣٠٤.

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ٤١٥

قلبه، فإنَّه لو جاز تركها إلى بدل ما، لم يحسن هذا الإطلاق، و ليس فيها دلالة على اعتبار حضور الإمام عليه السَّلَام أو نائبه بوجه بل الظاهر من قوله عليه السَّلَام مما كان لهم من يخطب جمعا و قوله «أمَّهم بعضهم و خطبهم» خلافه. «١» و استدلل بعض آخر بأخبار ضعيفة السند قاصرة الدلالة جدًا تركنا لظهور الجواب عنها سيما بعد الاطلاع على جواب ما مرَّ؛ و لنذكر منها ما رواه الشيخ و غيره في الموثق بابن بكير عن عبد الملك عن أبي جعفر عليه السَّلَام قال: قال: مثلك يهلك و لم يصل فريضة فرضها الله!، قال:

قلت: كيف أصنع؟ قال: «صلوا جماعة»، يعني الجمعة «٢».

و نحن نتكلَّم على هذه الروايات واحدة واحدة مفصلا، ثم نتكلَّم عليها على الجملة:

فالجواب عن الرواية الأولى، أولا: بأنَّه ليس فيها أزيد من وجوب حضور صلاة الجمعة على كلِّ مسلم و نحن لا نشك في ذلك لكن يجب عليكم بيان حقيقة صلاة الجمعة أى شىء هي؛ فإنَّا نقول يحتمل أن يكون صلاة الجمعة الواجب حضورها عبارة عن الركعتين اللتين

یصلیها الإمام علیه السلام أو نائبه الخاص بعد زوال الشمس من يوم الجمعة بعدد خاص خمساً أو سبعة فصاعداً، مسبوقةً بخطبتين واقعيتين على شرائط مخصوصة؛ ولا شك ولا خلاف في وجوب الحضور لكل مسلم لهذه الصلاة، لا بد لنفي ذلك من دليل مع أنّ الحق صلاة الجمعة عبارة عن تلك؛ والحق أنّ الاستدلال بهذه الرواية على كفيّة صلاة الجمعة مثل شرطية وجود الإمام أو عدمها أو شرطية العدد أو عدمها أو شرطية الخطبة أو عدمها أو نحو ذلك من ما لا وجه له؛ وليس الاستدلال بهذه الرواية على عدم شرطية الإمام أو نائبه إلّا مثل أن يستدلّ أحد بهذه الرواية على نفي كفيّة في بقيّة الصلوات المذكورة في هذه الرواية، أعني بقيّة الخمس و ثلاثين صلاة؛ مثل أن يستدلّ بها على عدم وجوب السرّ في صلاة الظهرين و الجهر في العشاءين و عدم وجوب السورة في صلاة الواجبة و نحو ذلك بلا تفاوت أصلاً، إذ ليس في هذه الرواية إلّا أمر المسلمين بحضور صلاة الجمعة، و أمّا أنّها كم هي و كيف هي، فليس فيها ذكر و لا- أثر، و لا- دلالة بوجه من الوجوه. و هذا الجواب مشترك الورد على أكثر أدلتهم و قد مرّت الإشارة إليه في الجواب عن الآية الشريفة.

و ثانياً بأنّها مشتملة على ما لا يقولون به، لأنّ استثناء الخمسة يستلزم وجوب الحضور على الهم و المجنون و الأعمى و من كان على رأس فرسخين و هو باطل؛ و ادخالهم في الخمسة يحتاج إلى التكاليف الباردة؛ و بالجملة فهذا ما يوجب قصور الرواية و ضعف التمسك بها كما لا يخفى.

(۱) مدارك الاحكام، ج ۴، ص ۸

(۲) التهذيب، ج ۳، ص ۲۳۹، ح ۶۳۸؛ الاستبصار، ج ۱، ص ۴۲۰، ح ۱۶۱۶؛ وسائل الشيعة، ج ۷، ص ۳۱۰، الباب ۵ من ابواب صلاة الجمعة و آدابها ح ۲

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۴۱۶

و الجواب عن الرواية الثانية: أمّا أولاً فبمثل ما مرّ؛ فإنّه ليس فيهما أزيد من الأمر باجتماع القوم يوم الجمعة؛ و معلوم أنّ هذا الاجتماع إنّما هو لصلاة الجمعة، و أمّا أنّ من صلّى بهم من هو و الصلاة كم هي و كيف هي فليس فيها ذكر و لا أثر، بل يجوز أن يكون اللّام في القوم للعهد و يكون إشارة إلى قوم عین عليه السلام فيهم من يصلّى بهم.

فإن اختلج في ذهنك أنّه يرد على هذا الجواب أنّ الأصل عدم شرطية ما لم يثبت شرطيته، فمن ادّعى شرطية شيء فعليه البيان؛ قلت: ظاهر أنّ حقيقة العبادات ليست إلّا على نحو ما تلقّت من الشارع، و لا يمكن أن يقال أنّ الأصل أن يكون هذه العبادة على هذا النحو أو على ذلك النحو فيجب على هذا المستدلّ إثبات أنّ هذه الصلاة ليست مشروطة بوجود الإمام و نائبه و إنّ حقيقتها ليست إلّا هذه الأفعال و إنّ كفيّتها ليست إلّا هذه الكيفيات فقط. مثلاً لو ظهر مبتدع و ادّعى مثل ما ذهب إليه الحسن البصري من استحباب الخطبتين لصلاة الجمعة «۱» و تمسك بهذه الروايات الصحيحة المذكورة التي ليس فيها ذكر الخطبتين و الأمر بهما أو ادّعى استحباب الجماعة الخاصة فأنصف هل يكون تمسكه بهذه الروايات على مدّعه صحيحاً؟ أو لك أن تقول في ردّه أنّ صلاة الجمعة عبارة عن الركعتين الواقعتين بعد خطبتين بعدد خاص؟ فما هو جوابك عن متمسكه فهو جوابنا عن متمسكك.

و الحاصل إنّنا ندّعى أنّه يمكن أن يكون الصدور من الإمام أو نائبه داخلاً في حقيقة هذا الفعل و ماهيته، أعني صلاة الجمعة أو من صفاتها الذاتية التي لا تتحقق هذه الحقيقة بدونها أو من شرائطها الخارجة عنه التي لا يصدق على صورة ذلك الفعل بدونها هذا العنوان أعني صلاة الجمعة؛ فلا بد لنفيه من دليل. فإن وجد هناك ما يدلّ على ذلك فهو الذي يجب أن يتمسك به الخصم و إلّا فلا فائدة أصلاً في إيراد هذه الروايات في هذه المقام و التمسك بها على هذا المدّعى؛ أما ثانياً فبأنّه يجب حمل الوجوب في هذه الرواية على التخييري و إلّا لزم اطراح الروايات الكثيرة الدالة على اعتبار السبعة نفر في الوجوب؛ أما ثالثاً فباشتمالها على ما لا يقولون به من استثناء الخمسة فقط دون التسعة فإنّه مما يوجب ضعف التمسك بظاهر الخبر.

الجواب عن الرواية الثالثة: أما أولاً فبمثل ما مرّ مرارا بعينه، و أما ثانياً فبأنه لا دلالة على الوجوب العيني، إذ هذا الذمّ يحتمل أن تكون باعتبار الاستمرار على الترك، فإنّ المداومة على ترك العبادات الراجحة سواء كانت مندوبة الأصل أو مندوبة الاختيار مما ينبئ عن

(۱) في المصنف لعبد الرزاق (۳/ ۱۷۲): أن الحسن يصلّي ركعتين على كل حال - أي اذا خطب الإمام يوم الجمعة أم لم يخطب.

دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۴۱۷

التهاون و الاستخفاف بالشرع و هو محرّم، و لهذا وقع الذمّ في ترك الأمور المندوبة بالإجماع في مواضع لا تحصى، بل كثيراً ما يقع الذمّ على ترك المستحبّ من غير تقييد الترك بالتركرار كما في قوله عليه السّلام «من اتّخذ شعرا و لم يفرقه فرّقه الله بمنشار من نار» (۱) و من تتبع كتب الأخبار ظهر عليه أنّه أكثر من أن يعد و يحصى و ينبغي الحمل على ترك المندوب رغبة عنه، فإنّه محرّم؛ و بعد تسليم الدلالة على الوجوب غايته و جوب الجمعة الثالثة لمن ترك جمعيتين متواليتين و المدعى أعمّ من ذلك، فتأمل.

الجواب عن الرواية الرابعة: أما أولاً و ثانياً فبمثل ما مرّ بعينه؛ و أيضاً فإنّ من يخطب من يجوز له الخطبة يوم الجمعة، و صدقه على غير الإمام و نائبه ممنوع، إذ الظاهر أنّه ليس المراد بمن يخطب من يكون مشتغلاً بالخطبة بالفعل، بل المراد إمّا من يجوز له الخطبة أو يصحّ منه أو من يتمكّن من إيراد الخطبة على وجهها، و المراد بجواز الخطبة و صحّتها جواز الاكتفاء بها في صلاة الجمعة و إذا احتمل ما قلناه فلا يمكن الاستدلال بها على المدعى؛ و أما ثالثاً فبأنه ليس هاهنا ما يدلّ على الوجوب، و الجملة الخبرية إنّما تدلّ على مطلق الطلب، و قد صرح سيّد هؤلاء الجماعة في كتابه المدارك في مواضع من كتابه بعدم صراحة الجملة الخبرية في الوجوب؛ منها عند قول المصنّف في سنن الغسل و البول أمام الغسل، و منها عند قوله الخطبتان في العيدين بعد الصلاة، (۲) و غير ذلك مما لست أتذكرها الآن.

الجواب عن الرواية الخامسة: بمثل ما مرّ من الأجوبة من الرواية الرابعة بلا تفاوت، و يزيد هاهنا أنّ دلالتها على حكم صلاة الجمعة إنّما هي من جهة مفهوم الشرط و هو ضعيف، و إن كان الحقّ أنّه حجّة؛ و أيضاً فإنّها تدلّ بمنطوقها على حتمية الظاهر مع عدم من يخطب، فمفهومها بحسب الشرط عدم حتمية الظاهر مع وجود من يخطب على ما هو مقتضى المنطوق و المفهوم؛ و هذا أعمّ من حتمية الجمعة و تخييريتها و هو ظاهر، و العجب كل العجب ممّن له أدنى تفضّن من الاستدلال بمثل هذين الخبرين على العينية.

و الجواب عن السادسة: بمثل ما مرّ مرارا فإنّها صريحة في أنّ الإتيان إلى صلاة الجمعة للبعيد بهذه المسافة لا دلالة لها على كيفية صلاة الجمعة بوجه؛ و أيضاً فإنّ ظاهرها مما لم يعمل به أحد من الأصحاب سواء ابن أبي عقيل (۳) لمخالفتها للأخبار المشتملة على تحديد البعيد بفرسخين؛ و حملها الشيخ في كتابي الأخبار على الاستحباب، و استحسنة صاحب المدارك؛ (۴) و حينئذ فيجب حمل قوله عليه السّلام «الجمعة واجبة» على غير الوجوب الحقيقي، فلا يبقى

(۱) كتاب من لا يحضره الفقيه، ج ۱، ص ۱۲۹

(۲) راجع: جامع المدارك، ج ۱، ص ۲۱۱، ۲۴۱؛ ج ۲، ص ۸۴ ج ۳، ص ۳۶۷، ج ۴، ص ۱۲۱

(۳) راجع: المختلف، ج ۲، ص ۲۴۱؛ المعبر، ج ۲، ص ۲۹۰

(۴) مدارك الاحكام، ج ۴، ص ۵۱

دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۴۱۸

للاستدلال بها وجه، و ليس في قوله عليه السّلام و ذلك سنّه إلى يوم القيامة ما يحتمل التشبّه به كما هو ظاهر.

الجواب عن السابعة: أما أولاً فبمثل ما مرّ مرارا، إذا يمكن أن يكون الإمام عليه السّلام قد أذن لواحد من أصحابه بخصوصه ثم حثهم على صلاة الجمعة؛ و أمّا ثانياً فبأنّ لا نسلم دلالة لفظ الحثّ على الوجوب بل الظاهر منه الاستحباب، و لهذا تمسك أكثر من قال

بالتخیر بهذه الروایة. سلمناه لكن یمتثل أن یمکن مراده علیه السّلام بقوله «إنما عنیت عندكم» أمرهم بحضور جماعة المخالفین فی بلادهم للتقیة؛ و هذا الّمدی یمتثل من كلام المفید رحمه الله فی المقنعة حیث قال «یجب حضور الجمعة مع من وصفناه من الأئمة فرضاً، و یمتثل مع من مخالفهم تقیة و ندبا، روی هشام بن سالم، عن زرارة بن أعین قال: «حسنا أبو عبد الله علیه السّلام علی صلاة الجمعة» (۱) إلى آخر الروایة، فإنّه فهم من الحث الاستحباب؛ و من قوله «عندكم» حضور جماعة المخالفین تقیة كما لا یخفی. ثالثاً فبأنّ ترك صلاة الجمعة مع وجوبها العینی من مثل زرارة غیره من الأجلّاء العلماء العارفين (۲) فی المسائل مما لا یجوز عقل سلیم، و هل هذا إلا سوء ظنّ بمثل هؤلاء الكبار؟

فإن قلت: هذا لازم علی أيّ تقدیر، إذ لا نزاع فی الوجوب العینی فی زمان حضور الإمام، و إنّما الخلاف فی غیبه. قلت: لا- نسلم ذلك بل الأكثر قیوده بالسلطان العادل، و من ترك هذا القید و عبر بحضور الإمام و غیبه فمراده ذلك تعویلاً علی ظهور المراد، إذ ظاهر عدم الفرق بین غیبة الإمام و بین حضوره إذا لم یمکن من إقامة الجمعة و لا من الإذن علانیة، و قد تبّه علیه المحقق الشیخ علی [الکركی] و غیره.

فإن قلت: یمکن أن یمکن ترك زراره و أصحابه لصلاة الجمعة إنّما هو لأجل كونهم فی بلاد المخالفین كالکوفة و غیرها، و لا یعتقدون بالمخالف و الفاسق، و لا یمکنون هم من إقامتها فیما بینهم.

قلت: لا یخلو إمّا أن كانوا متمکّین من صلاة الجمعة فیما بینهم أو لا؟ و علی الثانی لا یجوز أمرهم بها، و علی الأوّل لا یجوز تركهم لها، فإنّ تارك الصلوات الیومیة من أعظم الفساق و إن جهل وجوبها، و کیف یجوز العقل جهل مثل زرارة بوجوب صلاة الجمعة واجبة عینیة یرى إقامتها کلّ جمعة مع كثرة خلطته برواة الحدیث من أصحابنا و طول صحبته لأبی جعفر الباقر علیه السّلام و لأبی عبد الله علیه السّلام إلى حین نقل هذه الروایة عنه؛ مع أنّ الروایة الّتی قد

(۱) المقنعة، ص ۱۶۴

(۲) فی الاصل: العارضین.

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۴۱۹

مرّت قبل هذه الروایة و روایتین بعد هذه الروایة الدالّة علی الوجوب العینی بزعم الخصم، من روايات زرارة عن أبی جعفر الباقر علیه السّلام فكیف نسى مضمون الروایات الّتی رواها هو قبل ذلك بالکلیة؟ هل القول بذلك إلا جهل أو تجاهل؟ نعوذ بالله منه و سندکر مجملآ آخر لهذه الروایات یشفی العلیل إن شاء الله تعالی.

و الجواب عن الثامن: هو ما مرّ من الجواب عن الروایة الأولى بلا- فرق، فلا- یفیده مع أنّها مشتملة علی ما لم یعمل به الأكثر و هو سقوطها عمّن كان علی رأس فرسخین، فإنّ المشهور وجوبها علیه و سقوطها عمّن كان علی رأس أزید من فرسخین، و أيضاً قدح فیها ابن بابویه بسبب اشتمالها علی قنوتین و قال إنه تفرد به حریر عن زرارة و حاصل كلامه أنّی لا أستعمله و لا أفتی به، و شكّ مثل ابن بابویه فی صحّتها قدح عظیم فیها كما لا یخفی.

و الجواب عن التاسع: أمّا أولاً فبأنّ قوله علیه السّلام «إذا كانوا سبعة» الخ، لیس مرجع ضمیر كانوا مذکوراً فیهِ، فلعله كان قد جرى فی مجلس أبی عبد الله علیه السّلام ذکر جماعة منهم الإمام أو نائبه، فقال علیه السّلام إذا كانوا سبعة یعنی هؤلاء الذین جرى ذکرهم؛ و یؤیّده قوله علیه السّلام «و لیبس البرد و العمامة» الخ مع أنّه لیس فاعل فلیبس مذکوراً فی هذه الروایة أصلاً؛ فلو لم یکن جرى ذکر الإمام لم یحسن هذا أو یمکن الاستدلال بهذه الروایة علی عدم اشتراط الإمام بوجه لإجمالها. و أمّا ثانیاً فبأنّه قد اقترن بأمر فلیصلوا أوامر آخر «و لیبس و لیتوکأ» و معلوم أنّها للاستحباب و هذا مما لا یوجب ضعف دلالة صلوا علی الوجوب بل یوجب ظهوره فی الاستحباب أعنی الوجوب التخییری؛ و أمّا ثالثاً

فبمثل ما مرّ مرارا فإنّ قوله عليه السّلام فليصلّوا یعنی صلاة الجمعة، و نحن نمنع إمكان امتثال هذا الأمر بدون الاقتداء بالإمام أو نائبه. و أمّا الجواب عن الرواية العاشرة فبأنّ قوله عليه السّلام أحدهم الإمام صريح في اشتراطه، إمّا لأنّ اللّام فيه للعهد أو لأنّ إطلاق الإمام ينصرف إلى إمام الأصل، و إن وقع لك شكّ في هذا فارجع إلى ما نقلناه من عبارات الفقهاء كابن أبي عقيل، و السيد المرتضى، و الشيخ، و ابن إدريس و غيرهم، فإنّهم أطلقوا الإمام و أراد به الإمام الأصل، و الأصل عدم حدوث هذا الاصطلاح في زمانهم بل الظاهر أنّه كان عرفا شايعا في زمان الأئمة عليهم السّلام أيضا.

و الحاصل: إنّنا نمتنع من عموم لفظ الإمام في هذا الموضوع بحيث يشمل قدوة صلاة الجماعة ما لم يثبت أن معناه الحقيقي هو العموم، بل اثبات أنّ معناه الخصوص أسهل من إثبات أنّ معناه العموم لتبادر؛ فتأمّل؛ و على هذا فصحة الجمعة بنائب الإمام إنّما يثبت بدليل آخر.

فإن قلت: نحن نستدلّ على عدم اشتراط الإمام بقوله عليه السّلام «فإن اجتمع سبعة و لم يخافوا أمّهم بعضهم و خطبهم» فإنّ البعض مطلق، فيحتمل الإمام و غيره.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۴۲۰

قلت: لا- نسلم احتمال غير الإمام هاهنا؛ إذ قوله عليه السّلام أحدهم الإمام يوجب صرف لفظ البعض إليه و تبادره منه، فإنّ الفاء في قوله «فإذا اجتمع سبعة» إلى آخر، ممّا يابى أن تكون هذا كلاما مستقلا غير مرتبط بسابقه، فتأمّل؛ و أيضا فإنّ قوله «أمّهم بعضهم» جملة فعلية لا دلالة لها على الوجوب العيني على ما مرّ؛ و أيضا راوى هذا الخبر هو زرارة غير عامل به كما يدلّ عليه قوله حتّنا أبو عبد الله عليه السّلام الخ.

و ممّا مرّ يظهر الجواب عن موثقه عبد الملك بن أعين بل هي لنا لا علينا. و قال الشيخ في التهذيب بأسطر قبل باب فضل الجماعة: و اعلم أنّ الجمعة حقّا، قد ذكر عن أبي جعفر عليه السّلام أنّه قد قال لعبد الملك: مثلك يهلك و لم يصلّ فريضة فرضها الله! قال: قلت: كيف أصنع؟ قال:

صلّها جماعة، یعنی الجمعة؛ «۱» و الظاهر أنه فهم من هذه الرواية أنّه ينبغي الإنسان أن لا يترك الجمعة في عمره بالكليّة بل ينبغي أن يصلّيها و لو مرّة؛ فتأمّل.

و أمّا الكلام عليها على الجملة، فأولا بأنّها أخبار آحاد لا يجب العمل بها كما سنبيّن بعد ذلك، و هذا الجواب إنّما هو بعد تسليم دلالة هذه الأخبار على الوجوب العيني مطلقا و على كفيّة صلاة الجمعة، و أنّ حضور الإمام ليس من كفيّتها أو شرائطها؛ و ثانيا بأنّها صدرت عن الأئمة عليهم السّلام تقيّة منهم على شيعتهم لأنّهم كانوا لا يحضرون جمعة العائمة لما علموا من أنّها مشروطة بحضور السلطان العادل؛ و يؤيده ما نقل عن عماد الدين الطبري «۲» في كتاب نهج العرفان إلى هداية الايمان بعد نقل الخلاف بين المسلمين في وجوب الجمعة، أنّ الإمامية أكثر ايجابا للجمعة من الجمهور؛ و مع ذلك يشنعون عليهم بتركها حيث أنّهم لم يجوزوا الايتمام بالفاسق و مرتكب الكبائر و المخالف في العقيدة الصحيحة، «۳» انتهى. و يفهم من كلامه أنّ الجمهور كانوا يعدّون ترك الجمعة من مذاهب الإمامية؛ و ما ذلك إلّا لعدم حضورهم مجامعهم و عدم فعلها أيضا فيما بينهم؛ و ظاهر أنّ ذلك مما يؤدّي إلى ضررهم بل إلى قتلهم، فلهذا وقع الأمر من أئمتهم عليهم السّلام بحضور الجمعة و حتّهم عليها.

(۱) التهذيب، ج ۳، ص ۲۳

(۲) في الاصل: الطبرسي.

(۳) اين نظر که منسوب به عماد الدين طبري صاحب كامل بهايي و مناقب الطاهرين و آثار ديگر است، در اصل همان سخني است که در قرن ششم عبد الجليل قزويني رازی در پاسخ به يك نويسنده سنی که شيعه را به ترك نماز جمعه متهم کرده بود، نوشت.

عبارت عبد الجلیل چنین است «... از کجا مسلم است که شیعت نماز آدینه نکند که معلوم است از مذهب بو حنیفه که در شهری منعقد باشد که هر صنفی از اصناف محترفه و صنایع [پیشه‌وران و صنعتگران] در آن شهر باشند و گریکی در باید [نباشد] و خوب ساقط باشد و به مذهب شافعی باید که چهل نفس حاضر باشند تا نماز آدینه واجب باشد و گری کمتر از این عدد باشند، واجب نباشد و به مذهب اهل بیت - علیهم السلام - چنان است که چون هفت شخص باشند، نماز آدینه دو رکعت واجب باشد بعد از خطبه؛ پس نماز آدینه در وجوب به مذهب شیعت مؤکدتر است از آنکه به مذهب فریقین.» نقض، ص ۳۹۵

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۴۲۱

و یؤیدہ ایضا ما مرّ عن الاستدلال المفید رحمہ اللہ فی المقنعۃ علی استحباب حضور جماعۃ العامۃ تقیۃ و ندبا بروایۃ زرارة، عن أبی عبد اللہ علیہ السّلام «حُتْنَا أَبُو عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ عَلَى صَلَاةِ الْجُمُعَةِ» إِلَى آخِرِ الْحَدِيثِ. و ایضا یؤیدہ ما رواه الشيخ فی التهذیب فی باب الجماعۃ بسنده عن الحسين بن سعيد، عن صفوان، عن أبی بکیر، عن صفوان بن حرمان، قال: قال أبو عبد الله عليه السلام إن فی کتاب علی علیہ السّلام: إذا صلّوا الجمعة فی وقت فصلّوا معهم قال زرارة: قلت له: هذا ما لا يكون اتّفاك عدوّ الله اقتدى به قال حرمان: كيف اتّقاني و أنا لم أسأله، هو الذي ابتدائي. و قال فی کتاب علی علیہ السّلام إذا صلّوا الجمعة فی وقت فصلّوا معهم، كيف يكون هذا منه تقيّة؟ قال قلت: قد اتّفاك و هذا ما لا يجوز حتى قضی أنا اجتمعنا عند أبی عبد الله عليه السلام فقال له حرمان: أصلحك الله حدّث هذا الحديث الذي حدثني به إن فی کتاب علی علیہ السّلام إذا صلّوا الجمعة فی وقت فصلّوا معهم؛ فقال: هذا ما لا يكون عدوّ الله فاسق لا ينبغي لنا أن نقتدى به و لا تصلّ معه؛ فقال فی کتاب علی علیہ السّلام إذا صلّوا الجمعة فی وقت فصلّوا معهم و لا تقوم من مقعدك حتى تصلّي ركعتين اخريين؛ قلت فأكون قد صلّيت أربعاً لنفسی لم أقتد به؛ فقال: نعم؛ قال: فسكت و سكت صاحبی و رضينا. (۱)

فتأمل أنّه علیہ السّلام أولاً أمر الشيعة بالصلاة مع المخالفين و لم يبيّن لهم إتمامها بركعتين اخريين خوفا عليهم؛ و ظاهر أنّ من صلّى معهم يوم الجمعة و اقتدى بهم أتباعاً لهذه الأوامر يصحّ جمعته و يجزيه و إن لم يتمّها بركعتين؛ إذا لم يعلم أنّها وردت مورد التقيّة، فعلى هذا يجوز أن يكون هذا الأوامر كلّها وردت للتقيّة و علم أصحابنا - رضوان الله عليهم - ذلك فلم يفتوا بها و تركوا اطلاقها الظاهري؛ و كان هذا هو الباعث لعدم فتوى الأصحاب بالوجوب العيني المطلق مع وجود هذه الأخبار على تقدير تسليم ظهورها فيه. و يؤيد هذا أنّ الباقر عليه السّلام كيف أمر الشيعة بالاجتماع و صلاة الجمعة في دولة بني أمية مع أنّ إمامة صلاة الجمعة بمنزلة دعوى الإمامة و بطلان خلافة بني أمية و هذا في غاية الاستبعاد لمن له أدنى تتبع في كثرة شفقة الأئمة عليهم السلام على شيعتهم و إفتاءهم و أمرهم بالتقيّة في الأمور الجزئية السهلة فضلاً عن أمر يهدر به الدماء و يعمّ به البلاء، و هذا هو الجواب الشافي الموعود. فإن قلت: الحمل على التقيّة خلاف الظاهر، فلا يجوز إلّا بدليل موجب له، و هذه المؤيّدات لا يوجبها. قلت: العمدة في هذا الحمل أدلتنا الآتية على نفي العينية. فإن قلت: يبعد الحمل على التقيّة في مثل قوله عليه السلام «إذا اجتمع سبعة و لم يخافوا أمّهم

(۱) التهذیب، ج ۳، ص ۲۸

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۴۲۲

بعضهم و خطبهم.»

قلت: ليس فيه بعد؛ إذ قد مرّ في كلام الشيخ الطبري أنّ المخالفين كانوا يعدّون ترك الجمعة من شعائر الشيعة؛ فإذا تركوا الجمعة عرفوهم و أخذوا برقائهم؛ فلهذا أمرهم عليه السلام بأنّه إذ اجتمع سبعة أمّهم بعضهم؛ و هذا لا ينافي ما هو المشهور عندهم من وجوب الجمعة بأربعه، فتأمل.

و ثالثاً بآنه لا منافاه بين فرض الجمعة مطلقاً أى عند سلطنة الإمام و عدمها، و بين اشتراطها بسلطنة الإمام، إذ يجب على الناس تمكين الإمام عليه السلام من السلطنة و صلاة الجمعة معه أو مع نوابه، فإذا لم يمكنه لم يسقط عنهم هذا الفرض، و إن لم يصح منهم؛ و لكن إن هذا إنما يتعلّق بمن له مدخليّة في عدم تمكينه عليه السلام كالحكّام و أتباعهم، و نظير هذا في الشرع كثير، و لكن هذا الجواب لا يجرى في جميع الأخبار، فتأمّل؛ و الله أعلم.

الدليل الثالث لهم الاستصحاب

فإنّ الجمعة كانت ثابتة في زمن النبي صلى الله عليه و آله و الأصل بقاؤها حتى تبين الرفع. و الجواب بعد حجّية الاستصحاب أنّ الاستصحاب يقتضى بقاء الحكم الثابت في الزمان الأولى إلى ما بعده من الأزمان، و لكن على نحو ما كان ثابتاً في الزمان الأوّل، و نحن نقول لا- نسلم أنّها لم تكن مشروطة في عهد النبي صلى الله عليه و آله بحضوره بل الاستصحاب يقتضى نفى وجوبها بعد النبي و خلفائه عليهم السلام. و استدللّ أيضاً في الرسالة المنسوبة إلى الشهيد الثاني بأنّ الأصل الجواز المقابل للتحريم، و بملاحظة انتفاء الإباحة و الكراهة عن العبادات و كذا الاستصحاب بالمعنى المتعارف هاهنا، يلزم الوجوب العيني. و التعرّض لجواب هذا ليس إلّا تضييعاً للعمر. و استدللّ أيضاً بعض المعاصرين بالتأسي بالنبي صلى الله عليه و آله فإنّ الواجب فيما علم جهته الوجوب؛ و مجرد احتمال أن يكون الوجوب مقيداً بشرط حاصل بالنسبة إلى النبي صلى الله عليه و آله غير حاصل بالنسبة إلينا، غير قادح إلّا أن يثبت و دونه خرق القتاد. و جوابه ظاهر، فإنّ التأسي إنّما هو فيما علم عدم مدخليّة الرئاسة العامّة فيه؛ و وجوب التأسي فيما لم يعلم هذه المدخليّة ممنوع، كالجهاد للدعوة و إقامة الحدود و أخذ القطائع و الصفايا من المغنم و غير ذلك، فتأمّل.

[الدلائل على نفى الوجوب العيني]

اشاره

في الدليل على نفى العينية في زمن الغيبة و ما في حكمه؛ و لنقدّم قبل الشروع في ذكر الأدلة مقدّمين:
دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۴۲۳

المقدمة الأولى في خبر الواحد

اعلم أنّ الخبر إمّا أن يفيد العلم بنفسه أو لا. و الأوّل يسمى بالمتواتر، و له شرائط مذكورة في كتب الأصول، و الثاني يسمّى الخبر الواحد؛ و الظاهر أنّه لا نزاع في عدم حجّية ما لا يفيد الظنّ منه، و ما يفيد و لم يكن مخبره عدلاً، لعدم الدليل عليه مع النصوص الناهية عن اتّباع الظنّ؛ كما أنّه لا نزاع في حجّية ما اقترن منه بقربنه يفيد القطع و إن نوزع في إمكانه، و الحقّ إمكانه. و اختلفوا في وجوب العمل بما عدا ذلك من أخبار الآحاد. فالظاهر من القدماء المنع منه، و اختاره ابن براج، و ابن زهره، و ابن إدريس، و صار الشيخ و بعض المتأخرين إلى الوجوب. قال السيد المرتضى في جواب المسائل التباينات أنّ أصحابنا لا يعملون بخبر الواحد، و أنّ ادّعاء خلاف ذلك عليهم دفع للضرورة؛ قال: لأننا نعلم علماً ضروريّاً لا يدخل في مثله ريب و لا شك في أنّ علماء الشيعة الإمامية يذهبون إلى أنّ أخبار الآحاد لا يجوز العمل بها في الشريعة، و قد ملثوا الطوامير و سطروا الأساطير في الإحتجاج على ذلك ... و يجرى ظهور مذهبهم في أخبار الآحاد مجرى ظهوره في إبطال القياس في الشريعة «۱». و قال في جواب المسائل التباينات:

إنّ العلم الضروريّ حاصل لكل مخالف للإمامية أو موافق بأنهم لا يعلمون في الشريعة بخبر لا يوجب العلم و أنّ ذلك قد صار شعارا لهم يعرفون به كما أنّ نفي القياس في الشريعة من شعارهم. «۲» و نحوه قال في كتاب الذريعة. «۳»

و يظهر من الشيخ الطوسي رحمه الله أنّه إنّما يعمل بخبر الواحد إذا اقترن بقريته. فإنّه قال في ديباجة التهذيب: و أذكر مسألة مسألة، فأستدلّ عليها إمّا من ظاهر القرآن من صريحه أو فحواه أو دليله أو معناه؛ و إمّا من السنّة المقطوع بها من الأخبار المتواترة و الأخبار التي تقترن إليه القرائن التي تدلّ على صحّتها، و إمّا من إجماع المسلمين إن كان فيها، أو إجماع الفرقة المحقّقة. «۴» فإنّ الظاهر من جعله الأخبار التي تقترن إليها القرائن التي تدلّ على صحّتها من قسم السنّة المقطوع بها، و سكونه عما عدا ذلك، يدلّ على أنّه إنّما يعمل بخبر الواحد إذا اقترن بقريته تفيد العلم. و أيضا كثيرا ما يرد الأخبار في التهذيب و الاستبصار بأنّها أخبار آحاد لا يوجب عندنا علما و لا عملا؛ فإنّ لفظه عندنا ظاهر في عدم حجّيتها عند الإمامية، و لكن يظهر من كلامه في ديباجة الإستبصار «۵» أنّ القرائن [التي] تفيد العلم بمضمون الخبر هو

(۱) رسائل الشريف المرتضى، ج ۱، ص ۲۴

(۲) رسائل الشريف المرتضى، ج ۳، ص ۳۰۹ (مسألة في ابطال العمل بأخبار الواحد).

(۳) الذريعة، ص ۲۸۰-۲۸۱ و ما بعدها.

(۴) تهذيب الاحكام، ج ۱، ص ۳

(۵) الاستبصار، ج ۱، ص ۳-۴

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۴۲۴

الموافقة لظاهر القرآن أو دليل العقل أو للسنّة المقطوعة بها أو للإجماع الفرقة المحقّقة، و قال فيها كلّ خبر لا يكون متواترا و يتعرّى من واحد من هذه القرائن فإن ذلك خبر واحد و يجوز العمل به على شروط؛ فإذا كان لا يعارضه خبرا آخر فإن ذلك تجب العمل به، لأنّه من الباب الذي عليه الإجماع في النقل إلّا أن تعرف فتاويهم بخلافه فيترك لأجلها العمل به، و يظهر من أنّ الخبر الواحد المعرّى عن القرائن السابقة إنّما يجب العمل به، و يظهر منه أنّ خبر الواحد المعرّى عن القرائن السابقة إنّما يجب العمل به إذا كان نقله مجمعا عليه و يكون مضمونه مما أفتى به العلماء.

و قال في كتابه العدة: فأما ما اخترته من المذهب يعني العمل بخبر الواحد، هو أنّ خبر الواحد إذا كان واردا من طريق أصحابنا القائلين بالإمامة، و كان ذلك مرويا عن النبي صلّى الله عليه و آله و الأئمة عليهم السّلام و كان ممّن لا يطعن في روايته و يكون سديدا في نقله، و لم يكن هناك قرينة تدلّ على صحّته ما تضمّنه الخبر، لأنّه إذا كان هناك قرينة تدلّ على صحّته ذلك باعتبار القرينة، و كان ذلك موجبا للعلم- و نحن نذكر [القرائن] فيما بعد، [جاز العمل بها؛]، و الذي يدلّ على ذلك إجماع الفرقة المحقّقة، فإنّي وجدتّها مجتمعّة على العمل بهذه الأخبار التي رووها في تصانيفهم و دونها في أصولهم لا يتناكرون ذلك و لا يتدافعونه. «۱»

ثمّ قال: فإن قيل: كيف تدعون إجماع الفرقة المحقّقة في العمل بخبر الواحد، و المعلوم من حالها الذي أنّها لا ترى العمل بخبر الواحد، كما أنّ المعلوم من حالها أنّها لا ترى العمل بالقياس.

قيل لهم: المعلوم من حالها لا ينكر و لا يدفع أنّهم لا يرون العمل بخبر الواحد الذي يرويه مخالفهم في الاعتقاد و يختصّ بطريقه. «۲»

قال المحقق: ذهب شيخنا أبو جعفر رحمه الله إلى العمل بخبر العدل من رواة أصحابنا، لكن لفظه و إن كان مطلقا فعند التحقيق يتبين أنّه لا- يعمل بالخبر مطلقا بل بهذه الأخبار التي رويت عن الأئمة عليهم السّلام و دونها لأصحاب، لا أنّ كلّ خبر يرويه إمامي يجب العمل به. «۳»

و قال المحقق الشيخ حسن في المعالم و ما فهمه المحقق رحمه الله في كلام الشيخ هو الذي ينبغي أن يعتمد عليه، لا ما نسبه العلامة

إليه من أنه يعمل بخبر الواحد مطلقاً. «۴»

وقال ابن إدريس في السرائر: قال السيد المرتضى: فإن قيل: أليس شيوخ هذه الطائفة قد عولوا في كتبهم في الأحكام على الأخبار التي رووها عن ثقاتهم، وجعلوها العمدة والحجة

(۱) العدة، ج ۱، ص ۱۲۶

(۲) العدة، ج ۱، صص ۱۲۷-۱۲۸

(۳) معارج الاصول (قم، مؤسسة آل البيت، ۱۴۰۳)، ص ۱۴۷

(۴) المعالم (قم، مؤسسة النشر الاسلامي)، ص ۱۹۸

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۴۲۵

في هذه الأحكام حتى رووا عن أئمتهم عليهم السلام فيما يجيء مختلفاً من الأخبار عند عدم الترجيح كله أن يؤخذ منه ما هو أبعد من قول العامة وهذا ينقض ما قدمتموه.

قلنا: ليس ينبغي أن ترجع عن الأمور المعلومه والمذاهب المشهوره المقطوعه عليها بما هو مشتبه ملتبس محتمل؛ وقد علم كل موافق ومخالف أن الشيعة الإمامية يبطل القياس في الشريعة من حيث لا- يؤدى إلى علم، وكذلك نقول في الأخبار الآحاد... قال: فأما أصحاب الحديث من أصحابنا فإنهم رووا ما سمعوا وحدثوا بما حدثوا به ونقلوا عن أسلافهم وليس عليهم أن يكون حجة وديلاً في الأحكام الشرعية ولا يكون كذلك؛ فإن كان في أصحاب الحديث من يحتج في حكم شرعي بحديث غير مقطوع على صحته فقد زلّ وذهل، «۱»... بل لا يقع مثل ذلك إلا من غافل وربما كان غير مكلف. «۲»

وقال المحقق في المعبر في بحث كفارة الجمع من كتاب الصوم في ردّ رواية عبد السلام الهروي: أن هذه الرواية لم يظهر العمل بها بين الأصحاب ظهوراً يوجب العمل بها، «۳» ويظهر منه عدم حجة خبر الواحد عنده إذا لم يظهر عمل الأصحاب به. ويظهر من ابن بابويه أيضاً في أوائل كتابه كمال الدين وتمام النعمة إنكار العمل بخبر الواحد إلا أنه قال في هذا الكتاب: والمتواتر هو المذاهب يرويه ثلاثة فصاعداً. وكثيراً ما يرد الرواية في كتاب من لا يحضره الفقيه بأنه تفرد فلان بروايته، وقد يكون ذلك الراوي ثقة إمامياً كما مرّ في الجواب عن الرواية الثامنة أنها طعن فيها بأنها تفرد به حريز عن زرارة، وكأنه لما كان كتاب حريز عنده متواترة لم يطعن في الرواية التي بينه وبين حريز.

وقال ابن الحاجب في مختصره في الأصول في بحث خبر الواحد: وأنكره الراضة.

والحاصل أن الظاهر من مذهب الأصحاب إنكار العمل بخبر الواحد سيما إذا لم يكن محفوظاً بالقرينة.

فإن قيل: أليس قد روى ثقة الاسلام محمد بن يعقوب الكليني روايات تدلّ على جواز العمل بخبر الواحد، فمنها ما رواه في الموثق عن عبيد بن زرارة قال: قال أبو عبد الله عليه السلام احتفظوا بكتبكم فإنكم سوف تحتاجون إليها؛ «۴» وإذا جاز العمل بالكتاب، [العمل] بخبر الواحد أولى. ومنها ما رواه بسنده عن المفضل بن عمر، قال: قال لى أبو عبد الله عليه السلام اكتب وبت علمك في إخوانك، فإن مت فأورث كتبك بنيك فإنه يأتي على الناس زمان هرج

(۱) في المصدر: فقد زلّ وزور.

(۲) رسائل المرتضى، ج ۱، ص ۲۱۰-۲۱۱؛ السرائر، ج ۱، ص ۴۹-۵۰

(۳) المعبر، ج ۱، ص ۶۶۸

(۴) الكافي، ج ۱، ص ۵۲

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۴۲۶

لا یأمنون فيه إلّا بكتبهم؛ «۱» و منها ما رواه عن محمد بن الحسن بن أبي خالد شينوله قال: قلت لأبي جعفر الثاني عليه السّلام جعلت فداك! أنّ مشايخنا رووا عن أبي جعفر و أبي عبد الله عليهما السّلام و كانت التقيّة شديدة، فكتبوا فلن ترو عنهم، فلمّا ماتوا صارت الكتب إلينا! فقال: حدّثوا بها فإنّها حق؛ «۲» و منها غير ذلك من الروايات أوردها في باب اختلاف الحديث و باب الأخذ بالسنة و شواهد الكتاب.

قلت: الجواب عن ذلك بوجه كثيرة ظاهرة، و لكن الحق جواز التّعبد بخبر الواحد العدل الإمامي، لكن بشرط اقترانه بقريته يورث قوّة الظنّ بصحّته، و الاقتران فيما ذكرت ظاهر؛ و الظاهر أنّ القرينة في هذا الزمان ليس إلّا عمل جماعة من الأصحاب كما نقل عن المحقق، و أمّا السابق فلها أنحاء و لهذا كان أكثر هذه الأخبار المتداولة عند السيد المرتضى رحمه الله و من يحذوا حذوه مقطوعا بها. قال في المعالم: الإنصاف أنّه لم يتّضح من حالهم - يعني الشيعة - المخالفة للسيد المرتضى، إذا كانت الأخبار يومئذ قريبة العهد بزمان لقاء المعصومين عليهم السّلام و كانت القرائن العاضد لها ميسرة، و لم يعلم أنّهم اعتمدوا على الخبر المجرد ليظهر مخالفتهم لرأيه فيه، و الله اعلم. «۳»

المقدمة الثانية في الإجماع

و هو عندنا عبارة عن اتفاق جماعة على أمر علم دخول المعصوم عليه السّلام فيهم أو تقريره لهم و هو قسمان: الأول: أن يحكم جماعة بحكم السامع دخول المعصوم فيهم، و لكن لم يتميّز شخصه عن غيره، و لا شكّ في أنّه حجة، و لكن هذا عزيز الوجود بل الظاهر عدم وقوعه في أحكامنا، إذ المعصوم عليه السّلام كان معلوما متميّزا شخصه عن غيره في كلّ زمان عند الشيعة.

الثاني: اتفاق جماعة من الشيعة على أمر علم من حال هؤلاء الجماعة أنّهم لا يتفقون عليه إلّا لما يصدر عن قدوتهم و إمامهم عليهم السّلام و لا شكّ في حجّيته أيضا، فإنّا إذا رأينا زارة مثلا أفتى بشيء و رأينا الفضيل بن يسار أفتى به، و رأينا محمد بن مسلم أيضا أفتى به، و رأينا يزيد بن معاوية بن العجلي أفتى به، فإنّه يحصل لنا من العادة علم قطعّي بأنّ هذا المفتي به ممّا صدر عن الإمام رحمه الله إذ نعلم من حال هؤلاء الجماعة أنّ واحدا منهم ليس ممن يفتي برأيه و بما لم يسمع عن إمامه فكيف باتّفاقهم؛ و من أنكر هذا فهو إمّا معاند أو خارج عن طبقة الإنسانية.

[ثم اعلم] أنّ الاطلاع على هذا القسم من الإجماع في غاية السهولة لقدماء أصحابنا إلى

(۱) الكافي، ج ۱، ص ۵۳

(۲) الكافي، ج ۱، ص ۵۳

(۳) معالم الدين، ص ۱۹۸ (قم، مؤسسة النشر الاسلامي)

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۴۲۷

قريب من زمان العلامة الحلي حيث كان كتب هؤلاء الرواة عندهم موجودة متواترة و فتاويهم عندهم معلومة، فلا تجتري بتكذيب من ادعى الإجماع على أمر بأنّه مما يتعدّر الاطلاع عليه، فإنّه فريّة بلا مريّة و لا تظنّ أنّه إذا ادعى جماعة من علماءنا الإجماع على أنّ هذا الادعاء إنّما بسبب تقليد أولهم من دون أن يطلع الباقون عليه بأنفسهم، فإن ذلك من بعض الظنّ و ليس إلّا من وسوسة الشيطان، فإنّه يزيتك لنفسك و يريك أنّه أشدّ فحوصا منهم و أدقّ فهما فلا يمكن أن يطلع هؤلاء على شيء و أنت لا تطلع عليه، أو يريك أن قول غير إمامك ليس حجّة عليك، فلا- تلتفت إلى قولهم و عليك بالروايات، خالفت فتاويهم أو وافقت، فإنّ هذا من غاية السفاهة و

الجهل؛ فإنّ خبر الواحد إذا لم يظهر العمل به لا دليل على حجّيته فكيف إذا ظهر عدم العمل به على ما مرّ و سيجيء إن شاء الله، بل لا يحصل الظنّ بمضمون هذا الخبر إلّا لمن ابتلى الإعجاب بالنفس و سوء الظنّ بالعلماء، عصمنا الله منه.

فإن قلت: فكيف الاطلاع على الإجماع في هذا الزمان؟ قلت: هو بالنقل؛ فإن كان الناقل من يجوز العقل كذبه فهو إجماع منقول بخبر الواحد، و إن كان جماعه يمتنع تواطؤهم على الكذب فهو المنقول بالتواتر، و لا تصغ إلى من يشكّ و يقول إن المتواتر شرط الاستناد إلى الحسن و الإجماع هو تطابق الاعتقادات فلا- يصير متواترا، لأنّ من الإجماع يحصل القطع بأنّ هذا المجمع عليه مما صدر من المعصوم و هذا يكفينا للعمل و لا يضّر احتمال التقيّة و غيرها كما في الخبر المتواتر بعينه من غير فرق أصلا، فتأمل.

[الدلائل على نفى الوجوب العيني] فهذا أو ان أن نشرع في الاستدلال على المطلوب و هو من وجوه:

الأول: أن صلاة الجمعة لو كانت واجبة عينا بمعنى أنها لم تكن مشروطة بوجود إمام أو نائبه لتواتر وجوبه كذلك، فلم يكن هناك اختلاف فيه بل اتفاق في عدمه، و لا يكفي أخبار الآحاد على تقدير ثبوته لأنه مما يتوقّر الدواعي عليه؛ و ما هذا سبيله لا يثبت بأخبار الآحاد على تقدير كونها حجّة أيضا لأنّ حجّتها مشروطة بحصول الظنّ بمضمونها و لا يحصل الظنّ بها فيما يتوقّر الدواعي على نقله و المدعى لحصوله مكابر؛ و لا يمكن ادعاء التواتر في الأخبار التي وردت في باب صلاة الجمعة بل و لا استفاضتها، إذ ليس هناك خبر يتوهم إمكان الاستدلال به سوى ما أوردناه من الأخبار العشرة الصحيحة الطرق، و السبعة الأولى منها مشتركة بحسين بن سعيد، فهي في حكم رواية واحدة، و زرارة أيضا مشترك في عدّة منها؛ و في صحّة الرواية الثامنة نظر؛ و ابن محبوب أيضا مشترك بين عدّة منها؛ و أيضا كما أن نقص عدد التواتر في أول السند و وسطه مضّر بالتواتر فكذا في آخره؛ مع أنّها لم يروها غير المشايخ الثلاثة؛ فإن كان قولهم يفيد العلم فليس من باب التواتر بل من باب الآحاد المحفوفة

دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۴۲۸

بالقرائن؛ و هذا على تقدير تسليم دلالتها على المطلوب؛ و الحاصل أنّ الصحيح من هذه الأخبار لا يبلغ أزيد من اثنين أو ثلاثة على تقدير صحّة الثامنة.

الثاني: إنّ وجوب الجمعة عينا بالمعنى المذكور مع الحكم بعدم جواز جمعيتين في فرسخ واحد، مما لا يجتمعا، و الثاني ثابت، بيانه أنّه إذا كان في بلد عدّة ممّن يتّصف بشرائط إمامة الجمعة و أراد كلّ منهم أن يحضر الباقي عنده ما هو جبلي الإنسان، يصير هذا مثال الفتنة، و مظهر الخصومة، و تفریق الكلمة، و لا يرفع إلّا بوجوب الحضور عند واحد معين و لا يكون هذا إلّا بإمام أو منصوص منه؛ إذ ظاهر أنّ وجوب الحضور عند واحد غير معين لا يرفع هذا النزاع؛ فليتأمل.

الثالث: الأصل عدم الوجوب العيني بالمعنى المذكور حتى يثبت، و لا دليل، لما يتنا من ضعف متمسك الخصم؛ و هذا الجواب هو الباعث لتأخير هذا الفصل عن الفصل السابق.

الرابع: ادعاء الإجماع من جماعه يحصل العلم القطعي بقولهم على عدم العييّة في زمان الغيبة؛ و قد عرفت إمكانه و إمكان الاطلاع عليه، و عدم الدليل على حجّية أخبار الآحاد إذا لم يظهر العمل بها بين الأصحاب.

فإن قلت: كلّ واحد من هؤلاء المدّعين ربما يدّعي إجماعا و يعلم بعد الفحص أنّه أخطأ في ادّعائه فيكون الكلّ كذلك، قلت: هذا من قبيل ما أورده الشمسية على إفادة التواتر للعلم بإمكان الكذب في حق كلّ واحد منهم، و الكلّ كذلك؛ و أيضا لو كان ظهور خطأ مدّعي دليلا- موجبا لترك العمل بكلّ دليل ادّعاه، يلزم طرح الروايات بأسرها، إذ كثيرا ما يدّعي ابن بابويه صحّة روايه يظهر بعد الفحص خطأه في دعواه بمعنى عدم عمل غيره بها؛ و ظهور الخطأ في الإجماع أيضا على هذا النحو؛ و كذا الشيخ الطوسي و غيره من المحدّثين؛ و أي فرق بين أن يدّعي أحد أنّ هناك إجماعا على هذا الحكم أو روايه صحيحة دالة عليه حتى يكون ظهور الخطأ في الأوّل موجبا لترك جميع ما يدّعيه من الإجماعات و إن لم يظهر خطأه و لا- يكون ظهور الخطأ في الثاني كذلك، و هل ادعاء الإجماع إلّا ادعاء نصّ أو تقرير من المعصوم مع زيادة. و توهم الإرسال في الإجماع قد دفعناه ببيان إمكان الاطلاع لكلّ أحد عليه ما

دام كتب أصحاب الأئمة باقية. و كان توهم عسر الاطلاع على الإجماع إنما نشأ من الخلط بين الإجماع على طريقتنا و الإجماع على طريقة العامة أو من الغفلة من القسم الثاني من الإجماع مع أنه هو الذي يدعيه فقهاؤنا- رضوان الله عليهم- في كتبهم الفقهية. و الحاصل أن الإجماع المنقول بخبر الواحد حجة فكيف إذا كاد أن يتواتر، و اقترن بما يوجب الجزم، فإن نقله الإجماع و هم الشيخ الطوسي، و ابن إدريس، و المحقق، و العلامة، و الشهيدان، و المحقق الشيخ على اقترن نقلهم بموافقة باقي العلماء لهم في الفتوى، و هذا مما يوجب القطع بصحة نقلهم؛ و ليس في أدلة الخصم على تقدير التسليم إلا السكوت عن ذكر دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۴۲۹

شروط الإمام و إنما يتمسك بالاصل و الإطلاق بل العموم أيضا مما لا يمكن أن يصير معارضا لدليل شرعي و هو الإجماع المتواتر أو المحفوف بالقربنة فضلا عن أن يتقدم عليه؛ و لا- يذهب عليك أن محل النزاع اشتراط هذه الصلاة بالسلطان العادل أو نائبه لا الوجوب العيني لصلاة الجمعة، فهذا ترى المشترطين يقطعون بوجوب صلاة الجمعة عينا من غير نقل خلاف.

[اطلاق لفظ الإمام على السلطان]

ثم يذكرون في الشرائط، السلطان، على أن اشتراط الإمام وارد في عدة من الروايات مثل قول الصادق عليه السلام «أحدهم الإمام» و قوله عليه السلام «الإمام و قاضيه» الخ، و قول النبي صلى الله عليه و آله «من ترك الجمعة في حياتي أو بعد مماتي و له إمام عادل فلا جمع الله شمله» الخ، و غير ذلك.

و الظاهر من الإمام السلطان، و هو الشائع المتبادر من الروايات كلها في غير صلاة الجماعة للقربنة يظهر لمن تتبع روايات أصول الكافي، و روايات الجهاد، و روايات تقسيم الأئمة إلى أئمة الجور و أئمة العدل، و الإمام الوارد في كلام أمير المؤمنين عليه السلام في نهج البلاغة، و الروايات الواردة في القضاء و الحكومة، و الأئمة الواردة في القرآن كقوله تعالى ﴿فَاتَّبَعُوا أَئِمَّةَ الْكُفْرِ﴾ (۱) و قوله ﴿جَعَلْنَاهُمْ أَئِمَّةً يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا﴾ (۲) و قوله ﴿إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا﴾ (۳) و غير ذلك.

و في كلام الفقهاء أيضا لم يطلق الإمام إلا على السلطان في غير صلاة الجماعة؛ قال الكليني «باب أن الحكومة إنما هي للإمام» ثم أورد الروايات المتضمنة أن الحكومة إنما هي للنبي أو الوصي؛ و على بن بابويه «(۴) و ابنه محمد «(۵)»- رضوان الله تعالى عليهما- ذهبا إلى أن الاعتكاف لا يصح إلا في المساجد الأربعة أو الخمسة مستندا بما ورد أن الاعتكاف لا يصح إلا في مسجد يصلي فيه إمام عادل جماعة. و قال المفيد رحمه الله: و قد روي أن الاعتكاف لا يصح إلا في مسجد صلى فيه نبي أو وصي؛ «(۶)» و أراد بالرواية، الرواية المشتملة، على الإمام العادل؛ و قد مرّ كلام ابن أبي عقيل، و السيد المرتضى، و الشيخ، و غيرهم، حيث أطلقوا الإمام و أراد به

(۱) التوبة: ۱۱

(۲) الانبياء: ۷۳

(۳) بقره: ۱۲۴

(۴) فقه الرضا، ص ۱۹۰ (مشهد، مؤسسة آل البيت، ۱۴۰۹)

(۵) المقنع، ص ۲۰۹ (قم، مؤسسة الامام الهادي، ۱۴۱۵)

(۶) المقنعة، ص ۳۶۳ و بنگريد: الانتصار، ص ۱۹۹: و مما انفردت به الامامية القول بأن الاعتكاف لا ينعقد إلا في مسجد صلى فيه إمام عدل بالناس الجمعة، و هي أربعة مساجد: المسجد الحرام، و مسجد المدينة، و مسجد الكوفة و مسجد البصرة.

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۴۳۰

السلطان العادل؛ بل عند العامة أيضا كذلك؛ فإنهم لما احتجوا على فرقة منهم ذهبوا إلى عبيته الجمعة و عدم اشتراطها بالسلطان بأن

الروایات بعضها مقيّد بالإمام وقاعدة الجمع تقتضى حمل المطلق على المقيّد، لم يجابوا بعدم ظهور الإمام في السلطان بل أجابوا بتحقيق دليل عدم الاشتراط، وهو صلاة عليّ عليه السّلام عند حصر عثمان. بل ظاهر كلام أهل اللّغة أيضا ذلك، إذ ذكروا أنّ الإمام هو المقتدى، والمقتدى على الإطلاق هو الإمام؛ وإمام الجماعة كإمام الخيطة والكتاب والبناء لا يطلق عليه الإمام بقول مطلق فلا تغفل.

فصل في ذكر عبارة جمع من الفقهاء

و توهم الخصم أنهم قالوا بالوجوب العيني بالمعنى المذكور، وهم ثلاثة: الشيخ المفيد و ابو الصلاح الحلبيّ و القاضي ابو الفتح الكراچكي، و توهمه من عبارة الشيخ رحمه الله في الخلاف أو من عبارة غيره، بطلانه أظهر من أن يحتاج إلى البيان. قال المفيد رحمه الله في كتاب الإشراف - على ما في المدارك:

باب عدد ما يجب به الاجتماع في صلاة الجمعة: و عدد ذلك ثمانى عشر خصلة: الحرّيّة، و البلوغ، و التذكير، و سلامة العقل، و صحّة الجسم، و السّلامة من العمى، و حضور المصر، و الشّهادة للنداء، و تخلية السرب، و وجود أربعة نفر مما تقدّم ذكره من هذه الصفات، «١» و وجود خامس يؤمّمهم له صفات يختصّ بها على الإيجاب: ظاهر الإيمان [و العدالة] و الطهارة في المولد من السفاح و السلامة من ثلاثة أدواء: البرص و الجذام و المعرة بالحدود المشينة لمن اقيمت عليه في الإسلام، و المعرفة بفقهِ الصلاة، و الإفصاح بالخطبة و القرآن، و إقامة فروض الصلاة في وقتها من غير تقديم و لا تأخير عنه بحال، و الخطبة بما يصدق فيه من الكلام. فإذا اجتمعت هذه الثمانى عشر خصلة وجب الاجتماع في الظهر من يوم الجمعة على ما ذكرناه، و كان فرضها على النّصف من فرض الظهر للحاضر في سائر الأيام، «٢» انتهى.

قال في المدارك: و ظاهره عدم الفرق بين الأزمان و أنّ الوجوب مع اجتماع هذه الخصال عينيّ على كافّة الأنام. قريب منه عبارته في المقنعة «٣» أيضا، و زاد فيها معتقدا للحق بأسره، صادقا في خطبته؛ «٤» انتهى. و الإنصاف أنّ ظاهر كلامه الوجوب العينيّ مطلقا على ما قاله في المدارك إلّا أنّ نقل

(١) در چاپی: و وجود اربعة نفر بما يأتي ذكره من هذه الصفات.

(٢) الإشراف، ص ٢٤-٢٥ (المطبوع في سلسلة مؤلفات الشيخ المفيد، ج ٩)

(٣) المقنعة، ص ١٦٣-١٦٤

(٤) مدارك الاحكام، ج ٤، ص ٢٤

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ٤٣١

الإجماع على عدم العينيّة في زمان الغيبة، من جماعة من فحول العلماء، ممّا يستنكره العقول غاية الاستنكار، مع مخالفة قدوة مثل المفيد؛ فالظاهر أنهم سمعوا منه مشافهة، و علموا من تصانيفه الأخر التي اندرست في هذا الزمان؛ فإنّ أكثر تصانيفه لم يبق إلى زماننا هذا.

و أيضا يمكن أن يكون المراد من الشرائط التي شرطها في إمام الجمعة أنّ النائب الذي ينصبه إمام الأصل يجب أن يتحقق فيه هذه الشرائط؛ فإنّ من تتبّع الفروع الفقهيّة يظهر عليه أنّ الفقهاء كثيرا ما يقولون يجب على الإمام أن يفعل كذا و أن لا يفعل كذا حتى أنّ صاحب المدارك كثيرا ما يعرض عن الاستدلال على مثل هذا و يقول: إنّ الإمام أعلم بما يجب عليه و ما ينبغي له؛ و لما كان إذن الإمام أمرا معلوما لم يلتفت إلى اعتباره كما لم يلتفت إلى ذكر إمام الأصل لذلك.

و أيضا يمكن أن يقال: طوى ذكر الإمام و نائبه للتقيّة و ذكر صفات لا يكاد يعلم تحقّقها في غير إمام الأصلي و نائبه من صدقه فيما

يقول في خطبته من المواعظ و الزهد في الدنيا و اعتقاده للحق بأسره و غير ذلك.

و أيضا لما اختار الوجوب بخمسة نفر لا يبعد أن يكون مراده الوجوب التخيري كما هو رأي تلميذه الشيخ الطوسي رحمه الله. [قال] أبو الصلاح الحلبي: و لا ينعقد الجمعة إلا بإمام الملة أو منصوب من قبله أو من يتكامل له صفة إمام الجمعة عند تعذر الأمرين و إذا تكاملت هذه الشروط انعقدت جمعة و انتقل فرض الظهر من أربع ركعات إلى ركعتين بعد الخطبة و تعين فرض الحضور على كل رجل بالغ حر سليم مخلي السرب، حاضر بينه و بينها فرسخان فما دونهما و يسقط فرضهما عن عداه؛ فإن حضرها تعين عليه فرض الدخول فيها جمعة. (۱)

و فيه ما مر في كلام المفيد. رحمه الله و أيضا يمكن أن يكون قوله «و إذا تكاملت هذه الشروط» إشارة إلى وجوب الجمعة لا شروط انعقادها و جواز فعلها على الوجوب التخيري؛ فينبغي ملاحظة كلامه رحمه الله.

[قال] القاضي ابو الفتح الكراچكي: و إذا حضرت العدة التي يصح أن تعقد بحضورها الجماعة يوم الجمعة و كان إمامهم مرضيا متمكنا من إقامة الصلاة في وقتها و إيراد الخطبة على وجهها و كانوا حاضرين آمنين ذكورا، بالغين، كاملي العقول، أصحبا و جبت عليهم فريضة الجمعة و كان على الإمام أن يخطب بهم خطبتين و يصلّي بهم بعدها ركعتين؛ (۲) انتهى. و هذه العبارة أيضا مثل سابقته في ظهور الوجوب العيني منها، و الكلام فيها كالكلام في

(۱) الكافي، ص ۱۵۱

(۲) مدارك الاحكام، ج ۴، ص ۲۴؛ ذخيرة المعاد، ج ۲، ص ۳۰۸؛ الحدائق الناضرة، ج ۹، ص ۳۸۱

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۴۳۲

سابقتها، مع إمكان أن يقال: الإمام المرضي لصلاة الجمعة لا يصدق على غير الإمام و نائبه، و كذا مورد الخطبة على وجهها؛ فيمكن أن يكون إشارة إليهما؛ مع أن هذا الرجل ليس ممن يضّر مخالفته بما ادّعوه من الإجماع و ليس في تعدادهم. و قد أسند بعض القول بالوجوب العيني إلى ثقة الاسلام محمد بن يعقوب الكليني رحمه الله و إلى رئيس المحدثين محمد بن بابويه القمي رحمه الله حيث قال: «الأول باب وجوب الجمعة، و على كم تجب» و أورد بعض ما مضى من الأخبار. و كذا الثاني في الثاني و أنه وصف في كتابه المقنع مذهب الإمامية و عدّ منه صلاة الجمعة؛ فانظر إلى هذا الاستناد و العصبية، و هل عبارتهما إلا عبارة الحديث، و هل شك أحد في وجوب الجمعة إذا كانت جمعة و أنّها مذهب الإمامية.

و أيضا فإنّ هذه الأخبار قد أوردها أكثر الفقهاء كالمحقق و العلامة و غيرهما، و استدّلوا بها على المطالب؛ فلو كان مجرد الاعتقاد بصحة هذه الأخبار يستلزم القول بالوجوب العيني بالمعنى المذكور، لينبغي إسناده إلى هؤلاء الفقهاء أيضا، مع أنهم صرّحوا بعدمه.

[الكلام حول الوجوب التخيري]

إشارة

قد ظهر مما مرّ انتفاء الوجوب العيني في صلاة الجمعة في زمان الغيبة و نحوه، و لكن هل يجوز فعلها حينئذ و يسقط بها صلاة الظهر أو لا؟ و على الأول هل يشترط في انعقادها وجود الفقيه المستجمع لشرائط الحكم و الإفتاء أو لا؟ فها هنا مقامان:

[المقام الأول] في جواز فعلها حال الغيبة

و هو المشهور بين المتأخرين من أصحابنا، و استدّلوا عليه بما مرّ من قول أبي عبد الله عليه السلام لزرارة «إنما عنيت عندكم»؛ و قد مرّ

فی الروایة السابعة، و من قول الباقر علیه السلام لعبد الملک «صلّوها جماعة» یعنی الجمعة، و قد مرّ فی آخر الروایات المذكورة؛ و من قول الباقر علیه السّلام «إذا اجتمع سبعة و لم یخافوا أمهم بعضهم و خطبهم»؛ و بالروایة الرابعة، فإنّ الظاهر من التّحیث الاستحباب. و کذا من الروایة عبد الملک، لأنّ ظاهرها أنّ الإنسان لا ینبغی أن یرجى من الدنیا و لم یکن صلّى هذه الفریضة یعنی صلاة الجمعة الّتی فرضها علی نبیّه صلّى الله علیه و آله و من یحذو حذوه؛ و کذا من الروایة الأخریة و الرابعة لأنّ الجملة الخبریة ظاهرة فی الاستحباب.

قال الشیخ الطوسی رحمه الله فی المصباح: و یرجى فی زمان الغیبة و التّقیة بحیث لا ضرر علیهم إذا اجتمع المؤمنون و بلغوا سبعة نفر أن یرجى الجمعة رکعتین بخطبة؛ فإن لم یکن من یخطب صلّوا أربعاً، و روى ابن أبی عمیر عن هشام عن أبی عبد الله علیه السّلام: قال إننی لأحبّ للرجل

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۴۳۳

أن لا یرجى من الدنیا حتى یرتفع و لو مرّة واحدة، و أن یرجى الجمعة فی جماعة. «۱» و الظاهر صحّة الروایة و دلالتها علی الاستحباب الّذی ادّعاه رحمه الله ظاهرة.

و یشکل بما مرّ و یرد علی هذه الأدلّة من أنّ الظاهر ثبوت الإجماع علی اشتراط هذه الصلاة بالإمام و نائبه بل یمکن القطع بالإجماع عند حضور الامام علیه السّلام؛ فثبوت أنّ هذه الحقیقة ممّا یقع علی نحو آخر فی زمان الغیبة، ممّا یرتفع الدلیل.

و بعد تسلیم، أنّ لهذه الروایات دلالة علی أنّ إذن عام لمن تمکن من الخطبتین، لا دلالة لها علی جواز فعلها فی زمان الغیبة؛ إذ ظاهر أنّ صلاة الجمعة أمر یرتفع بالنبى و الإمام، و توابهما كالقضاء و الجهاد، و إقامة الحدود، و غیرها؛ فإنّ عدم جواز تصدّى شیء من هذه الأمور فی حین سلطنة الإمام العادل لغيره إلّا بإذنه، من أجلی الضروریات المجمع علیها.

و یؤیّد ما رواه الباقر علیه السّلام عن علیّ علیه السّلام إذا قدم الخلیفة مصرًا من الأمصار جمّع بالناس، لیس ذلك لأحد غیره، «۲» و قد أجمعوا علی الإفتاء بمضمونها و بأنّه لا یجوز للإمام الاستخلاف فیها مع حضوره و تمکنه. و نضمّ إلى هذه المقدمة أنّ ما یفعله الإمام بالإمامة و الرئاسة إنّما یرتفع إلى زمان إمام آخر بعده إلّا ما دلّ علی عمومه كالقضاء؛ و لم یقع من صاحب الأمر علیه السّلام الإذن العام فی صلاة الجمعة.

و قد یرتفع علی الجواز بما ورد من الروایات من قولهم علیهم السّلام «فإنّی قد جعلته علیکم حاکماً» فی مقبولة عمر بن حنظلة و صحیحة أحمد بن عائد المذكور فی أوّل کتاب القضاء من الفقیه «۳» و غیرها؛ إذ ثبت بهذا أنّ الفقیه نائب الإمام و منصوب من قبله، و کلّ منصوب من قبله یجوز له صلاة الجمعة.

و فیه أنّ غایة ما یمکن فهمه من ظاهر هذه الروایات النیابة فی الفتوى، و قطع النزاع بین الناس لا فی کلّ الأمور؛ و لما ظهر علی جماعة ممّن قال بالتخیر ضعف التمسک بالروایات السابقة، التجئوا إلى هذه الطریقة من الاستدلال، و لهذا اعتبروا وجود الفقیه فی صلاة الجمعة كما سیجىء؛ و بعد فالمسألة محلّ تأمل و توقّف.

المقام الثانی فی اعتبار الفقیه علی تقدیر القول بالجواز و عدمه

و ظاهر جماعة اعتباره، و صرح الشهید به فی الدروس «۴» و اللمعة «۵» و فی شرح الإرشاد «۶» و

(۱) مصباح المتهدج، ص ۳۶۴

(۲) طوسی، التهذیب، ج ۳، ص ۲۳، ش ۸۱

(۳) کتاب من لا یحضره الفقیه، ج ۳، ص ۲: قال ابو عبد الله علیه السّلام: إیّاکم أن یحاکم بعضکم إلى أهل الجور، و لکن انظروا إلى

رجل منكم يعلم شيئا من قضايانا فاجعلوه بينكم، فإنّي قد جعلته قاضيا فتحاكموا إليه.

(۴) الدروس، ج ۱، ص ۱۸۶

(۵) اللمعة الدمشقيّة، ص ۱۵

(۶) غايه المراد، ج ۱، ص ۱۶۶

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۴۳۴

الذكري أجاب عن دليل المحرّم بقوله «ثمّ نقول الفقيه منصوب من قبل الإمام لوجوب الترافع إليه» (۷)، و قال أبو الصلاح «لا ينعقد الجمعة إلّا بإمام الملة أو منصوب من قبله أو من يتكامل له صفات إمام الجمعة عند تعذّر الأمرين» (۸)، و قال العلامة رحمه الله بعد ذكره: ففي هذا الكلام حكمان؛ الأوّل فعل الجمعة في غيبة الإمام مع تمكّن الفقهاء من إقامتها و الخطبة، و هو صريح في حمل كلام أبي الصلاح على اعتبار الفقيه؛ و قال هو أيضا في جواب الخصم: و أيضا فإنّا نقول بموجبه، لأنّ الفقيه المأمون المنصوب من قبل الإمام؛ الخ. و قال المفيد رحمه الله في المقنعة في باب الأمر بالمعروف و النهي عن المنكر: و للفقهاء من شيعة الاثمة عليهم السلام أن يجتمعوا بإخوانهم في الصلوات الخمس و صلاة الأعياد و الاستسقاء. (۹) و قال سلار: و لفقهاء الطائفة أن يصلّوا بالناس في الأعياد و الاستسقاء، فأما الجمع فلا؛ (۱۰) فاعتبر في العيدين مع اشتراكهما مع الجمعة في دليل الوجوب و اعتبار الإمام و غيرهما.

و قال في التذكرة: و هل للفقهاء المؤمنين حال الغيبة و التمكّن من الاجتماع و الخطبتين صلاة الجمعة؟ أطبق علماؤنا على عدم الوجوب؛ لانتهاء الشرط، و هو ظهور الإذن من الإمام عليه السلام و اختلفوا في استحباب إقامة الجمعة، فالمشهور ذلك. (۱۱) فنسب اعتبار الفقيه إلى الشهرة.

و المحقق الشيخ على ادعى الإجماع على اعتبار الفقيه، (۱۲) و نسب توهم الخلاف فيه إلى الوهم و الغفلة؛ و لم يذكره الشيخ و جماعة، و قد عرفت مبنى خلافهم.

[الكلام في حقيقة الاجتهاد و شرائطها]

اشاره

و لمّا انجزّ الكلام في اعتبار الفقيه و المجتهد في هذا المقام، فعلينا أن نذكر حقيقة الاجتهاد و شرائطها على طريقنا فنقول و بالله التوفيق:

الاجتهاد في الاصطلاح استفراغ الوسع ممّن اتّصف بالصفات الآتية في تحصيل الظنّ بحكم الشرعيّ مما ثبت وجوب العمل به في الشرع، من الكتاب و السنّة و الإجماع و دليل العقل؛ فشرائط الاجتهاد و هي التي عبّرنا عنها بالصفات أمور:

(۷) الذكري، ج ۴، ص ۱۰۴-۱۰۵

(۸) الكافي، ص ۱۵۱

(۹) المقنعة، ص ۸۱۱

(۱۰) المراسم الشرعية، ص ۲۶۴

(۱۱) تذكرة الفقهاء، ج ۴، ص ۲۷، مسألة ۳۸۹

(۱۲) راجع رسالته في تحقيق صلاة الجمعة في هذه المجموعة.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۴۳۵

الأول: أن يعلم من اللّغة و معانى الألفاظ العربيّة ما يتوقّف عليه استنباط الأحكام من الكتاب و السنّة؛ و يدخل فى ذلك معرفة الصرف و النحو؛ و شرطية هذا ظاهر، لأنّ الكتاب و السنّة عربيّتان و لا يعلم الكلام العربيّ إلّا بمعرفة مفردات اللّغة و لو بالرجوع إلى أصل معتمد علم بالقرائن اعتباره و الاعتماد عليه كالصّحاح و غيره؛ و أيضا قد يتغيّر المعنى بتغيير هيئة الكلام بالرفع و النصب و الجرّ و تقديم المبتدأ و المفعول و غير ذلك؛ فلا بدّ من العلم بالنحو؛ و قد يفتر فهم المفردات إلى العلم باشتقاقها و الرجوع إلى أصلها و إعلالها إلى غير ذلك؛ فيحتاج إلى العلم بالتصريف.

فإن قلت: لا يحتاج إلى هذه العلوم بل يمكن ضبط معانى الكتاب و السنّة بالسماع من ثقات أولى معرفة يجزم العقل بصدقهم إذا اتّفقوا، قلت: هذا حسن لو اتّفق تحقّقه، لكنّه مجرّد فرض لا يكاد أن يقع له مصداق؛ و مع هذا يحتاج إلى حافظه قويّة لا يطرى عليها النسيان و هو ممتنع عادة.

الثانى: ما يعلم من القرآن قدر ما يتعلق بالأحكام بأن يكون عالما بمواقعها و يتمكّن عند الحاجة من الرجوع إليها و لو فى كتب الاستدلال.

فإن قلت: قد ورد أن القرآن إنّما يعلمه من خوطب به، يعنى النبىّ و الأئمّة عليهم السّلام و ذلك يقتضى أن لا- يمكن الاستدلال بالقرآن على شىء للرعيّة، قلت: القرآن اسم للجمله و حينئذ يكون المعنى أنّه لا يعلم مجموع القرآن أحد غير النبىّ و الأئمّة عليهم السّلام و هذا لا ينكره أحد منّا لأنّ فيه المتشابهات التى لا يعلمها إلّا الله و الرّاسخون فى العلم؛ و فى بالى أن ابن بابويه رحمه الله فى بعض مصنّفاته عقد بابا بإيراد الأخبار التى تدل على أن القرآن اسم للجمله و لكن المصطلح بين العلماء أن القرآن لفظ مشترك بين الكلّ و البعض؛ و على أىّ تقدير يتمّ المطلوب؛ و أيضا قد ورد فى الحديثين المتعارضين بأخذ ما وافق كتاب الله و طرح ما خالفه؛ و ذلك يقتضى فهم كتاب الله؛ و أيضا كثيرا ما يستدلّ الأئمّة عليهم السّلام بآيات القرآن على الناس، و ذلك يقتضى فهمهم إياها؛ و أيضا قراءة النبىّ صلّى الله عليه و آله القرآن على الناس عند نزوله يقتضى ذلك؛ و أيضا كتب قدماء أصحابنا مملوءة من الاستدلال على المسائل بآيات القرآن كمن لا يحضره الفقيه و الكافى فى أوّله و غيره؛ و هذا ليس محلاّ للاستدلال إذ هو من أجلى البديهيّات لكنى لما سمعت بعض الجهلة يقول ذلك أوردت بعض ما عسى أن يزيل جهله.

الثالث: أن يعلم من السنّة المطهّرة الأحاديث المتعلّقة بالأحكام، بأن يكون عنده من الأصول المصحّحة ما يجمعها و يعرف موقع كلّ باب بحيث يتمكّن من الرجوع إليها، إذا أراد الوقوف على ما هو بصدده.

الرابع: أن يعلم أحوال الرّواة فى الجرح و التعديل و لو بالمراجعة المعتمده فى الحديث و الرجال.

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۴۳۶

[ضرورة الفحص فى أحوال الرواية]

و زعم بعض أهل العصر أنّ هذا لا- يحتاج إليه، فيتمسّك تارة بأنّ أحاديث الكتب الأربعة يعنى الكافى و الفقيه و التهذيب و الاستبصار متواترة فلا يحتاج إلى ملاحظه السند.

و زعم من أشدّ حماقة منه بأنّ أحاديث كلّ كتاب كان مصنّفه من الإمامية كذلك، و لم يدر أنّ مناط التواتر أن يكون ذلك المتواتر مقطوعا به، و لا يكاد يكون شىء من أحاديث هذه الكتب كذلك فى زماننا هذا، نعم فى سالف الزمان كزمان المفيد و المرتضى و قبلهما يمكن أن يكون بعض هذه الأحاديث أو كثير منها متواترة، لقرب زمانهم من زمن الأئمّة عليهم السّلام و أمّا فى زماننا هذا فلا يكاد يوجد شىء من أحاديث الأحكام يكون نقلته فى كل طبقة ثلاثه؛ و لهذا كان الاحتياج فى السابق إلى أحوال الرواة أقلّ.

فإن قلت: هل يكفى عمل من لا يعمل إلّا بالمتواتر فى اثبات تواتر الحديث كالسيد المرتضى و ابن إدريس و من يحذو حذوهم أو شهادتهم بأنّ هذا الخبر متواتر؟

قلت: لا- يكفي؛ إذ ظاهر أنه لا يخرج بذلك من باب المظنون إلى المقطوع، غاية أن يكون متواترا منقولا لا بخبر الواحد، و حكمه حكم خبر الواحد.

و تارة يتمسك بأن هذه الأحاديث صحيحة فلا يحتاج فيها إلى الاطلاع على أحوال الرواة لأنه لأجل تميز الصحيح من غيره. أما الثاني فظاهر، و أمّا الأوّل فلأنّ ابن بابويه رحمه الله يقول في أول كتابه [من لا يحضره الفقيه]: إني لا أورد في هذا الكتاب إلّا ما أحكم بصحته و أفتى به و ما هو حجّة بيني و بين ربّي؛ و يقول ثقة الاسلام في أول الكافي الذي صنّفه لبعض إخوانه الذي شكى إليه أن امورا أشكلت عليه لا- يعرف حقائقها لاختلاف الرواية فيها و لا يجد بحضرته من يذاكره و يفاوضه ممّن يثق بعلمه، و أنه يجب أن يكون عنده كتاب كاف يجمع من جميع فنون علم الدين ما يكتفي به المتعلّم و يرجع إليه المسترشد و يأخذ منه من يريد علم الدين و العمل بالآثار الصحيحة عن الصادقين عليهم السلام و السنن القائمة التي عليها العمل و بها يؤدّى فرض الله و سنّة نبيه؛ قال مخاطبا له أنّ تميز الروايات المختلفة لا يمكن بالرأى بل بما أطلعه العالم عليه السّلام بقوله: «اعرضوها على كتاب الله، فما وافق كتاب الله فخذوه، و ما خالف كتاب الله فردّوه» (۱) و قوله عليه السّلام: «دعوا ما وافق القوم فإنّ الرشد في خلافهم»؛ (۲) و قوله عليه السّلام: «خذوا بالمجمع عليه، فإنّ المجمع عليه لا ريب فيه»؛ (۳) و نحن لا نعرف من جميع ذلك إلّا أقلّه، و لا نجد شيئا أحوط و لا أوسع من ردّ علم ذلك كلّ إلى العالم عليه السّلام و قبول ما وسع من الأمر فيه بقوله عليه السّلام «بأيّما

(۱) الكافي، ج ۱، ص ۶۹؛ التهذيب، ج ۷، ص ۱۹۳، ۲۷۵؛ الاستبصار، ج ۱، ص ۱۹۰

(۲) وسائل الشيعة، ج ۲۷، ص ۱۱۲

(۳) وسائل الشيعة، ج ۲۷، ص ۱۱۲

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۴۳۷

أخذت من باب التسليم وسعك» (۱) و قد يسّر الله و له الحمد تأليف ما سألت و أرجوا أن يكون بحيث توخيت فهمها كان فيه من تقصير فلم تقصّر نيتنا في إهداء النصيحة إذ كانت واجبة لإخواننا و أهل ملّتنا؛ (۲) انتهى. و هذا شهادة منه على صحّة أحاديث كتابه. و جوابه: منع شهادة هذين الشيخين بصحّة أحاديث كتابهما؛ فإنّ قول ابن بابويه «أفتى به و أحكم بصحته» مسامحة منه؛ فإنه كثيرا ما يورد في كتابه روايات يطرحها و كثيرا ما يورد فيه روايات متنافية لا- يمكن الحكم بصحتها و الإفتاء بها؛ و لو لا مخافة الإطّاب لأوردت طرفا منها؛ فالظاهر أنّ مراده الإفتاء و الحكم بالصحة لأكثر أحاديث كتابه بل هو صريح بأنّ تميز الصحيح و غيره لا يمكن إلّا بما أطلعه العالم عليه السّلام و صرح بأنّه هو لا يعرف الصحيح من غيره إلّا في قليل من الروايات المختلفة بقوله «و نحن لا نعرف من جميع ذلك إلّا أقلّه» و قوله «قد يسّر الله و له الحمد تأليف ما سألت» لا يدلّ على صحّة أخبار كتابه لأنه اعتذر أولا، و أيضا لم يسأل السائل أن لا- يكون في كتابه غير الأخبار الصحيحة بل سأل تصنيف كتاب يشتمل على الأخبار الصحيحة ليرجع إليه في أحكامه؛ فأجابه بمسئله و ذكر أسانيده مبالغا في عدم تركها أصلا لتمييز الصحيح عن غيره بالأسانيد أو بما رواه عن العالم عليه السّلام. و بعد تسليم شهادة كلّ منهما بصحّة أحاديث كتابه فليس ذلك حجّة على غيرهما، إذ ليس معنى قول الثقة «هذا الحديث صحيح» إلّا ظنه بصدوره عن المعصوم عليه السلام و لا يجوز لنا اتّباع ظننا فيما لا دليل عليه، فكيف في اتّباع ظنّ غيرنا.

فإن قلت: ما الفرق بين ما إذا قال الثقة «سمعت هذا الحديث من المعصوم» و بين ما إذا قال في حديث «رواه مجروح إني أظنه صدر من المعصوم»، قلت: الفرق ظاهر؛ إذ دلائل حجّية خبر الواحد تشتمل الأوّل دون الثاني، و أيضا اتّباع القرآن أولى من اتّباعهما؛ قال الله تعالى: **إِنْ جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَأٍ فَتَبَيَّنُوا** (۳) أو فتبّئوا؛ فأحاديث كتابهما إذا كانت الرواة مجروحين يجب الثبوت فيها بمقتضى الآية الشريفة و لا يخرجها عن مقتضى الآية شهادتهما بصحتها.

فإن قلت: إذا قال الفاسق كذا سمعت من المعصوم و قال عدل إن خبره صحيح، فيصير هذا الخبر حينئذ خبر العدل لا خبر الفاسق، فلا

يكون داخلا تحت قوله تعالى إِنَّ لِّجَاءِكُمْ فَاسِقٌ بَيِّنًا؛ قلت: هذا حقّ إذا كان السماع من المعصوم محتملا في حقّ هذا العدل أيضا و إن لم يكن كذلك، فالجائي بالنبأ والمخبر ليس إلّا الفاسق، و العدل ليس مخبرا، غاية أنه يشهد على

(۱) الكافي، ج ۱، ص ۶۶

(۲) الكافي، ج ۱، ص ۹

(۳) الحجرات: ۶

دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۴۳۸

نفسه بأنه قد حصل له الظنّ بصدق هذا الفاسق، فحينئذ إذا أخبر الفاسق يجب التثبت بمقتضى الآيه، و لا دليل على سقوط هذا الواجب بمجرد هذه الشهاده، فيكون حكم الوجوب باقيا، فيجب الرجوع في تصحيح خبره إلى الأمور الخارجة من الاطلاع على أحوال المخبر و في نحو ذلك.

فإن قلت: قولهم عليهم السّلام «اعرضوهما على كتاب الله، و دعوا ما وافق القوم، و خذوا بالمجمع عليه» ليس فيه ترجيح أحد الروايتين المشاقتين بحسب أحوال الرواة بل بما في هذه الروايات؛ قلت: كما أنه ليس فيه الترجيح بالراوى، كذلك ليس فيه الترجيح بشهادة عدل على صحّة أحدهما؛ فالترجيح بهذا على هذا التقدير اجتهاد باطل في مقابل النصّ بل النصوص؛ و الحق أنّ مرادهم عليهم السّلام من حصر، ترجيح الأخبار بما ذكروه من العرض على كتاب الله أو موافقة العامّة و عدمها أو الأخذ بالمجمع عليه، إنّما هو لأجل تمكّن الشيعة في ذلك الزمان من العمل بالأخبار القطعيّة الورد من المعصوم و ترك أخبار الآحاد بل هكذا سجيّتهم كما لا يخفى على المتتبع، و حينئذ فلا دخل للترجيح بحسب السّند لهم؛ و ذكر السّند عندهم إنّما هو لأقلّ حصول التواتر أو نحو ذلك؛ و قوله عليه السّلام «فإنّ المجمع عليه لا ريب فيه» لا يدلّ على تحقق الريب في ورود الآخر من المعصوم بل على الريب في حكمه في نفس الأمر، إذ ما ورد عنهم للتّقيّة لا يكاد أن لا يطّلع عليه أحد فلا يصير مجمعا عليه لجميع الشيعة أو مرادهم بالترجيح بما ذكروا إنّما هو إذا كان الترجيح بما ذكروه ممكنا و يكون الخبران متساويين في الصحّة، إذ ظاهر أنّ ما رواه القضاة لا يعارض ما رواه مثل ابن بابويه و الكليني، و لو لم يمكن الترجيح في هذه الحال بما ذكروا عليهم السّلام فلا بدّ من الرجوع إلى أحوال الرواة و غيرها من القرائن، و لهذا ضبط القدماء - شكر الله سعيهم - أحوال الرواة من الجرح و التعديل.

و يكفيك للاطلاع على بطلان و همك ذكر الكليني أسانيدهم بجمعها في جميع أحاديثه، و كذا جرح ابن بابويه و تعديله للرواة في كتابه و ذكره المشيخه في آخر كتابه؛ و لو كان حكمهما بصحّة أحاديث كتابهما كافيا في حقّ غيرهما لكان ذكر الإسناد و المشيخه عبثا لغوا بل يكفيهما أن يتركا أسانيدهما و يقولوا عذرا لهذا الترك أن شهادتنا تكفي لغيرنا في الحكم بصحّة أحاديث كتابنا. فظهر أنّهما لم يعتقدا ذلك و هذا ظاهر و الحمد لله.

و أيضا كثيرا ما يطرح ابن بابويه أحاديث من لا يحضره الفقيه و يقول إنّي لا أفتى به و لا أستعلمه مع أنّ هذا الحديث مذكورا في الكافي من غير جرح فيه، و كثيرا ما يفتى القدوتان الإمامان الشيخ المفيد و الطوسي رحمهما الله بخلاف الأحاديث المذكورة في الفقيه و الكافي مع أنّ أكثر أحاديث الأحكام ليس مذكورا في الكافي و الفقيه بل منهما بالنسبة إلى التهذيب من الأحكام خاصّة ليس إلّا قطرة من بحر؛ فظهر أنّ ما شهد أحد هؤلاء الفحول بصحّته كثيرا ما

دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۴۳۹

يشهد بعدم صحّته الآخر منهم، فلا بدّ في الترجيح من العلم بأحوال الرواة.

و بعد هذا كلّه، فالعلم بأحوال الرواة مما يحتاج إليه لأحاديث التهذيب و هذا القدر يكفينا في هذا المقام.

فإن قلت: نحن نحكم بما حصل لنا الظنّ بأنّه كلام المعصوم و مراده أو فعله أو تقريره، سواء كانت الروايه صحيحه أو لا، مسنده كانت أو مرسله، مضمرة كانت أو مقطوعه إلى غير ذلك، لأننا علمنا بالتتابع أنّ علماءنا السلف كانوا يعملون بما حصل لهم الظنّ بأنّه مراد المعصوم مطلقا و حينئذ فلا حاجة إلى العلم بأحوال الرواه.

قلت: هذا باطل من وجوه:

الأول أنّ النصوص الدالّة باطلاقها أو عمومها من القرآن و السنّه على التّهي عن اتّباع الظنّ مطلقا كثيره، بحيث لا تقبل التخصيص إلّا بقاطع، و الظنّ الحاصل للفقهاء عن آيات القرآن أو خبر العدل و الإجماع مما ثبت وجوب العمل به لا من حيث أنّه عمل بالظنّ و اتّباع له بل من حيث أنّه اتّباع للقرآن و الحديث و عمل بهما، فبالحقيقه ليس هذا داخلا تحت النصوص الناهيه عن اتّباع الظنّ، إذ هذا اتّباع الكلام المعصوم عليه السّلام لكن يكتفى في هذه النسبه أي في الحكم بأنّه كلام المعصوم حصول الظنّ الناشئ عن أخبار العدل بأنّه كلام المعصوم بناء على حجّيه خبر الواحد كما قالوا في الحكم بشهادة الشاهدين أنّه ليس حكما بالظنّ بل بما ثبت من الشرع اعتباره و هو شهادتهما؛ فهاهنا أيضا اتّباعا للظنّ بل لما ثبت شرعا وجوب اتّباعه و هو القرآن و السنّه المطهره، و أمّا فيما نحن فيه فظاهر أنّه ليس كذلك، إذ لم يثبت من الشرع وجوب اتّباع كل ما نسب إلى المعصوم حتى يقال أنّه ليس اتّباعا للظنّ بل لما ثبت اعتباره شرعا و هو المنسوب إلى المعصوم مطلقا بل ثبت عدم اعتباره لقوله «إِنْ جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَأٍ فَتَبَيَّنُوا» فلا يمكن جعل مجرد حصول الظنّ مناط الأحكام الشرعيّه.

و قولك أنّ السلف كانوا يعملون بما ظنّوا أنّه مراد المعصوم باطل بطلانا بيّنا:

أمّا أولا- فلائذ كثيرا من القدماء منعوا من العمل بخبر الواحد و علّوه بأنه لا يفيد إلّا الظنّ كالقياس و هو ممنوع في الشرع، فكيف يمكن نسبه العمل بالظنّ إليهم بل هذا فريه بلا مريه تظهر لمن تتبع كلام ابن إدريس و السيد المرتضى في كتبه الأصوليه كالذريعه و غيرها.

و أمّا ثانيا فلائذ الاطلاع على الإجماع على العمل بالمظنون إجماعا دخل فيه قول المعصوم أو تقريره تقرير رضاء مما لا سبيل إليه؛ غايته الاطلاع على أنّهم عملوا بما هو مظنون لنا، على أنّ علمهم ليس منقولاً- نقلاً- يفيد العلم إلّا في قليل من المسائل نادره، و ليت شعري كيف يحصل العلم بإجماع السلف على العمل بالمظنون أنّه مراد المعصوم مع أنّه لم

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۴۴۰

ينقل أحد من العلماء أنّ السلف كانوا يعملون بما يظنون أنّه من المعصوم، سواء كان الراوي عادلا أو فاسقا بل المنقول خلافه كما علمت؛ و ما ورد من العمل بالكتب و التوقيعات و بأخبار جماعه لم يثبت عندنا توثيقهم، لا يدلّ على عملهم بالظنّ إذ حصول القطع بالقرائن و نحوها في هذه المواضع متصوّر، و كذا أخبار الثقات فيها ممكن، و عدم ثبوت التوثيق عندنا لا يستلزم عدم ثبوته عندهم، بل ثبوت الفسق عندنا بشهادة عدل أو عدلين أيضا لا يستلزم انتفاء التوثيق عندهم كما لا يخفى، فكيف يمكن الحكم بمجرد هذا بأنهم كانوا يعملون بالظنّ مطلقا مع ورود النصوص بالتّهي عنه مطلقا و تصريح جمع من فحول العلماء بمنعه؛ نعم لا يبعد جواز العمل بروايه عمل بها عدلان فصاعدا مع عدم رادّ لها يعارض عملهما و لكن ليس عملا بالظنّ بل بما ثبت صحّته؛ فتأمل.

و الحق أنّ الروايات التي عمل بها السلف كانت عندهم متواتره أو صحيحه السند، و ما وقع من المجهولين أو المجروحين في سند هذه الروايات فإنّما هم من شيوخ الإجازة، و لهذا ترى ابن بابويه كثيرا يقدح في روايه بأنّه مما تفرّد به فلان كما مرّ من روايه حريز، مع أنّ ما بينه و بين ذلك الراوي ليس مثله في العدالة و الثبوت بل قد يكون مجهولا أو مجروحا لتواتر كتاب ذلك الراوي عنده و علمه بأنّ هذه الوسائط من مشايخ الإجازة، و لكن ليس لنا بمجرد تصحيح واحد منهم الحكم بصحّه مثل هذا؛ فإنّ ابن بابويه رحمه الله بما ردّ روايه مثل حريز بن عبد الله السجستاني مع ثقته و جلالته بأنّه متفرّد بها، فلنا أيضا [أن] نردّ ما يتفرّد هو بالحكم بصحّه اقتداء

به مع المعارضة.

الثاني: أنه لا يجوز أن يكون مجرّد الظنّ مناطاً للأحكام ما لم يكن ناشياً عما ثبت اعتباره شرعاً، إذ كثيراً ما يحصل هذا الظنّ بأسباب آخر مثل ميل النفس أو التعصب أو الحسد أو نحو ذلك، فإننا نرى جماعة يدعون وجوب شيء مثلاً و يتمشكون بأخبار لا يكاد يمكن الاستدلال على استحباب ذلك الشيء فضلاً عن وجوبه، و يدعون أنه حصل لنا الظنّ منها بأن المراد المعصوم ذلك الوجوب، و نرى جماعة أخرى يدعون عدم حصول ذلك الظنّ من أخبار آخر ظاهرة الدلالة على ذلك الوجوب، و نرى جماعة ممّن لهم رابطة بالفرقة الأولى يدعون مثل ادعائهم و نرى جماعة لهم ربط بالفرقة الثانية يدعون مثل ادعائهم، و يكفيك اختلاف علماء بلدين بعد اتفاق علماء كلّ بلدة لشيخهم كعلماء بصرة و كوفة، إذ ظاهر أنّهم كلّهم ليسوا بكاذبين في هذا الادعاء بل ليس حصول هذا الظنّ لهم إلّا لأجل أنّهم مع شيخهم، و نرى تلامذة شيخين مختلفين في مسأله، فرقة ظانّون بحكم مستنبط من مدرّكها، و أخرى ظانّون بعدمه بحيث يحصل الجزم بصدقهم في ادعائهم حصول الظنّ؛ و الحاصل أنّ سبب ميل النفس و العصبية و الحسد و نحوها لحصول الظنّ مما لا ستره بها و النفس قلّ ما تنفك عن شيء من هذه البواعث و الأسباب بل كثيراً يعتاد الإنسان بها بحيث يعتقد أنه ليس فيه

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۴۴۱

شيء من تلك مع أنه مملوّ منها يظهر ذلك لغيره، و إذا كان كذلك فكيف يمكن لمن له ورع و ديانة الاعتماد على ظنه ما لم يحصل عن حجة شرعية.

الثالث: أنه لو كان مجرّد الظنّ بأنه مراد المعصوم مناطاً للأحكام الشرعية لزم الهرج و المرج فيها، لما عرفت من اختلافه في الحصول لكثرة الأسباب و البواعث المحضلة له.

الرابع: أنه بعد تسليم ما ذكرت، لا يلزم عدم الاحتياج إلى العلم بأحوال الرواة؛ إذ هي أيضاً من جملته أسباب المحضلة للظنّ، بأن مضمون روايتهم مراد المعصوم؛ فتأمل.

[إمكان الفحص في حال الرواة]

فإن قلت: لا فائدة في تفتيش حال الراوي، لأنها ممّا لا يمكن الاطلاع عليها، إذ قد اختلف العلماء في الكبائر اختلافاً شديداً؛ فبعضهم يقول أنها سبعة، و بعضهم سبعون، و بعضهم أربعماتة، و بعضهم على أنّها إضافية تختلف بالنسبة، و بعضهم يكتفون بظاهر الإيمان في التعديل، فإذا عدّل عدل شخصاً فليس لنا حينئذ الاعتماد على تعديله ما لم نعلم اعتقاده في العدالة، و أنه موافق لاعتقادنا مع أنّ المعدّلين و الجرحين في زماننا محصورون في جماعة ليس مذهبهم في التعديل و الجرح معلوماً، و هم الكشي، و الشيخ ابو جعفر الطوسي، و النجاشي، و ابن الغضائري، و العقيقي، و ابن شهر آشوب، و العلامة، و ابن داود، و قليل من غيرهم؛ و قد صرح الشيخ في بعض كتبه بالاكْتفاء في التعديل بكون الراوي محترزاً عن الكذب و إن كان فاسقاً في أفعال جوارحه؛ و على تقدير العلم أيضاً بمذهب هؤلاء في التعديل يرد أنّهم لم يلاقوا المعدّلين بل اعتمادهم في الجرح و التعديل على غيرهم، و موافقة مذهبهم لمذهب ذلك الغير فيهما غير معلوم؛ و أيضاً بعض العلماء لا يكتفي في التعديل و الجرح بالواحد بل تعتبر التعدّد، و على هذا ينهدم أساس الحديث الصحيح في هذا الزمان بالكثيرة، إذ قلّ ما يوجد حديث كان جميع رجال سنده معدّلاً بتعديل اثنين من هؤلاء العلماء المعدّلين؛ و بتقدير وجوده، فقد مرّ أنّ اعتماد هؤلاء في التعديل و الجرح على غيرهم، فيحتمل أن يكون سبب تعديل جميع هؤلاء لراو واحد تعديل عدل واحد سابق عليهم، إذ ليس مذهبهم في اعتبار التعدّد و الواحدة في الجرح و التعديل معلوماً؛ مع أنّ الأغلب بناء بعض منهم في الجرح و التعديل على بعض آخر منهم.

قلت: الجواب من وجوه، الأول:

إنّ اختلاف في الكبائر لا يضّرنا لأنّ من تتبع كتب الرجال ظهر عليه أنّ القدماء كانوا يقدرحون في الراوي بأسباب لا يكاد يمكن

إثبات كونها معصية فضلا عن كونها كبائر، و كانوا يحتاطون في الحكم بالعدالة غاية الاحتياط، و لذا تريهم يقدحون في الراوى بأنه كان مخلطاً

دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۴۴۲

و بأنه كان يروى عن الضعفاء، و حكاية أحمد بن محمد بن عيسى مع أحمد بن محمد بن خالد البرقي و إخراج إياه من قم مشهورة؛ فحكمهم بالتعديل تعديل على كل مذهب.

الثاني أن الحق في التعديل الاكتفاء بالإيمان مع عدم الإعلان بالمعاصي، للروايات الصحيحة الدالة على قبول شهادة من لم يكن معروفًا بالفسق، و صحيحة ابن أبي يعفور (١) التي فهم منها المتأخرون ما اعتبروه في العدالة من المعاشرة و غيرها لا دلالة على مذهبهم بل الظاهر منها الاكتفاء في العدالة بكون الإنسان ساتر لعيوبه أي غير معلن بالمعاصي بشرط المحافظة على مواقيت الصلوات، و حضور الجماعات، فتأمل فيها جدا.

الثالث: الظاهر من حال هؤلاء العلماء المعدلين المطلعين على الاختلاف في الكبائر إذا عدّلوا شخصا أن يكون تعديلهم تعديلا على كل مذهب لعلمهم بأن اعتماد من تأخر عنهم على تعديلهم و إلّا يلزم التلبس فليتأمل فيه؛ و ما ذكرت من الإيراد على معتبري التعدد في الجرح و التعديل فهو إيراد واردا و لكن لنا عنه مندوحة لضعف مذهبهم في هذا الزمان؛ فتأمل.

[باقى شرائط الاجتهاد]

الخامس: أن يعرف مواقع الإجماع؛ لأنه أحد المدارك كما مرّ و يجيء، و للتحرز عن مخالفته في الفتوى؛ و قد عرفت إمكانه و إمكان الاطلاع عليه فلا تغفل؛ و هذا هو الباعث لاحتياج المجتهد إلى ممارسة الفروع الفقهية.

السادس: أن يعلم الناسخ و المنسوخ و أحكامها و كذا أحكام الأوامر و النواهي، و العموم و الخصوص، و الإطلاق و التقييد، و الإجماع و البيان، و ما يتعلّق بمقتضيات الألفاظ عرفا و لغة ممّا يتوقّف عليه فهم الخلاف؛ و هذا هو الباعث للاحتياج إلى علم الأصول إذ استعمال هذه المذكورات من غير هذا العلم ممّا يحتاج إلى تتبع تامّ لمواقع كلمات العرف و فطنه ثاقبة و قوّة قويّة قلّ ما يحصل لأبناء هذا الزمان؛ و استعمالها من علم الأصول أسهل إذ هي مستدلّ عليها في هذا العلم بتلاحق الأفكار، و هذا القسم أهمّ للفقيه من غير شرائط الاجتهاد إلّا تحصيل مداركه، و قد نبّه عليه جمع من المحققين.

السابع: أن يعلم شرائط البرهان و الحدّ، لامتناع الاستدلال من دونه إلّا من فاز بقوّة قدسيّة تغنيه عن ذلك.

الثامن: أن يعلم جملة من القواعد الكلامية، و توهم أنّ هذا ممّا يحتاج إليه للإيمان لا للاجتهاد فاسد، إذ كثير من المسائل الفقهية ممّا يتوقّف العلم بها إلى العلم بمباحث العدل مثل أنّه تعالى لا يفعل القبيح و لا يأمر به و غير ذلك ممّا يطول هذه الرسالة بيانه.

(١) كتاب من لا يحضره الفقيه، ج ٣، ص ٣٨

دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۴۴۳

التاسع: أن يكون له قوّة قويّة و ملكة نفسانية يقتدر معها على اقتناص الفروع من الأصول، و ردّ الجزئيات إلى قواعدها، و تقوية القوى، و تضعيف الضعيف، و الترجيح في موضع التعارض، و لا بدّ مع ذلك من ممارسة أهل الصناعة و ظهور الاستقامة على صفحات أحواله بينهم، فلا يجوز أن يقدم على القول على الله و رسوله و أمته - صلوات الله عليهم - بمجرد اعتقاده في نفسه فهم المراد و ظنّه سلوك نهج السداد، و مطالعة عبارات الأولين؛ و لنعم ما قال بعض المحققين أن خياطة ثوب و اصلاح طعام مع كونه من الأمور الحسية لا- يتم بدون التوقيف فما ظنك بالشريعة المطهّرة و من خفى عليه ذلك فليصغ إلى قوله عليه السّلام «خذوا العلم من أفواه الرجال» (١) و قوله «لا يغزّنكم الصحفيون». (٢)

و لا- تغتّر بجواز تجزى الاجتهاد، إذ المراد منه القدرة على الاستنباط فى بعض أبواب الفقه دون بعض، بعد العلم بالأمر المذكورة كلّها على الوجه المعتبر إن أمكن هذا الفرض؛ و إلى هذه الأمور المذكورة كلّها وقعت الإشارة بقوله عليه السّلام «و روى حديثا و عرف أحكامنا» إذ من أجلّ البديهيات أن معرفة الأحكام بدون ذلك ممتنع.

تتمه

أدلة الشرع أربعة: الكتاب و السنّة و الإجماع و دليل العقل. أمّا الثلاثة الأوّل فقد مرّ فى هذه الرسالة ما يكفيك العلم بوجود العمل بها، و يدخل فيها ما ثبت حجّيتها من المفهومات و هى مفهوم الشرط و الغايه و الصفة عند جمع؛ و الحصر و إنّما عند جمع؛ و العدد عند بعض؛ و مفهوم الموافقة بمنعيتها عند جماعة؛ إذ هذه كلّها من مدلولات كلام الشارع عند من قال بها فلا يمكن ردّها. و أمّا وجوب مقدّمه الواجب و تحريم ضدّ الواجب فالحقّ أنّهما عند من قال بهما ليس من مجرد دلالة اللفظ و لا من مجرد حكم العقل، بل منهما معا، كما يظهر عند تأمل أدلّتهم عليهما، و ليس هذا موضع ذكرها.

و أمّا القياس الذى نصّ على علته فهو عند من قال به قسم آخر من الأدلّة غير الأربعة المذكورة، و الأقرب رجوعه إلى أحد الثلاثة الأوّل أو إليه مع دليل العقل.

و أمّا دليل العقل فهو عندنا قسمان:

الأوّل: استصحاب النفي الأزلي؛ و يعبر عنه بأصالة براءة الذمّة و باستصحاب حكم العقل، و هو قسمان: أحدهما أصالة براءة الذمّة من حقوق الله تعالى ما لم ينصب دليلا ناقلا عنها

(۱) و مسائل الشيعة، ج ۲، ص ۱۳۲؛ بحار الأنوار، ج ۲، ص ۱۰۵

(۲) بحار الأنوار، ج ۲، ص ۱۰۵؛ مستدرک الوسائل، ج ۱۷، ص ۳۱۱

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۴۴۴

كأصالة براءة الذمّة من وجوب صلاة يومية زائدة على الخمس، و وجوب صوم بالأصالة سوى صوم رمضان، و وجوب الزكاة فيما عد الأجناس التسعة، و نحو ذلك، و يرجع إلى هذا أصالة الطهارة فى الأشياء، و الإباحة فى الأفعال، و الحلّ فى الأعيان مطلقا أو فى غير الحيوانات و نحو ذلك، و حجّية هذا ظاهر و مجمع عليه، و قد ورد التنصيص على بعض موارد من الشرع كقولهم عليهم السّلام «كلّ شيء طاهر حتى تعلم أنّه قذر»، «۱» و قولهم عليهم السّلام «كلّ شيء مطلق حتى يرد فيه نهى»، «۲» أى مباح، و قولهم عليهم السّلام «كلّ شيء منه حرام و حلال فهو لك حلال حتى تعرف الحرام بعينه فتدعه»، «۳» و قوله تعالى خَلَقَ لَكُمْ مَّا فِي الْأَرْضِ جَمِيعاً؛ «۴» و ثانيهما أصالة براءة الذمّة من حقوق الناس حتى ثبت شغلها؛ و حجّية هذا القسم أيضا ظاهر فيما إذا لم يحدث بين هذا الشخص و بين غيره ما يناسب شغل ذمّته؛ و أمّا إذا أحدث ذلك ففيه تأمل، كما إذا أحبس شخصا شاء مرضعه غضبا من مالكة فمات ولد تلك الشاة لأجل منعه من الرضاع أو منع شخص شخصا من ربط دابته فهربت فهلكت فإنّ أكثر الفقهاء حكموا بعدم ضمان الغاصب للولد فى الصورة الأولى و الدابة فى الثانية، لأصالة براءة الذمّة من حق المغضوب منه، و لم يرد فى الشرع أنّ ذلك يوجب شغلها، كذا استدلوا فى كثير من المسائل فى المعاملات؛ و الأولى أن لا يفتى الإنسان فى مثل هذه المسائل بشيء من النفي و الإثبات إلّا ما ورد فيه من الشرع نصّ.

الثانى: استصحاب حكم الشرع؛ و يعبر عنه باستصحاب الحال، و محله أن يثبت حكم فى وقت، ثمّ يجيء وقت آخر و لا يقوم دليل على انتفاء ذلك الحكم؛ فهل يحكم ببقائه على ما كان و هو الاستصحاب أم يفتقر الحكم به فى الوقت الثانى إلى دليل، فيه خلاف؛ الأكثر على الأوّل و نسب إلى المفيد و المرتضى و جماعة على الثانى. و الحقّ أن يقال ينبغى أن ينظر فى علّة ثبوت الحكم فى الوقت

الأول؛ فإن كان يثبت به الحكم مستمرًا من غير تفاوت فيه بين الأزمنة فحكم ثبوته في جميع الأزمنة إلى أن يتحقق ما يزيله كعقد النكاح ونحوه، وإن كان ثبوته به مما اختص بالزمان الأول فلا يثبت به الحكم في الزمان الثاني، و هذان القسمان ليسا من الاستصحاب في شيء وإن كان يثبت في الحكم مطلقًا، فإن حدث في الوقت الثاني ما ثبت منافاته للحكم في الحكم في الجملة، فالحق عدم جواز الحكم بثبوته في الوقت الثاني بمجرد الاستصحاب كالمتميم إذا دخل في الصلاة، ثم رأى المنافي أثنائها لأنه حكم بوجود معلول من دون العلم بعلمته وهو باطل؛ وإن لم يكن حدث في ذلك الوقت

(۱) التهذيب، ج ۱، ص ۲۸۴

(۲) كتاب من لا يحضره الفقيه، ج ۱، ص ۳۱۷

(۳) الكافي، ج ۵، ص ۳۱۳

(۴) البقرة: ۲۹

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۴۴۵

الثاني فالحق ثبوته في الوقت الثاني، لأنه راجع إلى القسم الأول؛ وإن كان الحكم أمرًا متعلقًا بشيء لا يمكن الانفكاك بينهما، فكل زمان علم تحقق ذلك الشيء حكم بتحقق ذلك الحكم، و كل زمان لم يعلم ذلك التحقق لم يحكم بهذا الحكم، لما مر من استحالة العلم بوجود المعلول مع الجهل بوجود العلة، سيما إذا كان المعلول مما لا يعلم وجوده إلا من وجود علته لا بالحس و نحو ذلك، فالاستصحاب لا يخلو من أحد هذه الأقسام الخمسة، و قد عرفت الحال في كل منها، و أن بعضها ليس من الاستصحاب، و يمكن إرجاع هذا التفصيل إلى ما اختاره المرتضى رحمه الله فتأمل.

إذا عرفت هذا ظهر عليك أن دليل العقل عندنا منحصر في هذين القسمين بأقسامها، و قد استدلل على بعض المسائل ببعض المدارك التي هي غير ما مر من الأدلة، مثل استحالة تكليف ما لا يطاق و نحوه، و لكنه قليل جدا منصوص من الشرع أيضا، فيرجع إلى الكتاب و السنة و لا ينافي كونه بحيث لو يرد به الشرع لحكم به العقل أيضا، و عد جماعة من العامة في أدلة العقل التلازم بين الحكمين من غير تعيين علمه، و إنما رجع إلى القياس، و شرع من قبلنا، و قد استدلل عليه ببعض آيات القرآن كقوله تعالى: **وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ وَالْعَيْنَ بِالْعَيْنِ** «۱» الآية؛ و جوابه أن حكم الشرع السابق إذا ذكره الشارع في مقام تمهيد شرعنا ساكتا عليه، يفهم منه ثبوته في شرعنا و لا يتوقف على حجية شرع من قبلنا، و عدوا منها أيضا الاستحسان و المصالح المرسله و نفى المدارك في الأحكام العدمية، و الأخير راجع إلى بعض أقسام الاستصحاب فتأمل؛ و لما لم يكن هذه الأمور عندنا أدلة، لم نتعرض لتحقيقها و تفصيل أقسامها.

تكملة [في رد مخالفات الاجتهاد]

قد ترى بعض أهل هذه العصر ينكر الاجتهاد و يذم المجتهدين من غير أن يتصور معنى الاجتهاد، إذ قد عرفت أن حقيقة الاجتهاد و هو تحصيل الظن ممن اتصف بشرائط الاجتهاد بحكم شرعي من الأدلة التي ثبت بالدليل وجوب العمل بها، فمنكر الاجتهاد إن قال أنه لا يجوز العمل بالأدلة الشرعية، فبطلانه من أجلى البديهيات بل هذا القائل ممن لا ينبغي عده من نوع الإنسان، إن هم إلا كالأنعام بل هم أضل سبيلا، إذ الحيوانات يعلمون وجوب اتباع أوامر الشرع و نواهيه.

و إن قال بعدم جواز العمل ببعض مدلولات الألفاظ كالمفاهيم، فبعد تسليم كونه محققا لا يلزم منه إنكار الاجتهاد.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۴۴۶

و إن قال بعدم جواز العمل بدليل العقلي، أعنى قسمي الاستصحاب؛ فمع ظهور بطلانه لما مرّ، لا يلزم أيضا نفى الاجتهاد، بل أنكر قسما خاصيا من الاجتهاد كما أن الشيعة أنكروا العمل بالقياس وغيره من أدلته العامية، فإنه لا يلزم منه نفى الاجتهاد بل هذا تقليد لمدارك الاحكام.

و إن قال بعدم جواز العمل بالقسم الثاني من قسمي الأول من الاستصحاب، فنحن معترفون به، و نقول أن الحكم و الإفتاء غاية الجراءة- تجاوز الله عنهم بمنه و وجوده.

و إن قلت: صحّة الاجتهاد يستلزم و جوب عمل المجتهد بظنه و وجوب تقليد العوام له، فيجب أن يكون الاجتهاد أمرا معلوما منضبطا مع أنه ليس كذلك إذ ليس هناك مرتبة معينة كان من فيها مجتهدا دون من دونها، إذ من شرائط الاجتهاد القوّة القويّة، و هي مختلفة غاية الاختلاف في الأشخاص.

و أيضا الاجتهاد عند القائل به واجب كفايّي، و الواجب الكفائي من لوازمه أن يستطيعه كلّ مكلف لترتب الإثم على كلّ مكلف بتركه، مع أن الاجتهاد ليس مما يتمكن منه إلّا الآحاد من الأذكياء.

قلت: مرتبة الاجتهاد ليس إلّا فهم معاني الروايات و الأخبار مع قوّة الترجيح و الجمع بينهما بما تقتضيه الطبع السليم و الفهم المستقيم، من تقوى القوى و تضعيف الضعيف، و الحمل على التقيّة و التدب و التخيير و نحو ذلك، و هذا أمر منضبط ۵ و ليت شعري كيف يحكم هذا القائل بأن الشخص الفلاني يعلم الحاشية القديمة و الشرح العسدي أو القواعد أو نحو ذلك، و يحكم على آخر بأنه لا يعلم ذلك مع أن العامية بالحاشية تستلزم حلّ عباراتها و تطبيق الأجوبة على الإيرادات و دفع الشكوك عنها بحسب الجهد، و قد يحكم على جماعة بالعامية بالحاشية مع ظهور أنهم ليسوا متفقين في حلّ جميع عباراتها و تطبيق الأجوبة و نحو ذلك.

و الحاصل أن العقل يجد مرتبة يصحّ منه الحكم بالعامية لمن كان في هذه المرتبة، و إن كان لها اختلافا ما، و ليس الاجتهاد أيضا بأزيد من حلّ الأحاديث و الجمع بين منافياتها بوجه لا- يستنكره العقول السليمة في الأغلب؛ و لا ينافي هذا وقوع الغلط في بعض الأحيان كما في الحكم بالعامية في مثل الحاشية و القواعد و أمثالهما من الكتب.

و لو قال قائل أنه لا يمكن وجود عالم بالحاشية القديمة أو القواعد أو نحوهما لعدم انضباط العامية بها لعدّه العلماء جاهلا و أسنوده إلى سخافة العقل.

و أما الجواب عن الثاني «۱» فأولا بمنع أنه واجب كفايّي بالنسبة إلى كلّ المكلفين، بل

(۱) هذا جواب عن عبارة «و أيضا الاجتهاد عند القائل به واجب كفايّي».

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۴۴۷

واجب كفايّي على كلّ من يتمكن منه، و لا ينافي ذلك اعتقاد كلّ شخص بنفسه أنه يتمكن منه إن اعتقد، نعم غاية إثم كل شخص باعتقاده حين الترك، و ثانيا بوجوب الاجتهاد على من يتمكن منه، و وجوب المعاونة على من يتمكن منها بمال أو اعطاء كتاب أو نحو ذلك، و المكلف حينئذ أكثر من الأول، و ثالثا لا يلزم أن كلّ مكلف متمكن منه إن بذل جهده و لكن لا يسعون فيه لعوائق طلب الدنيا أو لوجود من يجوز الاستيفاء منه و تقليده أو نحو ذلك، فالفعليّة للقليل لا التمكّن و القوّة؛ فتأمل.

و كان منشأ اشتباه هؤلاء مما ورد في الأخبار النهي عن القياس و الاجتهاد و حسبوا أن الاجتهاد هنا هو المصطلح بين الفقهاء، و لم يدروا أن الاجتهاد الوارد في الأخبار مقابل للعمل و الآثار، و هو العمل بالرأى المعبر عنه بالاستحسان في اصطلاح الحنفية؛ أو منشأ وهمهم أنهم لما رأوا في الكتب الفقهية مسائل كثيرة لم يكن دلالة ما رأوا من النصوص عليها ظاهرة ظهورا يدركه أفهامهم القاصرة و أذهانهم الفاترة، حسبوا أنه لا- مدرك لهذه المسائل، فذمّوا فحول العلماء و لم يدروا أن مصنفي هذه الكتب كلّهم مطبقون و

مصرّحون بأنّه لا يجوز الحكم و الإفتاء إلّا من أحد الأدلّة أی القرآن أو الأحاديث الصحیحة أو الإجماع أو الاستصحاب، و هل هذا إلّا جهل أو تجاهل، و کیف يتأتّى ممّن له أدنى تميز أن یظنّ بجماعه ینادون بأعلى صوت أن لا يجوز العمل فی الأحكام إلّا بأدلة خاصه أنّهم یعملون بغير هذه الأدلّة فی كتبهم الفرعیة و سیما بمثل المحقق؛ فإنّه أنکر ثبوت الإجماع فی أكثر مواقعه و أنکر حجیة الاستصحاب و حجیة القیاس المنصوص العله، و إنّما الدلیل عنده القرآن و الحدیث لا غیر، صرّح به فی كتب الأصولیه كالمختصر و غیره، فكیف یظنّ بمثله أنّه أفتی فی كتبه الفقهیة بمسائل لا دلیل علیها أصلا.

و نعم ما قال العلامة رحمه الله فی المختلف مشنعا علی ابن إدريس حیث شنّع هو علی الشیخ رحمه الله فی مسألة بأنّه أفتی فیها بمذاهب أهل الخلاف، إذ لا- دلیل عندنا علیها، قال: إنّ لقصور قریحته و فتور فطنه، «۱» لم یبلغ فهمه أن یدرک کیفیة دلالة هذا الدلیل علی هذه المسألة بعد أن یبین کیفیة دلالة روایة علی ما قاله الشیخ.

و قد ینسبون هؤلاء الجهلة و همهم إلى القدماء کابن بابویه و غیره حیث أنّهم لم یدرکوا فی كتبهم هذه الفروع الفقهیة و لم یدروا أنّه لا یلزم من عدم الذکر إنکار؛ فإنّ کل طائفة یشغلون بشیء، إذ فیہ نظام بقاء نوع الإنسان، فبعضهم یشغلون بجمع الحدیث، و بعضهم یشغلون ببيان مدلولات الأحادیث و هم الفقهاء، و بعضهم یشغلون بتحریر مسائل النحو، و بعضهم بالصرف، و هكذا؛ و لا یلزم من هذا أن یشغل کل طائفة منکرا لما یشغل به الطائفة

(۱) فی المختلف (۷/ ۴۹۷): و هذا يدل علی قصور قریحته و عدم فطنه.

دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۴۴۸

الأخرى، فإنّ الله تبارک و تعالی جعل بحکمه رغبة القدماء فی جمع الحدیث، إذ لو لم یجمعوا لاندرس بعد زمان الغیبة و جعل رغبة المتأخرین فی تحریر المطالب الفقهیة و الجمع بین الأخبار و الإفتاء بما یخالف العامیة و تقييد المطلق بالمقيّد، و تخصيص العام بالخاص، و هكذا إذ لو لم یفعلوا ذلك لتفرّق المذاهب تفرّقا غیر محصور؛ فإنّ بعض الأخبار يدلّ علی الجبر، و بعضها علی التشبیه، و بعضها علی جواز الخطأ علی الأنبياء، و بعضها علی عدمه، و بعضها علی غسل الرجلین فی الوضوء، و بعضها علی جواز الوضوء باللبن إلى غیر ذلك مما لا یحصی كثيرة، فلو لم یفعلوا ما فعلوا و اقتصروا علی مجرد نقل الأحادیث لم یکن ذلك فی مثل عصرنا هذا لبعده عن زمان المعصوم، و خفاء القرائن فیہ، مع أنّ ابن بابویه رحمه الله أيضا ربما ذکر فی الفقیه فتاوی من قبیل اجتهادات المتأخرین بل ما لم یفعله المتأخرون؛ أيضا یظهر ذلك لمن تأمل فی اختلافاته مع الفضل بن شاذان و یونس بن عبد الرحمن فی كتاب الموارث. و لیکن هذا آخر ما أوردناه فی هذه الرسالة.

و الحمد لله رب العالمین، و صلّى الله علی محمّد و آله أجمعین الطیبین الطاهرين المعصومین، و كتب بیده الفانیة مؤلفه الفقیر إلى الله ابن حاجی محمد البشروی الخراسانی عبد الله- تجاوز الله عنهما بمنه وجوده- و كان ذلك فی منتصف شهر شعبان المعظم من شهور سنة ثمان و خمسين بعد الألف [۱۰۵۸] من الهجرة النبویة علی مهاجرها ألف من السلام و التحيّة.

قد وقع الفراغ من تحریر هذه الرسالة الشریفه بعون الله و حسن توفيقه فی أواخر نهار الأربعاء منتصف شهر ربيع الثاني من شهور سنة أربع و ثمانين و مائه بعد الألف [۱۱۸۴] من الهجرة النبویة؛ و الحمد لله أولا و آخرا. و كتب هذه الأحرف بيمينه الفانیة الجانیة المفتقر إلى رحمة السابغة و جنته العالیة، الطالب من الله تعالی حسن العاقبة، و کمال العافیة، ابن شرف الدين محمد الحسنی سيد محمد- رزقه الله التقوی و التوفيق لما یحبّ و یرضی، بمحمّد و آله الطاهرين مصليا مسلما مستغفرا.

دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۴۴۹

مقدمه

شرح حال فاضل سراب را پیش از این در ابتدای رساله میرزا علی رضا تجلی و نقد سراب بر آن، آوردیم. در اینجا باید بیفزاییم که وی افزون بر آن نقد، رساله مستقلی به زبان عربی درباره نماز جمعه نگاشته و گفته شده است که تألیف آن به دستور استادش محقق سبزواری بوده است. منشأ این توصیه چنان بوده که وقتی ملا عبد الله تونی رساله‌ای در رد بر محقق سبزواری نوشت، محقق از این شاگرد فاضلش خواست تا پاسخ وی را بنویسد.

فاضل سراب در این رساله، در یک مورد به طور خاص به حواشی خود بر رساله‌ای که یکی از علمای خراسانی نوشته اشاره دارد: «إِنِّي قد كتبت حاشية متعلقة برسالة كتبتها بعض فضلاء الخراسان و هو ممن كان معروفا بالصّلاح و الدّيانة...» این شخص کسی جز فاضل تونی نیست که وی پس از آن مرتب از وی و رساله‌اش یاد کرده و به نقد گفته‌های وی نشسته است. بنابراین باید توجه داشت که این رساله در یک مرحله در نقد رساله تونی است که متن آن از نظر دوستان گذشت.

اما علاوه بر تونی، فاضل سراب یک نفر دیگر را نیز هدف انتقادهای علمی خود قرار داده است. وی ملا خلیل قزوینی (م ۱۰۸۹) است که صاحب رساله‌ای در حرمت اقامه جمعه به زبان فارسی بوده و فاضل سراب در چندین مورد تصریح به رد گفته‌های او در این کتاب دارد. از جمله در موردی پس از رد استدلالی که به سخن امام سجاد علیه السلام درباره امامت جمعه و عیدین و اختصاص آن به امامان شده، به شدت حرص برخی از اشخاص در استدلال به این قبیل ادله ضعیف اشاره کرده و در حاشیه به نام ملا خلیل اشاره شده است.

مؤلف در متن این کتاب از ملا خلیل با عنوان «صاحب الرسالة الفارسیه» یاد کرده است.

تاریخ تألیف رساله سراب، سال ۱۱۰۶ هجری است که سالها پس از درگذشت محقق سبزواری بوده و لذا در مقدمه هم از این استاد با تعبیر طاب ثراه یاد کرده است. وی در

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۴۵۰

همین مقدمه اشاره به آن دارد که سال پیش از آن، بنای تألیف این رساله را داشته که به دلیل برخی بیماری‌ها و مشاغل، توفیق آن را نیافته، اما امسال یعنی سال ۱۱۰۶ موفق به تألیف کتاب مورد نظر خود شده است.

سراب در آغاز رساله از خالی شدن نفس از اغراض نفسانی برای صدور نظریه و فتوا سخن می‌گوید و در واقع بر آن است تا به این حقیقت اشاره کند که در جریان مباحثی که در مسأله نماز جمعه روی داد، به مرور افزون بر مسائل علمی، مسائل نفسانی و غیره نیز وارد شد و دوستی‌ها و دشمنی‌ها و همچنین شرایط سیاسی و اجتماعی در طرح این مباحث تأثیر گذاشت. سخت‌نویسی در برخی از موارد با توجه به تسلط ناکافی مؤلف در نگارش به عربی، کار فهم عبارات را قدری دشوار کرده است. در این باره مصحح با در حد وسع علمی محدود خود آن را بر اساس نسخه‌ای که از استاد ارجمند حضرت آیت الله حاج سید محمد علی روضاتی - زید عزّه العالی - به امانت گرفته بود، ارائه کرده است. گفتنی است که استاد، هم نسخه مسوده خط مؤلف را در اختیار داشتند که فوق العاده با خط بد و خطخوردگی‌های فراوان بود، و هم نسخه میبضه‌ای که از روی آن نگاشته شده بوده است. طبق رسم معهود، حضرت استادی، با لطف و محبتی که در حق این بنده دارند، هر دو نسخه را در اختیارم گذاشتند. از ایشان صمیمانه سپاسگزارم و آرزوی طول عمر با عزت برای ایشان دارم.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۴۵۱

<بسم الله الرحمن الرحيم>

الحمد لله الذي شرف الجمعة على غيرها في الأزمان والأوقات، وفضّلها على سائر العبادات والصّلوات، ودحض الأقوال الباطلة بالحجج البالغة والروايات؛ والصلاة على من أرسله وختم بما أرسل به الرسالات؛ وأهل بيته الذين هم سفن النجاة من لجاج الأهوية بأشعره البيانات.

اما بعد فيقول المتمسك بكرم ربّه الغني محمّد بن عبد الفتاح التنكابني أنّه قد ألف بعض فضلاء معاصرنا رسالة فارسية (١) لنفى عينيه الجمعة مشتملة على شبه سخيّة و خيالات ضعيفة، فألفت بأمر استادي العلامة (٢) - طاب ثراه - رسالة فارسية لإظهار الحق على وجه يليق بالمقام و دفع شبهه الضعيفة بالتمام؛ و لما كان عمدة المقصود من وضع تلك الرسالة دفع شبهه على وجه ينتفع به بعض من لم يرتبط باللغة العربية أيضا، لم يناسب سياقها بسط الكلام في ذكر بعض الدقائق؛ و كنت في السنة السابقة على عامي هذا عازما على تأليف رسالة أبين فيها بعض ما لم يكن فيها و أترك بعض ما كان متعلّقا بعبارة الرسالة الذي لا انتفاع في ذكره، ليكون أنفع في الإيصال إلى المطلوب و أخلّا عمّا زاد و خرج عن المقصود؛ و عاق عن ذلك بعض الأمراض والأشغال إلى أن قرب شهر رمضان هذه السنة فألفتها على ما كنت عازما بعون الله تعالى.

اعلم أيها اللبيب! يجب على من يريد إرشاد غيره، الابتداء بإرشاد نفسه و على من يريد إرشاد نفسه تخليه نفسه عن جميع الأغراض التي تسدّ المرء عن الوصول إلى الامور النافعة في المعاد، و عن وجدان ما هو مقتضى طريقه أهل الرشد و السداد، مثل اقتضاء عادة أهل الزمان و تقوية طريقه الآباء و الإخوان و سائر الدواعي التي لها سبيل إلى أكثر الإنسان؛ و هذه الدواعي من أعظم حبال الشيطان؛ و قد يكون الدواعي جليّة يجدها شخص في نفسه و

(١) المقصود كما يظهر من مواضع اخرى من هذا الكتاب رسالة المولى خليل القزويني رحمه الله.

(٢) المحقق السبزواري.

دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۴۵۲

يتعمّد في تبعيته مقتضاها، و هذا الشخص بعيد عن التّبه في سنه الغفلة، فليس كلامي معه؛ و قد تكون خفيّة يغفل المتّصف بها عن كونها دخيلة في الحكم و الترجيح؛ و إن عرف سببها، تركها و تبرّأ عنها؛ فينبغي التّنبه على الدواعي: فالدواعي في المسألة المفروضة يمكن تطرّفها إلى الميثب و النّافي: أما إلى الميثب فمثل حبّ انتشار و جوب هذا الأمر، و كثرة المأمومين خلفه، و قد تكون أدون من هذا، مثل محبته جمعيّة المأمومين خلف من يحبّ جمعيّتهم خلفه، و قد تكون أدون من هذا أيضا و هو أن يرضى عنه أحد الرجلين، و قد يكون أدون من هذا و هو حبّ موافقة الميثب؛ و أما إلى النّافي فمثل مشقّة الإمامة و عدم الاطمينان بصلاحيّة غيره حتى يصلّي خلفه، أو مشقّة أن يصلّي خلفه أحد أو خلف شخص هو إمام الجماعة أو مشقّة رعايه حضور محلّ إقامة الجمعة أو مشقّة رعايه الوقت أو حبّ موافقة منكر الوجوب أو حبّ رضاه أو حبّ رضاء محبّه أو حبّ كون قوله على وفق قوله؛ و بالجملة للدواعي سبيل إليهما؛ فالواجب على طالب النجاة، السّاعي لإطاعة الحجج و الانقياد أن يتخيّل يوم الحشر و الحساب، كأنه يعاينه و يرى نفسه مؤاخذه بالأعمال الروية و تبعيّة الأغراض الدنيويّة الدنيّة (١) و يجعل نفسه بريئة عن جميع الأغراض التي يبغده عن تحصيل الزاد ليوم

(١) اعلم أن الأغراض التي لها تسلّط على الإنسان، صارفة عن وصوله إلى المأمور الحقّة التي لها منافاة مع تلك الأغراض، سواء كانت من الاصول أو الفروع و الوصول الى الأمور الحقّة الموقفة مع الأغراض، لَمّا لم يكن خالصا، لم يكن منفعته مثل منفعته من خلى نفسه عنها؛ فلماذا أشرت إلى طريق تحصيل التخليّة بما خطر بالي. و بعد مضى سنتين لما كتبت، تشرّفت بمطالعة وصيّة أمير المؤمنين عليه السّلام إلى ابنه الحسن صلوات الله عليه؛ فإنّ كلامه المناسب لهذا المقام تزيينا لما كتبه بكلامه عليه السّلام و تقوية له به و ترغيبا للمسترشدين الى السعي في تحصيل هذه الخصلة الشريفة. قال عليه السّلام في أثناء الخطبة: و ابدأ قبل نظرك في ذلك بالاستعانة

یالهک و الرغبه إليه فی توفیقک و ترک کلّ شائبه اولجتک فی شبهه أو أسلمتک إلى ضلاله، فإن أيقنت أن قد صفا قلبک فخشع و تم رأیک فاجتمع و کان همیک فی ذلک همّا واحدا فانظر فیما فسرت لک و إن أنت لم یجتمع لک ما تحب من نفسک و فراغ نظرتک و فکرک فاعلم أنك إنما تخبط العشواء و تتورط الظلماء و لیس طالب الدین من خبط أو خط و الإمساک عن ذلک أمثل (شرح نهج البلاغه، ج ۱۶، ص ۷۰) ... بالاستعانه علی الله و الرغبه فی توفیقه و ترک الأمور المانعۀ عن الوصول إشاره إلى عظمه هذا الأمر و إلى الاعتراف بضعف الإنسان عن تحصیل هذا الأمر بخصوصه، بقوته، و إن کان الإنسان المسکین ضعيفا عن تحصیل الامور النافعۀ بقوته مطلقا، بل ینبغی التمسک فی تحصیل هذا الأمر العظیم بالاستعانه بمیسر الأمور الصعبه؛ و لما کان المقام مقام اشتباه و زله فربما یظن من لم یحصل فیہ شرائط التخلیه المنجیه عن الحبط العشواء أنها حصلت له، أشار إلى أن اللائق بحال طالب الحق أن یرجع إلى نفسه بعد الاستعانه فی أنه هل حصل له هذه المرتبه أم لا، و لا یکتفی بالظن بتوقف الانتفاع التام بالتخلیه علی صفاء القلب و خشوعه و تمام رأیه و اجتماعه عن التفرق، و صیوره همّه واحدا؛ فأمر علیه السلام بالنظر بعد یقین علیها، و أكد ما ظهر بتصريح المفهوم مع مزید بقوله «و ان أنت لم تجتمع» الی آخر ما ذکره؛ فلا تغفل عن غایه المبالغه المستفاد فی هذه العبارة، و اعلم أن وصیته علیہ السلام له علیہ السلام بهذه التخلیه و التأكيدات المبالغه إشاره إلى تطرق الأغراض، إلى کمل المؤمنین و إن كانت هذه الوصیه بالنسبه إلى أبی محمد علیہ السلام محتاجه إلى التوجیه كما أو مات الیه فی حاشیتی علی هذه الوصیه فی نهج البلاغه؛ فلا ینبغی عدم اتّهام أحد ممّن لم یجاهد فی التخلیه نفسه بالأغراض و ترک المجاهده فی الأمور الواردة اکتفاء بالسابقه و عدم اتّهام أحد أحسن الظنّ به لها لاستیلاء الأغراض الخفیة علی کثیر من المؤمنین و شیوع الغفله عنها فلا تغفل. منه مد ظله العالی.

دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۴۵۳

المعاد، و یستعین بالله من شرّ النفس و الشیطان، و تکرر هذه التخلیه تکریرا ینجیه عن الغفله و النسیان و یتمسک بلطفه الجسیم و جوده العمیم فیرجو من الله ما یرجوه و یتأمل بعد ذلک فی الأدلّه؛ إن کان أهلا- له، فیهدی الله له إن شاء و الذین جاهدوا فینا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلًا وَإِنَّ اللَّهَ لَمَعَ الْمُحْسِنِينَ. «۱»

و أنا «۲» لاحظت هذه النصیحه و عرضتها علی نفسی و لا أترک ملاحظتها و عرضها علی نفسی کما احزر مسأله متعلقه بما نحن فیہ و أرجوا من الله تعالی أن لا- تکلنی إلى نفسی إن شاء الله و أسأل عمّن شاملها رعايه مقتضى النصیحه و الله یهدی من یشاء إلى صراط مستقیم؛ «۳» و مع مضی عمده عمری و شهاده بیاض شعری و ضعف قواي و انتقال أكثر رفقای فی زمان الشباب إلى دار الثواب و العقاب علی قرب انتقالی إليها لو کان یخبرنی الصادق بكون عمری ألف سنه مستأنفه لا أظننی عصیان الخالق فی المسائل الدینیة و لو كنت تابعا للدواعی لأنکرت وجوبها للمشقه التي لا طریق لأحد إلى العلم بها.

[حکم صلاة الجمعة فی عصر الغیبه]

اشاره

اعلم أن الأصحاب رحمہ الله اختلفوا فی حکم الجمعة فی زمان الغیبه؛ فقال بعضهم بالوجوب التّخیری بینها و بین الظّهر؛ و صرح بعضهم بكونها أفضل الفردين و أطلق بعضهم؛ و لم یظهر من واحد من القائلین بالتّخیر حکم بأفضلیه الظّهر أو التساوی؛ و هذا قول مشهور بین الفقهاء الذین بعد الشیخ رحمہ الله؛ و کلام الشیخ فی المصباح. «۴» صریح بالتّخیر و ظاهر الجمل «۵» هو الحرمة؛ و فهمها بعضهم من عبارة الخلاف أيضا و هو توهم محض، و لا یبعد کون مذهبه فیہ هو الوجوب كما سیظهر إن شاء الله تعالی؛ و مذهبه فی بعض آخر من کتبه المشهوره إما الوجوب العینی أو التّخیری؛ و قال سلار و ابن ادریس و العلّامه رحمہ الله فی المنتهی و کتاب الأمر بالمعروف من التحریر بالحرمة؛ و توقّف فی کتاب الصیلاه من التحریر و قال فی سائر کتبه المشهوره بالتّخیری؛ و توقّف فی المختلف

الذی نقل الشَّهِيد الثَّانِي رَحِمَهُ اللَّهُ أَنَّهُ آخِرُ تَصْنِيفَاتِهِ، فَيَحْتَمِلُ كَلَامَهُ فِيهِ الْوَجُوبُ؛ وَ نَسَبَ هَذَا الْقَوْلَ إِلَى ظَاهِرِ السَّيِّدِ الْجَلِيلِ الْمُرْتَضَى - طَابَ ثَرَاهُ؛ وَ اخْتَارَ الشَّهِيدَ - طَابَ ثَرَاهُ - فِي الْبَيَانِ التَّخْيِيرِ وَ كَلَامَهُ فِي بَاقِي التَّصَانِيفِ يَحْتَمِلُ الْوَجُوبَ؛ وَ

(۱) العنكبوت، ۶۹

(۲) در اصل: و ان.

(۳) البقره، ۲۱۳

(۴) مصباح المتعجب، ص ۳۶۴

(۵) طوسی، جمل العلم و العمل، ص ۱۲۱، ۱۲۲

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۴۵۴

قال بعضهم بالوجوب العيني مثل الشيخ المفيد - طاب ثراه - في المقنعة والإشراف و هما موجودان و أبي الصلاح و أبي الفتح الكراجكي - على ما نقل المعتمدون - في كتابهما، و الشهيد الثاني في الرسالة و ان كان قوله في التصانيف المشهورة غير الرسالة هو الوجوب التخييري؛ و قال بالوجوب العيني صاحب المدارك رحمه الله و الشيخ حسين بن عبد الصمد و غيرهم من المتأخرين الذين تأخروا عن الشهيد الثاني الذين لا حاجة الي تعدادهم.

و بالجمله في المسألة اختلاف بين الأقوال الثلاثة المذكورة و لا يجرى فيها بالاحتياط فيجب الاهتمام فيها حتى يظهر الحق و يبنى العمل على ما دل عليه الدليل و هذا القول هو المعتمد.

و لما ادعى بعض العلماء العظام رحمه الله الإجماع على عدم الوجوب العيني يجب أن يذكر ما يظهر منه عدم صحه هذه الدعوى، ثم الاستدلال على المدعى فبين المقصود من الرسالة في فصول:

الفصل الاول في نقل عبارات الفقهاء و بيان مقتضاها فيما يحتاج إلى البيان

اشاره

قال الشيخ المفيد - طاب ثراه - في المقنعة: و اعلم أن الرواية جاءت من الصادقين عليهم السلام: إن الله جلّ جلاله فرض على عباده من الجمعة الى الجمعة خمسا و ثلاثين صلاة لم يفرض فيه الاجتماع إلا في صلاة الجمعة خاصة؛ فقال جلّ من قائل يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذِ انْتَدَى لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ وَ ذَرُوا الْبَيْعَ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ. «۱» و قال الصادق: من ترك الجمعة ثلاثا من غير علة، طبع الله على قلبه. «۲» ففرضها وفقك الله الاجتماع على ما قدمناه إلا أنه بشرطه حضور إمام مأمون على صفات يتقدم الجماعة، و يخطب بهم خطبتين يسقط بهما و بالاجتماع عن المجتمعين من الأربع ركعات ركعتان؛ و إذا حضر الإمام وجبت الجمعة على ساير المكلفين إلا من عذره الله تعالى منهم، و إن لم يحضر إمام سقط فرض الاجتماع، و إن حضر امام يخلّ شرائطه بشرطه من يتقدم فيصلح به الاجتماع؛ فحكم حضوره حكم عدم الإمام. و الشرائط التي تجب فيمن يجب معه الاجتماع أن يكون حرا، بالغيا، طاهرا في ولادته مجنبا من الأمراض الجذام و البرص خاصة في جلده، مسلما مؤمنا معتقدا للحق بأسره في ديانتته، صادقا في قوله، مصليا للفرض في ساعته، فإذا كان كذلك و اجتمع معه أربع نفر وجب الاجتماع. من صلى خلف إمام بهذه الصفات وجب عليه الإنصات عند قراءته و القنوت في الاولى من الركعتين في فريضة؛ و من

(۲) تهذیب ج ۳، ص ۲۳۸؛ وسائل الشیعه ج ۷، ص ۲۹۹-۳۰۲.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۴۵۵

صلى خلف إمام بخلاف ما وصفناه، رتب الفرض على المشروح في ما قدمناه. و يجب حضور الجمعة مع من وصفناه من الأئمة فرضا و يستحب مع من خالفهم تقيته و ندبا. «۱»

هذه العبارة صريحة في الوجوب العيني من غير حاجة إلى البيان؛ و مع ذلك أقول: اعتبر أولاً أن يكون في الإمام صفات يتقدم بها الجماعة و حكم بعده بأن إماما يخل بهذه الشرائط حكم حضوره و عدمه واحد. و بعد ما ظهر من كلامه اشتراط صفات في الإمام أن حضور الفاقد لها في حكم العدم، و لم يظهر تلك الصفات في الموضوعين، فصل الصفات التي أجملها فيهما بقوله: «و الشرائط التي تجب فيمن يجب معه الاجتماع» الخ؛ و لم يكن في هذه الأوصاف، الإمام و النائب و لا ما يدل على اعتبار أحدهما بوجه من الوجوه، و كيف يقول فقيه و الشرائط كذا في مقام التفصيل و يخل بأعظم الشرائط الذي هو الإمام أو النائب و يكتف بما لا يحتاج إلى ذكره أصلاً، و هذا من بعيد الظن بمثل المفيد رحمه الله، و اقطع النظر عن جلالته المانعة عن التكلم و إرادة ما لا يفهم منه أحد، هل يظن بفقيره يتكلم بمثل هذا الكلام و يريد مثل هذا المعنى و لا يفرض هذا في الجمعة التي يتعارض الدعوى المانعة عن الوصول إلى الحق و افرض مسألة لا- يتعلق غرض بطرف دون طرف و افرض نفسك غافلاً عن تحقق قائل بأحد الطرفين، و افرض مثل هذا الكلام في الدلالة على طرف، و انظر هل تحكم بصراحته في مدلوله و يكون صاحب مثل هذا القول قائلاً بطرف قلت بصراحة الكلام فيه أو تجوز خلافه، بل تحكم به؛ و لا أظن من راعى حق التخلي في مريه من هذا.

لا يقال قد رأيت السياق و بعض القرائن و تركت بعضها الدال على إرادة المعصوم و هو ذكر الإمام في مواضع خصوصاً معرّف باللام لظهوره في المعصوم، خصوصاً في كلام الفقهاء رحمهم الله.

لأننا نقول كون المتبادر من الإمام هو المعصوم في كلام القدماء غير ظاهر، خصوصاً في مقام الجماعة؛ كيف و لم يتعارف التعبير عن إمام الجماعة بغير لفظ الإمام؛ مع أنه عتب عن فاقد الشرائط بالإمام في موضعين: أحدهما قوله «و إن حضر امام يخل بشريطة» الخ؛ و ثانيهما قوله «و من صلى خلف إمام بخلاف» الخ؛ و مع عدم ظهور كون الإمام المعرف باللام ظاهر في المعصوم عتب الإمام معرّف باللام و بلا لام و قابله بإمام لا يحتمل كونه معصوماً و أيضاً يلزم عدم وجوبها مع النائب و مع ظهور بطلانه لا يقولون به، و ظاهر أنه لا وجه لجعل هذه الشرائط شرائط خصوص النائب.

و مع قطع النظر عما ذكرته لا يقدر من أتصف بأدنى مراتب الإنصاف إنكار ظهورها في الوجوب العيني و هذا كاف للقائل بالوجوب، لأن استدلاله إنما هو بظاهر الآية و صريح

(۱) المقنعه، ص ۱۶۳-۱۶۴

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۴۵۶

بعض الروايات و ظاهر بعضها؛ و الغرض من نقل هذا الكلام و غيره عدم ثبوت كون عدم الوجوب العيني إجماعياً و هذا الظهور بل الاحتمال كاف له، لأن له أن يقول هذه العبارة ظاهرة في الوجوب العيني و الإجماع على خلافه غير ثابت؛ و مع ظهور الاشتباه في مواضع شتى في دعوى الإجماع و اجتهادهم الإجماع من مآخذ ضعيفه كما سيظهر إن شاء الله لا يحصل الوثوق بتحقيق الإجماع في عدم الوجوب العيني، و ما لم يحصل الوثوق بالإجماع، لا يصح الحكم بكونه حجة، فيجب الرجوع إلى دليل غيره؛ و غيره يدل على الوجوب كما يظهر إن شاء الله تعالى.

و قال رحمه الله في الإشراف باب عدد ما يجب به الاجتماع في صلاة الجمعة: عدد ذلك ثمانى عشر خصلة: الحرّية و البلوغ و التذكير و سلامة العقل و صحّة الجسم و السلامة من العمى و حضور المصر و الشهادة للتداء و تخليّة السرب و وجود أربعة نفر ما

تقدم ذكره من هذه الصفات. و وجود خامس يؤمهم له صفات يختص بها على الإيجاب ظاهر الإيمان و الطهارة في المولد من السيفاح و السيلامة من أدواء: الجذام و البرص و المعرة بالحدود المشينة لمن اقيمت عليه في الإسلام، و المعرفة بفقهاء الصلاة، و الإفصاح بالخطبة و القرآن، و إقامة فروض الصلاة في وقتها من غير تقديم و لا تأخير عنه بحال، و الخطبة بما يصدق فيه من الكلام. فإذا اجتمعت هذه الثماني عشرة خصلة، و جب الاجتماع في الظهر يوم الجمعة على ما ذكرناه، و كان فرضها على النصف من فرض الظهر للحاضر في سائر الأيام. (۱)

و هذه العبارة أيضا صريحة في الوجوب؛ و مع الاستغناء عن البيان نقول حصر رحمه الله الخصال التي يجب بها الجمعة في ثمانى عشرة خصلة؛ فلو كان الإمام أو نائبه معتبرا في الوجوب لم ينحصر الخصال فيها؛ فإن توهم اندراج أحدهما في الخامس فنقول اعتبر في الخامس الذى يؤمهم صفات لا تختص بالنائب مع خلو بيان الصفات المعتبرة فيه عن المنفعة فلا وجه لتخصيص المطلق بهذا الفرد الذى لا منفعة في ذكر الصفات له بلا قرينة معينة و تخصيصه بالإمام مع كونه ظاهر البطلان و بعد قول أحد به، يشتمل على غاية القباحة؛ فظهر بطلان التخصيص بالإمام و النائب.

و قوله: «إذا اجتمعت هذه الثماني عشرة خصلة و جب الاجتماع» أيضا صريح في عدم اعتبار أمر آخر في الوجوب. و لفظ الإمام و إن لم يكن صالحا لتوهم اعتبار المعصوم عند المتأمل، غير موجود في هذه العبارة حتى يتوهم غير المتأمل اعتباره؛ فهذه العبارة أبعد من توهم عدم الصراحة.

(۱) رساله الإشراف، ص ۲۵ (المطبوع في سلسلة مؤلفات الشيخ المفيد، ج ۹)

دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۴۵۷

اعلم! إننى قد كتبت حاشية متعلقة برسالة كتبها بعض فضلاء الخراسان «۱» و هو ممن كان معروفا بالصيلاح و الديانة و رسالته مشتملة على كلمات يخاف عن مخالفة مقتضى ظاهرها الأواسط الذين لم يتأملوا المآخذ الشرعية تأملا كافيا و لم يخلو أنفسهم عن تبعية العادات و كانت حاشيتي متعلقة ببعض الأخبار التي تكلم فيها و تلك الحاشية كتبت لإزاحة شبهة شخص كانت شبهته منحصرة في دلالة الأخبار، فلما كانت كلماته المتعلقة بغيرها شبهه لبعض آخر أحببت أن أشير إلى ضعف ما يحتاج إلى الإشارة إليه و احيل التتمة إلى الأذهان الناظرين؛ و هذا الفاضل نقل عبارة الإشراف ثم قال: و قريب منه عبارته في المقنعة أيضا و زاد فيها معتقدا للحق بأسره صادقا في خطبته؛ ثم قال: و الإنصاف أن ظاهر كلامه الوجوب العيني مطلقا على ما قاله في المدارك «۲» إلما أن نقل الإجماع على عدم العينية في زمان الغيبة من جماعه من فحول العلماء مما يستنكره العقول غاية الاستنكار مع مخالفة قدوة مثل المفيد.

فالظاهر أنهم سمعوا منه مشافهة و علموا من تصانيفه الأخر التي اندرست في هذا الزمان، فإن أكثر تصانيفه لم يبق إلى زماننا. و فيه نظر لأن من تتبع كلام الأصحاب- طاب ثراهم- يعلم أن كثيرا من الإجماعات التي يدعونها ليست قطعية بل اجتهادية، فلعل هذه الإجماع كذلك، فلا يكون حجة علينا و لا يليق الاغترار بتعدد مدعى الإجماع لقولهم بحجية الإجماع المنقول بخبر الواحد فينقل واحد بنقل واحد و ثالث بنقلهما و رابع بنقلهم، فلا- يليق الاغترار بلفظ الإجماع بل يجب التأمل في المآخذ و القرائن و أقوال الأصحاب فإن شهدت بالصدق القبول، و إن شهدت بالسهو فالزود؛ و إن اشتبه الأمر فالتوقف، لا الحكم بالحقية بمحض سماع اللفظ، و هذا الإجماع من القسم الثاني بوجهين: تحقق القول بالوجوب العيني؛ و كون كلام بعض المدعين في غاية الظهور في الاجتهاد و الباقي محتملا للاعتماد، مع أن تحقق القول بالوجوب تبرع منى بل يكفي الظهور و الاحتمال كما ظهر لك بعد كلام المقنعة «۳» و مع عدم الحاجة إلى بيان كون الإجماع الذى ادعوه اجتهاديا يظهر في تضاعيف كلامنا إن شاء الله تعالى فلا يتفرع ما فرعه الفاضل بقوله «فالظاهر أنهم سمعوا» الخ على ما فرعه عليه.

و مع قطع النظر عما ذكرته، هل يليق أن يترك كلام المفيد رحمه الله في الكتابين المتواترين و يترك مقتضاه بتجويز سماع أحد قوله

بما ینافیہ أو رؤیتہ فی کتاب لم یعرف اسمہ ولا رسمہ و لم ینقل من أحد سماع قول ینافیہ ولا رؤیتہ فی کتاب من کتبه. و لو کان أمثال هذه

(۱) کان مقصوده الفاضل التونی البشروی الذی طبعنا رسالته فی تحقیق امر صلاة الجمعة فی نفس هذه المجموعه، فراجع الیها.

(۲) مدارک الأحکام، ج ۴، ص ۲۴

(۳) أی یحتمل أن یكون نقله الاجماع باعتماده علی نقل البعض منه- مد ظله العالی.

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۴۵۸

الاحتمالات مقبوله لم یصح تخطئه كثير من الإجماعات التي خطوها.

و أيضا علی فرض سماع هذا اللفظ منه أو وجدانه فی کتاب، لا یضرننا فی غرضنا و هو عدم الوثوق بالاجماع علی عدم الوجوب بمحض دلالة عبارته فی کتابین علی الوجوب. و من غرائب الأقوال أنه اعترف هاهنا بكون كلام المفيد فی کتابین ظاهرا فی العیتیه، فقال باعتبار بعض الصوارف «فالظاهر أنهم» الخ، و لم یجزم به، فكيف اجترأه عند تعدد المذاهب فی أول الرسالة بعد نقل الحرمة و التخییر أن یقول: «و قد ابتدع جماعة من أهل عصرنا هذا قولا ثالثا فقالوا بأنها واجبه عینا مطلقا سواء كان الإمام حاضرا أو لا و سواء كان هناك فقيه ثقة أو لا، و الغرض من وضع هذه الرسالة نفی هذا القول المبتدع» انتهى.

و قال أيضا ما حاصله: أنه یمكن أن یكون مراده بیان شروط النائب و لم یذكر إذن الإمام لكونه معروفا كما لم یذكر الإمام؛ و هذا فی غاية السقوط لأنه بین شروط الجمعة حتى یعرف ناظر الكتاب مذهبه، أترك ذكر النائب بالظهور و لم یترك اعتبار البلوغ و طهارة المولد؛ أكان اعتبار النائب أظهر من اعتبارهما؟ و بالجملة عدم ذكر الإمام و النائب مع استيفاء جميع الشرائط، و قوله و من صلی خلف إمام بهذه الصفات، مشیر الى الصفات التي ليس فيها الإمام و لا نائبه و جب علیه الإنصات الخ، مع قوله فی مقابله و من صلی خلف إمام بخلاف ما وصفناه الخ، صریح فی كون الشروط المذكورة تمام ما یعتبر فی وجوبها؛ و اعتبار الإمام أو النائب علی تقدير الاعتبار ليس من الشروط التي يتطرق إليها المساهلة حتى لا یذكر، و قوله فی الإشراف «و ذلك ثمانی عشرة خصلة» و عدم اندراج الإمام و النائب فی واحد منها، أصرح.

و أيضا زعم الفاضل أن [شرط] الصیّدق فی الكلام الذی يدلّ علیه قوله فی الإشراف «و الخطبة بما یصدق فیهِ من الكلام» لا یكاد یتحقّق فی غیر الإمام أو نائبه و هذا فی غاية الضعف لعدم اعتبار ذكر التكاليف الشاقة فی الموعظة و عدم اتّصاف كل نواب الإمام بمزية زائدة یظهر من كلام الفاضل اعتبارها.

و ایضا جوز الفاضل المذكور فی الحاشیه كون الوجوب بمعنى الاستحباب؛ و فیهِ أن عدم ذكر البدل للجمعة مانع عن هذا الحمل. و فی خصوص عبارة المقنعة «و یجب حضور الجمعة مع من وصفناه من الأئمة فرضا و یستحبّ مع من خالفهم تقيّة و ندبا» آب عن هذا الاحتمال و لم ینقل هذه العبارة فلعله غفل عنها، و توهم احتمال التقيّة فی ترك ذكر الإمام أو النائب كما یظهر من كلام الفاضل لا معنى له، لأنه لم یترك الطریقه المختصیه بالشیعة فی کتابین باعتبار الاختصاص، کیف و ذكر اعتبار الخمسة التي ليس مذهب أحد من العامّة

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۴۵۹

الذین ذكر مذهبهم فی الكتاب، «۱» و یظهر من کتابین اعتبار العدالة و إن لم یکن بهذا اللفظ و ليس قول أحد منهم؛ و كلمات المفيد رحمه الله فی المجالس مع العامة التي جمعها السید المرتضى مشتملة علی امور ليست أمثال تلك الامور و أضعافها فی جنبها شيئا حتى لا یتكلّم بها فی المجالس أو لا تكتب فی التصانيف.

و قال أبو الصّلاح نقی بن نجم الحلبي رحمه الله فی الكافي «۲» علی ما نقل عند المعتمدون و الثقات:

و لا تتعقد الجمعة إلّا بإمام الملمّة أو منصوب من قبله أو بمن يتكامل له صفه إمام الجماعة عند تعذر الأمرين الخ و إذا تكاملت هذه الشروط انعقدت جمعة و انتقل فرض الظهر من أربع ركعات إلى ركعتين بعد الخطبة. و تعين فرض الحضور على كل رجل بالغ سليم محلّي السرب (۳) حاضر بينه و بينها فرسخان فما دونهما؛ و يسقط فرضها عمّن عداه، فإن حضرها تعين عليه فرض الدخول فيها جمعة. (۴) انتهى.

هذه العبارة صريحة في كفاية صفه إمام الجماعة عند تعذر الأمرين، و المراد بصفه إمام الجماعة هي العدالة حيث قال في باب الجماعة «و أولى الناس بها إمام الملمّة أو من نصبه، فإن تعذر الأمران لم ينعد إلّا بإمام عدل» و يظهر في العبارة المنقولة أنّ عند تعذر الأمرين يجب الجمعة مع إمام عدل عنده سواء كان الإمام عليه السلام ظاهر أم لا، و على تقدير الظهور سواء كان صاحب سلطنة أم لا و لا- استبعاد في تعذر الإذن مع ظهور الإمام صاحب السلطنة، كما لا يخفى؛ فالإجماع على اعتبار أحدهما في الوجوب عند ظهوره مطلقا تعذر الإذن أم لم يتعدّر، ممنوع؛ و السند قول أبي الصّلاح بعدم الاعتبار عند التّعذر.

و نقل الثقات عن القاضي أبي الفتح الكراچكي رحمه الله في كتابه المسمّى بتهذيب المسترشدين قوله: و إذا حضرت العدة التي يصحّ أن تتعقد بحضورها الجماعة يوم الجمعة و كان إمامهم مرضيًا متمكّنًا من إقامة الصلاة في وقتها و إيراد الخطبة على وجهها و كانوا حاضرين آمنين ذكورا، بالغين، كاملي العقول، أصحّا، و جبت عليهم فريضه الجمعة، و كان على الإمام أن يخاطب بهم خطبتين و يصلّي بهم بعدها ركعتين. (۵)

الظاهر أن المراد من العدة هي الخمسة بقربنه قوله «يصحّ أن تتعقد» و بهذا لا يدلّ على عدم القول بالوجوب العيني لاعتبار السبعة فيه، لأنّ أكثر الفقهاء لم يفرّقوا بين شرط الانعقاد

(۱) في الاصل: الكتب.

(۲) في المخطوطة: الكامل.

(۳) اي ليس في طريقه إلى الجامع مانع طبيعي او غير طبيعي كسارق و غيره.

(۴) حلبی، ابو الصّلاح، الكافي، ص ۱۵۱

(۵) اول من نقل هذه العبارة عن الكراچكي هو الشهيد في رسالته في صلاة الجمعة و الباقي نقلوا عنه و لم ير الكتاب بعد، و انظر

ايضا: مدارك الاحكام، ج ۴، ص ۲۴؛ ذخيرة المعاد، ج ۲، ص ۳۰۸؛ الحدائق الناضرة، ج ۹، ص ۳۸۱

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۴۶۰

و الوجوب العيني باعتبار العدد، و الفرق الذي قال به الشيخ ابن بابويه لا يوجب حمل كلام من لم يظهر منه التصريح به عليه، فهذا اللفظ لا يدلّ على التّخيير. و قوله «و جبت عليهم فريضه الجمعة» و قوله «و كان على الإمام أن يخاطب بهم خطبتين» الخ، بغير ذكر يدلّ للجمعة دالّ على قوله بالوجوب العيني؛ و قوله «و جبت» حال للشّروط الذي لم يذكر فيه الإمام أو من نصبه، فكلامه صريح في وجوب الجمعة في زمان الغيبة.

و قال الفاضل المذكور: و هذه العبارة مثل سابقته في ظهور الوجوب العيني مطلقا؛ و مراده بالعبارة السابقة هي عبارة أبي الصّلاح؛ هل

يليق بمن قال بظهور عبارة المفيد و أبي الصّلاح و أبي الفتح رحمه الله في الوجوب أن يحكم بكون الوجوب مبتدعا في زمانه؟

و ذكر بعد ذلك كلمات منها: إنّ هذا الرجل ليس بمن يضّر مخالفته بما ادّعوه من الإجماع و ليس في عدادهم و فيه أنّه ممن نقل اقواله عند تعداد قول الفقهاء في بعض المواضع؛ و كون شهرته نازلة بمن شهرة المشهورين لا يخرج قوله عن درجة الاعتبار مع أن المتمسّك ليس قوله منفردا، و تائيد الأقوال بقوله ممّا لا شبهة فيه؛ و جواب كلمات آخر ظاهر لمن تأمل فيما ذكرته فلا حاجة إلى التّفصيل.

و قال الصدوق رحمه الله في المقنع على ما حكى عنه:

و إن صَلَّيت الظهر مع الإمام بخطبة [من يخطب] «١» صَلَّيت ركعتين؛ و إن صَلَّيت بغير خطبة صَلَّيتها أربعا» «٢» و قد فرض الله من الجمعة إلى الجمعة خمسا و ثلاثين صلاة؛ منها صلاة واحدة فرضها الله في جماعة و هي الجمعة و وضعها عن تسعة: عن الصغير و الكبير و المجنون و المسافر و العبد و المرأة و المريض و الأعمى و من كان على رأس فرسخين. «٣» و من صَلَّها وحده، فليصلها أربعا كصلاة الظهر في سائر الأيام.

و هذه العبارة ظاهرة في الوجوب العيني لأنه قسم الصلاة إلى قسمين مع من يخطب و بغير خطبة، و جعل الأولى ركعتين و الثانية أربع ركعات، و ظاهر هذا القدر هو الوجوب التخييري، لكن استشهد «٤» هذا المطلب بالرواية الدالة على الوجوب العيني يدل على أن مراده بقوله «و إن صَلَّيت بغير خطبة لتعدّر من يخطب، سواء كان باعتبار عدم تحقق العدد أو العدالة الشرعية» و قوله «و من صَلَّها وحده فليصلها أربعا» يدل على أن من يخطب هاهنا

(١) داخل كروشه در متن چاپی نیامده است.

(٢) المقنع، ص ١٤٧

(٣) الهداية، صص ١٤٤-١٤٥ التهذيب، ج ٣، ص ٢١، ح ٧٧؛ كليني، الكافي، ج ٣، ص ٤١٩، ح ٦؛ صدوق، ابن بابويه، كتاب من لا يحضره الفقيه، ج ١، ص ٤٠٩، ح ١٢١٩

(٤) المستشهد بالرواية هذه ليس الصدوق رحمه الله لأن العبارة الأولى ورد في المقنع و لكن الرواية لم يرد بعدها. و الخطأ في هذا الكلام ناشى ممن خلط بين العبارة الأولى و الرواية الثانية و ضمها إليها.

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ٤٦١

ليس هو الإمام أو نائبه.

و فيه نظر؛ فإن ذكر «و إن صَلَّيت بغير خطبة صَلَّيتها أربعا» بعد قوله «و إن صَلَّيت الظهر مع من يخطب ركعتين» اشارة إلى أن المراد بمن يخطب هو من يخطب بالفعل لا من كان لائقا لأن يخطب، و إلا كان المناسب أن يقول بدل قوله؛ «و إن صَلَّيت بغير خطبة» «و إن صَلَّيت مع غير من يخطب»، و الرواية و إن دلت على الوجوب العيني كما سيظهر، لكن لا يظهر لنا أن الصدوق رحمه الله فهم منه الوجوب العيني، و لعله ذكرها لإثبات مطلق الوجوب و الرجحان، و لعله ذكر «و من صَلَّها وحده فليصلها أربعا» للإشارة إلى أن التخيير بين الإثنين و الأربع إنما هو عند إقامة الصلاة جماعة، فإن ذكر احد هذه العبارة لإثبات تحقق القول بمشروعية الجمعة في مقابل من يدعى الاتفاق على الحرمة فله وجه وجيه، و أما دعوى ظهورها في الوجوب العيني لا تخلو من بعد، لأن أسلوب العبارة ظاهر في التخييري، و بمجرد نقل رواية يدل على العينية لا يحصل الظن بإرادة العينية من العبارة. و بالجمله ذكر من يخطب في مقابل بغير خطبة الدال على إرادة من يخطب بالفعل، و حكمه على أن المصلى على أحد التقديرين فصلّى أربعا و على الآخر اثنتين و إقامة القرينة على أن المراد بمن يخطب ليس خصوص المعصوم أو النائب بذكر المنفرد بعدهما، و عدم ذكر عبارة يدل على تعين اثنتين مع من يخطب في غاية الظهور في التخيير في زمان الغيبة، لكن لا يضرّ للقائل بتحقيق القول بالوجوب و لو كان ضارًا لرجعت عن هذا القول و شكرت الله تعالى على نعمائه.

فإن قلت: قد قلت بتحقيق القول بالوجوب العيني بما نقلته عن المفيد و أبي الصيلاح و أبي الفتح ٤ و هذا معارض بدعوى الاتفاق على عدم الوجوب؛ قال الفاضل التوني رحمه الله في ذيل الأقوال بالحرمة: و ممن نقل الإجماع على اشتراط إذن الامام الشيخ ابو جعفر الطوسي رحمه الله في الخلاف فإنه قال:

من شرط انعقاد الجمعة، الإمام أو من يأمره الإمام بذلك من قاض أو أمير أو نحو ذلك. و متى اقيمت بغير أمره لم تصح. ثم قال:

دلینا أنه لا- خلاف فی أنها یعتقد بالإمام أو من یأمره، و لیس علی انعقادها إذا لم یکن إمام و لا أمره دلیل. ثم قال: و أيضا علیه إجماع الفرقه، فإنهم لا یختلفون فی أن من شرط الجمعة الإمام أو أمره، ثم قال أيضا: فإنه إجماع بأن من عهد النبی صلی الله علیه و آله إلى وقتنا هذا، ما أقام الجمعة إلا الخلفاء و الامراء و من ولی للصلاة، فعلم أن ذلك إجماع أهل الأعصار، و لو انعقدت بالرعيه لصلوها كذلك. ثم قال: فإن قيل: أليس قد رویتم فيما مضى من كتبكم: أنه یجوز لأهل القرايا و السواد و المؤمنین إذا اجتمعوا العدد الذي یعتقد بهم أن یصلوا الجمعة؟ قلنا: ذلك مأذون فيه مرغب [مرغوب] فيه، فجرى ذلك مجرى

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۴۶۲

أن ینصب الإمام من یصلی بهم. «۱» ثم قال الفاضل: و لا یخفی أنه نقل دلیلا شرعیا و هو الإجماع و تأویله، فهذا الدلیل لا یوجب ضعف الدلیل، فتأمل؛ انتهى «۲» أقول: یمکن تقرب قول الفاضل المذكور بأن كلام الشيخ رحمه الله یدلّ علی اختیار الحرمة فی مواضع؛ أحدها قوله «من شرط انعقاد الجمعة الإمام أو من یأمره» لأنه إذا لم یکن أحدهما انتفی شرط الانعقاد و ظاهر أن فعل عبادة مع انتفاء شرط انعقادها بدعه و حرام؛ و ثانیها قوله «و متى اقيمت بغيره لم تصح» و ثالثها قوله «دلینا» إلى قوله «دلیل» لأنّ شغل الذمه ثابت فی وقت زوال الجمعة فیجب أن یفعل ما یرأ ذمته و فعل ما لا دلیل علیه بدعه و حرام غیر مبرء للذمه؛ و رابعها قوله «و أيضا علیه إجماع» إلى قوله «أو أمره» لأنّ الظاهر من قوله «من شرط الجمعة الإمام» هو شرط انعقادها لا وجوبها مع قطع النظر عن أول كلامه الذي هو قوله «من شرط انعقاد الجمعة»؛ و خامسها قوله «و أيضا فإنه» إلى قوله «لصلوها» كذلك و لعل الفرق بین الإجماع الذي ذكره بقوله «و أيضا علیه إجماع الفرقه» و الإجماع المنتزع من عدم قیام الجمعة غیر الثلاثة كون الأول إجماع الشیعه و الثانی إجماع فرق الإسلام؛ و یؤمى إلى ما ذكرته، نسبة الإجماع إلى الفرقه فی الأول و إلى أهل الأعصار فی الثانی؛ فظهر أنه- طاب ثراه- صرح بحرمة الجمعة فی خمسة مواضع و ادعی الإجماع علی اشتراط انعقادها بالإمام و إذنه فی الزابع و الخامس و هو فی قوه دعوی الإجماع علی الحرمة، فاكتفى الفاضل بأحد جزئی ما یظهر من كلام الشيخ و هو اشتراط إذن الإمام الذي یدلّ علی الحرمة و لم یذكر دعوی الإجماع علی الحرمة.

قلت: استدلل الشیخ رحمه الله علی الإجماع بعدم إقامة الجمعة غیر الفرق الثلاث و فيه أنه علی تقدير تسليم ما ذكره لا یدلّ علی مدعاه، لأنّ خلفاء الجور لا حجیه فی فعلهم و قولهم، فإن ضمّ إليه عدم نقل إنكار الشیعه هذا الفعل بینهم أيضا فلا ینفعه لأنّ عدم النكير فی أمثال هذه الأفعال لا- یدلّ علی عدم كونها منكره، و إن تمسك بزمان سلطنه أمير المؤمنین و أبی محمّد الحسن علیهم السلام؛ فأقول إن ثبت عدم فعل غیر الامراء أو من ولی للصلاة فیمكن أن یكون منفعه التعین رفع مادّه النزاع أو اطمینان الناس فی الاقتداء أو اختیار الأکمل للإمامه الذي لا اطلاع لغير المعصوم مثل اطلاعه فیعیته لیكون الإمام هو الأکمل و صلاة المأمومین خلفه أفضل أو اثین منها أو الكل، و مع ظهور هذه الاحتمالات لا یحصل الظن بكون التعین للاشتراط فی الصیحه أو الوجوب خصوصا عند التعذر و الغیبه.

و إذا عرفت ضعف استنباط الإجماع من الأمر الذي استنبط منه، لم یبق وثوق بما ذكره

(۱) طوسی، الخلاف، ج ۱، صص ۶۲۶-۶۲۷

(۲) راجع رساله التونی فی نفس هذه المجموعه.

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۴۶۳

سابقا من لفظ الإجماع لإمكان أن یكون مأخذه مثل ذلك. و اقول: فی ظاهر عباراته تشویش عظیم لأنّ مقتضى عباراته المذكوره حرمة الجمعة فی زمان الغیبه كما عرفته، و ظاهر جواب السؤال الذي ذكره بقوله «و ذلك مأذون فيه» الخ هو الوجوب العینی بدلیل قوله «فجرى ذلك مجرى أن ینصب» الخ، لأنها واجبه عینا علی تقدير نصب الإمام فكذا ما جرى مجراه.

فإن قلت: مراده بقوله «فجرى ذلك مجرى» الخ، هو المثليّة في أصل الجواز لا- في نحوه، و يدلّ عليه قوله «مأذون فيه مرغب فيه» لظهور الإذن و الترغيب في جائر الترك.

قلت: و إن كان اللفظان ظاهرين في الاستحباب لكن ليسا صريحين فيه، و مع ذلك يحتاج إلى التكلّف في قوله «فجرى ذلك مجرى» أن ينصب الإمام من يصلّى بهم» فكما يمكن إرادة الشيخ رحمه الله خلاف ظاهر اللفظ في أحدهما يمكن في الآخر. و ما ذكره من قوله «و لو انعقدت بالرعيّة لصلّوها» كذلك مؤيد لإرادة الظاهر من قوله «فجرى ذلك» الخ؛ و أيضا التأويل في فجرى ذلك الخ أبعد، لأنّه ليس تأويلا ينساق إليه الأذهان؛ و أما التأويل في اللفظين فليس كذلك، بل لا تكلف في مأذون فيه أصلا لأنّ الإذن هاهنا بمنزلة الأمر في قوله «من شرط انعقاد الجمعة الإمام أو من يأمره» و يؤيد هذا تغيير بعض الفقهاء بدل «الأمر» «الإذن» و الترغيب في شيء هو الحمل على إرادته و هو مطلق لا اختصاص له بالاستحباب بحسب اللّغة و العرف، و إن كان فيه أظهر من الوجوب.

فإن قلت: يمكن أن يكون مراده بشرط انعقاد الجمعة شرط انعقادها بعنوان الوجوب العيني و بالعبارات الأخرى ما يناسب هذا، و هذا الإذن و الترغيب الذي ذكره في جواب السّؤال إنّما يكون في الوجوب التخيري.

قلت: ذكر شرط انعقاد الجمعة و إرادة شرط انعقادها بعنوان الوجوب العيني في غاية البعد لو قيل بالاحتمال، لو لم ينضمّ إليه قوله «و متى اقيمت بغيره لم يصحّ» و قوله «و لو انعقدت بالرعيّة لصلّوها كذلك» و غيرهما، فكيف يحمل كلامه على إرادة هذا المعنى مع البعد البالغ المؤيد بالأمور المذكورة.

فإن قلت: البعد الذي ادّعيته ظاهر، لكن قوله باشتراط انعقاد الجمعة بالإمام المعصوم أو أمره و الاستدلال عليه بالأمور المذكورة ثم ذكر الأمر الظاهر المنافاة له في جواب فإن قيل، و عدم تفضّن المنافاة أو تفضّنّها و عدم التّغيير في أقصى مراتب البعد، فوجب الجمع، و جواب السّؤال لا يحتمل الحرمة حتى يحمل غيره على ظاهره، فوجب التأويل في غير جواب السّؤال و إن اشتمل على غاية البعد.

قلت: لو كان مقصوده اشتراط انعقاد الجمعة بعنوان الوجوب العيني بأحد الأمرين لم يتوجّه السّؤال المذكور عليه بناء على القول بالوجوب التخيري في الغيبة، و أيضا كان المناسب أن يقول من شرط وجوب الجمعة الإمام أو من يأمره حتى لا يتوهم ورود السّؤال، دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۴۶۴

و على تقدير اختيار المساهلة التامة التي لا- يتعارف مثلها من العلماء، يجب أن يقول في الجواب إنّ هذا السّؤال إنّما يتوجّه لو كان مرادى من شرط انعقاد الجمعة ما هو ظاهر هذا اللفظ و ليس كذلك، بل مرادى كذا لا أن يترك بيان المقصود الذي به يندفع السّؤال من غير توهم خلاف المقصود، و يذكر في الجواب ما يوهّم خلافه لو لم نقل بظهوره فيه و لا يدلّ على المقصود.

فإن قلت: على ما ذكرت لم يظهر من قوله في هذا الكتاب كون مذهبه أى المذاهب الثلاثة المشهورة في صلاة الجمعة، فكما أنّ الحكم بأنّ مذهبه في هذا الكتاب وجوب عيني أو حرمة حكم بلا- دليل يمكن الاطمینان، فكذلك الحكم بكون مذهبه وجوبا تخيريّا، فالواجب عدم التمسك بهذه العبارة التأييد مذهب من المذاهب، قلت: ليس لها تأييد للقول بالحرمة أو التّخيري، لكن لها تأييد للقول بالوجوب العيني. أمّا إنّ لا- تأييد لها للقول بالحرمة فلاّنه ادّعى الإجماع على اشتراط الإمام أو إذنه بقوله «و أيضا عليه إجماع الفرقة فإنهم» الخ، و هذا باطل باعترافة بعدم الحرمة في هذا الكتاب و في غير واحد من تصانيفه و اشتهاار التّخيري؛ و أمّا إنّها لا يؤيد القول بالوجوب التخيري فلاّنه لا طريق إلى القول بكون مذهبه في هذا الكتاب هو الوجوب التخيري حتى يقال ادّعى الإجماع على هذا القول أو على عدم الوجوب العيني، و هو دليل شرعيّ، لعدم صراحة العبارة في هذا المعنى و لا ظهورها فيه، فلا يصحّ هذا التأييد إن لم يختلّ بأمر آخر، و أما الوجوب العيني فيكون عبارته في هذا الكتاب محتملة له، كاف للقائل به، لأنّ غرض القائل بالوجوب العيني من نقل العبارة ليس استدلالا بها عليه، بل غرضه عدم ثبوت كون عدم الوجوب العيني إجماعيا، فاحتمال كون مقصوده رحمه الله هاهنا الوجوب العيني كاف له لعدم جواز الحكم بكون عدم الوجوب إجماعيا، فإذا لم يجز الحكم بكونه إجماعيا فيستدلّ على الوجوب بما يستدلّ به من الأخبار، فظهر بما ذكرته ضعف ما ذكره الفاضل بقوله «و لا يخفى أنّه نقل دليلا شرعيّا و هو الإجماع» لأنّه

إن فهم من كلام الشيخ القول بالحرمة كما هو ظاهر كلام الفاضل، فالإجماع مختل بفتوى الشيخ بخلاف مقتضاه و شهرة التّخيير و كونه اجتهادياً، و إن فهم منه الوجوب التّخييري فهو مختل بالأخير و بفتواه خلاف مقتضاه في الجمل «١» مع قطع النظر عن تحقّق القول بالوجوب العيني كما ظهر لك؛ و بعد ظهور تحقّقه يختل الاحتمالات به أيضاً.

و يمكن أن يقال: إن مراده من قوله «من شرط انعقاد الجمعة الإمام أو من يأمره» اشتراط بأحدهما عند حضور الإمام و تيسير الإذن لا مطلقاً و فهم إرادة الشيخ كون هذا الاشتراط عند

(١) شرح جمل العلم و العمل ص ١٢١-١٢٢

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ٤٦٥

حضور الإمام عليه السّلام الشيخ الشّهد رحمة الله في الذكرى كما سيظهر لك؛ و يؤيد هذا الاحتمال قول أبي الصّياح «أو من يتكامل له صفة إمام الجمعة عند تعدّر الأمرين» فيكون مراده رحمة الله حينئذ من قوله «و ليس على انعقادها إذا لم يكن إمام و لا أمره دليل» إنّه إذا لم يراد أحدهما مع الإمكان و التيسير ليس على انعقادها دليل لا مطلقاً، و كذلك مراده من قوله «فإنهم لا يختلفون» الخ، إنهم لا- يختلفون في اشتراط انعقادها بأحدهما عند التيسير؛ و خلاصة قوله «فإن من عهد النبي صلى الله عليه و آله» إلى قوله «لصلوها كذلك» استمرار هذه الطّريقة في أزمنة سلاطين العدل و الجور.

إذا عرفت هذا فاعلم أنّ الظاهر أنّه عند سلطنته إنّما يعين لإمامة الجماعة في البلدان و في المواضع التي يكون فيها الاجتماع و الكثرة، و أما تعيينه عليه السّلام في القرى و السواد غير ظاهر، لو لم نقل أنّ عدم تعيينه عليه السّلام ظاهر.

فلعلّ قائل يقول: إنكم ذكرتم أنّه لأهل القرى مثلاً عند اجتماع العدد المعتبر في الجمعة إقامتها مع أنّ الغالب الشّايح فيها عدم تحقّق أحد من الثلاثة فكيف يصحّ اشتراط أحدهم في انعقاد الجمعة، فأجاب بأنّ الإذن و التّرخيب يعني في أمثال أهل القرى المذكورة في السّؤال مثل تعيين الإمام عليه السّلام في البلدان في وجوب الجمعة.

فإن قلت: هذا قول بعدم اعتبار الإذن في زمان حضور الإمام عليه السّلام و سلطنته في أمثال القرى و لم يظهر به قائل فكيف يمكن الاجتزاء بأمثال هذه الاحتمالات.

قلت: كان الغالب على البلدان تسلّط أئمة الضلالة و الطغيان، فلم يكن المؤمنون قادرين على إقامة الجمعة إمّا مطلقاً أو في الغالب بحيث إن أمكن لبعضهم إقامتها خفيّة يجب عليهم غاية الاهتمام في الإخفاء قولاً و فعلاً بحيث لا يشيع بين أهل الإيمان أيضاً لأنّ انتشار أمثال الجمعة في طائفة في عرضة الوصول إلى غيرهم و إن كانت الطائفة معروفين بالاعتماد و الصّياح، و أمثال هذه الامور التي كانت التّقيّة مانعة عن فعلها رأساً أو كان فعلها في غاية القلّة و الإخفاء يمكن خفاء أمرها على كثير من أهل الزّمان فكيف يجب الانتشار بعد مضيّ الأزمان، فعدم ظهور القول به بين الفقهاء رحمة الله لا يوجب العلم بالإجماع الذي يعلم دخول المعصوم فيه بل و لا الظنّ به و ضبط زمان سلطنته امير المؤمنين و الحسن عليهم السّلام بحيث يحصل العلم بأنّ أهل القرى الذين كان فيهم من كان فيه شرائط إمامة الجمعة غير تعيين الإمام عليه السّلام كانوا يتركونها و يعلمه عليه السلام و لا يعترض عليهم بتركها بلا مانع عن الاعتراض غير ظاهر، و لو فرض ظهوره لبعض، لا يلزم ظهوره للشيخ رحمة الله في هذا الكتاب.

خلاصة الكلام: إنّ حمل كلام الخلاف على الحرمة يمنع جواب سؤال القرّايا، و حمله على التّخيير يحتاج إلى تكلف شديد يأبى عند العقول؛ و على التقديرين يلزم على الشيخ دعوى الإجماع على أمر ظاهر البطلان، و مع ظهور بطلانه يتطرّق به الضعف إلى دعواه الإجماع في مواضع اخرى لظهور المساهلة في دعوى الإجماع.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ٤٦٦

و أما حمله على الوجوب العيني، يحمل كلامه على بيان حكم الجمعة في زمان الظهور و السّلطنة و ذكر استمرار الحكم إلى زمانه

عليه السلام تأييدا لهذا الحكم باستمراره بين الخاصية والعامة، و حمل سؤال أهل القرى على أنه نشأ من عدم تعارف تعيين إمام الجمعة لأمثال أهل القرى و الجواب على اختياره الإذن بالخصوص في غير أمثال أهل القرى و أن المأذونين بالعموم في أمثال أهلها في حكم المأذونين بالخصوص في أهل البلدان فلا يحتاج إلى تكلف يشتمل عليه حمل التخيير؛ و بعد ملاحظة عبارة أبي الصيلاح و الشهيد- رحمهما الله- يتقوى هذا الاحتمال. و لو فرض عدم قوة هذا الاحتمال لا يضّر القائل بالوجوب لكفاية الاحتمال إياه؛ فظهر أنّ هذه العبارة من العبارات المؤيدة للقول بالوجوب إن لم يقل بكفايتها له بسبب ارتفاع الوثوق بكون عدم الوجوب العيني إجماعيا، و إنّ الإجماع الذي ادّعه على تقدير حمل كلامه على الحرمة و التخيير مختلّ و محلّ فلا انتفاع بهذا الإجماع لنافي الوجوب بوجه، فتأمل جدّا فإنّه من مزال الأقدام.

[كلام الشهيد في الذكرى]

فإن قلت: قد ادّعى الفاضل التوني أنّ العلم القطعي حاصل من دعوى إجماع الشيخ في الخلاف و الشهيد في الذكرى و العلامة في المنتهى و التذكرة و الشيخ علي في شرح القواعد و غيرهم على عدم الوجوب العيني، كون عدم وجوب العيني قطعيا فما تقول في جوابه؟

قلت: قد عرفت مقتضى كلام الشيخ في الخلاف فانتظر حتى يظهر لك الباقي. قال الشهيد في الذكرى: يجب صلاة الجمعة بالنص و الإجماع ركعتان بدلا عن الظهر. قال الله تعالى: **إِذْ أُنزِلَ نُورٌ لِلصَّلَاةِ الْآيَةِ**. و قال النبي صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله: الجمعة حقّ على كلّ مسلم إلّا أربعة: المملوك أو امرأة أو صبي أو مريض. و قال صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله: إنّ الله قد افترض عليكم الجمعة، فمن تركها في حياتي أو بعد موتي و له إمام عادل، استخفافا بها أو جحودا لها، فلا جمع الله له شمله و لا بارك له في أمره، ألا و لا صلاة له، ألا و لا زكاة له، ألا و لا حجّ له، ألا و لا صوم له، ألا و لا بزّ له حتى يتوب. و قال الصادق عليه السلام برواية أبي بصير و محمد بن مسلم: إنّ الله فرض في كلّ أسبوع خمسا و ثلاثين صلاة؛ منها صلاة واجبة على كلّ مسلم أن يشهدها إلّا خمسة: المريض و المملوك و المسافر و المرأة و الصبي. و روى زرارة عن الباقر عليه السلام قال: فرض الله على الناس من الجمعة، الخ .. و شروطها سبعة: الأول: السلطان العادل و هو الإمام أو نائبه إجماعا منّا. ثم ذكر شروط النائب إلى أن قال: التاسع: إذن الإمام له كما كان النبي صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله يأذن الأئمة الجمعات و أمير المؤمنين عليه السلام [بعده] و عليه إطباق الإمامية.

هذا مع حضور الإمام عليه السلام و أما مع غيبته كهذا الزمان، ففي انعقادها قولان: أصحهما- و به قال معظم الأصحاب- الجواز إذا أمكن الاجتماع و الخطبتان، و يعلّل بأمرين: أحدهما أن

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۴۶۷

الإذن حاصل من الأئمة الماضين عليهم السلام فهو كالإذن من أئمة الوقت. و إليه أشار الشيخ في الخلاف، و يؤيده صحيح زرارة: قال: حدّنا أبو عبد الله عليه السلام على صلاة الجمعة، حتى ظننت أنّه يريد أن نأتيه. فقلت: نغدو عليك [لصلاة الجمعة]. قال: لا، إنّما عنيت عندكم. «۱» و لأنّ الفقهاء حال الغيبة يباشرون ما هو أعظم من ذلك بالإذن كالحكم و الإفتاء، [فهذا أولى]. و التعليل الثاني: إنّ الإذن إنّما يعتبر مع إمكانها، أمّا مع عدمه، فيسقط اعتباره و يبقى عموم القرآن و الأخبار خاليا عن المعارض. و قد روى عمر بن يزيد- في الصحيح- عن الصادق عليه السلام: إذا كان سبعة يوم الجمعة فليصلوا في جماعة. «۲»

و في الصحيح عن منصور عن الصادق عليه السلام: يجمع القوم يوم الجمعة إذا كانوا خمسة فزادوا؛ و الجمعة واجبة على كلّ أحد لا يعذر الناس فيها إلّا خمسة: المرأة و الملوک و المسافر و المريض و الصبي. و في الموثق عن زرارة عن عبد الملك، عن الباقر عليه السلام قال، قال:

مثلك يهلك و لم يصل فريضة فرضها الله. قال: قلت: كيف أصنع؟ قال: صلوا جماعة؛ يعني صلاة الجمعة. «۳» كذا في أخبار كثيرة

مطلقة و التعليلان حسان و الاعتماد على الثاني. إذا عرفت ذلك، فقد قال الفاضلان: «٤» يسقط وجوب الجمعة حال الغيبة و لم يسقط الاستحباب، و ظاهرهما أنه لو اتى بها كانت واجبة مجزئة عن الظهر فالاستحباب إنما هو في الاجتماع أو بمعنى أنه أفضل الأمرين الواجبين على التخيير. و ربما يقال بالوجوب المضيّق حال الغيبة، لأنّ قضية التعليلين ذلك، فما الذي اقتضى سقوط الوجوب إلّا أنّ عمل الطائفة على عدم الوجوب العيني في سائر الأعصار و الأمصار. و نقل الفاضل فيه الإجماع «٥» و بالغ بعضهم، فنفي الشرعية أصلاً و رأساً و هو ظاهر كلام المرتضى «٦» و صريح سلار «٧» و ابن ادريس «٨» و هو القول الثاني من القولين بناء على أنّ إذن الإمام شرط الصحّة و هو مفقود. و هؤلاء يسندون التعليل إلى إذن الإمام و يمنعون وجود الإذن، و يحملون الإذن الموجود في عصر الأئمة عليهم السلام على من سمع ذلك الإذن و ليس حجّة على من يأتي من المكلفين، و الإذن في الحكم و

(١) التهذيب، ج ٣، ص ٢٣٩، ص ١٧

(٢) التهذيب، ج ٣، ص ٢٤٥؛ الاستبصار، ج ١، ص ٤١٨؛ وسائل الشيعة، ج ٧، ص ٢٠٥، الباب ٢ من ابواب صلاة الجمعة و آدابها، ح ١٠

(٣) التهذيب، ج ٣، ص ٢٣٩؛ الاستبصار، ج ١، ص ٤٢٠؛ وسائل الشيعة، ج ٧، ص ٣١٠، الباب ٥ من ابواب صلاة الجمعة و آدابها، ح ٢

(٤) المعتمد، ج ٢، ص ٢٧٩؛ تذكرة الفقهاء، ج ٤، ص ٢٧

(٥) تذكرة الفقهاء، ج ١، ص ٢٦-٢٧

(٦) رسائل الشريف المرتضى، جوابات المسائل الميفارقيات، ج ١، ص ٢٧٢

(٧) المراسم الشرعية، ص ٧٧ (قم، ١٤١٤)

(٨) السرائر، ج ١، ص ٢٩٠

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ٤٦٨

الإفتاء أمر خارج عن الصلاة، «١» و لأنّ المعلوم وجوب الظهر فلا يزول إلّا بمعلوم، و هذا قول موجّه و إلّا يلزم القول بالوجوب العيني و أصحاب القول الأوّل لا يقولون به. انتهى كلامه رحمه الله. «٢»

اقول: ادعى الإجماع بقوله «السّلمطان العادل و هو الإمام أو نائبه إجماعاً منّا» و بقوله «و عليه إطباق الاماميه»، فان كان مراد الفاضل إحدى العبارتين فهو غفلة عن قول الشهيد رحمه الله «هذا مع حضور الإمام عليه السّلام» و إن كان نظره إلى قول الشهيد رحمه الله «إلّا أن عمل الطائفة على عدم الوجوب العيني في سائر الأعصار و الأمصار» فهو غفلة من معناه كما يظهر لك فأفضل مقتضى كلامه تفصيلاً ما يظهر لك الحال.

اقول: ادعى الإجماع و إطباق الإمامية في اشتراط الإمام أو إذنه لكن صرح بأنّ الإجماع إنّما هو مع حضور الإمام كما عرفته و ظاهر التعبير بالانعقاد و الجواز في قوله «ففي انعقادها قولان أصحهما و به قال معظم الأصحاب الجواز» أن عدم الوجوب العيني مسلمّ عنده لبعده إرادة معنى العام من هذين اللفظين حتى لا ينافي الوجوب العيني. هذا عند خلّوهما عن القرينة الصّارفة عن الظاهر و إلّا فيحكم بما يدلّان عليه منضمين إليها؛ و لعلّه يؤيّد اللفظين ما يذكره بقوله «و ربما يقال بالوجوب المضيّق» لكونه ظاهرها في أنّ أمر هذا الوجوب لم يذكر قبل فظاهر قوله «و إليه أشار الشيخ في الخلاف» إن كان مراده به ما هو ظاهر القرائن المذكورة، حمل كلامه في الخلاف على الوجوب التخييري في زمان الغيبة، و هو في غاية البعد لأنّ سؤاله متعلّق بأهل القرى و السواد و جوابه يدلّ على أنّهم بسبب كونهم مندرجين في الإذن و الترغيب العامين في حكم المأذونين بالخصوص كما عرفته، و ظاهر أنّ هذا الإذن و الترغيب إنّما استفيدا من الأحاديث التي ليس فيها من حضور الإمام و غيبته عين و لا أثر بل أهل القرى في كلام الشيخ و الأخبار التي تمسك بها

فی مقابل أهل المدن سواء كان الزمان زمان حضور السلطان العادل أم لا فالظاهر من كلام الشيخ ما ذكرته عند تكلمی فيه. و على تقدير كون غير السؤال و الجواب من كلامه، حكم الجمعة مع حضور الإمام و ما ذكره فيهما حكمها مع الغيبة فالظاهر من كلامه أيضا هو الوجوب بما ذكرته هناك و القرينة الداعية على حمل كلام الشهيد على إرادة التخييري مفقودة في كلام الشيخ. و يمكن أن يجعل بعض الناظرين ما أتيد به التعليل الأول و هو قوله «و يؤيدده صحيح زرارة قال حثنا» مؤيد الإرادة الوجوب التخييري لكون الحث ظاهرا فيه لكن الجزء الأول منه في غاية الظهور في العيني كما ظهر لك، فلعل مراده من قوله «الإذن حاصل من الأئمة الماضين» هو الإذن الذي يجوز به صلاة الجمعة من غير تحقق الوجوب المضيقي باعتبار

(۱) هذا جواب عما قال سابقا في التعليل الأول و هو قوله: و لأن الفقهاء حال الغيبة يباشرون ما هو أعظم من ذلك بالإذن كالحكم و الإفتاء.

(۲) ذكرى الشيعة، ج ۴، ص ۱۰۴-۱۰۵

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۴۶۹

توقفه على إذن السلطان العادل عنده، فيمكن أن يقال من قبله حينئذ أن الإمام عليه السلام إن كان سلطانا فيأذنه تجب وجوبا عيتيا و إلّا فتخييريا. و التعليل الثاني في غاية الظهور في العيني لأنه صرح بسقوط الإذن مع عدم الإمكان، و حكم بكون عموم الآية و الأخبار خاليا عن المعارض بهذه الآية، و الأخبار أثبت الوجوب أو لا- فإذا كان عمومها خاليا عن المعارض، يظهر منه الوجوب حال الغيبة أيضا و حمل قوله رحمه الله «و يبقى عموم القرآن و الأخبار خاليا عن المعارض» في أصل الجواز في غاية البعد. و يؤيدده ما ذكرته تأييده رحمه الله عموم القرآن و الأخبار بالصحيحين اللذين في غاية الظهور في الدلالة على الوجوب العيني و بالموثوق الذي هو ظاهر فيه؛ و الظاهر من قوله «و يعلل بأمرين» أن التعليلين منقولان من كلام بعض الفقهاء فان كان صاحب أحد التعليلين غير صاحب الآخر ففي غاية الظهور أن صاحب التعليل الثاني قائل بالوجوب العيني، و الظاهر أن صاحب التعليل الأول أيضا قائل به لكون الجزء الأول منه في غاية الظهور فيه، و عدم إباء الجزء الثاني عنه؛ و إن كان هذا الظهور أدون من الأول، و إن كانا من واحد، فقول بالوجوب العيني في غاية الظهور؛ و لا يختل قوة الظهور باشتمال التعليل الأول على صحيح زرارة و كون التعليلين محض الاحتمال العقلي الذي ذكره من عند نفسه في غاية البعد.

و في قوله «فقد قال الفاضلان» (۱) «يسقط وجوب الجمعة حال الغيبة و لم يسقط الاستحباب» إشارة إلى عدم اعتداده بقول العلامة- طاب ثراه- بالحرمة لرجوعه عنه. و ظاهر قوله «و ربما يقال بالوجوب المضيقي» تحقق هذا القول عنده، و حمل اللفظ على محض الاحتمال العقلي الذي لا مصداق له في غاية البعد، و لا يبعد تأييد هذا بقوله «إلّا أن عمل الطائفة» الخ لأن الظاهر أن المراد من عمل الطائفة هو ترك الجمعة لا عدم القول بوجوبها و إلّا كان المناسب أن يقول إلّا أن إجماع الطائفة على عدم الوجوب أو ما يفيد مفاده. و له مؤيد آخر و هو نسبة الإجماع إلى نقل الفاضل لأن طريقتهم الحكم بكون المسألة إجماعية عند ثبوته عندهم و إن كان مذكورا في كلام السابقين.

و نقله رحمه الله القول بنفي الشرعية بلفظ بالغ بقوله «و بالغ بعضهم فنفي الشرعية أصلا» مبالغة واضحة في شناعة هذا القول و هي كذلك و لعله اكتفى بالظهور عن تعرض بيان الشناعة.

فإن قلت: قوله «و هو القول الثاني من القولين» يدل على عدم تحقق القول بالوجوب المضيقي عنده، قلت: لا دلالة له على ذلك لأنه يمكن أن يكون مراده من الانعقاد و الجواز المعنى الذي لا- ينافي التخييري و العيني كما هو مقتضى معناهما اللغوي و نقل التعليلين الدالين على المطلق لأن كل دال على خاص يدل على مطلقه ثم رجح التعليل الثاني الذي

(۱) فی الهامش: أي العلامة و المحقق.

دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۴۷۰

أظهر في الدلالة على الوجوب العيني، ثم فصل الجواز المطلق إلى قسميه بنسبة التخيير إلى الفاضلين و نسبة القسم الآخر إلى قائله بالإجمال بقوله «و ربما يقال بالوجوب» سواء قيل باستعمال رب للتقليل أو التكثر، و إن كان الظاهر هاهنا هو الأول؛ ثم حكم بكون قضية التعليلين ذلك مع إنكار مقتضى السقوط بأكد وجه بقوله «فما الذي اقتضى سقوط الوجوب» فذكر كون عمل الطائفة على عدم الوجوب أي ترك فعلها؛ و يمكن أن يكون سبب ترك بعضهم الأعذار الخارجية و ترك بعض آخر عدم قوله بالوجوب. و أشار إلى ضعف القول بعدم الوجوب بنسبة نقل الإجماع إلى الغير. و أمثال هذا الإجمال و الإهداء إلى المختار بالتأمل باعتبار بعض أغراض تدعو الإنسان إليهما ليس بعيدا.

و لعل قوله «و هذا القول متوجه» إلى آخره، أيضا إشارة إلى ما ذكرته؛ أي هذا القول متوجه و وارد على أصحاب القول الأول و هم لا يقولون به، أي معظم أصحاب القول الأول لا الكل، فظهر بما ذكرته أن احتمال قوله بالحرمة في هذا الكتاب مسدود فكيف يعبر عن الحرمة بقوله «و قد بالغ» الدال على غاية المبالغة في إنكار هذا القول» و يقول به بلا فاصلة. فمختاره إما الوجوب التخييري أو العيني، و على الأول أيضا لا يمكن الحكم بأن قوله «إلا أن عمل الطائفة على عدم الوجوب العيني» دعوى إجماع منه على عدم الوجوب. فعَدَّ الفاضل التوني الشهيد من الجماعة الذين زعم دعواهم الإجماع على عدم الوجوب سهو منه على وفق شركائه.

و لعل خلاصة كلامه هي أن الانعقاد المطلق و الجواز الأعم قولين في زمان الغيبة: القول الأول هو الجواز الذي يندرج فيه التخييري و العيني، و يعلل في الجواز المطلق تعليلان:

الأول للأول و الثاني للثاني، و إن كان أصل التعليل الأول مناسباً للثاني و تحسینه التعليلين باعتبار دلالتهما على بطلان الحرمة بل لدلالتهما على الوجوب المضيّق كما أشار إليه بقوله «لأنّ قضية التعليلين» ذلك، و اعتماده على الثاني لتوضيح الحق من الجواز الذي هو الوجوب به، و بعد ما أثبت الجواز المطلق و أشار إلى حقيقة قسم منه أو ما إلى تحقق هذا القول بقوله «و ربما يقال في الوجوب المضيّق» زائدا ممّا ظهر سابقا رعاية للتدرّج المناسب للوقت، ثم أشار إلى حقيقة هذا القول بكونه مقتضى التعليلين مع الإنكار البالغ عن مقتضى سقوط الوجوب، ثم ذكر كون عمل الطائفة على عدم الوجوب العيني من غير أن يذكر لفظا يدل على الاتفاق الكاشف عن دخول المعصوم، و أشار إلى عدم ثبوت الإجماع عليه بنسبة إلى الغير و أشار إلى بطلان الحرمة بلفظ «بالغ» و إلى بطلان التخيير بتماميه كلام القائلين بالحرمة الفاضحة عليهم بقوله «و هذا القول متوجه» إلى آخر ما نقلته، لكن يجب حينئذ حمل قوله «و أصحاب القول الأول» على معظمهم.

فظهر أن نسبة دعوى الإجماع على عدم الوجوب العيني إلى عبارة الذكري توهم، و أن

دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۴۷۱

تأييد القول بالحرمة بقوله «هاهنا به» لا وجه له، و أن تأييد الوجوب العيني بهذا الكلام جيد لكفاية الاحتمال فيه، فإن لم نقل بأظهرية هذه العبارة في الوجوب العيني فلا يضرنا كما عرفته عند تكلمنا في عبارة الخلاف و إن حكم الفاضل التوني بابتداع القول بالوجوب العيني في زمانه غفلة منه عن مقتضى قوله تعالى ﴿مَا يَلْفُظُ مِنْ قَوْلٍ إِلَّا لَدَيْهِ رَقِيبٌ عَتِيدٌ﴾ (۱)

[كلام العلامة في المنتهى و تحليله]

و قال العلامة- طاب ثراه- في المنتهى: «الجمعة واجبة و هو قول علماء الإسلام، يدل عليه الكتاب و السنة و الإجماع. أمّا الكتاب فقوله تعالى: ﴿إِذْ نَادَى لِلصَّادِقِ الخ. و أمّا السنة فكذا، و أمّا الإجماع فلأنه لا خلاف بين المسلمين في ذلك. ثم قال: يشترط في الجمعة

الإمام العادل، أي المعصوم عندنا أو إذنه. أما اشتراط الإمام أو إذنه فهو مذهب علمائنا أجمع.» ثم نقل رحمه الله قول بعض العامة، ثم قال: لنا ما رواه الجمهور عن النبي صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ قَالَ: أُرْبِعَ إِلَى الْوَلَاءِ: الْفِيءُ، وَالْحُدُودُ، وَالصَّدَقَاتُ، وَالْجُمُعَةُ. وَقَالَ فِي خُطْبَةٍ: مَنْ تَرَكَ الْجُمُعَةَ فِي حَيَاتِي أَوْ بَعْدَ مَوْتِي وَ لَهُ إِمَامٌ عَادِلٌ أَوْ جَائِرٌ اسْتَخْفَا، الْخ. عَلَّقَ عَلَيَّ وَجُودَ الْإِمَامِ فَيَنْتَفِي بِانْتِفَائِهِ. وَمِنْ طَرِيقِ الْخَاصِيَّةِ مَا رَوَاهُ الشَّيْخُ فِي الْحَسَنِ، عَنْ زُرَّارَةَ قَالَ: كَانَ أَبُو جَعْفَرٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ يَقُولُ: لَا يَكُونُ الْخُطْبَةُ وَالْجُمُعَةُ وَ صَلَاةُ رَكْعَتَيْنِ عَلَيَّ أَقَلَّ مِنْ خَمْسَةِ رَهْطٍ إِلَّا الْإِمَامُ وَ أَرْبَعَةٌ. وَ مَا رَوَاهُ فِي الْحَسَنِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مُسْلِمٍ، قَالَ: «سَأَلْتُهُ عَنِ الْجُمُعَةِ». فَقَالَ: أَذَانٌ وَ إِقَامَةٌ يَخْرُجُ الْإِمَامُ فَيَصْعَدُ الْمَنْبِرَ فَيَخْطُبُ وَ لَا يَصَلِّي النَّاسُ مَا دَامَ الْإِمَامُ عَلَيَّ الْمَنْبِرِ، ثُمَّ يَقْعُدُ الْإِمَامُ عَلَيَّ الْمَنْبِرِ قَدْرَ مَا يَقْرَأُ «قُلْ هُوَ اللهُ أَحَدٌ»، ثُمَّ يَقْرَأُ بِهِمْ فِي الرَّكْعَةِ الْأُولَى بِالْجُمُعَةِ وَ فِي الثَّانِيَةِ بِالْمَنَافِقِينَ. وَ مَا رَوَاهُ عَنْ سَمَاعَةَ، قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ عَنِ الصَّلَاةِ يَوْمَ الْجُمُعَةِ. فَقَالَ: أَمَّا مَعَ الْإِمَامِ فَرَكْعَتَانِ، وَ أَمَّا مِنْ صَلَّيَّ وَحْدَهُ، فَأَرْبَعُ رَكْعَاتٍ بِمَنْزِلَةِ الظُّهْرِ». «٢» انتهى.

جعفریان، رسول، دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، در يك جلد، قم - ايران، اول، ه ق دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه؛ ص: ۴۷۱

ادعى الاتفاق ظاهرا بقوله «عندنا» و صريحا بقوله «فهو مذهب علمائنا أجمع» و الاتفاق في اشتراط الجمعة بالإمام أو إذنه في قوة الإجماع على الحرمة عند عدمها. و مراده رحمه الله من قوله يشترط في الجمعة اشتراط شرعيتها و انعقادها لا وجوبها العيني بدلالة ظاهر اللفظ و صريح الاستدلال. «٣» فإذا شهد مثل العلامة على كون الاشتراط مذهب علمائنا أجمع فهو كذلك و إذا

(١) سورة ق، ١٨

(٢) منتهى المطلب، ج ١، صص ٣١٦-٣١٧

(٣) في الهامش: وجه دلالة الاستدلال أن الرواية الأولى و العامية يدل على كون الجمعة إلى الولاية، و ظاهر أنها إذا كانت إلى الولاية، فلا يجوز في زمان الغيبة، و في الرواية الأولى الخاصة نفى الخطبة و الجمعة على أقل من خمسة رهط الإمام و أربعة، و ظاهر أن الإمام في الرواية عند العلامة رحمه الله هو المعصوم حتى يرتبط بمدّعا، و حينئذ مفاد الرواية سلب الجمعة عند عدم المعصوم و إذا كانت منتفية عند عدمه عليه السّلام فهو حرام في الغيبة؛ و في الثانية ذكر عليه السلام في جواب من سأله عن الجمعة يخرج الإمام عليه السّلام فيظهر من هذا الجواب اعتبار المعصوم فيها عنده؛ و في الثالث قسّم صلاة يوم الجمعة إلى قسمين صلاة مع الإمام و صلاة ليست معه و القسم قاطعة للشركة؛ و أما الرواية الثانية العامية فلا يليق القول بدلالاتها على اشتراط المعصوم في الجمعة؛ و إن قيل أن الإمام المذكور فيها هو المعصوم، فالاستدلال بها في غاية الضعف و الاستدلال بالثاني أيضا و إن كان ضعيفا كما يظهر لك لكن لا في هذه المرتبة. منه مدّ ظله.

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۴۷۲

كان مذهب كلّ علماء الشّيعه ذلك فالمعصوم قائل به فتعيّن الحرمة في الغيبة. و يدل عليها روايتنا الجمهور، أمّا الأولى فبدلالاتها على كون الجمعة مع الولاية، و أمّا الثانية فباعتبار اشتغالها على الإمام، و أمّا الزوايات الخاصة فباشتمالها على الإمام مرّة و مرّات. و فيه نظر، أمّا في الزوايات الأولى فلاّنها مع الضعف يحتمل التخصيص بوقت الحضور و امكان الإذن، فلعله لذلك جوّز بعض العامة إقامة الجمعة عند مرض الإمام أو موته و لم يعتبر الإمام بعض منهم مطلقا، فلعلّ الرواية ضعيفة عندهم أيضا. و الثانية مع كونها عامية تشتمل على لفظ «أو جائر» و يشهد على عدم كون هذا اللفظ منه صلّى الله عليه و آله اعتبار العدالة في الامام؛ و إن قيل أن اشتغال الزوايا بين العامة و الخاصة يدل على كونها منه صلّى الله عليه و آله في الجملة، فهو غير بعيد؛ و نقلها الشهيد في الذكري و المصنف

في التذكرة بإسقاط لفظ «أو جائر» و حينئذ يمكن أن يقال مراده صَلَّى الله عليه و آله إمام عادل من لم يكن فاسقا لا السلطان العادل؛ و دلالة العرف على اختصاص هذا اللفظ بالمعصوم غير ظاهر مطلقا، فكيف يليق القول بالاختصاص في زمانه صَلَّى الله عليه و آله. و لو قيل بإرادة الإمام المعصوم من اللفظ، مع بعده لا يدل على عدم الوجوب العيني، لاحتمال عدم ترتب هذه المرتبة من العقاب عند تركها مع غير المعصوم، و إن ترتب على تركها عقاب؛ و أيضا لا يشتمل الرواية على النائب و لم يقل أحد بسقوط الوجوب معه. لا يقال: لعل المراد بالاستخفاف عدم المبالاة الذي يترتب على عدم تعظيم الأمر بها و الجحود هو جحود المشروعية فلا يدل على الوجوب، و إن كان مع إمام عادل فلا يناسب ذكره في مقام بيان وجوب الجمعة مطلقا.

لأننا نقول مع بعد اختصاص حرمة الاستخفاف بالجمعة الظاهر من الاستخفاف هو عدّ ترك هذه الصلاة سهلا مع علمه بوجوبها بقريته مقابلته بقوله «أو جحودا لها» و المراد بالجحود هو إنكار الوجوب، و ظاهر أن ترك كل فريضة يترتب إيماء على الاستخفاف أو الجحود، لأن من علم كون شيء واجبا و لا يعدّ تركه سهلا، فلا يتركه؛ فلعنه صَلَّى الله عليه و آله قال: فمن تركها بأي وجه من الوجهين اللذين لا يخرج داعي الترك عنهما فكذا؛ فذكر الأمرين للتعميم بذكر داعي الترك المقصر في الأمرين.

و نقل زين الملمة و الذين هذه الرواية من غير ذكر لفظ إمام عادل أو جائر اكتفاء بالألفاظ التي لا اختلاف فيها بين العامة و الخاصة، و كلامه يدل على اشتها هذه الرواية و إذا أثبت اشتهاها سواء كانت مشتملة على لفظ «و له امام عادل» أو لم تشتمل على اللفظين فظاهرها

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۴۷۳

الوجوب العيني، فالرواية من مؤيدات القول بالوجوب لا الحرمة كما قال به العلامة رحمه الله.

و أما الاستدلال بالروايات الثلاث الخاصية فمبني على تبادل المعصوم من الإمام مطلقا أو إذا كان معرّفا باللام و كلاهما ضعيف، أما الأول فلعدم ظهور التبادر و شيوع إطلاق الإمام على إمام الجماعة؛ و كيف يدعى تبادل المعصوم من هذا اللفظ و إذا احتج إلى التعبير عن غير المعصوم الذي يتقدم الجماعة في الصلاة لا يتعارف تعبير بغير لفظ الإمام فكيف يحكم بمجرد هذا التعبير بإرادة المعصوم؛ و أما الثاني الذي ماله جعل اللام للعهد إليه عليه السلام فلعدم ظهور شهادة الكلام و المقام على كونها إشارة إليه عليه السلام و أما إذا جعلت إشارة إلى إمام الجماعة مطلقا فكون المقام مقام جماعة كاف لإشارة إليه؛ و لما ذكرته مرجح آخر و هو أنه إن حمل الإمام على إمام الجماعة فاللفظ محمول على ظاهره بلا حاجة إلى تكلف، و إن حمل على المعصوم فلا بد أن يقال ذكر الإمام ليس لأجل كونه معتبر بخصوصه بل المأذون منه في حكمه.

و يرد على خصوص الاستدلال بالثالثة؛ إن ذكر «من صَلَّى وحده» في مقابل قوله عليه السلام «إما مع الإمام» قرينه واضحة على إرادة إمام الجماعة؛ فهذه الرواية دالّة على الوجوب العيني لا بد قسم صلاة يوم الجمعة إلى قسمين و حكم يكون القسم الأول المقابل لصلاة المنفرد ركعتين، فلا مجال لتوهم الحرمة؛ و أما الوجوب التخييري فبعيد لأنها لو كان وجوبها بعنوان التخيير لم ينحصر القسم الأول في الركعتين؛ و القول بأن ذكر خصوص الركعتين في القسم الأول للأفضلية لا للتعيين، صرف للرواية عن ظاهرها و ارتكاب أمر في غاية البعد إن قلنا بالاحتمال؛ فظهر ضعف استدلاله رحمه الله بالروايات على الحرمة.

و أما ضعف استدلاله بالإجماع فلأنّ قوله رحمه الله «فهو مذهب علمائنا أجمع» لا يدل على الإجماع و الذي هو حجّة عند أرباب الحق و هو ما يعلم دخول المعصوم فيه؛ و يؤيد هذا الاحتمال عدم ذكره الإجماع في مقام الاستدلال بل ذكر قوله «فهو مذهب علمائنا أجمع» في مقام تقرير المذهب؛ ثم شرع في الاستدلال بقوله «لنا» و استدلل بها بالروايات المذكورة؛ و للاحتمال مؤيد آخر و هو أنه قال في بيان وجوب الجمعة واجبة و هو قول علماء الإسلام و ظاهر أن قوله «فهو مذهب علمائنا» في الثاني بمنزلة قوله «و هو قول علماء الإسلام» في الأول و لم يكتف في الأول بهذا، بل قال عند تعداد الدليل و الإجماع و عند التفصيل و أما الإجماع فلائنه لا خلاف من المسلمين في ذلك؛ و لو فرض أنه أراد بالإجماع ما هو حجّة عند أهل الحق يحتمل أن يكون اجتهاديا و تفريع قوله فكان إجماعا

كما سيظهر لك يؤيد الاحتمال. و أيضا بطلان الإجماع على الحرمة أظهر من أن يخفى على أحد لفتواه بالتخيير أو التوقف في جميع تصانيفه المعروفة غير المختلف وفيه أفتى بالتخيير أو التعيين؛ ولاشتهار التخيير لو لم نقل بدلالة كلام المفيد وغيره على الوجوب. و قال رحمه الله بعد نقل خبر سماعه «و

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۴۷۴

لأن انعقاد الجمعة حكم شرعي فيقف على الشرع ولأنه يفتقر إلى البيان بفعل النبي عليه السلام» أو قوله «و لم يقم الجمعة إلا السلطان في كل عصر فكان إجماعا و لو كانت تنعقد بالرعية لصلوها في بعض الأحيان، ولأنه لو لم يعتبر أمر الإمام لسبقت طائفه إلى إقامتها لغرض.

أقول: عدم البيان بالفعل لم يظهر لنا لإمكان قوله صلى الله عليه وآله ما يدل على وجوب هذه الصلاة على الأئمة و إقامته بعده صلى الله عليه وآله على وجه يدل على كونه بيانا و عدم النقل لا يدل على عدم؛ و مع هذا نقول نقل العلامة رحمه الله في ذيل قوله «و أما السنية ما رواه الجمهور أنه قال صلى الله عليه وآله «الجمعة حق واجب على كل مسلم إلا أربعة» و لا نسلم تقييد هذه الرواية بما يدل على اعتبار السلطان أو إذنه و لم ينقل هو و غيره ما يدل على التقييد، و ظاهر عدم النقل لعدم إلا أن يدل دليل عليه، و لم يذكر رحمه الله ما يصلح كونه دليلا عليه فيمكن أن يكون هذه الرواية قبل صلاة الجمعة بحيث يمكن كونها بيانا لها، و ظاهر أن الاحتمال كاف لنا في هذا المقام، فظهر بما ذكرته احتمال بيانه صلى الله عليه وآله استمرار وجوبها بالقول و الفعل.

و كذلك يمكن أن يكون صلى الله عليه وآله بين استمرارها بما ذكره رحمه الله في التذكرة أنه عليه السلام قال: كتب عليكم الجمعة فريضة واجبة إلى يوم القيامة؛ «(۱)» وجه دلالة هذه الرواية أنه صلى الله عليه وآله قال «كتب» و هو في الدلالة على الوجوب الاصطلاحى أظهر من لفظ الوجوب؛ و أكد صلى الله عليه وآله ما يفهم من لفظ كتب بقوله «فريضة» و هي مثل كتب في كونها أظهر من لفظ الوجوب في الدلالة على الوجوب الاصطلاحى، و بقوله «واجبة»، و حكم باستمرارها إلى يوم القيامة و لم يذكر لها بدلا، فلو كان السلطان شرطاً في انعقادها كما قال به في هذا الكتاب، أو في وجوبها كما قال به في مواضع اخرى، لكان وجوبها منقطعاً بعد زمان يسير من زمان أبي محمد الحسن عليه السلام إلى الآن فلم يكن الحكم باستمراره إلى يوم القيامة صحيحاً.

فإن قلت: و إن دلت الرواية على الوجوب المضيقي كما قال به في التذكرة بقوله «و هو يدل على الوجوب العيني على التعيين» «(۲)» لكن يحتاج إلى التقييد بمثل إن كان هناك سلطان عادل، كما يجب التقييد بالعدد و العدالة و الخطبة و غيرها، فلهذا قال في التذكرة بدلالة هذه الرواية على الوجوب على التعيين مع السلطان، مع أنه قال هناك بعدم وجوبها على التعيين في مثل هذه الأزمان.

قلت: الفرق بين اعتبار امور لم تنقطع و بين ما انقطع أزيد من ألف سنة في جواز الأول و عدم جواز الثاني ظاهر؛ و في قوله رحمه الله «و لم يقم الجمعة إلا السلطان» أنه لو سلم لا يدل على مدعاه، لأنه ربما كانت التقييد مانعة لبعضهم عن الإتيان بها، و الشبهة لبعض آخر، و أيضا

(۱) تذكرة الفقهاء، ج ۴، ص ۱۲

(۲) تذكرة الفقهاء، ج ۴، ص ۱۲

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۴۷۵

مقصوده رحمه الله عدم المشروعيه و عدم دلالتة عليه ظاهر، لأن ارتكاب جميع الامور المشروعه غير متحقق خصوصا إذا اشتمل ارتكابها على مشقة ما، و إن كان فعلها راجحا، و ربما ترك خلص العباد كثيرا من الامور إلا حجة باعتبار ملامه الجماعة و صيرورة الفاعل ممتازا مشار إليه بالأيدى و الألسن، و ترك بعض الامور الراجحة للفرار عن الاشتهار من خلص العباد غير بعيد. و قوله «فكان إجماعا» في غاية الضعف، لعدم ترتبه على ما سبق كما ظهر لك عند تكلمنا في عبارة الخلاف فهذا اجتهاد منه رضى الله عنه فليس

مثل سائر اجتهاداته حجیه علینا إن لم يظهر ضعف المأخذ فكيف يكون حجیه مع ظهور ضعف المأخذ. و التّعیر عن دعوی الإجماع بالشّهاده لا تجعلها قویة و لا حججة بعد ظهور كونه ناشیة عن مأخذ ضعيف.

و بما ذكرته من احتمال منع التقيّة و الشّبّهة، يظهر ضعف قوله «و لو كانت تتعقد بالرّعيّة» إلى آخر ما نقلت من كلامه رحمه الله. فظهر ضعف تمسك الفاضل التّوني و من وافقه في التمسك بالإجماع المذكور في المنتهى بل مع ظهور الضعف يحصل احتمال المساهلة بخصوصها في بعض مواضع دعواه الإجماع.

و قال العلامة رحمه الله في التذكرة:

يشترط في وجوب الجمعة، السلطان أو نائبه عند علمائنا أجمع. و به قال أبو حنيفة، للإجماع على أن النبي صَلَّى الله عليه و آله كان يعين لإمامة الجمعة. «١» و كذا الخلفاء بعده كما يعين للقضاء. و كما لا يجوز أن ينصب الإنسان نفسه قاضيا من دون إذن الإمام كذا إمامة الجمعة. و لرواية محمد بن مسلم قال: لا يجب الجمعة على أقلّ من سبعة: الإمام و قاضيه و مدّع حقا و مدّع عليه و شاهدان و من يضرب الحدود بين أيدي الإمام، و لأنّه إجماع أهل الأعصار، فأنّه لا يقيم الجمعة في كل عصر إلّا الأئمة. «٢» ثم قال في مسألة: لو كان السلطان جائرا ثم نصب عدلا استحَبّ الاجتماع و انعقدت جمعة على الأقوى. و لا تجب لفوات الشرط و هو الإمام أو من نصبه و أطبق الجمهور على الوجوب. «٣»

ثم قال في مسألة: هل للفقهاء المؤمنين حال الغيبة و التمكن من الاجتماع و الخطبتين صلاة الجمعة؟ أطبق علمائنا على عدم الوجوب لانتفاء الشرط و هو ظهور الإذن من الإمام عليه السّلام. و اختلفوا في استحباب إقامة الجمعة، فالمشهور ذلك و لقول زرارة: حثنا الصادق عليه السّلام على صلاة الجمعة حتى ظننت أن يريد أن تأتيه، فقلت: نغدو عليك. فقال: لا، إنّما عنيت عندكم. «٤» و قال الباقر عليه السّلام لعبد الملك: مثلك يهلك و لم يصلّ فريضة فرضها الله تعالى! قلت:

(١) في المصدر: الجماعة.

(٢) تذكرة الفقهاء، ج ٤، ص ١٩

(٣) تذكرة الفقهاء، ج ٤، ص ٢٤

(٤) طوسي، التهذيب، ج ٣، ص ٢٣٩، ص ١٧

دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ٤٧٦

كيف أصنع؟ قال: صلّوا جماعة، يعني صلاة الجمعة. «١» و قال الفضل بن عبد الملك، سمعت الصادق عليه السّلام يقول: إذا كان قوم في قرية صلّوا الجمعة أربع ركعات، فإن كان لهم من يخطب، جمّعوا إذا كانوا خمسة نفر، و انما جعلت الركعتين لمكان الخطبتين. «٢» و قال سلّار و ابن ادریس: «٣» لا يجوز، لأصالة الأربع فلا تسقط إلّا بدليل، و الأخبار السابقة متأولة، لأنّ قول الصادق عليه السّلام لزرارة و قول الباقر عليه السّلام لعبد الملك، إذن لهما فيكون الشرط قد حصل. و قول الصادق عليه السّلام فإن كان لهم من يخطب، محمول على الإمام أو نائبه؛ و لأنّه شرط الوجوب، الإمام أو نائبه اجماعا، فكذا هو شرط في الجواز. «٤» انتهى. «٥»

اقول: ذكر الإجماع في تحرير المذهب لا في الاستدلال؛ و استدلال على اشتراط الوجوب بالسّلمان أو نائبه بقوله «للإجماع» الخ، و قد عرفت في ذيل نقل كلام الخلاف ضعف هذا الاستدلال و أنّه لم يظهر إرادة الإجماع الذي هو حجیه من لفظ الإجماع، و لو سلّمنا إرادة الإجماع المعبر فيه العلم بدخول المعصوم فيه يمكن أن يكون منزعا من الفعل المستمرّ الذي أشار اليه بقوله «للإجماع على أنّ النبي صَلَّى الله عليه و آله» الخ؛ و يؤيد احتمال الانتزاع عبارة المنتهى المنقولة و هي قوله «و لم يقيم الجمعة إلّا السّلمان في كلّ عصر فكان إجماعا» و رواية محمد بن مسلم لا يمكن حملها على الظاهر؛ و بعد جعلها إشارة إلى اعتبار العدد لا يدلّ على المطلوب كما سيجيء. و قوله «و لأنّه إجماع أهل الأعصار» يحتمل الفعل و القول، و الأول على تقدير ثبوته لا يدلّ على المطلوب كما أوّمت إليه

في ذيل عبارة الخلاف و الذكرى و المنتهى؛ و الثانى غير مسلمّ لضعف دليله الذى هو قوله «فإنه لم يقيم الجمعة» الخ و مع ذلك يرد على ظاهر الدليل أنه لو تمّ لدلّ على عدم وجوبها مع النائب.

و فى قوله «فى مسألة نصب الجائر عدلا و لا يجب لفوات الشرط» الخ، إن فوات الشرط ممنوع و لعلّ الإذن العام كاف للوجوب عند سلطنة الجائر؛ و فى قوله «أطبق علماؤنا على عدم الوجوب لانتفاء الشرط» الخ إن انتفاء الشرط ممنوع و لعلّ الإذن من الإمام يعتبر فى الوجوب عند التيسر لا مطلقا كما يدلّ عليه عبارة أبى الصّلاح المنقولة و هى قوله «أو من يتكامل له صفة إمام الجماعة عند الأمرين» و يؤمى إليه جواب سؤال القرّايا من عبارة

- (۱) التهذيب، ج ۳، ص ۲۳۹، ح ۶۳۸؛ الاستبصار، ج ۱، ص ۴۲۰، ح ۱۶۱۶؛ وسائل الشيعة، ج ۷، ص ۳۱۰، الباب ۵ من ابواب صلاة الجمعة و آدابها ح ۲
- (۲) نفس المدرک، ج ۳، ص ۲۳۸-۲۳۹، ح ۶۳۴؛ طوسى، الاستبصار، ج ۱، ص ۴۲۰، ح ۱۶۱۴
- (۳) سلار، المراسم، ص ۷۷؛ ابن ادریس، السرائر، ج ۱، ص ۲۹۰-۲۹۱
- (۴) تذکره الفقهاء، ج ۴، ص ۲۷-۲۸
- (۵) فى الهامش: و مما يدلّ على التخيير ما رواه الصدوق فى «أمالیه» باسناده عن الصادق عليه السّلام قال: «أحسب للمؤمن أن لا يخرج من الدنيا حتى يتمّتع و لو مرّة و يصلّى الجمعة و لو مرّة». الامالى، ص ۶۴۳ (مجلس ۹۳)
- دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۴۷۷

الخلاف «۱» و قول الشهيد فى الذكرى الإذن إنما يعتبر مع إمكانه، أما مع عدمه فيسقط اعتباره و يبقى عموم القرآن و الأخبار خاليا عن المعارض؛ و كون الشهيد مؤخرا عن العلامة رحمهما الله لا ينافى ذكر كلامه فى سند المنع على اتفاق اشتراط وجوب الجمعة بإذن الإمام الذى قال به العلامة، لدلالة كلام الشهيد على عدم كون المسألة إجماعية، و فى تعليقه رحمه الله استحباب الجمعة حال الغيبة بالروايات اشكال؛ و يمكن أن يقال شرط الوجوب عنده السّيطان و لا فرق بين زمان الغيبة و الحضور إذا انتفت السلطنة، فهذا علل الاستحباب فى زمان الغيبة بهذه الروايات؛ أقول: ما تقول فى زرارة و عبد الملك؟ هل أمكنهما الإتيان بالجمعة أم لا، و على الثانى لا معنى للحثّ و غاية التأكيد اللذين يظهران من الروايتين، و على الأوّل ما نظنّ بها، هل تظنّ أنّهما يتركان ما يأمرهما الإمامان عليهم السّلام بعنوان التأكيد رعاية لمصلحتهما و للشّفقة عليهما، أم تعلم أم تشكّ به، أم تعلم أو تظنّ أنّهما يفعلان حينئذ؛ و الثلاثة الاول لا يناسب مرتبتهما المعروفة، و الأخيران يدلّان على وقوع الجمعة و إن كان بعنوان الظنّ؛ و إن فرضنا عدم فعلهما فلا أقلّ من احتمال الفعل فكيف يصحّ تعليل الإجماع بما ذكره بقوله «فإنه لا يقيم الجمعة فى كل عصر إلّا الائمة» مع عدم مناسبتة إلّا احتمالا واحدا هو العلم بأنّهما لم يفعلا مع كونهما مأمورين بها و هو أبعد الاحتمالات فكيف يمكن الحكم به حتى يصحّ أن يقول ما قال.

و إن كان مراده من قوله «لا- يقيم الجمعة» الخ، عدم الإقامة الظاهرة أو المستمرّة على ما هو مقتضى لا يقيم، فلا يصحّ جعله علّة للإجماع المذكور، لاحتمال منع التقيّة عن الإظهار و الاستمرار فى كثير من الأزمنة، فظهر منه أيضا مساهلته رحمه الله فى دعوى الإجماع.

و استدلاله- طاب ثراه- بالرواية الثالثة على الاستحباب، يدلّ على أنه حمل من يخطب على ظاهره «۲» و لم يخصّصه بالإمام أو نائبه و إلّا لم يناسب ذكره هاهنا و مع ظهوره نقل التخصيص بأحدهما عن سلار و ابن ادریس دالّ على عدم تخصيصه رحمه الله بأحدهما؛ و أقول:

قولهما يكون قول الصادق و الباقر عليهما السّلام إذنا لزرارة و عبد الملك، إمّا قول بوجوبها عليهما لحصول الشرط حينئذ أو باستحبابها لفقد السلطنة عن الإمامين عليهما السّلام؛ و هذا أيضا يضعّف ما

(۱) في الهامش: عبارة الخلاف التي تدلّ على الإجماع الفعلي هي قوله «فإن من عهد النبي (ص) إلى وقتنا هذا ما أقام الجمعة إلّا الخلفاء و الأمراء و من ولى للصلاة و أومى إلى عدم دلالاته على المطلوب بقوله فأقول إن ثبت عدم فعل غير الامراء إلى قوله خصوصا عند التعذّر و الغيبة و أومى إلى عدم دلالة الفعل في ذيل عبارة الذكرى أيضا بقوله و يمكن أن يكون سبب ترك بعضهم للأعذار الخارجية و ترك بعض آخر عدم قوله ما يوجب و في ذيل عبارة المنتهى بقوله رحمه الله و لم يقم الجمعة الى قوله و الشبهة لبعض آخر. منه رحمه الله.

(۲) المراد بالظاهر مقابل التخصيص بالإمام عليه السلام لأن ظاهر قوله «هل للفقهاء» الخ، تخصيص الاستحباب بهم. منه مد ظله العالی. دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۴۷۸

حكم العلامة بقوله «فإنه لا يقيم الجمعة في كل عصر إلّا الاثمه» إن لم يرد الظهور و الاستمرار، و إن أراد أحدهما أو كليهما فلا يصح جعله علّة للإجماع، و في قوله سلار و ابن ادريس أنه لا تجوز لأصالة الأربع أنه لو صحّ التمسك بالأصالة في أمثال هذه المسائل لكان للقائل بالوجوب أن يقول أصل صلاة وقت الزوال يوم الجمعة نزلت جمعة فزيد للمقيم ركعتان كما يدلّ عليه الحديث الصّحيح فالاستصحاب دالّ على استمرار كونها ركعتين؛ و مع ذلك يظهر لك الدليل في موضعه.

فإن قال قائل بعدم جواز العمل بخبر الآحاد عند ابن ادريس فلا يصحّ بناء الأصالة عليه.

قلنا لم يثبت كون الواجب أولا- هو الظاهر و لو فرض عدم ثبوت كونه جمعة، فلا- يصحّ قولهما بأصالة الأربع و في قولهما أن قول الصادق و الباقر عليهم السّلام أذن لزرارة و عبد الملك أن ظاهر قول زرارة حثنا بصيغة المتكلم مع الغير و قوله عليه السّلام عندكم عدم الاختصاص. به و قول الباقر عليه عليه السّلام صلوا بعد قوله مثلك بالخطاب المفرد أظهر في عدم الاختصاص. فإن قالوا: إن ذكرهما لزرارة و عبد الملك بعنوان المثال فالمقصود إذن من سمع الإذن، قلنا كما أن هذين الخبرين إذنان لمن سمعهما فلم لا يجوز أن يكون العمومات التي لا يتوهم منها الاختصاص بالسامعين إذنا لمن اندرج فيها و ما ظننا مانعا لا يصلح للمانع.

و مع قول العلامة- طاب ثراه- بالوجوب التخييري هاهنا لم يتعرّض دليل سلار و ابن ادريس بالحرمة، لظهور بطلانه، و حمل «من يخطب» على الإمام أو نائبه صرف اللفظ عن معناه اللغوي و العرفي بلا دليل صالح للصرف، و إنّما يجب الصّيرف لو دلّ دليل قويّ على الحرمة بدونهما و ليس عليها دليل معتبر، و الإجماع الذي ادّعيه قد عرفت حاله بما نقلت من الكلام و تفرّيع قوله فكذا هو شرط في الجواز على ما فوّج عليه في غاية الضعف، فظهر بما ذكرته في كلامه ضعف الإجماع الذي ذكره في التذكرة و كون الإجماع الذي ادّعه في المنتهى أضعف.

و قال- طاب ثراه- في النهاية: يشترط في وجوب الجمعة السلطان أو نائبه عند علمائنا أجمع، لأنّ النبي صلى الله عليه و آله كان يعين لإمامة «۱» الجمعة و كذا الخلفاء بعده، كما يعين [عين] للقضاء، و كما لا يصحّ أن ينصب الإنسان نفسه قاضيا من دون إذن الإمام فكذا إمامة [امام] الجمعة، فلا يصحّ الجمعة إلّا معه و من يأذن له. هذا في حال ظهوره، أمّا في حال الغيبة، فالأقوى أنه يجوز لفقهاء المؤمنين إقامتها؛ «۲» انتهى.

أقول: في هذا الكتاب أيضا لم يذكر الإجماع في الدليل بل اقتصر في الاستدلال على قوله

(۱) في المصدر: لإقامة

(۲) نهاية الأحكام، ج ۱، ص ۱۳- ۱۴

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۴۷۹

لأنّ النبي عليه السلام الخ. فلا اعتماد على هذا الإجماع خصوصا بعد ما ظهر من كلامه في المنتهى و التذكرة.

وقال رحمه الله في التحرير: من شرط الجمعة، الإمام العادل أو من نصبه، فلو لم يكن الإمام ظاهراً ولا نائب له، سقط الوجوب إجماعاً و هل يجوز الاجتماع، مع إمكان الخطبة، قولان (۱) انتهى.

أقول: وإن لم يعلل الإجماع هاهنا بالفعل المستمر لكن يحتمل أن يكون مأخذه ما ظهر منه في بعض الكتب، فلا وثوق بهذه الدعوى وإن قطع النظر عن الأقوال المنقولة في الوجوب، فكيف يمكن الاعتماد عليه معها.

وقال العلامة رحمه الله في المختلف- وهو آخر تصانيفه على ما ذكره بعض العلماء رحمه الله:- قال أبو الصيلاح رحمه الله لا ينعقد الجمعة إلا بإمام الملة أو منصوب من قبله أو بمن يتكامل له صفات إمام الجماعة عند تعذر الأمرين و أذان و إقامة. (۲) ففي هذا الكلام حكمان، الأول: فعل الجمعة مع غيبة الإمام مع تمكن الفقهاء من إقامتها و الخطبة كما ينبغي؛ و هذا حكم قد خالف فيه جماعة؛ قال السيد مرتضى في المسائل الميفارقيات: صلاة الجمعة ركعتان من غير زيادة عليهما و لا جمعة إلا مع إمام عادل أو من ينصبه الإمام العادل؛ فإذا عدم، صليت الظهر أربع ركعات؛ (۳) و هو يشعر بعدم التصفيق؛ (۴) و قال سائر: و لفقهاء الطائفة أن يصلوا بالناس في الأعياد و الاستسقاء، فأما الجمع فلا و هذا اختيار ابن ادریس. ثم نقل عبارة النهاية و الخلاف ثم قال: و ابن ادریس منع من ذلك كما ذهب إليه سائر و الأقرب الجواز؛ لنا عموم قوله تعالى:

إِذِ انبأ نُودِيَ لِلصَّلَاةِ إِلَىٰ آخِرِ الْآيَةِ، و ما رواه عمر بن يزيد عن الصادق صلى الله عليه و آله قال: إذا كانوا سبعة يوم الجمعة فليصلوا جماعة. و في الصحيح عن منصور؛ و ذكر الحديث الصحيح عن زرارة قال:

حُتْنَا إِلَىٰ آخِرِ الْحَدِيثِ؛ و في الموثق عن عبد الملك و ذكر الحديث؛ و لأن الأصل عدم الاشتراط لأنها بدل عن الظهر و لا يزيد حكمها على حكم المبدل؛ لا يقال ينقض بالخطبتين، لأننا نقول: إنهما بدلان عن الركعتين، و لم يشترط فيهما زيادة على الركعتين؛ و الجواب عن الأول، بمنع الإجماع على خلاف صورة النزاع، و أيضا فإننا نقول بموجبه لأن الفقيه المأمون منصوب من قبل الإمام و كذا يمضى أحكامه و يجب مساعدته على إقامة الحدود و القضاء بين الناس؛ (۵) أقول: في قوله رحمه الله لا- ينعقد إشارة إلى سلب الانعقاد المطلق، فإذا استثنى بقوله إلا بإمام الملة

(۱) تحرير الاحكام، (چاپ سنگی، مؤسسه آل البيت)، ص ۴۳

(۲) الكافي، ص ۱۵۱، مختلف الشيعة، ج ۲، ص ۲۵۰-۲۵۱

(۳) رسائل الشريف المرتضى، ج ۱، ص ۲۷۲

(۴) في المصدر: و هو يشعر بعدم التسوية حال الغيبة.

(۵) مختلف الشيعة، ج ۲، ص ۲۵۱

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۴۸۰

يدل على الانعقاد الأعم فلا ينافي الوجوب العيني الذي قال به أبو الصيلاح كما يدل عليه تنميّة عبارته التي نقلناها سابقا، و ظهر ممّا نقله العلامة مع قطع النظر عن التتمّة ضعف نسبة الحرمة إليه، و في قوله رحمه الله مع تمكن الفقهاء إشارة إلى اعتبار الفقيه عند العلامة رحمه الله في زمان الغيبة، فلعله إشارة إلى اعتبار الثبابة في الجملة عنده و إن لم يظهر من الأخبار ما يدل عليه، فالحكم بانفراد الشيخ على في اعتبار الفقيه لا وجه له.

و في قوله «و هو يشعر بعدم التسوية» إشارة إلى عدم صراحة العبارة في الحرمة، فلعله لتجويز إرادة سلب الكمال من قوله «و لا جمعة» و هو في غاية البعد خصوصا مع ملاحظة قوله «فإذا عدم صليت الظهر أربع ركعات» و أريد احتمال التأويل بما نقل عنه في الفقه الملكي أنه قال: و الأحوط أن لا- يصلى الجمعة إلا بإذن السلطان و إمام الزمان لأنها إذا صليت على هذا الوجه انعقدت و جازت بإجماع و إذا لم يكن فيها إذن السلطان لم يقطع على صحتها و إجزائها، (۱) و لعل هذه العبارة بمنزلة قول من يقول براءة الذمة بالظهر

معلومه و بالجمعه مشكوكه، و لا يجوز فعل المشكوك لإبراء الذمه من الشغل المعلوم؛ و هذه العبارة و إن دلت على الحرمة لكن لا أصالة بل ظاهرها تجويز المشروعية أصالة، لكن لما كان زوال شغل الذمه اليقيني بالأمر اليقيني فلا يجوز الحكم بالبراءة بالجمعة، و العبارة المذكورة ظاهرة في الدلالة على الحرمة و ليست صريحة في الحرمة أصالة بل مآلها لحكم عدم إمكان الحكم ببراءة الذمه بها؛ مع ذلك عدم صراحة هذه العبارة لا يوجب تأويل العبارة الاولى.

و بعض منكرى الوجوب استدلل على إرادة السيد من العبارة الأخيرة الحرمة و نسب إلى من قال بظهور هذه العبارة في الحرمة أنه يقول به حتى لا يلزم عليه مخالفة مثل السيد الجليل - طاب ثراه - و فيه نظر من وجوه: أحدها أن استدلالهم على إرادة الحرمة لا يدل على أكثر من الظهور، و ثانيها أن الحكم بكون داعيهم على الحكم بالظهور ما ظنوه داعيا إنما كان لائقا لو لم يكن في العبارة شبهة الظهور؛ و ثالثها أن العلامة رحمه الله ليس متهما بأمثال تلك الدواعي عندهم و عندنا فكيف قال في ذيل العبارة الاولى و هو يشعر بعدم التسويغ على وفق من هو مثله في عدم الاتهام؛ و رابعها أن قول بعضهم بعدم صراحة عبارة المفيد و أبى الصيلاح في الوجوب بتجويز ما لا يقبله العقول السليمة بعد التخليه عن الأغراض على وجه ذكرته في أول الرسالة مع أن عدم الصراحة لا ينفع النافين و لا يضر المثبتين، أولى بالنسبة إلى الأغراض؛ و خامسها أن جلاله شخص لا يمنع عن المخافة إذا دعى دليل إليها، و لم يمنع العلامة رحمه الله عن مخالفة نفسه في دعوى الإجماع على الحرمة في المنتهى مع جلالته، و لم تمنعنا و لم تمنع كثيرا

(۱) العبارة منقولة عن رسالة الشهيد الثاني في صلاة الجمعة، فراجع إليها؛ و الكتاب مفقود، لكن ذكره ابن شهر آشوب في «معالم العلماء» من جملة تأليفات السيد المرتضى رحمه الله
دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۴۸۱

منهم، مع أن هذه المخالفة أعظم، لأن غاية قول السيد - طاب ثراه - هو التصريح بالحرمة و كلام العلامة رحمه الله هو دعوى الإجماع عليها و لفظ ذلك في قوله «و ابن ادريس منع من ذلك» إشارة إلى فعل الجمعة مع غيبة الإمام بمعنى انعقادها بهم لا وجوبها، و المراد بالجواز في قوله «و الأقرب الجواز» إما التخيير و إما مقابل الحرمة فلم يظهر من كلامه رحمه الله إلى قوله «لنا» أزيد من الانعقاد، و أما الاستدلال بالآية فظاهره القول بالوجوب العيني لاستدلالهم بها عليه بالحضور، و كذلك بالرواية الاولى لظهور «فليصلوا» في الوجوب كما هو المعروف من دلالة الأمر على الوجوب، و دلالة صحیحه منصور على الوجوب أظهر، و صحیحه زرارة ظاهرة في الرجحان، لكن لا يمكن الاستدلال بها على الوجوب؛ و موثقه عبد الملك ظاهرة في الوجوب بسبب تعبير الجمعة بالفريضة و بعد التعبير عن التقيية بها و إن كانت واجبة، و بعد حملها على الإذن كما سيظهر في موضعه إن شاء الله تعالى فيحتمل كلامه اختيار التخيير و الوجوب. أما الأول فبأن يقال أن ما نقل من أبى الصيلاح من القول بالانعقاد يمكن اجتماعه مع الاستحباب و الوجوب و لم ينقل تنمة كلامه الدالة على الوجوب و الاستدلال بالآية و الروايات الداليتين على الوجوب للإشارة إلى بعض مقتضاهما الذى هو الرجحان المطلق لظهور الاتفاق على عدم الوجوب عنده، و أما الثانى فبأن يكون التعبير بالجواز فى مقابل قول الثلاثة القائلين بالحرمة من غير تصريح بخصوص أحد احتمال الجواز المقصود هاهنا اكتفاء بقريته الاستدلال الذى يدل على الوجوب المضيق؛ و رواية حثنا لا ينافى الوجوب و إن لم يدل عليه، و دعوى الاتفاق على عدم الوجوب فى بعض تصانيفه ليست قرينة واضحة على إرادة التخيير لكثرة التغيير فى آرائه رحمه الله كالتغيير من الحكم بالإجماع، الحرمة الى عدم الحرمة، فالاحتمال الثانى إن لم يكن أظهر من الأول فليس أبعد منه، فلا يمكن القول بكون عدم الوجوب إجماعيا إن قطع النظر عن عبارة غيره لكفاية الإجماع فى عدم جواز الحكم بالاجماع.

و نقل كلام ابن ادريس مجملا مكررا؛ و نقل كلامه هاهنا مع ما يرد عليه؛ قال رحمه الله بعد نقل كلام الشيخ رحمه الله فى النهاية الدال على قوله «بانعقاد الجمعة فى زمان الغيبة» و نقل كلامه رحمه الله فى الخلاف و تعجبه من جواب سؤال القرابا و السواد و نحن نقول فى جواب سؤال القرابا و السواد: إذا اجتمع العدد المذى تعتقد بهم الجمعة كان فيهم ثواب الإمام أو ثواب خلفائه، و نحمل

الأخبار على ذلك، فأما قوله رحمه الله ذلك «مأذون فيه مرغّب فيه» يجري ذلك مجرى أن ينصب الإمام من يصلّى بهم، فحتاج إلى دليل على هذه الدعوى و برهان لأنّ الأصل براءة الذمّة من الوجوب أو التّذب؛ و لو جرى ذلك مجرى أن ينصب من يصلّى بهم لوجب الجمعة على من يتمكّن من الخطبتين و لا- كان يجزيه صلاة أربع ركعات، و هذا لا يقول به أحد منّا و الذي يتقوى عندي صحّة ما ذهب إليه في مسائل خلافه و خلاف ما ذهب إليه في نهايته للأوّل التي ذكرها من إجماع أهل الأعصار.

دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۴۸۲

و أيضا قال: «عندنا لا خلاف بين أصحابنا أن من شرط انعقاد الجمعة الإمام أو من نصبه الإمام للصلاة، و أيضا الظّهر أربع ركعات في الذمّة بيقين، فمن قال صلاة ركعتين تجزئ عن الأربع يحتاج إلى دليل، فلا- نرجع عن المعلوم بالمظنون، و أخبار الآحاد الّذي لا يوجب علما و لا عملا» (۱) انتهى.

و فيه: أن قول الشيخ رحمه الله «و ذلك مأذون فيه» إلى آخره، و إن احتاج إلى الدليل لكن الزوايات المعترضة دليل عليه، و سيظهر إن شاء الله تعالى عند استدلالنا بها على الوجوب؛ و براءة الذمّة عن الوجوب أو التذب لا وقع لها بعد الدليل على أحدهما، و الملازمة في قوله «و لو جرى ذلك» إلى قوله «و لا كان يجزيه صلاة أربع ركعات» و إن كانت مسلمة لكن بطلان التالي ممنوع، بل ظاهر البطلان، و من يسلم عدم قول أحد به بعد عبارات الأصحاب المنقولة و غير المنقولة.

و قوله «و الذي يتقوى عندي ما ذهب إليه في مسائل خلافه» يدلّ حكم بكون مذهبه فيه الحرمة؛ و هذا من بعيد الأوهام فكيف يليق ملاحظة عبارة و ترك اخرى و الحكم بكون مذهبه مقتضى الاولى الّذي يفهم منها على تقدير الانفراد؛ و هذا خارج عن القانون بل الوجه أن يلاحظ العبارات معا فإن كان الزاجح على قانون الجمع أمرا فالحكم برجحانه و إلّا الحكم بعدم ظهور المقصود؛ و إذا روعى مجموع عباراته رحمه الله هاهنا لا- يمكن الحكم بكون مقتضاها الحرمة فمقتضاها إمّا الوجوب التخييري أو العيني و الأوّل في غاية البعد لو قلنا بالاحتمال، فالظاهر هو الثاني كما أوضحتها عند تكلمى في عبارة الخلاف؛ و قد عرفت ضعف إجماع أهل الأعصار الّذي أعاده إن أراد به إجماعهم على اشتراط انعقادها في جميع الأحوال بالإمام أو إذنه، و إن أراد إجماعهم على اشتراطه بأحدهما في وقت الحضور فلا ينفعه لو سلّم؛ و قوله «لا خلاف بين أصحابنا أن من شرط انعقاد الجمعة الإمام أو من نصبه» باطل بقول الشيخ في كثير من تصانيفه، و كثير ممّن تقدّم عليه بعدم الاشتراط؛ هذا من الغرائب لأنّ دعوى الاتفاق على أمر أفتى الشيخ و المفيد رحمهما الله على خلافه مع كونهما من أعظم الأصحاب و كمل العلماء المحقّقين في غاية البعد عن القانون؛ فأى اعتماد على دعوى إجماع؛ و إن فرض عدم ظهور اختلالها في مسألة من المسائل؛ و في قوله «الظّهر أربع ركعات في الذمّة بيقين» الخ، إن هذا إنّما يسلم في غير يوم الجمعة و أمّا فيه فلا، و دليل أجزاء ركعتين هو الأخبار المعترضة. و في قوله «فلا يرجع عن المعلوم بالمظنون و أخبار الآحاد أن عدم معلوميّة كون الركعتين في يوم الجمعة مبرأتين للذمّة» غير مسلم، و عدم حجّية أخبار الآحاد كما اختاره لا ينفعه، لعدم حصول العلم و الأخبار المتواترة بإجزاء أربع في يوم الجمعة.

(۱) السرائر، ج ۱، ص ۳۰۳

دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۴۸۳

[ما جرى بين المؤلف و بعض العلماء في مجلس الوزير الاعظم]

قال المحقق- طاب ثراه- في المعبر: السلطان العادل أو نائبه شرط وجوب الجمعة و هو قول علمائنا. و نقل بعد العبارة المنقولة، أقوال بعض العائمة، ثم قال: «معتمدنا فعل النبي صلى الله عليه و آله فإنّه كان يعين لإمامة الجمعة و كذا الخلفاء بعده كما يعين للقضاء، فكما لا يصحّ أن ينصب الإنسان نفسه قاضيا من دون إذن الإمام، كذا إمامة الجمعة؛ و ليس هذا قياسا؛ بل استدلال بالعمل المستمرّ في

الأعصار فمخالفته خرق للإجماع. «۱» انتهى.

أقول: كلام المحقق شبهة لكثير من أهل العلم؛ فننقل بعض ما جرى بيني وبين بعض الفضلاء حتى يظهر مقتضى العبارة مع مزيد. و كان منشأ هذه المكالمة أن الوزير الأعظم قال ليلة وقع المكالمة بيني وبين فاضل كتب رسالته فارسية في نفى الوجوب العيني: انظر الكتب التي ننقل منها الأحاديث حتى يظهر أنه هل يتحقق غير الأحاديث التي فسرها فلان، يعني الاستاد العلامة- طاب ثراه- حديث يدل على وجوب الجمعة أم لا؛ وأعطاني رسالته الاستاد المقصورة على ترجمة الأحاديث الدالة على الوجوب؛ ومضى أيام من تلك الليلة، ثم كان ليلة من الليالي ضيف أخيه مع جمع من العلماء الكرام الذين منهم علامة علماء المحققين آقا حسين- طاب ثراه- فسأل الوزير عني: هل وجدت حديثا يدل على الوجوب؟ قلت: نعم.

روى المحقق في المعبر والعلامة في التذكرة وابن فهد في المهذب حديثا نقلوه بلفظ واحد في مقام بيان أن الفرض في يوم الجمعة هو الجمعة لا الظهر المقصورة كما هو أحد قولي الشافعي، فلا يجزى الظهر عنها وهو ما استدلوا به على هذا المطلب بقولهم لقوله صلى الله عليه وآله كتب عليكم الجمعة فريضة واجبة إلى يوم القيامة؛ وبعضهم اكتفى في الاستدلال بهذا الحديث، وبعضهم ضم إليه دليلا آخر ولم يقل أحد لفظا يدل على شك في كون هذا الحديث من رسول الله صلى الله عليه وآله فدل أسلوب الكلام على ثبوت كون هذا الحديث من كلام رسول الله صلى الله عليه وآله للعلماء «۲» مصنفى الكتب المذكورة، واعتماد الحديث إنما هو بثبوت كونه من كلام المعصوم عليه السلام عند أرباب الاعتماد والموثقين، وهذا كذلك؛ وهذه بعد بيان اعتباره بحسب السند، قلت لفظ «كتب» في الدلالة على الوجوب الاصطلاحى أظهر من لفظ الوجوب، ومع ذلك أكد صلى الله عليه وآله بقوله «فريضة» الذي هو مثل لفظ «كتب» في كونه أظهر من لفظ الوجوب، وبقوله «واجبة» و

(۱) حلى، محقق، المعبر، ص ۲۰۲ (چاپ سنگی).

(۲) هكذا قلت في هذا المجلس، لكن لا يمكن الاستدلال على اعتماد الكل بالاستدلال به، لكن يدل على اعتماد البعض بالاستدلال به، وهو يدل على كون الحديث معتبرا أيضا وهذا البعض هو من اكتفى به في الاستدلال باحتمال كون الاستدلال به عند من ضم إليه غيره هو إلزام الشافعي والاستدلال بالضميمة هو بيان الحق. منه مد ظله.

دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعہ، ص: ۴۸۴

لم يذكر صلى الله عليه وآله لها بدلا، وحكم باستمرارها إلى يوم القيامة؛ فلو كان وجوبها مشروطا بالسيلطان أو نائبه على ما يقول الثافي لانقطع وجوهه بعد سلطنة أبي محمد الحسن عليه السلام إلى الآن ويكون منقطعا إلى ظهور الإمام المنتظر عليه السلام وهذا خلاف مقتضى هذا الحديث.

فقال صاحب الرسالة المذكورة: ما تقول في قول عليه السلام «كتب عليكم الجهاد فريضة واجبة الى يوم القيامة»؟ فقلت: من نقل هذا و أي كتاب وجدته؟ فقال: نفرضه، فما تقول في جوابه على تقدير الوقوع؟ فقلت: نقلت حديثا و بينت جهة اعتباره فتعارضه بما وضعته؛ فأعرض عن هذا الكلام وقال: هذا الحديث لا يعارض الإجماع على عدم الوجوب. قلت: فمن ادعاه؟

فتمسك بعبارة المحقق المنقولة لأنه في الليلة المذكورة سابقا تمسك بما ادعاه العلامة من الإجماع. فقلت مع اشتها مساهلة العلامة في دعوى الإجماع- كما ظهر لمن تتبع كلامه رحمه الله- لا وجه لجعل دعواه رحمه الله معارضة للأخبار الصريحة؛ فلعله لهذا لم يتمسك في هذه الليلة بما ادعاه العلامة رحمه الله و تمسك بدعوى المحقق. فقلت له: في المعبر عبارتان نظرتنهما الإجماع المعبر، إحداها قوله «و هو قول علمائنا» و هو ليس صريحا في الإجماع المقصود هاهنا و كثيرا ما يعبر عن الشهرة بهذا اللفظ؛ و الاخرى قوله «فمخالفته خرق للإجماع» فينبغي أن نظر مقتضى كلامه الذي قبل هذا اللفظ حتى يظهر الحال؛ فقلت: حاصل كلامه هو الاستدلال بالفعل المستمر في زمان النبي صلى الله عليه وآله و الخلفاء، و ليس الخلفاء الذين يمكن التمسك بقولهم و فعلهم غير أمير المؤمنين

والحسن علیهم السّلام و یرد علیه [أن] منفعة التّعیین لیست منحصره فی اعتباره فی انعقاد الجمعه فیمكن أن یكون منفعة دفع مادة النزاع و اطمینان المؤمنین فی الاقتداء فلا یمكن الاستدلال بهذا الفعل المستمرّ علی المطلوب و إذا ظهر ضعف الاستدلال بالفعل المستمرّ فالتفریع تابع له فی الضّعف.

فنظر إلى بعض الحضّار، فقال: أ لم یشهد المحقق بالإجماع فصّدقه غیر واحد منهم؟

فقلت لهم: لم یکن کلامی أنّه لم یذكر لفظ الإجماع، بل کلامی فی أن هذا الإجماع اجتهادیّ اجتهاد من مأخذ ضعیف؛ فسکتوا و أصرّ فی ما قال؛ فأقبلت إلى العلامه رحمه الله «۱» و قلت له:

اختلفنا هاهنا فی حلّ عبارة المحقق فی أن الإجماع الّذی عبّر عنه بقوله «فمخالفته خرق للإجماع» هل هو تفریع علی السّابق أو شهادة مستأنفة لا- ارتباط لها بالسّابق، فلم یتکلّم رحمه الله بما یتعلّق بالعبارة، بل قال ما یفهم منه ترغیب بعض الحضّار بالكلام؛ فقال السّید الفاضل الصّالح المعروف بالصّیلاح الّذی یظهر منه آثار الصّیلاح خصوصاً فی أواخر عمره رحمه الله و حشره مع اجداده المعصومین أنّه لا یلزم انقطاع استمرار صلاة الجمعة فی المدّة المتماذیه الّتی ذکرتها

(۱) المقصود من العلامه، آقا حسین الخوانساری.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۴۸۵

لإمكان «۱» أن یكون مع الإمام المنتظر علیه السّلام جماعة یصلّون معه؛ فقلت: خطاب «علیکم» متوجّه إلى الإمامه و لا اختصاص له بالإمام المنتظر و من كان معه.

فترك المكالمة فی هذا فقال: لفظ «و هو قول علمائنا» جمع مضاف و ظاهر الجمع المضاف العموم و الاستغراق، و مدار استدلالنا بالظاهر، و لا یضرنّا عدم الصّیراحة فی الإجماع؛ فقلت: إنّما دلّ الدلیل علی حجّيته ظاهر القرآن و الأخبار المعبّرة، و أمّا حجّيته ظاهر كلام فقیه فلا یدلّ علیها دلیل؛ و مع هذا فی كلام المحقّق رحمه الله قرینه دالّة علی عدم إرادة هذا الظاهر، لأنّه بعد ما قال «و هو قول علمائنا» نقل أقوال بعض علماء العامیه، ثم شرع فی الاستدلال بالفعل المستمرّ الّذی عرفت ضعفه و انتزع الإجماع من هذا الأمر الضّعیف؛ و لو كان الإجماع المعبّر ثابتاً له، كان الظاهر أن یقول معتمدنا الإجماع و یكتفی به أو یضمّ إليه ما نظّنه دليلاً لا أن یستدلّ بالفعل المستمرّ و ینتزع الإجماع منه.

فترك هذا المقال و قال بما قال صاحب الرسالة، و أصرّ فيه.

فاعتبر أيها اللّیب البصیر و لا تغرّ بما یقرع سمعك بلا تأمل یلیق به، و خلّ نفسك عن جمیع الأغراض و كن كأنك فی يوم القيامة مسؤل عن هذه الفریضة؛ فهل تقدر أن تقول فی الجواب عن سؤال ترك ظاهر الكتاب و صریح بعض الزّوايات و ظاهر بعضهم بإیهام عبارة فقیه أو عبارات بعد ما ظهر كون البعض اجتهادياً و إمكان كون الباقي ناشياً من ظنّ اجتهاد الإجماع شهادة و ليس هذا بعيداً إن لم نقل بكونه ظاهراً لأنّ بعضهم یجتهدون فی أخذ الإجماع كما ظهر من غیر واحد من تصانیف العلامه- طاب ثراه- و هذه العبارة من المحقق، و ینقلون الإجماع بنقل بعض كان معتمدا عندهم، و یقولون هذه المسألة إجماعیه من غیر أن یكتفوا بنسبته إلى الغیر، و من تتبع الكتب الاستدلاليه یحصل به العلم أو الظنّ بكون بعض الإجماعات المنقوله اجتهاد بعض و أنّه ینقل بعض آخر بحسن الظنّ بالأول فلا یبعد أن یكون استدلال الشیخ- طاب ثراه- بالفعل المستمرّ و انتزع الإجماع منه منشأ للاستدلال و الانتزاع الّذین ظهر من المحقق- طاب ثراه- و فعل أحدهما و كليهما منشأ لما ظهر من العلامه رحمه الله فإن لم یحصل الظنّ به، لم یحصل الظنّ علی خلاف هذا لمن تأمل فی عباراتهم قاصدا لظهور هذا المطلب، خصوصاً إذا لم یظهر الخلل فی الاستدلال و الانتزاع لهم، و ظاهر أنّه لم یظهر إلّا حقّ فی بعض التصانیف اختلال نظر السّابق كما یظهر لمن تأمل عبارات الّتی نقلتها؛ و شبهه من تأخّر عن العلامه أعظم، و احتمال اقتفاء قول من تقدّم أظهر، فلا یحصل بالإجماع الّذی ادّعوه بعده فی هذا الأمر بعد ظهور الاختلال فی كلام من تقدّم أو عدم ظهور

(۱) و یرد علی السید المذكور رضی الله عنه أنه علی تقدیر تسلیم أنه علیه السلام كان یقیم الجمعة مع من كان معه لا یدفع ما ذکرته، لأن ما ذکرته أن هذا الحدیث یدلّ علی الوجوب العینی و لا یقول ما فی الوجوب بوجوبها عینا عند انتفاء السلطنة فانقطاع الوجوب بحاله و إن فرض فعله علیه السلام فی جمیع الجهات. منه مد ظله.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۴۸۶

أماره الوثوق فیهِ وثوق به، فتأمل و کن علی بصیره و فیهِ امور آخر یرظهر لك بالتأمل. «۱»

قال الشهيد رحمه الله فی الدروس: تجب صلاة الجمعة ركعتين بدلا عن الظهر بشرط الإمام أو نائبه و فی الغیبه تجمع الفقهاء مع الأمن و یجزئ عن الظهر علی الأصحّ مع البلوغ و العقل و الحضر و الحرّیه و الذکوره و الصّیحه من العمی و المرض و الإقعاد و الشیخوخه المانع و البعد «۲» بأزید من فرسخین و عدم اشتغاله بجهاز میت أو مریض أو حبس بباطل أو حقّ عجز عنه أو خوف علی نفسه ظلما أو ماله، أو مطر أو و حل شدید و لو حضروا و جبت علیهم و انعقدت بهم إلّا غیر المکلف و المرأه و العبد علی الأصحّ، «۳» و یجب الحضور علی من بعد بفرسخین فناقصا، أو صلاتها فی منزله إن اجتمعت الشرائط و بعد فرسخ و إلّا تعین الحضور، و الإسلام شرط فی الصّحه لا فی الوجوب، و العقل شرط فیهما و تصحّ من الممیّز، و اجتماع خمسۀ أحدهم الإمام فی الأصحّ. «۴»

أقول: حکمه رحمه الله بدلا من الظهر یدلّ علی إرادة الوجوب المضیق لا الأعم؛ و یؤید الدلاله قوله «بشرط الإمام أو نائبه» و قوله «و فی الغیبه یجمع الفقهاء مع الأمن» یدلّ علی الأعم لا علی خصوص المضیق؛ و قوله «علی الأصح» إشارة إلى ضعف القول بالحرمة؛ و الشروط الّتی ذکرها بقوله «مع الأمن» الخ لا یختص بحال الحضور بل متعلّقه بالحالین. و ظاهر و جبت فی قوله «و لو حضروا و جبت علیهم و انعقدت بهم» هو الوجوب المضیق؛ و ظاهر قوله و «یجب الحضور» إلى قوله «أو صلاتها فی منزله» أيضا هو الوجوب المضیق. و ظاهر الشرائط فی قوله «و إذا اجتمعت الشرائط» هو الإمام أو نائبه فی الحضور و الفقیه فی الغیبه مع ما ذکره بعدهما و تخصیصها بالإمام أو النائب و ما ذکره بعد الفقهاء بعید فحینئذ و إلّا تعین الحضور یدلّ علی الوجوب المضیق و الإمام فی قوله «أحدهم الإمام» هو إمام الجمعة الذی أحد الثلاثة علی ما ذکره أولا و قید «فی الأصح» إشارة إلى ضعف اعتبار السبعه عنده. و یمكن أن یقال تغییر الاسلوب فی قوله «یجمع الفقهاء» إشارة إلى عدم الوجوب العینی حینئذ، و إلّا كان المناسب أن یقول بشرط الإمام أو نائبه فی الحضور و الفقیه فی الغیبه،

(۱) أحدها أن دلیل المحقق - طاب ثراه - لو تمّ إنّما یدل علی اعتبار الإذن فی وقت سلطنة المعصوم لا فی أمثال هذه الأزمان؛ و ثانيها أن كلامه یدل علی كون عدم جواز القضاء بدون الإذن مسلّمًا ظاهرا و هذا فی زمان الغیبه مسلّم لشهره و جوب القضاء علی الفقیه مع الإمكان، فهذا أيضا إنما یجرى فی زمان الحضور؛ و ثالثها أن دلیله لو تمّ لدلّ علی حرمة هذه الصلاة و هو یصرّح بالانعقاد فی زمان الغیبه فی هذا الكتاب فتوجیهه تقتضی تخصیص الدلیل بزمان الحضور فلا یدل علی اعتبار أحد الأمرین فی الوجوب عند الغیبه فكیف یدل علی الإجماع علی العدم. منه مدّ ظله العالی.

(۲) فی المصدر: و عدم البعد.

(۳) در چاپی: و المرأه علی الأصحّ

(۴) الدروس، ص ۱۸۶-۱۸۷

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۴۸۷

فبتغییر الاسلوب أشار إلى اختلاف الوجوب فی الحالین؛ و قوله «مع الأمن» الخ متعلّق بالحالین بكلّ منهما علی وجه یلیق به، فعند اجتماعها مع الحالة الاولى تجب وجوبا یناسبها و عند تعلّقها بالثانیه تجب وجوبا یناسبها؛ و قوله «إذا اجتمعت الشرائط» إشارة إلى

الإمام أو نائبه» و ما ذكره بعد قوله «يجمع» و يدفع البعد قوله «بشرط الإمام أو نائبه» لأنه ذكرهما بعنوان الشرط بخلاف صلاة الفقهاء في الغيبة، فإنه لم يعنونه بالشرط، و فيه أن بعض الشروط المذكورة لا- يمكن أن يكون شرطاً للوجوب التخييري مثل الصّحة من العمى، لانعقادها بالأعمى فهي واجبة تخييرية بالنسبة إليه فكذا بالنسبة الى بعض آخر؛ و إشارة تغيير الاسلوب و عدم تعنون الفقيه بالشرط قريتان ضعيفتان لا تعارضان للقرينة الدالة على خلاف مقتضى ظاهرهما؛ و تعلق الشرائط بكلّ منهما على وجه مخالف لتعلقها بالآخر لا يخلو من بعد؛ فالعبادة لو لم تكن ظاهرة في الوجوب العيني ليست ظاهرة في التخييري؛ فالقول بحدوث المذهب الذي هو مقتضى صريح بعض الروايات و ظاهر الآية في زمان الشيخ زين الملة و الدين - طاب ثراه - غاية الجراءة في الحكم.

و قال الفاضل التوني: فمن القائلين بالتحريم ابن ابي عقيل؛ فإنه قال على ما نقل عنه العلامة في المختلف «(۱)» في بحث اشتراط استيطان المصر صلاة الجمعة فرض على المؤمنين حضورها مع الإمام في المصر الذي هو فيه و حضورها مع امرائه في الأمصار و القرى النائية عنه، فإنه ظاهر في انحصار الوجوب في الإمام و امرائه و إلا كان التخصيص بهما لغوا، و هو شيخ عظيم المنزلة، رفيع الشأن، من أجلاء هذه الطائفة و قدمائهم انتهى.

هذه النسبة غفلة واضحة. لأنه لم ينقل حكم الغيبة مطلقاً، فلا يحصل العلم و لا الظن بأن مذهبه في غيبة المعصوم أي الثلاثة «(۲)» في الجمعة، و ظاهر أن حضور الجمعة مع الإمام و امرائه إنما يكون في زمان حضور الإمام الذي له سلطنته، و حصر الوجوب الذي هو وجوب عيني لا يدل على حرمتها في هذا الزمان، «(۳)» فكيف في غيره؛ و لو كان كتابه غير مشتمل في أمر صلاة الجمعة على غير هذه العبارة، لم يكن الحكم بظهور دلالتها على الحرمة، فكيف يمكن هذا الحكم بمحض نقل هذه العبارة من غير اطلاع على غيرها؛ فلهذا لم يسع نسبة الحرمة إليه بين جماعة ينفون وجوبها في أمثال هذه الأزمان؛ كيف و شاع نسبة هذا القول إلى

(۱) مختلف الشيعة، ج ۲، ص ۲۴۷

(۲) التخييري و العيني و الحرمة.

(۳) و هذا الحصر لا ينافي ما ذكره السيد الفاضل السيد مصطفى التفرشي من أن ذكره في باب الموثقين اولي، لأن المراد بمن تأخر منه من علماء الرجال من كان زمانه قريباً من زمانه قريباً ما بحيث يطلع على أحواله عادة، و أما أمثال زمان السيد المذكور لا يمكن الاطلاع على أحواله إلا بنقل السامعين فمدح مثل السيد و توثيقه لا اعتبار له إذا لم يظهر له مستند. منه مد ظله العالی.

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۴۸۸

ابن ادريس رحمه الله الذي لم يثن عليه من تأخر منه من علماء الرجال إلا ابن داود الذي ذكره في باب الضعفاء و ذكر مدحاً مخلوطاً بالمدمة، فشيوع نسبة القول بالحرمة إليه و ترك نسبته إلى شيخ عظيم المنزلة، رفيع الشأن، الذي من أجلاء هذه الطائفة و قدمائهم كما ذكر الفاضل المذكور، بعيد، لو كان هذا القول قوله في الغيبة أيضاً هذا تبرع مني ليظهر بعد بيان غفلة الفاضل عن عدم دلالة كلام ابن أبي عقيل على ما زعم دلالة عليه غفلته عن منشأ عدم نسبة هذا القول إليه مع إكثار الثناء عليه و إلا عدم دلالة كلامه واضح لا يحتاج إلى التأييد بهذا، و لم يسع نسبته إلى الحسن بن أبي عقيل.

اقول: قد ظهر أن العلامة - طاب ثراه - قال في المنتهى بالحرمة، و نقل عنه هذا القول في كتاب الأمر بالمعروف من التذكرة، و قال به سلار و ابن ادريس و نسب إلى ظاهر كلام السيد رحمه الله، و نسب بعضهم إلى ابن حمزة، و لما رجع العلامة عن هذا القول لم ينسب الشهيد في الذكرى هذا القول إلى العلامة مع جلالته و نسب إلى سلار و ابن ادريس و نسب إلى ظاهر كلام السيد رحمه الله، و قول بعضهم أن جلالته دعت القائلين بالوجوب إلى أن نسبوا الحرمة إلى ظاهر كلامه فريضة بلا مزية بالنسبة إلى أكثر العلماء الذين هم أصحاب هذا القول، كيف و يعظم النافون مثل المثبتين بعض العلماء الكبار الذي نسب هذا القول إلى ظاهره هل غفلوا عن كلام هذا البعض أم انكشف عليهم خبث ضمائر الآخرين و لم ينسب الشهيد و لا العلامة رحمه الله في المختلف هذا القول إلى ابن حمزة بل

نسب إلى السيد بعنوان الإشعار و إلى سَلار و ابن ادريس، فلعله لعدم الاعتداد بقوله أو ظهور الرجوع عن هذا الرأي. وبالجملة ثبوت الاستمرار في هذا القول في غير سَلار و ابن ادريس غير ظاهر؛ و إن قلت بصراحة كلام السيد- طاب ثراه- فلا مضايقة فيه، فبين الكلام على تصريحه و نكلم في المختار؛ و القائلون بالتخيير من المتأخرين كثير نقلت عبارات بعضهم و عبارات بعض العلماء المذكورين في بعض التصانيف الغير المذكورة؛ و العلماء الذين لم ينقل عباراتهم الدالة على التخيير كثيرة لا يحتاج الى التفصيل.

و أما الإجماع الذي ادعاه العلامة رحمه الله في المنتهى، فبطلانه في نفسه مثل الإجماع الذي ادعاه ابن ادريس ظاهر، مع مخالفته لهذا الإجماع في جميع تصانيفه المشهورة، و مع بطلان الإجماع الذي ادعاه في المنتهى انتزع من أمر لا يصح الانتزاع منه بقوله «و لم يقم الجمعة إلا السلطان في كل عصر فكان إجماعاً» و عدم صحّة الانتزاع قد ظهر سابقاً؛ و في التذكرة و النهاية ذكر الإجماع قبل الشروع و لم يستدل به فلا يمكن الحكم بإرادة الإجماع الذي علم دخول المعصوم فيه؛ و على تقدير إرادة هذا المعنى لا يمكن الحكم بعدم انتزاع هذا الإجماع من الفعل المستمر الذي لا يدل عليه، كما ظهر لك النبي صلى الله عليه و آله الخ، فلا وثوق بالإجماع الذي ادعاه العلامة- طاب ثراه- في هذه المسألة.

دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۴۸۹

و أما الإجماع الذي ادعاه الشيخ رحمه الله في الخلاف فهو في موضعين، و ثانيهما صريح في كونه اجتهاداً من أمر عرفت عدم صلاحية كونه مأخذاً له، فلا وثوق بإجماع الفرقة الذي ادعاه قبل هذا، فلعله اجتهد أيضاً و اجتهاده في الإجماع مثل غير الإجماع ليس حجة علينا؛ و مع ذلك يحتمل إرادة الاختصاص بزمان الحضور كما جوزّه الشهيد رحمه الله.

و أمّا ما ظنّ من قول الشهيد رحمه الله إلما أنّ عمل الطائفة على عدم الوجوب العيني في سائر الأعصار فليس صريحاً في دعوى الإجماع بل و لا ظاهراً فيها؛ و نسبتها نقل الإجماع إلى الفاضل في غاية الظهور في عدم ثبوت الإجماع. و أمّا ما يظنّ به من كلام المحقق في الاعتبار فعبارة: «و هو قول علمائنا» و مع عدم صراحته في الإجماع الذي هو حجة لم يذكره في مقام الاستدلال بل ذكره عند تحرير المذاهب؛ و ثانيهما قوله «مخالفته خرق للإجماع» الذي انتزعه من الفعل المستمر بزعمه فلا حجة في هذا الاجتهاد.

فظهر أنّ ما يظنّ من دعوى الإجماع في كلام هؤلاء العلماء العظام رحمه الله التي منشأ دعوى غيرهم مثل الشيخ على و الشيخ زين الدين و غيرهما رحمه الله ليس دليلاً- يصح الاعتماد عليه؛ و اعترف بعض النافين كون العمدة هي الإجماع الذي ادعاه المحقق و العلامة و الشهيد رحمه الله لغاية فضلهم و تبخّره و احتياطهم في دعوى الإجماع.

أقول: لا كلام في غاية فضلهم و تبخّره، جزاهم الله خيراً في مساعيهم و حشرهم و إيانا بركتهم مع الأئمة المعصومين- صلوات الله عليهم أجمعين- لكن للسّهو طريق إلى غير المعصوم، و في خصوص هذه المسألة طريق السّهو أوسع، و مع ذلك قد ظهر لك أنّ الشهيد رحمه الله لم يدفع الإجماع الذي هو حجة و المحقق انتزع من أمر ضعيف، و ظهر سهو الإجماع الذي متعلق بالجمعة في المنتهى لعدم قول المنافقين الذين كلامهم معهم كون الحرمة إجماعية و إن جوزوا أصل الحرمة و قوّة احتمال الاجتهاد في غير المنتهى يضعف الاعتماد على دعواه الإجماع فيما لم يظهر الاجتهاد أيضاً؛ و لما كان الشيخ- طاب ثراه- مع جلالته، معروفاً بكثرته السّهو في الإجماع لم يذكره في المخصوصين رحمه الله لكن لا يبعد أن يكون هو منشأ اشتباه المخصوصين الذين نفي الوجوب و هما المحقق و العلامة رحمه الله في الخلاف، و كلامهما في الاعتبار و التذكرة و النهاية يحصل له الظنّ بما قلته، فإن لم يحصل الظنّ به فلا أقلّ من الاحتمال الواضح إلّا أن يمنعه بعض الصّوارف الذي يمنع الإنسان عن العلم ببعض الواضحات.

فإن قلت: الإجماع حجة شرعية كالأخبار المعتبرة بحسب السّند و الدلالة بل أقوى، فكما أنّنا لم نسمع خبراً من المعصومين عليهم السّلام و لم نلق الزوّاة فنعمد على نقلهم بعد توثيق علماء الرجال و تعديلهم إياهم مع اختلافهم في توثيق بعضهم بعضاً و تضعيف

بعض آخر هذا

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۴۹۰

البعض و رواية بعض الثقات ما يعارضه روايات اخرى بحيث توجب طرح الاولى أو تأويلها، و ردّ التعديل و الرواية عند المعارضة لا يوجب ردّ تعديل هذا المعدل و رواية هذا الراوى فى غير صورة المعارضة، فما نحن فيه كذلك، فإنه إذا ظهر سهو أحد أو مساهلته فى دعوى الإجماع فى موضع لا يجوز ردّ إجماع لم يظهر منه الخلل.

قلت: إذا لم يدل دليل على حجّية ظنّ لا يجوز العمل به؛ و الدليل الدال على جواز العمل بالأخبار المعتبرة لا يدل على جواز العمل بالإجماع الظنى غير ما يقال فى وجوب العمل بالظنّ عند انسداد طرق العلم، إن قلنا بتماميّة هذا الدليل؛ و أما الدليل القويّ الذى هو أنّ الصّحابة و التابعين و أصحاب ائمة المعصومين - صلوات الله عليهم اجمعين - يعملون بالأخبار المعتبرة و لم ينكر ائمة عليهم السلام مع اطلاعهم عليه، و هذا يوجب القطع بتجويز ائمة العمل بهذه الأخبار فلا يجرى فى الإجماع الظنى؛ فظهر أنّ حجّية الإجماع الظنى أضعف من حجّية خبر الآحاد فتوهم كونه أقوى ضعيف.

و مع ذلك ظهر ضعف هذا الإجماع بوجود المخالف؛ و يردّون دعوى الإجماع بمحض ظهور المخالف و إن لم يشهد القرائن على كونها اجتهادا؛ و قد عرفت الاجتهاد فى دعوى الإجماع غير مرّة و الظاهر أنّه لو لم يكن الدواعى على الاعتماد عليها قويّة لم يحكم بحجّية هذه الألفاظ المذكورة الموهمة للإجماع المعتبر بعد توضيحها إلما قليل، و كيف يليق القول بحجّيتها مع معارضة الأخبار الصّحيحة الصّريحة التى لا يوافق مذاهب أحد من علماء العامّة المذنبين نقل مذاهبهم فى الكتب المعتبرة؛ و أمر التعديل و التوثيق لا يناسب الإجماع لأنّه يكفى فيه الظنّ البتّة، بلا شائبة ريب فيها؛ و عبارة كثير من الاصوليين يدلّ على اعتبار حصول العلم فى الإجماع؛ و مع قطع النظر عن ذلك إذا ظهر «۱» فى توثيق شخص بعض أماره الانتزاع من مأخذ ضعيف و أماره الاكتفاء به لا يكتفى بهذا التعديل خصوصا إذا عارضه جارح أقوى، فهاهنا مع ظهور أماره الاجتهاد فيه بمعارضة أخبار بعضها بانفراده أقوى فكيف مع تعاضده بأمثاله و كذلك إذا روى من خبر أماره السهو و الغفلة لا يعتبرونه، فظهر بما ذكرته دفع كلّ ما ذكر فى السّؤال.

فإن قلت: إذا كان مدعى الإجماع عادلا - كما هو المفروض يجب أن يكون نقله معتمد، لاقتضاء العدالة عدم الاجتزاء فى الحكم بالإجماع بغير علم، فكيف قلت بأضعفيتها من الخبر الصّحيح مع توسّط الرواة المتعدّدة بين صاحب الكتاب و المعصوم المذنب نقل الحديث عنه

(۱) كما أن الشهيد الثانى - طاب ثراه - استنبط كون عمر بن حنظلة ثقة بما روى الكليني عن على بن ابراهيم عن محمد ابن عيسى، عن يونس، عن يزيد بن خليفة، قال: قلت لأبى عبد الله عليه السلام: أن عمر بن حنظلة أتانا عنك بوقت، فقال أبو عبد الله عليه السلام إذا لا يكذب علينا، و غفل عن أن يزيد بن خليفة ضعيف بكونه واقفيا على ما فى رجال الشيخ ما إذا كانت الرواية الدالة على التوثيق ضعيفا فلا يجوز الحكم بمدلولها. منه رحمه الله.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۴۹۱

بخلاف الإجماع، فإنه يؤخذ و ينقل من كتاب مجتهد يعلم كون الكتاب منه؛ فطريق الاختلال الذى يتطرّق إلى الخبر باعتبار الاحتياج إلى الوسائط مسدود عن الإجماع.

قلت: مجرّد العدالة لا - يوجب الوثوق باجتهاده و الاجتهاد فى استنباط الإجماع و المساهلة فيه بين العلماء المذنبين من أهل الصّلاح و الدّيانات المحترزين عن تعمد الكذب شایعات بحيث لا يبق الوثوق بمحض سماع الإجماع إذا لم يشهد القرائن على أنّ هذا الإجماع ليس اجتهاديا بل قد يكون الغلط فى الاجتهاد المذنب ينتزع منه الإجماع أظهر من الغلط التّاشى من العمل بالأخبار المعتبرة لأنّ خبر الصّیادر عن المعصوم لا - يحتمل الكذب و الكذب الطارىء إنّما هو من الرواة فإذا اعتبر الاعتماد فيهم كما هو طريقه أهل الاجتهاد

بالأمّارات المضبوطة في علم الرجال يبعد تعمّد الكذب و السهو في التّقل و الغلط في فهم المقصود و عدم التّمييز بين الروايات الواردة لبيان الحق و الواردة تقيّة ليس بكثرة الغلط الناشئ من الاجتهاد في الإجماع و إن كان طرق الغلط في الاجتهادات المتعلقة بغير الإجماع متشعبّة و من تتبّع موارد الإجماعات المختلّمة يعرف ما ذكرته؛ فظهر أنّ كثيرا من الإجماعات اجتهاد من المدّعين و تسميتها بالشهادة لا تجعلها قويّة و إنّ بمجرد دعوى ثقة الإجماع لا يمكن الحكم بحجّيتها ما لم تشهد القرينة على صدقها.

فإن قلت: لو كان ما ذكرته في أمر الاجماع حقّا لم يحصل الوثوق بنقلهم و رواياتهم لتطرق السهو في التّقل و في اجتهاد تعديل الناقل فيوجب الاختلال في جميع الامور التي يحتاج إلى الاستدلال بالأخبار.

قلت: لا- ارتباط لذكر النقل و الروايات مطلقا بما نحن فيه، لأنّ لا نسب إليهم تعمّد الكذب و تبرّأ عمّن نسب إليهم بل خلاصه ما ذكرنا هو تجويز الغلط في الاجتهاد و كون بعض الإجماعات اجتهاديا و البعض الآخر مشتبه بالاجتهاد فلا يكون حجّة علينا ما لم يظهر بالقرينة عدم كونه اجتهاديا، و النقل و الرواية ليسا كذلك لعدم تطرق الاجتهاد فيهما و احتمال السهو التّادر معفو بتحقيق هذا الاحتمال في زمان الأئمة عليهم السّلام و عدم منعهم عن الاعتماد الشائع في ذلك الزمان و صحّة الاجتهاد في تعديل الشهود يقينية، لامتناع القطع و نفى الحرج؛ و هل هذا إلّا مثل أن يدعى شخص مالا، فطلب الحاكم منه شاهد، فشهد الشاهدان بأنّهما يظنان أخذ المال الذي يدّعيه المدّعي، فقال القاضي؛ لا اعتبار في شهادة المال بالظن؛ فقال أحد في ردّ القاضى: إن لم يجز الشهادة بالظن فلا يمكن اثبات النسب و العدالة به، فأى مناسبة بين الاجتهاد في الإجماع و تعديل الرواية التي لا يتوهم اعتبار العلم فيه.

دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۴۹۲

الفصل الثاني في اثبات وجوب الجمعة عينا في زمان الغيبة،

اشاره

و يدلّ عليه ظاهر الآية و صريح الأخبار و ظاهرها.

أما الآية فقوله تعالى: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذِ انبُذَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ وَ ذَرُوا الْبَيْعَ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ.﴾ (۱)

وجه الدلالة أنّه نقل غير واحد اتّفاق المفسرين على إرادة الجمعة أو خطبتها أو هما من ذكر الله و من سكت عن إرادة أحدها لم يقل بإرادة غيرها، و لم يقل أحد من الفقهاء باختصاصها بالمخاطبين بل ذكروها في الاستدلال على وجوبها عينا عند وجود السّيطان أو نائبه. و في الآية أنواع من التأكيد عنون عزّ اسمه الآية الشريفة بالتداء و ذكرها التنبية و عبّر بالإيمان المشعر بكون العمل بما يؤمرون به هاهنا مقتضى الإيمان؛ و لعلّ المراد بالسعي هو الإسراع بمعنى التعجيل في حضور موضع إقامة الجمعة بحيث لا يفوت عنهم شيء من أجزاء الصلاة و مقدّماتها التي هي الخطبة. و وجه الأمر بالسعي يمكن أن يكون أنّ عادة الناس حضور الجماعة بعد مضيّ زمان من أوّل الزوال و صلاة الجمعة تقع أوّل الزوال التقريبي خصوصا على القول بتقديم الخطبة على الزوال، فإذا حمل السعي على الإسراع بهذا المعنى فلم يحمل الأمر على خلاف ظاهره.

و نهى عن المنافى لها و هو البيع زيادة في التأكيد؛ و حكم بخيريّة ما ذكر و علّقه بكونهم من أهل العلم لأنّ أهل العلم يعلم أنّ ما عند الله المؤكّد بأمثال هذه التأكيدات لا يصحّ معارضته بالأمور الباطلة و الفانية؛ و هذا تأكيد آخر؛ و ليس المراد من الخيريّة هو المعنى التفضيلي المتعارف الذي يفهم عند عدم القرينة الصارفة، و هو كون الأمرين حسنا و أحدهما أحسن مثلا، و كيف يحتمل هذا المعنى مع ظهور الأمر في الوجوب، و على تقدير عدم الظهور في مطلق الأمر فهذا الأمر للوجوب بالقرائن الدالّة عليه، فإذا ظهر دلالته على الوجوب، فلفظ «خير» في هذا الموضع مثل لفظ خير في قوله تعالى: ﴿قُلْ مَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ مِنَ اللَّهِوِ وَمِنَ النَّجَارَةِ؛﴾ و ظاهر أن ليس

المقصود منه أن في اللّهُو و التجارة حسنا، لكن ما عند الله زائد في الحسن لظهور عدم الحسن في اللّهُو مطلقا، و في التجارة المعارضة للخطبة و الصّلاة و ترك رعاية رسول الله صلّى الله عليه و آله؛ و اقول أيضا: من تتبع خطاب المشافهة في القرآن و إرادة عموم الحكم فيه يحصل الظن فيما لم يعلم حاله بعمومه بحسب الأزمان و الأشخاص إلّا ما أخرجه الدليل لكون الظن تابعا

(۱) جمعه، ۹

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۴۹۳

للشائع الغالب، فالخطاب و إن اختص لغة بالحاضرين لكن شيوع الخطابات في عموم الأوقات و الأشخاص و عدم ظهور التخصيص بالمخاطبين في هذا الخطاب، خلاف لسائر الخطابات، يورث الظن بعدم الاختصاص ما لم يدل دليل عليه، و هاهنا لا دليل عليه كما سيظهر ان شاء الله تعالى؛ و لو ثبت التخصيص بصلاة الإمام أو النائب فهو تخصيص العام بدليل لا أنه ليس عاما؛ و القول باحتمال كون الجمعة التي تراد هي من ذكر الله أو خطبتها أو كليهما حقيقة في صلاة المعصوم تجوز أمر في غاية البعد التي لا يليق ذكره في مقابل الاستدلال بالظاهر، و مع ذلك يلزم خروج صلاة النائب عن ذكر الله الذي هو الجمعة و إن قيل هو حقيقة في صلاة المعصوم أو النائب فهو أبعد؛ و اعتبار شروط يدل عليها الدليل لا يقتضي الإجمال في وجوب أصل صلاة الجمعة؛ و ليس استدلالنا بالآية على خصوصيات الجمعة حتى يعترض بأن الآية لا تدل عليها و هذا الاحتمال مثل أن يقال في جواب من يقول تجب صلاة الصبح أن هذا القول لا يفيد شيئا لأنه لم يظهر منه اعتبار الطهارة و ستر العورة و الاستقبال و غيرها من الخصوصيات المعتبرة في الصلاة، و ظاهر أن هذا الكلام لا وقع له أصلا لأن الدليل إذا دل على وجوب صلاة الصبح يحكم بوجوب ما يفهم من لفظ صلاة الصبح و يقتيد بالقيود التي يظهر من الخارج.

و المراد من النداء هو الأذان الذي يتعارف عند زوال الشمس و لا- يبعد أن يقال أن المراد من إضافة اليوم إلى الجمعة هو كون المضاف إليه صلاة مخصوصة، فإذا خصص النداء بكونه من يوم الجمعة فالمتبادر النداء لها لا لأي صلاة كانت في هذا اليوم، فيخرج حينئذ صلاة الصبح و العصر، و لخروج العصر وجه آخر و هو عدم الأذان لها في يوم الجمعة؛ و يمكن أن يقال يظهر من بعض الأخبار إطلاق النهار على طلوع الشمس إلى غروبها و حينئذ لا إشكال؛ و أيضا على تقدير اختصاص الوجوب بالإمام أو نائبه يقولون المراد بالنداء من يوم الجمعة هو أذانها فما يقولون في تخصيصه به نقول مثله في تخصيصه به.

فإن قالوا: نقول المراد بالنداء هو النداء لصلاة المعصوم أو نائبه.

قلنا: هذا تخصيص بلا دليل.

و حمل ذكر الله «۱» على رسول الله صلّى الله عليه و آله كما في آية فاستلوا أهل الذكر مع بعد المجاز هاهنا

(۱) قوله: و حمل ذكر الله؛ حاصل السؤال منع كون ذكر الله في آية الجمعة أحد المعاني المنقولة عن المفسرين بتجوز كونه رسول الله صلّى الله عليه و آله و ظاهر أن هذا غير مقبول بالبعد الذي هو كاف للاندفاع إذا كان الاستدلال بالظاهر إلا بأمر يدفع البعد و هذا عند السائل هو استعمال الذكر في آية فاستلوا أهل الذكر* في رسول الله صلّى الله عليه و آله كما يظهر من الأخبار و فيه أن هذا السند يدفع البعد و يصلح للسندية إن كانت نسبة إرادة رسول الله من الذكر في آية و ذكر الله في آية نسبة واحدة و هو ممنوع. فلعل قوله تعالى فاستلوا أهل الذكر* قرينه لإرادة الذكر من رسول الله صلّى الله عليه و آله فلاحتمال كاف لدفع السند هاهنا، و لا يرد حينئذ أن أهل الذكر يحتمل أن يكون إشارة إلى من هو كامل في الذكر كما لا ينحصر في حجج الله تعالى بلا اختصاص رسول الله صلّى الله عليه و آله و بلا عموم يندرج فيه غير حجج الله، و قرينه عدم هذا العموم هو أمر الله بالسؤال المطلق الدال على كون المسؤول في غاية الكمال الذي لا يجري فيه العجز عن الجواب، فاستعمل الذكر في رسول الله صلّى الله عليه و آله بلا قرينه وجه عدم ورود ظاهر

بما ذکرته. منه مدّ ظله.

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۴۹۴

لا تفتاء قرينه فاستلوا أهل الذکر الموجودة هناك و عدم قرينه اخرى ينفية عدم الاختصاص، و حمله على الأعم منه صلى الله عليه و آله و من الائمه عليهم السلام فقط كذلك، و حمله على الأعمّ منهما و من النائب أبعد.

و نقول أيضا الظاهر من أمر مخاطب بشيء علق على شيء فهمه المعلق عليه و المأمور به فالنداء للصلاة التي علق السعي إلى ذكر الله معلومان للمؤمنين المخاطبين، فإن كان الشايح في مبدأ النهار عند نزول الآية هو طلوع الشمس فالنداء للصلاة في يوم الجمعة متعين كما عرفته، و إن كان هو طلوع الصبح فالنداء لها معلوم للمؤمنين أنه هو النداء الذي يكون عند زوال الشمس عند مثبت وجوب الجمعة و نافية، و هذا القدر من تعيين النداء كاف، و كون الصلاة التي نودي لها هي الجمعة ليس محلا للكلام بين المثبت و النافي، و المناقشة الحادثة في هذه الأزمان باحتمال كونها صلاة المعصوم إنما هي بتجويز كون اللام للعهد و لام العهد مثل ضمير الغائب تحتاج إلى سبق ذكر المشار إليه أو معلوميته بقرينه الحال أو الامور الخارجة و لا سبق «۱» لصلاة المعصوم في الآية؛ و الأصل عدم القرينه، فعلى المثبت بيانها فلا يصح الحكم بالإجمال في النداء و لا في الصلاة بحيث يحتمل الظاهر أيضا، و نقول أيضا هذا الذکر الذي أمر المؤمنون بالسعي إليه عند النداء هل هو المعصوم فقط أو أعمّ من المعصوم و النائب أو أحد الامور المذكورة في أول تفسير الآية، و الثاني مع ظهور بطلانه لا أظنّ أن يقول به أحد من النافين، و على الأول المقصود من السعي إليه هل هو صلاة الجمعة أو الظاهر أو أعمّ منهما، و الأخيران مثل الثاني في البطلان و على الأول مع بعد المجاز الذي أشرت إليه يلزم عدم اندراج صلاة النائب في المقصود من الصلاة في قوله تعالى إذ نودي للصلاة و يحتاج إلى أن يقال و هي و إن كانت خارجة عن الصلاة المذكورة في الآية لكن ثبت وجوبها بالسنة، و مع عدم ظهور قول أحد بعيد، فالظاهر هو الاحتمال الثالث، فالظاهر

(۱) اعلم أن جعل لام الصلاة المقارنه بيوم الجمعة إشارة إلى صلاة الجمعة ليس بعيدا، و لعله لهذا استدلوا بهذه الآية على وجوبها مع السلطان أو نائبه و لم يظهر قول أحد لعدم دلالة الآية عليه أو ببعد جعلها إشارة إلى صلاة الجمعة، و اختلفوا في وجوبها عند عدمها باعتبار امور خارجة من الآية دعوتهم إلى الاختلاف و صرح كثير منهم بعمومها ظاهرا، لكن خصّصت بما هو مخصص لها بزعمهم فلعلّ جعل اللام هاهنا إشارة إلى صلاة الجمعة كما لم يكن بعيدا عندنا لم يكن بعيدا عند الفقهاء الكرام الذين لم يقولوا بوجوب الجمعة في زمان الغيبة أيضا؛ و يحتمل أن يكون اللام إشارة إلى صلاة وقت الزوال التي يتعارف الأذان لها و يعين كونها صلاة الجمعة لفظ «ذكر الله» كما هو مقتضى كلّ واحد من الاحتمالات المنقولة في تفسير ذكر الله؛ و على الاحتمالين ظاهر الآية عموم الوجوب إلّا ما أخرجه الدليل و ليس على واحد منهما التخصيصات البعيدة التي لا ينساق إلى الأذهان و لم يظهر قول أحد من الفقهاء السابقين بها. منه رحمه الله.

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۴۹۵

من الآية هو الأمر بالسعي إلى الجمعة أو خطبتها أو إليهما، و الحال في حكم الواحد؛ و هذه الجمعة التي طلب السعي إليها مثلا ليست جمعة ما، لظهور العموم في الجمعة على كلّ تقدير، و لو كانت الجمعة مثل الدينار في مثل «إذا رأيت زيدا فاعطه دينارا» لكفت مرّة واحدة؛ و ظاهر أنه لا يقول به أحد و لا يليق أن يقول به أيضا؛ و تحقق قرينه كفاية المرّة في الدينار ظاهر لكل أحد، و لم يظهر في الجمعة لأحد و لعلّ عدم قرينه الخصوص هو قرينه للعموم، و بعد ثبوت العموم يحتاج كلّ مرتبة من مراتب التخصيص إلى دليل؛ فما يدلّ عليه الدليل مثل اعتبار الجماعة و العدد و عدالة الإمام و الوحدة بمعنى عدم جمعيتين في فرسخ و غيرها ممّا يدلّ عليه دليل معتبر نقول به مثلهم، و ما لا يدلّ عليه الدليل المعتبر فلا نقول به.

و بالجملة مدّعى التخصيص يحتاج إلى دليل، فإن دلّ عليه فهو المطاع لأنّ ظاهر الآية لا يدلّ على الوجوب و الإجماع الذي هو العمدة

عندهم قد سمعت ما فيه؛ و أزيدك بيانا إن شاء الله تعالى؛ و الرواية الموهمة سيحىء إن شاء الله تعالى؛ و تفصيل الإيجاب و الجواب عنها لا يليق بالرسالة و لا يحتاج إليه، لأن العمدة فى هذا الباب هى الأخبار لكثرتها و صراحة بعضها.

و أما الأخبار

فمنها ما رواه محمد بن يعقوب رحمه الله و الشيخ رحمه الله عنه عن أبى بصير و محمد بن مسلم فى الصّحيح عن أبى عبد الله عليه السلام قال: إن الله عزّ و جلّ فرض فى كلّ سبعة أيام خمسا و ثلاثين صلاة منها صلاة واجبة على كلّ مسلم أن يشهدا إلّا خمسة المريض و المملوك و المسافر و المرأة و الصّيبى. «١» وجه الدلالة أنّه عليه السلام ذكر لفظ «فرض» و هو فى الدلالة على الوجوب الاصطلاحى أظهر من لفظ الوجوب، و قارن صلاة الجمعة بسائر صلاة اليومية و عمم الاسبوع و المسلم بلفظ صريح فى العموم و استثنى من سقط عنهم، و ذكر من بينهم غير المكلف إشارة إلى أن هذا الصلاة باعتبار اشتغالها على غاية المبالغة فى عرضه أن يظنّ بكون غير المكلف مأمورا بخصوصها و لم يذكر لها بدلا. و احتمال التخيير مرتفع بعدم ذكر البدل، و قرينة انضمام سائر الصلوات، و غاية المبالغة التى لا يليق بالواجب التخييرى؛ كيف و من أراد صلاة الظهر منفردا أو جماعة لا يجب عليه أن يشهد الجمعة فلا يليق المبالغة المذكورة فى شهودها و لم يدخل فى الخمسة و هذا القسم ظاهر الاحتياج إلى الاستثناء لو كان وجوبها بعنوان التخيير. فإن قلت: نحمل الخبر على ظاهره فى الوجوب، لكن نقول المقصود وجوبها مع الإمام أو نائبه، فهذه المبالغة جرت فى موضعها و لا بدل لها أيضا لكن مع أحدهما لا مطلقا؛ و أنتم

(١) الكافى، ج ٣، ص ٤١٨؛ التهذيب، ج ٣، ص ١٩

دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ٤٩٦

أيضا يقولون بمثل هذا التخصيص للاتفاق على اعتبار العدالة فى الإمام و العدد و غيرها من الشرائط المتّفقه بين المثبت و النافى، فعلم شرط المعصوم أو النائب أيضا أحد الشروط المعترية فى وجوبها.

قلت: تقييد العام بالقيود التى يقتضيها الدليل المعتبر لا يصحّ تقييده بلا دليل كذلك، مع أنّه يلزم من هذا التقييد إخراج كلامه مع هذه المبالغة عن الانتفاع، لأنّه لم يكن حكمه رحمه الله حينئذ جاريا من زمان التكلّم بهذا الكلام إلى هذا الزمان و ينقطع بعده إلى ظهور القائم عليه السلام و بعد ظهوره عليه السلام لا يعلم المتشرّفون بإدراك زمانه الشريف و وجوب الجمعة بهذه الرواية و أمثالهم بل بسماعه منه أو بمن سمع منه بلا واسطة أو بواسطة أو وسائط بشرائط يظهر اعتبارها فى ذلك الزمان.

فإن قال أحد باشرط أحدهما، لكن لا يلزم الانقطاع الذى ذكرته، لإمكان أن يكون مع صاحب الأمر عليه السلام جماعة تنعقد بهم و يصلّى الجمعة معهم.

قلت: لزوم عدم الانتفاع بهذه الرواية بحاله، لأنّ خواص الشّيعه الذين معه عليه السلام يفعلون ما يأمرهم به بمحض أمرهم به لا بهذه الرواية؛ و مع هذا يلزم عدم اشتراط وجوب الجمعة بسلطنة الإمام و هم يتمسّكون بدعوى الإجماع فيه، و هذه الدعوى دعوتهم إلى تأويلات بعيدة، فكيف يمكنهم ذكر هذا الاحتمال. و أيضا يرد عليهم حينئذ تقييد أمر لا يجوز العقل؛ و توضيحه أن أحدا إن قال كلّ أهل مدينة كذا شاعر و استثنى فرقه فرقه حتى بقى شخص واحد، لا يحكم أحد بكون هذا الكلام فصيحاً؛ و إن قالوا له و جوزوا كونه قابل خطاب، إنك قلت كلّ أهل هذه المدينة شاعر مع أنّه لم يبق بعد الاستثناء إلّا فلان، و قال فى جوابهم هذا العموم إنّما لم يصحّ إن لم أستثن غيره، و لما استثنيت ما عداه فلم يبق من العام إلا هو و هو شاعر و يكفى لصدق مقالى كونه شاعرا يثبت عليهم؛ أما خلّوه عن المدرك أو الإصرار فى الباطل و عدم الاعتراف بالحق و ظاهر أن تخصيص كلّ مسلم بالصاحب عليه السلام و خواصّ مواليه الذين يكونون فى الغيبة معه أزيد من التخصيص المفروض بمراتب شتى فكيف يجوز مثله فى كلام الإمام عليه السلام فإن

قلت: عدم سلطنته علیه السّلام غیر مسلّم، فلعلّه علیه السّلام سلطان علی بعض الجزائر الّذی فیہ جماعة مطیعون أتقیاء صالحون كما دار فی بعض الألسن أن رجلا ورد هناك كان هناك مدّة و بعد ما رأوا منه ما لا یوافق طریقتهم القویمة أخرجوه من جوارهم.

قلت: مع بقاء عدم الانتفاع بالروایة و التّقیید الّذی لا یقبله العقل ذکر أمثال تلك الاحتمالات السّخیفة الّتی یظنّ القائل بها بکذبها إن لم نقل بعلمه به فی دفع الاستدلال بالأخبار الّتی مداره علی الظاهر لا وجه له، و لو كان أمثال تلك الخیالات قاده فی الاستدلال بالأخبار لارتفع الانتفاع عن تدوین كتب الأخبار و ضبطها إلّا أن یقال حسن أمثال

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۴۹۷

تلك الاحتمالات و جواز ذکرها من خصائص الجمعة و القانون مرعیة فی غیرها.

قال الفاضل التونی ما حاصله: إنّه یجوز أن یكون صلاة الجمعة الواجب حضورها هی صلاة الإمام أو نائبه «۱» المقارنه لسائر الشرائط الّتی تعتبر فیها؛ و ضعفه بعد ملاحظه ما ذکرته غنی عن الاحتیاج إلى البیان، و قال: و الحقّ أنّ الاستدلال بهذه الروایة علی کیفیت صلاة الجمعة مثل شرطیة وجود الإمام أو عدمها أو شرطیة العدد الخاص أو عدمها أو شرطیة الخطبتین أو عدمها أو نحو ذلك ممّا لا وجه له، و ذکر بعد ذلك ما حاصله أنّ الاستدلال بهذه الروایة علی عدم اشتراط الإمام أو إذنه فی الجمعة بمنزلة الاستدلال بهذه الروایة علی عدم وجوب السّر فی الظهرین و الجهر فی العشاءین بلا تفاوت أصلا.

و فیہ إنّنا لم نستدلّ بهذه الروایة علی کیفیت صلاة الجمعة و خصوص عدم الإمام أو إذنه قد ظهر أنّ الروایة تدلّ علیه؛ و علی تقدیر عدم الدلالة لا- یضرنّا لأنّ عمومها كاف لنا، و مدّعی التّخصیص، علیه البیان. و کلامه هاهنا من الغرائب الّتی لا یحتاج إلى التّکلم، لكن لما ظهر لی کونه شبهة لبعض الناظرین أشیر إلى ضعفه إشارة خفیفة زائدة علی ما أشرت إليه و هذا عذری فی تعرّضی بعض الشّبّهات الّذی لا معنی له عند المحصّلین.

فأقول: لعلّه زعم أنّ القائلین بالوجوب استدّلوا بمحض كون هذه الصلاة فی هذه الروایة علی جمیع خصوصیاتها و هذا توهم محض، لأنّنا نستدلّ بهذه الروایة علی وجوبها فی غیر اشتراط الإمام أو نائبه بما بیناه؛ و أمّا اشتراط العدد و الخطبة و غیرهما إنّما تستفاد من أخبار آخر؛ و إذا لم یدلّ هذه الروایة علی کیفیت الجمعة لا یلزم أن لا یعلم کیفیتها و نقول هل أنت الّذی تنکر وجوبها لا تعلم کیفیت الجمعة بعدم وجودها فی هذه الروایة أو تستفیدها من أخبار آخر و لا أظنّ أحدا یقول بمجهولیة کیفیت الجمعة إلّا بمحض السّهو أو اللّجاج، و دیانته مانعه عن الثّانی، و إن كان استفادتک من أخبار آخر فکذا استفادتنا.

فإن قال أحد إنّه إنّما ظهر من هذه الروایة وجوب صلاة يجب علی المسلمین حضورها و لعلّ هذه الصلاة هی صلاة الإمام أو نائبه الّتی وجوبها اتّفاقی بیننا و بینکم، و أمّا وجوب حضور صلاة تقيّمها العادل فعليکم دلیل آخر، لعدم دلالة هذه الروایة علیه.

أقول يجب علی مدّعی التّقیید الدّلیل علیه لا علی مبقی الروایة علی عمومها، مع أنّ ظاهر كونها فی کلّ اسبوع یدلّ علی عدم اعتبار أحدهما.

و ربما یقال إنّ خمسا و ثلاثین صلاة طبائع نوعیة لكلّ واحد منها أفراد، فلعلّ واحدا من الخمس و الثلاثین هو القدر المشترك بین الظّهر و الجمعة و هو واجب علی کلّ من وجب

(۱) در زیر خط نوشته شده: وجدت بخطه مضروبة. گویا رساله تونی را به خط خود او در اختیار داشته و از آن نقل کرده است.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۴۹۸

علیه الأنواع؛ و یؤید هذا الاحتمال كونه مثل سائر الأنواع فی العموم و ضمیر «منها» فی قوله «منها صلاة واحدة» لا یرجع إلى الأنواع بل إلى الأفراد أی بعض «۱» أفراد الأنواع المذكورة صلاة واجبة علی کلّ مسلم أن یشهدا، و لعلّ هذا الفرد هو صلاة الإمام أو نائبه. و فیہ أنّه لیس لسائر الأنواع أفراد إلّا الأفراد الشّخصیة و لیس فردیة الجمعة بالنّسبة إلى القدر المشترك هکذا بل هی طبیعة کلیة

متحققه فی ضمن صلاة الإمام و نوابه، و ظاهر كونها بعض أفراد الخمس و الثلاثين كون فرديتها بالنسبة إلى نوعها مثل فردية الأفراد الأخر بالنسبة إلى أنواعها و ليست كذلك، و أنه ليس لها انتفاع كما ظهر، و إن جعل القدر المشترك بين الظهر و الجمعة نوعها واحدا بمحض كونهما واجبين بالبدلية بعد زوال الشمس يوم الجمعة في غاية البعد لو قلنا بصحة الاحتمال و أنه يلزم تقدير الأفراد التي لا- ينساق إلى ذهن أحد الأ بمحض البخت و الاتفاق؛ و نقول هل تظن أن أبا بصير و محمد بن مسلم فهما من لفظ «منها» هذا المعنى الغريب أم لا-؟ فإن فهما بجلالتهما و لطف قريحتهما فلم لم يفسر حتى يفهم غيرهما عند تأملهم في هذه الرواية معناها كما فهما و طريقة الرواية تفسير ما يظنون عدم الانتفاع به مع كونهما أجل من أن لا يعلما عدم الانتفاع بها بلا تفسير، و تفسير الرواية ما يظنون عدم انتفاع السامعين به سيظهر قدر منه إن شاء الله تعالى؛ و هذا المعنى الغريب أحق بالتفسير لأن فهمه إن كان بلطف قريحتها الذي انفردا به يجب عليهما تفسير المقصود لينتفع الغير، و إن كان بالقرينة، يجب بيانها بمقتضى الثقة و الجلالة. و حواله هذا المعنى إلى أذهان الناظرين مع بعده عن الأذهان، و مع كون إدراك من أدرك أيضا لم يكن بعنوان الظهور و الظن، تخرج «٢» هذه الرواية- مع كون روايتها الثقتين الجليلين- عن الانتفاع و إن لم يفهما هذا المعنى؛ فأما إن لم يفهما في اللفظ شيئا أو فهما منه خلاف المقصود و على الثاني كيف الصادق عليه السلام بالجهل المركب لمثل هذين الفاضلين من أصحابه و أصحاب أبيه عليهم السلام، و على

(١) و فيه أن الجمعة ليست بعض أفراد الأنواع المذكورة على ما زعمه القائل بل بعض أفراد واحد منها، فالظاهر الاحتياج إلى زيادة التقدير الموجبة لزيادة البعد. فإن قلت: لا نقول بالتقدير الأول و لا الثاني، بل نقول: ضمير «منها» راجع إلى خمس و ثلاثين و المراد بكون الجمعة منها كونها فردا من أفراد واحد منها، قلت: قدرت الأمرين و لم تسم التقدير، و لو سلم عدم كون هذه الإرادة مشتملة على التقدير فهي مشتملة على بعده البتة و نقض التقدير إنما هو باعتبار البعد و لهذا لا بعد في التقدير مع القرينة فيما تحققت فيه و ليست متحققه هاهنا. منه ظله العالی.

(٢) وجه خروج هذه الرواية عن الانتفاع حينئذ أن انتفاع الرواية هو حملها على ما هي صريحة فيه أو ظاهرة فيه و بناء العمل على ما هو مقتضى أحدهما إن كانت متعلقة بالعمل و الاعتقاد بما هو مقتضاها إن لم يكن متعلقة به، فإذا لم يكن ظاهرة في مقصودها لم يكن لها شيء من الانتفاعين المذكورين، و عراء الرواية عن كل واحد من الانتفاعين غاية البعد. و حملها على معنى يخرجها عن الانتفاع مع ظهورها في معنا ينساق إلى الأذهان و يتبادر إليها قبيح جدا و وجه سلب الانتفاع في قولي «و ليس لها انتفاع» كما ظهر أن حصول العلم بوجود حضور المأمومين صلاة يقيمها هو أو نائبه إنما هو بيانه على حدّه لا بهذه الرواية فليس هذا الكلام تكرارا لما ذكر سابقا. منه ظله العالی.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۴۹۹

الأول لم لم يسأل- عنه عليه السلام عن مقصوده حتى يظهر لهما، فلعلهما بمقتضى «رب حامل فقه ليس بفقیه» «١» رضيا بكونهما حاملين فقط. و بالجملة ذكر أمثال تلك الاحتمالات خروج عن قانون الإنصاف.

فإن قلت: ذكر لفظ «الفرض» في خمس و ثلاثين صلاة، ثم ذكر الوجوب في الجمعة يمكن أن يكون إشارة إلى الاختلاف الجمعة مع سائر الصلوات في كون وجوبها تخيرا و وجوب سائر الصلوات عيتيا؛ و اندراجها في الفرض في ضمن العام الظاهر في العيني بعنوان التغليب. و كون وجوبها تخيرا بالنسبة إلى العبد و المريض و المسافر لا ينافي الاستثناء، فلعل الاستثناء لاختصاص أصل الفضيلة أو مرتبة خاصة منها بغير الجماعة الذين استثناهم.

قلت: مقصوده من الوجوب هاهنا هو الفرض المذكور أولا كما يشهد عليه السياق، و تغيير التعبير بحسن التفنن لا للإشارة إلى اختلاف الوجوب بكونه فيها تخيرا، و الدليل على ما ذكرته هو اختصاصها بالتأكيد الظاهر من الاستثناء و عدم ذكر البدل الدال على التعيين.

و منها ما رواه الشيخ عن منصور في الصحيح، عن الصادق عليه السلام قال: يجتمع القوم يوم الجمعة إذا كانوا خمسة فما زاد، فإن كانوا

أقل من خمسة فلا جمعة لهم، و الجمعة واجبة على كل أحد، لا يعذر الناس فيها إلا خمسة، المرأة و المملوك و المسافر و المريض و الضبي». (۲)

وجه الدلالة أن يجمع و إن كان خبرا ظاهرا لكن المقصود منه هو الأمر تنزيها لكلام الإمام عليه السلام عن الكذب كما ذكر الاصوليون في مثله، و ظاهر الأمر هو للوجوب سواء كان أمرا لفظا أو معنى. و القول بعدم ظهور الأمر المستنبط من الخبر في الوجوب بعيد، و على تقدير القول به لا- يضرنا لأننا أن نقول: بين عليه السلام بقوله «يجمع» الرجحان المطلق على خمسة فما زاد و حكم بسقوطها عن أقل من خمسة، و لما كان مظنة عدم الوجوب و عدم عموم الوجوب بالنسبة إلى المكلفين بينها بقوله «و الجمعة واجبة على كل أحد» و شفع التأكيد بقوله «لا يعذر الناس فيها» و بالاستثناء المشتمل على استثناء غير المكلف، و لم يذكر لها بدلا و هذه التأكيدات و ترك البدل لا يناسبان التخيير بوجه.

قال الفاضل التوني: يجوز أن يكون اللام في القول للعهد و تكون إشارة إلى قوم عتق عليه السلام فيهم من صلى بهم، و لعل هذا بعنوان المثال، و الأظهر أن يقال و تكون إشارة إلى قوم كان السيد سلطان عليه السلام أو نائبه فيهم، و ربما يقال باحتمال اللام في «و الجمعة» للعهد و كونها إشارة إلى صلاة الإمام المنتظر عليه السلام و سقوط حضور جمعته عليه السلام عتقا لكون البعد بيننا و بينهما أزيد من فرسخين، و عدم ذكره في هذه الرواية لا يضر بعد كونه مذكورا في غيرها و معلومته عدم

(۱) راجع: الكافي، ج ۱، ص ۴۰۳

(۲) التهذيب، ج ۳، ص ۲۳۹، حديث ۶۳۶؛ الاستبصار، ج ۱، ص ۴۱۹، حديث ۱۶۱۰؛ وسائل الشيعة، ج ۷، ص ۳۰۴-۳۰۵، الباب ۲ من ابواب صلاة الجمعة و آدابها، حديث ۷
دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۵۰۰

كوننا مكلفين بحضورها لخروجه عن «و معنا» و الاحتمالان في غاية السقوط، لأن لام العهد بمنزلة ضمير الغائب، فكما يقتضى ضمير الغائب ذكر المرجع بوجه فكذلك يحتاج اللام إلى ذكر المشار إليه بوجه، و ليس لصلاة الإمام عليه السلام و نايبه هاهنا عين و لا أثر. فإن قلت: لعل المشار إليه كان مذكورا بين المتكلم و المخاطب و به يحصل ما هو مقتضى كون اللام في حكم ضمير الغائب و إن لم يكن مذكورا في ضمن الرواية المنقولة و الاحتمال كاف للمانع.

قلت: منصور من ثقات الأصحاب و كذا سائر الرواة الذين رووا هذه الرواية عنه بلا واسطة أو بواسطة، و غرض علماء الرجال في تقسيم الرواة إلى الثقة و غيرها كون بعضهم محترزين عن الكذب و ضابطين في نقل كل ما له مدخل في فهم المقصود من الرواية و توثيق أحد حكم بكونه كذلك، فلو كان بين الإمام عليه السلام و منصور كلام يظهر على تقدير ذكره كون اللام إشارة إلى صلاة الإمام عليه السلام كان الواجب ذكره، و هكذا في الرواية الذين بعده حتى يفهم الناظرون من هذا الحديث ما فهموه منه، فعدم ذكرهم دليل على العدم.

لا- يقال: و إن كان غرض علماء الرجال من التقسيم ما ذكرته و الواجب على الرواة ضبط ماله مدخل في فهم المقصود لكن للسبب سبيلا إلى غير المعصوم عليه السلام فعمل منصور أو بعض رواة بعده سهى في ضبط بعض ماله مدخل في فهم المقصود.

لأننا نقول لو كان أمثال تلك الاحتمالات قادحة في الاستدلال بالروايات لارتفع الأمان عن الاستدلال بها فأمثال تلك الاحتمالات ليست مقبولة في الاستدلال بالآيات و الروايات. نعم الاحتمالات البعيدة كافية في مقابل البراهين.

فظهر أن جعل اللام في القوم و الجمعة إشارة إلى ما نقل لا وجه له؛ نعم اللام في «و الجمعة» يمكن أن يكون إشارة إلى ما ظهر من قوله عليه السلام إذا كانوا خمسة فما زادوا هو العدد المذكور أي الجمعة التي ظهر أن العدد الخاص معتبر فيها واجب على كل أحد إلا من استثنى.

و تجویز التخییر و تأکد الاستحباب مع التأكيدات التي عرفتھا و ظنّ أمثال تلك التأكيدات في المستحبات بدلالة بعض الروايات على وجوب غسل الجمعة في الحضر و السفر و رخصة الترك للسوان بسبب قلّة الماء مع كونه محمولا على الاستحباب على المشهور و كون المستحبات مشتملة على أكثر من التأكيد الذي اشتمل عليه غسل الجمعة أيضا في مواضع كثيرة تجویز أمر في غاية البعد كما يظهر بأدنى تأمل فيما ذكرته في تقرير الرواية؛ و لا مناسبة بين تأكيد غسل الجمعة و صلاة الجمعة و مع عدم النسبة بين تأكيده و تأكيدها نقول:

لم حملت الرواية المشتملة على التأكيد البالغ في غسل الجمعة و غيره على الاستحباب و هذا خارج عن قانون الاستدلال بالأخبار.

دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۵۰۱

فإن قال بسبب كون الصارف عن الحمل على الوجوب أقوى.

أقول فاعترف بالدلالة و بين قوة الصارف و ظاهر أن عمدة صارفهم ظنّ الإجماع الذي عرفت ضعفه، و نزيد بيانه إن شاء الله تعالى و تأييد روايات ظنّوها مؤيدات يظهر لك حاله إن شاء الله و مع ظهور ضعف احتمال التخيير نقول هو مناسب بما نرضه و نقول إذا أمر أحد عبده باشتراء اللحم أمرا فهم منه الوجوب فاشترى الخبز و جاء به، فقال له المولى: لم اشتريت الخبز؟ فقال له بأمرك؛ فقال له: إنما أمرتك باشتراء اللحم فهل كنت غافلا عما أمرتك به؟ فقال له: أيها المولى! لم أكن غافلا عنه و عن وجوب امتثال أمرك لكنّ الوجوب لئلا كان أعظم من العيني و التخييري حملته على التخييري؛ فقال له: لم أذكر في أمري إتيانك غير اللحم، فلم يكن اشتراؤك الخبز امتثالا لأمري؛ فقال: حمل الأمر على التخيير لا يحتاج إلى ذكر البدل بل يجوز للمأمور أن يحمله على التخيير و يعين البدل من عنده بمناسبة ما بين المذكور و بين ما يختاره بدله، و مناسبة الخبز و اللحم ظاهرة لأرباب الذوق.

فإن كان كلمات العبد المذكورة حسنة موجهة فكلامك كذلك و إلا فلا.

و بعد ملاحظة ما ذكرته في هذه الرواية و الرواية السابقة تقدر على حلّ الشبهة الضعيفة التي تذكر بلا حاجة إلى تفصيل زائد.

و منها ما رواه الكليني رحمه الله عن زرارة في الصيحيح على الظاهر، لعدم تضرر السند بوجود محمد بن إسماعيل الذي يروي عن الفضل بن شاذان، و مع ذلك ذكر سندا آخر فيه ابراهيم بن هاشم؛ و روى الصيحيح عن زرارة عن أبي جعفر عليه السلام قال: فرض الله و في الفقيه إنما قيل: فرض الله على الناس من الجمعة إلى الجمعة خمسا و ثلاثين صلاة، منها صلاة واحدة فرضها الله في جماعة و هي الجمعة و وضعها عن تسعة: عن الصغير، و الكبير، و المجنون، و المسافر، و العبد، و المرأة، و المريض، و الأعمى، و من كان على رأس فرسخين. (۱)

وجه الدلالة أنه ذكر فرض الدال على الوجوب الاصطلاحي في موضعين: أحدهما عند ذكر الصلوات على العموم و الآخر ذكر الجمعة على الخصوص، و قارنها بسائر الصلوات المستمرّ وجوبها و أكدّ وجوبها بالحكم بوضعها عن أصحاب الأعدار خصوصا بذكر الصغير و المجنون فيهم، و لم يذكر للجمعة بدلا.

و شبهة إرادة قدر المشترك بين الظهر و الجمعة هاهنا مرتفعة ببيان الصلاة الواحدة بقوله «و هي الجمعة» و بتصريح فرضها في جماعة، و إن كانت في غاية السخافة هناك أيضا؛ و كذا شبهة اختلاف الجمعة مع سائر الصلوات بذكر الوجوب في خصوص الجمعة في الرواية

(۱) الكافي، ج ۳، ص ۴۱۹؛ من لا يحضره الفقيه، ج ۱، ص ۴۱۱

دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۵۰۲

الاولى لذكر الفرض مع الجمعة أيضا هاهنا، و بذلك يظهر كون الوجوب المذكور مع الجمعة في الرواية الاولى هو الفرض المذكور سابقا و إن كان ظاهرها في نفسه أيضا.

و احتمال التخییر و الاستحباب مرتفع بمثل ما ذکرته فی الزوایة الاولی و الثانية، و الظاهر من اللام الدّاخل فی الجمع هو العموم، خصوصاً مع عدم ذکر ما یصلح کون اللّام إشارةً إلیه و مقارنۀه سائر الصلوات الیومیة و إخراج أصحاب الأعدار عن الحکم الدّال علی دخول من لم یکن أحدهم فی حکم الوجوب؛ و لا یلزم وجوب أربع و ثلاثین فقط علی المکلّفين من التسعة المذكورة لدلالة الحصر المستفاد من إنّما علی ما فی الفقیه و السّیاق علی ما فی الکافی علی عدم وجوب غیر الصّیلموات المذكورة لدلالة الاشتهار و ضرورة الدّین علی وجوب الظّهر عمّن سقط عنه الجمعة؛ فلهذا لم یتعرّض الإمام فی هذه الزوایة و فی الزوایة الاولی لبيان وجوب بدل الجمعة عمّن سقطت عنه و هذه الزوایة علی نسختی الکافی و الفقیه صریحۀه فی العموم، کیف و لا- یفهم أحد له انس بکلام العرب و لم یصرفه الشبهة الصّارفة عمّا یفهمه عند التخلیة غیر العموم، و هذا هو المقصود من صراحة الزوایات فی أمر، فلا ینافی الاحتیاج إلی دفع کثیر من الشبهات کون الزوایات صریحۀه فی الوجوب.

و نقل حکایة جرت بینی و بین فاضل متبحر (۱) - طاب ثراه - فی السّنة السادسة و السبعین بعد الالف [۱۰۷۶] و هی أنّه، سأله واحد من أئمّة الجماعة عن صلاة الجمعة؛ فقال رحمه الله هی واجبة تخیریة مرجوحۀه؛ فقلت له: ظاهر بعض الزوایات کونها واجبة عینیة؛ فقال: أیّ روایة تدلّ علیه؟ فذکرت هذه الزوایة و فصّلت فی بیان الدّلالة بعض التفصیل؛ فقال: لم یذكر فی هذه الزوایة العدد و عدالة الإمام و غیرهما ممّا یقول الكلّ باعتباره فی الجمعة، فلیست عامّة بل خاصّة، فلعلّ الإمام و نائبه معتبر أيضا فی الجمعة. فقلت: لو لم یکن دلیل علی اعتبار العدد لاکتفینا بأقلّ ما یتحقّق به الجماعة، فلّمّا دلّنا دلیل معتبر علی اعتباره خصصناها به، و كذلك لو لم یظهر اعتبار العدالة فی الإمام لاکتفینا بمطلق الإمام و الدّلیل المعبر دعانا إلی التخصیص و کذا سائر ما یدلّ دلیل معتبر علیه خصصناها به، و تبقى الزوایة علی عمومها فیما لا یدلّ دلیل معتبر علی تخصیصها به، فوجب بیان دلیل یدلّ علی تخصیصها بأحدهما حتی ینظر فیها؛ و خصوص الآیة أو الزوایة فی أمر یدلّ الدّلیل علیه لا یخصصها فی ما لا یدلّ علیه مثل الذی قید بالاستطاعة لا یخصّص بصنف من النّاس دون صنف و سنّ دون سنّ و بلد دون بلد، بل الآیة باقیة علی عمومها فیما لا دلیل علی تخصیصها به، فقال رحمه الله ثلاث مرّات متوالیة: کیف تقول بعموم الخاص؟ فسکت عن التکلم فی هذه الزوایة رعایة له و عدم الانتفاع فی الزیادة.

(۱) المقصود هو «میرزا رفیعا النائینی» الذی یدکره بعد ذلك فی الهامش.

دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۵۰۳

فإن قلت: جواب الإشکال اللّازم علی تقدیر حمل الزوایة علی ظاهرها و هو لزوم وجوب أربع و ثلاثین صلاةً علی التسعة المذكورة هو ظهور وجوب البدل علی أصحاب الأعدار بالاشتهار و ضرورة الدّین المغنی عن الاحتیاج إلی ذکر وجوب البدل بالنسبة إلیهم كما أو مات إلیه، و حواله و وجوب البدل إلی الظهور الناشئ من الأمرین بعیدة خصوصاً علی نسخة الفقیه، فاللائق أنّ واحده من خمس و ثلاثین صلاةً هو القدر المشترك بین الظّهر و الجمعة، و یجعل ضمیر منها للأفراد كما ذکر فی الزوایة السّابقة حتی یكون وجوب الواحدۀه مثل وجوب الصّلوات الباقیة عامّا بالنسبة إلی المکلّفين و بعض أفرادها الذی هو الجمعة مخصوصاً ببعضهم؛ و حیث لا احتیاج فی دفع الشبهة المذكورة إلی الحواله إلی الشهرة و ضرورة الدّین؛ و إذا حملت الواحدۀه علی القدر المشترك و جعل ضمیر منها للأفراد یصیر مقتضى الزوایة و وجوب بعض أفراد الصّلوات علی الناس غیر التسعة. و لما لم یظهر خصوصیة هذا الفرد فلا یمکن الحکم بعموم الوجوب، فلعلّ هذا الفرد هو الصلاة التي یقیمها الإمام علیه السلام أو نائبه.

قلت: دفع الشبهة بما ذکرته لیس احتمالاً- بعیداً لا- ینساق إلیه الأذهان. و أمّا حمل الواحدۀه علی القدر المشترك فمما لا ینساق إلیه الأذهان كما عرفته، فما ذکرته هو البعید لا ما ذکرته، و أيضاً لا انتفاع فی بیان وجوب هذه الصلاة و التأكيد الدّال علی تعلّق الغرض ببیانه كما عرفته فی ذیل الزوایة الاولی.

فإن قلت: إنّما یظهر من الزوایة و وجوب خمس و ثلاثین صلاةً علی کلّ مکلّف، و أمّا کون ما کلف به بعض المکلّفين عین ما کلف به

بعض آخر فلاء؛ و يؤید هذا بأنَّ السَّيْلَانَ إِذَا خَرَجَ يَوْمًا وَ أَمَرَ كُلَّ وَاحِدٍ مِنْ خَوَاصِّهِ بِخَمْسِ خِدْمَاتٍ مُخْتَلَفَةٍ، وَ خَصَّ وَاحِدًا مِنْهُمْ بِخِدْمَةٍ لَهَا مَزِيَّةٌ، يَصَحُّ أَنْ يُقَالَ أَمَرَ السَّيْلَانَ كُلَّ وَاحِدٍ مِنْ خَوَاصِّهِ بِخَمْسِ خِدْمَاتٍ وَ خَصَّ فَلَانًا بِخِدْمَةٍ كَذَا مَعَ اخْتِلَافِ الخِدْمَاتِ، فَلَعَلَّ فِيمَا نَحْنُ فِيهِ اخْتَلَفَتِ الخَمْسُ وَ الثَّلَاثُونَ الَّتِي أَمَرَ بِهَا التَّسْعَةُ وَ غَيْرَ التَّسْعَةِ يَكُونُ وَاحِدًا مِنْهَا فِي التَّسْعَةِ الظَّهْرِ فِي غَيْرِهَا الجُمُعَةِ وَ لَا بَعْدَ فِي ذَلِكَ كَيْفَ وَ لَا تَسْتَبْعِدُونَ فِي المِثَالِ المَفْرُوضِ اخْتِلَافَ كُلِّ وَاحِدٍ مِنَ الخِدْمَاتِ الَّتِي أَمَرَ بِهَا أَحَدُهُمْ مَعَ كُلِّ وَاحِدٍ مِنَ الخِدْمَاتِ الَّتِي أَمَرَ بِهَا غَيْرُهُ وَ هَاهُنَا تَسْتَبْعِدُونَ الاخْتِلَافَ بَيْنَ وَاحِدٍ مِنَ الصَّلَوَاتِ الَّتِي أَمَرَ بِهَا جَمَاعَةٌ وَ وَاحِدٍ مِنَ الصَّلَوَاتِ الَّتِي أَمَرَ بِهَا آخَرُونَ، فَمَقْتَضَى الرِّوَايَةُ حِينَئِذٍ أَنَّهُ يَجِبُ عَلَيَّ كُلِّ مَكْلُوفٍ خَمْسَ وَ ثَلَاثُونَ صَلَاةً، أَيْ هَذَا العَدَدُ، وَ مِنْ جَمَلَتِهِ لَا مِنْ جَمَلَةِ هَذِهِ الصَّلَوَاتِ بِخُصُوصِهَا صَلَاةً يَجِبُ عَلَيَّ المَكْلُوفِينَ غَيْرَ التَّسْعَةِ. لَا- يُقَالُ وَ جُوبِهَا عَلَيَّ غَيْرَ التَّسْعَةِ كَافٍ لَنَا فِي اثْبَاتِ الوُجُوبِ، لِأَنَّا نَقُولُ يُمْكِنُ أَنْ يَكُونَ وَ جُوبِهَا عَلَيَّ غَيْرَ التَّسْعَةِ مَشْرُوطًا بِزَمَانِ ظُهُورِ الإِمَامِ أَوْ نَائِبِهِ لَا مُطْلَقًا، فَلَا يَلْزَمُ انْقِطَاعُ وَ جُوبِ مَا حَكَمَ بِعُمُومٍ وَ جُوبِهِ وَ لَا بَقَاءِ الفِرْدِ النَادِرِ الَّذِي لَا يَجُوزُ التَّعْبِيرُ عَنْهُ بِلَفْظِ العَامِ بِعِنَاوَانِ المَبَالِغَةِ؛

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۵۰۴

قلت: ظاهر أن المتبادر من خمس و ثلاثين صلاة المذكورة هو صبح السبب و ظهره، و هكذا بحيث لا يخطر بذهن أحد لا يصرفه الضارف عن حمل اللفظ على معناه الذي يفهمه هو غير هذا المعنى إلا بعنوان الاتفاق. و ما يظن مؤيدا غير صالح للتأييد لأن اتحاد الخدمات لا يتبادر من المثال تبادل اتحاد الصلوات فيما نحن فيه، و لعل منشأ الاختلاف أن اتحاد الأربع و الثلاثين قرينة واضحة على كون الواحدة الباقية مثلها أو شيوع عدم اتحاد الخدمات المرجوعة إلى الخواص قرينة على عدم إرادة الاتحاد في الخدمات، و بالجملة تبادل اتحاد الصلوات المذكورة في الرواية و بعد خلافه لو قلنا بالاحتمال أظهر من أن يخفى على من راعى التخليئة التي أشرت إليها في أول الرسالة.

و كون وجوب الجمعة على غير التسعة مشروطا بزمان ظهور الإمام عليه السلام أو نائبه تخصيص لا يليق بالسباق مع كونه سببا لخروج الرواية عن الانتفاع كما عرفته. فتأمل فيما ذكرته في ذيل الروايتين أيضا حتى يظهر حال الشبهات التي تجرى في دلالة هذه الرواية. اعلم أن الصدوق رحمه الله بعد نقل الرواية المنقولة قال: و القراءة فيها بالجهر و الغسل فيها واجب و على الإمام فيها قنوتان: قنوت في الركعة الاولى قبل الركوع و في الركعة الثانية بعد الركوع، و من صلاها وحده، فعليه قنوت واحد في الركعة الاولى قبل الركوع، و تفرد بهذه الرواية حريز عن زرارة و الذي أستعمله و افتى به و مضى عليه مشايخي رحمه الله عليهم هو أن القنوت في جميع الصلوات في الجمعة و غيرها في الركعة الثانية بعد القراءة و قبل الركوع. (۱)

فإن قلت: الظاهر ما نقله الصدوق بعد القدر من الرواية الذي نقل من الكافي من تتمه هذه الرواية و فيها وجوب غسل الجمعة المذكورة في هذه الرواية، و المشهور الظاهر عدم وجوبه؛ فلعل هذا قرينة على عدم الوجوب العيني بالنسبة إلى صلاة الجمعة المذكورة في هذه الرواية.

قلت: كون هذا المنقول من تتمه الرواية السابقة غير ظاهر، بقرينة عدم نقله الكليني رحمه الله و على تقدير ظهور كونه تتمه، نقول ما ذكرته في بيان دلالة الرواية على وجوب الجمعة لا- يجرى في وجوب غسل الجمعة حتى يقال يجعل استحباب الغسل قرينة على استحبابها، و التأمل مستغن عن البيان المستأنف فلا نطيل الكلام.

و الفاضل التوني أحال الجواب عن هذه الرواية على ما ذكره في الجواب عن الرواية الاولى و قد بينت ضعف ما احتاج إلى البيان، ثم قال مع أنها مشتملة على ما لم يعمل الأكثر و هو سقوطها عن كان على رأس أزيد من فرسخين، و أيضا قدح فيها ابن بابويه بسبب

(۱) من لا يحضره الفقيه، ج ۱، ص ۴۱۱

اشتمالها علی قنوتین و قال أنه تفرد به حریر عن زرارة و حاصل کلامه أنه لا أستعمله و لا أفتی به؛ و شكك مثل ابن بابويه فی صحتها قدح عظیم فیها کما لا یخفی، انتهى.

أقول: العلم بتحقیق الفرسخین إنما یحصل بعد العلم بكون المسافة أكثر منهما فحینئذ لا منافاة بین مفاد هذه الروایة المشهور، فقل لی هل حصل لك فی وقت من الأوقات أن المسافة التي بین مكانین فرسخان بلا زیادة و نقصان، و لو بقدر جزء شعرة أو تظن أن هذا العلم حصل لأحد من المكلفین بالجمعة أو یحصل لأحد بعد هذا الزمان فی قرن من القرون و دهر من الدهور! و لو فرض حصول هذا العلم الغریب لأحد فی وقت من الأوقات بجودة قریحته أو بإخبار المعصوم لأمكن تخصیص هذه الروایة بغير هذه الصورة الغریبة، و لیس تخصیص العام بصورة لا تحصل إلا بعنوان خارق العادة سبب ضعف لذلك العام، و أيضا بعد تخصیصك الوجوب المستفاد من الروایة بصلاة الإمام أو نائبه کما یدلّ علیه الحوالة یحتاج إلى الجمع بین هذه الروایة و ما یدلّ علی اعتبار أزید من فرسخین فی السقوط، فما هو تأویلك فی ذلك الزمان فهو تأویلنا فی هذا الزمان.

و بقدر ابن بابويه المتعلق بجزء لتوهمه رحمه الله كون صلاة الجمعة مثل سائر الصلوات اليومية فی اشتمالها علی قنوت واحد لا ینقدح هذه الروایة المعتبرة و لا هذا الجزء قدحا حقیرا فكیف بالعظیم؛ و أيضا قدح الروایة إذا كان تابعا لقدح ابن بابويه جزئها فالجزء أولى بالقدح فهل أنت أو أحد من شركائك یظنّ ضعف اشتمال الجمعة علی قنوتین بقدر ابن بابويه هذا لاشتمال، و مع ظهور ضعف کلامه لو فرض صحة القدح فی هذا الجزء لا یسرى فی الكل کما لا یخفی علی المتتبع.

و لما ظنّ الفاضل التونی انقداح الروایة بانقداح جزئها كان المناسب أن یقدحه بقوله «و من صلّاها وحده فعليه قنوت واحد فی الركعة الاولى قبل الركوع» لعدم قول أحد به و الظاهر أن لفظ «الاولی» هاهنا من غلط النسخ و كان أبده الثانية و فی التتمة التي نقلها ابن بابويه رحمه الله تأیید للوجوب لأن قوله رحمه الله «و من صلّاها وحده» بعد قوله «و علی الإمام فیها قنوتان» ظاهر فی انقسام صلاة وقت الزوال من يوم الجمعة إلى قسمین أحدهما جماعة و القسم الآخر فرادی و للأول قنوتان و للثانی قنوت واحد، و لو لم یجب الجمعة إلا مع المعصوم علیه السلام أو نائبه كان المناسب أن یقال: و فی صلاة غیر الإمام قنوت واحد أو ما یفید مفاده، لأنّ معاملة صلاة المنفرد بصلاة الإمام قرینه واضحة علی أن المراد بالإمام هو إمام الجماعة. و فی التتمة إشارة أخرى و هی المساهلة فی إمامة الجمعة لأنّ ذکر صلاة المنفرد فی مقابل صلاة الإمام إشارة إلى غلبة صلاحیة إمام الجماعة لإمامة الجمعة و عدم اعتبار الاجتهاد فیها. و منها ما رواه الصیدوق رحمه الله عن زرارة فی الصحيح، قال زرارة: قلت له: علی من تجب الجمعة؟ قال: تجب علی سبعة نفر من المسلمین و لا جمعة لأقلّ من خمسة من المسلمین

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۵۰۶

أحدهم الإمام فإذا اجتمع سبعة و لم یخافوا، أمهم بعضهم و خطبهم. «۱» الظاهر أن هذه الروایة من تتمّة الروایة السابقة و إن كان فی لفظ «و قال زرارة» نوع إیفاء إلى كونها رواية مستأنفة.

فإن كانت من تتمّة الروایة السابقة فوجه سؤال زرارة فقوله علی من تجب الجمعة أنه ظهر من کلامه علیه السلام وجوب الجمعة و اعتبار الجماعة فیها فسأل عن العدد المعتبر فیها، فقال علیه السلام بوجوبها علی سبعة و عدم انعقادها بأقلّ من خمسة و لما كان فی عرضة توهم اعتبار أحد العددين فی المأمومین دفعه بقوله «أحدهم الإمام».

و مع ظهور كون الإمام هاهنا هو إمام الجماعة بما ظهر سابقا أقام قرینه أخرى علیه بإسناد الإمامة إلى بعض السبعة الدال علی عدم التّعیّن و تحقّق الصّلاحیة فی المتعدد غالباً؛ و تفریع «إذا اجتمع سبعة» علی ما سبق مع تنکیر سبعة و نسبة الإمامة إلى بعض السبعة المنکرة صریح فی العموم و عدم اعتبار المعصوم.

و توهم كون اضافة بعض إلى ضمیر سبعة للعهد إلى المعصوم خارج عن قانون أهل اللسان؛ فلو كان المراد بالإمام هو المعصوم کما توهمه الفاضل التونی مع ظهور بطلانه، لكان المناسب أن یقول علیه السلام فإذا اجتمع السبعة و لم یخافوا أمهم و خطبهم، لیکون اللام

إشارة إلى السبعة الذين أحدهم الإمام و ضمير أم راجعا إليه.

و كون هذه الرواية في تتمّة رواية السابقة و اشتمال السابقة على قنوت المنفرد في الرّكعة الاولى الظاهر على سهو الراوى في خصوص الكلمة أو ظنّ ابن بابويه اختلال خصوص اشتمال الخطبتين الناشئ من غلظه لا يورث ضعف التمشك بشيء من أجزاء الرواية كما ظهر لك. و إن كانت رواية مستأنفة يمكن أن يكون سؤال زرارة عن وجوبها باعتبار العدد فقط و يكون قوله «أحدهم» إشارة إلى اعتبار الجماعة على وفق رواية اخرى كما هو الظاهر و إن يكون إشارة إلى المعصوم كما يزعمه الثافون لكن تفريع قوله عليه السّلام «إذا اجتمع...» على ما سبق، يدلّ على كون الإمام هو إمام الجماعة كما ذكرته على تقدير كون الرواية تتمّة للسابق؛ و مراده عليه السّلام من قوله «أمهم» في التفريع هو وجوبها حتى يناسب المتفرّع منه، فكون «أمهم» جملة خبرية لا يضّر لو سلّم عدم كونه بمعنى الأمر في نفسه؛ فظهر أنّ هذه الرواية على تقدير كونها تتمّة و مستأنفة يدلّ على وجوب الجمعة عينا، فظهر بما ذكرته سخافة احتمال كون المراد من الإمام هو المعصوم و اعتبار الإمام أو نائبه في مفهوم الجمعة. و أنّ عدم وضع إذا للعموم لا يضّر هاهنا. و أنّ ذكر الإمام سابقا لا يصلح إرادة المعصوم منه، و كونه مرادا بالإضافة إلى ضمير سبعة منكرة و احتمال التخيير أيضا ضعيف؛ فإن كانت رواية مستأنفة فيعدم ذكر البدل و إن كانت تتمّة فيه و بما سبق.

(۱) كتاب من لا يحضره الفقيه ج ۱، ص ۲۶۷؛ وسائل الشيعة ج ۷، ص ۳۰۴.

دوازه رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۵۰۷

و حمل لفظ الوجوب على الاستحباب بعيد، و صرف اللفظ عن الظاهر فلا يجوز بلا داع يوجهه، خصوصا على تقدير كونها تتمّة. و قال الصدوق رحمه الله بعد روايتي زرارة، قال أبو جعفر عليه السلام: إنّما وضعت الرّكعتان اللتان أضافهما النبي صلى الله عليه و آله يوم الجمعة للمقيم، لمكان الخطبتين مع الإمام، فمن صلى بقوم الجمعة في غير جماعة فليصلّها أربعا كصلاة الظهر في سائر الأيام؛ (۱) و قائل لفظ قال يحتمل أن يكون زرارة و أن يكون ابن بابويه؛ و ظاهر هذا الكلام انقسام صلاة يوم الجمعة قسمين: كونها مع الإمام و غير جماعة، و كونها على الأوّل جمعة، و على الثاني ظهرا؛ و إنّ الإمام هاهنا هو إمام الجماعة؛ و حمل اللفظ على بيان التخيير بعيد، و حمل الإمام على المعصوم غير محتمل؛ فإن كان من كلام الإمام عليه السلام فهو دليل آخر على وجوبها، و إن كان من كلام الصدوق فهو دليل على قوله بالوجوب العيني؛ فالإجماع، مختلّ به أيضا.

و مع قطع النظر عمّا ذكرته في كون الإمام في قوله أحدهم الإمام و في قوله مع الإمام هو إمام الجماعة، نقول: إن الظاهر في المقامين اعتبار الإمام في الجمعة، فإن كان المراد به ما ذكرته فلا إشكال، و إن كان المراد به المعصوم عليه السلام يجب اعتبار المعصوم فيها و لا يقول به الثافون أيضا.

فإن قال أحد و إن كان المذكور هو الإمام على نحو يدلّ على اعتباره في الجمعة لكن المراد به الإمام المعصوم عليه السّلام و من بحكمه الذي هو النائب، أو المراد به المعصوم فقط، و ظاهر الرواية عدم وجوبها بالنائب لكن نقول بوجوبها معه بدليل آخر و نصرف الرواية عن ظاهرها الذي هو اعتبار الإمام. نقول: إطلاق الإمام و إرادة معنى يندرج فيه الإمام المعصوم و النائب فقط لا وجه له، كيف يجوز القول بإرادة معنى من لفظ لم ينقل كونه من معناه و لا يدلّ قرينه عليها؛ و الاحتمال الثاني يوجب خروج كلّ الثواب عن الإمام المذكور في موضعين مع دلالة الكلام فيهما على اعتباره بخصوصه فالقول بإرادة المعصوم عليه السّلام بخصوصه من لفظ الإمام الظاهرة في عدم الوجوب مع غيره و ثبوت وجوبها مع جميع الثواب مع كثرتهم بدليل آخر في غاية البعد لو قلنا باحتماله.

و منها ما رواه الشيخ رحمه الله عن محمد بن مسلم في الصّحيح عن أحدهما عليهما السلام قال: سألته عن اناس في قرية هل يصلّون الجمعة جماعة؟ قال: نعم يصلّون أربعا إذا لم يكن من يخطب، (۲) مراد محمد من الجمعة هو صلاة وقت الزّوال من يوم الجمعة، و الغرض من قوله «هل يصلّون جماعة» هو السّؤال عن إقامتها جمعة و لعلّ وجه هذا السّؤال هو أنّ بعض العامة

(۱) الکافی، ج ۳، ص ۲۷۱؛ من لا يحضره الفقيه، ج ۱، ص ۱۹۵؛ علل الشرائع، ج ۱، ص ۲۶۴

(۲) التهذيب ج ۳، ص ۲۳۸؛ الاستبصار ج ۱، ص ۴۱۹؛ وسائل الشيعة ج ۷، ص ۳۰۶

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۵۰۸

يشرطون المصر في الجمعة، فالمقصود من السؤال أن أهل القرية يقيمون الجمعة أم يشترط قيامها بالمصر فأجاب عليه السّلام بعدم الاشتراط بقوله نعم، لكن لما لم يظهر به كون الإقامة بعنوان التخيير أو التعيين أشار إلى التعيين بقوله «يصلّون أربعاً» الخ؛ أي أقام أربع إنَّما تكون إذا لم يكن من يخطب فأما إذا كان فيقيمون الجمعة.

اعلم أنه بمجرد قوله «نعم» ظهر مشروعيّة الجمعة لأنّه من الامور الواضحة أن ليس مقصود محمد السؤال عن جواز الجماعة في ظهر يوم الجمعة لأهل القرى، بل عن جواز الجمعة لهم، فبقوله عليه السّلام نعم حصل هذا المقصود، فالمقصود من قوله عليه السّلام «يصلّون أربعاً» إفادة زائدة هي بيان التّعين عند وجوب الشرط الذي هو وجود من يخطب، ومع ثبوت حجّية مفهوم الشرط في الاصول القرينية معاضدة له هاهنا. وأشار عليه السّلام بقوله «إذا لم يكن من يخطب» بعد ما أجاب بقوله «نعم» إلى عدم كفاية مطلق إمام الجماعة في الجمعة و اشتراط من يخطب و هو العادل الذي يعلم ما يعتبر فيها و كان قادرا عليها. و تعبير محمد بن مسلم بالجماعة و إرادة الجمعة يدلّ على شيوع كفاية شرائط الجماعة في إقامة الجمعة و عدم ندور شرائطها عنده كما يعرفه العارف بأساليب الكلام، فلو كان وجود الإمام أو نائبه شرطاً فيها عنده كما كان لسؤاله عن الجماعة و إرادة الجمعة الدالّ على كون الغالب في الجماعة يوم الجمعة هو الجمعة عنده وجهه، و كون الغالب في الجماعة جمعة عنده يدلّ على كونه كذلك كما هو ظاهر جلالته و ظاهر جواب المعصوم عليه السّلام هو هذا أيضاً.

فظهر بما ذكرته أن ليس استدلالنا بقوله «نعم» الذي في قوّة أن يقول عليه السّلام يصلّون الجمعة جماعة حتى يقال إنّ الجملة الخبرية ليست صريحة في الوجوب، بل استدلالنا بكون الصلاة المسؤول عنها قسمين: صلاة مع من يخطب و صلاة ليست مع من يخطب، و دلالة قوله عليه السّلام على أنّه يصلّون إحداهما جمعة و الاخرى أربعاً و الانقسام قاطع للشركة فلا يكون مع من يخطب إلّا الجمعة.

فإن قلت: للرواية احتمال آخر لا يمكن الاستدلال به و هو أن يكون المراد بالجمعة هو الظّهر و بقوله هل يصلّون جماعة ما هو ظاهر هذا اللفظ، فلمّا أجاب عليه السّلام بقوله نعم الدالّ على الجواز أشار إلى كثرة موارد الجماعة بأن الجماعة في كلّ فريضة محمودة، فما يدلّ كون الصلاة أربعاً يدلّ على جواز إقامتها جماعةً، فقال يصلّون أربعاً إذا لم يكن من يخطب إشارة إلى ندور عدم الجواز، لأنّ عدم الجواز مبنيّ على وجود من يخطب و هو الإمام أو نائبه، و ندور كون أحدهما في القرى ظاهر، فالشائع فيها جواز الظّهر جماعةً و هو المقصود من السؤال.

قلت: كما أنّ إرادة الجمعة الشائعة من لفظ الجمعة التي ظنّها بعضهم في غاية البعد بل لا معنى لها كذلك إرادة الظّهر أيضاً في غاية البعد، لأنّ السؤال عن إقامة صلاة الظّهر جماعةً

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۵۰۹

إنّما هو عند العلم بكون المطلوب هو صلاة الظّهر، و الأمر الذي احتاج إلى السؤال حينئذ إنّما هو جواز الجماعة أو رجحانها فيها كما يعرفه العارف بقانون الكلام و الاحتياج إلى هذا السؤال في غاية البعد بالنسبة إلى أوساط الناس و أدانيها فكيف احتياج محمد بن مسلم مع جلالته إلى هذا السؤال، فلا يليق تجويز جهل محمّد بهذا، فلو سلّم جهله به نقول: لمّا كان إقامة الصلاة أربعاً معلومة لمحمّد و كان المقصود من السؤال إنّما هو جواز الجماعة أو رجحانها كان المناسب أن يقول عليه السّلام نعم إذا لم يكن من يخطب من غير ذكر قوله «يصلّون أربعاً» إن لم يكتف بلفظ نعم.

و أيضاً تخصيص أن يخطب بالإمام أو نائبه تخصيص بعيد لا يدلّ عليه اللغّة و العرف، فالظاهر من الرواية هو ما ذكرته، فهي يدلّ على

الوجوب العینی مع من یخطب و هو أعم من الإمام و النائب.

و للحکایة المنقولة فی ذیل صحیحة زرارة تتمّة یناسب نقلها هاهنا و هی أنه قلت له «۱» رحمه الله بعد المکالمة المنقولة مع أنه علی مدعی التخصیص بیانہ لا علی مدعی کون الظاهر بقاء الروایة علی عمومها فی ما یدلّ دلیل علی التخصیص بعض الروایات یدلّ علی عدم اختصاص صلاة الجمعة بالإمام أو نائبه، فقلت: ما هو مضمون هذه الروایة؟ فقال: أقوى أدلّة القائلین بالحرمة هذه الروایة؛ فسألت عن وجه الدلالة، فقال: قال الله تعالی لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ كَبِرَ مَقْتًا عِنْدَ اللَّهِ أَنْ تَقُولُوا مَا لَا تَفْعَلُونَ «۲» وجه الدلالة أن الموعظة، معتبرة فی الخطبة، فإذا وعظ الإمام بما لم يفعل خرج عن العدالة التي اعتبرت فی الإمامة خصوصا مع التکرر و الإصرار؛ فنقضت دلیله رحمه الله بلزوم حرمة الأمر بالمعروف و النهی المنکر بغير المعصوم مع كونهما مطلوبین بمقتضى القرآن و الأخبار؛ فقال: الاحتیاط ترکهما ما لم یسئل؛ فإن سأل أحد أحدا عن شیء ینبغی عن السؤال بقدر یناسب. فقلت: لم یعتبر فی الموعظة التي اعتبرت فی الخطبة ذکر التکالیف الشاقّة، فیمکن أن یدکر الخطیب فی الخطبة الأمر بامور یفعلها و النهی عن امور یترکها؛ فقال: «خوب می کنند، خوب می کنند، خوب می کنند» فلم أنقض بلزوم عدم جواز إقامة النائب أيضا بل قلت: قلت بكونها واجبة تخیرا، فعلى هذا لم لا تقول بالحرمة، فقال الأخبار الدالة علی الإذن كثيرة فذكر بعضها الّذی لم أتذکره فسکت للوجهین اللّذین ذکرتهما سابقا قبل نقل هذه التّمّة و لم أقل له فما تقول فی الجمع بین ما ذکرته أولا و آخرا.

قال الفاضل التونی: إنّها یدلّ بمنطوقها علی حتمیة الظّهر مع عدم من یخطب؛ فمفهومها

(۱) در هامش: و هو فاضل متبحر و هو میرزا رفیعی نائینی رضی الله عنه.

(۲) صف: ۳

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۵۱۰

بحسب الشرط عدم حتمیة الظّهر مع وجود من یخطب علی ما هو مقتضى المنطوق و المفهوم، و هذا أعم من حتمیة الجمعة و تخیریتها و هو ظاهر مقصوده؛ إنّ قوله علیه السلام یصلّون أربع إذا لم یکن من یخطب و إن كان جملة خبریة، لكن لما كان المقصود منه حتمیة الظّهر فالمقصود من المفهوم الّذی ینظر من الكلام و هو لا یصلّون أربعاً إذا كان من یخطب، هو عدم حتمیة الظّهر و عدم حتمیته لا ینتزم وجوب الجمعة عینا بل أعم منه و من الوجوب تخیرا و فیه أنّ المعنی الّذی یفهم من هذه العبارة انقسام صلاة وقت زوال يوم الجمعة إلى قسمین و کون أحدهما ما یفهم من لفظ یصلّون أربعاً و الآخر من لفظ لا یصلّون أربعاً، و أمّا کون أحدهما ما یفهم من الأوّل مع التقييد بالحمیة و الآخر ما یفهم من سلب التقييد فلا یفهم أحد من هذه العبارة كما یعلم الرّاجع إلى وجدانه.

و ربما یقال لتقویة إرادة الإمام أو نائبه من لفظ «من یخطب» أنه لو كان المراد منه ما یعلم ما یعتبر فی الخطبة و یقدر علیها فهو كاللزام لإمام الجماعة لعدم خفاء ما یعتبر فیها علی أحد من أئمة الجماعة. و علی تقدیر الخفاء لیست الجمعة واجبة مقیّدة بقید وجود من یخطب عندهم بل مطلقه فینبغی تعلّمها علی کلّ عادل یقیم الجماعة فلا یناسب حیثنذ أن یقول علیه السلام یصلّون أربعاً إذا لم یکن من یخطب الظاهر فی کون وجوب الجمعة بالنسبة إلى وجود من یخطب وجوبا مقیّدا، و فیه نظر لأنّ کون من یخطب بالمعنی المذكور كاللزام لإمام الجماعة غیر مسلم؛ فإن شئت ففتش عن العدول اللّذین یجوز لهم إقامة الجمعة عند القائلین بوجوبها هل یعلم کلّهم ما یعتبر فیها و یقدر کلّ واحد منهم علیها علی وجه یقال له فی العرف من یخطب أم لا؛ و الظاهر عدم الغلبة، فكیف الكلّ.

و علی تقدیر الخفاء كونهم مکلفین بتعلّمه مطلقا غیر مسلم، فإذا لم یمكن إقامتها فی وقت ما و لم یظهر أمارة الإمكان فی وقت آخر وجوب التعلّم غیر مسلم، فإذا تحقّق الإمكان فی وقت غیر مرجوّ و لم یعلم العادل ما یعتبر فیها و لم یقدر علیها فلا یقیم الجمعة، و كذلك إذا أقام الجمعة من هو أهل للإقامة لا یظهر وجوب تعلّم الغير عند عدم أمارة المانع بالنسبة إليه، فإذا حصل المانع له فی وقت لا یمكن العادل قبل خروج وقتها تحویل ما یعتبر فی الخطبة، سقط عنه الجمعة فی ذلك الوقت و بالجملة تقييد «من» الّذی للعموم

بالإمام أو نائبه ليخرج غيرهما عنه بمثل هذا التخيل خروج عن الإنصاف، و مع هذا يخرج الرواية عن الانتفاع كما عرفت غير مرة. و منها ما رواه الشيخ - طاب ثراه - عن الفضل بن عبد الملك في الموثق بأبان بن عثمان - و هو لا يقصر عن الصحاح - قال: سمعت أبا عبد الله عليه السلام يقول: إذا كان قوم في قرية صلوا الجمعة أربع ركعات، فإن كان لهم من يخطب، جمّعوا إذا كانوا خمسة نفر، و إنما جعلت الركعتين

دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۵۱۱

لمكان الخطبتين. «۱»

وجه الدلالة أنه يظهر من الرواية إقامة أربع ركعات في يوم الجمعة إذا لم يكن من يخطب، و اثنتين إذا كان؛ و التقسيم قاطع للشركة؛ و حمل من يخطب على المعصوم أو نائبه في غاية البعد خصوصا بالنسبة إلى أهل القرى؛ و الاعتراض بدلالة الرواية على كون الجمعة بالنسبة إلى من يخطب مشروطا و لا يقول به القائلون بوجوب الجمعة، مندفع بما ذكرته في الرواية السابقة و بأن عدم القول به يمكن أن يكون سهوا منهم في خصوص هذا لا في وجوب الجمعة؛ فإن كان غرض المعترض إلزام من قال بعدم اشتراط الجمعة بوجود من يخطب فهو غرض ضعيف؛ و ان كان مقصوده لزوم القول بعدم الاشتراط بناء على القول بالوجوب و إلّا لزم التفصيل الذي لم يقل به أحد فهو ظاهر البطلان لعدم حصول العلم لنا و له بدخول المعصوم في القائلين بعدم الاشتراط على تقدير الوجوب؛ فإن دلّ دليل قوي على عدم الاشتراط يجب تأويل ظاهر هذه الرواية السابقة بمثل ما ذكرته في ذيل الرواية السابقة، و إن لم يدلّ عليه، فلا بعد في القول بالاشتراط.

فإن قلت: «جمّعوا» جملة خبرية لا يدلّ على الوجوب؛ قلت: على تقدير تسليم عدم دلالة الجملة الخبرية على الوجوب في نفسها لا يضرنا، لأننا لم نستدلّ بكون الجملة خبرية بمعنى الأمر الظاهر في الوجوب حتى يقال بأنّها ليست بمعنى الأمر أو بأنّ الأمر المستنبط من الجملة الخبرية ليس للوجوب، بل مدار استدلالنا بهذا الخبر هو كون صلاة يوم الجمعة بمقتضاه قسمين، و كون التقسيم قاطعا للشركة؛ و بعد ما ذكرته في بيان الرواية السابقة لا يحتاج إلى تفصيل زائد؛ و تعجّب الفاضل التوني في الاستدلال بهذين الخبرين على الوجوب العيني؛ و لعلّ منشأه قلّة التدبير في الروايتين.

و منها ما رواه رحمه الله عن أبي بصير و محمد بن مسلم في الصحيح عن أبي جعفر عليه السلام قال: من ترك الجمعة ثلاث جمع متواليه طبع الله على قلبه. «۲»

وجه الدلالة أن «الطبع» إشارة إلى غاية الشدة في الحرمة، لأنّ الطبع الذي يكون بعد تمام الكتابة، إشارة إلى غاية البعد عن الرحمة و انقطاعها؛ و لفظه «من» من الكلمات الدالة على العموم، فتخصيصها بمن تركها مع المعصوم الذي له سلطنة أو مع نائبه تخصيص بغير قرينه؛ و مع هذا التخصيص الذي هو تخصيص بجمعه لم تتحقّق من زمان التكلّم بهذا الكلام إلى الان و لا يمكن تحقّقها أيضا إلى ظهور الحجة المنتظر عليه السلام في غاية البعد في نفسه؛ و مع ذلك يخرج هذا الكلام الذي يشتمل على مثل هذه المبالغة عن الانتفاع كما ذكرته غير مرة. و

(۱) الإستبصار، ج ۱، ص ۴۲۰، ح ۱۶۱۴

(۲) تهذيب ج ۳، ص ۲۳۸؛ وسائل الشيعة ج ۷، ص ۲۹۹-۳۰۲

دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۵۱۲

احتمال كون الإمام أو نائبه معتبرا في مفهوم الجمعة في غاية الضعف كما عرفته في شرح الرواية الاولى.

و التخصيص بصلاة أحدهما قد عرفت ضعفه؛ لكن ربما يؤيد التخصيص بما رواه البرقي في كتاب المحاسن بسند ظاهره الصحة عن زرارة عن الباقر عليه السلام قال: صلاة الجمعة فريضة مع الإمام؛ فإن ترك بغير علة ثلاث جمع متواليات ترك ثلاث فريض و لا يدع

ثلاث فرياض من غير علة إلا منافق. (۱)

و فيه نظر لأنه مع عدم دليل على تخصيص لفظ الإمام بالمعصوم عرفاً، ليس لإمام الجماعة لفظ شائع غير الإمام، فأية قرينة و أماره يدل على كونه عليه السلام مراداً من لفظ الإمام، بل الظاهر أن الإمام في هذه الرواية هو إمام الجماعة الذي أشير إلى اعتباره بسبب اعتبار الجماعة في الجمعة، وكيف يليق هذا التأكيد الداعي إلى رعاية مقتضاه بواجب يجب عند ظهور القائم عليه السلام بيانه عليه السلام لا بهذه الرواية و أمثالها.

و لو فرض عدم ظهور الإمام في إمام الجماعة في أمثال هذا المقام، لكان عدم ضمّ النائب إليه قرينة لإمام الجماعة، لأنّ النائب أيضاً في حكم المعصوم في كون الجمعة معه فرضاً فلا وجه لتخصيص الإمام بالذكر هاهنا.

لا يقال لعلّ التارك لها ثلاثاً متواليات مع المعصوم في حكم المنافق لا التارك لها مع النائب و إن كانت واجبة معه أيضاً.

لأنّ نقول: جهة كون التارك لها ثلاثاً متواليات منافقاً إنّما هي كونها فريضة كما يدلّ عليه قوله «ثلاث فرياض» الخ و ظاهر أنّ الجمعة مع النائب أيضاً فريضة فلا مدخل أيضاً لخصوصه إقامة المعصوم في أصل هذا الحكم، و إن امكن تفاوت ترك صلاة الجمعة التي يقيمها المعصوم و النائب بعد اشتراكهما في سببته النفاق في بعض مراتب الشدة.

قال الفاضل التوني في جواب رواية أبي بصير و محمد بن مسلم المذكورة و الجواب عن الرواية الثالثة: أمّا أولاً فيمثل ما مرّ مرارا بعينه، و أمّا ثانياً فبأنه لا دلالة لها على الوجوب العيني، إذ هذا الذمّ يحتمل أن يكون باعتبار الاستمرار على الترك، فإنّ المداومة على ترك العبادات الرّاجحة سواء كانت مندوبة الأصل أو مندوبة الاختيار ممّا يبنى على التّهاون و الاستخفاف بالشّرع و هو محرّم و لهذا وقع الذمّ في ترك المأمور المندوبة بالإجماع في مواضع لا تحصى بل كثيراً يقع الذمّ على ترك المستحبّ من غير تقييد الترك بالتركرار كما في قوله عليه السلام «من أتخذ شعراً و لم يفرقه فرّقه فرّقه الله بمنشار من نار» (۲) و من تتبع كتب الأخبار ظهر

(۱) المحاسن ص ۸۵

(۲) كتاب من لا يحضره الفقيه، ج ۱، ص ۱۲۹

دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۵۱۳

عليه أنّه أكثر من أن يعدّ و يحصى و ينبغى الحمل على ترك المندوب رغبة عنه فإنّه محرّم. و بعد تسليم الدلالة على الوجوب غايته وجوب الجمعة لمن ترك جمعيتين متواليتين و المدعى أعمّ من ذلك فتأمل؛ انتهى كلامه.

و مراده من الجواب الأوّل الذي أحال إلى ما مرّ هو اعتبار الإمام أو نائبه في حقيقة الجمعة و قد عرفت ضعفه؛ و قوله عليه السلام «طبع الله على قلبه» يحتمل الدعاء بالطّبع على من ترك ثلاث جمع متواليات و الإخبار به عليه و يدلّ على التقديرين على حرمة هذا الترك و على كمال شدته فيها، و لا قائل بحرمة هذا الترك و جواز ترك جمعيتين أو واحدة، فحرمة ترك الثلاث يثبت حرمة ترك الواحدة و اختصاص الثلاث بالذّكر إنّما هو بسبب اختصاصها بهذه المرتبة من الشدة لا بالحرمة كما زعمه؛ و حمل مثل هذا التشديد على ترك المندوب لا وجه له.

فأقول: ذكر في بيان حكم الجمعة الوجوب و الفرض و قورنت بسائر الفرائض اليومية و نسب إلى تاركها ثلاثاً، الطبع الذي بمعنى الختم الذي نسب إلى الكفار و لم يظهر من شيء منها الوجوب بزعمك، فإن أراد عليه السلام بيان الوجوب الاصطلاحى فبأى لفظ يعبر حتى نفهم منه الوجوب. و أيضاً تفهمون الوجوب في غير الجمعة بالأخبار فبأى لفظ فهمتم الوجوب فيه؟

أليس دلالة الامور المذكورة عليه مثل دلالة الدالّ على الوجوب في غيرها، و بالجملة هذه الكلمات خارجة عن قانون الإنصاف؛ و رعاية التخليّة و الخوف عن السّؤال و تخصيص عموم من بخصوص التّهاون و الاستخفاف بالشّرع لا وجه له.

و في قوله «بل كثيراً يقع الذمّ» إلى آخر الرواية تدلّ على أمرين: أحدهما رجحان الفرق و استحقاق الثواب به، و ثانيهما حرمة

الترك و استحقاق العقاب بسببه. و الأول لما كان مندرجا في عموم ما يدل على حصول الثواب على فعل ما بلغ ثواب به حكموا باستحبابه، و الثاني لا يندرج في رواية معتبرة و الرواية المشتملة عليه لا تصلح بانفرادها أن يكون سببا لتأسيس حكم فلا يعمل بالثاني. و الرواية التي كلامنا فيها صحيحة معتبرة فلا مناسبة بين الروایتين. و أيضا المبالغة التي يظهر من الرواية التي كلامنا فيها أزيد من مبالغة التي نقضتم بها زيادة لا يصح الحكم بترتبها على ترك المستحب، لو فرض إمكان ترتب المبالغة التي اشتملت عليها الرواية التي نقضتم بها على ترك المستحب؛ و أيضا لم حملت رواية «من اتخذ شعرا...» و غيرها مما اشتملت على ذم الترك على الاستحباب، و لم لم تحملها على الوجوب مع كون ذم الترك قرينة واضحة في الدلالة على الوجوب؟

فإن قلت: لقوة الصّارف عن حملها على الوجوب؛ قلت: فاعترف بدلالة الرواية التي كلامنا فيها على مطلوبنا و بين قوة الصّارف حتى نسلم مطلوبك إن كان القوة على وجه يصح بها صرف الرواية عن مقتضاها.

و نقول: هل لم يحصل الخوف لك بالطبع من ترك ثلاث جمع متواليات و بم اطمأنت

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۵۱۴

بعدمه؟ فبمثل تلك الاحتمال يمكن الاطمینان؛ أ تظنّ بمثل تلك الاحتمال من ترك ما اشتمل على مثل هذه المبالغات من غير صوارف أشرت إليها في أول الرسالة و لا أظنّ حصول الاطمینان لأكثر المؤمنين الذين راعوا التخليه المذكورة.

و ربما يؤيد احتمال الاستحباب بما نقل عن المحقق من أنه قال بأفضلية الظهر في الجامع عند فقد شرائط الجمعة و علله أولا بما ثبت من فضيلة الصلاة في الجامع، و ثانيا بما رواه محمد بن مسلم عن الباقر عليه السلام من ترك الجمعة ثلاثا متواليه طبع الله على قلبه، فليظهر من كلام المحقق أنّ المراد بالجمعه هو ظهر يوم الجمعة و المراد بتركها ترك إقامة ظهر الجمعة في المسجد الجامع و أنه ليس للكلام عنده احتمال آخر أو خلاف الظاهر و إلا لم يكن الاستدلال بالرواية المذكورة صحيحا، و ظاهر أنّ إقامة الظهر في الجامع ليست واجبه، فحمل الرواية على تأكد الاستحباب.

أقول: بعد ظهور سخافة احتمال الاستحباب بما ذكرته، لا يحصل له قوة بقول المحقق و غيره به؛ و لعلّ قوة شبهة عدم وجوب الجمعة بالنظر إلى كثير من العلماء العظام- طاب ثراهم- جعلت ضعف أمثال تلك الاحتمالات مخفيا عليهم مثل خفاء ضعف الاستدلال بتعيين إمام الجمعة في بعض الأوقات على اعتباره في صحتها كما ظهر عند نقلنا عبارة المحقق في المعبر و غيرها. و بالجملة قوة دلالة هذه الرواية على الوجوب على وجه لا يتطرق إليها الضعف بتجويز المحقق رحمه الله و مثله في الجلالة إرادة الاستحباب منها.

و لعلّ وجه عدم تخصيص المحقق الرواية لصلاة الإمام أو نائبه حتى لا يلزم عليه ارتكاب مثل هذا الأمر البعيد هو قوله بعدم الوجوب بالدليل الضعيف الذي ذكرته عند نقل كلام الفقهاء رحمه الله و عدم صحه طرح الرواية الصحيحة، و كون تخصيص لفظ «من» في ترك ثلاث جمع بمن ترك صلاة الإمام أو نائبه بغير قرينه مع عدم تحقق فرد لهذه الجمعة من حين التكلم إلى زمانه رحمه الله و عدم انتفاع كلامه عليه السلام مع اشتماله على كمال المبالغة كما ظهر لك، أبعد و أشنع عنده من حملها على الاستحباب.

و منها ما رواه الكليني و الشيخ في التهذيب و الاستبصار عن محمد بن مسلم في الحسن بإبراهيم بن هاشم قال: سألت أبا عبد الله عليه السلام عن الجمعة؛ فقال: تجب على من كان منها على رأس فرسخين، فإذا زاد على ذلك فليس عليه شيء. «۱» و قريب منه ما رواه الكليني رحمه الله عن محمد بن مسلم و زرارة في الحسن بإبراهيم عن الباقر عليه السلام: تجب الجمعة على من كان منها

(۱) الكافي، ج ۳، ص ۴۱۹؛ التهذيب، ج ۳، ص ۲۴۰؛ الاستبصار، ج ۱، ص ۴۲۱؛ وسائل الشيعة ج ۷، ص ۳۰۹

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۵۱۵

على فرسخين. «۱»

وجه الدلالة عموم من فی «من كان منها...» و يخرج جمعة المخالفين و الفساق بالاتفاق و الأخبار، فيبقى من على عمومه في الباقي؛ و احتمال التخيير بعيد بعدم ذكر البدل؛ و قوله عليه السلام في الرواية الاولى «فاذا زاد على ذلك فليس عليه شيء» لأن السقوط عمّن كان بينه و بين محل إقامة الجمعة أزيد من فرسخين بعنوان التعيين لا بعنوان التخيير و فيه نظر لأن السؤال في الرواية الاولى إما عن وجوب الجمعة فقط أو عن وجوبها أو عمّن تجب عليه باعتبار القرب و البعد أو عمّن تجب عليه باعتبار الأمرين فقط؛ و الجواب لا يناسب الاحتمالين الأولين بل إنما يناسب الثالث؛ فالجمعة التي تجب مسكوت عنها فلعلها معلومة للزاوي، فلهذا لم يسأل عن أصل وجوبها فالجمعة التي علم الزاوي وجوبها غير معلومة لنا، فلا يمكن الاستدلال بعدم ذكر التقييد في الجمعة فيها على عمومها.

و الرواية الثانية و إن لم يذكر فيها السؤال إلا أن عدم تعرض أبي جعفر عليه السلام من حكم الجمعة إلا المسافة ظاهر في عدم تعلق غرض السامع بغير معرفة المسافة المعتبرة في وجوب حضور الجمعة، و أي جمعة يجب حضورها، فلعله لا يحتاج إلى البيان؛ و بالجملة لا يصح الاستدلال لهاتين الروايتين عندي لكن لما استدلل بعض العلماء بهما أردت الإشارة إلى ضعف الاستدلال بهما.

و منها ما رواه الشيخ عن عبد الملك في الموثق بعبد الله بن بكير عن أبي جعفر عليه السلام قال:

مثلك يهلك و لم يصل فريضة فرضها الله! قال: قلت: كيف أصنع؟ قال: صلوا جماعة؛ يعني صلاة الجمعة. (۲)

وجه الدلالة تعبيره عليه السلام عن الجمعة بالفريضة، و تعبيره عليه السلام عبد الملك بترك الفريضة الدال على كونها فريضة في ذلك الزمان مع عدم تحقق سلطنة المعصوم عليه السلام فيه.

فإن قلت: ترك الواجب العيني عن مثل عبد الملك بعيد، و على تقديره اكتفاء أبي جعفر عليه السلام بمثل هذا التعبير بعيد، بل الظاهر هو التشديد البالغ. و تعبيره عليه السلام عنها بالفريضة، و إن كان ظاهرا في الوجوب العيني لكن عدم التشديد في الدلالة على عدم الوجوب أظهر. فيجب صرف الأول عن الظاهر رعاية لترجيح الأظهر؛ و على تقدير فرض الأول أظهر في وجوب رعاية مقتضاه يمكن رعايته بأن يكون عبد الملك مأذونا بهذا الكلام أو هو و من سمع معه. و يحتمل أن يكون المقصود بيان وجوبها تقيّة أو وجوبها تخييرا لعدم استعمال «الفرض»

(۱) الكافي، ج ۳، ص ۴۱۹؛ التهذيب، ج ۳، ص ۲۳

(۲) التهذيب، ج ۳، ص ۲۳۹؛ ح ۶۳۸؛ الاستبصار، ج ۱، ص ۴۲۰؛ ح ۱۶۱۶؛ وسائل الشيعة، ج ۷، ص ۳۱۰، الباب ۵ من أبواب صلاة الجمعة و آدابها ح ۲

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۵۱۶

في الواجب التخييري، خصوصا سبق الوجوب العيني. (۱)

قلت: ترك عبد الملك من غير علة و شبهة شيئا يناسب هذا التعبير بعيد، سواء قيل بوجوبه عينا أم لا و إن كان الأول أبعد؛ فالظاهر أن تركه لم يكن باعتبار التهاون بل يمكن أن يكون عدم إمكان إقامة الجمعة ظاهرا شبهة له بسببها يزعم سقوطها حينئذ. و لعل اللائق به حينئذ هو التفتيش و عدم الاكتفاء بالزعم الذي ليس له مأخذ يصح الاعتماد عليه و مثل هذا ليس بعيدا عن عبد الملك و من هو أجل منه أيضا و حينئذ لا يليق التعبير الزائد و التشديد البالغ كما لا يخفى.

فظهر أن عدم التشديد ليس ظاهرا في عدم الوجوب فكيف بالأظهرية المذكورة، فلا يجوز صرف الفرض عن ظاهره بعدم التشديد. و كون عبد الملك بخصوصه مأذونا بعيد؛ و إن جعل هذا إذنا للسامعين لاندراجهم في «صلوا» كانت الروايات العامة إذنا لمن اندرج فيها لكون نسبة الروايات العامة بالنسبة إلى من اندرج فيها نسبة هذه الرواية إلى السامعين، و مع هذا لا يقول أكثر النافين بكفاية الإذن في الوجوب إذا لم يكن الأذن سلطانا بل ربما ادعى بعضهم الاتفاق، لكن قول بعضهم بإمكان كون هذا إذنا لمن سمع يدل على عدم ثبوت الإجماع.

و بعد تسلیم کون الفریضه فی الوجوب أظهر لا يحصل رعايه مقتضاه بكون عبد الملك مأذونا بهذا الكلام لأنّ التعبير إنّما هو لترك ما هو فريضة قبله. و التقيّة عند الضرورة و إن كانت واجبه لكنّ المتبادر من الفريضة كونها فريضة بخصوصها لا كونها واجبه باعتبار التقيّة كما يعرفه المتتبع. و التعبير عن الواجب التخييري بالفرض، مع عدم ذكر البدل، في غاية البعد؛ و سبق الوجوب لا يدفع البعد؛ فظهر أنّ القول بدلالة هذه الرواية على الوجوب التخييري خروج عن رعايه مقتضى ما يظهر منها.

و القول باحتمال اختصاص الإذن بعبد الملك، و كون صلّوا تعظيما له أو كون صلّوا إشارة إلى أمر عبد الملك و أتباعه بالجمعة بإمامة عبد الملك، في غاية البعد، و لا- ينفع في دفع دلالة الرواية على الوجوب قبل الإذن كما أو مات إليه. و ربما يؤيد إرادة الاستحباب بما رواه الشيخ عن زرارة قال: حثنا أبو عبد الله عليه السلام على صلاة الجمعة حتى ظننت أنه يريد أن يأتيه، فقلت: نغدو عليكم؟ فقال: «لا، إنما عنيت عندكم». «٢» وجه التأييد أنّ رواية عبد الملك المذكورة رواها عنه زرارة، و لو كان المراد منها الوجوب لفهمه منها و أقامها، فلا يحتاج إلى حثّه على صلاة الجمعة الظاهر في تركه. و ربما يقال الظاهر من لفظ الحثّ هو الاستحباب في نفسه، و لهذا

(١) في الهامش: في زمان النبي صلّى الله عليه و آله و امير المؤمنين عليه السلام

(٢) التهذيب، ج ٣، ص ٢٣٩، ح ٦٣٥؛ الاستبصار، ج ١، ص ٤٢٠، ح ١٦١٥؛ وسائل الشيعة، ج ٧، ص ٣٠٩-٣٠١، الباب ٥ من ابواب صلاة الجمعة و آدابها ح ١

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ٥١٧

ذكر هذه الرواية بعض العلماء الكرام لإثبات الاستحباب و ترك المستحبات عن أمثال زرارة ليس بعيدا، فلعلّ زرارة و إن فهم الاستحباب الذي بمعنى كونها أفضل من الظاهر، لكن تركها لاشتمال فعلها على بعض مراتب المشقة، فحثّ الصادق عليه السلام زرارة على إقامة الجمعة تحريصا له على إقامتها، و إن اشتملت على المشقة؛ أو ترغيبا له على التقيّة الغير البالغة على حدّ الوجوب، و تقييد التقيّة لبعد ترك زرارة التقيّة الواجبة.

أقول: لا يظهر من هذه الرواية عدم فهم زرارة من رواية عبد الملك الوجوب و عدم إقامة الجمعة في موضع يجب إقامتها فيه؛ و حثّه على صلاة الجمعة غير ظاهر في تركها في الكوفة. و لعلّ حثّه عليها ليتأكد ما ظهر عليه بما سمع من أخيه راويا عن أبي جعفر عليه السلام أو ليظهر حكم الجمعة لمن لم يظهر قبل بعدم بلوغه من طريق عبد الملك أو بقاء نوع الشبهة له بعد بلوغه عنه؛ فلا يتفرّع عدم الاحتياج إلى الحثّ على ما فرع عليه. و الظاهر من الحثّ و الحضّ و التحريص، هو طلب أمر مع تأكيد لا- الطلب الخالي عنه، فليس ظاهرا في الاستحباب، و لفظ «حتى» إلى آخر، يدلّ على تأكيده عليه السلام إلى مرتبة ظنّ إقامة الصادق عليه السلام الجمعة مع ظهور قوّة المانع بالنسبة إليه عليه السلام فلهاذا قال: نغدو عليكم! فأشار عليه السلام إلى قوّة المانع. فلفظ «حثّ» خصوصا مقارنا بحثّ ظاهر في الوجوب لا في الاستحباب.

و توهم صاحب الرسالة الفارسيّة «١» التي أشرت إليه في أوّل هذه الرسالة دلالة عدم العتاب التامّ في هذه الرواية و عدم العتاب و عدم إخراج عبد الملك عن عزّ الحضور في الرواية السابقة على الاستحباب توهم ضعيف؛ لإمكان استناد ترك عبد الملك إلى الشبهة كما أشرت إليه. و من رواية زرارة لم يظهر الترك في موضع إمكان الامامة و أيضا لم يكن طريقة رسول الله و اهل بيته الطاهرين عليهم السلام الغلظة و الفظاظة، فظاهر هذين الخبرين أيضا هو الوجوب فلا- تغرّن بتعجّب صاحب الرسالة الفارسيّة و الفاضل التوني في الاستدلال بالروايتين على الوجوب الظنّ بزراعة ترك ما عير عليه السلام عبد الملك بسبب تركه إيّاه مع إمكان فعله أو بعبد الملك و لو فرض عدم وجوبها، و لعلّ هذا التجويز ناش من الغفلة عن مرتبتها، و حمل هذه الرواية على ترغيب زرارة على التقيّة خلاف ظاهر لفظ «عندكم»، لأنّ مراد زرارة من قوله «نغدو عليكم» الايتمام بأبي عبد الله عن صلاة الجمعة و لا مدخل للصلاة مع المخالفين في

هذه المقصود، فالظاهر من قوله عليه السّلام «إنما عنيت عندكم» هو إرادة إقامة الجمعة الشرعية مثل الجمعة التي ظنّها زرارة، لكن عندهم لا عند أبي عبد الله عليه السّلام.

فإن قلت: يدلّ على استحباب الجمعة و على كون المقصود من موثقه عبد الملك أيضا هو الاستحباب ما رواه الشيخ عن محمد بن مسلم في الموثق بإبراهيم بن عبد الحميد عن

(۱) مقصود ملا خليل قرويني است.

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۵۱۸

أبي جعفر عليه السّلام قال: يجب الجمعة على من كان منها على فرسخين؛ ومعنى ذلك إذا كان الامام عادلا «۱» و قال إذا كان بين الجماعتين ثلاثه أميال، فلا بأس أن يجمع هؤلاء و يجمع هؤلاء و لا يكون بين الجماعتين أقل من ثلاثه أميال.

و اعلم أن للجمعه حقا قد ذكر عن أبي جعفر عليه السّلام أنه قال بعبد الملك «متلك يهلك و لم يصلّ فريضه فرضها الله! قال: قلت: كيف أصنع؟ قال: صلّوا جماعة؛ يعنى صلاة الجمعة. «۲»

وجه الدلالة دلالة قوله «و معنى ذلك إذا كان امام عادلا» على عدم الوجوب لظهور هذا اللفظ في المعصوم عليه السّلام فيدلّ هذا الكلام و إن كان من محمّد، على اختصاص الوجوب بالمعصوم. و تتمّة الرواية متعلّقة بالفاصله و لا تعلق لها بالوجوب أو الاستحباب. و الظاهر أن قوله «و اعلم» إلى آخر ما نقل من كلام محمد بن مسلم و كلامه و إن لم يكن في نفسه حجة، لكن فهم مثل محمّد من كلام المعصوم شيئا يدلّ على كون مراد المعصوم ما فهمه، لبعده تفسيره بكلام المعصوم بما لم يظهر عليه كونه مقصوده عليه السّلام و كلامه يدلّ على الاستحباب لقوله «إن للجمعه حقا» الظاهر في الاستحباب، و مع كونه ظاهرا في الاستحباب يدلّ على كون روايه عبد الملك واردة في الاستحباب لما ذكرته من بعد فهم محمد بن مسلم غير مقصود المعصوم، و على تقدير فهمه كيف يجترأ أن يذكره في بيان مقصود المعصوم.

قلت: و فيه نظر إذ الاستدلال بقول محمّد «و معنى ذلك إذا كان امام عادلا» على الاختصاص ضعيف، لعدم ظهور هذا اللفظ في المعصوم؛ و كيف يحمل هذا اللفظ على المعصوم مع كون صلاة النائب بالاتفاق كذلك؛ و ظاهر أنه لا يمكن أن يقال أن مراده بقوله امام عادلا هو القدر المشترك بين المعصوم و النائب فقط؛ فالظاهر أن مراده بهذا هو الإمام العادل في مقابل الفاسق.

و لعلّ غرضه من هذا التفسير دفع توهم وجوبها على من كان منها على فرسخين، و إن كان امامها فاسقا كما هو الشائع في ذلك الزمان؛ و دفع أمثال هذه التوهّمات من مثل محمد ليس بعيدا و إن كانت أمثال هذه التوهّمات منه بعيدة. و مع ظهور ما ذكرته لفظ «إذا كان الإمام عادلا» كما هو في بعض النسخ، في غاية الظهور فيما ذكرته، و قوله «إن للجمعه حقا يجب رعايته» لتعبير أبي جعفر عليه السّلام عبد الملك بتركها، و تعبيره عنها بالفريضة.

فإن قلت: نقل محمد بن مسلم الرواية بعنوان «صلّها جماعة» يدفع احتمال عدم تعيين عبد الملك للإمامة أو يضعفه فاندفع ما ذكرته عند التكلّم في هذه الرواية.

قلت: لعلّ مراد محمّد بقوله صلّها هو بيان أن الأمر المتعلّق بعبد الملك هو أمره بصلاة

(۱) خ. ل: امام عادلا

(۲) التهذيب، ج ۳، ص ۲۳۹، ح ۶۳۸؛ الاستبصار، ج ۱، ص ۴۲۰، ح ۱۶۱۶؛ وسائل الشيعة، ج ۷، ص ۳۱۰، الباب ۵ من أبواب صلاة الجمعة و آدابها ح ۲

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۵۱۹

الجمعة إماما كان أو مأموما؛ وهذا هو ظاهر «صلّها جماعة» ألا يرى أنّه يصدق على كلّ واحد من الإمام و المأموم أنّه صلّى جماعة، فظهر أنّ ليس في الكلام المنقول دلالة على الاستحباب و لا تأييده. و إن قال بتأييد قول محمد إذا كان إمام عادل القول بالوجوب بما ذكرته فليس بعيدا.

و قد يستدلّ على الوجوب بما رواه الشيخ رحمه الله عن عمر بن يزيد في الصحيح عن أبي عبد الله عليه السلام قال: إذا كانوا سبعة يوم الجمعة فليصلّوا في جماعة؛ و ليلبس البرد و العمامة و ليتوكأ على قوس أو عصا و ليعقد قعدة بين الخطبتين و يجهر بالقراءة و يقنت في الركعة الأولى منها قبل الركوع. (۱)

الظاهر إنّ ضمير الجمع في «فليصلّوا» للمسلمين أو القوم أو ما يفيد مفادهما؛ و يؤيده موثقة فضل بن عبد الملك؛ و عدم ذكر المرجع مع إرادة ما ذكرته ليس بعيدا تبادره إلى الأذهان. و أمّا إرجاعه إلى جماعة يكون فيها السلطان أو نائبه تخصيص في غاية البعد. فالأمر بإقامة الجمعة إذا كانوا سبعة مع عدم ذكر البدل حينئذ يدلّ ظاهرا على تعيينها حينئذ.

لكن الاستدلال بهذه الرواية على الوجوب العيني مشكل لاشتمالها على الأمر بغير الواجب مثل «و ليتوكأ على قوس أو عصا»؛ نعم يدلّ على عدم الحرمة و الزّحان بما ذكرته، و هذا مطلوب أيضا؛ و أمّا الاستدلال بها على خصوص الاستحباب الذي هو الوجوب تخيرا بعيد، لإمكان إرادة مطلق الزّحان المجامع للوجوب و الاستحباب و إرادة الوجوب من قوله «فليصلّوا» بدون ذكر البدل و بالأمر بقوله «و ليلبس البرد و العمامة» الاستحباب؛ و هذا ليس بعيد لشيوع الأمر بكثير من الواجبات أمرا حتميا و إلّا بكثير من المستحبات و الأدوات المقارنة للواجبات؛ و بالجملة لا يمكن الاستدلال بهذه الرواية على خصوص الواجب أو الاستحباب.

الفصل الثالث فيما يقال في عدم الوجوب سواء قيل بالحرمة أو بالتخيير

إشارة

و لكلّ واحد منهما دليان: الأوّل الإجماع و الثاني الأخبار. أمّا الإجماع على الحرمة فلقول العلّامة رحمه الله في المنتهى (۲): «يشترط في الجمعة الإمام العادل، أي المعصوم عندنا أو إذنه؛ أمّا اشتراط الإمام أو إذنه فهو مذهب علمائنا أجمع» لأنّ عبارته صريحة في اتفاق العلماء و اتفاقهم كاشف عن قول المعصوم، فكيف يتفق جميع العلماء على أمر باطل؛ و قول محمد بن ادریس: لا خلاف بين اصحابنا أنّ من شرط انعقاد الجمعة الإمام أو من نصبه الإمام

(۱) التهذيب، ج ۳، ص ۳۴۵؛ وسائل الشیعة ج ۷، ص ۳۱۳

(۲) منتهى المطلب، ج ۱، صص ۳۱۶-۳۱۷

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۵۲۰

للصلاة. (۱) و أيضا الظاهر أربع ركعات في الذمّة بيقين، فمن قال يجرى صلاة ركعتين عن الأربع يحتاج إلى دليل، فلا يرجع عن المعلوم بالمظنون؛ و أخبار الآحاد التي يوجب علما و لا عملا لأنّه سبب الخلاف بين الأصحاب في أنّ من شرط انعقاد الجمعة الإمام أو من نصبه؛ و قد عرفت أنّ اتفاقهم كاشف عن قول المعصوم، و يؤيد قولهما السيد- طاب ثراه- على ما نقل عنه في الفقه الملكي حيث قال: و الأحوط أنّ لا يصلّى الجمعة إلّا بالسلطان و إمام الزّمان، لأنّها إذا صلّيت على هذا الوجه انعقدت و جازت بإجماع و إذا لم يكن فيها إذن السلطان لم يقطع على صحّتها و إجزائها؛ وجه التأييد أنّ شغل الذمّة يقينيّ يجب تحصيل اليقين ببراءتها، و لا يحصل اليقين ببراءتها بالجمعة لما ذكره بقوله لم يقطع على صحّتها بخلاف الظاهر فإنّه يحصل اليقين ببراءة الذمّة كما يدلّ عليه سياق كلامه رحمه الله. و بيان ضعف التمسك بكلامهم ظهر بالتفصيل عند نقل كلامهم فلا نعيده.

و أما الأخبار فمنها ما رواه الصدوق «۲» رحمه الله عن محمد بن مسلم بسند لا يبعد أن يعدّ صحيحا بما حَقَّقته في موضعه، عن أبي جعفر عليه السلام قال: تجب الجمعة على سبعة نفر من المؤمنين ولا تجب على أقلّ منهم: الإمام وقاضيه و مدعيًا حقّ و شاهدان و الذي يضرب الحدود بين يدي الإمام؛ «۳» و رواه الشيخ «۴» فيه حكم بن مسكين بتفاوت سهل لا يتغير به المقصود. وجه الدلالة أنّ هذه الرواية تدلّ على اعتبار الإمام الذي له سلطنته في الجمعة لظهور كون الإمام في هذه الرواية كذلك بالقرينة الواضحة.

و فيه نظر لأنّ الاستدلال بهذه الرواية على الحرمة لا معنى له، لأنّ الوجوب إذا قارن شيئًا لا يذكر له يدلّ على الوجوب العيني؛ فغاية ما يتوهم من هذه الرواية اشتراط الوجوب الذي يفهم من إطلاقه بالمعصوم، و أما اشتراط مشروعيتها به فمما لا يليق التوهم بهذه الرواية. و أيضا لو قلنا باعتبار المعصوم في وجوبها بهذه الرواية يلزم اعتبار السّنة الباقية أيضا، لكون ذكر مجموع السبعة بأسلوب واحد، و لم يقل به أحد، و لا يمكن أن يقول به أيضا.

(۱) السرائر، ج ۱، ص ۳۰۳

(۲) ذكر الصدوق ۲ في الفقيه: و ما كان فيه عن محمد بن مسلم الثقفى فقد رويته عن عليّ بن أحمد بن أبي عبد الله عن أبيه عن جده أحمد بن أبي عبد الله البرقي عن أبيه محمد بن خالد بن العلاء بن رزين عن محمد بن مسلم؛ و التحقيق هو أنّ الراويين الأولين و إن لم يوثقا في كتب الرجال لكن لم ينقل عن واحد منهما كتاب، فالظاهر كون كل منهما من مشايخ إجازة كتب جدّهما أحمد بن أبي عبد الله و الظاهر أن كتبه كانت معروفة في زمان الصدوق. و الظاهر عدم كون النقل بما في الصدور في زمان الصدوق متعارفا، و جهالة راوي الحديث عن الكتاب المعبر و ضعفه أيضا لا يوجب ضعف الرواية. منه مدّ ظلّه العالی.

(۳) من لا يحضره الفقيه، ج ۱، ص ۴۱۳

(۴) التهذيب، ج ۳، ص ۲۰؛ الاستبصار، ج ۱، ص ۴۱۸

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۵۲۱

فإن قلت: إن قلنا باعتبار السبعة في وجوبها كما هو ظاهر الرواية، تلزم ما لم يقل به أحد فلا يمكن القول بهذا ظاهرا، فيجب صرف الرواية عن ظاهرها بقدر يقتضيه الدليل، و الدليل قائم في السّنة لظهور عدم الاحتياج إلى العلم بل و لا الظنّ بحضور القاضي و لا بحضور واحد ممّا هو مذكور بعده، و لا يدلّ دليل على عدم اعتبار حضور الإمام عليه السلام فصرف الدليل عن ظاهره في ما يوجب الدليل لا يوجب صرفه عن ظاهره في ما لا يدلّ عليه دليل؛ فذكر السّنة الباقية إشارة إلى تتمّة العدد المعبرة في وجوبها و كناية عن اعتبار الإمام الذي له سلطنته، فلذكريها منفعتان: بيان العدد و الإشارة إلى اعتبار السّنة؛ فإنّ جعل كلّ السّبعة إشارة إلى العدد [فقط] يبقى ذكرهم خاليا عن المنفعة، فكيف يمكن أن يقال مفاد هذه الرواية إنّما هو اعتبار عددهم في الجمعة مع ظهور كفاية قوله عليه السلام يجب الجمعة على سبعة نفر من المسلمين و لا جمعة على أقلّ منهم في إفادة هذا المعنى؛ فذكر التّمّة مستدرك محض، فهل يليق أن ينسب هذا الاستدراك إلى كلامه عليه السلام حاشاه عن ذلك، قلت: على ما ذكرت يصير حاصل هذه الرواية تجب الجمعة على القوم عند حضور خصوص الإمام المعصوم عليه السلام و عدد قاضيه و من ذكر بعده و لا يخفى غاية البعد؛ و عدم قبول سليقة مستقيمة إرادة هذا المعنى من الرواية و الأدلّة قامت على عدم اعتبار حضور غير الإمام عليه السلام فيجب صرف الرواية عن ظاهرها في كلّ السّبعة؛ و أيضا يلزم خروج صلاة النائب عن الوجوب.

و القول بكون الإمام هاهنا هو المعصوم عليه السلام أو نائبه الذي له أمانة بدلالة السّنة الباقية على السلطنة أو الإمارة لكون الغالب في النائب الإمارة و خروج الأفراد النادرة لا- قصور فيه إذا ثبت بدليل آخر بعيد. و الاستدراك إنّما يلزم إن كان المقصود من الرواية محض العدد، و يمكن أن يكون إشارة إلى لم اعتبار هذا العدد بأنّ أصل الجمعة حق الإمام المعصوم الذي من مقارناته العادية هذه

السَّيِّئَةُ، فهذا اعتبر هذا العدد في الجمعة التي هي حَقُّه عليه السَّلام بمعنى أَنَّهُ عليه السَّلام إذا كان في موضع يقيمها هو وليس لأحد غيره، ولا بمعنى اختصاصه به مطلقاً. وهذا الاحتمال «١» لو لم يكن أقرب ممَّا ذكره ليس أبعد منه؛ ولعلَّ قول المفيد رحمه الله في الإشراف «٢» في مبحث صلاة الجمعة، باب عدد من يجتمع في الجمعة و عددهم خمسة نفر في عدد الإمام و

(١) و يمكن أن يؤيد هذا الاحتمال بأن المقصود من قوله عليه السَّلام تجب الجمعة على سبعة نفر من المسلمين، إما بيان وجوبها على الناس على تقدير تحقق هذه السبعة و إما وجوبها على القوم على تقدير تحقق عدد السبعة، و تخصيص هذه السبعة بالذكر للإشارة إلى لمَّ اعتبار هذا العدد كما أو مات إليه في الاصل، و الأوَّل لا يقول به أحد و لا وجه له، و هل هذا إلَّا مثل أن يقال: يجب صلاة الصبح على أهل بلدة كذا، فكما لا وجه له لهذا لا وجه لذلك؛ و الثاني أيضاً ظاهر البطلان بما ذكرته في الأصل؛ فالحق هو الثالث. منه سلمه الله تعالى.

(٢) رسالته الإشراف، ص ٢٥ (المطبوع في سلسلة مؤلفات الشيخ المفيد، ج ٩)

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ٥٢٢

الشاهدين و المشهود عليه و المتولَّى لإقامة الحد، و في مبحث صلاة العيد، باب عدد من يجتمع في العيدين و عددهم سبعة على عدد الإمام و قاضيه و المدعى حقاً و المدعى عليه و الشاهدين و المتولَّى لإقامة الحد، إشارة إلى ما ذكرته. فظهر أن الاستدلال بهذه الرواية على الحرمة أو عدم الوجوب لا وجه له.

و من الغرائب منع دلالة الأخبار المذكورة سابقاً على وجوب الجمعة و الاستدلال بهذه الرواية على حرمتها أو عدم وجوبها عينا؛ و نعم ما قال العالم الزباني آقا حسين - طاب ثراه - في جواب من قال بعنوان التفتيش و الاستفسار عن دلالة هذه الرواية على الحرمة: كيف يمكن الاستدلال بهذه الرواية المتشابهة على شيء.

و منها ما ورد في الصحيفة الكاملة التي كونها من كلام علي بن الحسين عليه السَّلام في غاية الوضوح بلا حاجة إلى السند؛ فعدم قوَّة السند المنقول في أولها لا يضرب الحكم بكونها منه عليه السَّلام في دعاء يوم الجمعة و العيد: اللهم إنَّ هذا المقام لخلفائك و أصفيائك و مواضع امنائك في الدرجة الرفيعة التي اختصصتهم بها قد ابتزوها. «١»

وجه الدلالة أن اللام في «لخلفائك» ظاهر في اختصاص مقام الخطبة و إقامة الجمعة و العيد بالائمة عليهم السَّلام و الظاهر عدم دخول غير الائمة عليهم السَّلام في أصفيائك و امنائك أيضاً؛ و مع كون الظاهر عدم إرادة الغير أو الأعم من لفظ امنائك أيضاً قوله عليه السَّلام في الدرجة الرفيعة التي اختصصتهم بها بعد الألقاب الشريفة في غاية الظهور في كون المراد بكل واحد منها هو الائمة عليهم السَّلام. فإذا كان هذا المقام مخصوصاً بالائمة عليهم السَّلام فكيف يمكن القول بوجوب إقامتها مع كل عادل يخطب أو مع كل فقيه عادل؛ فأى مرتبة من مراتب الاختصاص روعيت مع أحد القولين؛ و فيه نظر أما أولاً فبالنقض بوجوبها مع النائب بالاتفاق بيننا و بينهم، و هو مناف لظاهر الاختصاص. و أما ثانياً فبالنقض بصلاة العيد على من يقول بمشروعيتها من القائلين بحرمة الجمعة. و أما ثالثاً فبالحل بإرادة الاختصاص بهم في موضع حضورهم عليهم السَّلام كما ذكرته في ذيل الرواية السابقة و لعلَّ هذا إشارة إلى المقام المعين الذي وقع الابتزاز من امراء الجور و الطغيان؛ و هذا الاحتمال في نفسه أقرب من جعل لفظ هذا إشارة إلى طبيعة مقام الجمعة و العيد. و إذا لوحظ عدم الاحتياج إلى التكلف بسبب لزوم عدم جواز صلاة النائب على ما هو ظاهر اختصاص مطلق مقام إقامة الجمعة و العيد بالمعصوم يتقوى الأظهرية و من لم يحكم بحرمة الجمعة لكثرة الأخبار الدالة على المشروعية و للتوسعة في الكلام يرد عليه نظر رابع، و هو أنه إن كان قائلاً باختصاص مقام الجمعة و العيد مطلقاً بالإمام عليه السَّلام و من هو في حكمه،

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۵۲۳

فيلزم القول بالحرمة، فلم لم يحكم بها و لم يأول الأخبار الدالة على المشروعية حتى يروج ما هو حق عنده؛ و إن لم يقل به لقوله في العبارة المنقولة ما ذكرته في بيانها أو غيره مما ينافي الاختصاص فلم ذكرها للاستدلال على وجه يظهر منه الحرمة. وبالجملة عدم صلاحية الاستدلال بهذه العبارة على الحرمة بل على عدم الوجوب في غاية الوضوح، لكن لما دعا غاية الحرص في إنكار الوجوب و على القول بالحرمة بعض من هو عاصرته « ۱ » تمسك بمثل هذه العبارة بل بما هو أظهر في عدم الدلالة، فتبعه من لم يحكم بالحرمة في الاستدلال بهذه العبارة على وجه يظهر منه الحرمة، و لم يراع مقتضى هذا الاستدلال الذي هو الحرمة خوفا عن ظهور العجز عن الاستدلال بسبب كثرة المعارض.

و ربما يؤيد القول بالحرمة بما رواه الصدوق رحمه الله رسلا عن أبي جعفر عليه السلام قال: ما من عيد للمسلمين أضحى و لا فطر إلا و هو يجدد فيه لآل محمد حزنا. قيل: و لم ذلك؟ قال: لأنهم يرون حقهم في يد غيرهم. « ۲ » وجه الدلالة ظهورها في كون صلاة العيدين حقهم، و الإجماع على كون الجمعة مثلها، و جواز صلاة النائب لا اشكال حينئذ لأن لهم إباحة حقهم لغيرهم؛ و أما القائلون بعموم الوجوب فعليهم بيان الإذن العام.

و جواب هذا يظهر مما ذكرته فلا نعيده، و ربما استدلل بعضهم بما رواه الكليني رحمه الله عن سماعة بسند فيه عثمان بن عيسى و هو ضعيف كما حققته في موضعه؛ و إن ظن بعض كون السيد موثقا به فنفرضه كذلك رعاية لهم ما لم يظهر عدم دلالة الرواية على مطلوبهم؛ و بعد ما يظهر عدم دلالتها عليه بل دلالتها على مطلوبنا، لا نقول بكونه موثقا رعاية لما هو الحق عندنا.

قال: سألت أبا عبد الله عليه السلام عن الصلاة يوم الجمعة، فقال: أما مع الإمام فركعتان؛ و أما من يصلي وحده، فهي أربع ركعات و إن صلوا جماعة. « ۳ » هكذا في أكثر نسخ الكافي، و روى الصدوق في الفقيه هذه الرواية عن سماعة في سنده إليه عثمان بن عيسى أيضا، و ليس فيه لفظ « و ان صلوا جماعة »، و روى الشيخ هذه الرواية عن الكليني و نقل بعد قوله عليه السلام فأربع ركعات ما نقله بقوله بمنزلة الظهر، يعني إذا كان إمام يخطب فإذا لم يكن إمام يخطب فأربع ركعات، و إن صلوا جماعة؛ و في بعض نسخ الكافي أيضا وقع هكذا.

وجه الاستدلال على ما في أكثر نسخ الكافي أن الظاهر من الإمام هو المعصوم، و مع هذا قوله « و ان صلوا جماعة » قرينه عليه؛ فحاصل الرواية أن صلاة يوم الجمعة مع المعصوم عليه السلام ركعتان، و أما من صلى بغير الإمام المعصوم فأربع ركعات، سواء صلى جماعة أو فرادى.

(۱) في الهامش: و هو ملا خليل. منه سلمه الله. و أيضا في الهامش: و هو صاحب الرسالة الفارسية التي نقلته في أول الرسالة. منه مد ظله.

(۲) الكافي، ج ۴، ص ۱۶۹؛ من لا يحضره الفقيه، ج ۱، ص ۵۱۱

(۳) الكافي، ج ۳، ص ۴۲۱

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۵۲۴

فالمراد من قوله «من صلى وحده» من لم يصل مع الإمام، و المراد منه المعصوم. و القرينه على هذه الارادة هي قوله « و ان صلوا جماعة » فانقسم صلاة يوم الجمعة في قسمين:

أحدهما مع الإمام عليه السلام و الآخر ما ليس معه، و الأول ركعتان، و الثاني أربع؛ و التقسيم قاطع للشركة؛ فظهر منه عدم كون صلاة يوم الجمعة مع غير الإمام عليه السلام ركعتين و هو المطلوب.

و فيه إننا لا نسلم ظهور الإمام في المعصوم في مقام الجماعة، و أيضا إرادته التعميم المذكور من قوله «من صلى وحده» في غاية البعد و

القرینه التي زعمت لا يصلح كونها قرينه لهذا التعميم، بل ذكر «من صَلَّى وحده» في مقابل قوله «مع الإمام» قرينه واضحة على إرادة إمام الجماعة من لفظ الإمام. فإنّ التّقسيم يدلّ على تعين كون الصلاة مع الإمام ركعتين، فالرواية دالة على الوجوب العيني؛ وقوله «وإن صلّوا» دفع توهم كفاية الجماعة في إقامة ركعتين، وإن كان إمام الجماعة مخالفا كما هو الشّايح المتعارف في ذلك الزّمان، فأشار إلى عدم الكفاية بقوله «وإن صلّوا جماعة» يعني وإن صلّى المخالفون جماعة. ولعلّ العدول عن الأفراد الذي كان مناسبا لقوله «وإن صلّى» إلى الجمع بقوله «وإن صلّوا جماعة» إشارة إلى ما ذكرته.

هذا بناء على أكثر نسخ الكافي؛ واما على ما في نسخ التهذيب وبعض الكافي فمقابله صلاة المنفرد لصلاة الإمام في غاية الظهور على إرادة امام الجماعة من لفظ الإمام كما أو مات إليه؛ ولما كان مقتضى ظاهر المقابلة كفاية مطلق الجماعة في إقامة الجمعة وكان الراوي عالما بعدم الكفاية بل أنه يعتبر فيه إمام يخطب، ففسّر مقصود المعصوم بقوله يعني إذا كان امام يخطب، و فرّع على هذا التفسير قوله فإذا لم يكن إمام يخطب فأربع ركعات وإن صلّوا يعني العامة جماعة؛ فقوله وإن صلّوا جماعة من تنمّة تفسير الراوي لا من الرواية؛ والظاهر أنّ هذه الزيادة في أصل الكافي وقع الغلط من بعض النّسخ من وقوع نظره بعد كتابه لفظ فأربع ركعات الأوّل الذي من كلامه عليه السّلام إلى لفظ أربع ركعات الثاني الذي من كلام الراوي؛ فضمّ تنمّة كلام الراوي التي هي قوله صلّوا جماعة إلى آخر الحديث؛ فحصل بعض التشويش عند الناظرين؛ وإن كانت الرواية مع هذه الضميمة أيضا دالة على الوجوب على ما بينته. والدليل على كون التفسير من الراوي بعد كونه من كلام الشيخ، خروج الاسلوب عن اسلوب مكالمته في الرواية كما يعرفه المتتبع لكلامه رحمه الله. ومع شهادة بعض نسخ الكافي؛ وأسلوب مكالمته الشيخ على ما ذكرته يدلّ عليه نسخ الفقيه لعدم اشتمالها على لفظ «وإن صلّوا جماعة». و ظاهر أنه لا وجه لإسقاط هذا اللفظ إن كان من الرواية بل الظاهر أنه ذكر الرواية وترك تفسير الراوي، وهذا اللفظ من تنمّة تفسيره، وما رواه العلامة رحمه الله في المنتهى وهو مثل ما نقله الصدوق بزيادة لفظ «بمنزلة الظهر» بعد تمام ما نقله الصدوق؛ ولعلّ لفظ بمنزلة الظهر إشارة إلى كون أصل الصلاة بعد زوال يوم الجمعة هو الجمعة؛ فظهر أنّ جعل هذه الرواية من دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۵۲۵

دلائل الحرمة أو من مؤيداتها لا وجه له، ولو كان سندها معتبرا كان من دلائل الوجوب؛ فلما اختلّ بعثمان فهو من مؤيداته. وجعل لفظ من يخطب في كلام الراوي دليل على تخصيص الإمام بالمعصوم، والقول بظهور حكم النائب بدليل آخر أو تعميمه بين المعصوم والنائب ضعيف قد ظهر لك فلا- نعيد بيانه. وكيف يليق استنباط اعتبار المعصوم أو نائبه من لفظ الإمام أو من لفظ من يخطب الذي لم يظهر تخصيصه بأحدهما لغه و عرفا وعدم استنباط كون الإمام هو إمام الجماعة من مقابلة المنفرد به.

وربما يستدلّ على الحرمة بما رواه الصدوق رحمه الله في العيون، عن الفضل بن شاذان في علل بعض الاحكام إلى أن قال: فإن قال: فلم صارت صلاة الجمعة إذا كانت مع الإمام ركعتين وكانت بغير امام ركعتين و ركعتين، فقال عليه السّلام بعد كلامه: ومنها أنّ الإمام يجلسهم للخطبة وهم منتظرون للصلاة و من انتظر للصلاة فهو في الصلاة في حكم التمام. ومنها أنّ الصلاة مع الإمام أتمّ وأكمل، لعلمه وفقهه وعدله وفضله، وبعد كلام قال عليه السّلام: فإن قال: فلم جعلت الخطبة؟

قيل: لأنّ الجمعة مشهد عام فأراد أن يكون للإمام سبب موعظتهم و ترغيبهم في الطاعة و ترهيبهم عن المعصية و توقيفهم على ما في مصلحة دينهم و دنياهم و يخبرهم بما ورد عليه من الآفاق من الأحوال التي لهم فيها المضرّة و المنفعة. و نقل هذه الرواية في العلل أيضا؛ قال عليه السّلام في رواية العلل بعد كلام: و ليس بفاعل غيره ممّن يؤمّ الناس في غير يوم الجمعة. و في الكتابين بعد العبارة المنقولة: فإن قال: فلم جعلت خطبتين؟ قيل: لأن تكون واحدة للثناء و التمجيد و التقديس لله عزّ و جلّ و الأخرى للحوائج و الأعداء و الإنذار و الدعاء و ما يريد أن يعلمهم من أمره و نهيه ما فيه الصّلاح و الفساد. «۱»

وجه الدلالة امور: منها تعليل أن الصلاة مع الإمام أتمّ بقوله لعلمه الخ، لأنّه يدلّ على اعتبار العلم في إمام الجمعة لاتفاق كونه عالما و

إلّا لم يكن لهذه العلة ارتباط بكون صلاة الجمعة ركعتين، لعموم اتفاق كون الإمام عالماً بالنسبة إلى جميع الصلوات، ولا يقول القائلون بوجوب الجمعة على اعتباره في إمام الجمعة وهذه العبارة قرينة على كون الإمام في مواضع آخر من هذه الرواية وفي روايات آخر بمعنى الإمام المعصوم عليه السلام فيصح الاستدلال بوجود الإمام في الروايات المتعلقة بالجمعة على اشتراط المعصوم في الجمعة.

و منها فوايد الخطبة التي ذكرها بقوله و توقيفهم على ما أراد في مصلحة دينهم و دنياهم إلى آخر الفوائد، لدلالة توقيفهم على المصالح على مزية يعلم بها مصالح الناشئين حتى يوقفهم عليها؛ و دلالة ظاهر «و يخبرهم بما ورد» الخ على السلطنة أو الإمارة ظهور عدم كون

(۱) عيون اخبار الرضا، ج ۲، ص ۱۱۱؛ علل الشرايع، ج ۱، ص ۲۶۴

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۵۲۶

هذا من فعل كل عادل يخطب، و لعل لقوله عليه السلام لأن الجمعة مشهد عام نوع تأييد لهذا.

و منها قوله عليه السلام و ليس بفاعل غيره لأنه إمام يكون مراده عليه السلام أنه ليس فاعل ما ذكر من الامور غير الإمام عليه السلام و إماماً أنه ليس فاعل الجمعة غير الإمام؛ و على التقديرين يدل على عموم إمام الجمعة؛ أما على الثاني فظاهر و أما على الأول فلأن علل الامور التي اعتبرت في الخطبة مختصة فكذا معلولها.

و منها ما ذكره عليه السلام في تعليل الخطبتين بقوله و الاخرى للحوائج الخ، لعدم كون الامور المذكورة من أفعال مطلق عادل يخطب؛ و فيه نظر مشترك و هو أن اختصاص العلة الشرعية بصنف، لا- يستلزم اختصاص المعلولات به، مثل اختصاص علمه حلية المتعة و قصر المسافر و عموم معلولهما؛ و غيرهما من الامور الكثيرة التي لا يحتاج إلى التفصيل. ألا يرى أن قوله عليه السلام لأن الجمعة مشهد عام دال بظاهره على اعتبار العموم فيها و اتفاق الكل على عدم اعتبار أزيد من سبعة فيها.

فإن قالوا بتخصيص هذه الخصلة ببعضها لا باشتراطها فيها، قلنا باختصاص بعض الخصال الدال على الاختصاص بالإمام ببعضها لا باشتراط فيها، كيف و لا يقول أحد من النافين باعتبار العلم في النائب كما لا يقول المثبتون باعتباره في إمام الجمعة. و يرد على خصوص الوجه الأول: إنا لا نسلم عدم اعتبار العلم في إمام الجمعة؛ و عدم قول القائلين بوجوب الجمعة به، لا يستلزم عدم الاعتبار و لعلهم سهوا فيه.

فإن قالوا يلزم، إماماً أن يقال بعدم اعتبار العلم في إمام الجمعة أو بعدم وجوبها حذراً من القول بالفصل الذي لا قائل به.

قلنا لم يثبت الإجماع الذي يعلم دخول المعصوم فيه هاهنا، كيف و لم يظهر كون هذه المسألة في زمان الائمة عليهم السلام متوفرة الدواعي و متكررة الدوران على الألسن فلا- يحصل العلم بدخول المعصوم عليه السلام في أحد القائلين. و مع ذلك لي في حجته الإجماع المركب كلام ذكرت في رساله الأخبار و الإجماع؛ «۱» فمن أراد التحقيق فليرجع إليه؛ و على تقدير تسليم دلالة اعتبار العلم على كون الإمام هاهنا هو المعصوم لا- نسلم اختصاص الجمعة به؛ كيف و وجوبها مع النائب اتفاقاً و لم يعتبر فيه العلم و الفقه و الفضل.

و على تقدير اعتبار العلم في النائب حمل الإمام على القدر المشترك بين المعصوم عليه السلام و النائب بعيد إن قلنا بالاحتمال؛ فوجب حينئذ حمل الرواية على بيان علة الأصل الذي هو الصلاة مع المعصوم عليه السلام و إن ظهر عمومها بدليل آخر فحينئذ كما يدل الدليل على كون حكم النائب حكم المعصوم عليه السلام يدل على كون غير النائب أيضاً كذلك كما عرفت سابقاً عند

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۵۲۷

استدلانا بالأخبار؛ وجعل هذه العبارة قرينة على كون الإمام في روايات أخر بمعنى المعصوم في غاية الضعف، لأنه يمثل هذا الاستدلال يمكن القول بكون الإمام بمعنى إمام الجماعة مطلقا بدلالة رواية سماعه المذكورة على كون الإمام هاهنا هو إمام الجماعة لدلالة مقابلة صلاة الإمام مع صلاة المنفرد على كون الإمام فيها هو إمام الجماعة فالإمام في مواضع أخرى كذلك، فكما أن هذا الكلام ظاهر الضعف فكذلك ذلك الكلام.

و على خصوص وجه الثاني أنه يلزم عدم جواز إمامة النائب أيضا؛ و على خصوص الوجه الرابع مثل ما أورد على الوجه الثاني؛ و من لم يحكم بحرمة الجمعة و مع ذلك استدلل بهذه الرواية على اعتبار الإمام عليه السلام أو نائبه الخاص في إمامة الجمعة يلزم عليه الحكم بحرمتها كما ظهر في المكالمه على ما زعموه من عبارة الصحيفة.

و استدلل العلماء- طاب ثراه- في منتهى المطلب على الحرمة من طريق الخاصية بما رواه الشيخ رحمه الله عن زرارة في الحسن قال: كان أبو جعفر عليه السلام يقول: لا يكون الخطبة و الجمعة و صلاة ركعتين على أقل من خمسة رهط الإمام و أربعه، و بما رواه في الحسن عن محمد بن مسلم قال: سألته عن الجمعة. فقال: أذان و إقامة، يخرج الإمام بعد الأذان فيصعد المنبر فيخطب و لا يصلّي الناس مادام الإمام على المنبر، ثم يجلس قدر ما يقرأ قل هو الله أحد، ثم يقوم فيفتح بخطبة ثم ينزل فيصلّي بالناس، ثم يقرأ بهم في الركعة الاولى بالجمعة، و في الثانية بالمنافقين، «١» و بما رواه عن سماعه المنقول آفا، و لم يذكر وجه الدلالة؛ و الظاهر أن وجهها اشتمال الروايات المذكورة على الإمام الظاهر عنده في المعصوم؛ فالظاهر اعتبار المعصوم في الجمعة بمقتضى الروايات خصوصا الرواية الاولى التي سلب فيها الجمعة عن غير الخمسة التي اندرج فيهم الإمام.

و قد عرفت ضعف الاستدلال بهذه الروايات عند نقل كلام العلماء رحمه الله؛ و من الغرائب أنه أطلع رحمه الله على ضعف التمسك بها، فقال في جميع التصانيف غير المنتهى بخلاف ما قال فيه و لا يتأمل الناقد أن هذا الاستدلال الذي اعتمد عليه في أوائل سنه رجع عند كماله، لضعف ظهر له حتى يظهر لهم أيضا.

و قد استدلل صاحب الرسالة الفارسية على عدم الوجوب «٢» بما رواه العلماء في التذكرة و الشهيد في الذكري و المقداد في كنز العرفان عن رسول الله صلى الله عليه و آله:

اعلموا أن الله قد افترض عليكم الجمعة في مقامي هذا، في شهرى هذا، في عامى هذا، فمن تركها في حياتى أو بعد مماتى [موتى] و له إمام عادل استخفافا أو جحودا بها، فلا جمع

(١) تهذيب ج ٣، ص ٢٤١؛ كافي ج ٣، ص ٤٢٤؛ وسائل الشيعة ج ٧، ص ٣٤٣؛ منتهى المطلب، ج ١، صص ٣١٦-٣١٧

(٢) ملا خليل قرويني.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۵۲۸

الله شمله و لا بارك الله له في أمره، ألا و لا صلاة له، ألا و لا زكاة له، ألا و لا حج له، ألا و لا صوم له، ألا و لا بر له حتى يتوب. «١» هكذا نقل صاحب الرسالة المذكورة. و في التذكرة نقل عن العامة الاحتجاج بهذه الرواية على عدم اشتراط العدالة في السلطان بزيادة «أو جائر» بعد قوله «عادل»، و لم ينقل كل الرواية، و بهذه الزيادة نقل بعض هذه الرواية في المنتهى أيضا. و في الذكري نقلها كما نقل صاحب الرسالة بزيادة لفظ «بها» بعد استخفاف و «لها» بعد جحودا؛ و ليس عندي كنز العرفان.

و نقل شيخ زين الملة و الدين هذه الرواية بدون ذكر «و له إمام عادل أو جائر» و حكم باشتهار هذه الرواية بين الخاصة و العامة و بأنه نقل القدر الذي اتفق الكل عليه.

وجه الدلالة، دلالة الرواية على اعتبار الإمام المعصوم في الجمعة؛ و هذا التوهم في غاية الضعف. أما أولا فلكونها عامية و القرينة

اشتمالها علی لفظ «أو جائر».

فإن قلت: قد اشتهرت الرواية بين العامة و الخاصة كما حكم به الشيخ زين الدين رحمه الله و لفظ «أو جائر» ليس في كثير من كتب الخاصة و الظاهر عدم كونه من رسول الله صلى الله عليه و آله فأسقطه و استدلّ بالباقي.

قلت: يحتمل كون و له إمام عادل أيضا من زياداتهم مع لفظ «أو جائر»؛ فلما رأى بعض علماء الشيعة أماره عدم الصيودور من رسول الله صلى الله عليه و آله في لفظ أو جائر فأفردوه بالسقوط؛ و يتقوى هذا الاحتمال بما نقله الشيخ زين الدين رحمه الله.

و أما ثانيا فلعدم احتمال إرادة المعصوم عليه السلام من قوله، «و له امام عادل» لعدم تحقق الإمام بهذا المعنى في زمانه صلى الله عليه و آله، فالظاهر من الإمام العادل هو إمام الجماعة الغير الفاسق؛ و لعلّ تقييده صلى الله عليه و آله بقوله «و له امام عادل» بسبب علمه صلى الله عليه و آله بأنه يحدث المحرّفون عدم منافاة الفسق للإمامة و الاقتداء به.

و أما ثالثا فلأنه لو كان المراد من الإمام هاهنا هو الإمام المعصوم و كان معتبرا في وجوبها للزم عدم وجوب إمامة النائب، و لا يقول به أحد.

و أما رابعا فلأننا لو سلمنا إرادة الإمام المعصوم و عدم منافاة اعتباره لشيء نقول: هذه الرواية إنما تدلّ على اختصاص ترك الجمعة مع المعصوم بهذه المرتبة من العقاب، و لا يدلّ على جواز تركها بدونه، و توهم صاحب الرسالة هاهنا شبيه بوجه بتوهم الفاضل التوني في رواية من ترك الجمعة ثلاث جمع متواليه «٢» طبع الله على قلبه. «٣» و هو أنها تدلّ على حرمة ترك ثلاث جمع متواليات لا على حرمة ترك واحدة، بل توهم صاحب الرسالة إرادة من

(١) وسائل الشيعة، ج ٥، ص ٧، ح ٣٦؛ سنن ابن ماجه، ج ١، ص ٣٤٣

(٢) متواليات.

(٣) تهذيب الاحكام ج ٣، ص ٢٣٨، ح ٦٣٢، باب العمل في ليلة الجمعة و يومها، ح ١٤.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ٥٢٩

توهمه بمراتب شتى، فنقول: عنون رسول الله صلى الله عليه و آله الأمر بالجمعة بقوله «اعلموا» حتّى يعلم المخاطبون عظم الغرض ليتوجهوا إليه صلى الله عليه غاية التوجه و يضبطوا ما يسمعون و أكد عظم الغرض بإتيان حرف التأكيد، و ذكر لفظ افتراض الذي في دلالة على الوجوب الاصطلاحي أظهر من لفظ الوجوب، و حكم باستمرار وجوبها في حياته و بعد وفاته الذي [يدلّ] على عدم اعتبار إمام المعصوم لعدم تحقق الإمام بهذا المعنى في زمانه صلى الله عليه و آله. فالتقييد بقوله «و له امام عادل» إشارة إلى عدم وجوبها مع غير العادل، و ترتب صلى الله عليه و آله ما ذكره على تركها سواء كان سببه عدّه هذه الفريضة سهلا أو إنكار فرضها؛ و لعلّ ذكر هذين القيدين لنوع التعميم لأنّ الترك إنما يترتب على أحد الأمرين. ألا يرى أن أحدا يعلم ضرورة شيء في أمر الدنيا و اضطراره إليه لا يتركه مع القدرة عليه، بل لا يكون تركه للضروريّ الواقعي إلّا لعدّه ترك تحصيله سهلا باعتبار تهاونه في تحصيل الضروريّ قبل وقت الحاجة أو لإنكار كونه ضروريا، و ترتب الترك على الإنكار ظاهر، و أمّا على التهاون لا يظهر في الأغلب إلّا بالإقرار، و ربما يظهر ببعض الأمارات أيضا.

و مرض من الطلبة العظام من لم يكن خاليا عن الفضل متخلقا بأخلاق جميلة في المدرسة، و كنت نعوده كثيرا لفضله و صلاحه و أخلاقه؛ فقال يوما في الأيام؛ كن شاهدا على أنني تبت من ترك الجمعة و لا أتركها مع القدرة ابدأ؛ فقلت: [هل] كان تركك إيّاها معصية حتّى يحتاج إلى التوبة؟ فقال: وجوبها ظاهر، إنّما كان تركها تهاوننا منّي؛ فلما برئ من المرض لم يتركها مادام حيا رحمه الله؛ و حمل الاستخفاف و الجحود على الاستخفاف بأوامر رسول الله صلى الله عليه و آله و الجحود لها اللذين يكونان حرامين و إن كان استخفاف المنذوبات في غاية الضعف لأنّ هذا الاستخفاف إن كان بمعنى عدّه تركه سهلا بمعنى عدم ترتب العقاب عليه فالأمر

كذلك فلا- يترتب عليه أدنى لوم؛ و إن كان إنكار استحبابه بعد العلم بقول رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ بِاسْتِحْبَابِهِ، فَهُوَ مَعْصِيَةٌ عَظِيمَةٌ بَلْ لَا يَبْعَدُ أَنْ يَكُونَ كُفْرًا، «۱» لَكِنْ لَا يَنْفَعُ النَّافِقِينَ بِوَجْهِهِ، وَقَسَّ الْجُحُودَ عَلَى الْاسْتِخْفَافِ حَتَّى يَظْهَرَ عَدَمُ تَوَجُّهِ هَذَا الْإِحْتِمَالِ أَيْضًا. فَظَهَرَ أَنَّ هَذِهِ الزَّوَايَةَ مُؤَيَّدَةٌ لِلْقَوْلِ بِالْوُجُوبِ الْعَيْنِيِّ، وَ أَنَّهُ لَا وَجْهَ لِلْإِسْتِدْلَالِ بِهَا عَلَى الْحَرَمَةِ أَوْ عَلَى عَدَمِ الْوُجُوبِ الْعَيْنِيِّ.

[دلائل القول بالوجوب التخيري]

[الأول الإجماع]

و أما القول بالتخيير، فله دليان: الأول إن كثيرا من العلماء الكرام- طاب ثراهم- ادّعوا

(۱) لأنّ الملامة المذكورة حينئذ إنّما تترتب على تكذيب رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ فِي هَذَا الْمَسْتَحَبِّ وَ الْمَلَامَةُ بِلِ الْكُفْرِ أَيْضًا يَلْزَمُ تَكْذِيبَهُ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ فِي أَىِّ مَسْتَحَبِّ مِنَ الْمَسْتَحَبَّاتِ الَّتِي عَلِمَ حُكْمَهُ بِاسْتِحْبَابِهِ وَ لَيْسَ لَهَا خُصُوصِيَةٌ بِالْجُمْلَةِ خُصُوصِيَةٌ يَرْضَى بِهِ الْعَقْلُ، وَ الرِّوَايَةُ دَالَّةٌ عَلَى تَرْتِبِهَا عَلَى تَرْكِ الْجُمْعَةِ وَ إِنْ كَانَ بِأَحَدِ الْأَمْرَيْنِ وَ هَذِهِ الْمَذْمُومَةُ تَدُلُّ عَلَى وَجُوبِهَا وَ كَوْنِهَا فِي غَايَةِ التَّأَكِيدِ فِيهِ. مِنْهُ مَدْ ظَلَمُ.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۵۳۰

الإجماع على عدم الوجوب العيني، و الإجماع المنقول بخبر الواحد حجة خصوصا إذا كان الناقل مثل المحقق و العلامة و الشهيد رحمه الله اللذين كانوا في غاية التتبع و التبخر و الصّلاح و الاحتياط، فلو نقل واحد منهم كان كافيا فكيف إذا انضم إليه الاخران؛ و أيد بدعوى الشيخ- طاب ثراه- سابقا و الشيخ على [الكركي] و الشهيد الثاني و غيرهما لاحقا.

إن قيل بعدم كفاية نقل الشيخ خصوص الإجماع لشيوع كثرة سهوه رحمه الله فيه و الشيخ على رحمه الله لاحتمال كون دعواه لتبعية السابقين، و الشهيد الثاني لهذا الاحتمال، و رجوعه عن هذا القول رأسا؛ و إن قلنا بحجية إجماع كل واحد منهم أيضا فيقوى الدليل بعد التقوى بما ذكر سابقا، فهل يليق الجرأة بترك أقوال هؤلاء الأعلام و التمسك بالآية التي لا يمكن التمسك بها بما اشتهر من الأبحاث و بالأخبار التي يجب تأويلها عند معارضته الإجماع بكشفه عن دخول المعصوم بدلالة العقل، و دلالة الحديث على حجّيته؛ أمّا العقل فلعدم تجويزه اتفاق العلماء الأعلام في الامور الشرعية التي لا استقلال للعقل على الخطأ؛ و أمّا دلالة الحديث على حجّيته فرواية عمير بن حنظلة التي تلقوها بالقبول و إن لم يكن الزاوي ثقة، فإنّه عليه السلام بعد بيان بعض مرجحات قول أحد المفتين اللذين اختلف في الفتوى قال: ينظر إلى ما كان من روايتهم عنّا في ذلك الذي حكما به المجمع عليه من أصحابك فيؤخذ به من حكمانا و يترك الشاذ الذي ليس بمشهور عند أصحابك فإن المجمع عليه لا ريب فيه؛ وجه الدلالة أنّه عليه السلام حكم بأخذ المجمع عليه مع أنّ المراد بالمجمع عليه هاهنا هو المشهور بقريته قوله عليه السلام «و يترك الشاذ الذي ليس بمشهور عند أصحابك» و علل بسبب الرّيب بقوله «فإنّ المجمع عليه» الخ؛ فإذا كان المشهور حجة سلب عنه الرّيب فإن المجمع عليه أولى بالحجّية، و لو فرض عدم الإجماع على عدم الوجوب العيني فلا ريب في الشهرة و هو كافي للحجّية بمقتضى هذه الرواية المقبولة.

فلما ثبت الإجماع على عدم الوجوب بناء على نقل المعتمدين و الشهرة على ما اعترف بها كثير من القائلين بالوجوب العيني فهي إما حرام أو واجبة تخيريّة؛ فالأول باطل لضعف الدليل عليه و كثرة الأخبار الدالة على المشروعية بل على الوجوب لو لا المانع عن العمل بظاهرها، فلا أقلّ من الوجوب التخيري و هو المطلوب.

و فيه نظر لأنّ الإجماع إنّما يكون حجة إذا لم يظهر اختلاله بتحقيق الخلاف قد ظهر عند نقل كلام الفقهاء، بل الحقّ أنّه يختلّ باحتمال

عبارة الفقهاء بل فقيه خلاف ما ادعى الإجماع، لاحتمال إرادة هذا الفقيه هذا المعنى المحتمل و غفلة مدعى الإجماع عن هذا المحتمل أو كون الاحتمال الآخر ظاهراً عنده فلا يحصل العلم بتحقيق الإجماع الكاشف عن قول المعصوم؛ فيكفي لاختلال الإجماع عبارة الشيخ في الخلاف و العلامة في المختلف و الشهيد في الذكرى فكيف إذا انضم إليها عبارة المفيد في الكتابين و أبي الصلاح و أبي الفتح؛ و يؤيدها

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۵۳۱

أنه قال الكليني - طاب ثراه - باب وجوب الجمعة، و نقل الأحاديث التي يدلّ على وجوبها، و لم ينقل ما يتوهم دلالة على خلافه؛ و طريقته الشائعة أن ينقل الأخبار التي يعمل بمدلولها و لا ينقل الأحاديث المعارضة كما يعرفه المتتبع لكلامه، و نقله حسنة زرارة قال: كان أبو جعفر عليه السلام يقول: لا يكون الخطبة و الجمعة و صلاة ركعتين على أقلّ من خمسة رهط الإمام و أربعة. «۱»

لا يصحّ أن يقال إن مراده وجوب الجمعة التي يظهر من هذه الرواية الذي هو وجوبها مع المعصوم عليه السلام لأنه نقل صحيحة زرارة الدالة على اعتبار الجماعة في الجمعة، فالإمام في الرواية المنقولة هاهنا هو الإمام في العبادة التي اعتبر فيها الجماعة، و ظاهر أن الإمام في العبادة التي يعتبر فيها الجماعة هو إمام الجماعة؛ و لا يفهم أحد غيره ما لم يدلّ قرينه على إرادة الغير و لا قرينه هاهنا؛ و كيف يمكن توهم إرادة المعصوم منه؛ و لا يصحّ الحصر المستفاد من الرواية حينئذ، لكون الخطبة و الجمعة مع النائب أيضا.

و بالجملة دلالة صحيحة محمد بن مسلم و صحيحة زرارة المنقولتين في الباب الدالّتين على عموم الوجوب ظاهرة لكل أحد لا ينكر الواضحات، و لا دلالة لحسنه زرارة على خلافه بوجه، فكيف يقال باحتمال إرادة الكليني رحمه الله من باب وجوب الجمعة و وجوبها مع الإمام المعصوم الذي يظهر من هذه الحسنه احتمالا مساويا لاحتمال إرادة وجوبها بلا اشتراط بالمعصوم.

بل الحقّ أن دعوى الإجماع لا يكون حجّة و إلّا لم يظهر الاختلال و لم يشهد القرينه على الحقية لكثرة الاجتهاد في الإجماع و ذكره في مقام الإحتجاج، فلا- يظهر لنا بمحض نقل الإجماع أنه ليس اجماعا اجتهاديا؛ فلو لم نر الاجتهاد في خصوص الإجماع لم يمكننا الحكم بحجّيته فكيف يكون حجّة فيما رأينا الاجتهاد فيه من مأخذ ضعيف عن بعض. و احتمال كون إجماع من لم يظهر منه الاجتهاد فيه ناشيا من نقل من اجتهد- و قد ظهر هذا المجمل على وجه أبسط عند نقل كلام الفقهاء رحمه الله و أبسط من هذا في رساله الأخبار و الإجماع- فترك رعاية هذا الإجماع ليس جرأة بل الجرأة هي الاعتماد عليه، و ترك مقتضى ظاهر الآية و صريح بعض الأخبار و ظاهر بعضها، و جعل لفظ الإجماع معارضا لكلها.

فإن تأملت ما ذكرته حقّ التأمل عرفت عدم صلاحية المعارضة به خبرا واحدا صحيحا صريحا لو لم يظهر اختلاله بما ذكرته أيضا؛ و الآية ليست ممّا لا- يمكن التمسك بها، لكفاية الظهور في التمسك و اشتها الأبحاث في هذه الأزمان [التي] لم يدفع ظهورها في الوجوب كما يظهر بالتأمل فيها. و الأخبار إنّما يجب تأويلها عند معارضة دعوى الإجماع لو كانت

(۱) الكافي، ج ۳، ص ۴۱۹؛ التهذيب، ج ۳، ص ۲۴۰

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۵۳۲

أقوى منها، و قد عرفت سابقا كونها أضعف من خبر واحد معتمد، فكيف إذا أيد بأمثاله.

و مجرد دعوى الإجماع لا يكشف عن قول المعصوم كما ظهر لك و لم يثبت اتفاق القدماء على عدم الوجوب بل و لا الشهرة بينهم، و الشهرة بين المتأخرين مسلمة لكن لا حجّية في اتفاقهم فقط فكيف بالشهرة بينهم فقط. و من الرواية إنّما تظهر حجّية الشهرة بين أصحاب مثل عمر بن حنظلة الذين هم أصحاب أبي عبد الله الصادق عليه السلام فأى نسبة بين شهرة الرواية بين أصحاب الصادق عليه السلام و شهرة الفتوى بين المتأخرين؟

و لو فرضنا عدم ظهور ضعف مأخذها و الشهرة التي اعترف بها القائلون بوجوبها، إنّما هي شهرة الفتوى بين متأخرين و قد عرفت

حالتها.

و الدلیل الثانی [على التخییر] الأخبار

و قد زعم صاحب الرسالة الفارسیة دلالة ما رواه الشيخ في المصباح عن هشام في الصّحيح عن أبي عبد الله عليه السّلام قال: إنّي لأحبّ للرجل أن لا يخرج من الدنيا حتى يتمّع و لو مرّة واحدة؛ و أن يصلّي الجمعة في جماعة؛ «۱» على الوجوب التخییری. وجه الدلالة لفظ «لاحبّ» الظاهر في الاستحباب، و مقارنة المتعة و لفظ مرّة؛ و جوّز أيضا أن يكون الروایة إشارة إلى رجاء سلطنة المعصوم و تمّنیها یعنی أحبّ أن لا يخرج المؤمن عن الدّنيا حتّى يدرك سلطنة الإمام عليه السّلام و يتمّع بلا خوف و لو كان مرّة واحدة و أن يصلّي الجمعة مع من جعلها الله مشروطة به، و الشّاهد على هذا المعنى لفظ «في جماعة» كما هو ظاهر الأصحاب الإدراک.

أقول: لفظ أحبّ و مقارنة المتعة و إن كانا ظاهرين في الاستحباب لكن يمكن أن يكون إشارة إلى الصلاة مع المخالفين بحسب الظاهر، إذا لم يكن التقيّة موجبه. و أمّا جعل مرّة قرینه فلا وجه له، لكونها مقارنة للمتعة لا للجمعة؛ و من الغرائب أنه تفتّن عند ذكر احتمال الإشارة إلى رجاء السلطنة عدم مدخلیة لفظ مرّة في الجمعة؛ و ظاهر أنه ليس لفظ مرّة بناء على الاحتمال الأوّل متعلّقا بهما و بناء على الثانی بأحدهما و هو جوّز عند ذكره الاحتمال الثانی عدم رعاية ظاهر أحبّ الدالّ على استحباب كما ذكره أوّل بل إرادة المعنى الذی یجتمع مع الواجب و المستحب.

و لنا أيضا أن نجوّز بناء على إرادة المعنى العام من لفظ أحبّ أن يكون تحقّق المحبّة في المتعة لكونها راجحة مع جواز الترك و في الجمعة لكونها راجحة مع المنع عن الترك. و لا یبعد أن يكون مقارنة المتعة بلفظ مرّة و عدم مقارنة الجمعة به إشارة إلى اختلافهما في الاستحباب و الوجوب؛ و ظاهر أن هذا الاحتمال ليس أبعد ممّا ذكره لو لم نقل بكونه أقرب.

(۱) مصباح المتهدج، ص ۳۶۴

دوازه رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۵۳۳

و توهم الشّاهد للاحتمال الذی ذكره، لعلّه مبني على حمل التنوين في جماعة للتّعظيم فيكون حاصل الكلام محبّة صلاة الجمعة في جماعة عظيمة لا تتحقّق في غير صلاة السلطان.

و هذا التوهم في غاية الضعف، لظهور عدم فهم أحد من هذا اللفظ هذا التّعظيم؛ و ذكره هذا المعنى باعتبار بعض الدواعی لا ینافی عدم فهم أحد لا یصرفه الدواعی عن السلیقة التي خلق عليها.

و ربما يستدلّ بهذه الروایة على الاستحباب بالأمرين المذكورين و يقال: لما وجبت الجمعة مع السلطان العادل أو نائبه يجب الإخراج عن حکم الاستحباب الذی ظهر من الروایة فیبقى الباقية مندرجة في عمومها، و فيه نظر لأنّ إرادة المحبّة المطلقة من لفظ أحبّ و الإشارة، لا الاختلاف بین المتعة و الجمعة بما قارن الأوّل فقط، لیستأبعیدتین؛ و هذا الاختلاف كما يمكن أن يكون باعتبار وجوبها التخییری يمكن أن يكون باعتبار وجوبها العینی، و یرجّح الثانی عدم الاحتیاج إلى التخصیص الذی یحتاج على الأوّل و مع ذلك لا نقول بتأييدها الوجوب العینی؛ فالقول بدلالاتها على الاستحباب أو بتأييدها له لا وجه له.

و قد يستدلّ على الحرمة بعض

و على عدم الوجوب بعض بما رواه الكلینی رحمه الله عن زرارة بسند حسن بإبراهيم بن هاشم عن أبي جعفر عليه السّلام قال: عشر

ركعات ركعتان من الظهر و ركعتان من العصر و ركعتا الصبح و ركعتا المغرب و ركعتا العشاء الآخرة، لا يجوز الوهم فيهنّ و من و هم في شيء منهنّ استقبال الصلاة استقبالا، و هي الصلاة التي فرضها الله عزّ و جلّ على المؤمنين في القرآن و فوّض إلى محمّد صلّى الله عليه و آله فزاد رسول الله صلّى الله عليه و آله في الصلاة سبع ركعات هي سنّة ليس فيهنّ قراءة، إنّما هو تسبيح و تهليل و تكبير و دعاء، فالوهم إنّما يكون فيهنّ فزاد رسول الله صلّى الله عليه و آله في صلاة المقيم غير المسافر ركعتين في الظهر و العصر و العشاء الآخرة و ركعة في المغرب للمقيم و المسافر. «١» و عن زرارة في الصّحيح عن أبي جعفر عليه السّلام قال: كان الذي فرض الله على العباد من الصلاة عشر ركعات و فيهنّ القراءة و ليس فيهنّ وهم، يعنى سهو، فزاد رسول الله صلّى الله عليه و آله سبعا و فيهنّ قراءة. «٢»

وجه الدلالة اشتمال الرواية على زيادة سبعة ركعات من غير تقييد بكونها في يوم الجمعة، فزيادتها عامية ما لم يدلّ دليل على التخصيص و لا دليل على تخصيص يوم الجمعة في زمان الغيبة. و يمكن تأييد الاستدلال أيضا بروايات يدلّ على كون النوافل مثل الفريضة أو كون الفريضة و النافلة إحدى و خمسين ركعة أو خمسين ركعة باعتبار إسقاط الوتيرة عن التعداد و الاكتفاء بما هو مطلوب أصالة.

(١) الكافي ج ٣، ص ٢٧٣؛ وسائل الشيعة ج ٣، ص ٣٤

(٢) الكافي، ج ٣، ص ٢٧٢

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ٥٣٤

و قد يستدلّ بما رواه عن فضيل بن يسار في الحسن بابراهيم عن أبي عبد الله عليه السّلام: إنّ الله عزّ و جلّ فرض الصلاة ركعتين ركعتين عشر ركعات، فأضاف رسول الله صلّى الله عليه و آله إلى الركعتين ركعتين، و إلى المغرب ركعة، فصارت عدل الفريضة، لا يجوز تركهنّ إلّا في سفر و أفرد الركعة في المغرب فتركها قائمة في السفر و الحضر فأجاز الله ذلك كلّ، فصارت الفريضة سبع عشرة ركعة، ثمّ سنّ رسول الله صلّى الله عليه و آله النوافل أربعا و ثلاثين ركعة مثلى الفريضة، فأجاز الله له ذلك الفريضة و النافلة إحدى و خمسون ركعة. و قال رحمه الله بعد فاصلة: و لم يرخص رسول الله صلّى الله عليه و آله لأحد تقصير الركعتين اللّتين ضمّهما إلى ما فرض الله عزّ و جلّ بل ألزمهم ذلك إلزاما واجبا، و لم يرخص لأحد في شيء من ذلك إلّا للمسافر و ليس لأحد أن يرخص ما لم يرخصه رسول الله صلّى الله عليه و آله فوافق أمر رسول الله صلّى الله عليه و آله أمر الله عزّ و جلّ، و نهيه نهى الله عزّ و جلّ، و وجب على العباد التسليم له كالتسليم لله تبارك و تعالی.

وجه الدلالة مثل رواية زرارة مع زيادة الحصر في قوله عليه السّلام: «لا يجوز تركهنّ إلّا في سفر» و قوله «و لم يرخص رسول الله صلّى الله عليه و آله» إلى آخر الرواية الدال على عموم عدم جواز ترك الركعتين اللّتين ضمّهما رسول الله صلّى الله عليه و آله لأحد إلّا للمسافر و أكّد هذا المعنى بعد بقوله و ليس لأحد إلى آخر الرواية، فأية رخصة دلّت القائلين بوجوب الجمعة على وجوب ترك الركعتين إن لم تناقش في جوازه في أمثال هذه الأزمان.

و فيه نظر لأنّه بأيّ معنى يحملون ما ظهر من زيادة رسول الله صلّى الله عليه و آله سبعة ركعة حتى يظنّ دلالتها على مطلوبهم؛ فإمّا أن يكون المطلوب زيادتها في غير الجمعة التي ظهر خروجها عن الزيادة بالاشتهار في زمانه صلّى الله عليه و آله أو تحقّق زيادتها في الجملة أو زيادتها في الأغلب أو زيادتها في جميع الصور أو زيادتها في جميع صور لم يتحقّق فيه شرائط وجوب الجمعة أو استحبابها. فلعلّ الثلاثة الأوّل لا تدلّ على مقصودهم؛ و على الرابع لا ينبغى الاكتفاء باستثناء صلاة المسافر بل صلاة السلطان العادل و نائبه ظاهر الاحتياج إليه؛ و بعد الاكتفاء بالشهرة في استثناء صلاتهما و عدم الاكتفاء بها في صلاة المسافر، مع أنّه ظاهر أنّ خروج صلاة المسافر إن لم يكن أظهر، ليس أخفى؛ و الخامس ليس أظهر من واحد من الاحتمالات الثلاثة الأوّل فكيف من المجموع، فلا يصحّ بناء

الرّواية على هذا الاحتمال؛ والقول بأنّ على مدعى تحقّق شرائط الجمعة في الغيبة البيان. و على تقدير تسليم كون المقصود من الرّواية هذا الاحتمال، قد ظهر البيان بما ذكرته. (۱)

(۱) في الهامش: و مع ذلك الاحتمال الثاني و الثالث لا يحتاجان إلى الاستثناء حالة السفر إلا أن يقال استثناء المسافر مع عدم الحاجة إليه للإشارة إلى بطلان قول من قال بجواز الأربع ركعات في السفر مع العامة و لا- يخلو من بعد، لكن لا- ينافي ما ذكره بقولي الخامس ليس أظهر من واحد من الاحتمالات الثلاثة الأوّل لبعده الخامس بحيث لا يساق إلى ذهن أحد إلا بعنوان الاتفاق. منه رحمه الله.

دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۵۳۵

و يؤيد أحد الثلاثة الأوّل احتمال هذه الرّواية كون «نافلة مثلى الفريضة»؛ و عمومه خلاف المشهور و أكثر الروايات، لدلالاتها على كون نافلة الجمعة أكثر من نوافل سائر الأيام و إن ورد الاكتفاء في نافلة الجمعة بمثل نافلة سائر الأيام أيضا.

و يؤيد الاحتمال الأوّل ما رواه ثقة الإسلام و الصدوق و شيخ الطائفة في التهذيب عن زرارة في الصحيح عن أبي جعفر عليه السلام قال: سألت عماراً فرض الله من الصلاة، قال: خمس صلوات إلى أن قال عليه السلام: و قال «حافظوا على الصلوات و الصلاة الوسطى» و هي صلاة الظهر، و هي أوّل صلاة صلّاها رسول الله صلى الله عليه و آله و هي وسط النهار و وسط صلاتين بالنهار صلاة الغداة، و صلاة العصر، و في بعض القراءة حافظوا على الصلوات و الصلاة الوسطى و صلاة العصر و قوموا لله قانتين، قال: و نزلت هذه الآية يوم الجمعة و رسول الله صلى الله عليه و آله في سفر، فقنت فيها و تركها على حالها في السفر و الحضر، و أضاف للمقيم ركعتين و إنّما وضعت الركعتان اللتان أضافهما النبي صلى الله عليه و آله يوم الجمعة للمقيم لمكان الخطبتين مع الإمام، فمن صلى يوم الجمعة في غير جماعة فليصلها أربع ركعات لصلاة الظهر في سائر الأيام. (۱)

هكذا في التهذيب؛ و في الفقيه ليس لفظ «و هي وسط النهار» و ليس فيه «و في» في الواو في لفظه و صلاة العصر الثاني؛ و لا يخفى أنّ المراد بالظهر في قوله و هي صلاة الظهر إمّا صلاة الجمعة أو صلاة وقت الظهر، لقوله عليه السلام و نزلت هذه الآية يوم الجمعة و رسول الله صلى الله عليه و آله في سفر، فقنت فيها؛ و يدلّ على إقامة الجمعة في السفر حينئذ فيحتمل أن تكون بعنوان الوجوب في ذلك الوقت، و يحتمل الاستحباب في السفر، و اختياره الرّاجح و إن كان الاحتياط تركها في السفر في زماننا. و قوله يوم الجمعة ليس ظرف الإضافة بل ظرف الوضع.

و المراد بالإمام هو امام الجماعة بقرينة قوله عليه السلام فمن صلى يوم الجمعة في غير جماعة الخ، و حمل التنوين في غير جماعة على تنوين التعظيم للإشارة إلى عظم الجماعة، أي تكون مع السلطان، حمل للفظ على معنى لا يرضى به أكثر النّافين، لدلالته على اعوجاج السّليقة أو على عدم التّخية؛ كيف و كفاية الخمسة أو السّبعة ليست محلّ كلام لأحد، و كذا وجوب الجمعة مع التّائب و ان لم يكن اميراً.

فهذه الرّواية دالة على وجوب الجمعة عينا و أنّ الإضافة مخصوصة بالظهر الذي يكون

(۱) الكافي، ج ۳، ص ۲۷۱؛ من لا- يحضره الفقيه، ج ۱، ص ۱۹۵؛ علل الشرائع، ج ۱، ص ۲۶۴ و الرواية في الفقيه هكذا: و قال حافظوا على الصلوات و الصلاة الوسطى و هي صلاة الظهر و هي أوّل صلاة صلّاها رسول الله ص و هي وسط صلاتين بالنهار صلاة الغداة و صلاة العصر و قال في بعض القراءة حافظوا على الصلوات و الصلاة الوسطى و صلاة العصر و قوموا لله قانتين في صلاة الوسطى و قيل أنزلت هذه الآية يوم الجمعة و رسول الله ص في سفر فقنت فيها و تركها على حالها في السفر و الحضر و أضاف للمقيم ركعتين و إنّما وضعت الركعتان اللتان أضافهما النبي ص يوم الجمعة للمقيم لمكان الخطبتين مع الإمام فمن صلى يوم الجمعة

فی غیر جماعه فلیصلها أربعا كصلاة الظهر فی سائر الأيام.

دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۵۳۶

مع غیر إمام الجماعة؛ فظهر تأیید هذه الرواية للاحتمال الأول و أيضا فی رواية زرارة الأولى، فزاد رسول الله صَلَّى الله عليه و آله فی صلاة المقيم غير المسافر ركعتين فی الظهر، و من ينكر هذا حتى يحتاج إلى البيان؟ و فی روايته الثانية أيضا فزاد رسول الله صَلَّى الله عليه و آله سبعا، و هذا أيضا ليس محلّ الكلام و ليس عدم التقييد دليلا- على العموم، و ظاهر أنّ حمل الروايات على تحقق هذه الروايات فی الجملة «۱» أو فی غير الجمعة أظهر من حملها على تحققها فی كلّ الأيام فی كلّ صلاة غير الصبح حتى يحتاج لتخصيص صلاة السلطان و النّواب.

و فی رواية فضيل فأضاف رسول الله صَلَّى الله عليه و آله على الركعتين ركعتين و إلى المغرب ركعة محمول على أنه أضاف فی موضع أضاف ركعتين غير المغرب لا أنه أضاف فی كلّ صلاة ركعتين غير المغرب. و على تقدير احتمال اللفظ هذا المعنى ظاهر أنّ ما ذكرته أظهر و لا يحتاج بناء على ما ذكرته إلى إخراج صلاة الصّبح و صلاة السلطان و النائب عن العموم و حينئذ لا يدلّ الحصر الذي أفاد عليه السلام بقوله لا يجوز تركهّن إلّا فی سفر على مطلوب التّأني لصحة الحصر فی موضع زيدت فيه ركعتان أو ركعة. و كذلك معنى قوله عليه السلام فصارت الفريضة سبع عشر ركعة كونها كذلك فی بعض المواضع أو فی غير الجمعة أو أقصى زيادة تحققت سبع عشر ركعة فلا يحتاج حينئذ إلى إخراج صلاة السلطان و النّواب عن الحكم.

و يرد على نافي الوجوب فقط اعتراض آخر و هو دلالة الروايات حينئذ على الحرمة فلم لم يحكم بها؟

فإن حمل قوله عليه السلام «لا يجوز تركهّن إلّا فی سفر» على أنه لا يجوز تركهّن حتما إلّا فی سفر حتى لا ينافي جواز ترك بعضها و هو الركعتان فی الحضر عند عدم تحقق شرط الوجوب و تحقق شرط الاستحباب، ففيه أنّ هذا التقييد فی غاية البعد، خصوصا بعد قوله «فصارت عدیل الفريضة» محلّ الرواية هو ما ذكرته و هو لا يدلّ على مطلوبهم حينئذ و بعد التأمّل فی ما ذكرته لا يحتاج إلى دفع ما ينشأ من تنمّة الرواية.

و ربما يظنّ أنه إذا اقيمت صلاة يوم الجمعة بغير جماعة لا- شك في وجوب إقامتها ظهرا فالاحتياط في أمر الدّين يقتضى ترك الجماعة حتى لا يتوهم الاختلاف و الأحاديث أيضا شاهدة على ذلك.

منها صحيحة زرارة المنقولة عن المشايخ الثلاثة رحمه الله حيث قال عليه السلام: إنّما وضعت الرّكعتان اللتان أضافهما النبي صَلَّى الله عليه و آله يوم الجمعة للمقيم، لمكان الخطبتين مع الإمام، فمن صَلَّى بقوم الجمعة في غير جماعة فليصلها أربعا كصلاة الظهر في سائر الأيام؛ «۲» حيث حكم عليه السلام إقامة أربع

(۱) كذا في الأصل.

(۲) الكافي، ج ۳، ص ۲۷۱؛ من لا يحضره الفقيه، ج ۱، ص ۱۹۵؛ علل الشرائع، ج ۱، ص ۲۶۴

دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۵۳۷

ركعات إذا صَلَّى بغير جماعة؛ فظهر تعيّن أربع ركعات إذا صَلَّى بغير جماعة؛ فلا يصلى طالب النّجاة هذه الصلاة جماعة حتى يكون المقام مقام إشكال ما و إن كان ضعيفا.

و فيه نظر لأنّ بعضهم إذا رأوا لفظ الإمام استنبطوا منه إرادة المعصوم و لا يراعون أنّ ذكر الإمام في صلاة تعتبر فيها الجماعة ظاهر في إمام الجماعة، و كون عدم الحاجة إلى التكلّف في دخول صلاة النائب مرجحا بل و لا يراعون قرينة لفظه صارفة عن إرادة المعصوم كما ظهر لك في شرح رواية سماعه التي نقلها المشايخ الثلاثة- طاب ثراهم- باختلاف ما؛ فالمراد بالإمام هاهنا أيضا إمّا المعصوم كما هو عندهم أو إمام الجماعة كما هو مقتضى قرينة لفظية، فعلى الأول لا يمكن حمل فمن صَلَّى يوم الجمعة الخ على كون المصلّي

مختاراً فی اختیار الانفراد و إذا اختاره يجب إقامة الأربع للاتفاق على وجوب الجمعة إذا كان بينه وبين محل إقامة الجمعة السلطان أو نائبه أقل من فرسخين، و إن كان المراد إمام الجماعة كما هو مقتضى المقابلة، فالكلام يدل على انقسام صلاة يوم الجمعة إلى قسمين: الصلاة مع إمام الجماعة و الصلاة منفرداً و ليس قسم ثالث هاهنا، و كونها في الأول ركعتين و في الثاني أربع ركعات و كل من يقول بهذا الانقسام يقول بوجوبها العيني.

و إن قيل بتعين الأربع عند خروج وقتها، فليس مقتضى هذه الرواية و لا مقتضى الاحتياط. و في ذكر المنفرد في مقابل الإمام المذی يخطب، دلالة على عدم اعتبار الاجتهاد في إمام الجمعة، و كون الاقتدار على الخطبة شايعاً ظاهراً في أئمة الجماعة، ألا- يرى إلى قوله لمكان الخطبتين مع الإمام الدال على تحققهما مع إمام الجماعة، فلو لم يكن الاقتدار عليهما شائعاً بينهم لم يحسن هذا الاطلاق إن قلنا بصحته.

فظهر أن مقتضى هذه الرواية الصحيحة المعتمدة هو الوجوب العيني كما ذكرته آنفاً، و ظن دلالتها على جواز الانفراد مطلقاً ناش من قلة التدبير. و بعد خروج الوقت لا يحتاج إلى الانفراد إن لم يكن تأخير العادل تهاوناً منه.

و ربما يقال: إن السلطان العادل أو إذنه شرط في وجوب الجمعة عند ظهور السلطان العادل بالاتفاق، فالاستصحاب يدل على استمرار الاشتراط؛ و منع الإجماع هاهنا على ما يظهر من كلام بعض المتأخرين إما لقلة التنوع أو كثرة الحرص على وجوب الجمعة.

و فيه نظر لأننا إن سلمنا اشتراط أحدهما إنما نسلم عند ظهور السلطان لا- مطلقاً و الإجماع إن يحقق إنما هو عند ظهوره لا مطلقاً، فالاستصحاب إنما يقتضي الاشتراط بأحدهما عند ظهوره عليه السلام و هم يقولون لمثل ذلك عند تمسك القائلين بالوجوب في الغيبة باستصحاب الوجوب الثابت في الظهور، لأنهم يقولون الوجوب الثابت في زمانه صلى الله عليه و آله إنما هو الوجوب مع أحدهما و لم يرتفع و إنما المرتفع هو تحقق أحدهما لا الوجوب على تقدير التحقق، و مع ذلك نقول حجية الإجماع عند أهل الحق إنما هي بسبب العلم بدخول المعصوم، و ظن

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۵۳۸

الإجماع المذی ادعاه بعضهم ناش من الاستنباط عن الاستمرار المذی عرفت عدم دلالة على أصل الاشتراط، فكيف على الإجماع؛ و البعض الآخر يمكن أن يكون دعواه ناشية من دعوى البعض الأول غفلة منهم عن كون دعوى البعض الأول ناشية من اجتهاد ضعيف؛ و قد عرفت قوة هذا الكلام عند نقلنا كلام الفقهاء طاب ثراهم.

فظهر أن سبب منع الإجماع يمكن أن يكون ناشياً من اطلاع كلام من ادعا و تأمل المأخذ على وجه يليق؛ و يعرف النافون إن رجعوا إلى أنفسهم بعد التخليه أن كثيراً من القائلين بالوجوب الذين منعوا الإجماع لم يكن الداعي لهم على هذا القول غير إظهار الحق و إن لم أحكم بكون الكل كذلك؛ و بالجملة الدواعي مسلطة على كثير من المشبته و النافين لكن بالأمارات تظهر عدم تسلطها على كل الفريقين، و إن دواعي عدم الوجوب أظهر و أكثر من دواعي الوجوب كما يظهر بالتأمل فيما ذكرته في أول الرسالة بل لا تحتاج إليه لظهور اختصاص احتمال دواعي الوجوب بقليل من الفاعلين و المنتسبين إليهم بوجه و عموم دواعي الترك بالنسبة إلى جميع التاركين.

استدل الفاضل التوني على عدم الوجوب العيني بما حاصله:

إنه لو كان وجوبها عينا غير مشروطة بالإمام عليه السلام و نائبه، لتواتر، لتوفر الدواعي على نقله، و لا يثبت أمثاله بأخبار الآحاد، لعدم حصول الظن بها و هو شرط في جواز العمل بأخبار الآحاد؛ و وجه عدم التواتر اشتراك كثير منها في الحسين بن سعيد و بعضها في زرارة؛ و أيضا لم يردّها إلا المشايخ الثلاثة، و ظاهر أن عددهم لا يكفي في التواتر.

و فيه نظر، أما أولاً فبالنقض بأنه لو كان وجوبها مشروطاً بأحدهما لتواتر، لتوفر الدواعي على نقله، فعدم النقل يدل على عدمه. و أما ثانياً فلائذ عدم حصول الظن إنما هو بتوهم تحقق الإجماع على عدم إيهام عبارات يظن بها تحقق الإجماع المذی يظهر منه دخول

المعصوم فيه، و قد ظهر عند نقلها عدم دلالتها على الإجماع الذي يصح الاعتماد عليه لظهور كونه اجتهادا من بعض الناقلين، و احتمال اعتماد الآخرين على نقل الأولين. و أما ثالثا فلائنه لو سلمنا عدم ظهور كون الإجماع اجتهادا و لا ظهور احتمال كونه اعتمادا على ما لا يصح الاعتماد عليه، فيختل بوجود المخالف. ألا ترى أنهم يبحثون على مدعى الإجماع بوجود مخالف واحد في غير الجمعة. و هاهنا لم يظهر الشهرة بين القدماء فكيف الإجماع؛ و بأي وجه يمكن الجراء على الحكم بتحقيقه مع عبارة المفيد في الكتابين و ما نقل عن أبي الصلاح و أبي الفتح و ظهور عبارة الشيخ في بعض التصانيف في الوجوب، و إن كانت في بعض دالّة على عدمه؛ و احتمال عبارة العلامة في الشيخ و الشهيد في غير واحد من تصانيفه الوجوب؛ و ظهور عبارة الصدوق في بعض التصانيف و عبارة ثقة الإسلام فيه.

و أما رابعا فلائنه ظهر من كلامه أنه يجب في متوفر الدواعي التواتر و لا يحصل التواتر

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۵۳۹

بنقل المشايخ الثلاثة فأقول: متوفر الدواعي غير منحصر في وجوب الجمعة بدون اشتراط بأحدهما بل المسائل الفرعية التي يتوفر الدواعي على نقلها كثيرة جدا، فكم من مسألة من المسائل المذكورة يثبت بالتواتر بنقل غيرهم أو بنقلهم مع غيرهم. فإن قلت: عدم حصول التواتر بنقل الثلاثة ظاهر، فكيف جوز بعض العلماء كون الروايات الدالّة على وجوب الجمعة أو غيره متواترة مع كون الروايات الواصلة إلى المجوز من المشايخ الثلاثة.

قلت: مقصودهم بالتواتر تواتر الأخبار المنقولة في كتب المشايخ، و إن كانوا ثلاثة و لم يكونوا بعدد التواتر، لكن كل أمر نقل الدالّ عليه في كتبهم متواتر حصل اليقين لأنهم لو كانوا يتقلون ما لا أصل له لظهر على معاصريهم و من هم بعدهم، فينقلون مساهلتهم في الثقل و يضعفونهم كما هو طريقة علماء الشيعة و عدم نقل المساهلة أصلا و نقل جلالتهم قاطع بأن الحكم الذي تواتر الروايات الدالّة عليه في كتب الثلاثة يقينى بل إن قال أحد بأنه إن كان الروايات الدالّة على أمر في كتاب أحد المشايخ الثلاثة متواترة يحصل القطع به، فلم يقل بعيدا؛ و ليس غرضي من هذا الكلام تصحيح كون الروايات الدالّة على الوجوب متواترة، بل غرضي بيان مقصود من يقول بتواترها و بتواتر أخبار لم يظهر نقلها من غير المشايخ الثلاثة - طاب ثراهم -.

و ربما يستدلّ على عدم وجوبها عينا بغير الإمام عليه السلام أو إذنه بيانه: لو كانت واجبة عينيّة بغيرهما، لوجب الاجتماع على عادل واحد من فرسخ في بعض الصور و من أربعة فراسخ و مثلها في بعضها و التالي باطل لوجهين:

أحدهما أنّ العدالة إنّما تظهر بحسن الظاهر و إن كان الباطن مخالفا له، فربما كان المحكوم بالعدالة مرائيا جلب الناس إليه بالحيلة و الزياء و رسخ محبته في قلوب المأمومين باعتبار تكرار المواعظ و تكرّر إظهار كونه تاركا للأغراض الدنيويّة قولا و فعلا بحيث تطمئنّ السّامعون بأنّه كذلك و بعد ما اطمأنّ إمام الجماعة باغترارهم و رسوخ محبته في قلوبهم مأمور لا أساس لها أظهر ما في قلبه من الدواعي الباطلة على وجه فهم التّابعون له كون ما قال محض طلب مرضات الله تعالى و أنّه لا يدعوه إلى تحمّل مشقّة ما أراهه إلّا طلب الآخرة و خلاص نفسه و الجماعة عن المخاوف الاخرويّة، و ظاهر أنّ أكثر المأمومين لا تميز لهم حتّى يظهر لهم الأغراض الباطلة؛ فربما يرتّب على الجمعة المذكورة مفساد لا يمكن تداركها؛ و ظاهر أنّ الشارع لا يطلب من المكلفين أمرا يكون في غرضه المفساد العظيم.

و لا ينتقض بالاجتماع الذي يتحقّق في عرفه و منى و طريق مكة، لأنّ تعيين الأمير الذي يجتمع عنده الناس و يتبعون أمره إنّما هو من السلطان فيتبعه من يتبعه لأمر السلطان فلا يمكن اجراء دواعيه الباطلة إن كانت في قلبه، لأنّ تبعيته إنّما هي لتعيين السلطان لا لظنّ كون

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۵۴۰

تبعيته منجيه عن النيران؛ فإن ظهر منه ما ينافي مصلحة السلطان فربما انجزّ إلى قتله و لذلك لا يترتب عليه المفسدة بخلاف إمام الجمعة، لأنّ تبعيته الناس إيّاه إنّما يكون لطمع النجاة الاخرويّة بها فلذلك ربما يترتب عليها ما لا يترتب على تبعيته الأمير.

و ثانيهما أنّ الاجتماع في الجمعة حينئذ ليس مثل الاجتماع الجماعة لأنّ أحد المجتمعين في الجماعة يصلّي خلف أحد و الآخر خلف

آخر و الآخر یصلی منفردا و لا یلزم أن يتحقق الاجتماع خلف واحد بخلاف الجمعة، لوجوب الاجتماع فيها على واحد، فرما قال: يتعين جمع أحد لإمامة و جمع آخر يتعين الآخر لها أو قال أحد الإمامين بتعيينه الإمامة في بلد بما يجعله دليلا عليه، و الآخر بتعيينه لها بما يتمسك به، و يكون الاختلاف ماثرا للفتنة بين الطائفتين أو بين الإمامين أو بين الكل، فوجوبها عينا في عرضة أمثال تلك المفساد؛ و الامور التي في عرضة أمثال تلك المفساد لا يجوز التكليف بها على قانون أهل العدل، فإن دلّ الدليل النقلی على وجوبها يلزم التأويل إن قبله و لا يجب الطرح على ما هو قانون المعارضة بين العقل و النقل.

أقول: منشأ هذا القول ما قال المحقق - طاب ثراه - في المعبر لإثبات اعتبار العدالة في إمام الجمعة و الجاء شدة الحرص على الحرمة بعض من أدركت زمانه إلى أن تمسك على الحرمة؛ و الفاضل التوني لما تفتن عدم اعتباره بالحرمة، تمسك به على عدم الوجوب العيني، و أنا قويت هذا الدليل بما يمكن توهم القوة فيه حتى يظهر ببطلانه بطلان هذا التوهم بكل تقرير.

و أقول: لم يجر المحقق هذا الدليل في عدم الوجوب العيني، و لو كان جاريا عنده فيه لأجرأه، و لو أجرأه و كان صحيحا لتبعه فيه العلماء - طاب ثراه - كما يعلم المتتبع لكلامهما و كذا من بعده من القائلين بعدم وجوبها، فلم يتأمل المتمسك به في هذه الأزمان في سبب عدم ذكر القائلين بعدم الوجوب هذا الدليل الذي هو دليل عقلي عنده حتى ينكشف عليه الحال.

و وجه ضعف الوجه الأول أن وجوب الجمعة عينا لا يستلزم الإجماع المذكور لشيوع التهاون في الواجبات التي اشتملت على مشقة. أ لا ترى اتفاق وجوب الحج على المستطيع مع اتفاق عدم جواز تأخيره عن سنة الإمكان و ورود الرواية المعتبرة في شأن من يؤخر إن شئت متّ يهوديا و إن شئت متّ نصرانيا؛ «۱» و غاية شيوع التأخير مع الإمكان بحيث لم ار لائما يلوم أحدا بتأخيره الحج عن سنة الاستطاعة.

فإن قلت: وجوب الجمعة و إن لم يستلزم الاجتماع كما ذكرته لكن يستلزم وجوب

(۱) الكافي، ج ۴، ص ۲۶۸، ۲۶۹؛ التهذيب، ج ۵، ص ۱۷

دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۵۴۱

الاجتماع و لا يصحّ وجوب أمر يترتب على تحقّقه المفسدة.

قلت: تحقق الاجتماع المذكور يدلّ على غاية اتفاق الناس في الديانة و الصّلاح، و إذا كان عامة الناس متفقين في الديانة، يكون الغالب في إمامهم الصّلاح الواقعي، و الاجتماع معه لا يورث الفتنة و الفساد. و على تقدير تحقق إمام مرائي بينهم، يمكن اطلاع جمع على أمره و انزاله عن الإمامة. و خفاء الرياء على كلّ الناس بعيد لو لم نقل بامتناعه؛ و هذا عند عدم اظهار ما في نفسه من الدواعي الفاسدة، و بعد اظهارها لا يترتب عليه التبعيّة مرّة بل بالتدرّج؛ و اظهار أمثال تلك الامور مورث للاهتمام، و إن أظهر قولاً و فعلاً أنه لا يدعوه إليه إلّا طلب النّجاة، فإذا اتّهم بالدواعي يطلع عليها جماعة لهم مدرّك و بأطلاعهم يطلع الأواسط و الأواني و يختلّ به ما أراد من المفساد بل ينزل عن الإمامة و الأمانة و عن اعتبار قوله في أدنى مراتب الشهادة كما أنّ دواعي الأمير الباطلة المخالفة لأمر السلطان، تجعله في عرضة الآفات فلا يجترأ على الإظهار؛ فإن اجترأ انزل من مرتبته عند أهل الشداد و العرفان.

و أما عن الثاني فقد عرفت دلالة الاجتماع المذكور على غاية ديانة الناس؛ و إذا كان الناس متفقين في الاجتماع طلبا لمرضات الله تعالى، يراعون الراجح للإمامة و يتأملون في تميزه؛ فإن اتفق أصحاب التميز على واحد فهو المطلوب و إن اختلفوا في تعيينه فيناظرون في الأدلّة و يعملون بما تقتضيه، إن ظهر لهم، و الّا فيرجعون إلى القرعة أو غيرها ممّا يرتفع به اختلافهم الناشئ من كمال الديانة لا من الدواعي الباطلة؛ فالمشكل إنّما هو اتفاق الناس في إرادة امتثال أمر الشارع في أمثال تلك الامور، و أمّا دفع الاختلاف الناشئ من اختلاف الآراء الذي لم ينشأ من الأهواء من المؤمنين المتفقين في إرادة تبعيّة الحق فلا إشكال فيه. و بطلان التمسك بهذه الشبهة في إثبات الحرمة أو نفى الوجوب العيني أظهر من أن يخفى على المتأمل خصوصا بعد التأمل في ما ذكرته.

اعلم أنه قد يظهر من كلام الفاضل التوني و صاحب الرسالة الفارسيّة إمكان التقيّة في الأخبار الدّالة على الوجوب لموافقته لطريقة العامة التي هي القول بوجوبها عينا؛ و يمكن تأييد هذا الاحتمال بشيوع تركها و دعوى الإجماع على عدم وجوبها. و فيه نظر، لأنّ الدّاعي على حمل الزوايات المعترّبة على التقيّة إنّما يكون دليلا معتبرا معارضا لها، و قد عرفت عدم صلاحية أخبار ظنّوا دلالتها على عدم الوجوب للمعارضه؛ و كذلك الإجماع الذي ادّعوه. و أما شيوع الترك بين القائلين بعدم وجوبها، فلا تأييد فيه كما لا يخفى. و أمّا من قال بوجوبها «١» فإن ثبت تركه فإنما يكون لمانع، فإن لم يظهر لنا خصوص المانع لا يصحّ الحكم

(١) المراد بالقول بالوجوب هو دلالة كلامه على وجوبها، فلا ينافي ما يذكره من قوله و جعل عدم الفعل الى قوله للقول بالوجوب. منه مد ظله.

دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ٥٤٢

بعدم المانع و جعل عدم الفعل الذي يتطرّق في سببه الاحتمالات معارضا للقول بالوجوب.

و القول باقتدار المفيد رحمه الله لكونه في غاية الجلالة، و كذا محمد بن علي بن بابويه رحمه الله و كون الدّيالمة الذين كانوا في ذلك الزمان في غاية القوّة، و كون ابن بابويه في غاية الاعتبار عندهم و الخلفاء في غاية الضّعف، فأى مانع يمنعهما إقامة الجمعة ضعيف، لأنّ اقتدار المفيد على إقامة الجمعة ممنوع، كيف و هو كان في البغداد، و كان الخليفة أيضا فيه؛ و الخلفاء و إن كانوا ضعافا بمعنى أنّ سلاطين الدّيالمة يعزلون بعض الخلفاء، و لكن يقيمون الآخر مقامه، و يعظّمون الخليفة ما لم ينزل غاية التعظيم؛ و هذا التعظيم سواء كان باعتبار اعتقادهم و جوبه ما لم ينزل و إن بعد عن طريقه الشيعه مطلقا، أو باعتبار بعض المصالح الذي يوجب التعظيم عندهم، لا- يمكن أحدا إنكار فعل اعتقد الخلفاء اختصاصه بهم و بنوابهم؛ و كذا اقتدار ابن بابويه على الجمعة ممنوع، و للموانع شعب كثيرة لا تحتاج إلى التفصيل. و بالجملة معارضة الفعل الذي له محامل للقول، خارجه عن القانون.

و أيضا حمل الأخبار على التقيّة في موضع يتحقّق المانع عن العمل بظاهرها، إنّما تصحّ لو كانت موافقه لطريقتهم، و هاهنا ليست كذلك، لاشتمال بعضها على اعتبار الشيعه و بعضها على الخمسه، و لم ينقل من طريقة العامة أحدهما؛ و كيف يحمل على التقيّة قوله عليه السّلام: و إذا اجتمع سبعة و لم يخافوا أمّهم بعضهم و خطبهم؛ و الدليل على ما نقلناه أنّه قال العلّامة رحمه الله في المنتهى: العدد شرط في انعقاد الجمعة، و هو مذهب علماء الاسلام و نقل عن كثر من علماءنا الاكتفاء بالخمسه؛ و نقل عن الشيخ و ابن بابويه و ابن حمزه أنّ أقلّ العدد الذي تجب عليهم سبعة، و أنّه يستحبّ الخمسه، ثم قال: قال الشافعي و مالك و أحمد في إحدى الزوايتين عنه أنّ الشرط حضور أربعين، و هو قول عمر بن عبد العزيز و عبد الله بن عتبة و اسحاق؛ و الرواية الاخرى عن أحمد خمسون؛ و قال ربيعة: تنعقد باثني عشر لا بأقلّ؛ و قال الثوري و أبو حنيفة و محمد: تنعقد بأربعة: الإمام أحدهم؛ و قال الليث و ابن سعيد و الأوزاعي و أبو يوسف: تنعقد بثلاثة: الإمام أحدهم؛ و قال الحسن بن صالح بن حيّ: تنعقد باثنين. «١» و قال رحمه الله في التذكرة ما يوافق قول المنتهى، إلّا أنّه نسب القول باعتبار السّبعة إلى الشيخ و لم يذكر ابن بابويه و ابن حمزه، و نسب القول باعتبار الثلاثة إلى الأوزاعي و أبي يوسف و لم يذكر الليث و ابن سعيد. «٢»

فإن قلت: ربما كان مذهب بعض العامة اعتبار الخمسه، و مذهب بعض آخر السّبعة، و لم ينقل العلّامة رحمه الله كون أحدهما مذهبا للعامة، إمّا لعدم اطلاعه عليه أو لاكتفائه بنقل المذاهب

(١) منتهى المطلب (چاپ سنگی)، ج ١، ص ٣١٧

(٢) تذكرة الفقهاء، ج ٤، ص ٣٦

دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۵۴۳

المشهوره بينهم، و يحتمل أيضا أن يكون التقيّة مقتضية للقول الدّال على وجوبها، و أمّا بيان العدد الذي يعتبر في الجمعة عندهم، فلا يكون في التّقيّة حاجة إليه لتشتت الأقوال فيه و توسعة الاجتهاد عندهم فيه، بحيث إذا سمعوا اللفظ الدّال على الوجوب بدون اشتراط الإمام عليه السّلام أو نائبه رضوا به، و حملوا الاختلاف الذي يظهر من بعض التّقيّدات على اختلاف الاجتهاد الشائع بينهم خصوصا في تلك الأزمان، و أمّا اجتهاد عدم الوجوب فلم يكن صحيحا عندهم.

قلت: كون أحد العددين مذهبا للعامّة و عدم ظهوره للعلامة رحمه الله أو ظهوره و ترك النسبة إليهم لعدم الاشتهار بينهم بعيد؛ و القول باحتمال انحصار الاحتياج إلى التّقيّة في إظهار وجوبها و إن اشتمل الأمر الوارد بعنوان التّقيّة على أمر لم يقل به أحد من العامّة في غاية البعد؛ و لا- يصحّ القول به إلّا أن يدلّ الدليل القاطع أو ما هو قريب منه على عدم جواز العمل بظاهر الدليل؛ و قد عرفت ضعف ما يظنّ دلالة على عدم الوجوب.

و بالجملة ظهور ضعف الدليل على عدم وجوبها و قوة الدليل على الوجوب كاف للقول بوجوبها، و الباعث على الحمل على التّقيّة إنّما هو الضّرورة؛ و بعد ظهور ضعف المعارض لدليل الوجوب لا وجه لحمل الروايات الدّالة على الوجوب على التّقيّة، خصوصا بعد ظهور الأمارات على عدمها في متعدد من الرّوايات، مثل اشتمال بعضها على الخمسة و بعضها على السبعة و بعضها على عدالة الإمام الظاهر في إمام الجماعة كما أوضحته و بعضها على الأمر بإقامتها عند عدم الخوف.

خاتمة في فوائد:

الفائدة الاولى إن الشّيخ زين الملة و الدّين - طاب ثراه - في بعض تصانيفه ادّعى الإجماع على عدم الوجوب العيني لحسن الظنّ بمن ادّعاه،

اشاره

و لعله لم يتأمّل المأخذ حقّ التأمّل حتّى ينجلي عليه الأمر؛ و في شرح اللمعة الذي ألفه بعد المسالك كما يظهر من بعض الحوالات و كذلك من التاريخ الذي نقله بعد، و من قول علي بن محمد بن الحسن بن زين الملة رحمه الله يظهر منه عدم الاطمينان بالإجماع حيث نسب دعواه إلى الغير، و قال: و لو لا- دعواهم الإجماع على عدم الوجوب العيني، لكان القول به في غاية القوّة، فلا أقلّ من التّخيري مع رجحان الجمعة، «۱» و يظهر من هذه العبارة نوع توقف. ثمّ لما بالغ في التأمّل كما صرّح به في الرّسالة، كتب رساله

(۱) شرح اللمعة الدمشقيّة، (جامعه النجف) ج ۱، ص ۳۰۱

دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۵۴۴

في تحقيق أمر الجمعة، و قال فيها: ثمّ إنّ الأصحاب اتّفقوا على وجوبها عينا مع حضور الإمام أو نائبه الخاصّ، و إنّما اختلفوا فيه في حال الغيبة و عدم وجود المأذون له فيها على الخصوص، فذهب الأكثر- حتّى كاد أن يكون إجماعا، أو هو إجماع على قاعدتهم المشهوره من أنّ المخالف إذا كان معلوم النسب لا يقدر فيه- إلى وجوبها أيضا مع اجتماع باقي الشرائط غير إذن الإمام، و هم بين مطلق للوجوب كما ذكرناه و بين مصرّح بعدم اعتبار شرط الإمام أو من نصبه حينئذ. و ربما ذهب بعضهم إلى اشتراطها حينئذ بحضور الفقيه الذي هو نائب الإمام على العموم، و إلّا لم تصحّ. و ذهب قوم إلى عدم شرعيّتها أصلا حال الغيبة مطلقا. «۱»

و الذي نعتمده من هذه الأقوال و نختاره و ندين الله تعالى به هو المذهب الأوّل. الكلام على القول الأوّل و لنا عليه وجوه من الأدلّة و ذكر آيتي سورة الجمعة و المنافقين، و الأخبار من النّبي صلّى الله عليه و آله و الائمه عليهم السّلام و أشار إلى التّأكيدات التي ظهرت من بعضها؛ ثمّ قال:

فكيف يسع المسلم الذي يخاف الله تعالى إذا سمع مواقع أمر الله و رسوله و أئمته عليهم السّلام بهذه الفريضة، و إيجابها على كلّ مسلم أن يقصّر في أمرها، و يهملها إلى غيرها، و يتعلّل بخلاف بعض العلماء فيها؟ و أمر الله تعالى و رسوله و خاصّيته عليهم السّلام أحقّ، و مراعاته أولى، فليحذر الذين يُخالِفون عن أمره أن تُصَيَّبَهُمْ فِتْنَةٌ أَوْ يُصَيَّبَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ. «٢» و لعمرى لقد أصابهم الأمر الأوّل، فليرتقبوا الثاني إن لم يعف الله تعالى و يسامح. نسأل الله تعالى العفو و الرحمة. و قد تحصّل من هذين الدليلين أنّ من كان مؤمناً فقد دخل تحت نداء الله تعالى و أمره في الآية الكريمة بهذه الفريضة العظيمة و نهيه عن الالتهاة عنها. و من كان مسلماً فقد دخل تحت قول النبي صلّى الله عليه و آله و قول الأئمة عليهم السّلام: إنّها واجبة على كلّ مسلم. و من كان عاقلاً فقد دخل تحت تهديد قوله تعالى: وَ مَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ - يعنى الالتهاة عنها - فَأُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ «٣». و قولهم عليهم السّلام: من تركها - على ذلك الوجه - طبع الله على قلبه؛ لأنّ «من» موضوعة لمن يعقل إن لم تكن أعظم. فاختر لنفسك واحده من هذه الثلاث، و انتسب إلى اسم من هذه الأسماء، أعنى الإيمان أو الإسلام أو العقل، و ادخل تحت مقتضاه، أو التزم قسماً رابعاً إن شئت. نعوذ بالله من قبح الزلّة و سنّة الغفلة. «٤»

و قال صاحب المدارك - طاب ثراه - في ذيل قول المحقق رحمه الله: الفصل الأوّل في صلاة الجمعة بعد نقل الآية و الروايات الدالة على الوجوب: فهذه الأخبار الصّحيحة الطّرق، الواضحة الدّلالة على وجوب الجمعة على كلّ مسلم عدا ما استثنى، يقتضى الوجوب العيني،

(١) سيأتى هذه الاقوال مشروحا تخريجها.

(٢) النور (٢٤): ٦٣.

(٣) المنافقون (٦٣): ٩.

(٤) راجع رسالة صلاة الجمعة للشهيد في نفس هذه المجموعة.

دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ٥٤٥

إذ لا إشعار فيها بالتّخيير بينها و بين فرد آخر خصوصاً قوله عليه السّلام من ترك الجمعة ثلاث جمع متواليه طبع الله على قلبه. «١» فإنّه لو جاز تركها إلى بدل لم يحسن هذا الإطلاق؛ و ليس فيها دلالة على اعتبار حضور الإمام عليه السّلام أو نائبه بوجه بل الظاهر من قوله عليه السّلام «إن كان لهم من يخطب جمّعوا» و قوله عليه السّلام «إذا اجتمع سبعة و لم يخافوا أمّهم بعضهم و خطبهم» خلافه كما سيجيء تحقيقه إن شاء الله تعالى. قال جدّي - قدس سرّه - في رسالته الشريفة التي وضعها في هذه المسألة بعد أن أورد نحو ما أوردناه من الأخبار و نعم ما قال: فكيف يسع المسلم الذي يخاف الله تعالى إذا سمع قوله العفو و الرّحمة؛ «٢» و قال في ذيل قول المحقق رحمه الله «ثمّ الجمعة لا تجب إلّا بشروط الأوّل السّليطان العادل أو من نصبه بعد بيان متمسكهم و الجواب عنه: و هنا أمران ينبغي التنبيه عليهما: الأوّل، الظاهر أنّ هذه المسألة ليست إجماعية، فإنّ كلام أكثر المتقدّمين خال عن ذكر هذا الشرط، و نقل كلام المفيد رحمه الله في الإشراف و كلام أبي الصّلاح و أبي الفتح الكراچكي في كتاب المسمّى بتهذيب المسترشدين، و قال بعد نقله: و هم كالسابق في الدّلالة على الوجوب العيني و عدم التوقّف على الإمام أو نائبه، فعلم من ذلك أنّ هذه المسألة ليست إجماعية، و أنّ دعوى الإجماع فيها غير جيّد كما اتّفق لهم في كثير من المسائل. «٣» و نقل - طاب ثراه - عبارة جيّدة التي نقلها في المدارك في حاشية الاستبصار أيضاً.

و قال الشّيخ حسين بن عبد الصّمد رحمه الله: و ممّا يتحقّق فعله في زماننا صلاة الجمعة إلى آخر كلام يشتمل على مبالغه تامّة في وجوبها و عدم جواز الجرأة في تركها. «٤»

و قال العالم المتألّه مولانا عبد الله التستري «٥» رحمه الله في شرح الالفية بعد نقل أقوال الفقهاء في صلاة الجمعة: الذي يقتضيه النّظر

وجوبها عینا مضیقاً فی زمان الغیبه من غیر اشتراط الوجود النائب الخاص فی زمان الحضور مع العذر و عدمه، و الدلیل علی ذلك ظاهر الآیه، و الأخبار السابقه؛ و القول بأن الوجوب المضیق حال الغیبه خلاف الإجماع غیر مسموع؛ أما أولاً فلعدم تحققه عندنا، و کم من مثل هذه الدعوى قد ظهر خلافه حتی من مدعیه؛ و أما ثانياً فلما بیننا من إشعار عبارة النهایه؛ و أما ثالثاً فلأن المذكور فی بیان تحقق الإجماع علی ما مضى من الشیخ و المحقق لا يدل علی المدعی و هو واضح؛ و كذلك اختبار الوجوب الشیخ حسن بن الشیخ زین الدین و ولده و غیرهم؛ و لا احتیاج إلى نقل عباراتهم.

(۱) تهذیب الاحکام ج ۳، ص ۲۳۸، ح ۶۳۲، باب العمل فی لیله الجمعة و یومها، ح ۱۴.

(۲) مدارک الاحکام، ج ۴، ص ۸-۹

(۳) مدارک الاحکام، ج ۴، ص ۲۴-۲۵

(۴) راجع حول آراء الشیخ حسین بالنسبه إلى صلاة الجمعة الی: العقد الطهماسبی، (المطبوع فی میراث اسلامی ایران، مجلد العاشر) ص ۲۱۲.

(۵) راجع حول المولی عبد الله التستری (المتوفی فی ۲۶ محرم الحرام من سنه ۱۰۲۱) و تألیفاته: طبقات اعلام الشیعه: القرن الحادی عشر، ص ۳۴۳-۳۴۶، منها شرحه علی ألفیه الشهد.

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۵۴۶

[صححة انتساب رساله الشهد فی الصلاة الجمعة إليه]

و قال الفاضل التونی: و قد نقل رساله فی الوجوب العینی؛ و نسب إلى الشهد الثانی زین المله و الدین؛ و الظاهر أنه مختاره فی أوایل سنه، ثم رجع عنه فی كتبه الاخری، إن كانت النسبه صحیحه؛ و فيه غایه الضعف و غایه الغفله أو إرادة التدلیس بالنسبه إلى الجماعه الذين يعتمدون علی أمانته، و لعل دیانته مانعه عن الثانی؛ فالظاهر هو غایه الغفله.

أما أولاً- فلأن كون الرساله منه رحمه الله متواتر بیننا فی الوجوب و مثبت؛ فلو فرض غفلته عن تواترها و جب علیه تفتیسه من العلماء المحققین الذین كانوا فی زمانه حتی يظهر له الواقع؛ فإذا أمكن استعلام أمر بلا مشقة فلا يجوز تركه و ذكر مثل هذه الكلمه الّتی یتهم القائل بها باللجاج و العناد.

و أما ثانياً فلأنه كان المدارك عنده و تأمل المبحث المتعلق بالجمعه، و صرح صاحب المدارك بكون العبارة الّتی نقلتها من عبارة جدّه رحمه الله لم يكن الشهرة لو قلنا بعدم التواتر مع عبارة صاحب المدارك موجبه للقطع بكونها منه رحمه الله.

و أما ثالثاً فلأن بعض أولاد زین المله و الدین كان فی هذه البلاد، فلم لم يسأل عنه بلا واسطه أو بواسطه حتى يريه الرساله بخط المصنف أو يبين بوجه آخر كونها منه رحمه الله حتى يرتفع هذا التوهم الّذي اتهمه بما لا يليق.

و أما رابعاً فلاشهرت تأخرها عن التصانيف الّتی توهم كونها مؤخره عنها بحيث لم يبق الریب بين منكرى وجوبها الذین من أرباب الفضل و التميز، فكيف خفى عليه؛ فلم لم يفتش حتى يظهر له الحق.

و أما خامساً فلأنه بعد ما جوز كونها ناشیه عن غفلته رحمه الله حين تأليفها عن دلائل عدم الوجوب و رجوعه عن مقتضى ما قال فی الرساله بعد، فلم نسب الاحتمال إلى أوائل سنه، هل هذا إلا أن يوهّم الناظرين إلى كلامه احتمال كونها من أفكاره رحمه الله فی زمان عدم نضج أفكاره، و أمثال هذه الكلمات، كلمات شعريه لا يليق بأرباب الديانات.

و أما سادساً فلأنه بعد تجويز كونها منه يجب الرجوع إلى تاريخ التأليف حتى لا يشتهبه الحال، و لم يكن هذا مشكلاً لأن طريقه الشیخ زین المله و الدین ذكر تاريخ تمام تصنيفه؛ و ذكر رحمه الله بعد كتاب الأمر بالمعروف: تم القسم الأول من كتاب شرائع الاسلام و

هو قسم العبادات، و به تمّ الجزء الأول من هذا التعليق على يد مصنّفه العبد المفتقر إلى عفو الله تعالى و رحمته و شفاعته نبیه و ائمتّه زین الدّین بن علی الشّامی العاملی - أحسن الله معاملته و شرف خاتمته - و فرغ منه يوم الأربعاء لثلاث مضت في شهر رمضان سنة إحدى و خمسين و تسعمائة من الهجرة النبویة الطّاهرة صلوات الله عليه و آله أجمعين؛ و كتب رحمه الله في آخر شرح دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۵۴۷

اللّمعة: و فرغ من تسويده مؤلّفه الفقير إلى الله تعالى و رحمته زین الدّین بن علی بن احمد الشّامی العاملی عامله الله تعالى بفضله و نعمه و عفى عن سيئاته و زلماته بجموده و كرمه على ضيق المجال و تراكم الأموال الموجبة لتشويش البال خاتمة ليلة السبت و هي الحادية و العشرون من شهر جمادى الأولى سنة سبع و خمسين و تسعمائة؛ و كتب في آخر الرسالة المذكورة: فرغ من تسويدها مؤلّفها الفقير إلى عفو الله تعالى زین الدّین علی بن احمد الشّامی العاملی غرة شهر ربيع الأول المنتظم في سلك سنة اثنتين و ستين و تسعمائة هجرية حامدا مصليا، مسلما، مستغفرا؛ و قال السّيد مصطفى التفرشي في رجاله في ترجمة الشهيد الثاني - طاب ثراه - قتل رحمه الله لأجل التّشيع في قسطنطينية في سنة ستّ و ستين و تسعمائة رضی الله عنه و أرضاه. «۱»

اعلم أنّ موضع هذه العبارات كان الفصل الأول، لكن المنقول لما كان كافيا لم أحتج إلى نقل ما نقلته هاهنا و ما لم أنقله لكن لما لاحظت عبارة الفاضل التوني أحببت أن يظهر على المعتمدين على قوله كثرة سهوه و كون الحرص على إنكار الوجوب سببا لغفلته عن الواضحات التي لم تكن محلّ الزّلة، فنقلت بعد كلام الشّيخ زین الدّین رحمه الله كلام صاحب المدارك لاشتماله على الشّهادة على كون رسالة الوجوب منه رحمه الله؛ و بعد نقل كلامهما انجزّ الكلام إلى نقل كلام بعض العلماء الكرام و توضيح الغفلة التي ظهرت لك.

الفائدة الثانية في عدم اعتبار الفقيه في صلاة الجمعة

و ظاهر قول العلامة في التّذكرة حيث قال: هل للفقهاء المؤمنین حال الغيبة و التمكن من الاجتماع و الخطبتين صلاة الجمعة، أطبق علمائنا على عدم الوجوب لانتفاء الشّروط، و هو ظهور الإذن من الإمام عليه السّلام و اختلفوا في استحباب إقامة الجمعة، فالمشهور ذلك «۲» [يعنى] اعتبار الفقيه و إلّا لم يكن لتخصيص الفقهاء بالذّكر فائدة يطمئنّ بها العقل؛ و كذا عبارته في النّهاية حيث قال: أمّا في حال الغيبة فالأقوى أنّه يجوز لفقهاء المؤمنین إقامتها؛ «۳» و كذا ظاهر عبارة المختلف حيث قال في جواب الخصم، فإنّا نقول بموجبه فإنّ الفقيه المأمون، منصوب من قبل الإمام؛ «۴» و إن كان إشعار هذه العبارة أضعف من غيرها.

و كذا ظاهر كلام الشهيد في الدّروس حيث قال: و في الغيبة يجمع الفقهاء مع الأمن، و

(۱) الصحيح في تاريخ استشهاده هو شهر رجب المرجب من سنة ۹۶۵.

(۲) تذكرة الفقهاء، ج ۴، ص ۲۷، مسألة ۳۸۹

(۳) نهاية الاحكام، ج ۲، ص ۱۴

(۴) مختلف الشيعة، ج ۲، ص ۲۵۳

دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۵۴۸

يجزى عن الظّهر. «۱» و عبارته في الذّكرى حيث ذكر في التّعليق الأول المذى ذكره لجواز الجمعة في الغيبة قوله «و لأنّ الفقهاء حال الغيبة يباشرون ما هو أعظم من ذلك» «۲» و ان أشعرت بقول بعض باعتبار الفقيه، و أمّا هو فلم يعتبره لقوله بأنّ الاعتماد على الثاني، و ليس فيه اعتبار الفقيه أصلا. و عبارته في اللّمعة تدلّ على اعتباره حيث قال: و لا تنعقد إلّا بالإمام أو نائبه، و لو فقيها؛ «۳» و ظاهر عبارة المقداد رحمه الله في كنز العرفان أيضا اعتباره حيث قال: حضور الإمام هل هو شرط في ماهيّة الجمعة و مشروعيتها أم في وجوبها،

فالسید و سَلار و ابن ادریس علی الأوّل و باقی الأصحاب علی الثانی، و هو أولى لأنّ الفقيه المأمون كما یعتقد أحكامه حال الغیبه، کذا یجوز الاقتداء به فی الجمعة. «۴»

جعفریان، رسول، دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، در یک جلد، قم - ایران، اول، ه ق دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه؛ ص: ۵۴۸

و الشیخ علی ادعی الإجماع علی الاشتراط، و الحق عدم الاشتراط، لعموم الأدله و عدم دلیل علی الاشتراط، و کلام أكثر العلماء خال عن ذکر الفقيه؛ و الإجماع الذی ادعاه الشیخ علی فی غایه الضعف، بل من الأماره الواضحه فی الدلاله علی مساهلته فی دعوی الإجماع.

فإن قلت: السیطان العادل أو نائبه شرط فی المشروعيه، فإذا انتفی النائب الخاص یعتبر العام. «۵» قلت: لا نسلم اعتبار أحدهما لا فی المشروعيه و لا فی الوجوب؛ و لو سلم اعتباره فإتما یسلم فی الحضور و التیسر لا مطلقاً. فإن قلت: روایه العیون و الخصال تدلّ علی اعتبار العلم، و کلّ من اعتبر العلم اعتبر الفقهه؛ و کذا لفظ «من یخطب» یدلّ مزیه، و کلّ من قال بها قال باعتبار الفقهه أيضاً. قلت:

العلم الذی یظهر من روایه العیون لو کان شرطاً فی وجوبها أو جوازها یلزم عدم الوجوب مع نائب لم یتّصف بهذا العلم، و لا یقول به أحد كما أو مات إلیه عند نقل الروایه؛ و أمّا المزیه الّتی یظهر من لفظ «من یخطب» لا یدلّ علی اعتبار الفقهه؛ و التمسک بالإجماع المركّب ضعیف، لعدم ثبوته فی أمثال تلك المسأله؛ و علی تقدیر الثبوت فی حجّيته کلام ذکرته فی رساله اخرى كما أو مات إلیه سابقاً.

الفائده الثالثه فی تحقیق العداله علی وجه یلیق بهذه الرساله

لا خلاف بین أصحابنا فی اعتبار العداله فی إمام الجماعة مطلقاً. قال العلامة رحمه الله فی التحریر «۶»

(۱) الدروس، ص ۱۸۶-۱۸۷

(۲) الذکری، ج ۴، ص ۱۰۴-۱۰۵

(۳) اللعنه الدمشقیه، ص ۳۲ (قم دار الفکر، ۱۴۱۱)

(۴) کنز العرفان، ج ۱، ص ۲۴۴، (تهران، المجمع العلمی للتقريب بین المذاهب الاسلامیه، تحقیق السيد محمد القاضی، تهران، ۱۴۱۹)

(۵) فی الهامش: و هو الفقيه.

(۶) فی الاصل: النهایه.

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۵۴۹

فی مبحث الجماعة: یشرط فی الإمام الإیمان و العداله و العقل و طهاره المولد، فلا یجوز إمامه الکافر و لا أهل البدع المخالف للحق، و إن کان مرضیاً فی مذهبه، و لا-المستضعف، و لا الفاسق قبل توبته، و لا ولد الزنا، و إن کان عدلاً؛ سواء فی ذلك کله الأعیاد و الجمع و باقی الفرائض؛ و لو لم یعلم فسق إمامه و لا- بدعته حتی صلّى معه بناء علی حسن الظاهر، لم یعد، و لو لم یعلم حاله و لم یظهر منه ما یمنع الإیتام به و لا ما یسوّغه لم تصحّ الصلاة. «۱»

و یدلّ قوله رحمه الله و لو لم یعلم فسق إمامه إلی قوله «لم یعد» علی اکتفاء رحمه الله فی العداله بحسن الظاهر من غیر اعتبار الملكة

و المعاشرة؛ فالمراد من قوله «لو لم يعلم حاله و لم يظهر منه ما يمنع الايتمام و لا ما يسوغه» الخ، أنه إن لم يعلم حاله أصلاً فلا يظهر ما يمنع الايتمام و هو عدم حسن الظاهر و لا ما يسوغه و هو حسنه، فلا تصح صلاته.

و في مبحث جماعة التذكرة بعد بيان اعتبار العدالة في الإمام و الاستدلال عليه قال: لو كان فسقه خفياً و هو عدل في الظاهر فالوجه أنه لا يجوز لمن علم فسقه الايتمام به، لأنه ظالم عنده، مندرج تحت قوله و «لَا تَزَكُّوا إِلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا» (۲) و لم يذكر في هذا الكتاب أيضاً اعتبار الملكة في الإمام و المعاشرة في جواز الايتمام. و مفهوم قوله «لا يجوز لمن علم فسقه الايتمام به» جواز الايتمام لمن لا يعلم الفسق؛ فظاهره في هذا الكتاب أيضاً الاكتفاء بحسن الظاهر.

و قال الشيخ رحمه الله في مبحث جماعة النهاية و لا تصل إلّا خلف من تثق بدينه و أمانته؛ فإن كان غير موثوق بدينه أو كان مخالفاً لك في مذهبك، صليت بنفسك و لم تقتد به، و لا تصل خلف الفاسق، و إن كان موافقاً لك في الاعتقاد. (۳) و في أول كلامه إجمال، و الظاهر أن منشأه رواية أبي علي بن راشد و نتكلم عليها إن شاء الله تعالى.

و قال الشهيد رحمه الله في مبحث الجماعة من كتاب الذكري بعد بيان اعتبار العدالة في الامام:

الأقرب اشتراط العلم بالعدالة بالمعاشرة الباطنة أو شهادة عدلين أو اشتهارها، و لا يكفي التعويل على حسن الظاهر، و خالف هاهنا فريقان: أحدهما من قال: كل المسلمين على العدالة إلى أن يظهر منه ما يزيلها، و هو قول سيجيء إن شاء الله تعالى، و به قال ابن الجنيد، و الثاني جواز التعويل على حسن الظاهر، و هو قول بعض الأصحاب، لعسر الاطلاع على الباطن و قد روى الشيخ بسند معتبر عن أبي جعفر عليه السلام: إذا كان الرجل لا تعرفه يؤمّ قرأ القرآن، فلا تقرأ و اعتد بصلاته؛ (۴) و يمكن أن يكون اقتداؤهم به عند من لا تعرفه. و قد روى خلف بن

(۱) تحرير الاحكام، ج ۱، ص ۳۱۸

(۲) هود، ۱۱۳؛ تذكرة الفقهاء، ج ۴، ص ۲۸۲

(۳) النهاية، ص ۱۱۲

(۴) التهذيب، ج ۳، ص ۲۷۵

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۵۵۰

حماد عن رجل عن الصادق عليه السلام: لا تصل خلف الغالي و إن كان يقول بقولك، و المجهول و المجاهر بالفسق و إن كان مقتصدا؛ (۱) و هذا يصلح حجةً للجانبين من لفظ المجهول و مفهوم المجاهر بالفسق. (۲)

و قال في مبحث جماعة الدروس: (۳) و يعلم العدالة بالشياع و بالمعاشرة الباطنة و صلاة عدلين خلفه، و لا يكفي الإسلام في معرفة العدالة خلافاً لابن الجنيد و لا التعويل على حسن الظاهر على الأقوى. (۴)

و قال الشهيد الثاني رحمه الله في شرح اللمعة: و هي ملكة نفسانية باعثة على ملازمة التقوى التي هي القيام بالواجبات و ترك المنهيات الكبيرة مطلقاً و الصغيرة مع الاستمرار عليها؛ و ملازمة المروءة التي هي محاسن العادات و اجتناب مساوئها، و ما ينفر عنه من المباحات، و يوزن بخسبة النفس و دناءة الهمة، و يعلم بالاختبار المستفاد من التكرار المطلع الخلق من التخلق و الطبع من التكلف غالباً، و بشهادة عدلين و بشياعها، و اقتداء العدلين به في الصلاة بحيث يعلم ركونهما إليه تركية. (۵)

فظهر من نقل العبارات أن في الاطلاع على العدالة الذي به يجوز الاقتداء ثلاثة أقوال:

أحدها: الحكم بكون كل مسلم عادلاً ما لم يظهر خلافه كما ذهب إليه ابن الجنيد.

و ثانيها: الاكتفاء بحسن الظاهر و هو الظاهر من عبارة العلامة رحمه الله في الكتابين.

و الثالث هو اعتبار الملكة في العدالة و المعاشرة أو شهادة العدلين أو اقتداؤهما في العلم بها؛ و هو مقتضى كلام الشهيد الثاني - طاب

ثراه- و كلام الشهيد الأول رحمه الله في الكتابين مثل الثاني في العلم بها، و لم يصرح باعتبار الملكة في العدالة؛ و لا يبعد أن يكون مراده اعتبارها فيها كما يؤمى إليه اعتبار المعاشرة أو احدى اختيها في العلم بها.

فينبغي هاهنا بيان أمرين: أحدهما اعتبار العدالة في الإمام، و الثاني بيان مقتضى الدليل القوي من الأقوال الثلاثة. و يدل على اعتبار العدالة غير الإجماع على ما ادّعاء جماعة من العلماء الكرام- طاب ثراهم- و لم يظهر الخلاف روايات روى ثقة الاسلام و الشيخ رحمه الله عن أبي علي بن راشد بسند ضعيف قال: قلت لأبي جعفر عليه السلام: إن مواليك قد اختلفوا فأصلي خلفهم «٦» جميعا؛ فقال: لا تصل إلا خلف من تثق بدينه؛ «٧» و في التهذيب بزيادة لفظ «و أمانته». «٨»

(١) التهذيب، ج ٣، ص ٣١

(٢) الذكري، ج ٤، ص ٣٩٢

(٣) في الاصل: البيان.

(٤) الدروس، ص ٢١٨

(٥) شرح اللمعة الدمشقية، ج ١، ص ٣٧٨-٣٧٩

(٦) معهم.

(٧) الكافي، ج ٣، ص ٣٧٤

(٨) التهذيب، ج ٣، ص ٢٦٦

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ٥٥١

و روى الصدوق مرسلا و الشيخ بسند ضعيف عن أبي ذر رحمه الله: إن إمامك شفيحك إلى الله عزّ و جلّ؛ فلا تجعل شفيحك سفيها و لا فاسقا. «٩» و عدم تصريحه رحمه الله بسماعه عن رسول الله صلى الله عليه و آله بلا واسطه أو بواسطه لا يضّر كما لا يخفى.

و عن أمير المؤمنين عليه السلام مرسلا أنه قال: الأغلف لا يؤمّ القوم و إن كان أقرأهم للقرآن، لأنه ضيع من السنّة أعظمها و لا تقبل له شهادة و لا يصلى عليه إلا أن يكون ترك ذلك خوفا على نفسه؛ «١٠» و رواه الشيخ رحمه الله بسند ضعيف بأدنى تفاوت لا يتغير به المعنى. «١١»

و عن الصادق عليه السلام مرسلا: ثلاثة لا يصلى خلفهم: المجهول و الغالى و إن كان يقول بقولك، و المجاهر بالفسق و إن كان مقتصدا؛ «١٢» و عن سعيد بن إسماعيل، عن أبيه، عن الرضا عليه السلام قال:

سألته عن الرجل، يقارف الذنوب؛ يصلى خلفه أم لا؟ قال: لا؛ «١٣» و رواه الشيخ رحمه الله بتفاوت ميا و هو لفظ «و هو عارف بهذا الأمر» بعد يقارف الذنوب؛ و لفظ أصلى بدل يصلى. «١٤»

و روى الشيخ عن خلف بن حمّاد، عن رجل، عن أبي عبد الله عليه السلام قال: لا- تصل خلف الغالى و إن كان يقول بقولك، و المجهول و المجاهر بالفسق و إن كان مقتصدا؛ «١٥» و ليس المراد بالمجهول مجهول العدالة و الفسق بقريته ذكر المجاهر بالفسق بعده، بل المراد به هو من لم يعرف مذهبه؛ فلا- منافاة بين لفظ المجهول و مفهوم المجاهر كما يظهر من عبارة الشهيد المنقول من الذكرى؛ و المراد من قوله مقتصدا هو المقتصد في العقيدة فيكون المعنى: لا تصل خلف المجاهر بالفسق و إن كان صحيحه العقيدة.

و عن سعد بن اسماعيل، عن أبيه، قال: قلت للرّضا عليه السلام: رجل يقارف الذنوب و هو عارف بهذا الأمر، أصلى خلفه؟ قال: لا. «١٦»

و اما بيان مقتضى الدليل فلا يظهر من غير الرواية الاولى، و الثانية زائدا على ما اعتبره ابن الجنيد؛ اما الرواية الثالثة و الخامسة و السابعة فظاهرة، و أمّا الزابعة و السادسة فلأن الظاهر أن المراد بالمجهول، هو المجهول بحسب المذهب كما أو مات إليه؛ و الظاهر أن مراد

ابن الجنید من الإسلام هو الإيمان فلا يدلّ الروايتان على خلاف مذهبه، بل مفهوم المجاهر بالفسق في

(۹) كتاب من لا يحضره الفقيه، ج ۱، ص ۳۷۸؛ التهذيب، ج ۳، ص ۳۰

(۱۰) كتاب من لا يحضره الفقيه، ج ۱، ص ۳۷۸

(۱۱) التهذيب، ج ۳، ص ۳۰

(۱۲) كتاب من لا يحضره الفقيه، ج ۱، ص ۳۷۹

(۱۳) كتاب من لا يحضره الفقيه، ج ۱، ص ۳۸۰

(۱۴) التهذيب، ج ۳، ص ۳۱

(۱۵) التهذيب، ج ۳، ص ۳۱

(۱۶) التهذيب، ج ۳، ص ۳۱

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۵۵۲

غايه الظهور في مذهبه؛ و أما ظاهر الرواية الاولى فاعتبار الملكة، لأنّ الوثوق بالأمانة إنّما يحصل بالملكة، فلعلّ من اعتبار في العلم بالعدالة المعاشرة أو إحدى اختيتها نظره إلى هذا الرواية. و رواية أبي ذر رحمه الله نوع تأييد لها، لأنّ نهى جعل الإمام سفيها أو فاسقا يقتضى بحسب الظاهر تحصيل العلم بعدم اتّصاف الإمام بإحدى الخصلتين حتى يجوز الاقتداء به، و لعلّهم لعدم التأمل له؛ و معلومية امتناع تحصيل هذا العلم في أكثر الموارد الذي يجوز الاقتداء فيه، و كونه مطلوباً بحسب الشّرع يقتضى التأكيدات المطلقة الواردة في صلاة الجماعة الدالة على عدم ندره العلم بجواز الاقتداء اكتفوا بالمعاشرة أو إحدى اختيتها.

فإن قلت: إن كان مدار العمل هو الروايتان فالظاهر مع الشّهد و من وافقها؛ و إن كان مداره الروايات الأخر فالظاهر مع ابن الجنيد؛ فما الذي دعا العلامة و من وافقه إلى الاكتفاء بحسن الظاهر؟

قلت: يدلّ على عدم اعتبار أزيد من حسن الظاهر روايات كثيرة. منها ما رواه الصدوق، عن داود بن الحصين، أنه قال: لا يؤمّ الحضريّ المسافر، و لا يؤمّ المسافر الحضريّ، فإن ابتلى بشيء من ذلك فأّمّ قوما حاضرين، فإذا تمّ الركعتين سلّم ثمّ أخذ بيد أحدهم فقدّمه فأّمّهم؛ «۱» و داود ثقة على ما ذكره النجاشي، وافقني على ما في رجال الشيخ؛ و ضمير أنّه إمّا للصادق أو الكاظم عليهم السلام لكونه من أصحابهما كما ذكره الشيخ و النجاشي، لبعد الإضمار عن الغير؛ و الظاهر أنّ الصدوق رحمه الله أيضا ظنّ كون مرجع الضمير أحدهما و لم ينقله، و الظاهر نقل الصدوق من كتابه و كون كتابه معلوما له، فالحديث في حكم الموثق و إن اشتمل سنده المنقول إليه في المشيخة على حكم بن مسكين.

و منها ما ذكره بقوله و سأل على بن جعفر أخاه موسى بن جعفر عليه السّلام عن إمام أحدث، فانصرف و لم يقمّ أحدا، ما حال القوم؟ قال: لا صلاة لهم، إلّا بإمام؛ فليقدّم بعضهم بعضهم، فليتمّ بهم ما بقي منها، و قد تمّت صلاتهم. «۲»

و منها ما رواه عن الحلبي، عن أبي عبد الله عليه السّلام أنّه سئل عن رجل أمّ قوما و صلى بهم ركعة، ثمّ مات؛ قال: يقدمون رجلا آخر فيعتدّ بالركعة و يطرحون الميت خلفهم و يغتسل من مسّه. «۳»

و الروايتان الأخيرتان صحيحتان، و هما مع رواية داود دالة على عدم التّشديد في أمر العدالة؛ و لو كان أمر اصل العدالة أو أمر معرفتها تشديدا لم يحسن الإجمال في «أحدهم» و «بعضهم» و التّكثير في «رجلا آخر» كما يعرفه الراجع إلى وجدانه.

(۱) كتاب من لا يحضره الفقيه، ج ۱، ص ۳۹۸

(۲) كتاب من لا يحضره الفقيه، ج ۱، ص ۴۰۳؛ التهذيب، ج ۳، ص ۲۸۳

(۳) کتاب من لا يحضره الفقيه، ج ۱، ص ۴۰۳؛ التهذيب، ج ۳، ص ۳۸۳

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۵۵۳

و منها ما رواه بقوله في كتاب زياد بن مروان القندي، و في نوادر محمد بن أبي عمير: أن الصادق عليه السلام قال في رجل صلى يقوم حين خرجوا من خراسان حتى قدموا مكة، فاذا يهودي أو نصراني؛ قال: ليس عليهم إعادة؛ (۱) و سنده محمد بن أبي عمير صحيح، و إلى زياد أيضا و إن كان صحيحا لكن زياد ضعيف كما يقتضيه التحقيق، و إن وثقه المفيد؛ و روايته محمد التي في أعلى مراتب الصحة مؤيدة برواية زياد.

و منها ما رواه الكليني عليه السلام عن ابن أبي عمير في الحسن بإبراهيم، عن بعض أصحابه عن أبي عبد الله عليه السلام في قوم خرجوا من خراسان أو بعض الجبال و كان يؤمهم رجل، فلما صاروا إلى الكوفة علموا أنه يهودي؛ قال: لا يعيدون. (۲)

و ظاهر هذين الحديثين عدم اعتبار غير حسن الظاهر لغاية بعد تحقق ظن حصول ملكة راسخة باعثة على اجتناب الكبائر و الإصرار على الصغائر، و ترك المروءة لكل القوم بالمعاشرة أو لبعضهم بها، و بالشهادة القولية أو الفعلية من هذا البعض أو غير هذا البعض الآخر لو لم نقل بمعلومية عدم التحقيق؛ و أيضا لو كانت الملكة معتبرة في جواز الاقتداء، لم يكن لإطلاق قوله عليه السلام «ليس عليهم إعادة» و قوله «لا يعيدون» سبب تبلغه عقولنا و ترصيه؛ بل كان المناسب بحسب عقولنا أن يقول ليس على من عاشره معاشره باطنية و ظن بحصول الملكة له أو ظهر بالشهرة أو الشهادة حصولها له إعادة أو ما يفيد مفاده.

و منها ما روى عن زرارة في الصحيح في الجمعة، فإذا اجتمع سبعة و لم يخافوا أمهم بعضهم و خطبهم؛ (۳) و إن لم يظهر من هذا الروايات اعتبار مزية في الإمام لكن يمكن أن يكون حضور الجماعة مندرجا في حسن الظاهر و إن لم نقل به. فهذه الروايات أيضا دالة على مذهب ابن الجنيد و الروايات اللتان يمكن أن يستدل بهما على اعتبار الملكة لا تصلحان أن تعارضوا هذه الروايات، فمقتضى رعاية القانون في العمل بالروايات إما قول ابن الجنيد و إما اعتبار حسن الظاهر، فلا وجه لاعتبار الأزيد؛ و يمكن حمل الوثوق بالدين و الأمانة على الظن الحاصل من حسن الظاهر، و حمل كلام أبي ذر على منع اقتداء من علم بالفسق أو السفاهة أو من لم يظهر بالأمانة الشرعية التي هي حسن الظاهر عدم كونه سفيها أو فاسقا، و الثاني هو الأظهر، و كونه خلاف الظاهر لا يضر، لقوة المعارض الداعية إلى التأويل سندا و دالة.

فإن قلت: يعارض الروايات المذكورة ما رواه الصيّدوق عن عبد الله بن أبي يعفور و سنده إليه صحيح لعدم تضرره باشماله على أحمد بن محمد بن يحيى العطار لكونه من مشايخ

(۱) كتاب من لا يحضره الفقيه، ج ۱، ص ۴۰۵

(۲) الكافي، ج ۳، ص ۳۷۸

(۳) كتاب من لا يحضره الفقيه، ج ۱، ص ۲۶۷؛ وسائل الشيعة ج ۷، ص ۳۰۴

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۵۵۴

الإجازة قال: قلت لأبي عبد الله عليه السلام بم تعرف عدالة الرجل بين المسلمين حتى تقبل شهادته لهم و عليهم؟ فقال: أن تعرفوه بالستر و العفاف و كف البطن و الفرج و اليد و اللسان و تعرف باجتناب الكبائر التي أوعده الله عزّ و جلّ عليها النار من شرب الخمر و الزنا و الربا و عقوق الوالدين و الفرار من الزحف و غير ذلك و الدلالة على ذلك كله أن يكون ساترا لجميع عيوبه حتى يحرم على المسلمين ما وراء ذلك من عثراته و عيوبه و تفتيش ما وراء ذلك و يجب عليهم تركيته و إظهار عدالته في الناس و يكون معه التعاهد للصيّلوات الخمس إذا واطب عليهنّ و حفظ مواعيتهنّ بحضور جماعة من المسلمين و أن لا يتخلف عن جماعتهم في مصلاهم إلّا من علة فإذا كان كذلك لازما لمصلاهم عند حضور الصلوات الخمس فإذا سئل عنه في قبيلته و محلته قالوا ما رأينا منه إلّا خيرا مواظبا على

الصَّلوات متعاهدا لأوقاتها في مصلاه فإن ذلك يجيز شهادته و عدالته بين المسلمين و ذلك أن الصلاة ستر و كفارة للذنوب و ليس يمكن الشهادة على الرجل بأنه يصلي إذا كان لا يحضر مصلاه و يتعاهد جماعة المسلمين و إنما جعل الجماعة و الاجتماع إلى الصلاة لكي يعرف من يصلي ممن لا- يصلي و من يحفظ مواقيت الصَّلوات ممن يضيع و لو لا- ذلك لم يمكن أحدا أن يشهد على آخر بصلاح لأن من لا- يصلي لا- صلاح له بين المسلمين فإن رسول الله صلى الله عليه و آله هم بأن يحرق قوما في منازلهم لتركهم الحضور لجماعة المسلمين و قد كان منهم من يصلي في بيته فلم يقبل منه ذلك و كيف تقبل شهادة أو عدالة بين المسلمين ممن جرى الحكم من الله عز و جل و من رسوله صلى الله عليه و آله فيه الحرق في جوف بيته بالنهار و قد كان يقول رسول الله صلى الله عليه و آله لا صلاة لمن لا يصلي في المسجد مع المسلمين إلا من علة. (۱)

وجه التعارض أنه عليه السلام اعتبر في عدالة الشاهدان يعرفوه بالتستر و العفاف الخ، و لم يكتف بحسن الظاهر. قلت: فيه أنه و إن ظهر من الرواية اعتبار المعرفة بالتستر و ما فاز به لكن جعل سبب هذه المعرفة أن يعرف باجتناب الكبائر بقوله «و يعرف باجتناب الكبائر» و جعل دليل اجتناب الكبائر أن يكون ساترا لجميع عيوبه بقوله: و الدلالة على ذلك كله الخ، و غيى ذلك الستر بحرمه ما وراء ذلك بقوله: حتى يحرم على المسلمين إلى قوله في الناس؛ و عطف على قوله أن يكون ساترا لجميع عيوبه قوله: و يكون منه التعاهد الخ بعنوان التفسير إشارة إلى أن ستر العيوب يكون بتعاهد الصَّلوات الخمس على الوجه الذي ذكره؛ و المراد بحفظ مواقيتهن هو رعاية وقت الفضيلة كما يظهر لمن تتبع الأخبار؛ و يؤيده قوله عليه السلام بحضور جماعة من المسلمين لشيوع إقامة الجماعة في زمان الفضيلة، و لعل قيد بحضور جماعة من المسلمين

(۱) كتاب من لا يحضره الفقيه، ج ۳، ص ۳۸

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۵۵۵

بعد قوله و حفظ مواقيتهن للإشارة إلى عدم كفاية حفظ مواقيت الفضيلة ما لم يكن على وجه الجماعة؛ و يدل على كون عطف «و يكون من التعاهد» التفسير كما ذكرته، قوله عليه السلام: فإذا كان كذلك لازما لمصلاه الخ، خصوصا قوله: إن الصلاة ستر و كفارة للذنوب؛ و يؤيد كون المراد من قوله و حفظ مواقيتهن مواقيت الفضيلة، ذكر من يضيع في مقابل من يحفظ مواقيت الصلاة؛ لأن التضييع يحصل بمجرد خروج الصلاة عن وقت الفضيلة كما يظهر من الروايات؛ و المراد بمن يصلي في قوله لكي يعرف من يصلي ممن لا يصلي جماعة لا من يصلي مطلقا بدليل أنه عليه السلام قال من لا يصلي لاصلاح له و علة بقوله فإن رسول الله صلى الله عليه هم بأن يحرق قوما في منازلهم إلى قوله و من لم يقبل منه ذلك؛ و إنه قال و قد كان يقول عليه السلام إلى آخر الخبر، رعاية حسن الظاهر الذي هو مواظبة المواقيت و الجماعة و عدم تركهما بلا عذر؛ و لعل عدم التشديد الذي ظهر من الروايات التي استدلت بها عليه إنما هو لشيوع هذه المواظبة في ذلك الزمان، و يكون كون من يقدم للإمامة مشغولا بصلاة الجماعة من الأمانة الدالة عليها و الظاهر على نسخ الفقيه أن يكون عطف «و يكون من التعاهد» على قوله أن يكون ساترا لجميع عيوبه بعنوان التفسير كما أو مات إليه بغير الوجه الذي ذكرته، و هو أن يوافق ما يستفاد من الخبر على نسخة الفقيه ما يستفاد منه على نسخة التهذيب لأن خبر الدلالة في قوله و الدلالة على ذلك كله على نسخ التهذيب هو قوله التعاهد للصَّلوات، و على نسخ الفقيه قوله أن يكون ساترا لجميع عيوبه، فإذا جعل قوله عليه السلام و يكون من التعاهد للصَّلوات الخمس تفسيرا له يكون مفاد النسختين واحدا.

فإن قلت: يظهر من هذه الرواية اعتبار مواظبة الجماعة في العدالة و عدم تركها من غير علة، كما يدل عليه قوله عليه السلام إذا واطب عليهن إلى قوله إلا من علة؛ و قوله عليه السلام آخر الرواية «لا صلاة لمن لا يصلي في المسجد مع المسلمين إلا من علة» و ظهور ما ذكر في غاية الصَّعوبة فكيف يجتمع ما يستفاد من هذا الرواية مع ما يستفاد من الروايات التي استدلت بها على عدم التشديد في أمر العدالة؟

قلت: من ظهر منه الاهتمام في إدراك الجماعة في مواضع، يحصل ظنّ حصول المانع وعلّة ما عن حضور الجماعة ما لم يظهر الجماعة؛ ولعلّ هذا الظنّ كاف في الحكم بالعدالة إن لم يكن أقلّ منه كافيًا كما هو ظاهر الروايات التي استدلت بها على عدم التشديد في أمر العدالة.

فإن قلت: إنّما تدلّ هذه الرواية على الاكتفاء بحسن الظاهر الذي هو المواظبة على الجماعة في الحكم بالعدالة التي تقبل بها الشهادة، ولا يصحّ الحكم بها لصحة الإيتمام به عند الإمامة؛ قلت: مع عدم ظهور القول باختلاف العدالة المعترية في أحدهما مع العدالة المعترية في

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۵۵۶

الأخر يدلّ على ثبوت العدالة في الإمامة أيضا قوله عليه السلام حتى يحرم على المسلمين الخ، لأنّه لو لم يكن عادلا في الإمامة لم يحرم على طالب إدراك فضيلة الجماعة بالإيتمام به التفتيش عن عدالته التي بها يجوز الإيتمام به؛ وظاهر أنّ هذا ليس تجسّسا محرّما ولم يجب على المسلمين تزكيته وإظهار عدالته. واحتمال كون حرمة التفتيش ووجوب التزكية وإظهار العدالة إنّما هو في قبول الشهادة لا في الاعتماد عليه للإمامة في غاية البعد، لو قلنا بالاحتمال؛ والظاهر أنّه لا يقول به أحد. ويدلّ على ما ذكرته من دلالة العبارة على عموم العدالة بالنسبة إلى متعلّقها عبارات آخر من هذه الرواية فلا تغفل.

وأقول: لو لم نقل بعدم اختلاف العدالة في الشهادة والإمامة، وجوزنا الاختلاف أيضا يدلّ على عدم التشديد في أمر العدالة المعترية في الإمامة الأخبار المذكورة وغيرها؛ و [مع] المبالغة التامة والتأكيد البالغ في الجماعة، وعدم تعرّض بيان احتياج جواز الإيتمام بأحد إلى المعاشرة أو إحدى أختيها مع توقّف الدواعي هل يليق إطلاق التأكيدات التي يظهر من الأخبار وعدم تعرّض البيان مع تعرّض الإطلاع بعدالة شخص أو تعدّره؟ وهل رأيت وقوع أمثال تلك التأكيدات التي يظهر من كلامهم عليه السلام في الجماعة مع عدم إمكانها إلّا لنادر من الناس في نادر من المواضع، لتعدّر الإطلاع على عدالة الإمام في أكثر الموارد في أمر آخر بأن يكون موقوفا على أمر متعدّر التحصل في أكثر الأوقات وأطلق التأكيد فيه ولم يبيّن توقّفه عليه؟

أليس هذه العمومات الدالّة على الأمر بالمواظبة على الجماعة ومذمة تاركها دالّة على عدم ندور العدالة والإطلاع عليها؟

فإن قلت: الروايات المنقولة مشتملة على مذمة بالغة بالنسبة إلى تارك الجماعة، مع أنّ الجماعة ليست واجبة مذمة لا تليق بسبب ترك المستحبات؛ ويدلّ على استحبابها ما رواه الكليني بسندين إلى حماد أحدهما حسن بإبراهيم بن هاشم، والثاني صحيح لعدم تضرّره بوجود محمد بن اسماعيل الذي يروى عن الفضل بن شاذان، عن حريز عن زرارة والفضيل، قالوا: قلنا له: الصلوات «١» في جماعة فريضة، وليس الاجتماع بمفروض في الصلوات كلّها ولكنّها سنّة ومن تركها رغبة عنها وعن جماعة المؤمنين من غير غير علة فلا صلاة له. «٢»

ضمير له في «قلنا له» لأبي جعفر عليه السلام بقرينة الرواية السابقة عليها؛ وجه سؤال الفاضلين ظهور غاية المبالغة في أمر الجماعة من أقوال الأئمة عليهم السلام وأفعالهم الموجبة لظنّ الوجوب فلهذا اكتفيا في السؤال عن كونه فريضة ولم يذكر فيه الاستحباب، فأجاب عليه السلام بسبب عموم الفرض بقوله «و ليس الاجتماع بمفروض في الصلوات كلّها» وهذه العبارة في غاية الظهور في رفع

(١) الصلاة

(٢) الكافي، ج ٣، ص ٣٧٣

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۵۵۷

الإيجاب الكلّي كما لا يخفى على المتتبع، فلا ينافي وجوب الجمعة؛ والظاهر عدم اندراج الجمعة في السؤال لأنّ محلّ السؤال بالنسبة إليها إنّما هو عن وجوبها وعدمه، لا وجوب الجماعة فيها كما هو ظاهر، فأشار عليه السلام بعدم وجوب الجماعة على وجه يشعر

بوجوب الجماعة في صلاة الاخرى بذكره في الجواب ما هو في حكم السلب الجزئي، و قال بعدها و لكنّها يعني الجماعة التي سألا عنها سنّة أي طريقة مستمرّة من رسول الله عليه السّلام و أشار إلى غاية المبالغة بأنّ من تركها رغبة عنها و عن جماعة المؤمنين من غير علّة فلا صلاة له. و لعلّ في قوله عليه السّلام عن «جماعة المؤمنين» و عدم ذكر المسلمين للإشارة إلى شيوع العدالة بينهم. و لا ينبغي أن يتوهم أنّ المراد بالرغبة عنها هو الاستخفاف بما ظهر كونه من رسول الله صلى الله عليه و آله باستخفاف الأمر وجه سلب التوهم قد مضى في مقام مناسب فلا نعيده. وجه الدلالة على الاستحباب هو قوله عليه السّلام سنّة في جوابها و المبالغة المشتملة عليها قوله فلا صلاة له فلا ينافي الاستحباب، لأنّه يمكن حمله على سلب الكمال.

قلت: استحباب الجماعة بمعنى عدم وجوبها في جميع الصلوات لا يحتاج إلى الاستدلال، فإن احتاج لا تدلّ عليه هذه الرواية، لأنّ سؤالها إنّما هو عن كون الصلاة بعنوان الجماعة فريضة، و كثيرا ما يستعمل الفرض في الوجوب الذي يظهر من القرآن أو الوجوب الذي يشتمل على غاية المبالغة؛ و على التقديرين يمكن أن يكون جوابه عليه السّلام إشارة إلى عدم كون كلّ الصلاة كذلك و إلى وجوبها بغير القرآن و بغير المرتبة البالغة؛ و التعبير عن الواجب بالسنة في كلام الائمة عليه السّلام غير عزيز، و لعلّ قوله «و من تركها» إلى قوله «فلا صلاة له» إشارة إلى وجوبها. و ليس غرضي القول بوجوبها بهذه الرواية بل إنّ الاستدلال بها على الاستحباب ضعيف، فإن ثبت بالإجماع أو الأخبار استحبابها يجب حمل هذه الرواية على معنى لا ينافي الأمر المثبت بالدليل و إلّا فظاهرها لا ينافي الوجوب.

و يقول استادی العلامة- طاب ثراه- أنّه لم يظهر من كلام القدماء استحبابها؛ و أقول:

يمكن استنباط الاستحباب بمعنى جواز ترك الجماعة في بعض الأحيان من الأخبار؛ و اما استنباط جواز تركها دائما و أكثرًا و عدم الاهتمام في تحصيل هذه الفضيلة من الأخبار في غاية الإشكال، لو قلنا بإمكانه؛ فإن ثبت الإجماع على جواز الترك بأحد الوجهين فهو المتّبع و إلّا فما يظهر من الأخبار في الجماعة ليس على وجه يليق التهاون به.

اعلم أنّ ما ظهر ممّا ذكرته من عدم التّشديد في أمر العدالة إنّما هو ما لم يظهر القادح؛ فإن ظهر [القادح] من أحد لا يمكن الحكم بالعدالة ما لم يظهر بالأمارّة توبته و هذه الأمارّة تختلف بالنسبة إلى الأشخاص، فإن المجاهر بالمعاصي إذا تركها بحيث لم تظهر منه و اتّصف بحسن الظاهر الذي كان علامة العدالة أو لا فهو علامة العدالة بالنسبة إليه ثانيا أيضا؛ و أمّا من ثبت منه منافي العدالة حين اتّصافه بحسن الظاهر فتبوت العدالة بالنسبة إليه ليس مثل

دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۵۵۸

ثبوتها بالنسبة إلى من لم يظهر منه المنافي، و لا مثل ثبوتها بالنسبة إلى المجاهر، لعدم صحّة جعل حسن الظاهر علامة العدالة بالنسبة إليه لثبوت ارتكابه المنافي حين اتّصافه بحسن الظاهر، فحسن الظاهر بالنسبة إليه خرج عن كونه علامة، فيجب حصول ظنّ التوبة بما يدلّ عليها حتّى يصحّ الحكم بعدالته.

و اعلم أنّ الروايات التي استدللنا بها على عدم التّشديد في أمر العدالة، دالّة عليه كما أوضحته، و يؤيّدتها ما رواه الشيخ رحمه الله عن حريز في الصّحيح عن أبي عبد الله عليه السّلام في أربعة شهدوا على رجل محصن بالزّنا، فعُدلّ منهم اثنان و لم يعدلّ الاخران، قال فقال: إذا كانوا أربعة من المسلمين ليس يعرفون بشهادة الزور اجيزت شهادتهم جميعا، و اقيم الحدّ على الذي شهدوا عليه؛ إنّما عليهم أن يشهدوا بما أبصروا و علموا و على الوالي أن يجيز شهادتهم إلّا أن يكونوا معروفين بالفسق؛ «۱» و قوله عليه السّلام: «إلّا أن يكونوا معروفين بالفسق» في هذه الصّحيفة موافقة لرواية خلف بن حماد السابغة، و لها مؤيدات كثيرة لا يحتاج إلى ذكرها و بيان دلالتها، لعدم الاحتياج إليهما و عدم مناسبة البسط الزائد لسياق الرسالة.

و مع ذلك أقول: قد شاع في هذا الزّمان سؤال المأمومين ائمة الجماعة عن المسائل الضروريّة و شاع بينهم الجواب و إن لم يكونا من أهله؛ و الظاهر أنّ هذا لم يكن في أزمنة ورود الروايات الدالّة على الاكتفاء بحسن الظاهر فالاكتفاء بحسن الظاهر من غير أن يظهر

کون الإمام من أهل الفتوى أو مجتنباً عنها مشكل، بل الظاهر عدم جواز الای تمام ما لم يظهر في غير قابل الفتوى الاجتناب عنها لحصول الظن في أثمیه الجماعة الجراء في الفتوى في هذا الزمان، فإن ارتفع شيوخ هذه الجراء في بعض الأزمان و في بعض الأمكنة فالحكم بالعدالة فيه أيسر من الحكم بها في مكان شيوخ الجراء في الفتوى.

و أيضا شاع في أكثر أئمة الجماعة الذين لم يتصفوا بمزیه علمیه و خلیقیه و غیرهما ترک الاقتداء بمن اتصف بها و هذا یورث الظن بالدواعی و لم يظهر کون هذا شائعا في زمان ورود الروایات، و بعد حصول الاتهام بالدواعی بالأماره الداله عليها فالایتمام به و الحكم بالعدالة مشكل بل یحصل الظن بعدمها.

الفائدة الرابعة أن شغل الذمة بالصلاة عند زوال يوم الجمعة يقينی،

و یقول بعض الفقهاء باشتغالها بصلاة الظهر في زمان الغیبه مطلقا، و بعضهم باشتغالها بالجمعه عند حصول العدد، و العادل الذي یخطب، و إلا بالظهور؛ و بعضهم باشتغالها بإحداهما فتبرأ بفعل إحداهما إن حصل العدد و

(۱) التهذیب، ج ۶، ص ۲۸۶

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۵۵۹

العادل الذي یخطب، فلكل دليل على ما یقول به، و أشرت إلى أدله الفرق فتأمل فيها حق التأمل بعد التخليه التي أشرت إليها في أول الرسالة، و اتهم كل قائل بالغفلة و لا- ترجیح أحد الأقوال قبل الدليل حتى لا یكون الغرض من التأمل تقويته و تأویل الأدله التي تعارضه، بل تأمل فيها تأمل طالب حق لا یكون له ميل بطرف دون طرف، خائف عن حصول الميل باعتبار بعض الدواعی الخفیة فاتهم نفسك ببعض الدواعی التي أشرت إليها؛ و بعد ما اطأنتت عن كون تأملك بعد ارتفاع الدواعی عن نفسك و بعد كونك من أهل الاستدلال فاعمل بما يظهر لك من الأدله و لا تغتر بكلمه شعریه فاضل التونی بحدوث القول بالوجوب في زمانه، لا أن یکذب به بلا تأمل بل تأمل في العبارات التي نقلتها و اتهمه و إيانا بالغفلة أو الداعی الخفیة التي یغفل صاحبها عنها و عن كونها منشأ كثير من أقوال لم یقل به لو لم یکن.

[و لَمَّا كان عمده دليل القائل بالتخیر أو الحرمة هي ظن الإجماع شاع ذکر موارد الخطاء في نقل الإجماع حتى یضعف الوثوق به فیمکن إدراك مقتضى الأدله و الإذعان به، و لما نقلنا كلامهم الموهوم للإجماع الذي هو حجه و بینت ضعف التوهم فلم أحتج إليه؛ فإن بقى لك ريب فارجع إلى رساله كتبتها في الأخبار و الإجماع.] (۱)

قد تمت الرسالة على يد مؤلفها الراجی الفقیر إلى رحمة الله و أطفاه العمیمه محمد بن عبد الفتاح التنكابنی غفر الله ذنوبهما و ستر عیوبهما حامدا لله و مصليا على رسول الثقلين و آله الطيبین الطاهرين في أواخر شهر الله عزّ و جل من شهور سنه ۱۱۰۶ ستّ و مائه و ألف من هجرة خیر البریة و على هاجرها الف سلام و تحية.

(۱) در نسخه اصل این مطلب در حاشیه آمده که در نسخه بازنویسی شده، به متن افزوده شده است.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۵۶۱

۹- رساله در نفی وجوب عینی نماز جمعه عبد الحی رضوی کاشانی

اشاره

عبد الحی رضوی بن عبد الرزاق کاشانی، از علمای نیمه نخست قرن دوازدهم هجری است. وی در زمره علمای درجه دوم کاشان بوده و چنان که از کتاب حدیقه الشیعیه وی برمی آید پدرش هم در سلک عالمان و فقیهان بوده است. منهای آنچه که در کتاب یاد شده درباره او و پدرش آمده، در منابع دیگر، تنها اشاراتی درباره وی وجود دارد. در کتابخانه مدرسه فیضیه قم، نسخه‌ای از وافی فیض کاشانی وجود دارد که عبد الحی رضوی سالها روی آن کار کرده است. بر اساس یادداشتی که روی این نسخه آمده، عبد الحی دو بار این کتاب را با نسخه اصل آن مقابله کرده است؛ یک بار با حضور عده‌ای از طلاب میانه سالهای ۱۱۰۶ تا ۱۱۲۷ به مدت بیست و یک سال؛ و بار دوم طی بیست و پنج سال، در فاصله سالهای ۱۱۲۷ تا ۱۱۵۲. روی همین نسخه، فرزند وی با نام عبد الباقی یادداشتی هست که نشان می‌دهد که کتاب را در سال ۱۱۷۰ در تملک خود داشته است. «۱» گفتنی است که عبد الحی در کتاب حدیقه الشیعیه که مجموعه از مباحث مختلف است، به طور گسترده کتاب وافی استفاده کرده است، گرچه گهگاه انتقاداتی از فیض کاشانی که همه جا او را با نام صاحب الوافی معرفی می‌کند، کرده است. کتاب دیگری هم از عبد الحی در کتابخانه مسجد اعظم قم موجود است که مشتمل بر مطالبی درباره علم واجب، جبر و تفویض، قصر و اتمام، اثبات نفس، اراده الله و نصایح می‌باشد. عبد الحی این کتاب را در سال ۱۱۴۱ تألیف کرده است. «۲» این آخرین تاریخی است

(۱) فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مدرسه فیضیه قم، ج ۱، ص ۲۹۳

(۲) فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مسجد اعظم قم، ص ۲۰۲

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۵۶۲

که از وی در دست داریم.

درباره این که عبد الحی چه اندازه عمر کرده و در واقع تولد او در چه زمانی بوده است، آگاهی درستی نداریم. خود وی در کتاب حدیقه الشیعیه (برگ ۴۹) می‌گوید که در سال ۱۰۹۹ قصد حج داشته است. طبعا در آن زمان می‌بایست، سن او بالای بیست بوده باشد؛ به ویژه که مشارکت او در یک بحث اجتهادی در همان سال، نشان از ورود و آشنایی او در دانش فقه دارد. آنچه مسلم است، و با توجه به خاطراتی که نقل می‌کند، عمری نسبتا طولانی کرده است.

بحث نماز جمعه او فصلی است از کتاب حدیقه الشیعیه. بر اساس آگاهی ما، دو نسخه از این کتاب موجود است. نسخه‌ای در کتابخانه مجلس شورای اسلامی و نسخه اصل مؤلف که به شماره ۱۱۲۴ در کتابخانه آیه الله مرعشی نگهداری می‌شود. وی در این اثر، خود را عبد الحی بن عبد الرزاق الکاشانی نامیده و در پایان نسخه یادآور شده است که کتابش را در رجب سال ۱۱۲۱ نوشته است. پس از آن، در کنار کتاب، در صفحه پایانی، یادآور شده است که کتابش را با جمعی از دوستان در سال ۱۱۳۵ و پس از آن در سال ۱۱۴۱ مقابله یا مرور کرده است. حاصل این مرور، یادداشت‌هایی است که بر این نسخه افزوده شده است.

بنابراین، در گذشت وی باید بعد از سال ۱۱۴۱ باشد. آقا بزرگ هم چنین از یکی از اعقاب او با نام سید حسین بن نعمه الله یاد کرده است. «۱»

از مجموع آنچه در این کتاب آمده، باید او را یک مخالف خوان به تمام معنا در برابر سایر علما و حکومت دانست. رضوی، هم از حکومت صفوی ناراضی است، هم به وضعیت علما و مناصب دینی و ائمه جمعه و جماعات اعتراض دارد، و هم به لحاظ اخلاقی و اجتماعی، از اوضاع جامعه، انتقاد می‌کند. عبد الحی، شاه صفی را به عنوان سلطان جائر معرفی می‌کند و معمولا با همین تعبیر سلطان جائر، به شاهان صفوی اشارت دارد (برای نمونه نک: برگ ۱۱۷). این در حالی است که پدرش رفت و آمدی با خلیفه

سلطان فقیه و سیاستمدار عصر صفوی داشته است. هم چنین در این کتاب، در کنار اعتراضات علمی که به برخی از عالمان و نویسندگان وارد می‌کند، همزمان انتقادات اجتماعی و اخلاقی نیز در همان موارد، مطرح می‌سازد. طبیعی است که برخی از این انتقادات، وارد نباشد و تنها از زاویه دید مؤلف و یا نگرش فقهی و علمی او قابل طرح باشد.

(۱) نعباء البشر، ج ۲، صص ۶۶۸-۶۶۹. کتابخانه‌ای نیز از سادات رضوی در کاشان بر جای مانده که در نشریه نسخه‌ای خطی دانشگاه تهران، ج ۷، ص ۲۹ نسخه‌های آن معرفی شده است.
دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۵۶۳

عبد الحی و نماز جمعه

رساله حاضر فصل ششم کتاب حدیقه الشیعه اختصاص به نماز جمعه دارد. وی در این اثر افزون بر مباحث فقهی نکات تاریخی قابل توجهی از وضعیت اقامه نماز جمعه در دوره صفوی و اشکالات و ایراداتی که در این زمینه به نظرش آمده مطرح کرده است. وی به مانند کسان دیگری که با دولت صفوی مسأله داشته‌اند، اعتقادی به اقامه نماز جمعه ندارد و در باره مسائلی که در این زمینه برای علما پیش آمده، نمونه‌هایی را مطرح کرده است.

در واقع مؤلف، نیمی از نوشته خود را به مباحث علمی نماز جمعه اختصاص داده، و نیم دیگر را به ارائه برخی از حکایات تاریخی که خود یا پدرش شاهد آن بوده و مربوط به وضعیت برگزاری نماز جمعه، منصب امام جمعگی و چیزهایی در این ردیف است، اختصاص داده است. آگاهیم که به طور معمول، عالمان در آثار علمی خود، از ارائه این قبیل اطلاعات خودداری می‌کنند؛ در حالی که در این نوشته، مقدار قابل توجهی از این اطلاعات که بکار بحث‌های تاریخی می‌آید، وجود دارد. لُبّه تیز انتقادات وی در این کتاب به خصوص به فیض کاشانی، محقق سبزواری، ملا محمد طاهر قمی و همچنین علامه مجلسی است.

در اینجا بی‌مناسبت نیست تا بر این رساله که به لحاظ تاریخی حاوی نکات قابل توجهی می‌باشد، مروری داشته باشیم. طبعاً این به معنای پذیرش انتقادهای یک طرفه مؤلف نیست، اما روشن است که نظر مخالف با رویه موجود در این دوره را به خوبی می‌تواند نشان دهد.

گذشت که فصل ششم کتاب درباره نفی وجوب عینی نماز جمعه است. وی در این بحث، در برابر کسانی که رساله در اثبات وجوب عینی نماز جمعه نوشته‌اند، موضع گرفته و ضمن آن انتقادهای زیادی نسبت به افرادی که به نوعی طرفدار اقامه نماز جمعه در این دوره بوده‌اند، کرده است.

نیمه نخست رساله، مباحث علمی مؤلف است که به طور عمده در نقد گفته‌ها و آرای محقق سبزواری نوشته شده و عمدتاً از نقد فاضل تونی در رد بر محقق بهره برده است.

پس از آن به تدریج، به بیان وضعیت موجود در زمان خویش در باب نماز جمعه می‌پردازد.

وی که مخالف وجوب عینی نماز جمعه است، این نظریه را از ساخته‌های -مخترعات- «اهل ریاست» دانسته، از آن با عنوان «بدعت وجوب عینی» یاد کرده و پس از اشاره به این که آنان بدون دلیل، تعبیر «الذکر» در سوره منافقون را حمل بر نماز جمعه کرده‌اند، می‌نویسد: من در اصفهان از اهل ریاست، فراوان پرس‌وجو کردم که آیا کسی از مفسران کهن، ذکر را به معنای نماز جمعه دانسته است یا نه، آنان اعتراف کردند که کسی چنین چیزی

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۵۶۴

نگفته است. اشاره وی در این باب، به فیض کاشانی است که چنین نظری را ارائه داده، و در واقع او نیز از شهید ثانی گرفته بوده

است.

وی با اشاره به رأی کسانی که نماز جمعه را واجب می‌دانند، می‌نویسد: در صورتی که امام حاضر شود، همه مکلفین بجز معذورین باید در نماز حاضر شوند؛ در این شرایط هیچ فقهی که اعلم هم باشد مستثنی نیست. اگر فرض کنیم که بیشتر علما در شهر اصفهان هستند، بر آنان نیز واجب است که در نماز جمعه حاضر شوند، در این صورت چه بسا در میان مأمومین فقهی باشد که اعلم از امام باشد؛ طبعاً چنین نمازی اشکال پیدا می‌کند، مگر آن که اینان مذهب سنیان را داشته باشند که افضل بودن امام را ضروری ندانند. وی با اشاره به سخن شیخ مفید، می‌نویسد: شیخ مفید با این عقایدش طرفدار وضعیتی که امروز در اصفهان جریان دارد نبوده است، آن گونه که در مجموع شهر اصفهان، چهار یا پنج امام جمعه است که یک در داخل و دیگران در خارج نماز می‌خوانند و اگر بتوانند و قادر باشند، همان‌ها که در خارج شهر می‌خوانند، در داخل هم خواهند خواند. معنای این کار این است که هر کدام نماز دیگری را باطل می‌داند و روشن است که در گذشته وضعیت شرع به این صورت نبوده است. این نتیجه آن است که برخی روی منابر احادیثی را که ظاهر آن‌ها وجوب عینی نماز است، می‌خوانند و اگر فرد عامی این احادیث را بشنود، نماز مزبور را بر خود فرض می‌شمرد.

وی روی اعلم بودن تکیه کرده، معنای آن را آگاهی به تمامی امور حقه از اصول و فروع دانسته، معتقد است که وجود چنین شخصی در این زمان، مانند کبریت احمر است. مؤلف با دادن هشدار به مخاطبان خود که باید دلیل محکمی برای ترک نماز ظهر در روز جمعه داشته باشند، خاطره‌ای از پدرش نقل می‌کند: پدرم می‌گفت: فاضل خراسانی در روزگاری بود که در آن روزگار فضلاء فراوان بودند و او در حکمت و فقه و حدیث میان آنان ممتاز و فردی گوشه‌گیر بوده و از کثرت ذکر، از مردم کناره می‌گرفت؛ به طوری که کم کم از اولیاء الله شد تا آن که منصب امامت جمعه به او واگذار گردید و در آخر، در حد بالای میان خواص و عوام اعتبار یافت. این گذشت تا آن که روزی سلطان جائر شاه صفی از وزیرش خلیفه سلطان خواست تا علما و مقربین را در روز جمعه برای اقامه نماز در مسجد آگاه سازد، چرا که او می‌خواهد به امام جمعه اقتدا کند. خلیفه سلطان امر سلطان را اجرا کرده و شمار زیادی از فضلاء و امرا در روز جمعه حاضر شدند. وقت شروع خطبه، خلیفه سلطان به امام جمعه گفت: امروز را نماز ظهر بخوان و امام نیز چنین کرد. در این مجلس، عارف ربانی رفیع الدین حسینی شرکت نکرد. پس از نماز، همه علما و امرا از طرف وزیر برای ناهار دعوت شدند که از آن جمله رفیع الدین و امام جمعه یعنی محمد باقر خراسانی هم بود. در دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۵۶۵

آنجا خلیفه سلطان، سید حسینی را مورد عتاب و خطاب قرار دارد که چرا در نماز حاضر نشدی؛ زیرا سلطان، حکم به حضور همه علما کرده بود و عمل بر خلاف حکم سلطان کار زشتی است. او گفت: آری! کار خلاف حکم سلطان، زشت است اما نه به زشتی کار این فاضل - و اشاره به امام جمعه کرد. چرا که عقیده او وجوب عینی نماز جمعه است و به مجرد این که شما به او گفتی که امروز نماز ظهر را بخوان، او چنین کرد. البته اینجا محل تقیه نبود، چرا که سلطان شیعه پشت سر او به نماز ایستاده بود. خلیفه سلطان و حضار ساکت شدند و امام جمعه، به اندازه‌ای خجل شد که تا آخر مجلس، سخن نگفت. وی ادامه می‌دهد که این کار او تنها برای حفظ موقعیتش نزد خلیفه سلطان بوده است. وقتی پای چنین فاضلی با آن صفاتی که گفته شد، به خاطر ریاست از راه راست بلغزد، از دیگران چه انتظاری هست؟ «۱» عبد الحی سپس سخنی را از فیض کاشانی، از یک رساله فارسی او نقل می‌کند که گفته است: وقتی من ثواب نماز جمعه و جماعت را دیدم، در کاشان، خواستم مأموم باشم نه امام، چرا که از ریاست هراس داشتم؛ اما چون امامی که ویژگی‌های امامت را داشته باشد نیافتم و دیدم که ثواب جمعه از دست می‌رود، و هر چه انتظار کشیدم کسی برای امامت یافت نشد، لاجرم به امامت جمعه تن دادم. عبد الحی که داشتن منصب امام جمعگی را ریاست دانسته و احساس کرده است که این ریاست، دشواری‌های اخلاقی و اجتماعی به همراه دارد، شماری از روایاتی را که در زمینه ریاست خواهی و تکبر است، به

دنبال بحث آورده است.

وی می‌گوید مصداق این حدیث پیامبر صلی الله علیه و آله که فرمود: روزگاری می‌رسد که باطن مردم خبیث و ظاهر آنان نیکوست، بر عصر ما و در همین منصب امام جمعگی مصداق پیدا می‌کند.

عبدالحی سوء استفاده از مقام را یکی از آثار سوء این وضعیت می‌داند؛ سپس به یک مورد مشخص اشاره می‌کند که امام جمعه، از کسانی که پشت سر او نماز می‌خوانند، حتی اگر مجرم باشند، دفاع می‌کند. حکایت این است که شخص شروری با نام کاووس، راهزن بوده و به کشتن مردم و دزدیدن اموال آنان و حمله به کاروان‌ها مشغول بود. وقتی خبر وی به سلطان رسید، حکم به دستگیری و کشتن او کرد تا مسلمانان از شر او راحت شوند. این شخص که زیرک بود، و این وضعیت را می‌دانست، در نزدیکی شهر قم بسر می‌برد. آن زمان

(۱) این واقعه نمی‌تواند در زمان شاه صفی (م ۱۰۵۲) رخ داده باشد. محتمل است که در زمان عباس دوم (م ۱۰۷۷) بوده باشد؛ در آن اشکال آن است که از خلیفه سلطان (م ۱۰۶۴) یاد شده و بعید می‌نماید که تا زمان حیات خلیفه سلطان، امامت جمعه اصفهان در اختیار محقق بوده باشد. به هر روی، دشواری درباره‌ی درست بودن آن، دست کم به این صورت، وجود دارد.

دوازده رساله فقهی درباره‌ی نماز جمعه، ص: ۵۶۶

شخصی عالم و فردی قاضی که مشهور و معتبر نزد سلطان و امیران بود، با نام ملا محمد طاهر قمی، منصب امام جمعگی این شهر را داشت. کاووس به مسجد او رفت و پشت سر او نماز خواند. پس از آن، ملا محمد طاهر نامه‌ای به سلطان نوشت و در آن یادآور شد که این شخص، فردی فاضل و مبرای از این اتهامات است و دائم در جمعه و جماعات شرکت می‌کند. سلطان هم به خاطر نامه قاضی از او درگذشت؛ اما به خاطر آن که گزارش‌های دزدی و قتل درباره‌ی کاووس زیاد بود، دستور داد تا او را نکشند، اما حبس ابد کنند و در آنجا بماند تا بمیرد.

عبدالحی در ادامه می‌گوید: در مدتی که در اصفهان بودم، رخدادهای شگرفی پیش آمد.

در این شهر، سیدی بود که در یکی از صفت‌های مسجد شاه اقامه جماعت می‌کرد و مردم زیادی در نماز و وعظ او شرکت می‌کردند؛ تا آن که خدای بر مردم رحم کرده، باطن او را بر مردم آشکار کرد. شبی از شبها، در مجلسی شراب‌خواری کرده، در حالت مست به در خانه پدر همسرش رفته، دختر دیگرش را که زیبا بود، از او خواسته بود. این حکایت به گوش مردم رسیده، او را از مسجد بیرون و حقوقش را قطع کردند. پس از آن، چنان ذلیل شد که از اصفهان خارج شده، به مشهد مشرفه رفت. حکایت دیگر آن که امام جمعه اصفهان، قصد رفتن به نجف را داشت. وقتی از اصفهان خارج شد، فرزند محقق خراسانی در مسجد حکیم داود اقامه جمعه کرده، مشهور به صلاح و تقوا بود. در این وقت، چندین نامه به سلطان نوشت و از او خواست تا اجازه دهد، نماز جمعه را در مسجد شاه اقامه کند، اما سلطان، وقتی به درخواست او نگذاشت تا آن که از امراء و خواجگان استمداد کرد؛ پس از آن شاه پذیرفت. مردم از این کار او در شگفت شدند و گفتند، اگر او اقامه جمعه را واجب عینی می‌داند، چه فرقی بین این دو مسجد هست. این کار او جز ریاست طلبی و بزرگی نزد خواص و عوام معنایی نداشت.

حکایت دیگر آن است که علامه مجلسی در مجلس رستم خان سپهسالار نشسته بود و چنان که مشهور است، گاه به ایدای اهل ریاست و حتی سلطان می‌پرداخت. در این مجلس، علامه به سپهسالار گفت: آیا به خاطر منصبی که داری احساس ریاست و کبر که سبب خروج از طاعت الهی بشود، در تو پدید نمی‌آید؛ آن هم در وقتی که صفوف نظامیان در وقت جنگ منظم شده و صدای آلات لهو از قبیل کرنا و کوس و دهل و نقاره و غیر آن از همه‌ی جنگجویان در میدان جنگ به هوا برمی‌خیزد؟ سپهسالار گفت: شگفتی از شما است که گمان می‌کنید از این قبیل چیزها عجب و تکبر در انسان پدید می‌آید؛ اما این احساس در شماها به خاطر

صفوف نماز گزاران و دمدمه مکبران پدید نمی‌آید. البته ترس پدید آمدن کبر در میان شما بیشتر است. مجلسی با شنیدن این سخن ساکت گردید.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۵۶۷

به اعتقاد عبد الحی، یکی از حکایات غریبه دیگر این است که در کاشان شخصی بود با نام آخوند طالبا که امام جماعت و مشهور به صلاح و سداد بود؛ اما عییش این که با حاکم ظالم شهر همنشین بوده و بیشتر شب‌های رمضان را برای افطار در منزل او بسر می‌برد.

وقتی حاکم مرد، مرد عالم که هفتاد سال داشت، در تشییع جنازه وی شرکت کرد و پیش از آن که جنازه را در قبر بگذارند، خود لحظه‌ای داخل قبر رفت و به شکلی که مرده را می‌خوابانند، دراز کشید؛ پس از آن جنازه را دفن کردند. وقتی علت را پرسیدند، آن عالم به کار پیامبر صلی الله علیه و آله برای خوابیدن در قبری که برای فاطمه بنت اسد تهیه شده بود، استناد کرد که برای کاهش فشار قبر بوده است.

هم چنین فردی از یکی از روستاهای کاشان به این شهر آمد و تحصیل علم کرد. بعد از آن به اصفهان رفت و از طبقه شاگردان آقا حسین خوانساری استفاده علمی برده، مدتی شاگردی ائمه جمعه و جماعت آن شهر را کرد. وقتی امام جمعه کاشان مرد، از اصفهان به کاشان آمد تا این مقام را بگیرد، در حالی که فرزندان امام جمعه پیشین مانع شدند. آخر کار، او به روستای خود باریکرسف رفت و خواست تا نماز جمعه را در آنجا برپا کند. چند بار نماز جمعه خواند؛ اما وقتی بی‌توجهی مردم را دید، از اندوه در گذشت. من با واسطه شنیدیم که او اشخاصی را که در جمعه و جماعت حاضر نمی‌شدند، تفسیق می‌کرد. روزی به خانه ما آمد. من به او گفتم: شنیده‌ام که تو علمایی را که برای جماعت در مسجد حاضر نمی‌شوند، فاسق خوانده‌ای. گفت: مقصود من هم طبقه آقا حسین خوانساری است نه شما- و این را از ترسش گفتم. من علت را پرسیدم. گفت: پیامبر هم دستور داد تا خانه کسانی را که به مسجد نمی‌آیند، آتش بزنند. به او گفتم: احق! اینها نمی‌خواهند پشت سر تو و امثال تو نماز بخوانند! این چه ارتباطی با نماز نخواندن پشت سر رسول خدا صلی الله علیه و آله دارد؟

حکایت دیگر آن که شخصی با نام آقا حفیظ که عابد بود، در یکی از محلات کاشان زندگی می‌کرد. مردم از او خواستند تا امام جماعت محله آنان شود؛ اما او سخت مخالفت کرد. مردم محله نزد پدرم آمدند و گفتند: چون از شاگردان شماست، اگر شما به او امر کنید، خواهد پذیرفت. پدرم بعد از یک سکوت طولانی گفت: من درباره این شخص متحیرم؛ چون او حیای زیادی دارد و اصلا اهل ریاست نیست، در حالی که امام جماعت نباید اهل حیا باشد، بلکه باید خود را میان خلق ممتاز بداند تا این منصب را بپذیرد و مقدم بر دیگران شود! عبد الحی سپس به بیان مفهوم عدالت پرداخته و معتقد است که بر خلاف ابن جنید که عدالت را ساده تفسیر می‌کند، باید آن را سختگیرانه تفسیر کرد. وی اشکال عمده ائمه

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۵۶۸

جماعت روزگار خود را همین می‌داند که عدالتشان منطبق با مفهوم سختگیرانه جماعت نیست. وی به بیسوادی برخی از ائمه جماعت و ناتوانی آنان از پاسخ دادن به سؤالات شرعی مردم یاد کرده و دادن پاسخ‌های نادرست را یک مشکل می‌داند و می‌گوید که در گذشته، اولاً تا این اندازه، سؤال شرعی از امام جماعت نمی‌شده و ثانیاً سختگیری بیشتری در انتخاب امام جماعت بوده است تا حدی که در روایات آمده است که امام جماعت می‌تواند شفاعت مأمومین را بکند. سپس می‌گوید: واعظی در اصفهان در مسجد شاه بر منبر بود، در حالی که رفیق او نزد من نشسته بود و هر دو عالم به مسائل دینی بودند.

مضمون سخنان خطیب در آن روز، درباره امتحان انبیای الهی و امامان بود که رتبت شفاعت خواهی آنان با همین امتحانات معین می‌شود. عبد الحی می‌گوید: به رفیق او گفتم:

وقتی با آن همه آزمایش‌ها و بعد از سم دادن و به شهادت رساندن، امامان علیهم السلام به مرتبه شفاعت کردن می‌رسند، با این که برگزیده خدا میان مردم هستند، چگونه امام جماعت‌های روزگار ما که نه نبوتی دارند و نه امامتی، می‌توانند بر اساس حدیث ابو ذر از پیامبر صلی الله علیه و آله رتبه شفاعت را به دست آورند. او رنگش دگرگون شد و ساکت ماند.

وی با اشاره به سختگیری گذشتگان در انتخاب افراد برای امامت جمعه می‌گوید: یکی از اکابر که قاضی اصفهان بود و فردی عالم و فاضل و نزد سلطان و امیران، اعتبار بالایی داشت، در اوائلی که فیض کاشانی در کاشان اقامه جمعه می‌کرد و هنوز اعتباری نزد سلطان به دست نیاورده بود، به این شهر آمد. وقتی شنید که کسی مانند فیض امامت جمعه می‌کند، برآشفته و او را تهدید کرد، به طوری که فیض مخفی شد تا او از کاشان خارج شد. آن قاضی گفت: امامت جمعه امری بس مهم است که این قبیل افراد با این مرتبه اندک نباید آن را اقامه کنند. عبدالحی می‌گوید: این در حالی بود که فیض همان زمان نیز به علم و فضل شهرت داشت. وی می‌افزاید: این اوضاع گذشته است، در حالی که امروزه کار به جایی رسیده که مجلسی دوم که مشهور به علم و فضل است، برای هر آدم کم‌رتبته‌ای اجازه اقامت جمعه و اجازه روایت، در اطراف و نواحی صادر کرده و کار امامت جمعه به این حد رسیده است. دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۵۶۹

[متن الرساله]

> بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ وَذَرُوا الْبَيْعَ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ. (۱)

قال الشيخ الطبرسي في المجمع: قوله: إِذَا قُمْتُمْ لِلصَّلَاةِ الْجُمُعَةِ وَذَلِكَ إِذَا جَلَسَ الْإِمَامُ عَلَى الْمَنبَرِ يَوْمَ الْجُمُعَةِ. وقوله: فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ، أي فامضوا إلى الصلاة مسرعين غير متثاقلين، عن قتادة و ابن زيد و الضحاك. وقال الزجاج: معناه فامضوا إلى السعي الذي هو الإسراع. وقرأ عبد الله بن مسعود: فامضوا إلى ذكر الله. (۲) و روى ذلك عن علي بن ابي طالب عليه السلام و عمر بن الخطاب و أبي بن كعب و عبد الله بن عباس. و هو المروى عن أبي جعفر و أبي عبد الله عليهما السلام. و قال ابن مسعود: لو علمت الإسراع لأسرت حتى يقع ردائي عن كتفي. و قال الحسن: ما هو بالسعي على الأقدام و قد نهوا أن يأتوا الصلاة إلا و عليهم السكينة و الوقار و لكن بالقلوب و التيبة و الخشوع. و قيل: المراد بذكر الله، الخطبة التي تتضمن ذكر الله و المواعظ. (۳) و قال البيضاوي في قوله فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ: فامضوا إليه مسرعين قصدا، فإن السعي دون العدو و الذكر: الخطبة. و قيل: الصلاة. و الأمر بالسعي إليها يدل على وجوبها؛ (۴) انتهى.

و قال صاحب المجمع: و في هذه الآية، دلالة على وجوب الجمعة و [في] تحريم جميع التصرفات عند سماع أذان الجمعة، لأن البيع إنما خص بالنهي عنه؛ لكونه من أعم التصرفات في أسباب المعاش، و فيها دلالة على أن الخطاب للأحرار، لأن العبد لا يملك البيع. و على اختصاص الجمعة بمكان، و لذا أوجب السعي إليه، و فرض الجمعة لازم لجميع المكلفين إلا أصحاب الأعذار من السفر أو المرض أو العمى أو العرج أو أن يكون امرأة أو شيخنا همّا لا حراك به أو عبداً أو يكون على رأس أكثر من فرسخين من الجامع. عند حصول هذه

(۱) جمعه، ۹

(۲) هكذا كان قراءة ابن مسعود و عمر بن الخطاب، راجع المصنف لعبد الرزاق بن همام، ج ۳، ص ۲۰۷

(۳) مجمع البيان، ج ۵، ص ۳۳۹ (بيروت، دار الكتب العلمية، ۱۴۱۸)

(۴) تفسير البيضاوي، ج ۵، ص ۳۳۹ (بيروت، دار الفكر، ۱۴۱۶)

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۵۷۰

الشروط، لا يجب إلّا عند حضور السلطان العادل أو من نصبه السلطان للصلاة؛ و العدد يتكامل عند أهل البيت عليهم السلام بسبعة. و قيل: ينعقد بثلاثة سوى الإمام عند أبي حنيفة و الثوري. و قيل: إنما ينعقد بأربعين رجلاً أحراراً بالغين مقيمين، عن الشافعي. و قيل: ينعقد باثنين سوى الإمام، عن أبي يوسف، و قيل: ينعقد بواحد كسائر الجماعات، عن الحسن و داود. و قوله: فَإِذَا قُضِيَ الصَّلَاةُ الْآيَةُ. [يعنى] إذا صلّيتم الجمعة و فرغتم منها، فتفرّقوا فى الأرض. «۱» انتهى كلام صاحب المجمع؛ و هو من أجلاء الصحابة و قائل باشتراط السلطان أو من نصبه فى وجوب الجمعة؛ و كذا قال صاحب كنز العرفان فيه. «۲»

و اعلم أنّ الاصحاب رحمهم الله تعالى، اختلفوا فى حكم الجمعة فى زمان الغيبة. فقال بعضهم بالوجوب التخييري بينها و بين الظهر؛ و صرح بعضهم بكونها أفضل الفردين، و أطلق بعضهم، و لم يظهر من واحد من القائلين بالتخيير، الحكم بأفضلية الظهر أو التساوى. و هذا قول مشهور بين الفقهاء و الذين بعد الشيخ رحمهم الله. و كلام الشيخ فى المصباح صريح بالتخيير، و ظاهر الجمل هو الحرمة. «۳» و قال سلار و ابن ادريس و العلامة فى المنتهى و كتاب الأمر بالمعروف من التحرير: بالحرمة «۴». و اختار الشهيد فى البيان التخيير. «۵» و الظاهر أنّ القول بالوجوب العيني كان قولاً - ثالثاً أحدث بين متأخري أصحابنا كما سيظهر إن شاء الله تعالى. و قال الصدوق فى المقنع على ما حكى عنه: «و إن صلّيت الظهر مع الإمام بخطبة [من يخطب] «۶» صلّيت ركعتين؛ و إن صلّيت بغير خطبة صلّيتها أربعاً» «۷» و قد فرض الله من الجمعة إلى الجمعة خمسا و ثلاثين صلاة؛ منها صلاة واحدة فرضها الله فى جماعة و هى الجمعة و وضعها عن تسعة: عن الصغير و الكبير و المجنون و المسافر و العبد و المرأة و المريض و الأعمى و من كان على رأس فرسخين. «۸» و من صلّاها وحده، فليصلّها أربعاً كصلاة الظهر فى سائر الأيام و هذه العبارة، لا يخفى على المتأمل فى أنّها ظاهرة فى الوجوب التخييري، خصوصاً كلام الأخير و هو قوله: و من صلّاها وحده، الخ.

قال الشيخ أبو جعفر الطوسى رحمه الله فى الخلاف: من شرط انعقاد الجمعة، الإمام أو من يأمره

(۱) مجمع البيان، ج ۱۰، ص ۹، ۱۰

(۲) كنز العرفان، ج ۱، ص ۲۴۴، تهران، المجمع العلمى للتقريب بين المذاهب الاسلاميه، تحقيق السيد محمد القاضى، تهران، ۱۴۱۹

(۳) جمل العلم و العمل، ص ۱۲۱، ۱۲۲

(۴) تحرير الأحكام الشرعيّة، ج ۱، ص ۱۵۸

(۵) البيان، ص ۱۸۶-۱۸۷ (تحقيق محمد حسون، قم، ۱۴۱۲)

(۶) داخل كروشه در متن چاپى نيامده است.

(۷) المقنع، ص ۱۴۷

(۸) التهذيب، ج ۳، ص ۲۱، ح ۷۷؛ الكافي، ج ۳، ص ۴۱۹، ح ۶؛ كتاب من لا يحضره الفقيه، ج ۱، ص ۴۰۹، ح ۱۲۱۹

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۵۷۱

الإمام بذلك من قاض أو أمير أو نحو ذلك. و متى اقيمت بغير أمره لم تصح. ثم قال: دليلنا أنّه لا خلاف فى أنّها ينعقد بالإمام أو من يأمره، و ليس على انعقادها إذا لم يكن إمام و لا - أمره دليل. ثم قال: و أيضاً عليه إجماع الفرقه، فإنهم لا يختلفون فى أنّ من شرط الجمعة الإمام أو أمره، ثم قال أيضاً: فإنّه إجماع بأنّ من عهد النبي صلّى الله عليه و آله إلى وقتنا هذا، ما أقام الجمعة إلّا الخلفاء و الامراء و من ولى للصلاة، فعلم أنّ ذلك إجماع أهل الأعصار، و لو انعقدت بالرعيّة لصلّوها كذلك. ثم قال: فإن قيل: أليس قد رويتم فيما مضى من كتبكم: أنّه يجوز لأهل القرايا و السواد و المؤمنين إذا اجتمعوا العدد الذى ينعقد بهم أن يصلّوا الجمعة؟ قلنا: ذلك مأذون فيه مرغب [مرغوب] فيه، فجرى ذلك مجرى أن ينصب الإمام من يصلّى بهم. «۱» قال بعض العلماء: لعل الفرق بين

الإجماع الذي ذكره بقوله: و أيضا عليه إجماع الفرقة، و الإجماع المنتزع من عدم إقامة الجمعة غير الثلاثة، كون الأول إجماع الشيعة و الثاني إجماع فرق الإسلام و يؤمى إلى ما ذكرته نسبة الإجماع إلى الفرقة في الأول و إلى أهل الأعصار في الثاني. انتهى كلامه. و حاصل كلام الشيخ في قوله: ثم قال أليس قد رويتم، الخ. أنه جَوَزَ الجمعة في القرايا و السواد، «٢» إذا حصل الاجتماع، فكيف يشترط الإمام أو من نصبه في انعقاد الجمعة؟ و حاصل الجواب: أن الإمام إذا كان حاضرا في البلد، و قال: تلك الرواية فيكون بمنزلة الإذن و النصب على ما قيل، فيكون حكمه حكم نصب الإمام، فيشترط في وجوب الجمعة الإمام أو من نصبه؛ أعم من أن ينصب أحدا بعينه أو لا يكون كذلك، مثل أن قال تلك الرواية، لكن هذا الحكم إذا كان في حضور الإمام، فلا يستلزم أن يكون كذلك هذا في الغيبة، و على هذا «٣» ينبغي أن يحمل كلامه لثلا ينافي السابق، لأنّ كلامه السابق يدلّ على الحرمة في الغيبة كما لا يخفى. «٤» قال الشهيد في الذكري: يجب صلاة الجمعة بالنصّ و الإجماع ركعتان بدلا عن الظهر.

قال الله تعالى: إِذِ انبأ نُودَىٰ لِلصَّلَاةِ الآيَةَ. و قال النبي صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله: الجمعة حقّ على كل مسلم الّا أربعة:

المملوك أو امرأة أو صبى أو مريض. و قال صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله: إن الله قد افترض عليكم الجمعة، فمن تركها في حياتي أو بعد موتي و له إمام عادل، استخفافا بها أو جحودا لها، فلا جمع الله له شمله و لا بارك له في أمره، الّا و لا صلاة له، الّا و لا زكاة له، الّا و لا حجّ له، الّا و لا صوم له، الّا و لا برّ له حتى يتوب. و قال الصادق عليه السلام برواية أبي بصير و محمد بن مسلم: إن الله فرض في كلّ

(١) الخلاف، ج ١، صص ٦٢٦-٦٢٧

(٢) نفس المدرک، ج ١، ص ٥٩٦

(٣) و لا يمكن أن يقال: حاصل الجواب أنّ الإذن حاصل من الأئمة الماضين عليهم السلام فهو كالإذن من أئمة الوقت، و لهذا قال بعض: في كلامه تشويش. منه.

(٤) و فهم بعضهم من الجواب؛ الوجوب التخيري كما علّل الشهيد للوجوب التخيري بهذا و بأمر آخر. منه.

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ٥٧٢

أسبوع خمسا و ثلاثين صلاة؛ منها صلاة واجبة على كلّ مسلم أن يشهدا إلّا خمسة: المريض و المملوك و المسافر و المرأة و الصبى. و روى زرارة عن الباقر عليه السلام قال: فرض الله على الناس من الجمعة، الخ .. و شروطها سبعة: الأول: السلطان العادل و هو الإمام أو نائبه إجماعا متّيا. ثم ذكر شروط النائب إلى أن قال: التاسع: إذن الإمام له كما كان النبي صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله يأذن لأئمة الجمعات و أمير المؤمنين عليه السلام [بعده] و عليه إطباق الإمامية.

هذا مع حضور الإمام عليه السلام و أما مع غيبته كهذا الزمان، ففي انعقادها قولان: أصحهما - و به قال معظم الأصحاب - الجواز إذا أمكن الاجتماع و الخطبتان، و يعلّل بأمرين: أحدهما أن الإذن حاصل من الأئمة الماضين عليهم السلام فهو كالإذن من أئمة الوقت. و إليه أشار الشيخ في الخلاف، و يؤيّده صحيح زرارة: قال: حثنا أبو عبد الله عليه السلام على صلاة الجمعة، حتى ظننت أنه يريد أن تأتيه. فقلت: نغدو عليك [الصلاة الجمعة]. قال: لا، إنّما عنيت عندكم. «١» و لأنّ الفقهاء حال الغيبة يباشرون ما هو أعظم من ذلك بالإذن كالحكم و الإفتاء، [فهذا أولى]. و التعليل الثاني: أنّ الإذن إنّما يعتبر مع إمكانها، أمّا مع عدمه، فيسقط اعتباره و يبقى عموم القرآن و الأخبار خاليا عن المعارض. و قد روى عمر بن يزيد - في الصحيح - عن الصادق عليه السلام: إذا كان سبعة يوم الجمعة فليصلوا في جماعة.

و في الصحيح عن منصور عن الصادق عليه السلام: يجمع القوم يوم الجمعة إذا كانوا خمسة فزادوا؛ و الجمعة واجبة على كلّ أحد لا يعدّر الناس فيها إلّا خمسة: المرأة و المملوك و المسافر و المريض و الصبى. «٢» و في الموثق عن زرارة عن عبد الملك، عن الباقر عليه السلام قال، قال:

مثلك يهلك و لم يصل فريضة فرضها الله. قال: قلت: كيف أصنع؟ قال: صلوا جماعة؛ يعني صلاة الجمعة. «(۳)» كذا في أخبار كثيرة مطلقة و التعليلان حسان و الاعتماد على الثاني. إذا عرفت ذلك، فقد قال الفاضلان: «(۴)» يسقط وجوب الجمعة حال الغيبة و لم يسقط الاستحباب و ظاهرهما أنه لو اتى بها كانت واجبة مجزئة عن الظهر فالاستحباب إنما هو في الاجتماع أو بمعنى أنه أفضل الأمرين الواجبين على التخيير. و ربما يقال بالوجوب المضيّق حال الغيبة، لأنّ قضيه التعليلين ذلك، فما الذي اقتضى سقوط الوجوب؟ إلا أنّ عمل الطائفة على عدم الوجوب العيني في سائر الأعصار و الأمصار. و نقل الفاضل فيه الإجماع «(۵)» و بالغ بعضهم،

(۱) التهذيب، ج ۳، ص ۲۳۹، ص ۱۷

(۲) التهذيب، ج ۳، ص ۲۳۹، حديث ۶۳۶؛ الاستبصار، ج ۱، ص ۴۱۹، حديث ۱۶۱۰؛ وسائل الشيعة، ج ۷، ص ۳۰۴-۳۰۵، الباب ۲ من ابواب صلاة الجمعة و آدابها، حديث ۷

(۳) التهذيب، ج ۳، ص ۲۳۹، ح ۶۳۸؛ الاستبصار، ج ۱، ص ۴۲۰، ح ۱۶۱۶؛ وسائل الشيعة، ج ۷، ص ۳۱۰، الباب ۵ من ابواب صلاة الجمعة و آدابها ح ۲

(۴) المعتمد، ج ۲، ص ۲۷۹؛ تذكرة الفقهاء، ج ۱، ص ۲۶-۲۷

(۵) تذكرة الفقهاء، ج ۱، ص ۲۶-۲۷

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۵۷۳

فنفى الشرعية أصلاً و رأساً و هو ظاهر كلام المرتضى «(۱)» و صريح سلار «(۲)» و ابن ادريس «(۳)» و هو القول الثاني من القولين بناء على أنّ إذن الإمام شرط الصحّة و هو مفقود. و هؤلاء يسندون التعليل إلى إذن الإمام و يمنعون وجود الإذن و يحملون الإذن الموجود في عصر الأئمة عليهم السلام على من سمع ذلك الإذن و ليس حجة على من يأتي من المتكلفين، و الإذن في الحكم و الإفتاء أمر خارج عن الصلاة «(۴)»، و لأنّ المعلوم وجوب الظهر فلا يزول إلا بمعلوم و هذا قول موجه و إلا يلزم القول بالوجوب العيني و أصحاب القول الأوّل لا يقولون به. انتهى كلامه رحمه الله. «(۵)»

لا يخفى أنّ كلام الشهيد: «و أما مع غيبته كهذا الزمان ففي انعقادها قولان» إلى قوله:

«الجواز إذا أمن الاجتماع و الخطبتان» صريح في وجوب التخيير. و قوله: «و نقل الفاضل فيه الإجماع و بالغ بعضهم فنفي الشرعية أصلاً و رأساً» إلى قوله «و هو القول الثاني من القولين» صريح في أنّ الخلاف بين الفقهاء في الغيبة منحصر في الحرمة و الوجوب التخييري؛ فيظهر من ذلك أنّ القول الثالث، و هو القول بالوجوب العيني، المخترع.

و قال العلامة في المنتهى: «الجمعة واجبة و هو قول علماء الاسلام. يدلّ عليه الكتاب و السنّة و الإجماع. أما الكتاب فقوله تعالى: إِذِ انبأ نُوذِيَ لِلصَّلَاةِ الْخ. و أمّا السنّة فكذا، و أمّا الإجماع فلأنّه لا خلاف بين المسلمين في ذلك. ثم قال: يشترط في الجمعة الإمام العادل، أي المعصوم عندنا أو إذنه. أمّا اشتراط الإمام أو إذنه فهو مذهب علمائنا أجمع.» ثم نقل رحمه الله قول بعض العامّة، ثم قال: لنا ما رواه الجمهور عن النبيّ صلّى الله عليه و آله قال: أربع إلى الولاية: الفیء و الحدود و الصدقات و الجمعة. و قال في خطبة: من ترك الجمعة في حياتي أو بعد موتي و له امام عادل أو جائر استخفافاً، الخ. علّق على وجود الإمام فينتفى بانتفائه. و من طريق الخاصّة ما رواه الشيخ في الحسن، عن زرارة قال: كان أبو جعفر عليه السّلام يقول: لا يكون الخطبة و الجمعة و صلاة ركعتين على أقل من خمسة رهط إلا الإمام و أربعة. «(۶)» و ما رواه في الحسن عن محمد بن مسلم، قال: «سألته عن الجمعة.» فقال: أذان و إقامة يخرج الإمام فيصعد المنبر فيخطب و لا يصلّي الناس ما دام الإمام على المنبر، ثم يقعد الإمام على المنبر قدر ما يقرأ قل هو الله أحد، ثم يقرأ بهم في الركعة الاولى بالجمعة و في الثانية بالمنافقين. و ما رواه عن سماعة، قال: سألت أبا عبد الله عليه السّلام عن الصلاة يوم الجمعة.

فقال: أمّا مع الإمام فركعتان، و أمّا من صلّى

(۱) رسائل الشریف المرتضی، جوابات المسائل المیافاریات، ج ۱، ص ۲۷۲

(۲) المراسم الشرعیة، ص ۷۷ (قم، ۱۴۱۴)

(۳) السرائر، ج ۱، ص ۲۹۰ (قم، مؤسسه النشر الاسلامی)

(۴) هذا جواب عما قال سابقا فی التعلیل الأول و هو قوله: و لأنّ الفقهاء حال الغیبة یباشرون ما هو أعظم من ذلك بالإذن كالحکم و الإفتاء.

(۵) ذکرى الشيعة، ج ۴، ص ۱۰۴-۱۰۵

(۶) الكافي، ج ۳، ص ۴۱۹؛ التهذيب، ج ۳، ص ۲۴۰

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۵۷۴

وحده، فأربع ركعات بمنزلة الظهر». «۱» انتهى.

قال بعض المحققين: ادعى الاتفاق ظاهرا بقوله «عندنا» و صريحا بقوله «فهو مذهب علمائنا أجمع». و الاتفاق فى اشتراط الجمعة بالإمام و إذنه فى قوّة الإجماع على الحرمة عند عدمهما، فإذا شهد مثل العلامة على كون الاشتراط مذهب علمائنا أجمع، فهو كذلك. و إذا كان مذهب كل علماء الشيعة ذلك، فالمعصوم قائل به، فتعين الحرمة فى الغيبة. و يدلّ عليها روايتنا الجمهور، الأولى فبدلتها على كون الجمعة مع الولاة و ظاهر أنها إذا كانت إلى الولاة، فلا تجوز فى زمان الغيبة و أما الثانية فباعتبار اشتغالها على الإمام و كذا الروايات الخاصة و فسّر بأنه هو المعصوم انتهى.

و قال العلامة فى التذكرة: يشترط فى وجوب الجمعة، السلطان أو نائبه عند علمائنا أجمع. و به قال أبو حنيفة، للإجماع على أن النبىّ صلّى الله عليه و آله كان يعين لإمامة الجمعة. «۲» و كذا الخلفاء بعده كما يعين للقضاء. و كما لا يجوز أن ينصب الإنسان نفسه قاضيا من دون إذن الإمام كذا إمامة الجمعة. و لرواية محمد بن مسلم قال: لا يجب الجمعة على أقلّ من سبعة: الإمام و قاضيه و مدّع حقاّ و مدّعى عليه و شاهدان و من يضرب الحدود بين أيدي الإمام، و لأنه إجماع أهل الأعصار، فإنه لا يقيم الجمعة فى كل عصر إلا الأئمة. «۳» ثم قال فى مسألة: لو كان السلطان جائرا ثم نصب عدلا استحب الاجتماع و انعقدت جمعة على الأقوى. و لا تجب لفوات الشرط و هو الإمام أو من نصبه و أطبق الجمهور على الوجوب. «۴»

ثم قال فى مسألة: هل للفقهاء المؤمنين حال الغيبة و التمكن من الاجتماع و الخطبتين صلاة الجمعة؟ أطبق علمائنا على عدم الوجوب لانتفاء الشرط و هو ظهور الإذن من الإمام عليه السلام. و اختلفوا فى استحباب إقامة الجمعة، فالمشهور ذلك و لقول زرارة: حثنا الصادق عليه السلام على صلاة الجمعة حتى ظننت أن يريد أن تأتيه، فقلت: نغدو عليك. فقال: لا، إنما عنيت عندكم. «۵» و قال الباقر عليه السلام لعبد الملك: مثلك يهلك و لم يصلّ فريضة فرضها الله تعالى. قلت:

كيف أصنع؟ قال: صلّوا جماعة، يعنى صلاة الجمعة. «۶» و قال الفضل بن عبد الملك، سمعت الصادق عليه السلام يقول: إذا كان قوم فى قرية صلّوا الجمعة أربع ركعات، فإن كان لهم من يخطب،

(۱) منتهى المطلب، ج ۱، صص ۳۱۶-۳۱۷

(۲) فى المصدر: الجماعة.

(۳) تذكرة الفقهاء، ج ۴، ص ۱۹

(۴) تذكرة الفقهاء، ج ۴، ص ۲۴

(۵) التهذيب، ج ۳، ص ۲۳۹، ص ۱۷

(۶) التهذيب، ج ۳، ص ۲۳۹، ح ۶۳۸؛ الاستبصار، ج ۱، ص ۴۲۰، ح ۱۶۱۶؛ وسائل الشيعة، ج ۷، ص ۳۱۰، الباب ۵ من ابواب صلاة الجمعة و آدابها ح ۲

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۵۷۵

جمّعوا إذا كانوا خمسة نفر، و انما جعلت الركعتين لمكان الخطبتين. «۱» و قال سلّار و ابن ادریس: «۲» لا يجوز لأصالة الأربع فلا تسقط إلّا بدليل، و الأخبار السابقة متأولة، لأنّ قول الصادق عليه السّلام لزرارة و قول الباقر عليه السّلام لعبد الملك، إذن لهما فيكون الشرط قد حصل. و قول الصادق عليه السّلام فإن كان لهم من يخطب، محمول على الإمام أو نائبه؛ و لأنّه شرط الوجوب للإمام أو نائبه اجماعاً، فكذا هو شرط في الجواز. «۳» انتهى. «۴»

و قال رحمه الله في النهاية: يشترط في وجوب الجمعة السلطان أو نائبه عند علمائنا أجمع، لأنّ النبي صلّى الله عليه و آله كان يعين لإمامة «۵» الجمعة و كذا الخلفاء بعده، كما يعين [عين] للقضاء، و كما لا يصحّ أن ينصب الإنسان نفسه قاضياً من دون إذن الإمام فكذا إمامة [امام] الجمعة، فلا يصحّ الجمعة إلّا معه و من يأذن له. هذا في حال ظهوره، أمّا في حال الغيبة، فالأقوى أنّه يجوز للفقهاء المؤمنين إقامتها؛ «۶» انتهى.

أقول: لا يخفى أن الجواز دليل وجوب التخييري كما مرّ في كتبه الآخر. و صرح أن الخلاف بين الفقهاء في الغيبة منحصر في القولين في الحرمة و الوجوب التخييري.

و قال في التحرير: من شرط الجمعة، الإمام العادل أو من نصبه، فلو لم يكن الإمام ظاهراً و لا نائب له، سقط الوجوب اجماعاً و هل يجوز الاجتماع، مع إمكان الخطبة، قولان. «۷» انتهى.

و لا يخفى أن قوله: هل يجوز الاجتماع بعد ذكر سقوط الوجوب بالإجماع صريح في أن القولين التخيير و الحرمة.

و قال السيد المرتضى في الميافارقيات: صلاة الجمعة ركعتان من غير زيادة عليهما و لا جمعة إلّا مع إمام عادل أو من ينصبه الإمام العادل، فإذا عدم، صلّيت الظهر أربع ركعات. «۸»

و قال سلّار: و لفقهاء الطائفة أن يصلّوا بالناس في الأعياد و الاستسقاء فأما الجمع فلا، «۹» و هذا اختيار ابن ادریس. «۱۰»

(۱) الاستبصار، ج ۱، ص ۴۲۰، ح ۱۶۱۶

(۲) المراسم، ص ۷۷؛ السرائر، ج ۱، ص ۲۹۰-۲۹۱

(۳) تذكرة الفقهاء، ج ۴، ص ۲۷-۲۸

(۴) في الهامش: و مما يدل على التخيير ما رواه الصدوق في «أمالیه» باسناده عن الصادق عليه السلام قال: «أحبّ للمؤمن أن لا يخرج من الدنيا حتى يتمّع و لو مرّة و يصلّي الجمعة و لو مرّة».

(۵) في المصدر: لإقامة.

(۶) نهاية الأحكام، ج ۱، ص ۱۳-۱۴ (قم، مؤسسة اسماعيليان، ۱۴۱۰)

(۷) تحرير الاحكام، (چاپ سنگی، مؤسسة آل البيت)، ص ۴۳

(۸) رسائل الشريف المرتضى، ج ۱، ص ۲۷۲ و راجع: السرائر، ج ۱، ص ۲۷۲

(۹) المراسم، ص ۲۶۴

(۱۰) السرائر، ج ۱، ص ۳۰۴

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۵۷۶

و قال ابن ادریس بعد نقل كلام الشيخ في النهاية و كلامه في الخلاف و تعجبه من جواب سؤال القرابا و السواد: نحن نقول في

جواب سؤال القرایا و السواد: إذا اجتمع العدد الذى یعتقد بهم الجمعة، كان فيه نَوَاب الإمام أو نَوَاب خلفاءه، و نحمل الأخبار على ذلك، فأَمَّا قوله رحمه الله: «ذلك مأذون فيه مرغَّب فيه، فجرى ذلك مجرى أن ینصب الإمام من یصلی بهم» فیحتاج إلى دلیل على هذه الدعوى و برهان، لأنَّ الأصل براءة الذمَّة من الوجوب أو الندب، و لو جرى ذلك مجرى أن ینصب من یصلی بهم؛ لوجب الجمعة على من یتمكَّن من الخطبتين و لما كان یجزیه صلاة أربع ركعات؛ و هذا لا یقول به [لا یقوله] أحد منّا، و الذى یتقوى عندی صحیة ما ذهب إليه فى مسائل خلافه و خلاف ما ذهب إليه فى نهايته للأدلة التى ذكرها من إجماع أهل الأعصار. و أيضا فإنَّ عندنا لا خلاف [بلا خلاف] بین أصحابنا أن من شرط انعقاد الجمعة الإمام أو من نصبه الإمام للصلاة. و أيضا الظهر أربع ركعات فى الذمَّة بیقین، فمن قال: صلاة ركعتین تجزى عن الأربع یحتاج إلى دلیل، فلا یرجع عن المعلوم بالمظنون و أخبار الآحاد التى لا یوجب علما و لا عملا. (۱) انتهى.

قيل أن هذا- أى الظهر أربع ركعات فى الذمَّة بیقین الخ- یسلم فى غیر الجمعة، و أمَّا فيه فلا، و دلیل أجزاء الركعتین هو الأخبار المعتمدة. أقول: هذا هو الظاهر، و إلَّا فلا یخفى على المتأمل بطلانه، لأنه قد ظهر من كلام ابن ادريس أن الأحادیث التى نقلتم أخبار آحاد لا- یوجب العلم و العمل، فليس الدلیل هو الأخبار المعتمدة، و قد مرَّ فى الفصل الخامس «۲» أن أحادیث كتب الأربعة، أخبار آحاد فلا- یوجب یقین؛ و قد مرَّ نقلا عن كتبهم أن من عهد النبى صلَّى الله علیه و آله إلى وقتنا هذا، ما أقام الجمعة إلَّا الخلفاء و الأمراء و من ولى للصلاة، فالفقهاء و العلماء الذين أخذنا المذهب منهم، أقاموا الظهر من ذلك العهد إلى وقتنا هذا. ففعلهم حجة لنا، فمن أجل ذلك قال ابن ادريس: الظهر أربع ركعات فى الذمَّة بیقین.

و قال المحقق فى الاعتبار: «السلطان العادل أو نائبه شرط وجوب الجمعة و هو قول علمائنا.» و نقل بعد العبارة المنقولة، أقوال بعض العامة، ثم قال: «معتمدنا فعل النبى صلَّى الله علیه و آله فإنه كان یعین لإمامة الجمعة و كذا الخلفاء بعده كما یعین للقضاء، فكما لا یصح أن ینصب الإنسان نفسه قاضيا من دون إذن الإمام، كذا إمامة الجمعة؛ و ليس هذا قیاسا؛ بل استدلال بالعمل المستمر فى الأعصار فمخالفته خرق للإجماع. (۳) انتهى.

و لا یخفى أن صاحب المجمع و شیخ المقداد صاحب كنز العرفان و الصدوق و شیخ الشهيد و شیخ الطوسى و العلامة و المحقق و سلار و ابن ادريس و السيد المرتضى هم

(۱) نفس المدرک، ج ۱، ص ۳۰۳-۳۰۴

(۲) من کتاب حدیقه الشیعه، ای نفس کتاب الذى صححنا الفصل السادس منه فى صلاة الجمعة.

(۳) الاعتبار، ص ۲۰۲ (چاپ سنگی).

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۵۷۷

أجلّاء الصحابة، و كانت عادتهم فى المسائل الخلافية فى تصانيفهم أن یشيروا بالخلاف و إن كان طرف الخلاف ضعيفا غاية الضعف بقولهم على الأولى أو على الأظهر أو على الأشبه، لاحتياطهم فى الدین و خوفهم، كما يظهر لمن تتبع كلامهم و تصانيفهم من أوله إلى آخره.

فلو كان فى أزمته القول بوجوب العینی للجمعة، فكيف لا یشيرون بضعفه، بل لا بدّ إذا كان كذلك أن یقولوا فى تصانيفهم: ثم تجب الجمعة بشروط: الأول السلطان العادل أو من نصبه على الأظهر أو على الأولى لیشيروا إلى ضعف القول بوجوب العینی، و ليس فى الكتب التى رأيناها مثل القواعد و الإرشاد و الشرايع و مختصر النافع و البيان و غیر ذلك إشارة إلى ذلك، مع أنهم لم یهملوا شيئا حتى یشيروا إلى الرواية الشاذة، فكيف یهملون مثل ذلك الأمر الخطير العظيم الذى يتوفّر الدواعى علیه! لأنه داخل فى الصلوات اليومية و يفكرون فى مسائل آخر أفكارا دقيقة يشکل فهمها. اللهم إلّا أن یقال: صدور تلك المسألة على الخصوص عنهم فى حالة

الجنون أو عدم غورهم فى تلك المسألة و هذا ما ترى! فمعلوم بالبدیهة أن لم یکن القول بالوجوب العینى فى أزمتهم. (۱) أما الدلیل النقلی على عدم الوجوب العینى فى الغیبة، فعن النبىّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ فى خطبة طویلة حثَّ فيها على صلاة الجمعة: إنَّ الله تعالى فرض عليكم الجمعة، فمن تركها فى حیاتى أو بعد موتى و له إمام عادل استخفافا بها أو جحودا لها، فلا جمع الله شمله و لا بارک له فى أمره، ألا و لا صلاة له، ألا و لا زکاة له، ألا و لا حج له، ألا و لا صوم له، ألا و لا بز له حتى يتوب. (۲) و فى التهذیب و الفقيه عن أبى جعفر عليه السّلام قال: يجب الجمعة على من كان منها على فرسخين. (۳) و معنى ذلك: إذا كان إمام عادل؛ و قال: إذا كان بين الجماعتين ثلاثة أميال، فلا بأس أن يجمع هؤلاء (۴) و يجمع هؤلاء (۵) و لا يكون بين الجماعتين أقل من ثلاثة أميال. و غاية ما يقال فى الحديث الأخير: أن قوله و معنى ذلك «إذا كان امام عادل»، لعل أن يكون قول الفقيه.

(۱) فى الهامش: و قد ظهر مما ذكر من الاشتراط بطلان ما قال بعض القائلين بالوجوب العینى فى الغیبة من أنه يجوز أن يكون عدم فعلهم فى الأعصار و الأمصار لأجل التقيّة و يكون مذهبهم وجوب العینى و ذلك ظاهر و إلّا فلا معنى للاشتراط. و مما يدل أيضا على عدم كون ذلك للتقيّة ما استدلل صاحب الوافى على الوجوب العینى فى رسالته بكلام والد البهائى حيث قال: و مما يتّجه فعله فى زماننا صلاة الجمعة إمّا لدفع تشييع اهل السنّة أو يعتقدون أنا نخالف الله و الرسول و إجماع العلماء فى تركها و ظاهر الحال معهم إلى آخر ما قال و أثبت لوجوب العینى بالكتاب و السنّة؛ و لا يخفى أنه صريح فى أن عدم فعلهم لا يكون لأجل التقيّة و إلّا فلا معنى للتشييع و أسلوب عبارته ظاهر فيما قلنا من إحداه القول بالوجوب العینى. منه.

(۲) بحار الانوار، ج ۸۹، ص ۱۶۵، ح ۵، عن رسالة الشهيد فى صلاة الجمعة.

(۳) التهذیب، ج ۳، ص ۲۴۰، ح ۲۳؛ كافى، ج ۳، ص ۴۱۹، ح ۲، ۳؛ الاستبصار، ج ۱، ص ۴۲۱، ح ۱

(۴) فى الهامش: بالامام الاصل.

(۵) بالنائب.

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۵۷۸

قلنا: على فرض التسليم، لا شكّ أنه أعرف بكلام الإمام و قصده و لا شكّ أنهم يعتبرون معانى الفقيه فى مسائل آخر كمعانى الاخبار.

و لا يخفى أن بعض الأحاديث ظاهر فى الإذن و النيابة و لنقل بعضها:

عن عبد الملك، عن أبى جعفر عليه السّلام قال: مثلك يهلك و لم يصلّ فريضة فرضها الله تعالى.

قال: فكيف أصنع؟ قال: صلّوا جماعةً يعنى صلاة الجمعة. (۱) و أيضا فى التهذیب عن زرارة قال: حثنا أبو عبد الله عليه السّلام على صلاة الجمعة حتى ظننت أنه يريد أن نأتيه [فى الجمعة]. فقلت:

نغدو عليكم. فقال: لا، إنما عنيت عندكم. (۲) و بعضهم يجعلون الحديث الأخير سند الوجوب التخييري.

و من الدليل على عدم وجوب العینى فى الغیبة أيضا بل على الحرمة كما لا يخفى على ذوى العقول، ما ورد فى الصحيفة الكاملة التى كونها من كلام على بن الحسين عليه السّلام فى غاية الوضوح بلا حاجة إلى سند، فعدم قوّة السند المنقول فى أولها لا يضرّ الحكم بكونها منه عليه السّلام فى دعاء يوم الجمعة و العيد: اللهم إن هذا المقام لخلفائك و أصفياءك و مواضع أمناءك فى الدرجة الرفيعة التى اختصصتهم بها قد ابتزوها (۳) وجه الدلالة أن اللام فى «لخلفائك» ظاهر فى اختصاص مقام الخطبة و إقامة الجمعة و العيد بالأئمة عليهم السّلام، و الظاهر عدم إرادة الغير أو الأعم من لفظ أصفياءك و أمناءك. قوله عليه السّلام: فى الدرجة الرفيعة التى اختصصتهم بها، بعد الألقاب الشريفة فى غاية الظهور فى كون المراد بكل واحد منها هو الأئمة عليهم السّلام. فإذا كان هذا المقام مخصوصا بالأئمة عليهم السّلام فكيف يمكن القول بوجوب إقامتها مع كل عادل يخطب أو مع كل فقيه عادل إلّا أن ينصب الأئمة عليهم السّلام

على النيابة احدا؟ لأنّ هذا المقام لما كان مختصاً بهم، فمن شأنهم النصب و النيابة، فيظهر من ذلك حرمة العيد و الجمعة في الغيبة. و منه ما رواه الصدوق في العيون عن الفضل «٤» بن شاذان في علة بعض الأحكام أن قال:

فإن قال فلم صارت صلاة الجمعة إذا كانت مع الإمام ركعتين و إذا كانت بغير إمام ركعتين ركعتين، فقال عليه السّلام بعد كلام: و منها أن الإمام يحبسهم للخطبة و هم منتظرون للصلاة و من انتظر للصلاة فهو في الصلاة في حكم التمام؛ و منها: أن الصلاة مع الإمام أتمّ و أكمل لعلمه و فقهه و عدله و فضله، و بعد كلام قال: فان قال: فلم جعلت الخطبة قبل الصلاة؟ لأنّ الجمعة مشهد

(١) التهذيب، ج ٣، ص ٢٣، ح ٨٠؛ الاستبصار، ج ١، ص ٤٢٠، ح ٤

(٢) التهذيب، ج ٣، ص ٢٣٩، ص ١٧

(٣) صحيفة سجادية؛ دعای جهل و هشتم، فقرة ٩. قال المؤلف في الهامش: في الصحاح: ابتزته استلبته، و في القاموس البرز، النزح و أخذ الشيء بجفاء و قهر، فالمعنى قد أخذ الأئمة الجور عنهم و اختصوا بصلاة الجمعة و العيد و نصب النائب في الأطراف و النواحي و هذا مختص بهم.

(٤) في الهامش: في العيون في آخرها أنه سمعها من الرضا عليه السلام مرة بعد مرة و شيئاً بعد شيء فجمعها. انتهى.

دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ٥٧٩

عام و أراد أن يكون للإمام «١» سبب موعظتهم و ترغيبهم في الطاعة و ترهيبهم عن المعصية و توقيفهم على ما أراد في مصلحة دينهم و دنياهم و يخبرهم بما ورد عليه «٢» من الآفاق و من الأحوال التي لهم فيها المضرة و المنفعة. و نقل هذه الرواية في العلة أيضا و قال عليه السّلام في رواية العلة بعد كلام: و ليس بفاعل غيره ممن يؤم الناس في غير يوم الجمعة. و في الكتابين بعد العبارة المنقولة: فإن قال: فلم جعلت خطبتين؟ قيل: لأن يكون واحدة للثناء و التمجيد و التقديس لله تعالى و الاخرى للحوائج و الأعذار و الإنذار و الدعاء و ما يريد أن يعلمهم من أمره و نهيهِ ما فيه الصلاح و الفساد. «٣» انتهى كلامه أعلى الله مقامه.

فتعليل أن الصلاة مع الإمام أتم بقوله لعلمه الخ، يدل على اعتبار العلم في إمام الجمعة لا اتفاق كونه عالما و إلا لم يكن لهذه العلة ارتباط بكون صلاة الجمعة ركعتين، لعموم اتفاق كون الإمام عالما بالنسبة إلى جميع الصلوات و لا يقول القائلون بوجوب الجمعة: اعتباره في إمام الجمعة و هذه العبارة صريحة في أن يشترط في إمام الجمعة أن يكون عالما فقيها عادلا و فاضلا «٤» لكن في هذا العصر لا يشترطون العلم و العدل و الفضل و قوله: «لأنّ الجمعة مشهد عام إلى قوله و يخبرهم بما ورد عليه «٥» من الآفاق «٦» و من الأحوال التي لهم فيها المضرة و المنفعة» ظاهر في إمام المعصوم عليه السّلام؛ لأنّ من شأنه أن يخبر في المشارق و المغارب كما لا يخفى على من له أدنى فطنة و مع ذلك فقال عليه السّلام: و ليس بفاعل غيره ممن يؤم الناس في غير يوم الجمعة. فأهل الرئاسة يحملون تلك الروايات حذرا من زوال رياستهم بعدم فعل صلاة الجمعة. فتارة يبحثون و ينقضون بالنائب كأنه ليس ذلك الشروط له، و لا- يخفى أنه إذا كان الحديث صحيحا و يجب أن يعمل به، و في ذلك الحديث ذكر الإمام شروط الجمعة ففي كمال الجهل النقض و ليس علينا الاستفسار من تلك الامور؛ لأنّ الأحكام أحكام إمام الأصل و هو أعرف لمصلحة كل موضع إلى نصب شخص معين يصلح امورهم و شريعتهم و هذا مما لا يحتاج إلى البيان، و تارة يقولون أشياء سخيفة و احتمالات بعيدة يوجب ذكرها النفرة و الانزجار.

إذا عرفت ذلك فاعلم أن العمدة في إثبات الوجوب العيني للجمعة في الغيبة عموم الآيه و عموم الأحاديث، و لا يخفى أن صريح العقل لا يحكم في الآية بشيء غير السعي إلى ذكر

(۲) فی العلل هكذا: عليهم.

(۳) عیون اخبار الرضا (ع)، ج ۲، ص ۱۱۱؛ علل الشرايع، ص ۲۶۴؛ بحار الانوار، ج ۸۹، ص ۲۰۱، ح ۵۲

(۴) فی الهامش: الذي هو مذهب الفقهاء المحققين، و سیأتی تفصیله فی آخر الفصل.

(۵) فی العلل: عليهم.

(۶) ن ل: الآفات.

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۵۸۰

الله فيلزم أن يكون كلام المفسرين حجة. و من أعظم المفسرين صاحب المجمع [الذي] ذكر العلماء في تصانيفهم كلامه لأجل اعتباره و كذا قال الشيخ المقداد «۱» و قد مرّ أنه قال: إن هذه الآية في صلاة الجمعة لكن يشترط السلطان العادل أو من نصبه. اللهم إنا أن يقولوا: أن جزء الأوّل من كلامه حجة لنا لا- الجزء الثاني، و هذا كما ترى! و أما الأحاديث فليس علينا أن نذكرها و نتوجه إلى الأجوبة التي ذكرها الفاضل التوني «۲» و غيره، لأننا سلّمنا أن ظاهر تلك الأحاديث في الوجوب العيني، لكن لا يخفى على من له أدنى دربة بأساليب كلام المحدثين أن طريقتهم في الكتب الأربعة من أولها إلى آخرها إذا كان حديث عامًا و حديث خاصًا، يجعلون العام خاصًا و المطلق مقيدًا كما هو المشهور بين الاصوليين؛ فإذا كان في تلك المسألة حديثان قد مرّ ذكرهما كان فيهما إمام عادل، فكلّ حديث يكون ذكر الإمام فيه مطلقًا فليفسّر بطريق العادة بالإمام العادل و يجعل التأييد لذلك كلام الصحيفة و حديث العيون و العلل، و قد مرّ مفصّلًا؛ لكن لأجل التعصّب و الرئاسة يضمّون من كلام العامة «أو من جائر» إلى حديث النبي صلى الله عليه و آله و قوله عليه السلام: و له إمام عادل فيصير هكذا: «و له إمام عادل او جائر». و في المسائل الأخر التي ليس الغرض و الدواعي لا يضمّون من كلام العامة بل يجتنبون. «۳» و بعد التسليم يكفي لتقييد العام حديث الأخير و الصحيفة السجادية و حديث العلل و العيون.

و قطع النظر عن جميع ذلك نقول: أن تلك الأحاديث كان في نظر أجلاء الصحابة التي ذكر اسمهم و قولهم في الأعصار الماضية، و بعضهم يجعلون بعض تلك الأحاديث سندًا للوجوب التخيري كما سبق تحقيقه و أخذنا تلك الأحاديث عنهم، و كان قولهم معتبرا عندنا و إلا لم يكن وثوق بنقل حديثهم فيرتفع حجّية الشرع كما لا يخفى على من له أدنى فطنة؛ فذكرهم الإجماع و عدم فعل الجمعة في تلك الأعصار دليل على عدم إبقاءهم الأحاديث على العموم فيكون حجّية لنا، و لا شكّ أن صريح العقل لا يكفي لفهم الحديث بل يحتاج إلى المرشد و لا مرشد أحسن من أجلاء الصحابة التي أخذنا الأحاديث عنهم، و لأجل ذلك، لا بد أن يكون الإجازة بين المحدثين و معلوم بالبدية أن كلّ فقيه كامل في العلم، كان أقرب منّا إلى زمان الأئمة عليهم السلام كان أعرف بلهجتهم و قصدهم عليهم السلام فبالبدية هم أعرف منّا، فاستقلال العقل في ذلك الأمور مثل استقلال العقل في كلام الفلسفي.

(۱) كنز العرفان، ج ۱، ص ۲۴۴

(۲) رساله صلاة الجمعة للمولى عبد الله بن محمد التوني البشروي المشهور بالفاضل التوني (م ۱۰۷۱) مطبوعة في نفس هذه المجموعة.

(۳) فی الهامش: و قيل لا- نقص فی الضمّ، لانه يصير المعنى هكذا: و له امام عادل كما في البلاد الشيعة او جائر كما في البلاد المخالف، لأن مقتضى الاحاديث وجوب الاقتداء بهم في الجمعة و الجمعات. انتهى.

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۵۸۱

و من المخترعات التي اخترع أهل الرئاسة بعد اختراع الوجوب العيني تفسير الذكر في سورة المنافقين في قوله تعالى: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَلْهَكُمْ أَمْوَالُكُمْ وَلَا أَوْلَادُكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ «۱» إلى آخر الآية، بصلاة الجمعة، قاله صاحب الوافي: و لم يقل به أحد من المفسرين.

قال فی المجمع عن ذکر الله، أى عن الصلوات الخمس المفروضة وقيل ذکر الله جميع طاعته عن ابی مسلم. وقيل ذكره، شكره على نعمائه والصبر على بلائيه والرضا بقضائه وهو إشارة إلى أنه لا- ينبغي أن يغفل المؤمن عن ذكر الله في بؤس كان أو نعمه، فإن إحسانه في الحالات لا ينقطع. «۲» انتهى.

وقال الزمخشري في الكشاف: قيل ذكر الله، الصلوات الخمس. و عن الحسن: جميع الفرائض كأنه قال عن طاعة الله وقيل: القرآن؛ و عن الكلبي: الجهاد مع رسول الله عليهم السلام «۳» انتهى.

فان قلت: لعله كان في تفسير مفسر من الشيعة لم يكن ذلك عندك، قلنا ذلك التفسير إما أن يكون موجودا في بعض الكتب أم لا. فإن كان موجودا أو كان معتبرا عند العلماء، فلم لم يفسر المصنف في الصافي؟ وإن كان بمجرد قول، فلذلك لم ينقل في تفسير الصافي فلم ذكر المصنف في الوافي بقوله: فسر الذكر هنا بصلاة الجمعة؟ لأن الظاهر منه أنه تفسير أحد من المفسرين المعتمدين. و إذا كان بمجرد قول، فلينقل بقوله: و قد يقال.

و إنى تفحصت في اصفهان من أهل الرئاسة خصوصا من إمام الجمعة، فقال: لم يقل أحد من المفسرين بذلك. و أما ظهر لي بعد التجسس أن هذا الكلام نقل من رساله ينسبونها إلى الشيخ زين الدين العاملي و لم يذكر أئمة الجمعة في تصانيفهم هذا الكلام لسخافته. و إنما قلنا ينسبونها؛ لأن هذا الكلام يدل على أن تلك الرسالة ليست منه و إن كانت منه ففي قبل كماله كما قال الفاضل التوني أو بعد كماله و وقت الخرافة. و إنما يظهر ذلك لمن تتبع تصانيفه بالنظر الدقيق خصوصا شرح اللمعة و شرح الشرايع. و لذكر ذلك الكلام ليكون عبرة لأولى الألباب. «۴»

قال في رسالته في تفسير آية سورة الجمعة هذا القول: و لما سمّاها الله تعالى ذكرا و أمر بها في هذه السورة و ندب إلى قراءتها في صلاة الجمعة- بل قيل أنه أوجبها ليتذكر السامعون مواقع الأمر و موارد الفضل- عقبه في السورة التي بعدها، التي يذكر فيها المنافقين بالنهي عن تركها و الإهمال لها و الاشتغال عنها بقوله تعالى

(۱) منافقون، ۹

(۲) مجمع البيان، ج ۱۰، ص ۱۹

(۳) الكشاف، ج ۴، ص ۵۳۲ (بيروت، دار الكتب العلمية، ۱۴۱۵).

(۴) ألف الشهيد رسالته في صلاة الجمعة في سنة ۹۶۲ في اواخر حياته. فلا محل لكلام الفاضل التوني.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۵۸۲

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَلْهَكُمْ أَمْوَالُكُمْ وَلَا أَوْلَادُكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ فَأُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ «۱» انتهى. «۲» و لا- يخفى ظاهره العموم كما في قوله تعالى و اذكروا الله كثيرا لعلكم تفلحون «۳» فاذكروني اذكركم «۴» و غير ذلك. فخصوصيته بصلاة الجمعة و جعله من متفرعات هذا الفرض الذي هو السعي بالصلاة أو الخطبة تحكّم بحت.

و أيضا من مخترعات أهل الرئاسة تفسير الإمام العادل بغير المعصوم و هو أيضا خلاف المجمع عليه بين الأصحاب؛ و يظهر لمن تتبع كلام الفقهاء المتقدمين و المتأخرين.

و استدللّ الفاضل التوني على عدم الوجوب العيني بما حاصله: أنه لو كان وجوبها عينا غير مشروط بالإمام عليه السلام أو نائبه، لتواتر؛ لتوفر الدواعي على نقله و لا- يثبت أمثاله بأخبار آحاد؛ لعدم حصول الظن بها و هو شرط في جواز العمل بأخبار الآحاد و وجه عدم التواتر: اشتراك كثير منها في الحسين بن سعيد و بعضها في زرارة، و أيضا لم يروها إلا المشايخ الثلاثة و ظاهر أن عددهم لا يكفي في التواتر؛ انتهى. أقول: قد مر تحقيق ذلك في الفصل الخامس.

اعلم أنه قد يظهر من كلام بعض الفضلاء القائلين بعدم الوجوب العيني إمكان التقيّة في الأخبار الدالة على الوجوب، لموافقته لطريق

العامة التي هي القول بوجوبها عينا و يمكن تأييد هذا الاحتمال بشيوع تركها و دعوى الإجماع على عدم وجوبها. انتهى. «٥»
و لا يخفى أن شيوع تركها لأجل التقيّة- كما قال بعض القائلين بالوجوب العيني- ينافي ما يقال من اقتدار المفيد «٦» و كونه في غاية
الجلالة و كذا محمد بن علي بن بابويه، و كون الديالمه الذين كانوا في ذلك الزمان في غاية القوّة و كون ابن بابويه في غاية الاعتبار
عندهم و الخلفاء في غاية الضعف، فما كان مانع من إقامة الجمعة. و إنّما نقلنا عن اقتدار المفيد لأنّ القائلين بالوجوب العيني ذكروا
كلاما عنه لم يصرّح فيه المفيد باشتراط الإمام أو النائب. قال في المقنعة: و اعلم أن الرواية جاءت عن الصادقين عليهم السّلام إن الله
تعالى فرض على عباده الجمعة إلى الجمعة خمسا و ثلاثين صلاة لم يفرض فيها الاجتماع إلّا في صلاة الجمعة خاصّة فقال تعالى: يَا
أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذْ نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ وَ ذَرُوا الْبَيْعَ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ «٧» و قال
الصادق عليه السّلام: من ترك الجمعة ثلاثا من غير علة، طبع الله

(١) منافقون، ٩

(٢) راجع رسالة الشهيد في نفس هذه المجموعة.

(٣) انفال، ٤٥

(٤) بقره، ١٥٢

(٥) في الهامش: و يؤيد هذا أيضا إيراد مسح الأذنين و القفا محمد بن يعقوب [كذا] و شيخ الطوسي مع الإجماع على تركه. منه.

(٦) راجع: رسائل آقا جمال خوانساری، ص ٥٢٦

(٧) جمعه، ٩

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ٥٨٣

على قلبه». «١» ففرضها و ففكك الله الاجتماع على ما قدمناه إلّا أنّه بشرطه حضور امام مأمون على صفات يتقدم الجماعة و يخطب بهم
[يخطبهم] خطبتين يسقط بهما و بالاجتماع عن المجتمعين عن الأربع ركعات ركعتان. و إذا حضر الإمام، وجبت الجمعة على سائر
المكلفين إلّا من عدّره الله تعالى منهم؛ و إن لم يحضر إمام سقط فرض الاجتماع و إن حضر إمام يخلّ بشرطه من يتقدم، فيصلح به
الاجتماع، فحكم حضوره حكم عدم الإمام؛ و الشرائط التي تجب فيمن «٢» تجب معه الاجتماع أن يكون حرّا بالغا طاهرا في ولادته،
متجنبّا من الأمراض الجذام و البرص خاصيّة في خلقته، «٣» مسلما مأمونا معتقدا للحقّ بأسره في ديانتته مصليا للفرض في ساعته، فإذا
كان كذلك و اجتمع معه أربعة نفر، وجب الاجتماع، و من صلّى خلف الإمام بهذه الصفات، وجب عليه الإنصات عند القراءة و
القنوت في الأولى من الركعتين في فريضته، و من صلّى خلف إمام بخلاف ما وصفناه، رتبّ الفرض على المشروح فيما قدمناه، و
يجب حضور الجمعة مع من وصفناه من الأئمة فرضا و يستحبّ مع من خالفهم تقيّة و ندبا. «٤» انتهى.

و لا- يخفى على المنصف إذا كان مراد الفقهاء من الإمام في الأعصار الماضية إلى زمان بدعة الوجوب العيني في إمام الجمعة هو
المعصوم، فالظاهر عدم الاعتماد على هذا الكلام خصوصا مع اقتداره.

و نقول: تأمل في قوله: «و إذا حضر الإمام وجبت الجمعة على سائر المكلفين إلّا من عدّره الله تعالى» لأنّه لم يعد فقيه من المعذورين
الأعلم؛ فإذا فرضنا أكثر علماء العصر حضروا في بلد الجمعة- كما في اصفهان- فوجب عليهم الحضور لأنهم داخلون في قوله: «سائر
المكلفين» مع أن أمرهم إلى يوم القيامة في سفال إذا كان المأموم أعلم. اللهم إلّا أن يقال أن مذهبهم في هذا، مذهب بعض أهل
السنة في أنّه ليس بضروري أن يكون الإمام أفضل.

فالحاصل أنّه قد ظهر من ذلك أنّ إمام الجمعة لا بدّ أن يكون أعلم من الجميع. فالشيخ المفيد ليس قائلا بطريقة التي أحدثت في هذا
الزمان من أنّ أئمة الجمعة في كل سواد من سواد الأعظم مثل اصفهان و غيره أربعة أو خمسة أحدها يصلّى في الداخل و الباقي في

الخارج و إن أمكنه الصلاة في داخل الشهر فيصلي، لأن صلاة كل واحد منهم باعتقاد الآخر باطل، و معلوم أن الشرع الذي كان في أزمنة السابقة ما كان كذلك و ما ذلك الإفساد إلا نتيجة ما يقال من عموم الأحاديث الوجوب العيني في المنابر و المساجد؛ فإن سمع العامي، فيقول

(۱) تهذيب ج ۳، ص ۲۳۸؛ وسائل الشيعة ج ۷، ص ۲۹۹-۳۰۲

(۲) ن. ل: معه

(۳) ن. ل: جلدته.

(۴) المقنعة، ص ۱۶۲-۱۶۴ (قم، مؤسسه النشر الاسلامي، ۱۴۱۷).

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۵۸۴

أنا داخل في عموم من يخطب و إن سمع فوقه فبطريق الأولى.

و نعود من رأس فنقول: قال بعد ذلك: «مسلماً ماؤنا معتقدا للحق بأسره في ديانتته». و لا يخفى على من ترك الرئاسة و لم يكن الرئاسة فيه، أن ظاهر قوله بأسره، أن يكون معتقدا لجميع أمور الحقّة: الاصول و الفروع بالتفصيل لا بالإجمال؛ ليحصل الفرق بينه و بين المأمومين و سائر المكلفين؛ لأنّ جميع المكلفين عالمون إجمالاً و يعتقدون لحقّيّة جميع ما جاء به النبي صلّى الله عليه و آله على سبيل الإجمال. فالمراد جميع الأمور الحقّة من اصول الدين و فروعها و ذلك لا يحصل إلا بالاجتهاد في المسائل الخلافية ليظهر ما هو الحقّ في نفس الأمر. و وجود ذلك الإمام في عصرنا وجود الكبريت الأحمر.

و استدلل أيضاً القائلون بالوجوب العيني بقول المفيد في الإشراف في صلاة الجمعة قال:

عدد ذلك ثمانى عشر خصلة: الحرّيّة و البلوغ و التذكير و سلامة العقل و صحّة الجسم و السلامة من العمى و حضور المصر و الشهادة للنداء و تخلية السرب و وجود أربعة نفر ما تقدم ذكره من هذه الصفات. و وجود خامس يؤمّم لهم صفات يختص بها على الإيجاب ظاهر الايمان و الطهارة في المولد من السفاح و السلامة من أدواء: الجذام و البرص و المعرة «۱» بالحدود المشينة «۲» لمن أقيمت عليه في الإسلام و المعرفة بفقّه الصلاة و الإفصاح بالخطبة و القرآن و إقامة فروض الصلاة في وقتها من غير تقديم و لا تأخير عنه بحال و الخطبة بما يصدق فيه من الكلام. فإذا اجتمعت هذه الثمانى عشرة خصلة، و جب الاجتماع في الظهر يوم الجمعة على ما ذكرناه و كان فرضها على النصف من فرض الظهر للحاضر في سائر الايام. «۳» انتهى.

و لا- يخفى أن قوله في الخامس: «له صفات يختص بها على الإيجاب» ظاهر في أن الإمام فيما بين المكلفين لا بدّ أن يكون ممتازا بحيث يكون تلك الصفات مختصّة به و يرجع إلى ما ذكرنا و لا يخفى أن عدم فعل المفيد لصلاة الجمعة في مدة عمره، متفق عليه بين الفريقين [و كيف لا يكون كذلك، لأجل أن الشيخ الطوسي كان من تلامذته و قال: لم يفعل الرعية تلك الصلاة كما ذكر سابقا منه و من أجلا الصحابة، فلو صلّى استاده فلينقل فعله بالبديهة و استثناءه]. «۴» فذلك، إمّا لأجل التقيّة كما قال بعض القائلين بالوجوب العيني؛ «۵» لأنّه قال: كان في بغداد و كانت الخليفة معه و كان في التقيّة فإذا كان كذلك فيكون أفعاله و أقواله فيما بين

(۱) في الهامش: المعرة، الأمر القبيح المكروه و الأذى.

(۲) المشاين: المعايب و القبائح.

(۳) رساله الإشراف، ص ۲۵ (المطبوع في سلسلة مؤلفات الشيخ المفيد، ج ۹)

(۴) ذكر المصنف ما بين المعوقتين في الهامش.

(۵) ملا محمد سراب. منه.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۵۸۵

المخالفين على التقيّة فلا ينبغي إيراد كلامه سندا للوجوب، إذ يجوز أن لم يكن معتقدا للوجوب العيني؛ و عدم تصريحه بذكر الإمام المعصوم كان لشدة التقيّة؛ لما كان الخلفاء عادتهم أن يصلّوا الجمعة و لا يمكن للشيعة الإماميّة أن قالوا بالوجوب؛ فلأجل ذلك أجمل في ذكر الإمام في المقنعة و الإشراف و في أكثر المسائل الأخر ليس خوف التقيّة إذا كثر فتاوى تلك المسائل كان مذهب أحد من المذاهب الأربعة على ما لا يخفى لمن تتبّع كتبهم. و اما لأجل عدم الاعتقاد بالوجوب العيني فهو المطلوب و على هذا ينبغي حمل كلامه على التخييري.

قال الفاضل التوني: و الإنصاف أن ظاهر كلام المفيد الوجوب العيني مطلقا على ما قاله في المدارك «١» إلّا أن نقل الإجماع على عدم العينية في زمان الغيبة من جماعة فحول العلماء مما يستنكره العقول غاية الاستنكار مع مخالفة قدوة مثل المفيد؛ فالظاهر أنّهم سمعوا منه مشافهة و علموا من تصانيفه الأخر التي اندرست في هذا الزمان؛ فإن أكثر تصانيفه لم يبق إلى زماننا هذا. انتهى - و كذا قال (يعني التوني) في كلام أبي الصلاح.

و أيضا استدل القائلون بالوجوب العيني بقول القاضي أبي الفتح الكراچكي «٢» في كتابه المسمّى بتهديب المسترشدين و لما لم يكن القاضي معروفا بين الفقهاء و لم يكن الكتاب فيما بيننا و بينهم، فالأصوب أن لا نتعرّض لكلامه. «٣» و أيضا من استدلالهم بالوجوب العيني قول أبي الصلاح «٤» في الكافي: «٥» و لا تعتقد الجمعة إلّا بإمام الملة أو منصوب من قبله أو بمن يتكامل له صفة إمام الجماعة عند تعدّر الأمرين ...

و إذا تكاملت هذه الشروط انعقدت جمعة و انتقل فرض الظهر من أربع ركعات إلى ركعتين بعد الخطبة. و تعين فرض الحضور على كل رجل بالغ سليم مخلى السرب «٦» حاضر بينه و بينها فرسخان فما دونهما؛ و يسقط فرضها عن عداه، فإن حضرها تعين عليه فرض الدخول فيها جمعة. «٧» انتهى.

و اعلم إن كتاب أبي الصلاح ليس موجودا عند الفقهاء «٨» و أورد العلامة في المختلف «٩» في

(١) مدارك الاحكام، ج ٤، ص ٢٤

(٢) محمد بن علي الكراچكي توفي في سنة ٤٤٩

(٣) راجع: الحدائق الناضرة، ج ٩، ص ٣٨١

(٤) تقى بن نجم بن عبيد الله ابو الصلاح الحلبي توفي بحلب في سنة ٤٤٧

(٥) في الاصل: الكامل.

(٦) اي ليس في طريقه إلى الجامع مانع طبيعي او غير طبيعي كسارق و غيره.

(٧) ابو الصلاح، الكافي، ص ١٥١

(٨) و الكتاب كانت موجودة عند الفقهاء و حتى اليوم ايضا.

(٩) المختلف، ج ٢، ص ٢٥٠ - ٢٥١

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۵۸۶

أثناء ذكر اختلاف الأقوال من الفقهاء إلى قوله عند تعدّر الأمرين [و أذان و اقامة]. و ذلك يجوز أن يكون سندا للوجوب التخييري لأنّ القائلين به يقولون: إذا تعدّر الإمام أو النائب و يمكن الاجتماع، فينعقد الجمعة و يجوز بدلا عن الظهر، فيكون الانعقاد به حينئذ بامام الملة أو بالنائب أو بمن يتكامل له صفات إمام الجماعة. فالحاصل أنه لم ينقل العلامة تلك الزيادة، و بعيد غاية البعد عدم نقله إذا كانت من عبارته، لتوفّر الدواعي على نقله. و الدليل على عدم الاعتماد إلى تلك العبارة أيضا نقل الشهيد في البيان «١» عن أبي

الصالح القول بعدم شرعيتها حال الغيبة كقول سلار و ابن ادریس.

فاعتبر أيها اللبيب البصير و لا- تغترّ بما يقرع سمعك، و خلّ نفسك عن جميع الأغراض و كن كأنك يوم القيامة مسئول عن هذه المسألة، فهل تتمكّن في الجواب من ترك فريضة الظهر بمجرد تلك العبارتين و بمجرد فهمك من الأخبار الآحاد مع ما ذكرنا من أقوال أجلاء الصحابة التي كُنّا معتمدين عليهم في جميع المسائل الدينية.

و مما يتبّه عن نوم الغفلة ما قال أبي رحمه الله: كان الفاضل الخراساني في عصر كان الفضلاء في ذلك العصر كثيرين و كان ممتازا فيما بينهم في الحكمة و الفقه و الحديث و في العزلة عن الناس و من كثرة الذكر يتوحّش عن الناس، فصار من أولياء الله إلى أن ينتقل منصب إمامة الجمعة إليه، فصار آخر الأمر معتبرا بين الخاص و العام اعتبارا حدّ الاوج. إلى أن قال في يوم سلطان الجائر «٢» لوزيره الأعظم خليفه سلطان: أن أخبر العلماء و المقرّبين بحضورهم يوم الجمعة المسجد، إنّي أردت الاقتداء بإمام الجمعة. ففعل ما أمر به، فحضر جم غفير من الفضلاء و الامراء في المسجد في يوم الجمعة، فوقت شروعه في الخطبة، قال خليفه سلطان:

صلّ في هذا اليوم صلاة الظهر! فصلّى الإمام صلاة الظهر، و لم يحضر في ذلك المجمع السيد العارف الرباني رفيع الدين الحسيني «٣» و كان جميع العلماء و الامراء بعد ذلك المجمع في ضيف و وزير الأعظم، و كان من الحضار السيد المذكور و إمام الجمعة محمد باقر الخراساني «٤» و كان السيد المذكور في معرض العتاب و الخطاب من جانب خليفه سلطان من أجل عدم حضوره لصلاة الجمعة. فقال: قبيح غاية القبح خلاف حكم السلطان الشيعة، و كان حكمه حضور جميع العلماء فبأى جهة لم تحضرت أنت؟ فقال السيد: نعم؛ قبيح خلاف حكم

(١) البيان، ص ١٨٨

(٢) في الهامش: شاه صفی.

(٣) كان من الحكماء و المتكلمين، و من تلاميذ البهائي و التستري، توفي في سنة ١٠٨٢ و مقبرته موجودة في تحت فولاد اصفهان.

(٤) كان له منصب إقامة الجمعة في اصفهان و له ذخيرة المعاد في شرح الإرشاد و روضة الأنوار (بالفارسية)؛ توفي في سنة ١٠٩٠ و دفن في مدرسة ميرزا جعفر بمشهد.

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ٥٨٧

السلطان، لكن قبح هذا الفاضل- و أشار إلى إمام الجمعة- أكثر كثيرا من قبح فعلي؛ لأن مذهبه أن صلاة الجمعة واجبة و جوبا عيتيا و بمجرد قولكم، بدل بالظهر، و لم يكن التقيّة إذا صلّى سلطان الشيعة خلفه. فسكت خليفه سلطان و جميع الحضار و صار امام الجمعة خجلا بحيث لم يتكلّم إلى آخر المجلس؛ انتهى الحكاية.

و ظاهر أن تبادل صلاة الجمعة بالظهر لم يكن إلما للعزّة و الاحترام عند خليفه سلطان، فإذا زلق قدمي ذلك الفاضل الموصوف بالصفات التي ذكرنا عن الصراط المستقيم لأجل الرئاسة التي هي نتيجة الإمامة، فكيف من دونه! و رأيت رساله فارسية من صاحب الوافي، «١» قال: لما رأيت ثواب الجمعة و الجماعة، فأردت في كاشان أن أكون مأموما لا إماما خوفا من الرئاسة و لما لم يكن إمام موصوفا بصفة إمام الجماعة و يفوت الجمعة و الجماعة و انتظرت فلم يوجد، فلا جرم رضيت بالإمامة. «٢»

و نختم الحكاية بقصة يوسف عليه السلام و هو أنّه لما صار في مصر عزيزا مكترما و صار مشار إليه في الأطراف و بكى يعقوب على مفارقتها حتى ابيضت عيناه من الحزن إلى أن يتعلق علم الإلهي بخروج يعقوب و أهله عن الوطن إلى يوسف، فعند الملاقاة لم يصر ماشيا لتعظيم أبيه و كان راكبا في ذلك الوقت كما كان قبله لأجل الرئاسة، مع أنّه كان نبيا و معصوما بالعصمة الإلهية في جميع الأوقات و كان العصمة شامل لحاله في مرادة زليخا يوسف لقوله تعالى وَ لَقَدْ هَمَّتْ بِهِ وَ هَمَّ بِهَا لَوْ لَأَنَّ رَأَى بِرْهَانَ رَبِّهِ «٣» و مع ذلك، ابتلى ببليّة الرئاسة، فنزل جبرئيل عليه السلام إلى يوسف و قال: ابسط راحتك فلما بسط راحته، سطع من كفه نور و صعد إلى

السماء فقال: يا جبرئيل! ما هذا النور الذي خرج عن كفي؟ فقال: قطع النبوة من ذريتك، لما لم تنزل للشيخ يعقوب أيبك عقوبة لتكبرك مع أيبك. «٤»

و أنى أحببت أن أذكر أحاديث التي وردت في العجب و الكبر و الرئاسة و العصبيّة و الرياء. ففي الكافي عن أبي عبد الله عليه السّلام: من دخله العجب هللك. «٥» و أيضا في الكافي عن علي بن سويد، عن أبي الحسن عليه السّلام قال: سألته عن العجب الذي يفسد العمل، فقال: للعجب درجات، منها أن يزيّن للعبد سوء عمله فيراه حسنا فيعجبه و يحسب أنه يحسن صنعا. و منها أن يؤمن العبد برّبّه فيمنّ على الله و لله عليه المنّ. «٦» و أيضا في الكافي عن العلاء بن الفضيل

(١) و هو الفيض الكاشاني المتوفى في سنة ١٠٩١. و له رسالة بالفارسية في صلاة الجمعة تسمى ب: أبواب الجنان.

(٢) و ذكر الفيض نفس المطلب في رسالته الاعتذارية التي طبعناها بعد رسالة عبد الحى الرضوى الكاشاني في هذه المجموعة.

(٣) يوسف، ٢٤

(٤) التفسير القمى، ج ١، ص ٣٥٦ بعبارة اخرى.

(٥) الكافي، ج ٢، ص ٣١٣، ح ٢

(٦) نفس المدرک، ج ٢، ص ٣١٣، ح ٣

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ٥٨٨

عن أبي عبد الله عليه السّلام قال: قال أبو جعفر عليه السّلام: العزّ رداء الله و الكبرياء إزاره، فمن تناول شيئا منه أكبه الله في جهنّم. «١» و أيضا في الكافي عن داود بن فرقد عن أخيه، قال: سمعت أبا عبد الله عليه السّلام يقول: إنّ المتكبرين يجعلون في صور الذرّ يتوطأهم الناس حتى يفرغ الله من الحساب. «٢» و أيضا في الكافي عن زرارة، عن أبي جعفر و أبي عبد الله عليهما السلام قالوا: لا يدخل الجنّة من في قلبه مثقال ذرّة من كبر. «٣» و أيضا في الكافي عن ابن مسكان، قال: سمعت أبا عبد الله عليه السّلام يقول: إياكم و هؤلاء الرؤساء الذي يتراأسون، فو الله ما خفقت النعال خلف رجل إلّا هللك و أهللك. «٤» و أيضا في الكافي عن أبي عقيل الصيرفي، قال: حدثنا كترام عن الثمالي، قال: قال لى أبو عبد الله عليه السّلام: إياك و الرئاسة و إياك و أن تطأ أعقاب الرجال، قال: قلت: جعلت فداك، أمّا الرئاسة فقد عرفتها و أما أن أطأ أعقاب الرجال فما ثلثا ما في يدي إلا مما وطئت أعقاب الرجال؛ فقال لى: ليس حيث تذهب؛ إياك أن تنصب رجلا دون الحجّة فتصدّقه في كلّما قال. «٥»

و أيضا في الكافي عن العلاء، عن محمد، قال: سمعت أبا عبد الله عليه السّلام يقول: أترانى لا أعرف خياركم من شراركم، بلى و الله و إن شراركم أحب أن يوطأ عقبه إنّه لا بد من كذاب أو عاجز الرأى. «٦» قال في الوافى آخر الحديث: يحتمل معنيين: أحدهما، إنّ من أحب أن يوطأ عقبه لا بد أن يكون كذابا أو عاجز الرأى لأنّه لا يعلم جميع ما يسأله عنه، فإن أجاب عن كلّ ما يسأل، فلا بدّ من الكذب و إن لم يجب عمّا لا يعلم فهو عاجز الرأى. و الثانى أنّه لا بدّ في الأرض من كذاب يطلب الرئاسة و من عاجز الرأى أن يتبعه. و فى الكافي عن أبي عبد الله قال، قال رسول الله صلّى الله عليه و آله: من كان فى قلبه حبيّة من خردل من عصبيّة، بعثه الله تعالى يوم القيامة مع أعراب الجاهليّة. «٧» و أيضا في الكافي عن القاسم بن سليمان، عن جراح المدائنى، عن أبي عبد الله عليه السّلام فى قول الله تعالى فَمَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا وَ لَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهِ أَحَدًا «٨»، قال: الرجل يعمل شيئا من الثواب لا يطلب به وجه الله، إنّما يطلب تزكية الناس يشتهى أن يسمع به الناس، فهذا الذى أشرك بعبادة ربّه.

ثم قال: ما من عبد أسرّ خيرا فذهبت الأيام أبدا حتى يظهر الله له خيرا و ما من عبد يسرّ شرا

- (۲) نفس المدرک، ج ۲، ص ۳۱۱، ح ۱۱
 (۳) نفس المدرک، ج ۲، ص ۳۱۰، ح ۶
 (۴) نفس المدرک، ج ۲، ص ۲۹۷، ح ۳
 (۵) نفس المدرک، ج ۲، ص ۲۹۸، ح ۵
 (۶) نفس المدرک، ج ۲، ص ۲۹۹، ح ۸
 (۷) نفس المدرک، ج ۲، ص ۳۰۸، ح ۳
 (۸) کشف، ۱۱۰

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۵۸۹

فذهبت الأيام حتى يظهر الله له شراً. «۱» و أيضا في الكافي عن يحيى بن بشير، عن أبيه، عن أبي عبد الله عليه السلام قال: من أراد الله تعالى بالقليل من عمله، أظهر الله تعالى له أكثر مما أراد و من أراد الناس بالكثير من عمله في تعب من بدنه و سهر من ليله، أبي الله تعالى الا أن يقلله في عين من سمعه. «۲» في الكافي أيضا عن أبي عبد الله عليه السلام قال: قال رسول الله صلى الله عليه و آله: سيأتي على الناس زمان تخبث فيه سرائرهم و تحسن فيه علانيتهم طعما في الدنيا، لا يريدون به ما عند ربهم يكون دينهم رياء لا يخالطهم خوف «۳» يعمهم الله، فيدعونه دعاء الغريق فلا يستجيب له. «۴»
 انتهى الأحاديث.

و لا يخفى أن ما ذكر من الأحاديث خصوصا نصب الرجل دون الحجة و حبّ الوطى في العقب و مضمون الحديتين الأخيرين موجود في عصرنا بسبب إمامة الجمعة و الجماعة و حصل لنا الجزم بأن من صلى وحده و لم يصل خلفهم و كان قادرين على أذيته و ضرره، ففعلوا ما كان تحت قدرتهم خصوصا أئمة الجمعة، لأجل أن رياستهم أكثر و من صلى خلفهم في ساعة و قتل قبل تلك الساعة ابنهم أو خدمهم، فيقولون: أن هذا الرجل قد اقتدى بنا فقد تاب، فعلى العفو من القتل فيحصل الحبّ الكثير في قلوبهم لأجل الاقتداء في الصلاة الواحدة بعد القتل.

كان رجل من شرير الناس اسمه كاووس و كان من عادته في الطرقات أبدا قتل المظلوم و سرقة ماله، و كان القوافل متحيرين من سرقة و قتله. فعرضوا إلى السلطان أعماله، فحكم بأخذه و قتله ليستريح المسلمون، و كان ذلك الملعون فهما فطنا و كان عالما بتلك الحالة التي ذكرنا في أئمة الجمعة و الجماعة، و كان في قرب بلدة قم. و في ذلك الزمان كان من أئمة الجمعة و الجماعة في تلك البلدة شخص عالم قاض «۵» كان مشهورا معتبرا عند السلطان و الامراء؛ فلبس ذلك الملعون لباسا أبيض و جاء المسجد و اقتدى به في الصلاة مرّات. فكتب هذا الإمام بعد الصلاة إلى السلطان أن ذلك الرجل كان فاضلا كاملا بريئا عما نسبوه إليه، و كانت عادته الحضور إلى الجمعة و الجماعة. فالحاصل أن بدون التفتيش بل بمجرد رؤيته في الصلاة و الاقتداء، كتب إلى السلطان و عفى السلطان لأجل تلك الكتابة سياسة ذلك الملعون؛ و أما من كثرة القول في الأطراف و النواحي صار ثابتا على السلطان شرارته، لكن لأجل رعاية

(۱) الكافي، ج ۲، ص ۲۹۳، ح ۴

(۲) كناية عن تحقيرهم و بغضهم له. [ملا] صالح [المازندراني] رحمه الله [في شرحه على الكافي]. الكافي، ج ۲، ص ۲۹۶، ح ۱۳

(۳) في الهامش: من الله و لو كان لهم خوف لزهدوا في الدنيا، صالح رحمه الله.

(۴) الكافي، ج ۲، ص ۲۹۶، ح ۱۴؛ ج ۸، ص ۳۰۶، ح ۴۷۶

(۵) في الهامش: ملا محمد طاهر.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۵۹۰

الإمام، لم يحكم بالقتل، فحكم بالحبس المؤبد و كان في الحبس إلى الموت.

و كان من عاداتهم إن كان المأمومون كثيرين فيصرون بعد الخروج من المسجد فرحين مسرورين غاية السرور و يظهر منهم طلاقة الوجه و غاية البهجة و البشاشة و ان كان بعكس ذلك فبالعكس.

و كان في مدة مكثي في اصفهان امور غريبة. أنه كان سيد من إمام الجماعة و كان في مدة أن يصلي بالجماعة في صفة من مسجد السلطان و كانوا يزدحمون في صلاته و وعظه إلى أن رحم الله الناس فأظهر ما في سريره، فكان في ليلة في مجلس فشرب الخمر و ذهب في حالة سكره إلى باب دار أبي زوجته و طلب ابنته الاخرى و كانت و جيهة. و كانت تلك الحكاية غريبة عند الخاص و العام، لأن طريقتهم و آدابهم حفظ الامور الشرعية ظاهرا ليقصدوا بهم. فبعد التفتيش ظهر عند الامراء فسقه، فأخرجوه من المسجد و قطعوا وظيفته و صار فيما بين الناس ذليلا بحيث لا يتمكن مكثه فقص و أراد الخروج إلى مشاهد مشرفة.

و منها أنه أراد إمام الجمعة الذهاب إلى النجف الأشرف، فخرج من اصفهان و جاء ابن الخراساني الذي ذكرنا قصته إلى مسجد حكيم داود و صلى صلاة الجمعة و كان دأبه كذا في إمامة الجمعة، و كان مشهورا بالصلاح و التقوى، فكتب عريضة إلى السلطان و التمس منه الإذن للصلاة الجمعة في مسجد السلطان مزار و لم يتوجه السلطان إلى عريضته، إلى أن طلب المدد من الامراء و الخصيان، «١» فقبل و أذنه في الصلاة الجمعة في مسجد السلطان، فتعجب الناس من هذا الموضوع لما كان مشهورا عندهم بالصلاح و قالوا: إذا كان قاتلا بالوجوب العيني لصلاة الجمعة فحصل بفعله في مسجد آخر، فما طلب مسجد السلطان إلا لأجل الرئاسة و الاقتدار عند الخاص و العام.

و منها امور آخر يوجب ملال الطبع و فيما ذكرنا كفاية للعاقل اللبيب.

و حضر المجلسي في مجلس رستم خان المشهور بسپهسالار و ربما يؤدي أهل الرئاسة و السلطان بمكالمة وقعت بينه و بينهم كما هو المشهور. فقال المجلسي له: أ يحصل فيك الرئاسة بسبب منصبك؟ أ تحصل في نفسك رياسة و كبر يوجب الخروج عن طاعة الله تعالى في وقت استواء الصفوف للحرب و سماع آيات اللّهُ من الكرنا و الكوس و الدهل و النقارات و غير ذلك من أصوات المبارزين في ميدان الحرب. فقال في الجواب: العجب منك! أنك زعمت أنه يحصل العجب في التكبر من هذه الأشياء و لا يحصل العجب و التكبر و الرئاسة من استواء الصفوف في الصلاة و الأذان و الإقامة و دمدمة المكبرين و همهمتهم و خوف ذلك أكثر من جميع الأشياء. فسكت المجلسي.

(١) الذين يسمون في بلاط الصفوى ب آغايان.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۵۹۱

و من الأمر الغريب الذي وقع في كاشان أنه كان رجل صالح عابد مشهور بالصلاح و السداد «١» و كان دائما مشغولا بإمامة الجماعة، و كان مصاحبا للحاكم الظالم، و كان أكثر إبطاره في شهر رمضان في داره إلى أن مات ذلك العامل، فذهب إلى تشييع جنازته إلى القبر و كان سنّه في ذلك الوقت في عشر سبعين، فقبل إدخال الميت في القبر اضطجع في اللحد إلى جانبه الأيمن بطريق الميت و كان ذلك الاضطجاع لحظة ثم قام و خرج و أمر بالدفن؛ ثم استفسر المأمومون علّة الاضطجاع، فقال لأجل أن لا يحصل فيه ضغطة القبر، لأن رسول الله صلى الله عليه و آله فعل ذلك لفاطمة بنت أسد لأجل براءتها من ضغطة القبر.

و كان رجل من أهل القرى ورد كاشان لتحصيل العلم و بعد ذلك ذهب إلى اصفهان و كان مدّة من تلامذه سلسلة آقا حسين الخوانساري. و كان أيضا من تلامذه أئمة الجمعة و الجماعة مدّة. فإذا مات إمام الجمعة في كاشان، جاء من اصفهان إلى كاشان ليصير إمام الجمعة، فذرية ذلك الإمام منعه لأجل العصبية من إمامة الجمعة. فذهب آخر الأمر إلى قرينته باريكرسف و أراد صلاة

الجمعة ثمة. ففعل الصلاة مَرَات و رأى عدم الرعاية، فمات من الحزن و الغم.

و انى قد سمعت بالواسطة أنه يحكم بالفسق لمن لا يحضر الجماعة و الجمعة. فجاء يوم من الأيام إلى بيتي. فقلت له: إنك تحكم بالفسق علماء الذين لم يحضروا فى المسجد لصلاة الجماعة. فأنا و أبى من جملة هذه العلماء! فقال: حكمت بالفسق سلسله آقا حسين - كانوا من أساتذته- و ليس مرادى أتم. قال ذلك خوفا منا. فقلت: لم حكمت بالفسق؟ فقال: لأن رسول الله صلى الله عليه و آله أمر بإحراق منازل قوم لا يحضرون فى المسجد و تلك السلسله ليسوا أئمة و لا مأموما. فقلت: ليست مؤاخذه عليهم لأجل عدم الإمامة، لأنهم يقولون إننا لسنا قابلين لهذا الأمر الخطير و من أجلى البديهيات أيها الأحق اللئيم، إن لم يصلوا خلفك و خلف مثلك، فليسوا من ذلك القوم الذين أمر رسول الله بإحراق منازلهم و نقلت حديث ذبيان فى التهذيب، عن النميرى، عن ابن أبى يعفور، عن أبى عبد الله عليه السلام قال: هم رسول الله صلى الله عليه و آله بإحراق قوم فى منازلهم كانوا يصلون فى منازلهم و لا يصلون الجماعة. فأتاه رجل أعمى، فقال يا رسول الله! إنى ضرير البصر و ربما أسمع النداء و لا أجد من يقودنى إلى الجماعة و الصلاة معك. فقال له النبى صلى الله عليه و آله عليهم السلام شد من منزلك إلى المسجد جبلا و احضر الجماعة. «٢» انتهى الحديث. فقلت: هذا الحديث صريح فى أن الجماعة كانت صلاتهم مع رسول الله صلى الله عليه و آله بقول الأعمى و الصلاة معك، هل فرق بيك و بين رسول الله صلى الله عليه و آله؟ هل وجب على الأعمى فى زمانك شد الحبل إلى مسجدك؟ فسكت.

(١) فى الهامش: آخوند طالبا.

(٢) التهذيب، ج ٣، ص ٢٦٦، ص ٧٣

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ٥٩٢

و كان رجل عابد «١» فى محلته من محلات كاشان و كان عالما فاضلا ذا حياء. فأراد الناس أن يجعلوه فى تلك المحلة إمام الجماعة. فلم يرض و أنكر غاية الإنكار. فجاءوا جميعا عند أبى رحمه الله و قالوا: إن ذلك العالم من تلامذتك، إن أنتم أمرتم به بصلاة الجماعة فلا بد له من الإطاعة و الانقياد، فسكت أبى طويلا و أعاد الناس السؤال مرّة اخرى. فقال رحمه الله فى الجواب: إنى متحير فى ذلك الرجل العالم، لأنه ذا حياء كثيرا و لا يكون له رياسة أصلا و لا بد للإمام أن لا يكون له حياء أصلا ليجعل نفسه ممتازة بين الخلائق و تقدّم الكل! و لنذكر العدالة ليرتب عليه ما هو المقصود:

قال الشهيد فى الذكري: العدالة هيئة راسخة فى النفس تبعث على ملازمة التقوى و المروءة بحث لا يواقع الكبائر و لا يصرّ على الصغائر و عليه إجماع الأصحاب فى الجمعة و فى الجماعة المطلقة، لظاهر قوله تعالى و لَّا تَرْكَنُوا إِلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا «٢». روى العامة عن النبى صلى الله عليه و آله بطريق جابر: لا تؤمن امرأة رجلا و لا فاجر مؤمنا إلا أن يقهره سلطان أو يخاف سيفه أو سوطه. «٣» و روى سعد بن اسماعيل، عن أبيه عن الرضا عليه السلام منع إمامة من يقارف الذنوب. «٤» و فى خبر آخر: إمامك شفيعك إلى الله تعالى فلا تجعل شفيعك سفيها و لا فاسقا. رواه الصدوق عن أبى ذر رضى الله عنه. «٥» و الظاهر أنه قال توقيفا ... و الاختلاف فى الفروع الشرعية لا يقدر فى العدالة، للإجماع على ذلك. نعم لو اعتقد شيئا ففعل خلافه قدح و كذا المقلد لو ترك تقليد العالم أو الأعلام. «٦»

و قال فى موضع آخر فى الجماعة: الأقرب اشتراط العلم بالعدالة بالمعاشرة الباطنة أو شهادة عدلين أو اشتهاؤها؛ و لا يكفى التعويل على حسن الظاهر. و خالف هنا فريقان:

احدهما، من قال كل المسلمين على العدالة إلى أن يظهر منه ما يزيلها و هو قول [سيجيء ان شاء الله و به قال] ابن جنيد؛ و الثانى جواز التعويل على حسن الظاهر؛ و هو قول بعض الأصحاب لعسر الاطلاع على البواطن. و قد روى الشيخ بإسناد معتبر عن أبى جعفر عليه السلام: اذا كان الرجل لا تعرفه يؤم الناس فلا تقرأ و اعتد بصلاته «٧» و يمكن أن يكون اقتداؤهم به تعديلا له عند من لا يعرفه. و قدر

روی خلف بن حماد، عن رجل عن الصادق عليه السلام: لا تصلّ خلف

(۱) فی الهامش: آقا حفیظ.

(۲) هود، ۱۳

(۳) سنن ابن ماجه، ج ۱، ص ۳۴۳، ح ۱۰۸۱؛ مسند ابی یعلی، ج ۳، ص ۳۸۱، ح ۱۸۵۶

(۴) کتاب من لا یحضره الفقیه، ج ۱، ص ۲۴۹، ح ۱۱۱۶؛ التهذیب، ج ۳، ص ۲۷۷، ح ۸۰۸

(۵) کتاب من لا یحضره الفقیه، ج ۱، ص ۲۴۹، ح ۱۱۱۶؛ التهذیب، ج ۳، ص ۳۱، ح ۱۱۰

(۶) ذکری الشیعه، ج ۴، ص ۱۰۱-۱۰۲؛ ج ۴، ص ۳۸۸-۳۹۱

(۷) التهذیب، ج ۳، ص ۲۷۵، ح ۷۹۸

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۵۹۳

الغالی و المجهول و المجاهر بالفسق و ان كان مقتصدا. «۱» و هذا یصلح حجّة للجانبین من حیث لفظ المجهول و مفهوم المجاهر بالفسق. «۲» انتهى.

و قال ابن بابویه فی من لا یحضره الفقیه قال رسول الله صلّى الله علیه و آله: إمام القوم وافدهم «۳» فقدّموا أفضلکم. «۴» و قال علیه السّلام: إن سرّکم أن تزکّوا صلاتکم فقدّموا خیارکم. «۵» و قال علیه السّلام: من صلّى بقوم و فیهم من هو أعلم منه، لم یزل أمرهم فی سفال إلى يوم القيامة. «۶»

و أيضا قال فی موضع آخر من الذکری فی إمام الجماعة: الإمامة سفارة بین الله تعالى و بین الخلق، فأولاهم بها أکرمهم علی الله تعالى و کلّمّا کان الورع أتمّ کان تحقق العدالة أشدّ. «۷»

و قال فی مبحث الجماعة من البیان: و یعلم العدالة بالشیاع و بالمعاشرة الباطنیة و صلاة عدلین خلفه و لا ینفک فی معرفة العدالة خلافا لابن جنید و لا التعویل علی حسن الظاهر علی الأقوی.

و قال الشهید الثانی فی مبحث الجماعة من شرح اللمعة: و هی ملکة نفسانیة باعثة علی ملازمة التقوی التي هی القيام بالواجبات و ترک المنهيات الكبيرة مطلقا و الصغيرة مع الإصرار علیها، و ملازمة المروة التي هی اتباع محاسن العادات و اجتناب مساوئها و ما ینفر عنه من المباحات و يؤذن بخساسة النفس و دناءة الهمة، و تعلم بالاختبار المستفاد من التکرار المطلاع علی الخلق من التخلّق و الطبع من التکلف غالبا، و بشهادة عدلین بها و شیاعها، و اقتداء العدلین به فی الصلاة بحيث یعلم ركونهما إليه تزکیة. «۸»

قال المحقق الشیخ علی فی حاشیة الشرایع- جامع المقاصد- فی قوله: اذا ثبت أن الإمام فاسق أو کافرا و علی غیر طهارة بعد الصلاة، لم تبطل صلاة المؤمن الخ. هذا إذا کان قد اجتهد فی معرفة عدالته قبل الصلاة و غلب علی ظنه عدالته بالطریق المعتبرة و هی المعاشرة الباطنیة أو شهادة عدلین أو الشیاع و نحو ذلك، ثم تبین الخلاف. أما اذا قصر، فإنّ صلاته باطله علی کلّ حال انتهى.

و الحاصل أن ائمة الجمعة و الجماعة رجّحوا قول ابن الجنید و ساهلوا فی أمر العدالة و قالوا کما قال ابن الجنید من أن کلّ مسلم عادل، ما لم یظهر منه ما یزیل العدالة کما هو ظاهر

(۱) کتاب من لا یحضره الفقیه، ج ۱، ص ۲۴۸؛ الخصال، ص ۱۵۴؛ التهذیب، ج ۳، ص ۳۱، ح ۱۰۹

(۲) ذکری الشیعه، ج ۴، ص ۳۹۱-۳۹۲

(۳) فی الهامش: الوفد: القوم یغدون علی الملك ای یأتون فی أمر فتح أو تهنیة.

(۴) من لا یحضره الفقیه، ج ۱، ص ۲۴۷، ح ۱۱۰۰

(۵) من لا يحضره الفقيه، ج ۱، ص ۲۴۷، ح ۱۱۰۱؛ المقنع، ص ۳۵

(۶) كتاب من لا يحضره الفقيه، ج ۱، ص ۲۴۷، ح ۱۱۰۳؛ ذكرى الشيعة، ج ۴، ص ۴۰۱-۴۰۲

(۷) نقل المؤلف عبارة الشهيد هذه في الهامش.

(۸) شرح اللمعة الدمشقية، ج ۱، ص ۳۷۸-۳۷۹

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۵۹۴

بعض الأحاديث، لكن المحققين من الفقهاء لم يعملوا بهذا القول. و لا يخفى على من تتبع كتب الفقهاء أولها إلى آخرها، أن قول ابن الجنيّد مرجوح في أكثر المسائل مع أن سنده الصحيح أو الموثق أو الحسن، و لنمثل لذلك. قال ابن الجنيّد: إن ما يخرج من المذى عقيب الشهوة يكون ناقضا و المشهور من مذهب الأصحاب أنه غير ناقض مع أن سنده صحيحه على بن يقطين. و كذا قال: أن رضعه واحده ينشر الحرمة و سنده أيضا حديث صحيح، لكن لم يعمل به الأصحاب و نظير ذلك كثير.

فملخص الكلام أن أحاديث الصحيحه كثيرة في الكتب الأربعة و لم يعمل أجلاء الصحابة [بها] كما أن الأحاديث كثيرة في أنه إذا طال مدة المهر فالمهر ساقط فذكروا برواية شاذة و لم يعملوا، كما لم يعملوا أحاديث مسح الاذنين و القفا التي ذكرت في التهذيب و الكافي. و الحاصل أنه قد ذكر سابقا بأننا إذا أخذنا الأحاديث من أجلاء الصحابة فعلينا اتباعهم فيما فهموه إلا أن يكون الخلاف كثيرا فيما بين أجلاء الصحابة فيحصل في ذلك الوقت التردد؛ بخلاف ما نحن فيه و ما ذكرنا من الأمثلة و نظيرها.

و من الغرائب أن أئمة الجمعة و الجماعة لم يعملوا في أكثر المسائل الأخر بقول ابن الجنيّد إلا في تلك المسألة، فيفتون في المنابر و المساجد أن يكفي في إمام الجماعة العدالة التي هي الإسلام ما لم يظهر منه ما يزيلها و ان كان فيه أخلاق رذيلة و لم يكن فيه علم أصلا و هذا منشأ لصيرورة كل جاهل سفيه إمام الجماعة فيجعلون أنفسهم في نظر المأمومين علماء أتقياء، فالعوام يرجعون إليهم في أصول الدين و مسائل الحلال و الحرام و هم يفتون بكل ما خطر ببالهم بدون الاستفسار مع ما ذكرنا من مفسد آخر.

و بعض علمائهم «(۱) لما علم أن المساهلة في العدالة تورث المفسد التي ذكرنا و لا يتمكن أن يقول خلاف اجتهاده، فقال: أقول: قد شاع في هذا الزمان سؤال المأمومين أئمة الجماعة عن المسائل الضرورية و شاع بينهم الجواب و إن لم يكونوا من أهله؛ و الظاهر أن هذا لم يكن في أزمنة ورود الروايات الدالة على الاكتفاء بحسن الظاهر، فالاكتفاء بحسن الظاهر من غير أن يظهر كون الإمام من أهل الفتوى او مجتنبها عنها مشكل، بل الظاهر عدم جواز الايتمام ما لم يظهر في غير قابل الفتوى الاجتناب عنها لحصول الظن في أئمة الجماعة الجراءة في الفتوى في هذا الزمان، فإن ارتفع شيوع هذه الجراءة في بعض الأزمان و في بعض الأمكنة فالحكم بالعدالة فيه أيسر من الحكم بها في مكان شيوع الجراءة في الفتوى. و أيضا شاع في أكثر أئمة الجماعة الذين لم يتصفوا بمزية علمية و خلقية و غيرهما ترك الاقتداء بمن اتصف بها و هذا يورث الظن بالدواعي و لم يظهر كون هذا شائعا في زمن ورود الروايات و بعد

(۱) في الهامش: ملا محمد سراب.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۵۹۵

حصول الاتهام بالدواعي بالامارة الدالة عليها فالايتمام به و الحكم بالعدالة مشكل بل يحصل الظن بعدمها. انتهى كلامه. قوله: «و الظاهر أن هذا لم يكن في أزمنة ورود الروايات» أقول: ظاهر أن عدم كون ما ذكر في تلك الأزمنة، من جهة أنهم لم يعملوا بظاهر تلك الروايات، بل يعلمون بما ذكر في تعريف العدالة من أجلاء الصحابة، فإن عملوا سابقا بالظاهر، فيصير أئمة الجماعة حمقاء كما في هذا العصر و يورث المفسد كما لا يخفى على من له أدنى دربة. و كذا قوله «و لم يظهر كون هذا شائعا في زمان ورود الروايات.»

و الحاصل أنه من أجلى البديهيات عند من له أدنى فطنة و لا يكون له رياسة أصلا، أنه إذا كان لأحد هو إمام الجماعة، ملكة راسخة

فی النفس تبعث علی ملازمه التقوی و المروءه إلى آخر ما نقلنا، فلم يتوجه الجواب من المأمومين فی مسائل الحلال و الحرام و اصول الدين إذا لم يعلم و لم يقل بما خطر بباله، سواء كان قول النبي صَلَّى الله عليه و آله أم لا، بل يحكم بالبدیهة بعدم علميته و الاستفسار عن العالم و كذا من [كان] هذا صفته، فدائما مطيع و منقاد للعالم إذا لم يكن له علم و إذا كان له علم فمطيع للأعلم و لا يحتمل لمن هذا شأنه أنه ترك الاقتداء. و لما كان من عادة القديمة بل من الشروط، علمية إمام الجماعة ليمتاز بين الخلائق، فلم يحصل تلك المفاسد.

كان واعظ في اصفهان على منبر مسجد السلطان و كان رفيقه معي قرب المنبر و كانا عالمين بالمسائل الدينيه و كان مضمون وعظه في ذلك اليوم انّ البليّات نزلت على الأنبياء عليهم السّلام لأجل أن يحصل لهم رتبة الشفاعة في القيامة، فيشفع كلّ أحد منهم امته و يخلصهم من العذاب و نقل رضاء الحسين عليه السّلام بقتله و شهادته لأجل قبول شفاعته لأمة جدّه صَلَّى الله عليه و آله. فقلت لرفيقه: إذا كان حصول رتبة الشفاعة فيهم بعد السّم أو القتل مع أنّهم صفوة الناس و خيرتهم و مؤيّدون بالتأييدات الرباني و غير ذلك، فكيف إمام الجماعة- كما نرى في هذا العصر- بدون التّبوء و لا إمامة و البليّة يصيرون شفعا يوم القيامة كما ذكر في حديث أبي ذر رحمه الله. فتغيّر نهاية التغيّر و سكت.

و اعلم أنّ التغيّر حصل في مذهب القائلين بوجوب العيني من ابتداء اختراع ذلك الوجوب من زمان الشيخ زين الدين إلى الآن لأنهم يقولون ابتداء: وجب على النائب العام تلك الصلاة و يستنبطون النائب العام من رواية عمر بن حنظلة عن الصادق عليه السّلام: انظروا إلى من كان منكم قد روى حديثنا و نظر في حلالنا و حرامنا و عرف أحكامنا، فارضوا به حكما، فإنّي قد جعلته عليكم حاكما فإذا حكم بحكمتنا و لم يقبله منه، فإنما بحكم الله استخفّ و علينا ردّ و هو رادّ على الله و هو على حدّ الشرك بالله. فإذا اختلفا فالحكم ما حكم به أعدلها و

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۵۹۶

أفقههما و أصدقهما في الحديث و أوعهما. «۱» و إن كان ظاهر هذا الخبر في الحكومة، لكن كانوا يستندون إلى هذا الخبر و يقولون: أنّه يشترط في النائب العام أن يكون فقيها جامعاً لشرائط الفتوى.

قال الشهيد رحمه الله في الذكري: يعتبر في الفقيه امور ثلاثة عشر قد تبه عليها في مقبول عمر بن حنظلة المذكور. الأوّل: الإيمان، لقوله منكم لأنّ غير المؤمن يجب التثبت عند خبره و هو ينافي التقليد. الثاني: العدالة لذلك أيضا و عليه تبه بقوله: أعدلها. الثالث: العلم بالكتاب.

الرابع: العلم بالسنة. و يكفي منهما ما يحتاج إليه و لو بمراجعة أصل صحيح. الخامس: العلم بالإجماع، و الخلاف لئلا يفتى ما يخالفه. السادس: العلم بالكلام. السابع: العلم بالاصول.

الثامن: العلم باللغة و النحو و الصرف و كيفية الاستدلال و على ذلك دلّ بقوله: و عرف أحكامنا فإنّ معرفتها بدون ذلك محال. التاسع: العلم بالناسخ و المنسوخ و المحكم و المتشابه و الظاهر و المأوّل و نحوها مما يتوقف «۲» عليه فهم المعنى و العمل بموجبه. العاشر:

العلم بالجرح و التعديل و يكفي الاعتماد على شهادة الأولين به كما اشتمل عليه كتب الرجال إذ يتعدّد ضبط الجميع من تطاول الأزمنة و في الكافي و من لا يحضره الفقيه و التهذيب بلاغ واف و بيان شاف و إلى ذلك أشار بقوله: و روى حديثنا. الحادي عشر: العلم بمقتضى اللفظ لغو و عرفا و شرعا. الثاني عشر: أن يعلم من المخاطب إرادة المقتضى إن تجرّد عن القرينة و إرادة ما دلّت عليه القرينة إن وجدت ليشق بخطابه و هو موقوف على ثبوت الحكمة. الثالث عشر: أن يكون حافظا، بمعنى أن الحفظ أغلب عليه من النسيان لتعدّد درك الأحكام من دونه. و الأولى جواز تجرّد الاجتهاد، لأنّ الغرض الاطلاع على ما أخذ الحكم و ما يعتبر فيه و هو حاصل. و يندر و يبعد تعلق غيره به فلا يلتفت إليه لقيام هذا التجويز في المجتهد المطلق.

و عليه تبّه في مشهور أبي خديجة عن الصادق عليه السلام: انظروا إلى رجل منكم يعلم شيئا من قضايانا فاجعلوه حكما بينكم فإني قد جعلته قاضيا. (۳) انتهى كلامه رحمه الله.

و الحاصل أنه كان إمامة الجمعة في نظرهم خطيرا و كان قليلا في بلاد الشيعة و كان سعيهم و غيرهم من العمّال و الحكام أن يختاروا فاضلا عالما نحريرا و رعا زاهدا للقيام بإمامة الجمعة.

كان من الأكابر قاضي في اصفهان فاضلا عالما و كان في غاية الاعتبار عند السلطان و الأمراء. فورد كاشان في أوائل كانت إمامة الجمعة لصاحب الوافي و قبل اعتباره عند السلطان؛ ففرغ سمعه إمامة جمعته، فهذبه بالشتم و الضرب و صار صاحب الوافي مختفيا ليخرج من

(۱) الكافي، ج ۱، ص ۶۷، ح ۱۰؛ ج ۷، ص ۴۱۲، ح ۵؛ التهذيب، ج ۶، ص ۲۱۸، ح ۶؛ و ص ۳۰۲، ح ۵۲

(۲) في الهامش: كالمجمل و المبين و العام و الخاص.

(۳) الكافي، ج ۷، ص ۴۱۲، ح ۴؛ كتاب من لا يحضره الفقيه، ج ۳، ص ۲، ش ۳۲۱۶

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۵۹۷

كاشان. فقال: إن إمامة الجمعة أمر خطير عظيم ليس هذا القسم من الجماعة قابلا لهذه المرتبة؛ مع أنه كان في ذلك الزمان أيضا مشهورا بالعلم و الفضل؛ فبعد ذلك كان هكذا ليصير المجلسي الثاني مشهورا بالعلم و الفضل، فأذن بصلاة الجمعة و أجاز بالرواية لكل أحق لثيم في الأطراف و النواحي فنجرت بالأخرة إمامة الجمعة بوضع ترى؛ فيستندون إلى ظاهر عموم الروايات و يقولون يكفي في شأن امام الجمعة ما يقال في إمام الجماعة و يكفي في إمام الجماعة العدل على ما ذهب إليه ابن الجنيد و هو الإسلام ما لم يظهر ما يزيله على ما مرّ غير مرة. فلنقتصر على ذلك ففيه كفاية لمن له أدنى فطنة.

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۵۹۹

۱۰- رساله في صلاة الجمعة احمد بن سلامه نجفي

مقدمه

احمد بن سلامه نجفي از علمای نیمه دوم قرن یازدهم هجری است که عرب بوده، در نجف به دنیا آمد و به احتمال، پس از تحصیل در آنجا، عازم ایران شد. تنها خبری که از وی در اختیار داریم، شرح حال چند سطری است که ولی قلی شاملو درباره وی نوشته و از آن جمله به رساله نماز جمعه وی اشاره کرده است. خوشبختانه وی در این شرح حال، تقریبا هر آنچه لازم است، از قبیل استاد و موقعیت علمی و سیاسی و همچنین تألیفات، درباره وی اظهار کرده است. وی می نویسد:

از فضایی عصر صاحبقرانی [شاه عباس دوم] که در نظر فرخنده فرّ اهل دانش، از بسیاری دانایی به منزله علامه است، حضرت شیخ احمد بن سلامه است که اصل او از قبیله بنی تمیم است. مولد شریف مومی الیه ولایت جنت درایت نجف اشرف، در علم حدیث و فقه مهارت و استحضار تمام دارد. اکتساب کمال در خدمت شیخ خانقاه دیار آگاهی، حضرت شیخ جعفر خلف شیخ لطف الله نموده‌اند. در سنه هزار و هفتاد و دو هجری [۱۰۷۲] حسب فرمان پادشاه زمان به اتفاق بوداق سلطان ایلچی به بلاد هندوستان رفته، او را با علمای آن دیار مناظرات روی داده است. تصنیف و تألیف کثیر او به سمع فقیر رسیده؛ هذا اليوم از آنچه مشهور است، شرحی است بر ارشاد الاذهان و شرح بر مقامات زمخسری و رساله بر وجوب تخیری نماز جمعه و حسب الامر الاعلی احادیث متفرقه را ترجمه فرموده کتابی ساخته‌اند موسوم به روضه الاحادیث.

همان گونه که از نام رساله‌ی وی که شاملو اشاره کرده، آشکار است، نویسنده قائل به وجوب تخییری است و در این زمینه، با محقق کرکی توافق کامل دارد؛ به طوری که افزون بر استفاده از رساله‌ی وی، در جایی از رساله به صراحت می‌نویسد: و الحق ما اختاره رحمه

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۰۰

الله. با این حال، وی در جریان استدلال بر عقیده خویش به روایاتی استناد می‌کند که کمتر توجه دیگران را به خود جلب کرده است. به علاوه، نظم بحث وی و اختصار آن، ستایش برانگیز است.

نسخه موجود که گویا تنها نسخه‌ای است که مصحح با آن برخورد کرده، در مجموعه ش ۱۱۳۳۵ کتابخانه آستان قدس رضوی است که به سال ۱۱۸۴ از روی نسخه‌ای که کتابت آن در سال ۱۱۱۵ بوده و با نسخه مؤلف مقابله شده بوده، کتابت شده است.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۰۱

[المدخل]

>بسم الله الرحمن الرحيم <الحمد لله الذي أمر عباده، و أسعفهم على عبادته، و دلهم على أمر دينهم و دنياهم، و صلى الله على خير خلقه محمد و آله الأتقياء الذين هم سبب و وسيلة إلى الرّب الجليل؛ من أحبهم نجى و من أبغضهم طغى.

أما بعد: فيقول أقلّ الخليفة بل لا شيء في الحقيقة أحمد بن سلامة بأنه قد وقع الخلاف و النزاع بين علماء عصرنا في وجوب صلاة الجمعة و عيبتها في زمن الغيبة؛ فمنهم من قال بوجوبها عتيبا، فلا تجزى الظهر عن غيرها، و لم يأت بها، بل قد حكموا بفسقه، بل نقلوا عنهم الحكم بكفره! و بعضهم من حرّمها.

و نحن نريد أن نتكلم على الطرفين بأدلة ظاهرة الدلالة من الكتاب و السنّة و دليل العقل؛ و الله نسأل الاستعانة و التوفيق لما يحبّ و يرضى؛ و هذا الكلام مبنى على مقدمة و فصلين و خاتمة:

أما المقدمة

فاعلم أيّدك الله أنه لا نزاع لأحد من المسلمين في وجوب صلاة الجمعة التي هي ركعتان بدل الظهر في زمن النبي صلى الله عليه و آله و الأئمة عليهم السلام لقوله تعالى «و إذ نودى للصلاة من يوم الجمعة فاسرعوا إليها ذكّر الله و ذرّوا البيع و قد فسّر «الذكر» هنا بالصلاة مرّة و بالخطبة أخرى؛ و لما رواه محمد بن يعقوب الكليني، عن محمد بن يحيى، عن أحمد بن محمد، عن الحسين بن سعيد، عن النضر بن سويد، عن عاصم بن حميد، عن أبي نصر و محمد بن مسلم، عن أبي عبد الله عليه السلام قال: إن الله عزّ و جلّ فرض في كلّ سبعة أيام خمسا و ثلاثين صلاة، منها صلاة واجبة على كلّ مسلم أن يشهدا إلا خمسة: المريض و المملوك و المسافر و المرأة و الصبي. «۱» و أيضا ما رواه عن زرارة، عن أبي جعفر عليه السلام قال: فرض الله عزّ و جلّ على الناس من

(۱) الكافي، ج ۳، ص ۴۱۸؛ التهذيب، ج ۳، ص ۱۹

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۰۲

الجمعة إلى الجمعة خمسا و ثلاثين صلاة، منها واحدة فرضها الله عزّ و جلّ في جماعة و هي الجمعة و وضعها عن تسعة: عن الصغير و الكبير و المجنون و المسافر و العبد و المرأة و المريض و الأعمى و من كان على رأس فرسخين؛ «۱» و غير ذلك من الروايات الدالة على وجوبها، و لكن النزاع إنما وقع في شرائطها، خصوصا في زمن الغيبة.

الفصل الأول فاعلم أن هذه الصلاة تختص بشرائط زائدة على شرائط باقى الصلاة، وهذا أيضا مما لا نزاع لأحد فيه،

اشاره

و هي [الأول]: الجماعة فإنها لا تصح فرادى؛ الثاني: الخطبة، فهي لا تصح بدونها؛ الثالث: الوقت، فإن شرط صحتها أن تقع في أوله، بخلاف باقى الصلاة؛ فإنها تصح إلى آخر الوقت للمضطّر والمختار على المشهور بين علمائنا، وهذه الثلاثة مما لا نزاع فيها لأحد. الرابع: الإمام العادل أو نائبه الخاص، فإذا كان الإمام عليه السّلام ظاهرا فعلماءنا مجمعون على وجوبها عينا إذا لم يكن هناك تقيّة؛ و إنّما النزاع في زمن غيبته عليه السّلام فقد اختلفوا علماءنا- رضوان الله عليهم- على أربعة أقوال: الأول: الوجوب التخييري من غير رجحان بينها وبين الظهر، فالمكلف إذا كان له الشرائط وانتفت عنه الموانع، كان مختيرا بينها وبين الظهر.

الثاني: الوجوب التخييري مع رجحان فعلها، فتكون صلاة الجمعة أفضل الفردين المختير في فعلهما.

الثالث: الوجوب العيني بحيث لا يجوز للمكلف اختيار صلاة الظهر عليها.

الرابع: الحرمة بمعنى أنه لا يجوز لأحد أن يترك الظهر و يأتي بها.

و نحن نبيّن لك دليل كلّ من الأقوال.

[الوجوب التخييري من غير رجحان بينها وبين الظهر]

أما الأول: لما رواه محمد بن يعقوب، عن الحسين بن محمد، عن عبد الله بن عامر بن عليّ بن مهزيار، عن فضالة بن أيوب، عن معاوية بن عمّار، قال: سمعت أبا عبد الله عليه السّلام يقول في قنوت الجمعة: «إذا كان إماما قنت في الرّكعة الأولى و إن كان يصلى أربعاً ففي الرّكعة الثانية قبل الركوع» (٢) فوجه الاستدلال به أنه عليه السّلام قال «إذا كان إماما قنت في الرّكعة الأولى و إن كان يصلى أربعاً ففي الرّكعة الثانية»؛ فلو كانت الجمعة متعيّنة لم يتعرّض عليه السّلام لسان الأربع، لأنه لا

(١) الكافي، ج ٣، ص ٤١٩؛ من لا يحضره الفقيه، ج ١، ص ٤٠٩؛ التهذيب، ج ٣، ص ٢١

(٢) الكافي، ج ٣، ص ٤٢٧

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ٦٠٣

فائدة في بيانه عليه السّلام للأربع مع تعيين الجمعة. و إن قلت غير هذا فهو خلاف الظاهر.

و أيضا ما رواه محمد بن يعقوب في الكافي عن عمر بن حنظله، قال: قلت لأبي عبد الله عليه السّلام القنوت يوم الجمعة؟ فقال: أنت رسول في هذا إذا صلّيت في جماعة ففي الرّكعة الأولى و إذا صلّيت وحدانا ففي الرّكعة الثانية؛ (١) و هذا أيضا صريح الدلالة بالوجوب التخييري، لأنّ الإمام عليه السّلام كان نائبا عنهم و بيّن لأصحابه الحكم في الإتيان بأيّ الفردين حصل، و لم يعين لهم فردا. و أيضا ما رواه عن جماعة، عن أحمد بن محمد بن عيسى، عن الحسين بن سعيد، عن حماد بن عيسى، عن حماد بن الحسين بن المختار، عن عليّ بن عبد العزيز، عن مراد بن خارجة، قال: قال أبو عبد الله عليه السّلام: «أما أنا فإذا كان يوم الجمعة و كانت الشمس من المشرق بمقدارها من المغرب في وقت الصلاة العصر صلّيت ستّ ركعات، فإذا انفتح» (٢) بالنهار صلّيت ستّا، فإذا زاغت أو زالت، صلّيت ركعتين، ثم صلّيت الظهر، ثم صلّيت بعدها ستّا. (٣) فالظاهر من الحديث أنه عليه السّلام بيّن كيفية صلاة النوافل، و قال «أما أنا» فأشار إلى تعليم المخاطب بأنك أنت هكذا افعل؛ فلو كان صلاة الجمعة واجبة بعنوان التعيين، لما قال صلّيت الظهر، بل قال: صلّيت الجمعة، بل إنّما قال الظهر، ليفهم المخاطب أنه ليس معينا عليه صلاة الجمعة.

و أيضا ما رواه الشيخ الجليل المذكور في الكافي في فضيلة قراءة بعض السور القرآنية بما هذه عبارته: الحسين بن محمد بن عبد الله بن عامر، عن علي بن مهزيار، عن محمد بن يحيى، عن حماد بن عثمان، قال: سمعت أبا عبد الله عليه السلام يقول: يستحب أن تقرأ في دبر الغداة يوم الجمعة الرحمن كلها؛ ثم تقول كل ما قلت «فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ» * قلت لا بشيء من آلاء رب أكذب؛ «۴» و بهذا الإسناد عن علي بن مهزيار، عن أيوب بن نوح، عن محمد بن أبي حمزة، قال: قال أبو عبد الله عليه السلام: من قرأ الكهف في كل ليلة [«۵» جمعة كانت كفارة ما بين الجمعة إلى الجمعة، قال و روى غيره أيضا فيمن قرأها يوم الجمعة بعد الظهر و العصر مثل ذلك، «۶» إلى الرواية الأخيرة أنها صريحة الدلالة في أنه يستحب هذه السورة بعد صلاة الظهر و العصر يوم الجمعة؛ فلو كانت صلاة الجمعة معينة في يوم الجمعة ما قال بعد الظهر و العصر، بل قال بعد صلاة الجمعة. و إنما نقلنا الخبرين الأولين لارتباط الرواية الثالثة التي هي مدار الاستدلال بها.

(۱) الكافي، ج ۳، ص ۴۲۷

(۲) هكذا في الكافي، و في التهذيب فإذا ارتفع.

(۳) الكافي، ج ۳، ص ۴۲۸؛ التهذيب، ج ۳، ص ۱۱

(۴) الكافي، ج ۳، ص ۴۲۹؛ التهذيب، ج ۳، ص ۸

(۵) من المصدر.

(۶) الكافي، ج ۳، ص ۴۲۹

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۶۰۴

و يدل على هذا المعنى أيضا ما رواه محمد بن بابويه في الفقيه حيث قال: و روى سماعه عنه أنه قال: صلاة الجمعة مع الإمام ركعتان، فمن صلى وحده فهي أربع ركعات؛ «۱» و أيضا ما رواه عن حماد بن عثمان، عن عمران الحلبي، قال سئل أبو عبد الله عليه السلام عن الرجل يصلي الجمعة أربعة ركعات الجهر فيها بالقراءة؟ قال: نعم و القنوت في الثانية؛ «۲» فهاتين الروايتين دللتا بظاهرهما على جواز الإتيان بالظهر، و هما مطلقتان لم يقيّد فيهما فقد إمام أو عدم اجتماع عدد أو تقيّد و إن قيّدت من عندك فهو خلاف المفهوم و المنطوق؛ و كذلك ما رواه محمد بن يعقوب كما أشرنا إليه.

و أما الدلائل التي دلّت على الوجوب المطلق فهو أعم من الوجوب العيني و التخيري، فالتخصيص بأحد الفردين يحتاج إلى مخصص و المخصّص منتف عن العيني، و خصّص التخيري في حال الغيبة بالإجماع و بما نقلناه من الأخبار؛ و قد أشار إلى الإجماع الشيخ المحقق على في شرحه على القواعد، حيث قال: بأنّ الدلائل الدالّة على الجواز و إن دلّت على الوجوب كما ذكرنا، إلّا أنّ الوجوب أعمّ من الحتمي و التخيري، و لما انتفى الحتمي في حال الغيبة بالإجماع، تعيّن التخيري. فإن قيل: المتبادر هو المعنى الأول! قلنا: الحقيقة هو الأعمّ، و كثرة الاستعمال في بعض أفرادها لا تقتضي الحمل عليه، إلّا أنّ الواجب هو الحمل على الحقيقة.

فإن قيل: لو وجب الحمل على الأعمّ من كلّ منهما لم يلزم من الأمر بالشئ تحتمه.

قلنا: هو كذلك بالنسبة إلى مجرد الأمر؛ نعم يستفاد أحد الأمرين بأمر خارجي، فإنّه إذا ثبت البدل، تحقّق الوجوب التخيري إلّا انتفى لانتهاء مقتضيه.

فإن قيل: قيل: يمكن إرادته و إن لم يتحقق البدل.

قلنا: فيلزم تأخير البيان عن وقت الحاجة و هو محذور؛ انتهى كلامه طاب ثراه. «۳»

و هذا الاستدلال كاف في ثبوت المدعى، و المكابر لا يرتدع بأزيد من هذا أيضا.

[الوجوب التخييري مع رجحان صلاة الجمعة]

القول الثاني: و هو رجحان فعلها في حال الغيبة بمعنى أنه يستحب اختيار صلاة جمعة على صلاة الظهر مع تحقق الشرائط و انتفاء المانع؛ و قد قال به الشيخ في النهاية. و أنكره

(۱) من لا يحضره الفقيه، ج ۱، ص ۴۱۷

(۲) كتاب من لا يحضره الفقيه، ج ۱، ص ۴۱۸؛ التهذيب، ج ۳، ص ۱۴

(۳) جامع المقاصد، ج ۲، ص ۳۷۵-۳۷۶

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۶۰۵

سَلَّار بن عبد العزيز؛ و قال به المحقق في المعتبر «۱» مستدلّين بما رواه عبد الملك، قال: سمعت أبا عبد الله عليه السّلام يقول: إذا كان قوم في قرية صلّوا الجمعة أربع ركعات، فإن كان لهم من يخطب، جمّعوا إذا كانوا خمسة نفر، و انما جعلت الركعتين لمكان الخطبتين. «۲»

و هذا ليس فيه ما يدلّ على مدّعاهم، لأنّه إن كان مطلق الأمر للوجوب فواجب، و إن كان للاشتراك فأين القرينة الدالة [من] الأخبار. و أيضا ما رواه زرارة، قال: حثنا أبو عبد الله عليه السّلام على صلاة الجمعة حتّى ظننت أنّه يريد أن تأتيه، فقلت: نغدوا عليك؟ فقال: «لا، إنّما عنيت عندكم». «۳» و هذا أيضا لا يدلّ على مدّعاهم، لأنّ الإمام عليه السّلام كان موجودا، فأمرهم بالإتيان بصلاة الجمعة، فوجب عليهم الإتيان بها على سبيل النيابة، لأنّه عليه السّلام قال: إنّما عنيت عندكم، فكان عليه السّلام عيّن زرارة للنيابة، فهذا دليل الوجوب في زمن الحضور، و كذلك يمكن الكلام في حديث عبد الملك.

و بما رواه عبد الملك عن أبي جعفر عليه السّلام قال: مثلك يهلك و لم يصلّ فريضة فرضها الله!، قال: قلت: كيف أصنع؟ قال: «صلّوا جماعة»، يعني الجمعة. «۴»

و هذا ليس فيه دلالة على مدّعاهم أصلا، لأنّ الظاهر في هذا الحديث الأمر بصلاة الجمعة أنّه عليه السّلام قد أذن لعبد الملك في الصلاة و الإذن يستلزم النيابة الخاصة [و] ليس لأحد فيها منازعة.

و أيضا يدلّ على هذا الكلام على أنّ عبد الملك إلى ذلك الوقت لم يصدر منه صلاة الجمعة، فقال له: مثلك يهلك و لم تصلّ صلاة الفريضة؛ و هذا دليل الوجوب في زمن الحضور و لا يدلّ على استحباب صلاة الجمعة في زمن الغيبة.

[الوجوب العيني و نقد دلائله]

القول الثالث: الوجوب العيني، و هذا القول قد ذهب إليه قليل من علماءنا، و قد استدّلوا بظاهر الآية الكريمة، و الحديثين الذين صدرنا بهما الرّسالة و غيرهما؛ و أنت خير بالإجمال المذى قد وقع في الآية و في الأخبار، مشروط كلّها أو بعضها، فقد انتفى المشروط بالإجماع؛ و يمكن دفعه بوجهين:

أمّا أولا فلما رواه الشيخ في التهذيب عن الحسين بن سعيد، عن صفوان، عن عبد الله بن

(۱) المعتبر، ج ۲، ص ۳۰۷

(۲) الاستبصار، ج ۱، ص ۴۲۰، ح ۱۶۱۴

(۳) التهذيب، ج ۳، ص ۲۳۹، ح ۶۳۵؛ الاستبصار، ج ۱، ص ۴۲۰، ح ۱۶۱۵؛ وسائل الشيعة، ج ۷، ص ۳۰۹-۳۰۱، الباب ۵ من ابواب

صلاة الجمعة و آدابها ح ۱

(۴) التهذيب، ج ۳، ص ۲۳۹، ح ۶۳۸؛ الاستبصار، ج ۱، ص ۴۲۰، ح ۱۶۱۶؛ وسائل الشيعة، ج ۷، ص ۳۱۰، الباب ۵ من ابواب صلاة

الجمعة و آدابها ح ۲

دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۶۰۶

بکیر، قال: سألت أبا عبد الله عليه السلام عن قوم في قرية ليس لهم من يجمع بهم، أي يصلون الظهر يوم الجمعة في جماعة؟ قال: نعم إذا لم يخافوا؛ «۱» فقد دلّ هذا الحديث [على] أنّ صلاة الجمعة لا تتعین إلّا إذا كان هناك من يجمع والذي يجمع شخص خاص، لأنّه عليه السلام أمرهم بالصلاة بالجماعة في يوم الجمعة إذا تعذر عليهم الشخص الخاص، لأنّ نفهم بليس لهم من يجمع بهم صلاة، دلّ على أنّ المنفّي صلاة الجمعة و المأمور به صلاة الظهر في جماعة، فلو كان وجوبها عتياً أمرهم بالحضور إلى مكان يجمع فيه.

و أيضاً ما رواه في التهذيب عن الحسين بن سعيد، عن صفوان بن عبد الله بن بكير، عن أبي بصير، قال: دخلت على أبي عبد الله عليه السلام في يوم الجمعة و قد صليت الجمعة و العصر؛ فوجدته قد باهى عنى من الباه أى جامع، فخرج إلى في ملحفة ثم دعا جاريته فأمرها أن تضع له ماء تصبّه عليه؛ فقلت له: أصلحك الله! اغتسلت؟ فقال: ما اغتسلت بعد و لا صليت؟ فقلت له: قد صليت الظهر و العصر جميعاً. قال: لا بأس. «۲» فانظر إلى هذا الحديث، فإنّه دلّ على عدم تعین صلاة الجمعة، لأنّ الإمام عليه السلام لم يصلّها، و لم يفهم منه أنّه عليه السلام يصلّيها، لأنّه قد خرج وقتها على ما هو المشهور؛ و على تقدير أنّ الإمام عليه السلام سيصلّيها فإنّ أبي بصير قد نقل صلاته الظهر و العصر جميعاً، فقال له الإمام عليه السلام: لا بأس؛ و لو كانت الجمعة معيّنة لمنعه الإمام عليه السلام عن صلاة الظهر خصوصاً في حال الحضور؛ فدلّ هذا الحديث و ما قبله و الأحاديث السابقة على عدم تعينها.

و أمّا ثانياً فإنّ الفقهاء - رضوان الله تعالى عليهم - قد بينوا في مصنفاتهم و ذكروا صلاة الجمعة في حال الغيبة بالجواز تارة و بالاستحباب أخرى نظراً إلى إجماعهم على عدم وجوبها حينئذ عينا، و إنّما تجب على تقدير القول بالوجوب و جوباً تخيراً لا عينا؛ و قد نقل هذا الإجماع الشيخ زين الدين في شرح اللمعة. «۳» و إذا انعقد الإجماع على الوجوب التخييري فلا يجوز خرقة، و خرقة القول بالعينية؛ و كذلك نقل هذا الإجماع الشيخ المحقق الشيخ على في شرحه على القواعد حيث قال بعد بحث أورده في هذا المقام: و إن تحتمت مع ظهوره عليه السلام للإجماع على انتفاء الوجوب الحتمي في الغيبة. «۴» و قال في التذكرة شرط وجوب الجمعة، السلطان أو نائبه عند علماءنا أجمع. «۵» و قال في الذكرى في سياق الشروط: الأول

(۱) التهذيب، ج ۳، ص ۱۵؛ الاستبصار، ج ۱، ص ۴۱۷

(۲) التهذيب، ج ۳، ص ۱۳

(۳) شرح اللمعة الدمشقية، ج ۱، ص ۲۹۹ - ۳۰۱

(۴) جامع المقاصد، ج ۲، ص ۳۷۸

(۵) تذكرة الفقهاء، ج ۴، ص ۱۹

دوازه رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۶۰۷

السلطان العادل و هو الإمام أو نائبه إجماعاً منّا؛ «۱» و غير ذلك من كلامهم. و مثل هؤلاء الفحول، إذا نقلوا الإجماع على عدم تعينها في زمن الغيبة فكيف يجوز مخالفتهم و عدم الالتفات إلى ما نقلوه من الإجماع.

فإن قلت: إنّ الإجماع قد انعقد على الوجوب العيني في زمن الحضور، فيستحب في زمن الغيبة.

قلنا: الاستصحاب إنّما يكون حجة إذا لم يعارضه دليل قطعي أو ظني، و قد بينا ما يبطله من الأدلة، و أيضاً فإنّه قد انعقد إجماع آخر على انتفاء الوجوب الحتمي في زمن الغيبة كما أشرنا إليه عن قليل.

[حرمة صلاة الجمعة في الغيبة و نقد دلائلها]

القول الرابع: الحرمة على صلاة الجمعة في زمن الغيبة؛ وقد ذهب إليه جماعة من علماءنا وهم الشيخ في الخلاف و المرتضى و سلكوا و ابن ادریس، و اختاره العلامة في المنتهى، و لم یرجح أحد القولین فی القواعد، بل قال: و هل تجوز فی حال الغيبة و التمكن من الاجتماع بالشرائط الجمعة، قولان؛ «۲» انتهى كلامه، مستدلین بأن شرط انعقاد الجمعة وجود الإمام أو نائبه الخاص الذي نصبه للصلاة و هو منتف، فتنفى الصلاة؛ و لأن الظهر أربع ركعات ثابتة في الذميمة يبين فلا يبرأ المكلف إلا بفعلها؛ و الأخبار التي وردت بوجوبها أخبار آحاد فلا يجوز التمسك بها فيزال ما هو متيقن الوجوب بما يتمسك به، و لأن صلاة الجمعة لو جازت في حال الغيبة لوجبنا، فلا يجوز حينئذ فعل الظهر و هو باطل اجماعاً؛ بيان الملازمة أن الدلائل الدالة على الجواز دالة على الوجوب، فإذا اعتبرت دلائلها لزم القول بالوجوب الحتمي و هو خلاف الإجماع.

و يمكن مساعدتهم بما رواه ابن بابويه في الفقيه عن محمد بن مسلم، عن أبي جعفر عليه السلام قال: تجب الجمعة على سبعة نفر من المؤمنين و لا تجب على أقل منهم: الإمام و قاضيه و مدعي حق و شاهدان و الذي يضرب الحدود بين يدي الإمام؛ «۳» و بما رواه الشيخ في التهذيب عن طلحة بن زيد، عن جعفر، عن أبيه عن عليّ عليهم السلام قال: لا جمعة إلا في مصر يقام فيه الحدود؛ «۴» و وجه الإعانة لهم بهذين الحديثين ظاهر.

و الجواب الذي قاله الشيخ على رحمه الله عن الأول، انتفاء الشرط، لأن الفقيه المأمون الجامع

(۱) ذكرى الشيعة، ص ۲۳۰

(۲) جامع المقاصد، ج ۲، ص ۳۷۴

(۳) من لا يحضره الفقيه، ج ۱، ص ۴۱۳

(۴) التهذيب، ج ۳، ص ۲۹۳

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۶۰۸

لشرائط الفتوى منصوب من قبل الإمام عليه السلام كما نطقت به الأخبار، و لهذا تمضى أحكامه و يجب على الناس مساعدته على إقامة الحدود و القضاء بين الناس.

فإن قيل: إن الفقيه إنما نصب للحكم و الإفتاء، و الصلاة أمر خارج منه.

جعفریان، رسول، دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، در يك جلد، قم - ایران، اول، ه ق دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه؛ ص: ۶۰۸

قلنا: الذي يظهر من الأخبار أنه منصوب عنهم عليهم السلام عامًا لا خاصًا.

و عن الثاني بمنع تيقن الظهر في صورة النزاع كما دلت عليه الأدلة السابقة. و لقاتل أن يقول: إن الأدلة التي دلت على وجوب الجمعة يمكن حملها على زمن الحضور لا على زمن الغيبة، و على تقدير التسليم إنما أفادت الظن، و الظن لا يعارض مع اليقين، لأن وجوب صلاة الظهر متيقن و لا يزول اليقين إلا بدليل قطعي الدلالة و هو منتف لحصول النزاع فيها.

و عن الثالث: بأن الدلائل الدالة على الجواز، و إن دلت على الوجوب إلا أن الوجوب أعم من العيني و التخييري، و لما انتفى العيني بالإجماع و بالأخبار السالفة، بقي التخييري على حاله.

فإن قيل: المتبادر إلى الفهم هو الأول.

قلنا: الحقيقة في معنى الوجوب هو الأعم، و كثرة الاستعمال في بعض أفراده لا- تقتضى الحمل عليه، لأنّ الواجب هو الحمل على الحقيقة.

فإن قيل: لو وجب الحمل على الأعم من كلّ منهما لم يلزم من الأمر شيء تحتّمه.

قلنا: هو كذلك بالنسبة إلى مجرّد الأمر؛ نعم يستفاد أخذ أحد الأمرين بأمر خارج؛ «۱» انتهى كلامه بمعنى أنا اقتصرنا على هذا من كلامه رحمه الله و لكن هو قد أطال البحث في هذا المقام، مع أنّه أشار في آخر المبحث على من أراد التحقيق فليراجع إلى الرسالة التي قد كتبت في تحقيق هذه المسألة، و الحق ما اختاره رحمه الله لما قاله و لما بيّناه في الأخبار السابقة.

الفصل الثاني [في نفي دلائل الحرمة]

اعلم أنّ القول بالحرمة ممنوع لوجوه:

الأول أنّ العبادات التي كانت على عهد رسول الله صلّى الله عليه و آله فهي باقية على حالها إلى يوم القيامة كما نطقت به الأخبار، إلّا أن يعرض لها عارض و ينتفي شرط من شروطها.

فإن قلت: إنّ صلاة الجمعة قد انتفى شرط من شروطها و هو وجود الإمام عليه السّلام أو من نصبه، فينتفي هذه العبادة بانتفاء هذا الشرط.

قلنا: ليس هذا منتف بالكلية لوجود الفقيه الجامع لشرائط الإفتاء لما دلّت عليه رواية عمر الحنظلة.

(۱) راجع: جامع المقاصد، ج ۲، ص ۳۷۵

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۶۰۹

فإن قلت: يلزم هذا الوجوب العيني و أنت لم تقل به.

قلنا: إنا قد قلنا إذا لم يعرض لها عارض، و هنا قد عرض لها عارض و هو وجوب التقيّة و وجود الأخبار عن الائمة عليهم السّلام التي دلّت على الوجوب التخيري، فهذان المانعان من الغيبة؛ و الأدلّة التي دلّت على المعينة ليست صريحة في هذا بل يمكن حملها على كلّ واحد من الفردين.

الثاني: إذا تعارضت أدلّة الحرمة و الوجوب فينبغي الأخذ بما فيه الاحتياط، و الاحتياط هنا العمل بالوجوب التخيري لثلا يلزم تعطيل حكم من أحكام الله تعالى بالكلية حتى يظهر صاحب الحكم عليه السلام.

الثالث: القول بالحرمة يلزم التعدي عن حكم من أحكام الله تعالى، لأنّ هذه العبادة قد وضعها الله تعالى لاجتماع الناس في يوم الجمعة، و هذا حدّ من حدوده؛ الله تعالى يقول:

وَمَنْ يَتَعَدَّ حُدُودَ اللَّهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ «۱» فلا يجوز التعدي عنه بالكلية.

خاتمة

و أمّا القول بالوجوب العيني، فهو مخالف للأخبار التي قد سلفت، و الإجماع الذي ادّعاه أكثر العلماء من السلف و الخلف في أنّ الصلاة الجمعة في زمن الغيبة و جوبا تخيرا لا عيتيا، و هو حجة. فأما عند العامة فمشهور حجّيته، بل يوجبوا الحدّ أو القتل على مخالفه؛ و أمّا عندنا فلقلوله عليه السّلام في موثقة عمر بن حنظلة في آخر الحديث «فخذ بما عليه أكثر أصحابك» إلى آخر الرواية؛ «۲» و أيضا إذا لم يكن الإجماع حجّة لزم الحرج و الضيق على المكلفين، و أنّ شريعتكم هذه السّمحة السهلة، فكيف يجوز شرعا مخالفة الإجماع، و الحال أنّه حكم و حدّ من حدود الله؛ و يدلّ على حجّيته أيضا قوله تعالى فَلَوْ لَا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَائِفَةٌ لِيَتَفَقَّهُوا فِي

الدِّينِ وَ لِيُنذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذْ رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ ﴿٣﴾ و أقل الطائفة ثلاثة، فإنهم إذا تفقهوا في الدين كان قولهم حجة على الباقين من المكلفين لقوله تعالى وَ لِيُنذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذْ رَجَعُوا إِلَيْهِمْ؛ فالمطلوب من تفقههم أنهم إذا نذروهم و علموهم المسائل، يجب عليهم الأخذ و العمل بما قالوا لهم، فظهر أن القول بالوجوب العيني في زمن الغيبة محض قول بالتشهر و حبا للرئاسة و تعدى حدود الله؛ و هذا ظاهر البطلان، فلا يجوز القول به.

فإن قلت: إن الشيخ زين الدين [الشهيد الثاني] من المتأخرين - قدس سره - قال بهذا القول؛

(۱) بقره، ۲۲۹

(۲) الكافي، ج ۱، ص ۶۷؛ التهذيب، ج ۶، ص ۲۱۸

(۳) توبه، ۱۲۲

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۱۰

فقول في الجواب: أن مخالفة معلوم النسب لا يضر في الإجماع، إنما يضر إذا كان مجهول النسب. و أيضا فإن الشيخ زين الدين رحمه الله قد خالف ما هو عليه في هذه، في باقى مصنفاته و أيضا ها إننا لا نعلم أنكم «۱» مقلديه في هذا الترجيح أو أنتم مستدلّين على الوجوب العيني، فإن كنتم قلتمتموه في هذه المسألة، فإنّ تقليد الميت غير جائز لما ثبت في الأصول، و إن كنتم مستدلّين بغير هذه الرسالة المنسوبة إليه رحمه الله فلم تحتجّون بها، فاحتجّوا بالأدلة التي قادتكم إلى هذا القول؛ و أدلتكم قد نقلناها فهي كما ترى لا تشفى العليل و لا تروى الغليل.

و أيضا نقول: أنتم قائلون بأنّه في زمن الحضور لا يجوز لأحد أن يصلّى صلاة الجمعة بدون إذن النبي صلّى الله عليه و آله أو الإمام بعده، و هذا حكم من أحكام الله تعالى، فلا يجوز تعدية أحكام الرسول صلّى الله عليه و آله [التي] باقية إلى يوم القيامة فما هو جوابكم، فهو جوابنا. «۲»

تمت الرسالة و الحمد لله رب العالمين على يد محررها أحمد بن سلامة النجفي في تاريخ شهر جمادى الأول سنة ۱۰۷۰ «۳»

(۱) في الاصل: أنه.

(۲) لا يقال: ان هذا الاستدلال يدلّ على الحرمة، و أنت لا تقول به، لأننا نقول: إنما أتينا به نفى وجوب العينية و أيضا لا يضرنا نقل دلالة الحرمة. منه رحمه الله.

(۳) كتبت هذه الرسالة من نسخة التي هي كتبت و قوبلت من صورة خط مؤلفه رحمه الله العبد الفقير محمد حسين بن محتشم في شهر ربيع الاول سنة ۱۱۱۸

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۱۱

۱۱- رساله نماز جمعه ملا محمد طاهر قمی در نقد رساله نماز جمعه ملا حسن علي شوشتری

[مقدمه]

شرح حال مولی محمد طاهر شیرازی قمی

ملا محمد طاهر شیرازی قمی فرزند محمد حسین نجفی شیخ الاسلام، از چهره‌های علمی و اجتماعی برجسته نیمه دوم عصر صفوی است که تا زمان درگذشتش در سال ۱۰۹۸ امام جمعه و شیخ الاسلام شهر قم به شمار می‌آمد. وی افزون بر دانش دینی، به دلیل

داشتن طبع شعر و قدرت قلمی در نگارش آثار فارسی، به عنوان یکی از نویسندگان نسبتاً پرکار این دوره شناخته می‌شود. وی عالمی اخباری و به نوعی پیرو مکتب مرحوم آخوند محمد تقی مجلسی (م ۱۰۷۰) است؛ گرچه در جریان مبارزه‌اش با تصوف، به نوعی با او درگیر شد و رد و ایرادهایی میان آنان نگاشته شد. در عین حال، مشی وی با مشی فکری مرحوم محمد باقر مجلسی (م ۲۷ رمضان ۱۱۱۰) کاملاً یکسان بوده است. در مجلد ۱۰۷ (ص ۱۲۹) بحار الانوار اجازه‌ای که وی برای علامه مجلسی نگاشته درج شده است. (۱)

شیخ حر عاملی (م ۱۱۰۴) که معاصر وی بوده، از او با عناوین «من أعيان الفضلاء المعاصرين، عالم مدقق ثقة فقيه متكلم محدث جلیل القدر عظیم الشأن» یاد کرده است. (۲)

وی سپس برخی از آثار وی را بر شمرده: شرح تهذیب الحدیث، حکمه العارفين فی رد شبه المخالفين، کتاب الاربعين، رساله الجمعه، الفوائد الدينیه فی الرد علی الحكماء و الصوفیه و ... می‌باشد. (۳)

(۱) صاحب روضات (ج ۴، ص ۱۴۵) از یک شوخی لطیف هم که میان مرحوم مجلسی و ملا محمد طاهر قمی رخ داده یاد کرده است.

(۲) امل الامل، ج ۲، ص ۲۷۷

(۳) امل الامل، ج ۲، ص ۲۷۷

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۱۲

افندی افزون بر اینها از آثار دیگر او یاد کرده است: بهجة الدارين فی الجبر و التفویض و الامر بین الامرین، وسیله النجاة، رساله فی القراءه الاحسن من قراءات القرآن، رساله فرحه الدارين فی تحقیق معنی العداله، رساله فی معنی الصلاة، رساله فی ذم الدنيا، قصیده مونس الابرار، تحفه الاخيار، توضیح المشریین و تنقیح المذهبین. (۱)

گفتنی است که الاربعين فی فضائل امیر المؤمنین یا الاربعين فی امامه الائمه الطاهرين از آثار مفصل اوست که به تازگی انتشار یافته است. (۲) همچنین کتاب تحفه الاخيار او در رد بر صوفیه منتشر شده است. (۳) رساله رد صوفیه در میراث اسلامی ایران دفتر چهارم (صص ۱۳۱-۱۵۰) و قصیده مونس الابرار هم در میراث دفتر هفتم منتشر شده است. مجموعه‌ای از شش رساله او هم به کوشش میر جلال الدین محدث (تهران، ۱۳۳۶ ش) انتشار یافته است.

علامه آقا بزرگ طهرانی به مناسبت در جای جای ذریعه از آثار وی یاد کرده و به علاوه در طبقات اعلام الشیعه قرن دوازدهم، فهرستی از آن آثار با اشارتی کوتاه درباره شرح حالش آمده است. (۴) درباره تألیفات ملا محمد طاهر باید به این نکته توجه داشت که بخش قابل ملاحظه‌ای از آثار او را می‌بایست در ادبیات ردیه‌نویسی این دوره جای داد؛ به طوری که دو رساله نماز جمعه او یکی در رد ملا حسن علی شوشتری و دیگری در نقد رساله ملا خلیل قزوینی است.

ملا محمد طاهر قمی شیخ الاسلام و امام جمعه پرنفوذ و رسمی شهر قم بود و با شاه سلیمان هم ارتباط داشت. نفوذ وی چندان بود که به ادعای برخی می‌توانست برای بسیاری از محکومین یا متهمان وساطت کرده از آنان حمایت کند. وی به همین دلیل مورد انتقاد عبد الحی رضوی در رساله نماز جمعه او قرار گرفته که متن آن در همین مجموعه چاپ شده است.

به رغم این ارتباط، یک بار به خاطر حمله‌ای که او به مشروب خواران کرده و از آن جمله، اشارتی هم به شاه وقت یعنی سلیمان مشروب خوار کرده بود، مورد خشم شاه سلیمان (م ۱۱۰۵) قرار گرفته، فرمان قتلش صادر شد. اما با وساطت برخی از امراء از آن منصرف گردید. به همین دلیل، ابتدا فرستاده‌ای که برای قتل وی به قم رفته بود به این شهر وارد شد و ساعاتی بعد، سفیری که خبر

انصراف سلطان را آورده بود به قم رسیده، مانع از قتل وی شد. سپس وی را برای بردن به اصفهان به کاشان بردند که در آنجا مورد استقبال

(۱) ریاض العلماء، ج ۵، ص ۱۱

(۲) تحقیق سید مهدی رجایی، قم، ۱۴۱۸

(۳) با تحقیق داود الهامی، قم، مطبوعاتی هدف.

(۴) طبقات اعلام الشیعه، قرن ۱۱، صص ۳۰۲-۳۰۳

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۱۳

علمای این شهر قرار گرفت. از جمله مستقبلین، فیض کاشانی (م ۱۰۹۱) بود که ملا محمد طاهر از وی به دلیل داشتن گرایشات صوفیانه ناراضی بود؛ لذا از کسانی که آنجا حاضر بودند پرسید: آیا این مجوسی هنوز زنده است؟! فیض که این مطلب را شنید، اراده آمدن نزد وی را کرد، اما ملا محمد طاهر اجازه ورود به وی را نداد. فیض از وی خواست اجازه دهد عقایدش را بر او عرضه کند؛ اگر با آنها موافق بود اذن دخول دهد. آنگاه عقایدش را گفت و وقتی ملا محمد طاهر عقایدش ملاحظه کرده آن را تأیید کرد، با او دیدار کرده از وی به خاطر مطالبی که گفته بود عذر خواهی کرد و او را در بغل گرفت. وی سپس به اصفهان رسیده به حضور شاه سلیمان برده شد. شاه از او پرسید: آیا تو گفته‌ای که مشروب‌خوار عروس شیطان است؟ قصد شاه آن بود تا از وی اعتراف بگیرد که چنین چیزی گفته است.

ملا محمد طاهر با زیرکی اظهار کرد: نه ای پادشاه! من نگفته‌ام، جدّ صادق مصدّق امین شما چنین فرموده است! با این پاسخ سلطان ساکت ماند و راهی جز مدارا با وی نیافت. (۱)

به هر روی، همان گونه که از آثار وی به دست می‌آید، یکی از ویژگی‌های بارز ملا محمد طاهر قمی، تلاش وی بر ضد صوفیان است که در این مسیر، چندین رساله و کتاب تألیف کرده و حتی یک مناظره مکتوب با مرحوم آخوند ملا محمد تقی مجلسی دارد که متن این مناظره را با عنوان اصول فصول التوضیح و همچنین گزارش دیگر تلاش‌های علمی او را در این مبارزه در مجلد دوم کتاب صفویه در عرصه دین، فرهنگ و سیاست با تفصیل تمام آورده‌ایم. در این زمینه وی مدافع سید محمد میر لوحی بود که در این قضایا با مرحوم محمد تقی مجلسی درگیر شد. به علاوه، قمی با نام مستعار هم آثاری بر ضد صوفیان تألیف کرد. وی افزون بر درگیری با محمد تقی مجلسی، مورد خشم شمار دیگری از علمای وقت نیز بود که از آن جمله می‌توان به ملا خلیل قزوینی (۱۰۸۹) اشاره کرد. (۲)

همان گونه که اشاره شد، ملا محمد طاهر تا سال ۱۰۹۸ زنده و در قم سکونت داشت.

جنازه وی هم در قبرستان شیخان قم در پشت مرقد زکریا بن آدم رحمه الله دفن شد. (۳)

مولی حسن علی شوشتری

رساله ملا محمد طاهر در رد بر حسن علی شوشتری است. بنابراین شرحی از زندگی وی که رساله‌اش تقریباً به طور کامل در رساله قمی درج شده می‌آوریم.

مولی حسن علی فرزند ملا عبد الله شوشتری صاحب مدرسه معروف به مدرسه

(۲) روضات الجنات، ج ۴، ص ۱۴۴

(۳) روضات الجنات، ج ۴، ص ۱۴۶

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۱۴

ملا- عبد الله اصفهان است که شاه عباس اول آن را برای وی ساخت و او را مدرّس آنجا قرار داد. فرزند وی ملا حسن علی هم از علمای دوره شاه صفی و شاه عباس ثانی است و بر خلاف عقیده پدرش که قائل به وجوب عینی نماز جمعه بود، قائل به حرمت نماز جمعه بوده و در این باره تعصب زیادی از خود نشان می‌داد. افندی با یادآوری این نکته می‌نویسد: وی نزد سلاطین وقت محترم بوده و پس از پدرش به عنوان مدرّس مدرسه‌ای که شاه عباس اول برای تدریس پدرش ساخته بود، تعیین گردید. این مسأله ادامه داشت تا زمانی که خلیفه سلطان در نوبت دوم به وزارت رسید. در این وقت، خلیفه سلطان همزمان با عزل آمیرزا قاضی شیخ الاسلام اصفهان، ملا حسن علی را هم از منصب مدرسی مدرسه عزل کرده، آن منصب را به «الاستاد الفاضل» یعنی محقق سبزواری داد که از شاگردانش بود.

این در حالی بود که گفته می‌شد، سلطان- یعنی شاه عباس اول- مدرسه را به گونه‌ای وقف کرده که منصب تدریس تنها در اختیار فرزندان ملا عبد الله باشد. به هر حال، قصه عزل او بسیار شگفت و مشهور است.

میرزا عبد الله افندی ادامه می‌دهد: از ملا حسن علی اولاد و احفاد صالح و عابدی بر جای مانده که مشغول به تحصیل علم هستند و معروف و در قید حیاتند. ملا حسن نزد پدرش و شماری دیگر از علمای وقت از جمله شیخ بهایی تحصیل کرده است. همین طور پدر من (یعنی پدر افندی) و عده‌ای دیگر از علما که محمد باقر مجلسی و پدرش هم در زمره آنهاست، نزد وی تحصیل کرده‌اند. وی آثاری دارد که از آن جمله کتاب التبیان فی الفقه است که گویا تنها بخش طهارت آن را نوشته است. رساله‌ای فارسی هم در حرمت نماز جمعه دارد که من از آن خوشم نیامد. ملا محمد طاهر قمی آن را به خوبی نقد کرده است.

حاشیه‌ای هم بر قواعد شهید دارد. افندی سپس مطالب شیخ حرّ را به نقل از امل الامل آورده است که از آن جمله اشاره به تاریخ درگذشت وی دارد که به سال ۱۰۶۹ رخ داده است. «۱» به نوشته شیخ آقا بزرگ تاریخ درگذشت وی بنا به آنچه در حدائق المقربین آمده، سال ۱۰۷۵ یاد شده است. «۲»

خاتون آبادی هم وفات وی را در سال ۱۰۷۵ دانسته، ذیل وقایع آن سال می‌نویسد:

فوت فاضل عالم کامل صاحب فطنه و قاده آخوند مولانا حسن علیا خلف صدق آخوند مولانا عبد الله شوشتری (م ۲۴ محرم ۱۰۲۱) و آخوند مولانا حسن علیا معاصر شاه صفی بود و

(۱) ریاض العلماء، ج ۱، ص ۲۶۱-۲۶۳. نسخه‌ای که از امل الامل در اختیار افندی بوده، تاریخ درگذشت ملا حسن علی ۱۰۲۹ بوده که افندی به آن اشکال کرده است. اما نسخه دیگری که از امل الامل بر جای مانده و از قضا به تصحیح خود افندی است، این تاریخ سال ۱۰۶۹ است. بنگرید: امل الامل، ج ۲، ص ۷۴

(۲) طبقات اعلام الشیعه، قرن ۱۱، ص ۱۵۱

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۱۵

مقرّب و در کمال اعتبار، و بعد از فوت شاه صفی در حین حکومت شاه عباس ثانی رحمه الله و وزارت خلیفه سلطان به علتی چند اندک در احترام آخوندی ضعف و سستی بهم رسیده، تولیت مدرسه ملا عبد الله که با آخوند بود از او انتزاع نموده به آخوند مولانا محمد باقر خراسانی دادند. و تاریخ فوت مولانا حسن علیا این مصراع است «علم علم بر زمین افتاد» که هزار و هفتاد و پنج باشد. تاریخ دیگر «وفات مجتهد الزمان». «۱»

نصرآبادی هم از معاصرانش درباره او می‌نویسد: یگانه گوهر بحرین علوم عقلی و نقلی، خلف ملا- عبد الله شوشتری که مثل خورشید محتاج به تعریف و توصیف نیست.

مجملاً تیر سپهر فضیلت و بدر فلک فطانت، جامع علوم و حاوی فروع و اصول بود. به جودت طبع و حدت ذهن و طلاقت لسان و حاضر جوابی مانند نداشت و از این راه امتیاز تمام از اقران و امثال داشت. طبعش در ترتیب نظم و تتبع اشعار قدما رغبت تمام داشت. این ابیات از ایشان است:

تا باغ نظر را گل رخسار تو آراست صد نخل امید از جگر سوخته برخاست
مانند گل تازه که از هم برپایند اعضای مرا بر سر پیکان تو غوغاست «۲»

از رساله نماز جمعه وی نسخه‌هایی بر جای مانده است که در بخش کتابشناسی رساله‌ها از آنها یاد کرده‌ایم. افزودنی است که رساله ملا حسن علی به طور عمد در رد بر رساله شهید ثانی بوده و این از مقایسه استدلالها و عبارت به خوبی به دست می‌آید.

رساله نماز جمعه ملا محمد طاهر در نقد ملا حسن علی شوشتری

ملا محمد طاهر که خود امام جمعه رسمی قم بود، و نیز بر اساس مذاق اخباری خود، قائل به وجوب عینی نماز جمعه بود. زمانی که وی در سال ۱۰۶۸ رساله ملا حسن علی را در عدم جواز اقامه جمعه در عصر غیبت دید، از آن برآشفته و مصمم شد تا نقدی بر آن بنویسد. به نوشته خودش در مقدمه این رساله، او ابتدا برای نوشتن ردیه استخاره کرد و سپس به نقد آن پرداخت. پیش از شروع به نقد رسمی آن رساله، بحثی درباره وجوب نماز جمعه کرده، از دیدگاه خود ادله وجوب را ارائه کرد. آنگاه به نقد رساله شوشتری پرداخته، قطعاتی از آن را نقل کرده و سپس به نقد آن پرداخت. همین جا گفتنی است که در نسخه مورد استفاده ما (مرعشی ش ۱۱۵۲۰) به رغم آن که تاریخ یاد شده در آغاز آن سال ۱۰۶۸ است، تاریخی که در پایان آن آمده سال ۱۰۸۶ است که به عنوان تاریخ فراغت مؤلف از نوشتن رساله یاد شده

(۱) وقایع السنین و الاعوام، ص ۵۲۳

(۲) تذکره نصرآبادی، ج ۱، ص ۲۲۴

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۱۶

است. ممکن است با اندکی تسامح، تاریخ دوم را تاریخ کتابت رساله بدانیم.

ملا محمد طاهر بر اساس مشی اخباری خود، در ابتدای نقد، پس از بیان نخستین اظهار نظرهای شوشتری، به اثبات حقانیت جریان اخباری پرداخته و نگرش اصولی و اجتهادی را مورد انتقاد قرار می‌دهد. به اعتقاد وی «علمای متقدمین امامیه را اعتقاد این است که نماز جمعه واجب عینی است بی آن که وجود نبی یا وصی یا نایب عام شرط بوده باشد». پس از آن یکایک ادله شوشتری را نقل و سپس رد کرده و این مشی تا آخر این رساله ادامه یافته است. بنابراین باید توجه داشت که بخش عمده یا به عبارتی، متن کامل رساله شوشتری هم در این رساله درج شده است.

عمده استدلالهای نخست شوشتری نقد استدلال به آیه شریفه سوره جمعه برای اثبات وجوب عینی است که ضمن آن به دوازده مورد اشکال در این استناد پرداخته است! در این زمینه و همچنین مباحث بعدی، مسائل طرح شده توسط شوشتری ناظر به رساله نماز جمعه شهید ثانی است.

شوشتری به مناسبت، در اشکال دوازدهم در استدلال به آیه سوره جمعه، از اصل اجتهاد دفاع کرده و بر آن است که حتی اگر اجازه مجتهد جامع الشرائط برای اقامه جمعه لازم باشد، اوضاع روزگار او چنان است که در میان کسانی که متصدی این منصب‌اند،

کسی که تمامی خصوصیات یک مجتهد را داشته باشد، یافت نمی‌شود. به گفته وی «الیوم در متصدیان امامت این نماز، هیچ یک از این شروط [شروط اجتهاد] تحقیقی ندارد». وی در این بحث به ضعف استدلال به مقبوله عمر بن حنظله پرداخته و در این باره که مجتهدان جز در امر دعاوی و قضا اختیارات امامان را داشته باشند، اظهار تردید کرده است. وی در اینجا ضمن طعنه بر فقهای که به نوعی قصد آن دارند که پادشاهی را که نیابت پادشاه من عند الله است، بدین لباس اثبات نمایند، تلویحا آنان را متهم به دنیاگرایی کرده، خود را منزّه از آن گرایشها دانسته، می‌نویسد: اما ما را ... منظور نظر به غیر از خدای اکبر نیست و زخارف کاسده فاسده دنیوی را معدوم مطلق دانسته‌ایم ... در شکست خود کوشیده‌ایم و پشت پا بر جمیع اعتبارات مستعار دنیوی زده، خود را لاشیء مطلق انگاشته‌ایم! این مبحث شوشتری سبب شده است تا ملا محمد طاهر باز به دنبال تشریح مفهوم اجتهاد رفته از مشی اخباری خود دفاع کند.

این نکته هم افزودنی است که طبق معمول، بخش عمده‌ای از مباحث طرح شده در این قبیل رساله‌ها و از جمله همین رساله، اختصاص به بررسی دیدگاه فقهای کهن دارد که هر کس به مذاق خود از آنها برداشت کرده و کوشیده تا رأی آنان را موافق خود نشان دهد.

از نکات شگفت آن است که ملا عبد الله شوشتری پدر ملا حسن علی قائل به وجوب عینی

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۱۷

نماز جمعه بوده و فرزندش تا این اندازه در عقیده به حرمت پیش رفته، قائلین به وجوب را مورد تندی خود قرار می‌دهد؛ امری که مورد انتقاد ملا محمد طاهر قرار گرفته، او را به خاطر آن که «فقهای شیعه را که از جمله ایشان، والد اوست» مورد طعن قرار داده، سرزنش می‌کند.

ملا محمد طاهر رساله دیگری هم با عنوان جاء الحق در مبحث نماز جمعه دارد که آن را در ۲۱ ربیع الثانی سال ۱۰۷۶ در رد بر ملا خلیل قزوینی نگاشته و نسخه‌ای از آن در فهرست کتابخانه آیه الله مرعشی، (ج ۱۵، ص ۱۵۸) «۱» و نسخه دیگری از آن نیز در فهرست مجلس (۳۷۲ / ۱۴) معرفی شده است.

(۱) و نیز نک: فقه شیعه، ص ۲۵۳

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۱۹

[سبب تألیف این رساله]

>بسم الله الرحمن الرحيم و الحمد لله رب العالمين و الصلاة على محمد و آله الطاهرين <پوشیده نماند که در روز سه شنبه عاشر شهر جمادی الاولی سنه ثمان و ستین بعد الالف [۱۰۶۸] در مجلسی شریف و محفلی منیف، محتوی بر فضلا و صلحا، رساله‌ای به نظر رسید از تصانیف بعضی از فضلالی معاصرین و هو الفاضل المعروف المشهور مولانا حسن علی بن مولانا عبد الله المغفور [در] تحریم نماز جمعه و ردّ دلایل قایلین به وجوب آن بر وجوه ضعیفه و اعتراضات سخیفه. پس در نوشتن جواب از آن مردّد خاطر شده، به استخاره [رجوع] نمود. استخاره نوشتن خوب و نوشتن بد آمد. بنابراین به نوشتن مبادرت نمود، و الله المستعان.

بدان که چون مدار استدلال صاحب رساله بر حرمت نماز جمعه بر دعوی اجماع است، و بر متواتر نبودن احادیث کتب اربعه، و عدم جواز عمل به خبر واحد، پس مناسب آن است که قبل از شروع در مقصود، بیان حال خبر واحد و خبر متواتر و اجماع و بیان اقوال علما در باب نماز جمعه و بیان مذهب حق در چند فصل واقع شود، و بعد از آن عبارات صاحب رساله را نقل نموده، ضعف و بطلان آن را بیان نماید.

فصل اول در بیان خبر متواتر

خبری را می‌گویند که جماعتی بدان اخبار نمایند که عقل به حسب عادت تجویز اتفاق ایشان بر کذب ننماید، و لیکن از برای آن تعیین عدد ننموده‌اند. پس گاه باشد که از قول صد کس علم حاصل نشود و این در صورتی است که عقل تجویز اتفاق ایشان بر کذب نماید؛ و گاه باشد که از قول سه کس علم به هم رسد، و این در صورتی است که آن سه کس به دیانت و صیانت و صدق و راستی معروف و مشهور بوده باشند، به حیثیتی که عقل تجویز توافق ایشان بر کذب ننماید.

بنابراین است که بعضی از احادیث کتب اربعه که به سندهای بسیار نقل شده، نزد ما متواتر است و قَلت عدد طبقهٔ اخیره سبب انتفای تواتر نمی‌شود؛ زیرا که مصنفان این چهار دوازده رسالهٔ فقهی دربارهٔ نماز جمعه، ص: ۶۲۰

کتاب که در طبقهٔ اخیرند و مسمی به مجتهد و مکئی به ابی جعفرند، «۱» در امانت و صیانت و دیانت به مرتبه‌ای مشهور و معروفند که عقل به حسب عادت تجویز اتفاق ایشان بر کذب نمی‌کند؛ و بنابراین است که احادیث نماز جمعه را ما متواتر معنوی می‌دانیم، و چون [صاحب] رساله تجویز اتفاق این سه دیندار بر کذب می‌نماید و احتمال این را می‌دهد که ایشان با هم اتفاق نموده، احادیث کتب خود را وضع کرده باشند، بنابراین احادیث جمعه را متواتر نمی‌داند، ذلک ظنّ الذین لا یوقنون.

و اگر کسی اعتراض کند که عدد معتبر در تواتر زیاد از سه است، و علمی که از خبر این سه کس حاصل می‌شود، نه از جهت این است که متواتر است، بلکه از جهت قراین احوال است و خبر واحد محفوف به قرینه نیز افادهٔ علم می‌کند، در جواب می‌گوییم که بر تقدیر تسلیم، عرض ما این است که بیان کنیم که خبر این سه کس افادهٔ علم می‌کند و از این مضایقه نداریم که خبر ایشان را خبر واحد محفوف به قرینه گویند و خبر متواتر نگویند.

و بدان که در تواتر شرط است که آنچه اخبار از آن واقع می‌شود محسوس باشد که اگر محسوس نباشد و عقلی و نظری باشد، متواتر نشود و علم از آن حاصل نگردد و اگر چه ناقلاش بسیار باشند.

فصل دوم در بیان خبر واحد

چون خبر متواتر را دانستی پس بدان که هر خبری که متواتر نباشد آن را خبر واحد می‌گویند، اگر چه صد کس آن را روایت نموده باشند و بدان که خبر واحد که رویش ثقه و معتمد باشد، بدان عمل می‌توان نمود و دلیل بر این، قول حق سبحانه و تعالی است: **فَلَوْ لَا نَفَرٌ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَائِفَةٌ لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَ لِيُنذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذْ رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ**؛ «۲» و مضمون آیه این است که چرا از هر فرقه طایفه‌ای نمی‌روند که در دین فقیه و دانا شوند و چون برگردند بیم نمایند و بترسانند قوم خود را شاید که ایشان حذر نمایند. و طایفه را بر جماعت اندک که از قول ایشان علم حاصل نشود، اطلاق می‌کنند. «۳»

پس از این آیه فهمیده می‌شود که هرگاه طایفه‌ای از طلب علم رجوع نمایند، و قوم خود را از واجب و حرام خبر نمایند و از ترک واجب و فعل حرام بترسانند، بر ایشان لازم باشد که بترسند و به واجب عمل نمایند و از حرام اجتناب کنند و بر تقدیری که «طایفه» موضوع

(۱) ابو جعفر محمد بن یعقوب کلینی (م ۳۲۹)، ابو جعفر محمد بن علی معروف به شیخ صدوق (م ۳۸۱)، و ابو جعفر محمد بن حسن مشهور به شیخ طوسی (م ۴۶۰).

(۳) درباره استدلال به این آیه بنگرید: العده، ج ۱، ص ۱۰۸

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۲۱

باشد از برای جماعت بسیار و بر جماعت اندک صادق نباشد، باز مدعا حاصل است؛ زیرا که از اطلاق آیه مستفاد می‌شود که بر هر یک از قوم به انداز هر یک از طایفه حذر لازم است، و چون تواند بود که به خبر واحد عمل جایز نباشد و حال آن اهل مشارق و مغارب مکلفند که به جمیع احکام عمل نمایند و شک نیست که اهل بلاد بعیده را تحصیل احکام الله از طریق تواتر متعذر است، و اگر فرض کنیم که متعذر نباشد و ممکن باشد، بسی عسر و حرج خواهد بود، و حق سبحانه و تعالی نفی عسر و حرج نموده و فرموده که: **وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ**؛ «۱» یعنی نگردانیده است حق تعالی بر شما در دین حرج و تنگی و گفته که: **يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمْ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ**؛ «۲» یعنی جز این نیست که می‌خواهد الله تعالی به شما آسانی و نمی‌خواهد دشواری و تنگی. و شیخ طوسی رحمه الله در کتاب عده، چند وجه از برای وجوب عمل به خبر واحد گفته که از ملاحظه آن کمال جمعیت و اطمینان خاطر حاصل می‌شود، و ما مضمون آن وجوه را بر وجه اختصار ذکر می‌نماییم. این مضمون کلامش:

اتفاق طایفه محقه است بر عمل به احادیثی که روایت کرده‌اند در تصانیف و اصول خود، و در آن خلافتی ندارند، تا آن که احدی فتوی می‌داد و از وی سؤال می‌کردند که از کجا این فتوی می‌دهد، پس رجوع می‌کرد به کتاب معروفی یا اصل مشهوری و رویش ثقه بود، قبولش و تسلیم امرش می‌نمودند و این طریقه ایشان بود از عهد نبی صلی الله علیه و آله و ائمه علیهم السلام.

پس اگر عمل به این اخبار را جایز نمی‌دانستند، اجماع بر این نمی‌کردند و انکارش می‌کردند، و در اجماع ایشان معصوم داخل است که بر وی سهو و خطا روا نیست؛ و آن چه کاشف است از آن چه گفتیم این است که چون عمل به قیاس در شریعت نزد ایشان جایز نیست، بدان عمل نکرده‌اند؛ پس اگر کسی بر سبیل ندرت در بعضی از مسائل بدان عمل کرده باشد، ترک قولش نموده‌اند و بر وی انکار کرده‌اند و از وی تبری نموده‌اند تا آن که تصانیف و روایات همچنین کسی را رد کرده‌اند. پس اگر عمل به خبر واحد مثل قیاس می‌بود، با عاملان خبر واحد آن کار می‌کردند که با عاملان قیاس کرده‌اند. «۳» و از جمله خبرهایی که دلالت می‌کند بر جواز عمل به خبر واحد، اختلافی است که ظاهر شده در میان فرقه محقه. پس به درستی که یافته‌ام این فرقه را مختلف المذاهب در احکام، و در جمیع ابواب فقه از طهارت تا دیات، «۴» و ذکر کرده‌ام آن چه وارد شده است از ایشان از احادیث

(۱) حج، ۷۸

(۲) بقره، ۱۸۵

(۳) العده، ج ۱، ص ۱۲۶-۱۲۷

(۴) العده، ج ۱، ص ۱۳۶

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۲۲

مختلفه فقه در کتاب استبصار و تهذیب الاحکام، زیاده بر پنج هزار حدیث، و ذکر کرده‌ام در اکثر آن اختلاف طایفه را در عمل بدان؛ و این از آن مشهورتر است که مخفی بماند تا آن که اگر تأویل نمایی اختلاف ایشان را در این احکام زیاده از اختلاف ابی حنیفه و شافعی و مالک خواهی یافت؛ و یافته‌ام ایشان را که با این اختلاف عظیم ترک دوستی یکدیگر نکرده‌اند؛ تفسیق و تضلیل یکدیگر ننموده‌اند. پس اگر عمل به این اخبار جایز نمی‌بود این چنین نمی‌بود. و از جمله خبرهایی که دلالت بر جواز عمل به خبر واحد می‌کند، این است که یافته‌ام این طایفه را که تمیز رجال ناقلان اخبار نموده، توثیق ثقات و تضعیف ضعفاء کرده‌اند و فرق میان معتمد و غیر معتمد کرده و گفته‌اند که فلان در حدیث متهم است و فلان کذاب است، و در این باب کتابها تصنیف نموده‌اند. پس اگر عمل به اخبار آحاد جایز نمی‌بود، این عمل را فایده نمی‌بود؛ پس هر که با دیده بصیرت و سلامت فطرت ملاحظه وجوه

مذکور نماید، در جواز عمل به خبر واحد جزم کند و شکش نماند. «۱»

فصل سیم در بیان اجماع

بدان که اجماع نزد اهل سنت آرای مجتهدین است بر حکمی از احکام، و این اجماع نزد اهل سنت حجت است؛ و اما در پیش شیعه حجت نیست. و تحقیق این است که اتفاق آرای به اختلاف طبایع و افهام محال است، و بر تقدیری که ممکن باشد، علم به حصول آن محال است؛ زیرا که می‌تواند بود که مجتهدی در محلی باشد و خود را به مردمان شناساند و مردم وی را شناسند، و بر تقدیری که مجتهدین را تمام توان شناخت، چگونه علم به اتفاق آرای ایشان توان به هم رسانید، و حال آن که در هر دم احتمال می‌رود که رأی ایشان تغییر یابد.

پس اگر کسی به اصفهان رود، و اتفاق مذاهب مجتهدین آنجا را مشخص نماید، ممکن است که هنوز به شیراز نرسیده، رأی‌های مجتهدین اصفهان تغییر یافته باشد. پس علم به حصول اجماع ممکن نباشد؛ و ظهور این معنی در مرتبه‌ای است که جماعتی از اصولیین و فقهای اهل سنت نیز دعوی امتناع آن نموده‌اند تا آن که شارح مختصر که از بزرگان اهل سنت است، از احمد بن حنبل که یکی از ائمه اربعه اهل سنت است، نقل کرده که من ادعی الإجماع فهو کاذب؛ «۲» یعنی هر که دعوی اجماع کند، پس او دروغگو است. و بر تقدیری که ممکن باشد، اهل سنت دلیل معقولی بر حجیت آن ندارند و ما در کتاب اربعین شبهات

(۱) العده، ج ۱، ص ۱۳۷-۱۳۸

(۲) قال ابن حزم فی المحلّی (ج ۱۰، ص ۴۲۲): والله درّ الامام أبی عبد الله احمد بن حنبل ... یقول فیما یدعی الاجماع: هذا الکذب، من ادعی الاجماع فهو کاذب. و بنگرید: الاربعین (از ملا محمد طاهر قمی)، ص ۱۴۳
دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۲۳
ایشان را باطل نموده‌ایم. «۱»

و اما اجماع نزد شیعه اتفاق علماست بر حکمی از احکام به شرطی که ما را علم به هم رسد که امام از جمله ایشان است. پس اجماعی که این چنین باشد، شیعه آن را حجت می‌دانند از جهت قول امام علیه السلام نه از جهت اتفاق آرای مجتهدین؛ و شک نیست که تحقیق اجماع به این معنی در زمان غیبت امام زمان علیه السلام ممکن نیست؛ زیرا که حضرت صاحب الامر علیه السلام به اذن ملک علّام غایب و پنهان است و از معاشرت اهل دنیا گریزان. نه کسی را به سویش راهی است و نه احدی را از خبرش آگاهی؛ و آن چه شیخ طوسی در کتاب عدّه ذکر نموده به غایت ضعیف است.

و حاصل کلامش این است که چنان چه مردمان در زمان حضور ائمه مکلف بودند، در زمان غیبت نیز مکلفند. پس با وجود بقای تکلیف قبیح است که امام زمان حق را ظاهر نسازد؛ و بنابراین قاعده حکم کرده و اعتقاد نموده که اگر قولی در میان شیعه ظاهر باشد و خلاف آن معلوم نباشد، آن قول موافق قول امام است که اگر مخالف باشد، بر امام واجب است که حق را ظاهر سازد. و اگر مسأله قول شیعه مختلف باشد و بر هیچ کدام دلیلی از کتاب خدا و سنت متواتره نبویّه نباشد، پس اگر به قول قائلانش معلوم النسب باشند و معلوم باشد که هیچ کدام امام نیستند و قائلان قول دیگر معلوم النسب نباشند و هر کدام از ایشان احتمال داشته باشد که امام معصوم باشد، در این صورت حق با قائلان این قول خواهد بود که قائلانش مجهول النسب باشند؛ و اگر چنانچه قائلان هر دو قول مجهول النسب باشند و دلیلی بر حقیقت هیچ یک از دو قول از کتاب خدا و سنت متواتره نبویه نباشد، در این صورت شیعه مخیر باشند، به هر قولی که خواهند عمل نمایند که اگر یک قول حق باشد، بر امام زمان لازم است که اظهار حق نماید.

و بعد از آن از سید مرتضی رحمه الله اعتراضی نقل نموده و حاصلش این است که وقتی بر امام واجب است که ظاهر شود و اظهار

حق نماید که ما خود سبب غیبتش نباشیم که اگر در نفس ما چیزی باشد که در غیبت امام علیه السّلام دخلی داشته باشد، بر او واجب نخواهد بود که ظاهر شود و اظهار حق نماید، زیرا که ما خود سبب محرومی از منافع وجود امام شده‌ایم؛ و بعد از آن که شیخ این اعتراض را نقل نموده، در جواب گفته که این قول صحیح نیست؛ زیرا که لازم می‌آید که اجماعات شیعه حجت نباشد. (۲)

و شک نیست که این جواب که شیخ گفته از اعتراض سید مرتضی به غایت ضعیف

(۱) نام کتاب «الاربعین فی إمامة امیر المؤمنین علیه السّلام» است که با تحقیق سید مهدی رجایی در سال ۱۴۱۸ در قم چاپ شده است. اشاره مؤلف در متن به فصل «تزییف الاجماع علی الخلافة» (صص ۱۳۰-۲۴۶) است.

(۲) العدة، ج ۲، ص ۶۳۰-۶۳۱

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۲۴

است؛ زیرا که شیعه محتاج به اجماع بی دلیل نیستند، بلکه کتاب خدا و احادیث ائمه علیهم السّلام ایشان را کافی است، و تحقیق مقام این است که بر تقدیری که شیعه سبب غیبت امام زمان نباشند، بلکه سبب غیبتش همین کفار و فجّار اهل سنت باشند، بر امام زمان لازم نیست که نزد جهل ظاهر شود و اظهار حق نماید؛ و اگر چه تکلیف باقی باشد، زیرا که تکلیف اهل زمان غیبت امام علیه السّلام غیر تکلیف اهل حضور است؛ چرا که اهل زمان غیبت امام مکلف به جمیع احکام واقعی نیستند، بلکه مکلفند که آنچه دلیل از کتاب خدا و سنّت متواتره بر آن بوده باشد، بدان عمل نمایند و اگر نباشد، به احادیثی که ثقات و عدول، از ائمه علیهم السّلام روایت کرده باشند، عمل نمایند. و اگر مسأله‌ای باشد، هیچ دلیل از کتاب و سنّت و احادیث ائمه علیهم السّلام بر آن نباشد، در آن توقّف کنند و به احتیاط عمل نمایند؛ و این حدیث نبوی متواتر منقول در کتب شیعه و سنّی دلیل است بر این مدّعا: حلال بین و حرام بین، و شبهات بین ذلک؛ فمن ترک الشبهات نجی من المحرّمات و من أخذ بالشبهات ارتکب المحرّمات و هلک من حیث لا يعلم؛ (۱) و قول صادق مصدّق: إنّما الامور ثلاثه: أمر بین رشده، فیتبع و أمر بین غیبه فیجتنب، و أمر مشکل یردّ علمه إلى الله و رسوله؛ (۲) و از آنچه گفتیم معلوم شد که بر امام زمان واجب نیست که نزد جهل ظاهر شود و اظهار حق نماید.

و بدان که سید مرتضی رحمه الله در جواب مسائل الشریف محمد بن الناصر در بیان طریق علم به دخول قول امام علیه السّلام در اقوال علما گفته: و کیف یجوز أن یکون للإمام مذهب أو مذاهب ینخالف مذهب الإمامیه لا یکون معروفا مشهورا بین الامامیه، و هو یعلم أن المرجع فی أن إجماع هذه الطائفة حجة إلى أن قوله فی جملة أقوالها، فإذا أجمعوا علی قول هل له مندوحة عن إظهار خلافه و إعلانه حتی یزول الاعتذار (۳) بأنه إجماع علی خلافه، (۴) و لهذا قلنا فی مواضع من کتابنا إنّما اختلف فی قول الإمامیه من الأحکام لا یجوز أن یحتجّ فیها بإجماع الطائفة لأنّها مختلفة؛ (۵) الی آخر کلامه؛ و حاصل کلام سید این است که چگونه جایز است که امام را مذهبی باشد بر خلاف مذاهب امامیه، و با این حال مشهور و معروف در میان امامیه نباشد و حال آن که امام می‌داند که شیعه اجماع را حجت و دلیل می‌دانند، از این جهت که قول امام در میان اقوال ایشان است. پس هرگاه که امامیه اجماع کنند بر قولی که مخالف قول امام باشد، در این صورت امام را چاره نیست از این که ظاهر سازد قول خود را تا آن که

(۱) الکافی، ج ۱، ص ۶۷؛ من لا یحضره الفقیه، ج ۳، ص ۸؛ التهذیب، ج ۶، ص ۳۰۱

(۲) الکافی، ج ۱، ص ۶۷؛ من لا یحضره الفقیه، ج ۳، ص ۸

(۳) فی المصدر: الاغترار.

(۴) فی المصدر: بأن اجماع الامامیه علی خلافه.

(۵) رسائل الشریف المرتضی، ج ۲، ص ۳۷۰

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۲۵

کسی بر خلاف قول امام عمل ننماید، و عذر خود این بسازد که امامیه بر خلاف آن اجماع نموده‌اند.

و شک نیست که این شبهه مثل شبهه شیخ طوسی ضعیف است؛ زیرا که در نظر عقل محال نیست که قولی در میان شیعه بنا بر شبهه ظاهر و مشهور شود با آن که بر خلاف قول امام باشد؛ و در این صورت بر امام لازم نیست که قول خود را ظاهر سازد بنا بر خوف و تقیه، و با وجود این احتمال کسی را جایز نیست که بدان قول مشهور عمل نماید و عذر خود این بسازد که اجماع امامیه است، زیرا که اجماع امامیه وقتی حجت است که ما را علم به هم رسد که قول امام در اقوال ایشان داخل است. پس در صورتی که علم به دخول قول معصوم حاصل نشود، طریقه آن است که رجوع به کتاب و سنت نماییم؛ پس اگر دلیلی یابیم که دلالت کند بر قول مشهور، بدان عمل کنیم و اگر دلیلی نیابیم، در آن توقف کنیم و احتیاط نماییم.

و ابن زهره در کتاب غنیه در بیان علم به دخول قول امام طریق دیگر اختیار نموده و گفته:

فإن قيل: كيف يمكنكم القطع على أن قول الإمام الغائب في جملة أقوال الإمامية مع عدم تمیزه و معرفته، و مع استتاره و غیبه؟ قلنا: قد بینا فيما مضى أن إمام الزمان عليه السلام عندنا موجود العين فينا و بین أظهرنا فنلقاه و یلقانا، و إن كنا لا نعرفه بعینه و لا نمیزه عن غیره؛ و معنی قولنا أنه غائب أنه مجهول العين غیر ممیز الشخص، و لا نرید بذكر الغیبه أنه بحيث لا یری شخصه و لا یسمع كلامه؛ و ما منزلته عندنا فی حال الغیبه إلا منزلة كل ما لا نعرفه ینسبه من جملة الإمامية، و إذا كنا نعرف إجماع المسلمین علی المذهب الواحد و نقطع علیه و أكثرهم لا نعرفه و لا نلقاه و لا نشاهده فما المنکر من معرفة إجماع الإمامية و الإمام من جملتهم علی مذهب بعینه، و هل الإمام من جملة الإمامية إلا بمنزلة من لا نعرفه من جملة المسلمین. (۱)

مضمون این کلام این که اگر گفته شود که چگونه شما را ممکن است که جزم کنید که قول امام غایب در میان اقوال امامیه است، با آن که پنهان و غایب است و او را نمی‌شناسیم، گوئیم که پیش بیان کردیم که امام زمان نزد ما موجود است و در میان ماست. ما با وی ملاقات می‌کنیم و او با ما ملاقات می‌کند و اگر چه او را نمی‌شناسیم. پس هرگاه که امامیه اجماع نمایند بر مذهبی، می‌دانیم که امام از جمله ایشان است.

و شک نیست که این قول بی‌صورت است؛ زیرا که محتمل است که امام در میان ما نباشد و در بعضی از جزیره‌ها باشد و ما را اطلاع بر مذهب او نباشد؛ و بنا بر این خوف و تقیه بر وی لازم نباشد که بر ما ظاهر شود و اظهار حق نماید. پس با وجود این احتمال،

(۱) عواید الایام، ص ۲۳۴ از غنیة النزوع. (عبارت یاد شده را در غنیه نیافتیم.)

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۲۶

چگونه ما را علم به مذهب امام علیه السلام به هم رسد؟

مخفی نماند که شیخ طوسی و سید مرتضی و ابن زهره بنا بر شبهه مزبوره، دعوی اجماع بسیار نموده‌اند؛ بلکه مدار استدلال شیخ در کتاب خلاف و سید مرتضی در انتصار و ابن زهره در غنیه بر دعوی اجماع است.

پس، از آن چه گفتیم ظاهر شد که دعاوی ایشان و اتباع ایشان از درجه اعتماد و اعتبار ساقط و هابط است. و از امور عجیبه این که سید مرتضی رحمه الله در بسیاری از مسائل دعوی اجماع نموده که خلافش در میان شیعه کمال شهرت دارد. دعوی اجماع نموده بر وجوب پنج تکبیر، تکبیر رکوع و سجود و قیام از رکوع و سجود بر وجوب رفع یدین از برای تکبیر رکوع و سجود؛ و بر این که اکثر نفاس هجده روز است؛ و بر این که خیار حیوان ثابت است، از برای بایع و مشتری؛ و بر این که شفعه ثابت است در هر مبیع از حیوان و عروض و منقول و غیره؛ و بر این که اکثر حمل یک سال است؛ و بر این که هبه جایز است مادامی که عوض داده نشود، و

اگر چه مهذب ذی رحم باشد، و بر این که مهر صحیح نیست که زیاده از پانصد درهم باشد، پس اگر زیاده از پانصد درهم کسی مهر نماید، برگردانیده می‌شود به مهر سنت؛ «۱» و بر این که عقیقه واجب است. و شیخ طوسی رحمه الله در کتاب [خلاف] در سی و چهار مسأله دعوی اجماع نموده و در کتاب‌های دیگر بر خلاف آن فتوی داده؛ و شیخ زین الدین به تفصیل در رساله خود نقل نموده از کتاب نکاح تا دیات، در نکاح پنج مسأله، و در طلاق چهار، و درظهار دو، و در ایلاء دو، و در عتق یک، و در نذر یک، و در صید یک، و در اطعمه دو، و در غضب یک، و در میراث دو، و در قضا سه، و در شهادت یک، و در حدود دو، و در قصاص دو، و در دیات پنج، و گفته که ذکر اینها نموده‌ایم، از برای این که آگاه نماییم مردم را تا کسی مغرور و فریفته دعوی اجماع نشود. «۲»

و چون دانستی که تحقق اجماع در زمان غیبت امام علیه السلام ممکن نیست، پس اگر اجماعی متحقق تواند شد، در زمان حضور ائمه علیهم السلام متحقق خواهد شد، و طریق معرفت ما بدان منحصر است در نقل به خبر واحد یا خبر متواتر. اما تواتر و نقل اجماع متصور نیست؛ زیرا که ذکر کردیم که از جمله شرایط تواتر آن است که آنچه از آن خبر داده می‌شود، محسوس باشد، و شک نیست در این که اجماع غیر محسوس است، پس متواتر نتواند شد. پس، از این لازم آید که جمیع اجماعات منقول، منقول به خبر واحد باشند و دلیلی بر جواز عمل به

(۱) اینها نمونه‌هایی است که شهید ثانی در رساله نماز جمعه خود نقل کرده است. متن رساله یاد شده در همین مجموعه به چاپ رسیده است.

(۲) عنوان رساله شهید ثانی چنین است: مخالفة الشیخ الطوسی لاجتماعات نفسه. متن این رساله در «رسائل الشهید الثانی» ج ۲، ص ۸۴۷-۸۵۸ (قم، ۱۴۲۲) چاپ شده است.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۲۷

اجماع منقول به خبر واحد نیست؛ بلکه تحقیق این است که اجماع منقول به خبر واحد در مرتبه‌ای واپس‌تر از خبر مرسل است. اگر پرسند که شما جمیع طرق اجماع را باطل نمودید، پس از چه راه شما را علم به اجماع ممکن است که حاصل شود، می‌گوییم که، هرگاه قولی در میان امامیه مشهور و معروف بوده باشد، و احادیث بر طبق آن از ائمه علیهم السلام روایت شده باشد، و بر خلافش قولی و حدیثی نباشد، ما را علم جزم به هم می‌رسد که آن قول اجماعی است و موافق قول ائمه علیهم السلام است؛ زیرا که به حسب عادت محال است که قول ائمه رحمه الله بر خلاف آن باشد، و با این حال اثری از آن ظاهر نباشد با آن که مدار شیعه در احکام در هر زمان بر عمل به قول ائمه علیهم السلام بوده، مثل حلیت متعه و وجوب عصمت امام و امثال آن، و این نوع مسائل را اجماعی و ضروری دین می‌گوییم.

فصل چهارم در بیان اقوال علما و فقهای امامیه در باب نماز جمعه و بیان مذهب حق

بدان که علما اتفاق نموده‌اند بر وجوب نماز جمعه عینا با حضور امام معصوم علیه السلام یا نایب خاص او، و اختلاف کرده در زمان غیبت امام. جمیع علما نماز جمعه را در زمان غیبت مشروع می‌دانند الا جماعت قلیلی که آن را مشروع نمی‌دانند. اما آن جماعتی که در زمان غیبت مشروع می‌دانند، اختلاف نموده‌اند: جماعتی را اعتقاد این است که واجب عینی است و وجود امام و نایب خاص شرط نیست، و وجود نایب عام که مجتهد جامع الشرائط است، نیز واجب نیست؛ و این مذهب جماعتی از متأخرین و ظاهر جمعی قدماست؛ زیرا که مدار قدمای شیعه بر عمل به احادیث است، و احادیثی که دلالت صریح بر این مدعا دارند، نقل نموده‌اند و خلافش را نقل نکرده‌اند.

و مذهب جماعتی از متأخرین این است که واجب تخییری است. در روز جمعه، مردم اختیار دارند، در [نماز] جمعه و [نماز] ظهر؛ اگر خواهند جمعه می‌گذارند و اگر خواهند ظهر؛ اما جمعه را افضل دانسته‌اند، و ظاهر قول ایشان این است که وجود مجتهد جامع الشرائط را در مشروعیت نماز جمعه شرط نمی‌دانند. و جماعت قلیلی از متأخرین را مذهب این است که نماز جمعه واجب تخییری است و وجود مجتهد جامع الشرائط در آن شرط است.

اما مذهب حق این است که نماز جمعه در زمان غیبت امام واجب عینی است، و وجود مجتهد جامع الشرائط در آن شرط نیست، و دلیل بر این مطلب کتاب خداست و احادیث صحیح متواتره.

اما [دلیل] اول قول حق سبحانه و تعالی است در سوره جمعه: **يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا**

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۲۸
تُؤَدُّونَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ وَذَرُوا الْبَيْعَ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ؛ «۱» و مفسرین اتفاق کرده‌اند بر این که مراد از ذکر الله یا نماز جمعه است یا خطبه.

پس حاصل معنی آیه این است که ای جماعت مؤمنون! در وقتی که ندا کرده شد به نماز که اذان است در روز جمعه واقع شود، «۲» سعی کنید و بروید به سوی ذکر الله و واگذارید بیع را.

این از برای شما بهتر است، اگر بدانید.

و وجه دلالت آیه بر مدعا ظاهر است، و مصنف رساله بر این آیه اعتراضات کرده، ان شاء الله نقل عبارات او خواهم کرد و جواب اعتراضات او خواهم گفتم.

و در سوره منافقین: **يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تُلْهِكُمْ أَمْوَالُكُمْ وَلَا أَوْلَادُكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ فَأُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ.** «۳» ترجمه آیه این است که، ای کسانی که ایمان آورده‌اید، مشغول نسازد و باز ندارد شما را مال‌های شما و نه فرزندان شما از ذکر الله، و هر که این کار کند از زیان کاران است. و دانستی که تفسیر کرده‌اند، ذکر الله را به نماز جمعه یا خطبه آن؛ و چون این دو سوره مشتمل‌اند بر این دو آیه، بنابراین مقرر شده که در نماز جمعه خواند شوند به آواز بلند تا مؤمن و منافق آن را استماع نمایند.

و اما دلیل دوم که احادیث متواتره است، از آن جمله حدیثی است که محمد بن یعقوب کلینی در کتاب کافی و شیخ ابو جعفر طوسی در کتاب تهذیب به سند صحیح از حضرت امام جعفر صادق علیه السلام روایت نموده‌اند. قال: **إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ فَرَضَ فِي كُلِّ سَبْعَةِ أَيَّامٍ خَمْسًا وَثَلَاثِينَ صَلَاةً، مِنْهَا صَلَاةٌ وَاجِبَةٌ عَلَىٰ كُلِّ مُسْلِمٍ أَنْ يَشْهَدَهَا إِلَّا خَمْسَةً: الْمَرِيضَ وَ الْمَمْلُوكَ وَ الْمَسَافِرَ وَ الْمَرْأَةَ وَ الصَّبِيَّ؛** «۴» و ترجمه‌اش این است که حضرت امام جعفر صادق علیه السلام گفت که به درستی خدای عز و جل فرض گردانیده است در هر هفته سی و پنج نماز، و از جمله این سی و پنج نماز، یک نماز است که بر مسلمین واجب است که حاضر شوند او را مگر پنج کس، بیمار و بنده و مسافر و زن و کودک. و شک نیست که این حدیث دلالت می‌کند بر وجوب عینی نماز جمعه در زمان حضور و غیبت.

و از آن جمله این حدیث است که ابن بابویه رحمه الله در کتاب من لا يحضره الفقيه به سند صحیح از حضرت امام محمد باقر علیه السلام روایت کرده: **إِنَّمَا فَرَضَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ عَلَى النَّاسِ مِنَ الْجُمُعَةِ إِلَى الْجُمُعَةِ خَمْسًا وَ ثَلَاثِينَ صَلَاةً مِنْهَا صَلَاةٌ وَاحِدَةٌ فَرَضَهَا اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ فِي جَمَاعَةٍ وَ هِيَ الْجُمُعَةُ وَ وَضَعَهَا عَنْ تِسْعَةٍ: عَنِ الصَّغِيرِ وَ الْكَبِيرِ وَ الْمَجْنُونِ وَ الْمَسَافِرِ وَ الْعَبْدِ وَ الْمَرْأَةِ**

(۱) الجمعة: ۹

(۲) چنین است در اصل.

(۳) منافقون، ۹

(۴) الکافی، ج ۳، ص ۴۱۸؛ التهذیب، ج ۳، ص ۱۹

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۲۹

و المریض و الأعمی و من كان علی رأس فرسخین؛ «۱» و ترجمه این حدیث این است که حضرت امام محمد باقر علیه السلام گفت که جز این نیست که فرض گردانیده است خدای عز و جل بر مردمان از جمعه تا جمعه سی و پنج نماز، و از آن جمله یک نماز است که فرض گردانیده است الله تعالی او را در جماعت و آن نماز جمعه است؛ و وضع کرده است آن را از نه کس از کودک و پیر پیر سال و دیوانه و مسافر و بنده و زن و بیمار و اعمی و کسی که دو فرسخ دور باشد؛ و این حدیث در کتاب کلینی به دو سند نقل شده، یکی صحیح و یکی حسن. «۲»

و از آن جمله این حدیث است که ابن بابویه از زراره به سند صحیح روایت نموده: قال زراره: قلت له: علی من تجب الجمعة؟ قال: تجب علی سبعة نفر من المسلمین و لا الجمعة لأقل من خمسة المسلمین أحدهم الإمام، فاذا اجتمع سبعة و لم يخافوا أنهم بعضهم و خطبهم. «۳» و ترجمه این حدیث این است که زراره گفت به حضرت امام محمد باقر علیه السلام گفتیم که بر چه کس واجب می شود نماز جمعه؟ حضرت گفت که واجب است بر هفت نفر از مسلمین، و جایز نیست نماز جمعه از برای کمتر از پنج کس از مسلمین که یکی از ایشان امام باشد. پس هر گاه جمع شوند هفت کس و نترسند، بعضی از ایشان امامت کند از برای ایشان، و خطبه خواند از برای ایشان.

و از آن جمله این حدیث است که شیخ ابو جعفر طوسی از منصور به سند صحیح از حضرت امام جعفر صادق علیه السلام روایت نموده: یجمع القوم یوم الجمعة إذا كانوا خمسة فما زاد، فإن كانوا أقل من خمسة فلا جمعة لهم، و الجمعة واجبة علی کل أحد، لا یعذر الناس فیها إلا خمسة، المرأة و المملوك و المسافر و المسافر و الصبی. «۴» و ترجمه این حدیث این است که حضرت امام جعفر صادق علیه السلام گفت که جمعه می گذارند قوم در روز جمعه، هر گاه پنج کس زیاده باشند، پس اگر کمتر باشند از پنج کس، جایز نیست ایشان را نماز جمعه؛ و نماز جمعه واجب است بر هر کس و مردمان معذور نیستند در نماز جمعه مگر پنج کس، زن و بنده و بیمار و مسافر و بیمار و کودک.

و از آن جمله این حدیث است که شیخ ابو جعفر رحمه الله به سند صحیح از امام محمد باقر علیه السلام روایت نموده: من ترک الجمعة ثلاثاً من غیر علّة طبع الله علی قلبه. «۵» ترجمه اش این است که

(۱) کتاب من لا یحضره الفقیه ج ۱، ص ۲۶۶؛ وسائل الشیعة ج ۷، ص ۲۹۵

(۲) الکافی، ج ۳، ص ۴۱۹

(۳) فقیه، ج ۱، ص ۲۶۷؛ وسائل الشیعة ج ۷، ص ۳۰۴.

(۴) التهذیب، ج ۳، ص ۲۳۹؛ حدیث ۶۳۶؛ الاستبصار، ج ۱، ص ۴۱۹؛ حدیث ۱۶۱۰؛ وسائل الشیعة، ج ۷، ص ۳۰۴-۳۰۵، الباب ۲ من ابواب صلاة الجمعة و آدابها، حدیث ۷

(۵) تهذیب ج ۳، ص ۲۳۸؛ وسائل الشیعة ج ۷، ص ۲۹۹-۳۰۲

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۳۰

حضرت امام محمد باقر علیه السلام گفت که هر که ترک کند نماز جمعه را در سه جمعه متوالی، مهر می کند خدا دل او را؛ و پوشیده نیست طبع و ختم درین [که] در کتاب خدا و احادیث نبویه نسبت داده می شود به جماعت کفار که ایمان در دلهای ایشان اثر ننماید.

و از آن جمله این حدیث است که شیخ ابو جعفر طوسی رحمه الله به سند صحیح از حضرت امام محمد باقر علیه السلام روایت

نموده: الجمعة واجبة على من إن صَلَّى الغداة في أهله أدرك الجمعة؛ و كان رسول الله صَلَّى الله عليه و آله إنَّما يصلي العصر في وقت الظهر في سائر الأيام، كي إذا قضاوا الصلاة مع رسول الله صَلَّى الله عليه و آله رجعوا إلى رحالهم قبل الليل و ذلك سنة إلى يوم القيامة؛ «۱» ترجمه‌اش این است که حضرت امام محمد باقر علیه السلام گفت که جمعه واجب است بر کسی که اگر نماز صبح کند در اهل خود، دریابد نماز جمعه را و حضرت رسول صَلَّى الله عليه و آله می‌کرد نماز قصر را در وقت ظهر در باقی ایام تا آن که چون بگذرانند نماز را با حضرت رسول صَلَّى الله عليه و آله برگردند به سوی اسباب و متاع خود، پیش از شب؛ و این سنت است تا روز قیامت.

و از آن جمله این حدیث است که محمد بن یعقوب کلینی به سند حسن از حضرت امام محمد باقر علیه السلام روایت نموده: تجب الجمعة على كل من كان منها على فرسخين، إذا كان الإمام عادلاً. «۲» ترجمه‌اش این است که واجب است جمعه بر کسی که دور باشد از موضعی که نماز جمعه گذارده می‌شود در آن به مقدار دو فرسخ.

و از آن جمله است این حدیث که محمد بن یعقوب کلینی به سند حسن از محمد بن مسلم روایت نموده است: قال سألت أبا عبد الله عليه السلام عن الجمعة، فقال: تجب على من كان منها على رأس فرسخين، فإذا زاد على ذلك فليس عليه شيء. «۳» ترجمه‌اش این است که پرسیدم از حضرت امام جعفر صادق علیه السلام در باب جمعه؛ پس آن حضرت گفت که واجب است بر هر کس که مقدار دو فرسخ دور بوده باشد؛ پس اگر زیاده از دو فرسخ باشد، بر او واجب نیست.

و از آن جمله این حدیث که روایت کرده است شیخ طوسی از عبد الملک به سند موثق از حضرت امام محمد باقر علیه السلام: مثلک يهلك و لم يصل فريضة فرضها الله!، قال: قلت: كيف أصنع؟ قال: «صَلُّوا جماعة»، یعنی الجمعة. «۴» ترجمه‌اش این است که آن حضرت گفت که مثل تو هلاک می‌شود و نگذارده است فريضه‌ای که آن را فرض گردانیده است خدای عزّ و جلّ؛

(۱) التهذيب، ج ۳، ص ۲۳۸

(۲) قاضی نعمان، دعائم الاسلام، ج ۱، ص ۱۸۱، نوری، مستدرک الوسائل، ج ۶، ص ۱۲ از دعائم

(۳) الکافی، ج ۳، ص ۴۱۹؛ التهذيب، ج ۳، ص ۲۴۰؛ الاستبصار، ج ۱، ص ۴۲۱؛ وسائل الشیعة ج ۷، ص ۳۰۹

(۴) التهذيب، ج ۳، ص ۲۳۹؛ الاستبصار، ج ۱، ص ۴۲۰؛ وسائل الشیعة، ج ۷، ص ۳۱۰، الباب ۵ من ابواب صلاة الجمعة و آدابها ج ۲

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۳۱

گفت که، پس چون کنم؟ گفت: بگذارید جماعت را، یعنی جمعه را.

و از آن جمله این حدیث که شیخ طوسی رحمه الله به سند موثق از حضرت امام محمد باقر علیه السلام روایت نموده: تجب الجمعة على من كان منها على رأس فرسخين؛ «۱» و از آن جمله این حدیث است که شیخ ابو جعفر رحمه الله به سند موثق از فضل بن عبد الملک روایت نموده: إذا كان قوم في قرية صلّوا الجمعة أربع ركعات، فإن كان لهم من يخطب، جمّعوا إذا كانوا خمسة نفر، و انما جعلت الركعتين لمكان الخطبتين؛ «۲» ترجمه‌اش این است: گفت که شنیدم که حضرت امام جعفر صادق علیه السلام می‌گفت که هر گاه که باشند قومی در قریه‌ای، می‌گذارند ظهر جمعه را چهار رکعت؛ و اگر باشند ایشان را کسی که خطبه بخواند نماز جمعه بگذارند، هر گاه که پنج نفر باشند؛ و گردیده است نماز جمعه دو رکعت به واسطه وجود دو خطبه.

و از آن جمله است این حدیث که روایت کرده است شیخ طوسی رحمه الله از محمد بن مسلم، از حضرت امام محمد باقر علیه السلام یا امام جعفر صادق علیه السلام قال، سألته عن اناس في قرية هل يصلّون الجمعة جماعة؟ قال: يصلّون أربعا إذا لم يكن من يخطب بهم. «۳» ترجمه‌اش این است که گفت: پرسیدم از حضرت امام محمد باقر علیه السلام که جماعتی از مردمان در قریه‌ای

هستند؛ آیا نماز جمعه را به جماعت به جای آورند؟ حضرت گفت: آری، نماز را می‌گذارند چهار رکعت در وقتی که نباشد کسی که خطبه بخواند.

و از آن جمله این حدیث است که شیخ طوسی رحمه الله به سند صحیح روایت کرده: حَدَّثَنَا أَبُو عَبْدِ اللَّهِ - عَلَيْهِ السَّلَامُ - عَلَى صَلَاةِ الْجُمُعَةِ حَتَّى ظَنَنْتُ أَنَّهُ يَرِيدُ أَنْ نَأْتِيَهُ، فَقُلْتُ: نَعْدُوا عَلَيْكَ؟

فقال: «لا، إنما عنيت عندكم». «۴» ترجمه‌اش این است که زراره گفت که تحریر کرد ما را حضرت امام جعفر صادق علیه السّلام بر نماز جمعه تا آن که گمان کردم که آن حضرت می‌خواهد که به خدمت او بیایم؛ پس آن حضرت گفت که نه، قصدم این بود که در پیش خود نماز بگذارید.

و از آن جمله این حدیث است که کلینی روایت نموده از سماعه به سند موثق: سألت أبا عبد الله عليه السلام عن الصلاة يوم الجمعة، فقال: أما مع الإمام فركعتان؛ و أما من يصلّي وحده، فهي أربع ركعات و إن صلّوا جماعة. «۵» ترجمه‌اش این است: سماعه گفت: پرسیدم از

(۱) الكافي، ج ۳، ص ۴۱۹؛ التهذيب، ج ۳، ص ۲۳

(۲) الاستبصار، ج ۱، ص ۴۲۰، ح ۱۶۱۴

(۳) التهذيب ج ۳، ص ۲۳۸؛ الاستبصار ج ۱، ص ۴۱۹؛ وسائل الشيعه ج ۷، ص ۳۰۶

(۴) التهذيب، ج ۳، ص ۲۳۹، ح ۶۳۵؛ الاستبصار، ج ۱، ص ۴۲۰، ح ۱۶۱۵؛ وسائل الشيعه، ج ۷، ص ۳۰۹-۳۰۱، الباب ۵ من ابواب صلاة الجمعة و آدابها ح ۱

(۵) الكافي، ج ۳، ص ۴۲۱

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۳۲

حضرت امام جعفر صادق علیه السّلام از نماز در روز جمعه، پس آن حضرت گفت: اما با امام دو رکعت است؛ اما کسی که نماز را تنها گذارد، پس چهار رکعت است، به منزله ظهر، یعنی هرگاه که باشد امامی که خطبه بخواند؛ اما هرگاه که نباشد امامی که خطبه بخواند، پس آن نماز چهار رکعت است و اگر چه گذارند آن را با جماعت.

و از آن جمله قول رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ است در خطبه طویل: اعلموا أنّ الله قد افترض عليكم الجمعة في مقامى هذا، في شهرى هذا، في عامى هذا، فمن تركها في حياتى او بعد مماتى [موتى] و له إمام عادل استخفافا او جحودا بها؛ فلا جمع الله شمله و لا برك الله له في أمره، ألا و لا صلاة له، ألا و لا زكاة له، ألا و لا حج له، ألا و لا صوم له، ألا و لا يَزَّ له حتى يتوب؛ فإن تاب، تاب الله عليه؛ «۱» ترجمه‌اش این است که به درستی الله تعالی فرض گردانیده است بر شما جمعه را، پس هر که ترکش نماید در حیات من یا بعد از موت من، از روی استخفاف یا انکار، پس خدا جمع نگرداند پراکنده او را؛ پس خدا برکت ندهد در امر او و کار او؛ و نه او را نمازی و نه او را راست زکاتی و نه او را راست حجی و نه او را راست صومی و نه او را راست بزی و نیکویی.

ای عزیز من هر که از اهل بصیرت و انصاف بوده باشد و ملاحظه این احادیث که اکثرش در سند صحیح و در دلالت واضح است بنماید، جزم نماید که نماز جمعه واجب عینی است، بی آن که وجود امام یا نایب خاص او یا نایب عام او در شرعیت و وجوب آن داخل داشته باشد.

فصل پنجم: در ذکر بعضی از عبارات قایلین به وجوب جمعه بی اشتراط وجود امام یا نایب خاص وی یا مجتهد

از علمای متأخرین و متقدمین صاحب مدارک بعد از نقل احادیث دالّه بر وجوب عینی گفته:

فهذه الأخبار الصحيحة الطرق، الواضحة الدلالة على وجوب الجمعة على كل مسلم عدا ما استثنى يقتضى الوجوب العيني، إذ لا إشعار فيها بالتخيير بينها وبين فرد آخر، خصوصاً قوله:

«من ترك ثلث جمع متواليات طبع الله على قلبه» فإنه لو جاز تركها إلى بدل لم يحسن هذا الإطلاق و ليس فيها دلالة على اعتبار حضور الإمام عليه السلام أو نائبه بوجه، بل الظاهر من قوله عليه السلام:

«فإن كان لهم من يخطب جمعوا» و قوله «فإذا اجتمع سبعة و لم يخافوا أمهم بعضهم و خطبهم» خلافه كما سيجيء تحقيقه ان شاء الله. قال جدّي قدّس سرّه في رسالته الشريفة التي وضعها في هذه المسألة بعد أن أورد نحو ما أوردناه من الأخبار و نعم ما قال: و كيف يسع المسلم الذي

(۱) وسائل الشيعة، ج ۵، ص ۷، ح ۳۶؛ سنن ابن ماجه، ج ۱، ص ۳۴۳

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۳۳

يخاف الله إذا سمع مواقع أمر الله و رسوله و ائمه عليهم السلام بهذه الفريضة و ايجابها على كل مسلم أن يقصّر في أمرها و يهملها إلى غيرها و يتعامل بخلاف بعض العلماء فيها؛ و أمر الله تعالى و رسوله و خاصيته عليهم السلام أحقّ و مراعاته أولى؛ فليحذر الذين يخالفون عن أمره أن تصيبهم فتنة أو يصيبهم عذاب اليم؛ و لعمرى لقد أصابهم الأمر الأوّل فليترّبصوا «۱» الثاني إن لم يعف الله و يسامح؛ نسأل الله العفو و الرّحمة بمنّه و كرمه، «۲» انتهى كلام صاحب المدارك.

و از شیخ جلیل شیخ حسین بن عبد الصمد پدر شیخ بهاء الدین محمد رحمه الله عبارتی نقل شده که بعضی از آن این است: فالذی یصلی الجمعة، یكون قد برئت ذمته و أدى الفرض بمقتضى كلام الله و رسوله و الائمة الهادين و جميع العلماء. و خلاف سلار و ابن ادریس و الشیخ علی رحمه الله لا یقدح فی الإجماع، لما تقرّر من قواعدنا أنّ خلاف الثلاثة و الأربعة بل و العشرة و العشرين لا یقدح فی الإجماع إذا كانوا معلومی النسب، و هذا من قواعدنا الاصولیة الإجماعیة و علیه إجماعنا.

و الذی یصلی الظهر، تصحّ صلاته علی مذهب هذین الرجلین و المتأخرین، لأنهم ذهبوا إلى بالتخیر، و لا تصحّ بمقتضى كلام الله و رسوله و الائمة المعصومین و العلماء المتقدمین، فأی الفريقین أحقّ بالأمن إن كنتم تعلمون. نعم، لو أراد أحد تمام الاحتیاط للخروج من خلاف هذین الرجلین صلّى الظهر بعدها، و لیهیئى تاركها الجواب لله تعالى لو سأله يوم القيامة لم تركت صلاة الجمعة؟ و قد امرت بها فی كتابی العزیز علی أبلغ وجه، و أمر بها رسولی الصادق علی أكد وجه، و أمر بها الائمة الهادون و أكدوا فیها غاية التأكيد و وقع إجماع المسلمین علی وجوبها فی الجملة، فهل یلیق من «العاقل الرشید» ان یجیب بقوله: «تركها لأجل خلاف سلار و ابن ادریس»، ما هذا إلا لعمی أو تعامی أو تعصّب مضرّ بالدين، أجارنا الله و إياكم منه و جميع المسلمین. «۳»

و ثقة الاسلام أبو جعفر محمد بن یعقوب الكلینی رحمه الله در کتاب کافی که از برای ارشاد طالبان علم دین و هدایت متحیرین تألیف نموده، در کتاب صلاة گفته: باب وجوب الجمعة و علی کم تجب؛ و بعد از آن احادیث صریحه در وجوب عینی، بی اشتراط وجود نبی یا امام یا نایب ذکر نموده.

و صدوق الطائفة محمد بن علی بن بابویه رحمه الله در کتاب من لا یحضره الفقیه تصریح نموده که هر حدیثی که ذکر نموده صحیح است و حجّت است میان او و خدا، و بدان فتوا می دهد؛ و بعد از آن احادیث صریحه در وجوب عینی، بی اشتراط وجود امام یا نایب او نقل نموده.

(۲) مدارک الاحکام، ج ۴، ص ۸-۹

(۳) العقد الطهماسبی، (چاپ شده در میراث اسلامی ایران، دفتر دهم) ص ۲۱۲

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۳۴

و در کتاب مقنع در باب نماز جمعه گفته: و إن صلّیت الظهر مع إمام یوم الجمعة بخطبة صلّیت رکعتین، و إن صلّیت بغير خطبة صلّیتها أربعا [بتسليمه واحده] «۱» و قد فرضها الله من الجمعة إلى الجمعة خمسا و ثلاثین صلاة، منها صلاة واحدة فرضها الله فی صلاة جماعه و هی الجمعة و وضعها عن تسعة: عن الصغیر و الكبیر و المجنون و المسافر و العبد و المرأة و المریض و الأعمی و من كان علی رأس فرسخین؛ و من صلّاها وحده فلیصلّها أربعا كصلاة الظهر فی سائر الأيام؛ و وجه دلالت این کلام بر مدعی ظاهر است. و در کتاب امالی در وصف دین امامیه گفته: و الجماعة یوم الجمعة فریضة واجبة فی سائر الأيام سنة، فمن ترکها رغبة عنها و عن جماعة المسلمین من غیر علّة فلا صلاة له، و وضعت الجمعة عن تسعة: عن الصغیر، و الكبیر، و المجنون، و المسافر، و العبد، و المرأة، و الأعمی، و من كان علی رأس فرسخین. «۲»

و شك نیست که حکم به وجوب نماز جمعه عینا که در این کلام واقع شده، شامل زمان حضور و غیبت است.

و شیخ معظم محمد بن نعمان مفید در کتاب إشراف گفته: باب عدد ما یجب به الاجتماع فی صلاة الجمعة: و عدد ذلك ثمانی عشر خصلة: الحریة و البلوغ و التذکیر، و سلامة العقل، و صحّة الجسم، و السلامة من العمی، و حضور المصر، و الشهادة للنداء، و تخلية السرب، و وجود أربعة نفر مما تقدّم ذكره من هذه الصفات، و وجود خامس يؤمهم له صفات یختص بها علی الإیجاب: ظاهر الإیمان [و العدالة] و الطهارة فی المولد من السفاح و السلامة من ثلاثة أدواء: البرص و الجذام و المعرة بالحدود المشینة لمن اقيمت علیه فی الإسلام، و المعرفة بفقہ الصلاة، و الإفصاح بالخطبة و القرآن، و إقامة فروض الصلاة فی وقتها من غیر تقدیم و لا تأخیر عنه بحال، و الخطبة بما یدق فیهِ من الکلام. فإذا اجتمعت هذه الثمانی عشر خصلة، و جب الاجتماع فی الظهر من یوم الجمعة علی ما ذکرناه، و كان فرضها علی النصف من فرض الظهر للحاضر فی سائر الأيام. «۳»

و در کتاب مقنعه گفته: و اعلم أنّ الروایة جاءت عن الصادقین علیه السلام إنّ الله جلّ جلاله فرض علی عباده من الجمعة إلى الجمعة خمسا و ثلاثین صلاة لم یفرض فیها الاجتماع إلّا فی صلاة الجمعة خاصیه؛ فقال جلّ من قائل: یا أيّها الذّین آمنوا إذ نودی للصلاة من یوم الجمعة فأسعوا إلی ذکر الله و ذروا البیع ذلكم خیر لكم إن کنتم تعلمون؛ و قال الصادق علیه السلام «من ترک الجمعة

(۱) المقنع، ص ۱۴۷. مطلب مقنع تا همین جاست، و ادامه آن حدیثی است که شیخ صدوق در «الهدایة» آورده است.

(۲) الامالی، ص ۳۹۰

(۳) الإشراف فی عامّة فرائض الإسلام، ص ۲۴-۲۵ (المطبوع فی سلسلة مؤلفات الشیخ المفید، ج ۹)

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۳۵

ثلاثا من غیر علمه طبع الله علی قلبه» ففرضها وفقک الله الاجتماع علی ما قدّمناه إلّا أنّه بشریطة حضور إمام مأمون علی صفات یتقدّم الجماعة، و یخطب بهم خطبتین یسقط بهما و بالاجتماع عن المجتمعین من الأربع رکعات رکعتان؛ و إذا حضر الإمام و جبت الجمعة علی سائر المکلّفین إلّا من عدّره الله تعالی منهم، و إن لم یحضر إمام سقط فرض الاجتماع، و إن حضر امام یخلّ شرائطه بشریطة من یتقدّم فیصلح به الاجتماع؛ فحکم حضوره حکم عدم الإمام. و الشرائط التي تجب فیمن یجب معه الاجتماع أن یكون حرّا، بالغّا، طاهرا فی ولادته مجنّبا من الأمراض الجذام و البرص خاصة فی جلده، مسلما مؤمنا معتقدا للحقّ بأسره فی دیانته، صادقا فی قوله، مصلیا للفرض فی ساعته، فإذا كان كذلك و اجتمع معه أربع نفر و جب الاجتماع. من صلّی خلف إمام بهذه الصفات و جب علیه الإنصات عند قراءته و القنوت فی الأولى من الرکعتین فی فریضة؛ و من صلّی خلف إمام بخلاف ما وصفناه، رتبّ الفرض علی

المشروح فی ما قدّمناه. و يجب حضور الجمعة مع من وصفناه من الأئمة فرضاً و يستحب مع من خالفهم تقيّة و ندباً؛ روی هشام بن سالم عن زرارة بن أعين: قال: حثنا أبو عبد الله عليه السلام على صلاة الجمعة حتى ظننت أنه يريد أن تأتيه؛ فقلت: نغدو عليك. فقال: لا أنما عنيت ذلك عندكم. «۱» انتهى كلامه.

و این کلام صریح است در وجوب عینی، بی اشتراط امام یا نایب، سوای امام جماعت. و ظاهر شیخ ابو جعفر در تهذیب موافق است با مفید؛ زیرا که عبارت او را نقل کرده و احادیث دالّه بر وجوب عینی نقل نموده و متعرض تأویل نشده.

و قاضی ابو الفتح کراجکی در کتاب تهذیب المسترشدين بعد از آنی که ذکر پاره‌ای از احکام جمعه نموده گفته: إن عدد المعبر فيها خمسة و إذا حضرت العدة التي يصح أن تتعقد بحضورها الجماعة يوم الجمعة و كان إمامهم مرضياً متمكناً من إقامة الصلاة في وقتها و إيراد الخطبة على وجهها و كانوا حاضرین آمنين ذكورا، بالغين، كاملي العقول، أصحاء و جبت عليهم فريضة الجمعة و كان على الإمام أن يخطب بهم خطبتين و يصلّي بهم بعدها ركعتين. «۲»

و شیخ عماد الدین الطبری «۳» در کتاب نهج العرفان إلى هداية الإيمان بعد از نقل خلاف در میان مسلمین در وجوب جمعه گفته: «إن الامامية أكثر إيجاباً للجمعة من الجمهور و مع ذلك يشنعون عليهم لتركها حيث أنهم لم يجوزوا الايتمام بالفاستق و مرتكب الكبائر و المخالف

(۱) المقنعة، ص ۱۶۳-۱۶۴

(۲) مدارك الاحكام، ج ۴، ص ۲۴؛ ذخيرة المعاد، ج ۲، ص ۳۰۸؛ الحدائق الناضرة، ج ۹، ص ۳۸۱. عبارت «تهذیب المسترشدين» نخستین بار در رساله صلاة الجمعة شهید ثانی آمده و دیگران از آن نقل کرده‌اند.

(۳) در اصل: طبرسی. مقصود عماد الدین طبری نویسنده کامل بهایی و مناقب الطاهرين است.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۳۶

فی العقيدة الصحيحة». «۱» انتهى؛ و وجه دلالت ظاهر است.

و شیخ ابو الصلاح التقی بن نجم الدین حلبی رحمه الله در کتاب المسمى ب الكافي گفته: و لا ینعقد الجمعة إلا بإمام الملمة أو منصوب من قبله أو من يتكامل له صفة إمام الجمعة عند تعذر الأمرين؛ «۲» و این کلام بر وجوب عینی بدون اشتراط امام و نایب ظاهر است.

و اما شیخ ابو جعفر طوسی رحمه الله پس او اول کسی است که قایل به اشتراط امام یا نایب او شده، و متأخرین پیروی او در این قول نموده‌اند؛ و لیکن کلامش صریح است در عدم اشتراط امام یا نایب او در زمان تقيّه و زمان غیبت امام علیه السلام و ظاهر است عبارتش در وجوب عینی در صورتی که ایمنی از خوف و ضرر حاصل باشد. در کتاب نه‌ایه بعد از آنی که در اول باب شرط دانسته سلطان عادل یا نایب را گفته که: لا بأس أن یجمع المؤمنون فی زمان التقيّة بحيث لا ضرر عليهم فيصلوا جماعة بخطبتين، فإن لم يتمكّنوا من الخطبة جاز لهم أن يصلوا جماعة، لكنهم يصلون أربع ركعات. «۳»

و وجه دلالت این کلام بر وجوب عینی این است که گفته که اگر متمکن از خطبه نباشند، جایز است که نماز را چهار رکعت با جماعت به جای آورند؛ و مفهوم از این کلام این است که اگر متمکن باشند از خطبه، جایز نیست که نماز را چهار رکعت به جای آورند؛ و لفظ «و لا بأس» منافات با وجوب عینی ندارد، بلکه چون از کلام سابقش توهم این می‌شود که بدون امام یا نایب خاص او نماز جمعه مشروع نیست، پس از برای رفع این توهم این کلام مصدر به لفظ «و لا بأس» ادا فرموده است.

و در کتاب خلاف بعد از آنی که گفته که در نماز جمعه اذن امام یا نایب او شرط است، گفته: فإن قيل: أليس قد روينا في ما مضى من كتبكم «۴» أنه يجوز لأهل القرايا و السواد و المؤمنین إذا اجتمع العدد الذي تتعقد بهم أن يصلوا الجمعة؟ قلنا: ذلك مأذون

فيه مرعّب فيه، فجرى ذلك مجرى أن ينصب الإمام من يصلّى بهم». «۵» انتهى.

و وجه دلالت این کلام بر وجوب عینی این که گفته که اذن عامی که امام علیه السّلام داده و احادیث بر آن ناطق است، قائم مقام اذن خاص است، و بی‌خلاف با اذن خاص نماز جمعه واجب عینی است. پس با اذن عام نیز واجب عینی خواهد بود.

(۱) نهج الحق و كشف الصدق، ص ۴۵۰؛ الشهاب الثاقب، فیض کاشانی، ص ۳۸. همگونی عبارت‌های قزوینی و عماد الدینی طبری را علی رضا تجلی (م ۱۰۸۵) در رساله ردیه خود که در همین مجموعه به چاپ رسیده، آورده است. این عبارت را، گویا شهید ثانی نخستین بار از نهج العرفان نقل کرده است.

(۲) الکافی، ص ۱۵۱

(۳) النهایه، ص ۱۰۷

(۴) در چاپی: فیما معنی و فی کتبکم

(۵) الخلاف، ج ۱، ص ۶۲۶

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۳۷

و لفظ مأذون فيه و مرعّب فيه نیز دلالتی بر استحباب و عدم وجوب عینی ندارد؛ بلکه چون در اوّل باب اذن امام یا نایب او را شرط دانسته و از آن توهم این می‌شود که در زمان تقیه نماز جمعه بنا بر عدم وجود امام یا نایب خاص او مشروع نیست، بنابراین خواسته که بیان کند که ترغیبات و اذن عام که از اهل بیت علیهم السّلام وارد شده، قائم مقام اذن خاص است. و در آخر باب این کتاب گفته: و لا بأس أن یجتمع المؤمنون فی زمان الغیبه بحیث لا ضرر علیهم، فیصلون بخطبتین فإن لم یتمکنوا من الخطبه صلّوا جماعه ظهر اربع رکعات؛ «۱» و دلالت این کلام بر وجوب عینی از کلام سابق ما دانسته شد.

نقد دلائل قائلین به وجوب تخییری

مخفی نماند که بعضی از فضلا از این عبارات که از کتاب خلاف نقل شد، حرمت فهمیده‌اند و این به غایت عجیب است. و جمعی از آن تخییر فهمیده‌اند و گمان کرده‌اند که مذهب شیخ تخییر است، و بنا بر حسن ظنی که به شیخ رحمه الله داشته‌اند، قایل به تخییر شده‌اند؛ و لیکن جمعه را افضل الواجبین دانسته‌اند و از برای این مدعا چند وجه ذکر نموده‌اند:

وجه اول: این که دلیل چند مذکور است از کتاب خدا و احادیث نبویه، دلالت بر وجوب دارند، و وجوب اعم است از وجوب عینی و تخییری؛ و وجوب عینی را یک زیادتی هست که تخییر را نیست، و آن زیادتی این است که چیزی عوض و بدل نمی‌تواند شد، و چون دلیلی بر این نیست، پس واجب عینی نباشد. و شک نیست که دلیل ایشان در غایت ضعف است؛ زیرا که بر هیچ صاحب بصیرت پوشیده نیست که هر امری تعلق به فعلی بگیرد، بی‌آنکه ذکر بدلی از برای آن بشود، حقیقت در وجوب عینی است. پس آیات و احادیث مذکوره احتمال وجوب تخییری ندارد.

و وجه دوم: آن که آیات و احادیث صریح‌اند در وجوب عینی، و لیکن اجماع بر عدم وجوب عینی مانع است از این که نصوص را به ظاهر خود بگذاریم. پس آنها را از ظاهر خود می‌گردانیم و حمل بر وجوب تخییری می‌کنیم. و این نیز ضعیف است؛ زیرا که بر عدم وجوب عینی اجماعی متحقق نشده و دعوی اجماعی که جمعی بر سیل غفلت کرده‌اند اعتبار ندارد، و از آن چه ما در بیان حال اجماع ذکر نموده‌ایم، مستفاد شد که دعوی اجماع حجت شرعی نیست و بدان متمسک نمی‌توان شد؛ بلکه حق این است که جمیع اخبارین از قدما قایل به وجوب عینی‌اند؛ زیرا که مدار عمل ایشان بر احادیث بوده و احادیثی که صریح‌اند در وجوب عینی، همگی نقل کرده‌اند و بر خلافش چیزی نقل ننموده‌اند؛ و چیزی

(۱) المبسوط، ج ۱، ص ۱۴۳

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۳۸

که دلالت کند بر اشتراط وجود امام یا نایب او روایت نکرده‌اند. و کلام ابن بابویه در فقیه و امالی «۱» صریح است در این مدعا، و همچنین عبارات از قدماء اصولیین مثل شیخ مفید در مقنعه و کتاب اشراف و ابو الصلاح تقی بن نجم الدین در کافی «۲» و القاضی ابو الفتح الکرّاجکی در کتاب تهذیب المسترشدین صریح است در وجوب عینی؛ و از متأخرین جماعت کثیر این مذهب دارند. «۳» و وجه سیوم: آن که از حدیث زراره و عبد الملک که از پیش مذکور شد، فهمیده شد که ایشان در نماز جمعه تساهل می‌کرده‌اند و آن را به جای نمی‌آورده‌اند، با آن که از بزرگان و فقهاء و اصحاب ائمه علیهم السّلام بوده‌اند. پس با وجود وجوب عینی، چون تواند بود که این دو بزرگ در باب نماز جمعه تساهل کنند. و دیگر این که از امام علیه السّلام درباره ایشان انکار شدیدی واقع نشده و چون تواند بود که ایشان مدت‌ها ترک فریضه عظیمه عینه نموده باشند، و با این حال حضرت امام علیه السّلام بر ایشان انکار شدید نفرماید و امر به قضای نمازهای چهار رکعتی که در ایام وجوب جمعه به جا آورده‌اند، نکند. پس معلوم شد که ایشان مخیر بوده‌اند در میان جمعه و ظهر.

و جواب شافی از این دلیل آن که، چون زراره و عبد الملک در کوفه بوده‌اند که حاکمش همیشه مخالف می‌بود و از برای مساجد تعیین ائمه از مخالفین می‌نموده‌اند، و بنابراین نماز جمعه بر ایشان واجب نبوده، و چون نماز جمعه فریضه‌ای است پرتواب و عظیم الفائده، حضرت امام علیه السّلام نخواست که امثال زراره و عبد الملک از این ثواب عظیم محروم و بی‌نصیب باشند، ایشان را تحریص و ترغیب نمود به تحصیل مقدمات وجوب این نماز به این روش که موضعی خلوت که محل امن باشد، با عدد معتبر شرعی تحصیل نمایند؛ یا آن که از جانب سلاطین مخالف، ائمه مساجد شوند تا از روی امنیت، بی‌خوف و ترس این نماز را به جا آورند. پس بنابراین آن چه گفته‌اند دلیل تخییر در زمان حضور امام خواهد بود.

[شروع در نقد رساله مولانا حسن علی شوشتری]

اشاره

تمام شد آنچه خواستیم که ذکر شود قبل از شروع در مقصد و رسید وقت آن که عبارات مصنف را ذکر نموده بعون الله تعالی الکریم. از ناصواب آن جواب بگوییم.

قال المصنف: بدان که نماز جمعه بعد از هجرت خیر البشر به مدینه طیبه، بدلا

(۱) الامالی، ص ۶۴۳ (مجلس ۹۳)

(۲) در اصل: کامل.

(۳) این عبارت را تنها شهید ثانی از این کتاب نقل کرده و گویا اصل کتاب به دست نیامده است.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۳۹

عن الظهر بر جمعی مخصوص به شرطی چند خاص که یکی از آن جمله امامت آن حضرت است یا اوصیای مقدّس او یا نایب خاص ایشان است، واجب و بدون این، حرام و فریضه ظهر کما کان متعین گشت. و بر این اتفاق فرقه ناجیه، طبقه بعد طبقه، و عصر بعد عصر، انعقاد یافت؛ و به نقل متواتر علمای اعلام و فقهای کرام ثابت و محقق شده؛ و همچنین اجماع کافه امت منعقد شده که

و جوب آن عینی بوده و تخییری نبوده، چنانچه من بعد به ظهور خواهد پیوست؛ إن شاء الله تعالی و تقدّس. انتهی کلامه

[اصالت با اخباری‌هاست نه اصولی‌ها]

اشاره

بدان ای طالب دین و ای جوینده یقین که حاصل این کلام این است که به نقل علمای امامیه طبقه بعد طبقه دانسته شده که بعد از هجرت سید البشر صلی الله علیه و آله جمعه واجب شد بر جماعت مخصوص به شرطی چند خاص که از جمله آن شروط وجود نبی یا وصی یا نایب خاص است، و بدون آن شروط جمعه حرام و ظهر واجب است. و شک نیست که این دعوی خلاف واقع است؛ زیرا که امامیه دو طایفه‌اند از اخباریین و اصولیین. چنانچه از تتبع ظاهر و معلوم است، و علامه حلی در کتاب نه‌ایه الاصول و سید شریف در شرح مواقف ذکر این نموده‌اند و اخباریون، قدمای شیعه و معاصرون ائمه علیهم السلام بوده‌اند، و در اصول کلام و فقه با احادیث صحیحیه متواتره و اخبار آحاد که روایانش ثقات بوده‌اند عمل می‌کرده‌اند؛ و در حدیث کتابهای بسیار تصنیف کرده‌اند تا آن که روایان حضرت امام جعفر صادق علیه السلام که یکی از ائمه شیعه است، چهار صد کتاب از احادیث آن حضرت تصنیف نموده‌اند. و این کتب در میان شیعه به اصول معروف بوده؛ و همچنین در باب بیان احوال روایان کرده‌اند که کدام مذموم است. و این قاعده در میان ایشان مستمر بوده تا زمان شیخ مفید و سید مرتضی و شیخ طوسی تا این که سید مرتضی و شیخ طوسی تتبع کتب معتزله در کلام و کتب اهل خلاف در اصول فقه نمودند و تصنیفات کردند و به اصطلاحات ایشان گفتگو نمودند و بسیاری از مطالب باطله معتزله و سایر اهل خلاف را رد کردند، و شبهات ضعیفه ایشان را باطل نمودند، و لکن بر سبیل غفلت بعضی از قواعد معتزله و سایر اهل خلاف را در قواعد شیعه داخل ساختند. و بعد از ایشان جمعی دیگر از متأخرین که در اصول تصنیف نموده‌اند، بسیاری از قواعد اهل [سنت] را رواج داده‌اند. پس بنابر آنچه گفتیم، ظاهر شد که وثوق و اعتماد بر اتفاقات اخباریون که قدمای شیعه‌اند و به نصوص احادیث عمل می‌کرده‌اند، بیشتر است از وثوق و اعتماد بر اصولیین که متأخرین شیعه‌اند و برای خود بسیار عمل می‌کرده‌اند، و به شبهه عقلیه ظنیّه متمسک می‌شده‌اند.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۴۰

و بر خیر بصیر پوشیده نیست که علمای متقدمین امامیه که اخباریونند را اعتقاد این است که نماز جمعه واجب عینی است بی آن که وجود نبی یا وصی یا نایب عام شرط بوده باشد؛ زیرا که همگی احادیث داله بر وجوب نماز جمعه عینا بی اشتراط وجود نبی یا نایب خاص، ایشان نقل نموده‌اند؛ و حدیثی که دلالت کند بر اشتراط نقل نکرده‌اند. و ایشان را کتب فتوی سواى کتب احادیث نبوده و به متون احادیث فتوی می‌داده‌اند؛ و این دلیل است بر این که به مضمون احادیث کثیره داله بر وجوب جمعه، عینا بی اشتراط وجود امام و نایب خاص اعتقاد داشته‌اند.

و اما اصولیون شیعه، اول ایشان شیخ مفید است، در کتاب مقنعه و کتاب اشراف موافقت به اخباریون نموده، جمعه را واجب عینی دانسته و سواى شرایط امام جماعت در امام جماعت شرطی اعتبار نکرده است.

اما شیخ طوسی که شیخ و عمده اصولیین است، اگر چه اعتبار کرده است وجود امام و نایب را در زمان حضور و استیلای امام، و لیکن در زمان تقیّه و زمان غیبت شرط ندانسته و چنانچه از کتاب خلاف و نه‌ایه و تهذیب ظاهر می‌شود نماز جمعه را با امتیّت و عدم خوف واجب عینی می‌دانسته و اصولیین و فقهای که بعد از شیخ بوده‌اند، تابعان شیخند و مخالفتش نکرده‌اند، مگر بر سبیل ندرت، و لیکن محقق و جمعی از کلام شیخ فهمیده‌اند و گمان کرده‌اند که شیخ نماز جمعه را در زمان تقیّه و غیبت افضل الواجبین می‌داند و ما در فصل سابق عبارت جماعتی از قدما و متأخرین را که صریح است یا ظاهر در وجوب نماز جمعه عینا بی اشتراط وجود

امام یا نایب خاص ذکر نموده‌ایم، و اما جماعت متأخرین از ایشان قایلند به وجوب عینی و بعضی دیگر از ایشان قایلند به وجود تخییری.

پس، از آنچه بیان کردیم ظاهر شد که دعوی مصنف رساله که به نقل متواتر معلوم شده که بی وجود نبی یا امام یا نایب خاص نماز جمعه حرام است و ظهر متعین، محض غلط است، بلکه این قول ضعیف، مخالف اقوال متقدمین و متأخرین است؛ و بدین قول سخیف کسی تصریح نکرده، سوای ابن ادریس؛ و ظاهر قول سلار نیز با قول ابن ادریس موافق است و لیکن قابل تأویل است.

و اما سید مرتضی رحمه الله اگر چه از وی نقل کرده‌اند که در جواب مسائل میافارقیات که گفته است که: لا جمعه إلا مع إمام عادل أو من نصبه الإمام و به ظاهر دلالت دارد بر عدم جواز جمعه مگر با امام عادل یا کسی که از جانب امام منصوب باشد، و لیکن قابل تأویل است؛ و شیخ زین الدین رحمه الله گفته که مثل این قول شنیع مخالف جمهور مسلمین و صریح کتاب و سنت، سزاوار نیست که نسبت داده شود به مثل این فرد فاضل، به مجرد ظهور، و بعد از آن، آن را دو تأویل کرده، یکی این که محتمل است که مرادش این باشد که نماز جمعه جایز

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۴۱

نیست مگر با امام یا نایب امام در زمانی که امام حاضر باشد؛ و بعضی از فضلا تأویل دیگر کرده و گفته: محتمل است که مرادش از نایب، نایب خاص باشد یا نایب عام؛ و مؤید این تأویل است قول سید در کتاب فقه ملکی: و الأحوط أن لا یصلی الجمعة إلا بإذن السلطان و إمام الزمان؛ «۱» و وجه تأیید آن که این کلام دلالت می‌کند بر این که احوط آن است که نماز جمعه به اذن امام واقع شود، خواه اذن خاص باشد، و خواه اذن عام، و در زمان غیبت امام اگر چه اذن خاص حاصل نیست و لیکن اذن عام موجود است، و از احادیث کثیره متواتره مذکوره و غیرها دانسته شده است.

پس با این حال که قایل به حرمت نماز جمعه بدون حضور امام و نایب او، سوای این دو کس، کسی دیگر نیست و یک حدیث وارد نشده که دلالت بر حرمت کند، و آیات و احادیث متواتره از طریق مخالف و موافق دلالت بر مشروعیت نماز دارند، دعوی حرمت و گفتن که حرمت جمعه متواتر علمای اعلام دانسته شده، خطایی است به غایت عظیم؛ عصمنا الله بلطفه من الشیطان الرجیم. مخفی نماند که بنابر قاعده اصولیین شیعه، مشروعیت نماز جمعه اجماعی است؛ زیرا که مخالف در مشروعیت نماز جمعه دو سه کس‌اند که معلوم النسب‌اند و قائلین به مشروعیت نماز جمعه بعضی معلوم النسب‌اند و اکثر غیر معلوم النسب‌اند؛ و بنابر قاعده اصولیین، قولی که بعضی از قایلانش غیر معلوم النسب‌اند اجماعی است؛ و وجود مخالف معلوم النسب ضرر به اجماع ندارد.

قال المصنف: اما در زمان غیبت، اصحاب- رضوان الله علیهم- در آن اختلاف نموده‌اند. بعضی آن را بدعت و حرام دانسته‌اند و بعضی مستحب؛ و گاهی از آن تعبیر به لفظ جواز نموده‌اند؛ و اجماع جمیع ایشان انعقاد یافته که واجب عینی نیست، یا واجب مخیر است یا حرام؛ و بسیاری از ایشان اجماع مزبور را دعوی نموده، در کتب خود آورده‌اند؛ و این معنی تا اواخر زمان شیخ زین الدین از متأخرین مستمر بوده، و او هم اولاً مخیر می‌دانسته و در بعضی از کتب خود گفته: اگر اجماعی به نفی عینیت منعقد نمی‌شد، من به وجوب عینی قایل می‌شدم؛ و آن دو اجماع سابق را هم در کتب خود مذکور ساخته و در اصول خود اجماع منقول به خبر واحد را هم حجت می‌داند؛ با وجود اینها هم در اواخر عمر مخالف شهادت خود و اجماع مزبوره نموده، در رساله‌ای که به او منسوب است،

(۱) این عبارت برای نخستین بار در رساله صلاة الجمعة شهید ثانی آمده و از آنجا به کتابهای فقهی بعدی منتقل شده است. از جمله بنگرید: کشف اللثام، ج ۴، ص ۲۲۸. نام کتاب الفقه الملکی در معالم العلماء (ص ۷۰) آمده است. و بنگرید: الذریعة، ج ۱۶، ص

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۴۲

قایل به وجوب عینی شده و بدان اکتفا ناکرده، اشتراط مجتهد جامع الشرائط را در امامت آن نفی کرده، اکتفا به عادل نموده و بعضی بعد از او پیروی او نموده قایل به آن شده‌اند. وَ لِكُلِّ وَجْهَةٌ هُوَ مُوَلِّيُّهَا؛ «۱» اِنْ شَاءَ اللهُ تَعَالَى بعد از نقل اقوال و ایراد دلایل اطراف و نقض و ابرام آنها و ترجیح مذهب صحیح حق، کما هو حقّه کالشمس فی رابعه النهار بر اولو الابصار منصف، نه خفاش بصیرتان متعسف، ظاهر و باهر خواهد شد. بتوفیقه عز شأنه و سطح برهانه. انتهی کلامه اقول: مصنف رساله حصر کرده است اقوال علمای شیعه را در نماز جمعه در زمان غیبت در دو قول استحباب و بدعت؛ و گفته که اجماع اصحاب منعقد شده که وجوبش عینی است. و شک نیست که این دعوی خلاف واقع است و در جواب گفتگوهای سابق مصنف بیان کردیم که مذهب اخباریون که قدمای شیعه‌اند وجوب عینی است؛ و همچنین جماعت بسیاری از اصولیین شیعه نیز این اعتقاد دارند.

و گفته که بسیاری از اصحاب دعوی اجماع بر عدم عینیت نموده‌اند. مخفی نماند که مدعیان اجماع بسیار نیستند؛ بلکه این دعوی را صریحا علامه کرده و شیخ زین الدین در شرح ارشاد و ظاهر است از کلام محقق؛ و شهید زین الدین در اوایل حال گمان که کرده که اجماع منقول به خبر واحد حجت است، دعوی اجماع کرده؛ اما بعد از آنی که به مرتبه تحقیق رسید و دانسته که اجماع منقول حجت نیست و قایلین به وجوب عینی را بسیار یافته و دلیل وجوب عینی را به غایت محکم دیده، رجوع نموده، حکم بر وجوب عینی کرده، و وجود مجتهد نیز بنا بر عدم دلیل شرط ندانسته است؛ و الله یهدی من یشاء الی صراط مستقیم.

قال المصنف: و چون از اباحت بر دلایل استحباب بسیاری از دلایل تحریم ظاهر می‌شود، بنابراین آن را تقدیم می‌گوییم که قایل به استحباب از اصحاب شیخ طوسی در نهاییه و محقق در معتبر و علامه در مختلف و شیخ شهید در بیان و شیخ علی در رساله [صلاة الجمعة] و شیخ زین الدین در شرح لمعه اند «۲» و بر آن بعضی از ایشان استدلال نموده‌اند به آیه شریفه يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذِ انْتَدَى لِلصَّلاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ وَ ذَرُوا الْبَيْعَ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ؛ وجه استدلال آن که حق سبحانه و تعالی مؤمنان را امر فرموده که

(۱) بقره، ۱۴۶

(۲) شرح اللمعة الدمشقیة، ج ۱، ص ۲۹۹

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۴۳

بعد از ندای برای نماز جمعه به ادای آن بشتابید، و امر حقیقت در وجوب است.

پس نماز مزبور بر جمیع مؤمنان واجب باشد و خروج اهل زمان غیبت از آن دلیل تامی ندارد؛ پس بر ایشان نیز واجب باشد و هو المطلوب.

ما را بر استدلال ایشان سخن بسیار است، از آن جمله چهارده بحث مذکور می‌سازیم:

البحث الاول: آن که در کتب اصول، مبین و مبرهن شده که خطاب معدومین از هیچ عاقلی معقول نیست،

و اگر چه به تبعیت موجودین بوده باشد؛ چرا که اگر کسی در مجموعی عقلا، خطاب به معدومی کند و بگوید که ای زید معدوم! فلاّن کار بکن یا ای عمرو موجود و زید معدوم! هر دو این کار را بکنید، همگی عقلا او را سفیه و هرزه گو، بلکه از حلیه عقل، عاقل و بری می‌شمارند؛ پس خطاب یا ایها الذین آمنوا که خطاب مشافهه است، شامل معدومین نبوده باشد.

اگر کسی گوید که بنابراین هیچ حکمی از احکام الله مستمر نبوده باشد و شریعت پیغمبر آخر الزمان مؤید نباشد و این خلاف اجماع مسلمانان است، جواب آن است که سخن ما این است که خطاب مشافهه طلبی، بنفسه شامل معدومین نیست و از آن لازم

نمی‌آید که به خطابات وضعی که بسیار و بی‌شماراند، مکلف نشوند، و همچنین لازم نمی‌آید که به خطابات باطلی بعد از وجود و اتّصاف به صفات تکلیف، به دلیل دیگر مکلف نشوند؛ و دلیل بر تکلیف ایشان به بعضی احکام، اجماع مسلمانان است که انعقاد یافته که هر حکمی از احکام الله که نسخ و تخصیص به آن راه نیافته، بل به همان وجه که مفروض و مقرّر شده تا آخر الزمان مخلّد و مؤبد است، و آیندگان بعد از خطاب، به دلیل اجماع مزبور بدان تکلیف مکلف می‌شوند؛ و تأیید شریعت این معنی دارد، نه این که در وقت نزول احکام جمیع معدومین الی آخر الزمان بدان مکلفند. بنابراین تکلیف معدومین زمان خطاب به احکام طلبی، به دلیل اجماع است؛ و چون در مسأله نماز جمعه اجماعی نیست، بلکه بسیاری از علمای عظیم الشان آن را حرام می‌دانند. پس اهل زمان بدان مکلف نبوده باشند، بدعت و حرام خواهد بود. انتهی کلامه اقول: بدان که بحث مصنّف نزد تأمل، بسیار بی‌صورت است؛ چرا که در نظر عقل قبیح نیست که خطاب الهی شامل معدومین بوده باشد؛ زیرا که خطاب الهی نه از قبیل خطاب بشر است که مشتمل بر صدا و ندا باشد، بلکه کتاب خدا دستور العملی است از برای عباد تا روز قیامت که از حق سبحانه و تعالی صادر شده است. پس خطاب الله نظر به عباد، خطاب

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۴۴

حقیقی نیست. و مناسبت این است که از برای توضیح این مطلب مثالی ذکر نمایم.

هرگاه که عالمی در غایت دانایی و زیرکی و خیرخواهی باشد، و دستور العملی از برای فرزندان و فرزندزادگان خود نویسد، و بدین نوع خطابات ایشان را آگاه نماید و راهنمایی کند و گوید که ای فرزندان و ای فرزندزادگان من! باید که خداشناس شوید، و تحصیل معارف کنید، و آداب بندگی بیاموزید، و از عقوبت الهی بر حذر باشید، شک نیست که این نوع خطابات نظر به فرزندزادگان قبیح نیست، هر چند که در وقت خطاب موجود نباشند؛ و چگونه خطاب الله نظر به معدومین قبیح باشد و حال آن که صریح قرآن است که خطاب اَلست بریکم قبل از خلق عباد واقع شد.

و اگر گوید که خطاب به ارواح شده و ارواح در وقت خطاب موجود بوده‌اند؛ پس چرا نتواند بود که خطاب در وقت نزول وحی نظر به ارواح معدومین بوده باشد. مخفی نماند که آن چه مصنّف در این باب گفته از تدلیسات اهل سنت است؛ چون خواسته‌اند که بر بسیاری از خطابات قرآنی که با مذهب ایشان موافقت ندارد، عمل نمایند. بنابراین قاعده را وضع کرده‌اند و جمعی از اصولیین شیعه به سبب تتبع اهل سنت فریفته شده، این قاعده ضعیفه بی‌اصل را در کتب خود ذکر نموده‌اند. و شک نیست که بنابراین قاعده لازم می‌آید که جمیع اوامر و نواهی الهی شامل غیر زمان اهل خطاب نباشد، بلکه مخصوص جماعت قلیلی باشد که در زمان خطاب موجود بوده‌اند، و این کلامی است به غایت بی‌صورت.

و این که گفته که خطابات وضعی بسیار و بی‌شمار است، خلاف واقع است؛ زیرا که آیات احکام قریب به پانصد آیه است، و غالب آن در صورت امر و نهی است؛ و خطابات وضعیه به غایت کم است. و این که گفته که دلیل بر تکلیف ایشان به بعضی احکام، اجماع مسلمانان است که انعقاد یافته که هر حکمی از احکام الله که نسخ و تخصیص به آن راه نیافته باشد، به همان وجه که مفروض و مقرّر شده تا آخر الزمان مخلّد و مؤبد است، و آیندگان بعد از خطاب به دلیل اجماع بدان تکلیف مکلفند، صریح است در این که اجماع منعقد شده که جمیع خطابات که نسخ و تخصیص در آن راه نیافته باشد، عمل بدان لازم است و بدان متمسّک می‌توان شد در مسائل خلافی و اجماعی. پس بنابراین، به آیه جمعه، استدلال بر وجوب جمعه می‌توان کرد؛ زیرا که منسوخ نیست، [پس] دلیلی نیست که آن را تخصیص دهد به نماز پیغمبر و نایب خاص ایشان.

و این که گفته که چون در مسأله نماز جمعه اجماعی نیست الی آخر کلامه، به غایت بی‌وجه است؛ زیرا که منافی اجماعی است که دعوی نموده؛ و اگر چنانچه غرضش از عبارت اول، خلاف ظاهرش باشد و مقصودش این باشد که اجماع منعقد که هر آیه که منسوخ و مخصص نباشد بدان عمل می‌توان کرد به شرطی که مدلولش اجماعی باشد، پس

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۴۵

بر این تقدیر، آیات بی‌فایده خواهند بود؛ زیرا که عمل به آیات جایز نباشد، مگر بعد از آنی که از اجماع علم به مدلول آن به هم رسیده باشد. پس آیات بر این تقدیر، مفید علم نباشند، بی‌فایده و بی‌حاصل باشند، زیرا که تحصیل حاصل محال است. بلکه بر این تقدیر بر مصنف رساله لازم می‌آید که او را در هیچ مسأله فقهی دلیلی نباشد، مگر که دلیل آن خطاب وضعی باشد؛ و این به غایت کم است؛ زیرا که خطابات قرآنی را مخصوص موجودین زمان خطاب می‌داند و هیچ امر و نهی را حجت نمی‌داند، مگر این که مدلولش اجماعی باشد؛ و در بحث اجماع دانستی که طریق معرفت اجماع مسدود است و آن چه اصولیین طریق معرفت اجماع می‌دانسته‌اند، صورتی ندارد و احادیث کتب اربعه را اخبار آحاد می‌داند و عمل به خبر واحد جایز نمی‌داند. پس، از آن چه گفتیم لازم آمد که مصنف رساله را در مسائل فقه دلیلی نباشد، مگر بر سیل ندرت.

قال المصنف: البحث الثانی آن که لفظ «إذا» از ادوات عموم نیست

و اقتضای کلیت مدخول خود نمی‌کند؛ پس آیه مزبوره عام در جمیع اوقات نبوده باشد. اگر کسی گوید پس چه می‌گویند در آیه: إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا، بر شما لازم آید که به یک وضو در مدت العمر با تخلل احداث نماز توان گذارد و این خلاف اجماع است، جواب آن است که اذا در این آیه به دلیل همین اجماع بر خلاف معنی حقیقی، مجازاً به معنی کَلَّمَا مستعمل شده است؛ و چون در آیه جمعه اجماعی نیست که موجب عدول از معنی حقیقی باشد، همان به معنی خود باقی خواهد بود. انتهی کلامه.

اقول: بدان که «اذا» گاه استعمال کرده می‌شود مثل إِذَا در زمان ماضی مثل قول الله تعالی: حَتَّىٰ إِذَا بَلَغَ بَيْنَ السَّدَّيْنِ، «۱» و غیر آن از آیات. و گاه استعمال کرده می‌شود در زمان مستقبل که به اعتقاد متکلم وقوع حدث در آن زمان قطعی باشد، و این در کلام حق تعالی بسیار است، مثل: إِذَا وَقَعَتِ الْوَاقِعَةُ وَ إِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ؛ و غیر آن از آیات. و گاه استعمال کرده می‌شود از برای استمرار و در زمان مستقبل مثل قول حق تعالی: وَ إِذَا قِيلَ لَهُمْ لَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ قَالُوا، «۲» یعنی این عادت مستمره ایشان است. و گاه استعمال کرده می‌شود به معنی متی، و در این صورت افاده عموم می‌کند و اذا که در آیات احکام واقع است، از این قبیل است و مفید عموم است، مثل قول الله تعالی: إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَ أَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ؛ «۳» و قوله: وَ إِذَا حُجِّتُمْ بِتَحِيَّةٍ فَحَيُّوا، «۴» و قوله: فَإِذَا قَضَيْتُمُ الصَّلَاةَ فَادْكُرُوا اللَّهَ؛ «۵» و قوله:

(۱) کهف، ۹۳

(۲) بقره، ۱۱

(۳) مائده، ۶

(۴) نساء، ۸۶

(۵) نساء، ۱۰۳

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۴۶

فَإِذَا أَفَضْتُمْ مِنْ عَرَفَاتٍ فَادْكُرُوا اللَّهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ؛ «۶» و قوله: فَإِذَا لَقِيتُمْ الَّذِينَ كَفَرُوا فَصَرْبِ الرُّقَابِ و قوله: فَإِذَا دَخَلْتُمْ بُيُوتًا فَسَلِّمُوا عَلَىٰ أَنْفُسِكُمْ؛ «۷» و قوله: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَدَايَنْتُمْ بِعَدُوِّكُمْ إِلَىٰ أَجْلِ مَسْأَلَةٍ فَكُتِبَتْ لَكُمْ؛ «۸» و آیه جمعه نیز از این قبیل است؛ و دلیل بر دلالت این آیات بر عموم، تبادر است. و شک نیست که نزد استماع این آیات متبادر از آن به ذهن عموم است؛ و صحت استثنا نیز دلیل است بر عموم نزد جمهور اصولیین؛ و شک نیست که استثنا در این آیات صحیح است. و بر تقدیر تسلیم که

حقیقت در عموم نباشد، می‌توانیم گفت که عمومش مثل آیه وضو به اجماع معلوم شده؛ زیرا که جمیع قایلین به جواز و تحریم جمعه قایل به عموم آیه هستند، و لیکن قایلین به تحریم بنا بر فقدان چیزی که آن را شرط دانسته‌اند، به تحریم قایل شده‌اند و بر تقدیری که قایلین به تحریم، آیه را عام ندانند، منافی اجماع نخواهد بود؛ زیرا که ایشان دو سه معلوم النسب‌اند، و بنا بر ضابطه اهل اصول مخالفت معلوم النسب منافات با اجماع ندارد.

البحث الثالث: آن که «نودی» فعل ماضی مجهول است، و معلوم نیست که فاعل آن کیست،

و یقیناً مراد منادی هر امامی نیست، پس تا از دلیل خارج مشخص نشود که امام منادی مزبور صلاحیت امامت و حضور به نماز بر او واجب است، بر کسی سعی بدان واجب نخواهد بود. پس به آیه مزبوره استدلال بر وجوب آن نتوان نمود. انتهی کلامه اقول: بدان که این کلام مصنف مخالف قاعده مقرر اهل استدلال است؛ و تحقیق این است که از عموم این کلام استفاده می‌شود که در هر جمعه، چون اذان گفته شود، از برای نماز جمعه، مؤذن هر که باشد، واجب است سعی به نماز جمعه. پس اذانی که به دلیل دانسته شده باشد که به شنیدن آن سعی و حضور واجب نیست؛ چون اذان نماز مخالف و فاسق، از تحت عموم بیرون می‌رود؛ و هر چه خروجش به دلیل دانسته نشده باشد، در تحت عام باقی می‌ماند.

قال المصنف البحث الرابع: آن که مراد از ندا اذان است و اذان واجب نیست،

پس هر گاه که آن را ترک کنند، بر کسی سعی واجب نباشد؛ چرا که تعلیق حکم به شرط غیر واجب الحصول مستلزم مشروط است نه وجوب مطلق؛ و مدعا در

(۶) بقره، ۱۹۸

(۷) نور، ۶۱

(۸) بقره، ۲۸۲

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۴۷

نماز جمعه وجوب مطلق است نه مشروط. پس آیه دلیل مدعا نتواند بود.

اقول: بر تقدیر تسلیم که اذان از برای نماز جمعه واجب نباشد، باز لازم نیاید که سعی واجب مشروط باشد؛ زیرا که تعلیق سعی به اذان نه از قبیل تعلیق حکم است به شرط؛ چرا که بالإجماع وقوع اذان شرط وجوب سعی نیست، بلکه شرط وجوبش دخول وقت است؛ و چون وقت زوال خفایی دارد و بر مکلفین، خصوصاً عوام معرفتش متعسر است و اذان دال بر دخول وقت است، بنابراین سعی را متعلق بر اذان مؤذنین که ائمه مسلمین‌اند ساخته است. پس «إِذَا نُودِيَ» کنایه باشد از دخول وقت.

البحث الخامس: آنچه ادعا نموده‌اند که امر حقیقت در وجوب است، ممنوع است،

و دلایلی که بر آن اقامت نموده‌اند ناتمام است؛ و بسیاری از اصولیین بر آنند که حقیقت در مطلق طلب است، اعم از وجوب و استحباب؛ و این قول در نظر ما اصح و ارجح است؛ و اینجا جای بیان آن نیست، بلکه اتمام آن در ذمه کتب اصول ثابت است. اقول: بر اهل بصیرت پوشیده نیست که امر حقیقت است در وجوب؛ زیرا که مولی هر گاه عبد خود را مأمور سازد به امری و قرینه نصب نماید که از آن رخصت ترک مستفاد شود، متبادر به ذهن از آن امر وجوب است؛ و لهذا اگر امثال نماید، مستوجب سخط

مولی و ملامت عقلا می‌شود. و بر تقدیر تسلیم که امر در لغت از برای وجوب نباشد، جمیع اوامر خدا و رسول شرعا محمول است بر وجوب، مگر دلیل دلالت کند بر اراده استحباب؛ و دلالت می‌کند بر این مدعا قول حق تعالی: **فَلْيَحْذَرِ الَّذِينَ يُخَالِفُونَ عَنْ أَمْرِهِ أَنْ تُصِيبَهُمْ فِتْنَةٌ أَوْ يُصِيبَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ؛** «۱» و وجه دلالت این که در این آیه تهدید مخالف امر واقع شده و این تهدید دلیل وجوب است. و دلیل دیگر قول حق تعالی است **مَنْ يَعْصِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالًا مُبِينًا؛** «۲» و شک نیست که هر که مخالف امر خدا و رسول نماید، بر او صادق است که عاصی خدا و رسول است؛ زیرا که عصیان به معنی نافرمانی است. و دلیل دیگر بر این مدعا این که مسلمین از زمان حضرت رسول صلی الله علیه و آله تا زمان ما، مدار استدلال ایشان بر اوامر خدا و رسول بوده است. این دلیل را شیخ طوسی در عده و سید مرتضی در ذریعه ذکر نموده‌اند. و بر تقدیر تسلیم که امر در لغت و شرع حقیقت در وجوب نباشد، به اجماع مسلمین، امر آیه جمعه از برای وجوب است، و احدی از مفسرین و سایر مسلمین در این معنی خلاف نکرده است.

(۱) نور، ۶۳

(۲) احزاب، ۳۶

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۴۸

قال المصنف: البحث السادس: آن که بر تقدیر تسلیم که امر مزبور در این آیه از برای وجوب است،

و امّا وجوب آن هم به مقتضای صیغه و هم به اجماع جمیع مسلمین عینی است؛ پس چون به آیه استدلال بر وجوب تخییری توان نمود؟ و بعضی از متأخرین در جواب این بحث گلوگیر گفته است که آن چه مذکور شد حق است، اما چون اجماع منعقد شده است که نماز جمعه در زمان غیبت عینی نیست، بلکه تخییری است، بنابراین ما عینیت امر را طرح می‌کنیم و اصل وجوب را مستمر می‌سازیم.

الجواب: اگر چه این سخن از آن نامعقولتر است که مستحق جواب باشد، اما چون اراده ما آن است که در این مسأله حق بر جمیع مؤمنان از علما و عوام ظاهر شود، بنابراین می‌گوییم که اثبات احکام شریعت به اختیار کسی نیست، بلکه موقوف بر شرع شارع است که خطاب بر وجه صواب بر آن دلالت کند. پس هرگاه شارع بندگان را به عبادتی مأمور ساخته باشد که آن صریح در معنای خاصی بوده باشد که در آن معنا حقیقت بوده باشد که آن تزییق و عیبت است و اجماع بر آن انعقاد یافته باشد که مراد الهی آن معنای حقیقی است، پس چون کسی را رسد که خلاف فرموده خدای تعالی کند و عبارت صریح کلام معجز نظام او را به معنایی که محتمل آن نباشد صرف نماید، و مردمان را بدان مکلف سازد.

پس البته می‌باید که نماز جمعه در زمان غیبت به آن طریق زمان حضور واجب عینی بوده باشد یا حرام؛ و وجوب مخیر اصلا صورت ندارد؛ چرا که اگر وجوب عینی به دلیل اجماع منتفی شود اصل وجوب که در ضمن است، هم می‌باید که برطرف شود «ضرورة انتفاء الطبیعة التي فی ضمن الشخص بانتفاء مشخصاتها» پس بقای وجوب در این صورت، صورتی ندارد. انتهی کلامه اقول: بدان که این بحث مصنف که بر قایلین به وجوب تخییری کرده، موجه است و مؤید قول ما است که قایلیم به عینیت وجوب جمعه.

قال المصنف، البحث السابع: بدان الف لام الصلاة از برای جنس نیست، بلکه از برای عهد است قطعا،

و بیان معهود در آیه نشده، بلکه موقوف بر دلیل خارج است. پس آیه مثبت مطلوب نباشد. انتهی کلامه اقول: بدان که دعوایی که

مصنّف رساله کرده که الف لام قطعاً از برای عهد است، خلاف واقع است؛ زیرا که اصل در الف و لام جنس است، و متبادر از آن مطلق صلوات جمعه است و نماز کسی که بر صفات امام جماعت نباشد، به دلیل خارج، بیرون می‌رود.

قال المصنف، البحث الثامن: آن که وجوب سعی مشروط به ندا است؛

پس پیش

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۴۹

از ندا سعی واجب نباشد. بر کسی که منزل او آن قدر دور باشد که بعد از ندا نتواند رسید، آمدن به نماز واجب نباشد، با آن که همگی اتفاق نموده‌اند که سعی از دو فرسخ فما دون واجب است، و مقتضای آیه کریمه خلاف آن است. چرا که انتفای شرط مستلزم انتفای مشروط است. اگر کسی گوید که سعی بر ایشان از بابت مقدمه واجب است، جواب آن است که در وجوب مقدمه میانه اصولیین خلاف است و دلایل وجوب ناتمام است و اصحّ در نظر ما خلاف است؛ و بر تقدیر تسلیم آن، مقدمه واجب مطلق [واجب] است، و هیچ کس نگفته که مقدمه واجب مشروط، واجب است؛ و ما نحن فیه سعی مشروط است به ندا، کما لا یخفی و این ... «۱» از بابت رفتن به راه مکه است؛ چرا که امر به آن مشروط به قطع مسافت نیست. انتهی کلامه اقول: بدان که گفتگوی مصنّف در این مقام مبنی بر دو چیز است: یکی بر حجّیت مفهوم شرط، و دیگری عدم وجوب مقدمه واجب؛ و مناسبت این است که تحقیق این دو مسأله اصولی بنمایی تا ضعف و سستی کلام مصنّف بر کسانی که تتبع علم اصول نموده‌اند، ظاهر و هویدا شود. بدان که اصولیین خلاف کرده‌اند در حجّیت مفهوم مشروط و توضیح کلام ایشان این است که هرگاه حکمی معلق باشد بر شرطی، آیا از آن تعلیق مفهوم می‌شود که به انتفای شرط، مشروط منتفی است یا نه؟ پس بعضی از ایشان را اعتقاد این است که مفهوم می‌شود و این مفهوم حجّت است؛ و جمعی را اعتقاد این است که مفهوم می‌شود و مفهوم حجّت نیست؛ و بعضی را عقیده این است که اگر تعلیق را فایده‌ای سوای این مفهوم نباشد، حجّت است و الا فلا؛ و مذهب مختار نزد ما این است؛ زیرا که در این صورت اگر مراد از تعلیق، مفهوم نباشد، لازم آید که تعلیق عبث و بی‌فایده باشد.

و اما مقدمه واجب، پس بدان که واجب دو نوع است، مشروط و مطلق؛ اما واجب مشروط آن واجبی است که وجوبش مشروط باشد به شرطی؛ و بدان که اصولیین همگی اتفاق کرده‌اند که مقدمه واجب مشروط که شرطش باشد، واجب نیست؛ پس واجب نمی‌دانند که کسی تحصیل استطاعت نماید تا حج بر وی واجب شود، و لیکن بعد از حصول استطاعت، مقدمات فعل حج مثل شراء راحله و قطع مسافت را لازم می‌دانند؛ و لیکن در این مقدمات واجب مشروط و مقدمات واجب مطلق خلاف کرده‌اند که متّصف به صفت وجوب می‌شوند یا نه؟ و تحقیق این است که متّصف به صفت وجوب نمی‌شوند؛

(۱) یک کلمه ناخوانا.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۵۰

زیرا که واجب، فعلی را گویند که از جانب شارع امری متوجه آن شده باشد، و مقدمه واجب نه از این بابت است، پس متّصف وجوب نشود و لیکن این خلاف، بی‌فایده است، چرا که همگی متفق‌اند که وجود مقدمه ضرور و لازم است و به فقدش واجب مفقود می‌شود، و عقوبت هم لازم می‌شود، و چون خلاف در این مسأله بی‌فایده و بی‌ثمر است، بنابراین قدمای شیعه مثل شیخ طوسی و سید مرتضی در اصول خود بحث از این مسأله نکرده‌اند.

چون این را دانستی، پس بدان که مصنّف رساله بیان کرده که سعی به نماز جمعه مشروط است به ندا؛ پس، از دو فرسخ قبل از ندا واجب نباشد، و حال آن که به اجماع مسلمین سعی از دو فرسخ واجب است.

و مخفی نماند که این بحث مصنف و بعضی دیگر از بحث‌های او فی الواقع بر خداست نه بر قایلین به وجوب جمعه؛ و جواب از این اعتراضش این است که بر تقدیری که ندا شرط سعی باشد، مفهوم حجّت نیست؛ زیرا که انحصار فایده تعلیق در مفهوم ممنوع است و می‌تواند بود که فایده تعلیق بیان تأکید و مبالغه باشد در سعی بعد از ندا. پس، از آیه مفهوم نشود که سعی قبل از ندا واجب نیست؛ و از طریق اجماع و اخبار دانسته‌ایم که سعی قبل از ندا از دو فرسخ واجب است و احتیاج نیست که آن را از این حیثیت که مقدمه واجب است، واجب دانیم؛ با آن که ممکن است که آن را از این جهت که مقدمه واجب است، واجب دانیم و بگوییم که سعی قبل از ندا مقدمه واجب است که سعی بعد از ندا باشد.

و آن چه مصنف گفته که مقدمه واجب، واجب نیست، بی‌صورت است؛ زیرا که ما بیان کردیم که مقدمه واجب ضرور و لازم است، اگر چه متّصف به صفت وجوب نشود. و این که گفته که بر تقدیر تسلیم، آن مخصوص مقدمه واجب مطلق است و هیچ کس نگفته که مقدمه واجب مشروط واجب است، و ما نحن فیه سعی مشروط به ندا است الی آخر کلامه، به غایت سخیف است؛ زیرا که بیان کردیم که سعی واجب مطلق است نه مشروط، و وقت ندا ظرف سعی است نه «شرط»، و سعی از دو فرسخ قبل از ندا مقدمه این سعی است؛ چنانچه عشر ذی الحجه «ظرف» حج است و سعی قبل از وقت، مقدمه حج است. پس فرق نباشد در میان سعی از دو فرسخ از برای ادراک جمعه و سعی از برای ادراک حجّ.

مخفی نماند که از کلام مصنف که گفته سعی مشروط است به ندا چنین مستفاد می‌شود که مصنف از کلام اصولیین چنین فهمیده است که ایشان مقدمه واجب مشروط را مطلقاً واجب نمی‌دانند، خواه شرط باشد، خواه غیر شرط، و این خلاف واقع است.

قال المصنف، المبحث التاسع: آن که «فأسعوا» امر مؤمنین است به سعی نماز امام،

و اصلاً در آیه شریفه امر امام به نماز مزبور نیست، و یقیناً مراد هر امامی نیست، بلکه آن امامی است که صلاحیت امامت داشته باشد. پس تا از خارج

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۵۱

ثابت نشود که امام متّصف به شرایط امامت است، هیچ کس را سعی به نماز او واجب، بلکه جایز نباشد. پس [به] آیه شریفه استدلال بر وجوب بر مأمومین نیز نتواند نمود. انتهی کلامه اقول: لا نسلم که امر به مأمومین باشد و به امام نباشد؛ بلکه خطاب هم شامل امام است و هم مأموم؛ و بر تقدیر تسلیم که شامل امام نباشد، به حسب اطلاق، خطاب خواهد بود به مأمومین که سعی نمایند به نماز جمعه، امام هر که باشد و به هر صفت که باشد، الا من اخرج الدلیل که آن امامی است که بر صفت امام جماعت نباشد؛ پس آیه دلیل باشد بر وجوب نماز جمعه بر مأمومین.

قال المصنف، المبحث العاشر: آن که مأمور به سعی است، و سعی در لغت به معنی سرعت و شتاب در رفتار است،

و به اجماع آن واجب نیست. پس امر آیه از برای ترغیب باشد نه وجوب؛ فتدبر، انتهی کلامه. اقول: لا نسلم که سعی سرعت رفتار است [و] نزد دخول وقت و وقوع اذان واجب نباشد؛ و اجماعی که دعوی نموده اصلی ندارد. و بر تقدیر تسلیم، این اجماع قرینه است بر این که مراد از سعی طی مسافت است نه سرعت رفتار.

قال المصنف، المبحث الحادی عشر: آن که در استدلال دور است و دور محال است؛

پس استدلال باطل باشد. وجه لزوم دور آن است که وجوب نماز موقوف بر وجوب سعی است و وجوب سعی موقوف به ندا است

و ندا موقوف بر مشروعیت آن، و مشروعیت آن موقوف بر وجوب نماز که اگر نماز واجب باشد، ندا از برای آن مشروع نخواهد بود. پس وجوب نماز به چندین واسطه موقوف بر وجوب خودش باشد، و توقف شیء بر نفس محال است و هادم مبانى استدلال. انتهی کلامه.

اقول: مخفی نماند که از استدلال آیه بر وجوب نماز جمعه دور لازم نمی‌آید، و کلام مصنف مغلظه است؛ زیرا که از استدلال به آیه بر وجوب نماز جمعه، لازم نمی‌آید که وجوب نماز جمعه موقوف بر وجوب سعی باشد تا مستلزم دور باشد؛ بلکه لازم موقوف بودن وجوب نماز جمعه است بر خطاب فاسعوا، و دلالت فاسعوا بر وجوب سعی و خطاب فاسعوا و دلالتش بر وجوب سعی موقوف بر ندا نیست. پس دور لازم نیاید و خللی در استدلال راه نیابد.

قال المصنف، المبحث الثانی عشر: آن که آیه کریمه صریح است،

اشاره

و هیچ کس در آن سخن ندارد که مراد از صلوات، صلوات حضرت رسول است؛ و به اتفاق کافه مسلمین نماز آن حضرت مشروط به امامت آن حضرت است؛ و دیگری را تقدّم بر او جایز نیست. و اجماع فرقه ناجیه منعقد شده است که امام معصوم در حکم دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۵۲

آن حضرت است و امامت ایشان یا نایب خاص ایشان به اجماع شرط بوده، و این در زمان غیبت مفقود است، و انتفای شرط مستلزم انتفای مشروط است؛ پس جمعه در این زمان حرام باشد.

اگر کسی گوید که در زمان غیبت، مجتهد جامع الشرائط نایب عام حضرت صاحب الامر علیه السّلام است. پس در رنگ نایب خاص، نماز او نیز واجب بوده باشد.

جواب آن است که این را کسی می‌تواند گفت که مجتهد جامع الشرائط بوده باشد تا در این قسم مسأله معطله که از صدر اسلام الی الآن معرکه علمای عظیم الشان است، سخن تواند گفت. پس جمعی که هیچ یکی از شرایط اجتهاد در ایشان حاصل نیست، و میانه ایشان و اجتهاد بعد المشرقین است، چگونه در این مسأله مشکله گفتگو توانند کرد و متصدی امامت این قسم نماز می‌توانند شد؛ چرا که در اجتهاد اولاً تحصیل ده علم اتفاقاً، و سیزده علم علی الخلاف شرط است که یکی از آن علوم، علم کلام است که اثبات واجب و علم و قدرت و عدل و توحید او و نبوت و امامت و معاد بدان می‌شود. این مسائل را که اصول دین مبین است، می‌باید که به دلایل قطعیه اثبات توانند نمود، و ظن در این‌ها کافی نیست. و علم دیگر علم منطوق است، و همچنین نحو و صرف و عربیت و تفسیر و حدیث و غیر اینها که در جای خود مفصلاً مبین شده است. و سوی اینها طبع و قادی و ذهن نقاد و قریحه مشتعل که بعضی تعبیر از آن به نفس قدسیه نموده‌اند در مجتهد شرط است. و بعد از حصول همه اینها از برای توفیق مقلدین، قول ایشان را و وجوب اتباع ایشان، تصدیق مجتهدین عظیم الشان ثابت الاجتهاد و فضیلتی صاحب تمیز و صلاح و سداد شرط است که الیوم در متصدیان امامت این نماز هیچ یک از این شروط تحقیقی ندارد، و هر یک نافی‌اند. پس چون جایز باشد که متصدی این قسم خطیری بشوند و مقلدین غیر قادر بر تمیز را اتباع و اقتدا به ایشان چون مشروع بوده باشد؛ چرا که اگر کسی خود مجتهد ثابت الاجتهاد نبوده باشد و مقلد مجتهد جامع الشرائط نباشد، همچو ابنای این زمان، نماز او باطل است؛ چنان که شهید در اول الفیه فرموده است که لا- صلاة له. «۱» پس کسی که نماز خودش صحیح نباشد، دیگری به او چگونه اقتدا تواند نمود. و اگر کسی با ایشان نماز گذارد، نمازش باطل خواهد بود، و شریک آثام و اجرام ایشان خواهد شد.

(۱) رسائل الشهد الاول، الرسالة الالفیه، ص ۱۶۲ (قم، مرکز الابحاث و الدراسات الاسلامیه، ۱۴۲۳).

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۵۳

بلی اگر کسی مجتهد ثابت الاجتهاد بوده باشد و بدین حدیث که مذکور خواهد شد، استدلال بر این مطلب نماید، در جواب او خواهیم گفت که این حدیث که شما آن را دلیل این قسم مطلب عظیمی که قریب به اصول دین است ساخته‌اید و آن حدیث عمر بن حنظله است که از حضرت صادق علیه السّلام روایت کرده است، و مضمون آن این است که ببینید شخصی که روایت احادیث ما کرده باشد، و حلال ما را از حرام ما دانسته باشد، من آن شخص را بر شما حاکم کردم، شما نزد او تحاکم کنید، یعنی مرافعه در دعاوی بکنید، سخن بر این استدلال از چند وجه است:

اول آن، این حدیث ضعیف است و حدیث ضعیف به اتفاق حجّت شرعی نیست؛ پس در خبر واحد صحیح السند علما خلاف کرده، بعضی آن را حجّت می‌دانند و بعضی نفی حجّت آن نموده، نظیر قیاس فاسد الیاس می‌شمارند؛ و این قول در نظر ما اصحّ و ارجح است. پس چون این حدیث ضعیف است، اتفاقا استدلال بدان فاسد خواهد بود.

اما ثانیاً این که نایب حکم منوب عنه دارد. پس بدان که این وجه به غایت بی‌وجه است؛ زیرا که لازم نیست که نایب حکم منوب عنه داشته باشد، امامت نیز [در] شیعه از اصول دین است؛ باید که به دلیل قطعی ثابت شود، به خلاف نیابت، چنان که امامت که [از] اصول دین است، به اخبار آحاد ثابت نمی‌شود؛ می‌باید که نیابت مجتهد نیز بدین‌ها ثابت نشود.

و اما ثالثاً آن که مضمون این حدیث که شخصی که مسائل حلال و حرام را به طریق علم از حضرت معصوم تحصیل نموده باشد، حضرت صادق علیه السّلام او را قاضی کرده باشد، چون لازم می‌آید که مجتهدی که در زمان غیبت، بعضی احکام را به دلایل ظنی استنباط کرده باشد، و ظنّ به آن به هم رسانیده باشد و در بسیاری از مسائل شک و تردّد و اشکالات داشته باشد، او هم در رنگ صاحب علوم حقّه، قاضی و نایب امام بوده باشد؛ و این قیاسی است مع الفارق به چندین وجه که به اتفاق باطل است.

و اما رابعاً آن است که هرگاه امامی، شخصی را قاضی کند، لازم نمی‌آید که نایب آن حضرت در امامت نماز بوده باشد؛ و این قیاس در رنگ قیاس عکسی است که اثبات امامت [شخصی] که ملقبش به صدیق کرده‌اند متعصّبین عامّه، نموده است بنابر حدیث ضعیف موضوعی که صبیّه ... او عایشه نقل کرده‌اند که پیغمبر صلی الله علیه و آله او را در مرض الموت امامت نماز فرمود؛ پس هرگاه پیغمبر به

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۵۴

ابو بکر، راضی برای دین ما که نماز است بوده باشد، پس ما چرا به او راضی به دنیای خود که امامت بوده باشد، نباشیم. و جواب ایشان آن است که این حدیث موضوع است، و عایشه در نقل آن متهم است، «۱» و جرّ نفع برای پدر خود و خود می‌کند، و مع ذلک معارض است به حدیثی که در صحیح بخاری «۲» نقل کرده‌اند؛ پیغمبر بعد از علم به این معنی، او را منع کرد و عزل کرد. «۳» و دیگر آن که عامّه، امامت نماز هر فاسق و فاجری که خیار و مقامر بوده باشد، جایز می‌دانند. پس چون امامت کبری را که ریاست دین و دنیا است و به اجماع کافه مسلمین عدالت در آن شرط است، و به اتفاق فرقه ناجیه، عصمت در آن معتبر است، بر آن قیاس توان نمود؟ بلی امامت آن قسم [شخصی] به این قسم ... «۴» می‌باید ثابت شود.

و اما خامساً آن است که هرگاه امامی خاص شخصی را منصبی دهد، از آن لازم نمی‌آید که همان شخص جای دیگری که گمان کنند که مثل اوست، از جانب امام دیگر منصوب بوده باشد. و لهذا اسامه بن زید را که حضرت خیر البشر سردار و سپهسالار مسلمین گردانید و فرمود که: جهّزوا جيش اسامه، لعن الله من تخلف عن جيش اسامه «۵»، بعد از رحلت آن حضرت به اعلیٰ علیین، امت آن حضرت، اسامه مزبور را امیر و سردار خود دانسته و حکم کردند که به فوت آن حضرت او معزول شد.

اگر کسی گوید که از حضرت خیر البشر روایت شده که: حکمی علی الواحد، حکمی علی الجماعة «۶» و حکم امام علیه السلام نیز همچون حکم پیغمبر است، جواب آن

(۱) امیر مؤمنان (ع) باورش این بود که عایشه از پیش خود گفته بود بروید با ابو بکر نماز بخوانید؛ در این باره بنگرید:

شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید، ج ۹، صص ۱۹۷-۱۹۸

(۲) در این باره بنگرید: ارشاد الساری در شرح صحیح بخاری، ج ۲، ص ۴۹

(۳) در این باره بنگرید: تاریخ سیاسی اسلام تا سال چهارم هجری، صص ۲۳۴-۲۳۸

(۴) یک کلمه ناخوانا.

(۵) مخفی نماند که از اطلاق کلام امام در حدیث مزبور، مفهوم می‌شود که عارف به حلال و حرام از جانب امام حاکم است، خواه در حیات امام و خواه بعد از وفاتش؛ و این نه از بابت دادن منصب است به شخص معین؛ و بر تقدیر تسلیم، منصوب امام معصوم در امور دین به فوت امام نزد شیعه معزول نمی‌شود و این که گفته که حکم کرده‌اند که اسامه بعد از وفات سید المرسلین معزول شد، خلاف واقع است. بلکه نزد شیعه و سنی سرداری اسامه برقرار بود، و لهذا ابو بکر بعد از آنی که از لشکر اسامه تخلف ورزید و به غیر حق خلیفه شد، رخصت عمر را از اسامه طلب نمود. اسامه جواب داد که تو را رخصت دادم که اکنون از برای عمر طلب رخصت می‌کنی؟ و از ابو هاشم که از اکابر مخالفین است، نقل کرده‌اند که مخالفت رسول را بعد از وفاتش جایز دانسته و دلیل خود را تخلف ابو بکر و عمر از جیش اسامه ساخته. منہ (مقصود ملا محمد طاهر قمی است.)

(۶) العوالی، ج ۱، ص ۴۵۶، حدیث ۱۹۷؛ مختلف الشیعه، ج ۳، ص ۱۵۴؛ تذکره الفقهاء؛ ج ۲، ص ۴۷۳؛ جامع المقاصد، ج ۲، ص

۸۵

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۵۵

است که این خبر واحدی است که صحت سند او ظاهر نیست. و دیگر آن که قیاس جمیع احکام امامت بر جمیع احکام نبوت باطل است. شاید که این از لوازم نبوت آن حضرت و تأیید شریعت او بوده باشد. دیگر آن که یقیناً مراد از این حدیث مدلول ظاهری او نیست؛ چرا که قطعاً هر حکمی از آن حضرت بر شخص خاصی، سرایت به جمیع امت و اصناف ایشان الی یوم القیامه نمی‌کند، بلکه هر صنفی از اصناف، به هر حالی از احوال، به تکلیفی مکلف‌اند که دیگران به آن مکلف نیستند؛ مانند مردان و زنان و مسافران و حاضران و تندرستان و بیماران و غیر ذلک که تکلیف هر یک غیر تکلیف دیگری است. پس چون حکم آن حضرت بر یک شخص حکم بر جمیع است الی یوم القیامه بوده باشد؟ بنابراین، اگر این خبر مطابق واقع بوده باشد، مراد از آن بعضی احکام است که جمیع امت از ذکور و آنات و تندرستان و بیماران و اصحاب اعذار و غیرهم در آن شریک بوده باشند، و این قسم حکمی در میان احکام بسیار نادر است؛ و مع ذلک بیان موقوف بر دلیل خارج است.

بنابراین ظاهر شد که نیابت عامه مجتهد جامع الشرائط محض دعوی است بی دلیل؛ و آن چه بدان استدلال نموده‌اند، ضعیف و علیل است؛ و آنانی که ادعای آن نموده‌اند خواسته که ریاست و بزرگی، بلکه پادشاهی خود را که نیابت پادشاه من عند الله است، اثبات بدین لباس نمایند. «۱» اما ما را که منظور نظر به غیر از خدای اکبر نیست و زخارف کاسده فاسده دنیوی را معدوم مطلق دانسته‌ایم، بلکه به مقتضای کُلُّ شَیْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ «۲» ذات خود را فانی محض شمرده‌ایم، توجه به وجه باقی او برآورده‌ایم؛ در شکست خود کوشیده‌ایم و پشت پا بر جمیع اعتبارات مستعار دنیوی زده، خود را لا شیء مطلق انگاشتیم؛ بدین امید که به بقای سرمدی او باقی باشیم. بمنّه وجوده. انتهی کلامه.

اقول: دعوی که نموده که مراد از صلوات نماز حضرت رسول است، ممنوع است، بلکه همه مؤمنان از ائمه و مأمومین در تحت آیه

داخلند. و این که گفته که به اجماع، وجود نبی یا امام یا نایب خاص ایشان در جمعه شرط است، خلاف واقع است؛ و قبل از این بیان کردیم که یک کس از متقدمین این را نگفته و یک روایت در این باب نقل نکرده‌اند؛ بلکه ظاهر و

(۱) مخفی نماند که این نسبت به جمعی از صلحای علما که دیانت ایشان کمال ظهور را دارد، معقول نیست، بلکه افعال مسلمین را تا ممکن است حمل بر صحّت باید کرد. منہ (این یادداشت هم از ملا محمد طاهر قمی است).

(۲) قصص، ۸۸

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۵۶

صریح روایات دلالت بر عدم اشتراط دارند. بدان که قول کسی که وجود نبی یا امام یا نایب خاص را شرط دانسته و در زمان غیبت امام، وجود مجتهد را قائم مقام نایب خاص دانسته، بی‌وجه و بی‌صورت است، و به دلیل، ابطال آن نموده‌ایم و با مصنّف در ابطال آن شریکیم؛ و لکن چون مصنّف در ابطال آن گفتگوها کرده که بعضی از آن مخالف حق است و اعتراضات بر آن وارد است؛ بنابراین متوجه شده، آن چه از کلامش مردود باشد رو می‌نماییم.

[معنای واقعی اجتهاد و مجتهد]

بدان که حاصل بعضی از گفتگوهای مصنّف این است که شخصی می‌تواند گفت که مجتهد، قائم مقام نایب خاص است که مجتهد ثابت الاجتهاد باشد؛ و مجتهد ثابت الاجتهاد در این زمان موجود نیست. پس نه کسی را جایز است که امامت نموده این نماز را بگذارد، و نه کسی را جایز است که اقتدا نماید؛ و نماز هر دو را باطل دانسته است. و شک نیست که از قول او که گفته که مجتهد ثابت الاجتهاد در این زمان نیست و تقلید مجتهد ثابت الاجتهاد در صحّت عبادت شرط است، لازم می‌آید که اطاعت ابنای زمان، تمام باطل باشد، خواه جمعه گذارد و خواه ظهر، و خواه جماعت گذارند و خواه تنها؛ و همچنین لازم می‌آید که هر که حجّ کند یا عبادت دیگر به جای آورد، باطل باشد. و شک نیست که این اعتقاد باطل و از درجه اعتبار ساقط است؛ و اولی این است که در این مقام ذکر معنی اجتهاد و مجتهد و فقه و فقیه و مفتی و مستغنی بنماییم و بیان کنیم که به مذهب فرقه اثناعشریه حق کدام است و باطل کدام.

بدان که اجتهاد تحصیل کردن ظن است به احکام فرعی شرعی، و مجتهد کسی است که صاحب اجتهاد باشد؛ و در مجتهد شرط ندانسته‌اند که بالفعل ظنّ به جمیع احکام داشته باشد؛ زیرا که مالک [بن انس] که به اجماع اهل سنت مجتهد بوده، چهل مسأله از وی پرسیدند، در سی و شش مسأله گفت که نمی‌دانم؛ و لیکن شرط ندانسته‌اند که تحصیل همه آن چه ظن به جمیع احکام بر آن توقف داشته باشد، نموده باشد. و این باب را مخالفین از برای این مفتوح ساخته‌اند که مخالفت‌های خود را هموار کنند و عذر بگویند که ایشان اجتهاد کرده‌اند و نوای که از اکابر اهل سنت است، منع وصیّت حضرت رسول صلی الله علیه و آله که از عمر واقع شده، دلیل علم و دانایی عمر دانسته و گفته که عمر می‌دانست که حضرت رسول صلی الله علیه و آله وصیّتی خواهد کرد که مردمان بدان عمل نکنند و مستحق جهنّم شوند؛ بنابراین او را از وصیّت منع نمود. و اهل سنت از برای ترویج باطل خود حدیثی وضع کردند که مجتهد اگر مصیب باشد، او را دو ثواب است و اگر مخطی باشد، یک ثواب؛ و علی علیه السلام را مصیب و صاحب دو ثواب می‌دانند و معاویه را مخطی و صاحب یک ثواب می‌دانند.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۵۷

و جماعتی از اهل سنت هر مجتهد را مصیب می‌دانند و گمان کرده‌اند که خدا را در واقع حکمی نمی‌باشد؛ بلکه حکم الله تابع رأی

مجتهد است. پس بنابراین قاعده، ثواب حضرت علی بن ابی طالب علیه السّلام و معاویه در اجتهاد برابر خواهد بود. و اهل سنت پیغمبر را نیز مجتهد می‌دانند. و مخفی نماند که اجتهاد را شیعه امامیه همیشه باطل می‌دانسته‌اند و عمل به ظنّ نمی‌کرده‌اند؛ و ابطال اجتهاد را دلیل عمده از دلایل امامت می‌دانسته‌اند. و ما این را در کتاب اربعین به شرح و بسط ذکر نموده‌ایم، و آیات کثیره و روایات متواتره دلالت بر [نفی] «۱» اجتهاد دارند، و قدمای اصولیین شیعه مثل سید مرتضی و شیخ طوسی رحمه الله علیهما در کتاب ذریعه و عدّه تصریح به بطلان اجتهاد کرده‌اند. «۲»

آری جماعتی از متأخرین تتبع اصول مخالفین نموده، به شبهه افتادند و از آیات و روایات غافل گشته، قایل به اجتهاد و عمل به ظنّ شدند؛ و شبهه عمده ایشان بر اجتهاد این است که گمان کرده‌اند که مردمان مکلفند به احکام واقعیه. پس گفته‌اند که چون در زمان غیبت راه علم بر ما مسدود است، پس ما را چاره نباشد سواى این که تحصیل ظنّ نماییم به احکام واقعیه. إن شاء الله تعالی گفتگویی خواهم کرد که از ملاحظه آن گفتگو، جواب از این شبهه ظاهر شود.

اگر کسی گوید که شک نیست که شیعه همچنان که عمل به نصوص قاطعه قرآن و احادیث می‌کرده‌اند، همچنین عمل به ظواهر قرآن و احادیث متواتره و اخبار آحاد می‌نموده‌اند، و از ظواهر قرآن و اخبار آحاد غیر ظنّ حاصل نمی‌شود؛ پس قدمای شیعه نیز منفک از اجتهاد و عمل به ظنّ نبوده‌اند، جواب گوئیم که احکام الله دو نوع است، یک نوع احکام واقعیه است که مردمان در زمان حضور رسول الله صلی الله علیه و آله بر تقدیر عدم خوف و تقیه و امکان تعلّم بدان مکلفند، و نوع دیگر احکام اضطراریه است که مردمان خوف و تقیه و غیبت ائمه علیهم السلام بدان مکلفند.

پس در زمان غیبت، ما مکلفیم که به مدلول آیات قرآنی و اخبار ثقات عمل نماییم؛ خواه در دلالت نصّ بوده باشند و خواه ظاهر؛ خواه ما را علم یا ظنّ حاصل شود به احکام واقعیه یا نه. و اگر چنانچه مسأله‌ای باشد که دلیلی بر آن از قرآن و احادیث نباشد، در آن توقف نماییم و احتیاط کنیم و دلایل قاطعه بر این مدّعا داریم. پس عمل ما به ظواهر قرآن و اخبار آحاد نه از این حیثیت باشد که ما را از آن ظنّ به احکام واقعیه می‌شود، پس عمل ما به مدلولات آیات و روایات، عمل به ظنّ و اجتهاد نباشد. پس چون دانستی که اجتهاد به

(۱) بر اساس سیاق کتاب باید کلمه نفی افزوده شود.

(۲) العده، ج ۲، ص ۷۲۳-۷۲۶

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۵۸

مذهب شیعه باطل است، پس تقلید نیز به مذهب ایشان باطل خواهد بود؛ زیرا که تقلید عمل کردن عامی است به ظنّ مجتهد. پس بطلان اجتهاد مستلزم بطلان تقلید باشد.

پس اگر پرسند که شیعه هرگاه که اجتهاد را باطل دانند و تقلید را جایز ندانند، عمل عامیان شیعه پس چگونه خواهد بود؟ جواب گوئیم که از تتبع آثار شیعه معلوم شده که عوام این طایفه در این زمان در مسائل و احکام به فقها که عاملان و حاملان و راویان احادیث اهل البیت اند علیهم السّلام رجوع می‌کرده‌اند، و به نقل و خبر ایشان عمل می‌نموده‌اند، و روایات در باب جواز رجوع به فقها و روایات و استفتا از ایشان متواتر معنوی است.

اگر پرسند که عوام چگونه فقها و روات ثقات را شناسند؟

گوئیم که [با] تفحص و تجسس، بر عامی احوال ثقات فقها و روات ظاهر می‌شود.

چنانچه احوال سایر ارباب صناعات ظاهر می‌گردد. و مخفی نماند که بنابر بر مذهب قایلین به اجتهاد و تقلید لازم می‌آید که عوام الناس همیشه حیران و متحیر باشند و عبادات ایشان باطل باشد؛ زیرا که مجتهد کسی را می‌گویند که تحصیل اسباب ظنّ به جمیع

احکام نموده باشد، و صاحب نفس قدسی باشد؛ و شک نیست که تحصیل ظن به جمیع احکام شرعی، محال عادی است، خصوصاً به مذهب شیعه که عمل به قیاس و استحسان و مصالح مرسله را جایز نمی‌دانند؛ و اگر فرض کنیم که شیعه عمل به قیاس و استحسان [را] جایز دانند، باز ظن به جمیع احکام حاصل نمی‌تواند شد؛ زیرا که از قیاس و امثال آن ظنی حاصل نمی‌شود؛ چرا که بنای شرع بر فرق میان متمثلات است؛ مثل وجوب غسل به خروج منی و عدم وجوب غسل به خروج بول با آن که هر دو از یک راه بیرون آیند، و غسل بول صبیّه و نضح بول صبی، [قطع دست] سارق قلیل و عدم قطع غاصب کثیر، و وجوب حدّ به قذف به زنا و عدم وجوب به قذف به کفر، و حرمت صوم اول شوال و وجوب صوم آخر ماه رمضان؛ و بر جمع میان مختلفات، مثل وجوب وضو از احداث مختلفه، و وجوب کفاره درظهار و افطار و تساوی عمد و خطا و وجوب قتل به زنا و رده. پس هرگاه که همچنین باشد، از قیاس محال است که ظن حاصل شود، و از استحسان نیز نشاید که ظن حاصل شود؛ زیرا که حق تعالی در کتاب عزیز گفته: عَسَىٰ أَنْ تُحِبُّوا شَيْئًا وَ هُوَ شَرٌّ لَكُمْ؛ «۱» و در ردّ ابو حنیفه که عمل به استحسان جایز دانسته گفته که: من استحسان فقد شرع؛ «۲» یعنی هرگاه کسی اثبات حکمی نماید به سبب این که او را مستحسن دانسته بی‌دلیل، پس آن شخص شارع آن حکم خواهد بود.

(۱) بقره، ۲۱۶

(۲) مغنی ابن قدامه، ج ۷، ص ۲۴؛ کتاب الاربعین (محمد طاهر قمی)، ص ۳۴۰ (قم، ۱۴۱۸)

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۵۹

بر تقدیری که ظن به جمیع احکام ممکن باشد، اثبات اجتهاد نمی‌شود، مگر به شهادت دو مجتهد عادل؛ زیرا که غیر مجتهد صاحب نفس قدسی به حسب عادت محال است که احوال مجتهد را بداند، و بنابراین اثبات اجتهاد شاهدین نیز موقوف به شهادت دو مجتهد عادل دیگر خواهد بود، و این مستلزم تسلسل است؛ پس لازم آید که هرگز اجتهاد مجتهدی نزد عامی ثابت نشود. و اولی این است که در این مقام پاره‌ای از آیات و روایات که دلالت بر بطلان اجتهاد دارند، ذکر نمایم.

این است آیات قرآنی: **لَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ؛ «۱» إِنَّ الظَّنَّ لَا يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئًا؛ «۲» وَ أَنْ تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ؛ «۳» لَا تُصَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيِ اللَّهِ وَ رَسُولِهِ؛ «۴» اللَّهُ أَدْنَىٰ لَكُمْ أَمْ عَلَى اللَّهِ تَفْتَرُونَ؛ «۵» وَ مَنْ لَمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ؛ «۶» وَ مَنْ لَمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ؛ «۷»** و وجه دلالت این آیات بر عدم جواز عمل به ظن به احکام الله ظاهر است.

و أمّا روایاتی که اهل سنت در کتب خود روایت نموده و بر خلافتش عمل کرده‌اند، از آن جمله در فردوس دیلمی از انس از ابی هریره روایت نموده، قال: قال النبی صلی الله علیه و آله: يعمل هذه الأئمة برهه بكتاب الله و برهه بسنة نبيه، ثمّ تعمل بالرأى، فاذا عملوا به، فقد ضلّوا؛ «۸» و از جاحظ در کتاب فتیاء روایت شده، قول ابی بکر: أى سماء تظلنى و أى أرض تقلنى إذا قلت فى كتاب الله برأى؛ «۹» و قول عمر: إياكم و أصحاب الرأى، فإنهم أعداء السنين أعتيهم الأحاديث أن يحفظوها، فقالوا بالرأى، فضّلوا و أضلّوا؛ فقال: إياكم و المكابله؟ قالوا: و ما هي؟ قال: المقايسة؛ و از کتاب فردوس دیلمی نقل شده که قال النبی صلی الله علیه و آله: إياكم و الرأى، فإنّ الدّين من الله و الرأى من النّاس.

و اما روایات شیعه در منع از عمل به ظن و اجتهاد متواتر و متواتر است. از آن جمله در نهج البلاغه از حضرت سید الوصیین خطبه طویلی روایت شده که بعضی از آن این است که:

(۱) اسراء، ۳۶

(۲) یونس، ۳۶

(۳) بقره، ۱۶۹

(۴) حجرات، ۱

(۵) یونس، ۵۹

(۶) مائده، ۴۵

(۷) مائده، ۴۷

(۸) الصراط المستقیم، ج ۳، ص ۲۰۸ از الفردوس.

(۹) الصراط المستقیم، ج ۳، ص ۲۰۸

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۶۶۰

ترد علی أحدهم القضية فی حکم من الأحكام، فيحكم فيها برأيه؛ ترد تلك القضية بعينها على غيره، فيحكم فيها بخلاف قوله، ثم تجمع القضاء بذلك عند إمامهم الذي استقضاهم فيصوب آراءهم جميعا، وإلهمم واحد، و نبئهم واحد، فأمرهم الله بالاختلاف فأطاعوه أم نهاهم عنه فعصوه أم أنزل الله سبحانه دينا ناقصا فاستعان بهم على إتمامه، أم كانوا شركاء له، فلهم ان يقولوا و عليه أن يرضى، أم أنزل الله دينا تاما فقصير الرسول صلى الله عليه و آله عن تبليغه و أداءه و الله سبحانه يقول: «مَا فَرَطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ» (۱) و فيه «تَبَيَّنَا لِكُلِّ شَيْءٍ» (۲) و ذكر أن الكتاب يصدق بعضه بعضا و أنه لا اختلاف، فقال سبحانه و تعالى «وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا» (۳) إلى آخر الخطبة؛ (۴) و عنه عليه الصلاة و السلام في بعض خطبه: فيا عجباً و مالي لا أعجب من خطأ هذه الفرق على اختلاف حججها في دينها لا يقتضون أثر نبي و لا يعتدون بعمل وصي، و لا يؤمنون بغيب و لا يعفون عن عيب، يعملون في الشبهات و يسرون في الشهوات؛ المعروف فيهم ما عرفوا و المنكر عندهم ما أنكروا، مفزعهم في المعضلات إلى أنفسهم و تعويلهم في المبهمات على آرائهم، كأن كل امرئ إمام نفسه؛ (۵) إلى آخر خطبة.

و احمد بن ابى عبد الله البرقي در كتاب محاسن بسند صحيح از محمد بن مسلم روايت نموده: قال قلت لأبي عبد الله عليه السلام إن قوما من أصحابنا قد تفقهوا و أصابوا علما، و رووا أحاديث، فيرد عليه الشيء فيقولون فيه برأيهم! فقال: و هل هلك من مضى إلا بهذا و أشباهه. (۶)

و در كتاب كافي از حضرت ابى جعفر نقل شده: أنه قال: من أفتى الناس برأيه فقد دان الله بما لا يعلم، و من دان الله بما لا يعلم فقد ضاد الله حيث أحل و حرم فيما لا يعلم (۷) باز در كتاب كافي از عمر بن حنظله روايت نموده: إنما الامور ثلاثة: أمر بين رسة فيتع، و أمر بين غيبه فيجتنب، و أمر مشكل يرد علمه إلى الله و إلى رسوله. (۸)

و در كتاب تهذيب الاحكام نقل شده از خراش عن بعض أصحابنا عن أبى عبد الله عليه السلام قال:

قلت له: جعلت فداك، إن هؤلاء المخالفين علينا يقولون إذا أطبقت علينا أو أظلمت، فلم نعرف السيماء كنا و أنتم سواء في الاجتهاد؛ فقال: ليس كما يقولون إذا كان ذلك فليصل لأربع

(۱) انعام، ۳۸

(۲) نحل، ۸۹

(۳) نساء، ۸۲

(۴) نهج البلاغه، ص ۶۰؛ بحار الانوار، ج ۲، ص ۲۸۴؛ الصراط المستقیم، ج ۳، ص ۱۸۲

(۵) نهج البلاغه، ص ۱۲۱؛ بحار الانوار، ج ۳۴، ص ۱۰۵؛ و بنگرید: الكافي، ج ۸، ص ۶۳

(۶) المحاسن، ج ۱، ص ۲۱۲؛ بحار الانوار، ج ۲، ص ۳۰۵؛ مستدرک الوسائل، ج ۱۷، ص ۲۳۶

(۷) الکافی، ج ۱، ص ۵۷؛ قرب الاسناد، ص ۷

(۸) الکافی، ج ۱، ص ۶۷؛ کتاب من لا یحضره الفقیه، ج ۳، ص ۸

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۶۱

وجوه. «۱»

و فی کتاب المحاسن بسنده عن معلی بن خنیس، قال: قال أبو عبد الله علیه السلام: ما من أمر یختلف فیہ اثنان إلّا و له أصل فی کتاب الله، و لكن لا تبلغه عقول الرجال. «۲»

و فی المحاسن فی حدیث طویل: و لو كان الله رضی منهم اجتهادهم و ارتیاءهم فیما ادّعوا من ذلك لم یبعث الله إلیهم فاصلا لما بینهم و لا زاجرا عن وصفهم، و إنّما استدللنا أنّ رضا الله غیر ذلك ببعثه الرّسل بالأموال القیمة الصحیحة و التحذیر عن الأمور المشکلة المفسدة، ثم جعلهم أبوابه و صراطه و الأدلاء علیه بأموال محجوبة عن الرأی و القیاس؛ فمن طلب ما عند الله بقیاس و رأی لم یزد من الله بعدا إلّا بعدا، «۳» الی آخر حدیث.

و در این باب احادیث بسیار در کتاب نجات المتحیرین ذکر نموده‌ایم، و چون غرض در این رساله اختصار است، به قلیلی از آن احادیث اکتفا نمودیم.

قال المصنّف: البحث الثالث عشر: أنّ که هیچ شبهه در این نیست که آیه کریمه بصفتم عموم نیست

و مراد از صلاه، صلاه هر کس نیست، بلکه آمر و مأمور و مأمور به همگی مخصّص‌ص‌اند به مخصّصات بسیار، و مشخص‌اند به مشخصات بی‌شمار که هیچ یک از آن‌ها در آیه شریفه مذکور نیست؛ و در اصول مبین و مبرهن شده است که هر گاه عامی مخصّص‌ص باشد، بنا بر قول به حجّیت آن، وقتی به آن استدلال می‌توان نمود که جمیع مخصّصات و مشخصات آن از دلیل خارج ثابت شود؛ و این معنی شامل جمیع اوامر قرآنی و حدیثی است. و لهذا بر مجتهدین واجب است که اولاً تحقیق عام و خاص و مطلق و مقید و مجمل و مبین و محکم و متشابه و غیر ذلك، ممّا بین فی الأصول بنمایند تا بعد از آن دلیل بر مسأله اقامت نمایند نمود. بنابراین تا جمیع مخصّصات و مشخصات و شروط نماز جمعه از دلایل خارج ثابت نشود، به هیچ وجه من الوجوه نه به این آیه و نه به احادیث وارده بر آن استدلال نمی‌توان نمود. انتهی کلامه اقول: بدان که این کلامی است در غایت ضعف و سخافت که از هوای نفس ناشی شده است. بدان که حاصل کلام مصنّف این است که آیه کریمه بر عموم خود باقی نمانده و تخصیص یافته است؛ پس بدان استدلال بر وجوب نتوان کرد. و این کلامی است بی‌صورت و دعویایی است بی‌دلیل؛ و این که گفته که در اصول مبین و مبرهن شده غیر واقع است و نسبتش به اصولیین غلط است؛ بلکه آن چه در اصول تحقیق شده این است که عام

(۱) التهذیب، ج ۲، ص ۴۷

(۲) الکافی، ج ۱، ص ۶۰؛ التهذیب، ج ۹، ص ۳۵۷

(۳) المحاسن، ج ۱، ص ۲۰۹؛ وسائل الشیعه، ج ۲۷، ص ۵۰

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۶۲

بعد از تخصیص در ما بقی حجّت است. پس اگر آیه‌ای عام باشد یا حدیثی عام باشد، تتبع می‌کنیم. اگر مخصّصی یافتیم آن را در ما بقی حجّت می‌دانیم. و اگر مخصّصی نیافتیم به عمومش عمل می‌کنیم.

پس آیه جمعه که به ظاهر عام است در مأمور و مأمور به، آنچه اخراج آن به دلیل شرعی ظاهر شده، اخراج می‌کنیم و آن را در ما بقی حجّت می‌دانیم؛ و دلیل شرعی ظاهر نیست که این نماز مخصوص است به نبی یا امام یا نایب خاص ایشان. پس آن را واجب

می‌دانیم بر جمیع مؤمنین. به شروطی که به دلیل معلوم شده است.

قال المصنّف البحت الرابع عشر: آن که لفظ «خیر» در این آیه شریفه، به معنی افعال التفضیل است؛

یعنی نماز شما بهتر از تجارت و لهو است؛ و این قسم امری از برای ترغیب است نه از برای وجوب، هذا.

اقول: مخفی نماند که بیان کردیم که امر از برای وجوب است. پس، از امر به سعی و ترک بیع، وجوب فهمیده می‌شود؛ و این که در آخر آیه فرموده که ذلک خیر لکم قرینه استحباب نمی‌شود؛ و این کلام از این قبیل است که نماز بهتر از خواب است و طلب آخرت بهتر از طلب دنیا است و ایمان بهتر از کفر است. و دیگر آن که به اجماع جمیع مسلمین دانسته‌ایم که نماز جمعه در زمان نزول آیه مستحب نبوده، پس باید که امر از برای وجوب باشد.

قال المصنّف: و بدان که سبب آن که بر این استدلال این همه سخن می‌آید که مستدلّین به آیه مزبوره آن را نفهمیده، دلیل وجوب جمعه دانسته‌اند و به آن استدلال نموده‌اند، بنابراین، این سخن از برای خود ساخته‌اند و اگر نه بر آیه شریفه هیچ سخنی نمی‌آید؛ و در آنچه غرض از نزول آن است واضح الدلاله و تامّ الفائده است. بیان نزول آیه شریفه آن است که مدتی بعد از آن که نماز جمعه حسب فرمان واجب الاذعان پیغمبر آخر الزمان واجب شده، و جمیع شرایط و ارکان و احکام آن را بیان فرموده بودند، بعضی از جهّال صحابه، اعتنای تمام بدان نمی‌نمودند؛ بلکه گاهی تکاهل نموده حاضر نمی‌شدند و گاهی بعد از حضور، قطع آن نموده از بی کارهای بی حاصل لاطایل خود می‌رفتند. بنابراین آیه کریمه به سرزنش و اهانت ایشان نازل شد. چنان چه آخر آیه صریح است که حضرت خیر البشر بر بالای منبر یا در نماز علی اختلاف القولین، ایستاده بودند که در این هنگام اصحاب جهالت مآب، صدای نقاره لهو و تجارت تجار شام را شنیدند و آن صدای لهو را بر ادای نماز با آن حضرت ترجیح نموده، بدان

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۶۳

شتافتند و آن حضرت را ایستاده گذاشتند. «۱» چون از آن عوام کالانعام این قسم قباحتی صادر شد، این آیه کریمه به سرزنش و اهانت ایشان نازل شد نه این که از برای وجوب نماز مزبور نازل شد، چنان چه بعضی این گمان غلط کرده‌اند و این همه بحث بر خود وارد ساخته‌اند. فاعتبر و تبصّر و تدبّر و لا تفتّر. انتهی کلامه.

اقول: بدان که چون مصنّف در این آیه بر حق تعالی اعتراضات کرده، خواسته که عذری از برای آن بگوید و بر خیر پوشیده نیست که این عذر پوچ است؛ و دعوی که کرده که قبل از نزول آیه مدّتی این نماز می‌کرده و این آیه از برای سرزنش نازل شده، بی‌اصل است و دلیلی ندارد. «۲»

آری! در تفسیر مذکور است که آیه آخر جمعه در سرزنش جهّال صحابه که بیع و تجارت و لهو را بر نماز جمعه اختیار می‌نموده‌اند، نازل شده، و شک نیست که آیه اول دلیل است بر وجوب جمعه و اعتراضات مصنّف همه غیر وارد است؛ و بعون الله جواب از همه آن اعتراضات گفتیم. و الله یهدی من یشاء الی صراط مستقیم قال المصنّف: دلیل دیگر که بر وجوب نماز مزبور در این زمان بدان استدلال نموده‌اند، اخبار آحادی است که از سید مختار صلّی الله علیه و آله و ائمه اطهار علیهم السّلام در نماز مزبوره نقل شده که بسیاری از آنها مشتمل بر اوامر و زواجر و ترغیب و ترهیب است، به سر حدّی که بعضی از متفقّه نادان گمان کرده‌اند که احادیث دالّه بر وجوب آن، به سر حدّ تواتر رسیده است؛ و از ده و بیست گذشته و به صد و دویست نزدیک شده و در مجالس و محافل و مشاعر و رءوس منابر تکثیر سواد نموده، به تعداد آن می‌کوشند و بدین‌ها تهویل عوام کالانعام و تخویف جهّال عدیم الأفهام نموده، هنگامه ساز و معرکه پرداز می‌گردند و این سخن بی‌درایت و بی‌اصولی است که اصلا از علم درایت و اصول خیر نداشته باشد؛ چرا که در علم اصول و درایت ثابت و مبین شده است که هرگاه در اسناد اخبار متعدّده یک راوی مشترک شود، خواه در آخر سند و خواه در وسط و خواه در اوّل آن همگی آن اخبار متعدّده به سبب اتحاد آن راوی از تعداد ظاهری منسلخ شده،

منحصر در یک خبر می‌شود؛ و چون جمیع راویانی که در اصول اربعه مسطور است به محمد بن ثلثه که محمد بن یعقوب، و محمد بن علی بن بابویه قمی، و محمد بن الحسن اند، منتهی می‌شود، و اکثر آنها آخراً به شیخ طوسی منتهی می‌شود، پس بنابراین ممکن

(۱) التبیان فی تفسیر القرآن، ج ۱۰، ص ۹

(۲) باید گفت تاریخ موافق سخن مولی حسن علی شوشتری است؛ زیرا نماز جمعه از آغاز هجرت در مدینه خوانده می‌شد و آیا سوره جمعه بعدها نازل شد. بنگرید: مجمع البیان، ج ۱۰، ص ۱۰-۱۱
دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۶۴

نباشد که در این کتب در یک مطلب چهار حدیث یا بیشتر از آن وارد شده است؛ و فقیر با همه تتبعی که دارم، در خاطر ندارم که سه حدیث همه بر یک مطلب وارد شده باشد که از اول سند تا آخر آن هیچ اشتراکی نداشته باشد. هذا. انتهی کلامه.

اقول: بر متتبع بصیر پوشیده نیست که امر به نماز جمعه و اذن در فعل آن متواتر است، و مخالف و مؤالف در کتاب‌های خود روایت کرده‌اند؛ بلکه قطع نظر از روایت مخالف در میان شیعه نیز متواتر است. و از این که اسناد احادیث منتهی به سه محمد شده ضرری ندارد؛ زیرا که به تتبع دانسته‌ایم که این سه شیخ جلیل القدر، این احادیث را به معرفت جمعی کثیر از علما و فضلا معاصرین از کتب قدما نقل نموده و خود وضع این احادیث نکرده‌اند که اگر این چنین می‌بود بر علمای شیعه مخفی نمی‌شد و این سه شیخ به جلالت قدر و عظم شأن در میان طایفه شیعه مشهور و معروف نمی‌شدند. و این معنی کمال ظهور دارد نزد کسی که هوای نفس وی غالب نباشد.

و بر تقدیر تسلیم که امر به جمعه متواتر نباشد و احادیث وارده در باب جمعه، اخبار احادیث آحاد باشد، باز عمل بدان واجب است؛ زیرا که بسیاری از آن احادیث صحیح‌السند واقع شده‌اند، و در هیچ بابی از ابواب فقه، این مقدار حدیث صحیح واقع نشده؛ و قبل از این بیان کردیم که به اخبار آحاد صحیح‌عمل جایز است.

قال المصنّف: آمدیم بر سر جواب از استدلال به احادیث بر وجوب آن در زمان غیبت. أمّا اولاً: آن که هیچ کس را سخنی در این نیست که نماز مزبور واجب بوده و احادیث و اخبار بسیار از سید ابرار صلی الله علیه و آله و ائمه اطهار علیهم السلام به امر به آن و ترغیب بر فعل و تخویف از ترک آن شده است؛ و چون این معنی مسلم است، هیچ احتیاجی به نقل احادیث و بحث بر هر یک سندا و متنا نداریم و آن را که موجب تطویل است طی نموده، به جواب مجمل اکتفا می‌نماییم که وجوب مسلم است؛ اما بی‌دغدغه مشروط است به شروط بسیار که از آن جمله حضرت معصوم یا نایب اوست و آن وجوب عینی است نه تخییری؛ و در زمان غیبت شرط اول مفقود است و انتفاء شرط، مستلزم انتفاء مشروط است؛ و وجوب نیز به اجماع که جمع کثیر از فقهای امامیه در کتب خود ادعای آن نموده‌اند و از ایشان به سر حد تواتر رسیده است، در این زمان منتفی است؛ و هر کس را که حضرات ائمه معصومین امر فرموده‌اند، نایب ایشان بوده و نماز مزبور عیناً بر او واجب شده؛ و آن سرایت به اهل زمان غیبت نمی‌کند.

اقول: الحمد لله که مصنّف اقرار نمود که مسلم است و هیچ سخن نیست در این که اخبار

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۶۵

بسیار از سید ابرار صلی الله علیه و آله و ائمه اطهار علیهم السلام در امر به نماز جمعه و ترغیب بر فعل و تخویف از ترک آن وارد شده است؛ و این که گفته که وجوب جمعه مشروط است به وجود معصوم یا نایب او و این شرط در زمان غیبت مفقود است، دعوی است بی‌دلیل از این که بر بعضی از فقها شبهه شده باشد، و از روی شبهه گفته باشند که شرط واجب عینی بودن نماز

جمعه، وجود امام یا نایب خاصّ وی است؛ قول ایشان دلیل این مدعا نمی‌شود و از اطلاق آیه کریمه و احادیث خلاف آن مستفاد می‌شود پس عمل به مفاد آیه و احادیث، با عدم معارض شرعی لازم است و دعوی اجماعی که معدودی از فقهای متأخرین کرده باشند که نماز جمعه در زمان غیبت واجب عینی نیست، معارض به آیه کریمه و احادیث کثیره دالّه بر وجوب عینی و فتاوی اخباریین و قدمای شیعه نمی‌کند، و قبل از این بیان کردیم که اجماع منقول از ادلّه شرعیه نیست.

قال المصنّف: و أمّا ثانیاً أن که این احادیث همگی اخبار آحاد است و حجّیت خبر واحد مختلف فیه است؛ و اکثر فضلاهی متقدمین امامیه مثل سید مرتضی و ابن ادریس و غیرهما آن را نظیر قیاس فاسد الأساس می‌دانند؛ و دلایل مستدلین حجّیت آن، اگر چه خبر صحیح باشد، در نهایت ضعف است؛ و فقیر اخبار آحاد را حجّت نمی‌دانند، و استدلال بر آنها را باطل و از حلیه اعتبار عاطل می‌دانند؛ و توضیح در ذمه کتب ماست. انتهی کلامه.

اقول: پوشیده نماند که بیان کردیم که احادیثی که در باب جمعه وارد شده و طوایف اسلام در کتب خود ذکر کرده‌اند در وجوب نماز جمعه و مشروعتش، متواتر المعنی است. و بر تقدیر تسلیم که اخبار آحاد باشند خبر واحد حجّت است؛ چنان چه قبل از این بیان کردیم؛ و این که گفته که اکثر متقدمین خبر واحد را نظیر قیاس می‌دانند، خلاف واقع است. و سید مرتضی اگر چه خبر واحد را حجّت نمی‌داند و لیکن اعتقادش این است که اکثر احادیث شیعه که در کتب به صورت آحاد است، در واقع متواتر است و در مسائل تبانیات تصریح به این معنی نموده. «۱» و الله یهدی من یشاء الی صراط مستقیم.

قال المصنّف: و أمّا ثالثاً این که، سابقاً مذکور شده که ثبوتی ندارد که امر حقیقت در وجوب است بلکه حقّ آن است که از برای قدر مشترک است. و بر تقدیر تسلیم آن، مخصوص او امر قرآنی است و در او امر حدیثی ممنوع است؛ چرا که از بس که در احادیث، اوامر از برای استحباب وارد شده است گمان می‌شود که حقیقت عرفیه در آن بوده باشد، و حقایق عرفیه و مجازات شایعه موجب عدول

(۱) رسائل المرتضی، ج ۱، (جوابات المسائل التبانیات) صص ۵-۹۶

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۶۶

از حقایق لغویه می‌شود، كما بین فی موضعه. انتهی کلامه.

اقول: قبل از این بیان کردیم که امر از برای وجوب است؛ و بر تقدیر تسلیم که در لغت از برای قدر مشترک باشد، چنان چه مصنّف اختیار کرده، باز مدعا حاصل است؛ زیرا که تخویف و تهدیدی که در احادیث نظر به تارک جمعه واقع شده، قرینه است بر این که مراد از اوامر استحباب نیست. پس رسد که از برای وجوب باشد. و آن چه مصنّف گفته در بیان فرق میان اوامر قرآنی و حدیثی صورتی ندارد؛ زیرا که استعمال اوامر حدیثی در استحباب به حدی نرسیده که حقیقت در استحباب باشد. نهایتش این است که از مجازات شایعه باشد در استحباب، و مجازات شایعه موجب عدول از حقایق لغویه نیست؛ و بر تقدیر تسلیم، تهدیدات وارده در احادیث قرینه است بر این که مراد از اوامر وجوب است نه استحباب.

چنان که مذکور شد.

قال المصنّف: اگر کسی گوید که شما جمیع احادیث را اخبار آحاد ساختید و خبر واحد را از رتبه حجّت انداختید؛ پس چون استنباط مسائل شرعیه فرعیّه غیر متناهی می‌کنید و چگونه اجتهاد در آنها می‌نمایید؟ جواب آن است که آن می‌کنیم که اکابر متقدمین مجتهدین امامیه کرده‌اند؛ چرا که دلایل شرعیه منحصر در خبر آحاد نیست و نفی حجّیت یک دلیل، مستلزم نفی سایر دلایل نیست. انتهی کلامه.

اقول: بر مصنّف رساله لازم می‌آید که او را معرفتی در فروع نباشد، مگر بر سبیل ندرت؛ زیرا که احادیث کتب شیعه را از درجه

اعتبار ساقط می‌داند و اوامر قرآنی را که غالبش خطاب مشافهه است، مخصوص موجودین زمان خطاب می‌داند؛ و هرگاه که خبر واحد را حجت نداند، بر وی لازم می‌آید که به طریق اولی اجماع منقول به خبر واحد را حجت نداند؛ زیرا که علم به اجماع، نظری است و خبر حسی است و اجماع متواتر نمی‌تواند بود، بنابر انتفاء شرط تواتر که محسوس بودن مخبر عنه [است] دلایل شرعیه منحصر است در آن چه مذکور شد؛ و مصنف از همه آن محروم است. و الله یهدی من یشاء الی صراط مستقیم.

قال مصنف: و ایضا استدلال نموده‌اند که هیچ شبهه نیست که نماز جمعه واجب بوده و به حکم استصحاب وجوب آن مستمر است الی آخر الزمان. پس در این زمان نیز به طریق زمان حضور واجب بوده باشد.

الجواب آن که در حجیت استصحاب سخن بسیار است و بر تقدیر و تسلیم می‌گوییم که هر که معنی استصحاب را فهمیده است، می‌داند که آن در اینجا دلیل وجوب نمی‌شود؛ بلکه دلیل تحریم است؛ چرا که معنی استصحاب بقای ما کان است علی ما کان علیه. یعنی هر حکمی از احکام شریعت که مفروض و مقرر

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۶۷

شده باشد، به همان وجهی که مقرر شده است، مستمر و مؤید است. و سابقا دانسته شد که نماز جمعه واجب عینا بر جمعی مخصوص، به شروط مخصوصه که از آن جمله امامت حضرت امام علیه السلام یا نایب خاص اوست، مفروض شده و به حکم استصحاب این شریعت مستمر است که إن شاء الله تعالی وقتی که حضرت صاحب الامر علیه السلام ظهور فرمایند، در خدمت آن حضرت بر ما واجب عینی خواهد بود، نه این که با فقدان شرط در زمان غیبت واجب تخییری بوده باشد. فهو لنا لا علینا کما لا یخفی. انتهى کلامه.

اقول: بدان که استصحاب بر دو نوع است: یک نوع متنازع فیه است و تحقیق این است که حجت نیست، و مثالش این است که کسی که با تیمم داخل نماز شود و در این اثنا آب به هم رسد، پس بعضی که استصحاب را حجت دانسته‌اند، حکم کرده‌اند بر وجوب اتمام نماز و بعضی که حجت ندانسته‌اند اتمام نماز را به تیمم جایز ندانسته‌اند و تیمم را باطل دانسته‌اند.

و نوع دیگر در شریعت معتبر و ظاهر الثبوت است مثل این که هر چه را طاهر دانستیم حکم به طهارت آن می‌کنیم تا نجاست آن معلوم شود؛ و هر چه معلوم النجاسه است، حکم بر نجاست آن می‌کنیم تا زوال آن معلوم شود؛ و هر چه حلال دانستیم حکم بر حلیت آن می‌کنیم تا حرمت ظاهر شود؛ و هر چه را واجب دانستیم، حکم بر وجوب آن می‌کنیم تا نسخ آن ظاهر شود. پس استصحابی که مستدل بدان متمسک شده از قسم ثانی است؛ و این که گفته‌اند که نماز جمعه واجبا عینا بر جمعی مخصوص به شروط مخصوصه که از آن جمله امامت امام یا نایب خاص اوست، مفروض شده، خلاف واقع است، و از هیچ دلیل این اشتراط مستفاد نمی‌شود؛ و دعوی بعضی از فقها که وجوب عینی مشروط است به وجود امام یا نایب خاص، حجت شرعی نیست.

قال المصنف: و ایضا از بعضی منقول است که اصل در نماز جمعه جواز است؛ چرا که ما دلیلی بر تحریم آن نداریم؛ پس جایز بوده باشد. و جواز به معنی تساوی طرفین در عبادات معقول نیست؛ و همچنین کراهت به معنی مرجوحه. پس جواز به معنی اعم خواهد بود؛ و چون استحباب به معنی مشهور هم معنی ندارد، پس به معنی اکمل فردین واجب خواهد بود و هو المطلوب.

الجواب: بر هر که ادنی سواد و استعدادی داشته باشد، فساد و کساد این گفتگو اوضح از آن است که محتاج بیان و مستحق جواب باشد. اما چون غرض ما در این رساله افهام خاص و عام از علما و عوام است؛ می‌گوییم که اصل جواز در عبادات اصلا معنی ندارد؛ بلکه اصل تحریم آن است؛ و اگر آن معقول بودی همه کس به اصل جواز، وضع عبادات و شرایع می‌توانست کرد؛ بلکه دعوی نبوت هم

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۶۸

می‌توانست نمود؛ چرا که هیچ عبادتی اقوی از رسالت و ارشاد خلائق و تکمیل ناقصان نیست. نعوذ بالله من هذه الهفوات الهادمه

لأركان النبوت؛ و بنابراین است که اتفاق عقلا شده است که عبادات توقیفی است؛ یعنی می‌باید که شارع ما را بر آن واقف سازد، و موقوف تبلیغی از جناب او است و بدون آن بدعت و تشریح است و واضح و مشرع آن مصداق آیه کریمه وَ مَنْ لَمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ «۱» می‌شود؛ و اشنع و ابداع از این گفتگو آن است که این دانشمند به این هذیان اکتفا نکرده، به ترتیب آن مقدمات، اصل به وجوب رسانیده است و عبادتی چنین به این قسم گفتگوی واجب ساخته است؛ و هذا مما أضحك و أبكى، و ما بكائي إلا على الدين المبين و الشرع المستبين، صانه الله تعالى عن انتحال المبطلين و تحريف الغالين؛ فبالحرى أن يسمون الناس أولادهم في هذا الزمان الخوان ممت الدين كما وقع قبل هذا لبعض السالفين.

این است دلایل قایلین به استحباب جمعه در این زمان، و متخیلین وجوب عینی از متأخرین هم به اینها استدلال نموده؛ و الجواب الجواب مع ضم مخالفه إجماع الأصحاب. انتهى كلامه.

اقول: اگر کسی استدلال بر مشروعیت جمعه بر وجهی که مصنف ذکر نموده، کرده باشد، بی‌وجه و بی‌صورت است و بر وی اعتراضات وارد است.

[دلایل قول به تحریم نماز جمعه در عصر غیبت]

قال المصنف: المذهب الثاني من مذاهب الاصحاب هو التحريم و القائلون منهم بذلك شيخ الطائفة شيخ طوسی است، و سید مرتضی، و سلار بن عبد العزیز، و ابن ادریس، و ابو الصلاح حلبی - لمروى عنه - و علامه در تذکره و منتهی و شیخ شهید در ذکری و شیخ طبرسی و قاضی نور الله و شیخ زین الدین در بعضی مؤلفات و غیرهم مما يطول الكلام بذكرهم، و هو الأقوى في نظري لكثير من الدلائل.

الأول منها: ملخص بعضی سخنان است که در ضمن قدح به بعضی از ادله سابقه مذکور شد که عبادت توقیفی است، و می‌باید از شارع متلقى شود؛ یعنی از جناب شارع بر ما به دلایل شرعیه ثابت شود پ و چون دانسته‌ای که همگی دلایل مستدلین بر جواز آن در این زمان ضعیف و علیل است، پس عبادت

(۱) مائده، ۴۴

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۶۹

مزبوره در این زمان حرام بوده باشد. انتهى كلامه.

اقول: پوشیده نماند که نسبت تحریم به شیخ طوسی غلط و خلاف واقع است، و قبل از این بیان مذهب شیخ کردیم، و ذکر عبارات او نمودیم. و اما سید مرتضی، پس ذکر نمودیم که عبارتش صریح در تحریم نیست، و اما ابو الصلاح، اگر چه شهید به وی در بیان نسبت تحریم داده و لیکن در شرح ارشاد به وی نسبت استحباب داده «۱» و شیخ زین الدین رحمه الله گفته که هر دو نسبت غلط است، بلکه عبارت او صریح در وجوب عینی است «۲» و مخفی نماند که عبارتش اگر چه صریح در وجوب عینی نیست و لیکن ظاهر در وجوب عینی است؛ زیرا که عبارتش، چنان چه علامه در مختلف نقل نموده بر این وجه است لا ینعقد الجمعة إلا بإمام الملة أو منصوب من قبله أو بمن یتکامل له صفات الجماعة عند تعذر الأمرین؛ «۳» و بی‌شبهه این عبارت ظاهر در وجوب عینی است. و علامه رحمه الله در منتهی و تحریر نه تصریح به حرمت کرده و نه به جواز؛ و در مختلف موافقت با مشهور کرده است. و نسبت حرمت به شهید خلاف واقع است؛ زیرا که عبارتش در ذکری بر این وجه است: و أمّا مع غیبتة كهذا الزمان ففي انعقادها قولان، أصحابهما و به قال معظم الأصحاب الجواز؛ «۴» و در بیان گفته: و فی الغیبة أو العذر یسقط الوجوب لا الجواز. «۵»

و نسبت تحریم به شیخ زین الدین محض غلط است، بلکه او بی‌شبهه از قایلین به وجوب عینی است و اما شیخ طبرسی ظاهر عبارت

او در تفسیر [مجمع البیان]، عدم وجوب عینی است نه حرمت؛ زیرا که او در تفسیر خود گفته: لا- تجب إلیما عند حضور الشیطان العادل أو من نصبه السلطان للصلاة؛ «۶» و اما قاضی نور الله بر تقدیری که این غلط کرده باشد، «۷» از وی پر دور نیست؛ زیرا که غلطهای عظیم کرده که این در جنب آن نمی‌نماید. از آن جمله این که علاء الدوله سمنانی که از سنیان متعصب است، و در بعضی از تصنیفات خود ذکر کرده که پسر حسن عسکری که رافضیان را اعتقاد این است که بی‌اعتقاد به وجود او ایمان درست نیست، فوت شد، «۸» و این دروغ را سوای این ابله هیچ کس نگفته؛ و شیخ محی الدین

(۱) غایه المراد، ج ۱، ص ۱۶۴

(۲) روض الجنان، ج ۲، ص ۷۷۳

(۳) الکافی، ص ۱۵۱

(۴) الذکری، ج ۴، ص ۱۰۴-۱۰۵

(۵) البیان، ص ۱۸۸-۱۹۰

(۶) مجمع البیان، ج ۱۰، ص ۱۳

(۷) در بخش کتابشناسی رساله‌های نماز جمعه از رساله وی در حرمت اقامه نماز جمعه در عصر غیبت یاد کردیم.

(۸) العروة لاهل الخلو، (تصحیح نجیب مایل هروی) ص ۵۳۷

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۷۰

حنبلی مذهب در فتوحات دعوی ختم ولایت کرده، گفته که أنا ختم الولاية دون شك «۱» دعوی نموده که خاتم الانبیاء از مشکاة خاتم الاوصیاء اکتساب علم می‌کند و شک نیست که این دعوی محض کفر است؛ و قاضی نور الله این دو کس را با این حال در کتاب مجالس «۲» از اکابر اهل کشف شمرده و از جانب ایشان عذر گفته که در کشف ایشان غلطی واقع شده، و شناعت این قول بر خبیر بصیر پوشیده نیست.

پس از فقها کسی قایل به تحریم نیست سوای سلار و ابن ادریس؛ و آن چه مصنف در بیان تحریم گفته که دلایل جواز، ضعیف است، پس می‌باید که حرام باشد، باطل و خلاف حق است و دلایل جواز جمعه چنانچه مذکور ساختیم در غایت استحکام و متانت است و دلیل کم مسأله از مسائل فقه در ظهور، به دلایل جواز جمعه می‌رسد.

قال المصنف: الثانی آن است که شیخ طوسی بر تحریم به آن استدلال نموده است که شرط انعقاد نماز جمعه امام است یا هر که را به آن مأمور سازد؛ و این اجماع امت است؛ چرا که از زمان پیغمبر الی یومنا هذا هیچ کس به غیر از آن حضرت و خلفا و امرا و مأمورین از جانب ایشان نماز جمعه نگذارد. پس معلوم شد که اجماع جمیع مسلمانان است؛ و اگر این نماز بر غیبت منعقد می‌شد، ایشان هم آن را به طریق دیگر نمازها می‌گذارد. پس معلوم شد که اجماع جمیع مسلمانان است؛ و ابن ادریس گفته است که اقوی نزد من مذهب شیخ طوسی است، به سبب آن دلایلی که بر تحریم آن استدلال نموده است از اجماع اهل اعصار و امصار و نزد ما به اتفاق ما که خلافتی در میان ایشان نیست، شرط صحت جمعه، امام است یا نایی که برای آن تعیین نماید؛ و الیوم آن شرط منتفی است؛ و هرگاه شرط عبادت حاصل نباشد، حرام خواهد بود؛ و اگر مجتهد در زمان غیبت امامت تواند کرد، بر او واجب عینی خواهد بود و نماز ظهر صحیح نخواهد بود؛ و این خلاف اجماع است. انتهی کلامه.

اقول: پوشیده نماند که این دلیل که به شیخ طوسی نسبت داده نسبتش خلاف واقع است و عبارات شیخ را در این رساله ذکر نموده‌ایم که ظاهر آن وجوب عینی است و احتمال وجوب تخیری نیز ندارد؛ و این دلیل که به غلط به شیخ نسبت داده و در کتاب سرایر ابن ادریس اثری از این نیست و کتاب دیگر به ابن ادریس در فقه نسبت نداده‌اند، در غایت ضعف است؛ زیرا که مبنی بر

دعوی اجماعی است که قبل از این به تفصیل، بیان بی‌اصولی و

(۱) بنگرید: جامع الاسرار و منبع الانوار (سید حیدر آملی)، ص ۴۳۳

(۲) مجالس المؤمنین، ج ۲، ص ۱۳۴-۱۳۷ (درباره سمنانی) و صص ۶۱-۷۰ (درباره محیی الدین).

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۷۱

بی‌اعتباری آن نموده‌ایم.

قال المصنّف: الثالث استدلال علماء است در تذکره که اصل در وجوب نماز جمعه ظهر است، و بدلیت جمعه مر او را در زمان غیبت ثابت نیست، و احادیث که بر آن وارد شده تأویلات دارد، و شرط وجوب، امام اصل است یا نایب او اجماعاً. پس شرط جواز هم خواهد بود. و در منتهی المطلب فرموده است که حرام است که چرا شرط انعقاد آن امام اصل یا نایب اوست به اجماع علمای ما، و در زمان غیبت آن شرط مفقود است؛ پس جمعه حرام باشد، و ظهر متعین الوجود و هو المطلوب. هذا! ای عزیز به عین بصیرت در کلام این دانشمند نظر کن. چگونه ظهر را اصل در وجوب دانسته، و چون اصلاً آیه شریفه را دلیل وجوب ندانسته، و چون ادعای اجماع بر اشتراط امام اصل یا نایب خاص او کرده و مجتهد را نایب ندانسته، و اینها همه موافق آن است که سابقاً مذکور شد تا واضح باشد. انتهی کلامه.

اقول: مخفی نماند که این دلیلی که به علامه نسبت داده به غایت ضعیف است؛ اولاً این که گفته که اصل در وجوب نماز ظهر است غلط است؛ بلکه اصل در روز جمعه و وجوب نماز جمعه است. چنانچه در زمان پیغمبر صلی الله علیه و آله و ائمه علیهم السلام بوده؛ و بر تقدیر تسلیم که اصل در وجوب ظهر باشد، بدلیت جمعه به دلایل واضح معلوم شد، چنانچه قبل از این بیان آن نموده‌ایم و دعوی اجماعی که از منتهی نقل نموده بی‌اصل و بی‌اعتبار است، چنانچه قبل از این بیان کردیم.

قال المصنّف: الرابع ملخص استدلال شیخ شهید است، به همان نحو که از این ادریس گذشت که امام یا نایب امام شرط است، و در زمان غیبت، مجتهد را صلاحیت این امر نیست، و الا بر او واجب عینی خواهد بود؛ و این خلاف اجماع است، پس حرام خواهد بود. انتهی کلامه.

اقول: بطلان این دلیل نیز ظاهر است؛ زیرا که مبنی بر دعوی اجماع بی‌اعتبار است.

قال المصنّف: الخامس قول امام العلام زین العابدین و قبله الساجدین علیه الصلاة و السلام است فی زبور آل محمد و هو الصحیفه السجادیه که در دعای جمعه و عیدین فرموده: اللَّهُمَّ إِنَّ هَذَا الْمَقَامَ لَخَلْفَائِكَ وَأَصْفِيائِكَ وَمَوَاضِعُ أَمْنَائِكَ فِي الدَّرَجَةِ الرَّفِيعَةِ الَّتِي اخْتَصَصْتَهُمْ بِهَا، قَدْ ابْتَرَوْهَا، وَأَنْتَ الْمُقَدَّرُ لَذَلِكَ، لَا يَغَالِبُ أَمْرَكَ، وَلَا يَجَاوِزُ الْمُحْتَمُومَ مِنْ تَدْبِيرِكَ، كَيْفَ شِئْتَ وَ أَنْتَ شِئْتَ، وَ لَمَّا أَنْتَ أَعْلَمُ بِهِ غَيْرَ مَتَّهَمٍ عَلَى خَلْقِكَ وَ لَا لِإِرَادَتِكَ حَتَّى عَادَ

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۷۲

صفوتك و خلفائك مغلوبين مقهورين مبتزين، يرون حكمك مبدلاً، و كتابك منبذاً، و فرائضك محرفه عن جهات اشراعتك، و سنن نبئك متروكه، اللهم العن أعداءهم من الأولين و الآخرين، و من رضی بفعالهم و أشياهم و أتباعهم. (۱)

یعنی خداوند! این مقام که امامت نماز جمعه و عیدین است مخصوص خلیفه‌ها و برگزیدگان توست، و این مقام را که جای امینان توست در درجه بلندی که مخصوص ایشان ساخته، دیگران به خلاف حق غصب کردند تا آن که به سبب غصب این منصب جلیل القدر عظیم خطر، خلفاء تو مغلوب و مقهور شدند، و حق ایشان مغضوب شد، و بدین جهت احکام شریعت تبدیل یافت، و کتاب تو دور افتاد، و فرائض تو محرف شد، و سنت‌های پیغمبر تو متروک شد.

خداوند! لعنت کن دشمنان خلفای تو را که غصب حق ایشان کردند، از اولین که [افراد] سه‌گانه‌اند و اتباع ایشان از بنی امیه و بنی

العباس، و از آخرین که پیروی ایشان کرده‌اند؛ و همچنین لعنت کن بر کسانی که پیروی این غاصبان بکنند، و اقتدا به نماز ایشان بکنند، و همچنین لعنت کن بر کسانی که راضی به افعال این جماعت باشند، چه جای کسانی که ممد و معاون ایشان باشند. پس ای مؤمن طالب حق! تأمّل در کلام خجسته فرجام این امام معصوم بکن که چگونه اولاً حکم فرموده که امامت نماز جمعه و عیدین مخصوص خلیفه‌ی خدای تعالی است، و هر که سوای ایشان متصدی آن شود، غاصب منصوب ایشان است؛ و چون فرموده است که به سبب غضب این منصب جلیل القدر، احکام الهی تبدیل یافت و کتاب او دور افتاد و شریعت او محرف شد و چگونه لعنت کرده بر غاصبان منصب مزبور از اولین و آخرین، و بر آن جماعتی که بر ایشان اقتدا نمایند، و همچنین لعنت کرده بر جماعتی که راضی به افعال این غاصبان بوده باشند، چه جای آن که به ایشان اقتدا کنند و اعانت ایشان نمایند.

پس ای مؤمن طالب حق! بر خود رحم کن و خود را مستحقّ لعن خدا و رسول و ائمه معصومین نساز، و فریضه ظهر بی‌دغدغه مجزی را به فعل آر. من آن چه شرط بلاغ است با تو می‌گویم «و من انذر فقد اعذر» هذا. انتهی کلامه.

اقول: بدان که مصنف رساله بر غفلتی که از هوای نفس ناشی شده، گفتگوهای ناخوش کرده و صلحا و اتقیا و فقهای شیعه را که از جمله ایشان والد او است، سبّ و لعن کرده؛ زیرا که

(۱) مصباح المتهدج، ص ۳۷۱

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۷۳

کم کسی از فقها و مجتهدین شیعه که به صفت تقوی و صلاح آراسته بودند، در عصر ما و قبل از عصر ما ترک نماز جمعه کرده‌اند. و عبارت دعا را غلط تفسیر نموده که شاید بعضی از جاهلان بی‌رفیق را اغوا تواند نمود، و ایشان را به شک تواند انداخت. بلکه هذا المقام اشاره است به مقامی که بنی امیه و بنی العباس غاصب آن بودند که آن خلافت و امامت عالمیان است، نه به امامت جمعه و عیدین؛ و قرینه بر آن چه گفتیم این عبارت است که فرموده: حتی عاد صفوتک و خلفاؤک مغلوبین مقهورین مبتزین، یرون حکمک مبدلاً، و کتابک منبؤذا، و فرائضک محرّفه عن جهات أشرعک، و سنن نبیک متروکه؛ چرا که آنچه سبب این شد که ائمه اهل البیت مقهور باشند و ببینند حکم الله را مبدل و فرائض الله را محرف و سنت‌های حضرت نبی الله را متروک، غضب خلافت است نه منصب امامت جمعه و عیدین.

و بر تقدیری که هذا المقام اشاره باشد به امامت جمعه و عیدین، مراد از آن امامت بر سبیل استقلال خواهد بود؛ زیرا که معلوم است که نایبان حضرت رسالت پناه صلی الله علیه و آله و حضرت مرتضی علی علیه السلام در بلاد مسلمین، امامت نماز جمعه و عیدین می‌کرده‌اند. پس شیعیان در زمان غیبت امامت جمعه و عیدین را بر سبیل استقلال نمی‌کنند؛ بلکه خود را مطیع و منقاد اهل البیت می‌دانند و به اذن ایشان این نماز را می‌کنند. پس مستحق لعن و سب نباشند، بلکه مستحق لعن و سب، بنی امیه و بنی العباس و تابعان ایشان باشند؛ و بر تقدیری که ظاهر این دعا آنچنان باشد که مصنف رساله فهمیده، کجا معارضه با قرآن و احادیث متواتره می‌کند؟

و الله یهدی من یشاء مع صراط مستقیم.

قال المصنف: و بدان که علمای امامیه، قاطبه از قایلین به تحریم و جواز، همگی ادعای اجماع اهل اعصار و امصار بر اشتراط امام اصل و نایب خاص او کرده‌اند. از آن جمله شیخ طوسی و ابن ادریس و محقق و علامه و [فرزندش] شیخ فخر الدین و شیخ شهید و شیخ علی [کرکی] و شیخ زین الدین [شهید ثانی] و قاضی نور الله [شوشتری] و شیخ حسین و غیرهم، ممّا یطول الکلام بذکرهم؛ و اجماع مزبور به نقل و شهادت این علمای عظیم الشأن متواتر و قطعی شده است؛ و نیابت مجتهد، چنان که سابقاً دانسته شد، ثابت نیست خصوصاً در امامت نماز مزبور. پس البته به سبب انتفای شرط، مشروط حرام خواهد بود.

اقول: قبل از این ذکر کردیم عبارت شیخ طوسی را و بیان نمودیم که ظاهر عبارت او وجوب عینی است؛ و جماعتی دیگر از قایلین به جواز مثل محقق و علامه و غیرهم دعوی اجماع کرده‌اند بر این که وجود امام و نایب خاص، شرط وجوب عینی است. پس بر تقدیر صحت دعوی ایشان به انتفای شرط، حرمت لازم نیاید؛ بلکه لازم عدم عینیت است. و این که گفته دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۷۴

که اجماع به نقل و شهادت این علمای عظیم الشأن متواتر و قطعی شده، کلامی است واهی و بی صورت؛ زیرا که بیان کردیم که در تواتر شرط است که مخبر عنه محسوس باشد و اجماع [امری] نظری و غیر محسوس است، پس متواتر نتواند شد. و ایضا بعضی استدلال بر تحریم به استصحاب نموده‌اند که در تذکر کلام سابق ما وجه استدلال ظاهر می شود. اقول: اثبات حرمت از طریق استصحاب بر تقدیری که استصحاب حجت شرعی باشد، بی صورت و بی معنی است؛ چرا که نماز جمعه قبل از این حرام نبوده تا حکم توانیم کرد بر بقای او بر ما کان علیه. بلکه استصحاب مقتضی وجوب عینی است؛ زیرا که در زمان حضرت رسالت پناه صلی الله علیه و آله و ائمه علیهم السلام واجب عینی بوده و اصل بقای وجوب است علی ما کان.

قال المصنف: و ایضا استدلال نموده‌اند به همان دلیل عقلی که حکما و متکلمین بر وجوب نصب امام اقامت نموده‌اند، و ملخص آن این است که اجماع بنی نوع انسان در یک مکان که همگی مختلف الآراء و الدواعی اند و طبایع بشری انسان مقتضی انواع شرور و آفات است و مؤدی به تغلب متغلبان و تسلط ظالمان و ظلم بر ضعیفان می شود، و گاه مؤدی به خروج خوارج و سلطنت اشرار بشود، و اینها مستلزم ریختن خون‌ها و فساد عرض‌ها و تلف مال‌ها است، بلکه گاه که باشد که موجب تبدیل ملل و ادیان حقه به مذاهب فاسده می شود، همچنان که بر عارفین به تواریخ ازمنه ماضیه، مخفی نیست؛ بنابراین حکمت کامله شامله الهیه، اقتضای نصب امام عالم عادل و پادشاه قادر قاهری نمود که در میان ایشان به قانون عدالت شرعا عمل نماید، و دفع شر اشرار و دفع این مفسد بی شمار بکند، و امور دنیوی و اخروی عالمیان را به قانون عقل قویم و شریعت مستقیم نظام بخشد، و فرقه ناجیه امامیه، به همین مقدمه اثبات وجود عصمت امام مزبور نموده‌اند که این پادشاه والجاه، می باید که معصوم از فسق و فجور و مبرا از سهو و نسیان بوده باشد، و الا ظلم و خطا بر او هم به طریق دیگران جایز خواهد بود، و تسلسل لازم خواهد آمد و این محال است.

بنابراین، واجب شد که آن امام معصوم باشد؛ و چون عصمت امری است خفی و به غیر از خدای تعالی کسی آن را نمی تواند دانست، واجب است که امام من عند الله منصوب باشد تا دانسته شود که او معصوم است؛ پس اختیار خلق را چنان که علمای عامه به آن قایل شده‌اند، در نصب امام مدخل نباشد؛ و نصب این پادشاه دین پناه معصوم، قرینه ارسال رسل و انزال کتب است؛ بلکه در اخبار و آثار وارد شده است؛ و علما نیز بدان قایل شده‌اند که منکر امامت ابرار، منکر

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۷۵

نبوت است؛ چرا که نبوت ریاست دین است و امامت ریاست دین و دنیا است؛ و آن لطف خاص است و این لطف عام؛ و منکر لطف عام منکر لطف خاص است «۱» و چون ثابت شد که اجتماعات موجب نصب امام معصوم است که در میان ایشان باشد و اجتماعات جمعاعات و اعیاد از اکبر اجتماعات است، چرا که هرگاه از سر دو فرسخ مما دون، جمیع مکلفین را الا ما استثنی در یک مکان جمع باید شد، بنابراین دایره رسم می شود که قطر آن چهار فرسخ و محیط آن دوازده فرسخ و کسری باشد که هر که داخل این دایره است از دو فرسخ که نصف قطر است به مرکز آن که مکان امامت است [است] واجب الحضور باشد؛ و این اجتماع نه در رنگ دیگر اجتماعات است که هر کسی به حال خود باشد؛ بلکه در این اجتماع لازم است که بر یک کس بوده باشد که همگی آن خلق، او را پیشوا و مقتدای خود دانند.

پس هرگاه طبایع بشری همگی مقتضی انواع فساد بوده باشد و این امام مقتدای ایشان هم در رنگ ایشان جایز الظلم و الخطا بوده باشد، و امام معصوم ظاهر نبوده باشد، ظاهر است که از این قسم اجتماعی که چندین هزار هزار کس جمع شوند و یک کس را

معتقد بوده باشند. و مقتدای خود دانند، فتنه‌ها روی نماید «۲» که پادشاهان عظیم الشان به آب شمشیر خون آشام اطفای نایره ایشان نتوانستند نمود و مدت‌های مدید سلطنت در سلسله آن متغلیان ماند و خرابی‌ها از ایشان به دین مبین و دنیای عالمیان رسید. بنابراین است که انعقاد این قسم اجتماعات بدون ظهور امام معصوم جایز نیست؛ و ملخص آن چه مذکور شد شیخ رئیس حکمای اسلام ابو علی الحسین ابن عبد الله سینا البخاری در مبحث

(۱) پوشیده نماند که این فرقی که مصنف در میان نبی و امام کرده، در این که نبوت ریاست دین و امامت ریاست دین و دنیا است، بی‌وجه و بی‌صورت است؛ بلکه در ریاست، هر دو یک مرتبه دارند، و این که نبوت را لطف خاص و امامت را لطف عام دانسته‌اند، معنی‌اش این است که نبوت لطف است در محرمات و واجبات عقلیه و نه در واجبات شرعیه، بلکه نبوت در واجبات شرعیه تمکین است و امامت لطف است در واجبات عقلیه و شرعیه؛ زیرا که لطف به اصطلاح متکلمین: هو ما یقرب الی الطاعة و یبعد عن المعصیه و لا- یکون له نصیب من التمکین، این است حاصل گفتگوی متکلمین. و تحقیق نزد ما این است که امامت لطف در واجبات عقلیه و بعضی از واجبات شرعیه و تمکین است در بسیاری از واجبات شرعیه که دلایل علمیه بر آن قائم نباشد، و در کتاب اربعین بیان این معنی نموده‌ایم. منه (ملا محمد طاهر).

(۲) مخفی نماند که اهل تواریخ و سیر، فتنه نقل نکرده‌اند که از جمعیت مردمان از برای نماز جمعه و عید ناشی شده باشد؛ بلکه اجتماع مردمان از برای این نوع عبادات سبب رقت قلوب و وسیله قرب به حضرت باری تعالی است، خصوصاً به مذهب شیعه که عدالت و صلاح را در امام جماعت شرط می‌دانند. منه (ملا محمد طاهر قمی).

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۷۶

امامت از کتاب شفا به عبارتی شافی وافی مختصر ادا نموده است که ترجمه آن این است که بر پیغمبر واجب است که عبادتی چند قرار دهد و مفروض سازد که آن عبادت بدون خلیفه او منعقد نشود، و آن امور جامعه است؛ مثل صلوات اعیاد که جمعه از آن جمله است؛ و این اجتماع که بر سر آن خلیفه می‌شود، موجب اعتبار و اقتدار و ارتفاع شأن او می‌شود؛ و مستلزم اتباع و انقیاد خلق مر او را می‌شود. «۱»

در کلام این حکیم عظیم الشان تأمل نمایید که چون نماز جمعه و عیدین را به دلیل عقلی به واسطه اعتبار خلیفه واجب ساخته است و چگونه اثبات نموده که این اجتماع بر سر امام که خلیفه پیغمبر است، می‌باید بشود و بدون حضور آن حضرت جایز نیست؛ و چون حکم کرده است که این قسم اجتماعی بر سر آن امام موجب ارتفاع شأن و اعتبار و اقتدار او می‌شود، و مستلزم اتباع خلق و انقیاد ایشان مر او را می‌شود؛ و نعم ما قیل: کلام الحکماء ملفوظ مرموز.

اگر کسی گوید: بنابراین چه می‌گویید در این همه اجتماعات که در اطراف عالم از اصناف بنی آدم به هم می‌رسد، خصوصاً هر ساله در مکه معظمه و مدینه مقدسه که از اطراف عالم یک سال راه و بیشتر و کمتر چندین هزار کس از اصناف امم مختلفه، در یک وقت و یک مکان مثل عرفه و مشعر و منی جمع می‌شوند و مدتی با هم می‌باشند، و اصلاً فساد و شورش و خروج و عروجی به هم نمی‌رسد، و احوال ایشان به خیر و خوبی می‌گذرد، پس دلیل شما بر وجوب نصب امام معصوم ناتمام باشد.

جواب آن است که دفع بعضی مفاسد در بعضی احوال از سلاطین جور و حکام عرف اگر چه کافر بوده باشند، هم می‌شود. اگر گویند بنابراین سلطان جائز بلکه کافر هم کافی باشد و هیچ احتیاج به امام معصوم نباشد، جواب آن است که این سخن خلاف اجماع فرقه ناجیه امامیه است و مخالف اصول ایشان است؛ و هر که متدین به دین اثنا عشری بوده باشد این سخن را نمی‌تواند گفت؛ و اگر سنی یا کافری آن را بگوید، در جواب می‌گوییم که ما آن چه وجوب آن را عقلاً و شرعاً اثبات نمودیم، تحصیل آن نظامی است که عقل متبیین و شرع مبین اقتضای آن نماید که احوال و امور دنیوی و اخروی عالمیان به آن منتظم شود؛ و ظاهر است

که این قسم نظامی از سلاطین جور و کفر ممکن الحصول نیست؛ و

(۱) الهیات من کتاب الشفاء (تصحیح حسن حسن‌زاده آملی، قم، ۱۳۷۶ ش)، ص ۵۰۴

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۷۷

آن نظامی را که توهم حصول آن به آن سلاطین کرده‌اند نه آن نظامی است که ما وجوب حصول آن را اثبات نمودیم. بلکه این نظام که بر قانون عقل و شرع است، عین مفسده است، و حق سبحانه و تعالی حصول آن را حرام ساخته است؛ و اگر نه ظاهر است که از سیاست‌های بسیار و حریم‌های بی‌شمار که همگی مخالف شرع و عقل است و عین مفسده است، بسیاری از مفاصد دفع می‌شود؛ و امّا از مقوله دفع الفاسد بالأفسد است و «المستفید من الرضاء بالنار» است، و آن هم که توهم حصول آن کرده‌اند در امور دنیوی است و ما وجوب نصب امام را به واسطه نظام و انتظام احوال دنیوی و اخروی عالمیان به قانون عقل قویم و شرع مستقیم اثبات نموده‌ایم؛ و اظهر من الشمس است که این قسم نظامی از غیر امام معصوم ممکن الحصول نیست.

هذا! بدان که از آن چه بیان نمودیم فساد کلام منسوب به بعضی علمای ما ظاهر می‌شود که به مقتضای حَبْكَ الشیء یعمی و یصم، حَبّ جاه و ریاست و پیشوایی و امامت که موجب حصول زخارف کاسده فاسده دنیوی است دیده بصیرت ایشان را پوشیده، مصداق ختم الله علی قلوبهم و علی سمعهم و علی أبصارهم غشاوه شده. گفته‌اند که ما اجتماعات عظیمه را می‌بینیم بدون امام معصوم در مواقف عظیمه، مثل عرفه و مشعر و منی و مانند این‌ها و هیچ مفسده و فتنه و آشوب به هم نمی‌رسد، بلکه مظنه فتنه بر تقدیر حضور امام معصوم اظهر است، چنان که مخفی نیست بر کسی که واقف بر سیرت حضرت امیر المؤمنین است که در زمان خلافتش چها شد از ریختن خون‌های مسلمانان و فتنه‌های بی‌پایان و خروج خارجیان و اختلاف مردمان در ادیان؛ و آنچه به خلافت این‌ها در زمان اول و ثانی به هم رسید از اتفاق مسلمانان و نظام انتظام احوال ایشان و فتح بلاد [بی] پایان به شمشیر ایشان و اسلام و نصرت اسلام و مسلمانان و انتشار کلمه اسلام در میانه عالمیان. انتهى.

بدان که بر کسی که ادنی شعوری داشته باشد، ظاهر است که سخن اول را چنان که بیان شد کسی که شیعه اثنی عشری باشد نمی‌تواند [بگوید] که مخالف اصول امامیه است، و سخن آخر را کسی که متدین به دین مبین اسلام باشد هم نمی‌گوید؛ چرا که اجماع جمیع مسلمانان منعقد شده است که نصّ به خلافت به نصّ منعقد می‌شود و اثنا عشریه و اسماعیلیه آن را متعین می‌دانند، و غیر معصوم را جایز الامامه نمی‌دانند؛ و بقیه فرق اسلامیه آن را بهتر از خلافت به اتفاق مسلمانان می‌دانند؛ چنان که شیخ [ابو] علی در مبحث امامت شفا گفته که

جعفریان، رسول، دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، در یک جلد، قم - ایران، اول، ه ق دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه؛ ص: ۶۷۸

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۷۸

خلافت به هر دو روش منعقد می‌شود: اما خلافت به نصّ، اقوی و صواب تر است؛ «۱» و هیچ کس از مسلمانان قایل نشده است که خلافت امام معصوم قبیح است و مستلزم خراب عالم و هلاک بنی آدم و ضعف اسلام است، و خلافت غیر معصوم که به بیعت دو سه کس بوده باشد یا به وصیت یک کس مثل ابو بکر و عمر بهتر است و موجب انتشار صیت اسلام و قوت او و فتح بلاد و اتفاق مسلمانان است. نعوذ بالله من هذه الهفوات الهادمه لأركان النبوات و الإمامه. بین که حَبّ جاه و اعتبار کار، بنی آدم را به کجا می‌رساند که از علمای عظیم الشأن این قسم سخنان سر می‌زند. خدای تعالی جمیع بندگانش را از شرّ شیطان و نفس اماره حفظ کند. إنّه علی ما یشاء قدیر؛ و السلام علی التبع الهدی و خشی عواقب الرّدی. انتهى کلامه و تمّت رسالته.

اقول: ای عزیز من! بدان که مصنف رساله دعوی عظیمی کرده، و از بی‌دلیلی زحمت بسیاری کشیده، و گفتگوهای بسیار که هیچ نوع دلالت بر مدّعی وی ندارد کرده است، در واقع چه منافات است میان این که وجود امام معصوم و نایب خاص او در انعقاد جمعه دخلی نداشته باشد؟ چه مانع است از این که امام معصوم مرخص و مأذون سازد شیعه خود را در نماز جمعه در حالتی که خوفی نباشد؟ در واقع چه مفسده بر جمعیت مترتب خواهد شد؟ بلکه تحقیق این است که این نوع جمعیت‌ها وسیله آگاهی غافلان و ازدیاد آگاهی آگاهان است. در واقع این استحسانات عقلیه که مصنف ذکر نموده و از بو علی نقل کرده، چون تواند بود که دلیل حکم شرعی شود با آن که خود پیش از این ذکر نموده که احکام الله توقیفی است. یعنی موقوف بر حکم شارع؛ پس هر که بی نص شارع حکمی کند مصداق این آیه خواهد بود وَ مَنْ لَمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ.

بدان که در این مقام، گفتگوهای بسیار می‌توان کرد و لیکن اختصار نمودیم تا موجب ملال خاطرها نشود.

و قد فرغ من تسویدها مصنف الرساله و مؤلفها و هو محمد طاهر بن محمد حسین الشیرازی ثم النجفی ثم القمی فی رابع عشر من شهر ذی الحجه الحرام من شهر سنه ست و ثمانین بعد الالف [۱۰۸۶] علی يد الضعیف النحیف المرجو بلطفه العمیم عبد العظیم بن العاشور التبریزی، عفی الله.

(۱) و الاستخلاف بالنص اصوب؛ فانّ ذلك لا یؤدی الی التّشعب و التّشاغب و الاختلاف؛ الهیات شفاء، ص ۴۵۱

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۷۹

۱۲- رساله نماز جمعه آقا جمال الدین بن آقا حسین خوانساری

[مقدمه]

شرح حال آقا جمال خوانساری

آقا جمال از چهره‌های برگزیده علمی اصفهان و جزو چند چهره ممتاز علمی-فقهی دهه دوم قرن دوازدهم هجری است. شاید بزرگی شخصیت علمی وی در این نقل نمایان باشد که پس از درگذشت علامه مجلسی در روز دوشنبه ۲۷ رمضان سال ۱۱۱۰ آقا جمال خوانساری در مسجد جامع اصفهان بر پیکر مطهر علامه مجلسی نماز گزارد در حالی که علامه مجلسی همان روز به هنگام طلوع فجر در گذشته بود. «۱» طبعا، فرصتی که در اختیار آقا جمال قرار گرفته است، حکایت از موقعیت علمی وی در این زمان دارد.

قدیمی‌ترین شرح حال وی در جامع الرواه اردبیلی (م ۱۱۰۱) آمده که ضمن آن از وی با عنوان «جلیل القدر، عظیم المنزل» یاد شده و از آثار او مانند شرح [و ترجمه] مفتاح الفلاح، حاشیه بر شرح مختصر الاصول و تعلیقاتی بر من لا یحضره الفقیه، شرح لمعه، شرایع، شفاء و اشارات یاد کرده است. «۲» شیخ حر هم او را با القاب «عالم فاضل حکیم محقق مدقق معاصر» یاد کرده است. «۳» افندی هم برخی از تألیفات او را یاد کرده که از آن جمله رساله نماز جمعه است که وی آن را مبسوط دانسته است. «۴» در میان مؤلفات وی حاشیه شرح لمعه، یکی از مشهورترین حواشی این کتاب درسی است که همواره مورد استفاده علما و فقها بوده است. همچنین شرح فارسی وی بر کتاب غرر و درر آمدی که آن را به دستور شاه سلطان حسین

(۱) دو گفتار، ص ۶۱ شگفت آن که تولد علامه مجلسی هم در ۲۷ رمضان سال ۱۰۳۷ ق بوده است.

(۲) جامع الرواه، ج ۱، ص ۱۶۴

(۳) امل الامل، ج ۲، ص ۵۷

(۴) ریاض العلماء، ج ۱، ص ۱۱۴. در واقع شرح حال اصلی که افندی برای آقا جمال نوشته، در بخش مفقود ریاض است و آنچه در اینجا آمده، بعینه همان است که در تعلیقه وی بر امل الامل (ص ۱۱۲) نوشته بوده است.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۸۰

نوشته، اثری پراچ است که در شش مجلد توسط مرحوم میر جلال الدین محدث ارموی به چاپ رسیده است. اصولاً بخشی از کارهای آقا جمال ترجمه متون عربی به فارسی است که روشی مطلوب و پسندیده در این دوره بوده است. شانزده رساله آقا جمال در مباحث مختلف فقهی و کلامی و حدیثی به کوشش دوست دانشمند علی اکبر زمانی نژاد به مناسبت کنگره بزرگداشت آقا حسین و آقا جمال خوانساری به چاپ رسیده است.

درباره برخی از جزئیات زندگی وی، به ویژه ارتباطش با دستگاه حکومتی صفوی، اطلاعات پراکنده اما با ارزشی را در کتاب وقایع السنین و الاعوام می‌توان یافت. حضور آقا جمال خوانساری در جریان بر تخت نشستن شاه سلطان حسین صفوی (ص ۵۵۰)، شرکت وی در مشاوره با شاه برای انتخاب شیخ الاسلام وقت اصفهان در سال ۱۱۱۵ که منجر به انتخاب میر محمد صالح خاتون‌آبادی شد (ص ۵۵۴-۵۵۵)، همراهی آقا جمال و میر محمد باقر خاتون‌آبادی با شاه سلطان حسین در سفر به مشهد مقدس در سال ۱۱۱۹ (ص ۵۵۶) اعطای خلعت به وی و میر محمد باقر و میر محمد صالح در ربیع الثانی سال ۱۱۲۰ (۵۵۸) و خبر درگذشت آقا جمال در ذیل رخدادهای سال ۱۱۲۲ از آن جمله است.

گفتنی است که وقتی مدرسه سلطانی یا چهار باغ اصفهان در سال ۱۱۲۲ افتتاح شد و میر محمد باقر خاتون‌آبادی به عنوان مدرس آن و نخستین ملامباشی تعیین شد، وی از باب احترام به آقا جمال از ایشان خواهش کرد تا درس را آغاز کند که او هم آغاز کرد و خاتون‌آبادی آن را ادامه داد. مؤلف کتاب وقایع السنین همچنین از نقش میر محمد باقر و آقا جمال در تأیید و ترجیح تاریخ ۱۳ رجب برای تولد امام علی (ع) بر هفتم شعبان و شرکت آنان در جشن شاهانه شب ۱۳ رجب همان سال سخن گفته است. «۱» آقا جمال شاگردان فراوانی داشته و برای برخی از آنان اجازه روایتی صادر کرده است.

شماری از این افراد عبارتند از: میر محمد حسین خاتون‌آبادی، آخوند ملا رفیع‌ای گیلانی، کمال الدین محمد فسوی فارسی، میر محمد ابراهیم قزوینی، و میر صدر الدین قمی. «۲» گفته شده است که وی مردی شوخ طبع نیز بوده و درست یا نادرست از زبان وی طنزهایی در ادبیات عامیانه ایران پس از عصر صفوی رواج یافته است.

آقا جمال بر اساس تحقیق علامه معظم حضرت آقای سید محمد علی روضاتی- زید عزه العالی- در اوائل ماه مبارک رمضان سال ۱۱۲۲ ق در اصفهان درگذشت، «۳» و در تکیه‌ای

(۱) وقایع السنین و الاعوام، ص ۵۵۹-۵۶۲

(۲) بنگرید: دو گفتار، صص ۴۷-۴۹

(۳) دو گفتار، ص ۶۳

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۸۱

که برای پدرش ساخته شده و به نام تکیه خوانساری‌ها شهرت داشته و دارد، دفن شد. در باره تاریخ فوت وی که همان سال ۱۱۲۲ است، یک شش‌بیتی نیز سروده شده است که هر مصرع آن سال مزبور را نشان می‌دهد. «۱»

گذشت که شانزده رساله کلامی و فقهی و تفسیری آقا جمال، ضمن منشورات کنگره بزرگداشت آقا حسین خوانساری، به کوشش دوست ارجمند و دانشمند ما آقای علی اکبر زمانی نژاد منتشر شده است. یکی از این رسائل، رساله نماز جمعه این فقیه عصر اخیر صفوی است که فراتر از یک رساله و در حد یک کتاب جامع بوده و آقا جمال نهایت تلاش خود را برای تألیف آن به صورت یک تک نگاری فقهی ارزشمند بکار گرفته است. این رساله همانند برخی دیگر از آثار وی به نام شاه سلطان حسین صفوی نگاشته شده که با این عالم و دیگر عالمان این دوره ارتباطی وثیق و نزدیک داشت. طبعاً از آنجا که بحث نماز جمعه به نوعی به مسائل حکومتی نیز مربوط می‌شد، ذهن خود شاه نیز با آن درگیر بوده است. آقا جمال می‌نویسد: «در این وقت که خاطر ملکوت ناظر، تعلق تمام به تحقیق مسأله نماز جمعه در زمان غیبت که از مهمات مسائل شرعی و معظمت مطالب فقهیه است، گرفته» وی بر آن شده است تا به تألیف این اثر همت گمارد.

نظر وی درباره نماز جمعه، درست همان دیدگاه محقق کرکی، یعنی اعتقاد به وجوب تخییری آن هم با اذن فقیه جامع الشرائط است که وی آن را نظر غالب فقهای شیعه از قدیم و جدید می‌داند. وی در تقسیم اقوال، تنها از دو قول یعنی وجوب تخییری و حرمت یاد کرده و وجوب عینی را «قول ثالثی» می‌داند که «بعضی از متأخرین» آن را «احداث» کرده‌اند.

مقصود وی کسی جز شهید ثانی نیست که همراه «جمعی از اولاد و تلامذه» خود این رأی را مطرح کرده و حتی پیش از آن خودش هم در آثارش مانند شرح ارشاد، شرح الفیه و شرح لمعه بر عقیده علمای سلف بوده است. بدین ترتیب وی تصریح می‌کند که «غرض از وضع این رساله، نفی این قول محدث و بیان مخالفت آن است با اجماع امامیه با ذکر بعضی از مؤیدات و متبہات».

همان گونه که گذشت این رساله توسط دانشمند محترم جناب آقای علی اکبر زمانی نژاد تصحیح شده است. دقت ایشان در این کار و آماده بودن آن سبب شد تا بنا را بر استفاده از

(۱) دانشمندان خوانسار، ص ۲۱۱-۲۱۲ (از انتشارات کنگره آقا حسین خوانساری، قم، ۱۳۷۸) در همانجا منابع و مطالب درباره شرح حال آقا جمال درج شده است.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۸۲

همان متن تصحیح شده بگذاریم، ایشان هم از سر لطف و مهربانی، عین متن مصحح خود را در اختیار ما قرار دادند تا در این مجموعه به چاپ برسد. طبعاً لازم است تا از همراهی و همدلی ایشان که ناشی از صفای باطن و انگیزه علم دوستی ایشان است، سپاسگزاری کنم که من لم یشکر المخلوق لم یشکر الخالق. والسلام.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۸۳

<بسم الله الرحمن الرحيم و به ثقتي و عليه اعتمادی >

[مقدمه]

حمد بی حد و ثنای بی عد و واجب الوجودی را سزد که معرفت ذات فایض الأنوارش بر همه واجبات مقدم است، و ادای فرایض شکر نعمت بی شمارش از همه مهمات اهم، یگانه‌ای که از رهگذر تردد آراء و اختلاف مذاهب گرد شبهه بر دامن وحدت ذات بی مثالش ننشیند، و به نگهبانی محافظتش جبل متین یک‌اندیشی موحدان از کشاکش منازعه جدل کیشان سر مویی گسستن نپذیرد، دانایی که به انوار مصابیح دلایل ساطعه گم گشتگان وادی جهالت و گمراهی را به سر منزل معرفت و آگاهی دلالت فرمود، و به صیقل‌گری براهین قاطعه آینه قلوب ارباب دانش را از زنگ شبهات پرداخته، پذیرای صور حقایق نمود.

تعالی ذاته عن أن تحيط الألسن بإحصاء حمده و ثنائه، و تصل أیدی المحامد إلی ذیل ما یجب من حقّ أیادیه و نعمائه. و صلوات فراوان و تسلیمات بی پایان نثار مرقد مطهر و مشهد معطر رسول واجب التعظیمی است که خطبه نبوتش قبل از تسویه صفوف کاینات به اقتضای مشیت سرمدی نگاشته خامه انشای ایزدی گردیده، و ندای رسالتش پیش از ورود مدینه وجود به گوش مستمعان عوالم غیب و شهود رسیده، آتش غضب ربّانی به آبروی زلال شفاعتش خاموش، بهشت رضای سبحانی با پیروی لوازم اطاعتش هم آغوش، شافعی که به میانجی شفاعتش در بازار قیامت جنس سیئات با متاع حسنات هم بهاست، و نقد طاعت بی سکه ولایت اهل بیت اطهارش در شهرستان قبول ناروا، خصوصاً مقتدایی که ردای طهارتش بافته کارخانه ارادت صانع ازلی است، و سجاده امامتش گسترده دست عنایت عادل لم یزلی، أعنی خطیب منبر سلونی، وارث مرتبه هارونی، امام المتقین و امیر المؤمنین أسد الله الغالب علی بن ابی طالب علیه و علی اولاده صلوات المصلین ما دامت الفرائض موجبه للأجر و الثواب، و المحارم مؤذیه إلی الخزی و العقاب.

أمّا بعد: چون همواره به معاضدت تأییدات ربّانی، و معاونت توفیقات سبحانی، همگی همت والا- و تمامی خاطر معلای سلطان سلاطین زمان، و خاقان خواقین دوران، شهریار دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۸۴

عادل کامل باذل دریا دل، جامع هدایات ازلی، حاوی سعادات لم یزلی، باسط بساط عدل و احسان، ممهّد مهاده برّ و امتنان، دمن پیرای گلشن احمدی، رونق افزای معموره شریعت محمدی صلی الله علیه و آله مؤسس اساس شرع انور، مروج مذهب حق ائمه اثنا عشر، محرک سلسله فضل و کمال، مؤکد ارکان دانش و افضال، قدرشناسی که رشته تربیتش اوراق نسخه دانش دانشوران جهان شیرازه کرده، و همای سعادت فزای رعایتش سایه بلند پایه شفقت بر سر همه هنروان زمان گسترده، با وجود نوربخشی خاک قدم همایونش چشم روشنی از توتیا داشتن عین بی بصری است، و با وصف فیض رسانی باران مرحمتش تخم امید در مزرع اندیشه نگاشتن محض بی حاصل و بی ثمری، در محفل دیده که خاک نعل سمند فرخنده اش بالانشین است، توتیا اگر در صف نعال نشیند زهی شرف، و در مجلسی که حرف از تأثیر ضمیر خورشید نظیرش رود، کیمیا اگر از رشک خود را در بوته گداز بیند حقش بر طرف، زیننده لباس دارایی، طرازنده افسر فرمان روایی، فصّ خاتم عدالت و جهان بانی، گوهر تاج جلال و کشورستانی، روشنی بخش شمع سلطنت و اقبال، چراغ افروز انجمن عظمت و اجلال، السلطان بن السلطان بن السلطان، و الخاقان بن الخاقان بن الخاقان، أبو المؤید، السلطان شاه سلیمان الصفوی الموسوی الحسینی، بهادر خان، لا زالت شمس سلطنته شارقه من مشارق الاقبال، مصونه من آفه عین الکمال و نقص الزوال، و ما برحت کواکب دولته و معدلته طالعه من مطالع الاجلال، مأمونه من الهبوط و الافول و الوبال، مصروف است بر تحقیق مسائل دینیّه و تنقیح مطالب علمیّه، خصوصاً در این وقت که خاطر ملکوت ناظر تعلق تمام به تحقیق مسأله نماز جمعه در زمان غیبت که از مهمات مسائل شرعیّه و معظمت مطالب فقهیّه است گرفته، و ظهور و جوب یا عدم و جوب آن منظور نظر کیمیا اثر افتاد.

بنابر آن این فقیر محتاج به عون عنایت جناب باری، ابن حسین، جمال الدین محمد خوانساری، به حسب فرمان همایون به تألیف این رساله در تحقیق مسأله مزبوره مبادرت جسته، تحفه مجلس سامی و هدیه محفل صاحبقرانی نمود، امید که از نار شعاعی نظر التفاتی شیرازه اعتبار یافته، مقبول نظر دقیقه سنجان صواب اندیشه، و مستحسن رای حق شناسان انصاف پیشه گردد. و این رساله ترتیب یافت بر مقدمه و سه فصل.

مقدمه در نقل اقوال علمای امامیه در مسأله نماز جمعه در زمان غیبت

بدان که مشهور از اصحاب ما طایفه امامیه رضوان الله تعالی علیهم در باب نماز جمعه در زمان غیبت امام معصوم علیه السلام دو

قول است:

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۸۵

قول اول: وجوب تخییری، به این معنی که مکلف مخیر است میان آن و نماز ظهر، و هر کدام را بجای آورد از عهده تکلیف برآید. و این قول اکثر علماست؛ مثل شیخ طایفه شیخ ابو جعفر طوسی رحمه الله در کتاب نهاییه «۱» و مبسوط و «۲» مصباح «۳» و ظاهر کتاب خلاف «۴» نیز؛ و شیخ محقق نجم الدین جعفر بن سعید رحمه الله در کتاب معتبر «۵» و شرایع «۶» و نافع؛ «۷» و علامه جلیل القدر شیخ جمال الدین رحمه الله در کتاب نهاییه «۸» و مختلف «۹» و تذکره «۱۰» در موضعی از کتاب صلاة؛ و شیخ سعید شهید محمد بن مکی رحمه الله در کتاب دروس «۱۱» و لمعه «۱۲» و بیان «۱۳» و شرح ارشاد؛ «۱۴» و محقق ثانی شیخ علی رحمه الله در کتاب شرح قواعد «۱۵» و رساله نماز جمعه؛ «۱۶» و شیخ شهید ثانی در شرح ارشاد «۱۷» و لمعه «۱۸» و الفیه؛ «۱۹» و جمعی دیگر از علماء.

و بدان که بعضی از اصحاب این قول تصریح کرده‌اند که: نماز جمعه با وجوب تخییری سنت است، به این معنی که افضل است از نماز ظهر؛ و بعضی همین حکم کرده‌اند به جواز آن بدل از ظهر و متعرض افضلیت نگردیده‌اند. و بدان نیز که بعضی از اصحاب این قول تصریح کرده‌اند که جایز نیست در زمان غیبت امامت نماز جمعه مگر از برای کسی که فقیه و عادل باشد؛ و بعضی گفته‌اند که فقیه در کار نیست؛ همین عدالت کافی است.

-
- (۱) النهایه ص ۱۰۳ و ۱۰۷
 - (۲) المبسوط ج ۱، ص ۱۴۳ و ۱۵۱
 - (۳) مصباح المتهدج، ص ۳۲۴
 - (۴) الخلاف ج ۱، ص ۵۹۳ و ۶۲۶
 - (۵) المعتبر ج ۲، ص ۲۹۷
 - (۶) شرایع ج ۱، ص ۹۹
 - (۷) المختصر النافع ص ۳۶
 - (۸) نهاییه الاحکام ج ۲، ص ۱۴
 - (۹) المختلف ج ۲، ص ۲۵۲
 - (۱۰) التذکره ج ۴، ص ۲۷
 - (۱۱) الدروس ج ۱، ص ۱۸۶
 - (۱۲) شرح اللمعه الدمشقیة (جامعه النجف الدینیة) ج ۱، ص ۲۹۹-۳۰۱
 - (۱۳) البیان ص ۱۸۸
 - (۱۴) غایة المراد ج ۱، ص ۱۶۴
 - (۱۵) جامع المقاصد ج ۲، ص ۳۷۹
 - (۱۶) رسائل المحقق الکرکی ج ۱، ص ۱۴۵ و ۱۴۶ (رساله نماز جمعه).
 - (۱۷) روض الجنان ج ۲، ص ۷۵۴ و بعد از آن.
 - (۱۸) اللمعه الدمشقیة، ج ۱، ص ۱۲۷ (۲ جلدی)
 - (۱۹) المقاصد العلیة فی شرح الرسالة الالفیة، ص ۳۵۸.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۸۶

و قول دوم: حرمت نماز جمعه است در زمان غیبت، و این قول سید بزرگوار سید مرتضی رحمه الله است در مسائل میافارقیات «۱»؛ و شیخ طایفه در ظاهر کتاب جمل العقود «۲»؛ و سلار بن عبد العزیز رحمه الله «۳» و محمد بن ادریس رحمه الله در کتاب سرائر «۴»؛ و ابن حمزه رحمه الله در ظاهر کتاب وسیله «۵»؛ و علامه حلّی رحمه الله در کتاب منتهی «۶» و کتاب امر بمعروف تحریر «۷» و جمعی دیگر از متأخرین.

و علامه رحمه الله در کتاب ارشاد «۸» و قواعد «۹» و کتاب امر بمعروف تذکره «۱۰» و کتاب صلاة آن نیز در موضعی و کتاب صلاة تحریر «۱۱»؛ و جمعی دیگر از علماء اقتصار کرده‌اند بر نقل قولین و ترجیح نداده‌اند.

و بعضی از متأخرین قول ثالثی احداث کرده‌اند و آن قول بوجوب عینی «۱۲» نماز جمعه است در زمان غیبت؛ به این معنی که آن را البته باید کرد و مجزی نیست ظهر مگر وقتی که اقامه نماز جمعه میسر نباشد، و اگر کسی با قدرت ترک کند آن را تا وقت آن بگذرد گنهکار خواهد بود؛ اما بعد از آن که وقت گذشت باید که نماز ظهر بکند. و اول کسی که معلوم است که قایل به آن شده، شیخ شهید ثانی است در رساله‌ای که در نماز جمعه «۱۳» نوشته، و بعد از او جمعی از اولاد و تلامذه او و بعضی از غیر ایشان تابع او گردیده‌اند، با آنکه جمعی کثیر از اعظام علما قبل از او و او خود نیز در شرح ارشاد «۱۴» و الفیه «۱۵» بلکه شرح لمعه «۱۶» نیز دعوی اجماع طایفه امامیه بر نفی این قول کرده‌اند، چنان که به تفصیل مذکور خواهد شد ان شاء الله تعالی.

و جمعی کثیر از علمای بعد از او نیز انکار بر او و دعوی اجماع بر نفی وجوب عینی

(۱) رسائل الشریف المرتضی ج ۱، ص ۲۷۲ (أجوبه مسائل میافارقیات)

(۲) الرسائل العشر ص ۱۹۰ (رسالة الجمل و العقود)

(۳) المراسم ص ۲۶ و ۲۷

(۴) السرائر ج ۱، ص ۲۹۰

(۵) الوسيله ص ۱۰۳

(۶) منتهی المطلب ج ۱، ص ۳۳۶

(۷) تحریر ج ۱، ص ۱۵۸.

(۸) الارشاد ج ۱، ص ۲۵۷ و ۲۵۸

(۹) القواعد ج ۱، ص ۲۸۴

(۱۰) التذکره ج ۱، ص ۱۴۵ و ۴۵۹

(۱۱) تحریر الاحکام ج ۱، ص ۴۳

(۱۲) تعیینی.

(۱۳) الرسائل العشر (رسالة نماز جمعه).

(۱۴) روض الجنان ص ۱، ص ۷۵۴-۷۹۲

(۱۵) المقاصد العلیه فی شرح الرسالة الالفیه، ص ۳۵۸

(۱۶) شرح اللمعة الدمشقیة، (جامعه النجف) ج ۱، ص ۲۹۹-۳۰۱

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۸۷

و انحصار اقوال امامیه در وجوب تخیری و حرمت کرده‌اند.

و جمعی از ایشان بوجوب تخییری قایل شده‌اند و بعضی به حرمت رفته‌اند.

و بدان که اصحاب این قول تصریح کرده‌اند به اینکه امام در این نماز شرط نیست که فقیه باشد، بلکه عدالت در او کافی است، چنان که در امامت نمازهای دیگر.

و غرض از وضع این رساله نفی این قول محدث و بیان مخالفت آن است با اجماع امامیه با ذکر بعضی از مؤیدات و متهبات بر آن از آثار ائمه هدی علیهم السّلام و غیر آن، و نقل دلایل ایشان و جواب از آنها.

فصل اول در نقل کلام جمعی از علما که دعوی اجماع کرده‌اند بر نفی وجوب عینی نماز جمعه در زمان غیبت.

و ما اقتصار می‌کنیم به نقل اقوال علمای سلف تا زمان شیخ زین الدین. علامه حلّی رحمه الله در کتاب تذکره «۱» گفته: «شرط است در وجوب جمعه سلطان یا نایب او نزد علمای ما تمام، از برای اجماع بر اینکه پیغمبر صلی الله علیه و آله تعیین می‌فرمود از برای امامت جمعه و همچنین خلفای بعد از آن حضرت علیه السّلام چنان که تعیین می‌فرمود از برای قضا، و چنان که صحیح نیست که نصب کند کسی خود را قاضی بی‌اذن امام علیه السّلام پس همچنین در امامت جمعه». بعد از آن استدلال کرده به حدیث محمد بن مسلم که بعد از این مذکور خواهد شد. بعد از آن گفته:

«و از برای اینکه اجماع اهل اعصار است، از برای آنکه اقامه نمی‌کرد جمعه را در هیچ عصری مگر ائمه علیهم السّلام» بعد از آن نقل کرده خلاف از شافعی و مالک و احمد از اهل سنت.

و در مسأله دیگر گفته: «که اجماع کرده‌اند علمای ما تمام بر اشتراط عدالت سلطان و او امام معصوم است، یا کسی که امام امر کند او را به آن» «۲» و نقل کرده خلاف از اهل سنت.

و در مسأله دیگر گفته: «هرگاه سلطان جایز باشد و نصب کند عادل را سنت است اجتماع و منعقد می‌شود جمعه، بنابر قول اقوی. و واجب نیست زیرا که منتفی است شرط آن که آن امام است یا کسی که امام نصب کرده باشد؛ و اطلاق کرده باشند جمهور- یعنی اهل سنت- بر وجوب».

و در مسأله دیگر گفته که: «آیا می‌رسد فقهای مؤمنین را حال غیبت و تمکن از اجتماع و خطبتین نماز جمعه؟ اطلاق کرده‌اند علمای ما بر عدم وجوب این، به سبب انتفای شرط،

(۱) تذکره الفقهاء، ج ۴، ص ۱۹ و ۲۰

(۲) همان، ج ۴، ص ۲۴

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۸۸

و آن ظهور اذن است از امام علیه السّلام؛ و خلاف کرده‌اند در استحباب اقامه جمعه در این وقت پس مشهور این است که سنت است. و سلار «۱» و ابن ادریس «۲» گفته‌اند که جایز نیست». «۳» تمام شد کلام تذکره.

و پوشیده نیست که این صریح است در اجماع بر نفی وجوب عینی در زمان غیبت با تقیه و غیر آن مطلقا.

و در کتاب نهاییه «۴» گفته: «شرط است در وجوب جمعه سلطان عادل یا نایب او نزد علمای ما تمام؛ از برای آن که نبی صلی الله علیه و آله تعیین می‌فرمود از برای امامت جمعه و همچنین خلفای بعد از آن حضرت، چنان که تعیین می‌فرمود از برای قضا. و چنان که صحیح نیست که کسی نصب کند خود را قاضی بی‌اذن امام [علیه السّلام] پس همچنین امامت جمعه- بعد از آن گفته:- سلطان نزد ما امام معصوم است، پس صحیح نیست جمعه مگر با او یا کسی که او اذن دهد.

این در حال حضور امام است.

اما در حال غیبت پس اقوی این است که جایز است مر فقهای مؤمنین را اقامه جمعه.

تمام شد کلام نهاییه.

و پوشیده نماند بر کسی که اندک تأمل کند در آن خصوصاً بعد از ملاحظه عبارت تذکره که مراد علامه در این کتاب نیز دعوی اجماع است بر اشتراط وجوب به امام یا اذن او مطلقاً.

و اینکه در زمان حضور بی امام یا اذن او جایز نیست اصلاً و در زمان غیبت جواز آن خلافی است. و اما عدم وجوب اتفاقی است. پس قول او که گفته: «این در حال حضور امام است» یعنی آنچه گفتیم که صحیح نیست جمعه مگر با امام یا اذن او در حال حضور است، چه در زمان غیبت اقوی این است که جایز است مر فقها را اقامه جمعه، نه اینکه دعوی اشتراط وجوب به امام یا نایب او که اول ذکر کردیم در حال حضور است.

و در کتاب تحریر «۵» گفته: «از شرایط جمعه امام عادل است یا کسی که امام نصب کرده باشد او را، پس اگر امام ظاهر نباشد و نباشد نایبی از برای او، ساقط می شود وجوب به اجماع. و آیا جایز است اجتماع در این وقت با امکان خطبه، دو قول است.»

(۱) المراسم ص ۲۶۱

(۲) السرائر ج ۱، ص ۳۰۳

(۳) التذکره ج ۴، ص ۲۷

(۴) نهاییه الاحکام ج ۲، ص ۱۳ و ۱۴

(۵) تحریر الاحکام ج ۱، ص ۴۳

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۸۹

و در کتاب منتهی «۱» گفته: «شرط است در جمعه امام عادل- یعنی معصوم نزد ما- یا اذن او؛ امّا اشتراط امام یا اذن او پس آن مذهب علمای ماست تمام.»

بعد از آن خلاف نقل کرده از شافعی و جمعی دیگر از اهل سنت، و بعد از آن استدلال کرده بر مذهب خود به چند حدیث؛ بعد از آن گفته: «و دیگر از برای آنکه انعقاد جمعه حکمی است شرعی، پس موقوف است بر شرع، و آیه شریفه محتاج است به بیان به فعل پیغمبر صلی الله علیه و آله یا قول او و اقامه نکرده است جمعه را مگر سلطان در هر عصری؛ پس این اجماع بوده است و اگر منعقد می شد به رعیت هر آینه می گذاردند آن را در بعضی از احیان». «۲»

و بعد از چند ورق در مسأله دیگر گفته: «که هرگاه امام ظاهر نباشد آیا جایز است گذاردن جمعه؟ گفته است شیخ در نهاییه «۳» جایز است هرگاه ایمن باشند از ضرر و متمکن باشند از خطبه، و در خلاف «۴» گفته است: که جایز نیست، و این اختیار سید مرتضی و ابن ادریس و سلار است. و این اقوی است نزد من به سبب آنچه مذکور شد سابقاً، که شرط است امام یا نایب او، پس با غیبت واجب خواهد بود ظهر به سبب فوات شرط جمعه». «۵»

و محقق نجم الدین ابو القاسم رحمه الله در کتاب معتبر «۶» گفته: «سلطان عادل یا نایب او شرط وجوب جمعه است، و این قول علمای ما است». و خلاف از ابو حنیفه نقل کرده که او گفته شرط است سلطان هر چند جائز باشد؛ و از شافعی که او گفته در اصل سلطان شرط نیست.

بعد از آن گفته: «پس بحث در دو مقام است: یکی در اشتراط امام یا نایب او و نزاع در آن با شافعی است، و معتمد ما فعل نبی صلی الله علیه و آله است. پس به درستی که آن حضرت تعیین می فرمودند از برای امامت جمعه و هم چنین خلفای بعد از آن حضرت، چنان که تعیین می فرمودند از برای قضا، پس چنان که صحیح نیست که کسی نصب کند خود را قاضی بی اذن امام،

همچنین امامت جمعه؛ و این قیاس نیست بلکه استدلال است به عملی که مستمر بوده در همه اعصار، پس مخالفت خرق اجماع است.» (۷)

بعد از آن گفته و مقام دوم: «اشترای عدالت سلطان است، و این از متفردات اصحاب ما است و باقی مخالفند در آن».

(۱) منتهی المطلب، ج ۱، ص ۳۱۶ و ۳۱۷

(۲) همان، ج ۱، ص ۳۱۷، در منتهی جمله «و آیه شریفه محتاج است ...» موجود نیست.

(۳) نهاية الاحکام، ص ۱۰۷، و نیز رجوع شود به جامع الجوامع ص ۲۸۴

(۴) الخلاف ج ۱، ص ۶۲۶

(۵) منتهی المطلب ج ۱، ص ۳۳۶

(۶) المعتبر ج ۲، ص ۲۷۹ و ۲۸۰ و ۲۹۷

(۷) همان، ج ۲، ص ۲۹۷

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۹۰

و بعد از چند ورق در مسأله دیگر گفته: «هرگاه امام اصل ظاهر نباشد، ساقط می‌شود و خوب؛ و ساقط نمی‌شود استحباب و می‌گذارند جمعه را هرگاه ممکن باشد اجتماع و خطبتان. و به این قایل شده است شیخ «۱»، و انکار کرده است این را سلار بن عبد العزیز» (۲)؛ و متعرض دلیل سقوط و خوب اصلا نشده و شروع کرده در اثبات استحباب به نقل حدیثی چند و این جهت آن است که از کلام سابقش ظاهر شد سقوط و خوب به اجماع، چنان که نقل کردیم.

و بعد از چند ورق در مسأله دیگر گفته: «هرگاه سلطان جایز باشد و نصب کند عادل را، سنت است اجتماع و منعقد می‌شود جمعه و اطباق کرده‌اند جمهور- یعنی اهل سنت- بر و خوب؛ و استدلال کرده از برای خود به اینکه ما بیان کردیم که امام عادل یا کسی که او نصب کرده باشد شرط و خوب است، و بر این تقدیر این شرط نیست پس واجب نباشد.

و اما استحباب پس از برای آن است که بیان کردیم از اذن با عدم امام» (۳) و این اشاره است به چند حدیث که در مسأله‌ای که قبل از این ذکر کردیم نقل کرده.

و پوشیده‌نامند که کلمات این محقق نیز صریح است در اجماع بر اشتراط و خوب عینی با امام یا اذن او در حال حضور و غیبت، و عدم اکتفا به عادل یا فقیه در و خوب عینی.

و شیخ شهید رحمه الله در کتاب ذکری «۴» گفته: «واجب است نماز جمعه به نص و اجماع؛ بعد از آن گفته: و شروط آن هفت است: اول سلطان عادل و آن امام است یا نائب او به اجماع ما- یعنی طائفه امامیه- بعد از آن گفته: و شرط است در نایب نه چیز و شمرده هشت چیز را؛ و بعد از آن گفته: نهم اذن امام است از برای او، چنان که اذن می‌داد پیغمبر صلی الله علیه و آله ائمه جماعات را و امیر المؤمنین علیه السلام بعد از آن حضرت، و بر آن است اطباق امامیه، این با حضور امام است علیه السلام، و اما با غیبت امام مثل این زمان پس در انعقاد جمعه دو قول است اصح آنها- و به آن رفته‌اند معظم اصحاب- جواز است، هرگاه ممکن باشد اجتماع و خطبتان؛ و دو وجه ذکر کرده از برای این قول».

بعد از آن گفته: هرگاه دانستی این را پس بدان که گفته‌اند فاضلان- یعنی محقق «۵» و علامه «۶»- ساقط می‌شود و خوب جمعه حال غیبت و ساقط نمی‌شود استحباب و معنی

(۲) المراسم ص ۲۶۱

(۳) المعتبر ج ۲، ص ۳۰۷

(۴) الذکری ج ۴، ص ۱۰۴-۱۰۵

(۵) المعتبر ج ۲، ص ۲۹۷

(۶) التذکره ج ۴، ص ۲۷

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۹۱

استحباب را در این مقام دو طریق بیان کرده‌اند.

بعد از آن گفته: و بسا باشد که قایل شود کسی به وجوب مضیق، یعنی وجوب عینی، اما این که عمل طایفه - یعنی طائفه امامیه - بر عدم وجوب عینی است در همه عصرها و شهرها.

و نقل کرده است فاضل در این اجماع، بعد از آن نقل کرده است قول به حرمت را، و از آخر کلامش ظاهر می‌شود میل به آن؛ پس گویا رجوع کرده از جواز که اول ترجیح داده.

و سید فاضل ابن زهره در کتاب غنیه «۱» گفته: «و اما اجتماع در نماز جمعه پس واجب است بی‌خلاف، و اما وجوبش موقوف است بر شرطی چند، و از جمله شرطها ذکر می‌کند حضور امام عادل را یا کسی که او نصب کرده باشد و جاری مجری او باشد. بعد از آن می‌گوید: همه اینها به دلیل اجماعی که پیش مذکور شد».

و به این اشاره کرده به آنچه در اول کتاب [غنیه] تحقیق کرد در معنی اجماع بنا بر مذهب امامیه.

و شیخ مقداد رحمه الله در کتاب کنز العرفان گفته: «سلطان عادل یا نائب شرط است در وجوب نماز جمعه و این اجماع علمای ما است و نقل کرده خلاف از اهل سنت. بعد از آن گفته:

و معتمد اصحاب ما فعل پیغمبر صلی الله علیه و آله است، پس به درستی که تعیین می‌فرمودند از برای امامت جمعه، و همچنین خلفا. چنان که تعیین می‌فرمودند قضات را و روایات اهل بیت متظافر است به این». «۲»

و محمد بن ادریس رحمه الله در کتاب سرائر «۳» در اثنای بحثی که بر شیخ کرده تصریح کرده به این که هیچ کس از امامیه قایل نشده به وجوب عینی نماز جمعه بی‌امام و نایب او؛ و بعد از آن پیش آورده و دعوی کرده که: «نیست خلافتی میان اصحاب ما که از شرایط انعقاد جمعه امام است یا کسی که نصب کرده باشد او را امام از برای نماز؛ و به این استدلال کرده بر حرمت نماز جمعه در زمان غیبت.

و کلام علامه رحمه الله در منتهی «۴» نیز چنان که قبل از این نقل شد نزدیک به این است.

اما در مختلف «۵» منع کرده این اجماع را.

و تحقیق چنان که بعضی از علما اشاره به آن کرده‌اند این است که آنچه مشخص بوده نزد علما، اجماع امامیه است بر اشتراط جمعه به امام یا نائب خاص او. پس اکثر این را شرط

(۱) غنیة النزوع ص ۹۰

(۲) کنز العرفان ج ۱، ص ۱۶۸

(۳) سرائر ج ۱، ص ۳۰۳.

(۴) منتهی ج ۱، ص ۳۱۷.

(۵) مختلف ج ۲، ص ۲۵۳

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۹۲

و جوب عینی دانسته‌اند و به جواز در زمان غیبت قایل شده‌اند. و بعضی شرط اصل انعقاد گرفته‌اند و به حرمت در زمان غیبت قایل شده‌اند؛ مانند ابن ادریس، و آنچه مشخص است اجماع بر اشتراط وجوب است چنان که اکثر گفته‌اند نه اصل انعقاد و اجماع بر اشتراط اصل انعقاد نیز واقع شده، اما در زمان حضور نه مطلقاً؛ چنان که تصریح کرده به آن شهید ثانی رحمه الله در شرح ارشاد (۱) و از کلام شهید رحمه الله نیز در ذکری (۲) چنانکه نقل کردیم ظاهر می‌شود. و منشأ اشتباه ابن ادریس این نیز می‌تواند شد. و الله تعالی يعلم.

و محقق ثانی شیخ علی رحمه الله در رساله نماز جمعه (۳) گفته: اجماع کرده‌اند علمای ما طائفه امامیه رضوان الله علیهم طبقه بعد از طبقه از عصر ائمه ما علیهم السلام تا این عصر ما بر انتفای وجوب عینی از جمعه حال غیبت امام و حال حضور او با عدم تصرف و نفوذ احکام او.

و در شرح قواعد (۴) نیز در چند موضع تصریح کرده به اجماع بر انتفاء وجوب عینی در زمان غیبت، و نیز تصریح کرده به این که: حال حضور امام و عدم تسلط و نفوذ احکام او، حکم زمان غیبت دارد.

و شهید ثانی رحمه الله در شرح ارشاد (۵) در بحث جمعه گفته وجوب عینی منتفی است در حال غیبت به اجماع؛ و در بحث نماز عید گفته: وجوبی که ثابت است در جمعه نیست مگر تخییری چنان که گذشت. اما عینی پس آن منتفی است به اجماع.

و در شرح الفیه (۶) در اثنای کلامی گفته: وجوب در حال غیبت با منصوب عام که فقیه باشد تخییری است نه عینی، چنان که اجماع کرده‌اند بر آن اصحاب. و قبل از این کلام نیز تصریح کرده که اشتراط وجوب عینی به امام یا منصوب او، و اشتراط اصل انعقاد به آن یا امکان مانند حال حضور امام علیه السلام موضع وفاق است.

و در شرح لمعه (۷) گفته اگر نمی‌بود دعوی ایشان اجماع را بر عدم وجوب عینی هرآینه بود قول به آن در غایت قوه، پس لا اقل به تخییری با رجحان جمعه باید قایل شد.

و بعد از آن که از کلام این علماء اعلام ظاهر شد حقیقت اجماع واقع در این مقام نقل

(۱) روض الجنان ج ۲، ص ۷۵۷

(۲) ذکری، ج ۴، ص ۱۰۴-۱۰۵

(۳) رسائل المحقق الکرکی ج ۱، ص ۱۴۷ و ۱۴۸ (رساله نماز جمعه)

(۴) جامع المقاصد ج ۲، ص ۳۷۷-۳۷۹.

(۵) روض الجنان ج ۲، ص ۷۷۰

(۶) المقاصد العلیه فی شرح الرسالة الالفیه، ص ۳۵۹

(۷) شرح اللمعه الدمشقیه (جامعه النجف) ج ۱، ص ۳۰۱

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۹۳

می‌کنیم کلام شیخ طایفه را در خلاف (۱) تا واضح شود مراد او، و انطباق آن بر آنچه در کلام ایشان است.

شیخ رحمه الله در کتاب خلاف فرموده: «شرط انعقاد جمعه امام است یا کسی که امر کند او را امام به آن از قاضی و امیر و مانند آن، و هرگاه گذارده شود بی‌امر او صحیح نخواهد بود»، (۲) و بعد از آن خلاف نقل کرده از شافعی و مالک و احمد از اهل سنت.

بعد از آن گفته: دلیل ما این است که نیست خلافی که آن منعقد می‌شود با امام یا به امر او، و نیست بر انعقاد آن هرگاه نباشد امام و نه امر او دلیلی، پس اگر گفته شود آیا شما روایت نکردید قبل از این در این کتاب و در کتابهای دیگر خود که جایز است از

برای اهل قریه‌ها و دهها و شهرها و مؤمنان هرگاه جمع شوند عددی که منعقد می‌شود به ایشان نماز جمعه، اینکه بگذارند نماز جمعه. می‌گوییم ما که این اذن داده شده است در آن، و ترغیب فرموده شده در آن، و جاری است این مجرای اینکه نصب کند امام کسی را که نماز کند به ایشان، و دیگر بر این است اجماع فرقه امامیه چه ایشان خلاف نکرده‌اند در اینکه از شروط جمعه امام است یا امر او.

و بعد از آن نقل کرده روایت محمد بن مسلم را که بعد از این مذکور خواهد شد.

بعد از آن گفته آنچه گفتیم اجماعی است. پس به درستی که از عهد پیغمبر صلی الله علیه و آله تا این وقت ما، اقامت نکرده است جمعه را مگر خلفاء و امراء و کسی که او را متولی نماز جمعه گردانیده بودند. پس معلوم شد که این اجماع اهل اعصار است و اگر منعقد می‌شود به رعیت هرآینه ایشان می‌گذارند آن را خود به خود». تمام شد کلام شیخ رحمه الله. «۳»

و پوشیده نماند که هر چند ظاهر اول کلام شیخ و آخر آن این است که امام، یا مأمور از جانب او بخصوص شرط انعقاد جمعه است و بی آن، صحیح نیست؛ چنان که مذهب قایلین به حرمت نماز جمعه است در زمان غیبت. و بنابراین جمعی از علمای ما نسبت داده‌اند قول به حرمت را به شیخ در خلاف «۴». اما به قرینه جواب بحثی که ذکر کرده معلوم می‌شود که بی امام و مأمور او در زمان غیبت جایز می‌داند به اعتبار رخصتی که در بعضی احادیث واقع شده، پس به وجوب تخیری قایل باشد؛ چنان که در کتابهای دیگر قایل به آن شده و در مقدمه نقل کردیم.

(۱) خلاف ج ۱، ص ۶۲۶.

(۲) مثل کسی که از برای خصوص نماز نصب شود یا اذن عام به او داده باشند، بنابر آنچه از جواب و سؤال ظاهر می‌شود. (منه دام ظلّه العالی)

(۳) خلاف ج ۱، ص

(۴) خلاف ج ۱، ص ۶۲۶.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۹۴

پس بنابراین حاصل کلام شیخ رحمه الله این است که شرط انعقاد جمعه و صحت آن امام است یا کسی را که او امر کند، و مراد به امام، امام معصوم است بنابر مذهب ما امامیه. و اعتم از حکام جور بنابر مذهب اهل سنت.

و مراد این است که شرط است حاکم یا نایب او؛ بنابر هر مذهبی، هر که حاکم باشد.

و هرگاه گذارده شود جمعه بی‌امر حاکم صحیح نخواهد بود.

و مراد از این نزاع با شافعی «۱» و جمعی دیگر است از اهل سنت که اذن حاکم را در کار نمی‌دانند و بی آن نیز واجب می‌دانند، چنان که نقل کرده؛ و استدلال کرده بر این به چند وجه:

اول: آن که نیست خلافتی در انعقاد آن با حاکم یا امر او، و نیست دلیلی بر انعقاد آن بی حاکم و نایب او.

دویم: آن که این اجماع فرقه شیعه است چه ایشان خلاف نکرده‌اند که شرط صحت جمعه امام است یا امر او.

سیم: روایت محمد بن مسلم که نقل کرده.

چهارم: اجماع یعنی اجماع شیعه و سنی همه به اعتبار عمل چه از عهد پیغمبر صلی الله علیه و آله تا زمان ما اقامه نکرده است جمعه را مگر خلفا و امراء و کسی که متولی گردانیده بودند او را از برای خصوص نماز، پس معلوم شد که اجماع همه اعصار است. و

اگر منعقد می‌شد به رعیت بی حاکم و امر او، چنان که مذهب شافعی و امثال ایشان است بایست که بگذارند آن را رعیت خود به خود.

اگر کسی گوید که چگونه صحیح است استدلال به اجماع اهل سنت بر اشتراط امام یا امر او، با وجود ظهور خلاف میانه ایشان؛ چنانکه شیخ خود نقل کرده چگونه صحیح باشد چنین کلامی در محلّ نزاع.

می‌گوییم: مراد اثبات اجماع است قبل از ظهور خلاف و حاصل کلام این است که ایشان هرگز نگزارده‌اند بی‌امام و امر او، و این نبوده اولاً مگر به سبب اجماع بر اشتراط مذکور و لیکن بعد از ظهور خلاف نیز آن طریقه بر استمرار مانده و متروک نشده و امثال این استدلال شایع است میان علما.

و پوشیده نماند که از دلیل اول و دوم رسید که حاکم یا امر او شرط صحت جمعه است و از دلیل آخر می‌رسد که شرط وجوب آن است؛ چه اگر بر رعیت بی‌امر او واجب باشد می‌توان گفت که پس چرا در این مدت نمی‌کردند. و اما اگر واجب نباشد و جایز باشد

(۱) پوشیده نماند که ظاهر آنچه شیخ رحمه الله نقل کرده از شافعیه و موافقین ایشان، این است که ایشان جایز می‌دانند جمعه را بی‌حاکم و اذن او، اما مراد آن است که واجب می‌دانند مطلقاً و حاکم یا اذن او را شرط نمی‌دانند، چنانکه از معتبر [ج ۲، ص ۲۷۹] و منتهی [ج ۱، ص ۳۱۷] و تذکره [ج ۴/۱۹] و غیر آن ظاهر می‌شود. (منه مدّ ظله)

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۹۵

ضرور نبود که بگزارند، و همین کافی است از برای شیخ؛ چه دانستی که غرض او نزاع با شافعیه و موافقین ایشان است. و ایشان اذن حاکم را شرط نمی‌دانند و بی‌اذن او نیز با اجتماع عدد واجب می‌دانند. پس دلیل شیخ بر ایشان تمام می‌شود.

و بنابراین مراد شیخ به قول او: «و اگر منعقد می‌شد به رعیت هر آینه ایشان می‌گزارند»؛ این است که اگر منعقد می‌شد به ایشان و واجب بود بر ایشان چنان که مخالفین می‌گویند هر آینه می‌گزارند ایشان. و حاصل بحثی که کرده این است که شما روایت کرده‌اید که جایز است اهل دهها و مؤمنان را هر گاه جمع شوند هفت کس یا پنج کس، این که بگزارند نماز جمعه، پس چگونه حاکم یا نائب او را شرط می‌دانید. و حاصل جواب این است که مراد اشتراط حاکم یا نایب او است با رخصت عام او. و ما در زمان غیبت جایز می‌دانیم نماز جمعه را به اعتبار این که اذن داده‌اند ما را ائمه ماضین علیهم السلام و ترغیب فرموده‌اند در آن یعنی سنت گردانیده‌اند آن را، و این جاری است مجرای اینکه نصب کند امام کسی را از برای اینکه نماز بکند با ایشان؛ یعنی در اینکه در این صورت نیز جایز است اگر چه تفاوت هست میان این دو صورت در اینکه در صورت نصب واجب است، و در این صورت واجب نیست بلکه جایز است.

اگر کسی گوید: که هر گاه شما حمل کردید کلام شیخ را بر اشتراط حاکم یا منصوب او یا رخصت عام از جانب او پس از کجا می‌گوئید که در زمان غیبت سنت می‌داند نه واجب، شاید واجب عینی داند و اکتفا کند به امر ائمه ماضین علیهم السلام خصوصاً اینکه این را جاری مجرای نصب دانسته و در صورت نصب واجب عینی است؟

البته جواب می‌گوییم: اولاً به اعتبار ظاهر لفظ، چه گفته: مأذون فیه و مرعّب فیه است، و متعارف استعمال آن در جایز و سنت است، نه در واجب. و دیگر به سبب آنچه در دلیل آخر گفته چه اگر در زمان غیبت واجب داند همان دلیل ردّ مذهب او نیز می‌کند، چه هر گاه واجب بود چرا در این مدت هیچ کس از امامیه نگزارد آن را؟

اگر گوید: شاید ایشان مانعی داشته بودند، پس باطل می‌شود اصل استدلال او و این ظاهر است.

و ممکن است توجیه کلام شیخ به وجه دیگر و آن این است که: مراد این باشد که شرط انعقاد جمعه، یعنی به عنوان وجوب عینی امام است یا کسی که امر کند او را امام به آن از قاضی و امیر و مانند آن و مراد به آن کسی باشد که نصب کند او را امام از برای خصوص نماز نه امارت. و هر گاه گزارده شود بی‌امر او به عنوان وجوب عینی صحیح نیست. و همچنین مراد به انعقاد در کلمات

بعد نیز انعقاد به عنوان وجوب باشد و قول او: «ایشان خلاف نکرده‌اند از شروط جمعه»؛ یعنی شروط وجوب آن. پس حاصل کلام این باشد که شرط

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۹۶

وجوب جمعه امام است یا مأمور او، یعنی مأمور بخصوص، چنان که ظاهر آن است. و بنابراین حاصل بحث ظاهر است.

و حاصل جواب این است که بر اهل دهها واجب نیست جمعه بلکه اذن داده‌اند ایشان را و ترغیب فرموده‌اند و این جاری است مجرای اینکه نصب کند امام کسی را به همان معنی که در وجه اول ذکر کردیم.

و بنابراین کلام شیخ صریح خواهد بود در دعوی اجماع امامیه بر اشتراط وجوب جمعه «۱» به امام و نایب او، و همچنین اجماع کل به اعتبار عمل. و ممکن است مراد شیخ به اجماع که آخر نقل کرده نیز اجماع امامیه باشد. و فرق میان آن و اجماعی که پیش دعوی کرده این باشد؛ که اول وجود اجماع باشد به اعتبار قول یعنی همه گفته باشند که شرط وجوب جمعه امامست یا امر او. و دویم باعتبار عمل، چه هیچ کس از ایشان بی‌امام و امر او نکرده؛ پس معلوم شد که این اجماع ایشان است، و اگر نه بایست در این مدتها کسی بگردد نماز جمعه بی‌امام و امر او.

و بنابر آنچه تقریر کردیم ظاهر شد که مذهب شیخ در این کتاب موافق است با مذهب او در نه‌ایه «۲» و مبسوط «۳» و مصباح «۴» که آن وجوب تخییری است چنانچه نقل خواهد شد، و منافاتی میان کلمات او نمی‌ماند. بخلاف اینکه حمل شود بر حرمت، چه بنا بر آن اول کلام و آخر آن منافات خواهد داشت با آنچه در جواب سؤال گفته، چنان که دانستی.

و ظاهر شد که آنچه جمعی از قایلین به وجوب عینی دعوی کرده‌اند که ظاهر قول شیخ در خلاف «۵» قول به وجوب عینی است، محض خلاف است. بلکه کلام او ظاهر یا صریح است در دعوی اجماع بر عدم وجوب عینی، چنانکه نقل شد از غیر او از علمای اعلام.

و محمد بن ادریس رحمه الله در کتاب سرایر «۶» جواب شیخ را که از آن سؤال گفته عجیب شمرده، و گفته جواب حق از این سؤال آن است که ما می‌گوییم اهل دهها نماز جمعه می‌کنند، هرگاه جمع شود در ایشان عدد. و بوده باشد در میان ایشان نایبان امام یا نایبان خلفای او، و احادیث را بر این حمل می‌کنیم؛ و این جواب معقول است بنابر مذهب او که بی‌امام

(۱) و تخصیص اشتراط مذکور در کلام شیخ به زمان حضور، چنانکه بعضی از قایلین به وجوب عینی احتمال داده‌اند، با آنکه خلاف ظاهر است، ابا دارد از آن دلیل آخر شیخ، چنانکه به اندک تأملی ظاهر می‌شود. (منه دام معالیه)

(۲) نه‌ایه ص ۱۰۳.

(۳) المبسوط ج ۱، ص ۱۴۳

(۴) مصباح ص ۳۲۴.

(۵) خلاف ج ۱، ص ۵۹۳ و ۶۰۷.

(۶) سرائر ج ۱، ص ۳۰۳.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۹۷

و نایب او جمعه را حرام می‌داند.

و اما هرگاه کسی واجب تخییری داند؛ پس جواب آن است که ما در تقریر کلام شیخ بیان کردیم.

این است کلام جمعی از اکابر علما که دعوی اجماع کرده‌اند بر نفی وجوب عینی و کتب ایشان حاضر بود نزد این فقیر.

و جمعی کثیر دیگر تصریح کرده‌اند به اشتراط امام یا نایب او در وجوب بی‌نقل خلافتی، و اگر بعضی از کلمات ایشان نیز نقل شود باعث زیادتی اطمینان و وثوق اعتقاد به نفی این مذهب خواهد شد.

و از آن جمله سید جلیل نبیل سید مرتضی رحمه الله است در مسائل میافارقیات «۱» در جواب کسی که پرسیده از او که آیا جایز است نماز جمعه پشت سر موافق و مخالف جمیع، پس جواب گفته که نیست جمعه مگر با امام عادل یا کسی که نصب کند او را امام عادل، پس هر گاه نباشد می‌گزارای نماز ظهر چهار رکعت.

و پوشیده نماند که این کلام خصوصاً بعد از سؤال مذکور دلالت می‌کند بر حرمت نماز جمعه بی‌امام و نایب امام چنان که نسبت دادیم به سید رحمه الله.

و هم سید رحمه الله در کتاب فقه ملکی «۲» چنان که نقل کرده‌اند جمعی از علما گفته است که:

«احوط آن است که نگزارند جمعه را مگر به اذن سلطان و امام زمان، زیرا که هر گاه گذارده شود بر این وجه منعقد شود و صحیح باشد به اجماع و هر گاه نبوده باشد در آن اذن سلطان قطع نیست به صحت آن و مجزی بودن آن».

و جمعی از قایلین به وجوب عینی نماز جمعه از برای آنکه نسبت داده نشود قول به حرمت، به آن سید بزرگوار- که از اساطین دین امامیه است، مبادا به سبب آن فتوری در تصدیق مردم به وجوب عینی راه یابد- گفته‌اند که این کلام «چون احوط گفته» منافات دارد با آنچه در آن کتاب گفته به عنوان جزم، که نیست جمعه مگر با امام یا منصوب او؛ و ذکر کرده‌اند از برای این کلام، تأویل چند رکیک که ذکر آنها موجب طول کلام است.

و ندانسته‌اند که قول سید رحمه الله «احوط» اشاره است به دلیل اینکه نباید گزارد جمعه را بی‌امام یا نایب او، چه احتیاط در آنست، چه هر گاه ظهر گزارده شود جزم به صحت آن هست، و هر گاه جمعه گزارده شود بر این وجه، جزم حاصل نیست به صحت آن، پس به حکم احتیاط البته باید ظهر را گزارد. و این بنابراین است که احتمال وجوب عینی نماز جمعه در

(۱) رسائل الشریف المرتضی ج ۱، ص ۲۷۲ (أجوبة مسائل المیافارقیات)

(۲) در ذریعه ج ۱۶، ص ۳۸۱ آمده: «الفقه الملکی»

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۹۸

میانه ایشان نبوده، و استدلال به احتیاط بر این نحو متعارف است میانه علماء.

و در کتب سید مثل آن بسیار واقع شده؛ و در خصوص همین مسأله بعضی استدلال کرده‌اند بر این وجه، و در بعضی احادیث نیز امر شده به اخذ به احتیاط در دین و ترک آنچه مخالف آن باشد.

و بنابراین مخالفتی نیست میان کلام سید در کتائین، با اینکه قطع نظر از این نیز حکم به آن در آن کتاب، و احوط دانستن آن در کتاب دیگر، چنان مخالفتی نیست که جهت آن باید مرتکب چنان تأویلها شد و امثال این مخالفت و زیاده بر آن در کتب فقهاء، بلکه در یک کتاب از یک شخص بسیار است، چنان که با اندک تتبعی ظاهر می‌شود.

و هم سید رحمه الله در کتاب جمل «۱» گفته: «نماز جمعه فرضی است لازم با امام عادل و اجتماع پنج نفر یا بیشتر که یکی از ایشان امام باشد».

و قاضی سعد الدین بن بزّاج در شرح آن فرموده: «بدان که سزاوار آن است که بیان کنیم شروط جمعه را که به ثبوت آنها ثابت می‌شود بودن آن فریضه جمعه، و بیان کنیم کسی را که ساقط می‌شود از او فرض جمعه و آنچه متعلق به این باشد. اما شروط: پس آنها حضور امام عادل است، یا کسی که نصب کرده باشد او را و جاری باشد مجرای او، و اجتماع هفت نفر که یکی از ایشان امام باشد و یا پنج نفر از روی استحباب- بعد از آن ذکر کرده چند شرط دیگر، بعد از آن گفته- پس این شروط هر گاه جمع شوند

ثابت می‌شود بودن این نماز فریضه جمعه، و اگر جمع نشوند ثابت نمی‌شود بودن آن چنین. «۲»

و شیخ حسن بن ابی عقیل که از قدما و علماء امامیه است گفته، چنان که نقل کرده از او علامه رحمه الله در مختلف: «نماز جمعه فرض است بر مؤمنان حاضر شدن به آن در شهری که امام بوده باشد در آن و حاضر شدن به آن با امراء امام در شهرها و دهایی که دور باشد از امام». «۳»

و شیخ طائفه در کتاب نهاییه گفته: «اجتماع در نماز جمعه فریضه است هرگاه حاصل شود شرایط آن، و از جمله شرایط این است که بوده باشد در آنجا امام عادل، یا کسی که نصب کرده باشد او را امام از برای نماز به مردم. «۴»

اگر کسی گوید که چه می‌گویی در کلام شیخ که باز در نهاییه بعد از چند مسأله بعد از آنچه نقل کردی گفته که: «قصور ندارد که اجتماع کنند مؤمنان در زمان تقیّه به عنوانی که ضرری نباشد بر ایشان؛ پس بگزارند نماز جمعه را به دو خطبه. پس اگر متمکن نباشد از خطبه جایز

(۱) رجوع شود به شرح جمل العلم و العمل ص ۱۲۱ و ۱۲۲.

(۲) شرح جمل العلم و العمل ص ۱۲۳.

(۳) مختلف ج ۲، ص ۲۴۷

(۴) نهاییه ص ۱۰۳.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۶۹۹

است از برای ایشان که بگزارند نماز جماعت، لیکن می‌گزارند چهار رکعت. «۱»

جواب گوئیم که کلام سابق ظاهر است در این که امام یا نایب او شرط وجوب جمعه است. و این کلام در تجویز آن در زمان غیبت بی‌امام و نایب او، و نیست منافاتی میان این دو کلام اصلا.

و جمعی از قایلین به وجوب عینی حکم کرده‌اند که ظاهر عبارت نهاییه، قول به وجوب عینی است در زمان غیبت، به اعتبار اینکه این کلام شیخ را تخصیص داده‌اند به زمان حضور امام و این کلام را حمل کرده‌اند بر وجوب عینی در زمان غیبت بی‌امام و نایب او. و مؤید این ساخته‌اند این را که شیخ تعلیق کرده جواز چهار رکعت را بر عدم تمکن از خطبه، پس در صورت تمکن، چهار رکعت جایز نباشد. و البته باید نماز جمعه گزارد؛ و بعد این توجیه به غایت ظاهر است. و آنچه مؤید خود ساخته‌اند مردود است، چه شیخ تعلیق نکرده بر عدم تمکن از خطبه جواز چهار رکعت را، بلکه جواز جماعت گزاردن را با وجوب چهار رکعت، چه مراد بقول او: «لیکن می‌گذارند چهار رکعت» این است که البته می‌گزارند چهار رکعت، و ظاهر است که این بنا بر قول به وجوب تخییری، متعلق است بر عدم تمکن از خطبه، و غرض از حکم به جواز جماعت در این مقام چنان که از کلام او در تهذیب «۲» ظاهر می‌شود، ردّ بر اهل سنت است که منع کرده‌اند از جماعت در ظهر جمعه هرگاه گزارده شود بی‌خطبه.

و در کتاب مبسوط «۳» گفته که: «نماز جمعه فریضه است هرگاه حاصل شود شرایط آن؛ و شروط بر دو قسم است، «۴» یک قسم بر می‌گردد به آن که واجب است بر او، و قسم دیگر بر می‌گردد به صحت انعقاد آن، بعد از آن گفته: اما شروطی که بر می‌گردد به صحت انعقاد چهار تا است: سلطان عادل، یا کسی که امر کند او را سلطان، و بعد از چند ورق دیگر گفته:

«قصور ندارد که اجتماع کنند مؤمنان در زمان تقیّه، به حیثیتی که ضرری نباشد بر ایشان پس بگزارند نماز جمعه به دو خطبه. پس اگر متمکن نباشد از خطبه، می‌گزارند به عنوان جماعت ظهر را چهار رکعت.»

و پوشیده نماند که کلام آخر شیخ ظاهر است در جواز در زمان غیبت که وجوب تخییری باشد، پس به قرینه آن باید که حمل شود آنچه اول ذکر کرده از اشتراط سلطان یا

(۱) نهاییه ص ۱۰۷.

(۲) تهذیب ج ۳، ص ۲۳۹.

(۳) المبسوط ج ۱، ص ۱۴۳ و ۱۵۱.

(۴) و کلام شیخ یحیی بن سعید؛ در جامع [ص ۹۴] موافق است با عبارت مبسوط، چنانکه نقل کرده‌اند. (منه مد ظلّه).

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۰۰

مأمور او، بر اشتراط وجوب عینی به آن. چنان که ظاهر نهاییه «۱» است. هر چند ظاهر لفظ «صحت انعقاد» که شیخ گفته ملایم آن نیست. و اما چنان نیست نیز که حمل بر آن نتوان کرد.

یا باید که تخصیص داده شود اشتراط مذکور به زمان حضور امام علیه السلام.

بر هر تقدیر کلام شیخ که در آخر گفته: «بر ظاهر آن که جواز در زمان غیبت باشد» محمول می‌شود، چه امری که باعث صرف از ظاهر باشد در آن واقع نیست و این ظاهر است.

و جمعی از قایلین به وجوب عینی ظاهر می‌دانند کلام مبسوط «۲» را در وجوب عینی، به اینکه تخصیص می‌دهند اشتراط مذکور را به زمان حضور یا حمل می‌کنند امر سلطان را بر اعم از اوامر عامه که واقع شده در احادیث در باب نماز جمعه نسبت به جمیع مؤمنین.

و حمل می‌کنند قول شیخ را در آخر «که قصور ندارد» بر اینکه واجب است و به این لفظ تعبیر کرده در برابر جمعی که گفته‌اند حرامست و قصور دارد.

و مخفی نیست که حمل «قصور ندارد» بر اینکه واجب است بی‌شاهدی و دلیلی معقول نیست، و ظاهر است انتفاء آن در این مقام بلکه توافق با تصریحات جمعی کثیر از اجلاء علماء که از آن جمله شیخ خود باشد در مصباح «۳» بلکه در نهاییه «۴» و خلاف «۵» نیز چنان که دانستی، اقوی شاهی است بر وجوب حمل بر معنی ظاهر چنان که ما ذکر کردیم. و از این که در برابر قایلین به حرمت گفته باشد لازم نبود که بگوید قصور ندارد، بلکه اگر مذهب او وجوب عینی می‌بود و می‌گفت که واجب است، ظاهر می‌شد مذهب او و قصور نداشت و ردّ مذهب ایشان می‌شد به احسن وجهی. و دیگر حمل امر سلطان بر اوامر عامه نسبت به جمیع مؤمنین به غایت فاسد است؛ چه بنابراین اشتراط حضور سلطان یا کسی که امر کند او را سلطان، بر می‌گردد به اشتراط حضور احدی از مؤمنین «۶» و فساد این در این مقام پوشیده نیست.

اگر گویند که شیخ «۷» در جمله مسائلی که ذکر کرده در میانه آن دو عبارت که نقل شد گفته:

«هر که در شهری باشد واجب است بر او حضور جمعه، خواه بشنوند ندا را و خواه نشنوند.

(۱) نهاییه ص ۱۰۳ و ۱۰۷.

(۲) المبسوط ج ۱، ص ۱۴۳.

(۳) مصباح ص ۳۲۴.

(۴) نهاییه ص ۱۰۷.

(۵) خلاف ج ۱، ص ۶۲۶.

(۶) و بلکه اشتراط مذکور بر می‌گردد به اشتراط حکم ائمه علیهم السلام به وجوب آن و فساد این به غایت ظاهر است. (منه دام ظلّه).

(۷) المبسوط ج ۱، ص ۱۴۴

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۰۱

پس اگر خارج از شهر باشد و میان او و میانه شهر دو فرسخ باشد یا کمتر واجب است بر او حضور، پس اگر زیاده باشد بر این واجب نیست بر او، پس خالی نیست که هست در میان ایشان عددی که منعقد می‌شود به ایشان جمعه یا نه. پس اگر بوده باشند واجب است بر ایشان جمعه، و اگر نبوده باشند واجب نیست بر ایشان غیر ظهور. و هر گاه بوده باشد میانه ایشان و میانه شهر کمتر از دو فرسخ و بوده باشد در میان ایشان عددی که منعقد می‌شود به ایشان جمعه، جایز است ایشان را که اقامه جمعه کنند نزد خود و جایز است که حاضر شوند به شهر. «۱»

و در مسأله دیگر گفته: «واجب است جمعه بر اهل قریه‌ها و ده‌ها هر گاه بوده باشد در ایشان عدد و شرط این آن است که بوده باشد ده‌های ایشان مواضع توطن. اما اهل خانه‌ها چند- مثل بادیه‌نشینان و اکراد- پس واجب نیست جمعه بر ایشان، زیرا که دلیل نیست بر وجوب جمعه بر ایشان. و اگر بگوییم واجب است بر ایشان هر گاه حاضر شود عدد، خواهد بود اقوی به سبب عموم اخبار در این باب. «۲»

و دیگر گفته: «هر گاه بوده باشد در دهی جماعتی که منعقد می‌شود به ایشان جمعه، پس هر که بوده باشد میانه او و میانه ایشان مسافت دو فرسخ یا کمتر و نبوده باشد در میانه ایشان عددی که منعقد می‌شود به ایشان جمعه، واجب است بر ایشان حضور. و اگر بوده باشد در ایشان آن عدد جمعه بگزارند برای خود. «۳» تمام شد کلام شیخ.

و ظاهر این کلمات وجوب عینی است و اگر نه لازم می‌آید تخصیص این احکام به زمان حضور بی‌قرینه، و آن خلاف ظاهر است، با آن که متبادر از این احکام این است که متعلق باشد به زمان قایل و مانند آن. جواب می‌گوییم که هر گاه اولاً شرط کرده باشد امام یا امر او را، بعد از آن ذکر کند این احکام را، ظاهر است که مراد این است که در جایی که شرایط وجوب جمعه باشد حکم چنین و چنان است. و قرینه جلی‌تر از تصریح به اشتراط در اول کلام نمی‌آید با آنکه شیخ از برای زیادتی احتیاط و اینکه مبادا از اشتراط مذکور، کسی را غفلتی رو دهد، باز بعد از ذکر این کلمات- که نقل شد و چند مسأله دیگر- اعاده کرده اشتراط مذکور را و گفته: «به تحقیق که ما بیان کردیم که از شروط انعقاد جمعه امام است یا کسی که امر کند او را امام، «۴» پس زیاد بر این چه قرینه باید و بعد تخصیص این احکام به زمان حضور و تبادر ثبوت آنها در زمان قایل و مانند آن مسلم نیست بعد از تصریح مذکور.

(۱) همان، ج ۱، ص ۱۴۴

(۲) المبسوط ج ۱، ص ۱۴۴

(۳) همان، ج ۱، ص ۱۴۴

(۴) همان، ج ۱، ص ۱۴۹

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۰۲

و ذکر احکام متعلق به زمان حضور امام بسیار است در کلام فقهاء «۱» در مسائل جهاد و غیر آن. پس بعدی ندارد که این مسأله نیز از آنها باشد. خصوصاً اینکه این احکام در زمان غیبت نیز جاری است، لیکن به تبدیل وجوب عینی به تخییری.

پس شیخ اولاً- ذکر کرده این احکام را در صورت وجوب عینی جمعه و بعد از آنکه در آخر کلام «۲» اشاره می‌کند به وجوب تخییری در زمان غیبت، ظاهر می‌شود که احکام همان است نهایت به تبدیل وجوب عینی به تخییری. و ممکن است حمل وجوب در این احکام بر تخییری به قرینه آنچه ظاهر می‌شود از آخر کلام او یا بر اعم از عینی و تخییری؛ و غرض بیان وجوب این امور باشد بر نحو وجوب جمعه در هر جا که آن واجب عینی باشد اینها نیز واجب عینی باشند، و در هر جا که آن واجب تخییری باشد

اینها نیز تخییری. و قول شیخ در مسأله اول که نقل شده: «و اگر نبوده باشند واجب نیست بر ایشان غیر ظهور»، مؤید حمل بر وجوب تخییری است؛ چه ظاهر آن این است که در صورت بودن، واجب است بر او اعّم از ظهر و جمعه نه خصوص جمعه چنان که به اندک تأملی ظاهر می‌شود. و همچنین مؤید این است آنکه در بعضی مسائل که باز در میانه آن دو عبارت واقع شده، تعبیر به جواز کرده مثل آنکه گفته: «هرگاه حدیثی عارض شود امام را جایز است او را که جانشین گرداند دیگری را و مقدم گرداند او را تا آن که تمام گرداند به ایشان نماز را؛ و همچنین اگر کسی خود پیش بایستد بعد از رفتن امام پس نماز بگذارد به ایشان یا مقدم دارد او را غیر امام پس نماز بگذارد به ایشان جایز خواهد بود». (۳)

و شیخ رحمه الله در کتاب جمل العقود گفته: «صحیح نیست جمعه مگر به چهار شرط سلطان عادل یا کسی که امر کند او را سلطان». (۴)

و در تفسیر تبیان گفته: «و فرض جمعه لازم جمیع مکلفین است، مگر صاحب عذری از سفر یا بیماری یا کوری یا لنگی یا آفتی و غیر از آن، و نزد اجتماع شروط آن می‌باید بوده باشد سلطان عادل یا کسی که نصب کند او را سلطان از برای نماز». (۵) و در مصباح المتهجد گفته: «و سنت است در زمان غیبت و تقیه به حیثیتی که ضرری نباشد بر ایشان هرگاه جمع شوند مؤمنان و برسند به هفت نفر، اینکه بگذارند جمعه را دو رکعت با خطبه پس اگر نباشد.

(۱) از آن جمله شیخ خود در مبسوط [ج ۱، ص ۱۴۹] در همین مسأله جمعه گفته: «جایز نیست با وجود امام عادل که متولی جمعه شود غیر او مگر منع کند او را از حضور مانعی، از بیماری و غیر او». (منه ادام الله عزه)

(۲) المبسوط ج ۱، ص ۱۵۱

(۳) المبسوط ج ۱، ص ۱۴۵

(۴) الرسائل العشر ص ۱۹۰ (الجمل و العقود)

(۵) تفسیر التبیان ج ۱۰، ص ۸

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۰۳

کسی که خطبه بخواند، پس بگذارد چهار رکعت». (۱)

و سلار بن عبد العزیز در کتاب مراسم گفته: «نماز جمعه فرض است با حضور امام اصل یا کسی که قائم گرداند امام او را، و اجتماع پنج نفر یا بیشتر که امام یکی از ایشان باشد». (۲)

در کتاب دیگر خود چنان که نقل کرده است علامه حلی رحمه الله (۳) و جمعی دیگر از اعظام (۴) علما گفته، «و می‌رسد مر فقهای طایفه امامیه را که نماز گزارند به مردم در عید و استسقاء، اما جمعه‌ها نه».

و شیخ جلیل القدر شیخ ابو علی طبرسی رحمه الله در تفسیر مجمع البیان گفته: «و فرض جمعه لازم است بر جمیع مکلفین مگر اصحاب اعدا، و شمرده آنها را بعد از آن گفته: و نزد حصول این شرایط واجب نیست مگر نزد حضور سلطان عادل یا کسی که نصب کرده باشد او را سلطان از برای نماز». (۵)

و ابن حمزه در کتاب وسیله گفته: «و محتاج است جمعه در انعقاد به چهار شرط، یکی:

سلطان عادل یا کسی که نصب کرده باشد او را از برای جمعه». (۶)

و شیخ صدوق ابن بابویه رحمه الله در کتاب هدایه که منسوب است به او در باب نماز جمعه گفته:

«فرض کرده است خدا از جمعه تا جمعه سی و پنج نماز، از جمله آنهاست یک نماز که فرض کرده است آن را خدا در جماعت و ساقط کرده است آن را از نه کس، و شمرده آنها را بعد از آن به فاصله‌ای گفته: و هرگاه جمع شوند روز جمعه هفت کس و

نترسند، امامت کند ایشان را بعضی از ایشان و خطبه بخواند از برای ایشان، بعد از آن به فاصله‌ای گفته: و هفت کس که ما ذکر کردیم ایشان را امام است و مؤذن و قاضی و مدعی و مدعی علیه و دو شاهد». «۷»
 و محقق احمد بن فهد رحمه الله در موجز گفته: «و واجب می‌شود دو رکعت عوض ظهر به ظهور امام علیه السلام».
 و شیخ مفلح رحمه الله در شرح آن گفته: «شرط است در وجوب نماز جمعه سلطان عادل و گشادگی دست او و او امام معصوم است یا کسی که امر کند او را امام معصوم به آن».
 و محقق رحمه الله در شرایع گفته: «جمعه واجب نمی‌شود مگر به چند شرط، سلطان عادل یا

(۱) مصباح المتعجد ص ۳۲۴

(۲) المراسم ص ۷۷

(۳) المختلف ج ۲، ص ۲۵۱

(۴) رجوع شود به السرائر ج ۱، ص ۳۰۴ و المراسم ص ۲۶۱

(۵) تفسیر مجمع البیان ج ۱۰، ص ۲۸۸

(۶) الوسيله ص ۱۰۳

(۷) هدایه (الجوامع الفقهیه)، ص ۵۲

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۰۴

کسی که نصب کرده باشد او را». «۱»

و در نافع جمعه را از نمازهای واجب شمرده، و بعد از آن گفته و شروط آن پنج است.

اول: سلطان عادل. «۲»

و علامه رحمه الله در قواعد در بیان شروط جمعه گفته: «دوم: سلطان عادل یا کسی که امر کند او را». «۳»

و در ارشاد گفته: «و واجب نمی‌شود جمعه مگر به چند شرط، امام عادل یا کسی که او نصب کرده باشد او را». «۴»

و شیخ شهید رحمه الله در دروس گفته: «واجب می‌شود نماز جمعه دو رکعت بدل از ظهر به شرط امام یا نائب او، و در غیبت

می‌گذارند جمعه را فقهای امامیه با امن، و مجزی است از ظهر بنابر مذهب اصح». «۵»

و مراد از جمعه گزاردن فقهاء استحباب آن یا جواز آن است به قرینه آنکه امام یا نائب او را شرط وجوب قرار داد و گفت جمعه

می‌گذارند نه اینکه واجب است که بگذارند و این ظاهر است.

و در بیان در جمله شروط جمعه گفت: «و امام عادل یا نائب او، و در غیبت با عذر ساقط می‌شود وجوب نه جواز». «۶»

این است عبارات عظمای علمای امامیه ما که کتب ایشان حاضر است در نزد فقیر، و در کتب اصحاب ما که در مسائل اختلافی

متعرض اقوال علما شده‌اند «۷» در مسائلی که احتیاج به آنها به غایت نادر باشد، اقوال شاذه ضعیفه نقل کرده‌اند و در چنین مسأله

عمده با همه حاجت به آن، قول به وجوب عینی اصلا نقل نکرده‌اند از احدی، در عرض ششصد، هفت

(۱) شرایع ج ۱، ص ۹۴

(۲) المختصر النافع، ص ۳۵

(۳) القواعد ج ۱، ص ۲۸۴

(۴) ارشاد الازهان، ج ۱، ص ۲۵۷

(۵) الدروس ج ۱، ص ۱۸۶

(۶) البیان ص ۱۸۸

(۷) و شیخ عالم عامل احمد بن فهد رحمه الله در اول کتاب مهذب [ج ۱، ص ۷۰] گفته که: «بدرستی که من التزام دارم در این کتاب اینکه اشاره کنم بسوی خلافتی که واقع باشد در هر مسأله که اشاره کرده است مصنف رحمه الله بسوی خلاف در آن، و جهد کرده‌ام به حسب طاقت خود در تحصیل مخالف و ظاهر کردن آن، و هر چند بوده باشد نادر و متروک؛ و نقل می‌کنم در هر مسأله آنچه گفته‌اند در آن اصحاب از اقوال متعدده و هر چند بوده باشد بعض آنها متروک، پس گاه می‌گویم مصنف در مسأله‌ای که در آن دو قول است من ذکر می‌کنم در آن زیاده بر آن»، و با وجود این همه مبالغه که در این مقام کرده، نقل نکرده در مسأله نماز جمعه [مهذب ج ۱، ص ۴۱۳ و ۴۱۴] در زمان غیبت مگر دو قول وجوب تخییری و حرمت، چنانکه مصنف نیز نقل کرده. (منه اطلال الله بقاءه)

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۰۵

صد سال بعد از زمان حضور ائمه علیهم السلام تا آن که در زمان شیخ زین الدین رحمه الله که از متأخرین است، و از زمان او تا این زمان صد و کسری باشد، این قول احداث شده و به بعضی نسبت داده‌اند؛ پس هر گاه کسی به نظر انصاف تأمل کند در عبارات این اعظام فضلاء و افاحم علماء که هر یک در نهایت تبخر و تتبع و کمال تدین و تقدس بوده‌اند، حکم می‌کند قطعا به اینکه آنچه نقل کرده‌اند از اجماع بر نفی وجوب عینی محلّ شبهه و اشتباه نیست. و چنین نیست که نعوذ بالله دروغ بسته باشند، یا آن که تتبع نکرده به محض شهرت میانه جمعی از متأخرین گمان اجماع کرده باشند، یا آن که مراد ایشان از اجماع شهرت باشد، با آن که بر تقدیر تسلیم عدم اجماع و مجرد شهرت می‌گوییم: شهرت میانه امثال این علما بر وجهی که خلاف آن ظاهر نباشد یا بسیار نادر باشد، کافی است در حصول ظنّ قوی به عدم وجوب آن؛ چه بر ظاهر است که امثال این علماء از اساطین دین و ارکان شرع سید المرسلین صلی الله علیه و آله اقدام نمی‌نموده‌اند بر حکمی چنین عامّ البلوی، و جرأت نمی‌کرده‌اند بر ترک چنین فریضه عظمی تا ایشان را سندی قوی و دلیلی معقول نبوده، خصوصا هر گاه از ظاهر آیه و احادیث بسیار حکم به وجوب آن مستفاد شود. چنانچه قائلین به وجوب عینی گمان کرده‌اند، هر چند دلالت آنها ظاهرتر باشد عمل نکردن ایشان به آنها و طرح کردن آنها را باید که جهت آن باشد که دلیل قویتر داشته باشند یا آنکه خلاف آنها دست بدست به ایشان رسیده باشد.

و نزد ایشان مشخص باشد، به خلاف آنکه دلالت ادله ظاهر نباشد؛ چه مجال احتمال غفلت از آن در این صورت شاید متصور باشد. و اگر کسی عیاذا بالله راه دروغ و اشتباه به امثال ایشان از اکابر دین بدهد پس اعتماد بر احادیث نیز نماند، چه تمام احادیث ما و جرح و تعدیل و توثیق و تفسیق و مدح و ذمّ روات آنها مستند به ایشان و امثال ایشان است، پس بسا باشد که دروغ بسته باشند یا در نقل آنها و تفتیش حال روات اشتباهها کرده باشند، نعوذ بالله من أمثال هذه الخیالات و التوهّمات.

و جمعی که قائل به وجوب عینی شده‌اند در جواب تمسک به اجماع چند وجه گفته‌اند:

وجه اول: منع حجّیت اجماع منقول به اخبار آحاد و تحقیق آن را به کتب اصول حواله کرده‌اند.

و جواب آنست که حجّیت اجماع منقول به اخبار آحاد، اگر قویتر نباشد از احادیث منقوله به اخبار آحاد، پس ضعیف‌تر از آن نباشد به یقین، چنان که از کتب اصول ظاهر می‌شود. خصوصا هر گاه چندین کس از اکابر علماء دعوی آن کرده باشند، و مخالف آن ظاهر نباشد. با آنکه دانستی که مجرد شهرت عظیم نیز ما را در این مقام کافی است.

وجه دوم: اینکه اجماع‌های منقول شایع در کلام اصحاب باید که حمل شود بر غیر معنی ظاهر مصطلح علیه، به سبب ضرورتی که خواننده است ما را به آن، و آن دو امر است:

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۰۶

امر اول: آنکه اجماع نزد امامیه عبارت است از اتفاق همه علماء یا طایفه‌ای از ایشان بر حکمی از احکام به حیثیتی که معلوم باشد دخول معصوم علیه السلام در جمله ایشان، و اطلاع بر اجماع بر این وجه چگونگی متصور است در زمان غیبت امام علیه السلام و خلفاء او و انقطاع اخبار و اقوال او بر وجهی که اصلاً معلوم نیست که در کدام قطر است از اقطار زمین، در مشرق یا مغرب، دریا یا صحرا، همواری یا کوه مخالط و معاشر است با ایشان بر وجهی که نمی‌شناسد آن را، یا آنکه مختفی و منزوی است در کوهف جبل یا در بعض جزایر یا مانند آن از جایی که نرسد به آن احدی از مردم؟

امر دوم: آنکه بسیار واقع شده که دعوی اجماع در مسأله کرده‌اند، با وجود خلاف در آن. بلکه گاه هست که بعضی از ایشان در کتابی دعوی اجماع کرده‌اند در مسأله‌ای و خود مخالفت آن کرده‌اند در کتاب دیگر، بلکه گاه هست که شخصی دعوی اجماع کرده بر حکمی و دیگری دعوی اجماع کرده بر خلاف آن، «۱» چنان که به تتبع ابواب فقه ظاهر می‌شود.

و هر گاه اجماع بر معنی ظاهر حمل نشود و محمول شود بر اتفاق علمای معروفین به حیثیتی که ظاهر نباشد مخالف ایشان یا بر شهرت میانه علماء، و شدوذ مخالف حجّت نخواهد بود.

جواب امّا از امر اول: پس آنست که جمعی که دعوی اجماع کرده‌اند لازم نیست که علم به انعقاد آن در زمان غیبت بهم رسانیده باشند، بلکه ممکن است که علم به انعقاد آن در زمان حضور یکی از ائمه صلی الله علیه و آله بهم رسانیده باشند؛ چه زمان ایشان به عهد ائمه صلی الله علیه و آله نزدیک بوده. چه بعد دارد که دست بدست به ایشان رسیده باشد با اینکه به قرائن و امارت بر ایشان ظاهر شده باشد که حکم نماز جمعه مثلاً فلانست نزد شیعه امامیه، به حیثیتی که جزم داشته باشند که مذهب معصوم علیه السلام نیز آنست. و چگونه این معنی را انکار توان کرد، حال آنکه ما خود جزم داریم به وقوع اجماع امامیه بر بعض مسائل، مثل مسح پا و ترک آب تازه و صحّت حجّ تمتّع و متعّه نساء و غیر اینها از مسائل بسیار. و جزم داریم به اینکه مذهب ائمه ما صلی الله علیه و آله چنین بوده، قطع نظر از اخباری که در این ابواب وارد شده. بلکه جمعی که اطلاع بر اخبار اصلاً ندارند نیز جزم دارند در امثال این مسائل به مذهب ائمه صلی الله علیه و آله پس چگونه انکار توانی کرد که نفی وجود عینی نماز جمعه و بعضی دیگر از مسائل یک وقتی چنین بوده باشد با وجود اخبار چندین کس از اکابر علما و عدول اتقیا به آن؟

امّا جواب از امر دوم: پس آن است که در بسیاری از مسائل دعوی اجماع با وجود

(۱) بلکه خود در جای دیگر و یا کتابی دیگر دعوی اجماع کرده بر خلاف آن.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۰۷

مخالف در آن منافاتی ندارد؛ چه ایشان خود اعتراف نمودند که معنی اجماع نزد امامیه اتفاق طایفه‌ای است از علما که معلوم باشد دخول معصوم در جمله ایشان؛ پس چه می‌شود که کسی را که دعوی اجماع بر حکمی کرده، جزم حاصل شده باشد به دخول معصوم در جمله قائلین به آن، هر چند مخالف در آن موجود باشد. خصوصاً هر گاه مخالف معلوم النسب باشد و مشخص باشد که معصوم نیست.

و بنابراین است که محقق نجم الدین جعفر بن سعید رحمه الله در کتاب معتبر گفته که: «اگر خالی باشند صد نفر از فقهای ما از قول معصوم حجّت نباشد قول ایشان. و اگر بوده باشد در جمله دو کس حجّت باشد قول ایشان.» (۱)

و در بعضی جاهای دیگر که کسی دعوی اجماع کرده و خود آخر مخالفت آن کرده، یا کسی دعوی اجماع بر حکمی کرده و دیگری دعوی اجماع بر خلاف آن کرده یا آنکه مشخص شده بطلان آن دعوی، از هر راه که بوده باشد. می‌گوییم که امثال اینها باعث این نمی‌شود که مطلقاً اجماع طرح شود، چه در اخبار نیز امثال این از تناقض و اشتباهها و سهوها بسیار واقع شده. و همچنین در جرح و تعدیل روایت، چنان که به تتبع ظاهر می‌شود. پس اگر این معنی باعث طرح باشد باید که اخبار آحاد نیز تمام طرح شود،

بلکه مدار در احادیث و نقل اجماع هر دو بر عمل بر آن است، مگر آنکه مشخص شود وقوع سهو و اشتباه در آن؛ پس آن وقت طرح خواهد شد. پس از اینکه در بعضی مسائل ظاهر شده باشد که اشتباه در دعوی اجماع کرده‌اند، لازم نمی‌آید که در جاهای دیگر که اشتباه ظاهر نیست طرح آن دعوی نماییم. با آنکه در اکثر جاها که اشتباه ظاهر شده چنین است که یک کس یا دو کس دعوی اجماع کرده و تا دیگری مطلع شده بر آن رد کرده آن را و تنبیه کرده بر منع آن و وقوع اشتباه در آن، بخلاف ما نحن فیه که چندین کس از اکابر علما و اعظام اتقیا در کمال تتبع و تبخر، خصوصاً محقق و علامه و شهید علیهم السّلام که نهایت احتیاط در دعوی اجماع می‌فرموده‌اند، و در هر جا که مناقشه بوده در دعوی اجماعی که بعضی کرده‌اند اشاره به آن نموده‌اند، دعوی اجماع در این مسأله کرده‌اند، و استدلال به آن نموده‌اند. و در این مدّت مدید و روزگار دراز با کثرت توارد فضلا و محققین و تعاقب علمای متتبعین تا زمان شیخ شهید ثانی زین الدین، احدی متصدی انکار بر ایشان و تنبیه بر بطلان آن دعوی نگشته، پس چگونه ما طرح نماییم چنین اجماعی را به مجرد اینکه در بعضی جاها اشتباه در دعوی اجماع واقع شده است. و این بسیار ظاهر است، و کسی که ملاحظه کتب فقه کند می‌داند که مدار حکم تمام فقها در بسیاری از مسائل بر اجماع است، و اگر از آن دست بردارند از اثبات

(۱) المعتبر، ج ۱، ص ۳۱

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۰۸

بسیاری از احکام عاجز آیند. و در احادیث ائمه صلی الله علیه و آله نیز امر به پیروی اجماع واقع شده، چنان که ثقة الإسلام رحمه الله در کتاب کافی نقل کرده که فرموده‌اند که فراگیرید «مجمع علیه» را، پس بدرستی که «مجمع علیه» ریبی نیست در آن با آنکه دانستی بر تقدیر تسلیم عدم اجماع مجرد شهرت عظیمه در میان اکابر علما، در چنین مسأله عام البلوی کافی است در خصوص ظنّ قوی به عدم وجوب؛ چنان که بیان کردیم قبل از این. پس متذکر باش آن را.

و در روایت عمر بن حنظله از حضرت صادق علیه السلام - که به اعتبار شهرت میانه علما و قبول ایشان این را شهرت کرده به مقبوله عمر بن حنظله، و عمده دلایل ایشان بر استحقاق فقها منصب حکومت و قضا را، همان حدیث است - واقع شده که «هرگاه دو عدل مرضی از اصحاب ما اختلاف کنند در روایت و حکم، و احدهما ترجیحی نداشته باشد بر دیگری در عدل و فقه و راستی، نگاه می‌کنند روایت هر کدام از آنها مجمع علیه اصحاب باشد، فرا گرفته می‌شود آن، و ترک کرده می‌شود شاذی که مشهور نباشد نزد اصحاب، پس به درستی که مجمع علیه نیست در آن ریبی». (۱)

و پوشیده نیست که این حدیث ظاهر است در وجوب پیروی مجمع علیه به معنی مشهور و عدم ریب در آن. پس چون همگی قائلین به وجوب عینی استدلال می‌کنند به آن در اثبات مطالب خود، چگونه طرح می‌کنند آن را در این مقام؟! وجه سیم: اینکه حجیت اجماع مسلم نیست مگر وقتی که ثابت نشود خلاف آن، و در این مسأله چنین نیست، چه یافت شده است خلاف از جماعتی از اعظام اصحاب.

شیخ مفید رحمه الله در کتاب مقنعه (۲) گفته: «بدان که روایت شده است از صادقین علیهم السلام (۳) که خدای تعالی فرض کرده است بر بندگان خود از جمعه تا جمعه سی و پنج نماز، فرض نکرده است در آنها اجتماع را مگر در نماز جمعه و بس. پس فرموده است خدای تعالی: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ (۴) الْآيَةُ.

و حضرت صادق علیه السلام فرموده که هر که ترک کند جمعه را سه جمعه بی‌علتی، مهر کند خدای تعالی بر دل او.

پس فرض آن - توفیق دهد ترا خدای تعالی - اجتماع است؛ چنان که گفتیم.

اما اینکه به شرط حضور امامی مأمون بر صفتی چند، پیش می‌ایستد جماعت را و دو خطبه می‌خواند از برای ایشان - یا معنی عبارت این است که - پیش بایستد جماعت را و دو

(۱) الکافی ج ۱، ص ۶۷، و ج ۷، ص ۴۱۲؛ کتاب من لا یحضره الفقیه ج ۳، ص ۵؛ التهذیب ج ۶، ص ۳۰۱

(۲) المقنعه ص ۱۶۲-۱۶۴

(۳) الوسائل الشیعیه ج ۷، ص ۳۰۱، باب اول از نماز جمعه، حدیث / ۱۹

(۴) جمعه / ۹.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۰۹

خطبه بخواند از برای ایشان، ساقط می‌شود به سبب این دو خطبه و اجتماع از جماعتی که جمع شوند از چهار رکعت دو رکعت. و هرگاه حاضر شود امام واجب می‌شود جمعه بر باقی مکلفین مگر کسی را از ایشان که معذور داشته باشد خدای تعالی او را و اگر حاضر نشود امامی ساقط می‌شود فرض اجتماع و اگر حاضر شود امامی که اخلال کرده باشد به شرایط کسی که پیش می‌ایستد و صلاحیت اجتماع با او هست پس حکم حضور او حکم عدم امام است. و شرایطی که واجب است در کسی که واجب است با او اجتماع این است که بوده باشد او حرّ و بالغ و پاکیزه در ولادت، غیر مبتلا از امراض به برص و جذام، و مسلمان مؤمن معتقد حق بتمامه در دیانت، «۱» گذارنده نماز در وقت. پس هرگاه بوده باشد چنین و جمع شود با او چهار نفر واجب است اجتماع و هر که نماز گزارد پشت سر امامی به این صفات واجب است بر او خاموشی نزد قرائت او و قنوت در رکعت اول از رکعتین در فریضه. و هر که نماز گزارد پی سر امامی به خلاف آنچه وصف کردیم بجای آورد فرض را به روشی که قبل از این شرح کردیم و واجب است حضور جمعه با آنکه وصف کردیم او را از ائمه [علیهم السلام] به عنوان فرض، و سنت است با کسی که مخالف ایشان باشد از روی تقیه و استحباب، روایت کرده است هشام بن سالم «۲» از زراره بن اعین که گفته تحریر کرد ما را ابو عبد الله علیه السلام بر نماز جمعه تا اینکه گمان کردم که می‌خواهد که برویم به خدمت او، پس گفتم فردا بیاییم به خدمت شما، فرمودند: نه من نمی‌خواستم مگر اینکه بکنید نزد خود». «۳» تمام شد کلام مفید رحمه الله.

و این صریح است در وجوب عینی بی‌اشتراط امام یا نائب او، و تصریح کرده است در طمی کلامش به وجوب عینی چند مرتبه، و شرط نکرده است در مقام بیان شرایط سوای آنچه معتبر است در امام جماعت.

و ظاهر شیخ رحمه الله در تهذیب «۴» این است که موافق باشد با او، چه نقل کرده است کلام مفید را، و آورده است بعضی از احادیث دال بر آن را، بی‌آنکه متعرض تأویلی یا تخصیصی شود، چنان که عادت اوست در آنچه مخالف باشد ظاهر آن با قول و مذهب او.

و جواب آنچه اول گفته که «فرض آن اجتماع است»، دلالت نمی‌کند مگر بر وجوب شرطی اجتماع - یعنی اشتراط اجتماع در این نماز - نه بر اصل وجوب نماز؛ و این ظاهر

(۱) در بعضی نسخه‌ها بعد از معتقد حق بتمامه در دیانت، «راستگو در آنچه گوید در خطبه» [آمده است] (منه أدام الله إفاداته)

رجوع شود به المقنعه ص ۱۶۴

(۲) وسائل الشیعیه، ج ۷، ص ۳۰۹

(۳) المقنعه ص ۱۶۲-۱۶۴

(۴) التهذیب ج ۳، ص ۱۹ و ۲۰

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۱۰

است و بر تقدیری که دلالت کند بر وجوب اصل نماز، آن نیز مثل اقوال دیگر او خواهد بود، که لفظ وجوب یا فرض دارد و اشاره

به توجیه آنها خواهد شد.

و آنچه بعد از آن گفته که «به شرط امامی مأمون»؛ ممکن است که مراد به امام مأمون، امام اصیل یا نایب او باشد. چه ایشان مأمونند به یقین نه هر عادل.

و قول او «و هر گاه حاضر شود امام»، اشاره به همان امام است.

و قول او «و شرایطی که واجب است در کسی که واجب است با او اجتماع» اشاره است به شرایطی که در امام مأمون باید و بیان صفاتی است که بیشتر اشاره کرد که باید بر صفاتی باشد، و امام اصل ظاهر است که موصوف به این صفات است. و ذکر آنها اشاره است به اینکه نایب باید این صفات را داشته باشد.

و در کلام غیر او نیز از فقها این صفات در نایب ذکر شده.

و قول او «معتقد حق بتمامه» اشعاری دارد به آنچه ذکر کردیم، چه غیر امام اصل و نایب او که اعتقاد نمی‌کند مگر آنچه را که از او شنیده، کجاست کسی که همه اعتقادات او حق باشد؟! و قول او «و هر که نماز گزارد پشت سر امامی بخلاف آنچه وصف کردیم بجا آورد فرض را به روشی که قبل از این شرح کردیم»- یعنی چهار رکعت چنان که بیشتر شرح کرده- دلیل است بر آنچه گفتیم که مراد از امام مأمون، امام یا نایب او باشد؛ چه غیر از این دیگر شرطی نکرده که در امام جمعه باشد و در امام جماعت نباید؛ چه همه آنچه شرط کرده در امام جماعت نیز شرط است، مگر آنکه مراد آن باشد که چهار نفر با او نباشد، و این خالی از دوری نیست؛ یا اینکه مخالف باشد و از روی تقیه پشت سر او نماز گزارد، و این نیز دور است؛ یا آنکه معنی کلام آنجا که پیش بایستد و دو خطبه بخواند باشد چنان که آخر ذکر کردیم. و غرض از آن بیان کیفیت نماز جمعه نباشد، بلکه آن وصف دیگر باشد از برای امام مأمون.

و مراد از اینکه خطبه بخواند، این باشد که تواند خطبه بخواند و مانعی از آن نباشد.

و مراد از آنجا از مخالفت با اینکه پیش ذکر کرده، این باشد که خطبه نخواند یعنی ممکن نباشد او را خطبه خواندن؛ چه اگر ممکن باشد واجب خواهد بود بر او، بنا بر قول بوجوب عینی، پس هر گاه ترک کند قابل امامت جماعت نیز نخواهد بود، و این بسیار دور است.

و بر فرض که امام مأمون را، بر هر عادل حمل کنیم کلام بر وجوب تخییری حمل می‌شود، به قرینه اینکه گفته: «پیش می‌ایستد جماعت را و دو خطبه می‌خواند» و حکم نکرده البته پیش بایستد.

و قول او: «و هر گاه حاضر شود امام واجب است جمعه»، و همچنین اقوال دیگر او که

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۱۱

لفظ وجوب و فرض دارد، منافات با این ندارد؛ چه استعمال وجوب و فرض در وجوب تخییری شایع است و بعدی ندارد.

و مؤید این است آنکه قبل از آن شرایط و آداب نماز ظهر جمعه را بعنوان چهار رکعتی به تفصیل تمام بیان کرده، و شرط نکرده که این در صورتی است که جمعه دو رکعتی ممکن نباشد.

پس ظاهر کلام این است که هر دو طریق ظهر و جمعه را توان گزارد، و ممکن است قول او، «و واجب است حضور جمعه با آنکه وصف کردیم او را از ائمه بعنوان فرض»، «۱» اشاره باشد به وجوب جمعه با ائمه معصومین که در اوایل مقنعه وصف کرده.

و تأکید به فرض بودن آن اشاره باشد به وجوب عینی در این صورت، و اینکه با غیر ایشان وجوب چنین نیست، بلکه تخییریست.

و بنا بر این ممکن است که حمل شود قول او، «و سنت است با کسی که مخالف ایشان باشد»، بر نماز با غیر ائمه معصومین از پیش نمازان شیعه و سنی هر دو.

و قول او، «از روی تقیه»، اشاره باشد به صورتی که با سنی گزارده شود.

و قول او، «و استحباب»، اشاره باشد به صورتی که با پیش نماز شیعه گزارده شود. پس منطبق می‌شود کلام بر قول به وجوب تخییری، چنان که مشهور است. (۲)

و بر تقدیری که حمل شود کلمات اول او نیز بر وجوب عینی زیاده از این لازم نمی‌آید که شیخ مفید رحمه الله اشتراط امام یا نایب او را ترک کرده باشد بنابر شهرت و ظهور اعتبار آن نزد امامیه.

۴۵۰ و مؤید این است آنکه شیخ مفید در کتاب ارشاد (۳) اشاره به اشتراط مذکور کرده، و آن را امری مسلّم قرار داده چه استدلال کرده بر وجوب امام معصوم کامل در هر زمان باستحاله خالی بودن مکلفین از سلطانی که بوده باشد بسبب وجود او نزدیک‌تر به صلاح و دورتر از فساد. و احتیاج همه صاحبان نقصان به کسی که تأدیب کند گنهکاران را و به صلاح آورد عاصیان را و برگرداند گمراهان را و تعلیم کند جهّال را و آگاه کند غافلان را و بترساند از ضلالت، و اقامه کند حدود را و انفاذ کند احکام را و حکم کند به عدل میانه اهل اختلاف،

(۱) و لفظ من خالفهم در آن عبارت اشعاری به این دارد. منه أدام الله إفاداته. رجوع شود به المقنعه ص ۱۶۴

(۲) و بنابر نقل حدیث مذکور جهت استشهاد از برای حکم ثابت است، یا از برای اشاره به اینکه احتمال هر دو دارد، و اگر تمام این کلام حمل شود بر نماز با سنّیان، چنان که ظاهر آنست. پس نقل حدیث مذکور از برای آنست، لیکن بنابر این استشهاد مذکور ضعیف است بلکه ظاهر حدیث تحریر صراره است بگزاردن جمعه نزد خود نه با سنّیان چنان که مذکور خواهد شد. ان شاء الله. منه اطال الله بقاؤه.

(۳) الارشاد ج ۲، ص ۳۴۲، و جلد ۱۱ از مصنفات شیخ مفید.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۱۲

و نصب کند امراء و ببندد رخنه سرحدّها را و حفظ کند اموال را و حمایت کند بیضه اسلام را و جمع کند مردم را در جمعه‌ها و عیدها. (۱)

و پوشیده نیست که این کلام ظاهر است در اختصاص نماز جمعه و عید به امام معصوم و معلوم و مسلّم بودن آن، پس اگر با غیر امام معصوم حرام نداند، البته واجب عینی نخواهد دانست، و اگر نه ذکر آن در جمله صفاتی که در آنها مردم احتیاج به امام معصوم دارند معقول نخواهد بود.

و بر فرض آنکه مذهب او عدم اشتراط آن باشد در وجوب عینی، مخالفت آن ضرر نمی‌رساند به اجماعی که چندین کس از اکابر علماء دعوی کرده‌اند؛ چه مخالفت معلوم النسب هر چند بسیار باشند ضرر نمی‌رساند به اجماع به اصطلاح امامیه چنان که ظاهر شد از آنچه قبل از این ذکر کردیم و در اکثر کتب اصول امامیه تصریح به آن شده.

و جواب آنچه گفته‌اند که ظاهر این است که شیخ در تهذیب «۲» موافق باشد با مفید، اولاً آن است که موافقت شیخ با مفید ضرری به ما نمی‌رساند، بعد از آنچه تقریر نمودیم از کلام مفید.

و ثانیاً آنکه شیخ در تهذیب همه جا متصدی بیان این نشده که چه چیز موافق است با مذهب او و چه چیز مخالف و تأویل باید کرد، بلکه در بسیاری از جاها اکتفا کرده به نقل احادیث بی‌آنکه متعرض مذهب خود شود؛ با آنکه احادیث که در این باب نقل کرده چنان مخالفتی ندارد با مذهب او، که البته باید متعرض تأویل آنها شود چنان که ظاهر خواهد شد ان شاء الله تعالی.

(۱) و شیخ فاضل محمد بن ادریس رحمه الله در کتاب سرائر [ج ۱، ص ۵۲] به تقریب اینکه ذکر کرده که اصحاب ما بسیار است که ذکر می‌کنند حکمی را و اعتقادی ایشان نیست، بلکه روایتی بر آن وجه وارد شده و غرض ایشان ایراد آنست بر وجه روایت، نه

از برای عمل به آن، نقل کرده که «مسائلی سؤال کرده از شیخ مفید رحمه الله که چقدر می‌نشینند نفساء از نماز و چند است مبلغ ایام او، شما در کتاب احکام نساء [مصنفات شیخ مفید ج ۹، ص ۲۵، احکام النساء] گفته‌اید که یازده روز است و در رساله مقنعه [ص ۵۷] هجده روز و در کتاب اعلام [مصنفات شیخ مفید ج ۹، ص ۱۸ از کتاب اعلام] بیست و یک روز بکدام یک باید عمل کرد؟

پس جواب فرموده که واجب بر نفساء این است که بنشینند ده روز. و من در کتب خود ذکر نکرده‌ام مگر آنچه روایت شده از نشستن او هیجده روز، و آنچه روایت شده در نوادر از اول استظهار به بیست و یک روز و عمل من برده روز است به جهت قول حضرت صادق علیه السلام که نمی‌باشد خون نفاس زمانش بیشتر از زمان حیض».

و از اینجا ظاهر می‌شود که به مجرد عبارت مقنعه [ص ۵۷] با اشراف [مصنفات شیخ مفید ج ۹، ص ۲۴ و ۲۵]، مذهب شیخ مفید رحمه الله معلوم نمی‌شود. و بر تقدیر تسلیم ظهور او در وجوب عینی در زمان غیبت منافی نیست با نقل اجماعی که جمعی کثیر از اعظام علما کرده‌اند، خصوصا از جمله ایشان شیخ طائفه باشد که از اعظام تلامذه او و یقین عارف به مذهب او بوده. منہ اطال الله بقاؤه.

(۲) التهذیب ج ۳، ص ۱۹

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۱۳

و چگونه مذهب شیخ و جوب عینی باشد و حال آنکه در همه کتابهای فقهی خود که اعتقاد خود را در آنها بیان نموده تصریح به خلاف آن کرده. و در کتاب خلاف «۱» دعوی اجماع بر نفی قول به آن و عمل به آن کرده چنان که ظاهر شد بر تو از آنچه نقل کردیم، بلکه بر متدبر منصف ظاهر است که این دعوی شیخ دلیل است بر اینکه مذهب شیخ مفید نیز وجوب عینی نبوده؛ چه شیخ از اعظام تلامذه مفید است کجا تجویز آن توان کرد که شیخ طائفه مذهب استاد خود- چون شیخ مفید استادی- را نداند. و دعوی کند اجماع بر نفی قول به وجوب عینی و اینکه هرگز نگزارده‌اند آن را و چگونه مراد از عبارت مقنعه وجوب عینی باشد با وجود اطلاع شیخ بر آن و نوشتن شرح بر آن. و دعوی اجماع بر خلاف آن. (۲)

و دیگر هرگاه مذهب مفید وجوب عینی بوده چرا نمی‌گزارده آن را، و اگر می‌گزارده چون می‌شده که شیخ از اکابر تلامذه و خواص او بوده مطلع نشود، و اگر مطلع شده چون دعوی کرده که هرگز از امامیه کسی این نماز را نگزارده مگر خلفا و امرا و کسانی که منصوب بوده‌اند از برای نماز.

اگر گویند که شیخ مفید [رحمه الله] شاید متمکن نبوده باشد از اقامت جمعه به اعتبار تقیه، و همچنین از همه امامیه که نقل کرده‌اند ترک این نماز را وجهش همین است، چه ایشان در زمان تقیه بوده‌اند و قادر نبوده‌اند بر اقامت جمعه.

جواب گوئیم اما شیخ مفید رحمه الله که در زمان خود در نهایت شهرت و اعتبار بوده در مجالس و محافل با علمای اهل سنت و اکابر ایشان در امامت و غیر آن گفتگو می‌کرده و ایشان را الزامهای بلیغ می‌داده و اثبات حقیقت مذهب امامیه می‌نموده، و نزد سلاطین آل بویه که مایل به تشیع بوده‌اند نهایت عزت و احترام داشته، حتی آنکه سلطان عضد الدوله مکرر به دیدن او می‌رفته و نوازش و اکرام بسیار نسبت به جناب او می‌فرموده، و همگی خواص و عوام مرید و معتقد او بوده‌اند، تا اینکه نقل کرده‌اند که در روز وفات او هشتاد هزار کس از شیعه و سنی به تشییع جنازه او حاضر شده بودند و هرگز اهل زمان روزی چنان مشاهده نکرده بودند، چه تقیه ضرور بوده او را در اقامت نماز جمعه که در میان اهل سنت شایع و متعارف است و نهایت مواظبت بر آن می‌کنند؟

و بر تقدیری که تقیه بوده و ظاهرا نمی‌توانسته بکند، چگونه تجویز توان کرد که با آن همه خواص و اصحاب و تلامذه مانند شیخ فقیه محمد بن حسن بن حمزه که خلیفه او بوده، و شیخ طائفه و سید جلیل سید مرتضی و سید بزرگوار سید رضی الدین و شیخ

(۱) خلاف ج ۱، ص ۵۹۳.

(۲) مگر اینکه مخالفت مفید را قادح در اجماع ندانسته باشد، چنان که آخر ذکر کردیم. منه اطال الله بقاءه.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۱۴

و سلار بن عبد العزیز دیلمی و امثال ایشان نمی توانستند که خفیه نیز با چهار کس از ایشان اقامت این نماز تواند کرد؟ و اگر می کرد چگونه بر شیخ و امثال او تمام پنهان مانده و هیچ کس نقل نکرده آن را و خلاف آن را دعوی نموده اند. و امیرا دیگران پس در اکثر ایشان آنچه در باب شیخ مفید گفتیم جاری است و چگونه قبول توان کرد که در حله با کثرت علماء شیعه و اجتماع هفتاد، هشتاد مجتهد امامی که از آل مطهر و آل سعید و امثال ایشان در آن، در یک عصر و تظاهر ایشان به این مذهب بلکه ارتفاع تقیه بالکلیه در بعضی ازمان، مانند زمان الجایتو سلطان محمد خدابنده، هیچ یک از ایشان قادر نباشند بر اقامت این نماز با چهار کس یا شش کس از خواص خود.

و در قم با نهایت تسلط امامیه در آنجا در همه اوقات - حتی اینکه علی بن عیسی اربلی که از اکابر علماء امامیه است در کتاب کشف الغمّه «۱» نقل کرده که در زمان بعضی از خلفای عباسی اهل قم از اطاعت حاکم امتناع نمودند و هر که را به حکومت ایشان فرستاد با او محاربه و مقاتله نموده مجال تصرف ندادند و مکرر لشکرها بر سر ایشان فرستادند مفید نیفتاد، آخر الامر امیر، ناصر الدوله ابن حمدان را که امیر الامرا، خلیفه و شیعی بوده بر سر ایشان فرستادند و چون ناصر الدوله نزدیک قم رسید اعیان آنجا با تحف و هدایا استقبال نمودند و گفتند ما به حکومت مخالف مذهب خود راضی نیستیم (نبوده ایم، خ ل) الحال که تو آمده ای به طوع و رغبت امتثال حکم تو می کنیم و در آن سال اهل قم زیاده از مال وجوهات سالهای گذشته به ناصر الدوله رسانیدند تا او به خلیفه فرستاد تا آخر خلیفه اندیشه نمود از موافقت اهل قم با او و او را نزد خود طلب فرمود - با این کثرت و تسلط علماء و محدثین امامیه در آن چون قادر نباشند حتی در خفیه بر گزاردن جمعه که در میان سنیان نیز شایع است؟، چنان که گفتیم. و کسی که اندک تأملی کند در آنچه ذکر کردیم حاصل می شود از برای او ظن قوی به نفی وجوب عینی در مذهب امامیه. و الله الموفق.

دیگر گفته اند که باز شیخ مفید رحمه الله در کتاب اشراف گفته: «باب عدد آنچه واجب می شود با او اجتماع در نماز جمعه» و عدد آن هیجده خصلت است:

آزادی و بلوغ و ذکوریت و سلامت عقل و صحت بدن و سلامت از کوری و حضور مصر و شهادت ندا و خالی بودن راه و وجود چهار نفر به این صفات که مذکور شد و وجود پنجمی که امامت کند ایشان را و واجب است که بوده باشد خصوص او را صفاتی چند:

ظهور ایمان و پاکیزگی در ولادت از زنا و سلامت از سه علت برص و جذام و خواری و رسوایی بسبب حدودی که خوار می کند کسی را اقامه کرده شود بر او در اسلام، و معرفت

(۱) کشف الغمّه ج ۳، ص ۴۰۹ - ۴۱۱

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۱۵

به فقه نماز و فصیح خواندن «۱» خطبه و قرآن، و اقامه فرض نماز در وقت آن بی تقدیمی و تاخیری از آن در هیچ حال، و خطبه به آنچه راست گوید در آن از کلام. پس هرگاه جمع شود این هیجده خصلت واجب است اجتماع در ظهر روز جمعه چنانچه ذکر کردیم، و خواهد بود فرض آن بر نصف از فرض ظهر از برای حاضر در باقی ایام». «۲» تمام شد کلام اشراف. و این دلالت می کند بر اینکه معتبر در امامت جمعه نیز همان است که معتبر است در امامت جماعت.

و بر اینکه در کار نیست عدالت به روشی که متأخرین اعتبار کرده‌اند، بلکه کافی است ظاهر ایمان که کافی است در حکم به عدالت مادام که ظاهر نشود منافی آن؛ چنان که مذهب جماعتی از متقدمین است.

و بر اینکه در کار نیست اذن امام و ظاهر از وجوب و وجوب عینی است با آنکه در حضور امام وجوب عینی است البته، پس در غیبت بر وجوب تخییری حمل کردن بی تفصیلی صحیح نیست.

جواب: به دلیل آنچه پیش ذکر کردیم در عبارت مقنعه «۳» باید حمل شود وجوب بر وجوب تخییری و تخصیص داده شود کلام بر زمان غیبت، یا بر اعم از وجوب تخییری و عینی چنان که اصل معنی وجوب است و لازم نیست که در کلام متعزّض تفصیل این شده باشد [باشند خ ل] که در چه وقت عینی است و در چه وقت تخییری و این ظاهر است. و بر تقدیری که حمل شود بر خصوص عینی زیاده از این نیست که متعزّض اشتراط امام یا نایب او نشده باشد بنا بر ظهور و شیوع آن نزد امامیه.

و قطع نظر از اینها مخالف معلوم النسب منافات با تحقّق اجماع ندارد چنان که دانستی.

با اینکه در این عبارت بعضی خللهای دیگر نیز هست که باعث شکّ در آن می‌شود؛ زیرا که اشتراط حضور مصر که در این عبارت شده نقل نشده از احدی از علمای امامیه، بلکه آن مذهب ابو حنیفه و جمعی دیگر از اهل سنت است، و شهادت ندا که شرط شده، معنی ظاهرش که حاضر بودن و شنیدن ندا باشد مذهب کسی نشده از امامیه، بلکه مذهب شافعی است و بعضی دیگر از اهل سنت. و حمل بر دور نبودن از آن زیاده از دو فرسخ چنان که مشهور است میان امامیه بسیار دور است.

(۱) یعنی درست خواندن و لحن نکردن و اما فصیح خواندن پس آن سنت است نه واجب. منه ادام الله افادته.

(۲) مصنفات الشیخ المفید ج ۹، ص ۲۴ و ۲۵، کتاب اشراف

(۳) المقنعه ص ۶۶

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۱۶

و دیگر گفته‌اند که ابو الصلاح تقی ابن نجم حلبی در کتاب کافی «۱» گفته: «و منعقد نمی‌شود جمعه مگر به امام ملت یا منصوب از قبل او یا کسی که کامل باشد در او صفت امام جماعت هر گاه متعذّر باشد امام یا منصوب او». و این صریح است در عدم اشتراط امام یا نایب او و نیست در آن زیاده بر آنچه معتبر است نزد او در امام جماعت، چه در باب جماعت گفته:

«و اولای مردم به او امام ملت یا کسی است که او نصب کرده باشد، پس اگر متعذّر باشند هر دو منعقد نمی‌شود مگر با امامی عدل» و گفته است بعد از عبارت اول که نقل کردیم و «هر گاه کامل شود این شروط منعقد می‌شود جمعه و بر می‌گردد فرض ظهر از چهار رکعت به دو رکعت با دو خطبه و متعین می‌شود فرض حضور بر هر مرد بالغ حرّ سلیمی که خالی باشد راه او و حاضر باشد یعنی مسافر نباشد و میانه او و میانه جمعه دو فرسخ باشد یا کمتر.

و ساقط می‌شود فرض جمعه از غیر چنین کسی پس اگر حاضر شود متعین می‌شود بر او فرض دخول در آن به عنوان جمعه و بس» تمام شد. و این عبارت صریحه است در وجوب عینی.

جواب اگر چه ظاهر این عبارت دلالت می‌کند بر وجوب عینی جمعه بی وجود امام یا نایب او نیز، اما کتاب ابو الصلاح در میان نیست «۲» و نقل کرده است این عبارت را از آن همین شیخ زین الدین رحمه الله «۳» و بعد از او جمعی تابع او شده‌اند، و ممکن است که در سابق و لاحق آن چیزی باشد که باعث صرف از ظاهر آن شود و غفلت از آن واقع شده باشد. چنان که در نقل عبارت خلاف شده چه او و اتباع او عبارت خلاف «۴» را نقل کرده‌اند و ظاهر در وجوب عینی دانسته‌اند و چون ملاحظه می‌شود تتمه‌ای دارد که احتمال حمل بر وجوب عینی ندارد چنان که ذکر کردیم با آنکه شیخ شهید رحمه الله در بیان «۵» از ابو الصلاح «۶» قول به حرمت نقل کرده و هم شیخ شهید رحمه الله در شرح ارشاد «۷» و شیخ فخر الدین رحمه الله در ایضاح «۸» قول به وجوب تخییری

از او نقل کرده‌اند. و علامه رحمه الله نیز در مختلف «۹» قول به وجوب تخییری از او نقل کرده و همین عبارت اولی که از او نقل شد، نقل کرده بی آن تتمه که در آخر نقل شد، پس تا ملاحظه کتاب

(۱) الکافی فی الفقه ص ۱۵۱ و ۱۴۳

(۲) کتاب الکافی فی الفقه ابو الصلاح در اختیار مؤلف نبوده اما اصل کتاب موجود است و به چاپ هم رسیده است.

(۳) روض الجنان ج ۲، ص ۷۷۳

(۴) الخلاف ج ۱، ص ۶۰۷ و ۶۰۸ و ۵۹۲

(۵) بیان ص ۱۸۸.

(۶) الکافی فی الفقه ص ۱۵۱

(۷) غایه المراد ج ۱، ص ۱۶۴

(۸) ایضاح الفوائد ج ۱، ص ۱۱۹

(۹) المختلف ج ۲، ص ۲۰۵ و ۲۵۱؛ الکافی فی الفقه ص ۱۵۱

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۱۷

او نشود حقیقت مذهب او معلوم نگردد.

و بر تقدیری که او به وجوب عینی قایل شده باشد مخالفت او به اعتبار معلومیت نسب ضرر نمی‌رساند به اجماع چنان که دانستی، خصوصاً آنکه او از تلامذه شیخ است و اجماع که شیخ دعوی کرده قبل از او منعقد شده و بعد از انعقاد اجماع مخالفت کسی چه ضرر رساند؟ و بر تقدیر منافات با اجماع با شهرت عظیم خود یقین منافات ندارد و مجرد چنین شهرتی ما را کافی است در آن مسأله چنان که مذکور شد.

و دیگر گفته‌اند: «که قاضی ابو الفتح کراچکی در کتاب تهذیب المسترشدین بعد از آنکه ذکر کرده پاره‌ای از احکام جمعه را و اینکه عدد معتبر در آن پنج است گفته: «و هرگاه حاضر شود عددی که صحیح است که منعقد شود با آن جماعت در روز جمعه و بوده باشد امام ایشان مرضی و متمکن از اقامه نماز در وقت آن و ظاهر کردن خطبه بر وجه آن و بوده باشند جماعت حاضر و ایمن؛ ... مردان بالغ کامل العقل صحیح، واجب است بر ایشان فریضه جمعه و هست بر امام که بخواند با ایشان دو خطبه و نماز بگزارد به ایشان بعد از آن دو رکعت». تمام شد کلام او.

و این نیز دلالت دارد بر عدم اشتراط وجوب عینی به امام یا نایب او و کافی بودن امام مرضی مطلقاً. «۱»

جواب: اولاً مراد از امام مرضی مشخص نیست که مطلق عادل باشد بلکه ممکن است مراد امام یا نایب او باشد به قرینه شهرت این معنی نزد امامیه و اجماع ایشان بر آن. و دیگر آنکه قول او «واجب می‌شود بر ایشان فریضه جمعه» دلالت نمی‌کند بر زیاد از وجوب تخییری، و سخن ما در وجوب عینی است و بر تقدیری که مراد وجوب عینی باشد ممکن است که اکتفا کرده باشد در اشتراط امام یا اذن او به شهرت میانه امامیه و اتفاق ایشان بر آن با آنکه این کتاب نیز در میان نیست. و این نقل نیز شیخ زین الدین رحمه الله کرده و جمعی تابع او شده‌اند پس ممکن است در سابق و لاحق این کلام اشاره به اشتراط مذکور شده باشد و او غافل شده باشد از آن.

و بر تقدیری که مذهب او وجوب عینی و عدم اشتراط باشد مخالفت او ضرر نمی‌رساند به اجماع چنان که مکرر مذکور شد. و چگونه به مجرد چنین عبارتی از قاضی کراچکی که در هیچ مسأله متعرض قول او نشده‌اند مگر در این مسأله که شیخ زین الدین رحمه الله از راه اضطرار متوسل به آن شده توان قدح نمود در اجماعی که چندین کس از مشاهیر علمای ثقات دعوی آن نموده

باشند؟

(۱) رجوع شود به مدارک الاحکام ج ۴، ص ۲۴ و رسائل شهید ثانی ص ۸۰ (الرسائل العشر)

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۱۸

و دیگر گفته‌اند ابن بابویه رحمه الله در کتاب مقنع «۱» در باب نماز جمعه گفته: «و اگر بگزاری ظهر را با امام به خطبه، می گزاری دو رکعت و اگر بگزاری بی خطبه می گزاری چهار رکعت». و به تحقیق که فرض کرده خدای تعالی از جمعه تا جمعه سی و پنج نماز، از آنهاست یک نماز که فرض کرده است آن را خدای تعالی در جماعت و آن جمعه است و ساقط کرده است آن را از نه کس و شمرده است آنها را بعد از آن گفته:

و هر که بگذارد آن را تنها پس بگذارد آن را چهار رکعت مانند نماز ظهر در باقی روزها. «۲»

جواب: عبارت «و بتحقیق که فرض کرده خدای تعالی - تا قول او- و هر که بگذارد» عبارت حدیث زراره است که بعینه نقل کرده. و ما بعد از این نقل خواهیم کرد و جواب خواهیم گفت از تمسک به آن در اثبات وجوب عینی در زمان غیبت. و اما آنچه بعد از آن و قبل از آن نقل شده از عبارت ابن بابویه رحمه الله پس اصلاً از آن مشخص نمی‌شود که امام کیست و چه شرط دارد، و همچنین اصلاً دلالت بر وجوب عینی ندارد بلکه ظاهر است در تخییر میان گزاردن با امام به خطبه و بی امام بی خطبه تنها. و بر تقدیر تسلیم دلالت بر وجوب عینی، می‌گوییم اگر امام ظاهر در معصوم نباشد ظاهر در اعم از آن نیز نخواهد بود، پس چگونه به آن استدلال توان کرد بر عدم ثبوت اجماع مذکور؟

اگر گویند که خصوص امام معصوم شرط نیست در جمعه بلکه نایب نیز کافی است به اجماع با آنکه در کلام اشاره به آن نشده پس باید بر مطلق امام جماعت حمل شود تا لازم نیاید قصور مذکور.

جواب می‌گوییم که از حمل بر امام معصوم قصوری لازم نیاید، چه صحیح است که جمعه با امام معصوم با خطبه دو رکعت است و این منافات ندارد که با نایب او نیز با خطبه دو رکعت باشد، و لازم نیست که جمیع تفصیل این مسأله از این عبارت در نهایت اجمال مستفاد شود.

اگر گویند هر گاه مراد از امام، معصوم باشد صحیح نخواهد بود قول او، و اگر بگزاری بی خطبه می گزاری چهار رکعت، چه با معصوم البته باید با خطبه گزارد.

می‌گوییم اولاً ضرور نیست که با معصوم البته با خطبه گزارده شود؛ چه در زمان عدم تسلط ائمه علیهم السلام جمعه واجب نیست بر ایشان، و گاه باشد که جماعت میسر شود پس در این صورت بی خطبه چهار رکعت می گزارند، و دیگر آنکه در کلام نیست که اگر با امام بگزاری بی خطبه، بلکه گفته اگر بگزاری بی خطبه. و این شاید در جماعت با غیر امام

(۱) المقنع ص ۱۴۷

(۲) ظاهراً از «و به تحقیق» تا اینجا جزء کلام ابن بابویه رحمه الله می‌باشد و لکن در المقنع در بحث نماز جمعه یافت نشد.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۱۹

باشد. و حاصل کلام چنین شود که اگر بگزاری با امام معصوم که با خطبه است می گزاری دو رکعت، و اگر بگزاری بی خطبه که بی امام معصوم است بلکه با پیش نمازان دیگر جماعت، می گزاری چهار رکعت. و این توجیه بعدی ندارد بلکه ظاهر این است؛ چه ظاهر این است که این کلام ابن بابویه مضمون حدیث سماعه «۱» است که بعد از این مذکور خواهد شد، چنان که دأب اوست که در مسائل عبارت احادیث را به جنس ذکر میکنند و آن حدیث سماعه ظاهر الانطباق است بر این وجه چنان که بعد از این ظاهر

خواهد شد ان شاء الله.

این همه با اینکه کتاب نیز در میان نیست «۲» و این نقل هم مستند به شیخ زین الدین رحمه الله است و احتمال غفلت جاری است. و دیگر گفته‌اند که هم ابن بابویه در کتاب امالی در وصف دین امامیه گفته: «و جماعت در روز جمعه فریضه است و در باقی روزها سنت است و هر که ترک کند آن را «۳» از روی رغبت از آن «۴» و از جماعت مسلمانان بی‌علتی پس نیست نمازی از برای او، و ساقط شده است جمعه از نه کس» «۵» و شمرده است آنها را.

جواب: ظاهر است که این کلام دلالت نمی‌کند مگر بر وجوب جماعت در روز جمعه و هیچ یک از شرایط آن معلوم نمی‌شود پس از کجا معلوم می‌شود که امام معصوم یا نایب او را در کار نمی‌داند؟ و اگر گویند که هرگاه وجوب آن مخصوص به زمان حضور باشد، پس ذکر آن در این

(۱) وسائل الشیعه ج ۷، ص ۳۱۰، باب ۵ از ابواب نماز جمعه، حدیث ۳.

(۲) بعد از نوشتن رساله نسخه‌ای از کتاب مذکور بدست آمد و در آنجا عبارت چنین است: «که اگر بگزاری [ظهر را] با خطبه می‌گزارى دو رکعت، و اگر بگزاری بی‌خطبه می‌گزارى آن را چهار رکعت به یک تسلیم. و فرموده است امیر المؤمنین علیه السلام: نیست کلامی و حال آنکه امام خطبه بخواند روز جمعه و نه التفاتی مگر آنچه حلال است در نماز و اگر گردانیده شود نماز روز جمعه دو رکعت به سبب دو خطبه، گردانیده می‌شود آن دو خطبه عوض دو رکعت آخر پس آن نماز است تا اینکه فرود آید امام». و پوشیده نماند که این عبارت اصلاً دلالت بر وجوب عینی نماز جمعه ندارد بلکه ظاهر آن تخییری است میانه گزاردن با خطبه با امام، و گزاردن بی‌خطبه و آن اعم از این است که با امام باشد یا تنها. و اگر ظاهر در این نباشد دلالت نمیکند مگر بر آنکه با امام با خطبه دو رکعت است و بی‌خطبه چهار رکعت. و امّا اینکه چه وقت با امام با خطبه توان گزارد و یا باید گزارد و چه وقت بی‌خطبه اصلاً معلوم نیست. این بر تقدیری است که امام حمل شود بر اعم از معصوم و اگر بر خصوص معصوم شود پس صریح است در اختصاص گزاردن با خطبه به صورت وجود امام معصوم علیه السلام. و قول او «اگر گردانیده شود نماز روز جمعه»، ظاهر است در جواز نگزاردن دو رکعت با خطبه و اصلاً دلالت بر وجوب عینی ندارد (منه رحمه الله) رجوع شود به کتاب المقنع ص ۱۴۷ و ۱۴۸.

(۳) یعنی جماعت را و این مطلق است مخصوص جمعه نیست چه این مضمون حدیثی است که در باب جماعت وارد شد و غرض مبالغه است در استحباب آن و نفی کمال نماز بی آن. منه اطال الله بقاءه.

(۴) رغبت از چیزی به معنای تنفر از آن است، و رغبت به چیزی میل به آن. منه اطال الله بقاءه.

(۵) الامالی، ص ۶۴۳ (مجلس ۹۳)

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۲۰

کتابها که در زمان غیبت نوشته‌اند بی‌فایده می‌شود.

می‌گوییم که مسائلی که مخصوص زمان حضور است از جهاد و غیر آن در کتب اصحاب ما بسیار است و خصوصیتی به این مسأله ندارد، و همین مسأله را جمعی کثیر ایراد کرده‌اند به تفصیل، با تصریح به اختصاص به زمان حضور. با آنکه فریضه را اعم از واجب تخییری و عینی می‌توان گرفت که شامل زمان حضور و غیبت هر دو باشد.

و دیگر گفته‌اند که هم ابن بابویه در کتاب من لا یحضره الفقیه «۱» نقل کرده بعضی احادیث را که دلالت می‌کند بر وجوب جمعه، و شرط نکرده امام یا نایب او را پس باید مخصوص به زمان حضور نداند، چه او این کتاب را نوشته از برای عمل مردم و رجوع به آن هرگاه فقیه حاضر نباشد. و دیگر چگونه کسی ذکر کند کلامی را که دلالت کند بر وجوب با آنکه وجوب متحقق نباشد نزد او در زمان او بلکه در زمان دیگر؟

جواب: ابن بابویه رحمه الله در من لا يحضره الفقيه در بسیاری از مسائل اکتفا کرده بذکر بعضی احادیث وارده در آن باب و ترک کرده ذکر بسیاری از شرایط و احکام آن را، و بسیار نقل کرده احادیث متعارض و متناقض را و متعرض و جمع و تأویل نشد، چنان که به تتبع آن کتاب ظاهر می‌شود. پس به مجرد نقل او حدیثی را در این باب ظاهر نمی‌شود که او عمل کرده به آن، چه جای اینکه هیچ شرط نداشته باشد، با آنکه ابن بابویه در این کتاب حدیث محمد بن مسلم «۲» را نیز نقل کرده؛ و از آن ظاهر می‌شود اعتبار امام یا نایب او چنان که مذکور خواهد شد ان شاء الله.

و گفته نیز در باب نماز عید: «۳» «و وجوب عید نیست مگر با امامی عادل» و خلافی نیست در اینکه شرایط وجوب جمعه و عید یکی است چنان که جمعی از علماء تصریح به آن کرده‌اند و ظاهر خواهد شد بعد از این ان شاء الله که ظاهر از امام عادل معصوم است پس باید که وجوب جمعه نیز مشروط باشد به امام معصوم نزد او.

و از کتاب هدایه «۴» او نیز قبل از این نقل کردیم که تصریح کرده به اعتبار امام.

و چگونه تجویز توان کرد که او جمعه را وجوب عینی می‌دانسته باشد و ترک می‌کرده باشد با همه اعزاز و احترامی که او نزد سلاطین داشته و عدم خوف و تقیه از احدی، حتی اینکه نقل کرده‌اند که سلطان رکن الدوله دیلمی او را در مجلس در پهلوی خود جای می‌داده و با او از روی کمال ادب گفتگو می‌کرده و تصدیق می‌کرده به حقیقت مذهب امامیه و صدق

(۱) کتاب من لا يحضره الفقيه ج ۱، ص ۲۶۶

(۲) کتاب من لا يحضره الفقيه ج ۱، ص ۲۶۷

(۳) کتاب من لا يحضره الفقيه ج ۱، ص ۳۲۰ حدیث ۱۴۶۰

(۴) الهدایه (الجوامع الفقيهه، ص ۵۲)

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۲۱

آنچه او می‌فرموده، و با صاحب بن عبّاد چنان وزیری به استقلال (کذا) شیعی کمال ربط و مصاحبت داشته، با این همه اعتبار او و کمال استیلائی شیعه در آن زمان چگونه جایز بوده بر او ترک نماز جمعه با قول به وجوب عینی آن؟ و اگر می‌گذارد و ترک نمی‌کرده چگونه پوشیده مانده بوده این معنی بر شیخ طائفه با وجود قرب زمان او و شاگردی شیخ مفید که شاگرد او بوده تا اینکه دعوی کرده که تا زمان او هیچ کس نماز جمعه نگزارده بغیر از خلفاء و امراء و کسانی که نصب شده‌اند از برای نماز چنان که گذشت؟

و چگونه تجویز توان کرد که شیخ طائفه چنان بی‌دین باشد که با این همه بی‌خبری و عدم اطلاع بر احوال مثل صدوق با قرب عهد چنین دعوی کند و این بسیار ظاهر است؟

و اما استبعاد این که ذکر کند کسی کلامی که دلالت کند بر وجوب چیزی با آنکه متحقق نباشد وجوب در زمان او بلکه در زمان دیگر پس ظاهر شد جواب او از آنچه ذکر کردیم در باب کلام امالی «۱».

دیگر گفته‌اند که ظاهر کلینی نیز قول به وجوب عینی است - چه نقل نکرده است در کافی «۲» مگر احادیثی که دلالت می‌کند بر وجوب عینی حتی آنکه نقل نکرده است روایت محمد بن مسلم را که بعضی توهم کرده‌اند دلالت آن را بر اعتبار امام یا نایب او - همچنین جمعی دیگر از قداما که کتب احادیث نوشته‌اند.

جواب: بر متتبع ظاهر است که کلینی و جمع دیگر که کتب احادیث نوشته‌اند غرض ایشان نیست مگر نقل پاره احادیث که به ایشان رسیده هر چند نقیض یکدیگر باشد و عمل به آن نکنند و از آن اصلاً مذهب ایشان در مسائل ظاهر نمی‌شود. و آنچه گفته‌اند که از روایت محمد بن مسلم - بعضی توهم کرده‌اند اعتبار امام یا نایب او را یعنی دلالت ندارد - و در واقع چنین نیست، بلکه ظاهرش آن

است چنان که بعد از این به تفصیل مذکور خواهد شد. و کلینی رحمه الله هر چند ذکر نکرده آن را، اما ذکر کرده حدیث دیگر که دلالت بر اعتبار امام می‌کند چنان که مذکور خواهد شد، با آنکه عدم ذکر دلیل بر چیزی نمی‌شود اصلاً چنان که گفتیم. دیگر گفته‌اند که ظاهر کلام شیخ نیز در خلاف «۳» و نهایتاً «۴» و مبسوط «۵» قول به وجوب عینی است و ما قبل از این در طی کلام شیخ در آنجا نقل کردیم کلمات ایشان را و ظاهر نمودیم

(۱) که در صفحه ۵۳۵ از همین کتاب گذشت.

(۲) الکافی ج ۳، ص ۴۱۸ و ۴۱۹

(۳) الخلاف ج ۱، ص ۵۹۲ و ۶۰۷

(۴) النهایه ص ۱۰۳

(۵) المبسوط ج ۱، ص ۱۴۳

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۲۲

فساد آنها را پس متذکر باش.

دیگر گفته‌اند که شیخ عماد الدین طبرسی در کتاب نهج العرفان گفته که امامیه بیشتر واجب گردانیده‌اند مر نماز جمعه را از اهل سنت و با وجود این تشیع می‌کنند بر ایشان ترک آن را، چون تجویز نمی‌کنند ایشان اقتدا کردن به فاسق و کسی که ارتکاب کبایر کند و کسی که مخالف باشد در عقیده صحیح و ظاهر است که امامیه وقتی بیشتر واجب گرداننده خواهند بود مر جمعه را از اهل سنت که شرط نباشد در وجوب عینی نماز جمعه امام یا نایب او؛ چه بر تقدیری که شرط باشد آن را زمان غیبت با همه درازی آن واجب نخواهد بود آن، پس چگونه توان گفت که ایشان بیشتر واجب می‌گردانند جمعه را از اهل سنت، و حال آنکه غیر حنفیه از اهل سنت شرط نمی‌دانند اذن حاکم را در اصل، و حنفیه که شرط می‌دانند اذن حاکم را کافی می‌دانند مطلق حاکم را خواه جابر باشد و خواه عادل.

جواب آنکه: کتاب مذکور در میان نیست که حقیقت وجه کلام او از آن ظاهر شود، و ممکن است که حکم او بنابراین باشد که امامیه نیز در همه اعصار جمعه را واجب می‌دانند نهایت ساقط شده وجوب به اعتبار تقیّه و عدم امکان ظهور امام (ع).

و اما اینکه ایشان بیشتر واجب گردانیده‌اند از اهل سنت پس به اعتبار اینکه امامیه مصر را شرط نمی‌دانند در وجوب و حنفیه شرط می‌دانند و در عدد امامیه پنج نفر یا هفت نفر کافی می‌دانند و شافعیّه «۱» و مالکیّه چهل تا شرط می‌دانند و از احمد در یک روایت چهل نقل کرده‌اند، و در روایت دیگر پنجاه. پس امامیه از هر طائفه‌ای از ایشان بیشتر واجب گرداننده‌اند از راهی.

و ممکن است که مراد از بیشتر واجب کننده بودن امامیه این باشد که ایشان حکم به وجوب و اهتمام به آن زیاده از اهل سنت می‌کنند، اما با شرایط. بلکه ظاهر این است که مراد همین باشد؛ چه مثل این عبارت در بعضی مسائل دیگر نیز واقع شده. «۲» و مراد این است یا

(۱) این روش نقل کرده علامه رحمه الله در منتهی، و جمعی نقل کرده‌اند که در این مسأله چیزی از مالک نقل نشده، منه رحمه الله.

(۲) پوشیده نماناد که علامه در کتاب کشف الحق [ص ۱۰۰ و ۱۰۱] ذکر کرده بعضی از مسائلی که خلاف شده در آنها میانه امامیه و اهل سنت در باب نماز جمعه، مثل اینکه رفته‌اند امامیه به وجوب جمعه بر کسی که دور باشد از شهر بر دو فرسخ یا کمتر، و گفته ابو حنیفه که واجب نیست بر کسی که بوده باشد خارج بلد. و اینکه رفته‌اند امامیه به وجوب جمعه بر پنج نفر که یکی از ایشان امام

باشد، و گفته است شافعی و احمد و اسحاق واجب نیست بر کمتر از چهل کس. و اینکه رفته امامیه به اینکه عدد شرط است در ابتدا نه در استدامت، و مخالفت کرده‌اند در این اهل سنت. و اینکه امامیه رفته‌اند به اینکه بقاء وقت شرط نیست در تمام کردن جمعه، و ابو حنیفه و شافعی گفته‌اند که شرط است. و اینکه رفته‌اند امامیه به اینکه واجب جمعه است پس اگر بگزارد ظهر صحیح نیست و واجب است بر او سعی اگر ادراک کرد جمعه را واجب است بر او جمعه و اگر نه اعاده می‌کند ظهر را، و ابو حنیفه گفته اگر بگزارد ظهر را در خانه خود مجزی باشد او را. و اینکه امامیه رفته‌اند به اینکه جایز است گزاردن جمعه در صحرا مطلقاً، و ابو حنیفه گفته جایز نیست مگر در اصل شهر یا موضعی که می‌گزارند در آن نماز عید، و شافعی گفته جایز نیست مگر در اصل شهر. و در هر یک از این مسائل بیان کرده حقیقت مذاهب امامیه را بعد از آن گفته: و به تحقیق که ظاهر شد از این مسائل بر عاقل منصف اینکه امامیه بیشتر واجب گرداننده‌اند مر جمعه را از جمهور با وجود این تشنیع می‌کنند بر ایشان به سبب ترک جمعه، چون ایشان تجویز نمی‌کنند اقتدا کردن به فاسق و کسی که مرتکب کبایر شود و کسی که مخالف باشد در عقیده صحیح. تمام شد کلام علامه.

و پوشیده نماند که این عبارت بعینه عبارت شیخ طبرسی است [مجمع البیان ج ۱۰، ص ۲۸۸] با اینکه علامه در بعض کتابها [منتهی ج ۱، ص ۳۳۶] به حرمت نماز جمعه در زمان غیبت قایل شده و در بعضی به وجوب تخییری [نهایه ج ۲، ص ۱۴]، چنان که سابقاً نقل کردیم. پس حکم او به اینکه امامیه بیشتر واجب گرداننده‌اند جمعه را از اهل سنت بنا بر آن است که اشاره به آن کرده از مسائلی که نقل کرده، پس مراد شیخ طبرسی نیز همین باشد، چنان که ذکر کردیم اولاً. منه رحمه الله.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۲۳

مراد این باشد که بیشتر واجب گرداننده‌اند گو به اعتبار وجوب تخییری باشد و وجه بیشتر همان باشد که اشاره به آن شد. و با وجود این احتمالات پس قول شیخ مذکور دلالت نکند بر اینکه قول امامیه وجوب عینی باشد در زمان غیبت نیز، بلکه از تشنیع مخالفین که او نقل کرده چنان که مشهور است استنباط توان کرد که مذهب امامیه چنین نبوده. و اما اینکه چرا شیخ مذکور این معنی را منشأ تشنیع مخالفین نساخته بلکه به وجوه دیگر پرداخته پس امر آن سهل است چنان که بر متبع کلام علما ظاهر است. اینست عمده سخنانی که گفته‌اند در جواب تمسک به اجماع و بحمد الله ضعف آنها تمام به وضوح پیوست.

فصل دویم در ذکر بعضی از دلایل بر نفی وجوب عینی زیاده بر آنچه ظاهر شد از اجماع.

بدان که آنچه ظاهر شد از اجماع علماء کافی است ما را در حکم بعدم وجوب عینی نماز جمعه در زمان غیبت چنان که بیان نمودیم، لیکن از برای زیادتی تأکید و تقویت ذکر می‌کنیم در این فصل بعضی از دلایل و متبہات دیگر بر آن روایت کرده است شیخ صدوق محمد بن بابویه در کتاب من لا یحضره الفقیه به سندی معتبر بلکه صحیح از محمد بن مسلم از حضرت امام محمد باقر علیه السلام که فرموده: تجب الجمعة علی سبعة نفر من المؤمنین و لا تجب علی أقل منهم الإمام و قاضیه و مدعیاً حق و شاهدان و الذی یضرب الحدود بین یدی الإمام. «۱» یعنی واجب می‌شود بر هفت نفر از مؤمنان و واجب نمی‌شود بر کمتر از ایشان، امام و قاضی او و دو کس که دعوی داشته باشند بر سر

(۱) کتاب من لا یحضره الفقیه ج ۱، ص ۲۶۷؛ وسائل الشیعه ج ۷، ص ۳۱۱

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۲۴

حقی و دو شاهد و آن کسی که می‌زند حدها را در پیش امام.

پوشیده نماند که در این حدیث بیان شده که هفت کس که جمعه واجب می‌شود بر ایشان این جماعتند و ظاهر است مراد به امام

در این مقام امام اصل است نه هر پیشنمازی به قرینه قاضی و آن جمعی دیگر؛ چه ایشان با امام اصل می‌باشند نه هر پیشنمازی، پس با غیر امام اصل واجب نباشد.

اگر کسی گوید که پس چه می‌گویید در نایب امام و حال اینکه واجب است جمعه با او نیز؟

جواب می‌گوییم که وجوب با نایب نیز از خارج به اجماع ثابت شده پس او نیز حکم امام دارد، و اگر کسی دیگری را دعوا کند که حکم امام دارد باید اثبات کند، و کجاست آن با اینکه می‌توان گفت که امام در این حدیث شامل نایب او نیز می‌تواند شد، چه اکثر نایبان او حاکم و امیر می‌باشند و این جماعت با ایشان نیز می‌باشند.

و این حدیث را شیخ طایفه نیز در تهذیب «۱» و استبصار «۲» روایت کرده به سندی دیگر از آن حضرت علیه السلام.

و در روایت دیگر شیخ بجای «و مدعیاً حق» و «المدعی حقاً و المدعی علیه» واقع شده یعنی آن کسی که دعوی می‌کند حقی را و آن کسی که دعوی می‌شود بر او. و بجای «و شاهدان» و «الشاهدان» بالف و لام واقع شده. و حاصل هر دو روایت یکی است.

و در سند تهذیب حکم بن مسکین واقع شده، و اگر چه او را علماء مدحی کرده‌اند و توثیق نکرده‌اند «۳» اما انضمام آن به سند فقیه و شهرت و عمل اصحاب به آن قوی می‌گرداند آن را؛ چه طریقه علما آن است که هر روایت که مشهور شده میانه اصحاب و اکثر عمل به آن کرده‌اند هر چند ضعیف باشد ترجیح می‌دهند آن را بر حدیث صحیحی که مشهور نباشد عمل به آن. و در احادیث نیز امر به سلوک این طریقه واقع شده چنان که نقل شد قبل از این «۴»

(۱) التهذیب ج ۳، ص ۲۰؛ وسائل الشیعه ج ۷، ص ۳۰۵ و ۳۱۱

(۲) الاستبصار ج ۱، ص ۴۱۸

(۳) بعضی تقویت کرده‌اند این سند را به اینکه حکم بن مسکین در بسیاری از اسناد فقیه واقع شده با حکم صدوق رحمه الله به صحت آن احادیث، [کتاب من لا یحضره الفقیه ج ۱، ص ۳]، و ممکن است نیز تقویت آن به آنچه تقویت کرده به آن بعضی از اعظام قایلین به وجوب عینی روایتی از معاویه بن میسره و آن این است که گفته معاویه بن میسره تصریح نکرده‌اند اصحاب به جرح او و نه توثیق. اما اینکه روایت می‌کند از او ابن ابی عمیر و تصریح کرده است شیخ [در عدة الاصول ج ۱، ص ۳۸۷] به اینکه ابن ابی عمیر روایت نمی‌کند مگر از ثقات و این می‌بخشد این خبر را قوتی. و پوشیده نماند که این کلام بعینه در این مقام نیز جاری است زیرا که ابن ابی عمیر از حکم بن مسکین نیز بسیار روایت می‌کند. (منه اطال الله بقاؤه)

(۴) که در صفحه ۵۲۰ گذشت.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۲۵

از روایت عمر بن حنظله. «۱»

اگر گویند که عمل به ظاهر این حدیث نتوان کرد؛ چه ظاهر آن این است که منعقد نشود جمعه مگر با امام و آن شش کس دیگر، با آنکه خصوص آن شش کس در کار نیست به اجماع علماء، پس باید که بر تمثیل حمل شود، و هرگاه آن شش کس بر تمثیل حمل شود امام نیز بر مثال حمل خواهد شد و مراد این خواهد بود که در جمعه هفت کس می‌باید مانند امام و آن شش کس دیگر چنان که شیخ مفید رحمه الله اشاره به آن کرده در کتاب اشراف «۲» آنجا که گفته: و عدد ایشان - یعنی جمعی که جمعه واجب است بر ایشان در عدد - «امام است و دو شاهد و کسی که شهادت می‌دهند بر او و کسی که متولی اقامه حدود است»، پس اشاره کرده به اینکه عدد ایشان باید موافق باشد با این عدد و در مرتبه آن باشد نه اینکه خصوص این جماعت معتبر باشد.

جواب: اولاً می‌گوییم که حمل آن شش کس بر تمثیل ضرور نیست بلکه بعید است و ظاهر آن است که اعتبار این جمع کنایه است از اشتراط وجوب جمعه به امام معصوم و بسط ید و نفوذ حکم او به حیثیتی که قاضی منصوب باشد از جانب او و مردم در دعواها

به خدمت او روند و گواه گذارند، و فرموده باشد کسی را از برای زدن حدها و هرگاه کنایه باشد از این معنی منافاه ندارد با وجود نماز در حال حضور امام و بسط ید هرگاه جمع شوند با او شش کس هر چند غیر این جماعت باشند.

و ثانیاً می‌گوییم که از اینکه آن شش کس بر تمثیل حمل شود به دلیل اجماع لازم نمی‌آید که امام نیز بر تمثیل حمل شود چه در آنجا اجماعی نیست، و از قواعد مقررّه میان علماء آن است که ارتکاب خلاف ظاهر در هر جا که ضرور شود نمی‌توان که کل آن کلام را بر خلاف ظاهر حمل کرد بلکه باید آنچه را توان بر ظاهر خود حمل نمود. پس در ما نحن فیه حمل بر تمثیل که خلاف ظاهر است همین در آن شش کس ضرور شده به دلیل اجماع، و از آن لازم نمی‌آید که امام را نیز بر تمثیل حمل توان کرد، با آنکه ظاهر است که حمل همه بر تمثیل بسیار رکیک و بی‌فایده می‌سازد کلام را و جایز نیست نسبت چنین کلامی به معصوم، بخلاف حمل امام بر تعیین و باقی بر تمثیل، چه اشاره می‌شود به وجه اعتبار هفت کس و حکمت آن. و آن این است که این نماز واجب است بر امام و در اکثر اوقات با امام این هفت کس می‌باشند پس به این مناسبت شرط شده باشد در این نماز هفت کس و امثال این قسم وجه‌ها و حکمتها در احادیث بسیار وارد شده. چنان که بر متبع ظاهر است اما هرگاه

(۱) الکافی ج ۱، ص ۶۷ و ج ۷، ص ۴۱۲؛ کتاب من لا یحضره الفقیه ج ۳، ص ۵؛ التهذیب ج ۶، ص ۳۰۱

(۲) مصنفات الشیخ المفید ج ۹، ص ۲۵ (کتاب اشراف)

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۲۶

تمام هفت کس بر سبیل تمثیل حمل شود پس آن تمثیل رکیک و بی‌فایده خواهد بود چنان که ظاهر می‌شود به اندک تأملی.

و از عبارت مفید رحمه الله که نقل کرده‌اند ظاهر نمی‌شود مگر اینکه مجموع این جماعت بر سبیل تمثیل است و خصوص همه در کار نیست، نه اینکه هر یک بر طریق تمثیل است حتی امام و این ظاهر است.

و روایت کرده است شیخ طوسی رحمه الله در کتاب مصباح المتهجد «۱» بعد از آنکه حکم کرده به سنت بودن جمعه در زمان غیبت چنان که نقل کردیم قبل از این از ابن ابی عمیر از هشام از حضرت ابی عبد الله علیه السلام که فرمود: إني لأحب للرجل أن لا يخرج من الدنيا حتى يتمتع ولو مرة واحدة و ان یصلی الجمعة فی جماعة یعنی بدرستی که من دوست می‌دارم از برای مرد اینکه بیرون نرود از دنیا تا اینکه متعه کند و اگر هم یک مرتبه باشد، و اینکه بگزارد جمعه را در جماعت. و سند شیخ رحمه الله به ابن ابی عمیر چنان که در فهرست «۲» آورده صحیح است پس حدیث صحیح باشد.

و پوشیده نیست که لفظ دوست می‌دارم که متعارف استعمال آن در سنتی هاست و همچنین همراه متعه آوردن که آن نیز سنت است به اجماع، ظاهر است در سنت بودن جمعه و عدم وجوب آن، و چون وجوب آن با حضور امام یا نایب او اجماعی است باید بر غیر آن حال حمل شود، پس در زمان غیبت سنت باشد نه واجب. و تخصیص این به جمعی که جمعه واجب نباشد بر ایشان مثل کسی که دو فرسخ دور باشد از موضع اقامت جمعه یا کور و لنگ و مانند آن، بسیار دور است.

و در صحیفه کامله که نسبت آن به حضرت امام زین العابدین علیه السلام متواتر است در دعای روز جمعه و عید قربان فرموده: اللهم إن هذا المقام لخلفائك و أصفیائك و مواضع أمنائك فی الدرجه الرفیعه التي اختصصتهم بها قد ابتزوها «۳» یعنی خداوندا به درستی که این مقام - یعنی امامت نماز جمعه و عید و خطبه خواندن در آن که - از برای جانشینان تو و برگزیدگان تست «۴» و جاهای امینان تو - که مراد از ایشان ائمه علیهم السلام باشد - در پایه بلندی که مخصوص گردانیده‌ای ایشان را به آن به تحقیق که بوده‌اند آن را - یعنی دیگران ر بوده‌اند آن مقام و جاها را و غصب کرده‌اند - پس معلوم شد که امامت و خطبه خواندن در جمعه و عید مخصوص ائمه علیهم السلام است و از برای نایبان ایشان به دلیل خارج ثابت شده

(۱) مصباح المتعجل ص ۳۲۴

(۲) الفهرست ص ۱۴۲

جعفریان، رسول، دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، در یک جلد، قم - ایران، اول، ه ق دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه؛ ص: ۷۲۶

(۳) صحیفه سجادیه (دعای شماره ۴۸)

(۴) یعنی مخصوص ایشان است چنان که مفاد کلمه لام است. منه ادام الله بقاؤه

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۲۷

و آن منافات با اختصاص مذکور ندارد چنان که ظاهر است. و اما اگر هر عادل مستحق آن باشد پس اصلا اختصاص نخواهد داشت به خلفاء و ائمه علیهم السلام و پر ظاهر است که کسی نمی گوید که پیشنهادی مخصوص خلفا و اصفیاست. اگر کسی گوید که شاید مراد آن حضرت علیه السلام مطلق امامت و خطبه خواندن نباشد، بلکه در آن اوقات که مخصوص آن حضرت علیه السلام بود و بنی امیه غصب کرده بودند.

می گویم که لفظ خلفاء و اصفیاء و امناء بصیغه جمع ابا دارد از این معنی، و اگر مراد این بود بایست که بفرمایند: «که از برای خلیفه تو و صفی تو و موضع امین تو» و این ظاهر است.

و نزدیک به مضمون این کلام شریف آنچه شیخ صدوق روایت کرده مرسلا از حضرت امام محمد باقر علیه السلام که فرموده: ما من عید للمسلمین أضحی و لا- فطر إلا و هو یجدد فیه لآل محمّد حزن، قیل و لم ذاک؟ قال لأنهم یرون حقّهم فی ید غیرهم. «۱» یعنی نیست هیچ عیدی از برای مسلمانان نه اضحی و نه فطری مگر اینکه تازه می شود از برای آل محمّد صلی الله علیه و آله اندوهی، گفته شد که از برای چیست آن؟ فرمود: از برای اینکه می بینند حقّ خود را در دست غیر خود.

و این حدیث را ثقة الاسلام رحمه الله در کافی «۲» و شیخ رحمه الله نیز در تهذیب «۳» مسندا نقل نموده اند به اندک تغییری در بعضی الفاظ آن.

و این ظاهر است در اینکه امامت نماز عید و خطبه خواندن در آن حقّ ایشان است و دیگران به ناحق دارند پس هر که دعوی حقیقت خود کند باید اثبات کند. و بنای استدلال به این حدیث بر این است که حکم جمعه و عید در شرایط و وجوب یکی است بی خلاف در آن.

و روایت کرده شیخ رحمه الله در تهذیب «۴» و استبصار «۵» به سندی صحیح از عبد الله بن بکیر- و او اگر چه نقل کرده اند که به دین فطحیه بوده اما ثقه بوده، و نقل کرده اند اجماع بر صحت حدیث و روایت او- که گفته: سألت أبا عبد الله عن قوم فی قریه لیس لهم من یجمع بهم أ یصلّون الظهر یوم الجمعة فی جماعة؟ قال نعم، إذا لم یخافوا. یعنی سؤال کردم از حضرت ابی عبد الله علیه السلام از قومی که در دهی باشند و نباشد از برای ایشان کسی که نماز جمعه بگزارد به ایشان آیا می گزارند ظهر را در روز جمعه در جماعت؟ فرمود: که بلی هر گاه نترسند.

پس معلوم شد از این حدیث که در امامت جمعه زیاده بر امامت جماعت چیزی

(۱) کتاب من لا یحضره الفقیه ج ۱، ص ۳۲۴.

(۲) الکافی ج ۴، ص ۱۶۹ و ۱۷۰

(۳) التهذیب ج ۳، ص ۲۸۹؛ کتاب من لا یحضره الفقیه ج ۱، ص ۳۲۴؛ وسائل الشیعه ج ۷، ص ۴۷۵.

(۴) التهذیب ج ۳، ص ۱۵؛ وسائل الشیعه ج ۷، ص ۳۲۷

(۵) استبصار ج ۱، ص ۴۱۷.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۲۸

می‌باید، و این خلاف مذهب قائلین به وجوب عینی است، چه ایشان قایلند که در امامت جمعه چیزی زیاد بر امامت جماعت شرط نیست، بلی بعضی قائلین به وجوب تخییری قایل شده‌اند که در امام جمعه در زمان غیبت شرط است که فقیه باشد و در امام جماعت در کار نیست بلکه مجرد عدالت در او کافی است. و کلام ما با قائلین به وجود عینی است و از این حدیث ردّ مذهب ایشان ظاهر شد.

اگر گویند که شرطی که در امام جمعه در کار است و در امام جماعت در کار نیست شاید همان قدرت بر خطبه خواندن باشد پس مراد سایل این باشد که کسی نیست که خطبه تواند خواند تا اینکه جمعه بگزارند آیا به عنوان جماعت بگزارند؟

می‌گوییم هر که امامت جماعت تواند کرد البته خطبه بقدر اقل واجبی می‌تواند خواند چنان که بعد از این ظاهر خواهد شد. و دیگر اینکه هر گاه جمعه واجب عینی باشد پس یاد گرفتن خطبه نیز واجب خواهد بود هر چند وجوب کفایی باشد، پس در هر دهی مثلا بر جمعی واجب خواهد بود یاد گرفتن آن تا هرگز فوت نشود جمعه از ایشان. پس هر گاه در دهی نباشد کسی که خطبه تواند خواند پس اهل آن ده ترک واجب چنین کرده خواهند بود و امامت جماعت نیز نخواهند توانست کرد؛ و اگر چه در دفع این کلام به فرض‌های دور و احتمالات بعید متمسک می‌توان شد اما متأمل منصف می‌داند که آنها منافات با ظهور حدیث در مطلب ما ندارد.

و اگر گویند که شاید جمعه نتوان گزارد به اعتبار تقیه و سؤال از آن است. می‌گوییم که در روز جمعه اگر تقیه باشد در گزاردن جمعه چهار رکعتی خواهد بود با جماعت چنانچه حضرت اشاره به این کرده و فرموده: اگر نترسد، و شیخ رحمه الله نیز تصریح به آن کرده، نه در گزاردن جمعه دو رکعتی با قدرت بر گزاردن چهار رکعتی با جماعت؛ چه جماعت در روز جمعه بی خطبه نزد اهل سنت نمی‌باشد، چنان که شیخ رحمه الله در تهذیب «۱» اشاره به آن کرده با آنکه اگر مراد سایل این می‌بود می‌گفت که هر گاه قومی در دهی باشند و نتوانند جمعه گزارد نه اینکه نباشد کسی که جمعه بگزارد با ایشان. و این ظاهر است.

و روایت کرده است ثقة الاسلام محمد بن یعقوب کلینی رحمه الله در کتاب کافی به سندی موثق از سماعه که گفته: «سألت أبا عبد الله عليه السلام عن الصلاة يوم الجمعة، فقال أمّا مع الإمام فرکعتان و أمّا من يصلّي وحده في أربع ركعات و إن صلّوا جماعة». «۲» یعنی سؤال کردم از حضرت ابی عبد الله از نماز در روز جمعه پس فرمود: که اما با امام پس دو رکعت است، و اما کسی که

(۱) التهذیب ج ۳، ص ۱۵ و ۱۶

(۲) الکافی ج ۳، ص ۴۲۱؛ وسائل الشیعه ج ۷، ص ۳۱۴. روایت نقل شده مطابقت با کتاب کافی ندارد، و لکن مطابق است با نقل کتاب وسائل الشیعه از کافی.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۲۹

می‌گذارد تنها پس چهار رکعت است و هر چند بگزارد به عنوان جماعت.

از این حدیث نیز معلوم می‌شود که امامی که در نماز جمعه می‌باید هر امامی که از برای جماعت کافی است نیست، بدلیل آنچه آخر فرمودند که «اگر می‌گزارای تنها» یعنی بی امام چهار رکعت است هر چند بعنوان جماعت باشد.

پس معلوم شد که در جمعه امامی خاص می‌باید و آن خلاف مذهب قائلین به وجوب عینی است، چنان که قبل از این مذکور شد. و این حدیث را شیخ در تهذیب «۱» نقل کرده از کلینی، و در آنجا بعد از «فرکعتان» این عبارت واقع شده، «و أمّا من صلّي وحده

فهی أربع رکعتان بمنزلة الظهر یعنی إذا كان إمام يخطب فإذا لم يكن إمام يخطب ففهی أربع ركعات و إن صلّوا جماعة». یعنی و اما کسی که بگزارد آن را تنها پس آن چهار رکعت است بمنزله ظهر. یعنی هرگاه امامی باشد که خطبه بخواند پس آن چهار رکعت است و هر چند بگذارند بعنوان جماعت؛ و در بعض نسخه‌های کافی (۲) نیز چنین واقع شده، و ظاهر این است که روایت چنین بوده و در آن نسخه‌ها از قلم ناسخین افتاده.

و پوشیده نماند که ظاهر این است که مراد به امامی که خطبه بخواند کسی باشد که جایز باشد او را خطبه خواندن از برای جمعه، یعنی اذن بخصوص داشته باشد از امام علیه السلام نه محض همین که خطبه تواند خواند؛ چه هر کس امامت جمعه تواند کرد البته خطبه می تواند خواند- خصوصاً هرگاه نماز جمعه واجب عینی باشد- اگر هم بقدر اقل واجبی باشد که حمد خدا و ثنای بر او و صلاة (صلوات) بر پیغمبر و آل او و اندک موعظه و یک سوره کوچکی از قرآن است؛ چه این همه بعمل می آید بگفتن: الحمد لله رب العالمین اللهم صل علی محمد و آله و اتقوا الله و خواندن سوره قل هو الله مثلا.

پس معلوم شد که هرگاه امامی نباشد که خطبه تواند خواند- یعنی مأذون در آن باشد- پس چهار رکعت است هر چند گزارده شود، پس نماز جمعه بی رخصت امام واجب عینی نباشد و ممکن است قول او- یعنی هرگاه امامی باشد که خطبه بخواند- اشاره باشد بوجوب تخیری نماز جمعه و مراد این باشد که اگر امامی باشد که خطبه بخواند و نماز جمعه کند پس دو رکعت بگذارند، و اگر چنین نباشد خواه در اصل (۳) امام نباشد یا باشد و خطبه نخواند پس چهار رکعت بگذارد.

(۱) التهذیب ج ۳، ص ۱۹

(۲) رجوع شود به الکافی ج ۳، ص ۴۲۱

(۳) و ممکنست که مراد امام جمعه از اهل سنت باشد و بنابراین ظاهر حدیث عدم جواز جمعه است مگر با ایشان یعنی در زمان عدم تسلط ائمه علیهم السلام. منه اطال الله بقاؤه.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۳۰

و پوشیده نماند که اگر این «یعنی» کلام حضرت باشد پس حجیت آن ظاهر است و اگر کلام راوی باشد باز خالی از تأییدی نیست، و غرض ما در این مقام زیاده از آن نیست؛ چه آنکه گذشت از اجماع، کافی است در احتجاج.

اینها همه با قطع نظر از اینکه امام ظاهر در امام معصوم است، و اما بعد از تمسک به آن چنان که علامه حلی رحمه الله در منتهی (۱) کرده پس دلالت حدیث بر مدعی ظاهر است هر چند «یعنی» کلام راوی باشد؛ و از آن راه استدلال کرده علامه رحمه الله به

این حدیث بی ذکر «یعنی» تا آخر.

و روایت کرده شیخ رحمه الله در تهذیب بسندی صحیح از محمد بن مسلم از امام محمد باقر یا امام جعفر صادق علیهما السلام که گفته: سألت عن اناس فی قریة هل یصلون الجمعة جماعة، قال: نعم، و یصلون أربعا إذا لم یکن من یخطب. (۲) یعنی سؤال کردم آن حضرت را از جمعی که در دهی باشند آیا می گذارند جمعه را در جماعت؟ فرمود: بلی می گزارند چهار رکعت هرگاه نباشد کسی که خطبه بخواند.

پوشیده نماند که مراد به جمعه در این حدیث ظهر جمعه است و استعمال جمعه در آن شایع است، چنان که قبل از این نیز مذکور شد، پس این حدیث صریح است در اینکه چهار رکعت بعنوان جماعت می گزارند وقتی که نباشد کسی که خطبه بخواند (۳) و قبل از این گفتیم که باید مراد به کسی که خطبه بخواند این باشد که مأذون باشد در آن یا اینکه نماز جمعه واجب عینی نباشد و او مختار باشد در خواندن خطبه و نخواندن آن، چه اگر واجب عینی باشد کسی که امامت جماعت تواند کرد البته خطبه بقدر اقل واجب باید تواند خواند. و عجب اینکه قایلین بوجوب عینی استدلال کرده‌اند به این حدیث بر وجوب عینی بنابراین که حمل

کرده‌اند کسی را که خطبه بخواند بر اینکه تواند خطبه خواند، پس مفهوم حدیث بنا بر آن است که اگر بوده باشد کسی که خطبه تواند خواند چهار رکعت نمی‌گزارند بلکه دو رکعت می‌گزارند. و این بسیار ضعیف است؛ چه ظاهر شد که معنی «من یخطب» آن نیست که ایشان فهمیده‌اند. و بر تقدیر تسلیم؛ ظاهر آن است که مراد این باشد که اگر «من یخطب» باشد ضرور نیست چهار رکعت گزاردن بلکه دو رکعت هم می‌توان گزاردن نه اینکه چهار رکعت اصلاً مجزی نیست چنان که مذهب قایلین به وجوب عینی است. و بعضی حمل کرده‌اند جمعه را در سؤال بر دو رکعتی و گفته‌اند که قول حضرت «بلی» یعنی بلی می‌گزارند دو رکعتی، و قول او: «می‌گزارند چهار رکعت تا آخر» کلام دیگر است

(۱) منتهی المطلب، ج ۱، ص ۳۱۷

(۲) التهذیب ج ۳، ص ۲۳۸؛ الاستبصار ج ۱، ص ۴۱۹؛ وسائل الشیعه ج ۷، ص ۳۰۶

(۳) یا آنکه مراد امام جمعه از اهل سنت باشد. منه اطال الله بقاءه.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۳۱

که «بلی» به آن بر نمی‌خورد. یعنی بلی مردم ده دو رکعتی می‌گزارند، چهار رکعت نمی‌گزارند مگر وقتی که نباشد کسی که خطبه تواند خواند. پس بنابراین استدلال کرده‌اند به این حدیث بر وجوب عینی جمعه مگر وقتی که کسی نباشد که خطبه تواند خواند، و این توجیه قطع نظر از معنی «من یخطب» بسیار دور است؛ چه سایل پیش از این نگفت که جمعی در دهی هستند آیا نماز جمعه بعنوان جماعت می‌توانند گزارد؟ و هیچ اشارتی نکرد که کسی که خطبه تواند خواند در میان ایشان هست، پس چگونه حضرت می‌فرمایند که بلی می‌گزارند، و چهار رکعتی وقتی می‌گزارند که «من یخطب» نباشد، یعنی در میان ایشان خود هست البته و این ظاهر است.

و دیگر بنا بر این قید «جماعه» در کلام محمد بن مسلم بی‌فایده خواهد بود چه جمعه دو رکعتی البته در جماعت گزارده می‌شود، مگر گویند که این اشاره است به اینکه مراد از جمعه دو رکعتی است و مراد این است که آیا بگزارند جمعه را در جماعت، یعنی جمعه را که البته باید در جماعت گزارد که آن دو رکعتی باشد و این بسیار دور است. و بر تقدیر امکان حمل بر این معنی، استدلال خود چگونه توان نمود به آن با وجود آن معنی ظاهر که ما بیان کردیم؟

با آنکه بر تقدیر حمل بر آن معنی ممکن است که مراد این باشد که وجوب چهار رکعت گزاردن وقتی است که «من یخطب» نباشد، امّا هر گاه باشد دو رکعتی نیز می‌توان گزارد، نه اینکه جواز چهار رکعت گزاردن همین در آن وقت است. پس هر گاه «من یخطب» باشد البته باید دو رکعتی گزارد تا دلیل وجوب عینی تواند شد، و اگر این معنی ظاهر نباشد ظاهر است که خلاف ظاهر نیز نیست، و همین کافی است در عدم صحت استدلال.

و روایت کرده است شیخ رحمه الله در تهذیب «۱» و استبصار «۲» به سندی موثق بلکه صحیح از فضل بن عبد الملک که گفته: سمعت أبا عبد الله عليه السلام يقول إذا كان قوم في قرية صلّوا الجمعة أربع ركعات فإن كان لهم من يخطب بهم جمّعوا إذا كانوا خمسة نفر وإنما جعلت ركعتين لمكان الخطبتين. یعنی شنیدم از حضرت صادق (ع) که می‌فرمود: هر گاه بوده باشد قومی در دهی می‌گزارند جمعه را چهار رکعت پس اگر بوده باشد از برای ایشان کسی که خطبه بخواند به ایشان جمعه می‌گزارند هر گاه بوده پنج نفر بدرستی که گردانیده نشده است دو رکعت مگر از برای بودن دو خطبه. «۳»

(۱) التهذیب ج ۳، ص ۲۳۸؛ وسائل الشیعه ج ۷، ص ۳۰۴

(۲) الاستبصار ج ۱، ص ۴۲۰

(۳) استدلال به این حدیث از دو راهست یکی: اصل قرار دادن چهار رکعت و حکم بگزاردن جمعه در صورت وجود من یخطب؛ چه این ظاهر است در اینکه وجوب جمعه مشروط است به وجود من یخطب آیا نمی‌بینی که کسی نمی‌گوید که واجب است تیمم کنند و این ظاهر است و دیگر از راه مفهوم قول آن حضرت: «پس اگر بوده باشد من یخطب»؛ چه ظاهر مفهوم آن این است که در صورت عدم من یخطب چهار رکعت می‌گذارند خواه ممکن باشد یاد گرفتن خطبه یا نه؟ و این خلاف قول قایلین بوجوب عینی است. منه رحمه الله

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۳۲

و پوشیده نماند که حکم به گزاردن جمعه چهار رکعت مطلقاً و تخصیص گزاردن جمعه دو رکعتی بصورت وجود «من یخطب» وجوب مشروط است نه مطلق، و این خلاف قول قایلین بوجوب عینی است چه بنا بر مذهب ایشان واجب است اقامه جمعه و تعلم خطبه و تحصیل قابلیت آن و چنین نیست که وجوب جمعه مشروط باشد بوجود «من یخطب» پس اگر «من یخطب» یعنی عادل که خطبه تواند خواند باشد جمعه واجب باشد، و اگر نه نه بلکه جمعه واجب است مگر متعذر باشد وجود «من یخطب» و این خلاف ظاهر این حدیث است.

و اما هر گاه وجوب جمعه مشروط باشد بوجود امام یا نایب او و مراد به «من یخطب» امام یا نایب او باشد پس حدیث بر ظاهر محمول تواند شد، چه بنابراین وجوب جمعه مشروط است به وجود «من یخطب» و ممکن است حمل حدیث بر وجوب تخییری نیز. و بنابراین حاصل کلام این خواهد بود: که می‌گذارند چهار رکعت، پس اگر بوده باشد از برای ایشان کسی که خطبه بخواند پس جمعه بگزارند یعنی دو رکعت.

و عجب آنکه جمعی از قایلین که بوجوب عینی استدلال کرده‌اند به این حدیث بر وجوب عینی به اعتبار اینکه حکم شده در آن بگزاردن جمعه هر گاه بوده باشند پنج نفر و بوده باشد در میان ایشان کسی که خطبه بخواند بی‌اشتراک امام یا نایب او. و پوشیده نماند که قطع نظر از آنچه مذکور شد ظاهر است که در این حدیث امر واقع نشده بلکه جمله فعلیه است و آن دلالت ندارد مگر بر جواز یا رجحان پس ثابت نشود به آن مگر وجوب تخییری.

و روایت کرده است شیخ در تهذیب به سندی موثق از محمد بن مسلم از حضرت امام محمد باقر علیه السلام که فرموده: «تجب الجمعة علی من کان منها علی فرسخین و معنی ذلک إذا کان إمام عادل» (۱) یعنی واجب می‌شود جمعه بر کسی که بوده باشد از موضع آن بر دو فرسخ و معنی این است که هر گاه بوده باشد امامی عادل.

و هر کسی که تتبع احادیث و کلام علماء کرده می‌داند که ظاهر از امام عادل در اصطلاح اهل شرع امام معصوم علیه السلام است، و هر گاه «و معنی» کلام حضرت علیه السلام باشد حجیت آن ظاهر است و اگر کلام محمد بن مسلم باشد نیز چنین؛ چه او عمده اصحاب آن حضرت علیه السلام بوده و در کمال فضل و فقه، پس قول او در چنین مسأله حجّت است. و احتمال اینکه کلام شیخ

(۱) التهذیب ج ۳، ص ۲۳؛ وسائل الشیعه ج ۷، ص ۳۱۵

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۳۳

بوده باشد بسیار دور است، خصوصاً آنکه روایت تمام نشده و بعد از آن باز تتمه آن نقل شده، و قاعده شیخ در جایی که حرفی گوید آن است که بعد از تمام حدیث می‌گوید و اشاره می‌کند که معلوم شود از آن که کلام اوست. و احتمال آنکه کلام کسی دیگر از راویان - غیر محمد بن مسلم - باشد بسیار دور است، چنان که از تتبع احادیث و ملاحظه تتمه آن حدیث ظاهر می‌شود، با آنکه بر هر تقدیر باز مؤید ما تواند شد.

و روایت کرده شیخ صدوق رحمه الله در کتاب عیون الاخبار «۱» از فضل بن شاذان به دو سند - که یکی از آنها معتمد است «۲» با

آنکه ظاهر آن است که کتاب فضل نزد صدوق بوده و آن‌سندها را نیز از برای زیادتى احتیاط نقل کرده، چنانکه در این زمان سلسله سند را می‌رسانند به شیخ و کلینی و صدوق رحمه الله با تواتر کتب ایشان جهت زیادتى احتیاط و تيمّن و تبرّک، که فضل رحمه الله در جمله عللی که از برای بعضی از احکام شرع ذکر کرده و در آخر آن گفته که همه اینها را از حضرت امام رضا علیه السلام شنیده‌ام متفرق و جمع کرده‌ام - (۳) گفته: فإِنْ قَالَ فَلَمْ يَصْرِتْ صَلَاةَ الْجُمُعَةِ إِذَا كَانَتْ مَعَ الْإِمَامِ رَكَعَتَيْنِ فَإِذَا كَانَتْ بغير إِمَامِ رَكَعَتَيْنِ وَ رَكَعَتَيْنِ. یعنی اگر بگویند که چرا گردیده است نماز جمعه هرگاه بوده باشد با امام دو رکعت و هرگاه بوده باشد بی‌امام دو رکعت و دو رکعت، یعنی چهار رکعت؟

و پوشیده نماند که مراد از نماز جمعه در این کلام ظهر جمعه است خواه دو رکعت گزارده شود یا چهار رکعت و اطلاق جمعه بر این شایع است، و در احادیث بسیار واقع شده.

بعد از آن گفته که جواب گفته می‌شود که از برای چند علت و یک علت را گذارد بعد از آن گفته: و منها أنّ الإمام يحبسهم للخطبة و هم منتظرون للصلاة و من انتظر للصلاة فهو فى الصلاة فى حكم التمام. یعنی و یکی از جمله علل آن است که امام نگاه می‌دارد مردم را از برای خطبه و ایشان انتظار می‌کشند از برای نماز و کسی که انتظار کشد از برای نماز پس او

(۱) عیون اخبار الرضا (ع) ج ۲، ص ۱۱۱؛ علل الشرایع ص ۲۶۴؛ وسائل الشیعة ج ۷، ص ۳۱۲

(۲) در سند مذکور عبد الواحد بن عبدوس و علی بن محمد بن قتیبه است، و شهید ثانی رحمه الله در شرح شرایع [ج ص] گفته: که ابن عبدوس استاد صدوق بوده و او عمل کرده است به روایت او، پس این در قوت شهادت به ثقه بودن اوست. و گفته که دور می‌نماید که روایت کند صدوق از غیر ثقه بی‌واسطه، و گفته که علامه در تحریر [ص] شهادت داده بصحت روایتی که او در سند آن است، و این صریح است در تذکیر او. و اما ابن قتیبه پس او شاگرد فضل بن شاذان و فاضل و صاحب کتابها بوده و اعتماد کرده بر او کشی در کتاب رجال [ص] پس این سند معتمد باشد، خصوصا با انضمام به سند دیگر. و صدوق رحمه الله در فقیه [ج ۴، ص ۵۳] گفته: ذکر کرده فضل بن شاذان در عللی که شنیده آنها را از حضرت امام رضا علیه السلام، و پوشیده نیست که این حکم است به نسبت آن به فضل بن شاذان و شنیدن او آنها را از حضرت امام رضا علیه السلام. منه رحمه الله.

(۳) و مؤید این است: آنکه در عنوان باب گفته: باب العلل التي ذكر الفضل بن شاذان في آخرها أنه سمعها من الرضا علي بن موسى عليهما السلام، چه ظاهر آن حکم است به نسبت این ذکر به فضل بن شاذان رحمه الله چنان که پوشیده نیست.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۳۴

در نماز است در حکم تمام.

بعد از آن گفته: و منها أنّ الصلاة مع الإمام أتمّ و أكمل بعلمه و فقهه و عدله و فضله. یعنی و یکی از جمله علل آن است که نماز با امام تمامتر و کاملتر است به سبب علم او و فقه او و عدل او و فضل او و مراد این است که آن کاملتر است به مرتبه‌ای که دو رکعت با او برابر چهار رکعت بی‌اوست.

و پوشیده نماند که از این کلام ظاهر می‌شود اشتراط علم و فقه و فضل در امام جمعه؛ چه به مجرد همین که گاهی جمعه در پشت سر چنین کسی اتفاق افتد باعث سقوط دو رکعت نمی‌شود، زیرا که نمازهای دیگر نیز گاهی چنین اتفاق می‌افتد با عدم سقوط دو رکعت از آنها، پس معلوم شد که تفاوت میان جمعه و آنها در این است که آن البته مشروط است به امامی با علم و فقه و عدل و فضل، بخلاف آنها. و این خلاف مذهب قایلین بوجوب عینی است چه ایشان مجرد عدالت را کافی می‌دانند، چنان که گذشت. و غیر از ایشان همگی قائل اند که شرط وجوب جمعه امام معصوم یا نایب اوست، پس باید که امام با علم و فقه و عدل و فضل که در این حدیث واقع شده بر او حمل شود، و بقرینه این باید که امام که در فقره پیش نیز واقع شده بر او حمل شود.

بعد از آن بفاصله گفته: فإن قال فلم جعلت الخطبة؟ قيل لأن الجمعة مشهد عام فأراد أن يكون للامام «۱» سبب إلى موعظتهم و ترغيبهم في الطاعة و ترهيبهم من المعصية و توقيفهم على ما أراد من مصلحة دينهم و دنياهم و يخبرهم بما ورد عليه من الآفاق من الاحوال [اهوال خ ل] التي لهم فيها المضرة و المنفعة. «۲»

یعنی اگر بگویند که چرا قرار داده شده خطبه؟ جواب گفته می‌شود که از برای اینکه جمعه محل حضور عامی است، پس اراده کرده است خدای تعالی که بوده باشد از برای امام سببی و وسیله‌ای بسوی موعظه ایشان و رغبت فرمودن ایشان در طاعت و ترسانیدن ایشان از معصیت و مطلع گردانیدن ایشان بر آنچه خواهد از مصلحت دین ایشان و دنیای ایشان و خبر کند ایشان را به آنچه وارد شده بر او، از اطراف از احوالی یا احوالی - بنابر اختلاف نسخ - که از برای ایشان بوده باشد در آنها مضرت یا منفعت. و ظاهر است که این فایده‌ها که فرموده‌اند خصوصاً خبر کردن به خبرهای سرحدها که در آن مضرت باشد و منفعت مؤمنان، نیست مگر کار امام علیه السلام و کسی که حاکم باشد، نه هر پیشنهاد عادلانه هر چند فقیه نیز باشد، و این ظاهر است.

(۱) در علل الشرایع عوض امام، امیر واقع شده و دلالت آن بر مدعی ظاهرتر است. منه رحمه الله.

(۲) عیون اخبار الرضا (ع) ج ۲، ص ۱۱۱؛ علل الشرایع ص ۲۶۴

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۳۵

و احتمال اینکه شاید جمعه و خطبه با هر عادل و واجب باشد گو این فایده‌ها در بعضی موارد متحقق شود که آن را امام معصوم یا حاکم او باشد بسیار دور است، چنان که از تأمل در کلام آن حضرت علیه السلام ظاهر می‌شود.

و صدوق رحمه الله این حدیث را در علل الشرایع نیز نقل کرده در آنجا بعد از آنچه نقل کردیم به اندک فاصله این فقره است: «و لیس بفاعل غیره مّمن یؤمّ الناس فی غیر یوم الجمعة» و ظاهر آن است که مراد این باشد که نمی‌کند یعنی کارها را که مذکور شد یا نماز جمعه را غیر او یعنی غیر امام از آنان که امامت می‌کنند مردم را در غیر روز جمعه، و دلالت این بر مدعا ظاهر است.

و در هر دو کتاب بعد از این گفته: فإن قال فلم جعلت خطبتین؟ قيل لأن یكون واحدة للثناء و التمجید و التقدیس لله عزّ و جلّ و الأخری للحوائج و الإعدار و الإنذار و الدعاء و ما یرید أن یعلمهم من امره و نهیه ما فیہ الصلاح و الفساد، یعنی اگر بگویند که چرا قرار داده شده دو خطبه؟ گفته می‌شود از برای آنکه بوده باشد یکی از برای ثنا و ستایش و نیایش خدای عزّ و جلّ و دیگری از برای حاجتها، یعنی طلب حاجتها یا اظهار مطالب که داشته باشد و خواهد که بگویند به آن جماعت، و از برای تمام کردن حجت بر مردم و زایل کردن هر عذری که ایشان را باشد، و از برای ترسانیدن ایشان از عقاب خدای تعالی، و از برای دعا از برای خود و ایشان و از برای آنچه خواهد که امام خود تعلیم کند ایشان را از امر خدا و نهی او یا از امر خود و نهی خود آنچه بوده باشد در آن صلاح و فساد. و ظاهر است که اینها نیز منصب هر پیشنهادی نیست پس باید مخصوص امام یا نایب او باشد بنابر آنچه مکرر مذکور شد.

و بعضی احادیث دیگر نیز هست که ظاهر است در این مطلب لیکن چون اصحاب قول بوجوب عینی آنها را از جمله دلایل خود آورده‌اند، ما نیز از برای خاطر ایشان آنها را از جمله دلایل ایشان نقل می‌کنیم و اشاره می‌کنیم در آنجا به ضعف استدلال ایشان به آنها و ظهور آنها در خلاف مذهب ایشان.

و استدلال کرده است علامه رحمه الله در منتهی «۱» به آنچه روایت کرده است شیخ رحمه الله در تهذیب «۲» و استبصار «۳» و ثقة الاسلام رحمه الله در کافی «۴» به سندی حسن بن ابراهیم بن هاشم - که نزد علماء به منزله صحیح است در اعتبار - از زراره که گفته حضرت امام محمد باقر علیه السلام می‌فرمود: لا تكون الخطبة و الجمعة و صلاة رکعتین علی أقل من خمسة رهط الإمام و أربعة. یعنی نیست خطبه

(۱) منتهی المطلب، ج ۱، ص ۳۱۷

(۲) التهذیب ج ۳، ص ۲۴۰

(۳) الاستبصار ج ۱، ص ۴۱۹

(۴) الکافی ج ۳، ص ۴۱۹؛ رجوع شود به وسائل الشیعه ج ۷، ص ۳۰۳

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۳۶

و جمعه و نماز دو رکعت بر گروهی که کمتر از پنج کس باشند امام و چهار کس.

وجه استدلال به این حدیث آنست که امام ظاهر است در امام معصوم چنان که ظاهر می‌شود از تتبع موارد استعمال آن.

و استدلال کرده است «۱» نیز به آنچه روایت کرده است شیخ رحمه الله در تهذیب «۲» و ثقة الاسلام رحمه الله در کافی «۳» به سندی حسن باز به ابراهیم بن هاشم از محمد بن مسلم که گفته: سألته «۴» عن الجمعة، فقال: أذان و إقامة يخرج الإمام بعد الأذان فيصلع المنبر فيخطب و لا يصلی الناس مادام الإمام على المنبر ثم يقعد الإمام على المنبر قدر ما يقرأ قل هو الله أحد، ثم يقوم فيفتح خطبه، ثم ينزل فيصلی بالناس ثم يقرأ بهم في الركعة الأولى بالجمعة و في الثانية بالمنافقين.

یعنی سؤال کردم او را از جمعه پس گفت اذان است و اقامه بیرون می‌رود امام بعد از آن پس بالای منبر می‌پرد پس خطبه می‌خواند و نماز نمی‌گذارند مردم مادام که امام بر منبر است، پس می‌نشیند امام بر منبر قدر اینکه بخواند قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ، پس بر می‌خیزد پس شروع می‌کند به خطبه دیگر بعد از آن فرود می‌آید و نماز می‌گزارد به مردم و می‌خواند از ایشان در رکعت اول سوره جمعه و در رکعت دوم سوره منافقین؛ پس در این حدیث که در بیان حقیقت جمعه و کیفیت آن وارد شده امام معتبر شده، و بعد از ضمیمه آنکه ظاهر از آن امام معصوم علیه السلام است ظاهر گردد مدعی.

و از این قبیل احادیث بسیار وارد شده و نقل آنها موجب طول کلام است.

و استدلال کرده است علامه رحمه الله نیز در منتهی «۵» بر اشتراط حاکم در جمعه به آنچه روایت کرده‌اند اهل سنت از پیغمبر صلی الله علیه و آله که فرموده: أربع إلى الولاية الفیء و الحدود و الصدقات و الجمعة یعنی چهار چیز است که بسوی حاکمان و والیان است و به ایشان نسبت دارد غنیمت که در جهاد بدست آید و اقامت حدها و گرفتن صدقات یعنی زکاة و خمس و نماز جمعه. و به آنچه نقل شده باز به طریق اهل سنت از پیغمبر صلی الله علیه و آله که فرموده در خطبه که می‌خوانده‌اند: من ترک الجمعة فی حیاتی أو بعد مماتی تا آخر حدیث «۶» و چون این حدیث

(۱) یعنی علامه در کتاب منتهی المطلب، ج ۱، ص ۳۱۸

(۲) تهذیب ج ۳، ص ۲۴۱.

(۳) الکافی ج ۳، ص ۴۲۴؛ وسائل الشیعه ج ۷، ص ۳۴۳

(۴) اگر چه در حدیث نیست که سؤال از که شده اما ظاهر است که امام محمد باقر علیه السلام یا امام جعفر صادق علیه السلام چه محمد بن مسلم از اکابر صحابه ایشان است و شأن او بلندتر از آن است که از غیر ایشان مسأله پرسند منه رحمه الله

(۵) منتهی المطلب، ج ۱، ص ۳۱۷.

(۶) استدلال علامه رحمه الله به این دو حدیث به اعتبار آن است که نزاع با اهل سنت دارد و اینها حجت بر ایشان شود و ما ذکر کردیم آنها را تا ظاهر شود ضعف استدلال اصحاب قول بوجوب عینی به حدیث دوم، و اینکه اگر آن دلیل شود دلیل بر نفی آن تواند شد چنانکه علامه رحمه الله کرده، و بر تقدیر دلالت آن بر وجوب عینی مطلقا معارض است به حدیث اول که باز از طریق

اهل سنت است و ظاهر است در اختصاص جمعه به حکام و والیان.

منه.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۳۷

از عمده دلایل قایلین بوجوب عینی است ما او را از جمله دلایل ایشان نقل خواهیم کرد و بیان خواهیم نمود ضعف استدلال به آن را و اشاره خواهیم کرد بوجه استدلال علامه رحمه الله به آن بر مطلب خود، این است بعضی دلایل و مؤیدات از آثار ائمه طاهرين صلوات الله عليهم اجمعين بر آنچه اجماع کرده‌اند بر آن علمای امامیه از نفی وجوب عینی نماز جمعه در زمان غیبت. و ممکن است تقویت و تأیید آن به چندین وجه دیگر:

وجه اول: آنکه وجوب ظهر ثابت است بعموم اخبار و احادیث دال بر آن مگر در جایی که ثابت شود خلاف آن، پس تخصیص داده شود آن اخبار و در زمان غیبت آن ثابت نشده، چه ادله‌ای که بر آن ذکر کرده‌اند تمام نیست چنانچه ظاهر خواهد شد ان شاء الله تعالی؛ پس تخصیص آنها معقول نباشد.

و اما اخباری که دلالت می‌کند بر وجوب ظهر عموماً پس از آن جمله است که روایت کرده است ثقة الاسلام محمد بن یعقوب کلینی رحمه الله در کتاب کافی «۱» به سندی حسن بن ابراهیم بن هاشم که نزد علماء به منزله صحیح است چنان که قبل از این مذکور شد- از فضل بن یسار که از ثقات اصحاب حضرت صادق علیه السلام و اکابر ایشان بوده، که گفته شنیدم که آن حضرت می‌فرمود، و حدیث طولی دارد و ما اقتضار می‌کنیم بر نقل موضع حاجت و آن این است که آن حضرت فرمود: إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ فَرَضَ الصَّلَاةَ رَكْعَتَيْنِ رَكْعَتَيْنِ عَشْرَ رَكْعَاتٍ، فَأَضَافَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ إِلَى الرَّكْعَتَيْنِ رَكْعَتَيْنِ، وَ إِلَى الْمَغْرَبِ رَكْعَةً فَصَارَتْ عَدِيلَ الْفَرِيضَةِ، لَا يَجُوزُ تَرْكُهُنَّ إِلَّا فِي سَفَرٍ وَ أَفْرَدَ الرَّكْعَةَ فِي الْمَغْرَبِ فَتَرْكُهَا قَائِمَةٌ فِي السَّفَرِ وَ الْحَضَرِ فَأَجَازَ اللَّهُ ذَلِكَ كُلَّهُ، فَصَارَتْ الْفَرِيضَةُ سَبْعَ عَشْرَةَ رَكْعَةً، ثُمَّ سَنَّ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ النَّوَافِلَ أَرْبَعًا وَ ثَلَاثِينَ رَكْعَةً مِثْلَى الْفَرِيضَةِ فَأَجَازَ اللَّهُ لَهُ ذَلِكَ الْفَرِيضَةَ وَ النَّاقِلَةَ أَحَدِي وَ خَمْسُونَ رَكْعَةً.

یعنی بدرستی که خدای تعالی فرض کرد نماز را دو رکعت دو رکعت ده رکعت، پس اضافه کرد پیغمبر صلی الله علیه و آله به هر دو رکعت، دو رکعت دیگر و بسوی مغرب «۲» یک رکعت دیگر پس گردید آن اضافه نیز مثل فریضه، جایز نیست ترک آنها مگر در سفر، و چون یک رکعت اضافه کرد در مغرب گذاشت آن را به حال خود در سفر و حضر، پس اجازت داد خدای تعالی از برای آن حضرت اینها همه را، پس گردید فریضه هفده رکعت. بعد از آن سنت

(۱) الکافی ج ۱، ص ۲۶۶؛ وسائل الشیعه ج ۳، ص ۳۱

(۲) یعنی غیر صبح و مغرب چه در مغرب تصریح می‌کنند که یک رکعت اضافه نموده و صبح را به ظهور واگذاشته‌اند، و به آنچه ظاهر شود از عدد مجموع که هفده می‌فرمایند. (منه رحمه الله و طاب ثراه)

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۳۸

گردانید پیغمبر صلی الله علیه و آله نوافل را سی و چهار رکعت دو برابر فریضه، پس اجازت داد خدای تعالی از برای آن حضرت او را و فریضه و نافله پنجاه و یک رکعت باشد، بعد از آن به فاصله فرموده: و لم یرخص رسول الله صلی الله علیه و آله لأحد تقصیر الرکعتین اللتین ضمّهما إلی ما فرض الله عز و جل بل ألزمهم ذلك إلزاماً واجباً، و لم یرخص لأحد فی شیء من ذلك إلا للمسافر و لیس لأحد أن یرخص ما لم یرخصه رسول الله صلی الله علیه و آله فوافق أمر رسول الله صلی الله علیه و آله أمر الله عز و جل، و نهی الله عز و جل، و وجب علی العباد التسلیم له کالتسلیم لله تبارک و تعالی.

یعنی و رخصت نداد پیغمبر صلی الله علیه و آله مر احدی را کم کردن آن دو رکعت که اضافه کرد آنها را به آنچه فرض کرده بود

خدای عز و جل بلکه لازم گردانید بر مردم آن را لازم گردانید بی واجب و رخصت نداد مر احدی را در چیزی از آن مگر از برای مسافر. و نیست کسی را اینکه رخصت دهد آنچه را رخصت نداده آن را پیغمبر صلی الله علیه و آله پس موافق افتاد «۱» امر پیغمبر خدا با امر خدای عزّ و جلّ و نهی او با نهی خدای عزّ و جلّ و واجب شد بر بندگان انقیاد و فرمانبرداری خدای تعالی، پس با وجود اینهمه مبالغه که در این حدیث شریف واقع شده در باب گزاردن آن دو رکعت و نهی از ترک آن و عدم رخصت بندگان در چیزی از آن مگر از برای مسافر، چگونه جایز باشد ما را ترک آن دو رکعت تا ثابت و مشخص نشود، و کجاست آن؟

و روایت کرده است نیز ثقة الاسلام در کافی به سندی حسن به ابراهیم بن هاشم از زراره از حضرت امام محمد باقر علیه السلام که گفته: عشر رکعات رکعتان من الظهر و رکعتان من العصر و رکعتا الصبح و رکعتا المغرب و رکعتا العشاء الآخرة، لا يجوز الوهم فيهنّ و من وهم في شيء منهنّ استقبال الصلاة استقبالا، و هي الصلاة التي فرضها الله عزّ و جلّ على المؤمنين في القرآن و فوّض إلى محمّد صلی الله علیه و آله فزاد رسول الله صلی الله علیه و آله في الصلاة سبع ركعات هي سنّة ليس فيهنّ قراءة، إنّما هو تسبیح و تهلیل و تكبير و دعاء فالوهم إنّما يكون فيهنّ فزاد رسول الله صلی الله علیه و آله في صلاة المقيم غير المسافر ركعتين في الظهر و العصر و العشاء الآخرة و ركعة في المغرب للمقيم و المسافر. «۲»

یعنی ده رکعت است دو رکعت از ظهر و دو رکعت از عصر و دو رکعت صبح و دو رکعت مغرب و دو رکعت خفتن که جایز نیست «وهم» یعنی شک در آنها، «۳» هر که وهم کند

(۱) یعنی موافق افتادن امر پیغمبر صلی الله علیه و آله به آن دو رکعت به امر خدا و نهی او از ترک آنها با نهی خدا، یا مراد آن است که موافق است امر پیغمبر صلی الله علیه و آله در همه جا با امر خدا و نهی او با نهی خدا، و واجب شده است انقیاد او مانند انقیاد خدا.

(منه رحمه الله و طاب ثراه)

(۲) الکافی ج ۳، ص ۲۷۳؛ وسائل الشیعة ج ۳، ص ۳۴

(۳) مراد از جایز نبودن شک در آنها این است که اگر شک واقع شود باید نماز را از سر گرفت، چنان که بعد از آن بیان فرموده‌اند (منه)

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۳۹

در چیزی از آنها از سر می گیرد نماز را از سرگرفتنی و آن نمازی است که فرض کرده است آن را خدای عزّ و جلّ بر مؤمنان در قرآن و تفویض فرموده است به پیغمبر صلی الله علیه و آله یعنی رخصت داده آن حضرت را در اضافه بر آن، پس زیاده کرده آن حضرت در نماز هفت رکعت که آن سنت است، نیست در آنها قرائتی، نیست آن مگر تسبیح و تهلیل و تکبیر و دعا «۱» پس وهم نمی باشد مگر در آنها «۲» پس زیاده کرده است پیغمبر صلی الله علیه و آله در نماز مقيم غير مسافر دو رکعت در ظهر و عصر و خفتن و یک رکعت در شام از برای مقيم و مسافر، و به این مضمون احادیث بسیار است.

و همچنین احادیث که در باب عدد رکعات واقع شده که نماز واجب هفده رکعت است و با نوافل پنجاه یا پنجاه و یک رکعت است، «۳» دلالت بر این مدعی می کند و آن نیز بسیار است و ذکر آنها باعث طول کلام است.

وجه دویم: آنکه روایت کرده شیخ رحمه الله در تهذیب «۴» به سندی صحیح از زراره و فضیل - که هر دو از اعظام اصحاب حضرت باقر و صادق علیهما السلام اند - که گفته: قلنا له الصلاة في جماعة فريضة هي؟ فقال الصلوات فريضة و ليس الاجتماع بمفروض في الصلوات كلّها، و لكنّها سنّة من تركها رغبة عنه و عن جماعة المؤمنين [من غير علة] فلا صلاة له، یعنی گفتیم به او که نماز در جماعت فريضة است؟ پس گفت: که نمازها فريضة است و واجب نیست اجتماع در نمازها همه آنها و لیکن آن سنت

است، هر که ترک کند آن را از روی رغبت از آن و از جماعت مؤمنان پس نیست نمازی از برای او، پس از این حدیث ظاهر شد که اجتماع در هیچ نمازی واجب نیست «۵» پس واجب است قول به آن مگر در جایی که خلاف آن مشخص شود و آن نیست مگر در جمعه با امام یا حاکم «۶» او.

و هر گاه با اجتماع گزارده نشود شکی نیست که باید بعنوان ظهر چهار رکعت گزارد.

و در احادیث نیز دلیل بر آن بسیار است، چنان که در حدیث صحیح زراره از حضرت امام

(۱) یعنی قرائت در آنها واجب نیست کافی است تسبیح. منه

(۲) یعنی شک در آنها اعتبار دارد و باعث بطلان نماز نمی‌شود، بلکه باید آنچه مقتضای شک است بعمل آورد چنان که در کتب فقه به تفصیل مذکور است. منه

(۳) رجوع شود به وسائل الشیعه ج ۳، ابواب عدد فرائض و نوافل، باب ۱۳

(۴) التهذیب ج ۳، ص ۲۴.

(۵) و حمل کلام بر اینکه اجتماع در همه نمازها واجب نیست، بلکه در بعضی، بسیار دور است (منه رحمه الله)

(۶) فایده این ضمیمه بعد از این در حمل وجوب در آیه و اخبار بر وجوب تخییری ظاهر خواهد شد. (منه رحمه الله)

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۴۰

محمد باقر علیه السّلام در کافی «۱» و تهذیب «۲» و فقیه «۳» نقل شده آن حضرت فرموده‌اند: إِنَّمَا وَضَعَتِ الرَّكْعَتَانِ اللَّتَانِ أَضَافَهُمَا النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ يَوْمَ الْجُمُعَةِ لِلْمَقِيمِ لِمَكَانِ الْخُطْبَتَيْنِ مَعَ الْإِمَامِ، فَمَنْ صَلَّى يَوْمَ الْجُمُعَةِ فِي غَيْرِ جَمَاعَةٍ فَلْيَصَلِّهَا أَرْبَعَ رَكَعَاتٍ كَصَلَاةِ الظُّهْرِ فِي سَائِرِ الْأَيَّامِ، «۴» یعنی بدرستی که ساقط نشده است آن دو رکعت که اضافه کرده آنها را پیغمبر صلی الله علیه و آله از برای مقیم در روز جمعه مگر بعوض دو خطبه با امام، پس هر که نماز گزارد در روز جمعه در غیر جماعت، پس بگزارد آن را چهار رکعت مانند ظهر در باقی روزها.

وجه سیم: آنکه خلافتی نیست در اینکه وجوب جمعه در زمان حضور امام معصوم علیه السّلام و استیلاء او مشروط است به حضور او یا کسی را که او به خصوص نصب کرده باشد، پس به حکم استصحاب باید این حکم باقی باشد تا خلاف آن مشخص شود، و خلاف آن در زمان غیبت مشخص نشده چنان که مشخص خواهد شد و منع اجماع در این مقام چنان که بعضی از متأخرین کرده‌اند منشای ندارد به غیر تعصب یا کمال بی‌خبری از کلام علما و کتب ایشان.

فصل سوم در ذکر ادله قایلین به وجوب عینی و جواب از آنها

استدلال کرده است شیخ زین الدین رحمه الله و جمعی که بعد از او تابع شده‌اند بر وجوب عینی نماز جمعه در زمان غیبت به چندین وجه، و ما ذکر می‌کنیم جواب تمام آنها را تا به سبب آن شبهه‌ای عارض نشود کسی را در آنچه اجماع کرده‌اند بر آن علما از نفی وجوب عینی.

از آن جمله این آیه شریفه است: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذْ نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ وَذَرُوا الْبَيْعَ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ. «۵» ترجمه آن- و الله يعلم- این است که: ای جماعتی که ایمان آورده‌اید هر گاه ندا کرده شود از برای نماز روز جمعه پس سعی کنید بسوی ذکر خدا و واگذارید خرید و فروخت را، این بهتر است از برای شما اگر بوده باشید شما چنین که بدانید خیر و شر، با اینکه اگر بوده باشید از اهل علم.

گفته‌اند که وجه استدلال به این آیه شریفه که مفسرین که اتفاق کرده‌اند بر اینکه مراد به

(۱) الکافی ج ۳، ص ۲۷۲

(۲) التهذیب ج ۲، ص ۲۴۱

(۳) کتاب من لا یحضره الفقیه ج ۱، ص ۲۶۷، رجوع شود به کتاب وسائل الشیعه ج ۳، ص ۵

(۴) الکافی، ج ۳، ص ۲۷۱؛ من لا یحضره الفقیه، ج ۱، ص ۱۹۵؛ علل الشرائع، ج ۱، ص ۲۶۴

(۵) جمعه، ۹

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۴۱

ذکر در این آیه نماز جمعه است یا خطبه آن یا هر دو، و امری از برای وجوب است چنان که ثابت شده است در کتب اصول. و مراد به ندا اذان است، پس مستفاد از این آیه امر هر مؤمنی است به سعی کردن به سوی نماز جمعه هر گاه متحقق شود اذان از برای نماز، و چون اصل عدم تقیید به شرطی است، لازم می آید عموم وجوب نسبت به زمان حضور معصوم و غیبت او هر دو. جواب: این استدلال ضعیف است از چندین وجه.

وجه اول: آنکه در کتب اصول بیان شده است که خطاب «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا»* و امثال آن که آن را در اصطلاح علما خطاب مشافهه می گویند، مخصوص است نزد محققین علما به جمعی که در آن زمان موجود بودند و شامل جمعی که بعد از ایشان موجود شوند نیست مگر بدلیلی از خارج، و دلیلی که اعتماد بر آن باشد نیست مگر آنچه دعوی کرده اند از اجماع بر اینکه آنچه ثابت شود از اهل آن زمان ثابت می شود بر هر که بعد از ایشان بیاید تا قیامت.

و ظاهر است که این اجماع در جایی مسلم است که خلاف ظاهر نشده باشد، و در این مسأله خلاف ظاهر است، چه اکثر علما فرق کرده اند در این مسأله میانه زمان غیبت و حضور، بلکه خلاف آن اجماعی است چنان که ظاهر شد از آنچه نقل کردیم از علما، پس چگونه حکم توان کرد که این آیه شامل زمان غیبت نیز هست؟

و بر تقدیر تسلیم می گوئیم که شکی نیست که آنچه واجب بوده بر اهل آن زمان نبوده مگر وجوب سعی به نماز معصوم [علیه السلام] یا حاکم او، بدلیل آنچه اشاره کردیم به آن از اجماعی که منع نکند او را هیچ کس مگر از روی مکابره و عناد یا کمال بی خبری از کتب علما. و بنابراین پس لازم نمی آید مگر وجوب این معنی بر جمعی که بعد از ایشان نیز باشند و نزاعی نیست در آن، سخن در وجوب جمعه است با غیر امام و حاکم او.

وجه دوم: آنکه «إذا» در لغت موضوع از برای عموم نیست و افاده کلیت حکم «۱» نمی کند چنان که تصریح به آن کرده اند، بلکه مستفاد نمی شود از آن مگر ثبوت حکم فی الجملة و در عرف نیز ظاهر نمی شود از آن غیر این معنی، مثلاً هر گاه کسی بغلام خود بگوید که إذا جاء زید فاعطه درهما، همین که یک بار زید که بیاید غلام یک درهم به او دهد کافی است، و اگر دیگر بار بیاید لازم نیست دادن درهم، پس بنابراین ظاهر نمی شود از آیه مگر وجوب سعی بسوی نماز جمعه فی الجملة نه همیشه. و شاید که آن در وقت حضور امام معصوم [علیه السلام] باشد یا نایب او، و نیست ما را سخنی در آن.

(۱) از این است که منطقیین آن را سور قضیه مهمله قرار داده اند.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۴۲

اگر گویند که حکم بوجوب سعی به سوی نماز فی الجملة که مشخص نباشد که در چه زمان است و به چه شرطی است بی فایده است، و وقوع آن در کلام حکیم معقول نیست پس باید که حمل شود بر عموم تا فایده داشته باشد؟

جواب می گوئیم که وقوع امثال این اجمال در قرآن بسیار است و حواله تفصیل و تعیین آن به بیان معصوم علیه السلام شده است

قولا و فعلا، و در احادیث نیز احکام مجمل بسیار شده که بیان آن در احادیث دیگر شده و چنین اجمال در کلام حکیم هیچ قصور ندارد. آیا نمی‌بینی که در آیه کریمه **أَقِمِ الصَّلَاةَ لِدُلُوكِ الشَّمْسِ إِلَى غَسَقِ اللَّيْلِ** (۱) که ترجمه آن این است که پبای دار نماز را از زوال آفتاب تا نصف شب، اشاره شده بوجوب چهار نماز مجملا و شرایط و احکام و آداب و اوقات آن اصلا مذکور نشده و همه حواله شده به بیان نبوی؟

و همچنین در همین آیه شریفه، شما نیز قایل‌اید که نماز جمعه چندین شرط دارد مثل اینکه امام آن باید که عادل باشد و ولد الزنا و مبروص و مجذوم نباشد و چهار کس یا شش کس با او جمع شوند و همه ایشان مرد و بالغ و عاقل و آزاد و مجاور باشند و آن کسی که بر او واجب می‌شود نیز باید که بر این صفات باشد و بیمار و پیر و کور و لنگ نباشد، و زیاده از دو فرسخ از مکان جمعه دور نباشد و غیر اینها از شروط و آداب. و چیزی از اینها اصلا در این آیه شریفه مذکور نیست، پس چه بعد دارد که یک شرط دیگر نیز که امام یا نایب او باشد در کار باشد و مذکور نشده باشد؟

بلی اگر امثال این اجمال اصلا بیان نشود وقوع آن در کلام حکیم معقول نباشد و بنابراین می‌گوییم که آنچه از بیان «۲» معصومین علیهم السلام ثابت شده، نیست مگر وجوب نماز جمعه با حضور معصوم علیه السلام یا نایب او، و در زمان غیبت ثابت نشده، پس بر شماست اثبات آن بدلیل دیگر و تمسک به آیه هیچ نفع نبخشد.

وجه سیم: آنکه مراد به نمازی که در این آیه مذکور شده که «هرگاه ندا کرده شود از برای آن سعی کنید بسوی ذکر خدا»، یا مطلق نماز است در روز جمعه یا نماز خاصی معهود اگر مراد مطلق نماز باشد، پس حکم چنین می‌شود که: هرگاه ندا کرده شود از برای یک نمازی از روز جمعه هر نماز که باشد پس سعی کنید بسوی نماز جمعه، و این بر سیل عموم معقول نیست؛ چه ظاهر است: که هرگاه ندای نماز صبح روز جمعه بکنند سعی به نماز جمعه واجب نیست و همچنین نماز پسین و نماز ظهر مسافر و غیر عادل، و غیر از آن از صوری که یکی از شرایط جمعه مفقود باشد. پس باید تخصیص داده شود بغیر از این صور، و ظاهر

(۱) اسراء: ۷۸

(۲) در بعضی از نسخه‌ها «از کلام معصومین علیهم السلام» است.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۴۳

است که صوری که بدر می‌رود و به تخصیص، بسیار زیاده است از آنچه باقی می‌ماند و شما خود بعد از این در تتمیم استدلال به حدیث ابی بصیر و محمد بن مسلم می‌گویید که تخصیص عام به مرتبه که اکثر افراد آن بدر رود جایز نیست نزد اکثر محققین، پس چگونه در اینجا جایز باشد؟

و اگر مراد نماز خاص معهودی باشد پس از کجا بدانیم که مراد نماز جمعه است یا نماز ظهر روز جمعه مطلقا تا دلیل شما تواند شد، شاید مراد نماز جمعه معصوم یا نایب او باشد پس لازم نمی‌آید بنابراین مگر وجوب سعی نزد ندای آن و نزاعی نیست در آن. وجه چهارم: اتفاق مفسرین «۱» بر آنکه مراد از ذکر الله خطبه است یا نماز مسلم نیست، و بر تقدیر تسلیم حجت نباشد و چگونه اتفاق جمعی از مفسرین که اکثر ایشان سنی و در میان ایشان پنج شش کس معلوم النسب از امامیه زیاده نباشد، حجت باشد و اتفاق علمای امامیه تمام حجت نباشد. و هرگاه اتفاق ایشان یا حجیت آن مسلم نباشد ممکن است تفسیر شود «ذکر الله» به پیغمبر صلی الله علیه و آله بقرینه تفسیر ذکر به پیغمبر صلی الله علیه و آله و اهل ذکر به ائمه علیهم السلام در احادیث بسیار، «۲» یا مراد پیغمبر صلی الله علیه و آله و آله و باقی ائمه علیهم السلام باشد چنانچه در آیه شریفه «وَلَذِكْرُ اللَّهِ أَكْبَرُ» (۳) روایت شده از حضرت امام محمد باقر علیه السلام که ماییم ذکر الله و ماییم اکبر. «۴»

پس بنابراین مراد این خواهد بود که هرگاه ندا کرده شود از برای نماز پس سعی کنید بسوی پیغمبر صلی الله علیه و آله یا ائمه

علیهم السّلام یعنی از برای نماز با ایشان، پس ظاهر نمی‌شود از آن مگر وجوب نماز با ایشان نه مطلقاً. وجه پنجم: «۵» آنکه جمعی از مفسرین «۶» که تفسیر کرده‌اند به نماز، همه ایشان تخصیص نداده‌اند به نماز جمعه بلکه بعضی از ایشان مطلق نماز گفته‌اند، مانند صاحب کشاف «۷» و قاضی بیضاوی «۸» و غیر ایشان و بنابراین ممکن است مراد به نماز مطلق نماز ظهر روز جمعه

(۱) مجمع البیان ج ۱۰، ص ۲۸۸

(۲) رجوع شود به کافی ج ۱، ص ۲۱۰ و ۲۱۱

(۳) عنکبوت: ۴۵

(۴) الکافی ج ۲، ص ۵۹۸؛ بحار الانوار، ج ۷، ص ۳۲۱، و ج ۸۲، ص ۱۹۹

(۵) بنای این وجه نیز بر منع این است که امر حقیقت در خصوص وجوب باشد شاید حقیقت در مطلق طلب اعم از وجوب و ندب باشد چنان که در وجه هفتم مذکور خواهد شد و بنابراین ممکن است مراد به نماز مطلق نماز ظهر در روز جمعه باشد و هرگاه ندا از برای جمعه باشد سعی واجب باشد و اگر از برای ظهر باشد سعی سنت باشد.

منه

(۶) رجوع شود به مجمع البیان ج ۱۰، ص ۲۸۸

(۷) تفسیر الکشاف ج ۴، ص ۵۳۵

(۸) تفسیر البیضاوی ص ۷۳۶ (چاپ یک جلدی)

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۴۴

باشد، در هر وقت جمعه واجب باشد جمعه، و در هر وقت ظهر واجب باشد ظهر و بعضی هم که تخصیص به جمعه داده‌اند شاید باعتبار آن باشد که در زمان پیغمبر صلی الله علیه و آله جمعه بوده پس اشاره کرده‌اند به نمازی که مراد بوده در وقت نزول آیه شریفه.

اگر گویند که بنابراین باید که نهی از بیع نیز عام باشد در وقت زوال جمعه، خواه جمعه بر این کس واجب باشد و خواه ظهر، با آنکه حرمت بیع مخصوص است به کسی که جمعه واجب باشد بر او چنان که تصریح کرده‌اند به آن علماء بلکه اجماع ایشان است.

جواب گوئیم هرگاه شما آن اجماع را که چندین کس از اکابر علماء دعوی کرده‌اند قبول نداشته باشید، و گوئید که تحقق اجماع معقول نیست، چگونه توانید الزام کرد ما را به این اجماع، و هرگاه دست از اجماع بردارید شکی نیست در توجه این احتمال. وجه ششم: آنکه ظاهر است که «ذکر الله» بمعنی نماز جمعه نیست بلکه یا مجازاً استعمال شده در آن به اعتبار آنکه مشتمل است بر ذکر خدا، یا مراد از آن ذکر معهودی است که آن ذکر در نماز جمعه باشد. پس بنابراین ممکن است که مراد از آن ذکر، نماز جمعه خاصی باشد که آن با معصوم است علیه السّلام یا نایب او باشد، یا ذکر معهودی که در چنین نمازی باشد و اتفاق مفسرین بر تقدیر تسلیم نیست مگر بر اینکه مراد از آن نماز جمعه امام است نه اینکه هر نماز جمعه.

وجه هفتم: آنکه بودن امر از برای وجوب مسلم نیست بلکه دور نیست که حقیقت باشد در مطلق طلب، اعم از وجوب و ندب چنان که جمعی از محققین ائمه اصول به آن رفته‌اند.

پس بنابراین ظاهر نمی‌شود از آیه کریمه مگر طلب نماز جمعه بعنوان اعم از وجوب و ندب، پس شاید که در زمان معصوم بعنوان وجوب باشد و در زمان غیبت او بعنوان ندب.

و مؤید این است آنکه تفسیر کرده‌اند جمعی از مفسرین «۱» سعی را به رفتن به شتاب، چنان که معنی ظاهر آن است و ظاهر است که شتاب واجب نیست بلکه واجب اصل رفتن است. و بعضی تفسیر کرده‌اند به رفتن به شتاب قلبی و خضوع و خشوع، و آن نیز واجب نیست بلکه سنت است. «۲»

و در تفسیر علی بن ابراهیم «۳» که از اعظام محدثین امامیه و ثقات ایشان است، تفسیر شده به بجا آوردن اعمال که در روز جمعه سنت است، مثل شارب و ناخن گرفتن و کندن موی زیر بغل و ناخن گرفتن و غسل کردن و بوی خوش کردن و پوشیده پاکیزه‌ترین جامه‌های خود

(۱) مجمع البیان ج ۱۰، ص ۲۸۸

(۲) تفسیر الکبیر (فخر رازی) ج ۳۰، ص ۸

(۳) تفسیر علی بن ابراهیم ج ۲، ص ۳۶۶

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۴۵

و مانند آن. و امام فخر رازی نیز در تفسیر کبیر «۱» نقل کرده این معنی را. و بنابراین ظاهر است که امر از برای استحباب است. و شیخ رحمه الله در تهذیب «۲» روایت کرده از جابر بن یزید از حضرت امام محمد باقر علیه السلام که در تفسیر قول خدای تعالی «فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ» فرموده: اعملوا و عجلوا، یعنی عمل کنید و تعجیل کنید.

و ظاهر این است که این اشاره است بهر دو تفسیر که مذکور شد، پس حمل بر استحباب متعین باشد و همچنین مؤید این است آنچه در آخر آیه فرموده‌اند: «که این بهتر است از برای شما»؛ چه ظاهر آن استحباب است.

وجه هشتم: آنکه بر تقدیر تسلیم ظهور امر در وجوب می‌گوییم که وجوب، اعم از تخییری و عینی است. پس ممکن است مراد وجوب جمعه باشد بمعنی اعم که در بعضی ازمان در ضمن عینی یافت شود و در بعضی در ضمن تخییری.

اگر گویند که حمل بر وجوب تخییری وقتی معقول است که بدلی ثابت شود و در ما نحن فیه ثابت نیست. جواب می‌گوییم که احادیث قبل از این نقل کردیم که دلالت می‌کند بر وجوب ظهر چهار رکعت مطلقاً بی تخصیصی کافی است از برای حمل بر وجوب تخییری.

وجه نهم: آنکه بر تقدیر تسلیم ظهور آیه در وجوب عینی نماز جمعه حتی در زمان غیبت، می‌گوییم ضرور است صرف آیه از ظاهر و تخصیص آن به زمان معصوم علیه السلام یا حمل بر اعم از وجوب عینی و تخییری به سبب آنچه نقل کردیم از اجماع بر نفی عینی در زمان غیبت، و تأیید و تقویت کردیم آن را به دلایلی دیگر، و تأویل ظواهر که مخالف باشد با اجماع، واجب است و مدار علماء تمام بر آن، چه جای آنکه مؤیدات دیگر نیز با اجماع باشد.

و در استدلال به این آیه کریمه بر این مطلب سخنان دیگر نیز هست که ترک کردیم ذکر آنها را از خوف زیادتى اطناب.

دیگر استدلال کرده‌اند به آنچه روایت کرده است ثقة الاسلام در کافی «۳» و شیخ رحمه الله در تهذیب «۴» به سندی صحیح از ابی بصیر و محمد بن مسلم از حضرت صادق علیه السلام که فرموده: إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ فَرَضَ فِي كُلِّ سَبْعَةِ أَيَّامٍ خَمْسًا وَثَلَاثِينَ صَلَاةً مِنْهَا صَلَاةٌ وَاجِبَةٌ عَلَىٰ كُلِّ مُسْلِمٍ

(۱) تفسیر الکبیر ج ۳۰، ص ۸

(۲) التهذیب ج ۳، ص ۲۳۶

(۳) الکافی ج ۳، ص ۴۱۸

(۴) التهذیب ج ۳، ص ۱۹

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۴۶

أن يشهدا إلاً خمسة: المريض و المملوك و المسافر و المرأة و الصبي، (۱) یعنی بدرستی که خدای عزّ و جلّ فرض کرده است در هر هفته سی و پنج نماز، از آنهاست نمازی واجب که بر هر مسلمانی هست آنکه حاضر شود آن را مگر پنج کس: بیمار و بنده و مسافر و زن و کودک.

پس در این حدیث تصریح شده بلفظ فرض که دلالت می‌کند بر تأکّد و جوب و بعموم حکم در هر هفته و بر هر مسلمانی و همچنین جمع کردن نماز جمعه با نمازهای دیگر که مخصوص نیست به زمان حضور دلالت می‌کند بر اینکه نماز جمعه نیز چنین است.

جواب: اولاً از این حدیث ظاهر نمی‌شود مگر اینکه در جمله سی و پنج نماز که در هر هفته فرض است یک نماز واجب هست که بر هر مسلمانی است که حاضر شود آن را، و اما اینکه آن کدام نماز است و چه شرط دارد اصلاً ظاهر نمی‌شود و هیچ کس در آن نزاع ندارد؛ چه ما می‌گوییم که نمازی که در هر هفته واجب است و بر هر مسلمانی هست حضور آن نماز جمعه است که امام بگذارد یا نایب او، و شما می‌گویید که آن نماز جمعه است که عادل بگذارد، و شکی نیست در وجوب نماز جمعه با امام یا نایب او و وجوب آن با هر عادل مشخص نیست، پس بر شما است اثبات آن به دلیلی دیگر و تمسک به این حدیث نفعی ندارد، و جمع کردن آن با نمازهای دیگر دلالت نمی‌کند مگر بر اشتراک جمیع در وجوب نه در همه شرایط؛ زیرا که شکی نیست که در شرایط اختلاف دارند، چه حضور عادل نیز که شما شرط کرده‌اید در نمازهای دیگر شرط نیست، و همچنین شرایط دیگر.

اگر کسی گوید که هر گاه امام یا نایب او شرط باشد پس در زمان غیبت با همه تمادی آن نماز جمعه واجب نخواهد بود، پس چگونه می‌گویید که در هر هفته بر هر مسلمانی واجب است؟

می‌گوییم که نماز جمعه امام یا نایب او در هر زمانی بر هر مسلمانی واجب است اما مشروط است به قدرت و اشتراط قدرت در همه واجبات ثابت است، پس در زمان غیبت نیز اصل وجوب ثابت است، نهایت ساقط شده به سبب غیبت امام و عدم قدرت بر آن، و این باعث تخصیص حکم کلی نمی‌شود چنان که بنا بر مذهب شما در جایی که عادل نباشد وجوب آن ساقط نمی‌شود، و این منافات ندارد با عموم حکم بوجوب آن.

و اگر گویند که ظاهر حدیث این است که وجوب بالفعل در هر هفته ثابت است بر هر مسلمانی و ساقط نمی‌شود اصلاً، و تخصیص آن بغیر زمان غیبت معقول نیست چه لازم می‌آید خروج اکثر افراد عام و آن جایز نیست نزد اکثر محققین ائمه اصول، و چگونه کسی

(۱) وسائل الشیعه ج ۷، ص ۲۹۹

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۴۷

تجویز کند که معصوم در مقام بیان حکم شرعی مبالغه کند در وجوب امری و بگوید که آن واجب است در هر هفته بر هر مسلمانی، مگر معدودی چند و با وجود این ثابت نباشد از برای هیچ کس از اهل عصر او و نه از برای اکثر مسلمانان، بلکه ثابت باشد در اندکی از زمان گذشته و اندکی از زمان آینده که آن زمان پیغمبر صلی الله علیه و آله باشد و زمان خلافت حضرت امیر علیه السلام و اندکی از زمان حضرت امام حسن علیه السلام و زمان حضرت قائم علیه السلام، و اصلاً در زمان غیبت و زمان باقی ائمه علیهم السلام واجب نباشد، بنابر آنکه زمان حضور که معتبر است در وجوب عینی بنابر مذهب قایلین به اشتراط امام یا نایب او، زمان حضور معصوم و تسلط او است، پس زمان عدم تسلط ائمه علیهم السلام حکم زمان غیبت دارد چنان که جمعی از علما

تصریح به آن کرده‌اند.

جواب می‌گوییم که از حدیث مذکور ظاهر نمی‌شود مگر ثبوت اصل وجوب در همه ازمه نه ثبوت آن بالفعل و عدم سقوط آن، و شما را نیز ناچار است از قول به آن؛ چه در زمان عدم تسلط ائمه علیهم السلام و در اکثر زمان غیبت وجوب جمعه ساقط بوده بنابر مذهب شما نیز باعتبار تقیه و عدم امکان اقامت آن، چنان که شما خود اعتراف نمودید که ترک علما در این مدت مستند به آن بوده پس وجوب بالفعل بنابر مذهب شما نیز ثابت نبود در این مدت مگر قلیلی از ازمه که به میامن برکات دولت سلسله علیه صفویه لازالت است.

قائمة إلى قیام القائم علیه السلام، تقیه در بعضی بلاد زایل شد و قلیلی از ازمه قبل از آن نیز در بعضی بلاد. پس چگونه توان حمل نمود حدیث مذکور را بر وجوب بالفعل در هر هفته بر هر مسلمانی و این بسیار ظاهر است؟

و بر تقدیر تسلیم می‌گوییم که حکم بعدم وجوب بالفعل اصلاً در زمان غیبت مسلم نیست، بلکه ممکن است که حضرت قائم علیه السلام بر بعضی بلاد مسلط باشد و جمعی کثیر نیز با او باشند، چنان که در بعضی روایات آمده و در آنجا نماز جمعه بر ایشان واجب باشد بالفعل و بگزارند آن را، و همچنین حکم به اندک بودن زمان تسلط ائمه علیهم السلام نسبت به غیر آن مسلم نیست؛ چه ممکن است که زمان قائم علیه السلام بسیار زیاده بر آن باشد، بلکه بعضی از احادیث ظاهر می‌شود که چنان خواهد بود ان شاء الله تعالی.

و ثانیاً آنکه ممکن است که مراد به سی و پنج نماز که در هر هفته فرض است نماز ظهر جمعه باشد مطلقاً، خواه دو رکعتی باشد و خواه چهار رکعتی با نمازهای دیگر، نه خصوص جمعه دو رکعتی بلکه این ظاهرتر است؛ چه وجوب این عام است بخلاف خصوص جمعه.

و مراد به قول آن حضرت «از آنهاست یک نماز واجب» یعنی از افراد آن نمازها نه از اجزاء سی و پنج تا، و بنابراین می‌گوییم که این حدیث دلالت نمی‌کند مگر بر اینکه از افراد این نمازها یک نمازی هست که واجب است بر هر مسلمانی که حاضر شود آن را، و ظاهر است

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۴۸

که حاضر شدن به آن فرع وقوع و تحقق آن است و استفاده این شرط از اصل عبارت می‌توان نمود. پس می‌گوییم که آن، نماز امام یا نایب او است که واجب است بر هر مسلمانی حضور به آن هر گاه متحقق شود آن.

و ثالثاً آنکه مراد به نماز واجبی که از جمله سی و پنج نماز است که در هر هفته فرض آن اصل نماز جمعه است، یعنی دو رکعت با خطبه، و وجوب و فرض بودن آن شاید بر امام باشد؛ چه مفروض علیه در حدیث مذکور نیست، لیکن مشروط باشد به استطاعت که در همه تکالیف معتبر است و بر هر مسلمانی هست حضور به آن یعنی هر گاه متحقق شود آن، چنان که از عبارت «یشهدا» مستفاد می‌شود چنان که مذکور شد.

اگر گویند که حضور به نماز امام بر هر مسلمانی چگونه واجب باشد با تفرق ایشان در اقطار زمین؟ می‌گوییم که آن واجب است بر هر مسلمان، مگر آنکه دور باشد زیاد از دو فرسخ، و این استثناء اگر چه در این حدیث مذکور نیست اما مراد است به قرینه احادیث دیگر. و حکم بعدم جواز چنین استثنایی به اعتبار اینکه آنچه بیرون می‌رود به استثناء، زیاده است از آنچه باقی می‌ماند در حکم عام مسلم نیست بلکه ظاهر چنان که محققین علماء اصول تصریح به آن کرده‌اند این است که: جایز است تخصیص به استثناء تا منتهی شود به واحد، مثل «له علی عشرة إلا تسعة».

و در بعضی اقسام دیگر تخصیص که در این معنی جایز نیست نزد محققین، ظاهر آن است که هر گاه آنچه باقی ماند از مدلول عام کثرتی داشته باشد، جایز است تخصیص هر چند آنچه بدر رود به تخصیص زیاده از آن باشد، چنان که ظاهر می‌شود به تأمل در

این مسأله در اصول. پس بنابراین استثنای مذکور قصوری ندارد، بلکه استثنای که در این احادیث وارد شده البته چنین است، چه آن پنج کس یا نه کس که استثناء شده‌اند بسیار زیاده‌اند از آنچه باقی مانده بر هر احتمالی که حمل شود کلام بر آن، چنان که به تأمل ظاهر می‌شود.

و رابعا آنکه لفظ وجوب اعم از عینی و تخییری است و همچنین لفظ فرض، پس چگونه استدلال به آن توان کرد بر خصوص عینی، بلکه ممکن است که استعمال لفظ «فرض» که دلالت می‌کند بر تأکد وجوب در مجموع سی و پنج نماز، و لفظ واجب که دلالت بر آن تأکد ندارد در خصوص جمعه اشاره باشد به اینکه وجوب در خصوص این نماز از قبیل آنهای دیگر نیست، بلکه گاهی عینی است و گاهی تخییری، با آنکه در این حدیث حکم نشده به وجوب آن بر هر مسلمانی بلکه به وجوب آن مجملا، پس همین که وجوب در بعضی از ازمان متحقق شود کافی است در صدق این حکم.

و بعد از آن فرموده‌اند: که بر هر مسلمانی هست آنکه حاضر شود آن را، و ظاهر است که

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۴۹

این عبارت بر تقدیری که دلالت کند بر وجوب، زیاده از وجوب به معنی اعم از عینی و تخییری نخواهد کرد. پس تعبیر به این عبارت اشاره تواند بود به اینکه خصوص این نماز چنین لزومی دارد، و بنابراین ادخال آن در جمله سی و پنج نماز در هر هفته به طریق تغلیب خواهد بود، و بنابراین آنچه در وجه دویم ذکر کردیم - که مراد به قول آن حضرت «از آنهاست» آن باشد که از افراد آنهاست - امر ظاهر است، چه بنابر آن خصوص جمعه در جمله نمازهای فرض شمرده نشده بلکه اعم از آن و از ظهر. و شکی نیست در فرض بودن.

اگر گویند که وجوب تخییری ثابت است نسبت به اکثر آنها که استثناء شده؛ چه بنده و بیمار و مسافر نیز معیرند میانه جمعه و ظهر، و چنین نیست که جمعه اصلا نتوانند گزارد.

پس اگر مراد وجوب تخییری باشد استثنای آنها معقول نباشد.

می‌گوییم که شاید جمعه با وجوب تخییری افضل باشد از ظهر برای غیر این پنج کس، و از برای این پنج کس افضل نباشد، و اگر افضل نیز باشد چندان فضیلتی که از برای غیر ایشان دارد نداشته باشد. پس استثنای ایشان جهت آن باشد.

و خامسا آنکه بر تقدیر تسلیم ظهور حدیث در وجوب عینی باید که از ظاهر صرف شود، و بر اعم از وجوب تخییری محمول شود به سبب آنچه بیان کردیم از اجماع بر عدم وجوب عینی در زمان غیبت و دلایل دیگر بر آن، یا تخصیص داده شود وجوب عینی به زمان حضور امام، و دعوی عدم جواز چنین تخصیصی ساقط است به آنچه اشاره نمودیم به آن، پس متذکر باشد آن را.

و دیگر گفته‌اند که روایت کرده است شیخ صدوق رحمه الله در فقیه به سندی صحیح از زرارۀ از امام محمد باقر علیه السلام که فرموده به او: و إنما فرض الله عزّ و جلّ علی الناس من الجمعة إلى الجمعة خمساً و ثلاثین صلاةً منها صلاةً واحدةً فرضها الله عزّ و جلّ فی جماعةً و هی الجمعة و وضعها عن تسعة: عن الصغیر و الکبیر و المجنون و المسافر و العبد و المرأة و المریض و الأعمی و من کان علی رأس فرسخین «۱» تا آخر حدیث.

یعنی بدرستی که فرض نکرده است خدای عزّ و جلّ بر مردم از جمعه تا جمعه مگر سی و پنج نماز که از جمله آنهاست یک نماز که فرض کرده است آن را خدای عزّ و جلّ در جماعت و آن جمعه است، و ساقط کرده است آن را از نه کس از کودک و پیر و دیوانه و مسافر و بنده و زن و بیمار و کور و کسی که بوده باشد بر سر دو فرسخ.

و روایت کرده است این حدیث را ثقة الاسلام نیز در کافی «۲» به سندی معتبر از زرارۀ بی‌لفظ

(۲) الکافی ج ۳، ص ۴۱۹؛ وسائل الشیعه ج ۷، ص ۲۹۵

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۵۰

«انما» که در اول حدیث واقع شده و بنابراین ترجمه‌اش این خواهد بود که فرض کرده است خدای عز و جل بر مردم از جمعه تا جمعه سی و پنج نماز تا آخر.

و شیخ رحمه الله نیز روایت کرده است این حدیث را در تهذیب «۱» از کافی.

وجه استدلال به این حدیث نیز نزدیک است به آنچه که مذکور شد در حدیث سابق، جواب از این استدلال نیز نزدیک است به جواب از استدلال به حدیث سابق، نهایت در آن حدیث تصریح شده به وجوب در هر هفته و هر مسلمان در اینجا نشده، بلکه حکم شده به وجوب بر مردم. و بر تقدیر ظهور «۲» آن در عموم به مرتبه ظهور آن حدیث نیست چنان که ظاهر است. پس استدلال به این ضعیف تر باشد.

و حاصل جواب: اولاً این است که از این حدیث ظاهر نمی‌شود مگر اینکه در جمله سی و پنج نماز که فرض کرده آنها را خدای عز و جل بر مردم از جمعه‌ای تا جمعه، یک نمازی است که فرض کرده است آن را خدای عز و جل در جماعت، اما اینکه آن چه نمازی است و چه شرط دارد معلوم نیست و در آن نزاعی نیست؛ ما می‌گوییم که آن نماز جمعه امام است یا نایب او، و شما می‌گویید که آن نماز جمعه است که هر عادل بگذارد، پس بر شماست اثبات؛ چنان که در جواب از استدلال به حدیث سابق بیان کردیم.

اگر گویند که در این حدیث بیان شده که آن جمعه است پس باید که جمعه واجب باشد و شرایط هر چه از خارج ثابت شود و اشتراط عادل از خارج ثابت شده و اشتراط امام یا نایب او مشخص نیست.

جواب می‌گوییم که حضرت بیان فرموده که آن یک نماز، «۳» جمعه است و ظاهر است که جمعه بمعنی حقیقی لغوی «۴» که عبارت از روز آدینه باشد مراد نمی‌تواند بود؛ چه آن نماز نیست، پس باید که مجازاً در غیر آن مستعمل شده باشد، یا حقیقت شرعی در غیر آن شده باشد. و بر هر تقدیر آن معنی مجازی یا حقیقت شرعی که در آن مستعمل شده مشخص نیست که چیست؟ آیا نماز دو رکعتی است بر شرایط خاص که در روز آدینه آن را امام یا نایب او بگذارد یا هر عادل بگذارد یا هر که بگذارد؟ و هرگاه مشخص نباشد پس ما حکم می‌کنیم بوجوب آنچه مشخص شود، و آن نمازی است که امام یا نایب او بگذارد و ترک

(۱) التهذیب ج ۳، ص

(۲) ظهور آن در عموم بر تقدیری است که «انما» در عبارت حدیث نباشد چنان که نقل شد از کافی، اما هرگاه بوده باشد چنان که در «فقیه» واقع شده پس مستفاد نمی‌شود عموم بلکه معنی کلام چنین خواهد بود که فرض نشده است بر کسی از مردم مگر سی و پنج نماز، و این دلالت نمی‌کند مگر بر اینکه آن سی و پنج نماز فرض شده بر مردم فی الجمله نه همه ایشان و این ظاهر است. منه أطل الله بقاءه

(۳) بلکه ظاهر لفظ واحده مؤید این است که مراد به آن، نماز امام باشد. منه

(۴) و همچنین معانی دیگر که اهل لغه از برای جمعه گفته‌اند. منه

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۵۱

می‌کنیم غیر آن را تا مشخص شود. پس بر شماست اثبات اینکه آن نمازی است که هر عادل بگذارد به دلیل دیگر. و تمسک به این حدیث سودی نبخشد.

و بر تقدیر تسلیم اینکه مراد به جمعه مطلق دو رکعت با خطبه است، می‌گوییم که مراد به قول حضرت «و آن جمعه است» این است

که آن نماز، نماز جمعه است، یعنی از افراد آن است نه اینکه آن یک نماز مطلق نماز جمعه است تا اینکه لازم بیاید که مطلق نماز جمعه در هر هفته واجب باشد.

و حاصل جواب ثانیاً نیز نزدیک است به آنچه در جواب ثانی استدلال به حدیث سابق ذکر کردیم، و آن این است که شاید نمازی که از جمله سی و پنج نماز فرض بر مردم شمرده شده، اعم از نماز جمعه و ظهر باشد. و مؤید این است لفظ «إنما» که در حدیث واقع شده، چه مفاد آن چنان که دانستی این است که نمازی فرض نشده بر مردم به غیر از این سی و پنج تا، و اگر خصوص جمعه از جمله آنها شمرده شود چنین نیست؛ چه ظهر چهار رکعت نیز فرض است بر بعضی که ساقط شده جمعه از ایشان، و اگر مطلق ظهر جمعه از جمله آنها شمرده شود از این راه اشکالی نیست و این ظاهر است. «۱»

و همچنین مؤید این است آنکه اولاً آن حضرت حکم کرده به فرض بودن سی و پنج نماز بر همه مردم چنان که مستدل فهمیده و بنای استدلال بر آن است، پس بعد از آن حکم به اینکه یکی از آنها جمعه است و آن موضوع است از نه کس، منافی آن است ظاهراً؛ چه بنابراین یکی از آن سی و پنج نماز بر همه کس فرض نخواهد بود به خلاف اینکه مطلق ظهر جمعه از جمله سی و پنج تا شمرده شود؛ چه بنابراین همه آن سی و پنج تا بر همه کس واجب باشد و جمعه که یکی از افراد آنها باشد از بعضی ساقط باشد و منافاتی نیست میان کلامین.

و بنابراین مراد به قول آن حضرت «از آنهاست یک نماز» تا آخر، این باشد که از جمله افراد آن نمازها- نه از اجزاء سی و پنج تا- یک نمازی است که فرض کرده است آن را خدای تعالی در جماعت و آن جمعه است، و ظاهر است که این عبارت دلالت ندارد مگر بر فرض بودن جمعه فی الجمله نه بر همه کس و در همه اوقات.

اگر گویند که ظاهر از «منها» آنست که بیان جزوی از اجزاء باشد یا فردی از افراد و ظاهر است که جمعه از افراد سی و پنج تا نمی‌تواند بود بلکه از افراد یکی از اجزاء آنهاست، و حمل «منها» بر آن بعید است.

(۱) پوشیده نماند که ظاهر مساق «منها» در این حدیث و حدیث سابق هر دو یکی است، پس هرگاه در این حدیث بر معنی مذکور حمل شود به اعتبار مؤیداتی که مذکور شد، باید در حدیث سابق نیز بر آن حمل شود. (منه أدام الله عزّه و بقاؤه)
دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۵۲

می‌گوییم که مشخص است که هر یک از این سی و پنج تا افرادی دارند و مراد به افراد سی و پنج تا بر آنها باشند. پس مراد ب- «منها» این است که از جمله آن افراد یک نمازی است چنین و حمل بر این معنی بعدی ندارد. خصوصاً بعد از ملاحظه مؤیداتی که مذکور شد.

و دیگر آنکه هرگاه گویند که فرض کرده است خدا بر هر یک از مردم سی و پنج نماز لازم نیست که سی و پنج نماز باشد که هر یک از آنها بر هر یک از مردم فرض باشد، بلکه ممکن است که چندین نماز باشد و بر هر یک سی و پنج تا از آنها فرض باشد. آیا نمی‌بینی که اگر کسی بگوید که پادشاه بیرون آمد و به هر یک از امرا ده خدمت فرمود، لازم نیست که ده خدمت بوده باشد که هر یک از آنها را به هر یک از امرا فرموده باشد، بلکه ممکن است که بهر کدام ده خدمت جدا جدا فرموده باشد. و بنابراین مراد ب- «منها» این تواند بود که یکی از آن نمازها که سی و پنج تا از آنها بر هر یک از مردم فرض شده جمعه است، و لازم نیست در این صورت اینکه نماز جمعه بر همه مردم فرض باشد، همین که بر بعضی فرض باشد کافی است و این ظاهر است.

و نظیر آن است که بگویند در مثال مذکور که یکی از آنها خدمت خوبی بود که به فلان فرمود، چنان که به اندک تأملی واضح می‌شود.

اگر گویند که هر چند از این عبارت ظاهر نشود وجوب جمعه بر هر کس، اما از عبارت «و وضعهما عن تسعة» ظاهر می‌شود؛ چه آن

ظاهر است در اینکه بر غیر آن نه کس بر همه کس واجب است.

می‌گوییم که ممکن است که مراد از آن این باشد که هر وقت که واجب است بر همه کس واجب است بغیر این نه کس، و بنابراین شاید وجوب مخصوص باشد به زمان حضور امام و نزاعی نیست در آن.

اگر کسی گوید بر تقدیری که جمعه داخل نمازهایی باشد که بر همه کس فرض شده، نیز این کلام جاری است؛ چه گاه باشد که وجوب آن بر همه کس در بعضی اوقات باشد نه همه اوقات، پس چه حاجت بود به تمسک به سخنان دیگر؟

می‌گوییم که هر گاه گویند که جمعه واجب است بر هر یک از مردم ظاهر آن است که بر اهل زمان غیبت نیز واجب باشد؛ چه ایشان نیز داخل مردم‌اند و تخصیصی به مردم بعضی از زمان خلاف ظاهر است و محتاج است به تمسک به مخصصی و کلام قبل از تمسک به آن است.

دیگر آنچه گفتیم در استدلال به حدیث سابق در جواب چهارم «۱» و پنجم اینجا نیز جاری

(۱) مراد از آنچه در جواب چهارم گفته شده همان اصل جواب است که حمل «فرض» باشد بر اعم از وجوب تخییری، و اما آن مؤیدی که در آنجا ذکر شد در اینجا جاری نیست. منه اطال الله بقاءه.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۵۳

است و آن نیز ظاهر است.

و دیگر آنکه آنچه در این حدیث وارد شده از سقوط جمعه از کسی که بر سر دو فرسخ باشد اگر چه بعضی از علما قایل به آن شده‌اند اما مخالف مشهور است؛ چه مشهور این است که بر کسی که بر سر دو فرسخ باشد نیز واجب است، و از کسی که زیاده از آن دور باشد ساقط. و چندین حدیث نیز دلالت بر این می‌کند. «۱»

و دیگر آنکه صدوق رحمه الله بعد از آنچه نقل شد بی‌فاصله کلام دیگر آورده و ظاهر آن است که تتمه همین خبر باشد چنان که ایشان نیز اشاره به آن کرده‌اند «۲» و آن این است:

و القراءة فيها بالجهر و الغسل فيها واجب و علی الإمام فيها قنوتان قنوت فی الركعة الأولى قبل الركوع و فی الركعة الثانية بعد الركوع، و من صلاها وحده فعليه قنوت واحد فی الركعة الأولى قبل الركوع. «۳» یعنی قرائت در آن به جهرست و غسل در آن واجب است و بر امام در آن دو قنوت است، یک قنوت در رکعت اول پیش از رکوع و یکی در رکعت دوم بعد از رکوع، و هر که بگزارد آن را تنها پس بر اوست یک قنوت در رکعت اول پیش از رکوع.

و پوشیده نماند که حکم بوجوب غسل جمعه که در آن واقع شده خلاف مشهور است، و حمل وجوب بر تأکید استحباب قرینه می‌شود بر حمل آن در نماز جمعه نیز بر غیر وجوب عینی. و آنچه واقع شده در آن که هر که بگزارد آن را تنها، اگر مراد گزاردن آن باشد دو رکعتی تنها چنانچه ظاهر آن است پس هیچ کس قایل به آن نشده بلکه اجماع مسلمانان است بر وجوب اجتماع در این نماز، و در همین حدیث نیز تصریح به آن شده، و اگر از ظاهر صرف شود و حمل شود بر گزاردن آن چهار رکعت تنها بی‌جماعت باز آنچه واقع شده که بر اوست یک قنوت در رکعت اول خلاف اجماع علما است؛ چه همه قایلند که ظهر جمعه هر گاه چهار رکعتی گزارده شود مانند نمازهای دیگر یک قنوت دارد در رکعت دوم.

پس معلوم شد که در نقل این حدیث سهوی واقع شده و با وجود آن اعتماد نماند بر آن و ضعیف شود استدلال به آن.

و شیخ صدوق رحمه الله خود بعد از نقل این کلام فرموده که: «و تفرّد بهذه الرواية حریز عن زرارة و الذی استعمله و أفتی به و مضی علیه مشایخی رحمه الله علیهم هو أن القنوت فی

(۱) الکافی ج ۳، ص ۴۱۹

(۲) بقول خود تا آخر حدیث، (منه اطال الله بقاؤه).

(۳) کتاب من لا یحضره الفقیه ج ۱، ص ۲۶۶

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۵۴

جميع الصلوات فی الجمعة و غیرها فی الركعة الثانية بعد القراءة و قبل الركوع» (۱) یعنی متفرد است به این روایت حریر از زراره و آنچه من عمل می‌کنم به آن و فتوی می‌دهم به آن و رفته‌اند به آن مشایخ من رحمه الله این است که قنوت در همه نمازها در جمعه و غیر آن در رکعت دویم بعد از قرائت و پیش از رکوع است. (۲)

یعنی در هر نماز که یک قنوت خوانده شود یا در هر نماز که تنها گزارده شود خواه جمعه یعنی ظهر جمعه که بی‌خطبه یا تنها گزارده شود، و خواه غیر آن قنوت در رکعت دویم بعد از قرائت و پیش از رکوع است. پس آنچه در این حدیث واقع شده که اگر تنها گزارده شود یک قنوت است در رکعت اول معمول به نیست.

پس شیخ صدوق رحمه الله که در اول کتاب گفته (۳) که: آنچه من در این کتاب نقل می‌کنم عمل می‌کنم به آن و حجت است میان من و خدا، اشاره کرده که این حدیث از آن جمله نیست و با وجود این استدلال به آن ضعیف گردد و این ظاهر است.

و دیگر استدلال کرده‌اند به آنچه روایت کرده شیخ صدوق رحمه الله به سند صحیح از زراره که گفته: قلت له علی من تجب الجمعة؟ قال تجب علی سبعة نفر من المسلمين و لا جمعة لأقل من خمسة من المسلمين أحدهم الإمام فإذا اجتمع سبعة و لم يخافوا أمهم بعضهم و خطبهم. (۴)

یعنی گفتم به او بر که واجب می‌شود جمعه؟ گفت بر هفت کس از مسلمانان و نیست جمعه از برای کمتر از پنج کس از مسلمانان، یکی از ایشان یعنی از آن پنج کس یا هفت کس امام باشد. پس هرگاه جمع شوند هفت کس و نترسند، امامت کند ایشان را بعضی از ایشان و خطبه بخواند برای ایشان.

گفته‌اند وجه استدلال به این حدیث آن است که آن حضرت فرموده: واجب است بر هفت کس از مسلمانان، و تخصیصی به آن نداده با آنکه در مقام بیان است، پس این دلالت می‌کند بر ثبوت حکم بر سبیل عموم بی‌تخصیص و تقیدی. و مؤید این است آن که سایل سؤال کرده به لفظ «من» که موضوع است از برای سؤال از تشخیص و تعیین وجه خصوصیت نه از کم و مقدار، پس گویا حضرت فرموده است که معتبر نیست در آن هیچ

(۱) کتاب من لا یحضره الفقیه ج ۱، ص ۲۶۷

(۲) بعضی از محققین کلام صدوق رحمه الله را بر ظاهر حمل کرده‌اند و اعتراض کرده‌اند بر او به اینکه قول به اینکه در جمعه نیز یک قنوت است قبل از رکوع [رجوع شود به تهذیب ج ۳، ص ۱۶] مخالف است با اخبار بسیار [رجوع شود به تهذیب ج ۳، ص ۱۶ و ۱۷] که ظاهر می‌شود از آنها که جمعه دو قنوت دارد یکی در رکعت اول قبل از رکوع و یکی در رکعت دویم بعد از رکوع و مشهور میانه علماء این است، و بنابر آنچه حمل کردیم ما کلام او را بر آن، دفع می‌شود اعتراض. (منه)

(۳) کتاب من لا یحضره الفقیه ج ۱، ص ۳ (مقدمه کتاب)

(۴) کتاب من لا یحضره الفقیه ج ۱، ص ۲۶۷؛ وسائل الشیعة ج ۷، ص ۳۰۴

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۵۵

خصوصیتی مگر به اعتبار هفت کس از مسلمانان، بعد از آن تأکید فرموده‌اند این را به قول خود «پس هرگاه جمع شوند هفت کس» تا آخر، چه آن نیز دلالت می‌کند به حسب عرف یا به حسب قراین حالی و مقالی بر عموم.

و همچنین قول آن حضرت «امامت کند ایشان را بعضی از ایشان» بر سبیل اطلاق بی تخصیص به امام و نایب، مؤید تعمیم است. جواب: اولاً ظاهر عبارت فقیه آن است که این روایت نیز تنه روایت سابق است، پس آن را حدیث علی حده حساب کردن مشکل است و دانستی که استدلال به این حدیث خالی از ضعفی نیست.

و ثانیاً آنکه ظاهر است که غرض آن حضرت علیه السلام از این جواب بیان عددی است که جمعه بر ایشان واجب می‌شود و از این جهت اصلاً شرایط امام و مأمومین به غیر عدد چیزی مذکور نشده، و بقرینه این معلوم می‌شود که مراد سایل نیز همین بوده. و آنچه گفته‌اند که «من» موضوع است از برای سؤال از تعیین و تشخیص نه از عدد و مقدار منافات ندارد با اینکه در اینجا مجازاً در عدد مستعمل شده باشد، و چگونه کسی دعوی کند که مراد حضرت علیه السلام این است که معتبر نیست در نماز جمعه هیچ خصوصیتی مگر به اعتبار هفت کس با این همه خصوصیات و شرایط که در آن معتبر است، و این بسیار غریب است. و بنابراین پس استدلال به این حدیث در تعیین شرایط امام یا مأموم وجهی ندارد اصلاً.

و ثالثاً آنکه در این حدیث تصریح شده که یکی از ایشان امام باشد و ظاهر از آن، امام معصوم علیه السلام است، چنان که قبل از این نقل شد از علامه رحمه الله در منتهی. «۱» پس این حدیث دلیل است بر رد مذهب ایشان نه ثبوت آن. و بر تقدیری که امام ظاهر در معصوم نباشد، ظاهر است که ظاهر در شمول هر پیشنهاد عادلانه نخواهد بود، و با وجود این پس استدلال به این حدیث بر عموم ساقط است، و بر تقدیر ظهور در عموم ممکن است که لام در آن از برای عهد باشد و معهود امام معصوم یا نایب او باشد، و حمل لام بر عهد بعدی ندارد، خصوصاً در این مقام بنا بر ظهور اشتراط امام بمعنی مذکور و اشتهار آن نزد امامیه.

و رابعاً آنکه ممکن است که اشتراط امام یا نایب او در مفهوم جمعه و معنی آن معتبر باشد، چنان که قبل از این مذکور شد. و کلام قاضی سعد الدین بن براج «۲» که قبل از این

(۱) منتهی المطلب، ج ۱، ص ۳۱۷

(۲) شرح جمل العلم و العمل ص ۳۹ و ۴۰

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۵۶

مذکور شد اشعاری به این دارد، چنان که به تأمل در آن ظاهر شود، یا آنکه لام در جمعه برای عهد باشد و معهود جمعه امام یا نایب او باشد بنا بر اشتهار اشتراط مذکور نزد امامیه.

و بر هر تقدیر مراد به امام نیز همان امام خواهد بود، و بنابراین پس استدلال به اول حدیث ساقط خواهد بود.

و اما قول آن حضرت «پس هرگاه جمع شوند» پس افاده عموم نمی‌کند، چنان که قبل از این مذکور شد که «إذا» موضوع از برای عموم نیست. و دعوی فهم عموم از عرف مسلم نیست، و قراین حالیه و مقالیه که دعوی شده معلوم نیست.

و قول حضرت «امامت کند ایشان را بعضی از ایشان» اگر چه ظاهر اطلاق آن است اما به قرینه امام که پیش تر مذکور شده ممکن است که مراد به بعض همان امام باشد که مذکور شده، خصوصاً آنکه گفته‌اند که اصل اضافه از برای عهد است.

و خامساً آنکه قول آن حضرت «واجب است بر هفت کس» دلالت نمی‌کند بر زیاده از وجوب به معنی اعم از تخییری، بلکه اطلاق واجب بر مستحبات نیز در احادیث بسیار شده چنان که به تتبع ظاهر می‌شود. و شیخ طائفه تصریح به آن کرده در چندین موضع از تهذیب. «۱»

اگر گویند که وجوب تخییری نسبت به پنج کس نیز ثابت است پس باید که وجوب بر هفت کس بر وجوب عینی حمل شود، و در همین حدیث اشاره به این شده و چون فرموده‌اند که: «واجب است بر هفت کس و نیست از برای کمتر از پنج کس»، یعنی کمتر از

پنج تا را جایز نیست و پنج تا را تا هفت تا جایز است که واجب مخیر شود و بر هفت تا واجب است، یعنی واجب عینی. می‌گوییم که ممکن است که بر پنج تا هفت تا هر دو واجب تخییری باشد، اما از برای هفت تا، جمعه یک فضیلتی یا زیادتى فضیلتی داشته باشد که از برای پنج تا آن نباشد، و کلام حضرت اشاره به این باشد.

و اما قول آن حضرت «امامت کند ایشان را بعضی از ایشان» پس ظاهر در وجوب تخییری است؛ چه امر نیست و جمله فعلیه دلالت ندارد بر زیاده از جواز یا رجحان و این ظاهر است.

دیگر استدلال کرده‌اند به آنچه روایت کرده است شیخ طایفه رحمه الله در تهذیب «۲» و استبصار «۳» به سندی صحیح از منصور از حضرت امام جعفر صادق علیه السلام که فرموده: یجمع القوم یوم

(۱) التهذیب ج ۳، ص ۲۲۳

(۲) تهذیب ج ۳، ص ۲۳۹.

(۳) الاستبصار ج ۱، ص ۴۱۹

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۵۷

الجمعه إذا كانوا خمسة فما زاد، فإن كانوا أقل من خمسة فلا جمعة لهم و الجمعة واجبة على كل مسلم [أحد خ ل] لا يعذر الناس فيها إلا خمسة المرأة و المملوك و المسافر و المريض و الصبي، «۱» یعنی نماز جمعه می‌گزارند قوم روز جمعه هر گاه بوده باشند پنج کس یا بیشتر، پس اگر بوده باشند کمتر از پنج کس پس نیست جمعه‌ای از برای ایشان، و جمعه واجب است بر هر احدی، معذور نیستند مردم در آن مگر پنج کس: زن و بنده و مسافر و بیمار و کودک.

جواب: قول آن حضرت «جمعه می‌گزارند قوم» تا قول او «و جمعه واجب است» دلالت نمی‌کند مگر بر بیان عدد معتبر در جمعه مثل حدیث سابق. پس استدلال به آن بر ثبوت یا نفی شرائط دیگر وجهی ندارد، با اینکه در آن امری نیست، و جمله فعلیه دلالت نمی‌کند مگر بر جواز یا رجحان. پس وجوب عینی از کجا ثابت شود؟

و ممکن است نیز که «قوم» اشاره به جمعی خاص باشد معهود شده باشد وجود امام یا نایب او در ایشان.

و اما قول آن حضرت «و جمعه واجب است بر هر احدی و معذور نیستند مردم در آن» پس آن نیز احتمال حمل بر وجوب تخییری با تأکید استحباب دارد، چنان که در حدیث در باب غسل جمعه واقع شده که واجب است در سفر و حضر، نهایت رخصت داده شده از برای زنان ترک آن در سفر به سبب کمی آب؛ و مراد تأکید استحباب است بنا بر مشهور، بلکه در مستحبات زیاده بر این تأکید بسیار واقع شده چنان که به تتبع ظاهر می‌شود، پس چه بعد دارد در چنین مستحبی که فرد واجب نیز باشد؟

و بر تقدیر ظهور در وجوب عینی واجب است صرف از آن و حمل بر اعم از وجوب تخییری به سبب اجماع و دلایلی که قبل از این مذکور شد.

و بر تقدیر حمل بر وجوب عینی می‌گوییم که از این حدیث ظاهر نمی‌شود مگر وجوب جمعه بر هر احدی، و قبل از این مذکور شد که ممکن است که اشتراط امام یا نایب او در مفهوم جمعه و معنی آن معتبر باشد، یا آنکه لام در آن از برای عهد باشد و معهود جمعه امام یا نایب او باشد. پس دلالت نکند بر وجوب نماز دو رکعتی با خطبه مطلقاً و بر تقدیری که اشتراط مذکور در مفهوم جمعه معتبر نباشد، و جمعه به معنی نماز دو رکعتی یا خطبه باشد مطلقاً می‌گوییم که از این عبارت ظاهر نمی‌شود مگر وجوب جمعه، یعنی یک فردی از آن بر هر احدی. و گاه باشد که آن جمعه باشد که امام بگزارد یا نایب او و ما هم قایلیم که آن بر هر احدی واجب است و معذور نیست هیچ کس در آن، نهایت مشروط است به استطاعت

(۱) وسائل الشیعه ج ۷، ص ۳۰۰ و ۳۰۵

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۵۸

و اشتراط استطاعت در همه تکلیفات ثابت است و در هر حکمی نباید متعرض آن شد.

و بر تقدیر تنزل از همه اینها می‌گوییم که واجب است تخصیص آن به صورت وجود امام یا نایب او به سبب آنچه ذکر کردیم از اجماع و دلائل دیگر.

دیگر استدلال کرده‌اند به آنچه روایت کرده است شیخ رحمه الله در تهذیب «۱» به سندی صحیح از ابی بصیر و محمد بن مسلم از حضرت امام محمد باقر علیه السلام که فرموده: من ترک الجمعه ثلاث جمع متوالیات طبع الله علی قلبه، «۲» یعنی هر که ترک کند جمعه را سه جمعه پی‌درپی مهر کند خدای تعالی دل او را. «۳»

وجه استدلال آنکه هر که ترک کند، شامل زمان حضور و غیبت هر دو هست، و مبالغه و تأکید در آن ظاهر است، چه مهر کردن دل شایع شده استعمال آن در قرآن و احادیث در کفار که به سبب نهایت تعصب و عناد اثر نمی‌کند حق در دل‌های ایشان و داخل نمی‌شود اصلاً، پس گویا مهر کرده است خدای تعالی بر آنها.

جواب: قبل از این مذکور شد که ممکن است که در مفهوم جمعه، اشتراط امام یا نایب او معتبر باشد، یا آنکه لام از برای عهد باشد و معهود جمعه امام یا نایب او باشد، و نزاعی نیست در وجوب چنین جمعه. و بر تقدیر تنزل، می‌گوییم واجب است تخصیص کلام به چنین جمعه، پس هر که ترک کند آن را با قدرت بر آن مهر شود دل او به دلیل اجماع و دلایل دیگر بر عدم وجوب غیر آن.

و مؤید این است اینکه مثل این مضمون در بعضی احادیث واقع شده با تصریح به اشتراط امام، چنان که احمد بن محمد بن خالد برقی در کتاب محاسن «۴» به سندی ظاهر الصحه «۵» از زراره از امام محمد باقر علیه السلام که فرموده: صلاة الجمعه فریضه و الاجتماع إليها فریضه مع الإمام، فإن ترک من غیر عله ثلاث جمع متوالیه ترک ثلاث فرایض، و لا یدع ثلاث فرایض من غیر عله إلا منافق «۶» یعنی نماز جمعه فریضه است و اجتماع به سوی آن فریضه

(۱) التهذیب ج ۳، ص ۲۳۸؛ وسائل الشیعه ج ۷، ص ۲۹۹

(۲) و این حدیث را احمد بن محمد بن خالد برقی نیز روایت کرده در کتاب محاسن [ص ۸۵] به سندی صحیح از ابی بصیر و محمد بن مسلم به این عبارت که گفته که گفته‌اند: «سمعنا أبا جعفر محمد بن علی علیه السلام يقول: «من ترک الجمعه ثلاثاً متوالیه بغیر عله طبع الله علی قلبه» یعنی شنیدیم از امام محمد باقر علیه السلام که می‌فرماید هر که جمعه را ترک کند سه مرتبه پی‌درپی بی‌علتی مهر کند خدای بر دل او. منه اطال الله بقاؤه.

(۳) التهذیب ج ۳، ص ۲۳۸؛ وسائل الشیعه ج ۷، ص ۲۹۹-۳۰۲

(۴) المحاسن ص ۸۵

(۵) در سند مذکور «ابو محمد» واقع شده، و ظاهر آن است که ابو محمد اسدی، عبد الله بن محمد حجال باشد و او ثقه است، پس حدیث صحیح باشد. منه

(۶) وسائل الشیعه ج ۷، ص ۲۹۹

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۵۹

است با امام، پس اگر ترک کرده شود بی‌علتی سه جمعه پی‌درپی ترک کرده می‌شود سه فریضه و ترک نمی‌کند سه فریضه را بی‌علتی مگر منافقی.

و پوشیده نماند که این حدیث ظاهر است در اشتراط امام در فریضه بودن جمعه، و ظاهر از آن خصوصاً در این حدیث امام معصوم

است چنان که به تأمل ظاهر می‌شود.

و بر تقدیر عدم ظهور در آن ظاهر است که ظاهر در شمول هر پیشنماز نخواهد بود، و بر تقدیر اجمال ثابت نمی‌شود مگر وجوب آنچه مشخص باشد و آن جمعه با امام معصوم است.

و پوشیده نماند که تصریح به اشتراط امام در این حدیث دلیل است بر تقیید حدیث خالی از آن نیز به آن؛ چه احادیث ائمه علیهم السلام بعضی مفسر بعضی دیگرند، مانند آیات قرآن، چنان که در احادیث تصریح به آن شده.

و بر تقدیر عدم تخصیص به آن، حمل بر وجوب تخیری و تأکد استحباب ممکن است، و در سنتی‌ها این قدر مبالغه و زیاد، بر آن بسیار است، چنان که در حدیث آمده: من اتخذ شعرا و لم یفرقه فرقه الله یوم القیامة بمنشار من نار، «۱» یعنی هر که نگاه دارد مو را و فرق نکند آن را، فرق کند آن را خدای تعالی به اژه‌ای از آتش.

و مراد به فرق کردن یا شانه کردن است، یا قسمت کردن موی سر به دو نصف، و ظاهر کردن راهی در میان آن، و بر هر تقدیر آن واجب نیست با وجود چنین مبالغه در ترک آن.

و بسیار واقع شده در احادیث لعن بر تارک بعضی مستحبات و فاعل بعضی مکروهات، و همچنین حکم به بیزاری از چنین کسی، و بودن او بدترین مردم، و امثال این مذمتها چنان که به تتبع احادیث ظاهر می‌شود.

و بدان که محقق نجم الدین جعفر بن سعید رحمه الله در کتاب معتبر «۲» گفته: و هرگاه مختل باشد شرایط جمعه پس نماز ظهر در جامع شهر افضل است اولاً از برای آنچه ثابت شده از فضیلت نماز در مسجد جامع بر غیر آن از مساجد، و ثانیاً از برای آنچه روایت

کرده است محمد بن مسلم از امام محمد باقر علیه السلام که فرموده: من ترک الجمعة ثلاث جمع متوالیه طبع الله علی قلبه. «۳»

و پوشیده نماند که از کلام این شیخ محقق ظاهر می‌شود که مراد از ترک جمعه در این حدیث، ترک گزاردن ظهر جمعه است در مسجد جامع، و احتمال دیگر ندارد یا خلاف ظاهر است، و اگر نه استدلال به آن صحیح نخواهد بود. پس بنابراین استدلال به این حدیث

(۱) قرب الاسناد ص ۷۰؛ بحار الانوار ج ۷۹، ص ۲۹۷

(۲) المعتبر، ج ۲، ص ۳۰۵

(۳) التهذیب ج ۳، ص ۲۳۸؛ وسائل الشیعه ج ۷، ص ۲۹۹-۳۰۲

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۶۰

بر وجوب جمعه ساقط است.

و از کلام این محقق نیز ظاهر می‌شود که امثال این مذمتها در سنتی‌ها قصور ندارد؛ چه گزاردن ظهر جمعه در مسجد جامع سنت است نه واجب، چنان که شیخ خود نیز تصریح به آن کرده.

دیگر استدلال کرده‌اند به آنچه روایت کرده است شیخ رحمه الله در تهذیب «۱» و استبصار «۲» به سندی صحیح از زراره از حضرت امام محمد باقر علیه السلام که فرموده: الجمعة واجبه علی من إن صلی الغداء فی أهله أدرك الجمعة «۳» تا آخر حدیث، یعنی جمعه واجب است بر کسی که اگر بگذارد نماز صبح را در اهل خود دریابد جمعه را.

جواب: اولاً آنکه ظاهر است که مراد از این حدیث بیان مقدار دوری است که تا آن قدر به جمعه باید حاضر شد و یا زیاد بر آن در کار نباشد، و اصلاً شرایط جمعه و آداب در آن مذکور نیست.

پس استدلال به امثال این بر اشتراط امری یا عدم آن بغایت ضعیف است.

و ثانیاً آنچه مذکور شد مکرر که شاید در مفهوم جمعه امام یا نایب او معتبر باشد یا لام از برای عهد باشد و معهود چنین جمعه‌ای

باشد، و بر تقدیر تنزل باید تخصیص داد به جمعه ایشان به دلیل اجماع و دلایل دیگر.

و ثالثاً آنکه وجوب اعم است از وجوب تخییری چنان که مکرر مذکور شد.

و رابعاً آنکه عمل به ظاهر این حدیث نقل نشده مگر از ابن ابی عقیل، «۴» و مشهور میانه علماء این است که کسی که دور باشد از جمعه زیاد از دو فرسخ واجب نیست بر او جمعه.

و علامه حلی رحمه الله در منتهی «۵» نقل کرده اجماع علمای امامیه بر آن و احادیث نیز دلالت می‌کند بر آن، چنان که مذکور خواهد شد.

و ظاهر است که از صبح تا پیشین زیاده از دو فرسخ می‌توان رفت، پس متعین است حمل وجوب در این حدیث بر استحباب، چنان که شیخ طائفه رحمه الله «۶» و جمعی دیگر از علما تصریح به آن کرده‌اند.

و عجب آنکه جمعی از قایلین بوجوب عینی خود در آن مسأله تصریح کرده‌اند به حمل

(۱) التهذیب ج ۳، ص ۲۳۸

(۲) الاستبصار ج ۱، ص ۴۲۱

(۳) وسائل الشیعه ج ۷، ص ۳۰۸

(۴) المعتبر، ج ۲، ص ۲۹۰؛ حیاة ابن ابی عقیل العمانی و فقهه صص ۲۴۴-۲۴۷

(۵) منتهی المطلب، ج ۱، ص ۳۲۳

(۶) التهذیب ج ۳، ص ۲۴۰؛ الاستبصار ج ۱، ص ۴۲۱

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۶۱

این حدیث بر استحباب، و در این مسأله استدلال می‌کنند به آن بر وجوب عینی.

و خامساً آنکه در این حدیث ظاهر نمی‌شود مگر وجوب جمعه بر کسی که هرگاه بگذارد نماز صبح را در خانه خود دریابد جمعه را، و این فرع تحقق جمعه است. پس باید اولاً اثبات نمود جواز جمعه و به تحقق ساختن آن را در زمان غیبت، بعد از آن استدلال نمود به این حدیث بر وجوب، و آن هنوز ثابت نشده به آنچه شما ذکر کردید و این ظاهر است.

دیگر استدلال کرده‌اند به آنچه روایت کرده است ثقه الاسلام رحمه الله در کتاب کافی «۱» به سندی حسن بن ابراهیم بن هاشم از محمد بن مسلم و زراره از حضرت امام محمد باقر علیه السلام که فرموده: تجب الجمعة علی من کان منها علی فرسخین یعنی واجب است جمعه بر کسی که بوده باشد از جمعه بر سر دو فرسخ.

و شیخ رحمه الله نیز روایت کرده این حدیث را در تهذیب «۲» و استبصار «۳» به سندی ضعیف.

و استدلال کرده‌اند نیز به آنچه روایت کرده است ثقه الاسلام رحمه الله در کافی «۴» و شیخ رحمه الله در تهذیب «۵» و استبصار «۶» به سندی حسن بن ابراهیم بن هاشم از محمد بن مسلم که گفته: سالت أبا عبد الله عليه السلام عن الجمعة فقال: تجب علی من كان علی رأس فرسخین، فإذا زاد علی ذلك فليس عليه شيء، «۷» یعنی سؤال کردم از حضرت امام جعفر صادق علیه السلام از جمعه پس فرمود که: واجبست بر کسی که بوده باشد از آن بر سر دو فرسخ، پس هرگاه زیاده باشد بر آن پس نیست بر او چیزی. جواب از استدلال به این دو حدیث، بعینه همان است که در جواب اول و دویم و سیم و پنجم از استدلال به حدیث سابق گفتیم، پس اعاده آن ضرور نیست.

دیگر استدلال کرده‌اند به آنچه روایت کرده است شیخ رحمه الله در تهذیب «۸» به سندی موثق به عبد الله بن بکیر که بمنزله صحیح است چنان که قبل از این مذکور شد- از زراره از عبد الملک «۹» از حضرت امام محمد باقر علیه السلام که فرموده به عبد

الملک: مثلک یه‌لک و لم یصل

(۱) الکافی ج ۳، ص ۴۱۹

(۲) التهذیب ج ۳، ص ۲۴۰

(۳) الاستبصار ج ۱، ص ۴۲۱؛ وسائل الشیعه ج ۷، ص ۳۰۸ و ۳۰۹

(۴) الکافی ج ۳، ص ۴۱۹

(۵) التهذیب ج ۳، ص ۲۴۰

(۶) الاستبصار ج ۱، ص ۴۲۱

(۷) وسائل الشیعه ج ۷، ص ۳۰۹

(۸) التهذیب ج ۳، ص ۲۳۹؛ الاستبصار ج ۱، ص ۴۲۰؛ وسائل الشیعه ج ۷، ص ۳۱۰

(۹) پوشیده نماند که این «عبد الملک» ظاهر آن است که «عبد الملک بن اعین» براد زراره باشد، [رجوع شود به مشیخه فقیه ج ۴، ص ۹۷؛ و جامع الرواه ج ۱، ص ۵۱۸ و ۵۱۹] و علما اگر چه او را توثیق نکرده‌اند اما روایات در مدح او نقل کرده‌اند، از آن جمله این است که حضرت صادق علیه السلام با اصحاب به زیارت قبر او رفتند در مدینه مشرفه. منه

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۶۲

فریضه فرضها الله! قال: قلت: کیف أصنع؟ قال: صلوا جماعه، یعنی صلاة الجمعة، «۱» یعنی مثل تو هلاک می‌شود و از دنیا می‌رود و حال آنکه نگذارده است فریضه را که فرض کرده است آن را خدای تعالی، عبد الملک گفته که گفتم که: پس چه کنم من؟ فرمود: که نماز بگزارید بعنوان جماعت یعنی نماز جمعه.

وجه استدلال سرزنش کردن آن حضرت است عبد الملک را بر ترک نماز جمعه و حکم به اینکه آن فریضه است که فرض کرده است آن را خدای تعالی و بعد از آن امر کردن بگزاردن آن در آخر حدیث.

جواب: اولاً اینکه این حدیث ظاهر است در استحباب؛ چه کسی که ترک واجبی کند نمی‌گویند به او که خوب است مثل تو کسی از دنیا برود و چنین کاری نکرده باشد، بلکه او را زجر و منع می‌کنند به بدترین وجهی، و چگونه توهم شود درباره عبد الملک که از بزرگان اصحاب آن حضرت بوده اینکه او ترک واجبی می‌کرده، و بعد از آن آن حضرت با او چنین سخن می‌گفته، پس البته مراد تحریص اوست به کردن آن بعنوان استحباب و وجوب تخییری در پیش خود یا از روی تقیه با سنیان. و اول ظاهر تر است.

و اما حکم آن حضرت علیه السلام به فریضه بودن آن پس اطلاق فرض بر واجب تخییری اصلاً بعد ندارد، خصوصاً هرگاه اصل آن واجب عینی باشد و به سبب مانعی واجب تخییری گردیده باشد، بلکه اطلاق فرض بر بعضی مستحبات نیز شده و غرض مبالغه در تأکید استحباب آن است، مانند غسل احرام که در بعضی احادیث «۲» از غسلهای فرض شمرده شده.

و بر تقدیری که غرض گزاردن با سنیان باشد نیز اطلاق فریضه بر آن ممکن است به اعتبار آنکه در اصل فریضه است، و به سبب عدم قدرت بر بعضی شرایط ساقط شده.

و حاصل کلام این می‌شود که خوبست که تو نگراری چنین فریضه را که خدای تعالی فرض کرده است، و ممکن باشد ادراک آن به قدر امکان، بلکه بوجه کمال، چنان که در بعضی احادیث وارد شده که نماز با ایشان از روی تقیه مثل نماز با پیغمبر است صلی الله علیه و آله.

و اما امر که در آخر حدیث واقع شده پس مکرر مذکور شد که دلالت نمی‌کند بر زیاده از

(۱) التهذیب، ج ۳، ص ۲۳۹، ح ۶۳۸؛ الاستبصار، ج ۱، ص ۴۲۰، ح ۱۶۱۶؛ وسائل الشیعه، ج ۷، ص ۳۱۰، الباب ۵ من ابواب صلاة الجمعة و آدابها ح ۲

(۲) رجوع شود به وسائل الشیعه ج ۹، ص ۱۱، باب ۸ از ابواب احرام.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۶۳

و جوب بمعنی اعم از تخیری، خصوصا در این مقام به قرینه کلمات قبل از آن.

و ثانیاً اینکه بر تقدیر تسلیم، افاده وجوب ممکن است که وجوب مخصوص باشد به عبد الملک، «۱» به سبب اذن آن حضرت مر او را، و با وجود اذن خاص شکی نیست در وجوب عینی.

اگر گویند که معتبر نزد قایلین به اشتراط امام یا نایب او این است که امام جمعه امام باشد یا منصوب او از برای نماز، یا به خصوص یا به تبعیت امارت، و نیست در این حدیث اینکه امام علیه السلام نصب کرده باشد عبد الملک را از برای جمعه، بلکه امر کرده او را به نماز جمعه و آن اعم است از اینکه امام باشد یا مأوم.

و نیست در این حدیث زیاده بر امرهای مطلقه که دلالت می کند بر وجوب بر جمیع مکلفین، پس اگر این کافی باشد در حصول شرط، پس آن اوامر نیز کافی خواهد بود در آن، پس هر مکلفی مأذون خواهد بود در آن و حاصل خواهد بود شرط از برای او و بی فایده خواهد شد نزاع.

و دیگر آنکه در این حدیث امر وارد شده بعنوانی که شامل است او را و غیر او را از مکلفین، پس مخصوص نباشد به او.

جواب: می گوئیم که منصب شما استدلال است و وظیفه ما منع، و احتمال ما را کافی، پس می گوئیم که ممکن است اشتراط امام یا نایب او مشخص باشد بر عبد الملک، پس هر گاه حضرت او را امر کند به نماز داند که مراد امر اوست به امامت در آن. و از اینکه در حدیث صریح نباشد امر او به امامت، منتفی نمی شود این احتمال.

و فرق میانه این امر و اوامر مطلقه ظاهر است؛ چه در اینجا امر به خصوص عبد الملک شده، پس ممکن است که نایب خاص متحقق شده باشد، به خلاف اوامر مطلقه؛ چه به آنها نایب خاص تعیین نمی شود بلکه امر به گزاردن نماز بر وجه عموم نیز مستفاد نمی شود چنان که بیان شد و خواهد شد.

و اما اینکه امر در این حدیث وارد شده بعنوانی که شامل است او را و غیر او را از مکلفین، پس آن مسلم نیست، بلکه جایز است که «صلوا» امر باشد به خصوص عبد الملک، و ایراد ضمیر جمع از برای تعظیم باشد چنان که شایع است. یا مراد امر باشد او را و جمعی از اتباع او را بگزاردن این نماز به امامت او و ثالثاً اینکه ممکن است که آن حضرت نصب کرده باشد در آن وقت کسی را از برای

(۱) اشاره کرده به این جواب علامه رحمه الله در تذکره [ج ۴، ص ۲۸] و نهایتاً [نهایت الاحکام ج ۲، ص ۱۴] و شیخ شهید رحمه الله در ذکری [ج ۴، ص ۱۰۴-۱۰۵] و جمعی دیگر از علما در جواب استدلال قائلین به جواز باین حدیث و مثل آن. منہ رحمه الله

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۶۴

جمعه و امر عبد الملک بنابر آن باشد، و دعوی ظهور عدم نصب مسموع نیست.

و بدان که اگر چه جمعی از علما اشاره کرده اند به آنچه در جواب دویم مذکور شد، و بنابر آن آنچه در جواب سیم نیز مذکور شد محتمل است، اما اعتماد فقیر بر جواب اول است، و این دو جواب را محل تأمل می داند؛ زیرا که جمعی از علماء تصریح کرده اند به اشتراط امام یا نایب او با تسلط و نفوذ حکم، و گفته اند که زمان حضور امام با عدم تسلط و نفوذ حکم، حکم زمان غیبت دارد. پس بنابر آن قول به وجوب جمعه بر عبد الملک و مثل او معقول نباشد؛ چه حضرت صادق علیه السلام تسلط نداشت.

دیگر استدلال کرده اند به آنچه روایت کرده شیخ رحمه الله در تهذیب «۱» به سندی موثق از محمد بن مسلم از حضرت امام محمد

باقر علیه السّلام فرموده: تجب الجمعة علی من كان منها علی فرسخین و معنی ذلك إذا كان الإمام عادلاً، و قال إذا كان بين الجماعتين ثلاثه أميال فلا بأس أن يجمع هؤلاء و يجمع هؤلاء و لا يكون بين الجماعتين أقل من ثلاثه أميال، و اعلم أن للجمعه حقاً قد ذكر عن أبي جعفر عليه السّلام أنه قال لعبد الملك مثلك يهلك و لم يصلّ فريضة فرضها الله عزّ و جلّ، قال قلت: كيف أصنع؟ قال صلّها جماعةً یعنی الجماعه، «۲» این حدیث تا امام عادل قبل از این مذکور شد، در فصل استدلال بر نفی وجوب عینی، و ترجمه بعد از آن این است و فرموده است- یعنی امام محمد باقر علیه السّلام- که هر گاه بوده باشد میانه دو جماعت سه میل که یک فرسخ باشد، پس قصور ندارد که نماز جمعه بگزارند اینها و نماز جمعه بگزارند آنها، و نمی باشد میانه دو جماعت- یعنی در جمعه- کمتر از سه میل، و بدان که از برای جمعه حقی هست به تحقیق که ذکر شده از حضرت امام محمد باقر علیه السّلام که گفته به عبد الملك: مثل تو هلاک می شود و نگزارده است فريضة را که خدا فرض کرده است بر او، عبد الملك گفته که گفتم چه کنم؟ فرمود: که بگذار آن را بعنوان جماعت یعنی جمعه.

و پوشیده نماند که ظاهر این است که این کلام تمام تتمه روایت محمد بن مسلم باشد، چنان که مستدل فهمیده و تا حکم بوجوب یک فرسخ میانه دو جمعه در این مطلب دخلی ندارد، بلکه چون در حدیث بوده ذکر شده و مناط، استدلال بعد از آن است، و ما می گوئیم که قول محمد بن مسلم. «و بدان که از برای جمعه حقی هست» ظاهر است در استحباب؛ چه استعمال این لفظ متعارف شده در سنتی ها و نه واجبی ها.

و آنچه نقل شده از برای بیان حق همان روایت عبد الملك است که مذکور شد، و جواب گفتیم از استدلال به آن، و در این روایت لفظ «علیه» بعد از «فرضها الله» زیاد شده که در آن

(۱) التهذيب ج ۳، ص ۲۳؛ وسائل الشیعه ج ۷، ص ۳۱۵

(۲) التهذيب، ج ۳، ص ۲۳۹، ح ۶۳۸؛ الاستبصار، ج ۱، ص ۴۲۰، ح ۱۶۱۶؛ وسائل الشیعه، ج ۷، ص ۳۱۰، الباب ۵ من ابواب صلاة الجمعة و آدابها ح ۲

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۶۵

روایت نبود، و زیادتی آن چندان تغییری در معنی نمی دهد چنان که به تأمل ظاهر می شود.

و در این روایت بجای «صلّوا» «صلّها» واقع شده، و بنابراین خطاب مخصوص به عبد الملك است. و آنچه در آنجا می گفتند- که در این حدیث امر وارد شده بعنوانی که شامل است او را و غیر او را از مکلفین- ساقط می شود و حاجت نیست در جواب آن به آنچه آنجا ذکر کردیم.

دیگر استدلال کرده اند به آنچه روایت کرده است شیخ رحمه الله در تهذیب «۱» به سندی صحیح از زراره که گفته: حثنا أبو عبد الله علیه السّلام علی صلاة الجمعة حتی ظننت أنه يريد أن تأتيه، فقلت:

نغدوا عليك! قال: لا إنما عنيت عندكم، یعنی تحریص فرمود ما را حضرت امام جعفر صادق علیه السّلام بر نماز جمعه تا اینکه گمان کردم من که می خواهد که به خدمت او برویم- یعنی از برای نماز- پس گفتم که صباح بیایم به خدمت شما؟ فرمود که: نه من نمی خواستم مگر اینکه بگذارید نزد خود.

جواب: اولاً آنکه این حدیث ظاهر است در استحباب؛ چه لفظ تحریص ظاهر در آن است، پس دلالت کند بر وجوب تخییری. این است که اکثر قایلین بوجوب تخییری استدلال کرده اند به این روایت و روایت عبد الملك که گذشت، با آنکه ظاهر است از این حدیث که زراره نمی گزارد تا آن وقت نماز جمعه را یا تهاون می کرده در آن و منع و ضوح این- چنان که بعضی کرده اند- مکابره است.

و چگونه درباره مثل زراره کسی از اکابر اصحاب حضرت باقر و صادق علیهما السلام با کمال فضل و فقه و ورع و تقوی - حتی اینکه از حضرت صادق علیه السلام روایت شده «۲» که فرموده: (در باب او و سه کس دیگر از امثال او که) ایشانند حافظان دین و امینان پدر من بر حلال خدا و حرام او، و ایشانند سابقون به سوی ما در دنیا و سابقون به سوی ما در آخرت.

و در حدیث دیگر در باب همین چهار کس فرموده: علیهم صلوات الله و علیهم رحمة أحياء و أمواتا.

و در حدیث دیگر فرموده که: زراره دوست‌ترین مردم است به سوی من و دوست‌ترین اصحاب پدر من است نزد من، و غیر اینها از احادیث بسیار در فضایل او - توهم شود که او با وجوب عینی نماز جمعه، نمی‌گزارده باشد آن را یا تهاون می‌کرده باشد در آن، با آنکه به زعم قایلین بوجوب عینی اکمل نمازها و افضل آنهاست، و آن حضرت او را اصلاً توییح نفرماید، بلی همین تحریر بر گزاردن کند و اصلاً این باعث نقض منزلت او نشود، و آن

(۱) التهذیب ج ۳، ص ۲۳۹؛ وسائل الشیعه ج ۷، ص ۳۰۹

(۲) درباره زراره و برید و محمد بن مسلم و ابو بصیر رجوع کنید به جامع الرواه ج ۱، ص ۱۱۷ و ۳۲۵ و ج ۲، ص ۳۴.

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۶۶

حضرت چنین مناقب درباره او بفرماید، بلکه بر متدبر منصف ظاهر است که ملاحظه همین، جوابی است شافی از استدلال به احادیث سابق که مستند بر زراره بود؛ چه هرگاه زراره با وجود آنکه خود نقل کرده باشد آن احادیث را از حضرت امام محمد باقر علیه السلام و مدتها نگذارده باشد نماز جمعه را یا تهاون می‌کرده باشد در آن، تا اینکه بعد از آن حضرت صادق علیه السلام او را تحریر فرماید بر گزاردن آن، پس آن دلیل است واضح بر اینکه مراد از آن احادیث حکم به وجوب عینی نماز جمعه مطلقاً نباشد. و اگر نه چگونه او جرأت می‌نمود بر مخالفت آنها.

اگر گویند که تهاون او و همچنین عبد الملک و امثال ایشان شاید به سبب آن باشد که جایز نمی‌دانسته‌اند اقتدای به مخالف و فاسق را، و جمعه نمی‌گزارده در غالب اوقات مگر ائمه مخالفین و حکام ایشان، خصوصاً در شهرهای بزرگ مثل کوفه که مسکن زراره و عبد الملک بوده و از اشهر بلاد اسلام بوده در آن وقت، پس جایز نمی‌دانسته‌اند گزاردن آن را با ایشان و تردّد داشته‌اند در میسر شدن آن پنهانی، بنابر آن ترک می‌شده آن از ایشان، و چون جمعه از اعظم فرایض خداست و اجل آنها و دانست امام که بعضی از اصحاب او اقدام می‌نمایند بر ترک آن، راضی نشد به آن، تا اینکه امر کرد ایشان را به اقامت آن و تحریر کرد بر آن، و چون تهاون ایشان از روی عمد نبود بلکه به سبب عروض شبهه بود، چندان توییح نکرد ایشان را با آنکه در اخبار که در این باب وارد شده چنان که نقل شد و خواهد شد، چندان دم و لوم واقع شده که کافی است و زیاد، پس حاجت به ذم دیگر نبود.

جواب: می‌گوییم که اگر مراد این است که ایشان تردد داشتند که آیا پنهانی باید گزارد نماز جمعه را یا نه؟ و بنابر آن ترک می‌نمودند، پس ضعف این ظاهر است و چگونه توهم شود در شأن عبد الملک و زراره با آن همه مراتب که مدتها ندانسته باشند این مسأله را، و هیچ اهتمام نکنند در باب آن با آن همه مبالغه که در باب جمعه واقع شده، و نپرسند آن را از امام محمد باقر علیه السلام و بعد از او از امام جعفر صادق علیه السلام، تا آنکه آخر حضرت صادق علیه السلام تحریر فرمایند بر کردن و بیان کنند که هرگاه در پنهانی نیز توان گزارد واجب است اقامت آن و این بسیار ظاهر است.

و اگر مراد این است که ایشان تردد داشتند در میسر شدن گزاردن آن در پنهانی و دست بهم دادن آن، پس آن نیز بغایت ضعیف است، و چگونه توان مدتها ترک نمود چنین فریضه‌ای را به سبب این تردد، و چه اشکال باشد در تشخیص آن، و چرا در این مدت حقیقت آن عرض نشود به حضرت علیه السلام؟ زراره که مدار او بر تفتیش مسائل بوده در هر باب مسائلی که اصلاً او را احتیاج به آن نمی‌افتاده می‌پرسیده، چنین مطلبی را مهمل می‌گذاشته و اصلاً حقیقت آن را به ایشان عرض نمی‌کرده، و امثال این توهمات

درباره زراره و امثال او

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۶۷

بلکه جمعی که به چندین طبقه پست‌تر از ایشان باشند محض خطا و سوء ظن است.

و دیگر وقتی که امام محمد باقر علیه السلام عبد الملک را امر کرد به گزاردن جمعه، رفع این شبهه و تردد شد، و بسیار دور است که زراره برادر او مطلع بر آن نشده باشد، و با وجود اطلاع چگونگی این تردد و شبهه باقی می‌ماند از برای او تا وقتی که حضرت صادق علیه السلام او را تحریر فرمود، و این ظاهر است.

و اما اکتفا کردن حضرت به ذمّ و لومی که در احادیث دیگر واقع شده که اکثر آنها را ایشان شنیده بودند، بلکه خود روایت کرده، و با وجود آن مخالفت ورزیده بودند پس آن معقول نمی‌ماند، بلکه البته بایست چون مطلع شدند بر ترک ایشان منع و زجر ایشان به بدترین وجهی و شنیع‌ترین طرزی، اینها همه وقتی است که غرض تحریر زراره باشد بر گزاردن آن پیش خود.

و ممکن است که حدیث حمل شود بر تحریر او بر گزاردن جمعه با سنیان به سبب تقیّه، چنان که شیخ مفید رحمه الله در مقنعه «۱» بر آن حمل کرده بنا بر ظاهر کلام او، چنان که قبل از این مذکور شد.

و بنابراین استدلال به آن از جانبین ساقط است، لیکن حمل بر معنی اول ظاهرتر است چنان که به تأمل ظاهر شود.

و ثانیاً و ثالثاً آنچه مذکور شد در جواب از استدلال به حدیث عبد الملک بعینه و اعاده آن ضرور نیست.

دیگر استدلال کرده‌اند به آنچه روایت کرده است شیخ رحمه الله در تهذیب «۲» به سندی صحیح از عمر بن یزید از حضرت امام جعفر صادق علیه السلام که فرموده: اذا كانوا سبعة يوم الجمعة فليصلوا في جماعة و ليلبس البرد و العمامة و يتوكأ على قوس أو عصا و ليقعد قعدة بين الخطبتين و يجهر بالقراءة و يقنت في الركعة الاولى منهما قبل الركوع، «۳» یعنی هر گاه بوده باشند ایشان هفت کس روز جمعه پس نماز بگزارند در جماعت و بپوشند- یعنی امام ایشان- برد «۴» و عمامه و تکیه کند بر کمانی یا عصایی و بنشینند نشستنی میانه دو خطبه و بلند بخواند قراءت را و قنوت می‌خواند در رکعت اول آن دو رکعت پیش از رکوع.

وجه استدلال عموم امر است به گزاردن جمعه بی تخصیصی به اشتراط امام یا نایب او.

جواب: اولاً آنکه اسم «کانوا» معلوم نیست، و همچنین فاعل «لیلبس». گاه باشد که قبل از

(۱) المقنعه ص ۱۶۴

(۲) التهذیب ج ۳، ص ۲۴۵

(۳) التهذیب، ج ۳، ص ۳۴۵؛ وسائل الشیعه ج ۷، ص ۳۱۳

(۴) برد جامه‌ای بود نفیس که در یمن می‌بافته‌اند (منه)

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۶۸

این مذکور شده باشد جمعی که امام یا نایب او در میان ایشان باشد، و «اذا كانوا» اشاره به آن جماعت باشد و «لیلبس» امر به امام یا نایب او باشد که در میان ایشان باشد، یا اکتفا شده باشد به تعیین آن و معهود بودن آن نزد ایشان.

و ثانیاً آنکه مذکور شد مکرر که امر دلالت نمی‌کند مگر بر اعم از استحباب یا وجوب، بمعنی اعم از تخیری، آیا نمی‌بینی که «لیلبس» نیز امر است با آنکه پوشیدن برد و عمامه سنت است نه واجب به اجماع علما.

دیگر استدلال کرده‌اند به آنچه روایت کرده است شیخ رحمه الله در تهذیب «۱» و استبصار «۲» به سندی موثق به ابان بن عثمان- که بمنزله صحیح است نزد علماء- از فضل بن عبد الملک که گفته: سمعت أبا عبد الله عليه السلام يقول إذا كان قوم في قرية صلوا الجمعة أربع ركعات، فإن كان لهم من يخطب بهم جمّعوا إذا كانوا خمسة نفر و إنما جعلت ركعتين لمكان الخطبتين، «۳» یعنی

شنیدم از حضرت امام جعفر صادق علیه السلام که می فرمود هر گاه بوده باشند قومی در دهی می گزارند جمعه را چهار رکعت، «۴» پس اگر بوده باشد از برای ایشان کسی که خطبه بخواند به ایشان نماز جمعه می گزارند هر گاه بوده باشند پنج نفر، و بدرستی که قرار داده نشده است دو رکعت مگر از برای دو خطبه.

وجه استدلال آنکه امر شده به گزاردن جمعه پنج نفر را هر گاه بوده باشد در میان ایشان کسی که خطبه بخواند بی اشتراط امام یا نایب او.

جواب آنکه امر واقع نشده بلکه جمله فعلیه است و آن دلالت ندارد مگر بر جواز یا رجحان پس ثابت نشود به آن مگر وجوب تخییری، و جمعی که قائلند به حرمت نماز جمعه بی امام یا نایب او تخصیص می دهند امثال این حدیث را به صورت وجود امام یا نایب او، از برای جمع میانه دلایل یا اینکه حمل می کنند «من یخطب» را بر کسی که مأذون باشد در خطبه خواندن نه اینکه قادر باشد بر آن، و این دور است و اعتماد بر آن است که ما گفتیم.

و دیگر استدلال کرده اند به آنچه روایت شده از پیغمبر صلی الله علیه و آله در خطبه ای که در روز جمعه می خوانده فرموده: إن الله تعالی قد فرض علیکم جمعه، فمن ترکها فی حیاتی أو بعد موتی استخفافا بها أو جحودا لها، فلا جمع الله شمله و لا بارک الله له فی أمره ألا و لا صلاة له، ألا و لا زکاة له، ألا و لا حج له، ألا و لا صوم له، ألا و لا برّ له، حتی یتوب، «۵» یعنی بدرستی که

(۱) التهذیب ج ۳، ص ۲۳۸

(۲) الاستبصار ج ۱، ص ۴۲۰

(۳) الاستبصار، ج ۱، ص ۴۲۰، ح ۱۶۱۴؛ وسائل الشیعه ج ۷، ص ۳۰۴

(۴) یعنی ظهر جمعه را چنان که گذشت که اطلاق جمعه بر آن نیز شایع است (منه رحمه الله)

(۵) روض الجنان، ج ۲، ص ۷۵۴، منتهی ج ۱، ص ۳۱۷؛ وسائل الشیعه ج ۷، ص ۳۰۲ برای خطبه پیامبر صلی الله علیه و آله رجوع شود به سنن ابن ماجه ج ۱، ص ۳۴۳؛ سنن البیهقی ج ۳، ص ۱۷۱؛ الترغیب و الترهیب ج ۱، ص ۵۱۰؛ مجمع الزوائد ج ۲، ص ۱۶۹ دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۶۹

خدای تعالی به تحقیق که فرض کرده است بر شما جمعه را پس هر که ترک کند آن را در حیات من یا بعد از موت من از روی استخفاف به آن، یا انکار مر آن را، پس جمع نکند خدای تعالی پراکندگی او را «۱» و برکت ندهد از برای او در کار او، آگاه شوید که نیست نمازی از برای او، آگاه شوید که نیست زکاتی برای او، آگاه شوید که نیست حجی از برای او، آگاه شوید که نیست روزه ای از برای او، آگاه شوید که نیست نیکویی از برای او تا اینکه توبه کند.

شیخ زین الدین رحمه الله گفته که نقل کرده این خبر را سنی و شیعه و اختلاف کرده اند در لفظی چند که ما ترک کرده ایم آنها را و دخلی ندارند در این باب.

جواب: اولاً- اینکه این حدیث از طرق اهل سنت است و در کتابهای شیعه که نقل شده مثل معتبر «۲» و تذکره «۳» و منتهی «۴» و نهایتاً «۵» و ذکری و غیر آن در بعضی، معلوم است که از ایشان نقل شده مثل تذکره و منتهی و معتبر، و در بعضی دیگر نیز ظاهر آن است و بر تقدیری که از طرق شیعه نیز باشد حدیثی است مرسل و سند آن اصلاً مذکور نیست، پس حجت نباشد.

و ثانیاً آنکه در اکثر کتابها که نقل شده بعد از «أو بعد موتی» و «له إمام عادل» واقع شده مثل تذکره و نهایتاً و ذکری، و شیخ زین الدین رحمه الله خود نیز در شرح ارشاد «۶» چنین نقل کرده.

و بنابراین دلالت نکند مگر بر ذم کسی که آن را ترک کند با امام عادل و دانستی که ظاهر از امام عادل معصوم است صلوات الله علیه.

و در بعضی «او جایر» نیز دارد چنان که در منتهی و معتبر و موضعی دیگر از تذکره «۷»، و بنابراین موافق نیست مگر با مذهب ابو حنیفه که امام جایر را نیز کافی می‌داند در نماز جمعه «۸» و استدلال کرده به این حدیث.

- (۱) مراد به این نفرین است که خدا جمع نکند پراکندگی او را و برکت ندهد در کار او، یا خبر است از اینکه جمع نمی‌کند و برکت نمی‌دهد. (منه)
- (۲) المعتمر، ج ۲، ص ۲۷۹
- (۳) التذکره ج ۴، ص ۷
- (۴) منتهی المطلب، ج ۱، ص ۳۱۷
- (۵) نهایة الاحکام، ج ۲، ص ۹؛ وسائل الشیعه ج ۷، ص ۳۰۲ باب اول اشتراط وجوب الجمعة به نقل از رساله جمعه شهید ثانی، الرسائل العشر للشهید الثانی ص ۶۱
- (۶) روض الجنان، ج ۲، ص ۷۵۴
- (۷) التذکره ج ۴، ص ۲۰
- (۸) رجوع شود به المجموع ج ۴، ص ۲۵۳؛ المغنی ج ۲، ص ۱۴۹؛ المبسوط للسرخسی، ج ۲، ص ۲۵؛ الفقه علی المذاهب الخمسة ص ۱۲۰

دوازده رساله فقهي درباره نماز جمعه، ص: ۷۷۰

و در بعضی روایات که هیچ کدام را ندارد حجت نشود با وجود بودن امام عادل در اکثر روایات؛ چه آن قرینه این است که در روایتی که ندارد افتاده باشد.

و ثالثاً آنکه در خبر تصریح شده به ذمّ کسی که ترک کند آن را از روی استخفاف به آن یا انکار آن و این دلالت نمی‌کند بر وجوب آن؛ چه ترک سنتها نیز از روی استخفاف و انکار حرامست، بلکه گاه باشد که مستلزم کفر باشد.

و پوشیده نماند که قبل از این اشاره شد به اینکه علامه رحمه الله «۱» استدلال کرده به این خبر به اشتراط امام، و وجه آن این است که ذم و وعید در آن معلق شده بر وجود امام پس هر گاه باشد او منتفی خواهد شد ذم و وعید.

و این استدلال اگر چه قوی تر است از استدلال قایلین بوجوب عینی به این خبر، اما آن نیز ضعیف است؛ زیرا که لازم نمی‌آید از این مگر انتفای ذمّ و وعید خاص با عدم امام، و از این لازم نمی‌آید که جمعه بی امام واجب باشد؛ چه گاه باشد که بی او نیز واجب باشد اما گناه ترک آن با امام زیاده باشد از گناه ترک آن بی او و این ظاهر است.

این است اخباری که استدلال کرده‌اند به آنها قایلین بوجوب عینی، و گفته‌اند بعضی اخبار دیگر نیز هست که ممکن است استدلال به آنها لیکن ترک کردیم ذکر آنها را به سبب ضعف اسناد.

و ما می‌گوییم که در ضعف سند ما مضایقه نمی‌کنیم با ایشان، اگر حدیثی داشته باشند از طریق شیعه که دلالت آن بر مدعی تمام باشد ذکر کنند آن را که استدلال به آن قوی تر خواهد بود از استدلال به این حدیث با صحت اسناد.

دیگر استدلال کرده‌اند به اینکه پیغمبر صلی الله علیه و آله می‌گزارده این نماز را بعنوان وجوب و تأسی به آن حضرت صلی الله علیه و آله واجب است در هر فعلی که معلوم باشد وجوب آن، مگر اینکه ثابت شود اختصاص آن به آن حضرت صلی الله علیه و آله چنان که مذهب جمهور محققین است، بلکه دعوی کرده‌اند جمعی از ایشان اجماع مسلمانان را بر این از زمان صحابه تا اعصار لاحق، و مجرد احتمال اینکه شاید وجوب مقید به شرطی باشد که حاصل باشد نسبت به پیغمبر صلی الله علیه و آله و حاصل نباشد از برای ما، قدح نمی‌کند در آن مگر اینکه ثابت شود این احتمال.

جواب: تأسی به آن حضرت اگر واجب باشد در جمعه باید بر ما نیز واجب باشد گزاردن جمعه بعنوان امامت؛ چه آن حضرت نمی‌گزارده مگر بر این عنوان، و شکی نیست در عدم وجوب این معنی، پس عدم وجوب تأسی در خصوص این فعل ظاهر شده به دلیل اجماع بلکه ضرورت.

اگر گویند که آن حضرت می‌گزارده نماز را بعنوان امامت و آنچه از خارج ثابت شده این

(۱) التذکره ج ۴، ص ۲۰

دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، ص: ۷۷۱

است که واجب نیست بر همه کس تأسی به آن حضرت در امامت، پس وجوب تأسی در این خصوصیت ساقط شده، و اما وجوب تأسی در اصل نماز پس ثابت است و دلیلی نیست بر سقوط آن.

می‌گوییم که در این مقام دو فعل جدا از یکدیگر نیست که از اینکه وجوب تأسی در یکی ساقط شود لازم نیاید سقوط آن در دیگری، بلکه یک فعل خاصی است، و عدم وجوب تأسی در آن مشخص است و حکم به وجوب اصل فعل بی آن خصوصیت بعنوان دیگر محتاج است به دلیل دیگر، و وجوب تأسی دلالت بر آن ندارد.

اگر گویند که آن حضرت صلی الله علیه و آله روز جمعه ظهر چهار رکعتی نمی‌گزارد، پس بر ما نیز واجب باشد تأسی در آن. می‌گوییم که بر تقدیر تسلیم وجوب چنین تأسی، مشخص است که نگزاردن آن حضرت ظهر را جهت وجوب گزاردن جمعه بود، و جمعه بعنوانی که واجب بود بر آن حضرت واجب نیست بر ما به اتفاق. پس سقوط ظهر از ما وجهی ندارد، با آنکه این معارض است به اینکه آن حضرت صلی الله علیه و آله هرگز نمی‌گزارد جمعه را بعنوان اقتدا به دیگری پس بر ما واجب باشد تأسی در آن. پس معلوم شد که تمسک به تأسی در این مسأله معقول نیست، اینها همه با قطع نظر است از اجماع و دلایل دیگر که مذکور شد بر عدم وجوب عینی.

و اما بعد از تمسک به آنها پس ظاهر است که تأسی در این فعل واجب نیست، و آن از افعالی است که معلوم شده اختصاص آنها به آن حضرت صلی الله علیه و آله و عدم شرکت جمهور امت در آن. دیگر استدلال کرده‌اند به استصحاب؛ چه وجوب عینی جمعه در زمان حضور ثابت بود پس به حکم استصحاب باید که در زمان غیبت نیز ثابت باشد. و فساد این ظاهر است؛ چه وجوبی که در زمان حضور ثابت است وجوب با امام یا نایب اوست، و این در همه ازمان ثابت است، چنان که از تتبع کلمات علما ظاهر می‌شود، پس بنابراین استدلال توان کرد به استصحاب بر عدم وجوب عینی در زمان غیبت چنان که اشاره به آن کردیم در فصل دوم، نه بر وجوب آن.

این است آنچه بنظر رسد از دلایل قول به وجوب عینی و بحمد الله ضعف آنها تمام به وضوح پیوست.

و الصلاة والسلام علی خاتم الرسالة و آله اولی الهدایه و الدلالة. «۱»

(۱) تم بعون الله علی یدی المفتاح إلی الله الغنی محمد الشهیر بالمهدی عفی عنه فی ۱۱۱۸. و در کنار نسخه مرعشی ش ۴۴۰۳ نوشته شده بود: لقد غرب شمس مصتفه نور الله تربته و اعلی فی علیین رتبه فی لیلۃ احد، ثانی شهر رمضان المبارک سنه ۱۱۲۲، نسألک اللهم أن یحشرنی معه بحرمة محمد و آله اجمعین»

درباره مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

بسم الله الرحمن الرحيم

جاهِدُوا بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ (سوره توبه آیه ۴۱)

با اموال و جانهای خود، در راه خدا جهاد نمایید؛ این برای شما بهتر است اگر بدانید حضرت رضا (علیه السلام): خدا رحم نماید بنده‌ای که امر ما را زنده (و برپا) دارد ... علوم و دانشهای ما را یاد گیرد و به مردم یاد دهد، زیرا مردم اگر سخنان نیکوی ما را (بی آنکه چیزی از آن کاسته و یا بر آن بیافزایند) بدانند هر آینه از ما پیروی (و طبق آن عمل) می کنند

بنادر البحار- ترجمه و شرح خلاصه دو جلد بحار الانوار ص ۱۵۹

بنیانگذار مجتمع فرهنگی مذهبی قائمیه اصفهان شهید آیت الله شمس آبادی (ره) یکی از علمای برجسته شهر اصفهان بودند که در دلدادگی به اهل بیت (علیهم السلام) بخصوص حضرت علی بن موسی الرضا (علیه السلام) و امام عصر (عجل الله تعالی فرجه الشریف) شهره بوده و لذا با نظر و درایت خود در سال ۱۳۴۰ هجری شمسی بنیانگذار مرکز و راهی شد که هیچ وقت چراغ آن خاموش نشد و هر روز قوی تر و بهتر راهش را ادامه می دهند.

مرکز تحقیقات قائمیه اصفهان از سال ۱۳۸۵ هجری شمسی تحت اشراف حضرت آیت الله حاج سید حسن امامی (قدس سره الشریف) و با فعالیت خالصانه و شبانه روزی تیمی مرکب از فرهیختگان حوزه و دانشگاه، فعالیت خود را در زمینه های مختلف مذهبی، فرهنگی و علمی آغاز نموده است.

اهداف: دفاع از حریم شیعه و بسط فرهنگ و معارف ناب ثقلین (کتاب الله و اهل بیت علیهم السلام) تقویت انگیزه جوانان و عامه مردم نسبت به بررسی دقیق تر مسائل دینی، جایگزین کردن مطالب سودمند به جای بلوتوث های بی محتوا در تلفن های همراه و رایانه ها ایجاد بستر جامع مطالعاتی بر اساس معارف قرآن کریم و اهل بیت علیهم السلام با انگیزه نشر معارف، سرویس دهی به محققین و طلاب، گسترش فرهنگ مطالعه و غنی کردن اوقات فراغت علاقمندان به نرم افزار های علوم اسلامی، در دسترس بودن منابع لازم جهت سهولت رفع ابهام و شبهات منتشره در جامعه عدالت اجتماعی: با استفاده از ابزار نو می توان بصورت تصاعدی در نشر و پخش آن همت گمارد و از طرفی عدالت اجتماعی در تزریق امکانات را در سطح کشور و باز از جهتی نشر فرهنگ اسلامی ایرانی را در سطح جهان سرعت بخشید.

از جمله فعالیتهای گسترده مرکز:

الف) چاپ و نشر ده ها عنوان کتاب، جزوه و ماهنامه همراه با برگزاری مسابقه کتابخوانی

ب) تولید صدها نرم افزار تحقیقاتی و کتابخانه ای قابل اجرا در رایانه و گوشی تلفن همراه

ج) تولید نمایشگاه های سه بعدی، پانوراما، انیمیشن، بازیهای رایانه ای و ... اماکن مذهبی، گردشگری و ...

د) ایجاد سایت اینترنتی قائمیه www.ghaemiyeh.com جهت دانلود رایگان نرم افزار های تلفن همراه و چندین سایت مذهبی دیگر

دیگر

ه) تولید محصولات نمایشی، سخنرانی و ... جهت نمایش در شبکه های ماهواره ای

و) راه اندازی و پشتیبانی علمی سامانه پاسخ گویی به سوالات شرعی، اخلاقی و اعتقادی (خط ۲۳۵۰۵۲۴)

ز) طراحی سیستم های حسابداری، رسانه ساز، موبایل ساز، سامانه خودکار و دستی بلوتوث، وب کیوسک، SMS و ...

ح) همکاری افتخاری با دهها مرکز حقیقی و حقوقی از جمله بیوت آیات عظام، حوزه های علمیه، دانشگاهها، اماکن مذهبی مانند مسجد جمکران و ...

ط) برگزاری همایش ها، و اجرای طرح مهد، ویژه کودکان و نوجوانان شرکت کننده در جلسه

ی) برگزاری دوره های آموزشی ویژه عموم و دوره های تربیت مربی (حضور و مجازی) در طول سال

دفتر مرکزی: اصفهان/خ مسجد سید/ حد فاصل خیابان پنج رمضان و چهارراه وفائی / مجتمع فرهنگی مذهبی قائمیه اصفهان

تاریخ تأسیس: ۱۳۸۵ شماره ثبت: ۲۳۷۳ شناسه ملی: ۱۰۸۶۰۱۵۲۰۲۶

وب سایت: www.ghaemiyeh.com ایمیل: Info@ghaemiyeh.com فروشگاه اینترنتی: www.eslamshop.com

تلفن ۲۵-۲۳۵۷۰۲۳-۲۳۱۱) فکس ۲۳۵۷۰۲۲ (۰۳۱۱) دفتر تهران ۸۸۳۱۸۷۲۲ (۰۲۱) بازرگانی و فروش ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹ امور کاربران ۲۳۳۳۰۴۵ (۰۳۱۱)

نکته قابل توجه اینکه بودجه این مرکز؛ مردمی، غیر دولتی و غیر انتفاعی با همت عده ای خیر اندیش اداره و تامین گردیده و لی جوابگوی حجم رو به رشد و وسیع فعالیت مذهبی و علمی حاضر و طرح های توسعه ای فرهنگی نیست، از اینرو این مرکز به فضل و کرم صاحب اصلی این خانه (قائمیه) امید داشته و امیدواریم حضرت بقیه الله الاعظم عجل الله تعالی فرجه الشریف توفیق روزافزونی را شامل همگان بنماید تا در صورت امکان در این امر مهم ما را یاری نمایندانشالله.

شماره حساب ۶۲۱۰۶۰۹۵۳، شماره کارت: ۶۲۷۳-۵۳۳۱-۳۰۴۵-۱۹۷۳ و شماره حساب شبا: IR۹۰-۰۱۸۰-۰۰۰۰-۰۰۰۰-۰۶۲۱-۰۶۰۹-۵۳ به نام مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان نزد بانک تجارت شعبه اصفهان - خیابان مسجد سید ارزش کار فکری و عقیدتی

الاحتجاج - به سندش، از امام حسین علیه السلام: - هر کس عهده دار یتیمی از ما شود که محنت غیبت ما، او را از ما جدا کرده است و از علوم ما که به دستش رسیده، به او سهمی دهد تا ارشاد و هدایتش کند، خداوند به او می فرماید: «ای بنده بزرگوار شریک کننده برادرش! من در کرم کردن، از تو سزاوارترم. فرشتگان من! برای او در بهشت، به عدد هر حرفی که یاد داده است، هزار هزار، کاخ قرار دهید و از دیگر نعمت‌ها، آنچه را که لایق اوست، به آنها ضمیمه کنید».

التفسیر المنسوب إلى الإمام العسکری علیه السلام: امام حسین علیه السلام به مردی فرمود: «کدام یک را دوست تر می داری: مردی اراده کشتن بینوایی ضعیف را دارد و تو او را از دستش می رَهانی، یا مردی ناصبی اراده گمراه کردن مؤمنی بینوا و ضعیف از پیروان ما را دارد، اما تو دریچه‌ای [از علم] را بر او می گشایی که آن بینوا، خود را بدان، نگاه می دارد و با حجت‌های خدای متعال، خصم خویش را ساکت می سازد و او را می شکند؟».

[سپس] فرمود: «حتماً رهاندن این مؤمن بینوا از دست آن ناصبی. بی گمان، خدای متعال می فرماید: «و هر که او را زنده کند، گویی همه مردم را زنده کرده است»؛ یعنی هر که او را زنده کند و از کفر به ایمان، ارشاد کند، گویی همه مردم را زنده کرده است، پیش از آن که آنان را با شمشیرهای تیز بکشد».

مسند زید: امام حسین علیه السلام فرمود: «هر کس انسانی را از گمراهی به معرفت حق، فرا بخواند و او اجابت کند، اجری مانند آزاد کردن بنده دارد».

مرکز تحقیقات و ترجمه

اصفهان

گامگاه

WWW

برای داشتن کتابخانه های تخصصی
دیگر به سایت این مرکز به نشانی

www.Ghaemiyeh.com

www.Ghaemiyeh.net

www.Ghaemiyeh.org

www.Ghaemiyeh.ir

مراجعه و برای سفارش با ما تماس بگیرید.

۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹

